OVIDIU DRIMBA

HISTOIRE DE LA CULTURE ET DE LA CIVILISATION

1

EDITURA ȘTIINȚIFICĂ ȘI ENCICLOPEDICĂ
BUCUREȘTI, 1984

OVIDIU DRIMBA

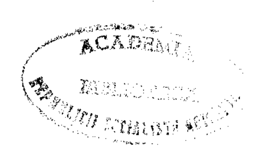
ISTORIA CULTURII ȘI CIVILIZAȚIEI

1

EDITURA ȘTIINȚIFICĂ ȘI ENCICLOPEDICĂ
BUCUREȘTI, 1984

Coperta și supracoperta: PETRE HAGIU

CUVÎNT ÎNAINTE

Lucrarea de față, concepută în patru volume — prima încercare de acest gen la noi — își propune să ofere date esențiale legate de apariția și evoluția marilor civilizații, punînd în evidență specificul fiecăreia și principalele influențe pe care le-au primit sau exercitat.

Există, în ultima analiză, tot atîtea civilizații și culturi cîte popoare există; dar sînt relativ puține cele care, în antichitate, au devenit civilizații istorice. *Dintre acestea, selecția noastră s-a oprit asupra acelor care în decursul existenței lor și-au desfășurat, pe multiple planuri, toate posibilitățile creatoare; care și-au constituit un profil de o marcată originalitate, ajungînd astfel să se impună ca organisme viguroase, mature, complete, devenind adevărate modele pentru unele popoare din jur, și deci au adus contribuții substanțiale patrimoniului de valori al omenirii.*

Scopul autorului lucrării a fost să arate cum, în condițiile lor istorice concrete, aceste popoare și-au realizat un mod coerent de organizare socială, politică, administrativă, juridică, religioasă; și-au exprimat viziunea lor proprie asupra vieții, a omului, a lumii, formulînd și un sistem propriu de valori; și-au creat o ontologie, o metafizică, o etică, o literatură, o artă — adică tot atîtea forme de cultură prin care și-au revelat întrebările și opțiunile spirituale, idealurile, așteptările, decepțiile sau refulările. În consecință, fiecare capitol dedicat unei anumite culturi și civilizații urmărește să schițeze cadrul condițiilor și al posibilităților sale concrete; să indice liniile capacităților creative și ale realizărilor ei; să arate contribuția sa efectivă (inclusiv reflexele ei înregistrate în cultura noastră) și locul pe care îl ocupă astfel în istoria umanității.

Nenumăratele definiții date conceptelor de „cultură" și „civilizație" (numai C. Kluckhohn și A. L. Kroeber înregistrează peste 180!) se pare că au reușit pînă la urmă să creeze o reală confuzie. Termenii au fost intervertiți: pentru faptele de civilizație germanii întrebuințează termenul Kultur, *în timp ce francezii preferă să indice faptul de cultură prin cuvîntul* civilisation; *se folosesc adeseori expresiile „civilizație spirituală" și „cultură materială", ceea ce este o evidentă* contradictio in adjecto; *sau chiar se ajunge pînă la o identificare a termenilor: dicționarul enciclopedic „Quillet" (1938) definește conceptul de civilizație ca „sinonim cultură".*

Asemenea confuzii sînt consecințe ale faptului că teoreticienii respectivi au operat disociații de ordin filosofic nu arareori specioase; că aria faptelor de cultură sau a celor de civilizație a fost în mod arbitrar restrînsă; că perspectiva asupra raporturilor dialectice dintre ele a fost neglijată; și că, în fond, autorii unor noi definiții — devenite un adevărat „pat al lui Procust" — au amputat ori s-au îndepărtat de caracterul real al faptelor, de realitatea intimă și de conținutul lor concret.

Firește că o discuție teoretică a unor asemenea devieri nu își are locul aici; dar o clarificare — măcar în linii generale — este necesară.

Dealtminteri, din chiar subtitlurile prezentei lucrări poate fi dedusă accepția pe care am dat-o acestor termeni. — Civilizație *înseamnă totalitatea mijloacelor cu ajutorul cărora omul se adaptează mediului (fizic și social), reușind să-l supună*

și să-l transforme, să-l organizeze și să i se integreze. Tot ceea ce aparține orizontului satisfacerii nevoilor materiale, confortului și securității, înseamnă „civilizație“. În sfera ei, prin excelență de natură utilitară, intră capitolele: alimentația, locuința, îmbrăcămintea (nu însă și podoabele), construcțiile publice și mijloacele de comunicație, tehnologia în general, activitățile economice și administrative, organizarea socială, politică, militară și juridică. De asemenea, educația și învățămîntul — dar în măsura în care aceste procese răspund exigențelor vieții practice.

Cultura *include în sfera ei atitudinile, actele și operele limitate — ca geneză, intenție, motivare și finalitate — la domeniul spiritului și al intelectului. Opera, actul și omul de cultură urmăresc satisfacerea nevoilor spirituale și intelectuale; revelarea de sine, descoperirea necunoscutului, explicația misterului și plăcerea frumosului. Iar în raporturile cu natura, cu omul, cu societatea, urmăresc stabilirea, nu a unor relații practice, utilitare, sau de instrumentalizare a unuia de către celălalt, ci a unei relații de comunicare, de căutare, de regăsire în celălalt. În felul acesta, sferei culturii îi aparțin: datinile și obiceiurile, credințele și practicile religioase, ornamentele și divertismentele, operele de știință, filosofie, literatură și muzică, arhitectura, pictura, sculptura și artele decorative sau aplicate.*

Evident că această diviziune — dihotomia civilizație-cultură — nu înseamnă o opoziție între respectivele domenii, și cu atît mai puțin o opoziție ireconciliabilă. Dimpotrivă. În tot decursul istoriei interrelația civilizație-cultură s-a afirmat frecvent, comunicarea între ele urmărind idealul realizării plenare a omului, a vieții și a comunității umane.

Pornind de la această concepție și adoptînd criterii metodologice în consecință, prezenta lucrare nu ambiționează deci să aibă un caracter enciclopedic exhaustiv, și nici să formuleze explicit alte considerații de teoria culturii și civilizației. Autorul a consultat în primul rînd lucrările specialiștilor de recunoscută autoritate în materie și — pe cît posibil — pe cele mai recente. A ținut astfel să pună la dispoziția cititorului nespecialist o bibliografie orientativă suficientă; dar n-a vrut să îi îngreuneze lectura prin minuțioase trimiteri precise și la titlul sau la pagina operei autorului consultat și citat.

Rezultat al unor preocupări constante de patru decenii, lucrarea de față a putut să apară în condițiile în care se prezintă grație judicioaselor observații și sugestii ale specialiștilor noștri de reputată competență care au binevoit să citească manuscrisul: prof. Adelina Piatkowski, prof. Amita Bhose, prof. Viorel Bageacu, prof. Hadrian Daicoviciu, dr. Constantin Daniel, prof. Radu Florescu, Francisc Păcurariu, prof. Haim Rimer, dr. Octavian Simu, prof. Bernard Wechsler, — cărora le exprim și pe această cale sentimentele mele de vie gratitudine.

Mulțumiri cordiale adresez conducerii Editurii Științifice și Enciclopedice, directorului dr. Mircea Mâciu și colaboratorilor săi, pentru condițiile atît de generos asigurate în care apare această lucrare.

O. D.

AVANT-PROPOS

Le présent ouvrage, conçu en quatre volumes — et qui représente une première chez nous — se propose de tracer les lignes de force qui sous-tendent l'apparition et l'évolution des grandes civilisations, de mettre en évidence leurs traits particuliers, ainsi que la part des influences qu'elles ont subies ou exercées.

En dernière analyse, il existe autant de civilisations et de cultures que de peuples; il y en a toutefois relativement peu qui, au cours de l'Antiquité, soient devenues des civilisations historiques. *Notre choix s'est porté sur celles qui, au long de leur existence, ont su déployer tout leur potentiel créateur sur de multiples plans, qui ont acquis un profil d'originalité saillante de nature à les imposer comme des organismes vigoureux, ayant atteint la plénitude de leur maturité, servant de modèle aux peuples voisins, et porteurs d'une vaste contribution au patrimoine des valeurs humaines.*

Notre étude s'est efforcée d'illustrer la manière dont ces peuples, dans des conditions historiques concrètes, ont réalisé un mode cohérent d'organisation sociale, politique, administrative, juridique, religieuse; ont exprimé une vision personnelle sur la vie, l'homme et le monde, en formulant un système propre de valeurs; ont créé une ontologie, une métaphysique, une éthique, une littérature, un art, — autrement dit, ont lu autant de formes culturelles révélatrices de leurs interrogations et options spirituelles, de leurs idéaux, de leurs aspirations, déceptions ou refoulements. Par suite, chaque chapitre consacré à une culture et civilisation particulière donne un aperçu général de ses conditions et possibilités concrètes; suit les lignes évolutives de ses capacités créatrices et de ses réalisations; met en évidence la portée de sa contribution (en relévant aussi ses échos dans notre culture) et la place qu'elle occupe dans l'histoire de l'humanité.

Une observation, tout d'abord: les innombrables définitions que revêtent les concepts de „culture" et „civilisation" (rien que celles enregistrées par C.Kluckhohn et A. L. Kroeber se chiffrent à plus de 180!) ont fini par créer une réelle confusion. Nous assistons à une inversion terminologique: les Allemands emploient le mot Kultur *pour désigner les faits de civilisation, tandis que les Français préfèrent le terme de* civilisation *pour dénommer le fait culturel.*

On se heurte souvent à des expressions du genre „civilisation spirituelle", ou bien „culture matérielle" qui, de toute évidence, sont des contradictio in adjecto. *Le phénomène culmine avec l'identification des termes: le Dictionnaire Encyclopédique „Quillet" (1938) définit le concept de* civilisation *en temps que* synonime de culture.

Ces confusions dérivent, d'une part, du caractère souvent spécieux des dissociations philosophiques opérées par les théoriciens; d'autre part, d'une réduction arbitraire de l'aire des faits culturels ou de civilisation; à laquelle il faudrait ajouter une approche qui néglige la dialectique de leur interpénétration et, en dernier lieu, ajouter le fait que les auteurs de ces définitions — chaque fois procustiennes — amputent les faits de leur caractère réel, de leur intimité, de leur contenu concret, ou s'en éloignent.

Il n'y a pas lieu d'entamer ici une discussion théorique de ces déviations, sans aucun doute, mais il convient d'apporter quelques précisions indispensables.

L'acception que j'ai donnée à ces termes est d'ailleurs impliquée dans les sous-titres du présent ouvrage. J'entends par „civilisation" la totalité des moyens d'adaptation de l'homme à son milieu (physique et social) qu'il réussit à dominer, à transformer, à organiser en s'y intégrant. Tout ce qui se rattache à la satisfaction des besoins matériels, du confort et de la sécurité tient de la „civilisation". Sa sphère — de nature utilitaire par excellence — contient les chapitres de l'alimentation, de l'habitat, de l'aspect vestimentaire (à l'exception de l'ornementation), les constructions publiques, les moyens de communication, la technologie dans son ensemble, les activités économiques et administratives, l'organisation sociale, politique, militaire et juridique, — y compris l'éducation et l'enseignement, dans la mesure où ces processus relèvent des exigences de la vie pratique.

La „culture", c'est la sphère des attitudes, des actes et des oeuvres, limités — du point de vue de leur genèse, de leur motivation et finalité — au domaine de l'esprit et de l'intellect. L'oeuvre, l'acte et l'homme de culture recherchent la satisfaction des besoins spirituels et culturels, la révélation de soi, la découverte de l'inconnu, l'explication du mystère, le plaisir du beau. Dans leurs rapports avec le milieu naturel, l'homme et la société se proposent d'établir non pas des relations pratiques, utilitaires ou instrumentales dans leurs réactions réciproques, mais des contacts, des communications, des tentatives d'approche et de fusion avec l'autre. Ainsi les usages et les coutumes, les croyances et pratiques religieuses, les ornements, les divertissements, les oeuvres scientifiques, philosophiques, la littérature et la musique, l'architecture, la peinture, la sculpture, les arts décoratifs ou appliqués s'inscrivent dans la sphère culturelle.

Il va de soi que cette différenciation — la dichotomie civilisation-culture — ne se conçoit pas comme une opposition entre les deux domaines, et rien moins qu'une opposition irréductible. Tout au contraire. Au cours de l'histoire, l'interrelation entre la civilisation et la culture s'est fréquemment affirmée, — terrain idéal où l'homme, la vie et la communauté humaine trouvent leur épanouissement.

Partant de cette conception et des critères méthodologiques qui en découlent, le présent ouvrage ne prétend pas à un caractère encyclopédique exhaustif, ni ne se perd dans des considérations théoriques sur la culture et la civilisation. L'auteur a consulté les travaux les plus autorisés en cette matière et, dans la mesure du possible, les plus récents. Il s'est proposé d'offrir au lecteur non spécialiste une bibliographie orientative suffisante, sans alourdir le texte par des renvois minutieux au titre ou à la page de l'oeuvre consultée et citée.

Le présent ouvrage, fruit de quatre décennies de préoccupations constantes, a pu être édité sous sa forme actuelle grâce aux judicieuses observations et aux suggestions de nos spécialistes les plus réputés, qui ont bien voulu lire le manuscrit: Pr. Adelina Piatkowski, Pr. Amita Bhose, Pr. Viorel Bageacu, Pr. Hadrian Daicoviciu, Dr. Constantin Daniel, Pr. Radu Florescu, Francisc Păcurariu, Pr. Haim Rimer, Dr. Octavian Simu, Pr. Bernard Wechsler, auxquels j'exprime ici ma vive gratitude.

Je tiens à remercier également la Direction des Editions Scientifiques et Encyclopédiques, le Dr. Mircea Mâciu, directeur, ainsi que ses collaborateurs, pour les si généreuses conditions qui ont régi la parution de cet ouvrage.

O. D

FOREWORD

The present work, conceived in four volumes — a first attempt of this kind in our country — proposes itself to offer essential data linked to the rise and evolution of the great civilizations, emphasizing the specific features of each one and the principal influences they submitted to or exerted upon others.

All things considered, there exist as many civilizations and cultures as there exist nations; but the number is rather small of those which, in antiquity, became historical *civilizations. From the latter, we have selected those which all along their existence have developed, on multifarious levels, all their creative possibilities; those which have built up a profile of their own with a distinct originality, thus succeeding to impose themselves like vigurous, mature, complete organisms, becoming perfect models for some of the neighbouring peoples and, consequently, have brought substantial contributions to humanity's patrimony of values.*

The aim of the author's work was to show how these nations, in the given concrete historical conditions, achieved a coherent mode of social, political, administrative, juridicial, religious organization; how they gave expression to their own vision on life, on man, on the world, and formulating also their own system of values; how they created their own ontology, metaphysics, ethics, literature, art, — that is, a great many forms of culture by which they revealed their doubts and spiritual options, their ideals, expectations, frustrations or their repressions. Consequently, each chapter dedicated to a certain culture and civilization aims at outlining the frame of its concrete conditions and possibilities; at showing the lines of its creative capacities and its achievements; its effective contribution (inclusively its reflexes recorded in our culture), and the place it occupies in the history of humanity.

The innumerable definitions given to the concepts of „culture" and „civilization" (C. Kluckhohn and A. L. Kroeber alone have registered over 180!) seem to have created, in the end, a real confusion. The terms have been inverted: for facts generated by civilization the Germans use the term „Kultur", *while the French prefer the word* „civilisation" *to indicate cultural facts; often, the expressions „spiritual civilization" and „material culture" are used which is an obvious* contradictio in adjecto; *it even happens that these two expressions are used interchangeably: the encyclopaedic dictionary „Quillet" (1938) defines the concept of civilization as „synonymous to culture".*

Such confusions are consequences of the fact that the respective theoreticians have operated dissociations of a philosophical nature oftentimes specious; that the area of the facts generated by culture, or of those produced by civilization has been arbitrarily restricted; that the perspective concerning the dialectical relations between them has been neglected; and that, in fact, the authors of some of the new definitions — each of the latter becoming a real „bedstead of Procustes" — have amputated, or drifted away from the real character of the facts, from their intimate reality and concrete contents.

As is but natural, this is not the place for a theoretical discussion on such deviations, yet, an elucidation — at least in general lines — is necessary.

Besides, from the sub-titles themselves of the present work one can deduce the signification I have given these terms. Civilization *signifies the totality of means with the help of which man adapts himself to his environment (physical and social), succeeds in subduing, transforming and organizing it and integrates himself in the whole. All that belongs to the horizon regarding the satisfying of material necessities such as: commodities and security, means „civilization". The latter's sphere, pre-eminently of a utilitarian nature, comprises the chapters referring to alimentation, housing, clothes (except jewelry), public constructions and communication means, technology in general, economic and administrative activities, social, political, military and juridical organization, education in general and higher education — yet only as far as these processes comply with the exigencies of practical life.*

Culture *includes in its sphere the attitudes, actions and works — as genesis, intention, motivation and finality — limited to the domain of the spirit and the intellect. The creative production, the action and the man of culture aim at the satisfying of spiritual and intellectual necessities: the revealing of the self, the discovery of the unknown, the explanation of mistery and the joy called forth by beauty. And in relation with nature, man and society they do not aim at the establishing of practical, utilitarian relations or at the instrumentation of the one by the other, but are concerned with the establishing of a connection of communication, of seeking, of finding oneself in the other. Thus, all that is tradition and customs, beliefs and religious practices, ornamentation and entertainment, the scientific, philosophic, literary works, as well as music, architecture, painting, sculpture and decorative or applied arts, they all belong to the sphere of culture.*

Of course, this division — the dichotomy civilization-culture — does not mean an opposition between the respective domains, and so much less an unconciliatory opposition. On the contrary. All along history, the interrelation civilization-culture has frequently affirmed itself, the communication between them pursuing the ideal — the plenary realization of man, of life and of the human community.

Starting from this conception and adopting methodological criteria accordingly, the present work does not claim to be of an exhaustive encyclopaedic character and neither does it claim to formulate explicitly other considerations regarding the theory on culture and civilization. The author consulted in the first place the works of authors with an established authority in the matter and — as far as possible — the most recent ones. He thus wanted to place at the disposal of the non-specialist reader a sufficiently large bibliography to guide him; but he did not want to render him the reading more laborious by adding precise, minute footnotes referring to the title or page of the consulted and cited author's work.

This work, the result of a four decade constant study, could appear in the conditions it now presents itself due to the judicious remarks and suggestions made by our specialists of reputed proficiency who were kind enough to read the manuscript: Prof. Adelina Piatkowski, Prof. Amita Bhose, Prof. Viorel Bageacu, Prof. Hadrian Daicoviciu, Dr. Constantin Daniel, Prof. Radu Flo-

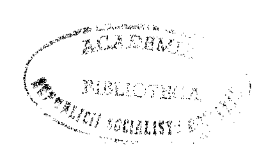
rescu, Francisc Păcurariu, Prof. Haim Rimer, Dr. Octavian Simu, Prof. Bernard Wechsler, and to whom I wish to express here, once more, my feelings of deep gratitude.

I also wish to return my cordial thanks to the management of the Scientific and Encyclopaedic Publishing House, to the managing director Dr. Mircea Mâciu and his collaborators for the most generous conditions in which the present work appears.

O. D.

CIVILIZAŢIA ŞI CULTURA EPOCILOR PREISTORICE

„Istoria epocii de piatră". • Repere cronologice. • Epoca paleolitică. Perioadele. • Locuinţe. • Unelte şi arme. • Relaţii sociale. • Credinţe, idei şi practici religioase. • Începuturile artei. Altamira • Funcţia preponderent magică a artei. • „Revoluţia neolitică". • Cultura cerealelor şi domesticirea animalelor. • Tehnici noi. Ceramica. • Locuinţele şi aşezările. • Viaţa socială. Ocupaţii. • Ritualuri magico-religioase. Cultul morţilor. • Civilizaţia megalitică. • Stonehenge. • Templele din Malta. • Sculptura în epoca neolitică. • Pictura. • Caracterele artei neolitice.

„ISTORIA EPOCII DE PIATRĂ"

O „istorie" — în cazul de față, o istorie a culturii și civilizației — este o relatare (și o interpretare) a faptelor din trecut pe baza unor documente *scrise*; de aceea, epoca „istorică" a omenirii începe — convențional — odată cu apariția documentului scris. Dar asupra civilizației și culturii epocilor anterioare, a proto-istoriei și îndeosebi a preistoriei, informații suficient de bogate și de concludente furnizează — în lipsa documentului scris — arheologia preistorică[1].

Pentru a obține o viziune generală asupra evoluției omenirii, asemenea informații sînt cu atît mai importante cu cît ele dovedesc că descoperirile și invențiile fundamentale, fără de care civilizația umană ar fi de neconceput, în germene datează încă din epoca preistorică. Precum tot de neconceput ar fi și structurile sociale și cele culturale ale epocilor istorice — știința, arta, religia, — dacă nu se iau în considerare formele lor primare, originare; forme vizibile, demonstrabile sub aspect material prin descoperirile arheologiei (sau deductibile, într-o anumită măsură, pe cale logică), încă din perioada preistorică.

Cum însă materialul arheologic rămas este totuși insuficient încă pentru a putea răspunde la unele probleme privind viața spirituală și morală a omului preistoric, anumite răspunsuri la astfel de întrebări pot fi obținute prin analogii sau prin raportări la populațiile primitive actuale. Cu condiția ca asemenea raportări sau analogii să fie operate sau căutate cu oarecari rezerve și cu multă prudență. Căci aceste grupuri umane actuale înapoiate — de pildă, populații din unele zone africane, americane sau australiene — pot prezenta forme contradictorii de cultură și civilizație. (De exemplu: există populații care nu cunosc producerea focului, în schimb dovedesc un evident gust artistic, sau au idei religioase relativ evoluate). Sînt contradicții datorate fie faptului că aceste populații au stagnat de milenii sau au degenerat ulterior sub raportul civilizației datorită efectului unor forțe externe, naturale sau umane, obiective; fie, dimpotrivă, faptului că în unele sectoare ce țin de sfera culturală au suferit influența pozitivă a unor grupuri umane mai evoluate.

REPERE CRONOLOGICE

Îndelungatul proces al evoluției care a dus la desprinderea de linia biologică a antropoidelor și la apariția omului propriu-zis — *Homo sapiens* — s-a desfășurat în era cuaternară. Pentru plasarea în timp a fazelor acestei

[1] Încît, recent, un arheolog de recunoscut prestigiu ca H. Müller-Karpe, n-a ezitat să își intituleze manualul de preistorie: „*Istoria* epocii de piatră".

evoluţii — dar mai ales a duratei lor —, reperele mai sigure le constituie glaciaţiunile.

Aceste perioade de răcire succesivă a climei (datorită şi efectelor asupra globului a scăderii intensităţii radiaţiilor solare) au determinat extinderea şi înaintarea calotelor de gheaţă ale marilor masivi muntoşi[2]. Consecinţa a fost apariţia (sau dispariţia) unui anumit tip de floră şi de faună, care apoi, în perioadele intermediare — ale interglaciaţiunilor, de retragere prin topire a calotelor glaciare cînd clima se încălzea — sufereau modificări şi adaptări corespunzătoare. — Pentru Europa, cele patru glaciaţiuni din era cuaternară ale Alpilor sînt denumite — în ordinea lor cronologică şi după numele localităţilor în care au fost studiate: Günz, Mindel, Riss şi Würm. Datarea perioadelor glaciare — ca dealtminteri şi datarea principalelor etape ale evoluţiei preumane, a perioadelor preistoriei şi a primelor fapte de cultură şi civilizaţie — rămîne încă aproximativă şi mult controversată[3].

Începuturile civilizaţiei — începuturi care sînt legate în primul rînd de confecţionarea cu grijă a celor dintîi unelte de piatră[4] — se situează în perioada glaciaţiunii Günz, cînd au trăit primele specii — succesiv dispărute — de „hominizi", precursori ai tipului uman actual (australopitecul[5], pithecantropul, sinantropul, etc.). Aceste începuturi care s-ar situa deci în urmă cu 550 000 sau 600 000 de ani se grupează în două mari epoci, denumite — după tehnica predominantă de prelucrare a uneltelor şi armelor de piatră: paleolitică — perioadă în care forma uneltei de piatră, de obicei de silex, era obţinută prin lovire sau prin cioplire, prin tehnica percuţiei directe

[2] Fenomenul a fost general, afectînd ambele emisfere. În zona europeană calota de gheaţă — atingînd pe alocuri o grosime chiar de 2-3 000 m — acoperea în momentul său de maximă extensiune ţările scandinave şi baltice, Anglia, nordul Germaniei şi Olanda, Polonia şi nordul Rusiei pînă la Kiev. Calote locale acopereau zonele Alpilor, Pirineilor, Vosgilor, Carpaţilor, Caucazului, Himalayei, etc. Calota Groenlandei se întindea şi peste America de Nord.

[3] Totuşi, pentru o încadrare cît mai clară posibil a faptelor ne vom referi la o cronologie recentă (W. Bray şi D. Trump, 1970), cea mai apropiată de situările cronologice propuse azi în general: perioada glaciară Günz între anii 590 000-550 000; Mindel — 476 000-435 000; Riss — 230 000-187 000; Würm — 70 000-10 250 î.e.n. (dar după Milankovič — 120 000-25 000. Cu toate metodele moderne de investigare, problemele legate de cronologie continuă să rămînă mult controversate).

[4] De *confecţionarea*, şi nu doar de *folosirea* unor unelte fără a le modifica — cum ar fi cornul sau băţul. „Noţiunea de unealtă implică *păstrarea* unelte'or şi *repetarea* lucrărilor" (K. Horedt). Or, nici una din aceste condiţii nu erau respectate de acei australopiteci despre care se presupune că „modificau" prin lovire la un capăt o bucată de piatră de rîu spre a o folosi drept unealtă. Acest tip de pseudo-unealtă (proprie aşa-numitei „civilizaţii de prund" — *pebble culture*) este cunoscut de la cele mai vechi exemplare, găsite la Koobi Fora, în Kenya, datate 2 600 000 de ani. Cele aflate în primul strat al staţiunii Oldowai, în nordul Tanzaniei (datarea lor cu potasiu-argon: 1 900 000 de ani), sînt produse de specia *Pithecantropus erectus*. În partea superioară a stratului Oldowai II (datat: 1 200 000—500 000 de ani) apar primele *adevărate* unelte (aşa-numitele „toporaşe de mînă" sau „cioplitoare") tipice şi proprii paleoliticului inferior şi mijlociu. Această primă unealtă apare mai îngrijit lucrată în straturile Oldowai III şi IV; în ultimul — alături de resturi ale tipului uman Neanderthal (cf. W. Bray şi D. Trump — vd. bibliografia).

[5] Specia de hominizi cea mai primitivă (înalţi aprox. 1,20 m), atestată în urmă cu două sau chiar trei milioane de ani, nereprezentată pe teritoriul Europei. Azi, se consideră în general că linia precursorilor adevăraţi ai omului, sau, în orice caz, ai celor mai apropiaţi de tipul uman *sapiens*, este inaugurată de *Homo erectus* (pithecantropul, sinantropul, etc.) — care îşi începe evoluţia în urmă cu aproximativ 550 000 de ani, care folosea focul şi care îşi confecţiona fără îndoială unelte adevărate. — „Apariţia omului şi confecţionarea primelor unelte pot fi situate în timp cu aproximativ 500 000 de ani în urmă" (V. G. Childe).

sau mediate; și epoca neolitică, în care unealta de piatră mai puțin dură și rezistentă decît silexul era șlefuită. Epoca paleolitică se subdivide în trei faze. Prima, paleoliticul inferior, se presupune că ar fi avut o durată de peste 400 000 de ani; este faza hominizilor amintiți și a altora asemănători. În paleoliticul mijlociu — a cărui durată pare să fi fost de aprox. 100 000 de ani — tipul preuman dominant a fost *Homo primigenius*, așa-numitul „om din Neanderthal" (a cărui prezență pe teritoriul României este documentată arheologic de ex. în peștera din Ohaba Ponor).

„Omul din Neanderthal" a apărut deci în urmă poate chiar cu 180 000 de ani (deși mai plauzibilă pare cifra dată de alți autori, de 90 000 de ani) și a dispărut în perioada interglaciară Riss-Würm. În locul lui, în paleoliticul superior — care a durat probabil 42 000 sau numai 31 000 de ani, după regiuni — și-a făcut apariția („simultan în Europa, în Africa de Nord și de Est, în Palestina și chiar în China" — V. Gordon Childe) tipul uman actual, *Homo sapiens*. Acesta este cunoscut în trei varietăți principale, denumite după localitățile unde urmele lor au fost descoperite: Cro Magnon (tip antropologic înalt și care se crede că ar fi strămoșul populațiilor europene autohtone), Chancelade (oameni mici de statură, tip de tranziție spre cel al eschimoșilor actuali) și varietatea Grimaldi, cu caractere negroide.

Cît privește epoca neolitică (arheologii disting și o fază preliminară, de tranziție, numind-o mezolitică sau epipaleolitică), caracterizată de trecerea la economia agricolă și la creșterea animalelor, aceasta ar începe odată cu sfîrșitul ultimei glaciațiuni — deci în urmă cu aproximativ 10 000 de ani — și s-ar încheia odată cu începuturile[6] folosirii și prelucrării metalelor (către 4500 î.e.n.).

Toate aceste diviziuni și subdiviziuni nu constituie însă și delimitări cronologice sigure, unanim admise de preistoricieni și general valabile, căci durata lor diferă de la o zonă la alta. Ele servesc pentru a indica doar o anumită ordine de succesiune tipologică, anumite sisteme de viață materială, socială și spirituală; deci *faze* și *tipuri* de civilizație și cultură. Indicațiile de ordinea cronologiei pe care ele le pot da sînt limitate la anumite regiuni, mai mult sau mai puțin circumscrise. — Pe de altă parte, durata acestor perioade ale preistoriei n-a fost aceeași peste tot, n-a fost identică în toate ariile geografice. În unele regiuni predomina încă un tip de civilizație paleolitică în timpul cînd în Orientul Apropiat se prelucrau de milenii metalele. Unele zone culturale s-au izolat treptat, urmînd o evoluție proprie: astfel, America precolumbiană, deși a rămas într-un stadiu de civilizație fundamental și tipic neolitică, a ajuns totuși să realizeze forme remarcabile de civilizație și de cultură urbană.

Evoluția civilizației umane nu este un proces uniform, nu se desfășoară în forme simultane și paralele nici chiar în regiuni apropiate geografic. Uneori chiar în interiorul uneia și aceleiași arii geografice mici decalajele sînt evi-

[6] Primul metal folosit (la început în starea naturală, apoi prin topire) a fost cuprul, din mileniul al V-lea î.e.n. În Orientul Apropiat metalurgia bronzului a apărut poate chiar la sfîrșitul mileniului al IV-lea î.e.n. Din mileniul următor datează și cele mai vechi obiecte de fier cunoscute (găsite în mormintele din Ur și în piramida lui Kheops). Hitiții dețineau încă din sec. XIV î.e.n. secretul și primatul prelucrării fierului. În regiunea egeo-mediteraniană prelucrarea fierului a început după anul 1200 î.e.n. Totuși, piatra a continuat să furnizeze multe tipuri de unelte (cele mai comune și cele mai utile vieții de fiecare zi) încă mult timp după momentul folosirii și prelucrării aramei.

dente. Egiptul, de exemplu, mai folosea încă primitive unelte de piatră în timp ce construia acele uimitoare capodopere de ştiinţă şi de tehnică — piramidele. Anumite forme de civilizaţie şi de cultură preistorică se pot prelungi şi în epoca istorică. — Pe de altă parte, nordul Europei continua să trăiască într-o primitivă fază de civilizaţie neolitică, în timp ce pe malurile Eufratului scribii regali transcriau *Codul lui Hammurabi* sau *Epopeea lui Ghilgameş!*

EPOCA PALEOLITICĂ. PERIOADELE

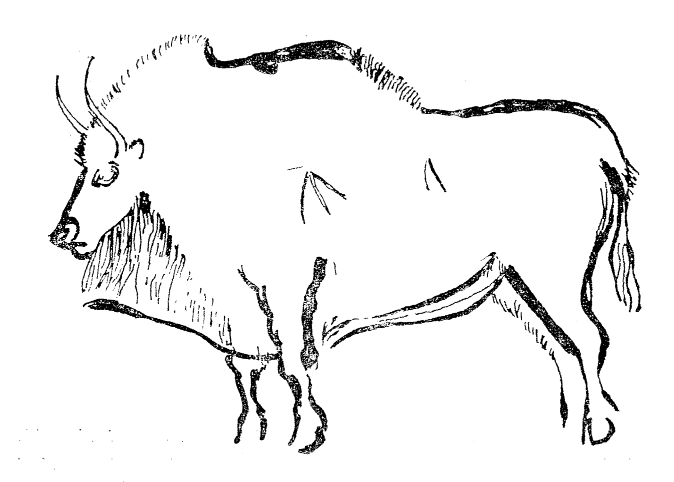
Ceea ce caracterizează fundamental epoca paleolitică este totala dependenţă a omului de natură. Faptul acesta este demonstrat de felul alimentaţiei, al locuinţei, al uneltelor sau al armelor, şi chiar de sensul artei practicate în această perioadă.

De-a lungul întregii epoci paleolitice strămoşii omului actual se hrăneau cu ceea ce le oferea natura: plante, muguri, alge marine, fructe, rădăcini, seminţe, bulbi, ciuperci; apoi melci, insecte, crustacee, ouă, şopîrle, peşti, şerpi, cîrtiţe şi alte animale mici. Sursa principală de alimentaţie (cel puţin pentru anumite faze ale paleoliticului), o oferea vînătoarea. Primele dovezi arheologice în acest sens — datînd din paleoliticul inferior — arată că strămoşii omului *sapiens* începuseră să vîneze probabil şi animale mari, chiar rinocerul pădurilor sau elefantul stepelor (a cărui lungime atingea cinci metri, iar în greutate, pînă la opt tone !). Vînătoarea acestor periculoase pachiderme se efectua cu ajutorul ţepuşei, a suliţei de lemn care avea probabil o lungime de trei metri şi vîrful ascuţit călit la foc. Mai eficace, cu rezultate mai consistente şi mai puţin primejdioasă era vînătoarea prin hăituire: animalul, singur sau în turmă, era gonit de grupul de vînători spre o prăpastie, o faleză înaltă şi abruptă sau o groapă uriaşă, mascată cu crengi şi avînd înfipţi în fundul gropii pari ascuţiţi. (Cu această metodă vînează elefanţii şi hotentoţii de azi).

În perioada următoare — a paleoliticului mijlociu — în locul elefantului stepelor şi a rinocerului de pădure au apărut (după regiuni) mamutul şi rinocerul lînos, uriaşul urs al cavernelor, o specie de capră de munte, muflonul, bizonul, antilopa, cerbul, calul sălbatic şi măgarul sălbatic. Într-o singură staţiune preistorică din Ucraina s-au găsit resturile a 12 mamuţi — ceea ce însemna circa 50 de tone de carne; în staţiunea Predmost din Moravia — peste o mie de mamuţi ucişi; iar într-o altă staţiune, resturi a 2 400 de bizoni — care furnizaseră deci vînătorilor aproximativ 3 600 de tone de carne comestibilă !

În faza superioară a paleoliticului vînatul de bază îl constituiau pachidermele (pînă la dispariţia lor din Eurasia) şi mai ales calul sălbatic — animal periculos, greu de vînat, care era hăituit şi cu ajutorul focului. La Solutré, în Franţa, s-au găsit într-o prăpastie resturile a circa 100 000 de cai sălbatici, vînaţi în acest mod. Cerbul, renul (precum şi calul sălbatic) erau vînaţi acum cu arme noi: cu suliţa aruncată la distanţă şi chiar cu săgeţi azvîrlite cu ajutorul unui propulsor (arcul cu săgeţi va apare abia la sfîrşitul neoliticului). Cu suliţa aruncată de la distanţă erau vînaţi şi ursul şi mistreţul — care în anumite zone ocupau un loc important în alimentaţie. Capra neagră şi ţapul săl-

Bizon. După o incizie din grota Niaux (Arriège, Franța)

batic se vînau cu săgeți sau erau prinși în curse. Animalele mici — de pildă iepurele — sau păsările (rața și gîsca sălbatică, lebăda, cocorul, etc.). aveau o importanță mai mică în economia alimentară a erei paleolitice; nu însă și peștele, și mai ales — în regiunile unde se găsea — somonul. Marile feline — leopardul și uriașul leu al cavernelor — erau înfruntate de om numai în scop de apărare, nu pentru a fi consumate.

În perioada paleoliticului superior sulița de lemn avea vîrful ascuțit armat cu piatră, os sau corn; uneori sulița avea crestate șanțuri longitudinale, în care probabil că se puneau anumite substanțe otrăvitoare utile efectului vînătorii. Sulița de aruncat la distanță avea vîrful dințat pe o anumită porțiune, asemenea unui harpon. Se folosea și lațul, confecționat din liane. În schimb, în primele două faze ale paleoliticului (deci timp de aproape o jumătate de milion de ani !) arma principală a primilor oameni — dacă nu chiar singura — a rămas țepușa de lemn nearmată, cu vîrful doar ascuțit cu ajutorul unei lame tăioase de silex și apoi călită la foc spre a-i spori rezistența.

Folosirea focului de către strămoșii omului datează din perioada paleoliticului inferior. Acești hominizi însă (sinantropul, de pildă, ne-a transmis urme certe de folosire a focului) nu știau deocamdată decît să-l întrețină, să-l alimenteze, luîndu-l din surse naturale, — din incendii provocate de trăsnete, de căldura soarelui sau de meteoriți, de vulcani sau de aprinderea spontană a gazelor naturale[7]. Începînd însă din paleoliticul mijlociu, „omul din Neanderthal" știa să producă singur focul; primul procedeu folosit se pare că era lovirea unei bucăți de bisulfură de fier (pirită) sau de hematit cu o piatră dură (tehnica de azi a amnarului aprinzînd o bucată de iască). Mai tîrziu, focul era obținut — cum procedează încă și azi unele triburi primitive — prin frecarea a două bucăți de lemn uscat.

Din perioada paleoliticului inferior încă, și mai mult din perioada următoare, s-au găsit urme a numeroase vetre de foc. Focul servea pentru încălzit, pentru călirea vîrfului țepușelor, pentru a ține la distanță de grotele locuite

[7] Mai există și azi cel puțin două triburi care nu cunosc nici un procedeu de aprindere a focului: negritoșii din insulele Andaman (din Golful Bengal) și pigmeii Bambuti din pădurile de la granița dintre Congo și lacul Tanganyka (vd. Birket-Smith).

animalele periculoase, pentru a le goni în timpul vînătorii, și în sfîrșit pentru a frige carnea și a o face astfel mult mai ușor de digerat. Probabil că în momentul cînd omul a observat că o bucată de lut căzută din întîmplare pe vatră se încălzește la căldura focului s-a născut ideea ceramicii arse. S-au găsit, din perioada paleoliticului superior, multe figurine de lut ars, dar nici un recipient.

LOCUINȚE

La început strămoșii oamenilor trăiau sub cerul liber. Căutau, firește, să se adăpostească și în peșteri — în regiunile unde se găseau. Locuri preferate erau și cavernele din preajma rîurilor, care — pe lîngă apa de băut la îndemînă — ofereau și condiții mai avantajoase de vînătoare (sau de pescuit), în timp ce malurile înalte constituiau un bun adăpost natural.

Începînd de la sfîrșitul paleoliticului inferior strămoșii omului au ocupat tot ma mult peșterile[8]; la început, numai în perioadele de frig intens. Contra fiarelor, peșterile erau păzite la intrare de un foc întreținut continuu. Existau și grote (dar se pare că acestea nu erau locuite) în care se oficiau primitivele acte de cult — de obicei în partea cea mai retrasă, într-o încăpere laterală sau în fundul peșterii.

În epocile următoare (probabil în paleoliticul mijlociu, sigur în paleoliticul superior) au apărut locuințele construite — colibele. Primele colibe sau bordeie erau locuințe comune folosite de un grup mai mare. S-au găsit urmele unor asemenea bordeie, amenajate în gropi naturale (adînci pînă la 3 m), căptușite cu „pereți" alcătuiți din oase de mamut ori din prăjini. Bordeiele erau acoperite cu piei ale animalelor vînate, cu crengi sau cu pămînt. Astfel de locuințe de grup, avînd forma ovală, sau circulară (cu un diametru de circa 5 m), sau rectangulară cu o lungime de pînă la 12 m, aveau una sau mai multe vetre de foc. Dar nici acum, și nici chiar în paleoliticul superior nu se poate vorbi încă de „case" propriu-zise, de construcții avînd pereți și acoperiș ca elemente independente, ci doar de structuri primitive de tipul colibei.

Așezările erau de scurtă durată — în funcție de prezența și de natura vînatului, precum și de natura ocupațiilor în general a celor care le locuiau. De multe ori însă așezările erau ocupate pe o perioadă de timp lungă (ca, de pildă, cele descoperite în Austria, în Ucraina sau în Moravia), putîndu-se întinde chiar pe o suprafață de mai mulți kilometri pătrați. Încît, în paleoliticul superior se poate vorbi de adevărate sate de vînători; bineînțeles, rare și de regulă cu o populație de 50 pînă la 100 de persoane[9].

[8] Boșimanii, vedașii sau indigenii din sudul Australiei locuiesc și azi exclusiv în caverne. — Unelte din paleoliticul inferior s-au descoperit și la noi, în zona dintre Olt și Argeș, ș.a.; de asemenea, locuințe în aer liber și în peșteri, din paleoliticul mijlociu și superior (vd. bibliografia).

[9] S-a calculat cu aproximație că în paleoliticul superior populația care ocupa întreaga suprafață a Galliei nu trecea de 50 000 de persoane.

UNELTE ŞI ARME

Prima unealtă de care s-a servit strămoşul omului a fost probabil un băţ cu care scurma pămîntul, căutînd rădăcini, sau cu care ucidea vietăţi mai mici. S-a folosit, desigur, şi de pietrele găsite în stare naturală — dar nici aceste obiecte, nemodificate de hominizi, nu sînt propriu-zis unelte. Cînd acestor obiecte naturale li s-a adus o modificare menită să le sporească funcţionalitatea a apărut actul propriu-zis uman — primul act care, alături de folosirea şi producerea focului, diferenţiază indiscutabil specia umană de regnul animal — şi anume: confecţionarea uneltelor. Ceea ce a marcat, de fapt, apariţia tehnicii.

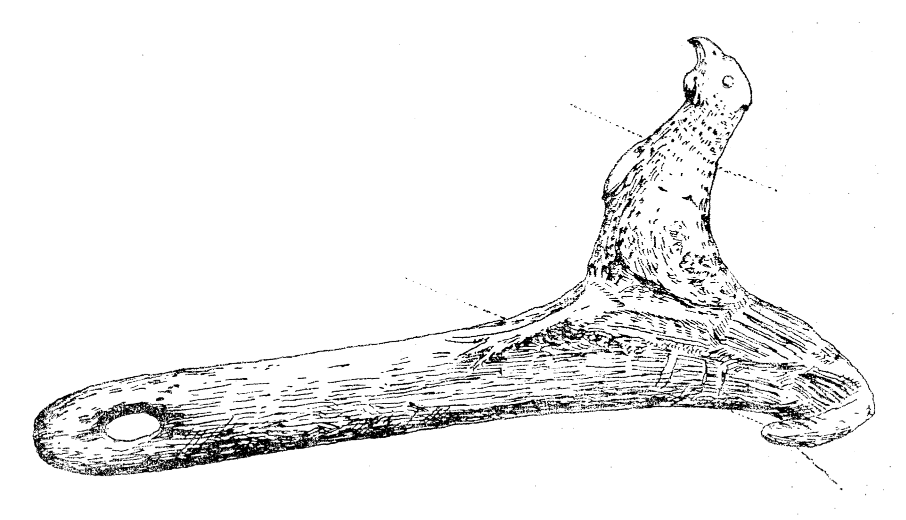
Pentru confecţionarea uneltelor omul preistoric a folosit diverse roci ca granitul, cuarţul, şistul, calcarul dur. Întotdeauna însă a preferat silexul, cremenea, materialul cu cel mai înalt grad de duritate folosit vreodată de om pînă la apariţia oţelului. Pentru a-şi confecţiona aceste prime unelte omul a folosit două tehnici: tehnica aşchierii prin lovire, prin percuţia care despica aşchii din bucata de piatră lovită, obţinîndu-se astfel forma primă a obiectului dorit; a doua — tehnica de retuşare a uneltei prin procedeul presării asupra nucleului de piatră. Cînd omul preistoric a observat că prin lovire cu o altă piatră silexul se despică în aşchii, a repetat conştient acest act, căutînd să dea bucăţii de silex forma funcţională dorită. În felul acesta au fost produse primele unelte de silex. Apoi a folosit şi al doilea procedeu: acela al presării cu ajutorul unei bucăţi intermediare de lemn sau de os, într-un anumit fel aplicată între obiectul percutor şi unealta de retuşat. La aceasta s-a redus — timp de aproape cinci sute de mii de ani — toată tehnica confecţionării uneltelor de piatră. Tehnica ulterioară mai evoluată, aceea a şlefuirii şi a perforării pietrei, va apărea abia odată cu „revoluţia neolitică".

În perioadele paleoliticului inferior şi mijlociu uneltele caracteristice erau aşa-numitele „toporaşe de mînă" sau pumnare (în franceză „coup-de-poing"), lungi de cel mult 25 cm şi atingînd greutatea maximă de un kilogram, de formă migdaloidă cu vîrful ascuţit şi marginile tăioase (ceea ce le făcea apte pentru multiple întrebuinţări). Aşchiile derivate serveau — începînd din paleoliticul superior — la tăiat, la crestat, la răzuit, etc.

În paleoliticul superior vor apărea tehnici noi: în primul rînd tehnica de prelucrare a aşchiei, mijloc prin care se va obţine un mare număr de răzuitoare, de ferăstraie, de unelte pentru prelucrarea altor unelte, precum şi lame de silex lungi, înguste, cu destinaţii diverse, subţiri şi cu ambele margini ascuţite. Tot acum vor fi folosite în mare cantitate vîrfurile de silex pentru suliţe sau pentru săgeţile aruncate cu propulsorul. Dar marea noutate în materie o va constitui acum tehnica lucrării osului, a fildeşului şi a cornului, — mai ales către sfîrşitul acestei perioade, în faza magdaleniană[10]. Prin aceste noi mate-

[10] Paleoliticul superior se subdivide, în principal, în fazele de civilizaţie: aurignaciană (ale cărei începuturi s-ar plasa — conform cronologiei Bray-Trump — în urmă cu 31 000 de ani; sau pentru Europa Centrală, 42 000 de ani), gravettiană (cca 25 000 de ani), solutreană (cca 18 000 de ani) şi magdaleniană (începută aprox. acum 15 000 de ani). Denumirile sînt date după numele localităţilor din Franţa unde a fost găsit respectivul material arheologic caracterizant.

riale şi tehnici paleoliticul superior se prezintă mult mai diferenţiat, mai evoluat în raport cu perioadele precedente. Din os şi din corn se fac acum nu numai suliţe şi harpoane, ci şi primele ace de cusut cu ureche — obiect indispensabil confecţionării îmbrăcămintei din piei şi blănuri, cusute cu fire făcute din

Propulsor ornat cu imaginea unui cocoş de munte. Sculptură în corn de ren din grota Mas d'Azil (Franţa)

intestine de animale. (Căci pînă la această dată, singura îmbrăcăminte fusese o simplă blană aruncată pe umeri). Cu siguranţă că tot acum a apărut şi o tehnică a împletitului de coşuri şi eventual de rogojini; în zona Balticei împletiturile sînt cunoscute în mezolitic.

În fine, în paleoliticul superior au apărut şi alte tehnici, legate de producţia artistică: modelări de figuri umane şi animale, inciziuni, basoreliefuri, statuete, precum şi uimitoarele picturi din peşteri. Istoria artei începe cu capitolul paleoliticului superior.

RELAŢII SOCIALE

Nu putem şti aproape nimic sigur cu privire la raporturile sociale ale umanităţii din era paleolitică. Se pot face doar unele deducţii, bazate pe puţinele repere arheologice de care dispunem.

În legătură cu foarte îndelungata perioadă a paleoliticului inferior este logic să presupunem că o societate a cărei economie se baza în principal pe vînătoare nu putea trăi decît în grupuri de cel puţin douăzeci de familii; că funcţia de comandă în grup o deţinea bărbatul cel mai viguros şi mai abil în ale vînătoarei; că activităţile economice (vînătoarea propriu-zisă, transportul şi pregătirea vînatului, confecţionarea uneltelor, culesul hranei de natură vegetală, ş.a.) erau distribuite între membrii grupului în funcţie de vîrstă şi de sex;

că — cel puţin uneori — consumarea vînatului avea loc în comun, la mese comune; că pentru dirijarea acestor activităţi exista o oricît de rudimentară structură organizatorică şi de conducere, individuală sau colectivă; că trebuie să se fi stabilit şi anumite norme de activitate practică, de comportare în relaţiile dintre membrii grupului sau dintre grupuri diferite; în sfîrşit, că aceste grupuri erau comunităţi deschise, menţineau relaţii de un fel sau altul cu grupuri diverse, inclusiv prin relaţiile de înrudire.

La concluzii ceva mai sigure ne conduc dovezile materiale datînd din paleoliticul mijlociu, în special mormintele. Din aceste dovezi reiese că ritualul de înmormîntare nu făcea nici o distincţie între sexe, — fapt care permite supoziţia că nici în viaţă femeia n-ar fi deţinut o poziţie socialmente inferioară bărbatului[11]. Comunitatea de familie avea, aproape sigur, o importanţă deosebită; ceea ce este dovedit de faptul că şi copiii erau înmormîntaţi alături de părinţi, însoţiţi de obiecte şi podoabe funerare.

Despre un cult propriu-zis al morţilor încă nu se poate vorbi[12], decît doar despre o grijă, un respect, o afecţiune faţă de defunct. În acest sens trebuie interpretată grija omului din Neanderthal de a-şi înmormînta morţii. Dar probabil că abia în concepţia omului *sapiens* mortul continua să trăiască pe acest pămînt ca înainte, invizibil însă şi într-un anumit loc fix — în mormînt; că rămînea un fel de „cadavru viu"; drept care trebuia să i se pună alături de mîncare, să i se dea uneltele, armele, podoabele lui şi să fie aşezat în groapă într-o anumită poziţie, ca şi cum ar dormi sau ca şi cum ar fi bolnav.

Acum, în paleoliticul superior, putem admite că ar fi apărut o categorie diferenţiată de restul grupului: persoana care şi-ar fi asumat sau căreia i s-ar fi încredinţat o anumită funcţie de conducător spiritual. Această persoană ar fi magul, strigoiul, vraciul vindecător de boli — primul „profesionist" al omenirii, — şamanul din societatea primitivilor de azi[13]. Dar asupra naturii funcţiilor şi a poziţiei acestui conducător spiritual în cadrul grupului nu se pot face deocamdată decît supoziţii.

Nu putem cunoaşte cu certitudine viaţa interioară a omului epocii paleolitice; dar, cel puţin, putem bănui existenţa la această dată a unor credinţe animiste.

Lumea spiritelor rele, maligne, era desigur considerată — cum va continua să fie considerată şi mult mai tîrziu, în epocile istorice — a fi şi cauza bolilor. Ceea ce înseamnă că tratamentul era de resortul celui care deţinea (măcar temporar, nu permanent) cea mai veche funcţie specializată: a vrăjitorului, a şamanului, a celui care va deveni mai tîrziu preotul-vindecător. „Medicina s-a născut odată cu religia" (M. Sendrail). Dar, pe lîngă o terapeutică ce se confunda cu magia, putem presupune şi existenţa unei medicine cu caracter pozitiv, apărută odată cu descoperirea întîmplătoare a virtuţilor terapeutice reale ale unor plante.

Marea calamitate a omenirii epocii paleolitice (cînd puţini indivizi ajungeau să depăşească vîrsta de 30 de ani) era reumatismul. Examenul osteolo-

[11] Sacrificiul funebru al văduvei — semn al unei situaţii de dependenţă a femeii — va apărea pentru prima dată în epoca neolitică.

[12] „Cultul craniilor" la neanderthalieni, într-un anumit fel dispuse şi vopsite cu ocru roşu, ar putea fi eventual interpretat ca un act de cult?

[13] Se cunosc pînă în prezent peste 75 de figuri, desenate sau pictate, din această perioadă, care au fost interpretate ca reprezentînd vrăjitori, exorcişti sau dansatori mascaţi executînd un dans ritual.

gic a 86 de schelete de neanderthalieni, provenind dintr-o singură necropolă, a găsit 92 de vertebre atinse de osteoartroză cronică. Totuşi, se pare că rahitismul şi tuberculoza nu erau încă cunoscute. În schimb, pe lîngă faptul că reprezentările plastice ale numeroaselor „Venere" steatopige aveau un caracter evident simbolic, se crede totuşi că diformităţile obezităţii erau efectiv frecvente în anumite zone geografice (ca azi, la unele populaţii din sudul Africii).

CREDINŢE, IDEI ŞI PRACTICI RELIGIOASE

Apariţia unor credinţe, idei, atitudini religioase — legate de anumite acte rituale de sacrificiu şi de un cult al morţilor — este atestată arheologic într-un mod mai concludent începînd din paleoliticul mijlociu.

Astfel sînt sacrificiile de animale. Se sacrificau animale întregi sau anumite părţi din corpul animalului, în credinţa că în felul acesta vînatul se va înmulţi şi va deveni cît mai numeros[14]. Uneori (obiceiurile funerare au variat în timp şi de la o zonă la alta) sacrificiul se efectua sub forma depunerii animalului ucis în apropierea sau chiar în interiorul aşezării — în aer liber sau în grote — acoperindu-l cu pămînt sau aşezîndu-i-se deasupra unelte de silex frumos lucrate, ori de fildeş. În unele cazuri aceste obiecte erau colorate cu ocru roşu, ceea ce prin analogie de culoare evoca sîngele şi deci simboliza viaţa. Alteori sacrificiul consta în îngroparea doar a unor părţi din corpul animalelor, mai multe mandibule sau cranii aşezate într-o anumită ordine. Alteori, craniul animalului era golit de creier (operaţie care probabil că avea loc cu un oarecare ritual); după care corpul animalului sacrificat era umplut cu pietre şi scufundat într-un lac. În fine, sacrificiul putea lua şi forme de ardere a corpului animalului.

Alte concluzii, mai consistente, privind credinţele şi ideile magico-religioase ale epocii preistorice pot fi trase din considerarea cultului morţilor.

Pentru paleoliticul inferior asemenea atestări arheologice nu există. Se pare totuşi că exista grija de a nu lăsa cadavrul uman să fie devorat de animale. Iar faptul că s-au găsit numeroase mandibule şi cranii omeneşti adunate cu grijă la un loc ne permite să credem că craniul (sau uneori numai mandibula) erau considerate ca avînd anumite semnificaţii particulare şi că deci se cuvenea să fie onorate în consecinţă.

Din paleoliticul mijlociu avem indicaţii materiale mai precise privind cultul morţilor. Acest cult, mai bine definit acum, este dovedit de existenţa mormintelor săpate, precum şi de felul în care erau aşezate cadavrele, sau de o anumită orientare a lor în raport cu punctele cardinale. Fireşte că în această privinţă nu puteau exista norme absolut identice la grupuri aflate la distanţe de sute sau mii de kilometri unele de altele; dar e clar că — deşi respectivele concepte erau vagi, iar accepţia lor era labilă — ele existau şi că erau respectate. Adeseori corpul era aşezat pe partea dreaptă în poziţie ghemuită, cu capul orientat spre răsărit şi sprijinindu-se pe o lespede de piatră. Uneori cra-

[14] Obiceiul sacrificării ursului se mai păstrează şi azi la unele populaţii înapoiate de vînători — de pildă la tunguşi. Dar sacrificii de animale s-au practicat peste tot, în preistorie, de-a lungul antichităţii şi mai tîrziu, pînă în zilele noastre.

niul era desprins de corp și înmormîntat separat, golit de creier. Leziuni dovedind o moarte violentă lasă să se presupună că se practicau (ca la unele populații primitive de azi) și sacrificii rituale umane. Alături de corpul defunctului se depuneau ca ofrande unelte de piatră îngrijit lucrate, dinți de bizon, de ren, de cerb, etc.; sau mai multe perechi de coarne de capră de munte, în mod ordonat dispuse în jurul craniului. Bucățile de ocru găsite lîngă cadavre ne permit să admitem și existența unui ritual simbolic al colorării cadavrelor.

Vrăjitor executînd un dans magic (?). Figură gravată și pictată din grota Trois Frères (Arriège, Franța)

În paleoliticul superior, în orice caz, existența acestui obicei este certă[15]. Cum roșul — culoarea sîngelui — era considerat desigur culoarea vieții, cadavrul era presărat cu ocru roșu, în pulbere sau amestecat cu argilă. Poate pentru ca defunctul să recapete culoarea vieții și în felul acesta să participe în continuare — prin analogie magică — la viața grupului?

O semnificație magică, un sens religios aveau fără îndoială și reprezentările artistice, deosebit de frecvente în perioada paleoliticului superior. Includerea lor în repertoriul actelor de cult era determinată de concepția de viață a omului acestei perioade.

Omul epocii paleolitice se simțea într-un raport direct și permanent cu natura, pe care o vedea animată, căreia îi atribuia un suflet; și era convins că el putea avea o influență sigură și nemijlocită asupra naturii, asupra întregii lui ambianțe. Lumea i se prezenta ca o unitate. O limită între el și animal era foarte indecisă. Omul considera că între el și regnul animal există o analogie de esență, dacă nu chiar o identitate funciară. Noțiuni abstracte nu avea, conceptul de „suflet“ încă nu i se formase, nici ideea de irealitate sau de supra-

[15] Verosimilă — dar nedemonstrată arheologic — este și practicarea canibalismului religios (A. Leroi-Gourhan).

terestru. Ca atare, şi arta sa (acum ordonată iconografic, dîndu-i-se ansamblului o semnificaţie anumită) va fi o artă de reproducere realistă, concretă, direct legată de experienţa sa practică, — iar nu o artă conceptuală, stilizată, abstractă, ca mai tîrziu arta perioadei neolitice. Ideea de etern, ideea de extrapămîntesc, ideea unei vieţi „de dincolo", ideea de strămoşi, ideea de spirite, — toate acestea vor apărea abia în neolitic. Şi tot în neolitic se va delinia în mintea omului şi distincţia dintre corp şi suflet. Omul paleoliticului nu concepea încă o asemenea dualitate.

În reprezentările picturale (executate pe pereţii grotelor şi în părţile greu accesibile, parcă anume rezervate acestui scop, ale grotelor) figurile animale şi umane aveau o semnificaţie şi o funcţie magică. La fel şi numeroasele statuete de argilă, de piatră, de fildeş sau de os. O semnificaţie şi o funcţie de aceeaşi natură aveau şi urmele de mîini, contururile unei palme deschise, desenate pe stîncă şi traducînd ideea de „posedare" — act presupus că se realizează prin analogie magică[16]. Gîndirea omului preistoric — ca şi, în genere, aceea a primitivilor de azi — era un tip de gîndire magică, potrivit căreia o acţiune figurată plastic (un desen, o pictură, o sculptură) poate avea un efect magic practic, real. Astfel, un animal este reprezentat în agonie, cu suliţa încă înfiptă în corp, pentru ca în felul acesta animalul să fie adus (printr-un efect de analogie magică) sub puterea vînătorului. „Uciderea imaginii", distrugerea ei prin lovituri sau prin săgeţi trase în animalul pictat, este practicată şi azi de boşimani şi de hotentoţi. (Dar o practicau şi vrăjitoarele din Evul Mediu !). Este şi azi prezentă în aproape toate cultele religioase ideea că figura echivalează cu obiectul sau cu subiectul reprezentat, că fiinţa sau obiectul desenat şi desenul însuşi sînt în esenţă unul şi acelaşi lucru.

Trebuie să admitem aşadar că în epoca paleoliticului superior aveau loc (desigur, nu identic în toate zonele geografice) felurite ceremonii cu caracter religios, acte funerare, sacrificiale, practici de incantaţii şi exorcisme, rituri de vînătoare etc. Probabil că erau însoţite de murmure, cuvinte, formule rostite coral şi erau eventual acompaniate de sunetele unor rudimentare instrumente de percuţie (sau de frecare, de tipul buhaiului). În cadrul acestor ceremonii rituale un rol esenţial îl aveau şi mimica, pantomima sau costumaţia bizară (a vrăjitorului, a şamanului?) imitînd înfăţişarea animalelor. Probabil că omul erei paleoliticului tîrziu practica şi pictarea propriului său corp, sau chiar deformările corporale intenţionate — aşa cum procedează şi unele populaţii primitive de azi — cu un evident scop magic[17]. Iar de la pictura corporală pînă la tatuaj nu este decît un pas.

ÎNCEPUTURILE ARTEI. ALTAMIRA

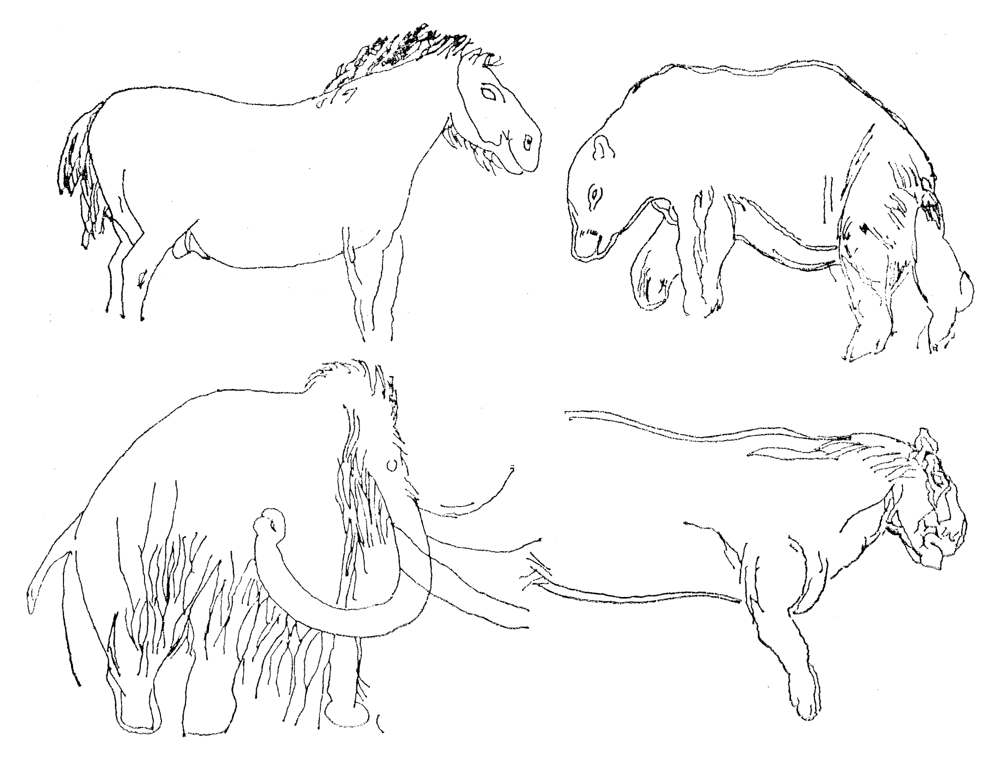
Acest tip de gîndire magică este evident cu deosebire în arta epocii preistorice.

[16] După A. Leroi-Gourhan siluetele acestor mîini — toate mîini de tineri — ar fi legate de un rit de iniţiere.

[17] Aşa cum procedează şi azi eschimoşii de pe coasta Pacificului înainte de a porni la vînătoare de balene; sau ca unele triburi ale indienilor din America de Sud care, înainte de a se apropia de un cadavru, îşi pictează cu grijă faţa şi corpul (cf. Birket-Smith).

Originile artei se situează în era paleoliticului superior, deci în urmă cu aproximativ 31 000 de ani[18]. În perioada anterioară, a paleoliticului mijlociu, pot fi amintite cel mult simplele crestături (regulate, simetrice, denotînd o intenție ornamentală) pe oase; sau, obiceiul ultimilor neanderthalieni (?) de a-și colora, ocazional, corpul. O artă adevărată însă apare numai în prima fază (în aurignacian) a paleoliticului superior; și o artă care, din fazele gravettiană și solutreană, va fi reprezentată — pe o arie geografică ce se întinde din Siberia pînă în Pirinei — prin zone limitate și prin genuri, tipuri și tehnici diverse: desen, incizie, pictură, basorelief și altorelief, sculptură în *ronde bosse*. „Ceea ce distinge în modul cel mai net culturile paleoliticului recent de culturile preistorice anterioare este apariția și dezvoltarea artelor plastice" (A. Laming-Emperaire).

Apariția artei este în primul rînd rezultatul observației de către omul *sapiens* a mediului înconjurător, a ceea ce îi condiționează mai mult existența, a animalelor pe care le vîna, a grupului în care trăia. „Arta apare odată cu viața socială și nu o părăsește niciodată" (T. Vianu). Este, apoi, rezultatul începutului de constituire a unei conștiințe de sine în raport cu mediul natural ambiant. Este, în fine, rezultatul unei sporite capacități de reflecție în fața problemelor existenței, reflecție care îi sugerează anumite acțiuni, un anumit comporta-

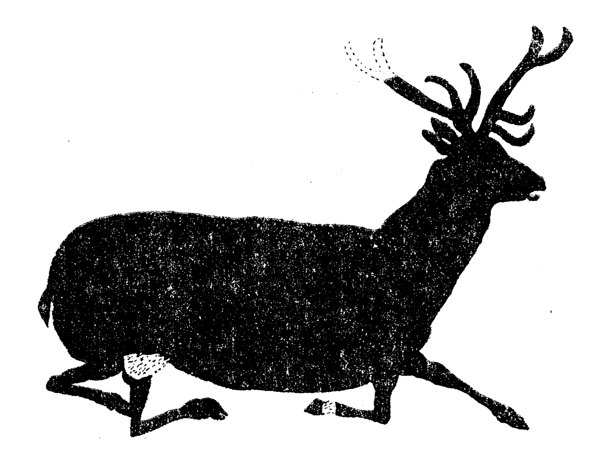
Cal sălbatic, urs de peșteră, mamut și leu de peșteră. Imagini din grota Combarelles (Dordogne, Franța)

[18] Datare stabilită cu metoda C^{14} radioactiv pentru regiunea sudică a Franței; pentru zona Europei Centrale însă, circa 42 000 ani.

ment, anumite acte de creație, — totul înscriindu-se în limitele unei gîndiri magice naive[19].

Desenele și inciziile de pe pereții peșterilor reprezintă foarte rar figuri umane; încă și mai rar păsări, reptile sau pești; iar plante, deloc. În schimb abundă figurile de animale: mamut, urs, bizon, cal, cerb, ren, țap de munte. Animalele de pradă fără un rol în alimentația omului — leul, lupul, hiena, — figurează foarte rar. Contururile sînt — în punctul avansat al acestei evoluții stilistice — marcate bine și cu justețe. Animalele sînt reprezentate totdeauna din profil, formele anatomice sînt corect redate cînd animalul este în poziție fie de repaos, fie — și în acest caz cu o forță expresivă surprinzătoare — în mișcare.

Sculptura paleoliticului superior (apărută în faza aurignaciană) anticipează cu cîteva milenii afirmarea la un nivel remarcabil de realizare artistică — în faza magdaleniană — a picturii. În tehnica basoreliefului și altoreliefului, precum și a sculpturii în *ronde-bosse*, sînt realizate acum reprezentări animale și umane în argilă, piatră, os, corn, fildeș. Cei doi bizoni modelați în argilă din grota Tuc d'Audoubert (63 cm și 61 cm lungime), calul lucrat în fildeș din peștera Les Espelugues, capul de cal din corn (Mas d'Azil) sînt adevărate capodopere de o surprinzătoare exactitate anatomică și de forță expresivă în redarea mișcării. Figura umană, care în pictură este aproape complet exclusă, este remarcabil realizată în tehnica basoreliefului (de ex. grupul de femei din grota Laussel) sau în statuete. Celebru este capul de femeie din Brassempouy — primul „portret" cunoscut pînă în prezent (3,7 cm, în fildeș). De asemenea, seria de peste o sută de statuete feminine — din argilă, piatră, os sau fildeș — descoperite în mai multe stațiuni, din Siberia pînă în Franța, și denumite ironic de arheologi „Venere". Aceste statuete — cele mai vechi opere de artă plastică cunoscute, datînd din prima fază a paleoliticului superior, din aurignacian și deci avînd o vechime de aprox. 30 000 de ani — sînt nuduri de femei obeze, cu formele exagerat de planturoase; tratarea plastică însă a capului, picioarelor și brațelor este neglijată aproape complet („Venus din Willendorf", „Venus din Lespugue", „Venus din Savignano", etc.). Formele lor adipoase și steatopige —

Cerb. Pictură rupestră, în roșu, din Calapata (provincia Terruel, Spania)

[19] S-ar putea ca gîndirea magică naivă să fi apărut încă în paleoliticul mijlociu: vezi funcția podoabelor acelei faze. Dar în paleoliticul superior apar — după Leroi-Gourhan — deja rudimente de gîndire religioasă mai evoluată.

care desigur că aveau un sens și o funcție magică — exprimau ideea de maternitate; funcția magică legată de cultul fecundității devine evidentă la figurile reprezentînd femei gravide (grota din Gagarino). În aceste cazuri, „cum reprezentarea feții era neesențială pentru sugerarea ideii de fecunditate, ea nu își găsea loc în scopul magic al figurinei" (T. G. E. Powell).

În ultima sa fază, în magdalenian, asistăm la o adevărată „explozie" a picturii, — în timp ce activitatea artistică dominantă în perioadele anterioare, sculptura, dispare aproape complet. (Mai continuă, de pildă, în plăcile de șist gravate). Faza magdaleniană este marea epocă a picturii executată pe pereții și tavanul grotelor[20] — și anume, în părțile cele mai retrase, mai ascunse, mai greu accesibile, care devin astfel adevărate „sanctuare subterane".

Picturile peșterilor — în special cele din sudul Franței și Spania[21] — reprezintă în marea lor majoritate animale; foarte rar păsări, reptile sau pești. Figurile umane — bărbați și femei — apar în mod cu totul excepțional și în aceste cazuri sînt stilizate, schematizate la maximum; sînt simple siluete stîngaci executate, schițe antropomorfe grotești (7 sau 8 figuri vagi, la Altamira), reprezentate cu cap de bizon (Trois Frères), de mamut (Combarelles) sau de pasăre (Lascaux). Animalele figurează fie unele lîngă altele, fie suprapuse parțial, — fără să li se respecte proporțiile și fără să fie angajate într-o „scenă". (Dealtfel, chiar și cînd alături apar siluete umane scenele anecdotice lipsesc). Interesul artistului este concentrat, în general, asupra figurii singulare, asupra animalului izolat, fără a căuta raporturi compozitive între figuri. Foarte rarele „scene" se reduc de obicei la reprezentarea a două animale urmîndu-se sau înfruntîndu-se; sau a cîtorva reni traversînd un rîu înot; sau a unui bou sălbatic urmărind un om; sau a unui bizon care a doborît un vînător. — Picturile sînt adeseori monocrome, dar și atunci în nuanțe și degradeuri. Figurile sînt reprezentate „în gol", fără un fond, fără o urmă de peisaj, fără vreun element care să indice un loc concret. Reprezentările vegetale lipsesc complet. Picturile grotelor sînt lipsite și de elemente decorative; dar autorii lor dovedesc un instinctiv simț al simetriei în dispunerea figurilor. Adeseori animalele sînt redate în mărime naturală (dar calul din peștera Cuciulat are o lungime de numai 24 cm, în timp ce boul sălbatic din grota Lascaux — cinci metri și jumătate !).

Expresivitatea picturilor din grotele magdaleniene este sporită și de faptul că, în alegerea și în tratarea picturală a subiectului, omul acestei epoci știa să folosească protuberanțele naturale, asperitățile, excrescențele, bosele rocii, jocurile de relief ale peretelui de calcar pe care picta; încît se poate spune că

[20] În locurile în aer liber omul paleoliticului superior expune mai ales opere de sculptură — dar nu de sculptură tridimensională. În schimb picturile executate pe stînci în afara peșterilor, în locuri adăpostite, sînt foarte rare și dintr-o epocă mai tîrzie; iar speciile pictate — de obicei animale pașnice — sînt mai puține. Desigur că reprezentarea lor, aici, era legată de alte rituri și ceremonii decît cele ce aveau loc în sanctuarele subterane (A. Laming).

[21] După A. Leroi-Gourhan, numărul celor cunoscute se ridică la 130 în Spania, 123 în Franța, 4 în Italia, 2 în Portugalia și 1 în U.R.S.S. Recent însă au fost descoperite în peștera din satul Cuciulat (jud. Sălaj) cele mai vechi picturi paleolitice din țara noastră. Peștera din Cuciulat este, astfel, singura grotă de acest gen din Europa Centrală și Sud-Vestică cunoscută pînă în prezent. Într-un mic „sanctuar" (2,50 m pe 3,70 m) sînt reprezentați pe plafon și pereți un cal (24,50 cm pe 12,50 cm), o felină (80 cm pe 45 cm), o siluetă umană stilizată (51 cm pe 26 cm) și o pată de forma unei păsări (21 cm pe 14 cm). Grota și figurile (monocrome) au fost studiate de M. Cârciumaru și M. Bitiri (vd. bibliografia).

„peretele a ghidat mîna artistului" (A. Laming). Culorile minerale (pe bază de ocruri diferite pentru roșu, galben și brun); sau de manganez (pentru negru și brun închis), erau mai întîi amestecate cu anumiți dizolvanți naturali — albuș de ou, grăsime, sînge, sucuri de felurite plante, — și apoi întinse cu degetul, cu tampoane din păr de animale sau cu rudimentare peneluri improvizate. Albastrul și verdele lipsesc; de asemenea culoarea albă. — Nu s-a putut găsi încă o explicație a uimitoarei tehnici cu care pictorul de acum cel puțin 16.000 de ani[22] a știut să redea prospețimea efectelor cromatice și atît de fin nuanțata tranziție de la o culoare la alta. Taurii și caii din grota Lascaux, renii care se înfruntă și cei peste șaizeci de bizoni din peștera Font-de-Gaume, picturile din grotele Combarelles, Trois Frères, La Pasiega, Mas d'Azil, Font-de-Gaume, etc. — și în primul rînd cele din grota Altamira — arată că autorii lor au fost adevărați artiști.

În celebra încăpere de mici dimensiuni (suprafața plafonului pictat este de 18 m pe 8—9 m) din grota Altamira din nordul Spaniei, în apropiere de Santander, pe tavanul foarte scund (care în decursul mileniilor s-a lăsat pînă la o înălțime variind între 1,10 m și 2 m) al acestei impresionante „Capele Sixtine a preistoriei" — cum este prezentată vizitatorilor — sînt pictate 25 de animale, în majoritate bizoni, dar și mistreți, cai, ciute, etc. — de dimensiuni variind între 1,40 m și 2,20 m. Printre animale sînt reprezentate și simboluri nedeterminate, impresiuni de mîini și schițe de oameni tratați caricatural. Se remarcă aici — pentru prima dată în istoria artei — o organizare a spațiului în funcție de dimensiunea fiecărui animal și de poziția lui în raport cu figurile învecinate. Foarte rare sînt imaginile de animale în mișcare: ca și cum pe pictor l-ar fi interesat mai mult forma, volumul și poziția cea mai firească a animalului. Pentru a da un relief plastic mai adecvat și expresiv figurii, el a folosit relieful natural al stîncii, uneori răzuind din stîncă unde și atît cît era necesar; apoi a incizat contururile și detaliile anatomice, le-a subliniat cu grafit și a aplicat culoarea, efectuînd respectivele variații de ton și de nuanțe, și creînd astfel o complexă și organică impresie de policromie. Totodată a dat maximum de precizie și expresivitate desenului într-o viziune realistă — prin proporțiile juste ale membrelor, prin claritatea conturului, prin perspectiva exactă a coarnelor, prin suprapunerea planurilor, etc., — realizînd și toate posibilitățile coloristice ale artei preistorice. (Vezi în special bizonul în atac, bizonul mugind, sau bizonul culcat ghemuit).

FUNCȚIA PREPONDERENT MAGICĂ A ARTEI

Arta paleoliticului superior avea o funcție preponderent magică; nu era un act dezinteresat, un act estetic pur, ci o operație avînd o finalitate magică, ale cărei rituri erau oficiate în încăperile retrase ale grotei, — în „sanctuare". Creatorul picturilor magdaleniene credea în posibilitatea de a acționa asupra animalului prin intermediul imaginii acestuia. Dar scopul artei lui nu era exclusiv un scop material, utilitar prin intervenția magiei.

În practica artei figurative a omului din paleoliticul superior a existat fără îndoială și un impuls artistic relativ independent de nevoia omului de

[22] Grotele cele mai bogate în picturi sînt datate de A. Leroi-Gourhan între 15 000 î.e.n. (Lascaux) și 13 500 î.e.n. (Altamira).

a-și procura hrana. Magia s-a folosit de artă, dar nu magia a fost aceea care a creat arta (cf. Luquet). Artiștii acestei epoci preistorice erau desigur indivizi deosebiți, respectați de comunitate pentru că operele lor erau intim legate de credințele religioase și de practicile ei magice și cultice; dar este foarte probabil că erau respectați și ca profesioniști care, prin iscusința activității lor, procurau celorlalți și o satisfacție de ordin estetic. Ei știau să execute și crochiuri de membre, de porțiuni izolate ale corpului animalului, crochiuri care constituiau rudimentare dar adevărate studii anatomice; și pînă la urmă să execute opere finite, care îi impresionau pe membrii grupului și sub raport estetic, nu numai în planul gîndirii magico-religioase.

În felul acesta, în paleoliticul superior arta a făcut așadar primii pași. Totodată, omul a stabilit încă de pe acum și unele principii, fundamentale, ale artei de mai tîrziu.

Astfel, — pentru ca actul magic să fie operant omul a trebuit să realizeze „asemănarea" dintre desenul lui și obiectul desenat; a apărut deci principiul realismului senzorial, vizual. Apoi, în momentul în care o imagine va începe să fie considerată ca traducînd sensibil o forță invizibilă a naturii (de pildă fecunditatea, exprimată vizual prin statueta unei femei gravide) se va naște „simbolul". Odată cu apariția simbolului, pe de o parte, și — pe de altă parte — cu nevoia de a simplifica, de a generaliza, de a crea un „tip" (de cerb în general, de bizon, etc.), s-a manifestat pentru prima dată și tendința de „abstractizare": realismul senzorial a devenit realism conceptual. În sfîrșit, din momentul apariției ornamenticii, a primelor crestături făcute de om pe diferite oase, este evidentă (cf. Huyghe) și manifestarea unei voințe de ordine; repetiția liniilor generează principiul paralelismului, începe să se prefigureze principiul simetriei și al decorativismului. — Cu aceste prime realizări artistice, oricît de rudimentare deocamdată, arta a intrat în posesia unor elemente definitive.

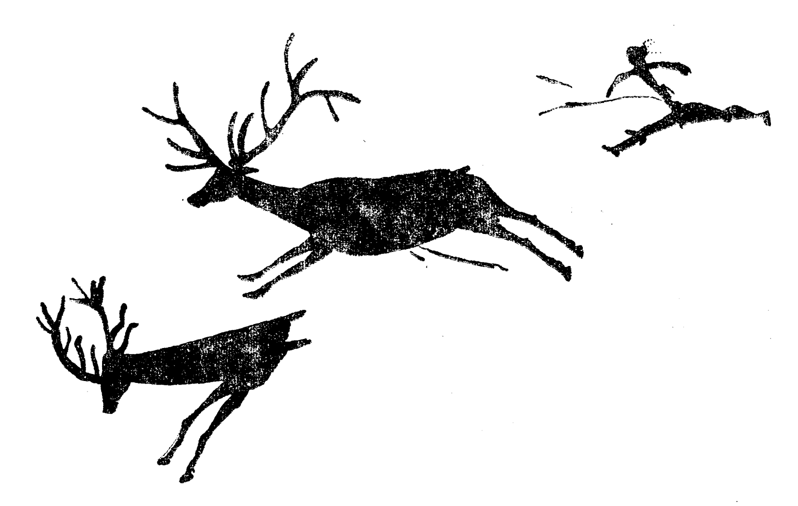
„REVOLUȚIA NEOLITICĂ"

Odată cu sfîrșitul erei glaciare Würm (circa 10 000 î.e.n.) clima devenită mai caldă a determinat mari schimbări în faună și floră. Pădurile s-au extins ocupînd locul tundrei, pachidermele și alte animale mari au dispărut sau au migrat, predomină acum cerbul și bovideele, vînatul a devenit mai rar, — fapt care a făcut ca grupurile umane să se deplaseze pe distanțe mari, ajungînd să populeze continente noi, America și Australia.

Cu aceasta, omenirea a intrat într-o fază nouă de civilizație, — a neoliticului; o perioadă care (incluzînd și faza de tranziție, a proto-neoliticului) se întinde — în linii generale și după regiuni — între anii 8000-3000 î.e.n.[23].

[23] Pe teritoriul țării noastre, perioada neoliticului timpuriu (cultura Starcevo-Criș) se situează între anii 5500-4200 î.e.n.; cea a neoliticului mijlociu (culturile Turdaș, Hamangia, Boian, Pre-Cucuteni), între 4200-3500 î.e.n.; a neoliticului tîrziu (culturile Gumelnița, Cucuteni, ș.a.), între 3500-2500 î.e.n. — După o perioadă de trecere către epoca bronzului (cuprinsă între 2500-2000 î.e.n.) și după epoca propriu-zisă a bronzului (2000-1150 î.e.n.), prima epocă a fierului — Hallstatt — ocupă perioada cuprinsă între aprox. 1150 și sec. V î.e.n., urmată de epoca La Tène, a doua epocă a fierului (mijlocul sec. V î.e.n.—100 e.n.). — Vd. această cronologie (D. Berciu), cu ușoare diferențe, la L. Roșu, în *Dicț. enciclop. de artă veche a României* (vd. bibliografia).

După ce timp de cel puţin o jumătate de milion de ani a trăit din vînat şi cules, acum pentru prima dată omul ajunge să domine natura, — natura vegetală prin cultura plantelor şi practica agriculturii, iar natura animală, prin domesticirea şi creşterea animalelor. Cronologic, momentul se situează —

Vînătoare de cerbi. Pictură rupestră în roşu închis. Cueva Mas d'en Josep (Spania)

în sud-vestul Asiei — pe la începutul mileniului al VIII-lea î.e.n. Tehnica şlefuirii şi perforării uneltelor de piatră, trecerea de la economia „prădătoare" (vd. Guy Rachet) la una producătoare, de la cules la cultivarea plantelor şi de la vînătoare la domesticirea animalelor; apoi, invenţia olăritului, a roţii, a torsului şi ţesutului, perfecţionarea navigaţiei, transportul la distanţe mari a unor enorme blocuri de piatră şi construcţia monumentelor megalitice, — sînt tot atîtea cuceriri care justifică termenul de „revoluţie neolitică".

Alimentaţia continuă desigur să se bazeze încă în mare parte pe cules, vînătoare şi pescuit. În America, singura sursă de alimentaţie pe bază de carne în aproape tot timpul neoliticului o va furniza vînătoarea şi pescuitul. În Africa se vînau acum intens elefantul, rinocerul, hipopotamul, girafa, zebra, mistreţul, antilopa, gazela şi struţul. În zona orientală a Asiei mai trăiau încă mamutul şi rinocerul lînos; în timp ce în regiunea occidentală a Asiei, precum şi în Europa, omul continua să aibă ca bază a alimentaţiei carnea animalelor sălbatice, a unor specii rămase din perioada paleoliticului superior (bovinele, cerbul, capra, mistreţul, ursul, castorul, ş. a.).

Dar cînd omul a început să cunoască mai bine deprinderile unor animale, cînd s-a gîndit că ar putea să le folosească într-un mod mai constant decît cel al vînătoarei, spre a-i asigura necesarul de hrană (carne, lapte), sau de îmbrăcăminte (blană, lînă), sau spre a-i servi ca animale de povară sau de tracţiune, a început să le domesticească. Mai tîrziu, domesticirea animalelor — pentru hrana cărora trebuiau căutate noi păşuni — a determinat o reluare a modului de viaţă nomadă. Cu toate acestea, domesticirea şi creşterea animalelor (care era ocupaţia bărbatului), precum şi cultivarea plantelor, a cerealelor (care se pare că era în mare măsură o ocupaţie a femeii — cel puţin la început), au

fost ceea ce a făcut posibil un mod de viaţă sedentară. Amîndouă aceste activităţi au favorizat traiul în grupuri mai mari, devenite apoi adevărate sate. Faptul acesta a dus la dezvoltarea unor relaţii umane mai intense şi mai organizate; i-a dezvoltat omului sentimentul comunităţii, i-a asigurat o viaţă normală de familie, o viaţă de siguranţă materială, de oarecare linişte, favorizînd totodată şi crearea unor tradiţii şi a unor anumite obiceiuri, a unei vieţi spirituale în general (cf. L. Mumford).

CULTURA CEREALELOR ŞI DOMESTICIREA ANIMALELOR

Din cele peste o sută de mii de specii de animale existente, numai aproximativ cincizeci au fost domesticite de-a lungul timpurilor, rămînînd în relaţie cu viaţa de fiecare zi a omului.

Primul animal domesticit (în Asia Mică, probabil chiar din mileniul al VIII-lea î.e.n.) şi totodată singurul animal pe toate meridianele domesticit de la Pol pînă la Ecuator, a fost cîinele. Originea lui nu este sigură: provine probabil din şacal, sau poate dintr-o specie azi stinsă de cîine sălbatic; sau — mai verosimil, cel puţin pentru zona europeană — din lup. În Egipt şi Mesopotamia se cunoşteau — încă înainte de 3000 î.e.n. — cîini mari de tipul dulăilor; iar în Egipt, în aceleaşi timpuri se cunoştea şi o varietate de copoi.

Din mileniul al VII-lea î.e.n. este atestată arheologic, în Irak, şi domesticirea oii; două milenii mai tîrziu, se domesticiseră cel puţin trei varietăţi de oi. Oile europene, bogate în lînă, provin dintr-o specie de oaie de munte, originară din Asia Centrală şi Iran. Tot în acelaşi mileniu al VII-lea a început să fie domesticită şi capra, provenită dintr-o specie de capră de munte din Asia sud-occidentală. Capra a fost primul animal domesticit folosit pentru laptele ei. În staţiunile neolitice din Palestina a fost atestată existenţa unor întregi turme de oi şi capre din proto-neolitic. Oaia şi capra au fost şi primele animale domesticite în Egipt[24].

Boul a fost domesticit, se pare, simultan în mai multe centre geografice. Dovezile arheologice cele mai vechi de domesticirea bovinelor (din Grecia septentrională) datează de la sfîrşitul mileniului al VII-lea î.e.n. În Asia Centrală strămoşul boului domestic aparţinea unei specii cu coarne foarte lungi. Boul european descinde probabil dintr-o specie care trăia în stare sălbatică aici încă din epoca paleoliticului superior. Bovinele au fost domesticite pentru carnea lor, boul şi pentru tracţiune; ca animal de lapte, vaca a fost cunoscută mult mai tîrziu. Se crede că şi zimbrul a fost domesticit, în Orientul Mijlociu, cam prin 4000 î.e.n. (cf. S. Cole).

Pe continentul american, singurele animale indigene domesticite au fost lama (în zona Anzilor, chiar în mileniul al IV-lea î.e.n.), alpaca şi cobaiul; iar dintre păsări, curcanul. Cîinele a fost singurul animal domesticit adus în

[24] În Egipt a apărut pentru prima dată şi pisica domesticită în epoca Regatului Mijlociu (sau — după R. Turner — chiar în mileniul al IV-lea î.e.n.). Dar în celelalte regiuni ale Orientului Apropiat şi în regiunea Mediteranei pisica domestică n-a apărut decît în sec. I î.e.n. — Raţele şi gîştele domestice apar mai întîi în valea Nilului; în schimb găina obişnuită provine — se pare — din India (regiune în care a fost domesticit pentru prima dată şi bivolul).

America de primii colonizatori ajunşi aici la începutul neoliticului din Asia nord-estică. Lama a servit mai mult ca animal de povară decît pentru a furniza omului carne sau lînă.

După cîine, cel mai vechi animal domesticit a fost porcul, derivat din porcul sălbatic existent în Alpi şi Pirinei, în Asia Centrală şi sud-vestică, în Caucaz şi Munţii Taurus (de unde a fost adus şi domesticit de egipteni în mileniul al IV-lea î.e.n.). Domesticirea lui este documentată — în Iran şi Mesopotamia — încă din al VII-lea mileniu î.e.n.; dar porcul actual provine dintr-o altă specie, care în China trăia pe lîngă casa omului în epoca paleoliticului (porcul fiind singurul animal domesticit atunci de chinezi), specie care a ajuns în Europa abia în sec. XVIII e.n.

Calul domestic este atestat din mileniul al III-lea î.e.n. (sau — după R. Turner — chiar de la sfîrşitul mileniului al IV-lea î.e.n.), în regiunea Ucrainei şi a Rusiei meridionale. Se pare că în Asia Mică a pătruns varietatea domesticită în Turkestan; din Orientul Mijlociu a pătruns în Europa după anul 2000 î.e.n. După ce s-a obţinut o rasă mai puternică, prin încrucişare, calul a fost folosit şi pentru călărit[25]. Măgarul a fost domesticit în Orientul Apropiat în mileniul al IV-lea î.e.n.; dar e vorba de o varietate asiatică de asin, numită onagru. Asinul de origine africană era domesticit în Egipt dintr-o epocă îndepărtată şi întrebuinţat ca animal de povară, apoi de tracţiune. Onagrul originar din Asia Centrală s-a răspîndit în India şi China în mileniul al III-lea î.e.n.

Cămila bactriană (cu două cocoaşe), originară din Asia Centrală, a fost domesticită către sfîrşitul mileniului al IV-lea î.e.n.; dar în Mesopotamia, nu înaintea mileniului I î.e.n.; în mileniul II î.e.n. se pare că a fost domesticit dromaderul (cămila arabă cu o cocoaşă), înlocuind principalul animal de povară, măgarul. Amîndouă aceste varietăţi au trecut apoi din Orientul Apropiat în zona africană. — Elefantul a fost domesticit pentru întîia oară în India, cu puţin înainte de 2 500 î.e.n.; iar renul — în zonele arctice, se crede că încă din mileniul I î.e.n.

Primele plante cultivate de om au fost cerealele, care în alimentaţie deţineau un rol mult mai important decît legumele, tuberculele, sau unele fructe ca măslinele, curmalele, smochinele ş.a. Primele culturi de cereale au apărut în Asia Mică şi sud-occidentală, unde creşteau (ca dealtminteri şi în regiunea balcanică) speciile sălbatice respective, originare. Data apariţiei cultivării cerealelor, deci a agriculturii, originea economiei agricole, se situează probabil în mileniul al VII-lea î.e.n. Prima cereală cultivată şi care aici a deţinut mult timp primul loc a fost orzul (care în epoca neolitică a fost cultivat, în varietăţi diferite, din China şi India pînă în Danemarca şi Anglia). A urmat grîul — cultivat în Orientul Apropiat probabil chiar de la începutul mileniului al VI-lea î.e.n., — ale cărui trei tipuri principale (dar cu numeroase varietăţi) s-au răspîndit încă de la început din Asia Mică pînă în Europa occidentală[26]. La aceste două cereale s-au adăugat apoi ovăzul şi secara. Orezul, originar din sud-estul Asiei, este atestat acolo începînd din mileniul al II-lea î.e.n. — dar

[25] Calul iute din Turkestan — strămoşul armăsarului arab — îşi face apariţia în Mesopotamia între 1800-1600 î.e.n. — Caii erau crescuţi şi pentru carnea lor: sursă principală de alimentaţie şi a mongolilor şi a sciţilor de mai tîrziu (V. G. Childe).

[26] În aria balcanică şi a ţărilor danubiene, orzul, meiul şi grîul erau cultivate chiar din primele timpuri ale neoliticului.

în China cultura orezului datează dinainte. Meiul era mult cultivat în neolitic, nu numai în China, India şi Mesopotamia, ci şi în Mexic. În America — unde agricultura a făcut primii paşi cu cel puţin 4000 de ani în urma regiunii sud-vestice a Asiei, cf. A. Toynbee, — zona de origine a cultivării plantelor (în primul rînd a porumbului) este Mexicul.

Fasolea a fost cultivată de timpuriu şi în Lumea Nouă (căci în varietăţile sale sălbatice fasolea este prezentă în ambele emisfere); dar bobul, numai în Lumea Veche. Bumbacul era cunoscut în Mexic din mileniul al III-lea sau chiar al IV-lea î.e.n.; iar în valea Indusului era folosit pentru ţesut probabil că din mileniul al V-lea. Centrul originar de cultură a porumbului este Mexicul, unde s-au găsit ştiuleţi de porumb datînd din jurul anului 4000 î.e.n. (dar indicii sigure de cultivare avem de prin 2500 î.e.n.). Cartoful era cultivat în zone întinse din cele două Americi cel puţin din mileniul al II-lea î.e.n. Dovleacul, în fine, a fost cultivat atît în Lumea Veche cît şi în America — dar nu ca aliment, ci doar pentru coaja sa dură din care se făceau diverse recipiente.

În Orientul Mijlociu fructele comestibile cunoscute mai întîi erau curmalele, măslinele şi strugurii. Cultura viţei de vie a început probabil în nordul Mesopotamiei, în Siria şi Palestina, unde viţa de vie creştea în stare sălbatică. (Smochinul, prunul, cireşul, piersicul, părul şi mărul, se pare că sînt de asemenea originare din Asia sud-vestică).

Femeie recoltînd miere de albine. Pictură rupestră din Bicorp (Spania)

Cultura cerealelor a fost mai intensă, fireşte, în văile fertile ale marilor fluvii (Tigru şi Eufrat, Indus, Nil, Fluviul Galben), ale căror revărsări periodice lăsau în urma lor un nămol foarte fertil; iar cînd ploile nu erau suficiente, cultura putea fi asigurată prin sisteme simple de irigaţie artificială. Agricultura bazată pe irigaţie a dus la obţinerea unui surplus de produse; ceea ce a

dat posibilitatea unor grupuri sociale noi — de meșteșugari, de negustori, etc. — să se dedice exclusiv activității lor specifice de producere și de efectuare a schimburilor. La rîndul lor aceste activități au dus, treptat, la transformarea satelor în centre mai mari, cu activități economice și culturale complexe — orașele.

Unealta primară folosită în agricultură a fost săpăliga, care — la început, cînd doar înlocuia bățul de scormonit, — era folosită numai pentru scoaterea rădăcinilor. Apoi, agricultorii erei neolitice au utilizat-o fie folosind cornul, fie sub forma unei lame de piatră ascuțită legată în unghi drept pe un suport de lemn căruia i se atașează o coadă; dar săpăliga putea fi și în întregime numai din lemn — și ca atare a și evoluat spre forma unui rudimentar plug[27]. În mileniul al IV-lea și-a făcut apariția în Orientul Apropiat plugul avînd un cui sau o lamă de lemn ca brăzdar, care putea efectua o arătură dublă, încrucișată (și care la început era tras — ca în Egiptul pre-dinastic — de oameni).

TEHNICI NOI. CERAMICA

Multe din tipurile de unelte, de tehnici și de arme din paleolitic s-au păstrat și în epoca următoare. Au apărut acum și tehnici noi; în primul rînd tehnica șlefuirii și perforării uneltelor de piatră (a căror funcție specifică era defrișarea pădurilor și prelucrarea lemnului). În neolitic, se lucrează mult căngi, harpoane și săgeți pentru arc; apoi numeroase podoabe, din corn, os sau fildeș. Încep să se lucreze și pietrele semiprețioase — agata, alabastrul, turcoaza, cornalina, ametistul, lapislazuli, ș.a. — care adeseori erau aduse de la mari distanțe.

Comunicațiile între puncte îndepărtate unele de altele se făceau pe uscat, dar mai ales pe apă. Încă în perioada de tranziție spre epoca neolitică — deci aproximativ cu 10 000 de ani î.e.n. — omul cunoștea piroga scobită într-un trunchi de copac (după ce înainte folosise desigur pluta). În epoca neolitică navigația cu piroga — mai întîi — era frecventă pe fluviile mari din Europa, precum și de-a lungul coastelor. Primele bărci propriu-zise, confecționate din mănunchiuri de trestie legate între ele, sau din scînduri (dar și dotate cu pînze), navigînd pe Nil și în Marea Mediterană ne sînt cunoscute abia din jurul anului 3000 î.e.n.

Mari progrese s-au făcut în neolitic și în tehnica construcției de locuințe, și în general în prelucrarea lemnului. De asemenea, în tehnica împletiturii — din care a derivat mai tîrziu tehnica țesutului, din fibre vegetale, din lînă și din mătase[28]. Revoluționare în domeniul tehnicii au fost îndeosebi procedeele fabricării ceramicei și cel al fuziunii și prelucrării metalelor (mai întîi a aramei), — procedeul din urmă însă aparținînd epocii următoare, a metalelor.

[27] Brăzdarul de piatră s-a păstrat — bronzul fiind un metal nerezistent — pînă în epoca romană, cînd fierul care l-a înlocuit a devenit mai ieftin.

[28] Fibrele vegetale — care sînt și cele mai flexibile — au fost cele utilizate mai întîi, în Egipt și în Orientul Mijlociu. (Cea mai veche țesătură de in, găsită la Fayum, în Egipt, datează din aprox. 4500 î.e.n.). Bumbacul a fost tors mai întîi în India; torsul și țesutul lui sînt documentate arheologic de prin 2500 î.e.n. în orașul Mohenjo-Daro.

Ceramica a fost inventată probabil tot pe teritoriul Asiei Mici. Originea ei, originea olăritului, pare a se situa în momentul cînd omul a acoperit recipientele naturale (de ex., un dovleac, sau o nucă de cocos), ori un mic coş împletit din nuiele, cu un strat de argilă spre a-l face impermeabil, şi cînd apoi a putut în felul acesta să încălzească la foc conţinutul lor. După care, pentru o mai uşoară manipulare a vasului, a modelat în argila proaspătă, prin presare, un fel de gurgui (aceasta este originea toartei); a învăţat să dea recipientului încă nears diferite forme şi, în fine, să-l decoreze. Avantajele pe care le prezenta recipientul de lut (la început uscat la soare, apoi ars într-un cuptor) erau multiple: argila era un material la îndemînă, modelarea ei era uşoară, iar întrebuinţările posibile ale recipientelor erau nenumărate.

Importanţa vaselor de diferite forme şi mărimi, utilizabile mai ales prin eliminarea apei din argilă prin ardere la o temperatură de 600°C, a fost incalculabilă. Aceste recipiente au devenit mult mai practice şi mai agreabile privirii cînd, şlefuindu-le şi aplicîndu-le înainte de ardere încă un strat de argilă, omul le-a sporit impermeabilitatea şi, pictîndu-le sau incizîndu-le, le-a adăugat şi efectul estetic. Vasele erau lucrate cu mîna; pînă cînd, în jurul anului 3400 î.e.n., în Mesopotamia şi-a făcut apariţia roata olarului. Aceasta a fost prima formă de tehnică bazată pe principiul roţii. Roata olarului — care în Europa nord-vestică va apare abia în jurul anului 500 î.e.n.[29] — i-a permis omului să lucreze mai repede şi deci să producă mai mult; să controleze mai bine grosimea pereţilor vasului şi să creeze forme noi, originale, mai simetrice şi mai estetice.

Ceramica va avea o importanţă excepţională şi pentru studiile arheologice. Obiecte de ceramică se găsesc peste tot şi în mare cantitate; fragmentele de ceramică rezistă la tot felul de intemperii, încît compoziţia argilei utilizate, felul în care a fost arsă, formele şi elementele decorative ale vasului, vor furniza arheologului indicaţii concludente asupra stabilirii vechimii şi a tipului de cultură şi civilizaţie a staţiunii în care respectiva ceramică a fost găsită.

LOCUINŢELE ŞI AŞEZĂRILE

Noul fel de viaţă, sedentară, a omului neolitic a determinat formarea de adevărate sate — de obicei în apropierea unui curs de apă — şi apariţia unei tehnici noi de construcţie a locuinţelor. Tipurile de sate şi de case diferă de la o zonă geografică la alta şi de la o fază la alta a neoliticului.

Astfel, în Orientul Apropiat casele aveau de obicei o formă circulară (cu diametrul de pînă la 7 m, de ex. în Palestina), cu pereţii de lut amestecat cu paie tocate, susţinuţi de o structură de lemn. În centrul casei era vatra de foc, precum şi piatra de măcinat cerealele. Cînd casa era construită din nou, lutul vechilor pereţi era bătut şi nivelat pe locul fostei aşezări, pentru a servi de temelie construcţiilor viitoare. Acest procedeu a dus cu timpul la formarea unor coline artificiale (numite în arabă *tell*, în persană *tepe*, în turcă

[29] În regiunea Dunării de Jos (istro-pontică), roata olarului — adusă aici de greci — era folosită din sec. V î.e.n.; în zona carpatică a fost introdusă de celţi în sec. III î.e.n. (D. Berciu).

hüyük) care încă de la începutul mileniului al III-lea î.e.n. puteau atinge o înălțime de 20—30 m. Acoperișul era din bîrne așezate orizontal, peste care se punea un rînd de cărămizi uscate la soare, sau se așternea un strat de argilă bătută. — Exista însă și un tip de construcții rectangulare, cu pereți de cărămizi uscate, care permiteau — spre deosebire de locuințele circulare — o extindere ulterioară prin adăugarea de noi încăperi[30].

Încă din al VII-lea mileniu î.e.n. așezările-sate din Asia Mică — de pildă, unele din regiunea Tigrului, sau din nordul Mării Moarte — erau fortificate cu șanțuri (adînci de 3 m și largi— în unele puncte — de 8 m) și chiar cu ziduri de cărămidă uscată înalte de 3 m și avînd o grosime de 2 m. Unele (ca Ierichon, azi Tell es-Sultan) aveau și un turn de apărare tronconic, cu diametrul bazei de 12 m, înălțimea de 9 m și o platformă la care ducea o scară interioară cu 20 de trepte. Aceasta — cu cel puțin 6000 de ani î.e.n.[31]. Mai tîrziu (în mileniul al V-lea î.e.n.) asemenea construcții monumentale — fortificații, temple— vor deveni mai frecvente, iar edificiile vor fi grupate în cartiere. Cu apariția acestor sisteme de construcție și cu acest proces de progresivă urbanizare perioada neoliticului se va încheia — și va începe epoca bronzului, adică epoca civilizațiilor istorice.

Sistemul de construcții din Orientul Apropiat (case de lut, tencuite și cu pereții decorați) s-a păstrat și în Asia Meridională și Orientală, din Iran pînă în valea Indusului și chiar pînă în Extremul Orient. În China însă, pe malurile Fluviului Galben cultura neolitică cea mai importantă (Yang Shao) avea caractere diferite. Casele, fără pereți propriu-ziși, parțial îngropate și cu acoperișul sprijinindu-se pe un stîlp central sau pe mai mulți, aveau un plan circular — în general cu diametrul de 5 m — dar și rectangular; în care caz, lungimea caselor atingea chiar 20 m.

În Europa Orientală și Sud-Orientală locuințele neolitice din mileniul al V-lea î.e.n. constau din vaste construcții rectangulare sau trapezoidale, cu pereți alcătuiți din șiruri continui de pari înfipți în pămînt pînă la o adîncime de 2 m. Casele puteau atinge o lungime de 40 m și lățimea de 10 m — ca în Polonia; sau — ca în România, în așezările de la Trușești, Traian sau Hăbășești — o lungime de 20—30 m și o lățime de 5—7 m. Acestea erau, se pare, locuințe colective, de grup (fapt contestat însă de unii arheologi). Spre sfîrșitul neoliticului așezările de pe coline (ca, în țara noastră, cele de la Sălcuța, Cucuteni sau Hăbășești) erau întărite cu două șanțuri de apărare; la Cucuteni se adaugă și un val de pietre lat de 2—3 m și înalt de 5—9 m[32].

În Europa Centrală locuințele aveau la începutul neoliticului forma de colibe ovale sau circulare, bordeie parțial îngropate în pămînt, cu șarpantă

[30] Dimensiunile acestor case rectangulare ajungeau pînă la 9 m lungime pe 7 m lățime. Pereții erau de obicei tencuiți, iar tencuiala albă era adeseori decorată cu linii roșii. Ușa de la intrare era de lemn, cu țîțîna pivotînd în gaura unei lespezi de piatră. Morții din familie erau îngropați sub bătătura casei.

[31] Ierichonul este considerat de arheologi cel mai vechi oraș cunoscut pînă în prezent. Către 7500 î.e.n. era un sat proto-neolitic, pentru ca peste 700 de ani să capete caracterele unui adevărat oraș, apărat de cinci ziduri de incintă concentrice, construite în epoci succesive (cf. S. Cole).

[32] În neoliticul tîrziu satele de pe teritoriul României, Bulgariei sau Iugoslaviei nu erau constituite din locuințe de grup, ci din case familiale (la Trușești s-au găsit urmele a circa 100 de asemenea case), cu pereții din prăjini de 2 m înfipte în pămînt una lîngă alta. Casele erau tencuite în interior și exterior cu lut, aveau una sau două încăperi, uneori și cu ferestre, rotunde (Trușești). Alteori pereții erau spoiți în alb, și chiar cu pardoseală de scînduri sau de bîrne acoperite cu un strat de argilă.

şi pereţi de gard împletit, — deci nu mult deosebite de cele de la sfîrşitul paleoliticului. Începînd din mileniul al V-lea î.e.n. se întîlnesc atît case mici cît şi construcţii de 35—45 m lungime, cu pereţii din pari înfipţi şi înalţi chiar de 6 m, cu cuptoare alături de locuinţă şi cu gropi pentru depozitat alimente.

În nordul Europei[33] locuinţele aveau şi pardoseală, din scoarţă de copac şi nisip. — În sfîrşit, în Europa Centrală şi Meridională se construiau — începînd din mileniul al III-lea î.e.n. — şi locuinţe lacustre (palafite), în zonele mlăştinoase. S-au descoperit aprox. 30 de asemenea aşezări în Italia (de ex. la Lagozza, prov. Milano), 30 în Franţa (Chassey, etc.) şi peste 300 în Elveţia (Horgen, Cartaillod, ş.a.). Palafita din Robenhausen (Austria) se întinde pe mai bine de 4 ha şi este legată de uscat cu o punte lungă de aprox. 2 km. La palafita din Ledro (prov. Trentino, Italia) omul neolitic a folosit pentru construcţia acestei aşezări peste 10 000 de stîlpi de susţinere.

VIAŢA SOCIALĂ. OCUPAŢII

Arheologia preistorică furnizează şi oarecari indicaţii privind organizarea socială din această epocă.

Locuinţele de dimensiuni mari arată că unele populaţii neolitice trăiau în comunităţi de mai multe familii organizate în clanuri — formă dominantă de organizare socială, perpetuată (în anumite regiuni) cel puţin din ultima perioadă a paleoliticului. Cimitirele erau de asemenea cimitire de clan. Cînd se descoperă un mormînt individual mai bogat mobilat, sau cînd sînt dovezi că funeraliile respectivului decedat s-au îndeplinit cu o anumită ceremonie, putem bănui în acest caz existenţa şi a unui şef de clan (dar ale cărui prerogative nu le putem cunoaşte).

Locuinţa de grup implică probabil şi proprietatea comună a bunurilor, a terenurilor cultivate sau a celor rezervate vînătoarei, a produselor obţinute din vînat, precum şi a celor provenite din cultura cerealelor. Bănuim că nu constituiau însă proprietate comună uneltele, armele sau podoabele, care i se puneau decedatului în mormînt, considerate fiind ca intim legate de persoana lui. Chiar dacă terenurile rezervate culturii cerealelor ar fi fost date în folosinţa unei familii, produsul se distribuia, probabil, după anumite criterii tuturor membrilor clanului. (Recunoaşterea unui „drept de proprietate" va apare mai tîrziu, în epoca metalelor).

Desenele din epoca neolitică (cele din sud-estul Spaniei şi cele din nordul Africii) reprezentînd figuri de războinici şi scene de luptă vorbesc de conflicte între comunităţi şi de apariţia tipului de războinic. Iar cînd s-a dovedit că poate contribui considerabil la sporirea cantităţii de bunuri ale clanului, activitatea războinică a devenit de-a dreptul o întreprindere economică „productivă". În sfîrşit, cînd creşterea vitelor a căpătat o importanţă economică mai mare, acţiunile de pradă, de jaf au devenit mai dese.

[33] În Danemarca (cf. S. Cole) locuinţele colective rectangulare, cu pereţi din împletitură de trestie acoperită cu argilă, atingeau dimensiuni de pînă la 80 m lungime, cu 26 de încăperi (probabil că fiecare încăpere pentru cîte o familie).

Luptă între arcaşi. Pictură rupestră în roşu închis. (Morella la Vella, Spania)

Odată cu concentrarea mai masivă a locuinţelor pe o arie determinată şi cu gruparea acestora pe cartiere, cu aprovizionarea de la mari distanţe cu anumite materiale necesare, cu apariţia categoriei specializate de cărămidari, în locul aşezării de tip „sat" apare o prefigurare a „oraşului" — care însă din punct de vedere economic depindea fundamental de terenul agricol şi de cel rezervat creşterii animalelor din imediata sa apropiere[34].

Documentaţia arheologică lasă să se înţeleagă că în epoca neolitică ar fi prevalat monogamia. Mormintele bărbaţilor conţin arme şi unelte; ale femeilor, pietre de măcinat cerealele — ocupaţie rezervată femeilor, — precum şi podoabe (deşi podoabe purtau şi bărbaţii). Dovezi arheologice care să ateste existenţa unui regim dominant matriarhal nu s-au găsit. În cazurile (destul de frecvente) cînd au fost înmormîntaţi concomitent bărbatul şi femeia, se poate presupune că soţia ar fi fost obligată să-şi urmeze soţul şi în moarte[35]; fapt care ar dovedi eventual că femeia ar fi fost tratată ca o „proprietate personală" a defunctului.

[34] Oraşul neolitic Çatal Hüyük din Anatolia, datînd din mileniul al VII-lea î.e.n., se aproviziona cu obsidiană de la o depărtare de 120 km, îşi aducea pietrele de rîşniţă de la 30 km, avea casele construite din cărămizi cu o formă perfect regulată, — ceea ce dovedeşte existenţa unor cărămidării furnizoare, a unor meşteri cărămidari, deci a unei organizări a muncii.

[35] Obicei care s-a păstrat şi în epoca fierului la celţi sau la vikingi; iar în India, cazuri asemănătoare sînt cunoscute pînă în secolul trecut.

Deşi exista deja o categorie semispecializată de meşteşugari, nu se poate totuşi vorbi încă de o adevărată diviziune a muncii, întrucît aceste categorii continuau să se ocupe şi deci să se întreţină din vînătoare şi pescuit, din agricultură şi din creşterea vitelor. „Specialistul" exclusiv, omul specializat întreţinut şi hrănit din excedentul de hrană al grupului în schimbul produsului muncii sale specializate, omul deci care trăieşte exclusiv din produsul abilităţii sau al „specialităţii" sale, va apare în era metalelor şi a practicării mai întinse a olăritului cu ajutorul roţii olarului.

O categorie oarecum specializată — tipică pentru epoca bronzului, este adevărat, dar care îşi face apariţia încă în neolitic — este cea a săpătorilor care extrăgeau silexul necesar confecţionării uneltelor. În acest scop se săpau puţuri pînă la o adîncime de 16 m. Din fundul puţului pornea, orizontal, o foarte scundă galerie de exploatare. În Iutlanda s-au găsit 25 de asemenea puţuri datînd din mileniul al III-lea î.e.n.; iar în Anglia (la Grime's Graves), pe o suprafaţă de 13 ha s-au găsit urmele a nu mai puţin de 366 de puţuri de exploatare a silexului, datînd din mileniile al III-lea şi al II-lea î.e.n., — perioadă local neolitică[36].

Nu putem şti cu precizie, dar putem bănui că într-o asemenea societate în care apar deja manifestări războinice şi chiar aşezări fortificate (în faza premergătoare epocii metalelor), se va fi produs şi o diferenţiere socială pe baza unei funcţii militare — cu caracter ocazional sau permanent[37].

Şi sub raport sanitar, epoca neolitică prezintă deosebiri notabile faţă de paleolitic.

Folosirea vaselor de lut ars a permis o coacere mai completă a alimentelor. Odată cu aceasta, însă, prin distrugerea elementelor naturale, prin distrugerea vitaminelor au apărut diferite avitaminoze — ca rahitismul, pelagra, scorbutul, etc. De asemenea, au apărut acum şi cariile dentare. Pe de altă parte, aglomerările din aşezările de tip nou — satele — au favorizat contaminările. Examenul osteologic al scheletelor din epoca neolitică arată că tuberculoza a început să fie destul de răspîndită. Sifilisul în schimb (care de asemenea lasă determinări pe sistemul osos) nu este atestat de scheletele nici unei staţiuni neolitice din Europa, Asia sau Africa[38].

Apare în această epocă (şi în mezolitic) şi o nouă patologie: cea a unor boli ale sistemului nervos. Pentru tratarea lor intervin „neurochirurgii" — vracii — care efectuau trepanaţii pe viu. Zecile de cranii trepanate descoperite pînă acum[39] arată că intervenţiile au fost făcute în zone craniene în aşa fel alese încît riscurile de hemoragie sau de infecţie să fie cît mai reduse. Rezultatul

[36] Cînd o astfel de mină era abandonată, galeria şi puţul erau umplute — spre a nu provoca prăbuşiri de teren — cu material provenit din săparea unei mine noi. Această practică a fost reluată şi aplicată în tehnica mineritului abia în secolul trecut!

[37] Din combinarea (se pare) a funcţiei de şef-războinic cu cea de vrăjitor-şaman, va apărea în mileniul al IV-lea î.e.n. — în Mesopotamia şi în Egipt — tipul şi funcţia de monarh.

[38] Cele mai vechi leziuni sifilitice au fost găsite pe scheletele precolumbiene din Peru. Nici unul din scheletele celor peste 10 000 de mumii egiptene examinate, nu prezintă leziuni de asemenea natură.

[39] În necropola din Cueva de la Pastora (Spania), 14% din numărul total al craniilor poartă urme de trepanaţii. Acest rit s-a perpetuat uneori şi în epoca bronzului (în Palestina, Spania, Peru precolumbian) — şi chiar pînă nu de mult la berberi, în Canare sau în Kenya (cf. M. Sendrail).

unor astfel de intervenții, evident că nu-l putem cunoaște; în orice caz, multe dintre orificiile (circulare sau rectangulare) practicate cu ajutorul unei lame de diorită sau obsidiană, prezintă o cicatrizare perfectă a conturului osos: ceea ce înseamnă cel puțin că bolnavul a supraviețuit operației. Probabil că era vorba mai degrabă de un rit magic — ceea ce însă nu exclude *ipso facto* și un eventual efect terapeutic pozitiv. Era un rit derivat din concepția potrivit căreia orice boală — și cu atît mai mult o boală a sistemului nervos — se datorează acțiunii unor forțe oculte malefice, care trebuiau exorcizate pe calea magiei.

RITUALURI MAGICO-RELIGIOASE. CULTUL MORȚILOR

Ritualurile magico-religioase practicate de omul epocii neolitice ne sînt aproape total necunoscute. Mecanismul și forma, obiectul și scopul lor pot fi cel mult deduse — cu oarecare aproximație — prin analogie cu unele practici ale primitivilor de azi.

Dar existența acestor ritualuri — atestată încă din perioada paleolitică prin cultul morților și prin funcțiile magice evidente pe care le aveau statuetele feminine și reprezentarea animalelor în pictura rupestră — este confirmată acum, în epoca neolitică, prin documentarea arheologică a locurilor de cult. În mileniile al VII-lea și al VI-lea î.e.n. actele rituale, care făceau parte din viața de toate zilele a omului, se desfășurau — după cum este atestat în stațiuni neolitice din Turcia, Irak, Liban sau Palestina — în cadrul locuinței private a fiecăruia. Dar începînd din mileniile al V-lea și al IV-lea î.e.n., în Mesopotamia, în Cipru sau în Egipt au apărut și anumite construcții exclusiv cu caracter sacral, adevărate temple, grupate două sau mai multe la un loc. Faptul că la baza uneia din aceste construcții s-au găsit îngropați copii ne permite să presupunem existența unui rit de sacrificiu „de fundație"[40]. Aceste construcții, dedicate în mod special cultului, aveau în centrul lor un podium înălțat din argilă, iar lîngă perete, un altar, — desigur pentru sacrificii sau ofrande.

Animalele de sacrificiu mai importante erau boii. De asemenea, se sacrificau oi și capre, vînat (cerbi, căprioare, antilope), pești și păsări. Nu lipseau uneori ofrandele, de cereale sau fructe. Sacrificiile umane sau de animale se efectuau cu un anumit ritual, în cadrul căruia aveau loc (într-o perioadă mai tîrzie) și procesiuni. Sacrificiile umane au continuat — de pildă în Egipt, dar și în multe alte locuri — pînă tîrziu în epocile istorice. Acte de cult însoțite de sacrificii umane sînt atestate, pentru epoca neolitică, și în Europa; într-o localitate din Germania (Tiefenellern) s-au găsit resturile a 38 de persoane sacrificate, în majoritate femei și fete. Mai comune erau sacrificiile aduse cu ocazia construirii unei case. Asemenea practici sînt documentate și în stațiunile de la Traian, Trușești sau Hăbășești, unde la temelia locuințelor neolitice fuseseră sacrificate animale și depuse vase de lut. Uneori, în loc să fie sacrificat la fundația casei un animal, se punea pe acoperișul casei imaginea acestuia.

[40] Acest tip de sacrificii umane este documentat arheologic încă din primele timpuri ale neoliticului. În Cipru, în mileniul al VI-lea î.e.n., copiii sacrificați erau apoi îngropați sub vatră, sau sub pragul ușii.

În unele regiuni cultul morților comporta de asemenea și alte rituri ciudate. În Orientul Apropiat copiii erau înmormîntați normal, dar adulților li se îngropau craniile separat de corp; uneori mai multe cranii la un loc, alteori unul cîte unul, sub bătătura casei. Trupurile, înfășurate într-o țesătură sau într-o piele (în loc de sicriu), erau colorate — mai ales capul — cu roșu (culoare rezervată în special femeilor și fetelor), cu verde sau cu albastru. Cadavrele erau însoțite de ofrande: legume și cereale, ouă și pește, precum și obiecte de podoabă (în cazul femeilor) — oglinzi din rocă sticloasă de obsidiană, palete pentru fard, sau scoici conținînd respectivii coloranți de fard.

Spre sfîrșitul neoliticului apar și cimitirele: cu gropi tencuite cu argilă și cu cadavrele înfășurate într-un strat de argilă și apoi supuse arderii; de unde rezulta o prefigurare a „sarcofagului" de mai tîrziu. Apare acum obiceiul incinerării și păstrarea cenușei defunctului în urne[41]. În aria europeană cultul morților prezintă în general aceleași forme, dar cu unele variante. Se practica și în zona europeană sacrificiul uman de copii pentru fundația casei (de pildă, în stațiunea neolitică de la Traian); dar înmormîntarea unui defunct nu se făcea sub bătătura din interiorul casei, ci în afara așezării, uneori și în grote. Erau respectate anumite norme privind poziția sau orientarea cadavrului — cu variații de la o zonă la alta și de la o cultură la alta. Ofrande funerare de alimente, sacrificii rituale de animale, colorarea cu roșu a cadavrului, precum și separarea craniului de restul scheletului erau practici frecvente. Practici mai rare erau trepanația rituală a craniului, incinerarea cadavrului, sau chiar punerea unor unelte alături de corpul defunctului.

Multe morminte neolitice mai cuprindeau — la fel ca cele din paleoliticul superior — și figurine umane sau de animale. Ultimele aveau probabil o semnificație magică, de amulete, întrucît omul credea că și în animal se întrupa o parte din acea forță supranaturală care operează atît în ființe cît și în fenomenele naturii. Mentalitatea religioasă a omului preistoric ne-o putem imagina concepînd — inițial — divinitatea în acest mod confuz: ca o putere ce acționează prin intermediul animalului. Cultul unui anumit animal urmărea deci obținerea bunăvoinței acelei forțe confuze, a acelei impersonale și vagi „divinități"; și pentru a-și asigura această bunăvoință omul invoca protecția animalului respectiv, a cărei reprezentare plastică devenise amuletă, emblemă protectoare a unei persoane sau a unui întreg grup.

Nu este posibil să ne facem decît o imagine foarte incertă și aproximativă despre ideile religioase, despre mecanismul lor psihologic intim, despre psihologia omului neolitic (și în general a omului preistoric). Cunoaștem doar unele practici rituale — variind, desigur, de la o zonă la alta: sacrificii nesîngeroase, ofrande alimentare, cultul morților, rituri de înmormîntare, practici magice. Dincolo de acestea, putem bănui că ar fi existat și alte manifestări cultice adiacente: ceremonialuri, vrăji, dansuri sau doar simple gesturi rituale, imitarea unor deprinderi sau a mișcărilor unor animale, ș.a.m.d. Cu această ocazie, probabil că omul epocii neolitice folosea în scop de cult și anumite instru-

[41] Cimitirele de urne cu cenușa defuncților, mormintele cuprinzînd și vase și statuete de ceramică — așa-numitele „cîmpuri de urne" — apar în Europa Occidentală pe la începutul mileniului al II-lea î.e.n. (În România — pe teritoriul Banatului și Olteniei: la Cîrna, cu 115 morminte descoperite, la Gîrla Mare, Ostrovul Mare, etc.). Din sec. XIII î.e.n. „cîmpurile de urne" devin comune în Europa Centrală, răspîndindu-se apoi pînă în sudul Italiei și Sicilia (între sec. XI—IX î.e.n.) și Franța meridională (sec. VIII î.e.n.). Perioada „cîmpurilor de urne" se încheie — în general — odată cu începutul primei epoci a fierului.

mente primitive ca surse de zgomote — felurite fluiere și tobe; executa, „cînta“ cu vocea sunete murmurate sau urlate, imita glasurile animalelor, sau rostea în cor și cadențat anumite formule magice („rugăciunea“ de mai tîrziu). La această dată, în era neolitică, probabil că omul credea că obiectele și forțele naturii erau dotate cu capacități și posibilități de regulă superioare celor ale sale (animism); că o ființă sau un obiect avea însușirea și puterea magică de a-l proteja (fetișism); că exista o legătură intimă, un raport magic între el și un anumit animal din care descinde el și familia sau clanul său (totemism); că morților li se cuvenea cinstea unui cult funerar pentru că defuncții continuau în mod firesc să participe la ciclul vieții naturii și al comunității.

Riturile legate de ideea fertilității și de magia fecundității au căpătat o importanță mult mai mare — cum era și firesc — în această perioadă a preistoriei care este definită tocmai prin practica agriculturii, a domesticirii și creșterii animalelor. Statuetele feminine asemănătoare întrucîtva celor din epoca paleoliticului superior, dar cu trăsături distincte și ilustrînd — prin unele detalii anatomice bine marcate sau exagerate, cît și prin destinația lor rituală — cultul fecundității, devin în epoca neolitică mult mai numeroase. În sfîrșit, o altă formă — o formă nouă — de cult al morților se exprimă spre sfîrșitul neoliticului prin monumentele funerare numite „megalitice“.

CIVILIZAȚIA MEGALITICĂ

Civilizația megalitică începe să se configureze, cu trăsături proprii distincte, imediat înaintea epocii metalelor, continuîndu-se și în fazele de început ale acesteia. Este un tip de civilizație care s-a menținut pînă către 1500 î.e.n. în zona occidentală a Mediteranei — în Sardinia, Sicilia, insulele Baleare, Spania și Portugalia — extinzîndu-se de-a lungul coastelor, urcînd cursul marilor fluvii, ajungînd îndeosebi în Bretagne, sudul Angliei și Irlanda, dar și în nordul Germaniei și în regiunile scandinave.

Civilizația megalitică este caracterizată printr-un anumit mod de construcție care constă în folosirea unor blocuri de piatră de mari dimensiuni, doar cioplite, fără o formă precisă și fără suprafețe șlefuite. Cele mai vechi construcții megalitice din zona mediteraniană datează din jurul anului 3500 î.e.n. (vd. H. Biedermann); iar cele din Bretagne — din 3000 î.e.n.[42].

Edificarea unui monument megalitic nu răspundea unei nevoi materiale, unei necesități practice, ci unor motive de ordin religios. Astfel, tipul cel mai simplu și mai vechi de construcție megalitică, — edificată, — dolmenul[43], era legat de un cult al strămoșilor. Constituit dintr-o lespede gigantică[44] așezată

[42] Colin Renfrew, care dă o descriere a celui mai vechi mormînt megalitic de tipul dolmen, cel din Essé, Anglia (lungime 20 m, lățime 5 m, înălțime 2 m) îl datează din jurul anului 4000 î.e.n.

[43] În bretonă: *dol-men* — „masă de piatră“. Denumirea provine din credința că lespedea servea drept masă druizilor pe care aceștia aduceau ofrandele. Pînă în secolul trecut monumentele megalitice erau considerate — cu totul greșit — ca fiind moșteniri de la străvechile populații celtice sau germanice.

[44] Lespedea dolmenului din Mettray are 65 tone; a celui din Cueva de Menga (Andaluzia) — 160 tone; iar a celui din Gast (Normandie) — circa 300 tone.

orizontal pe două sau mai multe blocuri verticale și acoperind o cameră sepulcrală, dolmenul era mormîntul unui șef de trib sau al unor viteji a căror cinstire condiționa soarta, bunul mers al vieții tribului — credință care s-a păstrat apoi în legendele regiunii respective. Numărul dolmenilor cunoscuți — numai cei din Franța — se apropie de cifra de 4 500. Blocurile de piatră ale dolmenilor erau adeseori decorate cu picturi sau cu ornamente gravate — triunghiuri, zigzag, cercuri concentrice, arcuri de cerc, linii ondulate, spirale, stele (de ex., dolmenii din Los Millares, Cueva de los Letreros, Gangas de Onis, etc.).

Dolmenii — care se presupune că la origine erau acoperiți cu pămînt — sînt de diferite tipuri: cu o singură încăpere sau cu mai multe, cu sau fără un coridor de acces — în formă de galerie acoperită — cu intrarea în camera sepulcrală blocată sau nu cu o lespede, cu un coridor principal din care alte coridoare secundare conduc în încăperi anexe, ș.a. — Alteori, lespedea de acoperiș este înlocuită de o falsă cupolă, în formă de stup, cu înălțime de pînă la 4 m (Cueva de Romeral, Spania), cupolă construită prin suprapunerea unor pietre plate așezate progresiv în retragere.

Monumentul megalitic în forma sa cea mai simplă este *menhirul*[45] — un bloc de piatră de asemenea doar cioplită, plantat vertical. Destinația precisă a menhirului este controversată — dar funcția sa legată de cultul morților pare indubitabilă. Plasat de obicei în apropierea unor morminte, menhirul era considerat probabil ca un fel de tron al sufletelor defuncților, un loc pe care veneau să se așeze spiritele strămoșilor[46]. Menhirii erau ridicați uneori izolat; alteori se găsesc dispuși în aliniamente, la distanță egală unul de altul, în șiruri lungi, chiar de cîțiva kilometri. Celebru este aliniamentul de la Carnac, în Bretagne (Franța), unde un număr de aproximativ 3 000 de menhiri sînt reuniți în trei grupuri, fiecare grup fiind compus din 10 pînă la 13 șiruri de menhiri — care se terminau cu un grup de pietre plantate în semicerc[47].

Cînd menhirii sînt așezați în formă de cerc, complexul poartă numele de *cromleh* (în bretonă *krom-lek*). Uneori un cromleh are în centru plantat un menhir. Cromlehii se întîlnesc în număr mare îndeosebi în Bretagne și sudul Angliei — la fel ca aliniamentele de menhiri[48]. Destinația unui cromleh continuă să fie controversată: înconjura un mormînt colectiv? Împrejmuia un loc de cult? Sau un loc de adunare ocazională ceremonială?

În Anglia, acest tip de monument megalitic ritual poartă numele de *henge* — și este totdeauna situat într-o arie circulară delimitată de un șanț, arie al cărei diametru variază între 45 și 520 m[49].

Tipuri speciale, locale, de monumente megalitice se mai găsesc îndeosebi în insulele Mallorca și Minorca. Astfel este tipul numit *talayot* (mileniul I

[45] În bretonă: *peulvan* sau *men-hir* — „piatră lungă". Majoritatea menhirilor au o înălțime între 3-6 m; dar numeroși menhiri ajung pînă la 11-12 m. Cel din Locmariaquer (Bretagne) avea 23,50 m și cîntărea 310 t; cel din Men en Hroeck — 23 m și 348 t.

[46] Amintim că și azi, în Madagascar, menhirul este privit ca un loc de adunare a sufletelor rătăcitoare ale morților care nu au putut fi înmormîntați.

[47] În Bretagne — și numai în trei departamente ale acestei provincii — se găsesc 56 de aliniamente de menhiri și 58 de cromlehi.

[48] Între complexele megalitice monumentale de tip *henge* le amintim pe cele din Avebury (care ocupă o arie de 11 ha) și Windmill Hill — ambele în Anglia; iar din Irlanda — cele din Boyne, Knowth și în special Newgrange.

[49] Monumentele de tip *henge* conțin și morminte și sînt constituite din cercuri de blocuri de piatră (Avebury, Stonehenge) sau stîlpi de lemn (Durrington Walls, Woodhenge). Ceramica găsită în morminte datează aceste monumente din jurul anului 2000 î.e.n.

î.e.n.), — un turn rotund cu o singură încăpere, construit din blocuri mari de pietre naturale, cu acoperiş de falsă boltă sau cu o lespede susţinută de un pilon central; avea funcţia de apărare a unui sat. Tipul *taula*, constînd dintr-o lespede fasonată aşezată orizontal pe o coloană prismatică monolită, înaltă de 8—10 m, avea probabil funcţia de monument funerar. Tipul *naveta* — mormînt cu o cameră funerară unică şi un coridor de acces, totul încorporat într-o construcţie (mileniul al II-lea î.e.n.) de forma unei nave răsturnate, compusă din 8—10 rînduri de lespezi parţial fasonate (*naveta* din Es Tudons).

Structurile megalitice în formă de turn de apărare (cele mai vechi datînd din mileniul al II-lea î.e.n.) şi de obicei flancate de ziduri ciclopice cu scop defensiv, sînt caracteristice pentru Corsica şi în special Sardinia. *Nuragii* din Sardinia — unii cu mai multe încăperi dispuse în 2—3 etaje, cu scări interioare — datează din mil. II î.e.n.; dar construcţii de acest tip au continuat pînă în sec. III î.e.n. Pereţii construiţi din straturi de pietre brute au o grosime între 2—5 m, iar înălţimea unor *nuragi* poate atinge chiar 20 m. Localitatea Barumini este renumită prin complexul său de turnuri nuragice. Din cei peste 8 000 de *nuragi* construiţi în Sardinia s-au mai păstrat aproximativ 6 500, majoritatea azi în ruină.

STONEHENGE

Cel mai impresionant cromleh din cîte s-au păstrat, cel mai frumos monument megalitic de tip *henge*, unic în lume din punct de vedere arhitectonic, este Stonehenge, din sudul Angliei.

Impresionează în primul rînd modul în care marele cromleh îi apare privirii vizitatorului: izolat în mijlocul unei întinse cîmpii (la 12 km nord de Salisbury); şoseaua care duce la monument coboară în debleu şi dispare în locul de parcaj subteran al autocarelor. Întregul complex a fost conceput în centrul unui gigantic val circular de pămînt cu diametrul de peste 11 km, cu o singură intrare prin care pornea spre monument o stradă, lungă de 2 700 m şi lată de 91 m. În jurul ansamblului central era un întreg complex de necropole, cu tumuli. O scenografie într-adevăr perfectă.

În forma sa originară (la care s-a ajuns, la intervale de secole, prin perioade succesive de construcţie) ansamblul se compunea din 110 menhiri de dimensiuni diferite, dispuşi în patru cercuri concentrice (actualmente rămase — incomplete — doar trei). Aşa cum se păstrează azi, monumentul constă dintr-un şanţ circular, a cărui margine interioară este înălţată, formînd un val care avea funcţia de a demarca incinta sacră[50]. Imediat în interiorul valului şi formînd un cerc perfect, 56 de gropi („gropile lui Aubrey") conţineau oseminte umane şi cenuşa celor incineraţi — dar probabil că la origine erau gropile în care erau plantaţi menhirii cercului exterior legaţi în partea superioară prin dale aşezate orizontal în formă de arhitravă, încît cercul era continuu, închis.

[50] Diametrul şanţului circular, lat de 6,50 m, este de 96,65 m; iar înălţimea valului — azi de numai 64 cm în punctul cel mai ridicat — era iniţial de cel puţin 1,80—2 m. În interiorul cercului format de cele 56 de gropi fuseseră săpate alte două rînduri de gropi în cercuri concentrice („gropile Y şi Z") pentru alte două serii de menhiri — care, fie că nu au mai fost plantaţi, fie că ulterior au fost deplasaţi.

Urmează cercurile concentrice de blocuri monolitice (dintre care, azi multe dispărute)[51]. Cercul exterior (vizibil azi) cu un diametru de aproximativ 28 m, este constituit din blocuri de gresie terțiară; inițial în număr de 40, au mai rămas 17 în picioare, plus alte 8 căzute sau fragmente. Aceste blocuri, cioplite prismatic, au înălțimi diferite — media fiind de 4,10 m. Erau unite prin lespezi-arhitrave incastrate la capătul superior al monoliților (unde 5 arhitrave se mai află și azi în poziția lor originară), încît cercul format era continuu. — Al doilea cerc existent (incomplet) și azi, cu diametrul de 22,50 m, era la origine compus din 40 de blocuri (sau din 60 — după Atkinson), dintr-o rocă eruptivă de natură bazaltică (dolerit). Sînt așa-numitele „pietre albastre" — deși nu toate au culoarea albăstruie — de dimensiuni variabile, maxima fiind de 2,40 m. În interiorul acestui cerc, cinci grupuri de „triliți" (doi menhiri și arhitrava) sînt dispuși în formă de potcoavă — în centrul căreia, alte „pietre albastre" alcătuiesc o altă potcoavă.

Blocurile ansamblului Stonehenge — care cîntăresc între 25 și 50 de tone — au fost aduse de la distanțe mari: de cel puțin 40 km cele de gresie, iar „pietrele albastre" dintr-o carieră aflată la o distanță de 217 km în linie aeriană[52]. Întregul complex a fost construit în epoci diferite, începînd din 1900 î.e.n. pînă către 1400 î.e.n. (cf. Atkinson)[53].

Se crede că acest imens monument avea o funcție religioasă legată de cultul solar (și — probabil — totodată de cultul morților). Într-adevăr, ansamblul este în așa fel orientat încît la data solstițiului de vară răsăritul soarelui apare în direcția axei drumului de acces în grandiosul sanctuar. Arheologii englezi îi atribuie o funcție de cercetare astronomică[54]. Dar este de asemenea posibil ca în acest cadru atît de solemn să fi avut loc și procesiuni la mormintele strămoșilor. Acest caracter funerar este atestat nu numai de necropolele din jur, sau de numeroasele morminte de incinerare ale căror urme au fost găsite în interiorul primului cerc, ci și de faptul că unele blocuri ale complexului sînt perforate. Or, destinația acestor așa-numite „găuri ale sufletelor" este interpretată de unii arheologi ca servind — potrivit concepției constructorilor monumentului — ieșirii și reintrării în mormînt a sufletului morților[55]. Dincolo de asemenea ipoteze însă rămîne faptul că grandioasa și solemna arhitectură

[51] Monumentul, care a servit mai tîrziu și druizilor ca loc de cult, a fost grav degradat, mai întîi în epoca romană (cuceritorii considerîndu-l un simbol al rezistenței localnicilor celți), apoi în Evul Mediu creștin, cînd multe blocuri ale acestui „templu păgîn" au dispărut.

[52] La 22 km de Stonehenge, la Avebury, se mai pot vedea rămășițele unui complex megalitic de tip *henge* mai mare, care era constituit din 650 de monoliți. Fiecare bloc avea înălțimea de 4 m — blocurile formînd două cercuri cu diametrul de 91 m. O stradă largă de 15 m și lungă de 2 400 m conducea de la acest sanctuar la o construcție rituală de pe o colină din apropiere.

[53] Bazîndu-se pe cercetări noi, E. Hadingham (1975) stabilește data de 2750 î.e.n. pentru primul cerc și 1900 î.e.n. pentru al treilea.

[54] „S-ar putea ajunge la concluzia că monumentul era destinat determinării unor importante cicluri astronomice" (E. Hadingham). „Triliții au o funcție astronomică" (G. S. Hawkins). „Scopul acestui complex monumental a fost cu siguranță acela de a prevedea eclipsele" (F. Hoyle).

[55] Probabil că și menhirul avea și o semnificație magică-religioasă, nu era numai piatră funerară. „Cînd sufletul părăsește mortul își caută un alt lăcaș, un alt trup. Acest alt trup este menhirul! El servea la primirea sufletului unui om care era înmormîntat în apropiere, sau chiar foarte departe. De aceea există și menhire în așa fel cioplite încît înfățișează în formă brută un trup omenesc" (Ivar Lissner).

a complexului Stonehenge (care unor cercetători le-a putut evoca și imaginea unui dans ritual în cerc) creează un cadru de mare efect al unui sanctuar în care se desfășurau practicile cultice ale omului epocii neolitice.

Prin forma dolmenului — și într-un mod mai amplu, mai complex, prin ansamblul de tipul Stonehenge — sînt clar materializate, și pentru prima dată în istoria civilizației, principiile fundamentale ale arhitecturii: delimitarea unui spațiu interior; opoziția între părțile purtătoare (blocurile verticale) și părțile purtate (lespedea sau arhitrava); principiul ordinei, cel al ritmului și cel al simetriei. În această formă arhitectonică primară, impunătoare tocmai prin simplitatea ei, vedem prefigurîndu-se principiul alternării coloanelor și raporturile lor cu antablamentul. Putem recunoaște, cu alte cuvinte, însuși prototipul îndepărtat al sălilor hipostile ale templelor egiptene.

Monumentele megalitice, unele contemporane sau chiar anterioare datei construirii primelor temple din Mesopotamia și Egipt, marchează începutul arhitecturii monumentale. Omul nu mai este acum preocupat exclusiv de a-și construi un adăpost, nu se mai gîndește doar la caracterul strict și imediat utilitar al construcției, ci concepe un monument arhitectonic destinat grupului său social, conferind monumentului o funcție excepțională, solemnă, religioasă (deci o funcție publică), destinîndu-l cultului morților, poate cultului soarelui sau cultului forțelor supranaturale. Sub raport tehnic și estetic, pentru evoluția viitoare a arhitecturii (cf. Huyghe) constructorii unor ansambluri mari de tipul Stonehenge demonstrează că au ajuns în posesia unor anumite noțiuni — de centru, de cerc, de axă, de ritm, etc. — care de-acum înainte vor rămîne definitiv la baza acestei arte care este arhitectura.

Construcția monumentelor megalitice arată că la această dată[56] exista o organizare socială ierarhizată. Interesante și elocvente sînt în acest sens anumite date tehnice care vin în sprijinul unei asemenea presupuneri.

Numărul mormintelor megalitice din vestul și nordul Europei se ridică la 40—50 000. Există, numai în insulele britanice, aproximativ 200 de cromlehi de tipul *henge*. Există, numai în sudul Franței, peste 500 de dolmeni. Lespedea de acoperiș a dolmenului din La Ferté-Bernard cîntărește 90 de tone; altele asemănătoare — 85, 75, 60, 40 de tone. Cea din Mahé-Réhal are 11,50 m lungime pe 4,40 m lățime. Unele blocuri cam de aceeași greutate au trebuit să fie aduse, pe uscat, de la o distanță de 30 km și chiar mai mult. — Cel mai impresionant ca dimensiuni este dolmenul din Menga (lîngă Antequera, în Andaluzia), lung de 25,40 m, lat de 6,50 m și înalt de 3,30 m. Dolmenul este construit din numai 31 de blocuri. Camera funerară (un mormînt colectiv? al mai multor șefi de trib? sau al unei singure căpetenii?), precedată de un coridor de acces acoperit cu o singură lespede, este închisă de o altă lespede monolitică (de formă trapezoidală neregulată) lungă de 10 și 12 m, lată de 6 și 7 m, groasă de 2 m. Această lespede monolitică are un volum de 135 m^3 și o greutate de 320 de tone. Dolmenul era în întregime acoperit de o movilă de pămînt, un tumul cu diametrul de 50 m.

Asemenea date ne pot da o idee despre enormele dificultăți tehnice pe care constructorii epocii neolitice le-au rezolvat, totuși. Astfel: la transportul menhirului din Locmariaquer (înălțime 20,40 m, greutate 348 tone), pentru ca unul din capetele blocului să poată fi ridicat și așezat pe rulouri de trunchiuri

[56] Se presupune că un dolmen din Bretagne ar data chiar din mileniul al IV-lea î.e.n.

de copac a fost nevoie de 300 de oameni care acţionau 40 de pîrghii. Pentru ca blocul să fie tras pe aceste rulouri a fost nevoie de 1 750 de oameni, sau de 250 de boi; dar la o simplă pantă de teren de numai două grade, numărul acestora se ridica la 2100 de oameni, sau 300 de boi. În fine, pentru a înălţa menhirul în poziţie verticală a fost necesar efortul a peste o mie de oameni!

Toate aceste operaţii extrem de grele presupun existenţa unei colectivităţi de cel puţin 10 000 de persoane; implică o anumită organizare administrativă, o anumită specializare (cioplitori de piatră), o diviziune ocazională a muncii; apoi — importante rezerve alimentare pentru oamenii folosiţi în construcţie şi în transport, pentru „tehnicieni", pentru supraveghetori. Şi totul— pentru a înălţa un monument: rudimentar, dar marcînd un moment dintre cele mai interesante din istoria culturii şi civilizaţiei preistorice.

TEMPLELE DIN MALTA

Un loc deosebit de important printre construcţiile megalitice de la sfîrşitul epocii neolitice şi începutul erei metalelor îl ocupă templele din Malta.

Pe insulele arhipelagului maltez (cu o suprafaţă de 314 km²) se află cea mai densă aglomeraţie cunoscută de construcţii monumentale: şase perechi (sau grupuri) de temple, în număr de aproximativ 30 în total, dintre care au rămas într-o mai bună stare de conservare mai puţin de 12. — Malta era deja populată către anul 5000 î.e.n. În jumătatea a doua a mileniului al IV-lea î.e.n. o populaţie imigrată din Sicilia a început să construiască aici în jurul anului 3000 î.e.n. („poate chiar înainte cu mai multe secole" — C. Renfrew) cele mai vechi monumente de piatră din lume care ne-au rămas.

Colonizatorii au adus cu ei un cult al strămoşilor, cărora le-au dedicat aceste sanctuare de piatră. (Cele mai bine păstrate sînt grupate în centrele Ggantija, Tarxien, Mnajdra, Hagar Qin, Mgarr şi Ta Hagrat). Construcţiile constau din două sau trei sisteme de curţi separate între ele, avînd planul — în general — în forma unei frunze de trifoi. Distanţa maximă între punctele extreme ale curţii este de 25 m (Ggantija). Curţile — lăcaşuri de cult, azi deschise, dar care erau acoperite cu bîrne de lemn sau cu piei de animale — sînt împrejmuite cu lespezi continui de piatră, înalte de 2—4 m. În fundul ultimei curţi, apare frontal faţada templului respectiv.

Faţada templului din Ggantija (azi înaltă de 8 m, dar care la origine avea 16 m) „este probabil cel mai vechi exterior conceput arhitectural din lume"; iar prin perfecta regularitate cu care sînt fasonate şi dispuse lespezile de piatră, un alt templu, cel din Hagar Qin, oferă primul caz din lume de folosire în construcţie a pietrei fasonate (Renfrew). Uneori blocurile sînt decorate pe toată suprafaţa cu puncte obţinute prin simplă ciocănire (Mnajdra); alteori, prin acelaşi sistem este realizată o ornamentaţie de spirale duble perfecte, în relief, precum şi frize reprezentînd animale (Tarxien). Structurile templelor sînt complicate, comportînd faţade monumentale, curţi, coridoare, încăperi laterale, cu uşi tăiate în mijlocul unei lespezi şlefuite, cu altare pentru sacrificii, cu nişe în care erau depuse ofrandele, cu tabernacole pentru statuete, etc.

În mormintele și în templele din Malta s-au păstrat și vase de lut ars decorate prin incizie, precum și numeroase statui și statuete din piatră de calcar sau teracotă. Cele mai importante reprezintă figuri umane, în marea majoritate feminine. De o factură artistică remarcabilă este „Venus din Malta", în teracotă, și „Femeia șezînd", statuie din calcar (ambele din Hagar Qin). Într-un templu din Tarxien s-a găsit jumătatea superioară a unei mari statui feminine, care întreagă trebuie să fi avut o înălțime de 2,70 m — cea mai veche statuie monumentală din lume, cunoscută pînă azi. Sau, așa-numita „Doamnă dormind", în teracotă. — Majoritatea statuilor și statuetelor reprezintă probabil figuri de zeițe sau, mai probabil (cf. J. D. Evans), de preoți și de sacerdotese. Statuetele feminine sînt redate cu forme anatomice exagerate, de steatopigie și adipozitate, — fapt care poate fi pus în legătură cu un cult al fecundității.

Arhitectura și sculptura neoliticului tîrziu din Malta sînt opera unei populații despre care nu știm altceva nimic precis; o populație creatoare a unei civilizații rămase fără continuatori; o civilizație care s-a stins nu știm din ce cauze — „și nici nu vom ști poate niciodată ce s-a întîmplat" (J. D. Evans).

SCULPTURA ÎN EPOCA NEOLITICĂ

Sculptura neolitică din Asia Mică — în piatră, fildeș, os sau argilă — înfățișează figuri umane, îndeosebi feminine; figuri de animale — mai rar. Figurine de femei cu capetele nemodelate, înlocuite cu prelungiri tronconice; figurine de femei zvelte sau, dimpotrivă, cu forme planturoase; figurine înfățișînd o femeie gravidă, sau o femeie născînd, sau o femeie cu copilul în brațe; figurine pictate sau nu, redate naturalist sau doar schematic: repertoriul de tipuri, de stiluri și de convenții este foarte vast.

La un nivel artistic inferior rămîn în această perioadă figurinele reprezentînd oameni și animale, opere care s-au găsit în stațiunile din Siberia, Afganistan, Pakistan și China septentrională.

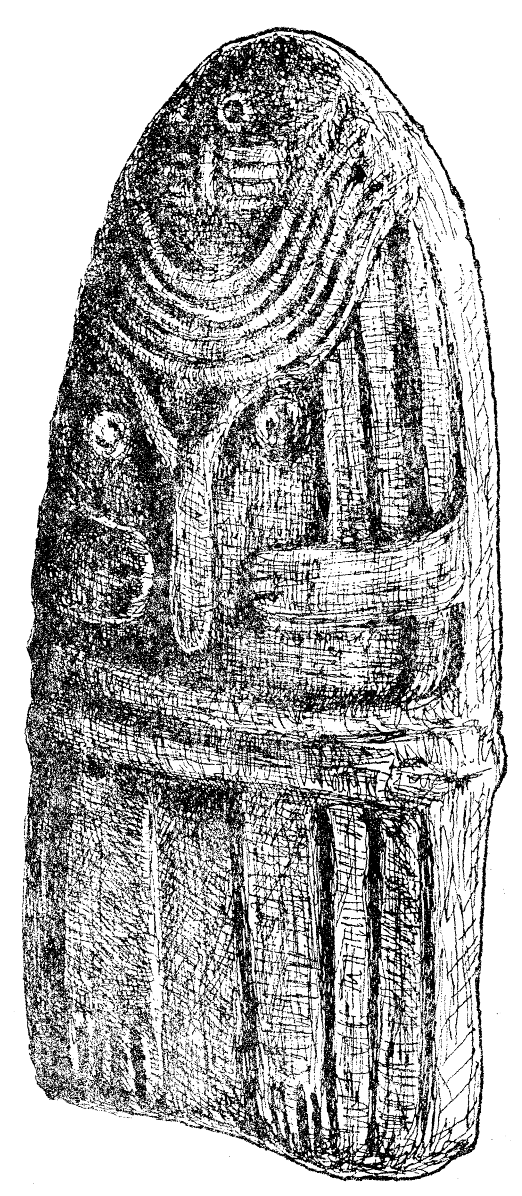
Caracteristice sfîrșitului perioadei neolitice — și aparținînd civilizației megalitice — sînt statuile-menhir. Acestea — desigur idoli antropomorfi, — păstrîndu-și aspectul de blocuri de piatră, de menhiri, sînt statui sculptate nu în volum, ci pe o singură față, redînd în basorelief puțin accentuat conturile corpului și membrelor, precum și trăsăturile figurii unui bărbat sau unei femei; uneori sînt redate și detalii de îmbrăcăminte sau de arme. Această redare simplificată, convențională, era — se pare — intenționat stilizată; fapt care le conferea un aspect „supranatural" (cf. H. Biedermann).

Numeroase sînt îndeosebi statuile-menhir feminine: numărul lor, numai într-o singură regiune din sudul Franței (în Languedoc), trece de 50. Celebră între toate este statuia-menhir din Saint-Sernin, înaltă de 1,20 m. S-au găsit multe statui-menhir și în Corsica, și în Liguria sau în alte regiuni ale Italiei; dar aria de răspîndire a statuilor-menhir se întinde pînă în Japonia.

Dintre statuile-menhir găsite pe teritoriul României cea mai bine păstrată este menhirul reprezentînd o femeie, de la Baia (conservat în Muzeul de Istorie și Arheologie din Constanța), datînd din epoca de tranziție de la neolitic la epoca bronzului. După care, statui-menhir vor mai apărea pe teritoriul

țării noastre în epoca fierului, înfățișînd figuri de războinici (cf. Radu Florescu).

În zona europeană sculptura se apropie — ca tehnică, tipologie și stil — de cea din Orientul Apropiat, de care se pare că a și fost influențată, după

Statuia-menhir din Saint-Sernin (Aneyron, Franța)

cum atestă exemplele frecvente din Peninsula Balcanică. Astfel sînt vasele de ceramică avînd forma unor stilizate figuri umane. O adevărată capodoperă în acest sens este vasul antropomorf găsit la Vidra și cunoscut ca „Zeița de la Vidra". Deosebit de caracteristice sînt statuetele feminine descoperite la

Cernica (un cap şi un bust), la Baia şi la Cernavodă, originale prin stilizarea — în forme conice sau tronconice — a capului, picioarelor şi braţelor. Printre cele mai frumoase statuete de argilă din neolitic se numără şi cele acoperite de o ornamentaţie geometrică (statuetele de la Truşeşti şi Vădastra). — Capodopere în absolut ale sculpturii neolitice, unice în genul lor în lume, sînt statuetele de la Cernavodă — „gînditorul" şi femeia — a căror extraordinară forţă de expresie rezultă dintr-o sinteză a viziunii realiste şi o rafinată stilizare.

În perioada de trecere de la neolitic la epoca metalelor sculptura în relief este ilustrată în Mesopotamia prin vase de piatră şi sigilii în formă de cilindru; iar în Egiptul epocii predinastice, prin excepţionalele palete servind la măcinarea şi amestecarea culorilor şi fardurilor (binecunoscută este îndeosebi „paleta faraonului Narmer"), — care însă sînt de o factură artistică incomparabil superioară celei obişnuite din neolitic, aparţinînd în mod evident unui tip de cultură mult mai evoluată, unei faze de civilizaţie deja istorică.

În schimb în Europa sînt tipice reprezentările în relief — de figuri umane şi animale — de pe vasele de ceramică. Originalitatea lor constă şi în redarea frontală a figurilor, iar nu din profil ca în Asia Mică. Ceea ce însă nu înseamnă că reliefurile neolitice europene n-ar fi fost influenţate de arta Orientului Apropiat[57].

PICTURA

În domeniul culturii, „revoluţia neolitică" este evidentă ca atare şi în pictură. Figurile umane sau de animale mai sînt încă pictate pe stînci, în adăposturi sau la intrarea grotelor (ca în sud-estul Spaniei sau în staţiuni din Africa). Într-o fază ulterioară figurile încep să fie pictate şi pe pereţii caselor. (Exemplul cel mai cunoscut este cel de la Çatal Hüyük[58]). În schimb pe vasele de ceramică se întîlneşte mai des, în epoca neolitică, o pictură ornamentală geometrică — de ex. în cazul faimoasei ceramici de Cucuteni.

Cronologic, pictura „revoluţionară" a epocii neolitice (şi mezolitice) se situează în general în mileniile al V-lea şi al IV-lea î.e.n. Geografic, aceasta este repartizată în şase mari arii culturale: în Anatolia septentrională (Çatal Hüyük); în zona sud-estică a Spaniei (în circa 70 de staţiuni preistorice din Levante); în sudul Africii (începînd din mileniul al VI-lea; dar picturile cele mai interesante datează din mileniile al IV-lea şi al III-lea î.e.n.) în regiunea Saharei (din mileniul al V-lea î.e.n.; dar începuturile acestei picturi ar urca

[57] O dovadă printre multe altele o furnizează şi cele trei „tăbliţe de la Tărtăria" — cca 3000 î.e.n. — care la data descoperirii lor (1961) au produs o adevărată senzaţie în lumea ştiinţifică, întrucît semnele care însoţesc figurile au fost interpretate ca putînd fi considerate primele documente cunoscute pînă acum de scriere găsite pe teritoriul european; şi care eventual ar putea fi puse în legătură cu faza primelor începuturi ale scrierii mesopotamiene, cu care prezintă evidente asemănări. — Dar, pictate pe ceramică, asemenea semne (hieroglife primitive?) s-au mai găsit; semne izolate, însă, datînd din mileniul al V-lea î.e.n. şi aparţinînd culturii Proto-Sesklo-Tessalia. (La noi, au fost descoperite la Gura Baciului-Cluj şi Cîrcea-Dolj).

[58] În numeroase temple şi case de cărămidă din acest oraş — unul dintre primele în lume — s-au găsit obiecte fin lucrate de obsidiană, statuete de piatră şi mai multe fragmente de pictură murală.

— după Breuil — pînă chiar în mileniul al X-lea î.e.n. !); apoi, mai puţin în partea nordică a Norvegiei; în fine, în nordul Siberiei[59].

Spre deosebire de pictura paleoliticului superior, cea a perioadei neoliticului a fost executată în plină lumină, pe pereţii de la intrarea grotelor, sau chiar în simple firide, mai mult pe stînci abia protejate de intemperii. Majoritatea acestor picturi sînt monocrome (roşu, brun sau negru; foarte rar galben sau alb). Se folosesc acum aceiaşi coloranţi naturali, minerali, din perioada anterioară (cărbune, manganez, ocru, hematită, limonită), dar aplicaţi numai în stare fluidă. Tehnica şi stilul sînt diferite de cele ale picturii perioadei magdaleniene. Figurile sînt executate fără contururi grafice, nu folosesc plastic relieful natural al rocii şi sînt de dimensiuni mici (15—20 cm), — fapt care îi permite artistului neolitic (sau — în Levantul spaniol — mezolitic) să execute ample compoziţii figurative. Aproape niciodată omul sau animalul nu apare singur, izolat, ci în grup, sau chiar angrenat în scene anecdotice.

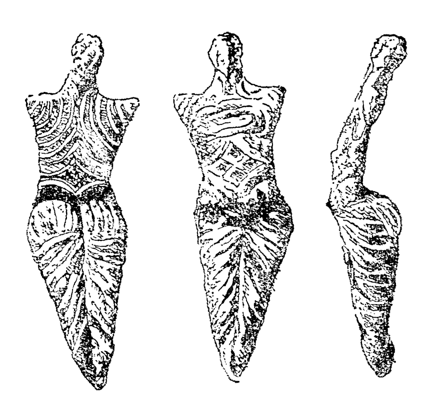
De fapt, chiar aceasta este una din principalele note de originalitate ale acestei arte. Bărbaţii sînt reprezentaţi în general goi, iar femeile îmbrăcate cu veşminte aderente şi purtînd podoabe. Numeroase sînt scenele de vînătoare, scenele de luptă cu arcaşi, scenele de dans şi de acte magice, — sau scenele de viaţă cotidiană; o mamă cu copilul de mînă, femei la cules fructe, un bărbat căţărîndu-se în pom, o femeie adunînd mierea dintr-un stup, cu albinele roindu-i în jur, ş.a.m.d.). Remarcabilă este grija pentru o exactă redare anatomică, precum şi a celor mai mici dar expresive detalii — ca, de pildă, urmele de sînge pe care le lasă pe pămînt o capră sălbatică rănită (Cueva Remigio, Spania). Sau, în aceeaşi grotă, surprinzător este efectul de perspectivă pe care îl obţine pictorul prin dispunerea figurilor — de dimensiuni diferite, în funcţie de distanţa care le separă în spaţiu — pe o linie oblică pornind de sus în jos şi îndreptîndu-se într-o direcţie unică. Sau compoziţia elegantă şi armonioasă, de un simţ al proporţiilor şi un perfect echilibru estetic, înfăţişînd un grup de războinici în marş.

Cu o forţă de redare realistă excepţională este reprezentată mişcarea. La fel şi vigoarea fizică a bărbatului, arcaşul în acţiune, omul în nenumărate atitudini posibile, — dar mai ales mişcarea. În cadrul acestui realism figurativ — în acelaşi timp vizual şi conceptual — impresia copleşitoare de spontaneitate, de dinamism, este obţinută şi cu procedee (am zice) expresioniste, cum sînt: lungimea mult exagerată a picioarelor omului care aleargă, subţirimea nenaturală a torsului bărbatului, reprezentarea săgeţii în zbor; procedee care, împinse apoi la extrem, vor degenera în schematism. Expresivitatea acţiunii de un dinamism extrem culminează în scenele de luptă (Morella la Vieja, Spania), cu figuri desenate schematic, mult stilizate, siluete de-a dreptul filiforme, desfăşurînd o mare varietate de mişcări, — totul concentrînd impresia asupra efectului *de ansamblu* al grupului de figuri.

Fără îndoială că şi aceste figuri aveau o anumită funcţie magică, erau legate de un act de cult[60]. Dar în acelaşi timp, grija cu care uneori sînt executate arată că artistul urmărea şi efectul plăcerii estetice. Esenţialmente,

[59] Denumită „artă arctică", picturile din mileniile VI şi V î.e.n. (dar unele, mult mai recente) păstrează încă un stil paleolitic. Cele din Carelia sînt datate din mileniul al II-lea î.e.n.

[60] Precum sînt şi picturile — asemănătoare sub raport tematic şi compoziţional — avînd o finalitate identică, ale primitivilor de azi din Australia şi din Melanezia.

Figurină neolitică (văzută din spate, faţă şi profil), din aria culturii Cucuteni

funcţia acestei arte era desigur cea magică, scopul ei mai rămînea încă legat de vînătoare, de o practică magică menită să-şi exercite efectul asupra animalului vînat. Numai că acum, în noile condiţii de viaţă materială a epocii neolitice (şi în mezolitic) omul nu mai este atît de dependent de condiţia vînatului. Ca atare, interesul pictorului se transferă de la animal asupra omului. Conştiinţa noii sale situaţii, conştiinţa superiorităţii sale nete asupra lumii animale, a relativei sale independenţe de sursa de existenţă naturală oferită de vînat, a fost o cucerire spirituală atît de importantă încît n-a putut să nu determine o profundă mutaţie şi în conştiinţa — deci şi în inspiraţia — sa artistică. Şi (cum observă Acanfora) această mutaţie a fost atît de importantă, încît a ajuns să creeze o exaltare aproape euforică a caracterelor umane; o exaltare care ajunge să altereze, în funcţie ideologică, şi caracterele realiste ale figurii omeneşti.

Atenţia pictorului epocii neolitice (şi mezolitice) este deci concentrată asupra compoziţiei *narative* şi asupra omului. Protagonistul acestei picturi noi este omul. În reprezentarea lui artistul ţine să îi accentueze forţa, curajul, agilitatea, mînuirea perfectă a arcului, — fără a omite totuşi pericolul mortal care îl pîndeşte. — În felul acesta, consemnînd întîmplări din trecut, evenimente din viaţa grupului, arta devine şi narativă.

CARACTERELE ARTEI NEOLITICE

Pictura neolitică a grotelor şi adăposturilor din sud-vestul Spaniei prezintă asemănări surprinzătoare cu cea din nordul Africii sau cu cea din zona sahariană, care datează cam din aceeaşi perioadă. În era neolitică Sahara, care avea atunci o climă cu totul diferită de cea de azi, era cel puţin tot atît de populată ca oricare altă regiune de pe glob. Să fi existat într-adevăr contacte între populaţiile celor două arii geografice, care prezintă atîtea analogii sub raportul stilului artistic? Nu se ştie precis dacă o migraţie de populaţii neolitice a avut loc din regiunea Spaniei înspre nordul Africii, sau dacă drumul acestei migraţii nu a fost invers. În orice caz, la acea dată comunicarea între cele două continente era posibilă, plutele puteau străbate uşor cei 15 km ai strîmtorii Gibraltar.

În pictura neolitică sud-africană, — avînd propria ei evoluție tematică și stilistică, executată fiind între mileniile al VII-lea și al III-lea î.e.n. — surprinde puritatea și frumusețea animalului redat cu o autentică gingășie. Dar ceea ce această zonă artistică aduce nou în istoria culturii omenești este faptul că sînt figurate aici și mituri, sînt traduse plastic concepte mai înalte și mai abstracte. Astfel sînt animalele simbolizînd corpuri cerești (o prefigurare, o formă primară a zodiacului?); sau reprezentarea „elefantului-nor"; sau transcrierea plastică a unui mit al ploii prin linii ondulatorii descendente, ori prin „picături de ploaie" punctate pe imaginea corpului pachidermelor.

În Australia, în sfîrșit, picturile — începînd din mileniul al III-lea î.e.n. și continuînd în același stil pînă în prezent — sînt legate de aceleași mituri cosmogonice care mai sînt încă vii și azi la populațiile băștinașe cele mai înapoiate.

Arta epocii neolitice se deosebește fundamental de arta paleoliticului superior. Este o artă de o amplă difuziune geografică; ceea ce se explică prin faptul că acum omul se deplasează la distanțe mari, a început să navigheze de-a lungul fluviilor și a coastelor, să facă schimburi de bunuri sau de diferite obiecte. (S-au găsit podoabe confecționate din scoici marine la o distanță de 200 km de mare). Asemănările frapante dintre picturile neolitice din Anatolia septentrională, cu cele din nordul Africii și cu cele din sud-estul Spaniei ne permit să presupunem că grupurile umane din aceste zone atît de îndepărtate unele de altele au venit în contact direct între ele, schimbînd și idei și experiențe.

Arta neolitică este o artă care își mai păstrează încă anumite scopuri magice (scopuri care, în cîmpul artei religioase, n-au dispărut pînă azi nici în marile religii). Dar acum picturile sînt aduse la intrarea grotelor, sînt scoase la lumină spre a fi privite și în afara momentelor și actelor de cult, pentru a da astfel o mai sporită satisfacție estetică privitorului. Este o artă de observație a mișcării, — în special a mișcării omului; o artă a vivacității, a gestului, a activităților grupului, a scenelor de amploare, a vieții cotidiene. O artă de realism vizual, dar și de realism logic. O artă care știe să renunțe la asemănarea exterioară exactă în beneficiul ideii abstracte, intens și sugestiv comunicată prin procedeul stilizării, — procedeu care, la populațiile agricole, va duce la o predominanță a geometrismului decorativ în ceramică și în alte produse. O artă care știe să sacrifice exactitatea contururilor anatomice reale, pentru a putea obține în schimb efecte bazate pe sugestivitatea senzației frapante.

Și, mai ales, este o artă care acordă — cum am spus — o netă preponderență figurii omului, redat într-o mare varietate de atitudini și de acțiuni, individuale sau colective; acțiuni a căror reprezentare urmărește să-i pună în evidență calitățile fizice și — uneori — chiar însușirile morale.

CIVILIZAŢIA ŞI CULTURA MESOPOTAMIANĂ

Introducere. • Sumerienii. • Statul akkadian. • Asirienii. • Economia agricolă. • Meşteşugurile şi comerţul. • Viaţa socială. • Sclavii. • Organizarea politică şi administrativă. • Templele. • Dreptul şi justiţia. • Viaţa cotidiană. Locuinţele. Îmbrăcămintea. • Cuceriri tehnice. • Gîndirea ştiinţifică. Medicina. • Matematicile. Astronomia. Lexicografia. • Religia. • Cultul. • Gîndirea pre-filosofică. • Arhitectura. • Sculptura. Noutatea artei mesopotamiene. • Muzica. • Scrierea. Învăţămîntul. • Literatura. • Epopeea lui Ghilgameş. • Influenţa civilizaţiei şi culturii mesopotamiene.

INTRODUCERE

Regiunile în care a fost practicată mai întîi agricultura au devenit şi leagănele primelor civilizaţii superioare: văile fluviilor Tigru şi Eufrat, Nil, Indus şi Fluviului Galben. În jurul lor s-au format şi alte civilizaţii, dar de proporţii mai mici, mai puţin originale şi pentru o durată mai scurtă. Acestea sînt civilizaţii-satelite, născute la periferia celor mari, în contact strîns cu ele şi sub influenţa lor.

Cea dintîi mare civilizaţie a antichităţii s-a constituit în zonele văilor fertile ale Mesopotamiei[1], ţară care se întindea pe o lungime de aproape 1 000 de km şi o lăţime maximă de aproximativ 400 km. „Civilizaţia Mesopotamiei a constituit baza şi modelul civilizaţiei popoarelor vecine şi a influenţat indirect chiar şi civilizaţia mai puţin veche a Greciei şi a Occidentului" (G. Furlani). În mod direct, influenţa aceasta a fost net predominantă în primul rînd asupra a trei asemenea civilizaţii periferice: elamită, urartiană şi hitită. Dintre acestea, doar ultima s-a configurat cu o relativă originalitate şi complexitate; toate trei însă, se pare că n-au făcut decît să primească elemente mesopotamiene, fără a da în schimb nimic civilizaţiei „ţării dintre fluvii".

De fapt, termenul de „civilizaţie mesopotamiană" este un termen generic. În realitate, Mesopotamia a însumat contribuţiile civilizatorice şi culturale a trei popoare distincte a căror istorie s-a desfăşurat pe teritoriul său. Cel mai vechi, sumerienii, a ocupat sudul ţării de-a lungul coastei Golfului Persic. Apoi, akkadienii de origine semită, stabiliţi în zona centrală (pînă la latitudinea actualului Bagdad), fondatorii Babilonului[2]. În fine, asirienii, triburi războinice pornite din regiunile muntoase din nord. Încît la rigoare s-ar putea vorbi, separat, de o civilizaţie sumeriană, o civilizaţie akkadiană şi o civilizaţie asiriană, ca de tot atîtea aporturi cu profiluri proprii ale unor popoare deosebite ca rasă, caracter, limbă, tradiţii şi nivel de cultură. Printr-un îndelungat proces de contacte şi de fuziune a lor s-a constituit ceea ce numim „civilizaţie mesopotamiană" — ca o *sumă* de date, ca o sinteză care de-a lungul a trei milenii de coexistenţă a cunoscut şi fenomene de integrare, şi perioade de predominare politică şi culturală a unui popor sau a altuia.

În consecinţă, se impune şi folosirea unei terminologii nuanţate — de „civilizaţie şi cultură sumeriană", sau „babiloniană (akkadiană)", sau „sumero-babiloniană"; şi respectiv: „asiriană", sau „asiro-babiloniană" — pentru a circumscrie mai adecvat configuraţia unui anumit produs cultural, sau a unui anumit moment de civilizaţie mesopotamiană.

[1] Nume dat de greci, însemnînd „Ţara dintre fluvii" — Tigru şi Eufrat. Teritoriul Mesopotamiei coincidea, în linii mari, cu cel al Irakului de azi. În epoca sumeriană limita Golfului Persic era cu 150 km mai la nord faţă de ţărmul actual al golfului.

[2] *Bab-ili* = „poarta zeului" (Marduk); *Bab-ilanis* = „poarta zeilor". Imperiul de mai tîrziu a luat numele acestui oraş.

SUMERIENII

Prima etapă a acestei civilizaţii a fost opera sumerienilor.

Creatori ai celei mai vechi civilizaţii regionale cunoscute şi ai celei dintîi etape „istorice", sumerienii au apărut în sudul Mesopotamiei pe la începutul mileniului al IV-lea î.e.n., cel mai tîrziu, venind nu se ştie de unde[3]. În orice caz, nu erau autohtoni. Erau o populaţie indo-europeană, vorbind o limbă aglutinantă, asemănătoare limbii turce vechi. La acea dată — sau poate chiar înainte[4] — practicau agricultura şi creşteau vite (domesticiseră oaia, capra şi porcul); cunoşteau ţesutul şi olăritul, făceau vase de lut colorate şi ornamentate cu figuri umane, de animale şi de păsări. În curînd vor ajunge să cunoască şi tehnica topirii şi prelucrării metalelor. Foloseau încă unelte de piatră, dar făceau şi unelte sau alte obiecte de mici dimensiuni din aramă. Puneau în mormînt alături de corpul defunctului diferite obiecte votive, ceea ce dovedeşte existenţa unui cult al strămoşilor, precum şi a unor idei vagi despre o presupusă viaţă după moarte.

În perioada proto-sumeriană următoare, Uruk[5], au apărut primele forme de arhitectură monumentală — temple şi construcţii anexe, în primul rînd turnul gigantic în trepte numit „zigurat". Tehnica ceramicei s-a perfecţionat ca urmare a invenţiei roţii olarului. Din această perioadă este documentată şi cea mai veche formă de scriere cunoscută, pictografică (s-au găsit peste 1 500 de pictograme), din care se va dezvolta mai tîrziu, prin stilizare şi schematizare, scrierea cuneiformă.

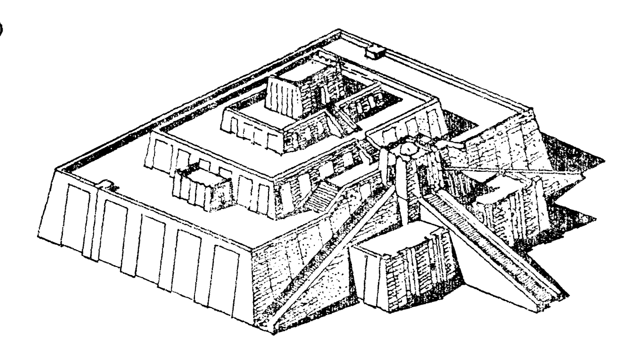
În cea de-a treia perioadă Djemet-Nasr se organizează oraşele-cetăţi, independente şi cu o structură economică complexă. Progresează olăritul şi metalurgia, şi încep primele schimburi comerciale cu alte ţări. Apariţia acum a carului cu două roţi înseamnă o adevărată revoluţie în domeniul mijloacelor de transport. Şi edificiile civile au acum proporţii monumentale (un palat avea aprox. 100 m lungime, 50 m lăţime şi numeroase încăperi). Apare cultul unei zeiţe-mame, probabil zeiţa fertilităţii.

[3] Din Asia Centrală, din regiunea stepelor siberiene, din podişul Iranului, sau dintr-o regiune estică mai apropiată, aceea a munţilor Elamului, — sînt ipotezele emise privind locul lor de origine.

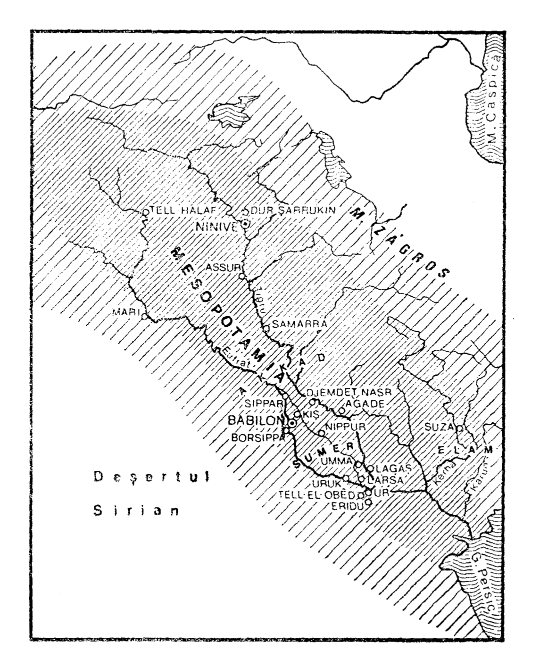
[4] Perioadele civilizaţiei proto-sumeriene, acoperind întregul mileniu al IV-lea î.e.n., sînt denumite după localităţile unde s-au efectuat săpăturile arheologice — El Obeid, Uruk şi Djemet-Nasr. „Deocamdată nu se poate şti contribuţiei căror popoare se datoresc diferenţele ce disting perioadele Uruk şi Djemet-Nasr de fazele celelalte de mai tîrziu". În orice caz, „cei mai vechi imigranţi în Mesopotamia erau un popor coborît din ţinuturile muntoase iraniene şi posedau o cultură care s-a extins înspre vest pînă la hotarele văii Indusului" (H. Frankfort).

[5] Numele biblicului Erek, azi Warka. Cercetările stratigrafice au găsit la Uruk nu mai puţin de 18 nivele suprapuse, perioade datînd toate numai din epoca proto-istorică (cf. A. Parrot). Aşezare cunoscută — la fel ca Ur — din mileniul al V-lea î.e.n., Uruk a devenit către anul 2300 î.e.n. cel mai puternic oraş din ţara Babilonici, cu un dublu zid de centură de 9 km şi cu 800 turnuri de apărare; „poate primul şi mult timp singurul mare oraş al lumii în adevăratul sens al cuvîntului" (Wolf Schneider). Oraşul a dăinuit pînă în sec. V e.n., deci aprox. 5 000 de ani !

Ziguratul din Ur (reconstituire)

Dar tot în acest mileniu al IV-lea î.e.n. au mai apărut — chiar înainte de „potop“[6] — și primele orașe-state, cu teritoriile agricole respective, state independente, administrate de un rege. Dintre aceste mici centre politice și culturale din Sumer cele mai importante erau: Ur și Uruk (azi Mougheir, respectiv Warka), orașe-state care la anumite date controlau toată țara; Eridu și Nippur (azi Abu Shahrein și Niffer), importante ca orașe religioase; Umma și Lagaș (azi Djoha și Tello). Cel dintîi oraș-stat care s-a impus a fost Lagaș, al cărui rege Eannatum s-a eliberat de sub dominația statului-oraș akkadian

Centre de civilizație mesopotamiană

[6] Cataclismul diluvian care a avut loc în jurul anului 3600 î.e.n. a devastat zona văilor joase ale Mesopotamiei, lăsînd un strat de mîl gros de 3 m pe o suprafață de 600 km pe 150 km. — Numeroase sînt legendele (inventariate, de pildă de J. Frazer, — vezi bibliografia capitolului Civilizația și cultura ebraică) relative la „potop“, prezente în folclorul popoarelor din toată lumea, — sumerian și babilonian, ebraic, grec, indian, la populații din Asia meridională, arhipelagul asiatic, Australia, Noua Guinee, Melanezia, Polinezia, și chiar la unele populații din cele două Americi, — ca amintiri (cînd nu e vorba de o migrație a legendelor) ale unor inundații catastrofale, cauzate fie de ploi, fie de apele oceanelor.

Kiş (azi El Ahymer) pe care apoi l-a şi anexat. După ce a supus pe regii elamiţi şi ai altor oraşe-state sumeriene (Ur, Uruk, Eridu, Larsa — azi Senkren) Eannatum a ajuns stăpînul întregului Sumer.

Un moment important în istoria Sumerului l-a marcat domnia regelui Urukagina (2378-2371 î.e.n.), care a început o serie de reforme tinzînd la instaurarea unui regim de ordine şi de justiţie. Dar în curînd Lagaş este cucerit de regele oraşului-stat Umma, Lugal-zaggisi (2373-2349 î.e.n.) care supune şi celelalte state din sud, fondînd regatul unit al Sumerului.

Încep acum conflictele şi războaiele cu statul semit Akkad, care vor duce la declinul politic al Sumerului.

STATUL AKKADIAN

Triburile semite (înrudite cu cele arabe) au pătruns în regiunea centrală a Mesopotamiei încă de la începutul mileniului al III-lea î.e.n., întemeind aici în curînd importante centre politice şi economice, — Akkad, Kiş, Babilon, Opis, ş.a. Akkadienii se deosebeau de sumerieni nu numai ca rasă, ci şi ca limbă (akkadiana face parte din familia limbilor semite, flexionare). Războaiele cu sumerienii s-au succedat cu victorii alternative; pînă cînd regele Sargon I (2334-2279 î.e.n.)[7] supune Sumerul, unifică întregul teritoriu dintre Tigru şi Eufrat şi întemeiază puternicul stat akkadian-babilonian[8].

Unificarea celor două mari state — Sumerul şi Akkadul — a dus la amplificarea sistemului canalelor de irigaţie, sistem fundamental pentru economia ţării; la intensificarea relaţiilor comerciale cu alte ţări şi la înfiinţarea unei armate permanente de 5 400 de soldaţi. Sargon I a ocupat şi devastat oraşele-state sumeriene, a întreprins campanii militare în Siria şi Liban (regiuni bogate în păduri de cedri şi în mine de argint), a controlat toate drumurile comerciale spre Arabia şi India, precum şi cele din întreg Golful Persic; a ocupat mai multe oraşe din Elam, a supus în sfîrşit aproape întreaga Mesopotamie, dîndu-şi titlul de „rege al celor patru părţi ale lumii"[9].

Statul akkadian atinge apogeul puterii şi prosperităţii sale economice sub regele Naram-Sin (2254-2218 î.e.n.; după C. Daniel, 2272-2235 î.e.n.). După ce a înăbuşit cîteva răscoale şi după expediţii militare în ţinuturile Arabiei (de unde a adus mari cantităţi de lemn preţios, aur, porfiră, diorit negru pentru statui şi vase), în ultimii ani de domnie a reuşit să învingă o uriaşă coaliţie (susţinută de numeroase oraşe-state mesopotamiene) a hitiţilor şi parşilor, intitulîndu-se apoi „divinul Naram-Sin" şi pretinzînd onorurile cuvenite unui zeu.

[7] După C. Daniel, 2350-2150 î.e.n. Cronologia se modifică — uneori cu variaţii de 30-40 de ani — în funcţie de noile descoperiri. O folosim pe cea adoptată de asirologul Leo Oppenheim (1964), în unele cazuri cu corecturi indicate.

[8] Anexînd şi părţi din Siria, Iran şi Turcia de azi Sargon I a creat primul mare imperiu din istorie; de fapt, o uniune de oraşe-state, care şi-au păstrat propriul rege-sacerdot.

[9] Această politică expansionistă a lui Sargon I, dusă în timpul unei domnii de 55 de ani, a fost susţinută materialmente de biruri deosebit de grele impuse popoarelor cucerite; fapt care a dus la izbucnirea mai multor răscoale.

Dar puternicul stat akkadian s-a descompus sub loviturile gutilor, năvălitori din răsărit, care supun și pustiesc Mesopotamia (2150 î.e.n.).

Vechile orașe însă din sudul Sumerului s-au salvat plătind tribut invadatorilor. În special orașul-stat Lagaș reînvie la o viață de prosperitate sub domnia regelui (sau guvernatorului — *patesi?*) Gudea. Bun organizator, Gudea a rămas cunoscut posterității prin statuile care îl înfățișează (s-au găsit vreo 30), remarcabile ca factură artistică.

După ce au stăpînit Mesopotamia timp de 125 de ani gutii au fost alungați și supremația politică i-a revenit orașului-stat sumerian Ur[10]. Regii săi au dus o politică de cuceriri invadînd Elamul și cucerind regiunea actualei Siria; iar în interior, o politică energică de centralizare a statului, de extindere a rețelei canalelor de irigație, precum și de intensificare a comerțului, — în care scop se pare că se foloseau pentru prima dată ca obiect-etalon pentru schimburi bucăți de metal mai ales de argint: precursorul îndepărtat al monedei[11]. — Dar în urma atacurilor triburilor de amoriți din apus și a celor elamite din est, regatul sumerian — care timp de două mii de ani s-a afirmat cu atîta vigoare sub raport economic, politic și cultural, exercitînd prin limba, scrierea, dreptul și literatura sa o puternică influență asupra țărilor din jur — se prăbușește.

În timpul acestor două milenii de afirmare atît de strălucită sumerienii au creat un tip nou de societate, ale cărei inovații au fost: producția unui surplus de mărfuri, diviziunea în clase sociale, așezările urbane, sistemul de scriere cuneiformă și organizarea militară (cf. A. Toynbee).

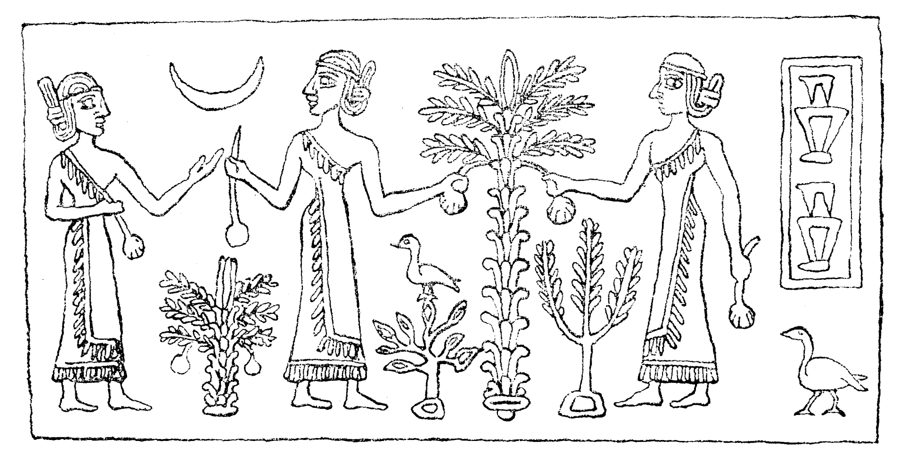
De acum înainte civilizația și cultura mesopotamiană vor continua să se dezvolte sub o adevărată hegemonie a unui oraș-stat akkadian din centrul Mesopotamiei, care în tot timpul următoarelor două milenii (aproape) va rămîne cel mai important centru economic, politic și cultural din întregul Orient Apropiat: Babilonul.

Reprezentantul cel mai ilustru al dinastiei amorite din Babilon a fost Hammurabi (1728-1686 î.e.n.). Domnia lui este caracterizată nu atît printr-o politică de cuceriri[12], cît printr-o înțeleaptă operă de organizare internă pe toate planurile, activitate care a culminat prin cea mai importantă operă juridico-administrativă a Orientului Antic, prin Codul de legi care îi poartă numele. — În timpul domniei urmașilor lui Hammurabi triburile muntene de kasiți au pătruns în Mesopotamia, ocupînd Babilonul și stăpînindu-l mai bine de 500 de ani. Kasiții și-au însușit limba, scrierea, religia și cultura supușilor. Singura lor contribuție adusă civilizației mesopotamiene a fost introducerea aici a calului, folosit îndeosebi în expediții militare.

[10] Această perioadă de renaștere sumeriană, începută sub domnia lui Urnammu, este cuprinsă între anii 2065-1955 î.e.n. (cf. C. Daniel).

[11] După succesive și variate forme de schimb (în natură, sau utilizîndu-se drept etalon așchii de silex sau vîrfuri de lance, podoabe, arme, capete de vite, etc.), în epoca proto-istorică au început să fie folosite ca unități de măsură a valorii — în Orientul Apropiat și în Egipt — mici lingouri sau bucăți de diferite metale, avînd o greutate determinată. În mileniul al III-lea î.e.n. — poate chiar înainte — aurul și argintul (mai scump ca aurul) se foloseau numai în relațiile comerciale internaționale. Cînd a apărut ideea ca aceste bucăți de metal să fie marcate cu un semn, făcut prin presare sau cu dalta — semn care îi garanta public greutatea, calitatea metalului, deci valoarea sa de schimb — a apărut prefigurarea monedei. Dar invenția monedei propriu-zise este plasată în sec. VII î.e.n., în Lidia.

[12] Deși a dus războaie victorioase contra Elamului, a anexat Sumerul și a ocupat regatul apusean Mari.

Arborele vieții, simboluri ale zeilor și trei personaje. Imagini de pe un sigiliu babilonian

Puternicul stat babilonian de altă dată va renaște la o nouă și înfloritoare viață abia începînd din 604 î.e.n., după ce între timp va suferi și o lungă perioadă de dominație asiriană.

ASIRIENII

Triburile de crescători de vite ale asirienilor ocupau încă din mileniul al III-lea î.e.n. o regiune nu prea întinsă din nordul Mesopotamiei, pe care o împărțeau cu felurite alte triburi locale. Începutul istoriei asirienilor este legat de ascensiunea orașului-stat de pe țărmul stîng al Tigrului, oraș închinat divinității lor supreme Assur, al cărui nume îl va și purta.

Încă de la sfîrșitul mileniului al III-lea î.e.n. asirienii practicau pomicultura în terase și în special metalurgia (dispunînd de importante zăcăminte minerale), domeniu în care vor ajunge renumiți în întreg Orientul Apropiat. Regii babilonieni au avut dintru început pretenții hegemonice asupra Asiriei, care a și rămas mult timp sub dependență akkadiană; pînă cînd, la începutul mileniului al II-lea î.e.n. asirienii și-au cîștigat libertatea și independența. Hammurabi a reușit să-i supună și să transforme Asiria într-o regiune a regatului său; după care, Asiria a suferit și alte lovituri, din partea kasiților, a hurriților, a hitiților și a mitanienilor. Abia în secolul al XIV-lea î.e.n. Asiria s-a ridicat la poziția de mare putere, îndeosebi sub Salmanasar I (1274-1245 î.e.n.) — care după supunerea întregii Mesopotamii și mîndru de templele, de palatele și de fortificațiile pe care le construise, n-a ezitat să se intituleze „rege al lumii".

Urmașii săi au continuat această politică expansionistă. Istoria Asiriei este o istorie de continui războaie, de jafuri și de cruzimi[13]. Tiglatpilaser I

[13] „Pentru a-și edifica imperiul regii Asiriei au instaurat cei dintîi principiul războiului total" (J. Boulos). — Prin teroare, „acești romani ai Asiei antice au terminat prin a-i reuni pe toți orientalii sub același jug... Prin devastare și moarte ei au făcut să domnească pacea, de la Nil la Ararat" (R. Grousset).

(1115-1077 î.e.n.)[14], considerat adevăratul fondator al Imperiului asirian, a profitat de starea de decadență a Egiptului și a altor state din jur pentru a-și îndrepta cuceririle în toate direcțiile: înspre Asia Mică și Armenia, Mesopotamia centrală și meridională, iar spre apus, ocupînd toată coasta siriană și feniciană a Mediteranei[15]. — Dintre urmașii săi (toți mari cuceritori: Assurnazirpal II, Salmanasar III, Tiglatpilaser III), Sargon II este cel sub a cărui domnie (721-705 î.e.n.) Asiria atinge culmea puterii. De numele său sînt legate victoriile asupra coaliției militare a Siriei cu Egiptul, transformarea regatului Israel în provincie asiriană și deportarea a 30 000 de evrei, — dar și construcția fastuoasei sale capitale Khorsabad, cu grandiosul său palat regal[16].

După fiul său Sanherib (704-681 î.e.n.) — cel care a distrus Babilonul, dar totodată a construit multe diguri și canale, precum și noua capitală Ninive, — ultimul mare rege asirian a fost Assurbanipal (668-627 sau 631 î.e.n.). El a ocupat — după un asediu de doi ani — Babilonul, distrugînd splendidele temple, incendiind palatul regal, lăsîndu-l pe rege să piară în flăcări și masacrînd populația. În același timp însă crudul Assurbanipal al II-lea (în grecește Sardanapalos) — sub a cărui domnie cultura asiriană a atins punctul maxim al splendorii sale — a construit temple și palate, a înființat în palatul său din Ninive o bibliotecă uriașă (care pe zeci de mii de tăblițe cuprindea, scrise cu caractere cuneiforme, toate textele pe care scribii săi le găsiseră în templele mesopotamiene), în timp ce sculptorii săi au realizat cele mai impresionante basoreliefuri din istoria artei asiriene.

Dar și nemaivăzuta forță a Imperiului asirienilor — ale căror obiceiuri războinice, de o neîntrecută cruzime, au lăsat în istorie o amintire sinistră[17] — s-a prăbușit sub loviturile unei alte puteri, apărută din răsăritul podișului iranian, aceea a mezilor, care se coalizaseră cu babilonienii. În 612 î.e.n. capitala Ninive a fost ocupată și prefăcută într-un morman de ruine. Ultimele încercări de rezistență ale asirienilor — de astădată sprijiniți de egipteni — au fost înfrînte, în bătălia istorică de la Karkemiș din anul 605 î.e.n. — de către viitorul rege babilonian Nabukadnezar (605-562 î.e.n.; după numele pe care i-l dă *Biblia*, Nabucodonosor).

[14] După C. Daniel: Salmanasar I — 1265-1235 î.e.n.; Tiglatpilaser — 1116-1078 î.e.n.

[15] Aceste cuceriri, toate încheiate cu luarea unor prăzi imense și a zeci de mii de prizonieri, permit să presupunem că armatele asiriene „erau mult mai mari decît cele romane și chiar decît cele din Evul Mediu european" (C. Daniel). — După victorie, „ca și romanii mult mai tîrziu asirienii acordau mari întinderi de pămînt, în provinciile noi cucerite, soldaților bătrîni, veteranilor" (*Id.*).

[16] O rezistență înverșunată și continuă au opus asirienilor, pentru a-și apăra independența, triburile chaldeenilor — menționate mai întîi în sec. IX î.e.n. — din zona de mlaștini a cursului inferior al celor două fluvii. Triburile chaldeene, care vorbeau un dialect arameean, erau învecinate cu Elamul, de unde aduceau mereu argint, dar și arme. O căpetenie a lor, Merodach Baladan II, a ajuns rege al Babilonului (721-710 î.e.n.). — Cu timpul, cuvîntul „chaldean" a căpătat sensul de astrolog și de vrăjitor, — probabil pentru că mulți chaldeeni au devenit preoți în Babilon.

[17] Consemnată și de profeții evrei: „Înarmat cu arc și cu lance, neam crud și fără milă, strigătul lui e muget de mare (...) Am auzit de faima lui! Mîinile ni s-au înmuiat, spaima ne-a cuprins, zvîrcoliri ca ale unei femei în naștere" (*Ieremia*, VI, 23-24); — „Înaintea lui arde focul, iar după el flacăra mistuiește. Ca grădina raiului este pămîntul în fața lui, iar după ce a trecut: pustiu înfricoșat, căci nimic nu scapă de urgia lui (...) Înaintea lui tremură pămîntul, cerul se zbuciumă, soarele și luna se întunecă, iar stelele își pierd strălucirea" (*Ioil*, II, 3, 10).

Dar Imperiul neobabilonian, devenit pentru scurt timp din nou o mare forță — nu numai politică și economică, ci și culturală — n-a durat mult. Nabukadnezar a repurtat numeroase victorii împotriva fenicienilor, asirienilor, egiptenilor, iudeilor; a jefuit și a distrus Ierusalimul, ducînd în captivitate un număr imens de prizonieri evrei; și-a întărit capitala cu un puternic sistem de apărare[18]. Urmele palatelor și templelor clădite de el uimesc și azi prin dimensiunile lor neobișnuite.

Urmașii săi nu au fost capabili să îi continue opera. În cele din urmă, în anul 538 î.e.n. regele persan Cirus ocupă Babilonul și anexează Imperiul neobabilonian la imperiul său. După care, din Babilon n-a mai supraviețuit decît amintirea puterii, influenței și gloriei sale bimilenare.

ECONOMIA AGRICOLĂ

Pînă către sfîrșitul mileniului al IV-lea î.e.n. în structura societății sumeriene dominau relațiile gentilice. În mileniul al III-lea î.e.n. însă diferențierea economică și socială s-a accentuat. Pămîntul, în principiu considerat în întregime proprietate a statului, era lucrat de țăranii liberi — care îl puteau avea în posesiune, — organizați în comunități rurale, în obștii sătești, conduse de un sfat de bătrîni. Obștiile sătești (și de asemenea templele, ca posesoare de terenuri întinse) trebuiau să plătească regelui, deci statului, biruri și felurite impozite în natură, sub forma unui „tribut regal"[19]. De asemenea, erau obligați la prestații pentru construcția și întreținerea canalelor, a digurilor și a altor lucrări publice — fortificații, palate, temple, drumuri, ș.a.

Cu timpul s-au constituit și mari proprietăți[20] funciare — domenii ale regelui, ale templelor și ale unei adevărate aristocrații de înalți funcționari ai statului. Coloniștilor (sau, la asirieni, și veteranilor) li se repartizau pămînturi, cu obligația de a rămîne în serviciul armatei. Atît slujbașii regelui cît și cei ai templelor asigurau o riguroasă evidență a cadastrului, în funcție de care figurau și prestațiile obligatorii. Marele proprietar funciar era regele. El își valorifica produsele prin toate mijloacele, inclusiv prin cele proprii tipului de activitate bancară. Administrația Palatului juca un rol primordial în activitatea economică a țării.

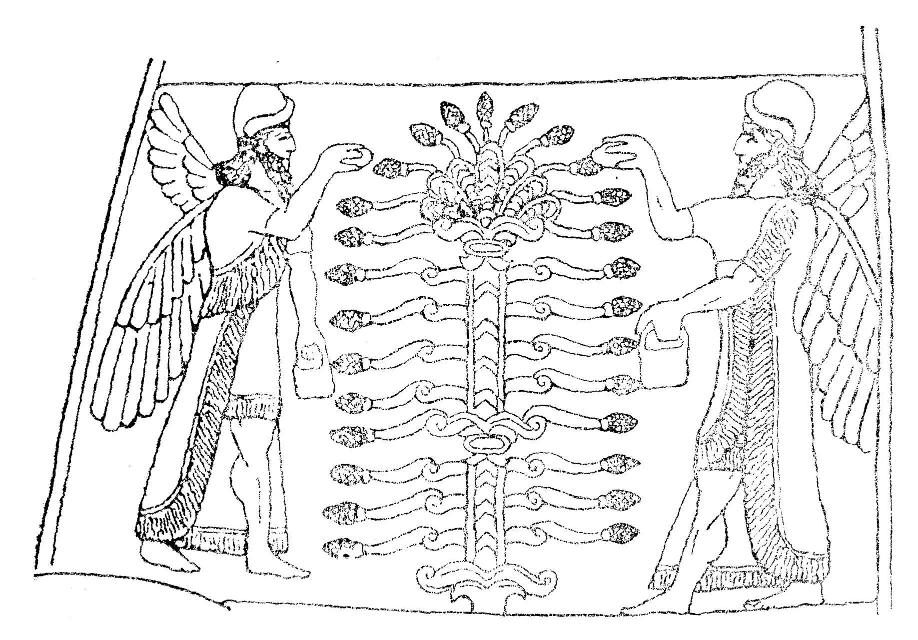
Mai bogat însă decît Palatul regal era Marele Templu, care poseda terenuri, edificii, turme, exploatări comerciale și meșteșugărești. Acest volum considerabil de bunuri era apoi sporit de dijme, de donații, de ofrande, de veniturile realizate din diferite operații financiare. În Mesopotamia templul era principala forță economică.

[18] Primul cerc de ziduri avea o grosime de 7 m; al doilea, de 8 m; al treilea, de 3 m, cu peste 300 de turnuri de apărare (vezi Herodot, *Istorii*, I, 178-187).

[19] Dările ajungeau în unele cazuri chiar pînă la o jumătate din recoltă; în timp ce arendașii unei livezi trebuiau să dea pînă la două treimi din fructele recoltate. Salvarea țăranului era fertilitatea excepțională a solului din Mesopotamia.

[20] Mai precis, posesiuni; căci de fapt o adevărată proprietate privată asupra pămîntului nu exista, decît posesiunea și folosința lui. Și aici, ca în celelalte țări ale Orientului Antic, adevăratul proprietar funciar și singurul era statul, reprezentat de rege.

Baza economiei sumero-babiloniene o forma agricultura. Controlul, întreținerea și dezvoltarea continuă a rețelei canalelor de irigație (în același timp căi de transport și comunicație) rămînea grija principală a statului și a monarhului său. Fluviile și canalele asigurau totodată și un pescuit abundent.

Genii babiloniene fecundînd artificial florile unui palmier

Între cerealele cultivate primul loc îl ocupa orzul[21]; apoi grîul și, ca plantă oleaginoasă, susanul. De la începutul mileniului al II-lea î.e.n. datează un fel de „îndreptar al plugarului" care, în 108 rînduri de text, conține sfaturile unui plugar către fiul său. Din acest text — care indică toate fazele muncii cîmpului, începînd cu diferitele feluri de arături pînă la treierat și vînturat — aflăm printre altele că la acea dată sumero-babilonienii arau și însămînțau concomitent, atașînd plugului un dispozitiv care, dintr-un vas rezervor și printr-o pîlnie, lăsa să cadă sămînța în brazdă !

Un loc important în economia agricolă îl dețineau grădinăritul și pomicultura. Pentru a proteja grădinile de zarzavat contra vînturilor și a arșiței se plantau în jur sălcii, creîndu-se astfel — pentru prima oară în istorie — perdele de protecție. Vița de vie și măslinul lipseau, în schimb abundau livezile de palmieri. Curmalul[22] — a cărui polenizare artificială sumerienii o practicau — furniza (după mărturia lui Strabon) nu mai puțin de 360 de produse: vin, nectar, oțet, fibre textile, frunze, ș.a. Sîmburii pisați și macerați dădeau o bună hrană pentru animale; iar trunchiul și crengile, combustibil

[21] Orzul era preferat grîului, întrucît creștea bine în solul alcalin al Mesopotamiei (după cum grîul creștea mai bine în valea Nilului); și pentru că orzul servea și la prepararea prin fermentație a unei foarte apreciate băuturi alcoolizate.

[22] Singurul pom fructifer din acea regiune, curmalul — care tolerează apa sărată, fructele lui au o mare valoare nutritivă și pot fi conservate, deci înmagazinate—ocupa locul pe care în bazinul mediteranian îl ocupa, ca importanță, măslinul.

pentru cuptorul olarului sau pentru forja fierarului. De aceea sumerienii îl numeau „copacul sfînt“ şi „copacul vieţii“ — şi ca atare figurează imaginea sa simbolică pe sigiliile sumero-akkadiene. Anticii vorbeau despre Mesopotamia ca despre o grădină veşnic înflorită; ceea ce poate explica de ce mitul „grădinii raiului“ a apărut tocmai în aceste ţinuturi.

Lemnul era o mare raritate pe întreg întinsul Mesopotamiei. Pentru construcţiile cele mai modeste se întrebuinţau trestia şi stuful, folosite la împletitul coşurilor sau rogojinelor, precum şi la construcţia bărcilor, care puteau ajunge la mari dimensiuni.

Răspîndită era creşterea vitelor, mai ales a oilor. Bovinele erau ţinute pe lîngă casă şi erau furajate. Creşterea porcilor a fost întreruptă către 2000 î.e.n. Asinul provenea dintr-o rasă originară din Egipt. Dromaderul a fost folosit abia către sfîrşitul mileniului al II-lea î.e.n. Iar calul, introdus în Mesopotamia de către hurriţi în jurul anului 1800 î.e.n., era întrebuinţat numai la carele de luptă (niciodată încălecat) şi crescut în grajdurile regale.

MEŞTEŞUGURILE ŞI COMERŢUL

Meşteşugurile constituiau un aspect important al economiei mesopotamiene. Puţin dezvoltate erau meşteşugurile legate de prelucrarea lemnului, a pietrei şi a metalelor — materii prime care lipseau în sudul şi centrul Mesopotamiei. Un meşteşug important era cel legat de exploatarea stufului şi a trestiei (care servea şi la construcţia de case, de mobilier, de unelte gospodăreşti, de bărci chiar mari, ş.a.m.d.). Remarcabil era nivelul de prelucrare a pieilor. Primul metal cunoscut aici — folosit mai întîi în stare nativă, apoi topit — a fost cuprul; într-o perioadă mai tîrzie, amestecat cu plumb, cu antimoniu şi în fine cu cositor, a apărut bronzul. În epoca lui Hammurabi a apărut aici şi fierul — care însă era foarte scump. Dar meşteşugul olarului era cel mai apreciat.

Mult preţuite în ţările din jur erau ţesăturile din Sumer şi Akkad, — de in, cînepă şi cele de lînă, produse în mare cantitate. Meşteşugul prelucrării pielii era de asemenea foarte dezvoltat; se lucrau încălţăminte, harnaşamente, coifuri, tolbe, ş.a. Olarii şi ceramiştii în genere au ajuns la un înalt grad de măiestrie, fapt atestat de frumuseţea şi de varietatea de forme a vaselor, de basoreliefurile şi de statuetele care s-au păstrat.

Excedentul de produse — în special de grîne, ulei, carne, lînă, ţesături, ş.a.m.d. — era desfăcut, în interiorul ţării, de negustori ambulanţi sau de cei de la oraşe, cu amănuntul sau cu ridicata. Pentru articolele importante (cereale, ulei, lînă) preţurile erau stabilite după un tarif maximal. Legea obliga ca orice operaţie comercială mai importantă să facă neapărat obiectul unui act oficial de vînzare-cumpărare.

În exterior mărfurile erau exportate adesea chiar în regiuni foarte îndepărtate. În aceste cazuri, o expediţie comercială putea dura şi un an (căci, de pildă, distanţa de pe ţărmul Tigrului pînă în valea Indusului era de aproape 2 000 de km). Pe itinerariile, stabilite din timpuri vechi, ale caravanelor de asini se creaseră locuri fixe de întîlnire între negustori. Drumuri construite nu existau, — decît începînd din mileniul I î.e.n., cele făcute de asirieni; dar de-a

lungul marilor drumuri caravanele găseau fîntîni și adevărate hanuri de popas. Mai mult practicate, mai ușoare și mai sigure erau transporturile pe calea apei: a fluviilor, a rețelei de canale și — ceva mai tîrziu — de-a lungul coastei Golfului Persic. La întoarcere negustorii aduceau în schimb alte mărfuri, precum și sclavi; dar negustori specializați în comerțul cu sclavi nu erau. — Nu este exclus[23] ca negustorii mesopotamieni, în căutare de argint și de aur, să fi ajuns chiar prin părțile noastre.

VIAȚA SOCIALĂ

Asupra felului de organizare familială, socială, administrativă, politică și juridică a Mesopotamiei dispunem de unele date încă din epoca sumeriană; dar informațiile cele mai ample ni le furnizează *Codul lui Hammurabi*. Redactat în secolul al XVIII-lea î.e.n. acesta este o codificare a mai multor legi străvechi sumeriene și akkadiene; ca atare, reflectă și realități din epoci mult mai vechi. Mai degrabă decît un adevărat cod de legi, opera este o culegere de 282 de precepte, de sentențe, de norme de drept civil și penal, de drept administrativ, comercial, al familiei, ș.a.[24]. Probabil că așa-numitul *Cod al lui Hammurabi* nici n-a fost aplicat ca atare. „Asemenea altor codificări, a fost mai mult un program decît o realitate“ (M. García Pelayo).

Dar *Codul lui Hammurabi* are o excepțională valoare documentară nu numai sub raportul juridic, al legislației, ci în primul rînd ca document asupra vieții sociale sumero-babiloniene, în general. Vechimea, caracterul său arhaic este atestat de pildă de formularea — cea mai veche pe care o cunoaștem — a „legii talionului“[25]. Aflăm aici, apoi, că au continuat mult timp să se mențină drepturile și prerogativele familiei patriarhale. Un articol dintr-un vechi cod sumerian permitea tatălui să-și vîndă copiii ca sclavi; *Codul lui Hammurabi* confirmă că într-adevăr tatăl mai avea acest drept — deși mai limitat[26]. În schimb tatăl nu putea să își dezmoștenească copiii decît în cazuri grave și printr-o decizie a tribunalului (*C. H.*, 168). Se practica de regulă monogamia; dar dacă soția nu a avut copii, soțul putea să-și ia o a doua soție[27]. Sclava care dăruia stăpînului său un copil devenea liberă (*C. H.*, 146). O căsătorie încheiată fără un act scris nu era considerată valabilă (C. *H.*, 128). Cînd soția nu era în stare să conducă un menaj, soțul o putea repudia sau obliga să rămînă ca sclavă (*C. H.*, 141). Bărbatul, deci, își putea aduce în casă o

[23] Ipoteza aceasta a fost formulată cu ocazia descoperirii tăblițelor de la Tărtăria, cu semne întrucîtva asemănătoare unor hieroglife proto-sumeriene.

[24] După unii asirologi *Codul lui Hammurabi* „nu are nici o legătură cu cutumele legale ale timpului“, ci mai degrabă reprezintă „expresia literară tradițională a responsabilității sociale a regelui“; în consecință, „nu trebuie luat ca niște directive normative în felul legilor post-biblice și romane“ (Leo Oppenheim).

[25] „Dacă cineva a scos ochiul unui om liber să se scoată și al lui... Dacă cineva a scos dintele unui om egal cu el, să i se scoată și dintele lui“ (*C. H.*, 196, 200).

[26] Bărbatul își putea vinde creditorului său „soția, fiul ori fiica“, dar numai pe o durată de trei ani (*C. H.*, 117).

[27] „... dar aceasta nu va sta pe picior de egalitate cu soția“ (*C. H.*, 145).

„soție secundară" — care însă trebuia să arate supunere soției „principale"; în caz contrar, aceasta o putea vinde ca sclavă[28].

Pe de altă parte însă regimul familial îi asigura femeii unele drepturi care — considerînd în general poziția femeii în Orientul Antic — ne surprind.

Scenă de pe un sigiliu cilindric mesopotamian (în dreapta), din timpul dinastiei a III-a din Ur (British Museum, Londra)

Astfel, de pildă, în privința gestiunii bunurilor sale: bărbatul care își repudia fără motiv soția „de la care n-are nici un copil", trebuia să-i restituie integral zestrea, plus o parte din averea agonisită împreună (*C. H.*, 138). De asemenea, celei de-a doua soții cu care a avut copii: întreaga dotă și jumătate din averea soțului, pentru a-și putea crește copiii (*C. H.*, 137). Apoi: „Mama poate lăsa dreptul de moștenire copilului ei pe care-l iubește mai mult" (*C. H.*, 150). Soțul își putea repudia soția numai printr-o hotărîre a tribunalului, și numai pentru motive serioase: sterilitate, boală gravă[29], sau neglijarea îndatoririlor sale de soție; ultimul din aceste motive putea lua forme pasibile chiar de pedeapsa capitală[30]. Dar femeia care nu putea avea copii îi putea oferi soțului — drept alternativă — o sclavă (care nu putea fi apoi vîndută și care devenea liberă împreună cu copiii după moartea stăpînului). Dacă soțul „a fost prins și luat (în robie), iar în casa lui n-a rămas nimic de mîncare", soția putea trăi cu un alt bărbat și să aibe cu acesta copii (*C. H.*, 134-136). Altminteri, soția adulterină era pasibilă de pedeapsa capitală: prinsă în flagrant delict, soțul o putea îneca, împreună cu amantul ei (*C. H.*, 129). Acesta era singurul caz în care adulterul unui bărbat putea fi pedepsit!

[28] *C. H.*, 147. — Cei bogați aveau de obicei 3-4 concubine (care nu dețineau aceeași poziție ca „soțiile secundare"). Regele putea avea însă nu una, ci 3 sau 4 „soții secundare", precum și un număr nelimitat de concubine (numite, la asirieni, „femeile palatului").

[29] Dar în acest caz soțul era obligat să o găzduiască în casa lui și să-i asigure întreținerea toată viața (*C. H.*, 148).

[30] Dacă femeia „nu se îngrijește (de casă și) pleacă, își ruinează casa și-și neglijează soțul, atunci femeia aceea va fi aruncată în apă" (*C. H.*, 143).

În societatea asiriană — asupra căreia ne dă cîteva informații un cod de legi din mileniul al II-lea î.e.n. — situația femeii era incomparabil mai ingrată.

Aici, soția putea fi repudiată oricînd, fără nici o hotărîre judecătorească și fără să i se acorde nici o compensație. Nu își putea lua înapoi nici chiar propria ei zestre. Bărbatul își putea lua oricînd una sau mai multe concubine, cărora să le acorde regim legal de soții. Obiceiul leviratului căpăta la asirieni forme barbare: după moartea soțului, femeia era obligată să se căsătorească cu fratele lui, cu tatăl lui, sau chiar cu un fiu al soțului ei dintr-o altă căsătorie! Bărbatul avea dreptul să-i aplice soției pedepse corporale grele (și, firește, în caz de infidelitate să o ucidă). Tatăl își considera fiicele ca pe simple sclave, putîndu-le vinde oricînd. — În toată istoria Orientului Antic nu găsim forme atît de cumplite de sclavie familială ca la asirieni.

SCLAVII

Sclavii sumero-babilonienilor și asirienilor proveneau din rîndurile prizonierilor de război, membrilor de familie vînduți de capul familiei, debitorilor insolvabili și copiilor adoptați[31]. Încă din epoca veche sumeriană[32] contractul de vînzare-cumpărare a unui sclav conținea în mod obligator patru sau chiar șase clauze. Din epoca lui Hammurabi începînd a mai fost adăugată o clauză specială în cazul transferului de sclavi[33]. În perioada asiriană tîrzie sclavii erau legați de pămîntul stăpînului *(glebae adscripti)* și de obicei vînduți odată cu vînzarea pămîntului respectiv. Sclavii erau vînduți fie pe bani, fie în troc cu alte bunuri[34].

O formă arhaică de sclavie — mascată însă — era adoptarea copiilor mici[35]. De asemenea — „dacă un meșteșugar a primit un copil să-l crească și l-a învățat meseria sa, nimeni nu poate să i-l mai reclame" (*C. H.*, 188). Dar o formă curentă de sclavie era cea rezultată din practica, foarte frecventă, a cămătăriei. Cum dobînda ajungea pînă la 33%, situațiile de insolvabilitate erau dese. În aceste cazuri debitorul își lăsa în gaj, soția sau copiii, obligați să muncească în casa creditorului asemenea sclavilor. Cînd împrumutul era garantat de un girant, acesta putea să-l reducă în stare de sclavie nu numai pe debitorul insolvabil, ci și familia lui.

[31] Lipseau deci aici celelalte surse de sclavie, obișnuite în antichitate, — copiii abandonați, răpirea de minori, autovînzarea ca sclav și comerțul de sclavi străini.

[32] Cel mai vechi text cunoscut provine din Lagaș, din timpul regelui Entemena (mijlocul mileniului al III-lea î.e.n.).

[33] Garanția dată de vînzător că sclavul nu este sub cercetare, nu suferă de epilepsie și nu este revendicat de vreun pretins stăpîn; garanția în contractele asiriene era contra leprei, epilepsiei și unei posibile revendicări. În epoca neobabiloniană era specificată în contract și vîrsta copiilor.

[34] De ex., în epoca neobabiloniană trei sclave au fost schimbate cu o casă. În Asiria, un ofițer a schimbat trei sclavi cu un cal; un altul — un sclav cu o sclavă; un altul — trei sclave pentru alte două, plus un bou și un asin (cf. I. Mendelsohn).

[35] Care nu puteau fi reclamați de părinți dacă aceștia nu îi reclamaseră imediat după adopțiune (*C. H.*, 185—186).

Situaţia cea mai dramatică era cea a sclavilor proveniţi din războaie[36]. Nerentabilă în agricultură, munca sclavilor a devenit indispensabilă pentru executarea lucrărilor publice de mari proporţii. Odată cu marea afluenţă de sclavi preţul lor a scăzut continuu; în timpul lui Hammurabi preţul unui sclav echivala cu acela al unui bou, dar în curînd acest preţ a scăzut de două sau chiar de trei ori (cf. I. Mendelsohn). Sclavul era considerat ca un bun mobil care putea fi vîndut, dăruit, schimbat, dat în gaj sau lăsat moştenire — dar fără să fie considerat un simplu obiect, asimilat (ca la romani) cu o unealtă sau cu o vită. Cel care adăpostea un sclav fugar putea fi pedepsit chiar cu moartea, — pedeapsă prevăzută expres cînd sclavul aparţinea palatului, deci statului (*C. H.*, 15—19). În cazuri chiar mai puţin grave de indisciplină sclavul era pedepsit în mod barbar[37].

Mai uşoară era situaţia sclavilor domestici (o familie înstărită avea pînă la şase sclavi). Aceştia se bucurau de anumite drepturi, foarte rar întîlnite în alte ţări din antichitate. Puteau achiziţiona şi poseda bunuri personale (care însă după moartea sclavului reveneau stăpînului lui). Sclavului îi era îngăduit să se căsătorească cu fiica unui om liber[38], fără ca fiii din această căsătorie să devină sclavii stăpînului acelui sclav-tată (*C. H.*, 175). Am văzut mai sus condiţiile de care se bucura sclava devenită concubina stăpînului său. Apoi, un sclav avea posibilitatea să depună în instanţă ca martor; să se ocupe de negustorie — cu asentimentul stăpînului său, bineînţeles; să exercite o meserie, plătind în schimb stăpînului său o sumă anuală, dar totodată să realizeze şi un capital personal.

În sfîrşit, la cele de mai sus se adaugă şi cele patru mijloace legale prin care sclavul putea redeveni un om liber (*C. H.*, 117, 171, 175). Un ultim caz rezultă din situaţia în care o sclavă originară din Babilonia şi cumpărată dintr-o altă ţară, reîntoarsă în ţara sa îşi recăpăta—fără nici o despăgubire — libertatea (*C. H.*, 280).

ORGANIZAREA POLITICĂ ŞI ADMINISTRATIVĂ

Cele mai vechi formaţii politice sumeriene, apărute încă în al IV-lea mileniu î.e.n., au fost oraşele-state — totodată centre administrative, culturale şi religioase, — fiecare cu respectivul său teritoriu rural din jur, lucrat de comunităţile obşteşti ale oamenilor liberi. Numeroase dar mici (populaţia unuia nu trecea de 50 000 de locuitori), oraşele-state conduse de regi sau de guvernatori (*patesi*) erau mereu în conflict între ele, pentru supremaţia politică sau acapararea de noi teritorii.

Regalitatea sumeriană mai păstra încă anumite caractere gentilice; totodată însă şi-a asumat treptat şi caracterele proprii Orientului Antic de

[36] Dintr-o singură campanie în Babilonia regele asirian Sanherib luase un număr de 208 000 prizonieri, deveniţi apoi sclavi.

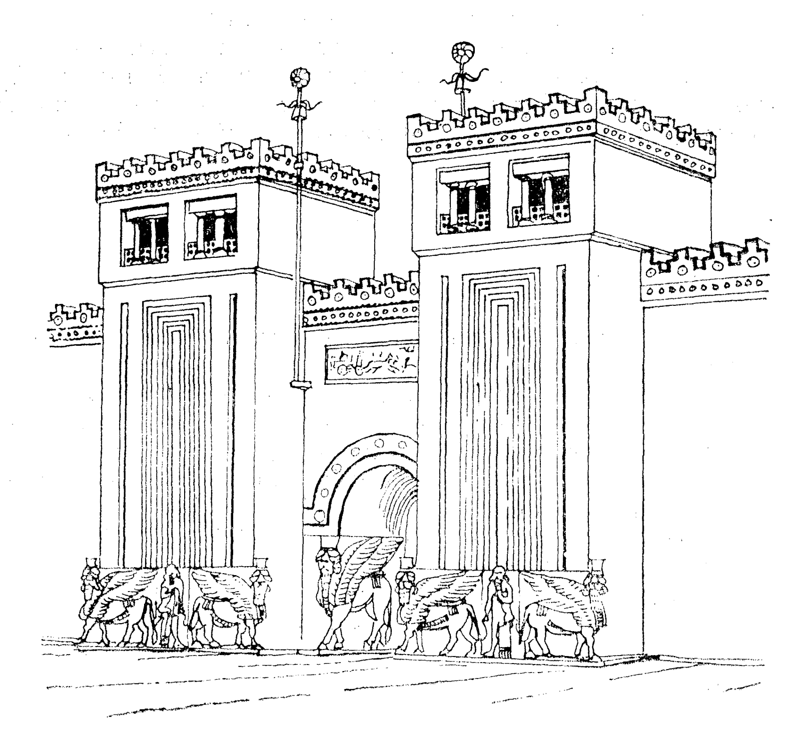
[37] „Dacă sclavul cuiva a dat o palmă unui om liber, să i se taie o ureche" (*C. H.*, 205).

[38] Dar *Codul lui Hammurabi* nu menţionează în schimb şi posibilitatea căsătoriei unui om liber cu o sclavă — care nu putea să-i devină decît concubină (vezi din nou *C. H.*, 146—147 şi 170—171).

mai tîrziu. Iniţial, regele era conducătorul absolut — politic, militar, religios, administrativ şi juridic; dar începînd din mileniul al III-lea î.e.n. el şi-a transferat aceste prerogative reprezentanţilor sau delegaţilor săi (preoţi, judecători, funcţionari, ofiţeri superiori), care şi-au consolidat progresiv poziţia socială şi economică. Marea masă a populaţiei era formată din oameni liberi — agricultori, meseriaşi, negustori şi scribi.

(Sub raportul structurii economice şi sociale nu se poate vorbi aici de un „stat sclavagist", ca la greci sau la romani. În legătură cu această problemă şi cu modul de producţie *tributal*, caracteristic unora dintre civilizaţiile orientale ale timpului, a se vedea capitolul privind civilizaţia chineză.)

Fiecare oraş-stat îşi avea divinitatea sa supremă, protectoare. Dar „zeul oraşului-stat era în realitate regele său" (L. Woolley). Regele se considera nu zeu el însuşi, ci locţiitorul acestei divinităţi supreme. Statul sumerian era un stat esenţialmente teocratic. Funcţiile religioase şi cele civile ale regelui nu se

Palatul construit de regele asirian Sargon al II-lea la Khorsabad (reconstituire ipotetică)

distingeau clar unele de altele. Hotărîrile regelui erau inspirate de divinitate — ceea ce însemna că monarhia era socotită de origine divină[39]. Zeitatea supremă îşi indica locţiitorul, pe viitorul rege, printr-un act pur magic: pronunţîndu-i numele.

[39] Dar — „spre deosebire de Egipt, unde monarhul, zeu el însuşi, este asimilat cu zeul dinastic, în Mesopotamia regele real era zeul local; suveranul uman nu este decît vicarul său" (J. Boulos).

Îndatoririle principale ale regelui erau de ordin religios. El era prin definiție marele preot; el era reprezentantul zeului pe pămînt și delegatul oamenilor pe lîngă zeu: intermediar între pămînt și cer. A doua îndatorire a regelui era de a-și administra statul — pe care îl considera proprietatea sa personală — îngrijindu-se îndeosebi de construcția și întreținerea canalurilor și digurilor. În fine, el avea îndatorirea de a-și proteja supușii; ca atare, regele era și judecătorul suprem, precum și supremul șef militar. Dispunea de resurse proprii considerabile, rezultate nu numai din impozite, ci și din comerț pe cont propriu. Își avea propriii săi agenți comerciali. Percepea taxe sau achiziționa mărfuri de la caravanele care străbăteau Mesopotamia, depozitîndu-le apoi și comercializîndu-le[40].

Monarhia era absolută[41] și puternic centralizată. Administrația statului era sub controlul unui înalt dregător cu funcție de „prim-ministru". Regele Babiloniei avea doi locțiitori (la Sippar și Larsa) care țineau legătura directă cu „primul-ministru". Imperiul babilonian era împărțit în provincii, fiecare cu un guvernator — autoritate în același timp civilă și militară. În fruntea orașelor, „primarii" erau asistați de un consiliu, un sfat de bătrîni. Aparatul funcționăresc era clar ierarhizat și eficient. Scribii-funcționari erau gratificați și cu proprietăți agricole (variind — după rang — între 6 și 69 ha).

TEMPLELE

O funcție deosebit de importantă dețineau templele — care erau principala forță economică.

Numărul templelor era considerabil: la începutul mileniului al III-lea î.e.n. numai orașul Lagaș avea cincizeci de temple. Regii țineau să edifice cît mai multe, dăruindu-le sclavi și alte bunuri (boi grași, pește, miere, ulei, vin, lapte, veșminte). Numeroase erau și darurile în bani (pentru care scribii templului eliberau credincioșilor chitanțe !). Dar marile bogății ale templelor veneau din alte surse. Templele posedau edificii, turme, ateliere meșteșugărești, sau terenuri agricole date în arendă sau lucrate cu zilieri plătiți. Posedau bunuri private și preoții și slujitorii templelor, individual.

Templul era o unitate economică închisă, suficientă sieși, producînd singur tot ceea ce îi era necesar. Comerțul, de asemenea, se desfășura foarte activ în umbra templului. Adevărate centre de afaceri, templele efectuau și operații bancare — operații de schimb, împrumuturi, vînzări și cumpărări de imobile, primeau în depozit, percepeau comisioane, etc. — ținînd riguroase registre de contabilitate. Templul avea și funcție de „cameră de comerț": avea un oficiu metric cu măsurile standard, stabilea valoarea metalelor folosite în loc de monedă, fixa (cu valoare de dobîndă oficială) procentul pentru împrumuturi, emitea un mercurial — listă de prețuri maximale pentru toate articolele aflate pe

[40] Palatul își avea de asemenea propriile lui ateliere meșteșugărești, acorda — la prețuri foarte ridicate — licențe de import negustorilor, dădea împrumuturi cu dobîndă (mică), fixa salariile lucrătorilor zilieri, stabilea tarifele de arendă a terenurilor agricole, fiscaliza activitatea meșteșugarilor și percepea impozitele respective, ș.a.m.d.

[41] Dar regii Sumerului și ai Akkadului nu aveau comportarea unor despoți orientali. În schimb regii asirieni s-au dovedit de o ferocitate neîntrecută.

piaţa statului (cf. G. Resina). Toate documentele comerciale ale negustorilor şi persoanelor particulare — contracte, tranzacţii, chitanţe, oferte, ş. a. — erau păstrate în incinta templului. Fireşte că pentru aceasta templul percepea o taxă. Dar important era faptul că, prin depozitarea acestor documente, zeii înşişi apăreau implicit ca garanţi divini ai tranzacţiilor comerciale încheiate!

Templele aveau depozitele, magazinele, tezaurul, oamenii lor de afaceri şi cămătarii lor. Templele dădeau şi împrumuturi cu dobîndă — dar fără să abuzeze: dobînda trebuia să fie mică, iar în vremi de secetă şi de foamete templele dădeau împrumut alimente fără dobîndă. Templele îi ajutau şi pe unii sclavi să-şi răscumpere libertatea; iar regele Hammurabi le-a obligat chiar să-i răscumpere pe soldaţii babilonieni căzuţi prizonieri. Acceptînd să facă asemenea acte de generozitate, autoritatea religioasă cîştiga în prestigiu şi popularitate. — Şi nu trebuie neglijată importanţa templelor ca centre de cultură. Formarea scribilor şi instruirea lor multilaterală, activităţile din diferitele domenii ale ştiinţei, atelierele majorităţii artiştilor, redactarea şi păstrarea scrierilor cu caracter istoric, religios, literar, juridic, ş.a., — erau tot atîtea activităţi patronate de temple.

DREPTUL ŞI JUSTIŢIA

Dreptul era considerat de către sumero-babilonieni ca avînd un caracter divin. Sumerienii aveau chiar o zeiţă a dreptului — Nanşe; iar la babilonieni, dreptul era garantat de însuşi zeul soarelui şi al justiţiei — Şamaş. Pe stela de diorit negru de la Louvre — înaltă de 2,25 m cu latura bazei 1,90 m — pe care sînt gravate articolele *Codului* său, Hammurabi este reprezentat închinîndu-şi opera zeului Şamaş, sau, mai de grabă preluîndu-l din mîinile zeului[42]. Adevăratul legislator era, prin urmare, pentru mesopotamieni, divinitatea; regele nu făcea decît să *transmită* oamenilor normele juridice (G. Furlani). — Marele preot al Sumerului era în acelaşi timp şi marele judecător — care îşi transfera apoi autoritatea judecătorească supremă unui alt judecător, laic, sau unui colegiu de judecători, aleşi dintre bărbaţii cei mai respectaţi ai statului.

Încă din epoca sumeriană[43] s-a stabilit o anumită procedură judiciară bazată pe declaraţiile martorilor şi ale notabilităţilor statului, pe cuvenitele expertize în materie, pe jurămîntul părţilor în cauză, şi chiar pe probele documentare, pe dovezile materiale. Pentru a avea o valabilitate deplină, jurămîntul trebuia să fie făcut în templu. Judecata se încheia prin redactarea unui proces-verbal (dar care numai rareori cuprindea şi motivarea sentinţei). Un proces putea fi şi revizuit, instanţa ultimă de apel fiind regele.

În ce priveşte pedepsele date de tribunale, acestea erau — atît în legislaţia babiloniană, cît şi în cea asiriană — modelate după „legea talionului". Dar

[42] Gest care îl anticipează pe acela al lui Moise pe muntele Sinai, primind „tablele legii" chiar din mîinile lui Yahwe, — gest care urma să confere o autoritate sacră normelor juridice formulate.

[43] Din cea mai veche culegere cunoscută de legi din lume (date de regele Urnammu, 2112-2095 î.e.n.) s-a păstrat o singură tăbliţă cu caractere cuneiforme; dar din culegerea promulgată de regele Lipit-Iştar (1934-1924), aprox. 40 de articole. S-au mai găsit fragmente de legi emise în diverse oraşe-state sumeriene.

pedeapsa varia după condiția socială a inculpatului sau a părții lezate. Pentru a putea fi pedepsit inculpatul trebuia să fi săvîrșit delictul sau infracțiunea în mod premeditat. Dreptul asirian prevedea și pedeapsa cu moartea prin înecare, ardere sau tragere în țeapă. Alte pedepse erau: mutilările corporale, bătaia cu vergile, munca forțată, — iar la asirieni și violarea homosexuală! Despăgubirile puteau fi stabilite pînă la de 30 de ori paguba cauzată. Pentru un delict răspundea — în unele cazuri — întreaga familie și chiar orașul sau clanul căruia îi aparținea vinovatul. În Asiria, omuciderea putea fi răscumpărată printr-o despăgubire materială; dar dacă părțile nu ajungeau la o înțelegere, se pedepsea cu moartea. Pedeapsa capitală era prevăzută nu numai pentru tîlhari, ci și pentru cei care cumpărau obiectele furate unei familii de către un fiu sau un sclav al acelei familii. Foarte severe erau pedepsele prevăzute pentru adulter. Dacă soția era prinsă în flagrant delict soțul avea dreptul să-și ucidă nu numai soția, ci să ucidă și pe amantul ei.

Codul lui Hammurabi nu este — cum am spus — propriu-zis un „cod", ci probabil o culegere de hotărîri judecătorești anterioare emise sau sancționate de regi, prezentate relativ sistematic, sub formă de articole[44] de drept penal și de procedură penală, de dreptul proprietății, de dreptul familiei, de dreptul muncii, de drept comercial, etc. *Codul lui Hammurabi* manifestă în mod clar tendința de a apăra interesele celor bogați[45]; de unde, într-o primă fază, pedeapsa frecventă cu moartea pentru furt (*C. H.*, 6, 7, 9, 14, 22, 25, ș.a.). Pe de altă parte, nu îi poate fi negată o ușoară tendință umanitară — dacă ne gîndim că în acest timp dreptul asirian va prevedea pedepse ca: înecarea, spînzurarea, arderea de viu sau trasul în țeapă. Astfel, de pildă, *Codul* babilonian admitea răscumpărarea sclavilor; pedeapsa cu privarea de libertate nu exista; preoții și demnitarii erau privilegiați de dreptul penal față de oamenii liberi sau de sclavi, — dar în caz că săvîrșeau delicte mai grave erau pedepsiți foarte sever. În general, urmărea să limiteze arbitrarul judecătorilor, să împiedice întrucîtva abuzurile celor puternici și să elimine anumite forme rigide ale arhaicului drept cutumiar. În unele cazuri, obliga templele să acorde credite fără dobîndă săracilor, bolnavilor sau războinicilor căzuți prizonieri. — În istoria generală a civilizației, acest prim monument juridic are o importantă semnificație: la această dată legea și judecătorii urmăresc să asigure viața cetățenilor și să le garanteze anumite drepturi într-o măsură, oricum, mult mai mare decît în alte țări din antichitate.

VIAȚA COTIDIANĂ. LOCUINȚELE. ÎMBRĂCĂMINTEA

Viața cotidiană a Mesopotamiei antice poate fi reconstituită din documentația arheologică în mod suficient pentru a completa, cu unele detalii, tabloul acestei civilizații.

[44] Care nu concordă totdeauna între ele, întrucît reflectă faze diferite din evoluția societății sumero-babiloniene. — Vezi traducerea integrală în *Gîndirea asiro-babil. în texte*, — vd. bibliografia.

[45] De asemenea, a stăpînilor de sclavi în general (*C. H.*, 15—20). — Țăranul care nu își putea plăti datoria „va fi sfîșiat prin tragere de vite chiar pe cîmp" (*C. H.*, 256); celui care va fura grăunțe sau furaje „să i se taie mîinile" (*C. H.*, 253), ș.a.

Ceea ce era mai perisabil aici erau desigur casele. Construite numai din cărămidă uscată la soare — din lut amestecat cu paie sau cu frunze de trestie și uneori cu bitum — casele se prăbușeau nu după mult timp. Chiar și palatele regale erau construite din acest material fragil; cărămida arsă, foarte costisitoare din cauza lipsei de combustibil pentru cuptoare, se întrebuința doar pentru a proteja pereții contra ploii. Cărămida arsă și smălțuită colorat, ca ornament în luxoasele palate asiriene, va fi întrebuințată mai tîrziu.

Casele nu aveau ferestre spre stradă. Un coridor, un fel de vestibul, ducea din stradă în curte, închisă de jur-împrejur de clădiri (locuința și dependințele anexe). De obicei casele aveau un etaj, iar palatele, două. Locuințele celor bogați aveau curțile interioare pavimentate cu cărămidă; în curte — un puț și un cuptor de pîine. Asemenea case erau văruite pe dinafară, iar în interior erau zugrăvite. Uneori aveau pe jos și covoare. Orice casă era clădită pe o platformă înaltă, care avea rostul de a o feri de revărsarea apelor. Acoperișul era plan, cu rogojini peste care se punea un strat de argilă ca mijloc de protecție contra căldurii excesive. Casele celor mai avuți aveau multe încăperi și mai multe curți. Mobilierul era redus la minimum și — în lipsa lemnului, rar și scump — în casele modeste era confecționat din argilă sau trestie. Se ședea și se dormea pe jos (paturile de lemn erau un lux), pe rogojini. Marele inconvenient era că aceste case de lut favorizau prezența insectelor (furnici, purici, gîndaci) și chiar a șerpilor și scorpionilor.

În bucătărie erau îngrămădite moara de măcinat manuală, găleți, cupe, opaițe, blide, cratițe (de argilă, aramă sau bronz, — după posibilități). Baza alimentației o constituia mămăliga sau pîinea (un fel de lipie), peștele, ouăle, legumele și fructele[46]. Carnea — cu excepția celei de pasăre — era un lux rezervat celor bogați. De asemenea vinul, care se importa. De obicei se bea o bere de orz, vin de curmale, sau pur și simplu apă filtrată, păstrată în vase poroase de lut care o menținea rece.

Îmbrăcămintea sumerianului obișnuit era cît se poate de simplă și de sumară — mai ales vara; iarna purta un cojoc mițos de oaie. Chiar și bărbații sumerieni din clasele avute sînt reprezentați iconografic cu bustul complet gol, avînd doar în jurul coapselor un fel de fustă scurtă; femeile purtau rochii lungi pînă la glezne. Regele îmbrăca o tunică, o haină care îi ajungea pînă la genunchi, strînsă la mijloc cu o centură. — Cu timpul, dezvoltarea meșteșugului țesutului lînii a dus la o mai mare varietate în îmbrăcăminte. Încît, spre sfîrșitul mileniului al III-lea î.e.n. și mai tîrziu bărbații purtau o tunică cu mîneci scurte și pînă deasupra genunchilor, cu o curea (haină peste care cei bogați mai îmbrăcau și o mantie de lînă, aducînd întrucîtva cu o togă drapată)[47]. Rochiile femeilor prezentau modele mai variate: cu sau fără mîneci, strîmte sau largi, de obicei lungi și fără să scoată în evidență formele corpului. — Bineînțeles că într-o epocă mai tîrzie veșmintele regelui și ale înalților demnitari erau ornate cu felurite garnituri, galoane, broderii, în culori și forme variate. — Ca încălțăminte, se purtau sandale de piele (uneori și din scoarță de copac), dar marea mulțime umbla desculță. Sumerienii își rădeau capul și barba; către sfîrșitul mileniului al III-lea î.e.n. purtau barbă și păr lung,

[46] Și lăcustele erau considerate — cum sînt și azi, de către locuitorii acelor regiuni din Orientul Apropiat — comestibile.

[47] Popoarele Orientului Antic (dar nici grecii, sau romanii) n-au cunoscut pantalonii, — care și-au făcut apariția abia pe la mijlocul mileniului I î.e.n. în părțile Iranului, fiind folosiți de călăreții mezi.

pieptănat. Poporul babilonian purta barba tăiată scurt; demnitarii (și oamenii bătrîni), barbă lungă și tăiată în pătrat[48]. Variată era mai cu seamă pieptănătura femeilor, care (cele din categoria socială mai înaltă) mai purtau și peruci voluminoase.

Arheologii au scos la iveală și o cantitate enormă de podoabe folosite de sumero-babilonieni, — de pietre semiprețioase sau simple pietre colorate, sticlă, teracotă, fildeș, scoici, precum și din aramă, bronz, argint și aur. Obiectele găsite în mormintele regale din Ur arată că în jurul anului 2700 î.e.n. arta bijutierilor sumerieni ajunsese la un nivel de-a dreptul uimitor în felul de a lucra piesele de aur incrustate cu lapislazuli, acele de păr și pieptenii de aur, diademele, pectoralele, cerceii și brățările de aur sau de argint. — Un obiect de podoabă (dar și de utilitate practică, întrucît servea pentru autentificarea unui act) pe care îl purtau bărbații era sigiliul cilindric, lucrat dintr-o piatră semiprețioasă sau chiar din aur; se purta legat la gît, sau la încheietura mîinii[49].

CUCERIRI TEHNICE

Documentele scrise mesopotamiene nu vorbesc despre cuceririle sumero-babilonienilor în domeniul tehnicii, considerînd că tehnica nu este un lucru demn de a fi consemnat.

Cu toate acestea, o invenție atît de revoluționară ca roata a apărut în Mesopotamia. Primele reprezentări, găsite în Sumer, ale unor vehicole cu roți datează de la mijlocul mileniului al IV-lea î.e.n.; vehicole care vor înlocui treptat sania trasă de boi. Spre sfîrșitul mileniului următor, carele cu două și cu patru roți se foloseau în Sumer în mod curent[50].

Se pare că și invenția roții olarului se datorește tot Sumerului. Această invenție a dus nu numai la o considerabilă dezvoltare (cantitativă și calitativă) a ceramicii, ci și la apariția unui meșteșug bine definit și la apariția unui tip de meșteșugar specializat — olarul. Nu se știe cu certitudine dacă plugul a apărut mai întîi în Mesopotamia sau în Egipt; dar știm că sumerienii au inventat acel combinat de plug-semănătoare amintit mai sus. — În domeniul construcțiilor, marile edificii sumero-babiloniene și asiriene impresionau prin proporțiile lor colosale, deși folosind un material atît de ingrat cum este cărămida uscată[51].

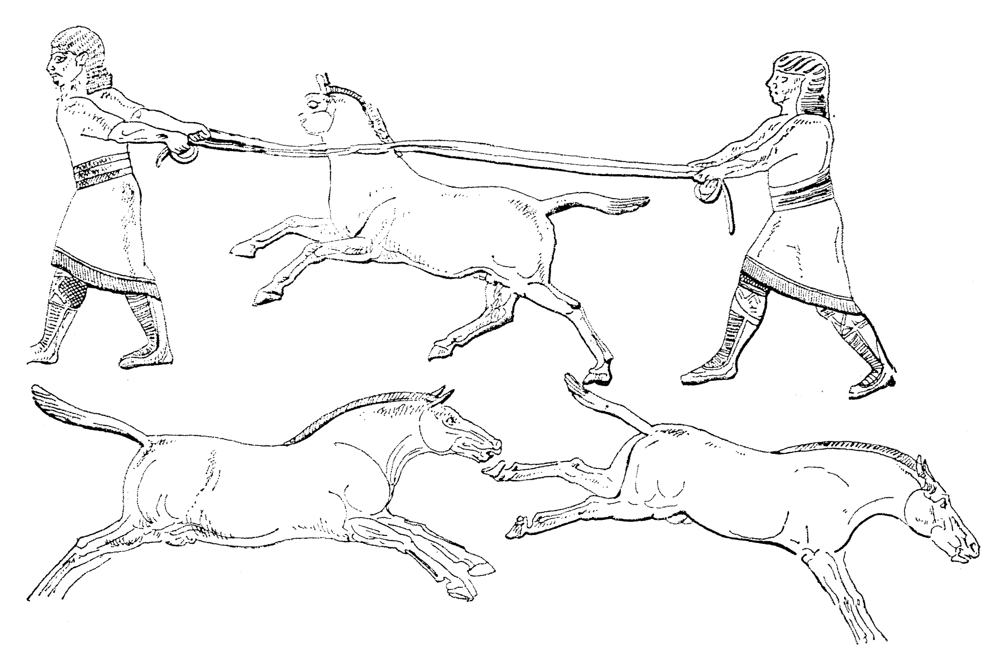
[48] Un obicei foarte răspîndit legat de toaletă (dar avînd totodată și o acțiune antiparazitară) era ungerea cu ulei a corpului și părului.

[49] Cele mai vechi sigilii, pătrate sau dreptunghiulare (și datînd poate chiar din prima jumătate a mileniului al IV-lea î.e.n.) serveau pentru a aplica marca personală pe argila crudă. Cînd această stampilă avea gravate și un simbol sau o emblemă a unui zeu, aplicarea ei se presupunea că avea efectul de a proteja proprietatea respectivului obiect de către zeu (G. Contenau). — În forma sa ulterioară, cilindrică, sigiliul avea gravat un motiv, o mică scenă; prin aplicarea lui — care avea ca pentru noi valoarea unei semnături — pe argila proaspătă, motivul reieșea în relief.

[50] În forma sa primară roata se compunea din trei bucăți de scîndură groasă, strînse într-un cerc de piele bătut în cuie. Această formă primitivă se mai întîlnește și azi în unele regiuni din Turcia și din Pakistan.

[51] Dar constructorii mesopotamieni au știut să remedieze neajunsurile cauzate de umiditate, uscînd ulterior zidurile de argilă nearsă prin introducerea în interiorul lor a unor tuburi de drenaj și de aerisire.

Asiro-babilonienii s-au dovedit a fi meşteri pricepuţi şi în construcţia podurilor. S-au găsit în vechea albie a Eufratului resturile a şapte picioare de pod, masive, din cărămidă, fiecare picior la o distanţă de 9 m unul de altul — într-un punct unde albia fluviului era lată de o mie de metri: ceea ce înseam-

Vînătoare de cai sălbatici. Basorelief din palatul regal din Ninive (British Museum, Londra)

nă că podul avea peste o sută de asemenea picioare. Partea carosabilă a podului, lată de aprox. 10 m, era din trunchiuri de palmier. Se pare că podul era acoperit. — Desigur că pentru construcţia lui cursul fluviului fusese în prealabil deviat (cf. A. Mondini).

La un relativ înalt nivel tehnic s-a ajuns în Mesopotamia în domeniul construcţiei carelor de luptă, a corăbiilor (care navigau pe mare încă de la mijlocul mileniului al III-lea î.e.n.), sau a maşinilor de război, de asediu şi de atac. În mileniul al III-lea î.e.n. oraşul Uruk avea turnătorii şi cuptoare de topire pentru temperaturi înalte. Avansată era tehnologia tăbăcăriei şi cea a ţesutului[52]. În mileniul al II-lea î.e.n. fierarii babilonieni lucrau broaşte cu chei, din aramă sau din bronz. — La începutul mileniului I î.e.n. meşteşugarii asirieni preparau pasta de sticlă opacă, faianţa sticloasă şi teracota emailată; lucrau ornamente în mozaic (tehnică preluată apoi de perşi) şi cunoşteau fabricarea sticlei suflate. Cele dintîi drumuri bune din lume, pietruite, ale căror urme se mai văd şi azi, au apărut în Asiria; drumuri bine întreţinute şi controlate, cu indicatoare, cu consolidări în zonele de deşert, cu poduri de piatră şi, din loc în loc, cu fîntîni pentru călători.

[52] În timp ce ţesătorii egipteni foloseau fibrele vegetale, cei din Mesopotamia foloseau firele de lînă.

GÎNDIREA ŞTIINŢIFICĂ. MEDICINA

Formele primare, rădăcinile gîndirii ştiinţifice sumero-babiloniene constau în observarea unor fenomene naturale în scopuri practice, chiar dacă şi căile urmate, şi rezultatele erau fanteziste. Astfel, „ghicitorii" — categorie de sacerdoţi specializată şi foarte respectată — observau, cercetau repetiţia şi periodicitatea unor fenomene naturale, consemnîndu-şi apoi observaţiile pe baza cărora „ghiceau" viitorul. Astrologul formula „preziceri" întemeiate pe observarea poziţiei şi mişcării aştrilor, sau pe anumite corelaţii posibile între fenomenele cereşti şi anumite schimbări din natură. Preoţii „fiziognomişti" stabileau anumite relaţii concludente între aspectele somatice, fizionomia, comportamentul şi caracterul unui individ. Alţi sacerdoţi „ghiceau" viitorul cercetînd organele interne ale unui animal sacrificat în acest scop, ajungînd astfel să cunoască morfologia animală[53]. — Fireşte că toate acestea nu înseamnă ştiinţă în sensul modern al termenului; dar sînt forme şi atitudini intelectuale rudimentare care vor pregăti apariţia unei adevărate gîndiri ştiinţifice.

Vorbind de medicina babiloniană — domeniul incontestabil prioritar al ştiinţei mesopotamiene — trebuie să deosebim net (fapt posibil pentru prima dată în istoria civilizaţiei) între vrăjitor şi medic. Vraciul şi medicul îşi aveau fiecare concepţia şi metoda sa, foarte bine distincte fiecare, — şi nici unul din ei nu voia să se substituie celuilalt, sau să fie confundat cu celălalt. Acestei specializări îi corespundeau deci două tipuri de terapeutică: una mai pozitivă, cealaltă limitată la reţete magice. — *Codul lui Hammurabi* demonstrează că în societatea timpului medicul se bucura de o înaltă consideraţie[54]. Faima medicilor babilonieni era răspîndită în tot Orientul Apropiat.

Medicii asirieni au recunoscut importanţa dietei şi a uncţiilor, a băilor locale şi a loţiunilor, a cataplasmelor, pansamentelor şi bandajelor. Tratamentele lor însă erau totdeauna însoţite şi de tradiţionalele amulete, rugăciuni şi exorcisme. Textele medicale babiloniene vorbesc despre examenul clinic al bolnavului, despre diagnostic, despre tratament şi despre prognostic. Un text medical de la sfîrşitul mileniului al III-lea î.e.n. — unul din numeroasele îndreptare terapeutice care s-au păstrat — descrie caracteristicile, indicaţiile, modul de preparare şi administrare a 150 de medicamente. Printre acestea erau şi ingrediente rău-mirositoare, respingătoare (urină, excremente, ş.a.) care probabil că — prin chiar caracterul lor dezgustător — aveau scopul de a alunga demonul, factorul malefic al respectivei boli.

[53] Un tratat de acest fel conţinea nu mai puţin de 10 000 de observaţii!

[54] *Codul* stabileşte precis suma datorată medicului (precum şi veterinarului) pentru operaţiile făcute şi în funcţie de categoria socială a pacientului. De ex., pentru o operaţie vitală sau de salvare a unui ochi — pentru pacientul dintr-o clasă superioară tariful era de 10 sicli, pentru unul din clasa medie — de 5 sicli, pentru un sclav, 2 sicli (*C. H.*, 215—225). — Un siclu de argint avea aprox. 8 gr.

Dar chiar şi în culegerile de texte care nu prescriau reţete magice se perpetua ambiguitatea între boala fizică şi viaţa morală: cauzalitatea patologică este rezumată în cuvîntul *shêrtu*, care înseamnă în acelaşi timp „păcat", „mînia zeilor", „impuritate" şi „pedeapsă". Se credea că fiecare boală se datora acţiunii unui anumit demon. Iar prezicerile prevalau asupra pronosticului: „Dacă vindecătorul, în drum spre casa bolnavului vede un şoim zburînd spre stînga sa, bolnavul se va vindeca"; „dacă un licurici zboară de la dreapta spre stînga bolnavului, el va muri"; „dacă o şopîrlă cade în patul bolnavului, acela se va vindeca chiar în acea zi"...

Într-un amplu tratat din mileniul următor, redactat într-un stil de o remarcabilă claritate și conciziune, apar principalele domenii de practică medicală precis delimitate: simptomatologia (cu descrieri de o precizie surprinzătoare), etiologia, diagnosticul și prognosticul. Dintre numeroasele tratate de terapeutică babiloniene, unul descrie nu mai puțin de 31 de moduri de a trata icterul, fiecare tratament fiind perfect distinct. Un tratat de otologie descrie otitele — cu respectiva simptomatologie: dureri, supurații, retenții de puroi, — indicînd tratamente cu instilații, insuflații și tampoane uleioase. Un tratat de oftalmologie vorbește de unguente și băi oculare. Alte texte de medicină se referă la maladiile abdomenului, la afecțiunile hepatice, la cele ale aparatului respirator sau ale organelor genitale.

La sfîrșitul mileniului al III-lea î.e.n. s-a constituit prima corporație de vindecători (în același timp și prezicători — *asû*). Arhivele din Mari vorbesc despre grija suveranilor de a fi ținuți la curent în permanență asupra stării sanitare a soldaților și lucrătorilor de pe șantiere. Cele mai vechi tăblițe sumeriene conținînd texte medicale au fost găsite la Nippur (unde exista și o înfloritoare școală medicală, patronată de zeița medicinei Gula). Unul din aceste texte datează din anul 2100 î.e.n. Alte două, mai vechi, conțin prescripții de poțiuni (pe bază de praf calcinat din carapace de broască țestoasă) pentru afecțiunile gastrice. Din secolul al XVIII-lea î.e.n. datează un ansamblu de texte medicale, constituite într-un tratat unitar, în genul *corpus*-ului hipocratic; cele 40 de capitole, grupate în 5 secțiuni, tratează despre boli clasate după regiunile afectate ale corpului, despre evoluția maladiilor, boli de femei, boli ale sugarilor, etc.

Exactitatea descrierilor permite o identificare a maladiilor frecvente în Mesopotamia. Astfel: boli cauzate de paraziți (îndeosebi bilarzioza), litiaza vezicală și renală generatoare de hematurii, trahoma și alte boli de ochi cauzate de avitaminoza A; apoi scorbutul și o formă particulară de beriberi. Între epidemii, mai frecventă era febra tifoidă. Erau ținuți în izolare leproșii și cei afectați de boli venerice. Unele texte vorbesc despre diferite psihoze — cleptomanie, agorafobie și alte fobii, anxietăți, ș.a. Capitolul anxietăților cuprinde descrierea a 70 de tipuri, constituind „prima încercare de clasificare a comportărilor obsesionale" (M. Sendrail). Se considera că o boală se datora faptului că bolnavul săvîrșise un păcat, sau fusese victima unor farmece, — dar se datora și unor cauze naturale (frig, secetă, praf inhalat, miasmelor, efecte ale unor malformații congenitale). Stabilirea diagnosticului și a prognosticului se baza esențialmente pe un prealabil interogatoriu care urmărea sondarea întregii vieți interioare a bolnavului.

Farmacopeea mesopotamiană era pe bază de plante și de minerale. Medicii dovedesc o cunoaștere corectă a proprietăților lor medicinale, — de astringente, de sudorifice, de revulsive, de laxative, de vomitive, ș.a.m.d. — În schimb nu s-au găsit texte medicale care să indice metodele chirurgicale, sau să descrie o operație. Știm însă că chirurgii făceau intervenții dificile, ca: incizia unui abces al ficatului, puncția unei pleurezii purulente, operația cezariană, chiuretaje profunde, operația de cataractă, precum și multe cazuri de trepanație.

Nu încape îndoială că medicii și chirurgii obțineau rezultate pozitive; altminteri n-ar fi consemnat cu atîta stăruință metodele terapeutice și domeniile intervențiilor chirurgicale. — Dar pentru aceasta pledează nu numai

argumente de ordin logic, ci și faptul că în practica lor medicală erau conduși de respectarea unor principii rămase pînă azi fundamentale în medicină. Și anume: considerau medicina ca o știință exactă bazată pe observarea simptomatologiei; dădeau o mare importanță tabloului clinic și evoluției bolii; și uneori chiar căutau să stabilească un diagnostic diferențial.

MATEMATICILE. ASTRONOMIA. LEXICOGRAFIA

Surprinzătoare pentru acele timpuri sînt și progresele înregistrate de știința mesopotamiană în domeniul matematicii. Sute de mii de tăblițe de lut cuprind diferite feluri de calcule și operații aritmetice.

Babilonienii foloseau în numerație sistemul sexagesimal, preluat de la sumerieni, — dar împreună cu cel zecimal, folosit într-un mod special. Sistemul sexagesimal — rămas pînă azi în uz în multe țări ale lumii — era foarte comod, pentru că este singurul divizibil cu 2, cu 3, sau cu 4. Pe baza acestui sistem babilonienii au împărțit — ei fiind cei dintîi în lume — cercul în 360 de grade, gradul în 60 de minute, minutul în 60 de secunde, iar anul în 360 de zile.

Aveau felurite tabele de calcul: tabele de ridicare la pătrat și la cub, tabele de rădăcini pătrate și cubice, și chiar tabele de calcule mai complicate, — serii, relații exponențiale sau logaritmice. Cunoșteau relația lui Pitagora[55] — cu o mie de ani înaintea acestuia — și ajunseseră chiar să formuleze o teorie a numerelor. Sumerienii sînt considerați și inventatorii algebrei[56]. Chiar dacă uneori ajung să rezolve problemele prin tatonări, sau printr-o simplă întîmplare, fapt este că au reușit să rezolve probleme complicate; de pildă, ecuații de gradul I și II (în unele cazuri, chiar de gradul III), cu una sau cu mai multe necunoscute.

Mai puțin însemnate sînt progresele pe care le-au realizat în domeniul geometriei. Totuși, cunoșteau formula suprafeței pătratului, a dreptunghiului, a triunghiului dreptunghi, precum și ceea ce Pitagora va formula prin cunoscuta sa teoremă (pătratul ipotenuzei este egal cu suma pătratelor celor două catete). Babilonienii din epoca 2200-2000 î.e.n. știau să măsoare volumul unui paralelipiped rectangular, a unui cilindru, a unui trunchi de con și a unei piramide pătrate.

Dar știința în care asiro-babilonienii și-au adus contribuția lor principală este astronomia. Și aceasta — pentru că nu au considerat-o doar ca o știință de observație, ci și ca o disciplină teoretică, însoțind înregistrările lor regulate din tabele cu calcule matematice. Pe de altă parte, ei dispuneau de instrumente de observații astronomice, despre care se spune că nu erau întru nimic inferioare celor ale grecilor de mai tîrziu. Ei au fost primii care au știut să

[55] Se crede că celebra teoremă a cunoscut-o Pitagora de la babilonieni pe cînd se afla în Egipt.

[56] „Pentru noi este cît se poate de limpede că vechii sumerieni au avut pentru algebră un geniu natural tot atît de mare cum au avut grecii pentru geometrie" (G. Sarton).

facă deosebirea dintre stea și planetă; primii care au determinat solstițiile și echinocțiile; primii care au împărțit ecliptica în douăsprezece semne zodiacale; primii care au întocmit — încă în al XX-lea secol î.e.n. — o hartă a boltei cerești, notînd cu o exactitate uimitoare pentru acele timpuri orbitele, conjuncțiile și eclipsele principalelor planete.

Încă din timpuri străvechi sumerienii efectuaseră o grupare a stelelor în constelații. Clasarea acestor constelații în raport cu răsăritul soarelui le-a servit la întocmirea calendarului. Calendarul sumero-babilonian, la început lunar, a devenit (chiar în mileniul al III-lea î.e.n.) lunisolar, avînd un an de 12 luni lunare, ceea ce dădea un total de 354 de zile; dar această neconcordanță de 11 zile și un sfert față de anul solar, era reglată din trei în trei ani prin prelungirea anului cu încă o lună. — O altă inovație a babilonienilor a fost împărțirea zilei în 12 ore-duble, la rîndul lor împărțite în 60 de minute-duble fiecare, iar minutele, în 60 de secunde-duble. Acest principiu de subdivizare l-au adoptat mai întîi evreii, apoi grecii, care l-au transmis (prin intermediul romanilor) erei moderne, pînă în zilele noastre. — Interesant, apoi, este de menționat faptul că în secolul al VIII-lea î.e.n. babilonienii au reușit (dar nu se știe pe ce cale) să prevadă aproape exact eclipsele de lună.

O cît de sumară privire asupra științei mesopotamienilor nu se poate încheia fără a aminti acea formă primară a științei filologice care este contribuția lor în domeniul lexicografiei.

Repertoriile lexicografice descoperite cuprind domeniile cele mai variate: tehnică, unelte, construcții, țări, regiuni, fluvii și rîuri, munți și podișuri, meșteșuguri, divinități, îmbrăcăminte, hrană și băuturi, ș.a. Ceea ce conferă un caracter științific acestor repertorii este gruparea lor pe categorii, clase, familii, specii. — Importante pentru studiul limbilor Orientului Apropiat din acele timpuri sînt listele bilingve de cuvinte, precum și acele adevărate microlexicoane în 3 și chiar 4 limbi. Bineînțeles că o rigoare științifică în înțelesul modern al termenului, lipsește. Este însă incontestabilă importanța și valoarea acestor repertorii, care ne transmit (de pildă) indicații de toponimie, rudimentare hărți locale, sau planuri (chiar dacă incorecte) de orașe, de cartiere, sau de canale. După cum, de asemenea incontestabilă este importanța listelor dinastice pentru cunoașterea cronologiei istoriei mesopotamiene.

Știința mesopotamiană a reușit foarte greu și rareori să depășească stadiul empirismului. Observații, constatări, descrieri, tatouări, calcule, —dar fără ca autorii lor să se ridice la nivelul abstractizării, fără să enunțe principii, și chiar fără să indice metode.

În domeniul matematicii, de exemplu, se pun problemele, se indică operațiile de efectuat, se găsesc soluții chiar exacte, — dar nu se formulează un raționament, nu se procedează la o demonstrație. Aceasta, din cauză că știința lor a rămas condiționată în primul rînd de stadiul de civilizație respectiv; dar și de mentalitatea religioasă care predomina, limitată și limitatoare. Căci mesopotamienii considerau știința ca un dar al zeilor, ca o revelație divină — pe care omul n-are nici voie, nici nevoie de a o aprofunda, limitîndu-se doar să o constate. Determinată și limitată de imperativa ideologie religioasă, o asemenea atitudine mentală ducea inevitabil la un progres lent (dacă nu la un relativ imobilism) — în viața socială, în organizarea politică, în practica juridică, în artă, în știință, și chiar în domeniul vieții religioase.

RELIGIA

Religia ocupa așadar un loc preeminent în cultura și civilizația sumero-babiloniană[57]. Fiecare oraș-stat își avea zeul său principal, considerat fondatorul, stăpînul și protectorul său, care îl delega pe rege ca locțiitor și mare preot al său. Orașul-stat Eridu îl avea ca divinitate supremă pe Enki, Larsa pe Șamaș, Uruk pe Anu, Nippur pe Enlil, ș.a.m.d. Cu timpul, numărul zeilor a atins o cifră impresionantă; sumerienii susțineau că au 3 600 de zei[58].

Religia sumerienilor era în primul rînd naturistă. Zeul vegetației, al furtunii și al ploii binefăcătoare era venerat aproape în fiecare oraș-stat. De asemenea, marea zeiță a fecundității și fertilității, patroana familiilor, a turmelor și a cîmpurilor. În mitologia sumeriană elementul primordial este apa. Din amestecul apei dulci (Apsu) cu apa sărată (Tiamat) s-au născut zeii și oamenii. Marele zeu Bel-Marduk a învins-o pe Tiamat — care voise să îi distrugă pe ceilalți zei — și, despicîndu-i trupul în două, a făcut din cele două părți bolta cerului și lumea pămîntului. Dar fiii zeilor, oamenii, nu le-au mai dat cinstire zeilor, au neglijat să le aducă jertfe; drept care au fost pedepsiți trimițîndu-li-se distrugătorul potop.

În fruntea panteonului sumerian figura din cele mai vechi timpuri triada Anu-Enlil-Enki. Divinitatea supremă (deși fără un relief și importanță particulară în practica ritual-religioasă) era Anu, zeul cerului și părintele zeilor. Consoarta sa era Ki-pămîntul. Fiul lui Anu era Enlil (la babilonieni, Ellil), zeul principal al orașului-stat Nippur, zeul aerului, care a despărțit pe Anu (= cerul) de Ki (= pămîntul). Enlil era „domnul și stăpînul furtunilor", cel care provoacă marile cataclisme (printre care a fost și potopul). Soția sa era Ninlil — „doamna furtunilor". Al treilea zeu era Enki (la babilonieni, Ea), căruia sumerienii îi rezervau cea mai adîncă venerație. Enki era „domnul subpămîntean", stăpînul apei din adîncuri, deci cel care dădea viață pămîntului. Soția lui era Ninki. Enki era prietenul oamenilor, zeul înțelepciunii, al meșteșugurilor, al artelor și al vrăjilor; era zeul care a salvat neamul omenesc de la pieire în timpul potopului, dîndu-i de știre lui Ninsudra (în mitologia ebraică, Noe).

La această triadă „cosmică" sumeriană, babilonienii au adăugat o triadă „astrală", formată din Sin (zeul Lunii), din fiul său Șamaș (zeul Soarelui, al justiției și al oracolelor) și din fiica sa Iștar — singura divinitate feminină importantă, identificată în timpurile străvechi cu planeta Venus. Iștar era zeița vieții, a fecundității, a vegetației și a dragostei senzuale. — La asirieni, Iștar a devenit zeița războiului.

Seria acestor zeități principale era urmată de o serie de divinități nu mai puțin importante, apărute mai tîrziu și venerate doar în anumite orașe. Dintre acestea, scrierile literar-religioase sumero-babiloniene au dat un relief deose-

[57] Religia asirienilor, în schimb, era (cf. Éd. Dhorme) un decalc după religia babilonienilor, — cu deosebirea (principală) că la asirieni zeul lor național Assur lua locul divinității supreme babiloniene, Marduk.

[58] Lista zeilor pe care o cunoaștem conține 2 500 de nume, în marea lor majoritate însă epitete ale unui număr foarte restrîns de divinități. Numai vreo 30 din acestea au căpătat o importanță mai deosebită.

bit lui Nergal, zeul Infernului; soției sale Ereșkigal, și ea stăpînă a „țării de unde nu este întoarcere“, și înconjurată de numeroasele duhuri ale adîncurilor (numite Anunaki); în fine, deosebit de popularului și de iubitului Tammuz, zeul naturii în continuă regenerare, principiu al forței vitale, devenit la fenicieni și la greci Adonis[59].

În religia mesopotamiană nu găsim urme de animism, de totemism sau de fetișism — aceste forme primitive, primare ale religiei — și nici acea formă de zoolatrie care, atît de persistentă în lumea Egiptului antic, diviniza animalul sau hibridul om-animal (cum este, de ex., Sfinxul). Dacă într-o epocă mai tîrzie, adică la asirieni, întîlnim des (ca motiv artistic) taurul cu cap de om și cu aripi, acesta nu este altceva decît reprezentarea unui presupus spirit protector, care însă nu este înzestrat cu puteri proprii unui zeu[60]. Spre deosebire de zeitățile hibride ale Egiptului, panteonul Mesopotamiei însumează numai zei antropomorfi, zei umanizați; descrierea lor în mituri și reprezentarea lor în artele figurative păstrează aparența și caracterul lor pur uman. Sub acest raport, religia mesopotamienilor apare incontestabil mai evoluată decît cea egipteană.

CULTUL

Practicile cultului religios se desfășurau exclusiv în temple. Cum gîndirea religioasă a mesopotamienilor îi concepea pe zei ca fiind asemenea oamenilor (organizați în familii, făcînd călătorii, avînd aventuri, fiind înzestrați cu patimi sau cu sentimente frumoase, asemeni oamenilor), firește că zeul își avea și o „casă“ a lui, pentru el și familia sa, care era templul[61]. Și cum zeii aveau și ei nevoia umană firească de a se hrăni, preocuparea principală a preoților templului era de a le prezenta — zilnic și la ore fixe — mîncarea copioasă și variată prescrisă de ritual, pe o masă sfințită împodobită cu flori și învăluită în fum de tămîie[62].

Fiecare templu avea un număr impunător de preoți (de pildă, către mijlocul mileniului al III-lea î.e.n., unul din temple avea 736 de preoți). Preoții erau organizați pe categorii și funcții, într-o ierarhie riguros stabilită. Existau peste 40 de funcții sacerdotale diverse[63]. Unele sărbători aveau în

[59] O altă serie este cea a zeilor naturii: al trăsnetului (Adad), al uraganului (Nin-urta), al focului (Gibil, Girru, Nusku), al fluviilor (Nanșe), ș.a.

[60] O singură divinitate sumero-babiloniană este reprezentată alături de un animal: zeița Iștar purtînd de zgardă un leu — al cărui sens însă era pur simbolic.

[61] De notat că numele tuturor templelor sumeriene începea cu „E“ — care în limba sumeriană însemnă „casă“: Esagil — „casa cu acoperișul pînă-n cer“, Etemenaki — „casa a cărei temelie este cerul și pămîntul“, etc. „Există în Babilon (se precizează într-o inscripție) în total 53 de temple închinate marilor zei, 55 de temple mai mici ale lui Marduk, 300 ale divinităților Pămîntului, 600 ale divinităților Cerului, 180 de altare ale zeiței Iștar, 180 ale zeilor Nergal și Adad și alte 12 altare ale altor zei“.

[62] Asemănarea cu ritualul creștin desfășurîndu-se în jurul altarului este evidentă. — „Zeii și zeițele erau serviți cu mîncări de două ori pe zi, cu tot ceremonialul de rigoare. Se credea că zeii consumau alimentele prin simplul fapt de a le privi, și în felul acesta își mențineau vitalitatea și puterea de a-i proteja pe credincioși“ (Edw. L. Farmer).

[63] Printre care și cele ale preoteselor și ale prostituatelor templului (*hierodule*), care locuiau într-un fel de mănăstire din apropierea templului — sau înafara mănăstirii; se puteau căsători, dar nu puteau avea copii.

program şi anumite „ritualuri sacre", de fapt orgii, care însă nu scandalizau întrucît erau interpretate ca acte de cult[64]. — Templul nu era niciodată deschis mulţimii de credincioşi; aceştia participau numai la ceremoniile oficiate la sanctuarele, la altarele din curtea templului. Actele rituale ale cultului constau în ofrande şi sacrificii de animale[65], în cîntare de psalmi şi litanii, în recitări de imnuri şi rugăciuni. Dar spre deosebire de egipteni, ale căror imnuri celebrau gloria zeilor, şi mărturiseau dragostea şi recunoştinţa credincioşilor, mesopotamienii se dovedeau a fi mai practici şi mai interesaţi: căci fiecare imn se încheia prin a cere zeului o favoare! În general vorbind, zeii mesopotamieni erau mai mult temuţi decît iubiţi.

Corpul sacerdotal era format din magi (care făceau vrăji, descîntece), prezicători, interpreţi de vise, sacrificatori, bocitori, cîntăreţi, ş.a. Alţii aveau funcţii pur administrative; se îngrijeau de arhive, de şcolile de scribi, de terenurile agricole, de lucrători, de depozite şi magazii, de canale şi diguri, etc. — Un loc important în practicile cultice aveau exorcismele şi variatele forme de divinaţie. Prin procedee magice, prin exorcisme, erau alungaţi demonii, care îi pîndeau pe oameni la fiecare pas, aducîndu-le boli şi alte nenorociri, sau împingîndu-i să săvîrşească păcate. Împotriva lor, mijlocul magic de apărare era stropirea (bolnavului sau a casei) cu apă dintr-un izvor sacru, sau ungerea lui cu un ulei purificator[66]. — Deosebit de intensă era practica divinaţiei, care pornea de la premisa că actele omului (sau împrejurările, fie favorabile, fie potrivnice) erau determinate sau dirijate de voinţa zeilor. Intenţia zeilor putea fi aflată, „ghicită", pe diferite căi: din vise, din zborul păsărilor, din mişcarea apei, din pîlpîirea flăcării, din cercetarea anumitor organe interne ale animalelor sacrificate (în primul rînd a ficatului), din cercetarea poziţiei astrelor şi conjuncţiei planetelor, etc. — Din întreaga ierarhie sacerdotală, cei mai stimaţi de popor erau ghicitorii, şi în special astrologii.

Credinţa într-o „viaţă de dincolo" este şi la mesopotamieni atestată de cultul morţilor. Un cult care uneori putea lua forme barbare — ca în cazul mormintelor regale din Ur, unde în fiecare mormînt au fost sacrificaţi în cadrul ceremoniei fenebre între 3 şi 74 de persoane — curteni, servitori, soldaţi, muzicanţi şi femei din palatul regal, împodobite cu bijuterii preţioase[67]. Bineînţeles că acestea au fost cazuri-limită; curent însă a rămas obiceiul ca alături de defunct să fie îngropate obiectele sale personale. Se credea că după

[64] Tîrziu — în sec. V î.e.n. — Herodot notează: „Dar cel mai ruşinos din obiceiurile cîte le au babilonienii este acesta: fiecare femeie din ţinut are datoria, o dată în viaţa ei, să stea în templul Afroditei /*recte*: Iştar/ şi să se dea unui bărbat străin" (*Istorii*, I, 199). — De fapt, era vorba doar de hierodulele, oficial consacrate acestei activităţi. Dacă totuşi informaţia dată de Herodot corespundea realităţii (ceea ce este improbabil), acest obicei nu putea fi decît o reminiscenţă dintr-un străvechi cult al fecundităţii; deci, tot un act religios.

[65] De obicei berbeci, dar şi oi, miei, iezi, ţapi sălbatici, păsări şi peşti; iar ca ofrande — fructe, ouă de struţ şi de raţă, etc.

[66] Echivalente ale apei sfinţite, sfeştaniei, maslului, miruitului, din ritualul religiei creştine.

[67] Printre cele 1 850 de morminte din Ur descoperite (cf. L. Woolley), 16 sînt „mormintele regale", cu 1-4 camere fiecare, datînd din intervalul 3500-3200 î.e.n. (dar după cronologia scurtă, între 2700 şi 2500 î.e.n.). Între mormintele care conţin mai multe victime sacrificate pentru a-i ţine companie stăpînului regal în viaţa sa viitoare, sînt cele care poartă numărul: 800 (cinci soldaţi şi 10 femei de la curte), nr. 1 332 (43 de persoane), nr. 1 050 şi nr. 1 157 (fiecare cîte 50 de persoane), nr. 1 237 (74 de persoane, dintre care 68 de femei). — Cf. A. Parrot, *Arch. més.*, — vd. bibliografia.

moarte spiritul defunctului — un fel de umbră desprinsă de trup — tulbura viaţa celor rămaşi în viaţă, rătăcind fără să afle odihnă, dacă n-a fost înmormîntat cu tot ritualul cuvenit. Dacă însă i s-au făcut toate onorurile funebre cuvenite, spiritul va coborî în întunecatul regat al morţilor despre care vorbeşte finalul *Epopeii lui Ghilgameş*: un barcagiu îl va trece peste un rîu (precum Charon peste Styx), ducîndu-l în „tărîmul din adîncuri", în „ţara de unde nu este întoarcere".

Imaginea pe care şi-o făceau sumero-babilonienii despre „viaţa de dincolo" era teribil de dezolantă. Cu toate acestea, religia îi oferea omului şansa unei consolări; căci începînd din mileniul al II-lea î.e.n., probabil că sub influenţa spiritului semit al babilonianului, devine tot mai puternică convingerea că suferinţa este o consecinţă a unei greşeli săvîrşite, conştient sau inconştient, împotriva normelor religioase sau a moralei omeneşti. De aici, marea cantitate de psalmi penitenţiali şi tonul lor vibrant de căinţă, un ton de o emoţionantă, patetică sinceritate. Babilonianul era convins că o suferinţă este o pedeapsă pentru o vină. Pînă la elaborarea concepţiei biblice despre păcat, numai babilonienii au considerat omisiunea unei îndatoriri (faţă de oameni sau faţă de zei), precum şi lipsa de mizericordie, drept un păcat. (Dar fără să vorbească niciodată de iubirea de aproapele). La babilonieni întîlnim pentru prima dată în istoric ideea, tipic semită, că durerea fizică, sau suferinţa morală, sînt consecinţe ale păcatului; şi că sînt cauzate de puteri malefice trimise omului de zei, puteri împotriva cărora însă pot acţiona exorcismele. „Lumea de dincolo" este o lume fără bucurii, fără sancţiuni şi fără recompense. Dar nici religia babilonienilor nu prescria omului „ce bine să facă", ci doar „ce rău să nu facă". Morala babiloniană era o morală negativă. Unica îndatorire pozitivă, clar formulată, era datoria de a răscumpăra un prizonier.

GÎNDIREA PRE-FILOSOFICĂ

În Mesopotamia nu s-a ajuns la o creaţie filosofică propriu-zisă, decît la o gîndire sapienţială, cel mult la o proto-filosofie.

Astfel, cu privire la originea lumii, un mit cosmogonic (deci nu o enunţare teoretică explicită) de la începutul mileniului al II-lea î.e.n.[68] afirmă că la început a fost materia; o materie, şi anume apa, marea; o materie necreată de o divinitate, căci încă nu existau zei; o materie care a existat dintotdeauna, înaintea zeilor. Această idee materialistă însă nu este dusă — ca la Tales din Milet — pînă la a atribui acestui principiu unic şi element originar caracterul de fundament unic al lumii în totalitatea şi diversitatea ei (cf. I. Banu).

Tot ca o prefigurare a unei gîndiri filosofice apare şi tema unităţii lumii. Chiar dacă nu exprimau această idee prin concepte — ci doar prin reprezentări, prin imagini mitice, — mesopotamienii au văzut cosmosul ca un ansamblu de relaţii şi de corespondenţe, au intuit interdependenţa părţilor componente ale Universului şi au crezut într-o anumită cauzalitate care deter-

[68] Cunoscut sub titlul — dat de cuvintele cu care începe mitul — *Enuma eliş* („Cînd sus, în înălţimi"); cf. Ath. Negoiţă, vd. bibliografia.

mină apariţia şi existenţa în continuare a unor fenomene şi lucruri. Observaţiile astronomice pe care le-au efectuat i-au ajutat să stabilească mişcările astrale ciclice şi i-au dus la calculul eclipselor; le-au demonstrat (chiar dacă motivarea faptelor rămînea sub imperiul fervoarei religioase) unitatea cosmosului; unitate în cadrul căreia fenomenele alternează şi se succed, schimbările se petrec în mod permanent, ritmic şi cu necesitate.

Cam la atîta se reduce şi efortul, şi rezultatul, şi posibilităţile spiritului proto-filosofic mesopotamian, subordonat ideologiei religioase.

Ideologie, însă, care nu l-a sufocat total. Există în cultura mesopotamiană şi urme clare ale unui tip de gîndire eterodoxă care merge aproape pînă la negarea atributelor pozitive ale zeilor[69], aproape pînă la un scepticism religios, la o desconsiderare, la o neîncredere, ajungînd chiar pînă la un fel de aversiune faţă de divinitate: „Inima zeului este tot atît de departe de tine ca cerul, puterea lui e chinuitoare... Omul cinstit care caută sfatul zeilor este izgonit... Zeii au dăruit oamenilor numai răutate şi nedreptate... Ca nişte jefuitori se poartă ei cu omul slab..." (*ap.* I. Banu).

Ca un corolar al unei asemenea atitudini de gîndire, în mituri şi poeme epice este afirmat curajul omului de a înfrunta divinitatea şi nedreptatea din jurul său încuviinţată de zei; capacitatea sa de a crea bunuri ale civilizaţiei şi de a cunoaşte lumea cu simplul ajutor al raţiunii sale; în fine, ataşamentul său pasionat de viaţa pămîntească. — Sînt tot atîtea poziţii de gîndire şi de atitudine umanistă pe care cu o mare forţă artistică le ilustrează *Epopeea lui Ghilgameş*.

ARHITECTURA

Ceea ce i-a impresionat extraordinar pe călătorii antici în Mesopotamia erau dimensiunile gigantice ale construcţiilor. Pe noi însă ne impresionează mai mult faptul că aceste edificii enorme au putut fi înălţate cu un material de construcţie atît de ingrat cum este cărămida nearsă.

Cele mai vechi oraşe sumeriene şi babiloniene erau fortificate cu ziduri de incintă de proporţii nemaivăzute pînă atunci. Am amintit că dublul zid din Uruk, construit în jurul anului 2300 î.e.n., era lung de peste 9 km, avea o grosime de 5 m, înălţime de 6 m şi 800 de turnuri de apărare. (În primele timpuri ale Imperiului asirian aceste ziduri atingeau înălţimea de 12 m, iar turnurile de apărare, de 30 m). În secolul al VIII-lea î.e.n. zidurile Khorsabadului — cu 7 porţi de apărare şi numeroase bastioane — ajungeau pînă la 20 m. Zidul exterior al Babilonului avea grosimea de 7,80 m, iar cel interior 7,12 m, cu numeroase şi foarte înalte turnuri de apărare. — Grecii antici vor recunoaşte că datorau mult tehnicii fortificaţiilor din Mesopotamia.

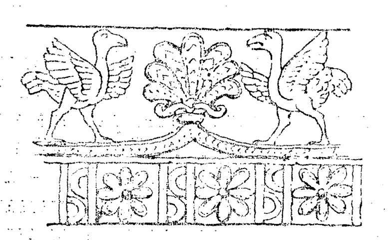
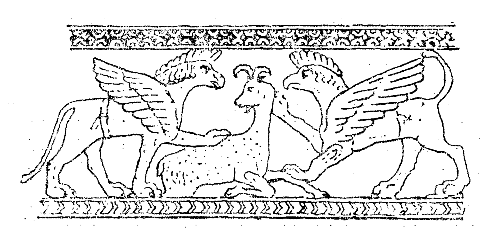
În domeniul lucrărilor de utilitate publică, asirienii au fost neîntrecuţi. În secolul al VIII-lea î.e.n. regele Sanherib aducea la Ninive apa de la o dis-

[69] Ca în poemul sapienţial *Dreptul care suferă*:
„Am strigat către zeul meu, dar el nu şi-a arătat faţa !
„Am chemat zeiţa mea, dar capul ei nu s-a întors către mine !"
(ap. Ath. Negoiţă)

tanță de 30 km. printr-un apeduct care traversa o vale „pe un pod de pietre albe", lung de 280 m, larg de 22 m, și înalt de 9 m. — Dar ceea ce e mai uimitor este că, mult timp înainte, în mileniul al III-lea î.e.n., în construcția mormintelor regale din Ur apare — pentru prima dată în lume — bolta și cupola (cf. L. Woolley).

Arhitectura era dominată — ca întreaga artă mesopotamiană — de ideea religioasă și de cea monarhică. Arta era, aproape în întregimea ei, în serviciul templului și al regelui. De aceea, arhitectura a întrecut aici în grandoare tot ceea ce se realizase pînă la acea dată. — Marele palat al lui Nabukadnezar din Babilon avea dimensiuni uriașe: 330 m lungime pe 200 m lățime. În apropierea palatului erau construite faimoasele „grădini suspendate" — în realitate, amenajate pe terase susținute de coloane și arcade masive.

După aprecierile arheologilor și informațiile anticilor (Diodor, Strabon Quintus Curtius Rufus) grădinile din Babilon se prezentau astfel: pe o colină înaltă de 15 m, 625 de stîlpi din cărămizi arse legate cu asfalt, înalți de 11—12 m, susțineau prima terasă, pătrată, cu latura de 243 m. Fiecare stîlp (umplut cu pămîntul necesar creșterii arborilor), cu secțiunea pătrată, avea latura de 7 m și erau așezați la o distanță de 3 m unul de altul. Platforma sau terasa susținută de acești stîlpi era alcătuită din lespezi de piatră, lungi de 5 m, peste care era un strat de trestii îmbibate cu asfalt, acoperit cu plăci de plumb (pentru a împiedica infiltrarea apei în fundații), iar deasupra, un strat gros de pămînt. (Toate celelalte terase suprapuse, din ce în ce mai mici și legate între ele prin scări de piatră, erau construite la fel). Deasupra primei terase, alți 441 de stîlpi, tot de 11—12 m înălțime, susțineau terasa a doua; a treia terasă se sprijinea pe 289 de stîlpi; a patra și ultima, pe 169 de stîlpi, avea tot forma pătrată, cu latura de 123 m. Așadar, ultima terasă se afla la o înălțime de 77 m. Unul din giganticii stîlpi de susținere, gol în interior pe toată înălțimea sa, ascundea instalațiile hidraulice care pompau încontinuu din Eufrat apa necesară arborilor plantați pe cele patru terase (cf. G. și Tr. Chițulescu).

Desene ornamentale dintr-un palat regal asirian

Palatul regal din Mari, ocupînd o suprafață de 2,50 ha, avea nu mai puțin de 260 de încăperi. Palatul lui Sargon din Khorsabad se înălța pe o terasă de 10 ha — construită din cărămidă (pentru a fi protejat contra inundațiilor) —, cu o înălțime de 15 m, deci cu un volum de construcție de aproape un milion și jumătate de metri cubi. Din curtea principală — un pătrat cu latura de 100 m — se intra în încăperile gărzii, în depozite, grajduri, ateliere, bucătării, ș.a., și în palatul regal. Sala tronului era lungă de 50 m și lată de 12 m. Cele peste 200 de camere ale palatului primeau lumina și aerul de la celelalte 20 de mici curți interioare, prin ușile înalte și largi (căci pentru a reduce la minimum

presiunea masei pereților și acoperișului, ferestre nu existau). Pentru a evita impresia de monotonie creată de lipsa ferestrelor, pereților li s-au adăugat în exterior *contraforturi, prismatice* sau *cilindrice*, care puteau da impresia de pilaștri sau de coloane incastrate în zid.

La palatele sumeriene și babiloniene monotonia suprafețelor era uneori evitată prin aplicarea unor adevărate tapițerii de mozaicuri din bucăți de ceramică smălțuită[70]. Palatele asiriene erau decorate cu picturi murale, reprezentind scene de război, aducerea tributului, sau execuția celor învinși. Acoperișurile, aproape plane, erau din cărămidă nearsă amestecată cu bitum. Încăperile erau lungi și — din cauza grinzilor de lemn, prea scurte, care susțineau acoperișul — înguste.

Același plan și aceleași proporții grandioase le întîlnim și la temple; asemănările sînt frapante.

Încă din mileniul al III-lea templele sumeriene (ale căror dimensiuni erau uneori de 50 m pe 80 m) aveau o varietate de forme. Tipul clasic, din prima epocă sumeriană, era cel de formă rectangulară, cu patru porți. Cu materialul de construcție existent, coloanele interioare, de susținere, nu puteau fi nici dispuse la prea mari distanțe unele de altele, nu puteau fi nici prea înalte, nici zvelte, — fapt care făcea să nu poată fi creat un spațiu arhitectonic armonios. De unde, impresia de greoi, de strîmt, de întunecat, fără nimic din ritmul, mișcarea, armonia unui interior de templu egiptean. Dar templul egiptean folosea ca material de construcție exclusiv piatra, care permitea cu totul alte soluții arhitectonice, mai practice și estetice.

O parte integrantă — deși independentă, — o anexă a templului era ziguratul. Un zigurat era o uriașă suprapunere de prisme dreptunghiulare din ce în ce mai mici, construite tot din cărămidă nearsă, al căror număr putea ajunge pînă la șapte, și care erau legate între ele prin rampe de acces. Baza unui zigurat avea forma pătrată. Înălțimea ziguratului din Khorsabad era de 40 m; a celui din Assur, de 90 m; a celui din Ur — clădit la începutul mileniului al III-lea î.e.n. — avea latura bazei de 64 m, iar înălțimea (dar numai pînă la a doua terasă, atît cît s-a păstrat pînă azi) de 43 m.

Ziguratul principal al templului din Babilon, ridicat de Nabucodonosor II în cinstea zeului Marduk-Bel era cel pe care evreii din captivitate l-au botezat „turnul Babel". După mărturia lui Herodot, latura bazei pătrate avea 180 m, iar înălțimea (calculată azi de arheologi) era de 91 m. Ziguratul avea șapte etaje, fiecare simbolizînd unul din aștri. În vîrful ziguratului — deci pe ultima terasă — se afla o încăpere, a cărei destinație este controversată. Probabil că servea drept mormînt regal (Strabon); sau drept observator astrologic (Diodor din Sicilia); sau — după afirmația lui Herodot — drept capelă, mobilată cu un pat și o masă de aur ca altar, capelă în care regele oficia în calitatea sa de mare preot, la o anumită sărbătoare a anului; în prescripțiile cultului figura, în această ocazie, și un anumit act „ritual" ciudat[71]. — Pentru mesopotamieni, deci, ziguratul era un fel de punte între pămînt și cer, din vîrful căruia oficia „păstorul popoarelor" — în același timp împuternicitul zeilor pe lîngă oameni și al oamenilor pe lîngă zei.

[70] O formă originală de mozaic era cel făcut din cuie de argilă arsă înfipte în zid sau în tencuială — conuri cu capetele smălțuite, roșii, albe și negre: o invenție sumeriană.

[71] Prezența patului în capelă era necesară, întrucît regele petrecea aici noaptea singur cu marea preoteasă a templului — care aștepta să coboare zeul Bel (Herodot, *Istorii*, I, 182).

SCULPTURA. NOUTATEA ARTEI MESOPOTAMIENE

Lipsa pietrei a făcut ca sculptura să fie mai puţin reprezentată în Mesopotamia decît în Egipt. Aceeaşi situaţie a fost cauza că sculptorul mesopotamian nu s-a servit de blocuri imense de piatră, decît tîrziu, în epoca de strălucire a civilizaţiei asiriene[72].

Foarte puţine au fost, în Mesopotamia, statuile dedicate zeilor. Toate acestea erau plasate în temple. Nu exista aici obiceiul de a se pune statuia regelui (sau măcar o statuietă a unui defunct, oricine ar fi fost el) alături de mormînt sau în interiorul mormîntului, ca în Egipt (unde statuia avea funcţia magică de a constitui suportul material indispensabil defunctului pentru a continua să supravieţuiască).

Printre statuile unor personaje neoficiale (numeroase statui şi statuiete de bărbaţi, în schimb extrem de puţine de femei), celebre sînt cele în diorit negru, de la sfîrşitul mileniului al III-lea î.e.n. ale lui Gudea (s-au descoperit peste 30), guvernator în Lagaş; şi — de la începutul aceluiaşi mileniu — statuia supraintendentului Ebil-il. Prima, este de o mare forţă şi simplitate în tratarea suprafeţelor şi — prin poziţia personajului, cu mîinile împreunate pe piept într-un gest de rugăciune — de o austeritate dusă pînă la rigiditate. A doua, dimpotrivă, este naturalist realizată; artistul creează aici senzaţia de viaţă intensă prin zîmbetul personajului şi privirea lui de-a dreptul obsedantă, — impresie obţinută prin artificiul sprîncenelor aplicate din bitum şi al ochilor lucraţi din sidef, pietre colorate şi email.

Aceste două exemple[73], pe care le desparte un spaţiu de timp de şapte secole, indică evoluţia sculpturii sumeriene de la realism spre stilizare, spre abstractism. În perioada veche, sumeriană, se urmărea reprezentarea cît mai vie a figurii umane (Ebil-il) — căci pentru sculptorul sumerian partea esenţială a statuii era capul. Dimpotrivă, sculptorul babilonian nu mai era preocupat să redea armonia naturală a corpului omenesc (Gudea); capul devine disproporţionat de mare în raport cu corpul; braţele — îndoite, lipsite de mişcare, lipite de corp; dar suprafeţele sînt tratate larg şi energic, îmbrăcămintea (dar nu corpul) este redată cu minuţiozitate şi adeseori ornată cu inscripţii cuneiforme, — în timp ce expresia figurii a devenit calmă, impasibilă, solemnă.

Domeniul preferat al sculptorului mesopotamian a fost basorelieful. (Capodoperele cunoscute sînt stela victoriei lui Naram-Sin şi stela cu textul *Codul lui Hammurabi*). În arta figurativă — documente de pictură lipsesc aproape cu desăvîrşire — basorelieful a fost genul cel mai mult cultivat. Cu deosebire de către asirieni.

Într-adevăr, cu începutul mileniului întîi î.e.n. Asiria devine un mare centru de artă. Zidurile palatelor erau acoperite literalmente cu suprafeţe

[72] Cînd o statuie — de ex., monstrul înaripat din Khorsabad, atinge o înălţime de 4 m, cîntărind 40 de tone.

[73] Printre capodoperele sculpturii mesopotamiene mai trebuie amintite măcar odalisca în alabastru de la Louvre, zeiţa apei din Mari, masca de marmoră din Uruk — cunoscută ca „doamna din Warka", — grupurile de statuete aflate în muzeele din Bagdad şi Chicago, vulturul de aramă cu cap de leu, sau taurul înaripat cu cap de om din Khorsabad. Ultimele două, prin tehnica cu care sînt lucrate, fac trecerea spre basorelief.

mari de basoreliefuri, de o înaltă calitate artistică pe care nu o vom mai regăsi decît în Grecia şi în Roma imperială. Cum toată forţa, bogăţia şi prestigiul Imperiului asirian deriva din spiritul său războinic brutal, temele basoreliefurilor vor fi alese în consecinţă: scene de bătălie, masacre, şiruri de care de război, soldaţi, călăreţi şi pedestrime, convoaie de prizonieri, populaţii duse în captivitate, popoarele supuse aducînd tributul învingătorilor... Artistul asirian nu căuta să redea adevărul istoric al scenei, ci să compună un subiect care să fie un elogiu adus puterii regale, vitejiei şi iscusinţei regelui în ale războiului sau vînătorii. Chiar şi foarte puţinele scene din viaţa poporului erau astfel alese încît să amintească, iarăşi şi iarăşi, că toată ţara munceşte pentru atotputernicul ei stăpîn regal.

Marea cantitate de basoreliefuri, dimensiunile lor, execuţia lor desăvîrşită ca tehnică, arată că sculptorii din serviciul stăpînitorilor asirieni lucrau în colective de creaţie. Compoziţia lor preferată era friza, desfăşurarea subiectului, a naraţiei, pe suprafeţe impunătoare. Temele se repetă, uniform, figurile se repetă, uniforme. Totuşi, impresia de monotonie este întrucîtva recuperată de perfecţiunea execuţiei, care vizează realizarea impresiei de forţă şi de solemnitate: ţinută marţială, trupuri vînjoase, muşchi încordaţi, părul bogat şi perfect coafat, veşminte somptuoase, harnaşamente la fel de somptuoase... Forţă, solemnitate, somptuozitate — şi o îngrozitoare rigiditate. Un adevărat, un suprem elogiu al despotismului şi al forţei fizice brutale.

Bineînţeles că, într-o asemenea concepţie artistică, femeile şi copiii n-aveau ce căuta. Gingăşia, graţia, afecţiunea, umanitatea, au dispărut. Dealtminteri, nici n-au existat vreodată în arta acestor războinici cruzi. Interesul pentru om, pentru sufletul omenesc, pentru viaţa sa interioară, este total absent.— În schimb, sculptorul asirian este un artist animalier extraordinar. (Leul, în special, este desenat într-adevăr după natură). Frumuseţea animalului îl interesează mai sincer şi mai mult decît omul. Reprezentarea anatomiei şi a mişcării, a odihnei şi a furiei, a suferinţei şi a agoniei animalului — fereastră pe care artistul şi-o deschide spre a privi cu sinceritate natura, pulsaţia autentică a vieţii, umanitatea transferată în fiinţa animalului, — rămîne fără îndoială titlul de glorie al sculptorului asirian.

Dar nu singurul titlu de glorie. Căci o altă artă figurativă, cea a glipticii, i-a creat artistului mesopotamian posibilităţi expresive (deşi la dimensiuni miniaturale) de o nebănuită bogăţie, varietate şi fineţe. Sigiliile (de formă plată, semisferică sau cilindrică), din care au fost descoperite cîteva mii, serveau proprietarilor lor în scopurile arătate mai sus. Întrebuinţate fără întrerupere timp de trei mii de ani, aveau la început o lungime chiar de 8 cm, pentru ca spre sfîrşit să fie reduse pînă la 11—15 mm. Aveau adeseori gravate şi numele proprietarului lor; şi cum numele sumero-babilonienilor conţineau întotdeauna în compoziţia lor şi numele unei divinităţi, sigiliul avea în mod obişnuit gravată şi figura zeului-protector, sau a unui animal real ori fantastic, sau o scenă, — mitologică, de cult, de luptă, de ospăţ, de procesiune, sau din viaţa zilnică. Varietăţii infinite de subiecte îi corespunde o mare varietate de stiluri, de o admirabilă factură artistică, de multă fineţe şi de un gust rafinat.

Este vizibilă în arta Mesopotamiei tendinţa de a răspunde unei nevoi practice — într-un fel sau altul; de a da expresie unui spirit pozitiv şi activ, care urmăreşte să reprezinte cu precădere ceea ce este vizibil şi — cu o mînă sigură condusă de o tehnică bine însuşită — într-un mod cît mai adecvat realist; fără a se pierde în cîmpul sugestivului, al meditaţiei, al graţiosului sau

Regele asirian Assurnazirpal și un geniu înaripat (British Museum, Londra)

al contemplației. Este în genere o artă severă, fără urmă de sentimentalism și fără lumini de bucurie.— Iar cînd ajunge în faza sa asiriană, arta mesopotamiană capătă forță și duritate: simplă, încordată, exploziv de vitalistă. Dar figura umană rămîne fără viață interioară: imobilă, impasibilă, închisă, — monotonă. Încă o dată, arta se dovedește a fi un reflex — parțial, dar substanțialmente fidel — al civilizației și culturii în complexul lor.

În arta mesopotamiană din prima sa fază, sumeriană, s-au putut constata (cf. R. Huyghe) schimbările și progresele înregistrate în arta primelor civilizații istorice în raport cu stadiul său anterior, din epoca neolitică.

Ca în arta neolitică, și în operele cele mai vechi ale Mesopotamiei mai persistă încă obiceiul de a reprezenta o mulțime de figuri diferite, fără nici o ordine, într-o aglomerare ce urmărește să ocupe întregul spațiu disponibil pentru reprezentarea lor. Dar, chiar în prima epocă sumeriană apare ideea de a delimita spațiul ce urmează a fi decorat. Apare ideea de delimitare a „cîmpului" artistic; de încadrare a ansamblului de figuri reprezentate; și de organizare a acestui spațiu, prin dispunerea figurilor pe direcții orizontale, în etaje, sau pe direcții verticale, în suprapunere, — în funcție de anumite axe de simetrie.

Odată cu aceste noi achiziții ale artei (cadrul delimitat, compoziția, simetria) ansamblul capătă ordine, iar artistul este constrîns la o anumită disciplină în organizarea ansamblului. Apare, apoi, acum un alt principiu nou: ritmul. Dacă un anumit ritm apăruse încă înspre sfîrșitul paleoliticului (prin repetiția sau prin alternarea figurilor), acum însă apare ritmul, sau mai bine zis ritmurile progresive (mai ales în arta egipteană). De pildă: terasele suprapuse ale unui zigurat, care — înscrise într-o bază pătrată — descresc progresiv pe măsură ce se înalță, dar mereu păstrîndu-și forma pătrată a

bazei. Același lucru îl vom întîlni în concepția și execuția piramidei „în trepte" de la Saqqara, în Egipt. Sau, în încadrarea unei părți, a unui detaliu care se va înscrie în aceeași formă (de pătrat, dreptunghi sau triunghi) în care este concepută și organizată compoziția completă. Sau — într-o formă mai rafinată — găsim exemplificat acest principiu al „ritmului progresiv" în cutele, în pliurile stilizate ale stofei unui veșmînt.

Se pare că simetria temelor și a subiectelor (personaje, figuri, obiecte, scene), principiu pe care arta preistorică nu-l cunoștea, ar fi fost sugerată de tehnica imprimării în argilă cu ajutorul sigiliului cilindric, care printr-o rotire continuă repeta, în mod egal și simetric, urmele figurilor incizate în suprafața cilindrului.

Ceea ce este însă absolut evident este faptul că acum artistul se inspiră și din natură. Absentă total în arta preistorică, natura vegetală și natura minerală furnizează acum artistului nu numai elemente de decor, ci îl inspiră chiar și în unele structuri arhitectonice: în coloanele egiptene, de pildă, care în trunchiul și capitelurile lor se inspiră din forma florii de lotus, a frunzei de palmier, sau a unui mănunchi de tulpine de papirus. Are incontestabil dreptate R. Huyghe să presupună că viața eminamente agrară a acestor popoare a avut o influență asupra artei lor. Viața agrară, care a sugerat artistului aceste noi principii prin observarea ordinei, succesiunii, ritmurilor fenomenelor naturale — ca zilele, anotimpurile, periodicitatea inundațiilor care fertilizau pămînturile. Și mai ales viața plantelor, care — adăugînd la cele de mai sus și fenomenul repetiției, și pe cel al creșterii progresive — i-a putut da eventual sugestia realizării plastice, în arta sa, a acelor „ritmuri de progresie".

MUZICA

Muzica se bucura în Mesopotamia de cea mai înaltă prețuire. Sumerienii îi socoteau pe zei nu numai mari pasionați de muzică, ci și ca supremii muzicanți. Unele instrumente muzicale erau considerate obiecte sacre și erau aduse ca ofrande. „În ierarhia de stat muzicanții veneau imediat după zei și suverani"; iar „pentru numărătoarea anilor erau folosite ca reper nume de muzicanți" (R. I. Gruber).

Reprezentațiile dramatice cu caracter religios erau însoțite de cînt vocal și acompaniament instrumental. În ceremoniile funebre se întrebuința în special flautul, instrument a cărui semnificație era legată de actul specific vital al respirației.

La începutul mileniului al II-lea î.e.n. sumero-babilonienii cunoșteau deja multe instrumente muzicale, variate și — pentru acea dată — perfecționate. Astfel, numeroase tipuri de instrumente de percuție (mai ales tobe și sistre), de suflat (flaut longitudinal și un instrument cu ancie, asemănător oboiului) și cu coarde (harpe, lăute, de tipul celor egiptene). O mare răspîndire avea lira cu patru coarde; iar în mediul păstorilor, flautul traversier și lăuta. — Ansamblurile instrumentale ale curților regale — ansambluri care ajungeau pînă la 150 de executanți — dădeau și concerte publice, combinînd aceste trei categorii de instrumente.

SCRIEREA. ÎNVĂȚĂMÎNTUL

Scrierea sumeriană — poate cea mai veche din lume care a putut fi descifrată — apărută în prima jumătate a mileniului al IV-lea î.e.n., s-a născut prin stilizarea unor semne pictografice, semne care desemnau simplificînd obiecte sau ființe[74]. Prin schematizarea extremă a figurilor desemnate de pictograme și a grupării lor, s-a ajuns (din necesitatea de a scrie mai rapid) la semne arbitrare, gravate pe tăblițe de argilă proaspătă cu ajutorul unui stilet de trestie cu capătul tăiat oblic, care lăsa pe tăbliță o urmă asemănătoare celei a cuiului de potcovar. Această scriere „cuneiformă" (lat. *cuneus*=cui), definitivată ca atare în jurul anului 3500 î.e.n., a fost folosită timp de trei milenii, preluată fiind de la sumerieni de către akkadieni și asirieni; după care s-a răspîndit din Egipt pînă în Asia Mică și la aproape toate popoarele din Orientul Apropiat. În această scriere au fost redactate documentele privind aproape toate aspectele vieții mesopotamiene, pe tăblițe de argilă, din care s-au descoperit pînă azi mai bine de 300 000. Pornind de la ideograme, sumerienii au ajuns, chiar în jurul anului 3000 î.e.n., la semne

Pictogramă originală	Prima evoluție	Începutul babilonian	Asirian	Sens original sau derivat
				Pasăre
				Peşte
				Bou
				Grîu, orz
				A se ridica, a merge

Evoluția scrierii cuneiforme babiloniene

silabice (după cum o dovedesc tăblițele găsite la Djemet Nasr). Scrierea alfabetică — a cărei invenție este atribuită fenicienilor — se citea de la dreapta la stînga; sau — pentru a ușura exercițiul lecturii — într-un fel ciudat, nu-

[74] Inițial deci pictograma avea valoare de substantiv. Apoi a fost compus verbul, prin alăturarea a două pictograme: „picior"+„drum"=„a merge"; „stea" (ceea ce însemna și „cer")+„apă"=„a ploua", ș.a.m.d. — Ulterior, cînd pictograma a căpătat o valoare fonetică, figura nu a mai reprezentat respectivul obiect, ci a ajuns să exprime un sunet sau o silabă. În faza următoare, figura sugera nu un sunet (sau o silabă), ci o idee; din acest moment pictograma a devenit o ideogramă.

mit *boustrophedon* (în gr.), care consta în a scrie un rînd de la dreapta la stînga, rîndul următor de la stînga la dreapta, al treilea de la dreapta la stînga, ş.a.m.d. Unele vechi inscripţii greceşti sînt scrise în *boustrophedon* — fapt ce pare a confirma şi el ipoteza derivaţiei alfabetului grec din alfabetul fenician.

Scribii mesopotamieni au inventat şi „plicul" — de asemenea de argilă. Tăbliţa scrisă şi semnată era înfăşurată într-o foaie subţire de lut, pe care scribul repeta textul de pe tăbliţă, precum şi semnăturile martorilor şi ale părţilor contractante. În caz de contestaţie, se spărgea involucrul şi se confrunta documentul exterior cu cel interior — care era decisiv. Părţile contractante şi martorii semnau, dar nu cu mîna (căci numai scribii ştiau scrie), ci aplicînd pe lutul moale sigiliul cilindric personal — pe care fiecare şi-l purta legat cu un şnur de gît; dedesubtul amprentei lăsate de sigiliu scribul scria numele proprietarului sigiliului (cf. A. Mondini).

Dificila scriere cuneiformă[75] se învăţa în şcoli. Existenţa acestora este documentată începînd din al III-lea mileniu î.e.n. La început anexe ale templelor sau curţilor regale, şcolile au devenit mai tîrziu instituţii laice, avînd ca obiect principal de învăţămînt scrierea. Apoi, „planul de învăţămînt" s-a îmbogăţit cu studiul matematicii, al geodeziei, al metrologiei, al geografiei, ş.a.; şi — începînd din mileniul al II-lea î.e.n. — al limbii sumeriene, care va dispare ca limbă vorbită, dar va continua mult timp să rămînă limba ritualelor liturgice şi a textelor religioase (care prezintă şi un cert interes literar), studiată de multe popoare din Orientul Apropiat.

După aprox. anul 2 000 î.e.n. locul limbii sumeriene în practica curentă a fost luat de limba semitică a akkadienilor, babiloniana, — mult superioară prin precizie şi posibilităţile ei de a exprima nuanţele gîndirii şi ale sentimentelor. În ultimul mileniu î.e.n., în Orientul Apropiat va ajunge să predomine limba aramaică; aceasta va înlocui sistemul silabic din scrierea cuneiformă cu sistemul alfabetic împrumutat de la fenicieni, folosind mai tîrziu şi mijloace materiale de scriere mai practice decît cele folosite pentru tăbliţele de argilă, — şi anume, cerneala, papirusul şi pergamentul.

Scribii — indispensabilii funcţionari ai administraţiei statului şi templelor[76] — proveneau exclusiv din familii bogate. Împărţiţi pe categorii — după funcţii şi după specialităţi — scribii puteau ajunge uşor la cele mai înalte demnităţi în stat. Nu existau scribi-femei la sumerieni, — decît la babilonieni, după 1800 î.e.n.

Şcolile sumero-babiloniene (dintre care unele vor ajunge mai tîrziu să aibă o structură întrucîtva de academii) erau adevărate citadele ale culturii. Începînd din secolul al XVIII-lea î.e.n. acestor şcoli le-au fost anexate biblio-

[75] „În timpul perioadei babiloniene, numărul simbolurilor sau semnelor se stabileşte cam la şase-şapte sute" (Ath. Negoiţă). — Argila tăbliţelor era materialul cel mai la îndemînă, necostisitor, rezistent la incendii, umiditate, intemperii, sau la distrugere prin prăbuşirea zidurilor. Numărul semnelor — ideograme, dar cele mai multe avînd o valoare fonetică, reprezentînd o silabă, o vocală, o consoană plus o vocală, etc. — ajungea la aproximativ 600. — „Invenţia /scrierii cuneiforme/ a fost favorizată de constituirea unor mici state centralizate. Sporirea şi mai ales concentrarea bogăţiilor cerea să fie ţinut la zi inventarul lor, să se ştie intrarea şi ieşirea mărfurilor" (René Labat). De la domeniul economiei, scrierea aceasta s-a extins la actele de notariat (contracte de vînzare-cumpărare), texte juridice, inscripţii cu caracter istoric, dedicaţii; iar de la sfîrşitul mileniului al III-lea î.e.n., la domeniul religios şi cel literar.

[76] Deja în mileniul al III-lea î.e.n. scribii ajunseseră la cîteva mii.

teci foarte bine dotate și organizate[77] în care se păstrau opere însumînd cunoștințele cîștigate pînă la data respectivă, în toate domeniile. — Dar activitatea școlilor sumeriene și babiloniene nu se limita doar la învățămînt sau la copierea și studierea operelor din trecut; ci tot aici se compuneau și opere religioase sau literare noi. Școlile au devenit astfel și adevărate centre de creație literară.

LITERATURA

Majoritatea textelor mesopotamiene descoperite sînt texte cu caracter administrativ, comercial, juridic, politic, istoric și religios. Unele — în special cele cu caracter religios — au și o valoare literară cu totul remarcabilă, atingînd culmi de adevărată poezie.

Acesta este cazul poemelor mitologice (redactate, sau cel puțin transcrise, începînd din timpul domniei lui Hammurabi) și al imnurilor. În această arie culturală și în această epocă istorică, nu se poate vorbi de o literatură pură, cu o finalitate pur estetică. Ideologia religioasă o domină, într-o măsură mai mare sau mai mică. Dar rămîn evidente tendințele anonimilor autori de a încerca să dea răspunsuri la întrebările care îi frămîntă, despre lume, viață, oameni, — într-o formă literară care, la distanță de milenii, provoacă cititorului intense emoții estetice.

În bogata literatură mesopotamiană se disting trei sectoare mai importante: al rugăciunilor și imnurilor penitențiale[78], al scrierilor sapiențiale-morale[79], în fine, cel al miturilor și poemelor epice.

Marele poem cosmogonic sumero-babilonian (ale cărui prime redactări urcă pînă în al III-lea mileniu î.e.n.) este *Enuma eliș*. Acest mit al creației — care pe alocuri amintește *Cartea Facerii* din *Biblie* — se anunță dintru început ca un triumf al ordinei asupra haosului originar:

„*Cînd sus în înălțimi cerul nu fusese încă numit,*
Iar jos, pămîntul nu căpătase încă nume,
Din oceanul începuturilor, Apsu, tatăl apelor,
Și din învolburata Tiamat, muma lor a tuturor,
Apele se amestecară toate la un loc.
Stufărișul încă nu crescuse, desișurile de trestie încă nu se vedeau.
Cînd încă nici unul din zei nu era zămislit,
Cînd încă nici un nume nu fusese dat, cînd nici un destin nu fusese încă hotărît,
Atunci zeii cei dintîi s-au născut din ape..."

O adevărată capodoperă literară este poemul *Coborîrea zeiței Iștar în infern*, poetizare a mitului morții și reînvierii lui Tammuz, zeul vegetației.

[77] Bibliotecile-arhive din orașele Ninive și Mari, din sec. VII î.e.n., aveau fiecare un fond de peste 20 000 de tăblițe.

[78] Acestea din urmă amintind (ca cel căruia traducătorul român i-a dat titlul *Despre mizeria omenească*) *Eclesiastul* și *Cartea lui Iov*.

[79] Între care remarcabile sînt prin patosul lor *Dreptul care suferă* și dialogul dintre sclav și stăpînul său, intitulat *Despre lume și înțelepciune*; ambele traduse de Ath. Negoiță, — vezi bibliografia.

Zeița iubirii voluptuoase se îndrăgostește de frumosul păstor. După ce acesta este ucis de colții unui mistreț zeița coboară în întunecatul regat subpămîntean pentru a-l readuce la viață. — Iștar coboară

„În țara de unde nu este întoarcere, în țara pe care tu o știi
În lăcașul din care cel ce a intrat, niciodată nu mai iese,
În întunecatul lăcaș ai cărui locuitori nu știu ce e lumina,
Acolo unde ei se hrănesc cu țărînă, numai noroi mănîncă...“

Dar zeița Infernului Ereșkigal, geloasă de frumusețea zeiței Iștar, o întemnițează. Întreaga lume este lovită de nenorocirea secetei și a sterilității — și poemul deplînge „în cîntecele de jale ale flautelor“ soarta lui Tammuz și a întregii omeniri:

„Deasupra trupului preaiubitului Fiu se înalță plînsete.
Plînsete pentru lanurile fără spice,
Plînsete pentru mamele și pentru copilașii pe moarte,
Plînsete pentru albiile secate ale fluviilor,
Plînsete pentru heleșteele în care peștele a pierit,
Plînsete pentru bălțile cu trestiile încremenite,
Plînsete pentru pădurile unde tamarinul nu mai înflorește
Plînsete pentru cîmpiile unde ierburile nu mai cresc,
Plînsete pentru livezile unde nu mai curge vinul și mierea...“[80]

Dar zeilor li se face milă de oameni, poruncesc stăpînei Infernului să o elibereze pe Iștar, care se reîntoarce pe pămînt aducîndu-l și pe iubitul ei Tammuz: iubirea a fost mai puternică decît moartea, natura renaște la o nouă viață.— Acest poem despre Tammuz și Iștar era cîntat la sărbătorile primăverii ca text de spectacol dramatic sacru, de mister: prima operă din istoria teatrului religios, alături de *Misteriul lui Osiris*, și mult înaintea misteriilor lui Dionysos.

Ideea puternicei dragoste de viață va genera și alte poeme babiloniene, ale căror protagoniști de astă dată nu mai aparțin lumii zeilor și a eroilor, a semizeilor. Acestui ciclu îi aparțin *Poemul lui Adapa* și *Poemul lui Etana*. În nici o altă literatură a Orientului Antic nu este atît de prezentă ca aici tema eroului însetat de nemurire. Și nicăieri această idee nu capătă o formă artistică comparabilă cu cea a *Epopeii lui Ghilgameș*, primul epos al omenirii, genul epopeii nefiind practicat încă de nici un alt popor.

EPOPEEA LUI GHILGAMEȘ

Ghilgameș, rege în Uruk în prima jumătate a mileniului al III-lea î.e.n., a devenit erou de legendă, foarte popular în multe țări din jur (poemul ne este cunoscut din versiuni în mai multe limbi). Versiunea primă care ne-a parvenit (datînd din secolul al XXI-lea î.e.n.) nu este desigur cea mai veche, — care trebuie să fi avut cam 3.600 de versuri[81]. — Subiectul este următorul: regele

[80] Traducerea acestor trei fragmente aparține autorului, la fel ca și traducerea celor din *Epopeea lui Ghilgameș*. A se vedea și traducerile exacte ale asirologului Ath. Negoiță (vd. bibliografia).
[81] Din cele trei traduceri integrale în românește, cea mai autorizată este fără îndoială cea mai recentă (1975), a asirologului Ath. Negoiță (vezi bibliografia).

Ghilgameş îşi asupreşte supuşii, care se plîng zeului Anu; acesta îl creează pe Enkidu şi îl trimite să-l înfrunte, dar este învins. După care, adversarii devin prieteni şi împreună pornesc împotriva uriaşului Humbaba, pe care îl răpun. Frumuseţea şi vitejia lui Ghilgameş o fac pe Iştar să se îndrăgostească de el; dar regele din Uruk o refuză pe zeiţă şi o insultă, folosind comparaţii de o surprinzător de modernă plasticitate:

„Ca o ruină eşti, ce nu dă adăpost omului pe vreme rea,
Ca o uşă dosnică eşti, ce nu poate împiedica să intre vîntul şi furtuna,
Ca un palat eşti, despuiat şi jefuit de tîlhari,
Ca o cursă eşti, ascunsă mişeleşte vederii,
Ca smoala aprinsă eşti, care arde cumplit pe cel ce o atinge,
Ca un burduf spart eşti, ce udă pe cel care-l duce,
Ca o bucată de var eşti, ce macină zidurile,
Ca o amuletă eşti, ce nu e în stare să-l apere pe om,
Ca o sandală eşti, ce roade piciorul drumeţului".

Înfuriată, zeiţa trimite în Uruk un taur ceresc să o răzbune omorîndu-l pe Ghilgameş; dar Enkidu ucide taurul; după care, jignind-o şi el pe zeiţă, Enkidu va trebui să moară. În faţa trupului neînsufleţit al prietenului său, neliniştitul Ghilgameş este „cuprins de o groază cumplită". Porneşte în căutarea vieţii veşnice. Ajuns la capătul pămîntului, la ţărmul rîului pe care trebuie să-l treacă pentru a ajunge la Utnapiştim, singurul om care a supravieţuit potopului şi care astfel a dobîndit nemurirea, Ghilgameş i se plînge luntraşului:

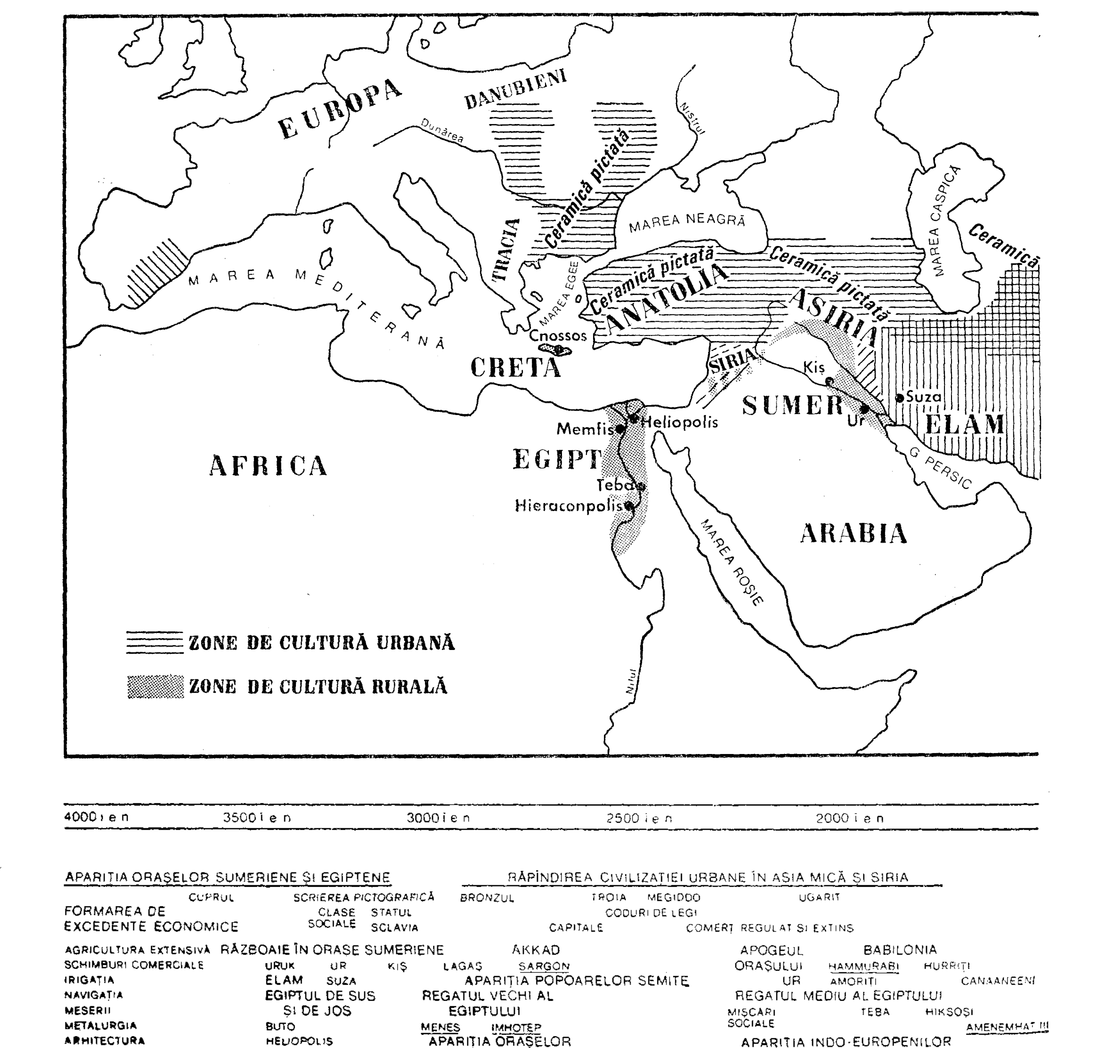
„Şase zile şi şase nopţi l-am plîns pe prietenul meu,
Iar a şaptea zi l-am îngropat.
Groază cumplită m-a cuprins văzîndu-i sfîrşitul care l-a ajuns,
O teamă de moarte m-a cuprins, de aceea am alergat pe cîmpie,
Căci moartea lui Enkidu, prietenul meu, mă apasă greu.
Cum mai pot să tac, cum pot să nu strig?
Prietenul meu drag, s-a făcut pămînt!
Trebui-va oare să mă culc şi eu ca el,
Să mă culc şi eu ca el şi să nu mă mai scol în vecii vecilor?"

După alte asemenea lamentaţii, după răspunsurile înţelepte pe care i le dă Utnapiştim, şi după ce acesta îi face o descriere a potopului (cu cincisprezece secole anterioară descrierii din *Biblie*) Ghilgameş este sfătuit să pornească în căutarea „ierbii tinereţii şi a nemuririi". O găseşte, porneşte spre Uruk, — dar pe drum un şarpe i-o fură. Nu îi rămîne eroului decît să coboare în „ţara din care nu este întoarcere", pentru a afla tainele ultime ale vieţii şi ale morţii. Nu poate ajunge în lumea de dincolo, — dar în schimb poate vorbi cu prietenul său Enkidu — cu spiritul prietenului său — care îi răspunde la întrebări, făcînd astfel o descriere a lumii morţilor:

„— Pe cel mort de sabie l-ai văzut? — L-am văzut:
Pe un pat se odihneşte şi apă proaspătă bea.
— Pe cel căzut în luptă l-ai văzut? — L-am văzut:
Părinţii îi ţin capul în poala lor şi soţia lui îl ţine strîns în braţe.
— Pe cel al cărui trup zace părăsit pe cîmpie, l-ai văzut? — L-am văzut:
Sufletul său nu are odihnă în lumea de dincolo.

— Pe cel pentru al cărui suflet nu se roagă nimeni, l-ai văzut? — L-am văzut: Mănîncă ce mai găsește prin oale, și resturile de mîncare aruncate în drum...“

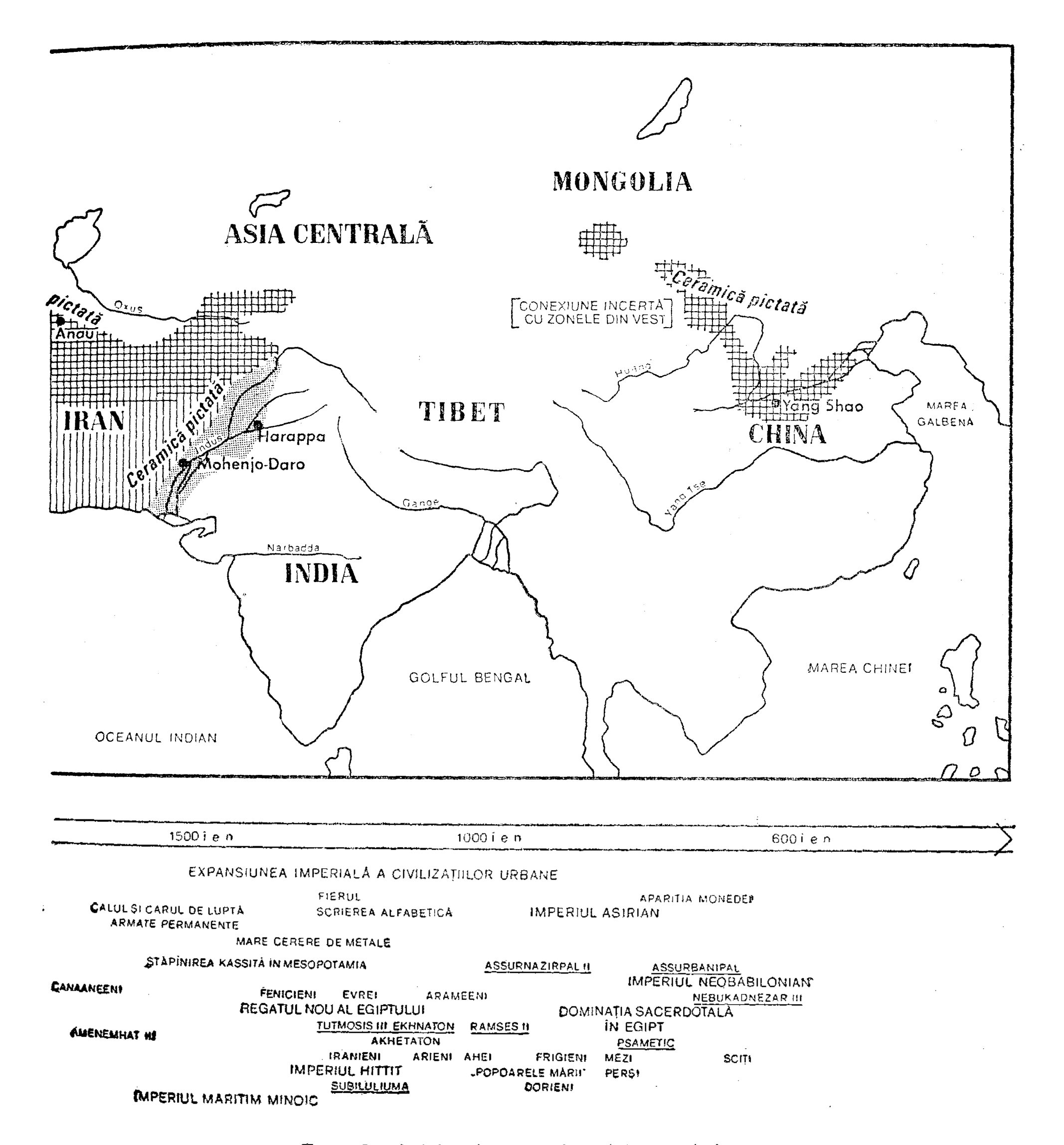
Cu această descriere atît de deprimantă a „lumii de dincolo“, poemul se întrerupe brusc. — Un poem abundînd în episoade, descrieri, reflecții morale, care îi împrumută multiple și profunde rezonanțe, lirice, dramatice și filosofice. Un poem al cărui protagonist va fi influențat crearea personajului biblic Samson și va fi inspirat anumite episoade din legenda despre Hercule, precum și momente din *Odiseea*. Un poem al cărui fond umanist proclamă valoarea omului înfruntînd divinitatea despotică, atașamentul de viață și cultul prieteniei.

Zone de civilizație proto-istorică din Europa și Orientul Apropiat

INFLUENȚA CIVILIZAȚIEI ȘI CULTURII MESOPOTAMIENE

Civilizația și cultura mesopotamiană constituie un fenomen deosebit de masiv în proporții, de divers în manifestări, de fertil în creații noi, și atît de viu timp de aproape patru milenii. Un fenomen a cărui vitalitate a rezultat din fuziunea a trei organisme — Sumer, Babilon, Asiria, — fiecare din acestea avînd o conformație diferită: Sumer — inovator și uman; Babilonul — prac-

Zone de civilizație proto-istorică din Asia

tic şi expansionist; Asiria — cuceritor brutal, dar şi excelent organizator. Trei corpuri care, succesiv, s-au confruntat şi s-au înfruntat, manifestînd însă fiecare o certă disponibilitate receptivă. Babilonul a asimilat civilizaţia şi cultura sumeriană. Asiria a asimilat civilizaţia şi cultura babiloniană. Şi fiecare a sporit — prin aporturi originale — fondul de cultură şi civilizaţie preluat de la antecesori.

Privită în ansamblu, civilizaţia şi cultura mesopotamiană — sumă, sinteză, rezultat, — apare ca o operă a unor spirite realiste, cu simţ de organizare, severe (pînă la cruzime, în cazul asirienilor), ataşate de viaţa terestră, fără a-şi face iluzii despre viaţa de dincolo. Puţin înclinaţi spre meditaţie şi lipsiţi de o sensibilitate pentru ceea ce este spontan, rafinat şi delicat, n-au ştiut seduce prin graţie, dar (sumero-babilonienii) au manifestat un interes pentru om.

Această primă mare civilizaţie regională, iniţiatoare în atîtea domenii, a lăsat omenirii o moştenire considerabilă.

Scrierea cuneiformă a fost folosită şi de popoarele din jur, timp de aproape trei milenii. Legăturile comerciale stabilite de sumerieni chiar cu ţări îndepărtate au continuat — preluate de alte popoare din Orientul Apropiat — şi după apusul istoriei lor; iar contactele internaţionale stabilite cu această ocazie au contribuit enorm la circulaţia ideilor, cu toate beneficiile care au decurs din aceasta. — Asirienii au construit — primii în lume — un sistem de drumuri, preluat apoi de persani, sistem care, prin grecii epocii elenistice, s-a transmis romanilor. În arhitectură, ziguratul a dat probabil ideea minaretului musulmanilor şi a turnului bisericilor creştine. Iar „în reprezentarea leului şi a taurului înaripat asirienii au inspirat larg sculptura Persiei ahemenide. Întreaga artă persană a moştenit temele heraldice asiriene“ (J. Boulos).

Sumero-babilonienilor li se datorează începuturile cartografiei, ale chimiei, ale algebrei. Religia lor a transmis evreilor şi creştinismului numeroase mituri şi elemente de cult. *Codul lui Hammurabi* a însemnat pentru popoarele din Orientul Apropiat ceea ce a însemnat dreptul roman pentru popoarele Europei moderne; influenţele lui au fost remarcate în *Corpus juris* al împăratului bizantin Iustinian — „şi implicit asupra concepţiei noastre în materie de drept“ (W. Schneider). În urma captivităţii evreilor în Babilonia, civilizaţia şi cultura aceasta a lăsat urme apreciabile în viaţa, arhitectura, gîndirea şi literatura (însuşi numele *Bibliei* este de origine babiloniană) evreilor, — în scrierile morale-sapienţiale, cosmogonice, poetice, etc. Metodele de divinaţie ale babilonienilor (astrologie, oniromancie, prin haruspicii, ş.a.m.d.) au trecut pînă la urmă şi la etrusci, la greci, şi de la aceştia din urmă, prin romani, Europei medievale; iar prin vechii slavi, şi la noi în atîtea cărţi populare de acest gen (*Trepetnicul*, *Gromovnicul*, *Cartea viselor*, ş.a.).

Altor culturi le-au fost transmise de către mesopotamieni multe cunoştinţe matematice: sistemul fracţiilor sexagesimale, diviziunea sexagesimală a orelor, gradelor şi minutelor; diviziunea unei zile în ore egale; ideea unui sistem complet de numere cu o infinitate de multipli şi submultipli; sistemul metric; concepţia de poziţie în scrierea numerelor; tabelele astronomice (cf. G. Sarton). Negustorii şi călătorii greci, în special, au adus din Babilonia o sumă imensă de cunoştinţe din toate domeniile — medicină, matematică, astronomie, gra-

matică, lexicografie, — multe din care grecii le-au transmis romanilor. În scrierile atribuite lui Hipocrat pot fi găsite numeroase rețete ale medicinei babiloniene; precum numeroase metode de tratament din aceeași sursă se regăsesc și în *Kabala*. Prin intermediul acestora, și al romanilor, multe rețete, substanțe și tehnici farmaceutice au intrat în farmacopeea europeană medievală. — În fine, nu trebuie uitat că o sumă de termeni din limba greacă pe care îi folosim și azi — denumiri de metale, de constelații, de măsuri și greutăți, de medicamente, și chiar de instrumente muzicale — au la origine denumirile corespunzătoare folosite de babilonieni.

CIVILIZAŢIA ŞI CULTURA EGIPTULUI ANTIC

Introducere. Sumerul şi Egiptul. • Trei mii de ani de istorie. • Economia. Agricultura. Horticultura. • Flora şi fauna. Creşterea animalelor. • Ţăranii. • Sclavii. • Meşteşugurile. • Comerţul. • Organizarea administrativă şi judecătorească. • Scribii. Militarii. Nobilii. • Clerul. • Faraonul. • Locuinţa. Alimentaţia. Îmbrăcămintea. • Familia. Situaţia femeii. • Ştiinţele şi tehnica. Matematica. Astronomia. • Medicina. • Religia. • Cultul. Sărbătorile. • Gîndirea pre-filosofică. • Arta egipteană. Arhitectura. • Piramidele. • Templele. • Sculptura. • Pictura. • Muzica. • Literatura în epoca Regatului Vechi. • Literatura în perioada Regatului Mediu şi în cea a Regatului Nou. • Influenţa Egiptului antic asupra civilizaţiilor mediteraniene.

INTRODUCERE. SUMERUL ȘI EGIPTUL

Civilizația Egiptului antic lasă impresia unei lumi închise. Înconjurat din toate părțile de frontiere naturale — deșert, mare și, în îndepărtatul sud, munți, — Egiptul părea destinat să fie izolat de restul omenirii. Resursele sale naturale l-au încurajat să manifeste tendințe autarhice. În raport cu durata istoriei sale trimilenare, relațiile comerciale externe n-au fost deosebit de intense, iar campaniile militare pe care le-a întreprins în alte țări au fost relativ puține. Ca urmare, — contacte culturale mai rare, puține idei, forme sau influențe pe care Egiptul să le fi receptat de la alte popare. Elementele de cultură străine pe care le-a primit de-a lungul secolelor — din Nubia, din Libia, din Orientul Apropiat, — Egiptul și le-a integrat, nu s-a lăsat dominat de ele. La această izolare a contribuit și psihologia egipteanului antic, așa cum aceasta poate fi dedusă din documentele istorice, literare și iconografice: foarte atașat de tradițiile sale locale, orgolios de civilizația pe care și-a creat-o, cultivînd un sentiment de superioritate morală față de alte popoare, rezistînd la orice forme de asimilare, și chiar disprețuind pe străini.

La aceste aspecte se mai adaugă și o altă impresie pe care o lasă civilizația și cultura egipteană, — aceea de omogenitate, de uniformitate și de un anumit fel de imuabilitate, în care schimbările petrecute au avut totuși loc în cadrul unor acelorași forme. Acest imobilism pare cu atît mai evident cu cît se manifestă într-un cadru cultural de o durată și o longevitate unică în istoria antichității. Dar o analiză în perspectiva evoluției istorice a Egiptului antic arată că asemenea impresii, fără a fi false, corespund doar parțial realității.

Surprinde apoi la egiptenii antici rapiditatea cu care și-au structurat formele de civilizație și de cultură, ajunse parcă dintr-odată la un grad de plenitudine excepțională. Asemenea sumerienilor, și egiptenii au realizat prin economia lor un excedent de produse; fapt care a permis și aici un proces de diferențiere marcată a claselor sociale, crearea unor așezări urbane, a unei arhitecturi monumentale, a unui sistem de scriere, a unei complexe și puternice organizări religioase, realizări culturale, literare, artistice. Dar tot acest drum, egiptenii nu l-au parcurs singuri; au avut exemplul unei societăți mai vechi de același tip — a societății sumeriene.

Influența sumeriană în perioada acestor începuturi este recunoscută azi de egiptologi. Construcțiile în cărămidă, forma corpului navelor, folosirea sigiliilor cilindrice, temele artistice, „formarea unei scrieri în care ideogramele erau integrate — dar nu substituite — cu foneme" (A. Toynbee), — sînt tot atîtea mărturii ale influenței sumeriene. Nu e mai puțin adevărat însă că această influență a fost de scurtă durată și că a avut doar un rol de stimulent, de catalizator. Influențele suferite nu au devenit imitații. Temele artistice sumeriene — cum observa același istoric al civilizației — au dispărut în curînd. În construcții, piatra — material abundent în Egipt — a înlocuit cărămida; edificiile monumentale egiptene sînt originale ca concepție și execuție; scrierea a evoluat pe un drum propriu. În căile comerciale pe care le-au deschis și au continuat să le parcurgă, ei și urmașii lor, sumerienii s-au arătat mult mai

îndrăzneți, în special ca navigatori. Dar dacă pe plan economic sumerienii s-au dovedit superiori, în schimb egiptenii i-au întrecut pe plan politic, realizînd — aproape chiar de la începutul istoriei lor — unificarea economică și administrativă, politică și culturală a țării lor.

TREI MII DE ANI DE ISTORIE

Civilizația egipteană s-a dezvoltat pe un teritoriu mic: suprafața cultivabilă a Egiptului faraonic nu o depășea pe aceea a Belgiei de azi. Locuitorii, mai degrabă scunzi de statură (media 1,63 m bărbații, 1,51 m femeile), erau înrudiți somatic și lingvistic cu populațiile Africii de nord și central-orientale. În epoca neoliticului triburile nord-africane de vînători nomazi au migrat populînd Delta și, progresiv, valea Nilului, regiuni care le ofereau posibilități optime și pentru o viață agricolă. Ca rasă, tipul egiptean era un amestec de hamiți și semiți. Au devenit sedentari, agricultori (probabil în mileniul al V-lea î.e.n.), au domesticit boul, asinul și porcul, și au continuat să-și confecționeze pînă tîrziu în epoca istorică, unelte din piatră.

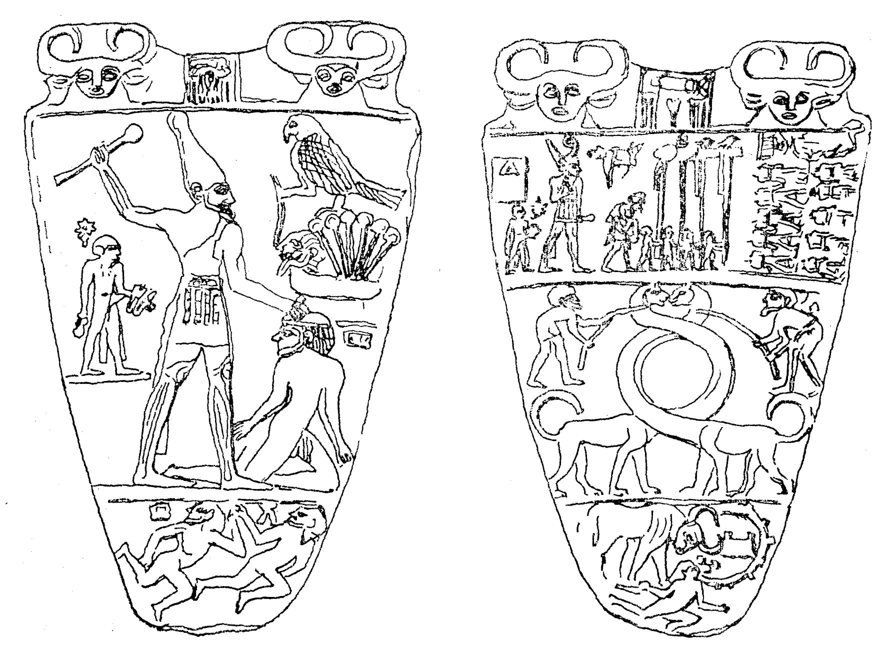
Începuturile civilizației egiptene, documentate arheologic, se grupează în trei faze: badariană, amratiană și nagadiană (sau gerzeană)[1]. Prima, care se situează la începutul mileniului al IV-lea î.e.n. s-a extins din Egiptul central în majoritatea zonei meridionale. În această perioadă se fac primele schimburi comerciale, se lucrează arama și o frumoasă ceramică neagră, cu tranziții cromatice spre brun și roșu. În faza amratiană (databilă între 3800—3600 î.e.n.) schimburile comerciale s-au extins pînă în Etiopia și Siria, uneltele și armele de silex erau fin lucrate, iar ceramica roșie cu o mare varietate de forme era decorată cu incizii geometrice și scene. În fine, cultura nagadiană sau cea gerzeană s-au dezvoltat din cea amratiană începînd de prin 3600 î.e.n. Ceramica tipică ornamentată cu desene lucrate în roșu imita forma vaselor de piatră. Apar acum — pentru prima dată în lume — vasele de faianță[2]. Influențele Asiei Mici sînt atestate de folosirea cărămizii de lut și a sigiliilor cilindrice mesopotamiene, de reprezentarea unor animale fantastice și de apariția unei scrieri pictografice. Cultura gerzeană a continuat pînă la începutul epocii istorice (sfîrșitul mileniului al IV-lea î.e.n.).

În această lungă perioadă numită „pre-dinastică“ s-au produs diferențierile sociale în clase, teritoriul Egiptului a fost împărțit în 42 de unități teritoriale, economice, administrative și politice (numite *nome*), iar comunitățile gentilice s-au organizat în două mari state separate — un fel de uniuni de ginți — în nordul țării (Egiptul de Jos) și în sud (Egiptul de Sus).

[1] După numele localităților în care au fost efectuate descoperirile arheologice: El Badari (în Egiptul Central), El Amrah și Nagada (în nordul Egiptului); sau El Gerzeh din oaza Fayum, unde așezările celor dintîi cultivatori de cereale din Egipt datează din jurul anului 4400 î.e.n.

[2] Denumire dată în Evul Mediu ceramicei lucrate cu această tehnică în orașul italian Faenza. Obiectele de faianță erau obținute dintr-un amestec de argilă și nisip, și arse la o temperatură înaltă, — ceea ce face ca suprafața obiectului să se topească și să dea o pastă albăstruie sau verzuie. Acest procedeu a fost inventat în Egipt, care în mileniul al II-lea î.e.n. ajunsese să exporte faianță în cantități mari (vase, sigilii, statuete, obiecte de podoabă).

Odată cu unirea celor două state începe epoca istorică a Egiptului, care se va împărți în trei mari perioade: a Regatului Vechi, Mediu și Nou[3]. În ce privește datarea lor, cronologia istoriei egiptene nu poate indica date certe; căci reperele cronologice cunoscute sînt date de numărul anilor de domnie a

„Paleta lui Narmer" (avers și revers). Șist din timpul dinastiei I-a (Muzeul din Cairo)

regilor din cele 31 de dinastii cîte s-au succedat. Se cunoaște numai durata unei domnii, nu însă și data cînd această domnie a început. De aceea, în privința unei datări calendaristice nu există un consens unanim[4].

Unificatorul celor două state (act politic care a avut loc în jurul anului 3100 î.e.n.) a fost regele din Egiptul de Jos, Menes[5], — fondatorul primei dinastii „thinite" (după numele capitalei sale Thinis, lîngă Abydos). În cursul unei lungi domnii — de 60 de ani, se pare, — Menes a pus să se sape primele mari

[3] Egiptologii însă stabilesc mai multe perioade; căci Regatul Vechi este precedat de perioada *thinită*, Regatului Nou îi urmează perioada *saită* (după numele capitalelor din respectivele perioade — Thinis și Sais); iar între principalele trei epoci se intercalează prima și a doua perioadă *intermediară*; în fine, epoca *tardivă* (dinastiile XXI—XXVI), prima și a doua epocă de *dominație persană* (dinastia XXVII—XXX), și epoca dinastiei *lagide* (a XXXI-a).

[4] Astfel, pentru începutul Regatului Vechi se dă data de 3400 î.e.n. (Erman, Sarton), de 3300 (J. Boulos), de 3200 (C. Daniel), de 3100 (Delorme), de 2850 (Nolli), ș.a.m.d. În cele ce urmează am optat pentru cronologia scurtă, propusă de J. Delorme (*Chronologie des civilisations*, Paris, 1969[3]). Tendința generală, azi, este de a se prefera cronologia scurtă.

[5] Identificat de unii egiptologi cu Narmer, de numele căruia este legată cunoscuta „paletă a lui Narmer", — pe care într-adevăr regele este reprezentat pe o față purtînd coroana albă a Egiptului de Jos și supunîndu-și inamicii, iar pe cealaltă față a paletei, Narmer cu coroana roșie a Egiptului de Sus, reconstruindu-și țara. — Nu este exclus însă ca Menes să fi fost „o igură sintetică, reprezentînd mai mulți regi" (Ralph Turner).

canale de irigaţie şi a fondat la graniţa dintre cele două state oraşul Memfis (dîndu-i deci numele său). A condus cu succes o expediţie contra Libiei, a dat regatului său un corp de legi şi a construit mai multe temple. — În timpul celei de-a doua dinastii thinite (2890-2686 î.e.n.) Egiptul a invadat Peninsula Sinai, bogată în zăcăminte de cupru. În această perioadă construcţiile funerare subterane (de la Saqqara şi Abydos) destinate regilor au atins deja dimensiuni impresionante, ajungînd la o lungime de 83 m, cu 58 de încăperi.

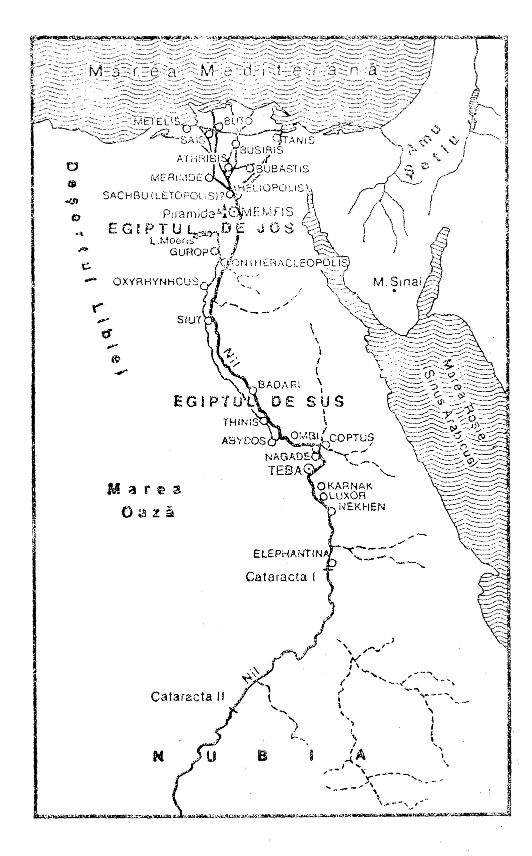
Cu dinastia a III-a (2686—2613 î.e.n.) — numită „memfită", după numele noii capitale, — începe perioada Regatului Vechi (care, dacă includem şi prima perioadă intermediară, se va încheia în 1991 î.e.n.). A fost în general o epocă de pace şi de prosperitate. Statul centralizat a devenit puternic, reţeaua de canale s-a amplificat, au sporit legăturile comerciale cu Siria, Nubia şi Libia; meşteşugurile s-au dezvoltat mult, în ştiinţă s-a ajuns la rezultate remarcabile, iar în artă şi literatură s-au creat primele capodopere. În timpul domniei regelui Djeser (2667-2648 î.e.n.) a apărut genialul arhitect Imhotep, a cărui celebritate a făcut — fapt nemaiîntîlnit pînă atunci în antichitate — să fie divinizat. Tot acum s-a construit şi piramida în trepte de la Saqqara.

Epoca dinastiei a IV-a (2613-2589 î.e.n.) — epoca de culme a prestigiului monarhiei „de esenţă divină" — este legată îndeosebi de construcţia Sfinxului din Giseh şi a celor trei mari piramide ale faraonilor Kheops, Khefren şi Mikerinos (după numele lor elenizate; în egipteană, Khufu, Khafra şi Menkaura). — Sub dinastia a V-a (2494-2345 î.e.n.) caracterul teoretic al regalităţii se accentuează, templele capătă multe privilegii şi libertăţi; fapt care face să crească foarte mult prestigiul şi influenţa preoţilor din oraşul Heliopolis, devenit centrul religios al Egiptului. — În timpul dinastiei a VI-a (2345-2181 î.e.n.) faraonii, pentru a contracara efectele declinului autorităţii lor, întreprind cîteva expediţii militare în Palestina şi Nubia, continuînd să stăpînească bogata Peninsulă Sinai. În acest timp însă, în interior ţara se dezmembrează în *nome* semi-independente.

Sub dinastiile VII—XI (2181-1991 î.e.n.) capitala se mută de la Memfis la Heracleopolis. Dar autoritatea regalităţii absolute este acum într-o gravă decădere. În 2048 î.e.n. oraşul Teba începe lupta pentru supremaţie contra noii capitale. În 2020 î.e.n. Egiptul supune Nubia de Jos. Dar haosul intern creşte, — situaţie reflectată şi în scrierile literar-morale ale timpului, *Profeţiile lui Ipuwer* şi *Învăţături pentru regele Merikare*. Guvernatorii nomelor — *nomarhii* — tind tot mai mult să devină independenţi şi să-şi transforme funcţiile atribuite personal în funcţii ereditare, — fapt care duce la instaurarea unor numeroase şi slabe microdinastii locale. În această perioadă de confuzie, de tulburări interne şi de criză a autorităţii centralizate (numită „prima perioadă intermediară") s-au redactat *Textele Sarcofagelor* şi prima formă a *Cărţii Morţilor*. Printre capodoperele literare din acest timp se numără *Sfătuirea unui om deznădăjduit cu sufletul său*, precum şi *Povestea ţăranului bun de gură*.

Cu dinastia a XII-a (1991-1786 î.e.n.) începe perioada Regatului Mediu. Capitala se mută la Teba, unde Amon este acum slăvit ca zeu suprem al Egiptului. Unitatea statului se reface, administraţia faraonică îşi recîştigă autoritatea, se construiesc numeroase monumente. Este perioada de aur a literaturii *Aventurile lui Sinuhet*, *Povestirea naufragiatului*, ş.a.). Energicul faraon Amenemhat I se impune guvernatorilor locali, acordă anumite libertăţi agricultorilor şi meseriaşilor, şi construieşte un canal de navigaţie care lega Nilul cu Marea Roşie. Urmaşii săi s-au dedicat politicii de reorganizare a puterii cen-

trale, dar şi celei de cuceriri. Sesostris III cucereşte Nubia, pătrunde în Sudanul de azi, apoi în Canaan. Faraonii continuă opera de administraţie internă, de recuperare a unor întinse terenuri pentru agricultură şi de asanare a oazei din Fayum.

Centre ale civilizaţiei şi culturii egiptene

Declinul Regatului Mediu începe cu dinastiile a XIII-a şi a XIV-a. Elemente numeroase din Asia Mică se infiltrează în Egipt, mişcările populare duc la dezagregarea puterii centrale a statului, în timp ce Nubia îşi recîştigă libertatea. În 1720 î.e.n. hiksoşii invadează Delta, introducînd în Egipt calul, carul de luptă, arme noi şi inaugurînd o nouă şi eficientă tactică de luptă. Hiksoşii îşi stabilesc capitala în Deltă, în oraşul Avaris; jefuiesc ţara, dar caută să-şi însuşească civilizaţia egipteană, preluîndu-i scrierea, tehnica administrativă şi chiar credinţele religioase. Egiptul va fi din nou împărţit în două regate: regatul memfit, din nord, din regiunea Deltei, sub autoritatea invadatorilor, şi regatul teban, din sud, controlat de egipteni (dar vasali ai hiksoşilor). Dinastiile a XV-a şi a XVI-a (1674-1567 î.e.n.), a regilor hiksoşi vor stăpîni mai bine de un secol (aşa-numita „a doua perioadă intermediară").

Faraonii din Teba, ai dinastiei a XVII-a, vor întreprinde opera de eliberare a ţării şi, în anul 1567 î.e.n., hiksoşii vor fi alungaţi.

Dinastia a XVIII-a inaugurează perioada Regatului Nou (1650?-1085 î.e.n.), odată cu o hotărîtă politică de expansiune înspre regiunile Asiei Mici. Ceea ce caracterizează această perioadă este militarismul. Regii acestor dinastii par a-şi fi descoperit o adevărată vocaţie războinică, un orgoliu de cuceritori şi un gust de a acumula cît mai multe prăzi şi prizonieri. Tuthmosis III (1504-1450 î.e.n.) în lunga sa domnie poartă nu mai puţin de 17 războaie, în Siria, altele în Fenicia, Nubia şi Palestina, întinzîndu-şi autoritatea necontestată pînă la ţărmurile Eufratului şi impunînd ţărilor supuse tributuri grele. Niciodată Egiptul nu ajunsese la o asemenea putere, opulenţă şi strălucire — despre care ne dă o imagine grandiosul templu al lui Amon din Karnak. Bogate prăzi aduce din ţara mitannienilor şi un alt mare cuceritor, Amenofis II (1450-1425 î.e.n.). Dar cu Amenofis III (1417-1379 î.e.n.) Egiptul revine la o politică de pace, care îi va permite faraonului să ridice numeroase şi grandioase construcţii, de felul magnificului templu din Luxor.

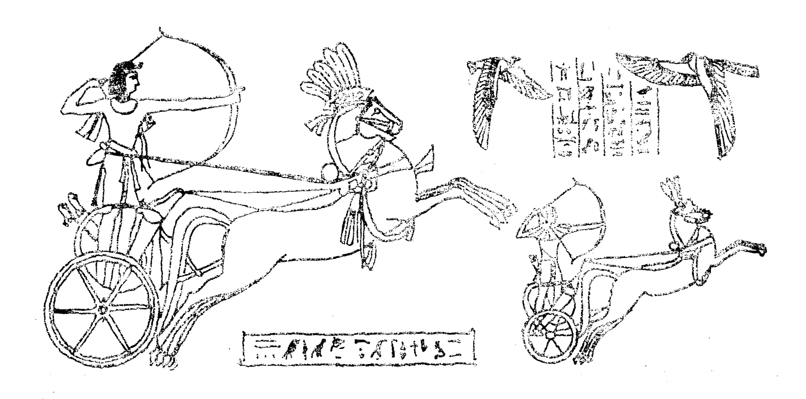
Între timp, puterea economică a templelor dedicate zeului Amon — rezultat al unor continui şi substanţiale privilegii şi donaţii, precum şi al unui eficient sistem administrativ — a făcut ca clerul teban să cîştige o mare influenţă exercitată în dauna puterii regale, cu care intră acum în conflict. Contra acestei situaţii va încerca să reacţioneze, îndată ajuns pe tron, tînărul faraon Amenofis IV (1379-1362 î.e.n.) — soţul frumoasei Nefertiti, „regele eretic" care iniţiază o reformă religioasă îndreptată împotriva intereselor prea-privilegiatului şi insubordonatului cler al lui Amon, şi pentru a restabili autoritatea absolută a faraonului. Dar politica sa, lipsită de un sprijin din partea marii majorităţi a populaţiei ţării, a eşuat în faţa puterii clerului, care se coalizase şi cu nobilii deţinători de mari domenii. Reconcilierea tronului cu clerul va fi opera lui Tutankamon (1361-1352 î.e.n.).

După ce Ramses I fondează (în 1320 î.e.n.) dinastia a XIX-a, faraonul Ramses II (1304-1234 î.e.n.) — marele constructor al splendidelor temple din Teba, Karnak, Abydos şi Abu Simbel în Nubia, — în ambiţia sa de a recuceri Siria s-a ciocnit de puterea militară a hitiţilor. I-a învins în bătălia de la Kadeş, dar a preferat să încheie pace (1284 î.e.n.) cînd s-a ivit un alt duşman, mai periculos: asirienii. Spre a asigura linişte ţării el a căutat, printr-o perseverentă şi abilă activitate diplomatică, să stabilească un eficace joc de alianţe. Dar echilibrul astfel creat a început să se clatine cînd, din nord, şi-au făcut apariţia la frontiera maritimă a ţării triburile nomade, de populaţii eterogene din bazinul Mediteranei, rămase în istorie sub numele de „Popoarele Mării". Urmaşii lui Ramses II vor rezista un timp cu succes[6]. Dar în curînd grave tulburări interne, mişcări populare şi conspiraţii de palat, vor aduce ţara — în timpul neînsemnaţilor regi ai dinastiei a XXI-a (1085-945 î.e.n.) — într-o jalnică stare de decadenţă. — Cu aceasta, epoca Regatului Nou a luat sfîrşit.

Ocupînd ţara, comandanţii trupelor de mercenari străini din armata egipteană vor reuşi să pună mîna pe putere şi să întemeieze o dinastie Libiană — a XXII-a (945-924 î.e.n.) — care va stăpîni Egiptul mai bine de două secole. În această perioadă, meşteşugurile (în primul rînd metalurgia) şi comerţul cunosc o relativă dezvoltare; dar în sud începe o gravă acţiune de dez-

[6] Mai ales Ramses III, care a edificat şi frumoasele temple de la Medinet, Haba şi complexul de temple de la Karnak. Ramses III a întreprins campanii victorioase în Libia, iar în 1190 î.e.n. a învins „Popoarele Mării", care încercaseră să invadeze Egiptul în 1200 î.e.n. — dată şi a fondării diinastei a XX-a.

membrare a statului. Vechiul regat al Nubiei se eliberează de sub dominația — între timp restabilită — egipteană; se consolidează, în timpul dinastiilor XXII-XXIV (759-716 î.e.n.). Unul din căpeteniile nubiene, etiopianul Șabaka, ocupă Teba și întemeiază o dinastie Etiopiană (a XXV-a, 716-664 î.e.n.),

Care de luptă ușoare egiptene

care va domni cam un secol peste întregul Egipt. În 666 î.e.n. Assurbanipal cucerește Egiptul pînă la Teba. Asirienii îl sprijină pe Psametic I, un nobil libian din orașul Sais, din zona Deltei, care întemeiase dinastia a XXVI-a (664-525 î.e.n.), numită *saită*. Sub această dinastie Egiptul își intensifică legăturile comerciale și culturale cu numeroase țări, mai ales cu grecii, pe care i-a protejat îndeosebi. După ce în 663 î.e.n. asirienii au pustiit Teba, Psametic I a eliberat Egiptul cu ajutorul mercenarilor greci.

În anul 525 î.e.n. perșii invadează și cuceresc Egiptul. Regele Cambise întemeiază dinastia a XXVII-a, care va domni pînă în 404 î.e.n., cînd perșii vor fi alungați. Faraonii dinastiilor XXVIII-a și a XXX-a vor domni peste întregul Egipt; pînă în 342 î.e.n., cînd perșii ocupă din nou țara, jefuind-o crunt și instaurînd satrapiile lor atît de odioase. Încît, după zece ani, cînd Alexandru Macedon va intra în Egipt, el va fi primit ca un adevărat eliberator; iar oracolul zeului Amon îl va declara „fiul zeului" și îl va recunoaște ca succesor legitim la tronul faraonilor. Mîndru de această supremă distincție pe care Egiptul i-o acorda, Alexandru Macedon a fondat în semn de gratitudine orașul care îi va purta numele — Alexandria — și care în același timp va constitui actul de naștere al unui Egipt nou: Egiptul elenistic.

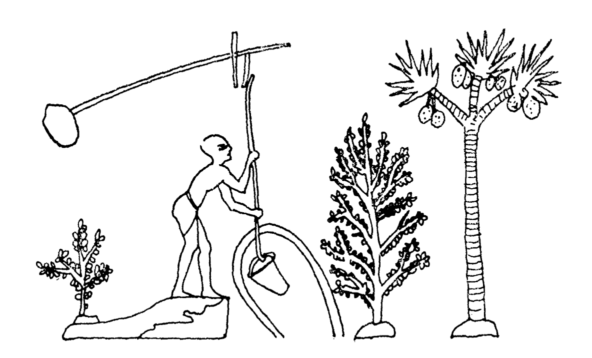
ECONOMIA. AGRICULTURA. HORTICULTURA

De la prima sa cataractă (de la Assuan) pînă la vărsarea sa în Deltă, Nilul are o lungime de aproximativ 700 km. După inundația sa de la sfîrșitul verii (inundație care dura o lună și jumătate sau două luni) și pînă la retragere, apele fluviului își lăsau nămolul pe o zonă a cărei lățime varia între 10 și

50 km[7]. Acest nămol vegetal și mineral, îngrășămînt natural perfect, asigura o deosebită fertilitate a solului (încît se pare că încă prin 1600 î.e.n. s-au obținut două recolte pe an).

Baza economiei Egiptului era agricultura. Principalele cereale cultivate erau orzul (în mai multe varietăți) și două varietăți de grîu. Fertilitatea excepțională a pămînturilor a făcut ca și în timpul lui Ramses II productivitatea lor să fie — cu tot modul primitiv de exploatare — aproape egală randamentului său de azi. Pentru arat (un arat superficial, terenul fiind mîlos, umed) țăranii foloseau un fel de săpăligă sau de casma de lemn, eventual cu lamă de piatră; sau (începînd din mileniul al III-lea î.e.n.) un plug de lemn, cu brăzdarul tot de lemn, sau de aramă[8]. (Săpăliga sau plugul erau trase de vaci, asini, catîri, sau chiar de oameni). După semănat, o turmă de oi sau de porci era pusă să străbată în lung și în lat arătura, astfel încît să îngroape semințele cu picioarele lor. Secerișul — care se făcea de grupuri de secerători și care era uneori însoțit și de muzică — avea loc în luna aprilie sau mai. Spicele erau tăiate (cam la jumătatea paiului) cu seceri de lemn, în care erau înfipte bucățele ascuțite de silex, colți, dinți, dînd tăișului secerii aspectul de ferăstrău. La aria de treierat, stratul de spice era îmblătit de copitele vitelor — vaci, boi, asini. Paiele și pleava erau folosite, amestecate cu lut, pentru cărămizi. Grăunțele erau apoi vînturate și trecute prin ciur. Scribii, funcționarii fiscului, măsurau cantitatea de grîne obținută și percepeau cota cuvenită; după care orzul și grîul erau însilozate.

Herodot spunea că Egiptul este un dar al Nilului[9]. Pămînturile atît de roditoare ale acestei țări îl puteau impresiona ușor pe cel venit din stîncoasa și arida Grecie, desigur. Dar totodată Nilul era și un stăpîn exigent, tiranic și capricios. Revărsarea insuficientă sau, dimpotrivă, creșterea excesivă a apelor sale provoca uneori ani grei de secetă, ori de mari inundații în anumite

Țăran egiptean scoțînd apa pentru irigație

regiuni întinse ale țării. La aceste calamități naturale se mai adăugau și altele: șoarecii de cîmp și vrăbiile, norii pustiitori de lăcuste, avida ierbivoră antilopa africană, sau turmele de hipopotami care în timpul nopții invadau ogoa-

[7] Astfel că terenul cultivabil al Nilului de Sus se întindea pe aprox. 13 000 km², iar al Deltei, pe o suprafață de 18 000 km².

[8] Sau de bronz; în nici un caz nu de fier, metal „blestemat", interzis de religie. Fierul va fi folosit în Egipt abia în epoca romană.

[9] „Egiptul... este pentru egipteni un pămînt dobîndit și un dar al fluviului" (*Istorii*, II, 5).

rele şi distrugeau recolta. Apoi, lipsa de întreţinere a digurilor şi a canalelor de irigaţie — situaţie frecventă în epocile de tulburări politice — provoca de asemenea foamete[10]. În regiunile din deşert foametea era o realitate aproape permanentă. În orice caz, „darul Nilului" era obţinut de plugar plătindu-l greu, — cu condiţiile în care efectua muncile agricole, precum şi cu grelele lucrări pe care era obligat să le facă. Erau lucrări mari de asanare a zonelor mlăştinoase, de construcţie şi întreţinere a canalelor şi digurilor[11], de nivelare a movilelor de aluviuni vechi, de umplere a unor depresiuni sau a unor scobituri, de amenajare a ostroavelor fluviului, sau de săpare a unor mari bazine-rezervoare (cum era, de ex., imensul lac de acumulare de la Fayum). Toate aceste lucrări erau dirijate şi controlate de stat.

După cereale, al doilea loc ca importanţă în economia Egiptului îl ocupa inul (a cărui cultură s-a dezvoltat intens începînd din mileniul al III-lea î.e.n.). Grăunţele de in erau folosite în alimentaţie, precum şi în medicină. Originar din Asia Mică, inul era planta textilă aproape unică[12] întrebuinţată de egipteni pentru confecţionarea articolelor de îmbrăcăminte. (Pielea sau împletiturile vegetale erau folosite rar; iar lîna oii era interzisă de religie ca fiind „impură"). Procedeele de semănare şi de recoltare a inului erau relativ avansate.

Începînd din mileniul al III-lea s-au dezvoltat în Egipt grădinăritul, pomicultura şi viticultura. În grădinile permanente se cultivau sistematic bobul şi lintea, fasolea şi mazărea, ceapa şi usturoiul, pepenii şi dovlecii, dar mai ales lăptuca. Dintre fructe — smochinele şi curmalele, rodiile, nuca de cocos şi fructele de sicomor. Viţa de vie, adusă din Asia Mică, era răspîndită în Egipt încă înainte de 3200 î.e.n. În timpul dinastiei a XVIII-a — deci începînd cam de prin 1600 î.e.n. — fusese introdus în Egipt şi măslinul, care a continuat însă să rămînă o raritate. (Undelemnul de măsline se importa mai ales din Siria şi din Palestina). — Pe lîngă plantele cultivate, ţăranul egiptean culegea de pe cîmp şi plante comestibile spontane: ierburi (de ex., ţelina), papirus, rizomi comestibili (precum şi plante ornamentale sau medicinale).

FLORA ŞI FAUNA. CREŞTEREA ANIMALELOR

Vegetaţia Egiptului antic nu era prea bogată — cu excepţia regiunii Deltei şi a celor cinci mari oaze[13]. În Deltă, în marile mlaştini şi pe locurile canalelor părăsite, trestia, lotusul şi papirusul creşteau din abundenţă.

[10] În timpul dinastiei a XX-a — „în anul hienelor cînd ne-a fost foame" cum menţionează un text al timpului — mormintele au fost jefuite de obiectele de argint pentru ca, vînzîndu-le, să se cumpere grîu pentru populaţie (cf. J. Yoyotte).

[11] În unele părţi ale Egiptului asemenea lucrări începuseră cu mult înainte de 3000 î.e.n. Dar în mod organizat şi generalizat, ele datează începînd cu dinastia a III-a, cînd au fost posibile datorită apariţiei statului unic centralizat.

[12] Bumbacul era importat. În Nubia, unde creştea în stare semi-sălbatică, bumbacul a început să fie folosit mai mult către începutul erei noastre. Din sec. III—V e.n., în Egipt cultura bumbacului a devenit şi a rămas pînă azi cea mai importantă cultură.

[13] Unde viticultura şi creşterea unui soi de măgari mici deţineau un rol important. În antichitate, oazele erau cultivate mai intensiv şi erau mult mai populate decît azi; fapt dovedit de prezenţa a numeroase temple şi necropole în aceste oaze.

Rizomul făinos al lotusului (plantă azi extrem de rară în Egipt) — cu cele două varietăţi: lotusul alb, cu miros neplăcut, şi lotusul albastru, cu parfum suav — era folosit în alimentaţie[14]. Papirusul[15] — din sec. XI e.n. dispărut complet în Egipt — plantă înrudită cu trestia şi care atingea înălţimea obişnuită de 3—4 m, avea o mulţime de întrebuinţări. Din papirus se construiau bărci, se împleteau funii şi coşuri, se confecţionau sandale, se ţeseau rogojini, partea de jos a tulpinei era comestibilă, iar din măduva tăiată în fîşii se prepara faimoasa „hîrtie" care îi poartă numele. — Păduri, în Egipt, existau numai de salcîmi, palmieri, tamarini şi sicomori, cu lemnul lor spongios, puţin rezistent. Lemnul pentru construcţii sau pentru mobile mai pretenţioase — pinul, cedrul — se aducea din Nubia, Siria şi Liban.

În epoca arhaică, fauna Egiptului şi a zonelor geografice învecinate era foarte bogată. În Deltă şi în regiunile apropiate erau elefanţi, rinoceri, mistreţi, cerbi, capre negre, mufloni, tauri şi măgari sălbatici, antilope, gazele. În zonele de deşert şi în oaze — lei, pantere, gheparzi, rîşi, hiene, şacali, girafe, struţi; iar în apele Nilului — crocodili şi hipopotami. În epoca Regatului Nou, prin Deltă şi de-a lungul Nilului mai rătăceau încă turme de bouri — vînatul de prestigiu al faraonilor şi nobililor.

Încă de pe la începutul mileniului al V-lea locuitorii văii Nilului aveau pe lîngă gospodăria lor cîini, porci şi capre, oi, boi şi vaci. Nu este vorba totuşi, la această dată, decît de o „selecţie empirică a speciilor". Abia de la începutul, sau numai de la mijlocul mileniului al III-lea î.e.n. se poate vorbi de o adevărată domesticire a animalelor. Astfel, egiptenii au domesticit nu numai cîinele, boul şi oaia, asinul, porcul sau pisica[16], ci şi antilopa, gazela, ţapul sălbatic şi hiena (care era îngrăşată şi consumată). Dar în timpul Regatului Mijlociu au renunţat la aceste animale din deşert, care după un început de domesticire, cînd scăpau din ţarcuri reveneau repede la starea lor iniţială de sălbăticie. Cămila şi bivolul vor fi introduse în Egipt abia în epoca romană.

Creşterea vitelor era răspîndită mai mult în Deltă. În restul ţării, terenul de păşunat trebuia redus la minimum, pentru a se lăsa cît mai mult loc pentru agricultură. Expediţiile militare nu vor neglija niciodată să aducă, drept pradă de război, şi turme mari de oi, de cornute, de cai. Calul (adus de hiksoşi) va fi folosit numai pentru tracţiune, în timp de pace sau în război (la carele de luptă), dar niciodată călărit. — Păsările de curte erau: porumbeii, cocorul, gîsca şi raţa. Găina şi cocoşul, domesticite de mult în Palestina, nu-şi vor face apariţia în Egipt decît foarte tîrziu.

Mai multe specii de boi fuseseră domesticite în Egipt. Egiptenii erau mari consumatori de lapte; dar vacile îi erau de ajutor ţăranului şi la arat. Boii erau folosiţi şi la tracţiunea marilor blocuri de piatră pentru obeliscuri sau la construcţia piramidelor şi templelor. Vacile de lapte — care erau venerate în tot Egiptul — nu erau niciodată animale de sacrificii.

[14] Lotusul era socotit de egipteni cea mai desăvîrşită dintre flori. În timpurile Regatului Nou a fost botezat, poetic, „frumosul" — în egipteana veche *nanufar*; cuvînt care s-a transmis unora din limbile europene prin intermediul arabilor.

[15] Cuvîntul grecesc *papyros* derivă, se pare, din cuvîntul egiptean *papuro* (= „regalul"). — „Papirusul va deveni imaginea viguroasă a lumii în gestaţie; transformat în coloana galbată, suportă templul, cadrul al renaşterii zilnice a Universului. Semn de bucurie şi de tinereţe..." (J. Yoyotte). — Azi, papirusul nu mai creşte decît în Sicilia şi în Uganda.

[16] Folosită şi la vînatul păsărilor. La vînătoarea în deşert erau folosite şi hienele; sau (ca în Europa Evului Mediu), ghepardul.

ȚĂRANII

În structura societății egiptene elementele de bază erau țăranii, meșteșugarii, negustorii (mai puțin) și sclavii. Categoriile suprapuse le constituiau scribii, preoții, nobilii, militarii; iar în vîrful piramidei sociale — regele.

Țăranul ducea viața pe care am văzut-o. Cel din Deltă însă era mai puțin supus corvezilor, obligațiilor de tot felul și abuzurilor administrației decît cel din valea Nilului; avea și o gospodărie ceva mai înstărită, și o alimentație mai îndestulătoare. În mica lui grădină cultiva zarzavaturi și fructe — dar nu avea voie să taie nici un pom, chiar din livada sa, fără aprobarea vizirului.

Tot pămîntul Egiptului aparținea de drept faraonului. Acesta dăruia suprafețe mari templelor, membrilor familiei sale, sau — în beneficiu — funcționarilor superiori ai statului (care le administrau și încasau veniturile, ca salariu pentru funcțiile pe care le îndeplineau), precum și ostașilor mai meritorii. Aceste pămînturi erau lucrate fie de sclavi. fie — mai cu seamă — de țărani liberi (ca salariați, sau în dijmă). Țăranii puteau deține și ei mici suprafețe de pămînt propriu.

În practică, proprietatea privată era recunoscută. Dar respectarea principiului conform căruia tot teritoriul Egiptului aparținea faraonului, îi permitea oricînd acestuia să confiște un teren. Norma fundamentală era: „Nici o posesiune, oricine ar fi fost posesorul, nu se justifica dacă nu era însoțită de îndeplinirea de către posesor a unei funcții în stat“ (M. G. Pelayo).

Exista deci și un fel de proprietate privată. Căci, încă din timpul Regatului Vechi, nobilii — membrii casei regale, sau cei proveniți din rîndurile înalților demnitari — dețineau domenii întinse, mari turme de vite, bunuri mobile și imobile, de care dispuneau în mod liber (le puteau vinde, dărui sau lăsa moștenire copiilor lor). În epocile tulburi, de declin a puterii regale, anumite grupuri, atît din înalta ierarhie clericală cît și din nobilime, au profitat și și-au însușit terenuri din domeniile regelui. Totuși, aceste cazuri și forme de proprietate privată erau cu totul neînsemnate în economia generală a statului. Egiptul a ținut întotdeauna să-și păstreze această formă, de *economie statală*. Ceea ce corespundea pe deplin realității; căci statul, pe lîngă domeniile care îi aparțineau direct (cele ale Palatului), sau indirect (cele ale templelor), era el cel care administra, controla și repartiza atît mijloacele de producție, cît și bunurile de consum (cf. J. Yoyotte).

Teritoriile ocupate de egipteni în alte țări, precum și beneficiile militare rezultate în epoca Regatului Nou, constituiau o formă de proprietate a faraonului. De asemenea, toți sclavii aparțineau — la început — faraonului. Patrimoniul Palatului se compunea din pămînturi, ateliere meșteșugărești și prăvălii; din produsele provenite din comerțul exterior, din intrările fiscale percepute ca tribut, precum și din corvezile de la care erau exceptați numai scribii, înalții demnitari și preoții. — Proprietățile templelor însumau cel

puţin 20% din suprafaţa cultivată a ţării, pe lîngă numeroase şi consistente alte bnuuri[17].

Condiţia ţăranului egiptean şi modul său de viaţă au rămas aproape neschimbate de-a lungul secolelor. Şi uneltele, şi mijloacele sale de producţie au rămas — cu mici şi neînsemnate modificări — aceleaşi. În timpul pe care i-l lăsau liber muncile cîmpului şi corvezile, ţăranul împletea frînghii, îşi lucra rudimentara îmbrăcăminte şi încălţăminte, sau îşi confecţiona tot atît de rudimentarele unelte agricole. Pentru a-şi lucra micul ogor trebuia adesea să închirieze vitele necesare de la vreun păstor, sau de la administraţia domeniilor (Palatului, templelor sau nobililor). Periodic, scribii îi făceau recensămîntul animalelor pe care le avea şi pentru care trebuia să plătească un anumit impozit.

Mărturiile literare ale timpului prezintă în culori negre viaţa mizerabilă a ţăranului, mereu supus nu numai primejdiilor şi calamităţilor naturale, ci şi feluritelor abuzuri şi silnicii ale creditorilor, ale fiscului, ale celorlalţi slujbaşi ai stăpînirii, şi ale soldaţilor ei — situaţii pe care cu atîta amărăciune le relatează, de pildă, *Povestea ţăranului bun de gură* (tradusă de C. Daniel în volumul *Gîndirea egipteană antică în texte*).

SCLAVII

Sclavia în Egipt se prezintă în forme particulare. Statutul social şi juridic al sclavilor era diferit aici de cel din alte ţări ale antichităţii. Nu erau total lipsiţi de drepturi legale, ca la romani; iar în economia Egiptului munca sclavilor nu avea o importanţă esenţială.

Proveneau din rîndurile prizonierilor de război, sau erau cumpăraţi de la negustorii sirieni de sclavi; dar numeroşi erau şi ţăranii liberi care erau nevoiţi să se vîndă singuri ca sclavi debitorilor lor cînd nu-şi puteau plăti datoriile contractate. În cazul din urmă, în contractul încheiat între cel înrobit şi noul său stăpîn era prevăzut atît termenul de înrobire, cît şi posibilitatea ţăranului de a se răscumpăra. Felul acesta specific de înrobire, regimul diferenţiat de tratament al diferitelor categorii de sclavi, precum şi confuzia creată de faptul că în textele egiptene cuvîntul „sclav" era folosit şi în sensul de „supus" sau de „slujitor", — au făcut ca însăşi existenţa sclaviei aici să fie pusă la îndoială de către unii egiptologi.

[17] Iată (după M. G. Pelayo) în ce consta patrimoniul unor temple în epoca lui Ramses al III-lea:

	Templul din Teba	*din Heliopolis*	*din Memfis*
Oameni	81 322	12 963	3 079
Animale	421 362	45 544	10 047
Grădini	433	64	5
Cîmpuri	2 393 km²	441 km²	28 km²
Bărci mari	23	3	2
Cariere de piatră	46	5	—
Sate	65	103	1

Dar sclavia, fără îndoială, exista — în forme locale specifice[18]. Sclavii puteau fi vînduți, închiriați pe un timp limitat (de pildă, sclavele tinere pentru cîteva zile), lăsați moștenire, — dar și eliberați, după ce stăpînul lor semna în acest sens un act oficial. Documentele timpului arată că prețurile erau foarte ridicate, — ceea ce ar putea lăsa să se creadă că numărul sclavilor nu ar fi fost foarte mare[19]. Totuși, în secolul al XII-lea î.e.n., numai templele din Teba aveau 86 000 de sclavi din prizonierii de război, dăruiți templelor de faraoni. (Căci prizonierii de război aparțineau de drept faraonului). Dar sclavii din Egipt aveau și o serie de drepturi. Cei străini puteau să-și adauge un nume egiptean, sau să se căsătorească cu egiptence, respectiv cu egipteni liberi; aveau dreptul să dețină bunuri și să dispună liber de ele (căci unii erau foarte buni meșteșugari); să posede exploatări agricole și să le lase moștenire fiilor lor, și chiar să-și angajeze servitori; sclavii domestici erau admiși — ca la greci — să ia parte la actele de cult pentru cinstirea strămoșilor stăpînilor lor. În epoca elenistică existau chiar sclavi care dețineau funcții publice (dar în acest caz, desigur că stăpînul reținea o bună parte din retribuția primită de sclavul-funcționar).

Sclavii erau folosiți la treburile domestice, sau în ateliere meșteșugărești (ale Palatului și ale templelor); mai puțin în agricultură, unde era preferată munca salariată a zilerului țăran; și incomparabil mai mult în mine și în carierele de piatră, precum și — în mod preponderent — la executarea marilor construcții. Munca celor din mine și din cariere era infernală. „Osîndiții care lucrează acolo au picioarele încătușate și trudesc fără încetare ziua și noaptea. N-au dreptul la odihnă și se iau măsuri strașnice ca să nu poată nici unul fugi, în nici un chip" (Diodor, III, 12). Cu toate acestea, cazurile de fugă nu erau rare; și de aceea, pentru a putea fi recunoscuți de stăpînii lor sclavii erau însemnați cu fierul roșu.

MEȘTEȘUGURILE

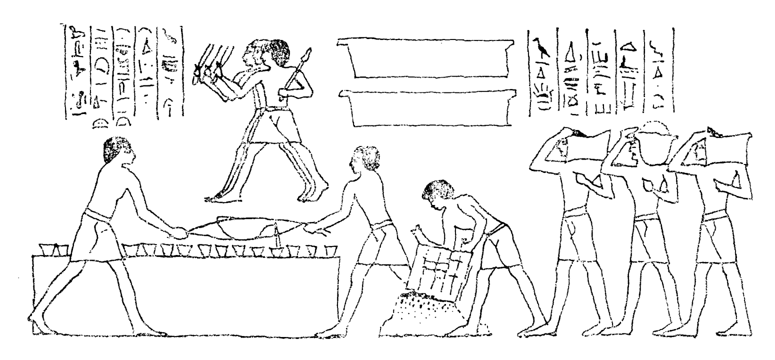
Marea bogăție naturală a Egiptului erau carierele de piatră. Piatră de construcție sau piatră pentru lucratul vaselor, statuilor și statuetelor, — granit (în regiunea Assuan, granit roz, cenușiu și negru), bazalt, calcar (care se găsea peste tot), gresie, cuarț roșu (care semăna cu lemnul de cedru); apoi diorit, porfir, alabastru, onix, serpentină, ș.a. Faraonul trimitea expediții alcătuite din mii de oameni ca să aducă piatra mai rară din regiuni îndepărtate.

Pregătirea blocurilor de piatră necesare construcției marilor piramide a atins un nivel tehnic excepțional, și încă cu mijloace atît de rudimentare de lucru, în acele timpuri îndepărtate cînd uneltele de bronz sau de fier lipseau

[18] La început existau și sclavi egipteni de origine (debitorii insolvabili); dar în epoca Regatului Nou se pare că toți sclavii erau numai străini; unii erau veniți în cadrul tributului vărsat Egiptului de țările supuse.

[19] Deși putea fi vorba, în acest caz, de meșteșugari (inclusiv de artiști) foarte pricepuți, vînduți la prețuri foarte mari.

cu desăvîrşire[20]. După desprinderea lor din masiv, blocurile erau trase pe sănii sau pe rulouri de lemn (uneori transportul se făcea şi cu ajutorul unor bărci mari, pe Nil) pînă la locul construcţiei, unde erau fasonate şi şlefuite. Ridicarea lor la înălţime se făcea pe rampe de pămînt bătut, amenajate în acest scop şi apoi înlăturate.

Scenă dintr-un atelier egiptean de pregătire şi turnare a bronzului

Munca în mine (exclusiv pe contul statului, singurul proprietar de mine) era şi mai dură. Cuarţuri aurifere se găseau în minele deşertului situat între Nil şi Marea Roşie. Aur se aducea şi din minele din Nubia[21], sau provenea din tributul impus sirienilor. Argintul — metal inexistent pe teritoriul Egiptului, totdeauna importat — era, în epoca Regatului Vechi, mult mai căutat şi mai scump decît aurul. Puţine au fost obiectele de argint depuse în mormintele de dinaintea epocii Regatului Nou; dar după 1950 î.e.n. folosirea argintului a devenit mult mai frecventă.

Din minele aflate în regiunea munţilor Sinai se aduceau şi pietre semipreţioase, — turcoaza, lapislazuli, ametistul, malahita, feldspatul verde, granatul, amazonita, ş.a. Judecînd numai după cantitatea, dar şi după excepţionala calitate a execuţiei obiectelor lucrate din aceste metale şi pietre, numărul meşteşugarilor argintari, bijutieri, şlefuitori, trebuie să fi fost considerabil[22].

Dintre metalele curente, plumbul era folosit foarte rar de egipteni (spre deosebire de asiro-babilonieni). Cositorul era importat; obiectele de bronz găsite — în compoziţia căruia intra cositorul — datează chiar de la începutul Regatului Nou. — Dar în Egipt metalurgia a fost mult mai înapoiată decît în

[20] Desprinderea din masiv şi tăierea blocurilor se făcea prin încălzirea la o temperatură înaltă a stîncii, peste care se turna apoi apă rece; în crăpăturile rezultate se introduceau pene sau dălţi de piatră. O altă tehnică era următoarea: cu un sfredel de cuarţ se făceau mai multe găuri, în linie pe direcţia dorită; în ele se introduceau bucăţi rotunde de lemn de salcîm, peste care se turna apă; apa umflînd aceste pene de lemn, producea crăparea pietrei.

[21] „Ţara aurului" (în egipteana veche cuvîntul *nub* însemna „aur"). — Cu foi de aur — considerat metal sfînt, care dădea nemurirea divină — se placau uşile templelor, mobilierul de cult, tronul regal (de ex. al faraonului Tutankamon), vîrfurile obeliscurilor, măştile şi imaginile zeilor sau ale faraonilor. Dar această „carne a zeilor", cum este numit aurul într-un text (iar argintul — „oasele zeilor") servea faraonilor din Regatul Nou să-şi şi decoreze demnitarii cu „coliere de aur", iar pe ofiţerii bravi, cu „muşte de aur".

[22] „Statuile de lapislazuli veritabil şi turcoaze erau în număr de 13 568; cele din aur şi alte metale scumpe atingeau jumătate din această cifră" (P. Montet).

Mesopotamia (cu excepţia lucratului bijuteriilor). Bronzul apare aici cu o mie de ani mai tîrziu (cam prin 2000 î.e.n.); iar fierul, în prima jumătate a mileniului I î.e.n. Dealtminteri, lipsea şi lemnul, combustibilul necesar cuptoarelor şi forjelor. În turnătorii şi la forje (care aparţineau statului sau templelor), turnătorii şi făurarii lucrau folosind mijloace mult mai rudimentare decît cele din Orientul Apropiat.

Printre celelalte meşteşuguri, cel al ceramicei artistice, al vaselor decorate, a rămas la un nivel foarte modest în Egipt; în schimb, meşteşugarii egipteni lucrau admirabile vase de piatră, de forme variate, elegante şi din diferite varietăţi de piatră. Egiptenii erau renumiţi în lumea antică prin ţesăturile lor de in, cu care statul realiza un mare volum de export: pînzeturi pentru rochii şi şorturi, giulgiuri şi bandaje pentru morţi, pînze de bărci, ţesături pentru aşternuturi, pentru pansamente, ş.a.m.d. Încă din perioada Regatului Vechi realizaseră o mare varietate de tipuri de ţesături — albe, colorate, cu desene, sau pictate cu scene figurate, în mai multe culori.

Cu toate acestea, meşteşugarii egipteni (cu excepţia celor care executau obiecte artistice, întru glorificarea regelui, a familiei şi a înalţilor săi demnitari, sau a zeilor. — şi care erau răsplătiţi generos) nu se bucurau, ca în societatea grecească de mai tîrziu, de consideraţie şi preţuire. Asemenea ţăranilor, erau adeseori victimele multor injustiţii, exploatări şi abuzuri din partea slujbaşilor statului sau ai templelor. Cît despre condiţiile inumane de viaţă ale muncitorilor şi meşteşugarilor egipteni, nimic nu ne dă o imagine mai fidelă şi mai limpede decît scrierile atît de patetice ale vremii; în special cea intitulată (şi avînd peste 220 de rînduri) *Învăţăturile lui Duauf către fiul său Kheti* (Regatul Mediu) şi scrierea cunoscută sub titlul — cam impropriu — *Satira meşteşugurilor* (Regatul Nou).

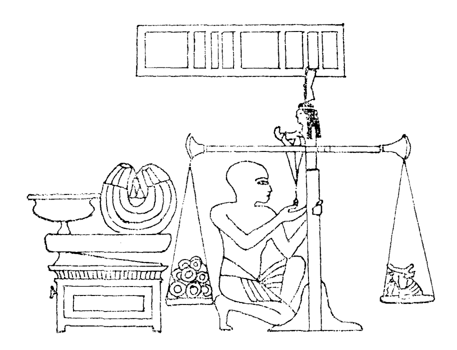
COMERŢUL

În Egiptul antic, comerţul era aproape în întregime un comerţ de stat. Comerţul exterior, cel puţin, era organizat şi controlat exclusiv de stat. Chiar din epoca Regatului Vechi Palatul regal organiza adevărate expediţii comerciale, sub conducerea unui fiu al regelui sau a unui demnitar superior. Grupuri mici de trimişi, înarmaţi, călătoreau — fie pe uscat, fie pe mare — pînă în regiuni îndepărtate: la Byblos, pe ţărmul fenician, în Nubia, în Punt (Somalia de azi), în Siria şi în alte părţi ale Orientului Apropiat. De acolo aduceau, în troc, mărfurile căutate.

Principalele articole de care Egiptul ducea lipsă — arama, bronzul, argintul, şi în special lemnul pentru construcţii — erau fie luate ca pradă în timpul campaniilor militare, fie primite ca tribut de la popoarele supuse, fie negociate de împuterniciţii regelui sau ai templelor. Aceştia tratau afaceri şi cu negustorii străini care navigau de-a lungul coastei Mării Roşii. Palatul şi marile temple îşi aveau propriile lor flote comerciale[23]. Negustorii străini — de obicei greci

[23] Spre sfîrşitul perioadei Regatului Vechi corăbiile egiptene — cu pînze, cu punte de comandă, cu cabine şi cu numeroşi vîslaşi — ajunseseră să atingă o lungime chiar de 30 m.

sau fenicieni) — nu erau acceptați în Egipt decît foarte rar și cu mare greutate. Chiar la o dată tîrzie (în secolele VII-VI î.e.n.) li se fixau anumite puncte obligatorii pentru tranzacțiile pe care le operau și erau supuși unui control foarte sever.

Negustor egiptean cîntărindu-și marfa

Egiptul putea exporta grîne, țesături de in, pește uscat, pielărie, aur, vase artistice de piatră, precum și foi de papirus care erau apoi difuzate în Orientul Mijlociu și în lumea grecească. Negustorii regelui și ai templelor aduceau în schimb — pe lîngă lemnul și metalele amintite mai sus — untdelemn, vin, arme, aromate, purpură, ceramică de artă și obiecte de fildeș.

Negustorii întîmpinau imense greutăți în drumurile lor. Pe uscat, pe drumurile impracticabile, transportul mărfurilor se făcea numai cu măgari și catîri; pe Nil — lipsă de porturi, bancuri de nisip, stînci, vîrtejuri, insule, curenți repezi, crocodili și pitoni. Deosebit de grea era pentru negustori navigația și pe Marea Roșie (abordată de pe la mijlocul mileniului al III-lea î.e.n.), pe ale cărei coaste nu existau puncte de aprovizionare, nici cu hrană, nici măcar cu apă.

Negustori propriu-ziși, care să practice liber și să trăiască din veniturile lor comerciale, nu existau nici pe piața internă, decît foarte puțini, desfăcînd mărfuri de mică valoare și fiind totdeauna controlați de administrația statului. Și aceștia însă erau mai degrabă niște intermediari, și uneori — probabil — chiar niște slujbași ai Palatului sau ai templelor. În interiorul țării bunurile circulau aproape numai pe baza schimbului în natură, practicat atît în orașe cît și la tîrgurile rurale. Totuși, chiar înainte de mijlocul mileniului al II-lea î.e.n. evaluarea mărfurilor schimbate în natură era făcută pe baza unei bucăți-etalon de metal (aramă, argint, aur), cu greutate fixă; piese care, probabil înainte de secolul al VIII-lea î.e.n. „erau ștampilate de trezoreria unui mare templu" (J. Yoyotte). În orice caz, nu se poate spune că în Egipt — unde moneda a apărut de fapt cu două sau trei secole mai tîrziu — s-ar fi stabilit o adevărată economie monetară[23 a].

Fapt este că, deși Egiptul a practicat un comerț exterior destul de activ, și cu toate că relativ frecvent era și micul comerț, și împrumutul cu dobîndă, totuși nu s-a format aici o adevărată pătură negustorească.

[23 a] Încă în perioada Regatului Vechi se întrebuințau, drept monede, inele de aramă de 15 gr, precum și unități de 3, 4, 6 și 50 de asemenea inele. Mai tîrziu a apărut *debenul* — bară de cupru de 51 gr. În sec. VIII î.e.n. (sau poate chiar înainte) se foloseau în operațiile comerciale lingouri de argint, ștampilate cu pecetea unui templu care le garanta astfel valoarea (M. G. Pelayo).

ORGANIZAREA ADMINISTRATIVĂ ŞI JUDECĂTOREASCĂ

Încă din perioada pre-dinastică, de la începutul mileniului al IV-lea î.e.n. societatea egipteană era organizată în mici comunităţi agrare, conduse de un sfat de bătrîni, avînd funcţii administrative, fiscale şi judecătoreşti; funcţii care mai tîrziu vor fi preluate de organe de stat specializate, recrutate din rîndurile scribilor. Aceste comunităţi rurale, care se vor perpetua încă mult timp, erau formate din oameni liberi, dar obligaţi la tot felul de corvezi, prestaţii şi biruri în natură.

Funcţionarul care ţinea evidenţa şi controla toate aceste obligaţii era scribul. El era reprezentantul, organul administrativ imediat al guvernatorilor provinciilor, al templelor şi al faraonului. Organizaţi într-un sistem ierarhic bine precizat şi cuprinzînd secţii distincte, scribii ţineau şi evidenţa cadastrului, a lucrărilor publice de efectuat, a nevoilor armatei, a distribuirii sclavilor, a tuturor obligaţiilor faţă de temple, de cult, de rege, ş.a. Ţara era împărţită în provincii (*nome*, al căror număr, iniţial de 38, a ajuns la 42), guvernate în numele regelui de *nomarhi*; şi care la rîndul lor erau împărţite în subunităţi administrative, ultima fiind satul. Deasupra nomarhului era „locţiitorul regelui", care concentra în mîinile sale şi atribuţiile militare din respectiva nomă, şi pe cele judecătoreşti.

Odată cu dinastia a IV-a (cu faraonul Kheops, se pare), funcţia de „locţiitor al regelui" a fost suprimată, instituindu-se acum aceea, centrală, de „vizir" unic. (În Regatul Nou vor fi doi viziri). Regele i-a transferat vizirului — de obicei numit dintre membrii familiei regale — atribuţiile efective de comandant militar suprem; de şef suprem (ajutat mai tîrziu de un consiliu consultativ de zece membri) al administraţiei — şi prin urmare de şef al tuturor scribilor din ţară; de judecător suprem, şi chiar de controlor administrativ suprem al domeniilor templelor. Numai cultul religios şi treburile Palatului nu ţineau de competenţa sa. Vizirul raporta regulat regelui şi primea ordinele lui.

Este evident că funcţia de vizir cu toate prerogativele sale a fost creată de monarh pentru a contracara tendinţele centrifuge, de autonomie şi independenţă ale nomarhilor şi ale nobililor mari proprietari funciari. Provinciilor, *nomelor*, nu li s-a mai lăsat nici un fel de autonomie. În acest sistem centralizat la extrem, vizirul controla tot — lucrările publice, fiscul, transporturile pe Nil, treburile armatei, întregul aparat birocratic, — fiind totodată şi şeful suprem al justiţiei.

Justiţia constituia o funcţie distinctă, dar nu era încredinţată unui corp aparte, separat de cel al administraţiei[24].

[24] În epoca Regatului Vechi erau şase centre de judecată, ai căror judecători erau înalţi funcţionari ai ţării. În timpul Regatului Nou s-a creat un tribunal suprem; apoi — tribunale speciale pentru judecarea delictelor politice, care acţionau după instrucţiunile faraonului. — Legi egiptene codificate nu cunoaştem; dar se pare că nu erau nişte norme abstracte, ci aplicate la o anumită situaţie. „În Egiptul antic n-a apărut niciodată ideea de a reduce ordinea juridică la o codificare" (M. García Pelayo).

Puterea legislativă și judecătorească era, practic, în mîna vizirului, care o exercita prin intermediul tribunalului regal. Vizirul și primea, personal, în audiență pe orice reclamant.

Procedura judiciară urma calea unor norme riguroase, precise și surprinzător de „moderne". Procedura civilă, cel puțin, era foarte civilizată. De pildă, în caz de diferend cu fiscul reclamantul din capitală putea face contestație în termen de trei zile, iar cel din restul țării, în termen de două luni. Orice reclamație era înaintată în scris și era înregistrată de grefier, în timp ce arhivarii țineau evidența actelor. Judecătorii luau o hotărîre pe baza actelor scrise, a dovezilor și a depoziției martorilor. Mersul instrucțiunii era de asemenea consemnat în scris. Tribunalul decidea dacă era cazul ca o cauză să mai fie încă cercetată, sau dacă martorii trebuiau să presteze un jurămînt. Tribunalele erau în număr mare, iar judecătorii, foarte numeroși. Exista și un „procuror", un reprezentant al ministerului public. Cauzele de mai mică importanță se judecau și la fața locului, în afara sediului tribunalelor. Părțile, în persoană, erau ascultate îndelung de judecători, — care își consemnau în scris sentința.

Pedepsele par să fi fost foarte severe, mai ales în timpul Regatului Nou, cînd se crede că legile egiptene s-ar fi inspirat din *Codul lui Hammurabi*. În faza de instrucție a cauzelor penale se putea aplica și bătaia cu lovituri de baston. Aceeași pedeapsă era prevăzută și pentru calomnie, furturi mici, abuzuri în administrație, ș.a. Sperjurul era pedepsit cu tăierea nasului sau a urechilor, precum și cu deportarea. Existau și închisori, pentru detențiuni preventive sau pentru cei ce așteptau executarea pedepsei capitale. Aceasta se aplica mai rar, — în caz de rebeliune și conspirație contra statului, de omucidere, de viol și adulter feminin, sau de furt dintr-un mormînt regal. Corupția judecătorilor se pedepsea de asemenea cu moartea — prin sinucidere impusă. Formele obișnuite de pedeapsă capitală erau decapitarea sau arderea. Pentru alte delicte, egiptenii au fost cei care au inventat lagărele de muncă forțată.

O operă de gîndire morală din secolul al XV-lea î.e.n. consemnează instrucțiunile pe care faraonul le dă vizirului său, — în termeni care vor să creeze o imagine ideală despre justiția egipteană:

„Nu uita, așadar, să judeci cu dreptate. Este o hulă împotriva zeului să te arăți părtinitor. Aceasta este învățătura. Privește la omul pe care îl cunoști ca la omul care nu îți este cunoscut; și la cel ce se află pe lîngă rege la fel ca acela ce se află departe de Palat. Nu trece cu vederea pe un om ce ți se plînge ție fără să iei aminte la cuvintele sale" (trad. C. Daniel).

Dar alte scrieri arată că asemenea instrucțiuni nu prea erau respectate. Într-un alt text, nu cu mult anterior celui de mai sus, constatările sînt grave: „Tîlhari, hoți, furi, iată cine sînt marii dregători, care au fost totuși numiți (ca să osîndească răul; un loc de scăpare pentru cel silnic, iată cine sînt înalții slujbași, care au fost totuși numiți ca să pedepsească înșelăciunea nelegiuită" (*Id.*).

SCRIBII. MILITARII. NOBILII

Scribul era elementul de bază al vieții administrative, birocratice și culturale a statului. Chiar din epoca pre-dinastică, el fusese cel care concepuse și îndrumase lucrările de irigație, de asanare, de construcție și de întreținere

a canalurilor și digurilor; de control al îndeplinirii lucrărilor, prestațiilor, corvezilor și de achitare la timp a dărilor și impozitelor. De asemenea, scribul a fost acela care a conceput și a executat monumentalele construcții ale Egiptului antic.

Căci scribul era singurul care poseda o instrucție sistematică, multilaterală sau specializată. Această instrucție o căpăta în familie (căci profesiunea de scrib se transmitea din tată în fiu) sau pe lîngă scribii-maeștri mai bătrîni. Începînd din timpul Regatului Mediu însă funcționau școli speciale de scribi. În aceste școli — cu o durată de cel puțin 12 ani — viitorul scrib învăța perfect scrierea și desenul, și studia aritmetica și geometria; își însușea apoi cunoștințe de istorie și geografie; și neapărat cunoștințe tehnice de construcție a mormintelor și piramidelor, a templelor și palatelor. De asemenea, studia legile statului și dispozițiile în vigoare ale vizirilor. Dar scribii au fost și oameni de litere, autorii numeroaselor opere cu caracter literar, religios-mitologic, sau de morală.

Dintre toate profesiunile, aceea de scrib era cea mai respectată. Scribii erau bine retribuiți, iar regii le dăruiau adeseori și moșii și sclavi. Provenind exclusiv din familii înstărite (de nobili, de viziri, de membri ai înaltului cler, și chiar din familia regală), scribii puteau ajunge — în funcție de pregătirea, de capacitatea și de relațiile lor personale — la cele mai înalte demnități în stat (inclusiv aceea de vizir). Celebra statuie de la Louvre (la fel ca cea asemănătoare, din muzeul din Cairo) nu reprezintă un scrib oarecare, ci un înalt demnitar din timpul dinastiei a V-a.

Militarii au ajuns la o anumită poziție socială mai apreciată abia la o dată tîrzie.

În perioada Regatului Vechi serviciul militar — pe un timp determinat — era obligatoriu, la fel ca orice altă prestație, dar într-un fel special: în timp de pace soldații efectuau diferite munci în cariere de piatră sau în construcții. Alteori, făceau parte din „expedițiile comerciale" pe care statul le trimitea în țări îndepărtate. Cu timpul, din garda personală a regelui a luat ființă o armată permanentă, formată însă din străini. După invazia hiksoșilor armata egipteană (al cărei șef suprem era faraonul) a fost reorganizată, adoptînd un armament mai adecvat și o tactică de luptă mai eficientă. Exista și un corp de poliție în orașe și un corp de miliție în oaze. Garnizoanele erau stabilite în orașe, precum și pe traseele drumurilor comerciale mai importante, unde se construiau și fortărețe.

Începînd din secolul al XIII-lea î.e.n. s-a constituit o armată profesionistă, cu militari de carieră (alături de care însă mai funcționa — periodic — și serviciul militar obligatoriu). Faraonul acorda militarilor proprietăți funciare, precum și o serie de privilegii: scutiri de impozite, beneficii în natură, ș.a. Din epoca Regatului Nou s-a extins tot mai mult sistemul trupelor de mercenari. Căci, cum egiptenii nu aveau o vocație militaristă, cariera armelor nu s-a bucurat în Egipt de o considerație deosebită.

Nobilii constituiau o categorie socială ale cărei origini îndepărtate se regăsesc în străvechea aristocrație tribală, puternică pînă la formarea celor două state. Rolul lor important a continuat, ca administratori ai nomelor, sau ca persoane din familia și din anturajul regelui. Faraonul le-a acordat moșii, tot felul de privilegii — temporar sau pe viață, — demnități și titluri ereditare. În felul acesta ei și-au consolidat, treptat, situația de mari proprie-

tari funciari, deţinînd cele mai importante funcţii în administraţie şi o mare influenţă la Palat.

Uneori nobilii — al căror număr la un moment dat ajunsese în jur de 500 — au manifestat atitudini de independenţă şi autonomie absolută, care au pus în dificultate autoritatea faraonului. De asemenea, prin abuzurile şi despotismul lor au creat ţăranilor condiţii de viaţă extrem de grele, ceea ce nu o dată a dus la mişcări populare împotriva acestor mici tirani locali. Numai începînd din perioada Regatului Mediu (şi nu definitiv) faraonii au reuşit să-şi restabilească autoritatea asupra nobililor.

În schimb acum, regii s-au arătat tot mai generoşi faţă de temple şi de înaltul cler, dăruindu-le întinse domenii şi un mare număr de sclavi. În felul acesta templele au devenit o mare forţă economică, nu rareori sustrăgîndu-se de sub autoritatea faraonului. S-a format astfel şi o aristocraţie sacerdotală, beneficiind de privilegii mai numeroase, mai substanţiale, şi prin aceasta devenind o forţă net superioară aristocraţiei laice — dar la fel de opresivă şi de abuzivă.

CLERUL

La începuturile istoriei egiptene preoţii deţineau o situaţie fără prea mare importanţă. Regele — fiu al zeului şi zeu el însuşi — era cel care îi numea în funcţie şi care le acorda doar anumite prerogative, limitate la exercitarea unor acte de cult.

Dar din timpul marilor faraoni Kheops, Khefren şi Mikerinos, preoţii superiori fiind numiţi dintre fiii regelui (sau preotesele templelor, dintre fiicele lui), prestigiul clerului a crescut, extinzîndu-şi autoritatea spirituală progresiv chiar şi asupra organelor justiţiei. Această autoritate a sporit şi mai mult, pe măsură ce cultul zeului cîştiga mai mult în importanţă faţă de cultul faraonului. Iar cînd templele vor începe să fie dăruite cu proprietăţi tot mai mari[25], cu privilegii mai multe şi cu mai mulţi sclavi; cînd marele preot al unui templu va cumula şi funcţia laică de guvernator al unei provincii; şi cînd, pe de altă parte, funcţia sacerdotală va deveni ereditară, — aristocraţia clericală va deveni tot mai independentă şi cu un rol tot mai important în viaţa statului. Din ultimii ani ai mileniului al II-lea î.e.n. începînd, pe tronul Egiptului vor ajunge şi cîţiva dintre marii preoţi ai templului lui Amon.

Treburile templului erau conduse de marele preot, secondat de „consiliul templului". Preoţii Egiptului — care erau de fapt *îndrumători* spirituali, deşi se considerau doar *servitori* ai zeului — îşi exercitau atribuţiile alternativ, de patru ori pe an pe cîte o perioadă de o lună. În restul anului, duceau o viaţă de laic. Funcţia de preot se moştenea în familie adeseori; dar se şi „cumpăra", sau era conferită de rege. Corpul sacerdotal era organizat într-o riguroasă ierarhie, în care intrau nu mai puţin de 40 de categorii de preoţi[26]. În afară

[25] Unele temple posedau mari latifundii chiar şi în alte ţări, — în Nubia, sau în Siria.

[26] Administratori ai bunurilor templului, sacerdoţi care oficiau actele cultului divin, alţii ai cultului faraonilor, alţii ai cultului animalelor; alţii care îndeplineau practici magice, care oficiau slujbele funebre, care practicau medicina, care pictau sau sculptau mormintele, care pregăteau sarcofagele, care redactau textele religioase sau ţineau analele şi arhivele templului (aceştia erau sacerdoţi-scribi); apoi astrologi, ghicitori, ş.a.m.d. Din categoriile inferioare făceau parte — ultimii — preoţii care pregăteau mumiile şi cei care îmbălsămau animalele sacre.

de sacerdoți templul mai avea — pentru marile ceremonii religioase — un corp de cîntăreți vocali și cîntăreți instrumentiști.

Preotesele templelor, care încă din epoca Regatului Vechi erau recrutate din familiile regale și aristocratice, vor avea — mai ales în timpul Regatului Nou — un rol foarte important. Marea preoteasă a zeului Amon din Teba (funcție deținută totdeauna de o membră a familiei regale) avea o mare influență politică; ea era „soția zeului", și ca atare ținea locul faraonului.

Preoții — care erau neapărat circumciși[27] — trebuiau să se supună cu strictețe unor obligații și să observe anumite interdicții. Umblau totdeauna tunși, rași, epilați și nu aveau voie să poarte decît îmbrăcăminte din pînză de in; făceau ablutiuni rituale de două ori pe zi și de două ori pe noapte; erau obligați la abstinență sexuală pe timpul cînd erau de serviciu la templu; trebuiau să se abțină să consume anumite alimente (îndeosebi pește) sau să călătorească pe mare; să evite cifra 7 sau, în călătorii, să călărească un măgar, etc. Unii aveau atribuții de ordin pur cultural; conduceau școlile și atelierele de artă, controlau grupurile de scribi tineri, țineau în ordine bibliotecile templelor, sau redactau ei înșiși lucrări de morală.

FARAONUL

Denumirea de „faraon" dată regelui datează doar din mileniul I î.e.n.[28]. Dar și înainte și după această dată protocolul oficial îl menționa pe rege cu cinci nume, care îi indicau atribuțiile supranaturale și originea sa divină, coborîtor din mai mulți zei.

Într-adevăr, faraonul a fost considerat de la începutul istoriei Egiptului ca un zeu, atît în viață cît și după moarte. Viața eternă îi este asigurată de drept. Recoltele țării sînt abundente grație puterii sale divine. El este cel mai bun, cel mai drept, atotștiutor și întotdeauna desăvîrșit în judecata și hotărîrile pe care le ia. Faraonul este o imagine a perfecțiunii întruchipate. Viața lui deci trebuie să fie asemenea celei a unui fiu de zeu și zeu el însuși; persoana lui este obiectul unui cult special, lui i se cuvine adorația din partea

[27] Ca un semn de purificare. Practica circumciziei era extinsă și la oamenii din popor, fără a fi însă în nici o epocă generalizată. Adesecori, de pildă, nici faraonii nu erau circumciși. Acest rit (practicat și azi, nu numai la evrei, ci și la musulmani și la unele triburi africane) este legat și de ideea mistică a asigurării fecundității. (Vezi scrierea biblică *Facerea* (Geneza), XVII, 6–11).

[28] Cuvîntul egiptean din care deriva însemna „casă mare, palat"; sens asimilat cu acela de stăpîn al palatului. — „Faraonul este cel ce condiționează nu numai menținerea ordinei naturale, ci și a celei sociale, care se menține grație acțiunilor sale. — Calitățile sau forțele prin intermediul cărora el poate să-și îndeplinească funcțiile sînt *Ka* și *Maat*. *Ka* este forța vitală, funcția creatoare și conservatoare, forța în sine cît și rezultatele sale (bogăție, succes, soarta în viitor, etc.)... *Ka* nu este o forță vitală aceeași pentru toți oamenii, nici nu are aceeași vigoare în toate epocile și împrejurările vieții omului... *Ka*-ul faraonului este forța vitală ce mișcă lumea naturală în favoarea umanității... *Maat* are o semnificație atît etică cît și metafizică. Înseamnă ordine, adevăr, justiție. Este relația armonioasă a tuturor elementelor cosmice și ceea ce le menține într-o coeziune. Faraonul este creat de *Maat* și este totodată pe pămînt domnul și răspînditorul de *Maat*. Cînd, după o perioadă de anarhie se revine la ordine, se spune că a fost restaurat *Maat*. Ceea ce este în acord cu *Maat* este bun, drept și adevărat; ceea ce nu e în acord, este rău, nedrept și greșit. *Maat* aparține originar faraonului. Vizirul și scribii sînt, într-un rang distinct, sacerdoții și custozii *Maat*-ului" (M. G. Pelayo).

tuturor, puterea lui de monarh absolut derivă de drept din caracterul său divin. Zeul suprem i-a dat delegaţia să conducă ţara, l-a proclamat stăpîn pămîntesc atotputernic. Viaţa sa de fiecare zi se desfăşoară după un ceremonial complex, asemănător celui rezervat în templu zeului — tămîieri, abluţiuni, fardare, îmbrăcare cu veşminte noi, ş.a., rituri care au un sens magic.

Cu ocazia ceremoniilor sau în reprezentările statuare sau picturale faraonul poartă aceleaşi însemne pe care le poartă şi zeii: o coadă de taur atîrnată de veşmînt (semn al forţei fizice), o coroană dublă, combinînd o bonetă albă cu o mitră roşie (coroanele Egiptului de Jos şi de Sus), o barbă falsă, un sceptru cu capul zeului Seth şi un bici (semnele puterii divine), iar din coroană atîrnîndu-i în mijlocul frunţii, un cap de cobră, un *uraeus*, simbolul soarelui. O centură cu cartuşul său, un pectoral masiv de aur, o salbă de aur sau de perle la gît, brăţări la mîini şi la glezne, completează ţinuta de ceremonie. — Faraonul era supus (?) unor interdicţii alimentare: nici peşte, nici carne de berbec sau de gîscă, iar legumele numai crude.

Spre deosebire însă de un alt monarh oriental absolut şi divinizat, faraonul nu era nici inactiv, nici crud în comportarea sa, nici invizibil altora, nici nu se izola de supuşii săi. Dimpotrivă, se ocupa personal de ţara şi poporul său, primea în audienţă şi dădea ordine, lucra în fiecare dimineaţă în „biroul" său unde îl aşteptau scribii-secretari, citea scrisori sau rapoarte şi dicta dispoziţiile sau răspunsurile (dispoziţii care, în lipsa unui cod, deveneau legi). Conducea efectiv — direct sau delegîndu-şi substitutul — administraţia ţării, justiţia, cultul şi armata. Îşi alegea înalţii demnitari, îşi organiza armata, stabilea o rigidă etichetă, acorda recompense, şi chiar se ocupa de ştiinţă, de litere, de medicină, de teologie.

Idealizarea oficială a faraonului nu i-a făcut totuşi pe egipteni să îi uite caracterul de fiinţă omenească. Ca atare, analele egiptene consemnează şi actele sale — private sau politice — uneori meschine, nedemne; în timp ce unele scrieri intitulate „învăţături" arată că el putea (şi chiar trebuia) să se gîndească şi la răscoale populare.

Atribuţiile cele mai înalte ale faraonului se referă la sfera vieţii religioase. El este şeful suprem al cultului, în numele lui se aduc jertfe zeilor, în fiecare zi şi în toate templele; el prezidează toate ceremoniile şi ritualurile legate de viaţa agricolă a ţării, el porunceşte să se construiască şi să se restaureze templele, pe care le subvenţionează din tezaurul său personal; are prerogative de teolog suprem, are drepturi şi puteri (cel puţin teoretic) să decreteze şi să formuleze dogme religioase. — În al doilea rînd, faraonul avea datoria să-şi apere ţara contra duşmanilor. Funcţia sa de comandant suprem al armatei s-a accentuat după alungarea hiksoşilor şi după succesele militare obţinute apoi de Egipt în Palestina, Siria şi Mesopotamia. — În general însă faraonii nu s-au arătat pasionaţi de viaţa militară (cu excepţia unor mari războinici, ca Tuthmosis III sau ca Ramses II). — În fine, a treia serie de atribuţii ale faraonului era să asigure ţării o bună administraţie şi o justiţie dreaptă. (În Egipt, domeniile acestor două activităţi nu erau perfect separate şi rigid distincte).

Faraonul îşi primea în fiecare dimineaţă vizirul, inspectorii şi pe membrii consiliului „celor zece", cu care lucra. Era prezent la toate marile sărbători religioase — la care uneori oficia chiar el în persoană, — precum şi la importantele ceremonii agrare. Apărea în procesiunile solemne înconjurat de curteni, cu un fast impunător. În principiu, cel mai umil cetăţean avea dreptul să-i

adreseze personal plîngerile; în practică însă, autoritatea sa supremă în acest domeniu şi-o transfera vizirului său, care reprezenta „voinţa stăpînului, ochii şi urechile regelui". Încît termenii în care faraonul era idealizat în textele oficiale, ca „părinte şi ocrotitor bun şi drept", rămîn cele mai adeseori în registrul propagandei oficiale a regalităţii.

Ca viaţă privată, faraonul avea — singurul în Egipt, alături de cîţiva nobili, favoriţii săi — privilegiul poligamiei. Dintre soţii, alegea (provizoriu) una pe care o declara regină oficială. Pentru a se păstra puritatea sîngelui regal, adesea faraonul îşi lua ca soţie pe una din surorile sale (iar în epoca Regatului Nou, chiar pe una din fiicele sale). În plus avea, bineînţeles, şi un harem bine asortat.

LOCUINŢA. ALIMENTAŢIA. ÎMBRĂCĂMINTEA

Textele literare şi religioase egiptene, precum şi Herodot[29] care cunoscuse Egiptul secolului al V-lea î.e.n. — şi în mod substanţial documentele picturale şi sculpturale — ne-au comunicat un bogat material informativ privind viaţa cotidiană a egiptenilor.

Întîi, asupra locuinţelor. Clima caldă a ţării şi lipsa totală de ploi simplificau mult această problemă. Ţăranii, păstorii şi pescarii locuiau în colibe făcute din trestie sau în case simple din chirpici. Celelalte case — toate, inclusiv palatul regal — erau construite din cărămidă uscată la soare, foarte rar folosindu-se şi cîteva bîrne de lemn. Casele celor mai avuţi aveau două nivele şi un subsol (drept magazie), cu o terasă la nivelul superior, — loc de retragere în răcoarea serii. Aerisirea se făcea prin ferestrele practicate în acoperiş. Casele celor mai bogaţi aveau şi un parc, cu flori şi arbori — eventual şi un bazin, — înconjurat cu un gard înalt de pămînt bătut. În curte erau cămările, bucătăria, staulele, hambarele şi locuinţele sclavilor sau servitorilor.

În casele sau colibele ţăranilor se aflau doar cîteva rogojini în loc de scaune şi paturi, şi cîteva vase de lut. Dar şi în casele bogaţilor, mobilierul — uneori lucrat chiar artistic, din lemn şi alte materiale de preţ, cu incrustaţii, etc. — se reducea la paturi, mese, scăunele joase şi cîteva lăzi pentru păstrarea veselei şi a îmbrăcămintei. — În gospodăria ţăranului se aflau vitele şi păsările de curte; lîngă casă, grădina de zarzavaturi. Nu lipsea pisica, uneori dresată pentru a vîna păsări, dar totdeauna de folos contra şoarecilor, a şobolanilor şi a şerpilor veninoşi.

Alimentul principal era pîinea şi celelalte preparate din făină. Preoţii prescriau pregătirea pîinii fără sare — socotită element „impur"; dar această prescripţie nu era respectată decît cel mult de către preoţi. În timpul Regatului Nou egiptenii pregăteau mai bine de 40 de sorturi de pîine şi alte preparate cu diferite ingrediente. Din cauza lipsei combustibilului, o bună parte din alimentaţia egipteanului sărac o constituiau mîncările crude, nefierte sau fripte. Carnea de vită şi de oaie era un lux rezervat celor bogaţi[30]. Preoţii considerau

[29] „Voi povesti mai pe larg despre ţara Egiptului, pentru că are cele mai multe minunăţii de admirat decît orice altă ţară, şi ne înfăţişează lucruri mai presus de puterea cuvîntului faţă de orice altă parte a lumii" (Herodot, *Istorii*, II, 35).

[30] Deşi, după afirmaţia lui Herodot, animalele cornute nu erau tăiate decît la sacrificii (*Istorii*, II, 41).

că peştele era un aliment „impur"; dar ţăranii consumau mult peşte, proaspăt, uscat sau sărat. Porcul era socotit un animal necurat[31]; dar în afară de preoţi, ceilalţi aveau voie să mănînce carne de porc o dată pe lună. Preoţii nu consumau deloc sare, nici ceapă sau usturoi, şi nu mîncau niciodată peşte sau carne de porc[32].

Interesante sînt şi alte amănunte privind alimentaţia. De pildă, faptul că nu orice peşte se mînca oricînd şi oriunde; anumite specii erau interzise în unele oraşe sau provincii ale ţării, şi în anumite zile ale anului. Animale sacre — deci interzise la tăiere — erau vaca şi berbecul. Mai mult consumată era carnea de raţă şi de gîscă[33]; în popor se consuma însă — în timpurile vechi — şi carnea de hienă pusă la îngrăşat; iar în ultimele secole, prin părţile oraşului Elephantina se mînca şi carne de crocodil — dacă ar fi să dăm crezare lui Herodot (*Istorii*, II, 69). Drept alimente serveau şi rădăcina de lotus şi o parte din tulpina de bambus. Din florile de lotus uscate la soare şi pisate egiptenii făceau „un fel de pîine pe care o coceau la foc"[34]. La toate acestea se adăugau laptele şi produsele lactate; iar ca băuturi — pe lîngă vinul de struguri, care era scump, — bere de orz şi vin de curmale. Pentru gătit se folosea uleiul de ricin care era mai ieftin; uleiul de susan era mai scump; iar cel de măsline, importat, era un articol de lux.

Îmbrăcămintea egiptenilor era cît se poate de sumară: aproape tot timpul cu bustul gol, iar în jurul şoldurilor şi coapselor, o *perizoma*, un fel de fustă scurtă. În timpul Regatului Nou se purta şi un fel de cămaşă scurtă[35].

Femei egiptene torcînd şi ţesînd

[31] De asemenea şi la alte popoare orientale, la evrei sau la popoarele mahomedane, — pentru lăcomia şi necurăţenia lui; dar în aceste regiuni calde, carnea grasă de porc, uşor alterabilă, este contraindicată medical. — Singurii egipteni care n-aveau voie să intre într-un sanctuar erau porcarii; nu le era îngăduit nici să-şi căsătorească băieţii sau fetele decît numai în familii de porcari (Herodot, *Istorii*, II, 47).

[32] Preoţii „capătă în schimb pîini sfinte coapte anume pentru ei, precum şi o mulţime de carne de vită şi de gîscă, care se împarte zilnic din belşug fiecăruia; ba li se mai dă chiar şi vin de struguri" (Herodot, *Istorii*, II, 37).

[33] „Dintre păsări mănîncă crude, dar puse mai înainte la sare, prepeliţe, raţe şi păsări mici" (Herodot, *Istorii*, II, 77).

[34] Herodot, *Istorii*, II, 92.

[35] „... cu ciucuri la poale"; peste care egiptenii „se înfăşoară cu un fel de manta albă de lînă aruncată pe umeri. În temple însă nu intră în veşminte de lînă, nici nu sînt înmormîntaţi cu ele, căci nu e îngăduit" (Herodot, *Istorii*, II, 81).

Femeile purtau cămăși de in lungi pînă la glezne, foarte aderente pe corp, prinse cu bretele pe umărul stîng, și de culoare albă. (Veșmintele colorate erau considerate, încă din timpurile cele mai vechi, veșminte sacre și rezervate zeilor, adică statuilor lor, care erau înveșmîntate). Din epoca Regatului Nou femeile mai purtau peste această cămașă și o rochie înnodată sub sîni. Dealtfel, a purta veșminte foarte aderente pe corp, sau cămăși prea transparente, sau a lăsa un sîn descoperit, nu era socotit o indecență. Slujnicele, cu bustul gol, purtau doar o fustă; iar începînd din secolul al XVI-lea î.e.n. dansatoarele apăreau complet goale.

Încălțămintea (dar marea majoritate a egiptenilor umblau desculți aproape tot timpul) putea să fie confecționată dintr-o împletitură vegetală sau din piele. Preoții încălțau sandale de papirus; n-aveau voie să poarte nici un articol vestimentar de piele.

La începutul Regatului Mediu au apărut, bine definite, veșmintele specifice funcțiilor și profesiunilor: vizirul purta o cămașă lungă pînă la glezne, fixată la subsuori; preoții — o *perizoma* și, cînd oficiau, o eșarfă peste piept; militarii adăugau la *perizoma*, în față, o bucată triunghiulară de pînză; iar regele, la anumite ceremonii purta o *perizoma* lucrată din fîșii de piele și două panglici decorate, încrucișate peste piept. — Aproape toți egiptenii, indiferent de sex, purtau brățări (femeile le purtau și la glezne); iar cei bogați — coliere, pectorale, inele; la care femeile mai adăugau și diademe și cercei. Adeseori bărbații — preoții întotdeauna — își rădeau capul, purtînd în schimb (chiar începînd din epoca Regatului Vechi) peruci de toate formele; care, după secolul al XVI-lea î.e.n., erau și artistic pieptănate[36]. Pieptănătura bărbaților era de obicei rotundă; femeile purtau de regulă părul — pieptănat sau împletit, după obiceiul african păstrat și azi, în nenumărate cosițe — tăiat pînă la înălțimea umerilor; adeseori pieptănătura aceasta era împodobită cu panglici colorate, cu bijuterii sau cu flori[37].

FAMILIA. SITUAȚIA FEMEII

„Poate că nici un alt popor din Orientul Antic n-a avut despre familie o concepție atît de sănătoasă și de modernă ca egiptenii“ (G. Nolli). — Ceea ce este într-adevăr atestat în multe privințe.

Astfel, condițiile căsătoriei în Egipt[38] constituie aproape o excepție în întreaga lume a Orientului Antic. Numeroasele cîntece de dragoste pe care le cunoaștem — și care cu siguranță că nu erau compoziții de studiat în școli, și nu inventează situații abstracte, ci sînt la origine producții elaborate în mediul popular, reflectînd situații ce corespundeau realităților — vorbesc clar despre o liberă alegere din partea tinerilor. Chiar dacă puteau să intervină și interese

[36] E vorba, bineînțeles, de bărbații din societatea înaltă. Perucile erau din păr natural, uneori împreună cu fibre vegetale. În afară de peruci propriu-zise se purtau și meșe sau bucle false. Perucile erau înmormîntate cu grijă alături de proprietarii lor. Nenumărate erau pomezile, loțiunile, fixativele și parfumurile întrebuințate atît de femei cît și de bărbați.

[37] Ascuns sub coafură, un con de grăsime parfumată răspîndea un miros plăcut.

[38] Se pare că băieții se căsătoreau chiar de la vîrsta de 15 ani, iar fetele, de la 12 sau 13 ani.

economice sau combinaţii de familie, este cert totuşi că tinerilor li se lăsa multă libertate de iniţiativă.

Şi sistemul dotei avea în Egipt un alt sens, o altă funcţie şi o formă diferită de administrare decît în alte ţări ale antichităţii[39]. În Egipt dota trebuia să formeze un patrimoniu familial, o garanţie materială a viitorului cămin. De aceea, din suma convenită (cel puţin, în clasele avute) soţul aducea două treimi, iar soţia o treime (în bani sau în natură). Cît trăiau, soţii nu se atingeau de acest depozit, nici unul din ei nu putea să-l înstrăineze în nici un fel, nici măcar partea adusă de unul din ei. În caz de deces al unuia din soţi, celălalt avea uzufructul întregii dote a amîndurora; dar putea să dispună după bunul său plac numai de partea adusă de el la contractarea căsătoriei. „Se căuta prin aceasta să se evite condiţia penibilă şi umilitoare a femeii văduve, care ar fi putut rămîne fără nici un mijloc de întreţinere" (G. Nolli).

Momentul principal al ceremoniei nupţiale[40] era drumul miresei la casa mirelui. Nu ştim dacă era, şi în ce condiţii, indisolubilă o căsătorie. Este probabil că divorţul se pronunţa numai la cererea soţului (sau şi a soţiei?), şi în urma unei hotărîri judecătoreşti, care trebuia să reglementeze şi problema dotei, a diviziunii bunurilor, a succesiunii, etc. Ştim însă că în epoca tardivă (în perioada secolelor XI—VI î.e.n.) exista în Egipt şi ciudatul obicei al „căsătoriei de probă": dacă după un an de convieţuire căsătoria era desfăcută — din vina unuia din soţi, sau pur şi simplu din nepotrivire de caracter — soţia se reîntorcea la părinţii ei, luîndu-şi întreaga dotă.

Grecii antici care vizitaseră Egiptul au fost foarte surprinşi de numărul neobişnuit de mare de copii, precum şi de faptul că aici nu exista — ca în Grecia — barbarul obicei de a abandona copiii nedoriţi de părinţi. Fireşte însă că şi în Egipt copiii de sex masculin erau preferaţi celor de sex feminin. Nou-născuţii erau înscrişi în registrul ţinut de scribul-funcţionar al stării civile — cu numele personal al copilului, la care se adăuga: „fiul lui X" (numele tatălui, dar uneori şi al mamei, sub forma: „născut din stăpîna casei Y").

Copilul era alăptat pînă la vîrsta de 3 ani — întrucît se credea (cum se mai crede şi azi în popor) că pe durata alăptării mama nu putea deveni gravidă. Pînă la o anumită vîrstă (poate pînă la 7—8 ani?), pînă cînd nu se simţeau jenaţi de nuditatea lor, copiii umblau goi. Apoi copiii îi ajutau pe părinţi, pregătindu-se pentru ocupaţia tatălui lor. Şcoli nu existau, decît şcolile de scribi, rezervate însă exclusiv copiilor de nobili, de preoţi sau de funcţionari ai statului.

Documentele literare şi iconografice egiptene prezintă viaţa de familie în cele mai frumoase culori.

În societatea egipteană femeia deţinea o poziţie de o demnitate puţin obişnuită în lumea antică. I se respecta dreptul de proprietate şi zestre; ea era numită „stăpîna casei"; iar cînd rămînea văduvă devenea de drept capul familiei. Egiptenii erau monogami; dar înalţii demnitari se considerau deosebit de onoraţi cînd regele le dăruia din haremul regal o femeie de rang superior soţiilor lor, pe care o luau ca a doua soţie. Conştiinţa egalităţii sexelor era profund înrădăcinată în tradiţia egipteană, iar prescripţiile religioase cereau

[39] Unde zestrea vărsată de tînăr viitorului său socru reprezenta mai degrabă preţul de „cumpărare" a miresei.

[40] Este de presupus că acest moment urma după o vizită a tinerilor şi familiilor lor la templu, după un oarecare act de cult şi după binecuvîntarea preotului.

ca femeia să fie tratată bine. În unele texte se specifică expres egalitatea absolută a femeii cu bărbatul în fața legii (fapt plauzibil cel puțin în cercurile superioare ale societății). Un aspect interesant al dreptului penal egiptean este cel în care femeia apare solidară cu soțul ei cînd acesta comite o infracțiune.

Unele femei au îndeplinit nu numai funcții de preotese ale templelor, ci și înalte funcții politice. Pe la mijlocul mileniului al II-lea î.e.n. tronul Egiptului era ocupat de o femeie — regina Hatșepsut; iar în secolul al VIII-lea î.e.n. mai multe femei au deținut foarte importanta și influenta funcție de „mare preot". — În general, tradiția și obiceiurile acordau mult mai mari libertăți femeii în Egipt decît în Grecia (fapt care pe Solon l-a revoltat!). Căci egiptenii au stimat femeia; poeții i-au dedicat delicate versuri de dragoste, iar artiștii au înfățișat-o ca o ființă grațioasă și plină de farmec.

ȘTIINȚELE ȘI TEHNICA. MATEMATICA. ASTRONOMIA

În raport cu știința greacă de mai tîrziu, știința egiptenilor avea mai mult un caracter empiric și practic. Dar nu este mai puțin adevărat că înșiși grecii erau uimiți de înaltul nivel al civilizației și culturii egiptene; că mulți dintre marii oameni de știință ai Eladei au ținut să studieze în centrele de cultură ale Egiptului; dintre numele cele mai ilustre ale filosofiei grecești: Tales, Empedocle, Pitagora, Platon și mulți alții. Aristotel și Democrit se închinau în fața științei egiptenilor; iar Herodot recunoștea că grecii au învățat geometria de la egipteni.

Din documentele (prea puține însă) care ne-au parvenit reiese clar caracterul preeminent utilitar al gîndirii lor științifice. Egiptenii nu au conceput o știință pură, teoretică. Cazul concret îi interesa mai mult decît generalizările abstracte.

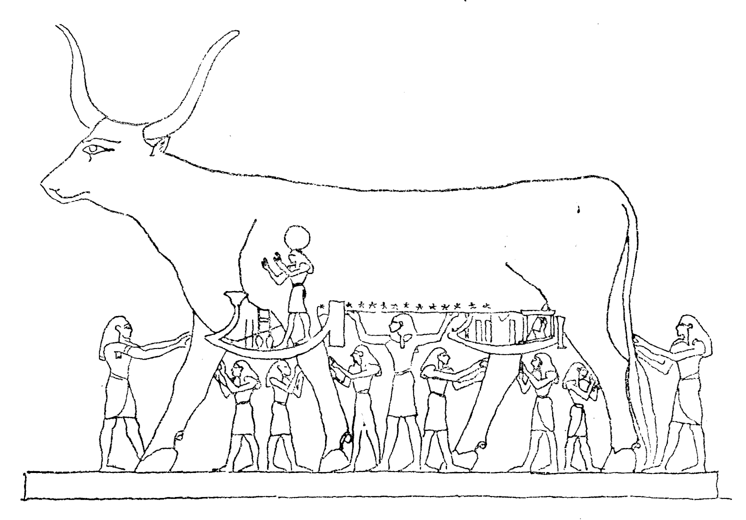
Astfel, în metrologie ei stabiliseră unități fixe de măsură (pentru volume, suprafețe, greutăți), cerute de nevoile practice din administrație, agricultură, construcții și comerț. Aceste unități de măsură aveau (ca de pildă la englezi, în zilele noastre) valori specifice: unitatea de măsură a suprafeței (*setata*) avea 2 735 m^2; cea a capacității (*hakata*) era de aproximativ 4,50 l; cea a greutății (*deben*), circa 91 gr, ș.a.m.d.

Aritmetica lor însă era rudimentară. Încă din mileniul al III-lea î.e.n. egiptenii foloseau — spre deosebire de mesopotamieni — sistemul de numerație zecimal. Dintre cele patru operații, înmulțirea și împărțirea o făceau numai cu 2, operînd o serie de „dublări"[41]. Tabele de înmulțiri nu aveau, ca mesopotamienii. Nu cunoșteau alt tip de fracții decît cele cu numărătorul 1. În schimb, operau corect ridicarea unui număr la pătrat, precum și extragerea rădăcinii pătrate. Nu se poate afirma cu certitudine că ar fi cunoscut calculul algebric; se pare însă că nu (spre deosebire de babilonieni). Dar este posibil să fi avut o oarecare idee despre progresia aritmetică, precum și despre o progresie geometrică[42].

[41] De ex., operația 4×5 o rezolvau astfel: $(4 \times 2) + (4 \times 2) + 4 = 20$.

[42] Deși o problemă de progresie geometrică este enunțată într-o formă amuzantă: „Erau 7 case, fiecare cu 7 pisici. Fiecare pisică a mîncat 7 șoareci, fiecare șoarece a mîncat 7 spice, fiecare spic avea 7 boabe. Căutați totalul". (7 case + 49 pisici + 343 șoareci + 2 401 spice + 16 807 boabe = 19 607).

În domeniul științelor exacte, geometria și astronomia au fost cele în care egiptenii au înregistrat rezultate mai apreciabile. Anticii greci — Herodot, Strabon, Diodor din Sicilia, — afirmau că geometria, născută (după cum arată însuși numele) din necesitățile măsurătorii terenurilor agricole, era o creație

Cerul imaginat de egipteni sub chipul unei vaci, susținut de zei; dedesubt — stelele și bărcile soarelui. — Din mormîntul faraonului Sethi I

a egiptenilor. Într-adevăr, ei știau să calculeze suprafața dreptunghiului, a triunghiului, a trapezului, chiar și a cercului — în acest ultim caz operînd cu o valoare a lui π foarte apropiată de cea exactă (3,16 în loc de 3,14). De asemenea, egiptenii calculau corect volumul cilindrului, al piramidei și al trunchiului de piramidă. Dar niciodată autorii textelor care expun problemele, indicînd soluțiile și operațiile, nu arată și calea logică a rezolvării, raționamentul și demonstrația.

Cosmologia și astronomia egipteană au fost domeniile cel mai mult alterate — cum era și de așteptat — de gîndirea mitică. Pămîntul era imaginat că plutește pe un haos de apă; deasupra lui se arcuiește cerul, o masă lichidă pe care navighează soarele în barca dimineții și în barca serii, avînd ca vîslași stelele. Cerul nu cade pe pămînt pentru că este susținut de patru stîlpi; sau de munții din răsărit și cei din apus; sau de un taur cu patru coarne; sau de zeul aerului. Pură fantezie poetică, deci. Soarele, luna și principalele stele erau divinizate. Constelațiile, de asemenea, erau pentru egipteni niște ființe cerești.

Astronomia, în schimb, a căpătat totuși la egipteni caracter de știință. Nu s-a născut, ca la mesopotamieni, din astrologie; fenomenele cerești nu erau interpretate ca manifestări ale voinței zeilor, nici ca putînd să dea indicații privind viitorul omului. Observînd cele 36 de constelații — „decanii" — de-a lungul ecuatorialului ceresc egiptenii au stabilit, pe baza poziției și apariției lor de cîte 10 zile, un ciclu de 360 de zile. Din anul 2776 î.e.n. a fost întocmit un calendar, la început lunar, în funcție de fazele Lunii; acesta a fost corectat apoi luîndu-se ca punct de reper apariția la orizont a stelei Sirius alături de Soare, — ceea ce a dus la seria de 365 de zile. Anul era împărțit în trei ano-

timpuri agricole („revărsarea", „acoperirea", „anotimpul uscat"), și în 12 luni de cîte 30 de zile.

Acest calendar solar egiptean, modificat în epoca Ptolemeilor, a devenit calendarul iulian; apoi, cu mici retușuri, calendarul gregorian de azi. Pentru măsurarea timpului egiptenii se serveau de calendare solare și de clepsidre. În fine, egiptenii au determinat, cu o precizie uimitoare, Nordul (cu o deviație de cel mult un grad !), orientînd fețele marilor piramide în direcția celor patru puncte cardinale.

MEDICINA

În mod deosebit, de un foarte bun renume se bucura în antichitate medicina egiptenilor[42a]. Despre medicii lor vorbește îndelung și cu admirație Herodot. Hipocrat a studiat medicina la Memfis, unde se afla și marea bibliotecă a templului lui Imhotep. Iar Teofrast, Dioscoride și Galenos citează mereu rețete medicale pe care ei le primiseră de la medici din Egipt.

S-au găsit mai multe rețetare egiptene; dintre acestea, mai importante sînt: cel conținut în *Papirusul Ebers* (unde, pe 110 coloane sînt adunate tot felul de rețete grupate pe boli, apoi un mic tratat de fiziologie, indicații de higienă, precum și multe formule magice); de asemenea, cel din *Papirusul Smith* care, pe lîngă 13 formule medicale-magice, mai conține și 48 de paragrafe în care sînt descrise diferite tipuri de răni și fracturi, cu respectivele indicații de tratament.

Egiptenii atribuiau cauzele bolilor (dar nu și ale fracturilor, sau ale rănilor) unor demoni, care trebuiau alungați cu ajutorul unor formule magice, dar concomitent și prin respectarea sfaturilor indicate în rețetele medicale. Vrăjile, deci, trebuiau să fie însoțite de suportul material al unui medicament. Medicina și magia erau două profesiuni cu totul distincte; probabil că medicii și vrăjitorii se respectau reciproc; în orice caz, nu erau în conflict unii cu alții.

Medicii erau formați în școli de medicină, care funcționau pe lîngă temple; erau mîndri de școlile în care învățaseră și pe care țineau să le menționeze ca pe un titlu de onoare. Erau împărțiți pe specialități: interniști, oftalmologi, chirurgi, stomatologi, etc. Rețetele lor erau foarte complexe, acumulînd o mulțime de substanțe, — vegetale, minerale, sau preparate din părți ale unor animale, sau din insecte (de ex., scarabei uscați și pisați). Toate substanțele erau prescrise în doze foarte precise[43] și combinate după o tehnică farmaceutică bine stabilită. Ingredientele dezgustătoare (de ex., fecalele) aveau rostul magic

[42 a] Asupra medicinei egiptene dispunem de o informație bogată, cuprinsă în cel puțin zece papirusuri: *Papirusul Ebers* (mijlocul mileniului al II-lea î.e.n. (este o compilație de 875 de rețete și vrăji; cele două papirusuri *Brugsch* (cca 1250 î.e.n.) conțin 170 de prescripții pentru diferite afecțiuni; *Papirusul Hearst* (din aceeași epocă) are 260 de formule contra mușcăturilor, durerilor de dinți și căderii părului; *Papirusul Chester Beatty* 6 tratează despre arsuri și afecțiuni oculare; iar *Papirusul Edwin Smith* — cel mai vechi, de la începutul mileniului al III-lea î.e.n. — cuprinde, în trei secțiuni, 48 de observații chirurgicale, etc. (cf. M. Sendrail). — Prin intermediul limbii grecești s-au transmis limbilor moderne multe cuvinte de origine egipteană, ca: farmacie (*ph-ar-maki* = „ceea ce dă siguranță"), chimie (*chim* = „pămînt negru"), amoniac (= „sarea lui Amon"), ș.a.

[43] Măsurate însă în volum; în greutăți măsurate, le vor doza pentru prima dată grecii.

de a speria demonii care cauzau maladia. — Multe din aceste rețete străvechi mai sînt încă și azi în uz în Egipt; altele au trecut în farmacopeea greacă, prin intermediul căreia apoi s-au transmis farmacopeei europene din Evul Mediu. Rețetele sînt redactate într-adevăr științific, după o schemă fixă care cuprinde cinci puncte: denumirea bolii, descrierea simptomelor, diagnosticul, prognosticul și posologia. — Interesant de observat faptul că, în cazuri disperate, medicul își recunoștea incapacitatea de a vindeca (ceea ce vrăjitorul nu recunoștea niciodată).

Medicii egipteni cunoșteau bine anatomia externă a omului. Ca anatomie internă, cunoșteau oasele și organele interne — afară de rinichi — fără să poată face o distincție clară între mușchi, nervi, vene și artere: pentru toate acestea aveau în limba egipteană un singur cuvînt. Dădeau explicații corecte funcțiilor mușchiului cardiac și vaselor, care pornesc toate de la centrul motor — inima. Vindecau laringitele și bronșitele[44], pe care le tratau și prin inhalații, cum sînt tratate azi. Combăteau cu succes constipația și viermii intestinali; tratau retenția și incontinența urinară; iar pentru tratamentul afecțiunilor rectului[45] exista un anume medic specialist, care purta onorabilul titlu de „paznic al anusului"! Ficatului îi dădeau mai puțină importanță. Aveau — tot după mărturia lui Herodot — specialiști „medici de dinți"; apoi, foarte pricepuți ginecologi, care ne-au lăsat descrieri corecte ale afecțiunilor uterului, metritelor, ș.a. De asemenea, numeroși oftalmologi (în Egipt, bolile de ochi fiind și azi frecvente), a căror faimă ajunsese pînă în țări îndepărtate. Erau renumiți pentru tratamentul afecțiunilor pleoapei, a conjunctivitei granuloase, a leucomului și a cataractei. Numai *Papirusul Ebers* conține aproape o sută de rețete pentru bolile de ochi.

În fine, foarte pricepuți erau și chirurgii egipteni. Un tratat de chirurgie osoasă, datînd din mileniul al III-lea î.e.n., expune 48 de cazuri de fracturi, luxații, contuzii, entorse. Chirurgii egipteni — care nu prescriau niciodată medicamente — au fost cei dintîi care au practicat punctele de sutură pentru închiderea marginilor unei răni, precum și primii care au folosit atelele în caz de fracturi.

RELIGIA

Herodot spunea că egiptenii sînt oamenii cei mai religioși. Afirmația, justă în generalitatea ei, trebuie luată totuși cu mici rezerve. Căci numărul imens de preoți, de temple, de zeități, de sărbători, de ceremonii, de acte de cult, de teme și motive religioase în reprezentările artistice și în operele literare, — nu constituie indiciul suficient al unei generale și profunde religiozități, ci mai sînt și tot atîtea forme de afirmare a autorității clasei sacerdotale sau a monarhiei „de drept divin". Pe lîngă aceasta, la data cînd Herodot cunoscuse Egiptul religia degenerase în formele caricaturale ale zoolatriei; cînd erau divinizate sute de mii de pisici, de pești, de șerpi, de crocodili, ale căror mumii se odihneau în morminte adeseori foarte luxoase.

[44] Un papirus conține rețetele a 21 de medicamente contra tusei; un altul, 18.
[45] Ne-a parvenit un întreg tratat dedicat acestor afecțiuni.

Privită în ansamblu și în evoluția ei trimilenară, religia egipteană oferă un spectacol relativ calm; un spectacol de oarecare umanitate și de o liniște a resemnării. Există în această religie, firește, și multe forțe ostile omului; dar egipteanul antic nu le vedea sub aspectul lor cel mai înspăimîntător. Sentimentul de teroare este mult mai puțin prezent în religia egipteană decît în alte civilizații. Existau, desigur, și la egipteni o mulțime de spirite malefice, de demoni; dar niciodată aceștia nu puteau decide și impune triumful definitiv al răului. La nici un alt popor ca la egipteni moartea nu a fost concepută cu atîta calm și încredere: ca un moment firesc de trecere spre un alt fel de viață, spre viața eternă. Religia egipteană îi oferea omului iluzoriul balsam al liniștii, al împăcării și al speranței.

Formele de religiozitate primitivă (animism, totemism, fetișism, tabuism, magie) n-au dispărut niciodată complet în istoria Egiptului. Caracteristică, încă din timpuri imemoriale, era strania formă religioasă a zoolatriei. Omul se simțea înconjurat de forțe divine, bune sau rele, care acționau prin intermediul unor animale. Aceste forțe întrupate într-o ființă reală și concretă, legată de o anumită ambianță — șarpele pe cîmp, leul în deșert, crocodilul în fluviu, ș.a.m.d. — aveau pentru egiptean o importanță mai mare (tocmai pentru că erau prezențe nemijlocite, imediate) decît invizibilele „forțe divine". De aceea, cu mult înainte de 3000 î.e.n. trebuiau venerate, întrucît erau considerate totemuri, protectori ai triburilor. Acestor animale trebuia să li se cîștige bunăvoința și protecția: prin rugăciuni, prin sacrificii sau ofrande, și prin divinizarea lor. Taurul, vaca, berbecul, cîinele, pisica, leul, hipopotamul, șoimul, ibisul, etc., vor fi astfel divinizate. Șacalul, care în miez de noapte devorează cadavrele celor îngropați la marginea deșertului — deci, care le ușurează morților, le „ajută" trecerea în lumea de dincolo — va deveni zeul morții și va fi adorat ca atare. Crocodilul — care va deveni divinitatea cu numele Sobek — era patronul mai multor orașe (centrul cultului său va fi Crocodilopolis — „Orașul Crocodililor"); i se înălțaseră mai multe temple, slujite de preoții săi; unele temple amenajaseră bazine în care erau întreținuți „crocodili sacri". Cultul taurului sacru Apis a rămas permanent timp de trei mii de ani; la Memfis își avea grajdul său sacru, preoții săi care îl slujeau, ceremoniile care îi erau rezervate. În alte temple, obiectul adorației și al unor procesiuni solemne era vaca, — ș.a.m.d.

De la reprezentările religioase zoomorfe[46] s-a trecut apoi la imagini compozite, semi-umane, fantastice (paralel, însă, formele zoomorfe au continuat). Astfel: zeița Hathor — femeie cu cap de vacă; zeul Anubis — bărbat cu cap de șacal; zeul apelor Sobek — om cu cap de crocodil; zeul Horus — cu cap de erete, ș.a.m.d. O asemenea reprezentare — care privitorului de azi îi apare de neînțeles, de-a dreptul monstruoasă și ridicolă — își avea explicația sa în cadrul procesului gîndirii religioase a egipteanului antic, și anume: se spunea despre zeu că el iubește, dar și urăște; că ajută, dar și pedepsește; că dăruiește, dar și ia înapoi cu sila. Or, acest dublu aspect al zeului nu putea fi sugerat printr-o reprezentare pur zoomorfă, exclusiv a șacalului, a eretelui, a crocodilului, etc. Și atunci, s-a recurs la o reprezentare de compromis, la o reprezentare dublă: nu se putea renunța la tradiționala reprezentare animală, dar

[46] Care prin rolul lor de totemuri evocau timpurile primelor diviziuni politice și administrative ale nomelor.

Zeul Khnum imaginat în chip de şoim

acum *corpul omenesc* este cel căruia i se va rezerva funcţia de a sugera aspectele pozitive, binefăcătoare, „umane", ale divinităţii (cf. Ad. Erman).

Imaginea despre zei ca fiinţe întrucîtva umane (prin aspect, prin comportament, prin viaţa familială, ş.a.) a apărut încă din epoca predinastică. Dar niciodată antropomorfismul nu a reuşit să se impună total în Egipt; zeul va mai păstra măcar un detaliu, măcar simbolul unui atribut care să amintească reprezentările zoomorfe. Şi cum fiecare oraş, sau chiar fiecare templu îşi alegea zeul său proclamîndu-l divinitate supremă, numărul zeilor a crescut imens, iar prezentarea atributelor şi a funcţiilor lor a devenit haotică. Centrele religioase mai importante (Heliopolis, Memfis, Teba, Abydos) au procedat la o organizare şi ierarhizare a lor; şi cum divinităţile mai prestigioase şi socotite mai influente le-au asimilat pe celelalte, însuşindu-şi rolul şi atributele lor, multiplicitatea lor a devenit, în fond, doar aparentă. Ceea ce a rămas din tot acest proces, a fost un amestec de credinţe şi de culte, disparate, adeseori opuse şi contradictorii. Căci ceea ce mai caracterizează religia egipteană este şi lipsa unui corp de doctrine, un corp unic, de autoritate, care să-i stabilească acestei religii dogme, să-i dea unitate, ordine şi stabilitate.

Se poate, totuşi, reconstitui panteonul egiptean cu principalele sale divinităţi, care însă aveau o autoritate mai mult sau mai puţin locală. Foarte puţine dintre acestea au fost venerate în întreaga ţară.

Divinitatea cea mai importantă încă din epoca Regatului Vechi era zeul soarelui Ra, care străbate cerul — ziua în „barca dimineţii", noaptea în „barca serii". Ra era reprezentat cu cap de erete (Horus), purtînd discul solar şi capul şarpelui Uraeus (în egipteană Uraios), străveche divinitate zoomorfă solară. — Thot (reprezentat cu cap de pasăre Ibis), zeul Lunii şi locţiitorul lui Ra, inventatorul „cuvintelor divine", a hieroglifelor, — deci părintele înţelepciunii, al ştiinţelor şi al artelor. — Nut, doamna cerului şi mama stelelor. — Hathor, stăpîna păcii şi a tuturor zeilor. — Apoi marele Osiris, zeul pămînturilor rodnice şi stăpînul recoltelor, domnul şi judecătorul morţilor. — Ptah, „zeul cu chip frumos", adorat la Memfis şi al cărui cult era asociat cu acela al boului Apis. — Amon, venerat la Teba ca zeul suprem. — Sobek, domnul apelor, înfăţişat cu cap de crocodil. — Seth, zeul rău, războinic, duşmanul lumii, ucigaşul fratelui său Osiris.

Acestor divinităţi li s-au adăugat, în epoca Regatului Nou, altele, aduse din ţările Orientului Apropiat (ca Baal, Anat, Astarté, ş.a.) care însă nu s-au bucurat niciodată de simpatia egiptenilor. În aceeaşi epocă, o importanţă tot mai mare a căpătat la Teba cultul lui Amon, ai cărui preoţi căutau să submineze autoritatea regală. Amenofis IV, pentru a restabili prestigiul şi puterea monarhică (dar fără intenţia de a stabili un cult monoteist, cum se

afirmă uneori) a impus ca divinitate supremă pe zeul discului solar Aton[47], dar fără a reuși pînă la urmă să slăbească poziția puternicului cler teban.

Faraonul era considerat fiul zeului, locțiitorul său în Egipt și zeu el însuși, purtînd chiar emblemele divine, — fără însă ca „divinitatea" sa să aibă un rol important în religia egipteană. Nu era numit „mare zeu", ci i se dădea doar titlul onorific de „zeu bun"; iar după moarte i se consacra un templu, un sacerdoțiu și onorurile cultului.

Nu ne-a parvenit de la egipteni nici un text care să ne prezinte în mod organic și în amănunte un sistem cosmogonic. Dar dispunem de elemente care să ne permită reconstituirea (cam vagă, ce e drept) a unei cosmogonii; mai puțin elementele provenind din școlile teologice de la Memfis și Teba, cît cele mai detaliate care ne comunică concepția cosmogonică a școlii teologice heliopolitane.

După învățătura teologilor din Memfis, la început a fost oceanul întunecat, haosul, numit Nun; în care sălășluia doar Atum, primul zeu, cel care va crea lumea, ieșind din adîncuri în chip de soare și devenind astfel Ra, zeul suprem[48]. Atum-Ra a creat patru zei și patru zeițe. Între aceștia este și zeița Nut (cerul), reprezentată cu trupul arcuit deasupra lui Keb (pămîntul). De asemenea, și zeul fertilității Osiris, apoi soția sa Isis, și zeul răutății și al deșertului Seth. În legătură cu acești zei s-au format o mulțime de mituri și de legende; dintre toate, de cea mai mare popularitate s-a bucurat legenda lui Osiris și Isis, devenită poate poemul de cea mai vibrantă umanitate din întreaga literatură egipteană.

În afară de aceste divinități — și adeseori situîndu-i mult deasupra lor — poporul simplu adora și alți zei; în primul rînd, pe cei legați de viața agricolă. Astfel, erau divinizați ca zei Nilul și Grîul; apoi o serie de spirite, de protectori: al gravidității, al nașterii, al vindecării de o anumită boală, al casei, ș.a.m.d. Uneori (dar mai rar) au ajuns să fie divinizați oameni de seamă; astfel unii regi (Amenofis I, Snefru, Sesostris III, ș.a.) și chiar cîțiva viziri; de pildă, Imhotep, vizir, arhitect și medic al regelui Djeser din dinastia a III-a; sau Amenhotep, arhitectul faraonului Amenofis III.

CULTUL. SĂRBĂTORILE

Cultul divin se desfășura zilnic și în toate templele țării la fel, după un ritual stabilit precis în toate amănuntele.

În fiecare dimineață marele preot intra singur în sanctuarul templului. Aprindea focul sacru, punînd pe foc tămîie, și deschidea mica încăpere în care se afla statuia zeului. Se prosterna cu fruntea la pămînt rostind imnul de adorație. Apoi scotea din nișă statuia (de obicei de lemn, spre a putea fi ușor purtată la procesiuni), o stropea cu apă sfințită, o tămîia, o îmbrăca cu cele patru veșminte rituale de in în culori diferite, apoi termina toaleta zeului parfumîndu-l cu uleiuri aromatice și fardîndu-l. În fine, îi prezenta ofrandele: mîn-

[47] Faraonul însuși și-a schimbat numele în Ekhnaton — „cel iubit de Aton".

[48] Într-o altă versiune, el a apărut în chip de copil dintr-o floare de lotus; într-o alta — dintr-un ou aflat pe o stîncă ieșită din ape.

care variată, băutură şi flori. Ceremonia se repeta la prînz. Seara, zeului i se servea o nouă masă, i se făcea toaleta de noapte, statuia zeului era dezbrăcată de veşminte, zeul „adormea", sanctuarul era din nou purificat cu fum de tămîie, — după care uşa era închisă şi ştampilată.

Numai la marile sărbători — cînd aveau loc şi spectacole dramatice religioase, adevărate „misterii" — statuia era scoasă în curtea templului, unde aştepta mulţimea credincioşilor; sau era dusă în procesiune solemnă pe străzile oraşului şi chiar în alte localităţi.

Cultul morţilor — aspectul cel mai original al religiei egiptene, poate cel mai important, în orice caz cel mai spectaculos — era legat de concepţia egiptenilor despre natura omului şi nemurirea sufletului.

Potrivit acestei concepţii omul era compus din trei părţi: corpul material, sufletul imaterial şi invizibil, — şi al treilea element *Ka*, „dublul" sau principiul vital din om; un fel de fantomă vizibilă dar impalpabilă, avînd forma exactă a corpului. *Ka* îl însoţeşte pe om toată viaţa, iar după moartea omului îi supravieţuieşte ca un geniu protector, continuînd să se intereseze de trupul şi de sufletul lui. Dar pentru ca să poată face aceasta, *Ka* are nevoie de două lucruri: de o locuinţă materială, reală[49], precum şi de un suport material. Acest suport este corpul, corpul destructibil, dar care poate fi conservat prin îmbălsămare. Îmbălsămarea este absolut necesară, indispensabilă pentru ca defunctul să-şi poată continua viaţa şi după moarte[50]. Totuşi, dacă şi mumia s-ar distruge, atunci pentru a se asigura viaţa „dublului", a lui *Ka*, şi rolul său protector, se mai anexează în mormînt şi o statuie a defunctului (de piatră, de teracotă sau de lemn; în mărime naturală sau în miniatură), care va servi drept suport „dublului", lui *Ka*, — şi care va fi deci o garanţie a supravieţuirii omului.

Prima grijă, prin urmare, trebuia să fie conservarea corpului defunctului, pentru ca sufletul să poată reintra în el; de aici, practica îmbălsămării.

Pregătirea mumiei începea cu extragerea creierului şi a viscerelor care, impregnate cu parfumuri, se păstrau în patru urne (*canope* — pentru ficat, intestine, plămîni şi inimă). În locul inimii se punea un scarabeu[51], din argilă sau dintr-o piatră dură, avînd gravată o formulă magică ce pleda în favoarea defunctului cînd va ajunge în faţa tribunalului lui Osiris. Apoi corpul era umplut cu produse răşinoase şi aromatice (smirnă, scorţişoară, tămîie, ş.a.); i se reconstituia forma cu ajutorul unor ghemotoace de paie sau cu tampoane de stofă; după care era ţinut 70 de zile într-o soluţie de carbonat de sodiu (natron), şi în fine înfăşurat — după spălare — în foarte multe fîşii de pînză de in îmbibate într-un clei aromat. Mumia era în cele din urmă închisă într-un sicriu de lemn de forma trupului, — în interior pictat cu figuri şi scene simbolice în culori, precum şi cu un text religios-funerar în hieroglife; iar în exterior sicriul antropomorf era pictat cu portretul defunctului[52].

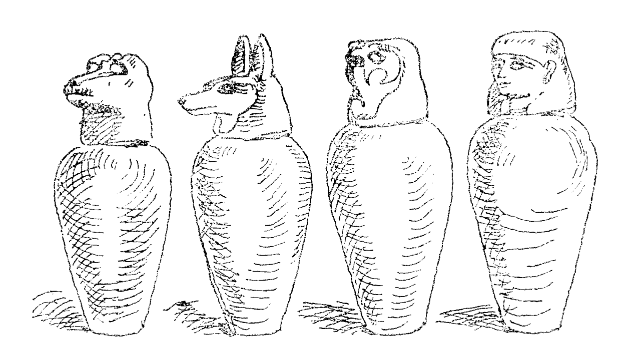
[49] De aceea mormintele nu aveau aspect de simple cavouri, ci de adevărate „locuinţe", amenajate — real sau figurat — cu toate cele necesare vieţii.

[50] „Defunctul" — căci conceptul de „mort" nu cadrează cu o asemenea concepţie despre om, viaţă şi moarte.

[51] Simbol al reînnoirii, al generaţiei spontanee, scarabeul servea ca amuletă, sau pentru a ştampila, figurînd pe sigiliile de argilă. „Scarabeul inimii" era uneori plasat pe mumie, sau incastrat într-un obiect.

[52] Herodot descrie şi alte două feluri de îmbălsămare, mai simple, pentru cei mai săraci (*Istorii*, II, 86—90).

„Canope" — vase în care se păstrau viscerele defunctului mumificat (Muzeul din Berlin)

În acest fel, îmbălsămătorii profesioniști (preoți de rang inferior) au pregătit sute de mii sau poate milioane de mumii, începînd din epoca Regatului Vechi[53]. (În epoca predinastică, simpla înmormîntare în nisipul deșertului asigurase o mumificare naturală). Alături de sarcofag se puneau diferite obiecte de uz curent, mîncare (adevărată sau modelată), precum și o serie de figurine de argilă sau de lemn care reproduceau chipurile celor din casa defunctului — rude, concubine, servitori, sclavi, etc. — de compania cărora defunctul avea nevoie în viața sa viitoare. În același scop se puneau uneori figurine angajate într-o scenă de viață cotidiană și plasate — asemenea unor jucării — în cadrul corespunzător (o casă, un atelier meșteșugăresc oarecare, o corabie, ș.a.m.d.); „jucării" care astfel păstrează o prețioasă valoare documentară.

Cultul morților (un cult al strămoșilor nu exista la egipteni) includea și ofrande regulate, ceremonii, acte de cult diverse; servicii care au fost asigurate secole de-a rîndul (în cazul faraonilor) de donații generoase făcute templului, — deci și de preoți acreditați templului care ținea de mormîntul faraonului respectiv[54].

GÎNDIREA PRE-FILOSOFICĂ

Elemente de gîndire pre-filosofică pot fi găsite în cultura egipteană într-o măsură mai consistentă decît în cea mesopotamiană.

Încă din epoca Regatului Vechi, natura le apărea egiptenilor ca un corp unitar și ordonat. Dar ordonat nu de un zeu, ci de *Maat*[55], care este nu numai principiul rațiunii și al justiției (*Maat* s-ar putea traduce prin „adevăr" și „dreptate"), ci și al ordinei și organizării lumii. — În aceeași epocă au apărut și atitudini de scepticism religios. În *Sfătuirea unui om deznădăjduit cu sufletul său* — unul din textele cele mai interesante ale literaturii egiptene — gîndirea laică, eliberată de rigorile teologice, pune la îndoială dogma nemuririi sufletului și, denunțînd starea generală de decadență a vremii, proclamă ca singure valori onestitatea și generozitatea — și conclude cu recomandarea:

[53] În perioada tardivă o altă categorie de îmbălsămători pregăteau mumiile sutelor de mii de animale îmbălsămate.
[54] De ex., 7 preoți pentru cultul funerar al lui Khefren, 15 pentru al lui Kheops.
[55] Gîndirea egipteană se folosește și ea de reprezentări mitice.

„Petrece-ţi ziua în veselie şi dă uitării grijile". — În fine, tot în această perioadă a trăit şi Ptah-hotep, primul moralist din istorie cunoscut, autorul unor ample *Învăţături*, conţinînd norme de conduită etică şi politică.

În perioada Regatului Mediu, odată cu apariţia scrierilor de matematică (*Papirusul Rhind*) se afirmă tot mai mult gîndirea abstractă, ideea cognoscibilităţii lumii independent de normele şi prescripţiile preoţilor, deci o încredere în gîndirea individuală, liberă, raţională. S-a remarcat (cf. I. Banu) că tot acum egipteanul a început să întrevadă relaţiile matematice între lucruri ca o permanenţă universală; în timp ce ideile de repetabilitate, de necesitate şi de universalitatea relaţiei constituie tot atîtea premise care vor duce mai tîrziu la formularea principiului de „lege" şi de „legitate".

Cu epoca Regatului Nou a apărut un filon idealist în speculaţiile asupra temei „începuturilor": elementul primordial nu mai este acum apa, deci un element material (ca în cosmogonia heliopolitană), ci zeul Ptah, principiu abstract şi unic al tuturor formelor şi lucrurilor. Dar atitudinea filosofică a egiptenilor este mai variată şi mai independentă de teologie decît s-ar putea crede. Un exemplu în acest sens este acel *Cîntec al harpistului* care, rămînînd indiferent la normele de viaţă pioasă şi la dogmele teologiei cu privire la viaţa de dincolo, recomandă o comportare hedonistă: „Sporeşte încă şi mai mult plăcerile pe care le ai!". Un *carpe diem — avant la lettre*: din secolul al XXI-lea î.e.n.

În ultimele epoci ale istoriei Egiptului antic, spiritul religios a slăbit (deşi superstiţiile au sporit). Gîndirea laică a făcut progrese, ajungînd la concluzii de nuanţă materialistă chiar şi în cosmogonie. Diodor din Sicilia (şi alţi scriitori antici care au cunoscut Egiptul) ne informează despre credinţele egiptenilor care susţineau că „un sol atît de propice ca al Egiptului a trebuit să genereze primii oameni. Ploile mari, temperate datorită climei calde au făcut aerul foarte potrivit pentru naşterea iniţială a animalelor" (*ap.* C. Daniel). — Dealtminteri, dacă filosofi greci dintre cei mai mari au ţinut să cunoască ştiinţa şi gîndirea egipteană (care vor lăsa urme în opera lor), este pentru că la acea dată egiptenii — cum scria Herodot — erau „cei mai înţelepţi" şi „cei mai învăţaţi" oameni, „mult mai isteţi la minte decît elenii"[56].

ARTA EGIPTEANĂ. ARHITECTURA

Arta egipteană impresionează în primul rînd prin surprinzătoarea sa modernitate. Îl impresionează mai puţin pe contemplatorul cu preferinţe pentru estetica barocă, romantică sau realistă; în schimb îl va entuziasma pe devotatul artei clasice — sau al celei parnasiene.

Căci arta egipteană este o artă de mare demnitate şi distincţie. Este ermetică, închisă oricăror sugestii venite din partea artei altor ţări, păstrînd un aer de profundă solitudine. Nu ţine deloc să emoţioneze, este cea mai impersonală din întreaga arie culturală antică orientală (cf. É. Faure). Afişînd o vizibilă mîndrie — dar lipsită de aroganţă sau de duritate — este profund umană tocmai prin marea ei simplitate. Viaţa ei se comunică privitorului în mod direct şi net, din gestul natural şi din atitudinea exactă a personajului uman

[56] *Istorii*, II, 4.

reprezentat. Un personaj a cărui rigiditate creată de poza sa solemnă, convențională, nu deranjează.

Arta egipteană este dominată de ideologia religioasă și de cea monarhică. Această situație îi impune artistului stilul solemn și respectarea tradiției. Solemnitatea și conservatorismul acestei arte aveau rolul de a reclama privitorului un sentiment de respect față de autoritatea constituită. Nu se putea deci vorbi de o autonomie a artei, de o artă dezinteresată, generată de intenții pur estetice, care să propună opera creată unei contemplații directe estetice. Artistul trebuia să ilustreze o idee religioasă sau politică; să comunice privitorilor un sens care i-a fost dinainte stabilit, comandat, impus. Arta lui nu ține atît să „reprezinte", cît să „simbolizeze". Arta devine astfel o hieroglifă, al cărei sens ascuns este stabilit dinainte.

Totul în arta egipteană este dictat de ideea continuării existenței și după moarte. Ideea „lumii de dincolo" va fi aceea în funcție de care și în jurul căreia se va organiza aproape întreaga artă egipteană. — Fără însă ca imaginea acelei lumi „de dincolo" să aibă nimic întunecat, dezolant, macabru. Arta egipteană nu stă — cum greșit se susține uneori — sub egida morții. Egipteanul nu este obsedat de ideea deprimantă a morții, ci arta sa este o senină înțelegere a morții concepută ca o continuare firească a vieții. Este, în ultima analiză, un triumf și un elogiu al vieții. În Egiptul antic moartea nu este definitivă. De aceea, monumentele funerare egiptene sugerează și glorifică eternitatea.

Cea mai veche formă de arhitectură funerară este *mastaba*[57], — o construcție masivă de cărămidă sau de piatră ridicată deasupra unui mormînt, săpat adînc în pămînt (un puț vertical în care este depus sarcofagul și obiectele funerare indispensabile, puț care apoi este zidit și umplut cu pietre și pămînt). În *mastaba* se află — exact deasupra mormîntului — o capelă în care se celebrau riturile funerare, mobilată cu o masă pentru ofrande; alături era o stelă (pictată sau gravată), în dosul căreia se afla „coridorul" (în arabă: *serdab*), zidit, conținînd statuile defunctului. Acesta comunica — prin statuile care îl reprezentau — cu familia sa care, prin niște ferestruici mici, îi aducea ofrandele și fumul de tămîie. Capela era decorată cu scene (pictate sau sculptate în basorelief) reprezentînd diferite activități din viață, și care — pe cale magică — mențineau defunctul „în viață". Mastabele — morminte ale unor particulari de rang înalt — erau grupate, regulat, în jurul piramidei faraonului. O *mastaba* a unui personaj foarte bogat putea avea și alte încăperi, comunicînd între ele prin coridoare.

PIRAMIDELE

Un tip mai evoluat de monument funerar, apărut în timpul dinastiei a III-a, este piramida în trepte[58]. Primul monument de acest fel a fost construit de vizirul și arhitectul Imhotep pentru regele Djeser, fondatorul dinastiei a

[57] În arabă „banchetă" — zidurile construcției fiind ușor înclinate. La început, capela era în afara mastabei.

[58] Pînă la această dată regii erau înmormîntați în mastabe. Piramida de la Saqqara are 6 trepte uriașe, fiecare de 10 m înălțime. Ca aspect, amintește zigguratul babilonian, sau piramidele în trepte ale aztecilor și mayașilor — cu care însă, în afară de formă, nu are nimic altceva comun.

III-a, la Saqqara. Piramida — o suprapunere în diferite etape peste o *mastaba* pătrată — are dimensiuni impresionante: laturile bazei dreptunghiulare de 109 m şi 121 m, iar înălţimea de 61 m. (Nu s-a păstrat zidul de incintă — în interiorul căruia erau curţi, altare şi alte construcţii ceremoniale, — lung de 1600 m, înalt de 10 m şi cuprinzînd o suprafaţă de 15 ha). Camerele funerare ale regelui şi a 11 membri ai familiei sale erau săpate în stîncă. Sarcofagul regal era depus în fundul unui puţ, adînc[59] de 28 m.

În timpul dinastiei următoare au fost construite marile piramide[60] de la Giseh, — care se numeau: „Orizontul lui Kheops", „Mare este Khefren" şi „Divin este Mikerinos". Asemenea piramide, geometric perfecte, se cunosc azi în Egipt aproximativ 80.

Baza pătrată a celei dintîi — care ocupa o suprafaţă de mai bine de 5 ha — avea latura de 237,50 m şi înălţimea de 147 m (azi — 138 m), terminată cu o platformă de 6 m² [61]. 2 300 000 de blocuri de calcar gălbui, dispuse în 220 de rînduri, erau acoperite cu lespezi de calcar fin alb (din care azi au mai rămas puţine, la baza piramidei). Singura intrare în piramidă se află pe latura nordică, la o înălţime de 16,50 m. În interior a fost construit un adevărat sistem de coridoare, galerii, canale de ventilaţie, etc., totalizînd cîteva sute de metri în lungime. (Galeria cea mai lungă este de 47 m cu o înălţime de 8,50 m). Un coridor în pantă duce la camera funerară, în care se află şi azi sarcofagul lui Kheops. Situată în centrul piramidei, camera funerară a faraonului — lungă de 10,50 m, lată de 5 m, şi înaltă de aproape 6 m — este în întregime din granit, plafonul constînd din 9 blocuri, care cîntăresc aproximativ 400 de tone. Din galeria de intrare se ramifică un coridor care coboară în pantă pînă la o adîncime de 31 m sub nivelul bazei piramidei, la un puţ destinat — iniţial — să adăpostească sarcofagul regal. Camera funerară a reginei, canalele de aerisire, cinci spaţii libere etajate, menite să reducă din presiunea masei uriaşe de piatră asupra boltei cavoului, completează această uimitoare operă de ştiinţă şi de tehnică.

Ansamblul arhitectural al piramidei lui Kheops mai cuprindea un templu funerar, de la care o şosea ducea la un al doilea templu funerar, situat la marginea deşertului. Apoi, trei piramide mai mici, morminte ale unor regine; cinci bărci mari de lemn plasate în gropile săpate în stîncă chiar lîngă piramidă; în fine, faimosul Sfinx din Giseh. Pe o ridicătură de calcar lungă de 200 m faraonul Khefren a pus să se sculpteze un uriaş idol în formă de leu (lung de 57 m şi înalt de 20 m), care să-i protejeze mormîntul. Maiestuosul cap al idolului, cu senina sa frumuseţe divină, este imaginea regelui adorînd răsăritul soarelui[62].

Gigantica operă de construcţie a Marei Piramide a lui Kheops a durat 30 de ani, în care timp „au muncit fără întrerupere cîte o sută de mii de oameni"[63].

[59] Etapa următoare a acestui tip de mormînt regal este reprezentată de piramida în trepte de la Meidum (la 20 km de Saqqara), construită de fondatorul dinastiei a IV-a — cca. 2670 î.e.n. — Snefru, tatăl lui Kheops.

[60] *Pyramis* este un cuvînt grecesc (numele unei turte din făină de grîu care avea o formă ţuguiată). Piramidele erau morminte ale regilor din dinastiile III—XVII, apoi ale suveranilor etiopieni din dinastia a XXV-a şi a urmaşilor lor.

[61] Piramida lui Khefren are laturile bazei de 145 m şi 215 m, iar înălţimea, de 113 m; piramida lui Mikerinos, cea mai mică, este înaltă de 62 m.

[62] Figura Sfinxului a fost mutilată de un emir arab în timpul Evului Mediu.

[63] Herodot, *Istorii*, II, 114-115. Aceeaşi cifră o dă şi Diodor din Sicilia (*Biblioteca*, I, 63); dar Plinius — 300 000 (*Hist. Nat.*, XXXVI, 17).

Blocurile de piatră — unele de 20 de tone — au fost aduse de la mari distanțe, pe tăvălugi, pe sănii trase pe nisip sau între două bărci; ridicate cu ajutorul pîrghiilor și a unor puternice balansoare de lemn, pe rampe și planuri înclinate, înălțate pe terase succesive de pămînt și cărămidă, terase înlăturate apoi după terminarea construcției[64].

Cele trei piramide nu sînt numai opere de o tehnică uimitoare; și nici doar operele cele mai monumentale din întreaga istorie a arhitecturii[65]. Concepute pentru a adăposti morminte regale, ele nu sînt rezultatul unor intenții *artistice*. Dar efectul extraordinar estetic, obținut prin integrarea lor în peisajul ambiant, proporțiile lor perfecte date de raportul dintre bază și înălțime, impresia puternică și diferențiată pe care o lasă fiecare piramidă în parte, fiecare cu personalitatea ei distinctă, precum și efectul pe care îl creează întregul ansamblu, — le conferă și un caracter deosebit artistic.

Tipul de piramidă perfectă a continuat (în dimensiuni mult mai reduse) pînă în epoca Regatului Nou. Dar începînd din timpul dinastiei a XVIII-a — cînd jefuitorii de morminte începuseră să opereze într-un mod din ce în ce mai îngrijorător — faraonii au adoptat tipul de mormînt complet subteran *(hipogeu)*, cu mai multe încăperi, săpate în pereții de stîncă, cu intrarea ornamentată cu basoreliefuri și statui, — cum sînt mormintele mai noi din Valea Regilor (61 de morminte cunoscute) și cele din Valea Reginelor, pe care anticii o numeau „Valea Frumuseții".

S-a remarcat (cf. Ét. Drioton) că niciodată pînă la egipteni și în nici o altă parte a lumii la acea dată, piatra n-a fost atît de mult întrebuințată. Utilizarea acestui material durabil era asociată cu ideea religioasă de „veșnicie" pe care piatra o conferă operei. Piramida era „sălașul etern" al faraonului. (În schimb locuința sa temporară, palatul, era construit, cum s-a spus, din cărămidă uscată la soare; fapt pentru care nu s-a păstrat nici măcar planul unui palat regal).

De asemenea, nici templele nu puteau fi concepute altfel decît în piatră; căci templul era numit de egipteni „Casa veșniciei".

TEMPLELE

Pînă în perioada Regatului Nou arhitectura templelor egiptene nu poate fi reconstituită decît cu aproximație.

În timpul Regatului Vechi, odată cu afirmarea cultului soarelui s-au construit „templele solare". Cum ceremonia cultului zeului Ra — zeul soarelui — se desfășura sub cerul liber, aceste „temple" constau dintr-un zid de incintă dreptunghiular; curtea era dominată de un obelisc înalt de 36 m, plasat pe un soclu de 20 m, și avînd alături un mic sanctuar cu statuia zeului; iar în față, un altar din alabastru, alcătuit din patru mese, pentru ofrande (templul

[64] Pentru detalii, v. D. Catană, *Tehnica construcțiilor la vechii egipteni*; în „Știință și tehnică", 1956, nr. 11.

[65] Cunoștințele matematice ale constructorilor piramidei lui Kheops s-au revelat în precizia orientării astronomice, în raporturi numerice, în date de geometrie aplicată în construcție, etc., care — interpretate în sens esoteric — au dus la constituirea fantezistei „științe piramidologice". Vezi însă, C. Daniel, *op. cit.* în bibliografie.

din Abu-Gurob). — Abia în perioada următoare, a Regatului Mediu, se va constitui o adevărată arhitectură a templului. Astfel, cele mai importante temple care dau măsura artei arhitecturale egiptene — în modalităţi diferite — sînt: templul reginei Hatşepsut din Deirel-Bahri, cele două temple ale lui Ramses II săpate în stîncă de la Abu-Simbel; apoi faimoasele temple din Abydos, Karnak şi Luxor.

Ca model, poate fi luat templul lui Amon din marele ansamblu de temple de la Karnak. Templul a fost început şi într-un fel terminat pe la jumătatea mileniului al III-lea î.e.n., dar forma definitivă a căpătat-o între anii 1580-1200 î.e.n. În interiorul unui zid de incintă cu perimetrul de 3800 m, intrînd printr-o poartă flancată de o pereche de enorme turnuri prismatice [66] şi străbătînd curţi imense, se ajungea la curtea centrală hipostilă (adică acoperită şi susţinută de coloane), care ducea la sanctuarul cu statuia zeului. În faţa sanctuarului era altarul pentru ofrande.

În Egipt apare — pentru prima dată în Orientul Apropiat — o impunătoare arhitectură a coloanelor. Mult prea numeroase pentru a-şi justifica doar un rol pur şi simplu funcţional (templul din Luxor, de pildă, avea 134 de coloane, dispuse pe 16 rînduri), coloanele erau acumulate, distribuite şi modelate astfel încît să creeze un efect estetic, să confere construcţiei o armonioasă rezolvare a raporturilor dintre elementele arhitectonice. Coloanele au capitelurile de forma florii de lotus sau de papirus; iar modulaţiile coloanei sugerează un mănunchi de tulpini ale acestor plante. Spre sfîrşitul Regatului Nou a apărut şi coloana cu trunchiul cilindric neted şi cu capitelul care stiliza forma frunzelor de palmier. Aceste forme au sugerat (v. Alpatov) ipoteza originii lor: fie o imitaţie a copacilor plantaţi pe două rînduri printre care treceau procesiunile solemne, fie pentru a sugera imaginea simbolică pietrificată a unei dumbrăvi sacre. — Coloanele celor mai mari temple erau ornamentate cu inscripţii în hieroglife. Pentru a completa imaginea naturii simbolizată de ansamblul templului, tavanele erau pictate cu stele şi felurite păsări; iar pardoseala era decorată — spre a imita suprafaţa unui rîu — cu plante acvatice şi cu peşti.

Un element arhitectural, original egiptean, era obeliscul.

În îndepărtata epocă pre-dinastică un bloc subţire şi înalt de piatră era plantat vertical; pe vîrful său apărea soarele, la răsărit. Din Heliopolis — unde se pare că apăruse pentru întîia oară — această piatră „miraculoasă" s-a răspîndit şi în restul ţării. În timpul Regatului Nou, obeliscurile — acum fasonate prismatic, mai precis: ca o piramidă foarte prelungită, şi avînd vîrful poleit sau placat cu aur — erau plasate, cîte două, în faţa turnurilor, a *pilonilor* de la intrarea templelor. Apoi, cînd cultul soarelui a devenit mai popular, obeliscurile — avînd sculptate imagini simbolice şi texte hieroglifice — au apărut, cîte unul, în faţa templelor.

Obeliscurile erau din granit de culoare roz şi erau aduse, toate, din carierele de la Assuan. Un obelisc cîntărea cîteva sute de tone. Giganticul obelisc început şi lăsat neterminat, în cariera de lîngă Assuan, are o lungime de 51 m, şi cîntăreşte 1168 de tone. Transportul şi înălţarea unui obelisc punea

[66] Numite *piloni*. Cele mai mari asemenea turnuri aveau mai multe etaje (cu încăperi cu destinaţie necunoscută, de locuinţe sau depozite). De regulă un templu avea un singur pilon; dar construcţiilor noi ale templului lui Amon din Karnak li s-au adăugat altele (în total 10 perechi de turnuri).

probleme deosebit de complicate, care erau de resortul unei anumite categorii de tehnicieni specializați. (Se cunosc numele a 6 dintre aceștia).

Obeliscurile egiptene i-au impresionat extraordinar pe străinii veniți în Egipt. Assurbanipal a pus să se transporte două obeliscuri la Ninive, iar împărații romani au dus mai multe obeliscuri la Roma și la Bizanț. Azi, în tot Egiptul n-au mai rămas decît patru sau cinci obeliscuri (cf. S. Sauneron). În schimb, de-a lungul secolelor au fost transportate la Paris, la Londra, la Constantinopol, la New York. Cele mai multe se află la Roma — în număr de[67] 12.

SCULPTURA

Nici sculptura egipteană nu s-a născut dintr-o intenție de ordin estetic, nu a fost destinată în primul rînd contemplației estetice.

O statuie egipteană nu era expusă spre a fi admirată pentru frumusețea ei, ci era ascunsă (cu cîteva excepții) în penumbra templului, sau în întunericul camerei funerare. Statuile zeilor și ale regilor din temple erau obiecte de cult, de adorație; iar cele păstrate în morminte erau concepute ca suport al „dublului" celui decedat. Și sculptura egipteană era dominată de ideea eternizării omului. De aceea sculptorul era numit „cel care menține în viață".

Ca atare, el trebuia să urmărească redarea cît mai exactă a figurii subiectului său. Partea cea mai importantă a statuii rămînea capul. Spre a fi cît mai „fotografice", statuile — din lemn sau din piatră de calcar — erau policromate. Impresia de viață era obținută și prin artificiul tehnic al realizării ochilor: globul ocular era incrustat în lemnul sau piatra statuii, cu conjunctiva lucrată din piatră albă, iar pupila din metal, sub o cornee de cuarț transparent, într-o montură fină de bronz.

Dar principiul reproducerii exacte, cît mai realiste a modelului nu era un principiu absolut și exclusiv. Sculptorul trebuia să reprezinte și ceea ce se ascundea sub această aparență realistă, fotografică; cu alte cuvinte, esența vieții — care, în concepția sa, era imortalitatea; sau demnitatea funcției regale divine (ori semidivine), dacă era vorba de statuia unui faraon. Regele trebuia să dea impresia că este o divinitate; ca atare, nu putea schița un gest, orice mișcare îi era interzisă. Era reprezentat în picioare sau pe tron, într-o ati-

[67] Cel mai mare este obeliscul plasat în fața catedralei Romei, biserica S. Giovanni in Laterano; datează din perioada 1420-1411 î.e.n. și a fost comandat de Tuthmosis IV pentru templul din Karnak. A fost adus la Roma de împăratul Constantin II în 357 e.n. și montat în Circus Maximus (unde a fost descoperit, rupt în trei bucăți, în 1587). Cîntărește 455 de tone. — Obeliscul din fața bisericii S. Petru, în greutate de 331 de tone, a fost adus de Caligula de la Heliopolis. Obeliscul din Luxor, comandat de Ramses II, se află azi la Paris, în Place de la Concorde (cîntărește 227 de tone). — Obeliscul din piața S. Giovanni in Laterano are 32 m, cel din piața S. Pietro — 26 m, cel din piața Navona — 25 m, etc. (cf. G. Sarton). În timpul domniei reginei Hatșepsut au fost transportate pe o singură corabie două obeliscuri, dintre care unul, azi în fața templului lui Amon-Ra din Karnak, are 30 m și cîntărește 350 tone. Corabia, care trebuie să fi avut o lărgime de 25 m și o lungime de cel puțin 60 m, avea nevoie să fie remorcată de 27 de ambarcațiuni, fiecare cu cîte 30 de vîslași (cf. A. Mondini).

tudine relaxată, firească, — dar totdeauna într-o poză hieratică, de ființă senină, calmă, conștientă de omnipotența sa. Profilul statuii unui bărbat are siguranța și precizia unei ecuații de piatră — spunea É. Faure; în timp ce în cazul statuilor feminine, formele trupului strînse în rochia perfect aderentă au ceva din lirismul plantelor tinere care se înalță ca să soarbă lumina zilei...

Fiind un „concentrat“ de viață, statuia trebuia să reproducă subiectul în plenitudinea forțelor vitale și demnității lui. Expresia de liniște o păstrează nu numai figurile regale, ci ea se regăsește în toate statuile egiptene. Chiar cînd sînt reprezentate în mișcare, personajele au un mers rar și maiestuos, călcînd cu toată talpa; iar expresia feței este invariabil senină, detașată de viața cotidiană. Totul — cu o liniște solemnă asupra căreia pare a se proiecta conștiința eternității.

Bineînțeles că în interiorul acestor norme generale, modalitățile artistice concrete au fost — de-a lungul nu numai a unor perioade mari, ci variind chiar de la o dinastie la alta — infinite. Realismul ca notă dominantă alterna cu hieratismul, cu stilizarea, cu idealizarea convențională, într-o serie continuă de reacții și contrareacții. Nimic mai fals decît să se vorbească de o pretinsă „uniformitate“ a artei egiptene. Stăruia, da, un puternic sentiment al tradiției, — liber sau impus; erau cu strictețe respectate anumite canoane; norma supremă rămînea perfecțiunea execuției tehnice, a meșteșugului artistic; dar dedesubtul acestor rigori pulsa și individualitatea artistului, se afirma, se simțea personalitatea sculptorului anonim. — Există apoi, bineînțeles, și o permanentă deosebire de stil între statuile personajelor solemne (zei, faraoni, regine, prinți) și statuile sau statuetele reprezentînd demnitari de rang superior, persoane particulare sau simpli slujitori.

Printre capodoperele sculpturii Regatului Vechi se numără: marele Sfinx din Giseh (capul faraonului Khefren), statuia lui Khefren (muzeul din Cairo), grupul Mikerinos și regina Khamerer Nebti (muzeul din Boston), cel al prințului Rahotep și prințesei Nofret (Cairo), cel de un realism dus la grotesc al piticului Seneb și familiei sale (Cairo); precum și celebrele statui — a „primarului“ (în lemn, Cairo) și a scribului de la Louvre (calcar policromat) sau a celui de la muzeul din Cairo.

Din timpul Regatului Mediu: statuile faraonilor Mentuhotep I și Sesostris I (gresie și calcar, Cairo), sau a grațioasei purtătoare de ofrande (lemn stucat și pictat, Louvre). Iar din epoca Regatului Nou — busturile reginei Nefertiti (calcar pictat, cel din Berlin; cuarț, cel din Cairo); ale faraonilor Tuthmosis I, Tuthmosis III, Amenhotep II, Tutankamon și zeului Amon-Ra, și — în primul rînd — Ramses II (în granit negru sau roz; toate în muzeul egiptean din Torino); în fine, statuile „coloșilor“ din Teba (27 m), reprezentîndu-l pe Amenofis III, precum și cele patru statui gigantice (20 m) reprezentîndu-l pe Ramses II, în fața templului său din Abu-Simbel.

Sculpturile de mici dimensiuni (de obicei obiecte funerare, reprezentînd grupuri și scene, de soldați, vîslași, brutari, măcelari, etc.) amplifică considerabil registrul imaginilor vieții egiptene.

Dar cea mai bogată imagine a vieții egiptene în toată diversitatea ei apare în basoreliefuri și în pictură.

De fapt, basorelieful egiptean nu este altceva decît o continuare a picturii. Tehnicile lor sînt apropiate. Desenatorul folosea materialul mai durabil al pietrei; și pentru a da corporalitate obiectului desenat se folosea de iregula-

rităţile naturale ale suprafeţei pietrei, delimitîndu-le şi accentuîndu-le prin intervenţia liniei de incizie şi a culorii: este începutul basoreliefului.

Lucrînd în basorelief, sculptorul nu căuta să redea o exagerată impresie de adîncime, ci să lase privitorului senzaţia de suprafaţă plană; şi de aceea nici nu reprezenta figurile (sau obiectele) decît într-un singur plan, în planul întîi. Dar, spre deosebire de arta preistorică, acum figurile (şi obiectele) nu vor mai fi prezentate dezordonat, alăturate sau suprapuse la întîmplare (decît la începutul Regatului Vechi); ci întregul ansamblu va fi încadrat într-un spaţiu în mod clar delimitat; iar obiectele şi figurile vor fi ordonate în acest spaţiu în funcţie de anumite axe de simetrie, fie în coloane verticale, fie în registre orizontale.

Figurarea corpului omenesc (de reţinut că, pentru egiptean, frumuseţea omului rezidă în frumuseţea corpului, iar nu a figurii) va urma anumite canoane, de la care artistul nu se va abate. Cum conceptul de „frumos uman" se referea la corp, atenţia artistului se va concentra asupra redării corpului. Legea frontalităţii — lege absolut obligatorie în cazul statuilor — va fi aplicată în pictură şi în basorelief, dar într-un sens foarte caracteristic pentru arta egipteană. Capul este totdeauna văzut din profil, dar ochiul este văzut din faţă. Toracele este văzut din faţă (deşi capul este reprezentat din profil), în timp ce partea inferioară a corpului, precum şi picioarele, sînt figurate din profil; iar braţele figurează în atitudini contrastante unul cu celălalt[68].

Este vorba aici de o convenţie artistică, de un mod arbitrar de a reprezenta lucrurile; un mod care urmează calea logicii (artistice), iar nu a aparenţei. Aşa după cum, o altă convenţie este cea care se referă la felul de reprezentare a zeilor şi a regilor la dimensiuni fizice mult superioare (chiar duble) faţă de ceilalţi muritori simpli din jurul lor; aceasta, tocmai pentru a sugera astfel puterea lor supranaturală. — Din cînd în cînd, canonul proporţiilor anatomice reale era abandonat; şi atunci apar imaginile unor trupuri de femei excesiv de subţiri, dar de un deosebit farmec.

Subiectele, personajele, obiectele incluse şi scenele vor deveni din ce în ce mai variate, începînd chiar din epoca Regatului Vechi[69]. Mai tîrziu, vor continua să se îmbogăţească cu scene de război, de vînătoare, de munci agricole sau meşteşugăreşti, de dans, de viaţă familială. (Acestea din urmă vor fi tot mai numeroase, mai ales în basoreliefurile care ornamentau mormintele unor persoane particulare; în mormintele regale nu se admiteau — cel puţin la început — decît subiecte demne, solemne, „oficiale".)

Dar şi în arta basoreliefului — practicată de-a lungul a trei milenii — se va recunoaşte, evident, o fluctuaţie chiar de la o dinastie la alta, o varietate de modalităţi, de teme, de tehnică (relief plat, sau uşor proeminent, sau bombat, sau altorelief); precum şi o varietate în modurile de execuţie (în stil tradiţional, relativ limitată, liberă, stîngace, corect realistă, de virtuozitate, sau stilizată).

[68] Dar cînd reprezenta într-o scenă oarecare anumite persoane de rînd, a căror „supravieţuire" nu prezenta o importanţă — să zicem: publică, — artistul era liber să le observe şi să le execute şi în afara acestor canoane.

[69] Exemplare sînt, datînd chiar din epoca pre-dinastică, „paletele", tăbliţele de ardezie sau calcar, servind pentru pregătirea cosmeticelor sau la amestecul culorilor; ornamentate cu figuri umane şi animale în relief, într-o excepţională execuţie artistică, aceste palete vor deveni imediat — pierzîndu-şi funcţionalitatea lor practică — opere de artă celebrînd regalitatea şi exaltîndu-i victoriile. Cea mai cunoscută este „paleta lui Narmer" (şi altele: paleta „taurilor", a „leului", a „cîinilor", ş.a.).

PICTURA

Așadar, tehnica, concepția, subiectele basoreliefului egiptean nu pot fi separate într-un mod absolut net de cele ale picturii.

Ambelor li se atribuia o funcționalitate magică. Pentru a-și continua viața și după moarte defunctul trebuia să fie însoțit de ceea ce îl înconjurase și în viața terestră. Pictura egipteană „a fost esențialmente o pictură de morminte"; o pictură executată „numai pentru satisfacția morților", întrucît „pentru egipteni, nici o diferență substanțială nu trebuie să deosebească viața de dincolo de mormînt de cea actuală (P. Francastel).

Imaginea — a unei persoane, a unui obiect, a peisajului, faunei și florei, precum și a scenelor de variate ocupații și de viață cotidiană, — reproduce integral și în esență *realitatea* modelului său, prelungind-o, dîndu-i o durată indefinită, eternizînd această realitate (cel puțin, atîta timp cît va dura și imaginea creată de pictor sau de sculptor). Potrivit acestei mentalități magice, imaginea este tot atît de *reală* ca modelul ei; ființele, obiectele, activitățile figurate în sculptură și pictură sînt tot atît de reale ca în viață.

Canoanele basoreliefului se regăsesc și în pictură; îmbinarea viziunii frontale a corpului omenesc cu viziunea din profil; calmul și seninătatea expresiilor; siguranța, puritatea și perfecțiunea liniei; distribuția imaginilor în registre orizontale sau verticale; interesul pentru scenele de viață zilnică; la care se adaugă în plus față de basorelief o redare mai adecvată a mediului, precum și — uneori — gustul pentru anecdotic, pentru o narație făcută cu un umor discret. În scenele de viață cotidiană se afirmă un excepțional spirit de observație, precum și un foarte marcat interes pentru animale. Adesecori pictorul caută pe suprafața plană a peretelui de stîncă[70] cele mai mici reliefuri naturale, pentru ca servindu-se de aceste denivelări aproape imperceptibile să dea un volum mai accentuat imaginii pe care o reprezintă: punct care este chiar momentul ideal de tranziție spre condiția basoreliefului.

S-ar putea spune că egiptenii aveau o excepțională vocație a culorii; a culorilor vii, vesele, delicate. Templele, mormintele, obiectele de cult, sarcofagele de lemn, mobilierul, (desigur că și interioarele caselor celor bogați), statuetele și statuile în lemn și teracotă, textele de pe papirusuri cu adevărate miniaturi, erau acoperite cu desene colorate cu o paletă discretă. O paletă care folosea negrul de cărbune, albul de var, ocrurile galbene și roșii, fritele albastre și verzi, amestecate cu uleiuri; cu o tehnică rămasă necunoscută, dar care după patru sau cinci milenii își mai păstrează încă nealterată prospețimea. Cu „pensule" din trestie zdrobită la un capăt, sau din fibre de palmier, pictorul egiptean picta în tempera, obținînd chiar și foarte interesante efecte de transparență a culorii: peștii în apă, un corp de femeie într-o transparentă rochie de in...

Mijloacele cromatice ale pictorilor egipteni erau sărace, limitate fiind la șase culori fundamentale — negru, alb, roșu, galben, albastru și verde. În schimb, ei „au cunoscut arta de a pune în valoare, unul prin celălalt, două tonuri vecine", și „au folosit magistral amestecurile, încît tonurile de bază

[70] Cînd roca de calcar era prea friabilă, pictorul aplica întîi un strat de tencuială, apoi unul de ipsos, pictînd în tempera.

sînt de cele mai multe ori asociate"; iar „grație lacurilor, ei s-au folosit de străluciri pentru a-și înnobila paleta". — Esențial e faptul că pictura egipteană „se baza pe noțiunea de reprezentare, și nu pe cea de contemplare"; că ea „creează obiecte a căror utilitate materială este incontestabilă". Ca atare, „ea nu-și pune probleme figurative în sens modern, întrucît ea nu se realizează în vederea unei contemplații, ci *pentru ca lucrurile reprezentate să existe*". Din acest motiv — și dat fiind caracterul fragil al picturii în raport cu materialele celorlalte arte plastice — „niciodată pictura n-a ocupat în arta egipteană un loc de primă importanță. Niciodată nu se poate compara cu sculptura și cu arhitectura (P. Francastel).

Pictorul egiptean nu cunoștea perspectiva. Evita și suprapunerile. Lucra în suprafețe de culoare uniformă: bustul bărbaților în brun-gălbui, al femeilor în galben deschis. Fără nuanțe și fără degradeuri. — Ceea ce însă nu l-a împiedicat să ajungă (în perioada Regatului Nou) la un stil liber; un stil în care apare chiar și umbra; un stil în care domină grația liniei pure, varietatea tentelor, finețea excepțională în redarea transparenței apei și a rochiilor; în minuțiozitatea de miniaturist a bijuteriilor, a faldurilor sau a frunzișului — cu o strălucitoare luxurianță a coloritului.

La fel ca arhitectura sau sculptura, și pictura egipteană era subordonată unei ideologii religioase sau politice. Ca atare, trebuia să respecte tradiția și canoanele respective. Uneori, pictorul și-a permis unele derogări de la tradiționalele canoane. Dar o perpetuă evadare, artistul a căutat-o și a găsit-o în perfecțiunea execuției. Și aceasta este ceea ce constituie farmecul artei egiptene. Deși integrat în categoria meșteșugarilor, artistul se bucura totuși de o oarecare considerație — mai ales că făcea parte din rîndurile scribilor. Adeseori pictorul era o persoană foarte cultă; unii pictori au cultivat cu succes și poezia. Dar cu toată preocuparea propriu-zis estetică în practica artei sale, pictorul nu uita scopul utilitar-religios al artei sale. — În această ordine de idei, s-a remarcat (v. Alpatov) că limba egipteană nici nu avea un cuvînt anume pentru a indica conceptul de „frumos". Căci cuvîntul egiptean *nofir* sau *nefer* însemna — în același timp — și binele, și perfecțiunea, și frumosul, și utilul.

MUZICA

Muzica era socotită de egipteni o artă sacră. De origine divină, nelipsită în numeroase acte de cult și în marile ceremonii religioase, muzica îi înveselea pe zei și îndepărta supărările oamenilor; de aceea era numită, generic, „bucurie".

Lipsea și în Egiptul antic o scriere muzicală. Bănuim însă că egiptenii cunoșteau scara cromatică. Știm că ei puneau în legătură teoria muzicii cu observațiile astrologice și cu doctrinele cosmice. Știm de asemenea că asociau cele șapte note cu zilele săptămînii și cu cele șapte planete. Desigur că, asemenea altor popoare ale Orientului Antic sau grecilor, și la egipteni muzica era în strînsă legătură cu poezia și uneori cu dansul. În temple, o categorie specializată de sacerdoți alcătuiau adevărate orchestre. În epoca Regatului Nou era în mod deosebit apreciată muzica militară, pentru care erau aduși

ca prizionieri şi muzicanţi străini. Astfel, din cele două orchestre ale curţii regale, una era formată din muzicanţi sirieni.

Dar cu ocazia marilor sărbători se organizau şi festivităţi muzicale populare, în care se produceau adeseori muzicanţi orbi. Instrumentul egiptean cel mai obişnuit şi cel mai vechi era harpa — nelipsită în muzica de curte şi în cea de cult. Foarte răspîndită era harpa verticală, cu cutia de rezonanţă jos; dar mai existau şi alte tipuri. De asemenea, lira — adusă în Egipt din Orientul Mijlociu în timpul Regatului Nou — şi cithara, un fel de lăută cu gîtul lung, de origine tot orientală. Numeroase erau instrumentele de suflat: flautul de trestie sau de lemn, clarinetul dublu, cimpoiul; sau — ca instrument de muzică militară, dar folosit şi la ceremoniile religioase — trompeta. Instrumentele de percuţie (cimbale metalice — strămoşul talgerelor; crotali — un fel de castagnete; tobe, tamburine), ritmau în special muzica de cult. Tipic egipteană, instrument muzical ritual prin excelenţă, era sistra: un cadru de lemn sau de teracotă, în care erau prinse de un capăt vergi elastice de metal şi uneori cu rondele, — şi care prin agitare produceau sunete asemenea unor zurgălăi sau clopoţei.

LITERATURA ÎN EPOCA REGATULUI VECHI

Prin amploarea, prin varietatea genurilor şi prin înaltul său nivel artistic, literatura egipteană completează ideal tabloul acestei culturi.

Capitolul literaturii începe cu textele funerare (scrise pe pereţii mormintelor, pe sarcofage, pe mobilierul funerar, sau pe papirusuri[70a], puse alături de decedat). Conţineau prescripţii rituale, formule magice[71], sfaturi pentru viaţa de dincolo, ş.a. Cele mai vechi sînt *Textele Piramidelor*, inscripţii funerare gravate pe pereţii interiori ai mormintelor unor regi din dinastiile a V-a şi a VI-a, deci din jurul anului 2500 î.e.n. (dar a căror compunere originară este mult anterioară). Aceste texte — din care se cunosc peste 1200, unele chiar de 30-40 de rînduri — conţin formule rituale, incantaţii, exorcisme contra şerpilor, imnuri, rugăciuni, menite să-l apere, să-l ajute, să-l favorizeze în diferite feluri pe defunct la judecata morţilor şi în viaţa sa de apoi. Unele texte conţin şi nuclee de mituri şi legende. Caracterul arhaic al formulei magice — ca cea pentru a se apăra de şerpi — dă expresiei literare o vibraţie

[70a] Întrebuinţată ca material de scris (şi de ambalaj), hîrtia de papirus era cunoscută încă din timpul primei dinastii (sfîrşitul mileniului IV î.e.n.). Un număr de foi — de obicei 20 — lipite margine la margine formau un sul de (în medie) 10 m. În sec. VI î.e.n. hîrtia de papirus era larg folosită la Atena; iar la Roma, se pare că începînd din sec. III î.e.n. Din sec. XI fabricarea ei încetează, înlocuită fiind de pergament şi de hîrtia „de cîrpe", inventată în China (în 105 e.n.). În Europa, hîrtia de papirus nu se mai folosea din sec. VIII (cf. A. Dimboiu).

[71] În epoci diferite şi avînd un conţinut diferit, textele funerare erau destinate ceremoniilor religioase, ritualurilor liturgice sau descrierilor cosmografice, — *Cartea Morţilor, Cartea Deschiderii Gurii, Cartea Îmbălsămării, Cartea Respiraţiei, Cartea Porţilor, Cartea Grotelor,* etc.

stranie, tenebroasă:

„Încolăceşte-te, şarpe — strigă şarpele.
Încolăceşte-te în jurul puiului de hipopotam care a ieşit din mlaştini.
Pămîntule, înghite-l pe cel care a ieşit din tine!
Prăbuşeşte-te, rămîi culcat, şi amorţeşte!“

(trad. de **I. Larian Postolache**)

Menţinînd într-o voită obscuritate fondul mitologic şi caracterul ritual al unor asemenea compoziţii, autorii lor preferă aluziile vagi, cultivînd un stil poetic (frază eliptică, repetiţii, paralelismul membrelor[72], aliteraţii) în care procedeele au un sens magic adînc, mai mult decît un rost pur oratoric. Un stil în care ideea mitică (de pildă, a sufletului defunctului pornit spre cer spre a-şi lua locul într-o constelaţie) se desfăşoară în viziuni fantastice de autentic lirism:

„Îndreaptă-se spre cer asemenea şoimului, şi veşmintele sale sînt ca penele gîştelor sălbatice.
Îşi ia zborul spre înălţimi asemenea cocorului, sărută văzduhul ca şoimul, se avîntă spre cer ca lăcusta.
Astfel zboară el, departe de voi, oamenilor, el nu mai este pe pămînt, el se află acum în cer.
Acolo, zeiţa Nut îl statorniceşte ca stea nepieritoare, alături de ea“.

(trad. de **O.D.**)

O altă operă literar-sapienţială, de conduită morală, a Regatului Vechi — o operă cu totul remarcabilă de 646 de rînduri — aparţine literaturii sapienţiale: *Învăţăturile lui Ptah-hotep*, vizir în timpul dinastiei a V-a (aproximativ 2450 î.e.n.). Este de fapt un ghid de viaţă practică, mai mult decît un adevărat tratat de morală, cuprinzînd sfaturi de comportare în cele mai variate ocazii, garantate să asigure succesul. Ideea centrală este că ordinea stabilită — în Univers şi în stat — trebuie respectată: „Pleacă-ţi spinarea în faţa mai marelui tău“. „Numai rău îşi face cel care se împotriveşte mai-marelui său“. Dar omul nu trebuie să uite anumite comandamente morale fundamentale:

„Nu fii îngîmfat de ştiinţa ta,
ci sfătuieşte-te cu cel neştiutor la fel ca şi cu cel învăţat, căci hotarele ştiinţei nu pot fi atinse
şi nu se află un învăţat care s-o stăpînească cu desăvîrşire.
O vorbă înţeleaptă este mai ascunsă ca piatra verde de smarald
dar o poţi afla şi la sclava care macină învîrtind piatra de moară (...)
Dacă eşti o căpetenie care dă porunci unui număr mare de oameni
caută să săvîrşeşti toate binefacerile,
astfel ca poruncile tale să nu aducă rău nimănui.
Măreaţă e dreptatea, statornică e şi minunată,
şi n-a fost stricată din vremea lui Osiris“.

(trad. de **C. Daniel**)

Învăţăturile continuă pe acest ton elevat, relevînd ceea ce s-a considerat (cf. E. Bresciani) a fi fost o concepţie caracteristică celor mai vechi epoci ale Egiptului antic: încrederea în capacitatea omului de a-şi făuri singur succesul

[72] Procedeu constînd în reluarea într-un vers — cu o uşoară modificare — a unei idei, unui sentiment, unui mod de exprimare, din versul anterior.

în viață; instrucțiunea ca instrument eficace pentru atingerea acestui scop; toți oamenii au din naștere posibilitățile de realizare morală și intelectuală. În mod particular, în scrierea lui Ptah-hotep este evidentă lipsa oricărei aluzii la „viața de dincolo"; singura — sau, în orice caz, cea mai înaltă îndatorire a omului — este să lase în urma sa amintirea unei conduite oneste și generoase.

Înțeleptul Imhotep citindu-și cartea (Muzeul din Berlin)

În „Prima perioadă intermediară" creația literară este mai bogată și mai variată, cu o netă predominanță a celei de inspirație laică. Opere cu caracter magico-religios sînt doar *Textele Sarcofagelor*; în care (spre deosebire de *Textele Piramidelor*), dorințele și preocupările exprimate sînt mult mai umane, atașamentul defunctului de viața terestră este ferm și insistent afirmată, iar simțul naturii își găsește o surprinzătoare formă de exprimare. *Cîntarea celor patru vînturi* este un poem dintre cele mai tulburătoare. În această epocă de mari frămîntări sociale se afirmă aici chiar egalitatea originară a tuturor oamenilor. Vorbește zeul creator al lumii:

> *„Am săvîrșit patru fapte bune: am creat cele patru vînturi pentru ca orice om să-și poată umple plămînii cu ele: aceasta este prima mea faptă bună.*
> *Am făcut ca apele Nilului să se reverse, pentru ca săracul să aibă aceleași drepturi la binefacerile lui ca omul bogat: aceasta este a doua faptă a mea.*
> *L-am făcut pe fiecare om aidoma semenului său; niciodată n-am poruncit oamenilor să facă răul, dar inimile lor au nesocotit învățătura mea: aceasta este a treia mea faptă.*
> *Am făcut ca inimile lor să nu dea uitării Apusul, ci să aducă ofrandă zeilor nomelor".*

(trad. **O.D.**)

Două opere literare în versuri — *Profețiile lui Ipuwer* și *Învățături pentru Merikare* — au în primul rînd o valoare documentară deosebită. Ele reflectă stările de lucruri și de spirit din aceste vremi, în care mișcările populare au dus la grave dezordini interne, la o serioasă criză a statului și la scăderea pres-

tigiului monarhiei. În prima, prinţul Ipuwer trasează un cadru dezolant al epocii, exprimîndu-şi neîncrederea în oameni, o nostalgie a puterii de stat autoritare, un dispreţ pentru masele populare, în acelaşi timp învinuindu-l pe rege de lipsă de energie. În a doua — un fel de testament politic, de 350 de rînduri — regele îi dă fiului său Merikare sfaturi de conduită înţeleaptă, demnă, dreaptă, umană, recomandîndu-i să-şi ocrotească supuşii[73]. Forţa vehementă a stilului oratoric, în prima, şi tonul auster, ferm, dar înţelept şi cordial în a doua, sînt principalele calităţi literare ale acestor scrieri.

Povestea ţăranului iscusit la vorbă (sau: „bun de gură") este numai în prima sa parte o operă narativă. Şi această parte este doar un pretext epic pentru ample desfăşurări oratorice: ţăranul din oază, victimă a unei silnicii, relatează cum a fost deposedat de asinii şi de tot avutul său, cerînd să i se facă dreptate. În cadrul epic sînt inserate — sub forma a nouă plîngeri adresate judecătorului — texte morale, maxime, pledoarii — toate sprijinite pe conceptul de adevăr şi dreptate *(Maat)*. Ţăranul solicită să i se facă dreptatea la care are dreptul şi omul cel mai umil. De relevat este abilitatea compoziţiei: în timp ce partea narativă este de o atrăgătoare simplitate şi vivacitate în ritm, restul trădează un gust nou pentru argumentarea oratorică, pentru stilul retoric, încărcat de alegorii, comparaţii şi antiteze:

„Marii dregători săvîrşesc răul, dreptatea se apleacă într-o parte, judecătorii fură... Cel ce trebuie să facă să răsuflăm, ne face să gîfîim. Cel ce trebuie să facă împărţire dreaptă este un hoţ... Cel ce trebuie să osîndească răul săvîrşeşte el însuşi nedreptăţi".

(trad. C. Daniel)

În sfîrşit, aceleiaşi perioade îi aparţin cele două capodopere ale liricii egiptene: *Sfătuirea unui om deznădăjduit cu sufletul său* şi *Cîntecul harpistului*.

În prima, poetul anonim (care a trăit în jurul anului 2200 î.e.n.) dă o expresie patetică disperării care îl îndeamnă stăruitor la sinucidere, ca fiind singurul remediu. Durerosul destin al poetului are ca fond conştiinţa profundei decăderi morale în care se zbate epoca lui. Scepticismului profund şi pesimismului său amar, formulat în accente dramatice, îi răspunde sufletul său; care, într-un dialog echilibrat, caută să-i abată gîndul de la moarte, îndemnîndu-l să îndure stoic dezamăgirile, şi să caute să se ataşeze de bunurile vieţii pămînteşti. Căci viaţa de dincolo nu îţi poate aduce nici o mulţumire; făgăduinţele preoţilor în privinţa aceasta nu au nici un temei; cultul funerar cu toate ceremoniile lui este destinat doar bogaţilor — deşi moartea îi face pe toţi egali:

„Înmormîntarea este doar lacrimi şi întristare.
Este durerea celui scos din casă şi aruncat pe o movilă.
Din mormînt nu vei ieşi niciodată să mai vezi soarele.
Cei ce şi-au înălţat palate de granit (...) şi-au văzut altarele pustii.
Aceeaşi soartă i-a ajuns ca şi pe cei sărmani, morţi pe un ţărm, fără urmaşi.
Doar arşiţa soarelui şi peştii apelor mai stau cu ei de vorbă..."

(trad. O.D.)

[73] Operă tradusă de C. Daniel în *Gîndirea egipteană...* (vezi bibliografia).

Singura salvare este resemnarea şi senina aşteptare a morţii fireşti; concluzie exprimată într-o formă lirică în care tensiunea dramatică este temperată de coloritul delicat al comparaţiilor poetice:

„*Azi moartea însăşi mi se-nfăţişează*
Ca vindecarea pentru cel bolnav,
Ca preumblarea pentru cel firav.

Azi moartea însăşi mi se-nfăţişează
Ca-mbietorul nor de smirnă,
Ca pînza ce te apără de vînturi.

Azi moartea însăşi mi se-nfăţişează
Ca boarea unui lotus înflorit,
Ca desfătarea-n insula beţiei.

Azi moartea însăşi mi se-nfăţişează
Ca drumul netezit de multe tălpi,
Ca-ntoarcerea oşteanului din luptă.

Azi moartea însăşi mi se-nfăţişează
Ca-nseninarea cerului noros,
Ca tîlcul unui lucru ne'nţeles.

Azi moartea însăşi mi se-nfăţişează
Ca dorul de acasă al acelui
Scăpat pe veci din lungi ani de robie".

(trad. **Ion Acsan**)

Pentru prima dată în literatura mondială apare aici o artă a versificaţiei (repetiţii, joc de cuvinte, aliteraţii, ritm liber, „paralelismul membrelor"), prin care este realizat un efect de orchestraţie unic.

În cealaltă capodoperă lirică a epocii, *Cîntecul harpistului*, revine acelaşi scepticism. Două motive care dau o rezonanţă filosofică poemului apar aici pentru întîia oară în istoria universală a literaturii: motivul *vanitas vanitatum* şi motivul *carpe diem*, îmbinîndu-se în melancolica concluzie a poetului:

„*Sporeşte-ţi cît poţi plăcerile vieţii*
şi, cît trăieşti, orînduieşte-ţi viaţa după poftele inimii.
Căci te va ajunge ziua plîngerii,
dar plîngerile tale, zeul morţii nu le va auzi;
iar bocetele celor rămaşi în viaţă
nu pot dărui viaţă celui din mormînt.
Bucură-te de ziua de azi şi petrece!
Nu-ţi întuneca viaţa cu gînduri!
Căci nimeni nu-şi poate lua cu sine avutul din lumea aceasta,
şi, din cîţi au plecat dincolo, nimeni nu s-a mai întors!"

(trad. **O.D.**)

LITERATURA ÎN PERIOADA REGATULUI MEDIU ŞI ÎN CEA A REGATULUI NOU

Din perioada Regatului Mediu ne-a rămas — în aproape o sută de versiuni — *Învăţătura lui Khety*, una din operele cele mai mult studiate în şcoli. Scrierea aceasta elogiază profesiunea de scrib care procură avantaje infinit

superioare altor îndeletniciri, — înşirate de autor cu toate inconvenientele şi mizeriile lor.

Capodopera lirică a epocii este *Imnul Nilului*, divinizat şi exaltat aici pentru binefacerile pe care le aduce — acest „părinte al tuturor vieţuitoarelor“, „prieten al pîinii şi al băuturii“, „el care dă putere grînelor“, „el, domnul şi ocrotitorul săracilor“.

Dar această perioadă este importantă în literatură în primul rînd pentru povestirile *Aventurile lui Sinuhet* (cunoscută în peste 25 de versiuni) şi *Povestea naufragiatului*.

Cea dintîi, este prima încercare cunoscută din istoria literaturii de a relata un fapt istoric sub forma unei opere de artă, de imaginaţie; totodată, este şi primul exemplu cunoscut de povestire care are unele caractere de nuvelă psihologică. Autorul — un demnitar de la curte care trebuie să părăsească ţara şi după multe peregrinări ajunge în Siria, de unde la bătrîneţe se va reîntoarce în Egipt — îşi povesteşte peripeţiile prin care a trecut, într-un stil rafinat, de adevărat om de litere, versat în construcţii sintactice îndrăzneţe şi în expresii căutate. — *Povestea naufragiatului*, şi aceasta narată la persoana întîi (şi care este prima povestire cunoscută cu corăbieri din literatura mondială) aduce un element nou: gustul pentru fantastic. Totodată, şi interesul pentru cadrul vieţii de familie, prezentat într-un stil simplu, sobru, precis, şi într-o naraţiune ritmată rapid; căci autorul se arată a fi preocupat de a-şi distra publicul, povestindu-i un episod exotic şi o întîmplare extraordinară.

În timpul Regatului Nou tradiţia poeziei magico-religioase se continuă cu *Cartea Morţilor*[74]. Interesul pe care îl prezintă aceste texte azi este, indubitabil, şi de ordin literar. De pildă, prin această notă de nelinişte şi de umilinţă în faţa judecăţii lui Osiris, căruia omul i se adresează cu o emoţionantă sinceritate a tonului:

„Tu, care faci ca aripa vremii să bată mai repede,
Tu, care cunoşti toate tainele vieţii,
Tu, care îmi păzeşti fiecare vorbă pe care o rostesc,
Tu, care te ruşinezi de mine, fiul tău, —
Plină de ruşinare şi de mîhnire este inima ta,
Căci grele fost-au greşelile pe care le-am săvîrşit pe pămînt,
Trufaşă fost-a răutatea mea şi păcatele mele.
Fă pace cu mine, fă pace,
Şi înlătură stavila ridicată între noi!“

(trad. O.D.)

În ce priveşte proza narativă cultă a epocii Regatului Nou, aceasta renunţă acum la elementele rafinate, aulice, legîndu-se mai mult de inspiraţia populară, căutînd să redea cît mai precis cadrul de viaţă cotidiană, prezentînd persoana faraonului la dimensiuni pur umane, — fără a evita nici postura lui meschină, ridicolă, grotescă; totul, într-un stil simplu, direct, lipsit de figuri retorice.

[74] Titlu dat convenţional unui ansamblu de aproximativ 200 de sentenţe, formule magice, precepte morale, prescripţii funerare, fragmente de mituri — totul scris pe suluri de papirus, multe din ele splendid decorate cu vignete şi miniaturi în culori; suluri care se depuneau alături de corpul defunctului, spre a-l sfătui şi ajuta în viaţa de dincolo.

Antrenant este ritmul narațiunii din povestirea *Prințul predestinat*, cu delicatele sale episoade fantastice. Dar capodopera prozei egiptene din toate epocile — și totodată una din marile opere narative ale antichității orientale — este *Povestea celor doi frați*.

Tabloul vieții de fiecare zi și a ocupațiilor obișnuite ale țăranilor, povestite în prima parte a operei (în partea a doua intervin și elemente mitologice sau miraculoase) se desfășoară larg, colorat, într-un stil de o cuceritoare simplitate, dezvăluind un instinct sigur de povestitor, care narează pentru simpla plăcere de a povesti. Prin organizarea materiei epice și prin folosirea procedeelor narative variate în funcție de ideea dominantă a operei — viclenia și infidelitatea femeii; precum și prin elementele realiste ale narațiunii, o narațiune care urmărește să definească personalitatea și destinul eroului principal, — prima parte a *Povestei celor doi frați* poate fi considerată cea dintîi nuvelă cunoscută (chiar dacă rudimentară ca structură) din literatura universală.

Marile opere lirice ale Regatului Nou sînt *Imnul lui Amon-Ra* și *Imnul lui Ekhnaton*[75]. Primul este deosebit de sugestiv prin simplitatea limbajului în exprimarea unei gîndiri pre-filosofice și religioase, prin căldura sentimentului de sinceră gratitudine pentru binefacerile soarelui — principiu al vieții, — precum și prin interesul și afecțiunea poetului pentru natură:

„El face să înverzească pășunile pe care pasc turmele și cirezile ce dau hrană oamenilor,
El dă viață peștilor din fluviu și tuturor păsărilor văzduhului,
El dă suflare făpturii din ou și hrană dă gîștelor din cotețe,
El dă viață păsărilor din stufăriș, tîrîtoarelor și tuturor insectelor zburătoare,
El dă hrană șoarecilor de cîmp și păsărilor care zboară din ram în ram...“

(trad. O.D.)

Imnul lui Ekhnaton — atribuit faraonului „eretic“ Amenofis IV — impresionează prin caracterul său optimist și pre-panteist, — divinitatea supremă lipsită de atributele ei tradiționale fiind percepută în natură, în momentele vieții de toate zilele, în bucuria de a trăi:

„Turmele pasc mulțumite pe pășunile lor,
Pomii și ierburile înverzesc,
Păsările își iau zborul din cuiburile lor
Și bătaia aripilor lor te preamărește!
Dobitoacele toate saltă de bucurie
Și totul prinde viață cînd tu te arăți (...)
Tu ești măsura vieții, și lumea numai prin tine trăiește“.

(trad. O.D.)

Lirica erotică egipteană — apărută mai întîi în epoca Regatului Nou, născută și cultivată fiind într-un mediu social foarte rafinat — ne este cunoscută din opt culegeri mici.

Compuse pentru a fi cîntate sau recitate cu acompaniament instrumental, poeziile de dragoste egiptene (în care îndrăgostiții își spun unul altuia „frate“ și „soră“) nu cîntă o pasiune adîncă și sinceră. Sînt mai degrabă niște grațioase

[75] Care amintește îndeaproape psalmul 104 din *Biblie*, și în care influența *Imnului lui Ekhnaton* este indubitabilă.

discursuri directe, sau dialoguri purtate de îndrăgostit cu inima sa; compoziții în care senzualitatea se exprimă cu o perfectă decență, în care natura este cordial asociată cu jocul îndrăgostiților, și în care stilul căutat este de o mare eleganță și de o rară finețe:

„Gîsca sălbatică se vaită
Căzută în capcana mea;
Încătușată de iubirea ta
Mă zbat ca pasărea robită
Și nu mă-ntorc s-o scot din laț,
Strîngîndu-mi plasele din cîmp.
Dar ce-i voi spune oare mamei
La care zilnic mă-ntorceam
Ducîndu-i păsările prinse?
— „N-am așezat nici o capcană. —
Sînt prinsă-n mrejele iubirii tale!“

(trad. **Ion Acsan**)

Astfel, poezia egipteană — răsărită în umbra *Textelor Piramidelor* — se ridică în cele din urmă în spațiile luminoase și pure ale unui tonifiant sentiment naturist, exprimînd dragostea de viață, utilizînd episodul grațios și chiar aluzia decent-echivocă.

INFLUENȚA EGIPTULUI ANTIC ASUPRA CIVILIZAȚIILOR MEDITERANIENE

Cînd, în anul 30 î.e.n. Egiptul a devenit o simplă provincie a Imperiului roman ciclul civilizației și culturii sale s-a încheiat. Mai tîrziu, după ocupația arabă (642), structura sa culturală se va modifica radical.

Egiptul antic va rămîne însă în istorie nu numai prin ceea ce arheologii vor scoate la lumină după multe secole, ci și prin difuziunea, aportul și influența sa culturală asupra popoarelor din jur și chiar mai îndepărtate. În agricultură și în tehnica construcțiilor, experiența egiptenilor antici a fost folosită pînă tîrziu. Teologia, știința și gîndirea lor pre-filosofică au exercitat o influență considerabilă asupra lumii grecești. Legile lui Solon (care s-au inspirat substanțial din cele egiptene), sau gîndirea politică a lui Platon și Aristotel datorează mult modelului concret al statului egiptean. O bună parte din cuceririle medicinei egiptene — la a cărei școală s-au format mari medici greci — au rămas în uz pînă azi. Modul de organizare a administrației, a justiției, a învățămîntului a fost urmat și în alte țări ale Orientului Apropiat. Meritele deosebite ale egiptenilor în domeniul geometriei și al astronomiei au fost recunoscute categoric de antici. Arta egipteană — pe care Platon o recomanda ca model — a dat multe sugestii celei grecești. Mobilierul a căpătat pentru prima dată forme elegante în Egipt. Egiptenii au scris cele dintîi adevărate mici compendii de gîndire morală. Scrierea lor hieroglifică este prima, sau în orice caz cea mai frumoasă scriere pictografică. Fără invenția papirusului — material de scris pe care nici un alt popor antic nu l-a mai fabricat — cultura europeană ar fi pierdut o moștenire (de opere literare,

etice, ştiinţifice) considerabilă lăsată de antici. Numeroase divinităţi, mituri şi legende egiptene au fost preluate de fenicieni, evrei, sirieni, greci şi romani. Iar scrierile lor literare din diverse genuri vor lăsa urme în literaturile antice, şi în primul rînd în cea ebraică.

Astfel, modelul Sfinxului egiptean va apărea în sigiliile şi în picturile murale cretane; iar motivul decorativ al iederei şi al papirusului, în frescele palatelor din Creta. Relaţiile culturale ale Egiptului cu Fenicia au fost mai intense. În oraşele feniciene (în Biblos, de pildă) egiptenii construiseră temple. Influenţele egiptene asupra miturilor şi credinţelor religioase ale fenicienilor sînt bine cunoscute; dar influenţa egipteană este uneori vizibilă şi în figurinele sau în măştile de teracotă, — în timp ce sigiliile feniciene au adoptat şi motive egiptene. Paralelisme semnificative pot fi identificate şi la etrusci[76]. Asemenea egiptenilor, şi etruscii — care credeau şi ei într-o viaţă de dincolo asemănătoare celei de pe pămînt — se pare că aveau texte funerare în genul *Cărţii Morţilor*. Şi la etrusci, ca la egipteni, poziţia femeii era aproape egală cu cea a bărbatului. Se pare că uneori etruscii practicau şi ei îmbălsămarea cadavrului, folosind mijloace asemănătoare celor ale egiptenilor; şi nu este exclus ca figurarea sculpturală a defunctului pe capacul sarcofagului să derive — ca o sugestie — din figurarea defunctului de pe sarcofagele de lemn ale mumiilor egiptene.

Evreii, care au trăit cîteva secole în Egipt (ţară al cărei nume este menţionat de 680 de ori în *Biblie*), au în cultura lor multe elemente de provenienţă egipteană. Însuşi numele lui Moise — care a primit o educaţie la şcoala scribilor — este de origine egipteană[77], iar după moartea lui Solomon, unii regi iudei poartă nume egiptene. — Numeroşi scarabei şi sigilii egiptene au fost găsite în Palestina. În sudul Palestinei există tradiţii care vorbesc de şederea lui Sinuhet printre beduini. Iar „viţelul de aur" făcut din cerceii evreilor era o divinitate egipteană care îi ajutase să părăsească Egiptul[78], — divinitate care ar putea să fie chiar zeiţa reprezentată cu cap de vacă, Hathor[79]. Influenţa literaturii egiptene, poetice şi sapienţiale, asupra celei ebraice este evidentă nu numai în Psalmul 104, cum s-a văzut, ci şi în alţi psalmi sapienţiali. Evidente sînt şi urmele *Cîntecului harpistului* în *Eclesiastul*, a *Papirusului Insinger* în *Cartea lui Iov*, a *Învăţăturilor lui Amen-em-ope* în *Cartea proverbelor*; în timp ce în *Cîntarea Cîntărilor* pot fi uşor detectate puncte de contact cu poezia egipteană de dragoste[80].

„Toate numele de zei au venit în Ellada din Egipt... Cît despre serbări populare, alaiuri şi procesiuni religioase, egiptenii sînt cei dintîi oameni care le-au creat datina — şi de la ei le-au învăţat şi elenii"[81] — recunoaşte „părintele istoriei".

Credinţele egiptenilor cu privire la suflet şi la viaţa de dincolo au fost difuzate în lumea grecească prin intermediul misteriilor eleusine, — care

[76] Care, după toate probabilităţile, s-au stabilit în Peninsula Italică venind din părţile Orientului Apropiat, locul lor de origine.

[77] Găsindu-se, de exemplu, în compoziţia numelor unor faraoni — *Ahmosis, Tuthmosis,* etc. (Moise = Mosis) (cf. Freud).

[78] *Ieşirea,* XXXII, 4; *Întiia Carte a Regilor,* XII, 28.

[79] Cf. Rev. W.O.E. Oesterley, — în S.R.K. Glanville, *L'eredità dell'Egitto* — vezi bibliografia.

[80] Pentru aceste influenţe (şi cele privind Grecia şi Roma), cf. C. Daniel, — vezi bibliografia.

[81] Herodot, *Istorii,* II, 50, 58.

erau, foarte probabil, de origine egipteană. Maximele celor „șapte înțelepți" ai Greciei amintesc textele sapiențiale egiptene. Filosofia greacă este și ea îndatorată într-o anumită măsură înțelepciunii egiptenilor. Tales din Milet — care a avut contacte cu preoții egipteni — a calculat înălțimea Marei Piramide măsurîndu-i umbra. Urme ale gîndirii egiptene se pot găsi la Anaximandru, la Anaximene, la Empedocle din Agrigento; dar Pitagora a fost cel mai mult influențat de doctrinele cosmologice și etice ale egiptenilor. La Platon, asemenea influențe pot fi găsite atît în miturile povestite de el, cît și în doctrina lui cu privire la statul ideal. Aristotel — un admirator al civilizației egiptenilor, de la care a împrumutat date din domeniul matematicii, geometriei, astronomiei și zoologiei, — afirma că organizarea statului și legile scrise, precum și matematica, au fost create de egipteni. În medicină, tradiția hipocratică a respectat teoriile fiziologice, prescripțiile medicale și principiile etiologiei medicilor egipteni.

Nici arta grecească n-a rămas cu totul în afara influenței Egiptului antic. Coloana dorică amintește coloanele templelor egiptene — temple al căror plafon pictat cu stele pe un fond albastru a fost imitat și de greci. Capitelul coloanei corintice se consideră că este inspirat de modelul egiptean. Influențe egiptene pot fi ușor găsite în domeniul sculpturii. Clasica lege a frontalității din epoca Regatului Vechi domină și statuile grecești de efebi *(kouroi)* din epoca arhaică; statui care, asemenea celor egiptene din aceeași perioadă, sînt reprezentate în mers cu piciorul stîng înainte. Obiceiul sculptorilor egipteni de a întrebuința materiale variate în una și aceeași operă se regăsește și în tehnica statuilor hriselefantine, ilustrată în primul rînd de Fidias. Statuile erau colorate atît în Egipt cît și în Grecia — unde una din temele frecvente ale sculpturii este sfinxul egiptean (mai ales sfinxul-femelă).

Pentru romani, însemnătatea Egiptului era de ordin pur material: Roma primea din Egipt grîu și papirus. Pentru romani, egiptenii se situau pe o treaptă atît de inferioară încît egiptenilor le era interzis chiar și să se înroleze în armata romană. Erau excluși nu numai din ordinele ecvestre sau senatoriale, ci și de la cetățenia romană. Interesant este că, totuși, concepția monarhică egipteană despre divinitatea faraonului a dat primul impuls teoriei divinității suveranului, teorie adoptată mai întîi de monarhiile elenistice, apoi de Imperiul roman. Împăratul Constantin și succesorii săi considerau sacre legile lor, palatul lor, tezaurul lor; iar cei ce se opuneau voinței lor comiteau un sacrilegiu. „Și astfel, sub forma modificată a dreptului divin al regilor, teoria aceasta a trecut în Evul Mediu, și de asemenea în timpurile moderne"[82].

Domeniul în care Egiptul a marcat o prezență deloc neglijabilă în viața romanilor a fost domeniul religios. Cultul zeiței Isis și al zeului Serapis — identificat de romani cu Aesculap, zeul medicinei — s-a răspîndit tot mai mult la Roma și în unele părți ale Imperiului. Deși cultul isiac a fost persecutat un timp de împărați, totuși zeiței Isis i s-a ridicat un templu la Roma, un altul la Pompei, atașîndu-li-se respectivul corp sacerdotal dedicat cultului acestei zeițe — căreia se pare că în secolul al V-lea e.n. îi erau consacrate la Roma nu mai puțin de șapte temple!

În ce privește creștinismul — „nici o țară n-a participat mai profund ca Egiptul la dezvoltarea și propagarea religiei creștine (J. M. Creed). Egip-

[82] A. H. M. Jones, — în Glanville, *op. cit.* — *Ibidem,* J. M. Creed, C. H. Roberts, De Lacy O'Leary, A. J. Arberry și H. I. Bell.

tenii trecuţi la creştinism — *copţii*[83] — au fost cei dintîi care în cadrul acestei religii şi începînd din sec. III au practicat o viaţă ascetică, — organizată în secolul următor în comunităţi de călugări, riguros disciplinate. Influenţa ascetismului copt s-a făcut simţită în lumea creştină după ce a fost instituit monahismul. Chiar şi după ocupaţia arabă, Egiptul a continuat să fie considerat o ţară creştină[84]. Acestor egipteni creştini li se datorează — în planul creaţiei artistice — şi genul icoanei[85]. Cît timp a rămas sub guvernarea Bizanţului (deci pînă în anul 642) Egiptul era o ţară prevalent creştină; cu toate acestea, vechea religie egipteană a continuat — pînă spre sfîrşitul secolului al V-lea — să exercite o atracţie reală asupra unor grupuri de învăţaţi şi filosofi egipteni „păgîni".

Ocupanţilor arabi, Egiptul le-a transmis îndelungata sa experienţă în domeniul artizanatului, — precum şi în cel mistic[86]. Numeroşi oameni de ştiinţă arabi, filologi, istorici, medici, ş.a.m.d., au fost egipteni de origine, sau instruiţi la vechile şi prestigioasele şcoli ale Egiptului — în primul rînd, la cea din Alexandria. Capodopera narativei arabe, *O mie şi una de nopţi*, însumează în cea mai mare parte un material epic luat din lumea, din tradiţiile şi din viaţa cotidiană egipteană. Folosirea şi difuzarea în alte ţări a papirusului egiptean a continuat mult timp după apariţia pergamentului[87]. Manuscrisele ornamentate la Alexandria au influenţat manuscrisul miniat al Evului Mediu european. Meşterii-artişti egipteni au continuat mult timp să lucreze la construcţia şi decorarea moscheilor din Damasc şi Ierusalim. Şi cum islamismul interzicea în sanctuarele sale reprezentarea figurii umane, locul ei a fost ocupat de ornamentaţia geometrică. Arabescul a cunoscut o dezvoltare excepţională în Egipt. Încît, „este cu neputinţă să admitem că marile tradiţii ale artizanatului egiptean nu şi-ar fi adus contribuţia lor la formarea artei islamice" (H. I. Bell).

Pe teritoriul ţării noastre, numele zeilor egipteni Isis şi Serapis se întîlnesc în inscripţii pe monede sau în sculpturi datînd din sec. I î.e.n. din Histria, Tomis şi Callatis. Aceşti zei erau veneraţi îndeosebi la Tomis. „În sec. I î.e.n. divinităţile egiptene se bucurau la Tomis de o popularitate ce avea să crească în veacurile următoare, mulţumită numărului tot mai mare de neguţători şi marinari din Alexandria" care veneau pe aceste meleaguri (D. M. Pippidi).

[83] Din grecescul *Aigyptios*, devenit în arabă *chibt*. — Copţii, indigenii, au folosit un timp dialectele populare din Egiptul antic, transcriindu-le cu alfabetul grec (căci scrierea egipteană nu folosea decît consonante). În felul acesta, în sec. III e.n. au apărut primele scrieri copte, — traduceri din *Vechiul Testament*, etc. Azi, copţii reprezintă aproximativ 10% din populaţia Egiptului.

[84] Iar ca „ţară sfîntă", ca loc de pelerinaj, trecea înaintea Palestinei. Biserica creştină celtică din Irlanda, de pildă, a păstrat un contact direct cu mănăstirile egiptene, cu toată distanţa mare care le separa: călugării franciscani din Dublin vin în pelerinaj în Egipt şi în anul 1320 (cf. De Lacy O'Leary).

[85] Se consideră (cf. C. Daniel) că icoanele îşi trag originea din pictura egipteană, din cunoscutele portrete din Fayum, datînd din epoca dominaţiei romane a Egiptului; portrete ale defunctului, care se puneau la capătul sarcofagului. (Aureola icoanei, însă, se pare că derivă din arta persană).

[86] Unul din primii şi cei mai mari mistici arabi, Dhu'l-Nun al-Misri, era egiptean de origine. Cel mai mare poet mistic al literaturii arabe (1181-1250), Ibn al-Farid, s-a născut şi a murit la Cairo (cf. A. J. Arberry).

[87] Ni s-au transmis papirusuri din secolul al IV-lea î.e.n. pînă în secolul al VIII-lea e.n. Papirusul a fost folosit pentru ultima dată în 1057, în cancelaria papei Vittorio II (cf. C. H. Roberts).

CIVILIZAŢIA ŞI CULTURA EBRAICĂ

Spaţiul geografic. • Ambianţa culturală semită. • Evreii în Palestina. • Saul. David. Solomon. Următoarele secole. • Organizarea socială şi politică. Profeţii. • Familia. Educaţia copiilor. • Alimentaţia. • Îmbrăcămintea. Locuinţa. Oraşele. • Păstoritul şi agricultura. Meşteşugurile şi comerţul. • Organizarea militară. • Dreptul. Justiţia. • Religia. Practici cultice. Templele. • Cunoştinţe ştiinţifice. Medicina. • Talmudul. Manuscrisele din Qumran. • Muzica. • Literatura. • Originalitatea şi influenţa culturii ebraice.

SPAŢIUL GEOGRAFIC

Civilizaţia ebraică s-a constituit şi a durat timp de 14 secole pe un teritoriu foarte restrîns: suprafaţa Israelului era la început de aproximativ 15 000 km^2 [1]. Ţara avea — coborînd de la înălţimea de 3 000 m a Munţilor Hermon pînă la Marea Moartă, ale cărei ţărmuri sînt cu 394 m sub nivelul Mediteranei — o mare varietate de relief şi de condiţii climatice.

Numeroaselor cutremure, vînturilor deşertului, perioadelor lungi de secetă, norilor pustiitori de lăcuste, ţînţarilor care răspîndeau malaria, li se mai adăugau invaziile continui ale triburilor nomade. La toate acestea se mai adăugau şi primejdiile permanente ale unei faune feroce, de lei, urşi, lupi, leoparzi şi şerpi veninoşi. Cursurile de apă erau foarte puţine şi foarte sărace. Zăcămintele de minereuri erau de asemenea sărace.

Cu toate acestea, textele biblice numesc Palestina „ţara în care curge laptele şi mierea"[2]. Căci dacă vegetaţia săracă a stepelor din nordul ţării limita posibilităţile economice ale evreilor doar la păstorit, în schimb în valea Iordanului creşteau curmalul şi trestia de papirus; iar pe coline — viţa de vie şi smochinul, rodiul şi măslinul, arbori răşinoşi şi arbori folosiţi la construcţii — stejarul, cedrul, chiparosul şi (cel mai răspîndit) sicomorul. În cîmpiile văilor se cultivau orzul (care constituia elementul principal în alimentaţie) şi grîul, iar păstorii creşteau turme mari de oi şi capre. Vite mai rare erau vaca şi bivolul.

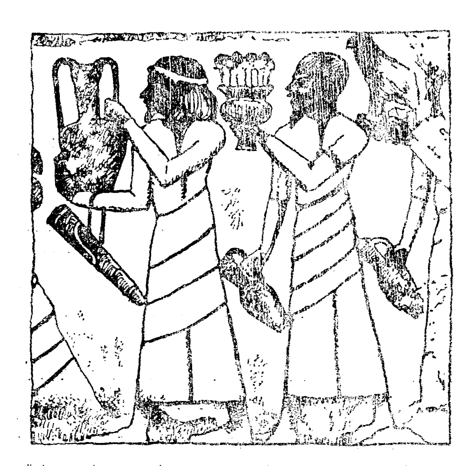
Din imensul rezervor de populaţii semite[3] au coborît — probabil chiar prin secolul al XX-lea î.e.n., venind din părţile nord-occidentale ale Mesopotamiei sau, după alţi autori, din regiunea Ur — un grup numeros de semiţi nomazi conduşi de legendarul şef de trib Abraham. Penetraţia lor lentă şi paşnică în regiunile Siriei de azi este atestată încă din prima jumătate a mileniului al II-lea î.e.n. În Egipt — unde unele triburi nomade au migrat în căutare de păşuni pentru turme, majoritatea lor rămînînd în Palestina — prezenţa lor poate fi pusă în legătură cu apariţia în valea Nilului a acelor populaţii semite de nomazi imigraţi şi trăind aproape în condiţii de sclavie, pe care textele akkadice şi egiptene îi numesc *habiru*[4], iar cele ebraice *ivri* („de dincolo", veniţi din

[1] Deci cît jumătate din teritoriul Belgiei, sau o treime din suprafaţa Elveţiei. Denumirea de *Palestina* a fost dată de romani după anul 70 e.n.

[2] O definiţie care nu voia să fie o metaforă a unei bune-stări excepţionale, ci prin care se subînţelegea doar fertilitatea păşunilor şi mult răspîndita viţă de vie — deci „mierea" strugurelui, vinul.

[3] Din regiunea Arabiei — pe care majoritatea autorilor de azi o consideră leagănul seminţiilor semite — au pornit către 2400 î.e.n. valuri de nomazi. În jurul anului 2000 î.e.n. au apărut la graniţele Mesopotamiei, Siriei şi Palestinei, sub nume de triburi diferite: *akhlamu* (arameenii de mai tîrziu), *khabiru* (viitorii evrei), *khabalu* (în regiunea Libanului), etc. Din aceste populaţii rătăcitoare se va detaşa tribul condus de Abraham, care — către 1900 î.e.n. — va ajunge în Egipt (cf. J. Boulos).

[4] *Habiru* sau *khabiru* înseamnă „mercenar, confederat, asociat". Într-adevăr, către 2000 î.e.n. *khabiru* erau înrolaţi ca mercenari în armatele regilor din Larsa şi Assur. Se pare că un prim val de imigranţi evrei au pătruns şi s-au stabilit în nordul Palestinei spre sfîrşitul sec. XVIII î.e.n.

Canaaneeni aducînd daruri faraonului

Răsărit; de unde cuvîntul *evrei*). În secolul al XIII-lea î.e.n., în timpul domniei lui Ramses al II-lea — marele faraon constructor, dar şi bine cunoscut opresor — evreii erau puşi la munci grele în construcţii. Această situaţie grea a determinat „fuga din Egipt"[5]. Aceste triburi semite sub conducerea lui Moise (în egipteană Maşu, în ebraică: Moşé), au migrat din regiunea Deltei spre răsărit, străbătînd nordul Peninsulei Sinai, ocolind Marea Moartă prin sud şi, trecînd Iordanul dinspre partea estică, au ajuns în Canaan.

În timpul acestei migraţii lente care a durat aproximativ 40 de ani evreii s-au organizat într-o confederaţie de triburi, au trecut la o viaţă sedentară şi au început acţiunea de ocupare a Canaanului. În această perioadă şi în asemenea condiţii a început procesul de constituire a „poporului lui Israel"[6].

AMBIANŢA CULTURALĂ SEMITĂ

Teritoriul Palestinei, aflat sub suzeranitatea mai mult nominală a Egiptului, era ocupat — la est şi sud de Marea Moartă — de oraşe-state, de micile regate Amon, Moab, Edom, ş.a.; iar la apus, de-a lungul coastei mediteraniene, de canaaneeni. Înaintea acestora însă Canaanul[7] fusese ocupat — probabil încă din jurul anului 2800 î.e.n. — de amoreeni, o altă populaţie semită. Civilizaţia amoreană se formase sub influenţa celei babiloniene şi a celei egiptene. Oraşele erau foarte mici ca întindere, dar erau bine organizate şi puternic for-

[5] Care a avut loc sub Amenofis III, către 1415 î.e.n.; sau, după alţi autori, sub Meneptah, succesorul lui Ramses III, către 1240 î.e.n.

[6] Numele schimbat dat lui Iacob, succesorul lui Isac, după ce luptase o noapte întreagă cu un înger: „Numele tău nu va mai fi Iacob, ci va fi Israel, pentru că te-ai luptat cu Dumnezeu şi cu oamenii, şi ai biruit" (*Facerea* XXXII, 29). Numele *Israel* se întîlneşte şi în contractele babiloniene din timpul lui Hammurabi, dar şi în lista oraşelor lui Tuthmosis III. Iacob-Israel a fost chemat în Egipt cu familia sa de fiul său Iosif, ajuns mare vizir. Amănuntele sînt pe larg povestite în *Facerea*, XLV, 4—10. — Studiile de istorie antică a ţărilor din Orientul Apropiat, precum şi rezultatele cercetărilor arheologice (vd. W. Keller), au confirmat validitatea *Vechiului Testament* ca principala sursă de informaţie privind civilizaţia şi cultura ebraică.

[7] Regiune foarte fertilă, numită în *Biblie* „Ţara Făgăduinţei", fiindcă fusese „promisă" de Yahwe (Iehova) evreilor.

tificate[8]. Locuitorii foloseau unelte și arme de bronz, precum și obiecte de podoabă lucrate în aur, argint, fildeș și pietre semiprețioase. În morminte se puneau și unelte, podoabe sau alimente, necesare „vieții de dincolo" a defunctului. Religia lor, politeistă, avea evidente influențe babiloniene. Mai persistau și forme primitive de venerare a naturii, precum și ritualuri sîngeroase, inclusiv sacrificii umane.

Anumite elemente de civilizație și de cultură amoreană au fost preluate și păstrate de noii veniți, de canaaneni, — care i-au împins pe amoreeni spre nord, ocupînd ei Canaanul. Aceasta s-a petrecut pe la mijlocul mileniului al II-lea î.e.n., cînd teritoriul Palestinei — pînă atunci sub suveranitate babiloniană — a trecut sub stăpînirea Egiptului[9]. Poziția geografică a Palestinei îi asigura o importanță particulară pentru comerțul de tranzit cu regiunile răsăritene. S-au construit aici fortificații[10], palate regale și temple egiptene. Ceramica pictată — de influență egeeană — și vasele avînd forme de animale denotă un nivel artistic superior.

Către sfîrșitul secolului al XIII-lea î.e.n. canaaneenii erau cunoscuți că întrebuințau fierul în construcția carelor lor de luptă. Războinici, dezvoltînd o viață urbană, puțin dotați însă pentru artă, manifestau în schimb o înclinație deosebită pentru comerț. Drumurile comerciale care legau Egiptul cu Mesopotamia treceau prin Canaan, — fapt ce explică și existența unui corp de scribi care au creat o scriere canaaneană, un alfabet canaanean[11]. Caracterul complex al culturii canaanene este demonstrat și de religia lor: cu zeități egiptene, babiloniene și locale; cu elemente de cult al naturii și cu sanctuare în care aveau loc și sacrificii umane; cu rituri sîngeroase, prostituție sacră, festinuri orgiastice, în decursul cărora formele stranii de exaltare mistică atingeau paroxismul. Divinitatea lor supremă Baal — la origine zeul naturii, al fertilității, devenit mai tîrziu zeul cerului, al furtunii și al ploii, protectorul prin definiție al vieții agricole — era înconjurat de numeroase zeități feminine. Cultul lui Baal, extatic și orgiastic, va continua să fie practicat pînă într-o epocă tîrzie. În vremurile mai vechi, canaaneenii practicau și forme mai primitive de cult (cultul strămoșilor, al eroilor, adorarea taurului, a șarpelui), precum și oracolele; apoi ritul de inițiere al circumciziei și al purificării.

Aceasta este deci ambianța culturală și de civilizație materială în care vor pătrunde, încă din secolul al XIII-lea î.e.n., evreii.

EVREII ÎN PALESTINA

Momentul politic era favorabil. Egiptul era amenințat de hitiți, de babilonieni și de asirieni, în timp ce intrigile, discordiile și rivalitățile interne slăbeau forța de rezistență a canaaneenilor.

[8] Zidurile de apărare, în cărămidă, din Megiddo aveau o grosime de 6 m pînă la 8 m și o înălțime de 10 m. Orașele aveau puțuri și mari rezervoare de apă. Un asemenea puț cobora pînă la o adîncime de 28 m.

[9] Era perioada cînd, după alungarea invadatorilor hiksoși, Egiptul inaugurase o intensă politică de cuceriri.

[10] Zidurile cetății Geser, din blocuri masive de piatră, aveau și înălțimea și grosimea de 4 m.

[11] Originea scrierii alfabetice este încă obiect de discuții: dacă a fost inventată de fenicieni în sec. XV î.e.n., sau de egeeni, sau de hiksoși, sau de canaaneeni — care s-ar fi inspirat din scrierea hieroglifică egipteană.

De fapt, „cucerirea" Canaanului n-a fost de la început şi pînă la sfîrşit rezultatul unei acţiuni militare, agresive, distructive. La început triburile nomade ale israelienilor, ale evreilor deci, au întreţinut relaţii paşnice cu canaaneenii; şi nu rareori se întîmpla ca un clan israelit mai slab să solicite — în schimbul unor anumite prestaţii — protecţia unui trib canaanean mai puternic. Au fost şi conflicte armate numeroase[12]; dar, fiind depăşiţi de superioritatea militară a canaaneenilor şi lipsiţi fiind de o experienţă a războiului, israelienii au trebuit să se mulţumească să rămînă în regiunile de deal, neputînd să ocupe zonele de cîmpie care erau protejate de oraşele fortificate şi de numeroasele care de luptă ale canaaneenilor.

Triburile israeliene au început să pătrundă în Canaan — după aproape patruzeci de ani grei de viaţă nomadă prin stepele Peninsulei Sinai — sub conducerea lui Ioşua, urmaşul lui Moise care între timp murise. Moise fusese o personalitate excepţională, de organizator, legislator, unificator al diferitelor triburi, precum şi un venerat conducător spiritual; Ioşua însă era un adevărat şef militar. Sub conducerea lui triburile israeliene au înaintat spre nord, ajungînd pînă sub zidurile Ierusalimului — „oraşul palmierilor". Cetatea Ierusalimului — cel mai avansat post de apărare spre răsărit al Canaanului — putea rezista, cu cele două rînduri de ziduri groase de 3,50 m şi 10 m înălţime. Dar graţie superiorităţii numerice a israelienilor, entuziasmului, fanatismului şi disperării lor, sistemul de apărare al cetăţii — slăbit şi de un recent cutremur — a cedat.

După această primă victorie au urmat altele — contra oraşelor-cetăţi Dabir, Lachiş, etc. Cu timpul, şi după lupte continui şi cu alte triburi învecinate — ale moabiţilor, amoniţilor, apoi ale altora din deşertul Siriei — forţa şi experienţa războinică a israelienilor sporesc. Înaintează spre nord şi îi înving — pentru prima dată în cîmp deschis — pe canaaneeni (1125 î.e.n.). Este perioada în care, după moartea lui Ioşua, apare un tip nou de războinic, tipul conducătorului militar specializat — „judecătorul", cum este numit în *Biblie*.

Obiectivul principal al triburilor israeliene, în număr de 12, erau văile fertile ale Canaanului, fîşia de circa 30 km lăţime de-a lungul coastei Mediteranei.

Apăruse însă pe la începutul secolului al XII-lea î.e.n. un nou pericol: migraţia în masă a „Popoarelor Mării", care atacă şi distrug vechile cetăţi maritime feniciene (Ugarit, Biblos, Sidon, Tir) şi invadează nordul Egiptului. Învinşi de Ramses al III-lea (în 1188 sau 1194 î.e.n.) — după ce un grup important atacase şi cucerise cetăţile din sudul Canaanului — invadatorii se retrag, instalîndu-se (între 1170-1150 î.e.n.) în bogata cîmpie din zona mediteraniană a Palestinei. Acest grup de războinici, al *filistenilor*, cum erau numiţi[13], era foarte puternic. Era unit şi era dotat cu arme noi, superioare, de fier — metal (foarte puţin folosit în Palestina) pe care ei îl posedau în mare cantitate şi al cărui monopol în Palestina vor continua să-l deţină; fapt care le va aduce şi mari profituri comerciale.

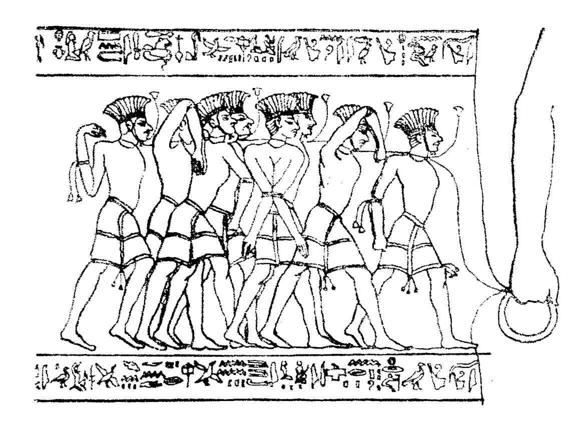
Cum ei urmăreau să ocupe întregul Canaan, filistenii intrară în curînd în conflict cu israelienii. După primele bătălii victorioase (în a doua bătălie au răpit evreilor şi „Arca Alianţei") filistenii ocupară zona colinară, Palestina

[12] Textele biblice prezintă unele triburi ca fiind războinici foarte înverşunaţi. Vezi de ex., *Facerea*, XLIX, 6—9, 17—19, 27.

[13] De la numele lor în ebraica veche *Pelişlim* derivă denumirea Palestina.

centrală, şi îşi dezarmară adversarii. Confederaţia lor de cinci oraşe-cetăţi va controla şi marele drum comercial care lega Egiptul de Orientul Apropiat.

Aşadar, în jumătatea a doua a secolului al XI-lea existenţa poporului israelian era ameninţată. În această situaţie disperată s-a dovedit insuficientă

Prizonieri filisteni. De pe un basorelief din timpul faraonului Ramses al III-lea (1188 î.e.n.)

instituţia spontană a „judecătorilor", a unor şefi militari temporari, şi tot mai necesară a devenit instituţia monarhiei, după exemplul celorlalte popoare din jur[14].

SAUL. DAVID. SOLOMON. URMĂTOARELE SECOLE

O căpetenie spirituală, un preot care se bucura de multă autoritate, Samuel, convins de această necesitate imperioasă, l-a proclamat rege (prin anul 1020 î.e.n.) pe Saul, — un ţăran viteaz care, ca şef militar ales temporar, îi învinsese pe amoniţi. Începînd un război de gherilă contra filistenilor, Saul s-a dovedit a fi un bun tactician; după mai multe atacuri prin surpriză filistenii au fost învinşi şi alungaţi din teritoriile israeliene. Victoriile lui Saul au dat curaj triburilor ebraice. Dar în cursul unei mari contraofensive a filistenilor, israelienii au fost învinşi, iar Saul s-a sinucis (1005 î.e.n.). Domnise 24 de ani.

Saul fusese un bun şef militar, dar mai puţin ca organizator şi ca om politic. Cînd a văzut că ginerele său David — un excelent luptător, fiul unui ţăran din tribul meridional al lui Iehuda — se bucură de o popularitate din ce în ce mai mare, Saul, gelos, l-a persecutat. Ca să scape cu viaţa David a fugit în Iudeea sa natală. Aici, organizîndu-şi un grup de răzvrătiţi, a trecut în serviciul filistenilor. După moartea lui Saul s-a întors în Iudeea, a fost ales rege de tribul său, apoi şi de celelalte triburi (1004 î.e.n.). Victorios în două lupte contra filistenilor, îşi eliberă poporul. Cuceri regatul Edom, cîştigînd astfel un teritoriu foarte important din punct de vedere economic; îi învinse pe arameenii din nord, pe amoniţii şi pe moabiţii din sud, supunîndu-i; după care, îşi întinse mult şi spre răsărit frontierele, spre Eufrat.

[14] Deşi ideea de monarhie contravenea tradiţiilor unor vechi triburi de nomazi, cum fuseseră israelienii.

David a organizat o bună administraţie civilă, a dat ţării o capitală stabilă — Ierusalimul — , a stabilit relaţii de cooperare cu Hiram, regele Tirului, de la care a obţinut meşteri constructori, precum şi lemnul necesar pentru marile edificii regale din capitală. Şi-a creat o armată al cărei nucleu era un puternic corp permanent de mercenari, a organizat o viaţă de curte şi un corp de scribi — care consemnau cu regularitate şi exactitate evenimentele petrecute — şi în acelaşi timp s-a ocupat şi de reorganizarea clerului.

În lunga sa domnie de 33 de ani[15] David a creat, dintr-o slabă confederaţie de clanuri şi triburi, un regat centralizat puternic. Înzestrat şi cu remarcabile daruri artistice[16], David avea însă un caracter nu lipsit de flagrante contradicţii, fapt care a făcut ca ultimii ani ai domniei să-i fie tulburaţi de nemulţumiri interne, de gelozii şi de discordii familiale. Cu toate acestea, David[17] rămîne marele rege din istoria evreilor şi — în epoca sa — unul din marii suverani din întreg Orientul Apropiat.

Fiul său Solomon (circa 961-922 î.e.n.), care n-a fost un militar, un cuceritor[18], ci un mare organizator, diplomat şi constructor, a dus regatul Israelului la un înalt nivel de prosperitate economică. Atributul de onoare pe care i l-a conferit tradiţia este înţelepciunea; motiv pentru care a fost considerat[19] ca autor al unor importante opere literare, în primul rînd sapienţiale: *Proverbele*, *Înţelepciunea lui Solomon*, *Eclesiastul*, *Cîntarea Cîntărilor* ş.a.

Figură tipică de monarh oriental absolut, Solomon a stabilit mai întîi importante relaţii diplomatice (cu Egiptul, cu Tirul, cu regatul Saba, ş.a.). Şi-a asigurat ieşirea la mare anexînd şi ultima fortăreaţă Geser din Canaan, unul din marile antrepozite pentru comerţul cu Orientul Apropiat. A construit la Marea Roşie portul Etziongaber, totodată mare şantier naval şi cel mai important centru pentru prelucrarea aramei din Orientul Antic. A creat o importantă întreprindere de stat pentru comerţul maritim; a fortificat punctele ce comandau marile drumuri comerciale care traversau Palestina — din Egipt pînă în Babilon şi de la Marea Mediterană spre ţinuturile Indiei; a garantat siguranţa caravanelor negustorilor, percepînd în schimb taxe speciale de tranzit. A încurajat dezvoltarea prelucrării metalelor (în special a fierului), aducînd meşteri din Fenicia; iar din Tir, marinari şi meşteri constructori de corăbii. Minele din Edom şi comerţul de cai au devenit monopol regal. Dispunînd în felul acesta de imense resurse economice, Solomon a importat (iar o parte din cantităţile importate le exporta în alte ţări) lemn de cedru, de brad, de abanos şi santal, fildeş şi piei de panteră, pietre preţioase şi semipreţioase, aur şi argint, cai şi care de luptă (de unde şi faima uriaşelor „grajduri ale lui Solomon").

Aceste bogăţii fabuloase i-au permis să construiască grandiosul templu din Ierusalim — oraş devenit acum centrul religios şi politic al ţării — şi să-şi

[15] 7 ani în Iudeea şi 33 de ani în Ierusalim. — „David era în vîrstă de treizeci de ani cînd a fost ales rege şi a domnit patruzeci de ani. În Hebron a domnit peste Iehuda 7 ani şi şase luni, iar în Ierusalim a domnit peste tot Israelul şi Iehuda 33 de ani". (*Cartea a doua a lui Samuel*, V, 4—5).

[16] Cînta la harpă, iar ca poet i se atribuie — exagerat, evident, — paternitatea tuturor celor 150 de psalmi cuprinşi în *Biblie*.

[17] Care probabil că nici nu este un nume propriu, ci un atribut: *davidum* în ebraică înseamnă „comandant general".

[18] Numele său înseamnă, în ebraică, „Pacificul".

[19] În mod abuziv — după opinia multor autori de azi; în afară de unele eventuale părţi mai mult sau mai puţin întinse — şi, dealtminteri, imprecizabile.

organizeze o curte fastuoasă, asemenea celor ale marilor monarhi ai timpului, cu care putea rivaliza în strălucire; cu un corp de demnitari ai palatului, cu un personal foarte numeros, cu un harem regal impresionant, cu clădiri de un lux uimitor în care se desfășurau somptuoasele festivități de primire a prinților străini... Un fast care strivea poporul evreu — prin taxele și impozitele excesive, prin regimul de corvezi obligatorii timp de patru luni pe an, prin obligația fiecăruia din cele 12 triburi să asigure, fiecare cîte o lună pe an, toate cheltuielile casei regale.

În timpul domniei lui Solomon, Ierusalimul a devenit un oraș cosmopolit. Negustorii străini aveau și dreptul să construiască temple dedicate divinităților lor naționale; după cum și regele însuși construise — pentru soțiile sale de neam străin pe care le avea — temple în cinstea zeilor venerați în țările lor. Și acesta a fost un fapt care a sporit nemulțumirea poporului.

La nemulțumirea generală, succesorul lui Solomon — fiul său Roboam — răspunse cu duritate, refuzînd să revizuiască impozitele stabilite de părintele său. În urma unei răscoale regele a fost detronat, iar regatul s-a împărțit în două. În nord, regatul Israel cu capitala Samaria, a trăit o istorie agitată și fără glorie. Dintre foarte numeroșii regi care au urmat — și dintre care mai mult de jumătate au murit asasinați — doar unul sau doi au o oarecare însemnătate. Decadența economică, politică și morală a grăbit sfîrșitul. În 721 î.e.n. regele asirian Sargon al II-lea distruge complet Samaria, transformă regatul în provincie asiriană și deportează peste 27 000 de evrei, aleși îndeosebi din familiile căpeteniilor și ale bogaților.

În sud, regatul Iudeei — ca suprafață de cinci ori mai mic; iar cu populația sa de o jumătate de milion de locuitori, probabil de trei ori mai redus decît regatul Samariei — a fost tulburat mai mult doar de disensiuni interne. Spre sfîrșitul secolului al VIII-lea î.e.n. Iudeea cere și primește ajutorul asirienilor, în schimbul unui tribut. După care însă începe un secol de politică antiasiriană, țara este invadată și pustiită (597 î.e.n.), iar regele însuși și cîteva mii de nobili, preoți și negustori bogați sînt duși în captivitate în Babilon, împreună cu toate comorile Templului și ale palatului regal.

Peste cîțiva ani, în 586 î.e.n., Iudeea se aliază cu Egiptul contra babilonienilor. Nabucodonosor invadează Iudeea, distruge Ierusalimul, incendiază marele Templu, demolează fortificațiile, masacrează familia regală și duce în captivitate o mare parte din populație. Dar în 539 î.e.n. regele persan Cirus cucerește Babilonul, iar în anul următor îi eliberează pe evreii captivi. Mulți însă au preferat să rămînă în Babilonia — unde existau acum instituții iudaice de învățămînt și unde evreii desfășurau și activități economice importante.

Apoi, Israelul a intrat în orbita politică a elenismului, iar, mai tîrziu a Imperiului roman. Ptolemeu invadează Israelul (320 î.e.n.), distruge cetățile și deportează o mare parte din populație în Egipt (312 î.e.n.). O altă invazie, urmată de persecuții religioase, de jaf și de distrugeri, a fost cea a regelui elenist din Siria, Antiochus (171 î.e.n.).

Rezistența evreilor este organizată (începînd din 167 î.e.n.) de șeful familiei Macabeilor[20], Matitiahu și de cei trei fii ai săi: Iehuda, care învinge armatele lui Antiochus și eliberează Ierusalimul (164 î.e.n.); marele preot

[20] Evenimentele petrecute în această perioadă sînt narate în primele două *Cărți ale Macabeilor,* incluse în *Biblie;* ultimele două sînt lipsite de o valoare documentară.

Ionatan, care este recunoscut de Seleucizi ca șef al statului (după întoarcerea evreilor din exil autoritatea supremă în stat o deținea marele preot); Simeon (în ebr. Șimon), mare preot și el, care reînnoiește alianța cu Roma, alungă armatele siriene și organizează țara asigurîndu-i prosperitatea. Fiul său Hir-

Trimișii regelui israelian Yehu aducînd tributul regelui asirian Salmanasar al III-lea

can I continuă politica de apropiere de Roma, anexează Israelului noi teritorii, în politica internă sprijinindu-se pe partidul saduceilor[21].

Sub Hircan II romanii intervin direct în treburile țării — și în 63 î.e.n., în urma acțiunilor brutale ale lui Pompeius, Iudeea își pierde independența: devine provincie romană, guvernată de un procurator roman, iar capitala va fi mutată la Cesarea. Irod I, sprijinit de Antonius și de Octavianus, este numit de Senatul roman rege al Iudeei. Caracterul său crud, prosternarea sa în fața culturii și a modei elenistice și servilitatea sa față de romani l-au făcut foarte impopular. Pe de altă parte, duritatea și rapacitatea stăpînitorilor romani fac ca revoltele să se țină lanț; încît Iudeea își cîștigă reputația de cea mai inflamabilă și mai greu de guvernat dintre provinciile romane. Este trimis legatul imperial Gallus, care suferă o înfrîngere răsunătoare (66 e.n.), pierzînd 6 000 de oameni. Împăratul Vespasian trimite pe fiul său, viitorul împărat Titus, care după lupte grele cucerește Ierusalimul, deportează populația și incendiază marele Templu (70 e.n.). Totuși, Iudeea continuă să rămînă un focar de revolte — pînă cînd Hadrian o supune definitiv (135 e.n.).

[21] În tot acest timp, viața politică a statului ebraic s-a desfășurat pe fundalul neînțelegerilor și conflictelor dintre partidele religioase și politice, unele filoelenistice și filoromane: asideii (în ebr. *hasidim* — „cucernicii"), păstrători ai tradițiilor, opunînd o rezistență pasivă mișcării elenistice; urmașii lor, asmodeii, care și-au asumat — prin Simeon Macabeul — conducerea statului pînă la pierderea independenței (63 î.e.n.); fariseii, al căror pietism intens și foarte conservator i-a adus în conflict cu saduceii și cu asmodeii; și saduceii, reprezentanți ai aristocrației sacerdotale „luminate", deschise influențelor elenistice și romane. Din rîndurile saduceilor — în special — s-a constituit grupul de oameni politici și de diplomați care l-au sprijinit pe Hircan I.

Ajunși o minoritate în propria lor țară, evreii se răspîndesc în diferitele regiuni ale Imperiului roman, în timp ce cultura lor va supraviețui aproape numai în aceste comunități dispersate *(diaspora)*[22].

ORGANIZAREA SOCIALĂ ȘI POLITICĂ. PROFEȚII

Încă înainte de a pătrunde pe teritoriul Israelului nomazii evrei crescători de vite erau organizați — pe baza comunității de familie și a unei economii în comun — în familii și clanuri.

Fiecare clan își avea obiceiurile și tradițiile lui, membrii săi numindu-se între ei „frați", și punînd mare preț pe „puritatea sîngelui", pe neamestecul prin căsătorie cu alte triburi. Clanul a fost adevărata celulă socială a evreilor din primele lor timpuri de nomadism. Datorită, se pare, lui Moise evreii s-au unit formînd o confederație de 12 triburi. În timpul conflictelor care au urmat pentru ocuparea Canaanului confederația era sub conducerea unui singur șef militar temporar, dar fiecare trib continuînd să fie condus de propriul său sfat de bătrîni. Liga tribală nu era o instituție cu caracter net politic sau militar. Procesul de agregare a triburilor s-a efectuat pe baza comunității de limbă, de interese comune și de religie. Mai mare importanță au avut triburile purtînd numele fiilor lui Iosif — Efraim și Menașe —, triburi din zona centrală a țării și care ocupau teritoriul cel mai întins. În sud, rolul principal i-a revenit tribului lui Iehuda[23]. Organizația lor de tip patriarhal, sfatul bătrînilor, capii familiilor mai mari, administrau justiția și decideau asupra problemelor — de ordin economic sau militar — ale tribului. Triburile ebraice nu aveau războinici de profesie, cum aveau canaaneenii; dar în momentele critice au apărut capi locali, „judecătorii", cu funcție ocazională și limitată ca durată, de conducători militari. Acești șefi temporari nu erau autocrați; autoritatea le era conferită de prestigiul lor personal.

Epoca „judecătorilor" a durat aproximativ două secole, pînă la sfîrșitul secolului al XI-lea, cînd a apărut instituția regalității. Dar regalitatea la evrei n-a apărut ca o instituție autocrată; căci individualismul și egalitarismul — caractere tipice ale nomadului — erau categoric împotriva nu numai a extinderii proprietăților mari, fie și regale, ci și împotriva unei accentuări prea mari a diferențierii sociale, sau a puterii regale autoritare. Fiind considerată de origine divină, regalitatea era — teoretic — absolută; în realitate însă monarhia n-a fost la evrei o monarhie absolută decît sub unii regi, ca de pildă Solomon.

[22] Cea mai importantă colonie ebraică era — încă din timpul Ptolemeilor cea din Alexandria. Aici a fost făcută (încă din sec. III î.e.n.) traducerea în limba greacă a *Vechiului Testament*, versiunea cunoscută sub titlul de *Septuaginta*, întrucît este opera a 72 de erudiți ebraiști și eleniști. În Egipt, evreii au pătruns în multe domenii de activitate; mulți au adoptat limba greacă, și-au părăsit tradițiile proprii și au fost asimilați sub toate raporturile — în afară de religie. În felul acesta s-a născut la Alexandria o literatură originală, al cărei apogeu a fost marcat de marea figură a lui Filon din Alexandria (cca 25 î.e.n. — cca 40 e.n.).

[23] Numele triburilor nu provenea totdeauna de la un strămoș comun, ci uneori de la totemurile respectivei comunități; animale-totem care au devenit apoi și nume (de botez) de persoane.

Primul rege, Saul, a căpătat învestitura, cum am spus, de la profetul Samuel, — deci de la autoritatea religioasă. A obţinut succese militare strălucite, a avut merite incontestabile în ce priveşte organizarea şi întărirea statului; dar cînd a intrat în conflict cu clerul — masacrînd chiar 85 de preoţi care îl susţineau pe David — Saul a fost părăsit. Ideea de regalitate contravenea tradiţiilor şi mentalităţii triburilor nomade — cum s-a spus. Dar David va fi *uns* ca rege de sfatul bătrînilor tuturor triburilor şi va face *înaintea lui Yahwe* un *pact* — în acelaşi timp cu divinitatea şi cu poporul său. Monarhia ebraică era deci „de drept divin", ca toate monarhiile antice orientale. Dar spre deosebire de Egipt sau de Mesopotamia, de pildă, regele Israelului nu va fi divinizat.

Sub domnia lui David încep să apară clare tendinţe absolutiste. Regele creează o capitală a ţării, un numeros corp de funcţionari (un comandant al armatei, un „ministru de externe", un alt ministru pentru controlarea prelevării impozitelor, un „mareşal al curţii", etc.); de asemenea, un domeniu personal considerabil, o curte, un harem, — pentru că regele dispunea liber de proprietatea supuşilor săi, acordînd privilegii, confiscînd sau dăruind bunuri şi terenuri. — Odată cu succesorul său Solomon, proprietăţile şi beneficiile monarhului au crescut imens. Regele a devenit acum monarhul absolut, a cărui sete nemărginită de fast şi bogăţie a împins populaţia, cum s-a văzut, la revolte, la mizerie materială şi la ruină morală. Următorii monarhi[24] au continuat, într-o măsură şi în forme diferite, aceeaşi linie politică.

Împotriva stării generale de decadenţă a statului vor reacţiona „profeţii". Fenomenul acesta este propriu exclusiv civilizaţiei ebraice.

În ebraică termenul de profet înseamnă „cel ce vorbeşte" (subînţelegîndu-se: în numele lui Yahwe). Sensul de „clarvăzător", care „previne asupra unui posibil viitor" (sens pe care cuvîntul îl are în limba greacă; mai mult sau mai puţin echivalent — ca în cultul roman sau cel egiptean al zeilor Isis şi Serapis — cu „sacerdot"), este doar un aspect. În principal, profetul evreu examinează prezentul, pe care îl judecă sau îl condamnă acţionînd în stare de „inspiraţie divină". Instituţia profetismului era autonomă, clar distinctă şi efectiv separată de cea a clerului. În principiu, nu contrazicea activitatea sacerdoţilor; existau corporaţii de profeţi chiar pe lîngă unele temple.

Profeţii (existau şi profetese, ca Debora) proveneau din toate categoriile sociale. Amos era un simplu păstor din Iudeea; în schimb Isaia era un aristocrat şi un om de stat, un personaj foarte influent la curtea regelui. La început (deci în secolul al IX-lea î.e.n., probabil chiar înainte), unii profeţi erau nişte extatici, exaltaţi, exhibiţionişti excentrici care — spre a atrage atenţia asupra calităţii lor de „purtători ai unui mesaj divin" — îşi subliniau efectele retorice cu ajutorul cîntului, al muzicii instrumentelor şi al dansului. Dar în faza şi în forma serioasă cea mai veche — dar şi mai tîrziu — a profetismului, profeţii au urmărit ca prin predicile lor să influenţeze în mod determinant asupra situaţiei — morale sau sociale, politice sau religioase — a timpului lor. Din secolul al VIII-lea î.e.n. a început o altă fază a profetismului: o fază literară, în care profeţii ţineau acum să prevină, să admonesteze, să ameninţe, să „prezică" în scop intimidator, consemnîndu-şi discursurile în scrieri redactate de obicei sub formă de sentenţe.

[24] Regalitatea ebraică a durat, în regatul Israel, două secole şi jumătate; iar în Iudeea — care fusese supusă de babilonieni — încă un secol şi jumătate.

Scopul mesajelor lor era îndreptarea stării rele de lucruri, — dar rămînîndu-se în cadrele sociale existente. Nu erau adevăraţi reformatori sociali, ci nişte contestatari şi protestatari împotriva unor situaţii noi create de regimul monarhic, de nedreptăţile timpului.

Într-adevăr, începînd chiar din timpul lui David (dar mai ales în timpul domniei lui Solomon) se constituiseră proprietăţi funciare întinse, pe care se lucra în condiţii foarte grele. Aparatul justiţiei devenise tot mai dur şi mai corupt; egoismul şi arbitrarul, setea de acaparare şi avariţia bogaţilor sporeau continuu, — în timp ce religia oficială pretindea tot mai insistent să se respecte formele exterioare, ceremoniile fastuoase, neglijînd în schimb, din ce în ce mai mult, morala practică şi viaţa spirituală simplă, sinceră, autentică. Profeţii erau reprezentanţii cauzei celor oprimaţi; pledau cauza săracului şi a nedreptăţitului împotriva opresorului său. Dar ei nu urmăreau o schimbare de fond a raporturilor sociale, — ci pretindeau doar respectarea moralei, a dreptului, a justiţiei sociale; respectarea drepturilor şi demnităţii umane a săracului, a văduvei, a orfanului. Pledînd pentru dreptate, profeţii reeditau morala severă a nomadului, exprimau nostalgia relaţiilor de viaţă de odinioară. Căutau să reîntroneze etica de viaţă practică şi concepţiile tribale care considerau monarhia ca o nefastă instituţie de import, străină adevăratului spirit ebraic, cel al strămoşilor. Nu predicau o doctrină nouă, ci o reîntoarcere la cea veche. Amos, de pildă (dar şi alţi profeţi), nu atribuia aproape nici o valoare practicilor cultului, afirmînd în schimb că divinitatea îi cere omului doar o conduită morală perfectă.

Pe de altă parte, formulînd în discursurile lor o viziune generală asupra istoriei — a istoriei universale şi, în particular, a istoriei evreilor — profeţii au interpretat faptele epocii, din Israel şi din întreaga lume a Orientului Apropiat, ca integrîndu-se într-un plan general şi sistematic al divinităţii supreme. (O concepţie nouă, cu totul necunoscută la alte popoare ale antichităţii). Yahwe însuşi a ales regatul lui Israel ca centru al istoriei lumii, — deci al desfăşurării gîndului, judecăţii şi hotărîrii sale divine. — Bineînţeles că nu acest „iudeocentrism" teologic şi istoric — care însă a acţionat puternic asupra maselor şi a exercitat o influenţă de lungă durată în istoria poporului evreu — este ceea ce conferă o anumită grandoare instituţiei profetismului; ci patetica sa pledoarie pentru justiţie şi moralitate, cu nota sa implicită de umanitate.

FAMILIA. EDUCAŢIA COPIILOR

Familia ebraică din perioada vieţii de nomadism avea toate caracterele proprii regimului matriarhal.

În acest regim, rolul principal în familie îl deţinea mama; ei îi aparţinea cortul, gradul de rudenie era stabilit pe linie maternă, soţul era cel care trebuia să îşi urmeze soţia iar nu invers. Ofensa cea mai mare care i se putea aduce cuiva era să îi fie jignită mama. Tot femeia era cea care alegea numele copiilor săi[25]. Urme ale matriarhatului persistă chiar şi în timpul lui David.

[25] Nume care, ca o reminiscenţă totemică, erau de obicei nume de vietăţi: Debora („albină"), Iona („porumbel"), Arie („leu"). etc.

De exemplu, fiul se putea căsători cu mama sa vitregă rămasă văduvă; sau cu propria sa soră de tată (nu însă cu sora sa de mamă); iar cînd ocupa tronul, avea dreptul să preia femeile tatălui său, ş.a.m.d. — Dar în general vorbind, odată cu trecerea la o viaţă sedentară locul matriarhatului a fost luat de regimul patriarhal.

În acest nou regim autoritatea tatălui asupra membrilor familiei sale era absolută. Putea să se despartă de soţie fără a fi ţinut să dea cuiva vreo explicaţie, şi fără nici un fel de obligaţie ulterioară faţă de soţia repudiată. Putea să aibă două sau chiar mai multe soţii, dacă situaţia sa economică îi permitea[26]. Putea să-şi vîndă fiicele ca sclave, sau chiar să-şi ucidă — cu încuviinţarea comunităţii din care făcea parte — fiii neascultători, răzvrătiţi, beţivi sau desfrînaţi. Nu putea să îşi vîndă copiii de sex masculin; în schimb, tatăl era cel care combina după bunul său plac căsătoriile copiilor săi (căsătorii care erau contractate fără nici un fel de act scris).

Judecînd după vechile texte ebraice, situaţia femeii nu pare să fi fost mult mai grea decît în Egipt sau în Mesopotamia. Femeia putea fi trecută foarte simplu într-o poziţie subalternă cînd soţul îşi lua o a doua soţie, putea moşteni bunuri materiale, putea fi uşor repudiată de soţ, — dar ea nu-şi putea părăsi soţul. Soţul nu putea fi învinuit de adulter — în timp ce soţia adulterină era expusă goală în public, sau condamnată la moarte prin uciderea cu pietre, prin lapidare. Asemenea obiceiuri ar putea părea plauzibile într-o ţară în care severa concepţie a lui Yahwe nu lăsa nici un loc în panteon vreunei zeiţe — şi cu atît mai puţin unei zeiţe a dragostei sau a căsătoriei, — şi unde în corpul sacerdotal nu existau preotese.

În realitate, poziţia femeii în societatea ebraică era mai bună decît o prezintă textele legilor[27]. Astfel, dacă femeia rămînea văduvă fără copii nu era lăsată în voia soartei; fratele fostului ei soţ era obligat să o ia de soţie, spre a asigura descendenţa familiei[28]. Au fost cazuri şi la evrei — foarte rare, e adevărat, — cînd femeia s-a bucurat de cea mai înaltă consideraţie publică. Eroina Debora şi-a condus poporul în luptă, profeta Hulda era consultată de regele Iudeei, Atalia a ocupat chiar tronul Iudeei; iar Iudita şi Estera şi-au salvat poporul în momente foarte grele[29]. Pe de altă parte, femeile tuturor evreilor puteau ieşi în public, participau la serbări, se bucurau de stimă în calitatea lor de mame. Încît, înţelegem de ce textele sapienţiale ebraice ţin să laude fidelitatea soţilor. În acelaşi timp, este cu neputinţă să ne îndoim de existenţa — pe scară largă — a unei dragoste conjugale sincere, atît de frumos elogiată în *Cîntarea Cîntărilor*.

[26] Căci a-şi lua o soţie — care de obicei primea drept zestre o sclavă în serviciul ei — însemna să plătească părintelui sau tutorelui ei preţul convenit, în bani, în natură, sau în prestaţii de muncă. Nu trebuia însă să plătească nimic dacă viitoarea sa soţie provenea din rîndurile prizonierilor de război. În schimb, David avea 6 soţii şi 10 concubine; Roboam, 18 soţii şi 60 de concubine; iar Solomon — „şapte sute de domniţe şi trei sute de ţiitoare" (*Întîia Carte a Regilor*, XI, 3). Cifrele — cel puţin în cazul ultim — pot fi exagerate; dar şi Ramses II avea 162 de copii...

[27] În orice caz, mai bună decît era, de pildă, în Asiria; sau chiar decît a femeii din unele ţări orientale sau africane.

[28] Obligaţie numită *levirat*, prevăzută şi de legile asiriene. Fratele decedatului putea refuza să se supună acestei obligaţii, dar rămînea definitiv şi grav dezonorat în ochii comunităţii.

[29] Iudita, după ce l-a sedus pe Holofern, generalul lui Nabucodonosor, pentru a răzbuna cruzimile lui în timpul asediului Bethulei, l-a ucis, tăindu-i capul. — Estera i-a smuls soţului ei Ahaşveroş, regele persan, permisiunea de a-i pedepsi pe duşmanii evreilor.

Copiii, consideraţi o binecuvîntare pentru familia ebraică, erau înconjuraţi de multă atenţie şi grijă. Numele, în epoca patriarhatului, li-l dădea tatăl[30]. A opta zi de la naştere copilul era circumcis, aplicîndu-i-se, se pare, şi un tatuaj care avea rolul magic de a-l proteja contra spiritelor rele. Străvechiul rit al circumciziei — anterior, se pare, epocii bronzului — a fost introdus şi s-a generalizat la evrei relativ tîrziu. Alăptarea dura, se pare, de obicei trei ani.

Educaţia copilului o făcea în primii ani mama; după care, tatăl îl învăţa tradiţiile naţionale, religioase, morale şi literare. (Se pare că orice cap de familie ştia scrie şi citi). El îi da, fireşte, şi instrucţia profesională. Acest învăţămînt rudimentar era exclusiv oral. În timp ce la egipteni, la mesopotamieni sau la hitiţi existau şi şcoli de scribi, la evrei instituţia învăţămîntului public a apărut abia către sfîrşitul secolului al II-lea î.e.n. În familie, copilul era învăţat în primul rînd să respecte pietatea filială; datoria de supunere faţă de părinţi era socotită prima obligaţie a omului, după cea faţă de religie. În cel mai vechi cod ebraic, *Cartea Alianţei*[31], se prevede pedeapsa cu moartea pentru fiul care îşi loveşte, ori măcar îşi blestemă tatăl sau mama[32].

Familia ebraică ţinea foarte mult şi la buna reputaţie a fetelor. Dar în privinţa dreptului de moştenire (în cadrul căruia fiul cel mai mare avea privilegiul de a moşteni dublu decît ceilalţi), acest drept a rămas mult timp rezervat copiilor de sex masculin.

În cadrul familiei ebraice intrau şi sclavii casei. Aceştia proveneau din rîndurile celor vînduţi de părinţi creditorilor pentru neplata datoriilor. Sclavii proveniţi din rîndurile prizonierilor de război erau proprietatea statului şi lucrau pe domeniile statului.

Situaţia sclavilor evrei nu era dintre cele mai grele din lumea Orientului Antic; în definitiv, stăpînul casei era „proprietarul" lor în aceeaşi măsură în care era şi „proprietarul" soţiei şi copiilor săi. În orice caz, din textele cu caracter juridic ale *Vechiului Testament* aflăm că abuzurile stăpînilor erau într-o oarecare măsură îngrădite. Astfel, dacă îi provoca unui sclav pierderea unui ochi sau a unui dinte stăpînul trebuia, drept compensaţie, să-l elibereze. Sclavul avea chiar dreptul de a moşteni bunuri, iar sclava putea să devină şi soţia stăpînului său, avînd toate drepturile unei soţii. Sclavul fugar, în loc să fie hăituit, era protejat. O zi pe săptămînă — în ziua sabatului — sclavul avea liber. Sclavii luau parte la toate actele de cult ale familiei. Iar sclavii evrei — deci nu şi cei de origine străină — după şase ani de sclavie [33] trebuiau eliberaţi. E foarte probabil însă că această prevedere, în practică nu era respectată. După cum este sigur că situaţia sclavilor proprietatea statului era incomparabil mai grea.

[30] Nu exista nume de familie; iar numelui de botez i se adăuga doar numele tatălui, pentru a-l distinge pe copil de omonimii săi.

[31] Cod inclus în cartea *Ieşirea*, XX, XXII–XXIII şi XXXIII. Redactat probabil în sec. IX î.e.n., acest corp de norme juridice şi de precepte morale şi de cult prezintă multe analogii (de ex. în privinţa dreptului de proprietate, a practicilor mercantile, ş.a.) cu *Codul lui Hammurabi*.

[32] *Ieşirea*, XXI, 15 şi 17; *Leviticul*, XX, 9.

[33] Sau chiar mai puţin — în funcţie de data, unică pentru întreaga ţară, a „anului sabatic", care se repeta tot la şapte ani („Era o sacralizare postumă a străvechiului obicei de a lăsa ogoarele, din şapte în şapte ani, să se odihnească" — A. Bertholet).

Instituția sclaviei a avut o importanță cu totul neînsemnată în viața economică a evreilor. În general, tratamentul sclavilor pare să fi fost aici mai uman ca în alte țări. În *Cartea lui Iov* atît oamenii liberi cît și sclavii sînt proclamați ca fiind egali în fața lui Yahwe. Nu însă și în fața statului ebraic, firește, și nici a particularilor stăpîni de sclavi. Dar, oricum, trebuie reținut faptul că o asemenea atitudine umanitară ca cea exprimată de *Cartea lui Iov* este foarte rară în întreaga lume a antichității.

ALIMENTAȚIA

În epoca nomadismului baza alimentației evreilor o formau pîinea de orz nedospită, brînza și laptele acidulat — care potolea setea; mai puțin carnea de capră și de oaie.

Cînd evreii au devenit sedentari alimentația lor a fost mai variată, mai consistentă și mai bine preparată. Pîinile mici de orz (grîul era mai rar, deci și mai scump) erau făcute din aluat dospit și cu sare, coapte în fiecare zi pe un cuptor primitiv — o simplă lespede de argilă pusă deasupra flacării, — acoperite cu cenușă fierbinte. Făina era măcinată cu pisălogul într-o piuă. (Moara de piatră, de forma cea mai simplă, datează la evrei abia din secolul al IV-lea î.e.n.). O altă muncă istovitoare pe care o făcea zilnic tot femeia era căratul apei de băut — marea problemă a palestinienilor; drept care, se bea în schimb mult zer, din lapte de oaie sau de capră. Adusă de la mari distanțe, rea la gust, apa era scoasă din puț cu o vadră confecționată din piele de capră și cărată acasă în burdufuri. Evreii consumau multe fructe — principala lor masă de seară. Beau și vin de rodii sau de curmale (iar filistenii — și bere de orz); iar vinul de struguri îl beau curat, sau, ca asirienii, adăugîndu-i mirodenii.

În privința consumului de carne, legea evreilor prevedea clar anumite interdicții. Puteau mînca „orice dobitoc dintre cele cu patru picioare, care are copita despicată... și care și rumegă". De unde rezultă că era permis consumul cărnii de oaie, capră, bou, cerb, căprioară, bivol, zimbru, capră neagră și girafă; precum și carnea acelor vietăți „care sînt în ape, cîte au aripioare de înotat și solzi", precum și „orice pasăre curată". De asemenea, „lăcusta și soiurile ei". Interzisă de lege era carnea de porc[34], de cămilă sau de iepure; precum și carnea oricărui animal, chiar „curat", dacă a fost omorît de o fiară. Oprită, în sfîrșit, era și carnea păsărilor „spurcate", — vultur, corb, gaie, bufniță, cocostîrc, pupăză, lebădă, struț, și altele asemănătoare, enumerate de prescripții[35].

[34] E. Renan considera că interzicerea consumului cărnii de porc era o măsură preventivă contra paraziților intestinali, a trichinei și cisticercului. Iar faptul că interdicția se extindea și asupra cărnii altor vietăți arată (fapt dealtminteri discutabil) că aceasta era o rămășiță a credințelor în metempsihoză, sau în originea totemică a clanurilor ebraice.

[35] *Levitic*, XI, 3-22; *Deuteronom*, XIV, 3-21.

ÎMBRĂCĂMINTEA. LOCUINȚA. ORAȘELE

Piesa principală a îmbrăcămintei evreilor semăna puțin cu toga romanilor: un fel de mantie, dar necroită, din stofă groasă de lînă (cea a păstorilor era din păr de capră), cu care evreii se și acopereau în timpul nopții. Mantia femeilor era mai lungă și ornamentată cu cîteva elemente decorative, în culori. Sub mantie, singurul veșmînt era o cămașă de lînă sau de pînză, cu mîneci, aderentă pe corp, lungă pînă chiar mai jos de genunchi și strînsă la mijloc cu un brîu de piele. În picioare, sandale. (A umbla desculț era semn de mare sărăcie). Pe cap, un triunghi de pînză fixat cu un cerc.

Barba era semnul virilității și al demnității. Rasul bărbii era un semn de doliu — cînd bărbații își și tăiau părul, se zgîriau pînă la sînge și își puneau pe cap și pe obraz cenușă și praf. Asemenea manifestări rituale străvechi — și care s-au menținut de-a lungul secolelor — aveau rostul de a speria și alunga spiritele morților, care ar fi putut tulbura viața celor vii. Morții erau înmormîntați îmbrăcați, dar fără sicriu, punîndu-li-se alături arme, opaițe, vase de bucătărie sau obiecte de podoabă. Cei săraci erau înmormîntați în gropi comune (cf. A. Bertholet).

În forma sa cea mai veche, locuința evreilor nomazi era cortul, despărțit în două încăperi: una, rezervată bărbatului, era „camera de primire"; cealaltă, în care stăteau femeia și copiii, servea și ca bucătărie. Mobile — ca masă, scaune, paturi, — nu existau.

În perioada de viață sedentară condițiile de locuit nu s-au schimbat prea mult; marea majoritate a evreilor locuiau — întreaga familie — într-o singură încăpere. (Încăpere în care uneori mai erau ținute peste noapte și una-două oi sau capre). Casa — sau mai bine zis coliba — era din lut, cu acoperiș de lemn învelit cu pămînt, cu fațada orientată spre miazănoapte, din cauza soarelui prea puternic. Casa nu avea ferestre; doar cîteva găuri în perete, pentru a lăsa să iasă fumul. Pe vatra săpată în pămînt ardeau crengi, mărăcini și bălegar uscat amestecat cu paie. Un fel de cămine existau doar în casele celor bogați.

Majoritatea evreilor dormeau pe jos, pe paie sau pe rogojini, acoperindu-se cu mantia; dar în casele celor bogați se găseau și mobile — mese, scaune, paturi, cufere pentru păstrat vesela sau hainele. Casele acestea — uneori cu un etaj — aveau acoperișul terasat. Pe acest acoperiș-terasă se desfășura o parte din activitatea zilnică; aici erau găzduiți oaspeții, și tot aici se dormea în timpul prea călduroaselor nopți de vară. (De aceea acoperișul-terasă era denumit „odaia de vară"). Unele case aveau și cisterne proprii, în care era adunată apa de ploaie — care servea și ca apă de băut.

Orașele erau foarte mici. Ierusalimul se întindea pe o suprafață de abia 50 000 m^2; altele (ca Megiddo, Dabir, etc.), chiar pe jumătate. Populația unui oraș era de aproximativ o mie de locuitori, înghesuiți în 150—200 de case. Extrem de rare erau casele de piatră. Cele mai multe orașe aveau aspect de așezări părăsite, de sate fortificate. Cămilele împovărate de mărfuri rămîneau în afara zidurilor; dar ulițele orașului erau înțesate de oi, de capre, de asini. Poarta orașului — poarta cetății — era o construcție sacră, la temelia căreia

era îngropată (după străvechiul obicei canaanean al sacrificiului uman de construcţie) o fiinţă omenească sacrificată (cf. Ad. Lods, E. W. Heaton, etc.). În faţa porţii oraşului se afla unicul loc deschis; pieţe nu existau, iar străzile erau foarte înguste şi sordide. Pe locul deschis din faţa porţii oraşului negustorii străini îşi vindeau mărfurile, populaţia era chemată aici la adunări; tot aici sfatul bătrînilor cetăţii — tribunalul laic — judeca diferitele cauze. Aici era şi locul de aplicare a pedepselor, inclusiv execuţia capitală prin lapidare.

PĂSTORITUL ŞI AGRICULTURA. MEŞTEŞUGURILE ŞI COMERŢUL

Viaţa păstorului care păzea turmele altora era — cum o prezintă totdeauna în culori dramatice textele — deosebit de grea. La mediul şi la clima foarte ingrate se mai adăuga şi continua ameninţare a leilor şi urşilor, împotriva cărora alte arme păstorul nu avea decît ţepuşa de lemn, ciomagul şi praştia. Apoi, pericolul hoardelor de prădători[36].

Într-o epocă tîrzie turmele ajunseseră foarte bogate; textele biblice citează cazul unui bogătaş care avea 1 000 de capre şi 7 000 de oi; iar Iov avea 14 000 de oi, 500 de asini, 500 de boi şi 3000 de cămile. Oaia şi capra erau preţuite şi pentru lapte, dar îndeosebi pentru lînă (şi mai puţin pentru carne — aliment greu accesibil mulţimii). Foarte preţuit animal de povară şi de tracţiune era asinul. Catîrul va fi cu timpul înlăturat, căci legea oprea încrucişarea a două specii diferite de animale; iar calul, apărut în Palestina abia în timpul lui Solomon, era folosit aproape exclusiv la carele de luptă. — Dintre păsările de curte se creşteau numai raţe şi porumbei. Găina era încă necunoscută în Israel.

Mai liniştită era viaţa ţăranului. Agricultura dispunea de mijloace încă primitive. Plugul însă avea deja brăzdarul de fier. Parcelele de pămînt se transmiteau prin moştenire în familie. Semănatul şi seceratul se făceau după anumite norme — prevăzute încă din secolul al VI-lea î.e.n. — care constituiau un fel de calendar agricol; iar îmblătitul se făcea — cu boi, vaci, poate şi asini, şi chiar cai — pe aria comună a întregului sat. Paiele amestecate cu bălegar uscat serveau drept principalul combustibil. Ţăranul cultiva apoi viţa de vie, măslinul şi smochinul, — inclusiv specia de măslin numit sicomor.

Meşteşugurile n-au atins în Palestina — cu unele excepţii — un nivel ridicat. Olăritul era, fireşte, răspîndit; dar ceramica — modestă ca decoraţie şi ca varietate de forme — era destinată aproape numai uzului domestic. Meşterii olari evrei nu se puteau compara cu maeştrii lor canaaneeni.

În ţesătorie — meşteşug în care evreii foloseau amîndouă tipurile de războaie, orizontal şi vertical — predomina producţia stofelor de lînă. Se folosea şi părul de capră sau de cămilă pentru confecţionarea corturilor, a sacilor şi a mantalelor păstorilor. Vopsitorii foloseau mult roşul aprins (culoare obţinută prin pisarea, după uscare, a unei insecte locale); şi mai ales preţioasa

[36] Ceea ce nu înseamnă că unii păstori nu puteau ajunge mai înstăriţi; păstorul-profet Amos, de exemplu, pe lîngă turmă mai poseda şi o livadă de sicomori.

purpură, provenită dintr-o specie de scoică adusă de pe coastele Feniciei. Constructorii evrei au învățat mult de la meșterii aduși din Tir. Tot de acolo adusese regele Solomon și meșteri topitori, care au instalat în Palestina topitorii complicate, folosind forța vînturilor dinspre nord pentru a mări tirajul cuptoarelor. În felul acesta au putut fi turnate impresionantele coloane, — două, de la intrarea marelui Templu, înalte de 9 m și cu o circumferință de 6 m; precum și imensul altar pentru sacrificii, lung de 10 m, la fel de lat, și înalt de 5 m; sau colosalul bazin înalt de 2,50 m și cu circumferința de 15 m, așezat pe patru grupuri de cîte trei tauri de bronz. — Toate aceste lucrări uriașe, însă, au fost opera unor meșteri din Tir.

Cît privește comerțul, faima evreilor ca pricepuți oameni de afaceri a apărut relativ tîrziu, către sfîrșitul secolului al VI-lea î.e.n., după întoarcerea din captivitate. Totuși, încă Solomon fondase mari întreprinderi pentru comerțul maritim, atrăgînd în țară și mulți negustori străini. Ca urmare, în secolul al V-lea î.e.n., în Ierusalim negustorii străini erau atît de numeroși încît s-au organizat într-o breaslă proprie.

Chiar și templele au ajuns să-și asume funcții bancare; dar numai pentru a primi sume în depozit, fără a da sau a percepe dobînzi. În Israel, împrumutul cu dobîndă era oprit prin lege.

ORGANIZAREA MILITARĂ

Textele biblice cu caracter istoric vorbesc mereu de războaie, de acțiuni militare întreprinse în diferite forme și proporții; ceea ce presupune și o organizare militară corespunzătoare.

În realitate, pînă în epoca monarhică evreii nu aveau o armată regulată. Datoria de a participa la război era o datorie pur morală și religioasă; căci considerîndu-se că un război dus de „poporul ales" era decis de însuși Yahwe și era un război al lui Yahwe însuși, obligațiile militare deveneau implicit obligații religioase. Toți bărbații apți erau obligați să ia parte la război, îngrijindu-se singuri să-și procure armamentul: spada și praștia. Funcția de comandant îi revenea celui mai curajos și cu mai mult spirit de inițiativă; dar odată cu instituirea regalității atribuția de comandant a devenit o funcție permanentă.

S-a creat în acest moment un nucleu de armată regulată. Efectivul maxim la care s-a ajuns era de 40 000 de oameni, — o cifră considerabilă dacă este raportată la o populație care totaliza mai puțin de două milioane de locuitori. Saul și-a constituit o gardă personală. David avea mai multă încredere în mica sa armată permanentă de 600 de mercenari filisteni. Regele Solomon a fost cel care a instituit o adevărată armată regulată, introducînd, după modelul filistenilor, un corp de 1 400 de care de război și — ceea ce egiptenii de pildă nu aveau — un corp de cavalerie, cu 12 000 de călăreți. Mai tîrziu, începînd din secolul al VII-lea î.e.n. armata formată din cetățeni, chemați regulat sub arme pentru o anumită perioadă de timp, a înlocuit luptătorii de profesie.

Armamentul și echipamentul soldaților evrei nu erau deloc dintre cele mai modeste: coif și cuirasă de piele, jambiere de bronz, sandale de piele, spade cu unul sau două tăișuri, suliță, lance, scut de lemn, arc și săgeți cu

vîrful de fier. La acestea se mai adăuga şi praştia — o armă destul de eficientă, din moment ce pietrele folosite aveau un diametru cam de 7 cm. Pentru asalt evreii foloseau — ca romanii — berbeci. Fortificaţiile lor au devenit cu timpul într-adevăr redutabile. Zidurile atingeau o înălţime de pînă la 10 m şi o grosime de 5-6 m, — cu turnuri de apărare, cu galerii subterane şi chiar cu un sistem de cazemate de-a lungul zidurilor.

Războaiele aveau loc — din motive de aprovizionare a trupei — primăvara. Se practica tactica distrugerii complete a teritoriului cucerit, localităţile erau rase la pămînt, prizonierii traşi în ţeapă erau expuşi în faţa zidurilor oraşelor lor, alţii erau masacraţi oribil. Odată cu perioada monarhică, cruzimile s-au mai atenuat, cei învinşi nu mai erau exterminaţi, preferîndu-se să fie duşi în sclavie. Sub regele David, o treime din numărul prizonierilor erau graţiaţi. — Ceea ce nu înseamnă că ororile nu au continuat şi mai tîrziu[37]. Oricum, cruzimile evreilor în război nu le întreceau pe cele ale multor altor popoare din jur.

DREPTUL. JUSTIŢIA

Justiţia în perioada vieţii de nomadism era administrată de sfatul bătrînilor clanului; iar după trecerea la viaţa sedentară, de bătrînii satului. Alături de acest tribunal laic mai funcţiona şi un tribunal religios format din preoţi care pronunţau sentinţele în numele lui Yahwe. După instituirea monarhiei s-a creat şi un tribunal regal, ca un fel de instanţă supremă. În toate aceste trei jurisdicţii — comunală, sacerdotală şi regală — legea civilă nu se deosebea de cea religioasă.

Judecata se ţinea — după cum se obişnuia şi în alte ţări ale Orientului Antic — în faţa porţii oraşului. Nu se judeca niciodată fără prezenţa a cel puţin doi martori, — care erau obligaţi să asiste şi la executarea pedepsei, inclusiv în caz de execuţie capitală. Dacă martorii depuneau mărturie falsă erau pedepsiţi ei înşişi cu aceeaşi pedeapsă pe care urma să o primească şi acuzatul. Cînd nu puteau fi aduşi martori (de pildă, în unele cazuri de furt) se recurgea la jurămînt — care se presta în templu, în faţa preoţilor. Un alt mijloc uzitat în asemenea cazuri (şi pe care îl vom regăsi şi în Europa Evului Mediu) era „judecata lui Dumnezeu“ — în esenţă, un fel de tragere la sorţi. Dacă cel condamnat nu putea fi găsit sau prins, era blestemat; iar cel care îl cunoştea şi, luînd cunoştinţă de faptul că fusese blestemat, nu-l denunţa, suferea el pedeapsa pronunţată împotriva condamnatului.

După pronunţarea sentinţei urma imediat executarea pedepsei. Pedeapsa corporală obişnuită consta în lovituri de baston (nu mai mult de 40, suficiente însă de multe ori ca să provoace moartea). Altă pedeapsă era privaţiunea de libertate; de exemplu, hoţii care nu puteau restitui furtul erau vînduţi ca sclavi. Pedeapsa cu închisoarea — o pedeapsă introdusă după

[37] Vd. *Iosua*, VI, 24; VIII, 8-26; *Deuteronomul*, XIV, 16-17; *Judecătorii*, XX, 48; XXI, 10. — „Sacrificiul victoriei“ — *Kerem*, vd. *Iosua*, XI, 10-14; 20-21— ritul sacrificării unor prizonieri de război (obicei frecvent la egipteni, cartaginezi, arabi, galli, romani şi germani) — n-a mai fost practicat după întoarcerea din captivitate.

modelul altor popoare din jur — a fost aplicată după întoarcerea evreilor din captivitatea babiloniană. Nu lipseau nici anumite instrumente de tortură.

Pedeapsa cu moartea era prevăzută de legi pentru omicid voluntar, pentru răpirea unei persoane în scopul de a o aduce în stare de sclavie, pentru idolatrie, vrăjitorie și nerespectarea zilei sabatului, precum și pentru cazul cînd o fiică de preot se prostitua. De asemenea, pentru o vină gravă de comportare a copiilor față de părinți, pentru adulter, sodomie, homosexualitate, incest și bestialitate[38]. Arderea de viu era prevăzută — la fel ca în *Codul lui Hammurabi* — pentru cazurile de incest sau pentru fiica de preot care se prostitua; dar în vechime, aceeași pedeapsă era aplicată și femeii adultere. Nu era cunoscută la evreii din antichitate pedeapsa crucificării — pe care o aplicau persanii, grecii și romanii — , nici mutilarea corporală, prevăzută în schimb de babilonieni și de asirieni.

Executarea pedepsei capitale — care avea loc în public și consta de regulă în uciderea cu lovituri de pietre — era încredințată fie familiei celui care suferise ofensa, fie colectivității. În cazul din urmă, prima piatră trebuiau să o arunce martorii acuzării; după care, urmau la rînd toți membrii colectivității, pînă ce cadavrul era acoperit complet cu pietre. În cazul unei crime deosebit de grave pedeapsa capitală era agravată prin spînzurarea, tragerea în țeapă, sau arderea cadavrului[39].

În faza sa de nomadism poporul evreu avea, drept lege supremă, „răzbunarea sîngelui" — principiu care n-a putut fi suprimat nici mai tîrziu[40]. Moartea se cerea pedepsită cu moartea; familia celui ucis trebuia să-l ucidă pe ucigaș — sau pe un membru al familiei acestuia. Legea „răzbunării sîngelui" s-a păstrat și în perioada următoare, de viață sedentară, fiind completată cu principiul juridic — comun multor popoare semite — al „talionului"[41]. Cu toate acestea, același vechi cod ebraic, *Cartea Alianței*[42], prevede și unele alternative care atenuează foarte mult această barbară lege.

Cu trecerea la viața sedentară comunitatea teritorială a luat locul comunității de familie de sînge, care stătuse înainte la baza vieții de clan. Ca urmare, și delictul va fi considerat într-un mod obiectiv. Se va lua în considerare numai faptul în sine, căci conceptele juridice de „tentativă" sau de „complicitate" lipseau. Intervin însă acum la evrei alte noțiuni juridice — de premeditare sau non-premeditare, de circumstanță atenuantă, de legitimă apărare, — fapt care reprezintă un progres evident față de *Codul lui Hammurabi*. Mai multe articole din Vechiul Testament (*Ieșirea*, XXII, 1-14) pri-

[38] *Leviticul*, XX, 9-16.

[39] Se presupune că multe dintre prevederile de sancționare cu pedeapsa capitală, precum și alte pedepse atroce, de fapt nu erau aplicate — decît, cel mult, în situații cu totul rare. Dar — ca și în cazul altor legislații din Orientul Antic — ele erau formulate în scop preventiv, intimidatoriu, pentru a-i înspăimînta pe posibilii delincvenți.

[40] Cf. *Facerea*, IV, 15; *Ieșirea*, XXI, 12; *Cartea a doua a lui Samuel*, III, 27, XIV, 7.

[41] „Ochi pentru ochi, dinte pentru dinte, mînă pentru mînă, picior pentru picior, arsură pentru arsură, vînătaie pentru vînătaie" (*Ieșirea*, XXI, 23—25). Vezi și *Leviticul*, XXIV, 19—21; *Deuteronomul*, XIX, 21; XXV, 12. — Cuvîntul este de origine latină (*talio*, de la *talis* — „asemenea"); căci și romanii au adoptat — pînă în sec. II î.e.n. — acest crud principiu juridic; principiu care însă nici de evrei nu era aplicat practic *ad litteram*. „Chiar și pedeapsa cu moartea putea fi răscumpărată cu bani — v. *Ieșirea*, XXI, 29 și urm. — cel puțin în cazul cînd nu era vorba de un ucigaș" (A. Bertholet). — În acest sens, vezi și *Cartea a doua a Regilor*, XIV, 6; *Cartea a doua a lui Samuel*, XIV, 6 și urm.

[42] Ciudată colecție de cutume arhaice — cum era, de ex., modul straniu de a pedepsi animalele (*Ieșirea*, XXI, 28-36).

vesc dreptul de proprietate; dar în nici unul din cazurile enumerate acolo nu este prevăzută pedeapsa cu moartea — pe care renumitul cod babilonian o prevedea în atîtea cazuri.

Dacă articolele privind situația femeii, a sclavului, sau „vătămarea trupului" se apropie uneori de conceptul modern de umanitate și de justiție, în schimb extrem de sever se arată a fi dreptul ebraic cînd este în joc soliditatea familiei fundamentată pe autoritatea tatălui (precum și a mamei); în care caz, cum s-a văzut mai sus, copiii puteau fi pedepsiți cu moartea. — Dar titlul de onoare al legislației ebraice îl constituie recomandările pe care le face relativ la protecția străinului, a văduvei, a orfanilor și a săracilor: „Pe străin să nu-l obijduiești și să nu-l asuprești... Pe văduvă și pe orfan să nu-i obijduiți"... „De vei da bani cu împrumut săracului... să nu-i pui nici o dobîndă" (*Ieșirea*, XXII, 20-21, 24).

Desigur că în dreptul ebraic se întîlnesc și influențe ale Codului babilonian; dar în ansamblu, originalitatea dreptului ebraic este evidentă. Spre a-și impune în mod absolut poporului normele de drept pe care legislatorul Moise le-a formulat, el a pretins că acestea — gravate în piatra „Tablelor Legii" conținînd „cele zece porunci", Table păstrate în „Arca Alianței" — i-au fost predate pe muntele Sinai de către Yahwe însuși. Hammurabi este înfățișat primind și el normele juridice din celebrul său Cod din chiar mîinile zeului Șamaș. Dar — cum observa A. Bertholet — spre deosebire de zeul babilonian, Yahwe-Iehova era esențialmente zeul dreptății, al moralității și al justiției. Ca în atîtea alte forme ale vieții ebraice, și în domeniul juridic trebuia să fie invocată autoritatea religiei.

RELIGIA. PRACTICI CULTICE. TEMPLELE

În toate statele antice religia a fost factorul care, pentru a susține autoritatea și interesele claselor dominante, a impregnat viața politică și social-culturală și artistică. La nici un alt popor însă ca la evrei religia nu apare cu o funcție atît de determinantă, invocată fiind mereu în viața, obiceiurile și normele de comportament, în politica lor, în dreptul și morala, în literatura și arta lor. Cultura ebraică îi apare cercetătorului de azi, în același timp, *configurată, transfigurată și desfigurată* de factorul religios.

Înainte de reformele introduse de Moise, religia ebraică se prezenta în formele primitive ale religiei: magie, oracole, cultul strămoșilor, al demonilor și elementelor naturii (arbori, izvoare, munți, grote, stînci), în venerarea morților și a anumitor animale[43].

Cînd au părăsit Egiptul și s-au îndreptat spre Canaan, evreii conduși de Moise au început să venereze o divinitate — pînă atunci venerată de un trib arab nomad, al keniților — cu numele Yahwe[44]. Probabil că această divinitate fusese și înainte venerată de triburile ebraice; probabil că Moise a fost acela care a impus-o definitiv ca zeu unic al evreilor. Oricum, se pare

[43] Urme de totemism? Probabil că era vorba de acele animale care, mai tîrziu, vor fi interzise de a fi consumate (deși chestiunea este controversată).
[44] În ebraică *Yhwh* se citește „Yahwé".

că această monolatrie a luat forma unui adevărat monoteism numai în perioada monarhică, tîrziu, în secolul al VIII-lea, impunîndu-se pe deplin în secolul al VII-lea sau al VI-lea î.e.n. Se presupune că la început triburile ebraice ar fi trecut prin faza totemismului[45]; apoi prin cea a cultului strămoşilor, ale căror spirite păzeau intrarea casei şi a căror imagine păstra o formă umană. Împotriva acestor imagini antropomorfe, a acestor divinităţi domestice şi chiar a reprezentării în formă umană a lui Yahwe a reacţionat Moise pentru a impune adorarea unui singur zeu, fără ca prin aceasta să fie negată existenţa altor zei („monolatrie"), care va duce apoi la credinţa în existenţa unui singur zeu, la monoteism[46].

În contact cu canaaneenii tendinţa monolatrică a evreilor s-a fortificat. Religia agricultorilor canaaneeni era politeistă, mitologia lor era bogată, ritualurile religioase erau complicate cu muzică şi dansuri sacre, cu statui ale divinităţilor, cu un cler numeros şi bine organizat. În schimb cultul lui Yahwe, auster şi simplu, consta în sacrificii, ofrande şi venerarea acelui altar portativ, din lemn de salcîm placat cu aur, „Arca Alianţei", care semnifica — probabil — tronul divinităţii invizibile. „Alianţa" încheiată între Yahwe şi poporul evreu nu însemna însă atît un pact bilateral, cît o totală supunere a evreilor zeului lor unic, care — în schimbul promisiunii de a-i proteja — le pretindea un cult în exclusivitate. Ca să-l impună poporului, Moise i-a atribuit lui Yahwe-Iehova mari binefaceri: el i-a eliberat pe evrei din Egipt, el i-a dus în Canaan, el le-a dat legi, sfaturi, ajutor în împrejurări grele, — şi tot el i-a şi pedepsit pentru greşelile lor; căci Yahwe este bun şi drept, dar şi aspru. — În felul acesta, pentru individ şi poporul evreu religia devenea un factor de moralitate.

Contribuţia originală principală a evreilor în cultura Orientului Apropiat este în domeniul religiei. Religia iudaică este înainte de toate o formă de religie a vieţii interioare, individuale şi subiective; fiecare individ este făcut responsabil pentru acţiunile sale. Spre deosebire de popoarele din jur, evreii au adorat un singur zeu. Acesta nu era conceput ca avînd forme umane, ci ca o prezenţă inefabilă, căruia nici nu trebuie să i se pronunţe numele. De fapt nici nu are propriu-zis un nume: *Yahwe* înseamnă în ebraică „cel ce este", „cel care face să existe", „cel care creează". (La origine, divinitate atotputernică a naturii, zeul furtunii, al trăsnetelor şi al vulcanilor). Caracterul său fundamental era moralitatea, spiritul de justiţie, severitatea cu care pedepseşte pe vinovat fără cruţare; căci — convertit, în perioada de lupte pentru ocuparea Canaanului, în zeu al războiului — atributul său esenţial nu este

[45] În timpul lui Moise se formaseră două grupuri de sacerdoţi: leviţii, care în timpurile mai vechi practicaseră cultul şarpelui, şi aaroniţii, adoratorii de odinioară ai unui animal totemic diferit, taurul.

[46] „Să nu ai alţi dumnezei afară de mine. Să nu-ţi faci ţie chip cioplit şi nici un fel de asemănare cu cele ce sînt în cer, pe pămînt sau în apele de sub pămînt. Să nu te închini lor, nici să slujeşti lor" (*Ieşirea*, XX, 3-5). — „Elementul cel mai important al cultului lui Yahwe n-a fost monoteismul /.../, ci sensul de finalitate divină pe care l-a dat evreilor experienţa lor socială de grup. În felul acesta evreii au făcut un pas pe care nu l-a făcut nici un alt popor: au găsit manifestarea voinţei divine nu în experienţa naturii fizice, ci în experienţa procesului social. Efectul unei asemenea interpretări a fost de a da *istoriei* o semnificaţie religioasă, nu numai ca tradiţie, ci în prezentul viu. Tot ceea ce se întîmpla avea pentru poporul evreu o semnificaţie în funcţie de planurile lui Yahwe. Desigur că şi alte popoare au crezut că erau guvernate de un zeu sau de reprezentantul unui zeu; dar nu au găsit în propria lor istorie nici un ghid moral" (R. Turner).

bunătatea, blîndeţea, generozitatea, iubirea. Dimpotrivă; stăpîn al cerului şi al pămîntului, Yahwe este omnipotent. Guvernează întreaga lume, conduce totul singur. În jurul său nu există decît îngerii — un fel de simpli mesageri ai săi[47].

Originală este — în cadrul acestei gîndiri religioase — şi concepţia despre om, privit într-o perspectivă morală. Spre deosebire, de pildă, de concepţia sumero-babilonienilor, în concepţia iudaică omul se naşte nemuritor, dar devine muritor numai prin decăderea sa morală, prin greşelile sale, printr-un „păcat originar". — În corelaţie strînsă cu aceste idei se proiectează şi viziunea optimistă asupra viitorului rezervat poporului evreu: răspunzător de greşelile, de păcatele lui, el va avea mult de suferit; dar ispăşindu-şi greşelile, el se va situa pe o cale care îl va duce spre o eră de salvare. (Mesianismul vechilor evrei nu avea în vedere o altă fiinţă salvatoare în afară de Yahwe). În schimb, gîndirea religioasă a evreilor se apropie de cea a popoarelor din jur (îndeosebi de frica de moarte a sumero-babilonienilor) cînd ei îşi ancorează idealul în viaţa terestră. Lumea de dincolo — împărăţia morţilor, *Şeolul* — este pentru ei o lume a întunericului, o lume fără linişte şi fără speranţe.

Evreii n-au cunoscut un cult al morţilor — pentru că nici n-au crezut în nemurirea sufletului, într-o viaţă după moarte. La funeralii, cei prezenţi făceau o rugăciune de laudă lui Yahwe — dar nu se rugau pentru odihna sufletului celui răposat, ci pentru a consola pe cei rămaşi în viaţă. Ideea reînvierii morţilor s-a introdus în credinţele religioase ale evreilor — fără însă ca această idee să fie acceptată de sacerdoţi — cu mult mai tîrziu, abia în Evul Mediu, cînd se întîlneşte şi la filosoful evreu Maimonide (Moşe ben Maimon, 1135-1204)[48].

Una din formele cele mai caracteristice şi mai spectaculare ale vieţii religioase iudaice era celebrarea sacrificiilor. Obiceiul barbar al sacrificiilor umane, practicat în timpurile cele mai vechi, era admis în principiu; a dispărut (probabil către sfîrşitul mileniului al II-lea î.e.n.), dar nu total, — căci şi mai tîrziu era sacrificat uneori copilul prim-născut[49]. În schimb s-a păstrat şi în perioada regalităţii obiceiul jertfirii unora dintre prizonierii de război.

Sacrificiul de animale — descris pe larg în prima parte a *Leviticului* (în special în cap. II) — era considerat ca un „prînz" care realiza, magic, o anumită formă de legătură mistică între divinitate şi credincioşi. Odată cu dezvoltarea vieţii agricole, se aduceau ca ofrandă divinităţii şi cele dintîi fructe

[47] În lb. greacă *angheloi* — „mesageri, trimişi, soli". În concepţia evreilor îngerii aveau adesea şi rolul de mediatori, sau de protectori. Uneori îngerii pot fi zei ai altor neamuri — de ex. protectorii Persiei, sau ai Greciei (*Profetul Daniil*, X, 20); pot fi demoni ai bolilor (*Cartea a doua a Regilor*, XIX, 35); sau spirite elementare (al focului, al vîntului, al norilor, al zăpezii). Din iudaism conceptul de îngeri a trecut în creştinism (fără a face parte din dogmele esenţiale şi obligatorii) şi în islamism (cf. A. Bertholet).

[48] În sec. II î.e.n. rabinii (în ebr. *rabbanim* — „maeştri"), învăţaţii studioşi ai *Legii* — *Tora*, care cuprinde cele cinci cărţi ale lui Moise, — iniţiind un învăţămînt teologic mai modern, mai suplu, mai viu decît cel predat de sacerdoţi, au început să interpreteze *Biblia* în sensul adaptării la noi realităţi, iar prescripţiile şi dispoziţiile cu caracter juridic, cu mai multă blîndeţe. Totodată, spre a oferi credincioşilor un sentiment consolator, susţineau ideea nemuririi sufletului şi a reînvierii morţilor — doctrină pe care preoţii evrei o negau energic (cf. Cecil Roth).

[49] Cazuri reprobate în legislaţia ulterioară (vd. de ex. *Cartea a doua a Regilor*, XXI, 1-6). Pentru sacrificii umane votive şi expiatorii, vd. *Leviticul*, XXVII, 28; *Numerii*, XVIII, 15; *Ieşirea*, XXII, 28; *Cartea Judecătorilor*, XI, 30; *Iezechil*, XLIV, 29; *Cartea întîia a Regilor*, XVI, 34; *Cartea a doua a Regilor*, III, 27. — Vd. şi nota 37.

sau grîne din prima recoltă; iar mai tîrziu, tămîie și mirodenii aduse din țări străine. Sacrificiile și ofrandele se aduceau la sărbători. Întreaga familie pornea cu animalul de sacrificat și cu ofrandele spre locul sanctuarului (fiecare sat sau oraș își avea sanctuarul său), unde aștepta preotul. Capul familiei sugruma animalul, preotul îl ajuta să-l jupoaie, apoi ardea pe altar grăsimea, rinichii și intestinele, iar restul era tăiat în bucăți și prăjit. Preotul vărsa apoi pe altar cîteva picături din vinul și din untdelemnul adus de credincioși; după care se așezau cu toții și consumau jertfa adusă lui Yahwe, inclusiv vinul care îi îndemna la cîntări și dansuri. — Mai puțin interesantă pentru participanți va fi, la o dată mai tîrzie, practica „holocaustului"; cu alte cuvinte, arderea în întregime a animalului sacrificat.

Dar evreul mergea la sanctuar nu numai pentru a aduce sacrificii sau ofrande, ci și cînd era bolnav; cu care ocazie preotul îi punea diagnosticul și îi stabilea tratamentul. Se ducea pentru a îndeplini ritualul de purificare, — după ce se întorcea din război, sau după multe alte împrejurări care impuneau acest rit. Se ducea pentru a-și plînge o nenorocire, pentru a face un legămînt, a mulțumi pentru o binefacere primită, sau pentru a-și blestema dușmanii. Toate aceste superstițioase practici populare, profeții le vor condamna.

Încă din timpul nomadismului sărbătorile cele mai importante erau, în primul rînd, sărbătoarea tunsului oilor, cînd se aduceau sacrificii și totul se termina cu un ospăț. Apoi sărbătoarea lunii noi; o sărbătoare comună tuturor popoarelor antice, dar care la evrei era dublată și de o sărbătoare a Lunii pline. În sfîrșit, sărbătoarea Paștilor (care avea un caracter strict familial), cînd se sacrificau primii miei și iezi ai turmei; cu sîngele lor se stropea casa, pentru a o apăra contra molimelor și a altor nenorociri.

Cum în primele timpuri ale vieții ebraice practicile cultice erau efectuate de capul familiei, tatăl era cel care îndeplinea și funcțiile (în formele lor primare) de preot[50]. Poziția preotului în societatea ebraică și funcțiile sale au variat de-a lungul timpului. De la început, sarcina sa a fost să îngrijească de sanctuare, să oficieze ceremonia sacrificiului și să interpreteze oracolele. Inițial, funcția de preot nu era ereditară, era independentă, necondiționată de apartenența la un anumit clan sau familie. Dar mai tîrziu, cum unul din triburi — cel al lui Levi, căruia îi aparținuse și Moise — s-a dedicat cu preferință sacerdoțiului, membrii săi au ajuns să controleze tot mai mult sanctuarele din Israel, iar cuvîntul „levit" a devenit sinonim cu preot[51]. Foarte curînd însă, chiar odată cu centralizarea cultului — opera regelui Iudeei, Iosua (639-609 î.e.n.) — leviții și-au pierdut poziția independentă, rămînînd slujitori ai marelui preot al Templului din Ierusalim.

După stabilirea triburilor ebraice în Israel și după ce ele s-au confederat, marele preot și-a asumat autoritatea centrală; clerul a rămas independent de autoritatea laică și i s-a impus acesteia prin prestigiul funcției sale. Dar odată cu constituirea regatului clasa sacerdotală a intrat în orbita puterii politice, subordonîndu-i-se. Faptul acesta i-a scăzut autoritatea — în timp ce în schimb

[50] De unde, obiceiul păstrat pînă în zilele noastre și la creștini de a-l numi pe preot „tată" sau „părinte".

[51] Marele preot al leviților, Samuel, voia să instaureze — pentru a-l domina pe regele Saul — o teocrație absolută, un guvern sacerdotal. Dar cînd David a ajuns rege în Iudeea, leviții au devenit partizanii monarhiei. Drept recompensă, au obținut sacerdoțiul cultului oficial. Aaroniții, precum și o parte din leviți, au continuat să rămînă sacerdoți ai sanctuarelor locale (cf. R. Turner).

creştea tot mai mult prestigiul profeţilor. Totuşi, în epoca elenistică şi în cea romană marele preot va fi învestit — în anumite perioade — chiar cu funcţia supremă de şef al statului cînd acesta traversa o perioadă de criză.

Templele erau deservite de preoţi, de ajutoarele lor şi de sclavi. Pe lîngă temple erau şi *hierodulele*[52]. După unii autori, prostituţia sacră — împrumutată de evrei de la canaaneeni, la care era practicată intens — va fi combătută începînd din secolul al IX-lea î.e.n. şi continuînd în cel următor, şi cu mai multă vehemenţă de Amos. Cu toate acestea, n-a dispărut decît prin jurul anului 600 î.e.n., şi nici atunci cu totul.

Sanctuarul cel mai important era Templul din Ierusalim, construit de regele Solomon. Nu era o construcţie de mari dimensiuni (30 m lungime) dar era impunător, cu cele două enorme coloane de bronz din faţa intrării, înalte de 12 m şi împodobite cu capiteluri bogate în motive florale. Sala principală — de 9 pe 18 m şi înaltă de 13 m — era decorată cu panouri de lemn de cedru, sfincşi şi pilaştri în chip de palmier stilizaţi şi cu zece candelabre de aur masiv, fiecare avînd şapte lumînări. În fund, o uşă păzită de două făpturi mitologice (*heruvimi*, asemenea sfincşilor), înalte de 5 m, ducea spre *Sfînta Sfintelor* — o încăpere fără lumină, conţinînd un singur obiect: „Arca Alianţei" îmbrăcată în aur, în care erau păstrate „Tablele Legii".

CUNOŞTINŢE ŞTIINŢIFICE. MEDICINA

Autoritarismul excesiv exercitat de religie a limitat totdeauna dezvoltarea gîndirii ştiinţifice. În cazul culturii ebraice antice însă situaţia a fost mai gravă; căci sacerdoţii decretau că încercarea de a pătrunde cauza unor fenomene, de a înţelege efectele şi relaţiile dintre ele, îi este interzisă omului, este rezervată exclusiv lui Yahwe.

În felul acesta, explicaţiile date fenomenelor naturale rămîneau în limitele unei gîndiri mitologice: roua cade din cer, zorile se ridică pentru că au aripi; ploaia şi vîntul — la fel ca ninsoarea şi grindina — rămîn închise în cămările cereşti pînă cînd Yahwe le deschide zăvoarele; luna din lăcaşul ei trimite boli vitelor, bolta cerului se sprijină pe crestele munţilor, pămîntul pluteşte pe un imens ocean veşnic ameninţător... Cunoştinţele geografice se rezumau în principal la cele relatate în cartea *Ieşirea*, cap. II; şi se limitau doar la zona orientală a Mediteranei, la cea cuprinsă între Sidon şi Asiria, sau între Armenia şi Arabia meridională[53]. În domeniul istoriei dependenţa de religie era totală: datele se consemnau cu o relativă exactitate, dar relaţiile

[52] În lb. greacă — „sclavă sacră". Prostituţia sacră — practicată îndeosebi în ambianţa civilizaţiilor semite din Orientul Apropiat — nu trebuie judecată cu criteriile moralei moderne, ci înţeleasă în lumina intenţiilor sale originare. „Era expresia unei devotări sacrificiale divinităţii, prin care — graţie puterii analogiei magice — se căuta să se obţină binecuvîntarea fecundităţii şi fertilităţii. Divinitatea putea fi reprezentată de un sacerdot, sau şi de un străin. Femeile care se prostituau astfel se numeau, în ebraică, *kedeşen* — „consacrate", „sfinte" (A. Bertholet). — De fapt, *Kedeşu* — „desfrînată" (vd. *Facerea*, XXXVIII, 15, 21-22 etc.).

[53] „Ideea geografică cea mai importantă a evreilor era credinţa că Palestina era centrul pămîntului; se credea de asemenea că aerul din Palestina avea un efect stimulant pentru intelect. Se spunea că Arabia şi Etiopia comunică între ele, şi că Nilul, Tigrul şi Eufratul izvorăsc din acelaşi punct" (R. Turner).

cauzale dintre fapte erau atribuite exclusiv voinţei divine. Cu aceste două idei enunţate de cronicarii evrei — ideea unităţii neamului omenesc şi ideea evoluţiei omenirii spre un ţel determinat — ei au prefigurat acea ramură a istoriografiei care are ca obiect istoria universală.

În corelaţie cu această concepţie teleologică despre istorie (experienţele trecutului s-au desfăşurat în vederea unui anumit scop — care va determina în continuare şi evoluţia evenimentelor viitoare), evreii antici au formulat şi o teorie politică, potrivit căreia guvernarea statului trebuie să rămînă supusă unei legi superioare: responsabilitatea morală a individului; responsabilitate care urmăreşte şi garantează lealitatea şi devotamentul individului faţă de colectivitate, faţă de întreg poporul evreu şi de destinul său. Practic, consecinţa logică a acestei teorii era că autoritatea politică, oricare ar fi ea, nu poate acţiona, nu are dreptul să acţioneze în mod arbitrar. — Este o teorie care constituie o replică (rarisimă, dacă nu chiar unică la acea dată) la adresa regalităţii absolute abuzive, a monarhiilor despotice ale Orientului Apropiat.

În cadrul culturii ebraice, în care rolul ştiinţei teoretice a fost aproape nul, n-au lipsit totuşi anumite cunoştinţe de ordin practic. Unele supravieţuiau din epoca tribală; majoritatea însă erau de origine babiloniană şi, în special, provenind din surse greceşti şi elenistice. Cunoştinţele relative la calendar, stabilit în funcţie de ritmul anotimpurilor, presupuneau cunoaşterea unor date fixe, legate de muncile agricole şi de practicile cultului. Zi de sărbătoare era a şaptea zi a săptămînii, sîmbăta, — singura zi la evrei care avea un nume: *sabat*[54]. Cronologia era stabilită în funcţie de anumite evenimente rămase în memoria poporului; sau, în mod regulat, de anul morţii unui rege. Foloseau sistemul de notare zecimal, rămas din epoca tribală (sugerat de numărul degetelor de la ambele mîini), dar şi sistemul babilonian sexagesimal. Dată fiind lipsa de interes a evreilor pentru matematică (nu cunoşteau matematicile abstracte, n-au creat şi nici nu posedau opere sistematice de ştiinţe sau de filosofie), nici sistemul lor metrologic nu era avansat[55].

Matematicile evreilor n-au depăşit un stadiu elementar — din cauza fie a dezinteresului lor pentru raţionamentul matematic abstract, fie a lipsei unui sistem zecimal (sistemul rabinic era alfabetic: un număr era notat cu o literă, iar numerele mari erau formate printr-o combinaţie de litere). Cunoştinţele lor derivau din tradiţiile ştiinţifice mesopotamiene şi greceşti — dar mai ales din aproximaţii practice. Erau în posesia unor anumite instrumente şi tehnici de măsurare (de pildă, a înălţimii unui obiect după umbra lui).

În textele biblice nu se face nici o menţiune privind cunoştinţele de astronomie. Vechii evrei n-au studiat stelele şi planetele (ca babilonienii, egiptenii sau grecii), de teama de a nu cădea în idolatrie: „Ca nu cumva să ridici ochii spre cer şi să vezi soarele, luna, stelele (...), să te laşi ispitit şi să te închini

[54] Ebr. *şabat* = „odihnă"; din babilonianul *sapattu* (numele celei de-a 15-a zi a lunii). Odihna în a 7-a zi a săptămînii este prescrisă de Decalog (*Ieşirea*, XX, 9—10; *Deuteronomul*, V, 12—15) — prescripţie a cărei violare era pedepsită (?) cu moartea, întrucît odihna în ziua a 7-a fusese sanctificată de Yahwe (*Facerea*, II, 2—3). După abolirea (din perioada exilului) a cultului sacrificial, „repaosul sabatic" a rămas unicul rit care s-a păstrat, alături de ritul circumciziei (cf. A. Bertholet). Se pare că „repaosul duminical" — derivat din cel sabatic, începînd din anul 321 î.e.n. — a fost legiferat pentru prima dată în istorie de evrei.

[55] Pentru greutăţi: siclul — 11,4 gr, mina — 571 gr, talantul — 34 kg; pentru lichide: hinul — 3,8 l, bato — 22,8 l, kor — 224 l; măsuri liniare: degetul — 2 cm, palma — 8 cm, cotul — 48 cm.

și să slujești acestor făpturi" (*Deuter.*, IV, 19). Aveau totuși cunoștințele astronomice de bază, necesare fixării datelor diverselor sărbători și festivități.

În *Biblie* nu se găsește o mențiune explicită nici despre astrologie — deși sînt amintiți prezicătorii și „tîlcuitorii de semne" (vd. *Leviticul*, XIX, 26; *Deuter.*, XVIII, 10). Dar profeții erau la curent cu practicile astrologice din Babilon (vd. *Isaia*, XLVII, 13; *Ieremia*, X, 2); iar Iosephus Flavius confirmă că astrologia — în care vor crede și înțelepții *Talmudului*, în sec. V e.n.) — era răspîndită la evrei. — Răspîndită pare să fi fost — din moment ce *Talmudul* o condamnă — și practica alchimiei; în manuscrisele grecești antice conținînd liste de opere de alchimie, un număr de asemenea scrieri sînt atribuite lui Moise. — Dar suma cunoștințelor științifice ale vechilor evrei o vom găsi-o — cum se va vedea mai jos — în *Talmud*.

Mai dezvoltate erau cunoștințele și practicile medicale, deși mult alterate de inexactități elementare și de superstiții ciudate.

Astfel, evreii distingeau relativ clar organele corpului omenesc, nu însă și funcțiile lor corespunzătoare. Credeau că oasele erau în număr de 101; că stomacul producea somnul, nasul hotăra deșteptarea, iar ficatul genera starea de furie. Lacrimile erau de două feluri, dăunătoare și folositoare. Porcul era cel care răspîndea toate epidemiile, care în mod obișnuit erau „tratate" prin rugăciuni și farmece. „Yahwe însuși lua parte și la actul concepției, alături de părinții copilului: el era cel care îi dăruia viața, sufletul, expresia feței, graiul, văzul și auzul, capacitatea de a se mișca și inteligența. Contribuția tatălui era: oasele, tendoanele, unghiile și creierul. Iar de la mamă, copilul căpăta pielea, carnea, sîngele, părul, irisul și pupila ochiului" (R. Turner).

În concepția evreilor antici, principiul vital — care se confunda cu suflul respirator (vezi *Facerea*, 2, 17; *Cartea lui Iov*, 23, 4) — era vehiculat de sînge și distribuit de inimă în organe și membre. Organelor (care aveau nume egiptene de origine, multe din ele) li se atribuiau și funcții psihice: inima „gîndește", memorizează și adăpostește conștiința morală a omului; ficatul este sediul pasiunilor violente, — în timp ce rinichii determină stările de bucurie[56].

Credeau că maladiile erau sancțiuni date omului de divinitatea supremă pentru păcatele săvîrșite. Alteori — că boala este o încercare, suferința o răscumpărare a păcatelor, iertarea exprimîndu-se prin vindecarea bolnavului. Dar credeau de asemenea că bolile erau cauzate și de nerespectarea unor legi de dietă — fapt socotit a fi un păcat, iar nu o simplă neglijare a cerințelor de alimentare adecvată, corectă. Considerau însă că bolile se datorau și unor agenți supranaturali ostili. Aceștia trebuiau combătuți prin farmece și exorcisme, practici pe care însă religia oficială le interzicea, recurgînd numai la rugăciuni (deși exorcismele au rămas mult timp un element primordial în terapeutică). Pentru că, în principal și în ultimă instanță, cauzele bolilor se datorau voinței lui Yahwe[57], iar vindecarea depindea de puterea și de hotărîrea lui. De aceea, rolul medicului (care aplica o terapeutică pozitivă, nu magică) în viața evreilor era cu totul neînsemnat; iar recursul exclusiv la știința

[56] Vezi *Proverbele lui Solomon*, 6,18 și 7,3; *Eclesiastul*, 7,22; *Proverbele*, 7,23. — „Fierea mea se varsă pe pămînt din pricina fiicei poporului meu" (*Plîngerile lui Ieremia*, 2,11). — „Și rărunchii mei tresaltă de bucurie cînd buzele tale grăiesc lucruri frumoase" (*Proverbele*, 23, 16).

[57] Voință exercitată de Yahwe fie direct, fie prin intermediul servitorilor săi, îngerii (de exemplu, de „îngerul ciumei"). Tratamentul bolilor urma să fie încredințat preoților-medici; dar vindecarea nu era opera lor, ci a lui Yahwe.

omului, a medicului, echivala cu o jignire adusă lui Yahwe. — „Nici o civilizație n-a umilit într-o asemenea măsură știința omenească în fața înțelepciunii divine pînă într-atîta încît să socotească medicina aproape un sacrilegiu" (M. Sendrail).

Pentru a preveni însă unele boli se respectau cu strictețe anumite reguli de igienă. Camerele erau aerisite și desinfectate prin fumigație; era interzis să se spele rufe în apropierea unui puț; plăgile sau rănile deschise nu trebuiau atinse cu mîna; pentru igiena gurii se indica clătirea cu oțet amestecat cu sare; iar dintele căzut era de obicei înlocuit cu un dinte artificial (extracția fiind considerată o operație condamnabilă...).

Medicii-sarcedoți știau trata rănile, abcesele și fracturile. Cunoșteau — distingîndu-le destul de clar — bolile de piele (de ex. lepra), malaria, bolile de ochi, maladiile intestinale, poate și guta. Plantele medicinale erau socotite a fi remediile cele mai eficace. În ce privește modul concret de tratament, nu știm cum se făcea, nici cu ce rezultate. Probabil că se obțineau oarecari rezultate în tratamentul bolilor celor mai comune în acea zonă geografică, și anume în bolile de piele și de ochi. — Unele boli nervoase (desigur, mai ușoare) erau tratate cu ajutorul muzicii; așa l-a vindecat de pildă David pe Saul, cîntîndu-i din harfă[58]. Dealtfel, în antichitate era generală convingerea că muzica putea avea și un excelent efect curativ.

TALMUDUL. MANUSCRISELE DIN QUMRAN

Tradițiile și normele de conduită etică și socială, cunoștințele, credințele și comentariile religioase au fost adunate (începînd din sec. II e.n.) în mai multe opere de compilație. *Mișna* — cea mai importantă — cuprinde, în șase secțiuni, tradiții referitoare la agricultură, sărbători, femei, drept civil și penal, sacrificii și consacrări, puritate și impuritate (în sens moral și religios). Comentariile la textele *Mișnei* alcătuiesc *Ghemara* — „Completare". *Halaka* cuprinde tradiții privind cultul, riturile, dreptul civil și dreptul penal. *Hagada* însumează o materie narativă derivată din tradiții biblice, povestiri, legende, fabule, alegorii.

Opera care sintetizează într-un fel aceste scrieri și care a devenit textul fundamental (după *Vechiul Testament*) al ebraismului este *Talmudul* („Învățătura") — adevărată enciclopedie a cunoștințelor evreilor timpului.

De fapt, sînt două *Talmuduri* — cel babilonian și cel din Ierusalim (ediția din Vilna la un loc — 20 de volume *in-folio*). Primul, cel mai important și mai voluminos, scris și terminat pe teritoriul babilonian spre sfîrșitul secolului al V-lea e.n., a devenit *Talmudul* propriu-zis, codul de viață al poporului evreu. La baza ambelor *Talmuduri* sînt textele *Mișnei*; materia principală a ambelor este *Halaka* — legea obligatorie pentru evrei, — alături de care, povestirile luate din *Hagada* (texte etice și teologice, sub formă de istorii, amintiri, legende, anecdote, fabule, parabole, sentențe, proverbe) constituie un bogat material folcloristic. — „Jurisprudență, teologie, dogmatică, morală, mistică, științele naturii, medicină, matematică, astronomie, astrologie, istorie,

[58] *Cartea întîia a lui Samuel*, XVI, 23.

folclor, superstiţii, magie... Totul se găseşte aici, dezbătut cu o dialectică implacabilă şi supus focului unei insaţiabile contradicţii" (A. Chouraqui).

Sub raportul ideologiei etico-religioase se remarcă aici, printre altele, rolul important atribuit ideii de pedeapsă cu chinurile iadului şi de răsplată din rai; doctrina căderii omului în păcat — dar nu şi a păcatului originar; mîntuirea oamenilor concepută mai degrabă în funcţie de naţiune decît de individ, etc. — „În Evul Mediu (476-1492) evreii din Franţa şi din Germania au studiat mai mult *Talmudul* decît *Vechiul Testament*. Unii rabini socoteau autoritatea lui superioară preceptelor *Vechiului Testament*" (W. Durant).

Un moment semnificativ în viaţa şi cultura vechilor evrei l-a reprezentat mişcarea esenienilor, de numele cărora este legată şi descoperirea (relativ recentă: 1947) a „manuscriselor de la Marea Moartă".

În afara partidelor religioase care au avut un rol în viaţa politică (asmonei, farisei, macabei, saducei), printre numeroasele secte se numără şi comunitatea eseniană stabilită în zona Qumran, din nordul Mării Moarte. Existenţa ei se înscrie în perioada secolelor II î.e.n. — I e.n.; dar manuscrisele (pe piele, pergament, papirus, tablete de aramă) descoperite în grotele regiunii, texte scrise în opt limbi şi dialecte, se referă şi la următoarele şapte secole. Fragmentele găsite (numărul lor trecea — în 1961 — de 40 000) şi care făceau parte din circa 600 de „cărţi" (suluri) dau informaţii concludente asupra organizării, regulilor şi ideologiei comunităţii.

Aceasta, numărînd aproximativ 4000 de membri, ducea o viaţă bazată pe principii colectiviste. Producţia şi consumul aveau un caracter colectiv. Membrii obştei, laici şi preoţi, luau masa în comun, nu se căsătoreau, făceau legămînt să ducă o viaţă de sărăcie, trăiau izolaţi de lumea exterioară, se ocupau cu muncile agricole, cu studiul, cu copierea şi difuzarea cărţilor (cf. Constantin Daniel), condamnau sclavia, războiul şi luxul, dedicîndu-se exclusiv muncii şi filantropiei. Avutul noilor veniţi în comunitate intra — după perioada de doi ani de noviciat — în patrimoniul colectivităţii, administrat în comun. Erau organizaţi într-o riguroasă ierarhie (după vîrstă, rang, funcţii şi vechime în comunitate), cu norme precise privind atribuţiile şi activităţile. Asupra problemelor importante (şi a primirii noilor prozeliţi) decide adunarea generală a membrilor comunităţii, în care hotărîrile se luau cu majoritate de voturi, deşi „în ultima instanţă autoritatea supremă era exercitată de preoţi" (I. D. Amusin).

Esenienii erau rău văzuţi de rabini, care nu îi menţionează niciodată în *Talmud*, considerîndu-i eretici. (*Talmudul* nu-l menţionează măcar o singură dată nici pe filosoful neoplatonician Filon din Alexandria, care era şi el esenian). Într-adevăr, practicile şi ideile lor — răspîndite prin scrieri interzise de rabini credincioşilor — erau „eretice". Refuzau să frecventeze Templul, nu aduceau jertfe, nu aduceau daruri Templului, aveau un calendar diferit de cel iudaic, se închinau răsăritului soarelui, nu ţineau sărbătorile iudeilor şi nu se căsătoreau. Erau pricepuţi vindecători, întocmeau horoscoape — mulţi se ocupau cu astrologia şi prezicerile — şi profesau credinţe vădit influenţate de învăţăturile magilor babilonieni: despre sfîrşitul lumii, venirea unui Mesia mîntuitor şi eliberator, despre nemurirea sufletului, viaţa de apoi, ş.a. Coincidenţe dintre aceste idei şi ritualuri fundamentale ale lor (botezul, mesele în comun, interdicţia jurămîntului, legămîntul de sărăcie, etc.) şi cele ale creştinismului primitiv este evidentă. Privită şi sub multe alte aspecte de viaţă

(comunitatea lor de producţie şi de consum, protestul vehement contra bogăţiei private, condamnarea sclaviei şi a războiului, faptul de a se dedica numai muncii, studiului, copierii şi difuzării manuscriselor), gruparea politico-religioasă a esenienilor a fost, în Palestina, „cea mai progresistă obşte din epoca sa" (Const. Daniel).

MUZICA

Evreii antici n-au adus o contribuţie originală în artele plastice.

În domeniul arhitecturii, construcţiile cele mai remarcabile ale evreilor au fost opera unor meşteri străini. Pictura şi sculptura figurativă erau din capul locului anulate, imposibil de practicat din cauza comandamentului care interzicea orice „chip cioplit" şi orice „înfăţişare" picturală. Încît, la acest capitol se poate vorbi cel mult de gustul şi de abilitatea vechilor meşteri evrei care s-au servit de modele străine (îndeosebi de cele egiptene) în lucrările lor de gravură, de orfevrerie sau de decoraţie a interioarelor.

Arta care se bucura la evrei de cea mai mare preţuire şi popularitate era muzica, nelipsită în cele mai felurite ocazii.

În temple, practicile liturgice se desfăşurau însoţite de cînt vocal, muzică instrumentală şi dans ritual. Psalmii erau citiţi într-o formă de recitare cîntată[59] cu ajutorul unor neumi marcaţi deasupra textului, — fie de o singură persoană, fie de o persoană căreia îi da răspunsurile comunitatea, fie coral. Numărul muzicanţilor de profesie era enorm: din cei 38 000 de leviţi, 4000 erau muzicanţi, împărţiţi în 24 de grupări, cu 12 conducători. Muzicanţii formau o castă închisă şi erau educaţi în şcoala de muzică a templului din Ierusalim. Existau mari ansambluri vocal-instrumentale, atît pe lîngă marele Templu, cît şi la curte. În sinagogi[60], partea muzicală era încredinţată exclusiv vocii umane.

Instrumentele muzicale ale evreilor se clasificau în trei familii, fiecare fiind legată de o anumită clasă sau categorie socială. Instrumentele de suflat — cornul (de berbec, lucrat rudimentar, fără muştiuc) şi trîmbiţele — erau rezervate preoţilor; instrumentele de coarde (lira, harpa, psalteriul) erau folosite de ajutoarele sacerdoţilor, de leviţi; iar poporul folosea cimpoaie şi flaute cu ancie. Acestora li se mai adăugau gongurile şi clopotele (cărora li se atribuia o semnificaţie supranaturală), precum şi timpanele, întrebuinţate mai ales pentru a ritma dansurile rituale. Instrumente importante la o dată ulterioară erau lira feniciană (*cetra*) şi sistra, de origine egipteană.

La curtea regală din Ierusalim existau muzicanţi de profesie încă din jurul anului 700 î.e.n. Faima evreilor în domeniul muzicii trecuse graniţa Israelului. Cînd ţara a căzut sub jugul asirian, regele Senaherib a pretins, în cadrul tributului, şi „muzicanţi, bărbaţi şi femei".

[59] Acest mod de intonare, în care o notă centrală se repetă des, s-a numit mai tîrziu „psalmodiere, psalmodie". Asemenea altor elemente ale muzicii ebraice, a trecut în vechea liturgie creştină, continuîndu-se în muzica liturgică bizantină şi în cîntul gregorian.

[60] Locurile de adunare ale evreilor, în care slujba religioasă consta în rugăciuni, lecturi ale textelor sacre şi predica unor învăţături morale. Se pare că primele sinagogi datează din timpul exilului, marcînd „începuturile unui cult mai simplu, mai raţional şi mai spiritual" (cf. A. Bertholet).

LITERATURA

Aportul cel mai prețios și mai durabil al evreilor antici în cultura universală rămîne literatura lor[61].

Cuprinsă aproape în întregime în prima parte a *Bibliei*, în *Vechiul Testament*[62], literatura ebraică antică prezintă — după conținutul și caracterul scrierilor — cinci categorii de producții: scrieri cu caracter istoric și legendar, literatură sapiențială, poezie lirică, proză narativă de imaginație și scrierile profeților.

În primul grup intră așa-numitele „cele cinci cărți ale lui Moise", sau *Pentateucul*[63]. Acestea sînt: *Geneza* (sau *Facerea*) — cuprinzînd mituri și legende cosmogonice sau de altă natură, adoptate în mare parte din sursă babiloniană; *Leviticul* — legi relative la cult, precepte privind sacrificiile și purificările; *Exodul* (sau *Ieșirea*) și *Numerii* — care narează întîmplări din viața poporului evreu din epoca migrației din Egipt și pînă la stabilirea în Palestina; în fine, *Deuteronomul* — legi și dispoziții organizatorice, datînd de după moartea lui Moise. Celelalte cărți (*Judecătorii*, *Cărțile lui Samuel*, a *Regilor*, a *Cronicilor*) au un caracter eminamente istoric (dar și etic) și, asemenea celor dinainte, o valoare documentară incontestabilă.

Scrierile morale, sapiențiale (*Proverbele*, *Cartea lui Iov*, *Eclesiastul*), datînd de după întoarcerea din captivitate — deși materia este mult anterioară datei redactării — constituie o dovadă irefutabilă a originalității gîndirii ebraice. *Proverbele* (atribuite de tradiție lui Solomon, atribuție neacceptată însă de critica modernă) nu sînt — cum s-ar putea crede după titlu — simple aforisme de origine populară, ci adevărate opere literare culte asemănătoare poeziilor gnomice grecești. Genul acesta a fost cultivat mult, după cum s-a văzut, în Mesopotamia și Egipt, iar influența acestor modele se resimte. — *Cartea lui Iov* este un poem filosofico-moral compus, se pare, în sec. IV î.e.n. (începutul și sfîrșitul sînt în proză) folosind schema dezbaterii etice asupra cauzei suferinței omului drept și a existenței răului în lume. Răul și nenorocirile sînt rodul nedreptății, al egoismului, al răutății omenești; suferința este o pedeapsă pentru un păcat săvîrșit; dar Iov nu se știe vinovat cu ceva — și nici Yahwe nu îi poate aduce vreo învinuire, — și aceasta este ceea ce pro-

[61] Evreii au adoptat (probabil în sec. XI î.e.n., preluîndu-l de la canaaneeni) alfabetul compus din 22 de consoane. Primele compuneri literare — cîntece celebrînd victorii militare, ca de ex. *Cîntarea lui Moise*, sau *Cîntarea Deborei* — datînd din perioada nomadismului, s-au transmis pe cale orală. În epoca lui David au apărut scribii oficiali. Producțiile literare orale au fost transcrise, se pare, pentru prima oară în timpul domniei lui Solomon (părți din *Cartea I a lui Samuel* și *Cartea I a Regilor*). Prin 850 î.e.n. un autor anonim a compilat tradițiile relative la *Facerea lumii*, tradiții relatate din nou (cu unele variațiuni) de un alt autor în jurul anului 760 î.e.n. — În Palestina, scrierea n-a fost niciodată un monopol al clasei sacerdotale; fapt care a contribuit la formarea unui grup tot mai mare de intelectuali.

[62] Scrierile pur teologice formînd *Noul Testament* nu prezintă un deosebit interes literar: finalitatea lor este exclusiv de ordin religios, n-au fost scrise în limba ebraică, nu păstrează un caracter ebraic substanțial și autentic și nici nu reflectă (ca *V.T.*) viața, concepțiile, istoria, tradițiile poporului evreu.

[63] Cuvînt de origine greacă; în ebraică „cele cinci cărți ale lui Moise" sînt numite *Tora* — „Legea". Autorul lor nu este Moise; unele părți se repetă.

voacă tensiunea tragică. Sinceritatea emoționantă, profunzimea meditației, tonul patetic al disperării, bogăția și frumusețea imaginilor sînt calități care situează această scriere printre capodoperele literaturii antice[64].

Eclesiastul (în ebraică *Kohelet*) este cartea cea mai recentă din cele incluse în *Vechiul Testament*, fiind compusă în secolul al III-lea î.e.n. sub influența filosofiei sceptice și epicureice a epocii elenistice. Continuînd atitudinea sceptică a lui Iov și pornind tot de la experiența vieții, autorul anonim ajunge la o formă de îndoială mai radicală, exprimată în termeni mai eterodocși și într-un limbaj mai filosofic. După laitmotivul de cel mai profund scepticism — „deșertăciune a deșertăciunilor, toate sînt deșertăciuni" — o undă reconfortantă de filosofie populară înviorează expunerea, prin invitația făcută omului de a se bucura de plăcerile vieții. Contradicțiile (datorite interpolărilor teologale ulterioare), îndoielile, negațiile surprinzător de îndrăznețe abundă. Dar, deasupra acestei relative incoerențe, se exprimă într-un stil retoric de înaltă calitate literară spiritul original, pesimist și fatalist, sceptic și hedonist, lucid și polemic, care fac din *Eclesiast* cea mai „voltairiană" dintre operele vechii literaturi ebraice.

Cele mai vechi producții lirice ebraice, datînd din secolul al XII-lea î.e.n., sînt *Cîntarea lui Moise, Cîntarea izvorului* și *Cîntarea Deborei*[65]. În genere poezia ebraică cunoaște teme și forme variate — poezie magică, religioasă, erotică, politică, elegie funebră, cîntec nupțial; adeseori aceste producții includ scurte tablouri din natură, sau momente din viața cotidiană, — a țăranului la arat, la secerat sau la culesul viilor, a zidarului, a paznicului de noapte, etc. Primul loc în poezia ebraică îl dețin *Psalmii* și *Cîntarea Cîntărilor*.

Cartea celor 150 de psalmi[66] s-a constituit din mai multe colecții de poeme ale unor autori anonimi din epoci diferite, începînd probabil din secolul al VI-lea și pînă într-al II-lea î.e.n. Caracterul lor este variat: imnuri de laudă și imnuri de mulțumire lui Yahwe, rugăciuni, lamentații, cînturi de pelerinaj, de căință, ș.a. Influențele psalmilor penitențiali babilonieni sau ai celor de laudă egipteni sînt evidente. (Coincidențele dintre celebrul imn al lui Amenofis IV și psalmul 104 pot duce chiar la concluzia unei adevărate imitații literare). Specia lirică a psalmilor exista deci cu mult înainte (foarte probabil că și la cannaneeni). Destinația lor era de a fi cîntați în cadrul ceremoniilor de cult; dar se pare că psalmii ebraici (cel puțin majoritatea lor) nu aveau această destinație. Expresie a unor stări de spirit individuale, psalmii au devenit adevărate culmi de lirism, de o rară intensitate sentimentală, cu o mare bogăție de metafore deosebit de plastice, de vii, de sugestive, de suave, de pitorești[67].

Cîntarea Cîntărilor (în înțelesul de: „Cea mai frumoasă dintre cîntări") aparține „esențialmente și indubitabil domeniului poeziei profane" (A. Ber-

[64] O adevărată bucată de antologie este de pildă întreg capitolul al XXVIII-lea, — care trebuie citit în frumoasa traducere a lui V. Radu și Gala Galaction (vezi bibliografia).

[65] *Ieșirea*, XV; *Numerii*, XXI, 17-19; respectiv *Cartea Judecătorilor*, V.

[66] Din care un număr de 73 poartă numele lui David ca autor; căruia însă nu i se poate atribui cu certitudine paternitatea nici măcar a unuia. — La acest număr de 150 se mai pot adăuga alții, peste 30, incluși în alte opere ale *Vechiului Testament*.

[67] Cei mai realizați artistic sînt psalmii care poartă numerele: 8, 23, 51, 137, și în special psalmul 104.

tholet). Opera aceasta, care a constituit mult timp una din problemele cele mai discutate ale *Bibliei*, i-a fost atribuită — fără nici un temei, însă — lui Solomon. În realitate poemul a fost compus (după cum confirmă şi datele lingvistice) mult mai tîrziu, probabil în secolul al IV-lea î.e.n. Dar materia este mult mai veche şi provenind din tradiţiile populare. Interpretarea teologică, cea simbolică sau cea alegorică au rămas azi cu foarte puţini susţinători. Mulţi au susţinut — şi printre aceştia, Goethe, care la îndemnul lui Herder tradusese *Cîntarea*, şi E. Renan — că ar fi o compoziţie dramatică[68]. Dar după concluzia acceptată în general azi, opera este un ansamblu de cîntece de dragoste, de cîntece nupţiale asemănătoare celor care şi azi se mai cîntă în Siria (şi se numesc *wasfs*). Cele şapte capitole ale *Cîntării* corespund celor şapte zile din săptămîna nunţii, numită şi azi în ţinutul Hauran „săptămîna regelui" — pentru că mirele şi mireasa sînt sărbătoriţi în acest timp cu numele de „rege" şi „regină". Compoziţia păstrează o formă asemănătoare ditirambului dionisiac, — care dealtminteri era originar din acest spaţiu cultural al Orientului Apropiat. Şi o influenţă egipteană se poate percepe în denumirile pe care şi le dau mirii, de „frate" şi „soră"[69]. Pe de altă parte, exaltarea sentimentului erotic şi scena de idilă cîmpenească în care sînt plasaţi îndrăgostiţii apropie *Cîntarea Cîntărilor* de idilele lui Theocrit.

Poemul este de o senzualitate luxuriantă, uneori lascivă — cel puţin pentru felul nostru modern, puritan, de a ne exprima; dar de un lirism debordant, sentimentul iubirii atingînd intensităţi de-a dreptul delirante (I, 9; III, 1-5; VII, 1-13, etc.). Tensiunea înaltă a sentimentului găseşte expresii metaforice de un puternic colorit local. În portretul metaforic pe care mireasa îl face mirelui avalanşa de imagini este tot atît de impetuoasă, imaginile — uneori discrete şi delicate, alteori frapante şi strălucitoare — aducînd un puternic parfum de exotism:

„Fruntea lui este scut de aur, iar pletele-i stufoase ca finicul, negre sînt cum este corbul.
Ochii lui sînt ca acele porumbiţe albe ca scăldate în lapte, poposind lîngă limpede izvor.
Obrajii lui sînt ca răzoare de trandafiri balsamici, stoguri miresmate, iar buzele lui roşii au respirarea dulce a mirului de smirnă.
Ca pîrghii de aur îi sînt braţele, cu pietre nestemate împodobite; pieptul lui e ca sculptat în fildeş, cu uşoare vine albastre de safir.
Stîlpi de alabastru îi sînt picioarele, odihnind pe temelii de aur, şi el la înfăţişare este întreg Libanul — la fel ca cedrii de măreţ!"

(V, 11-15)

În ce priveşte prozodia *Cîntării Cîntărilor*, ceea ce este caracteristic poeziei ebraice (şi celei medio-orientale antice în general) este în primul rînd procedeul „paralelismului membrelor", constînd în reluarea într-un vers a conţinutului din versul precedent (fie repetînd ideea cu uşoare modificări, fie opunîndu-i o idee antagonică, fie sintetizîndu-le spre a se completa reciproc).

[68] „Este o dramă liturgică ale cărei trei personaje sînt regele Solomon, păstorul şi Sulamita. Interesul dramei stă în faptul că Sulamita rămîne fidelă iubitului ei, cu toate avansurile regelui" (G. Pouget şi J. Guitton). Deşi autorii recunosc că la vechii evrei n-au existat niciodată reprezentaţii teatrale.

[69] „Incestul regal" se întîlneşte — cum s-a văzut — în mod curent în familia faraonilor.

Fără îndoială că şi evreii au avut, din timpurile cele mai vechi, povestiri populare — literatură orală de imaginaţie, fără o finalitate teologală. Dar asemenea povestiri au devenit un gen literar distinct numai după întoarcerea din exil. În Egipt, o asemenea literatură, intens cultivată de-a lungul tuturor perioadelor dinastice, exista cum s-a văzut încă din secolul al XIX-lea î.e.n.; şi desigur că povestirile egiptene au stimulat — dacă nu chiar au influenţat — şi creaţia respectivă ebraică. Dar, independent de eventuale (sau certe) influenţe, povestirile ebraice se remarcă prin varietatea de teme, de ton şi de atmosferă. Naraţiunea realistă din povestirea vieţii lui Iosif o găsim alături de aventura fantastică a lui Iona; fanatismul şi setea de răzbunare a Esterei şi a Iuditei, alături de tonalitatea elegiacă a cărţii lui Tobit; poezia discretă din paginile cărţii despre Ruth, alături de umorul uşor picant din istoria Suzanei. Caracterul poetic sau realist, spectaculos sau fantastic al subiectelor; complexitatea caracterelor, succesiunea ritmică a incidentelor, înclinaţia povestitorului anonim spre notaţia psihologică, — toate acestea conferă povestirilor ebraice o importanţă cu totul deosebită în cadrul literaturilor antichităţii.

Poate că sectorul cel mai original, mai bogat în sensuri sociale evidente şi vibrînd mai intens de revoltă este cel al literaturii profeţilor.

Cel dintîi dintre profeţi ale căror diatribe au fost nu numai rostite ci şi scrise a fost Amos (sec. VIII î.e.n.). Dînd expresie revoltei lor contra egoismului şi abuzurilor de tot felul, a imoralităţii şi cămătăriei, a luxului şi actelor de violenţă ale celor bogaţi şi puternici, profeţii erau conştienţi de ecoul larg al predicilor lor, fapt care conferea mai mult patos retoricii folosite. Ca mijloace de stil ei preferau imaginea, comparaţia şi metafora, enumeraţia şi perifraza, — mijloace care dădeau o particulară vivacitate, forţă, plasticitate, expresivitate, acestui stil.

Totuşi, individualitatea fiecăruia reiese foarte distinct din aceste scrieri. Isaia este pasional, impetuos, debordant; Osea — sensibil, nervos, nuanţat; Amos — aspru, obiectiv, rece; Ieremia — cordial, intim, liric, cel mai liric dintre toţi. În general, textele profeţilor au forma ritmată a poeziei; dar sînt permanent dinamizate de patosul indignării şi al sentimentului de revoltă, care le dă o certă grandoare; sau de viziunea profetică uzînd accente teribile de ameninţare — ca în acest fragment (Amos, VI, 8):

„Vai vouă, celor fără de grijă de Sion, vai vouă boierilor!
Voi credeţi că e departe ziua nenorocirii, şi totuşi aduceţi înspre voi stăpînirea silniciei.
Iată că ei stau tolăniţi pe divanuri de fildeş, şi se răsfaţă pe sofalele lor, şi mănîncă miei din turmă şi viţei puşi la îngrăşat.
Şi se va întîmpla că, dacă vor rămîne zece oameni într-o singură casă, cinci vor muri.
Şi vor rămîne numai cîţiva din cei din neamul lui, ca să scoată oasele din casă...
Şi în ziua aceea cîntecele din palate se vor preface în urlete...
Hoiturile vor fi fără număr; oriunde se vor arunca fi-va tăcere.
Ascultaţi aceasta, voi care călcaţi în picioare pe cei săraci şi asupriţi pe cei obijduiţi!“

(Traduceri de **V. Radu** şi **Gala Galaction**)

ORIGINALITATEA ŞI INFLUENŢA CULTURII EBRAICE

Întreaga, sau aproape întreaga civilizaţie şi cultură ebraică antică a fost influenţată de religie: principiile organizării sociale şi normele juridice, practica politică şi fundamentele moralei, sensul atribuit războaielor şi concepţia despre istorie, configuraţia literaturii şi slaba dezvoltare a artei plastice. În nici o altă ţară a Orientului Antic ca aici nu a existat această fuziune între morală, legislaţie şi religie. La vechii evrei, teologul, legislatorul şi moralistul se confundă într-o singură persoană.

Tocmai în acest fapt — legat şi cu trecerea de timpuriu a evreilor de la monolatrie la monoteism — rezidă şi originalitatea, şi durabilitatea, şi influenţa exercitată ulterior de cultura ebraică. În opoziţie cu poltica altor state din jur de la acea dată, profeţii evrei au configurat un ideal superior de monarhie conceput în cadrul şi în forma enunţării unor drepturi şi a unei responsabilităţi a poporului. Tot profeţii au fost cei care au dat o formă superioară unei etici individuale şi sociale. Sistemul teocratic enunţat şi ilustrat în *Vechiul Testament* a exercitat o influenţă asupra gîndirii politice a epocii creştine, de la Fericitul Augustin pînă în secolul al XVIII-lea. Şi în timp ce tradiţiile altor mari culturi — mesopotamiană, egipteană, chiar hitită — au rămas ineficiente (cu puţinele excepţii de fapt transmise prin intermediul elenismului), tradiţiile ebraice au fost singurele din Orientul Apropiat care au rezistat predominanţei culturale a Greciei şi Romei, influenţate fiind de cultura elenistică.

Cărţile *Vechiului Testament* vor fi difuzate de-a lungul secolelor prin traducerile de prestigiu în limba greacă (*Septuaginta*, în sec. IV î.e.n.) şi în limba latină (*Vulgata*, în sec. IV e.n.). În colonia ebraică din Alexandria a apărut Filon (cca 25 î.e.n.—cca 40 e.n.), unul din marile nume ale filosofiei epocii elenistice, gînditorul influenţat de Platon şi de stoici. Teologia creştină datorează mult — şi în modul cel mai evident — iudaismului. Iudaismul a exercitat o influenţă şi asupra Islamului. Mahomed frecventa des comunitatea ebraică din Medina; cartea profetului Isaia şi *Psalmii* ebraici i-au lăsat o impresie puternică. Monoteismul islamic este de inspiraţie iudaică; numeroase legende din *Vechiul Testament* au intrat şi în *Coran* — a cărui doctrină prezintă şi unele puncte comune cu religia ebraică.

În Evul Mediu, atît învăţaţii arabi din Spania, cît şi cei evrei răspîndiţi în Europa Occidentală (în Spania mai ales, apoi în Italia, în Franţa etc.) şi-au concentrat preocupările asupra filosofiei, a ştiinţelor pozitive şi a traducerilor din limba greacă. Traducătorii evrei au servit ca intermediatori, ca element transmiţător al culturii arabe. Dar şi aportul original, personal, al gînditorilor şi oamenilor de ştiinţă evrei în cultura Evului Mediu este demnă de relevat — în filosofie (în primul rînd cu Maimonide), apoi în medicină, în astronomie, sau în alchimie.

Această prezenţă activă a spiritului şi vechilor tradiţii culturale ebraice a continuat apoi în *diaspora*, pînă la reînfiinţarea de dată recentă a statului naţional israelian.

CIVILIZAŢIA ŞI CULTURA PERSANĂ

Cadrul geografic şi istoric. • Elamul. • Începuturile civilizaţiei persane. Perioada ahemenidă. • Perioadele seleucidă, arsacidă şi sassanidă • Organizarea militară şi administrativă. • Societatea persană. Regalitatea. • Agricultura. Meşteşugurile. • Comerţul. Transporturile. • Dreptul. Justiţia. • Familia. • Viaţa cotidiană. • Religia. Mazdeismul. • Zarathustra. • Mithraismul. • Maniheismul. Mazdakismul. • Rudimentare cunoştinţe ştiinţifice. • Arta persană. Arhitectura. • Sculptura. • Artele decorative. Miniatura persană. • Literatura. • Răspîndirea şi influenţa civilizaţiei şi culturii persane.

CADRUL GEOGRAFIC ŞI ISTORIC

Cuprins între fluviile Tigru şi Indus, Marea Caspică, Golful Persic şi Oceanul Indian, podişul iranian se întinde pe o suprafaţă de trei milioane de kilometri pătraţi. Pe acest teritoriu s-au încrucişat — încă acum patru mii de ani — numeroase drumuri comerciale care legau Orientul Apropiat, pe de o parte cu India şi China, pe de altă parte cu ţările din bazinul răsăritean al Mediteranei. În acest spaţiu s-au născut, s-au dezvoltat, s-au înfruntat regate, imperii şi civilizaţii diverse. Istoria Persiei a fost strîns legată — în antichitate şi în perioada de început a Evului Mediu — cu istoria Asiriei şi Babilonului, a Egiptului, Greciei şi Romei, a Bizanţului şi Islamului. Zonă prin excelenţă de contacte între Orient şi Occident, Persia a receptat şi a asimilat, a transmis sau a intermediat experienţa istorică a multor popoare din jur, creînd ea însăşi şi difuzînd forme culturale şi de civilizaţie originale.

Clima podişului iranian era marcată de contraste mari de temperatură. În linii mari, jumătatea de sud a podişului era favorabilă agriculturii şi pomiculturii (peri, meri, caişi, gutui, dar şi smochini, migdali, curmali sau rodii), în timp ce partea nordică — o imensă stepă, cu prea puţine oaze — avea un teren bun doar pentru păşuni. Pe lîngă fauna actuală[1], în antichitate mai trăiau aici şi tigri, urşi şi o specie de lei, mai mici însă şi mai puţin periculoşi decît speciile de azi. Munţii care înconjoară podişul din aproape toate părţile[2] erau bogaţi în minereuri de fier şi plumb, în diorit şi alabastru; deşertul central — în zăcăminte de sulf; iar văile rîurilor — în pietre semipreţioase: cornalină, turcoază şi lapislazuli.

Primele aşezări omeneşti sînt atestate arheologic pe podişul iranian chiar din mileniul al V-lea î.e.n. Spre sfîrşitul mileniului al IV-lea î.e.n. s-au înregistrat aici mişcări masive de populaţii nomade (bine cunoscute în istoria antică a Orientului Apropiat: elamiţi, gutti, kasiţi etc.) care, coborînd din regiunile muntoase, îşi îndreptau turmele spre bogatele cîmpii mesopotamiene. Aceste triburi indo-europene au dat vastei regiuni în care începeau să migreze numele de Aryanam, „ţara arienilor" — ceea ce înseamnă „a nobililor"; de unde, denumirea ţării de Eran sau Iran, denumire care (sub dominaţiile succesive: arabă, mongolă şi turcă) a fost schimbată în *Persia*[3].

Limba iraniană veche, avestica, face parte din grupul mare de limbi indo-europene. Era împărţită în două mari dialecte: cel vorbit în regiunea Fars (care este vechea limbă persană folosită în inscripţiile epocii ahemenide), şi dialectul *zend*, vorbit în Media, limbă în care este redactată *Avesta*. Limba *pahlavi* — derivată din vechea persană a epocii ahemenide — a fost limba întrebuinţată de parţii din epoca dinastiei Arsacizilor, precum şi în epoca următoare, sassanidă, pînă la cucerirea musulmană.

[1] Leoparzi, hiene, lupi, şacali, lincşi, mistreţi, gazele, cerbi şi capre negre; apoi — în stare de sălbăticie — măgari, oi şi pisici. În fine, numeroase specii de păsări de pradă.

[2] Masivul Demavend, în vest, şi munţii Hindukush, în nord-est, ating înălţimi de peste 5600 m şi respectiv 7600 m.

[3] „Ţara celor originari din regiunea Fars". Vechea denumire *Iran* a fost reintrodusă oficial la 12 martie 1935.

ELAMUL

Primul dintre popoarele iraniene, elamiții, și-au făcut apariția pe scena istoriei în jurul anului 3000 î.e.n. Creîndu-și un regat cu capitala Suza, elamiții au intrat în conflict cu regatul mesopotamian al Akkadului, fiind învinși (în jurul anului 2600 î.e.n.) și supuși de regele Sargon I. Istoria și civilizația Elamului vor continua să se desfășoare în strînsă dependență de Mesopotamia și în orbita ei culturală, atît în ce privește organizarea politică și administrativă, cît și în domeniul limbii, al dreptului și al religiei. Regatul Elamului va cădea (în secolul al XIV-lea î.e.n.) sub stăpînirea kasiților; dar se va elibera în secolul al XII-lea, — secolul de apogeu al Elamului și epoca de aur a culturii sale, cînd Elamul va ocupa Babilonul și va domina toată valea Tigrului[4].

Statuia de bronz a reginei Napir-Asu din Suza (sec. XIII î.e.n.). Unica statuie cunoscută din Orientul Apropiat reprezentînd o regină, și cea mai mare statuie din această zonă turnată într-o singură bucată. (Înălțimea — capul lipsește — este de 129 cm).

Sub raport cultural, arta elamită s-a impus (între 1500-1000 î.e.n.) în primul rînd prin arhitectura sa de o monumentalitate impresionantă[5]. În

[4] Pe la începutul mileniului al II-lea î.e.n. populațiile semiților kasiți vor învinge pe hitiții care dominaseră trei secole Mesopotamia și vor ocupa Babilonul timp de aproape șase secole (pînă în 1171 î.e.n.). Kasiții au adoptat limba akkadiană, vorbită la acea dată în întreg Orientul Apropiat. Se închinau unor divinități de îndepărtată origine caucaziană. Se crede că ei au fost cei care au introdus folosirea calului și a carelor de luptă, precum și a unui sistem de scriere în care semnele erau dispuse în șiruri orizontale.

[5] Ca acel complex (din Choga Zembil) de palate și 11 temple, dominate de un zigurat cu latura bazei de 105 m. Diametrele zidului elipsoidal de incintă erau de 1 200 m și respectiv 800 m, dublat în interior de un zid rectangular cu laturile de 300 și 400 m. Ziguratul — cu camere boltite în zid — avea 5 etaje, din care s-au păstrat 3. — În Mesopotamia se cunosc aprox. 20 de zigurate; dar nici unul nu și-a păstrat pînă azi dimensiunile celui din Choga Zembil: 25 m înălțime.

sculptură, mai admirată este statuia de bronz a reginei Napir-Asu — cea mai importantă statuie de bronz găsită în Orientul Apropiat[6]. Celebre sînt apoi „bronzurile din Luristan", cele cîteva mii de statuete și figurine, a căror realizare artistică a atins apogeul la începutul mileniului I î.e.n. Adeseori aceste statuete reprezintă idoli cu două fețe sugrumînd doi monștri — „temă fundamental orientală, care se va regăsi în epoca ahemenidă: a eroului îmblînzind fiarele" (J.-L. Huot).

ÎNCEPUTURILE CIVILIZAȚIEI PERSANE. PERIOADA AHEMENIDĂ

Începuturile istoriei și civilizației persane propriu-zise se situează în jurul anului 1000 î.e.n. cînd, din regiunile Caucazului septentrional (și, cu aproximație, ale Rusiei meridionale), triburile de păstori au început să migreze, unele spre sud-vest, altele spre sud, ajungînd pînă în valea Indusului. Primele au intrat în conflict cu puternicile regate Asiria și Urartu (din Munții Armeniei). Începînd din secolul al IX-lea î.e.n., analele asiriene menționează triburile de mezi și de perși.

În secolul al VIII-lea î.e.n. triburile mezilor s-au unit, iar către anul 715 î.e.n. regele Deioces[7] a creat statul med și a fondat capitala Ecbatana (azi Hamadan), fortificînd-o cu 7 ziduri concentrice. Dar în urma unui război cu asirienii[8] Deioces a fost deportat în Siria. Fiul său Phraortes a consolidat statul med, supunînd triburile, mai numeroase, ale perșilor *(parsua)*. În perioada următoare, de invazie a sciților, cele două uniuni tribale înrudite — ale mezilor și perșilor — vor acționa împreună, alungîndu-i pe sciți. Regele med eliberator Cyaxares va crea o armată foarte eficientă după model asirian. În 615 î.e.n. va cuceri capitala Assur și, aliindu-se cu babilonienii, va distruge Ninive, grăbind astfel sfîrșitul puternicului stat asirian. Succesorul său Astyages (585-550 î.e.n.), dispunînd acum de bogății imense, își organizează o curte somptuoasă în stilul celei asiriene. Statul mezilor atinsese culmea prosperității.

Între timp, uniunea celor 10 triburi ale perșilor stabiliți în văile sud-estice ale podișului s-a consolidat. Unele din aceste triburi stabiliseră încă din secolul al VIII-lea î.e.n. legături cu elamiții furnizîndu-le contingente de războinici în schimbul dreptului de a se stabili pe teritorii elamite. Triburile perșilor se vor uni apoi în jurul anului 700 î.e.n. sub conducerea lui Ahemene. Clanul Ahemenid (Hakamaniș) va da mai tîrziu — cu Cirus II — o dinastie care va pune bazele viitorului Imperiu persan.

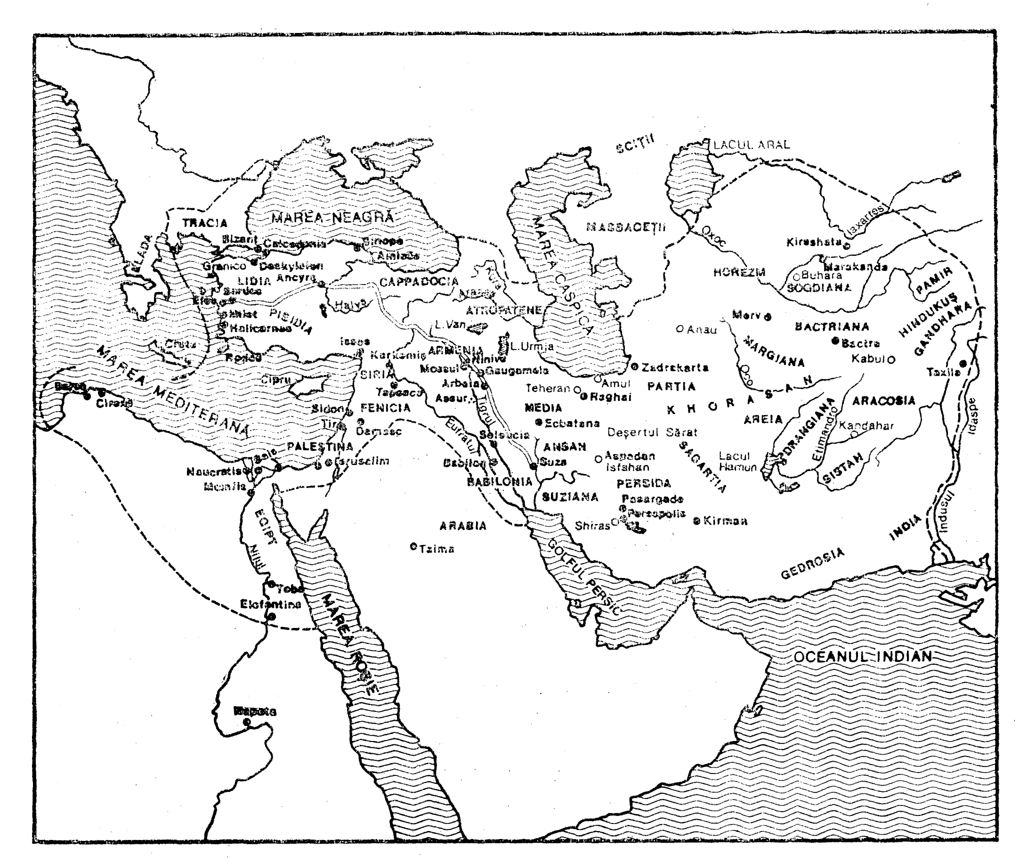
Prima perioadă deci a istoriei persane este perioada ahemenidă.

După Cirus I (cca 640-600 î.e.n.) și Cambise (600-559 î.e.n.), întemeietorul marelui stat persan Cirus II cel Mare (557-530 î.e.n.) îl va învinge

[6] Statuia reginei Napir-Asu (cca 1234-1227 î.e.n.) cîntărește — capul statuii și brațul stîng lipsesc — 1.750 kg.

[7] Dăm numele regilor mezi și perși după transcripția lui Herodot, iar nu în forma lor originală: Deioces (Daiaukku), Phraortes (Kșatrita), Cyaxares (Urakeiatra), Astyages (Iștumegu), Cirus (Kuruș), Cambise (Kambujia), Darius (Daryav).

[8] Cînd aceștia au luat 65 000 de prizonieri mezi, — o cifră care ne dă o idee despre numărul și importanța politică și militară a acestui popor al mezilor. (Dar cifrele pe care le dau autorii antici cu privire la soldați și prizonieri trebuie luate întotdeauna cu rezerve).

Extinderea Imperiului persan

pe Astyages şi va iniţia seria de cuceriri pe care ceilalţi regi ahemenizi o vor continua într-un ritm extrem de rapid, realizînd — în numai 30 de ani — cel mai mare imperiu cunoscut pînă atunci — Imperiul ahemenid, care va dura mai bine de două secole (550-331 î.e.n.). Cirus II va unifica triburile mezilor cu cele ale perşilor, va fonda în 550 î.e.n. dinastia Ahemenidă, va supune oraşele greceşti de pe litoralul mediteranian, va cuceri regatele Armeniei, Feniciei, Capadociei, Hyrcaniei, Parţiei şi Bactrianei, ajungînd pînă la Indus; de asemenea, trei mari imperii: Media, Lidia şi Babilonia. Se va arăta însă totdeauna foarte tolerant, respectînd structurile constituţionale şi culturale ale popoarelor supuse, restituindu-le zeii, eliberîndu-i pe evrei din captivitatea babiloniană şi restaurînd oraşele feniciene distruse. Va pregăti şi o debarcare în Egipt, dar va cădea într-o bătălie contra sciţilor, după ce construise cel mai grandios şi mai solid edificiu politic pe care îl cunoscuse pînă atunci antichitatea.

După domnia fiului său Cambise[9] II urmează epoca lui Darius I (522-486 î.e.n.), care restabileşte ordinea şi autoritatea regală. Cuceritorul Darius

[9] Un rege realmente dement, care a reprimat cu o rară cruzime răscoalele ce izbucniseră în ţările supuse, care a jefuit şi a pustiit Egiptul şi care şi-a sacrificat 50 000 de soldaţi trimiţîndu-i să ocupe Cartagina, cu toţii pieriţi în deşertul Africii.

ajunge din Egipt — unde ține să se încoroneze ca faraon — pînă în bogata vale a Indusului. În 513 î.e.n. îi atacă — dar fără succes — pe sciți în regiunea Dobrogei de azi, construind cu ajutorul meșterilor greci și primul pod peste Dunăre; încorporează Tracia la imperiul său, în timp ce regele Macedoniei îl recunoștea ca suveran. — „Am purtat 19 războaie și, cu bunăvoința lui Ahura Mazda, am zdrobit 9 regi și i-am luat prizonieri" — își consemnează victoriile orgoliosul cuceritor. După care, își îndreaptă privirea spre zona Mării Egee, pornește două expediții contra Atenei, dar este învins la Marathon (490 î.e.n.).

Darius I a dat statului persan o structură solidă. A fost despotul tipic, sprijinit de aristocrație, de cler și de marii negustori, — el însuși devenind cel mai mare latifundiar și proprietar de imense parcuri de vînătoare[10]. Excelent organizator, și-a împărțit imperiul în districte („satrapii"). A introdus o monedă unitară și a sprijinit comerțul; a construit drumuri excelente, a organizat o armată permanentă puternică și a construit orașul de reședință Persepolis[11], ansamblul arhitectonic cel mai important al Imperiului persan.

Urmașul său Xerxes (născut în 486, asasinat în 465 î.e.n.) a fost un om violent, crud și incapabil ca organizator. Cu o armată formată din contingentele a 46 de popoare supuse a pornit expediții contra Egiptului, a Babilonului, a Greciei; i-a învins pe spartani la Termopile, a cucerit și a pustiit Atena. Dar la Salamina puternica flotă persană a fost distrusă (480 î.e.n.), iar garnizoanele lăsate în Tracia au fost nimicite și ele rînd pe rînd. Declinul a continuat. Incapacitatea politică a regilor care au urmat, intrigile de curte, corupția și abuzurile funcționarilor, rebeliunile satrapilor, răscoalele populare provocate de birurile grele au făcut ca forța și autoritatea statului persan să slăbească într-atîta încît să nu mai fie în stare să reziste cuceritorului Alexandru Macedon.

Dinastia Ahemenizilor a realizat pentru prima dată unitatea Iranului. A creat un stat foarte bine organizat și administrat. A avut o influență pozitivă asupra dezvoltării economice și culturale a unora din țările înapoiate pe care le-a supus. A manifestat un spirit de toleranță religioasă, iar în domeniul artistic a promovat o intensă activitate de creație.

PERIOADELE SELEUCIDĂ, ARSACIDĂ ȘI SASSANIDĂ

Încît, ajuns (în 331 î.e.n.) pe teritoriul Imperiului persan, tînărul cuceritor macedonean a ținut să fie considerat urmașul lui Darius I. — S-a oprit 4 luni la Persepolis — după care a incendiat grandiosul palat, însușindu-și întregul tezaur. S-a dus să viziteze mormîntul lui Cirus cel Mare, a introdus la curtea sa ceremonialul și fastul regilor Persiei, a adoptat portul și moda persană, s-a căsătorit cu o fiică (se spune) a lui Darius III; după care, din îndemnul sau din ordinul său, 10 000 de soldați și 80 de ofițeri ai săi s-au căsătorit cu fete din Iran, iar 30 000 de tineri iranieni au fost instruiți și încorporați în armata sa. Visul lui Alexandru Macedon era să apropie aceste două

[10] Pe care grecii le numeau *paradeisos* — de unde, cuvîntul „paradise".

[11] În 535 î.e.n. Cirus II construise — la 75 km nord de Persepolis și la o altitudine de 1 830 m — grandiosul palat regal de la Pasargade.

lumi, aceste două civilizații, greacă și persană. Și într-adevăr, orașele fondate de el aici au devenit centre ale culturii elenistice, — în timp ce întreaga lume grecească a preluat numeroase elemente culturale iraniene.

Dar după moartea lui Alexandru (323 î.e.n.) generalii săi au domnit în diversele fracțiuni ale imperiului ca niște suverani independenți, luptîndu-se între ei pentru putere. Seleucos I a stăpînit Babilonul, apoi India și Iranul, fondînd dinastia Seleucizilor — ai cărei membri erau pe jumătate persani. Între timp, în secolul al III-lea î.e.n. în podișul iranian au devenit tot mai numeroase și mai agresive noile triburi de nomazi — ale parților — care cuceresc, treptat, regiuni întinse ale fostului Imperiu persan. După ultimul rege seleucid (Antiochus IV, 175-164 î.e.n.), Mesopotamia este și ea cucerită de parți. Imperiul medio-oriental al lui Alexandru Macedon s-a redus la teritoriul Siriei, — în timp ce micile regate elenistice vor fi rînd pe rînd supuse de romani.

Această a doua perioadă a istoriei persane — perioada *seleucidă*, care a durat 160 de ani — a însemnat deci atît o epocă de elenizare a persanilor, cît și de *iranizare a* grecilor. Regii seleucizi însă n-au domnit despotic. Au fost toleranți cu cei pe care i-au supus, au menținut satrapiile și pe șefii lor locali, au deschis drumuri comerciale importante spre India și China, au extins agricultura, perfecționînd tehnica agricolă și aplicînd noi procedee de irigație a terenurilor aride. În schimb, au concentrat în mîinile lor aproape toate resursele țării, introducînd un sistem fiscal strivitor, care a sărăcit teribil imensa masă a poporului.

De aceea, invazia parților (171-138 î.e.n.) va apărea ca un fel de reacție „națională", iraniană, locală. A treia perioadă a istoriei persane începe odată cu stăpînirea parților și a dinastiei *Arsacizilor*.

Parții — înrudiți cu triburile scite din stepele Caspicii și ale Aralului — invadau periodic podișul Iranului încă din timpul lui Cirus II. Prin anul 255 î.e.n. uniunea tribală condusă de Arsace (viitorul fondator al unei dinastii, a Arsacizilor) profită de slăbiciunea Seleucizilor — în acest timp atacați de romani în Asia Minoră — ocupînd noi teritorii în sudul Iranului. Mithridate I (171-138 î.e.n.) cucerește teritorii întinse, afirmîndu-se și ca un bun organizator și legislator. În scurt timp parții ajung să stăpînească Babilonia și întregul Iran, din Caucaz pînă la Golful Persic, și de la Eufrat la Indus[12].

Seria conflictelor armate cu romanii a început în 53 î.e.n., cînd ambițiosul triumvir Crassus a pornit o expediție contra parților. Dar în deșertul sirian cei 40 000 de legionari au fost încercuiți, 20 000 au căzut pe cîmpul de luptă, iar 10 000 au fost luați prizonieri; între ei și Crassus, care s-a sinucis (sau, probabil, a fost decapitat). Octavianus Augustus a căutat — ca, mai tîrziu, împăratul Hadrian — o înțelegere cu parții. Traian a ajuns (în 114 e.n.) pînă la Golful Persic, dar a trebuit să abandoneze ținuturile cucerite. Expediția lui Septimius Severus (197 e.n.) n-a avut un succes durabil. Caracalla a profanat mormintele regilor arsacizi, dar și el a fost ucis, la Edessa. Ultimul rege part Artaban V i-a învins de două ori pe romani; împăratul Macrinus a fost obligat să cumpere pacea, plătind o sumă mare parților.

Urmează a patra perioadă a istoriei persane, perioada dinastiei Sassanide, care a domnit 427 de ani (224-651).

[12] Dinastia Arsacizilor a totalizat 28 de regi, care au domnit timp de 474 de ani (250 î.e.n.—224 e.n.). După care, a urmat dinastia Sassanidă (224—651), domnind 427 de ani. (Folosim și în acest capitol — și în general — cronologia A. Godard).

Noua dinastie (al cărei strămoş eponim Sassan fusese mare preot al templului) începe cu Ardaşir, care îl învinge şi îl ucide pe Artaban V, ajungînd stăpîn al întregului regat babilonian şi al Mediei. Acţiunea sa politică şi militară avea aspectul unei răscoale naţionale persane contra parţilor.

Ardaşir, a cărui mare ambiţie era să restaureze „imperiul mondial" al Ahemenizilor, a creat o armată foarte disciplinată (care în 235 a învins legiunile romane) şi o administraţie centralizată. A încurajat meşteşugurile, a organizat justiţia şi a pus bazele unei religii de stat autoritare prin adunarea vechilor tradiţii religioase — pînă atunci transmise doar pe cale orală — în cartea ce va deveni *Avesta*. Fiul său Şapur I (241-272) a fost un mare talent militar; a învins trei mari armate romane, comandate de împăraţii Gordianus, Filip Arabul şi Valerianus (pe ultimul l-a luat prizonier, împreună cu 70 000 de legionari). A fost şi un rege luminat. A pus să se traducă multe opere greceşti şi indiene de filosofie, astronomie şi medicină.

Cultura Persiei Sassanide a atins nivelul său cel mai înalt sub Khosrou I Anuşirvan (531-579). Domnia lui a fost însemnată de războaie victorioase contra Bizanţului, precum şi de instaurarea unei ordini interne şi de reforme administrative fructuoase. Khosrou I şi-a organizat o curte strălucită la care a adus artişti, erudiţi şi filosofi neoplatonicieni; în timp ce literaţii săi traduceau în *pahlavi* opere poetice din literatura indiană şi adunau legendele naţionale într-o operă care, peste veacuri, va deveni sursa şi modelul *Cărţii Regilor* a marelui poet Ferdousi.

La începutul secolului al VII-lea regii sassanizi au mai făcut cîteva cuceriri. Khosrou II, de pildă, a ocupat nordul Siriei, Asia Mică, Palestina, Egiptul, ş.a. Dar sărăcia maselor, răscoalele interne, intrigile de curte, nepriceperea politică a conducătorilor[13] au slăbit enorm capacitatea de rezistenţă a Imperiului sassanid. Ca urmare, între 604-611, triburile arabe invadînd din sud au învins fără prea mare greutate o armată persană. Peste cîţiva ani (în 651) arabii au pătruns mai hotărît şi mai masiv pe teritoriul Iranului, care va deveni o provincie a noului imperiu arabo-islamic. Califii arabi, regii turkmeni, hanii mongoli s-au succedat, în alternanţă cu cîteva dinastii locale efemere[14], pînă în 1502. Începînd din acest an, odată cu dinastia persană *Safavidă* (urmată de cea Kadjară, 1787-1925) Persia a intrat în contacte multiple şi tot mai intense cu Europa epocii moderne.

ORGANIZAREA MILITARĂ ŞI ADMINISTRATIVĂ

Principalii stîlpi ai prestigiului şi forţei Imperiului persan au fost armata şi administraţia. Tocmai acestea şi sînt domeniile — alături de cel al religiei — în care persanii şi-au adus contribuţia lor originală în istoria civilizaţiei şi culturii.

[13] În decurs de 14 ani s-au succedat pe tronul Persiei nu mai puţin de 12 regi.

[14] După perioada califilor Omeyazi (642—750) şi Abbasizi (750—850), civilizaţia persană a cunoscut o epocă de renaştere sub dinastiile naţionale Samanidă (850—932) şi Bouyidă (932—999). Ultima a fost înlocuită de dinastiile instaurate de diferiţi invadatori asiatici (dinastia Ghaznevidă, pînă în 1040; apoi Selgiucidă şi — între 1220-1502 — cea mongolă).

Regii mezilor au folosit experiența și organizarea militară a asirienilor, creînd detașamente speciale de lăncieri, de arcași și de călăreți. Cirus I n-avea o armată națională, ci o armată de mercenari, recrutată din rîndurile popoarelor supuse; armată ale cărei detașamente erau conduse de ofițeri din țările respectivilor soldați. Regii persani își aveau o gardă personală formată din 4 000 de pedestrași și călăreți, toți din rîndurile nobilimii. Singurul corp de armată permanent îl formau 10 000 de călăreți de elită, care purtau numele de „nemuritori" (în sensul că numărul lor trebuia să rămînă fix, același).

Forța armatei persane consta în cavalerie. Călăreții — recrutați din rîndurile nobilimii — erau înarmați cu o sabie dreaptă, buzdugan, secure și un fel de lasso. Urmau arcașii, călăreți care trăgeau din fuga calului, — o tactică a cărei mare eficiență s-a dovedit în luptele contra detașamentelor compacte ale legiunilor romane. Urmau trupele arcașilor care luptau din turnurile de lemn instalate pe spinarea elefanților. Masa mare de pedestrași — țărani prost înarmați — nu conta prea mult. Detașamentele de cavalerie grea — constituite din nobili de frunte — erau echipate într-un fel care le asigura o extraordinară forță de șoc: caii erau cuirasați cu piei groase de bou, iar călăreții erau înarmați cu platoșă, lance lungă și arc. De pe tronul său, înconjurat de steaguri și protejat în mijlocul corpului de cavalerie grea, regele în persoană conducea operațiile militare.

Persanii practicau tactica replierii, retrăgîndu-se în fața inamicului după ce ardeau totul în urma lor, sau după ce provocau inundații. Înainte de începerea unei bătălii avea loc ceremonia purificării rituale și a invocării cerului. Pentru a se cunoaște exact pierderile suferite, fiecare soldat depunea la începutul luptei o săgeată într-un coș; la sfîrșitul luptei fiecare își lua înapoi săgeata; numărul săgeților rămase indica numărul celor uciși.

Dacă în materie de știință militară persanii nu erau întru nimic inferiori romanilor, același lucru se poate spune și în ce privește organizarea administrativă a țării.

Darius I și-a împărțit imperiul în 23 de provincii (număr la care s-au adăugat apoi alte trei), avînd în frunte fiecare cîte un guvernator, numit *satrap* („îngrijitorul țării"). Ales de rege dintre membrii familiei regale sau din cele mai înalte familii nobile, el răspundea direct în fața regelui. Satrapul răspundea și de perceperea dărilor, care erau stabilite de la caz la caz, cu o mare precizie. Răspundea de recrutarea oamenilor în timp de război (cînd era decretată mobilizarea totală), precum și de administrarea în provincia sa a justiției. Alături de satrap — în sarcina căruia deci cădea exclusiv administrația civilă — era plasat guvernatorul militar al provinciei respective, depinzînd direct numai de rege. Pe lîngă un înalt funcționar însărcinat cu perceperea dărilor satrapul mai avea alături și un secretar numit de Palat, care avea misiunea de a ține legătura direct cu casa regală[15]. În sfîrșit, pe lîngă contactul permanent și direct cu guvernatorul militar și cu acești secretari, regele își mai avea (pentru a-i controla pe satrapi și pentru a le verifica obediența) și un corp special de inspectori, numiți „urechile regelui". Aceștia vizitau o dată pe an — sau, inopinat, chiar de mai multe ori — satrapiile spre a controla gestiunea; în caz de nevoie puteau dispune și de forța armatei. În perioada arsacizilor funcția de satrap a devenit în general ereditară.

[15] O poziție specială dețineau cetățile grecești și feniciene din Asia Mică; ele și-au păstrat instituțiile, trupele lor și chiar propria lor monetărie locală (cf. García Pelayo).

Procedura administrativă — totdeauna scrisă — era redactată de obicei în aramaica imperială (*Reichsaramaïsch*), limba internaţională pentru operaţiile comerciale. În fruntea conducerii centrale stătea regele, asistat de un consiliu. Acest consiliu, cu caracter permanent, era compus din 7 consilieri ai regelui. Sub dinastia sassanizilor a căpătat o mare importanţă funcţia de Mare Vizir, prim-ministru care — în numele şi sub controlul (măcar teoretic) al regelui — avea în mînă toată puterea în stat. Marele Vizir ţinea locul regelui cînd acesta lipsea din capitală, iar în timp de război îndeplinea şi funcţia de comandant suprem al armatei. El controla şi îndruma „ministerele" (ca să întrebuinţăm un termen modern), ale căror capi se ocupau de problemele armatei, ale finanţelor, ale justiţiei, ale impozitelor, ale cancelariei statului, ş.a.m.d. Sub regii sassanizi — care au perfecţionat la maximum acest complex aparat birocratic centralizat — provinciile erau împărţite în districte, iar acestea în cantoane (care cuprindeau pînă la ultimul sat).

Populaţia persană propriu-zisă — de aproximativ o jumătate de milion de locuitori abia — era scutită de dările mari; în schimb asupra ei grevau sarcinile administrative şi îndatoririle de ordin militar. Pentru a face faţă imenselor cheltuieli (ale armatei, curţii regale, aparatului birocratic, lucrărilor publice, şi altele) statul dispunea de diferite resurse: veniturile proprietăţilor funciare nesfîrşite ale casei regale, monopolul de stat al minelor, taxele vamale, prada de război, taxele şi impozitele interne, tributul plătit de ţările supuse, ş.a. Impozitele erau stabilite — în funcţie de zona geografică şi de recoltele obţinute — pe genuri de proprietăţi (pe casă, pe grădină, pe vite, etc.). Cei lipsiţi de proprietăţi funciare plăteau taxe personale fixe, anuale; dar şi taxe extraordinare: cu ocazia naşterii unui copil, pentru o căsătorie, ş.a.

Tributul impus ţărilor supuse[16] era stabilit în monedă de argint (uneori aur), dar şi prin contribuţii suplimentare în natură. (Districtele tributare nu coincideau totdeauna cu satrapiile). Astfel, Media era impusă cu 450 de talanţi de argint (=15 120 kg), dar şi cu 100 000 de oi anual, precum şi cu nutreţ pentru un număr de 50 000 de cai. Cilicia — cu 500 de talanţi (=16 800 kg), dar şi cu 360 de cai albi. Babilonia — 1 000 de talanţi (=33 600 kg argint), dar şi 500 de copii care deveneau eunuci; Egiptul — 700 de talanţi (=23 520 kg), dar şi pescărie, precum şi grîu pentru hrana a 150 000 de soldaţi de ocupaţie; Capadocia — 360 de talanţi (=12 096 kg argint), dar şi 50 000 de oi, 1 500 de cai şi 2 000 de catîri; populaţiile din India — 360 de talanţi de aur (=8 352 kg, în aur brut).

Administraţia imperiului era deservită de cele mai bune drumuri şi de cel mai perfecţionat sistem de comunicaţii pe care le-a cunoscut antichitatea pînă la romani (care, dealtfel, s-au servit de modelul persanilor). Reţeaua stradală creată de Darius I era vastă şi bine întreţinută, drumurile erau în mare parte pietruite şi bine păzite. Unul din acestea — drumul care de la Sardes prin Efes ducea la Suza, lung de 2 683 km — avea tot la 24 km hanuri, deci în total 111 hanuri; totodată şi staţii de poştă, cu cai permanent la dispoziţia funcţionarilor regali şi guvernamentali. Aceştia puteau străbate distanţa

[16] Dar şi altor ţări cu care Persia ahemenidă era în relaţii de vasalitate impusă fără a exercita o guvernare directă, ci doar o hegemonie. Aceste „daruri" — obligatorii însă, şi plătibile la date fixe — aveau un caracter variat. Astfel, arabii aduceau anual 33 000 kg de tămîie; etiopienii aduceau tot la trei ani 2 kg de aur brut, 200 de trunchiuri de lemn de abanos, 20 de colţi de elefant şi 5 copii negri; iar cei din regiunea Caucazului „dăruiau" perşilor, tot la 5 ani, cîte 100 de băieţi şi 100 de fete (cf. García Pelayo).

Sardes—Suza în numai 7 zile (în timp ce caravanelor le trebuiau 3 luni !) — ceea ce însemna o viteză de 383 km pe zi. Alte drumuri, mai scurte — servind deplasărilor continui ale curţii — erau pietruite cu lespezi de piatră. În zonele de munte, pentru comunicări urgente administraţia statului avea la dispoziţie şi alergători pedestraşi.

SOCIETATEA PERSANĂ. REGALITATEA

Organizarea societăţii persane a ajuns — în perioada sassanidă — la o ierarhizare foarte precisă şi rigidă.

Întreaga viaţă şi civilizaţie persană era structurată în funcţie de poziţia proeminentă a aristocraţiei. Societatea era împărţită în patru clase, închise; trecerea dintr-o clasă în alta de sus era — cu extrem de rare excepţii — imposibilă. Aceste clase erau: a preoţilor, a militarilor, a funcţionarilor şi a poporului. În interiorul acestor clase existau diverse subdiviziuni. De pildă, în clasa funcţionarilor erau incluşi şi scribii, şi medicii, şi astrologii, şi poeţii de curte; în rîndul poporului intrau nu numai ţăranii, ci şi negustorii şi meşteşugarii. În acest sistem nu erau consideraţi şi sclavii de război (sclavia rezultată din vînzarea copiilor sau a debitorului nu exista în Persia), care n-au avut aici un rol important în viaţa economică.

Clasa sacerdotală se bucura nu numai de prestigiul pe care i-l conferea funcţia sa spirituală, ci şi de o mare influenţă în viaţa socială şi economică; o influenţă cu atît mai mare cu cît ea dispunea de considerabile proprietăţi imobiliare şi de venituri provenite din dijme, din taxe percepute pentru îndeplinirea unor acte de cult, din donaţii, precum şi dintr-un fel de „amenzi religioase“ pe care le aplicau, arbitrar, celor „care păcătuiseră“. Preoţii[17] erau organizaţi într-o ierarhie precisă şi complexă, conducîndu-se după legile lor proprii, şi deci formînd un fel de stat în stat. Prin poziţia sa socială şi puterea sa economică, prin atitudinea, atribuţiile şi întreaga sa activitate, clerul — care în epoca ahemenidă a devenit cler al religiei de stat — servea puterea politică centralizată[18].

Clasa conducătorilor militari şi clasa înalţilor funcţionari ai statului proveneau din rîndurile aristocraţiei. În sînul acesteia, locul de frunte îl ocupau „cele şapte familii“. Nobilii mari proprietari de pămînturi se bucurau de o serie de privilegii ereditare. (Într-un timp ajunseseră chiar să fie ei cei care îl alegeau pe rege). Existenţa lor era împărţită între războaie, vînătoare,

[17] Numiţi „magi“ — cu un termen generic, după numele unuia din cele şase triburi ale confederaţiei mezilor; trib care — asemenea tribului lui Levi, al *leviţilor* evrei — se specializase în cunoaşterea şi practicile riturilor religioase. Fanatici şi intoleranţi, magii deţineau şi conducerea învăţămîntului laic. Mai tîrziu, unii magi — de originea socială cea mai modestă — practicau şi vrăjitoria.

[18] În epoca sassanidă, cînd religia lui Ahura Mazda (mazdeismul) a fost impusă ca religie de stat, clerul a ocupat locul cel mai înalt în ierarhia socială. Regele a devenit el însuşi şeful suprem religios. În funcţia de conducător suprem al statului, regele epocii sassanide era ales aproape întotdeauna de un colegiu compus din trei persoane, dintre care cuvîntul decisiv îl avea căpetenia magilor (ceilalţi doi erau Marele Vizir şi comandantul suprem al armatei), după ce în prealabil căpetenia magilor se consulta, în secret, cu preoţii săi mai importanţi.

banchete şi plăcerile haremului. Cu timpul — în epoca sassanidă — obiceiurile s-au mai rafinat; nobilii s-au pasionat pentru jocul de şah şi pentru diferite jocuri cu mingea; totodată însă cultivau şi poezia, muzica şi chiar ştiinţele. Marii nobili, latifundiari, trăiau în capitală, în anturajul de curte. Nobilimea mijlocie trăia pe proprietăţile ei. În ce priveşte mica nobilime, aceasta nu se deosebea prea mult de „căpeteniile satelor". Toţi nobilii însă, din toate categoriile, se considerau vasali ai regelui[19].

Ţăranii — „oamenii liberi" — erau liberi numai în teorie; practic, ei erau iobagi, supuşi numeroaselor corvezi şi plăţii dijmelor. De asemenea servituţi erau scutiţi numai cei o jumătate de milion de locuitori din provincia Fars, consideraţi perşii „puri". Ţăranii erau legaţi de pămînturile pe care trăiau, putînd fi vînduţi unor noi proprietari odată cu moşiile pe care trăiau şi lucrau. Printre celelalte servituţi, ţăranii aveau şi obligaţia de a presta serviciul militar în timp de război, ca pedestraşi; ei trebuiau să-şi procure singuri echipamentul şi armamentul, fără să primească nici o soldă şi nici o altă recompensă. — Populaţia modestă a oraşelor (de exemplu, meşteşugarii şi negustorii) era mai avantajată: plătea doar taxele personale, asemenea ţăranului, în schimb era scutită de a presta serviciul militar.

Într-o vreme — în epoca sassanidă — statul persan căutase să se intereseze de situaţia muncitorilor, reglementînd condiţiile de muncă şi cuantumul salariilor. Salariile erau precis fixate, — şi diferenţiate în funcţie de vîrstă, de sex şi de calificare. Se pare că ar fi existat chiar centre de angajare a muncitorilor (cel puţin pentru lucrările publice).

În vîrful piramidei sociale trona regele, monarhul absolut. Supremul său prestigiu, sacrosanct, şi autoritatea sa absolută, nelimitată, regele şi le revendica de la zeul suprem Ahura Mazda, al cărui ales şi vicar se considera a fi.

În contextul istoriei antichităţii, ideea monarhiei de mandat şi de drept divin[20] nu este o idee nouă. Nu e nouă nici ideea că îndatorirea regelui este să iubească adevărul şi dreptatea, să vegheze asupra aplicării legilor şi să-l protejeze pe cel slab şi asuprit. Aceste prescripţii — asupra cărora *Codul lui Hammurabi* insista în mod deosebit — se găsesc formulate şi în doctrina regalităţii Egiptului antic. Dar nicăieri acestea nu sînt exprimate cu atîta claritate şi într-un mod atît de stăruitor ca în declaraţiile regilor persani: „Eu am iubit dreptatea şi am urît minciuna; am vrut să nu se facă nici o nedreptate văduvei şi orfanului; l-am pedepsit cu asprime pe cel mincinos; dar pe cel care a muncit cinstit, l-am răsplătit" — afirmă cu mîndrie într-o inscripţie Darius[21]. De asemenea, monarhul persan ţinea să fie considerat şi trebuia să apară în ochii supuşilor săi ca un adevărat model de luptător. „M-am dovedit a fi cel mai bun călăreţ şi cel mai bun arcaş; am fost cel mai iscusit dintre toţi vînătorii; orice lucru eram în stare să-l fac cel mai bine" — spunea acelaşi Darius.

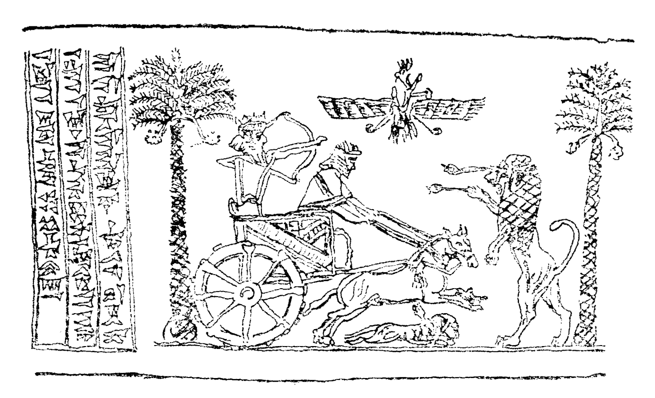
Spre a-şi spori şi mai mult în ochii supuşilor lumina supremei sale demnităţi, dîndu-i totodată şi o aură de mister, regele ţinea să rămînă cît mai

[19] Oricît ar părea de anacronic (şi deci de nepermis) să se vorbească de „feudalism" în antichitate, în realitate asemenea relaţii de tip feudal aici existau, — atît în raporturile nobililor cu regele, cît şi al ţăranilor cu nobilii pe moşiile cărora trăiau şi lucrau.

[20] Anacronica formulă mai persistă încă şi azi, chiar în unele ţări europene.

[21] Este o idee — în acord deplin cu morala predicată de religia persană — pe care mulţi scriitori greci o elogiau (ca, de pildă, Xenofon în *Ciropedia*, idealizînd figura lui Cirus cel Mare).

inaccesibil. Trăia închis în palatele sale, nevăzut nici chiar de înalţii demnitari ai curţii — decît în ocazii excepţionale[22]. Se înconjura în schimb de muzicanţi, care erau foarte stimaţi, luau parte la ceremonii şi îl însoţeau pe

Scenă de vînătoare de pe un sigiliu cilindric al lui Darius I (sec. VI î.e.n.)

rege la vînătoare. Vînătoarea era plăcerea aleasă a regilor persani; vînătoarea în parcuri închise („paradise") în care erau ţinuţi tigri, o specie mai mică de lei, apoi mistreţi şi urşi, onagri şi gazele, struţi şi păuni.

AGRICULTURA. MEŞTEŞUGURILE

Resursele economice care au alimentat colosalul edificiu politic şi social al Imperiului persan au cunoscut o evoluţie firească de-a lungul celor patru perioade istorice, — ahemenidă (550-331 î.e.n.), elenistică seleucidă (331-250 î.e.n.), arsacidă (250 î.e.n.-224 e.n.) şi sassanidă (224-651).

Baza economiei o constituia agricultura, marea proprietate agrară lucrată de ţăranii legaţi de pămînt şi (mai puţin) de sclavii prizonieri de război. Mica proprietate agrară s-a păstrat mai ales în provincia Fars — regiunea de origine a dinastiei Ahemenide, — dar şi aici în proporţie redusă. Se produceau cu precădere orz şi grîu, se cultivau măslinul şi viţa de vie, se practica pe scară largă apicultura, se creşteau vaci, capre, oi şi animale de povară (cai, asini şi catîri). Sub ahemenizi s-au realizat pentru prima dată o irigaţie a terenurilor prin canalizare subterană şi, probabil (ca în Grecia timpului), o asanare a terenurilor mlăştinoase.

În timpul dinastiei seleucide a luat o mare dezvoltare cultura multor specii de plante; multe au trecut în această epocă din Iran în Europa meridională (bumbacul, lămîiul, măslinul, curmalul, smochinul, pepenele galben). Acum s-a dezvoltat şi tehnica agrară; au început să se practice trei asolamente anuale de cultură, au apărut noi procedee de irigaţie şi noi metode de cultivare a viţei de vie. Marile proprietăţi (ale coroanei, ale templelor, ale nobili-

[22] Regii aveau mai multe palate, mutîndu-se mereu dintr-unul într-altul — la Pasargade şi Persepolis, în Persia; în Media, la Ecbatana; de asemenea, în Babilon. Dar reşedinţa lor predilectă era în Elam, la palatul din Suza.

lor) au fost fracționate spre a fi distribuite orașelor sau coloniilor militare. Ca urmare, mulți țărani legați de pămînt au devenit arendași, iar cei de pe pămînturile dăruite orașelor au devenit țărani liberi: aceasta a fost marea operă politică și socială a epocii seleucide.

Dar sub dinastiile parților, în perioada Arsacizilor, au apărut din nou marile latifundii. Mica proprietate a dispărut încetul cu încetul, țăranii și-au pierdut libertatea, devenind tot mai oprimați de marii proprietari. Se notează acum progrese în zootehnie, nu însă și în tehnica agricolă. Este perioada cînd din China s-au adus piersicul, caisul și viermele de mătase; iar din India, trestia de zahăr.

Și în epoca sassanidă baza economiei a continuat să rămînă agricultura. Nu s-a înregistrat însă acum decît o agravare a situației țăranului. Trecerea spre modul feudal de producție devine tot mai evidentă: pe proprietatea nobilului domină sistemul economiei închise, țăranul produce tot necesarul consumului pentru stăpînul său, de la grîu, carne și untdelemn, pînă la vin și fructe.

Meșteșugurile au început să ia o dezvoltare la orașe încă din epoca ahemenizilor; pe marile moșii însă producția artizanală încredințată servilor a continuat. Latifundiile își aveau propriii lor meșteșugari (dulgheri, tîmplari, fierari, țesători, morari, etc.). Meșteșugarii din orașe lucrau, de pildă, articole de îmbrăcăminte, dar și bijuterii sau veselă, de bronz, argint și aur. Progresul artizanatului era asigurat de marile rezerve de materii prime, obținute și din import, de care dispunea imperiul. Lemnul era adus în special din Asia Mică, Liban și India; iar metalele (arama, fierul, aurul), din Cipru și Palestina, din Liban și Asia Mică, din zonele nordice ale Mesopotamiei sau din regiunea Caucazului meridional. Carierele din munții Elamului furnizau cantități suficiente de marmură pentru construcția palatelor regale. Minele din Khorassan erau bogate în pietre semiprețioase, în special turcoază și cornalină.

În timpul dinastiei Seleucide, olarii, țesătorii, incizorii și cizelatorii și-au intensificat și și-au perfecționat producția. Alte meșteșuguri s-au perfecționat sub dinastia Arsacidă, — pielăria, producția de arme și a obiectelor de sticlă. În epoca sassanidă statul nu se îngrijea numai de propriile sale ateliere, ci exercita un control sever și asupra atelierelor particulare — care produceau articole necesare în primul rînd curții, armatei și administrației, — stabilind prețurile produselor și salariile lucrătorilor. — De remarcat faptul că în aceeași epocă sassanidă au început să se constituie anumite corporații de meșteșugari, — un fenomen care, prin intermediul arabilor, se va transmite Europei medievale.

COMERȚUL. TRANSPORTURILE

Practica comerțului nu era ținută de persani în mare cinste; de aceea comerțul a rămas aici, în mare parte, pe mîna străinilor — babilonieni, evrei, armeni sau fenicieni.

Comerțul persan a fost puternic stimulat, încă din epoca ahemenizilor, datorită (cf. Ghirshman) realizării unității politice a întregului Orient Apro-

piat sub persani, împărţirii imperiului în satrapii conduse de o administraţie centralizată, creării unei bune reţele de transport şi comunicaţii, sistemului perfect de stabilire şi percepere a taxelor şi impozitelor, precum şi afluxului de aur şi argint în cantităţi imense în trezoreria statului. Considerabil stimulat a fost comerţul persan şi de introducerea pe tot teritoriul imperiului a unui sistem unic de măsuri şi greutăţi, şi mai ales, prin introducerea monedei[22 a]. Moneda mică de argint apăruse încă din sec. VII î.e.n.; dar adevăratul sistem monetar bimetalic (cu monede de aur şi de argint) datează din secolul următor, cînd regele Cresus l-a introdus în ţara sa, în Lidia, şi după ce apoi — la sfîrşitul aceluiaşi secol al VI-lea î.e.n. — Darius l-a adoptat şi în imperiul său.

Graţie avantajelor incalculabile pe care le prezenta acest sistem monetar Persia a putut stabili, încă de la începutul imperiului, relaţii comerciale externe de o extindere geografică (din Grecia pînă în India şi Ceylon) şi de un volum de schimburi necunoscute pînă la acea dată. Negustorii persani din timpul Ahemenizilor au ajuns pînă în regiunea Dunării şi a Rinului. Navigatorii întreprindeau mari călătorii de explorare, de la gurile Indusului pînă în Egipt, ajungînd mai tîrziu chiar pînă în zona Gibraltarului. În secolele VI—V î.e.n. volumul schimburilor comerciale a atins nivelul cel mai înalt: Persia importa vase de bronz şi obiecte de podoabă din Egipt, ambră din regiunile nordice, spade şi scuturi din ţinuturile Mării Egee, ţesături din Corint, Milet şi Cartagina.

Interesant de notat este faptul că apariţia şi răspîndirea monedei a favorizat şi dezvoltarea comerţului bancar. Acest fel de activitate era cunoscut în Mesopotamia încă din mileniul al II-lea î.e.n.; dar în Persia, deosebirea era că în timpul dinastiei Ahemenide „băncile“ nu aparţineau statului, ci în această epocă se înfiinţaseră aici adevărate „bănci“ particulare.

Sub Seleucizi, Persia exporta articole de îmbrăcăminte şi obiecte de podoabă, fier şi cupru, plumb şi pietre semipreţioase, covoare şi cîini de rasă, — importînd, printre altele, aur în mare cantitate din India, Bactriana, Armenia şi regiunea Caucazului. Regii seleucizi acaparaseră aproape toate bogăţiile ţării, organizînd un aparat fiscal centralizat extrem de riguros. În perioada următoare volumul exportului a crescut, în schimb la import au apărut articole noi: papirus, purpură. În cele din urmă, au apărut elemente noi care au dinamizat mai mult comerţul „mondial“ iranian. S-au format colonii stabile de negustori, — mai ales sirieni şi evrei. „Casele comerciale“ exportatoare s-au specializat; negustorii angajaţi în comerţul interior de asemenea. Dar

[22 a] Forma cea mai veche a comerţului era cea a schimbului în natură; apoi valoarea mărfurilor era stabilită în capete de vite. Unitatea de măsură a valorii o constituiau şi anumite obiecte — pe care le-a înlocuit introducerea bronzului, iar mai tîrziu, a argintului şi aurului. În Creta, în mileniul al II-lea î.e.n., bucăţile de aur sau de argint cu funcţie de schimb aveau forma de bare, de cap de taur sau de piele de vită, jupuită. Cetăţile greceşti şi „bancherii“ particulari au avut ideea să imprime pe lingouri, cu o daltă sau o pecete, o marcă sau o ştampilă care garanta greutatea, puritatea şi valoarea metalului. Cînd imprimarea s-a făcut pe bucăţi de metal plate, aproximativ rotunde şi pe amîndouă feţele, a apărut (simultan în mai multe centre comerciale, dar în toate în sec. VII î.e.n.) moneda propriu-zisă. Cresus din Lidia a fost primul rege mediteranian care a bătut monede de aur. După el, Darius şi-a reprodus pe monedele bătute de el propriul său chip, ca suveran divinizat. — Dealtfel, ca o garanţie dată de însăşi divinitatea (sau de reprezentantul ei pe pămînt) valorii acelei monede, multe monede antice aveau imprimate imagini de regi divinizaţi sau simboluri ale divinităţii.

fenomenul cel mai important a fost apariţia „poliţei", într-o formă nouă[23]. — Cu toate acestea, în epoca sassanidă comerţul exterior persan a stagnat din cauză că statul, stăpîn pe importante monopoluri şi impunînd o fiscalitate excesivă, intervenea prea mult în afacerile negustorilor, ceea ce împiedica mult funcţionarea normală a liberului schimb.

Un progres cu totul remarcabil l-au înregistrat şi mijloacele de transport, de-a lungul perioadelor celor patru dinastii.

În timpul primei dinastii persane au fost pietruite porţiunile de drumuri deteriorabile de intemperii. În sec. IV î.e.n. s-a inventat un mijloc de protecţie a copitelor animalelor de povară, constînd dintr-un înveliş de aramă, sau confecţionat din păr de capră ori de cămilă. (Potcoava va fi inventată în sec. II sau I î.e.n.). În acest timp constructorii din diferitele regiuni ale imperiului au construit nave cu o capacitate de 200–300 tone încărcătură (sau nave fluviale de 100–200 tone), corăbii cu pînze şi vîsle care puteau parcurge pînă la 80 de mile marine într-o zi.

Sub a doua dinastie s-au organizat expediţii maritime de explorare. O mare flotă avînd baza în Golful Persic asigura legăturile cu Marea Roşie înspre vest; iar spre est, cu Oceanul Indian. Drumurile pe uscat erau bine întreţinute. Paza era asigurată de puncte militare fixe. Caravanele care străbăteau deşertul aveau la dispoziţie hanuri şi rezerve de apă potabilă. Toate aceste condiţii asigurau deplasări şi transporturi cu o rapiditate care nu va fi depăşită — în nici un punct al globului — pînă la apariţia maşinii cu vapori.

DREPTUL. JUSTIŢIA

În regimul monarhic absolutist de tipul despotismului persan regele era unica sursă a dreptului. Hotărîrile lui deveneau legi imuabile; legi care, pretinzîndu-se că îi erau „inspirate" de zeul suprem Ahura Mazda, însemna că exprimau însăşi voinţa divinităţii. În consecinţă, a încălca hotărîrea regelui (deci legea) însemna o gravă crimă de-a dreptul contra religiei, o jignire intolerabilă adusă chiar divinităţii.

Ca urmare, n-a existat un cod de legislaţie persană compact şi organic, stabil şi unic. Cînd Darius s-a gîndit — cel dintîi — să dea statului său o armătură legislativă adevărată, el a pus să i se consemneze hotărîrile pe tăbliţe de aramă, pe stele de piatră sau pe papirus, — documente care erau trimise apoi spre cunoştinţă în diferitele puncte ale imperiului. (Dar popoarele supuse îşi păstrau propria lor legislaţie). Hotărîrile-legi ale lui Darius par să fi fost inspirate adeseori de *Codul lui Hammurabi*, pe care consilierii regelui persan îl cunoşteau demult.

Textele legilor hotărîte de rege erau redactate de preoţi — care multă vreme au îndeplinit şi funcţia de judecători. Mai tîrziu, locul lor a fost luat de judecători laici. La sate, „căpetenia satului" era şi judecător local. Judecătorul suprem era regele — care însă îşi putea delega un reprezentant pentru a judeca

[23] Poliţa era cunoscută în Mesopotamia încă din mileniul al II-lea î.e.n., avînd însă o întrebuinţare limitată, consemnînd doar recunoaşterea unei datorii şi stabilind data cînd suma menţionată trebuia achitată. Dar începînd din epoca sassanidă poliţa va deveni în Persia „un document de posesiune oficial recunoscut" (R. Ghirshman).

în ultimă instanță. Oricine putea face apel la rege. Acesta ținea — în fața poporului — scaun de judecată de două ori pe an. (Așa procedau cel puțin primii regi sassanizi). După rege, venea curtea supremă de justiție, compusă din șapte membri; apoi, numeroasele tribunale răspîndite în toate orașele mai importante ale imperiului. Tribunalelor le erau fixate anumite termene pînă la care trebuiau să judece cauzele prezentate. Împricinatul — care nu se putea descurca în mulțimea de legi ce se adunaseră de-a lungul timpului — putea fi sfătuit de „oratorii legii", — un fel de avocați, care se ocupau și de întregul mers al procesului. În hotărîrea pe care urma să o ia, tribunalul trebuia să țină seama și de persoana morală, de trecutul și de meritele acuzatului. Judecătorii erau numiți pe viață; dar în caz de corupție dovedită, erau înlăturați și pedepsiți cu moartea.

Pedepsele erau în general de o cruzime pe care numai asirienii o egalaseră. Pedeapsa cea mai ușoară (și care în unele cazuri putea fi înlocuită cu o amendă) consta în lovituri de bici: între 5 și 200. Numărul maxim de lovituri era administrat celui care otrăvise cîinele unui păstor (în timp ce pentru un omicid involuntar erau prevăzute numai 90 de lovituri). Legea stabilea apoi ca pentru o crimă săvîrșită de cineva să fie pedepsită întreaga lui familie[24]. Crimele și delictele cele mai grave erau pedepsite cu mutilarea, cu scoaterea ochilor, cu însemnarea cu fierul roșu, sau cu moartea. (Darius, pedepsind un trădător, ținuse să i se consemneze în acești termeni hotărîrea: „Am pus să i se taie nasul și urechile, am pus să i se taie limba și să i se scoată ochii. Apoi am pus să fie omorît prin răstignire"). — Crimele pentru care era prevăzută pedeapsa cu moartea erau: trădarea, furtul, sodomia, asasinatul, vina de a fi pătruns în viața intimă a regelui, sau de a avea legături cu una din concubinele lui, sau de a se așeza chiar și întîmplător pe tronul regal... Pedeapsa capitală era executată prin otrăvire, tragerea în țeapă, răstignire, spînzurarea cu capul în jos, lapidare, jupuire, strivirea capului, acoperirea cu cenușă înfierbîntată, îngroparea de viu pînă la gît, și alte asemenea orori.

FAMILIA

Asemenea cruzimi și barbarii autorizate de dreptul persan contrastau izbitor cu frumoasele calități morale ale poporului. Persanii erau cunoscuți ca oameni blajini, generoși, ospitalieri, politicoși, chiar ceremonioși. Cînd se întîlneau, fie și pe stradă, obișnuiau să se sărute. Socoteau că era necuviincios să mănînce pe stradă, sau să scuipe în public. Țineau foarte mult la curățenia corporală, iar în zilele de sărbătoare se îmbrăcau cu toții în alb.

Regimul familial și viața de fiecare zi a familiei erau în multe privințe la un nivel moral superior celui al altor popoare din Orientul Antic. Se menținuse, firește, și în Persia poligamia — dar de considerație și de drepturile de stăpînă a casei se bucura numai una din soții, numită „privilegiata". În familia regală și în familiile nobililor căsătoriile între frate și soră erau — ca în Egipt — frecvente. Căsătoria se contracta prin plata unei sume de bani părinților logodnicei; în caz că soția rămînea sterilă această sumă se restituia soțu-

[24] O străveche reminiscență a vieții de clan, care consta în a responsabiliza întregul grup (familie, clan, trib) căruia îi aparținea vinovatul.

lui. Femeia datora ascultare absolută bărbatului ei. Pe de altă parte, ea putea să posede bunuri materiale și să dispună liber de ele; putea să conducă treburile soțului în numele lui; putea să circule în public cu fața neacoperită de văl. Chiar în caz de adulter femeia putea să fie iertată, dacă rămînînd însărcinată nu recurgea la avort (căci avortul era pedepsit cu moartea). — Dar de asemenea libertăți se bucurau mai mult femeile sărace. Femeile din rîndurile aristocrației duceau o viață în izolare, puteau ieși numai cu fața acoperită, nu aveau voie să se întîlnească în public cu bărbați, iar după ce se căsătoreau nu puteau avea nici un fel de relații nici cu rudele lor cele mai apropiate de sex masculin. Un regim de o severitate care explică de ce niciodată femeile nu erau reprezentate nici în arta plastică, nici menționate în inscripții.

Se păstra și în Persia, ca la evrei, obiceiul leviratului: dacă soțul deceda fără să fi avut copii de sex masculin văduva se căsătorea cu ruda lui cea mai apropiată. Dacă însă soțul rămînea văduv fără să aibă băieți (care totdeauna erau preferați fetelor), ruda lui mai apropiată lua în căsătorie pe una din fetele sau din nepoatele lui; iar copilul de sex masculin născut din această căsătorie era considerat fiul și deci moștenitorul văduvului după ce acesta deceda. Dacă soțul deceda fără să fi avut o fată, cu o parte din moștenirea lui se înzestra — se „cumpăra" — o fată pentru a o mărita cu o rudă apropiată a defunctului. Dacă tatăl deceda și copiii lui nu ajunseseră încă la vîrsta maturității, aceștia erau puși sub tutela văduvei. — Respectarea întocmai a acestor uzanțe era sever controlată de preoți. Aceștia procedau la împărțirea moștenirii (modalitățile partajului erau foarte complicate); iar dacă defunctul nu lăsase nici o avere, preoții erau cei care se îngrijeau de funeralii și de soarta orfanilor săi minori.

Nașterea unui copil de sex masculin era întîmpinată cu mare bucurie. Părinților li se aduceau daruri; chiar regele făcea în fiecare an daruri părinților cu mulți copii. Dacă se dovedea că copilul nu dăduse ascultarea cuvenită tatălui, o parte din moștenirea ce îi revenea de drept de la tatăl lui îi rămînea mamei. De educația copilului se îngrijea mama; iar de la vîrsta de cinci pînă la șapte ani, tatăl. Apoi copiii (celor bogați) urmau școala, care era ținută de preoți fie în incinta templelor, fie la locuința lor. În aceste școli[25] studiile durau pînă la vîrsta de 20, chiar 24 de ani. Se studiau texte din *Avesta*, cu respectivele comentarii; elevii învățau scrierea cuneiformă, învățau legendele și tradițiile referitoare la zeii și la eroii iranieni, căpătau noțiuni de religie, de medicină și de drept; în fine, erau inițiați în treburile publice și în practicile cancelariei regale.

Educația astfel dirijată urmărea în principal să le asigure tinerilor pregătirea necesară în vederea viitoarelor funcții administrative sau militare care îi așteptau. Iar pentru a-l obișnui pe tînăr cu viața grea a soldatului, exercițiile și instrucția la care erau supuși fiind foarte dure: tinerii executau lucrări agricole istovitoare, făceau marșuri lungi pe arșiță ca și pe ger, călăreau pe cai nărăvași, erau alimentați foarte prost; sau erau puși să treacă înot un fluviu, cu tot echipamentul și armamentul personal. — Grecii admirau educația dată tinerilor persani, despre care Herodot (simplificînd însă lucrurile) spune: „Tinerii perși sînt învățați trei lucruri: să călărească, să tragă cu arcul și să spună totdeauna adevărul".

[25] Sau, la o epocă mai tîrzie, la școala care funcționa pe lîngă curtea regală. Fiii din nobilimea mică și mijlocie învățau la școlile de pe lîngă curțile satrapilor.

VIAŢA COTIDIANĂ

Alimentaţia perşilor era frugală. Pentru marea mulţime mîncarea de fiecare zi era pîinea nedospită (de obicei din făină de orz) şi mămăliga de mei; apoi lapte acru, ceapă şi alte zarzavaturi. Carne, vin sau bere — numai la sărbători. La curtea regală sau la curţile nobililor, pe lîngă carne şi alte mîncări rafinate se consumau şi multe dulciuri şi fructe uscate. Grîul venea din ţinuturile greceşti, vinul mai ales din Siria, iar pentru cei privilegiaţi apa era adusă (şi servită în amfore de argint) din Elam, ţară reputată ca avînd apa cea mai bună.

Locuinţele erau relativ modeste, la toate nivelurile sociale. Casele erau de obicei din cărămidă nearsă, de argilă amestecată cu paie tocate; numai cei foarte bogaţi îşi puteau permite să aibă case din cărămidă arsă (combustibilul fiind foarte rar). Acoperişul era din bîrne de lemn peste care se întindeau rogojini acoperite cu lut. Casele bogaţilor erau construite în jurul unei curţi interioare, în care se afla instalată şi o cadă mare pentru apă menajeră. Nobilii imitaseră casele greceşti, adăugîndu-le un atriu deschis, susţinut de coloane de lemn. Pe jos, pe pămîntul bătut se întindeau covoare (de regulă ţesute în casă). Unica piesă de mobilier — dar şi aceasta foarte rară — era patul.

De dimensiuni modeste erau şi cele mai multe dintre palatele regale: cel al lui Darius din Persepolis avea doar 50 pe 30 de metri. În schimb cornişele uşilor şi ale ferestrelor erau din marmură, pereţii erau tencuiţi şi zugrăviţi în verde; iar vesela era de o bogăţie şi de un rafinament artistic neîntrecut în antichitate de nici o altă ţară. Cînd Alexandru Macedon a cucerit Persia, inventarul prăzii luate însuma — printre alte comori — pahare de aur masiv în greutate totală de 2 216 kg, iar cupele mari, încrustate cu pietre preţioase, cîntăreau 1 697 kg!

Îmbrăcămintea şi portul variau, pe tot întinsul Imperiului persan multinaţional, în contraste marcate de la un popor la altul.

Persanii purtau în genere o tunică lungă pînă la glezne, strînsă la mijloc cu o centură de piele — de care, la spate, atîrna nelipsitul pumnal. Tunica ofiţerilor din garda regală era dintr-o stofă cu dungi verticale purpurii. În picioare — încălţăminte de piele; iar pe cap, cei mai înstăriţi purtau un fel de beretă de fetru. Mezii îşi păstrau îmbrăcămintea lor tradiţională: un veşmînt scurt pînă la genunchi, pantaloni (probabil din piele) strînşi pe coapse, o spadă scurtă la brîu, încălţăminte legată cu curele, şi bereta cu o panglică atîrnînd la spate. Celelalte popoare din imperiu purtau îmbrăcămintea cea mai diferită.

Aristocraţii şi bogătaşii perşi erau renumiţi pentru eleganţa ostentativă şi fastul excesiv pe care îl afişau în îmbrăcăminte şi bijuterii. Nobilii purtau părul lung şi îngrijit ondulat, iar barba de asemenea; apoi cercei grei cu pietre scumpe, lanţuri de aur şi brăţări de argint. Deosebit de luxoasă era îmbrăcămintea celor zece mii de ostaşi din corpul „nemuritorilor": splendide veşminte de brocart, tunici cu mîneci largi şi garnisite cu pietre semipreţioase. Armele, de asemenea: extremitatea inferioară a lăncilor a nouă mii dintre „nemuritori" era din argint masiv, iar a lăncilor celorlalţi o mie (deci ale ofiţerilor) era din aur masiv.

Acelaşi gust pentru fast se notează şi în obiceiurile, tradiţiile şi la serbările perşilor.

Sărbătoarea religioasă dedicată zeului soarelui Mithra — sărbătoarea oficială cea mai importantă — era şi sărbătoarea Anului Nou. Cu această ocazie regele organiza şi prezida sacrificii şi ceremonii solemne; după care participa la banchetul care era urmat totdeauna de spectaculoase dansuri sacre şi de dezlănţuite beţii. La această sărbătoare perşii obişnuiau să-şi facă daruri unii altora, în familii se aranjau ospeţe, servitorii căpătau haine noi, soldaţii primeau o soldă în plus, supuşii aduceau şi ei daruri satrapilor şi nobililor; iar la sfîrşitul ospeţelor grandioase de la curte, regele dăruia săracilor cantităţile de mîncare şi de băutură rămase neconsumate...

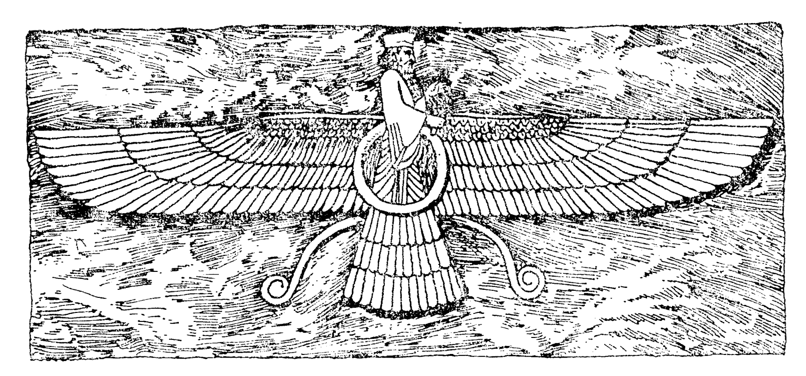
Sărbătoarea cu caracter laic cea mai importantă era seara de ajun a Anului Nou, cînd familiile şi prietenii se adunau în jurul celei mai copioase mese pe care şi-o puteau permite. În alte ocazii, cînd sărbătoreau o veste bună sau un eveniment familial fericit, perşii obişnuiau să iasă şi să împrăştie pe străzi ramuri de mirt. În schimb, în ocazii triste (o înfrîngere militară, sau la moartea unui rege) îşi rădeau părul şi barba, îşi sfîşiau veşmintele, iar cailor le tăiau coama.

RELIGIA. MAZDEISMUL

Înainte de a se separa de celelalte neamuri indo-europene şi de a se instala pe teritoriul Iranului, perşii (precum şi celelalte popoare indo-europene din regiune: elamiţii, mezii, sciţii, urartienii) adorau, în general, aceleaşi divinităţi pe care le aveau şi inzii. Un panteon pe care perşii l-au păstrat şi mai tîrziu, mult timp.

Pînă la apariţia lui Zarathustra (Zoroastru, cum îl numeau grecii), deci pînă în sec. VI î.e.n., perşii adorau Soarele (Mithra), luna (Mah), vîntul (Vayu), astrele şi cele patru elemente (pămîntul-Zam, focul-Atar, apa-Apam şi aerul-Napat). Alături de cultul acestor divinităţi mai păstraseră şi cultul animalelor şi adorarea unor animale. Nu vor lipsi în religia lui Ahura Mazda, în mazdeismul persan, nici anumite influenţe şi împrumuturi asiro-babiloniene — ca de pildă: mitul creaţiei şi mitul sfîrşitului lumii; sau reprezentarea lui Ahura Mazda ca împărat ceresc tronînd — la fel ca zeul Assur — pe un disc solar înaripat, etc. — Cultul era celebrat în aer liber (perşii n-au avut temple propriu-zise), la altarul sacrificial, în faţa căruia se afla un „altar al focului".

Divinitatea principală, în această fază primară a civilizaţiei persane, era Ahura, zeul cerului şi creatorul lumii, căruia i se va da şi epitetul de „Înţelept" (Mazda). În jurul lui gravitau divinităţile care personificau forţele şi elementele naturii *(yazatas)*. În primul rînd, era Mithra, zeul soarelui, al păşunilor şi al dreptăţii (al cărui cult, atestat încă din jurul anului 1400 î.e.n., a fost ulterior înlocuit cu cultul lui Ahura Mazda). Urmau: Anahita, zeiţa pămîntului, a fertilităţii şi fecundităţii; apoi zeul-taur Haoma, cel care şi-a dăruit omenirii sîngele (sub forma unei băuturi ameţitoare preparate din planta cu acelaşi nume) şi prin aceasta a dăruit oamenilor nemurirea. În jurul acestui motiv — al speranţei în nemurire — vor gravita străvechile credinţe ale perşilor. Lumii binelui şi prosperităţii i se opun forţele răului (fiecare din aceste forţe fiind personificată de un demon), în fruntea cărora stă Ahriman *(Ahra Manyn)*. Această luptă continuă între Bine şi Rău, acest dualism moral tipic spiritului persan, conferă încă din această fază culturală un accent moral evident, caracteristic religiei persane.

Ahura Mazda. De pe un basorelief din Persepolis

Între formele de cult (mult asemănătoare riturilor vedice), predominant şi propriu iranienilor era cultul focului. Focului divinizat i se aduceau ofrande şi sacrificii sîngeroase (inclusiv, foarte probabil, sacrificii umane), oficiate de preoţii-magi. Casta sacerdotală a „magilor" (probabil de origine medă) se va bucura şi mai tîrziu de numeroase şi importante privilegii. Magii erau organizaţi într-o comunitate izolată, practicau căsătoria numai cu rude apropiate, şi — pentru a nu profana pămîntul, focul şi apa — nu îşi îngropau morţii, nu îi ardeau şi nu îi înecau, ci îi expuneau spre a fi devoraţi de păsările de pradă, lăsînd apoi să li se calcineze osemintele[26]. Sarcina magilor era celebrarea sacrificiilor, îngrijirea mormintelor regale, educaţia tinerilor, controlul împărţirii moştenirilor, — precum şi interpretarea viselor, descifrarea „semnelor" cereşti, sau pregătirea băuturii rituale, a *haomei*.

În mitologia, cosmogonia şi escatologia vechilor perşi totul era exprimat în termeni concreţi, în figurări mitice create de o vie imaginaţie epică, cu un profund sentiment al naturii şi al realităţilor terestre; precum şi cu sublinierea — semnificativă — a ideii că destinul omului nu se încheie odată cu moartea sa fizică.

Multe elemente ale acestei religii populare străvechi le-a păstrat — dar plasîndu-le într-o altă perspectivă — şi Zarathustra. Întrucît informaţiile de bază privind religia veche a perşilor le avem doar din *Avesta* (o compilaţie de vechi credinţe, dar în care sînt incluse — ca elemente noi — şi învăţături ale lui Zarathustra), nu ne putem face o idee foarte clară şi precisă despre formele originare ale religiei şi ale cultului vechilor perşi.

ZARATHUSTRA

Marele reformator Zarathustra (Zoroastru, — cca 630-cca 553) n-a transformat fundamental imaginile atît de plastice ale vechii religii persane; în schimb a interpretat într-un mod original vechile credinţe, convertindu-le în concepţii etice. Acesta este aportul său original, principal.

[26] Obiceiul acesta se va păstra pînă azi la zoroastrienii parşi din India — continuatori, peste milenii, ai religiei mazdeiste, — care îşi expun morţii pe culmile colinelor sau munţilor, în aşa-numitele „turnuri ale tăcerii".

Zarathustra (a cărui doctrină prezintă anumite aspecte comune cu buddismul, apărut în India cam în aceeași epocă) a păstrat așadar unele elemente din vechea religie mazdeistă: supremația lui Ahura Mazda asupra celorlalte divinități; principiul dualist al luptei dintre Lumină și Întuneric, dintre Bine și Rău; obiceiul de a expune corpul defuncților în „turnurile tăcerii", ș.a. Reminiscențe mazdeiste se întîlnesc și în escatologia zoroastriană: sfîrșitul lumii va fi anunțat de apariția unui Mesia salvator care va prezida „judecata din urmă"; apoi, un val de metal topit va acoperi tot pămîntul, purificîndu-l; la sfîrșit, ultima luptă dintre Ahura Mazda și Ahriman se va termina cu triumful definitiv al Binelui asupra Răului.

Zarathustra îl considera pe Ahura Mazda nu numai cel mai mare dintre zei, ci chiar le refuza celorlalți zei autonomia, văzîndu-i doar ca ipostaze, ca atribute, ca aspecte, ca tot atîtea emanații ale lui Ahura Mazda; deci, ca simple entități abstracte. Zeul Mithra, care pînă atunci ocupase un loc atît de important, un loc chiar primordial în imaginația populară, va fi acum aruncat în rîndul spiritelor inferioare.

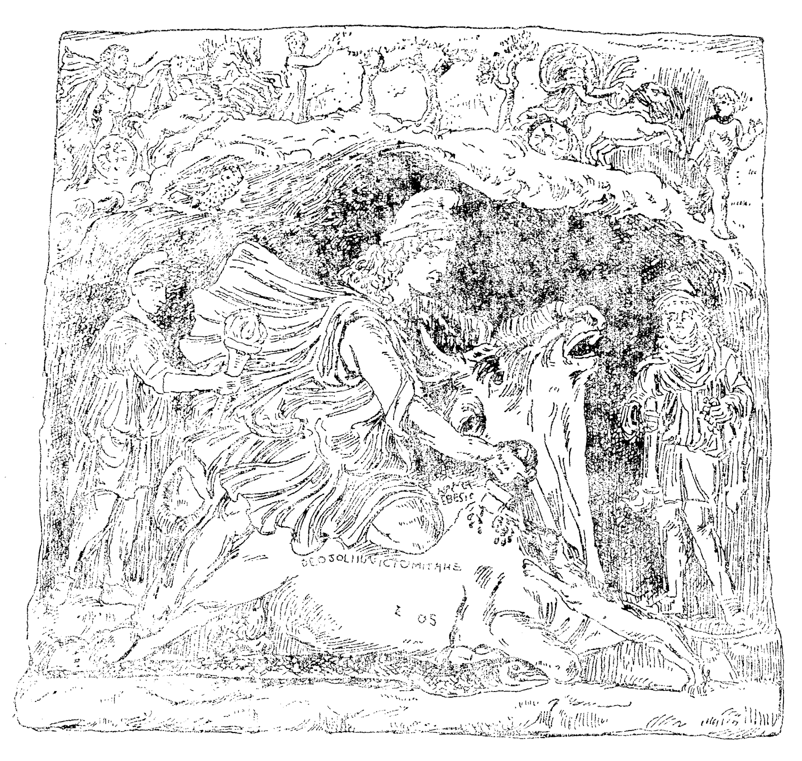
Religia fondată de Zarathustra aprofundează sensurile morale: conflictul dintre Bine și Rău capătă la el o amploare deosebită. Nu se epuizează în interminabile lupte dintre zei și demoni, ci conflictul este proiectat pe un plan cosmic și în perspectiva eternității. Totodată, acest conflict se reflectă și pe planul moral intim al individului, care prin propriul său efort interior participă la victoria Binelui în această gigantică luptă universală dintre cele două principii etice antagoniste. Judecata din urmă, care va încheia ciclul existenței universale, va pedepsi sau va răsplăti pe om după faptele sale. Omului i se cer trei lucruri: cugetări bune, cuvinte bune, fapte bune. Cele trei virtuți principale ale omului sînt pietatea, cinstea și spiritul de dreptate — atît în cuvinte cît și în fapte[26a]. Totodată, practicarea acestor virtuți constituie adevărata esență a cultului, nu formalismul ceremoniilor, nici ritualurile sîngeroase, — lucruri pe care Zarathustra le respinge categoric. Omul este înzestrat de la natură cu liberul arbitru. Și întrucît poate alege în mod liber între Bine și Rău, datoria lui este — cum se spune în *Avesta* — „să facă din dușman un prieten, din omul rău un om drept, din cel ignorant un om instruit".

După moarte sufletul omului mai plutește încă timp de trei zile prin preajma trupului; apoi este purtat de vînt în fața a trei judecători (la greci, de asemenea, erau cei trei judecători ai Infernului), dintre care cel dintîi este Mithra. După judecată, sufletul trebuia să treacă pe „Puntea Alegerii": cei drepți reușeau să o treacă și să ajungă în „Lăcașul Cîntărilor"; cei răi erau prăvăliți în „Lăcașul Suferinței", unde vor rămîne pe veci. În schimb păcătoșii care au săvîrșit și fapte bune rămîneau într-un fel de purgator timp de 12 000 de ani. — Într-adevăr, morala lui Zarathustra era net superioară teologiei lui.

[26a] „În afară de anumite rituri, [Zarathustra] cerea puritate, cinste și purtare dreaptă, caritate față de săraci și ospitalitate pentru străini; lealitate, muncă și venerația morților. Etica socială se baza pe simțul datoriei și pe sentimentul de responsabilitate față de comunitate, manifestat prin ajutorarea celor nevoiași, prin datoria de a munci cîmpul, de a îngriji arborii, de a construi drumuri, poduri, case și a duce o viață de familie sănătoasă și armonioasă" (M. García Pelayo).

MITHRAISMUL

Zoroastrismul a devenit, sub Sassanizi, religie de stat. Paralel însă cu această religie, în rîndurile maselor a continuat să rămînă mereu viu cultul lui Mithra și al Anahitei.

Zeul Mithra sacrificînd taurul. Scenă de pe un basorelief roman (Muzeul Louvre)

Popularitatea cultului lui Mithra l-a pus, treptat-treptat, în umbră pe Ahura Mazda. Începînd din primul secol al erei noastre, cultul lui Mithra s-a răspîndit foarte repede în Imperiul roman[27]. La nașterea acestui răscumpărător al omenirii, a acestui „soare al dreptății" (eveniment celebrat la 25 decembrie, dată la care apoi creștinii au plasat Crăciunul), copilul Mithra a fost înconjurat de adorația păstorilor: din nou un detaliu care va fi reluat în legenda creștină. Marea majoritate a adepților lui Mithra o formau soldații, sclavii, negustorii și micii slujbași ai imperiului. Asimilat la Babilon cu Șamaș, iar în Grecia cu Helios, Mithra a devenit divinitatea solară, salvatorul omenirii. (Dar în același timp adoratorii săi îi înălțau altare și îi aduceau sacrificii și lui Ahriman !). Cultul mithraic includea rituri și ceremonialuri de inițiere (inițierea însuma șapte trepte, șapte grade, corespunzînd celor șapte planete). Ceremonialurile se desfășurau sub forma unor spectaculoase

[27] Inclusiv în regiunile Rinului și ale Dunării, în Dobrogea și mai ales în Transilvania.

„misterii" — asemănătoare celor prin care erau adorați anumiți zei egipteni, frigieni, sau celor dedicate lui Attis, Isis, Cybelei, etc. — Printre adepții cultului lui Mithra s-au numărat și cîțiva împărați romani, precum Nero, Commodus, Caracalla, Diocletian și Iulian Apostatul.

Cultul lui Mithra — celebrat în grote sau în localuri subterane numite *mitree* — includea botezul, sacrificiul taurului (simbolizînd creația lumii) și prînzul sacru de despărțire a adepților de maestru, prînz care consta din consumare de pîine și vin: și aici analogia cu „Cina cea de taină" este frapantă. Promițînd adepților săi nemurirea, mithraismul le pretindea în schimb să lupte contra minciunii, a injustiției și a tentațiilor impure ale simțurilor. Austeritatea, disciplina, rigorismul etic, confereau o anumită grandoare religiei mithraice.

MANIHEISMUL. MAZDAKISMUL

A treia religie apărută în Iran — și care de asemenea a cunoscut o mare răspîndire — a fost maniheismul.

Întemeietorul ei, Mani (215—273), se considera — asemenea altor întemeietori de religii: Zarathustra, Buddha, Hristos, — „trimisul divinității supreme". Dar spre deosebire de toți aceștia Mani și-a scris singur cărțile. A scris mai multe opere în siriacă, traduse apoi în pahlavi. A studiat și a aprofundat zoroastrismul, buddhismul și creștinismul, cu intenția de a întemeia o religie universală, adaptabilă diferitelor medii, tradiții și condiții sociale. — Doctrina lui Mani includea elemente zoroastriene, buddhiste și creștine. De pildă: de la zoroastrism a luat Mani ideea luptei eterne dintre Bine și Rău; de la buddhism a împrumutat doctrina metempsihozei; iar de la creștinism, dogma trinității, precum și anumite părți din evanghelii. La acestea s-a adăugat apoi și influența curentului religios creștin din secolul al II-lea, gnosticismul, care făcea uz de concepte ale filosofiei platonice, de speculații mistice și de tradiții secrete care promiteau salvarea omului.

După Mani, omul este format din suflet și trup, adică din Bine și Rău, din Lumină și Întuneric; ca atare el trebuie să tindă spre eliberarea sufletului său de corp. Morala maniheică era împinsă pînă la un foarte riguros ascetism. Cînd toate sufletele se vor elibera de povara materiei corupte a corpului, va începe domnia luminii care va dura în eternitate. În continuare, maniheismul respingea sacrificiile sîngeroase, precum și imaginile care pretind că reprezintă divinitatea; impunea adepților săi să-și păstreze curățenia sufletească, să renunțe la bogății, să țină post, să se roage, să se boteze și să se împărtășească. — Mani și-a organizat clerul, ierarhizîndu-l în categorii bine delimitate: în frunte cu 12 „maeștri" (sau apostoli), secondați de 72 de „discipoli" (sau episcopi), și urmați de „aleși" (preoți, diaconi, călugări) și de simpli credincioși — „ascultătorii", care se adunau în fiecare duminică, recitau rugăciuni, cîntau imnuri și ascultau lectura textelor sacre.

După moartea protectorului lui Mani, regele Șapur I, a început o violentă reacțiune a clerului mazdean împotriva maniheilor. Mani a fost condam-

nat, jupuit şi decapitat. Maniheismul însă s-a răspîndit în răsărit pînă în China; iar în apus, pînă în Spania, sudul Franţei şi nordul Africii. Maniheismul a exercitat o mare influenţă asupra multor secte islamice şi creştine[28].

Către sfîrşitul secolului al V-lea e.n. a apărut o nouă mişcare religioasă în Persia; de astă dată, o mişcare avînd un foarte accentuat şi declarat caracter social: mazdakismul.

Doctrina lui Mazdak pornea de la acelaşi dualism al luptei dintre Bine şi Rău, dar era formulată în termenii unui program de reforme economice şi sociale. Învăţătura lui preconiza stabilirea unei păci eterne şi universale, posibilă numai prin desfiinţarea inegalităţii sociale, care este cauza urii şi a războaielor. Iubirea fraternă universală, voită de divinitatea supremă, trebuie să ducă la o repartiţie uniformă a tuturor bunurilor materiale, şi chiar la comunizarea vieţii de familie.

Programul lui Mazdak, exprimînd ideologia sclavilor şi a ţăranilor legaţi de pămînt, s-a transformat (în anul 529) într-o adevărată mişcare revoluţionară (cu ocuparea pămînturilor, cu jefuirea caselor bogaţilor şi cu răpiri de femei). Mişcarea a fost sîngeros reprimată: adepţii lui Mazdak au fost masacraţi, bunurile lor confiscate, iar cărţile lor religioase, arse.

RUDIMENTARE CUNOŞTINŢE ŞTIINŢIFICE

Contribuţia perşilor în domeniul ştiinţei a fost — pînă la o dată tîrzie, sec. V e.n. — neînsemnată. Cel puţin, nu ni s-au păstrat texte ştiinţifice, nimic care să ne dea vreo indicaţie asupra unor principii, concepţii sau măcar simple cunoştinţe ştiinţifice. Excepţie fac doar cîteva incidentale şi vagi aluzii din *Avesta* la domeniul medicinei, dar fără nici un amănunt privind practica medicală.

Tot ceea ce ştim este că medicina era practicată — cel puţin la început — de preoţi într-o formă în care predomina vrăjitoria; că, începînd din sec. IV î.e.n., medicii perşi — ale căror onorarii erau stabilite de lege (ca în *Codul lui Hammurabi*) ţinîndu-se seamă şi de condiţia socială şi economică a bolnavului — erau organizaţi în corporaţii; şi că medicii se împărţeau, ca la greci, în trei categorii: cei care „foloseau cuţitul", chirurgii, cei care tratau cu ajutorul plantelor, adică medicii propriu-zişi, şi cei care vindecau cu cuvîntul, adică magicienii sau vrăjitorii. Aceştia din urmă erau mai preţuiţi decît toţi ceilalţi.

Se mai cunosc apoi unele preocupări, sporadice şi vagi, de organizare a calendarului — şi cam atît. În schimb, perşii s-au servit de cercetările şi de rezultatele prestigioasei ştiinţe a Babilonului; precum şi — încă din sec. VI î.e.n. — de contribuţia învăţaţilor, mai ales a medicilor, veniţi din Grecia.

[28] Dintre sectele creştine sînt de menţionat bogomilii din Peninsula Balcanică (din secolul al XI-lea), catarii şi valdezii din sudul Franţei şi, respectiv, nordul Italiei (din secolul al XII-lea). Adepţii ultimei secte maniheice, cea a albigenzilor din Provenţa, au fost oribil masacraţi (în sec. al XIII-lea), în timpul unei „cruciade" împotriva lor, iniţiată şi condusă de papalitate.

Dar în domeniul tehnicii, perşii au avut realizări demne de menţionat. Astfel: pentru irigarea terenurilor ridicau apa din rîu pînă la nivelul ogoarelor cu ajutorul roţii prevăzute pe circumferinţă cu un sistem de găleţi: o invenţie — în uz şi azi în unele ţinuturi orientale — care se consideră că aparţine perşilor. Apeductele lor aduceau apa prin conducte subterane — pentru a o feri de evaporare şi a o păstra curată — pînă în bazinul-rezervor (în persană: *hauz* — în româneşte „havuz"). Iar modul lor de prelucrare a metalelor, de confecţionare a obiectelor de ceramică, şi în special operaţia de glazurare de mare rafinament a maiolicei, dovedeşte o tehnologie foarte înaintată pentru acele timpuri.

Mai tîrziu, ştiinţa persană s-a afirmat în primul rînd prin prestigiul medicilor. În sec. V e.n. exista la Gonde Şahpuhr o şcoală de medicină care a avut o importanţă deosebită în dezvoltarea ştiinţei medicale arabe (v. M. Plessner). Epoca de maximă înflorire a acestei şcoli — care avea un caracter internaţional — se situează în timpul domniei lui Khosrou Anuşirvan (531-549). În acest centru ştiinţific — o adevărată academie, — pe lîngă învăţămîntul medical şi practica clinică, s-au tradus în siriacă şi persană lucrări de medicină greceşti şi indiene. Şi în epoca Abbassizilor, la curtea din Bagdad erau chemaţi medici din Gonde Şahpuhr — unde, dealtminteri, îşi făcuse studiile şi primul medic arab cunoscut, Al-Harit ibn Kalada, contemporan al Profetului.

Oamenii de ştiinţă persani care în secolele VII—VIII trecuseră la Islam şi adoptaseră limba arabă au avut un rol considerabil în introducerea patrimoniului culturii elenistice în civilizaţia islamică: prin traducerile lor de opere medicale, juridice, teologice, de glotologie, etc., ei au pregătit limba arabă pentru noul său rol de transmiţătoare a ştiinţei greceşti. Atît prin această activitate cît şi prin cea de cercetări personale, oamenii de ştiinţă persani vor fi integraţi (cum este cazul lui Omar Khayyam, poet şi matematician care a ordonat ecuaţiile cunoscute la acea dată, de gradul II şi III, într-un sistem propriu, devenit celebru) în marea mişcare ştiinţifică şi culturală arabă — sau, mai precis: islamică.

ARTA PERSANĂ. ARHITECTURA

O contribuţie de o relativă originalitate au adus perşii şi în artă.

Arta persană este în cea mai mare măsură o artă de import, o artă în care sînt amalgamate concepţii, stiluri, motive şi tehnici extra-persane, — o artă compozită. În ansamblul culturii persane arta deţinea un loc secundar. Situat între două lumi, a Orientului şi a Occidentului, menţinîndu-se în contact permanent cu arii diferite de cultură, vechi şi originale, Imperiul persan a împrumutat elemente diverse de la fiecare, fără să reuşească (în general vorbind) să le şi contopească, să le reelaboreze într-o sinteză de reală şi valoroasă originalitate. „Chiar şi atunci cînd [perşii] vor să-l reprezinte pentru prima oară pe Ahura Mazda, ei împrumută un simbol de la o religie străină: imaginea zeului Assur" (Vl. Lukonin).

Sub acest raport contribuţia persană mai de relief este limitată la domeniul arhitecturii.

Dar în această arhitectură lipsesc templele. De asemenea, lipsesc mormintele monumentale — în afara mormintelor regale săpate în stîncă[29]. Templele lipsesc, pentru că vechii perşi considerau că zeului aparţinîndu-i toată lumea nu trebuie să fie închis în cadrul unor clădiri. Se mulţumeau doar cu altare de mici dimensiuni: altarul pe care era întreţinut permanent focul sacru, în apropierea căruia se afla altarul considerat adevărat, cel pe care se oficiau sacrificiile.

Impresionante în schimb erau palatele regale. Pentru construcţia lor se aduceau din alte ţări materialele şi meşterii, în special din Egipt, India şi Grecia. Primii regi ai Persiei îşi construiseră în Ecbatana drept palate nişte locuinţe din lemn de cedru şi de chiparos, cu exteriorul învelit în plăci de metal. Mai tîrziu, palatele regale au fost construite pe o esplanadă înălţată la 6 m şi chiar pînă la 15 m, lungă de circa 500 m şi largă de 300 m[30].

Monumentul prin excelenţă al epocii ahemenide este palatul de dimensiuni colosale. Palatul lui Darius din Persepolis era înălţat pe o terasă rectangulară (clădită din blocuri mari de piatră) avînd laturile de 530 m şi de 330 m. Arhitectura era babiloniană, cu curţi interioare şi cu lungi coridoare în exterior unde soldaţii gărzii făceau de pază. Partea principală a clădirii o constituia sala tronului, pătrată, cu latura de 43,50 m, al cărei plafon din lemn de cedru era susţinut de coloane zvelte şi canelate — înalte de 20 m şi cu un diametru de 1,60 m, — în număr de 36[31]. Rolul preponderent pe care îl deţinea coloana deosebea arhitectura persană de cea asiriană, din care s-a inspirat; căci în arhitectura asiriană coloana rămînea doar un accesoriu arhitectural, iar nu un principal element funcţional.

Dar modelul adevărat şi evident al palatelor persane pare a fi fost dat de sălile hipostile egiptene, în speţă de cele din Teba. Originale însă, caracteristic persane sînt capitelurile coloanelor, — reprezentînd partea anterioară a corpurilor a doi tauri (sau licorni cu labe de leu), în poziţia de spate la spate şi în genunchi, tauri care susţineau în spinare grinzile arhitravei. Caracteristice — şi provenind din zona culturală mesopotamiană — sînt şi scările monumentale, cu rampe convergente decorate cu basoreliefuri, cu coloşi animalieri fantastici sau reali păzind intrările. Scara de acces a palatului din Persepolis — largă de 7 m şi cu 106 trepte — ducea la o a doua terasă, terasa propileelor şi a „sălii celor o sută de coloane“ (înalte de 20 m fiecare). Ansamblul avea dimensiunile colosale ce aminteau templul egiptean din Karnak.

În epoca Arsacizilor[32] apare în arhitectura persană o noutate care va dura în Iran pînă azi: bolta în leagăn, imensă ca dimensiuni, deschizîndu-se pe faţada clădirii. Mai tîrziu, arhitectura sassanidă se va caracteriza prin masivitate şi prin folosirea cupolei[33].

În mai mică măsură aparţin arhitecturii mormintele regale rupestre, inspirate — cum s-a spus — din hipogeele egiptene. Faţada grotelor artifi-

[29] Singura excepţie este impunătorul mormînt al lui Cirus cel Mare din Pasargade, care s-a păstrat pînă azi.

[30] Clădirea era însă din cărămidă crudă, avînd numai ancadramentul uşilor şi al ferestrelor din piatră.

[31] Numărul coloanelor era totdeauna un multiplu al cifrei patru, care probabil că simboliza cele patru elemente — focul, pămîntul, apa şi vîntul.

[32] Cînd în Persia înfloreşte acea artă elenistico-bactriană care va avea o influenţă de lungă durată asupra artei din India, China şi Asia Centrală.

[33] Exemplul cel mai vechi este palatul lui Ardaşir I, din Firuzabad.

ciale este în așa fel cioplită în stîncă încît să se înscrie într-o suprafață de forma unei cruci grecești. Interiorul este foarte simplu, de dimensiuni reduse, compus dintr-un vestibul și o cameră funerară. Încăperile sînt lipsite de orice element ornamental. Întreaga atenție este acordată exteriorului: cele patru coloane de la intrare susțin o cornișă[34] deasupra căreia basoreliefurile desfășurate în două zone suprapuse îl reprezintă pe regele defunct înconjurat de supuși și binecuvîntat de Ahura Mazda, în fața altarului pe care arde focul sacru.

SCULPTURA

Arta persană este o apoteoză a monarhiei. Statuia în ronde-bosse lipsește aproape cu desăvîrșire (excepție fac statuile în bronz — care însă sînt produse ale epocii elenistice). Basorelieful, în special, este conceput și realizat în scopul de a exalta ideea de monarhie absolută și persoana monarhului.

Interesant este ansamblul de sculpturi din Tagh-e Rostam și Naghš-e (peste 30, datînd din perioada sassanidă), precum și alte basoreliefuri sculptate în stînci izolate. Apare și aici modelul asirian; cu deosebirea că linia veșmintelor, a drapajului, este mai delicată decît în basoreliefurile asiriene. Varietatea de figuri, de atitudini, de mișcări, este sensibil mai redusă decît în basorelieful asirian. Artistul persan urmărea să pună în evidență noblețea concepției și să creeze un efect grandios. Ca urmare, leii sculptați de el sînt de un realism și de o forță mai reduse decît ale leilor din basoreliefurile asiriene din perioada sargonidă, — dar sînt mai decorativi. Taurii înaripați impun mai puțin prin sălbatica lor forță animalică decît cei din reprezentările artistice asiriene, — în schimb au mai multă eleganță și armonie a formelor. Cu toate acestea, deși este mai calmă, mai lipsită de forță, de dinamism și de varietate, arta epocii ahemenide rămîne mult debitoare celei asiriene[35].

Întîlnim în basoreliefurile persane aceleași motive ca în basoreliefurile asiriene: lungi șiruri de soldați din suita regelui (celebră este „friza arcașilor" din palatul regal de la Suza, aflată azi la Louvre), de supuși aducînd tributul, de prizonieri de război, de lei, de animale fantastice, — de obicei tauri înaripați cu cap de om. Apoi, regele luptînd cu un taur sălbatic, regele ucigînd un monstru, regele protejat de divinitate, regele înconjurat de curteni, regele primind omagiul supușilor săi... Totul lasă pînă la urmă o impresie de răceală și de monotonie. Figurile par a fi toate la fel, corpurile sînt dispuse toate în aceeași direcție și în aceeași atitudine. Dar, privite cu atenție, se observă că sculptorul a realizat, totuși, o oarecare varietate — prin reprezentarea unor detalii caracterizante: în port, în încălțăminte, în obiectele aduse în dar sau ca tribut, în coafura diferită (oameni cu părul lins, sau creț, sau cu cărare, sau legat la spate, etc.). Aceste amănunte indicau și locurile de origine ale personajelor respective — care deci nu apar ca fiind aceleași, chiar dacă atitudinile lor sînt identice (sau aproape aceleași).

[34] Imitație deci a unor modele egiptene — cu deosebirea că aici coloanele și cornișa vor să reproducă fațada unui palat.

[35] Dar în epoca sassanidă, ca un rezultat al contactelor susținute cu artiștii greci și indieni, animalele reprezentate în basoreliefurile persane — precum și cele din scenele decorative de pe farfuriile de argint — se vor remarca printr-un foarte viu dinamism.

Regele însuşi este reprezentat doar în trei atitudini: sau de adoraţie în faţa unui altar al focului sacru; sau ucigînd lei, tauri ori monştri fantastici; sau stînd pe tron, într-o mînă ţinînd sceptrul, în cealaltă o floare, iar în spate un servitor ţinîndu-i deschisă umbrela. Un singur scop urmăreşte artistul persan: preamărirea regelui şi a regalităţii. E adevărat: cel puţin nu mai asistăm aici la scenele de o cruzime oribilă care în arta asiriană însoţeau reprezentarea personajelor regale. Perşii se limitează la o fastuoasă şi monocordă elogiere a monarhului. În general, ceea ce frapează în primul rînd în arta persană este „alegerea unui număr limitat de subiecte tratate" (Vl. Lukonin).

Perşii au introdus în sculptură un motiv nou: al zeului-călăreţ omorînd o fiară, de pildă un crocodil. Motivul acesta[36] urma să simbolizeze lupta dintre Bine şi Rău. Dar şi acest simbol fusese schiţat cu mult înainte în Babilon, semnificînd victoria ordinei asupra haosului primordial, a zeului Marduk asupra zeiţei Tiamat.

Arta figurativă persană nu manifestă un interes adevărat pentru aspectele vieţii reale. Scenele n-au nici un fond de natură, nici o indicaţie în aşa fel determinată încît să poată fi localizate. Artistul reprezintă excelent animalele (dar nu şi dinamismul unei scene de vînătoare). În schimb figurile umane (niciodată figuri feminine, decît la o dată tîrzie, foarte rar şi numai în artele secundare, de exemplu în miniaturi) sînt redate static, imobilizate într-o poză convenţională şi avînd o expresie impasibilă. Convenţiile domină: persoana regelui este figurată în dimensiuni disproporţionate în raport cu cei din jurul său, personajele nu sînt grupate, ci într-un mod regulat aliniate. Compoziţia ansamblului respectă o simetrie rigidă, predomină absolut caracterul simbolic şi stilul hieratic, iar în reprezentarea unui eveniment artistul se fixează asupra unui singur moment; nu procedează ca artistul roman care „narează", care redă simultan o sumă de momente, o continuitate, o relaţie între episoade.

ARTELE DECORATIVE. MINIATURA PERSANĂ

De influenţă asiro-babiloniană este şi somptuoasa decoraţie — în exterior sau în interiorul clădirii — a pereţilor: cu cărămidă sau cu plăci de teracotă smălţuite, cu motivele redate plan sau în uşor basorelief, cu folosirea unor culori vii (îndeosebi verde) care produc efecte spectaculare, de adevărate tablouri, — totul creînd o impresie de lux şi de somptuozitate. În unele cazuri se întrebuinţau şi plăci de metal ornate cu desene prin martelare, chiar plăci de argint sau de aur. Totul trebuia să satisfacă gustul monarhului, — totul traducea „capriciul unui diletant atotputernic care are gustul colosalului" (J. Darmesteter).

În decoraţia interioarelor intrau şi frescele, şi ornamentarea pereţilor şi a pavimentelor cu mozaicuri, precum şi tapiseriile de mătase sau covoarele[37].

[36] Care în iconografia creştină va deveni Sf. Gheorghe călare omorînd balaurul (fără să se poată însă stabili cu certitudine o filiaţie).

[37] Faimos era covorul cunoscut sub numele de „Primăvara lui Khosrou", brodat cu fire de aur şi de argint şi împodobit cu pietre preţioase. — Adevăratele covoare persane de mare artă se lucrau extrem de greu şi de încet. Nici azi, cel mai priceput meşter nu poate face — lucrînd 10 ore pe zi — mai mult de 2 metri pătraţi de covor, într-adevăr artistic, într-un an !

Sub Sassanizi, artele secundare — adeseori legate de arta populară — cunosc o dezvoltare înfloritoare: argintăria (vase, statuete şi monede, de influenţă greco-romană), ţesăturile a căror tehnică şi stil s-au impus pînă în Bizanţ, China şi Japonia, utilizînd de predilecţie motive florale stilizate, sau figuri de animale reale ori fabuloase, dispuse în registre suprapuse; ţesături care în decursul Evului Mediu au fost aduse în cantităţi mari în Europa de către negustori şi cruciaţi.

În secolele care au urmat cuceririi arabe arta persană — devenită acum artă islamică — suferă schimbări substanţiale. Structurile arhitectonice, elementele decorative, materialele preferate, tehnicile noi, concepţia artistică, stilul, spiritul artei persane islamice, totul capătă acum o configuraţie stilistică nouă. O configuraţie originală, desigur; dar atît de diferită încît este ameninţată să devină un capitol — un foarte strălucit capitol — al artei general-islamice[38].

Cu toate acestea, în interiorul acestei arte islamice extinse pe un teritoriu geografic imens, contribuţia persană nu şi-a pierdut individualitatea sa naţională. Timp de trei secole Iranul a rămas o provincie a califatului arab; dar în dezvoltarea artistică a acestui califat — arabilor lipsindu-le o tradiţie de cultură majoră — rolul principal l-a avut elementul iranian. În viaţa culturală a califatului arab, persanii — care s-au convertit la islamism, şi a căror societate cultă adoptase limba arabă — au deţinut rolul de prim-plan. Islamismul interzicea în artă imaginile umane sau animale[39]. În arhitectură, asemenea elemente decorative sculpturale — care în arhitectura persană fuseseră nelipsite — au fost înlocuite cu ornamente geometrice, cu motive vegetale, sau derivate din scrierea arabă, ornamente executate în stuc, în fier forjat, în maiolică, în tehnica mozaicului sau în cea a intarsierii. Persanii au fost siliţi să se supună acestei interdicţii de ordin religios, dar numai în domeniul arhitecturii. În rest, şi în special în artele aplicate, au continuat să reprezinte imaginea umană sau animală.

Între aceste arte aplicate, Persia post-islamică a excelat — ducînd acest gen de artă la culmi neîntrecute de nimeni — în pictura miniaturală ilustrînd manuscrise, texte literare (dar şi ştiinţifice).

În acest sens, tradiţia fusese creată în urmă cu aproape un mileniu de reformatorul religios Mani, despre care legenda spune că fusese şi un pictor eminent. Primele miniaturi (care ne-au rămas, în număr de peste 100) datează din secolul al XI-lea e.n.; după care, acest gen de artă a fost cultivat fără întrerupere pînă în zilele noastre, diversificat în diferite stiluri, în succesiunea mai multor şcoli, atingînd apogeul în secolele XVI şi XVII, şi ajungînd — în secolul al XIX-lea — la genul portretului independent. De-a lungul acestei evoluţii, în timpul succesivelor dominaţii arabe, mongole şi turceşti, miniaturiştii persani au cunoscut şi arta altor pictori din ţările Orientului. De la chinezi, îndeosebi, au învăţat „desenul delicat al formelor precise, armonia compoziţiei şi folosirea unor motive peisagistice poetic idealizate" (V. Kubičkova).

[38] Arta islamică se caracterizează prin subordonarea oricărei manifestări artistice unor principii de ordin religios, prin lipsa distincţiei între sacru şi profan, şi prin interzicerea reprezentării figurii umane şi animalelor.

[39] „Grăit-a Profetul: Îngerii nu intră niciodată într-o casă în care se află un clopot, un cîine şi o imagine !" — stă scris într-o *hadith*, una din acele culegeri de tradiţii referitoare la faptele şi la învăţăturile propovăduite de Mahomed.

Pictorii persani nu caută să reproducă lumea exterioară, ci să creeze o altă lume, subtilă şi fragilă, în perfectă corelaţie cu poezia, cu *gazel*-ul liric, căruia, ilustrîndu-l, caută să-i creeze o *atmosferă*. Căci „în nouă cazuri din zece, picturile şi desenele persane ilustrează texte literare; sînt, cu alte cuvinte, picturi care narează o povestire“ (B. W. Robinson). Figurile sînt dispuse în planuri diferite, în aşa fel încît fiecare poate fi privită separat. Întunericul nu este niciodată reprezentat, ci sugerat prin lună, stele sau lămpi aprinse. Este o artă mult stilizată, în care fiinţele şi obiectele sînt figurate ca simboluri ideale. O artă a cărei singură finalitate este de a povesti distrînd. O artă cu un mesaj simplu şi invariabil: acela de a procura o plăcere estetică. O artă al cărei farmec constă în perfecţiunea execuţiei şi a calităţii materialelor întrebuinţate, precum şi în decorativismul scrierii integrate în ansamblul compoziţiei picturale. Căci în ţările islamice caligrafia era considerată cea mai importantă dintre arte, iar caligraful era mai apreciat chiar decît pictorul miniaturist.

Deşi lipsită de adînci sensuri metafizice, deşi lipsită atît de o valoare estetică excepţională cît şi de o foarte marcată originalitate, totuşi arta persană a exercitat o oarecare influenţă în anumite epoci şi în diferite regiuni. Tehnica şi desenele ţesăturilor ieşite din atelierele Egiptului au fost opera unor meşteri care lucraseră în Persia. De asemenea, frescele multor temple buddhiste din Asia Centrală. De inspiraţie persană sînt şi numeroase opere ale bijutierilor, incizorilor şi cizelatorilor europeni din Evul Mediu. Imaginea regelui stînd pe tron — mod de reprezentare tipic persan, — glorificat ca locţiitor al divinităţii pe pămînt, a fost luată drept model de artiştii bizantini pentru a-l glorifica pe Iisus Hristos, înconjurat de o numeroasă curte de apostoli, profeţi, evanghelişti, heruvimi şi serafimi. — Dar, în civlizaţie ca şi în artă, „adevăratul moştenitor al Iranului Sassanid este Islamul“ (R. Ghirshman).

LITERATURA

În literatură — domeniu în care mai tîrziu Persia islamică îşi va aduce marea contribuţie la tezaurul culturii universale, — prima capodoperă este *Avesta*[40]. Este cartea sacră a străvechilor perşi, atribuită însă lui Zoroastru, — datînd deci din epoca ahemenidă, dar redactată sub sassanizi. Cuprindea iniţial 21 de cărţi, din care au rămas una singură completă, plus alte patru incomplete. Materia *Avestei* este variată: texte liturgice, cuvîntările lui Zarathustra, texte teologice, de legislaţie, de morală, rugăciuni pentru diferite ocazii, fragmente de legende, o profeţie asupra sfîrşitului lumii, precum şi 21 de psalmi. Pe lîngă importanţa sa documentară, fundamentală pentru religia, cultura şi civilizaţia persană antică, *Avesta* are şi o valoare literară tocmai prin aceşti psalmi, care amintesc poezia *Vedelor*.

Reacţia naţională persană care a caracterizat perioada sassanidă a determinat şi o reluare entuziastă a vechilor tradiţii epice populare. Din această

[40] Cuvînt care înseamnă „ştiinţa“, „cunoaşterea“, derivat — asemenea cuvîntului *Veda* — dintr-o rădăcină indo-europeană, *Vid*. Către sfîrşitul sec. XVIII europenii au adăugat titlului prefixul *Zend-*, care înseamnă „comentarii“; deci, un adaos nemotivat.

epocă datează numeroase povestiri, din care însă au rămas numai două. Prima, *Istoria lui Zarer* (din sec. IV; dar materia povestirii este mult mai veche) narează un episod din timpul unui război în care comandantul suprem Zarer, fratele regelui, cade în luptă; moartea lui va fi răzbunată de fiul său. A doua (scrisă către anul 650), *Cartea vitejiilor lui Ardaşir, fiul lui Papak*, este un mic roman sau povestire istorică, în care datele reale ale biografiei renumitului rege sassanid se împletesc cu graţioase elemente de fantezie. Ambele naraţiuni au fost utilizate mai tîrziu de Ferdousi în epopeea sa *Cartea Regilor*.

După invazia arabilor, timp de aproximativ trei secole limba cuceritorilor a devenit şi a rămas limba oficială a administraţiei, cultului şi literaturii, limba intelectualilor, a istoricilor şi a oamenilor de ştiinţă. La ţară, însă, poporul a continuat să compună în dialectele sale diferite poeme lirice, sau poeme epice cu subiecte eroice, istorice ori legendare. S-au păstrat asemenea texte datînd din secolele VII şi VIII.

Renaşterea literaturii naţionale persane a avut loc în secolele X—XI, în timpul dinastiei persane a Samanizilor. Aceştia au creat în capitala lor Buhara un puternic centru cultural, ştiinţific şi literar. S-a început acum să se traducă în limba persană cronici, mărturii despre vechii regi iranieni. Din aceste surse datînd din sec. IV — texte care nu ni s-au păstrat — s-a inspirat marele poet Ferdousi (934-1025). Monumentala sa epopee *Cartea Regilor (Şah-namé)*, de aproximativ 120 000 de versuri[41], este o reconstituire poetică a întregului trecut legendar şi istoric al perşilor:

„Scris-am ritm şi rime, stihuri mii o sută douăzeci,
Şahii de odinioară zugrăvindu-mi-i pe veci (...)
Zugrăvii duşmanii noştri. Pe prieteni — zugrăvii.
Zugrăvii toţi şahii, prinţii duşi din lumea celor vii.
Slava lor e colb... Mormîntul li-i tăcut, tăceri se cern.
Din morminte înviară doar prin versul meu etern...“

Scenele de război de o forţă şi o grandoare incomparabile alternează cu scene de vînătoare, de petreceri, de dragoste; scene de o vivacitate şi de un lirism neîntrecut. Iar pasajele în care Ferdousi îşi exprimă — cu o umbră de melancolie — gîndurile politice, morale, filosofice, împrumută acestei epopei şi un ton de caldă umanitate[42].

Genul epic a fost cultivat şi de Nezami (cca 1141—1209). Din cele 5 mari poeme epice ale sale (dar în care predomină tematica erotică) primul loc îl ocupă *Cele şapte chipuri*, povestea nefericită de dragoste a doi tineri. Poemele epice ale lui Nezami evocă romanul cavaleresc european medieval (cel al lui Chrétien de Troyes, de pildă), — avînd însă o profunzime de gîndire, un simţ al socialului şi o fundamentare psihologică superioare. Nu lipseşte din opera lui Nezami nici nota mistică (de ex., în amplul poem *Comoara tainelor*).

De o mare popularitate, constantă pînă în zilele noastre, s-a bucurat Omar Khayyam (cca 1050-1123), poet, liber-cugetător şi unul din cei mai de prestigiu oameni de ştiinţă ai Orientului medieval. Strălucit matematician, astronom, fizician, medic şi filosof, autor a numeroase opere ştiinţifice

[41] Menţionăm — pentru comparaţie — că *Iliada* şi *Odiseea* au aproximativ 16 000 şi respectiv 12 000 de versuri.

[42] *Şah-namé* — operă compusă de Ferdousi cu o vădită intenţie anti-arabă — vrea să dovedească existenţa unei străvechi civilizaţii persane, a unor glorioase tradiţii istorice naţionale. (Drept care, în această epopee arabii nu sînt menţionaţi).

scrise în limba arabă, — contemporanii săi (precum și urmașii) considerau nedemne de numele său ilustru cele peste o mie de catrene *(rubbayat)* cîte i s-au atribuit[43]. O notă frecventă în poezia sa este cea bahică umbrită altă dată și de o ușoară tristețe:

„Da, cinstim Coranul! Stihul lui suprem,
Cum citimu-l oare? Rar, și-atunci cînd vrem.
Dar tu, stih ce licări pe marginea cupei,
Te citim, zi-noapte, vinul cînd ni-l bem!"

Mai des apare, chiar în această poezie bahică, un sentiment de grea dezamăgire:

„Adu-mi vin! El spală-n trandafirul spumii
Inima-mi rănită-n dragostele lumii.
Drojdia din cupă-mi e un leac mai bun
Decît Bolta-Albastră — bortă-n hîrca lumii!"

Khayyam este un sceptic — în primul rînd, în materie de religie, — de un scepticism agravat de spectacolul nedreptății, al vanității, al ambițiilor deșarte. De aici, nota dominant pesimistă, care cu greu se rezolvă în accentele împăcării și ale unei senine înțelepciuni:

„Am venit pe lume — mai bogată-i ea?
Voi pleca din lume — pierderea-o fi grea?
Vai, cine-mi va spune pentru ce din pulberi
M-am iscat, și-n pulberi mă voi spulbera?"

Sau, cu o apăsătoare melancolie:

„Părăsi-vom lumea. Nici că-i pasă lumii!
Urma ni s-o șterge de pe globul lumii.
Nici că-i pasă lumii! Ea a fost, va fi...
Noi, în sînul humii... Nici că-i pasă lumii!"

(traduceri de **George Dan**)

Printre marii poeți persani se numără și Saadi (cca 1213—1292). Derviș rătăcitor, refuzînd situația — care se crede că i s-ar fi oferit — de poet de curte, Saadi pare a fi fost un exponent ideologic al păturilor sociale mijlocii. Capodoperele sale sînt *Livada cu fructe* („Bustan") și *Grădina de flori* („Golistan"). Mai celebră, ultima este o suită de poeme în proză ritmată, întreruptă pe alocuri de versuri, poeme în care sînt enunțate aforisme, precepte morale, sfaturi practice de conduită, precum și considerații morale — ceea ce transformă această capodoperă și într-o oglindă a vieții epocii — asupra oamenilor și stărilor de lucruri din jurul său:

„Unul huzurește, cellalt grijă poartă;
Unul e ferice, altu-i frînt de soartă.
Unu-i în cocioabă, altu-n mîndre case;
Unul e în zdrențe, cellalt în mătase.

[43] Marele număr de catrene apocrife se explică tocmai prin faptul că autoritățile religioase puseseră opera lui sub index. Pînă de curînd, se considera că autentice ar fi cele 252 cuprinse în cel mai vechi manuscris, datînd din 1207, aflat în biblioteca Universității din Cambridge — care însă s-a dovedit a fi o mistificare.

Unu-ntinde blidul, altu-i bogătan;
Unul duce lipsuri, cellalt e tiran.
Unul are-avere — pungi de galbeni, mii;
Cellalt n-are pîine pentr-atîți copii !“

Pe lîngă numeroasele elemente autobiografice, cu multă sinceritate comunicate, sînt schițate aici cu o caldă simpatie figuri de oropsiți. Adeseori Saadi solicită stăpînirea să-i apere pe negustori, pe meșteșugari, și chiar pe sclavi:

„Sclavul tău prea mult nu-l împila,
Nu-i cerni cu bățul inima !
Pînă cînd în spatele-i s-arunci
Snopi de vergi și droaie de porunci?“

Scrisă cu multă simplitate, claritate și naturalețe — ceea ce explică extraordinara sa difuziune în rîndurile maselor, — *Grădina de flori* (care a fost manual de bază în școli timp de 7 secole) îndrăznește chiar să-i stigmatizeze pe opresori și chiar să-i amenințe:

„Căci furnici unite-n furnicare
Rup și pielea leului cel tare“

(traduceri de **George Dan**)

Saadi a cîntat de asemenea și natura, și dragostea, folosind forma gazelului. Dar poetul care a dus această specie lirică la perfecțiune a fost Hafez (cca 1326-1390).

Deși a fost un timp poet de curte, totuși în poezia lui Hafez nu se întîlnește obișnuitul ton preaplecat și laudativ al curteanului. Imaginile sale, metaforele, alegoriile, par a aparține la prima vedere unei viziuni mistice. În realitate opera sa abundă în momente de scepticism religios, de erezie și chiar de blasfemii. Hafez nu-i cruță pe preoți, pe predicatori, pe bigoți, ironizînd sau satirizînd vehement, formalismul gol, ipocrizia și minciuna. În poezia sa se percep tonuri care îl amintesc pe Omar Khayyam, fără însă a ajunge pînă la nihilismul și la scepticismul acestuia. Căci Hafez este un îndrăgostit de viață și de plăcerile ei, — și tocmai în acest sens i-a receptat poezia și Goethe, care i-a păstrat poetului persan cea mai înaltă și mai cordială prețuire pentru gazelurile lui, de natura acestuia:

„Cela ce pe chip îți puse trandafirii și măceșii,
va să-mi dea și mie, robul, tihna celor ce-s aleșii.

Cela care ți-a dat bucle parfumate și ochi ageri,
va pe creștet să-mi reverse cupa lui de binefaceri.

Dacă mîinile i-s goale, inima de soare-i plină.
Cel ce-n aur scaldă șahii, blînd, pe cerșetori i-alină.

Mîndră, lumea e-o mireasmă ce ne bate la ferestre,
Dar acel ce-i cere mîna, inima și-o dă ca zestre.

Doar la umbra frumuseții sorb a bucuriei rază.
O, Hafiz ! În gheara soartei inima îți sîngerează !“

(traduceri de **George Dan**)

Temele poeziei lui Hafez sînt dragostea, prietenia, vinul și bucuriile vieții în general. Dar nimic la el nu este vulgarizat, hedonismul său vizează înainte de toate plăcerile estetice și morale. Caracteristic acestei poezii este tonul său general optimist. Poezia lui Hafez este concepută pe linia sincerității și a spontaneității, — dar nu și pe cea a simplității, a discursului liric direct. Ideile și sentimentele sînt exprimate dens, cu o concizie de aforism, într-un stil nu prețios, dar elegant; și într-un limbaj somptuos, ornat cu tropi — ca în aceste ultime versuri ale unui cunoscut gazel:

„Nimeni ca Hafez n-a ridicat vălul de pe obrazul gîndirii,
De cînd ciocul peniței piaptănă pe hîrtie pletele vorbirii".

RĂSPÎNDIREA ȘI INFLUENȚA CIVILIZAȚIEI ȘI CULTURII PERSANE

De-a lungul a două milenii, din timpul primilor regi Ahemenizi și pînă în epoca de aur a literaturii sale clasice de limbă arabă, civilizația și cultura persană au însemnat o prezență de prestigiu în conștiința umanității. O prezență activă, eficientă, nu numai în lumea antichității orientale și greco-romane, ci și mai tîrziu, în Europa medievală și modernă[44]. Urmele pe care le-a lăsat în istoria universală a culturii și civilizației; rolul său important ca factor intermediator — în multe domenii — între Orient și Occident; în sfîrșit, influența sa durabilă în diverse cîmpuri de activitate culturală — influență extinsă din China pînă în Britania și nordul Africii — au fost considerabile.

Marile invenții datînd din mileniile V—IV î.e.n. și următoarele — irigarea terenurilor, extragerea minereurilor și metalurgia, roata olarului, construcții cu cărămizi, vehicolul cu roate, războiul de țesut — se datorează locuitorilor podișului iranian. Dar și semnele și emblemele care au cunoscut și cunosc încă o mare răspîndire, sînt de aceeași antică origine iraniană: acvila cu aripile deschise, leul, crucea — semnul zeului Mithra; svastica și crucea malteză — ambele întîlnite des pe obiecte de ceramică din Elam încă din mileniul al IV-lea î.e.n.

Grecii antici i-au privit pe persani (și cea mai bună mărturie în acest sens este Herodot) cu stimă și admirație. Gîndirea greacă a înregistrat idei și sugestii venite din lumea persană: „Unii susțin că dualismul latent al lui Platon provine din eternul conflict predicat de Zoroastru dintre divinitate și diavol" (A. T. Olmstead). — Superioritatea Imperiului persan în modul său de a guverna, de a administra, de a organiza, de a duce războiul, a fost în general recunoscut de greci și de romani. Alexandru Macedon și întreaga lume elenistică au fost profund impresionați de gradul de civilizație și de rafinament al vieții perșilor. Romanii au putut admira construcția drumurilor și

[44] „În timpul lui Marco Polo persana era limba care servea drept limbă a comerțului, limbă a civilizației, de-a lungul întregii Asii Centrale, de la Buhara pînă la Beijing (...) În același timp /Iranul/ a participat la toate valorile proprii civilizației musulmane, pe care atît de mult a îmbogățit-o". — Pe de altă parte, Persia, la rîndul ei, „a primit influențele cele mai diverse, fără a renunța niciodată la sine" (René Grousset).

sistemul lor de comunicații; pe lîngă acestea, romanii au mai luat de la persani coiful, zalele și multe modele de arme noi, învățînd totodată de la ei și strategia și tactica cavaleriei grele. Însuși cultul imperial roman a fost inspirat de modelul oriental iranizat, iar ideea de religie de stat a fost preluată de romani sub forma ei persană.

Goții, care au trăit mult timp pe vechiul teritoriu scit din estul și nordul Mării Negre, au fost mult influențați de civilizația iraniană; în timp ce popoarele stepei — hunii, de pildă, — s-au inspirat din motivele zoomorfe ale artei sassanide (o dovadă este faimoasa „comoară a lui Attila").

În agricultură, în horticultură, în viticultură și zootehnie, acțiunea de agent transmițător a Persiei antice este cunoscută. În epoca ahemenizilor perșii au dus orezul în Mesopotamia, susanul în Egipt, lucerna în Grecia[45]; iar în Europa occidentală, diferite plante, zarzavaturi, flori și păsări de curte (găina, păunul, porumbelul alb). Sub Arsacizi, persanii au dus în China vița de vie, lucerna, castravetele, ceapa, ș.a. — De fapt, tocmai în lumea asiatică a fost mai importantă acțiunea culturală a Persiei antice. Persia a influențat direct formarea statului indian Gupta, constituirea unei mari comunități maniheene în China; iar în artă, miniaturile care au ilustrat cărțile islamice și frescele din grotele sau din capelele călugărilor maniheiști din China, ori ale celor buddhiști, din India pînă în Extremul Orient.

Puternice impulsuri politice și culturale a primit și Bizanțul din lumea persană. Influența Persiei asupra artei bizantine, în stilul general sau în anumite motive, este evidentă. Cupola sassanidă se întîlnește și în arhitectura Bizanțului; de unde a trecut mai tîrziu în arhitectura romanică a Occidentului european.

Primele influențe iraniene asupra țărilor creștine au început chiar din secolele V și VI, în acea epocă a unui foarte activ comerț cu mătase, ale cărei drumuri de import din China treceau prin Persia. Motivele decorative ale țesăturilor de mătase și ale covoarelor confecționate în Persia au trecut în arta decorativă a Bizanțului și a Occidentului european, influențînd marile mozaicuri (de ex. cele din bisericile Sf. Sofia din Constantinopol sau S. Vitale, S. Apollinare in Classe, ș.a., din Ravenna), lăsînd de asemenea urme și în orfevreria sau în arta sticlei și a ceramicii europene (cf. A. Grabar).

Turcii și mongolii au preluat din textele maniheene cel mai vechi sistem al lor de scriere; în timp ce, în secolul al VIII-lea, în regatul turco-uigur maniheismul a devenit religie de stat. În general, sistemele religioase apărute în Persia antică au invadat arii imense din întreaga lume veche. Am remarcat marele succes și imensa răspîndire în Imperiul roman a mithraismului, — singura religie nouă care a creat un obstacol serios difuzării creștinismului. Zoroastrienii, persecutați de magii persani, au emigrat în secolul al VIII-lea în India, unde mai există și azi (mai ales la Bombay).

Maniheismul s-a răspîndit în Turkestan și China. Prin Siria și Egipt a pătruns și în nordul Africii (unde l-a avut adept, mult timp, și pe Augustin Aureliu). Mai tîrziu, în secolele X—XI, maniheismul s-a răspîndit și în Ar-

[45] Originare de pe podișul iranian mai sînt: vița de vie, inul, fisticul, nucul, curmalul (?), rodiul, migdalul, smochinul, șofranul, busuiocul (cel puțin o varietate), chimionul, morcovul, spanacul. Dintre flori: trandafirul, narcisa, iasomia. Procedeul de a obține esențe de diferite flori (de curmal, salcie, lotus, mirt, lămîi, portocal, de trandafir, liliac, narcise, violete, iasomie) a fost inventat și intens practicat în Persia antică (vd. A. H. Nayer-Nouri).

menia, în Peninsula Balcanică, în sudul Franței, în nordul Italiei, și pînă în insulele britanice. Încă din cele mai vechi timpuri, credințele religioase iraniene au influențat sensibil și iudaismul. Concepția, tipic mazdeistă, a luptei dintre Bine și Rău (pe care dealtminteri a acceptat-o și buddhismul), sau doctrina apocalipsului; apoi alte idei religioase persane (ca facerea lumii în șase zile, creația primilor oameni), vor reapare atît la vechii evrei, cît și în mitologia creștină.

Arabii — care în secolul al VII-lea, cînd au cucerit Iranul, erau posesorii unor tradiții culturale încă foarte rudimentare — au preluat de la perși organizarea administrativă, precum și foarte mult din tezaurul lor de cultură (în domeniul picturii, al poeziei, al științei; precum și în artizanatul artistic, al țesăturilor sau cel al orfevreriei. În ornamentică, dispoziția de mare efect estetic a literelor și cuvintelor, scrise cu o rafinată caligrafie și integrată în compoziția decorativă a *arabescurilor*, este în realitate de origine persană.

Încă din Evul Mediu, polița — creație, după cît se pare, a instituțiilor bancare iraniene — va fi introdusă și răspîndită în Occident de către negustorii creștini din Siria. Tot în timpul Evului Mediu s-au difuzat în Europa și fabulele *Panciatantrei* indiene, prin intermediul culegerii alcătuite și traduse în pahlavi din ordinul regelui Khosrou Anușirvan[46]. Iar fantasticul animalier persan, asociat cu literatura didactică a perioadei samanide, va fi prezent în numeroasele culegeri de legende și fabule cu animale („bestiarii"), de mare popularitate în toate țările Europei.

Europei medievale și moderne, civilizația și cultura persană i-a transmis (pe lîngă cele arătate mai sus) și două din strălucitele sale creații din domeniul artei, care au fost și vor rămîne totdeauna deosebit de prețuite de europeni: miniaturile și poezia lirică. S-a remarcat (vd. Brentjes) că Mefisto al lui Goethe — poetul culegerii inspirate de poezia persană în mod deosebit, intitulată *Divanul oriental-occidental*, și totodată un entuziast admirator al lui Hafez — are unele trăsături care îl apropie de Ahriman. Sau că în filosofia lui Hegel s-ar regăsi ecouri ale filosofiei iraniene a naturii. Sau, că urme de aceeași natură se întîlnesc și la Nietzsche (în *Așa grăit-a Zarathustra*). Sau, de asemenea, că farmecul unor vagi amintiri persane — derivînd din moda secolului în care Montesquieu și-a scris spiritualele sale *Scrisori persane* — au pătruns și în opera mozartiană *Flautul fermecat*[47].

În cultura română (v. R. Theodorescu), de cînd stilul zoomorf persan al motivelor ornamentale a influențat — prin intermediul sciților — arta traco-dacică, și pînă în secolul al XIV-lea, cînd în Țările Românești începe să se importe ceramică persană, prezența artei iraniene se poate percepe în anumite detalii decorative de pe cupele de aur găsite la Pietroasa, sau în scenele mitologice și în motivele vegetale mult stilizate de pe vasele de aur descoperite la Sânicolaul Mare.

[46] Două secole mai tîrziu, această culegere de fabule (atribuite legendarului Pilpay sau Bidpay) transcrise în pahlavi au fost traduse în arabă (cu titlul *Kalila și Dimna*); versiune după care au fost făcute traduceri în siriacă, ebraică, greacă, persană, turcă, ș.a. În 1270, italianul Giovanni di Capua a dat o traducere în limba latină — foarte răspîndită în Occident — după versiunea în ebraică.

[47] Alte ecouri literare persane: numele principesei Turandot (din libretele — inspirate de C. Gozzi — pentru operele lui F. Busoni, 1917, și G. Puccini, 1926) este un cuvînt persan: *Turandolit* = „fata străinului", a „turan"-ului. — Numele personajului voltairian Zadig, de asemenea: *Sadek* este un nume comun și azi în Iran — ș.a.m.d.

Influenţe persane au apărut în Ţările Româneşti încă din secolele XIV-XV. Pe cale indirectă, prin filieră bizantină a intrat la noi caftanul, cea mai importantă piesă de port de origine persană, în costumul de curte românesc din secolele XIV–XVII. Prin legături directe, de comerţ cu Orientul, au pătruns la noi obiecte de lux importate din zona culturală persană: ceramică şi faianţă, covoare, cingători de mătase, caşmiruri, ţesături (catifea şi mătase brodată, tafta, atlaz, şaluri de bumbac înflorate).

Prin intermediul unor asemenea obiecte s-a manifestat influenţa persană şi asupra artelor decorative româneşti — în broderiile Movileştilor şi ale curţii lui Vasile Lupu, în decorul pictat al pridvoarelor brâncoveneşti, în sculptura decorativă a portalurilor şi ancadramentelor de ferestre (Goleşti, Hurezi, Cozia, ş.a.), în ornamentaţia în stuc (Fundenii Doamnei, Mogoşoaia — bolta foişorului, Potlogi, Antim, etc.). În arhitectură, o serie de elemente — chioşcuri, cuhnii, băi, boltirea pe trompe, arcul în acoladă — sînt de aceeaşi provenienţă persană. Motive decorative turco-persane (flori — ca laleaua, zambila, trandafirul de Isfahan, acantul în variante orientale, motivul frecvent al palmetei, vasul cu flori, etc.) se întîlnesc în ornamentaţia parietală, în ţesături, broderii, orfevrerie, miniaturi. În afară de motivele în sine, însuşi *spiritul* decorativ de îndepărtată origine persană se recunoaşte în meandre, în curbe şi contracurbe, în traseele totdeauna ondulate (Anca Vasiliu).

De remarcat, de asemenea, sînt reflexele acestor elemente şi la nivelul producţiilor artizanale rustice: în gustul pentru decorul floral şi peisajul orientalizant care împodobeşte exteriorul bisericilor, în interpretarea formelor şi motivelor ceramicii de Iznik (în ceramica de Horezu). În fine, şi manuscrisele romanelor orientale din literatura noastră populară (*Halima*, *Sindipa*, *Archirie şi Anadan*, *Varlaam şi Ioasaf*, ş.a.) sînt ornate cu miniaturi influenţate de ilustraţia persană; la fel ca tipăriturile lui Antim Ivireanu, cu frontispicii incluzînd motive de origine persană.

CIVILIZAŢIA ŞI CULTURA INDIANĂ

Subcontinentul indian. • Civilizaţia Indus. • Arienii şi imperiile succesive. • Organizarea socială. Castele. • Regalitatea. • Organizarea administrativă. • Agricultura şi meşteşugurile. • Schimburile comerciale. • Locuinţa. Îmbrăcămintea. Alimentaţia. • Educaţia. • Căsătoria. Situaţia femeii. • Dreptul şi justiţia. • Sistemele religioase. • Buddhismul. • Doctrinele filosofice. • Ştiinţa. • Arta indiană. Templele. • Sculptura şi pictura. • Estetica artei indiene. • Muzica. • Limba şi literatura vedică. • Marile epopei. • Teatrul. • Difuziunea şi influenţa culturii Indiei.

SUBCONTINENTUL INDIAN

O prezentare sintetică a istoriei, civilizației și culturii Indiei — care acoperă o perioadă de aproape cinci milenii, desfășurîndu-se pe un subcontinent de 4 860 000 km², unde o populație eterogenă și numeroasă (de peste 800 de milioane de locuitori — inclusiv Bangladesh și Pakistanul) vorbește 500 de limbi — implică nu puține dificultăți. Între culturile antichității, cultura indiană nu poate fi comparată — ca extensiune, varietate și durată — decît cu cea chineză. India și China sînt, dealtfel, singurele țări mari care prezintă o neîntreruptă continuitate culturală fondată pe tradiții care urcă pînă în mileniul al III-lea î.e.n., tradiții permanente și azi. Lunga istorie a Indiei, cu invaziile, războaiele și nenumăratele ei conflicte interne și externe; bogăția și varietatea aspectelor sale culturale, diferențele enorme de nivel de civilizație și cultură dintre populațiile sale[1], pot crea o impresie de adevărat haos. În realitate, un efort de sinteză poate duce la desprinderea principalelor linii directoare ale spiritului indian în cîmpul civilizației și al culturii; și poate sugera, în această imensă varietate, o relativă unitate, un stil propriu.

Poziția și condițiile geografice înseși ale subcontinentului indian au determinat în mod evident varietatea și denivelările. Autohtonii își numeau țara *Jambudvipa* — „insula fructului jambu" (un fruct local mic și negru, asemănător ca aspect măslinei uscate). Denumirea actuală vine de la fluviul Sindhu, devenit în persană Hindhu, iar în greacă Indos. India (în limbile indiene: *Bharatvarsa* — „subcontinentul India"), înconjurată de trei părți de Oceanul Indian, este limitată în nord de lanțul Himalayei (cei mai înalți munți din lume, atingînd 8 800 m), care o desparte de podișul Tibetului; dar prin ale cărui văi și trecători invadatorii au putut pătrunde ușor în regiunile bogate ale Indusului (azi, în Pakistan) și ale Gangelui, cel mai mare fluviu al subcontinentului.

Imensele cîmpii fertile ale acestor artere vitale pentru agricultură și comerț care sînt principalele fluvii din nordul Indiei — unde s-au născut și marile sale imperii — alternează cu jungla (cu fauna sa caracteristică: elefanți, tigri, bizoni, rinoceri, crocodili, etc.), cu stepe și deșerturi la fel de imense; în timp ce India meridională este ocupată în cea mai mare parte de podișul Dekkan, cu cîmpii dar și cu munți înalți pînă la 2 500 m. În zonele deșertului și ale junglei dominate de o climă toridă pătrund și vînturile înghețate dinspre Himalaya; în schimb, în bazinele largi ale fluviilor cu cele mai vaste cîmpii aluvionare ale lumii tropicale ploile musonului permit să se obțină, în mod normal, două recolte pe an.

[1] În India, care încă acum două mii de ani a creat sisteme filosofice de o mare profunzime de gîndire, există triburi care pînă de curînd se aflau în faza de civilizație paleolitică!

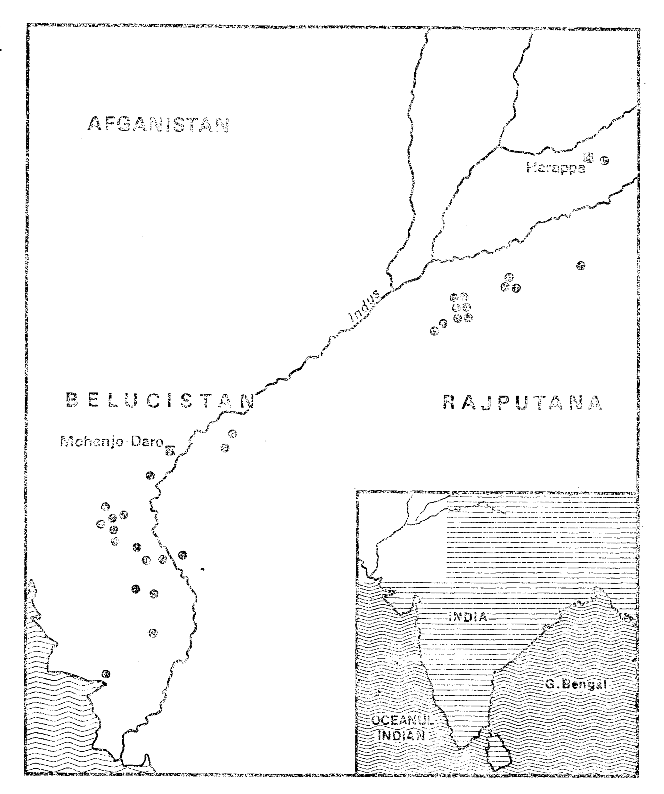
CIVILIZAŢIA INDUS

Într-una din aceste regiuni de cîmpie din partea nord-vestică a Indiei, în zona fluviului Indus, s-au descoperit în urmă cu şase decenii urmele unei civilizaţii istorice: civilizaţia Indus. A fost marea descoperire arheologică a secolului.

Pe un teritoriu depăşind în lungime — de la nord spre sud — 1 600 km, cu o suprafaţă de aproximativ un milion km², s-au găsit urme de aşezări omeneşti la o adîncime de pînă la 18 m faţă de nivelul actual al solului. Cercetările efectuate cu carbon radioactiv au arătat că datau din 2800 î.e.n. şi chiar din 3150 î.e.n. Triburile de păstori şi agricultori din această regiune creşteau vite şi cultivau cîmpurile, irigîndu-le. Probabil că ei au fost acei autohtoni dravidieni, oameni mici de statură, cu pielea de culoare închisă, ai căror urmaşi numără şi azi în India peste o sută de milioane de suflete. Foloseau unelte de piatră, de aramă, mai tîrziu şi de bronz; făceau la roată vase de ceramică, bine arse, subţiri, fin decorate cu motive geometrice sau luate din natură, vase al căror stil arată o oarecare asemănare cu ceramica de pe platoul iranian.

Înainte deci de anul 2500 î.e.n. s-a constituit în valea Indusului una dintre civilizaţiile cele mai spectaculoase ale antichităţii. Cele peste 100 de aşezări proto-urbane descoperite pînă în prezent (fiecare ocupînd o suprafaţă de cel puţin 6—10 ha) erau grupate în jurul a două mari centre urbane, aflate la o depărtare de 600 km unul de altul: Mohenjo-Daro în sud, în actuala provincie Sind, şi Harappa, în nord, în Penjab. Datele arheologice furnizate de toate localităţile explorate pînă azi prezintă — pe un teritoriu atît de întins — o surprinzătoare unitate de nivel şi de stil de civilizaţie.

Oraşele Mohenjo-Daro şi Harappa — fiecare cu o circumferinţă de peste 5 km — atinseseră în jurul anului 2500 î.e.n. dimensiuni urbanistice cu care nu se putea compara nici un alt oraş din lume, din acel timp, în afară de Ur — căruia însă îi erau superioare sub multe aspecte de civilizaţie. Mohenjo-Daro şi Harappa prezintă cel dintîi model de planificare urbanistică din istorie cunoscut pînă azi. Erau proiectate conform unor riguroase principii edilitare (dealtminteri, la fel ca celelalte oraşe mai mici), cu străzi principale drepte şi largi pînă la 10 m, din care porneau străzi laterale la fel de drepte, paralele şi perpendiculare pe străzile principale, largi de 2—3 m şi uneori în trepte. Străzile erau bine întreţinute, uneori pavate cu lespezi de piatră şi aproape totdeauna prevăzute cu canale subterane de scurgere. Murdăriile şi resturile menajere erau colectate în haznale, prin conducte de teracotă. Din loc în loc se aflau fîntîni publice — dar multe case aveau în interior puţuri proprii. Casele erau de-a dreptul impunătoare: zidite în cărămidă bine arsă, cu unul sau mai multe etaje, cu un sistem eficient de canalizare — şi chiar cu camere de baie ! Planul urbanistic respecta anumite criterii, probabil şi de ordin astrologic: străzile, toate paralele şi perpendiculare, erau trasate numai pe direcţia nord-sud şi est-vest. Fortăreaţa era situată la extremitatea vestică a oraşului, iar zona rezidenţială, în partea de răsărit. Un sistem unitar de fortificaţii nu apare; dar citadela era apărată întotdeauna de parapete înalte de 12—15 m, din lut bătut şi învelit cu cărămizi arse, dispuse cu o regularitate perfectă, — parapete sau ziduri de incintă care aveau la anumite distanţe şi turnuri de apărare.

6. Valea Indusului, cu localizarea a 36 de centre de civilizaţie identificate, prospere către 2500 î.e.n.

Fortăreaţa — care avea în incinta ei, pe lîngă alte edificii de interes public, şi un mare bazin ritual (de 12 m pe 7 m) şi portice cu coloane — era, după toate probabilităţile, reşedinţa regelui-sacerdot suprem. La Mohenjo-Daro, în apropierea bazinului ritual, un edificiu impunător era probabil un colegiu sacerdotal. Un altul, se pare că adăpostea întrunirile publice. Tot aici se aflau şi centrul comercial şi cel artizanal, atelierele şi depozitele de grîne (conţinînd, se crede, produsele colectivităţii întregi). Depozitul de grîne din Mohenjo-Daro ocupa o arie de 46 m pe 23 m; cele 12 din Harappa, mai mici, aveau alături 18 platforme circulare de cărămidă cu respectivele mori de piatră pentru măcinat. Fapt ciudat este că, pînă acum, n-au fost identificate nici un templu şi nici un palat regal — ceea ce lasă mai nelămurită organizarea socială şi politică a civilizaţiei Indus.

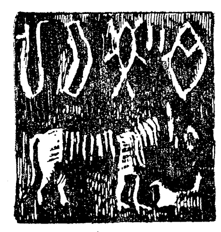
În orice caz, „e clar că este vorba de un sistem social şi politic autoritar şi ierarhic: fără un sistem de acest tip ar fi inexplicabilă unitatea găsită în oraşele harappiane de la un capăt la altul al ariei vaste ocupate de această civilizaţie" (E. Whitehouse). Nu se ştie dacă oraşele erau guvernate de sacerdoţi în numele zeilor (ca în Sumer), sau de regi (ca în Babilon), sau de monarhi-sacerdoţi (ca în Egipt) — pentru că nu s-au găsit nici temple sau palate, nici morminte regale sau obiecte funerare, şi nici nume de căpetenii sau relatări ale faptelor lor n-au rămas. — În schimb numeroasele case mari şi bine construite din Mohenjo-Daro dovedesc existenţa unei clase medii foarte prospere — în special de negustori, desigur, — în timp ce locuinţele foarte

modeste, sărăcăcioase chiar, par să fi fost cele ale lucrătorilor-sclavi sau semisclavi. Muncitorii agricoli erau cu siguranţă foarte numeroşi. În rest, nu ştim deocamdată nimic referitor la eventuala aristocraţie şi funcţionărime, sau la regi şi sacerdoţi, sau la organizarea militară, a meşteşugarilor şi a negustorilor.

Comerţul, pe mare şi pe uscat, trebuie să fi fost foarte dezvoltat. Unele asemănări dintre oraşele mari din valea Indusului şi cele din Mesopotamia indică existenţa unor legături comerciale intense. Din valea Indusului se exporta mai ales fildeş, aur, bumbac, precum şi articole dintre cele mai variate (piepteni din materiale diferite, pietre semipreţioase, lucrate sau în stare naturală, — chiar şi maimuţe şi păuni). Se importau ţesături şi ulei vegetal din Sumer, argint îndeosebi din Iran, aramă din zona Arabiei, jad din Asia Centrală ş.a.m.d.

O dezvoltare remarcabilă au cunoscut-o meşteşugurile — şi tehnologia în general. În valea Indusului erau cunoscute bărcile cu pînze, roata (fie pentru care, fie pentru confecţionarea vaselor de lut), precum şi metalurgia, cum o dovedesc numeroasele obiecte de aramă, aur, argint şi plumb, — şi chiar de bronz (de o calitate inferioară însă bronzului din Mesopotamia). Se executau vase frumoase de metal martelat, precum şi rafinate obiecte de podoabă — de aur, argint, aramă, pastă de steatită, scoici, agată şi cornalină.

Fără a ţine seama îndeosebi de aceste contacte comerciale intense cu alte regiuni, nu s-ar putea explica evoluţia atît de rapidă a civilizaţiei Indus. Produsele sale însă (unelte, arme, obiecte de ceramică, bijuterii, sigilii, statuete de teracotă sau de bronz, etc.) prezintă o indubitabilă originalitate. Scrierea folosită de această civilizaţie (scriere încă nedescifrată), care nu se aseamănă cu nici o altă grafie antică, a apărut şi s-a dezvoltat independent (la fel, dealtminteri, ca scrierile sumeriană, egipteană, chineză, etc.). Este o scriere, nu alfabetică, ci probabil silabică (folosind şi ideograme) şi — dat fiind că semnele sînt însoţite adeseori de accente — avînd un sistem fonetic dezvoltat. Pînă în anul 1977 au fost identificate 396 de simboluri.

Imagini de pe sigilii găsite la Mohenjo-Daro. Mileniul III î.e.n.

Inscripţiile — care încep de la dreapta la stînga, dar în rîndul al doilea de la stînga la dreapta, ş.a.m.d. — sînt în general scurte, de numai 6 semne (cea mai lungă are 17). Au fost găsite inscripţii pe fragmente de ceramică, pe tăbliţe de aramă şi pe sigilii.

Pe lîngă artele minore amintite mai sus, civilizaţia Indus se remarcă şi prin marele număr de figurine — oameni sau animale — şi de care cu roţi

pline, de teracotă; puţine sînt figurinele de piatră sau bronz, găsite pînă azi. Civilizaţia Indus a excelat însă în sigilii — de piatră şi în special de steatită[2] — din care s-au descoperit cîteva mii de exemplare. Rostul lor precis nu este încă lămurit. Au de obicei forma pătrată; sigiliul cilindric de tip mesopotamian era necunoscut aici. Sigiliile poartă, gravate, inscripţii hieroglifice şi figuri de animale — rinoceri, tigri, elefanţi, antilope, crocodili, zebu, bovine şi — foarte des — un tip de bou cu un singur corn (reprezentat alături de un obiect în formă de lampă pe o măsuţă cu un picior). Animalele sînt desenate foarte realist. Sînt figurate însă şi animale fantastice — cu cap de om şi corp de elefant, sau cu coarne de taur, sau cu partea anterioară de capră, sau cu cea posterioară de tigru, — într-un ansamblu de scene care par a fi avut un caracter religios.

Dealtfel, reprezentările artistice sînt singurele documente de care dispunem privind viaţa religioasă din valea Indusului în mileniul al III-lea î.e.n. Figurinele de teracotă înfăţişînd o femeie aproape nudă sugerează existenţa unui cult al Zeiţei-Mame; iar cele de femei însărcinate sau cu un copil în braţe, un eventual cult al fecundităţii. Alte obiecte fac admisibilă practica unui cult al falusului (cult care a mai supravieţuit[2] şi după invazia arienilor aici). Figurile umane gravate pe sigilii alături de un elefant, un tigru, un rinocer, un bivol, etc., par a-l prefigura pe zeul indian de mai tîrziu Şiva în chip de domn şi stăpîn al animalelor. Iar faptul că pe unele sigilii este figurată şi înfruntarea rituală a taurului (ca în Creta), ar putea duce la concluzia că acest animal era adorat aici. În legătură cu un posibil cult al morţilor, singurul indiciu deocamdată sînt cele 53 de morminte individuale descoperite la Harappa, în care corpurile — toate aşezate în direcţia nord-sud — au fost înmormîntate la un loc cu numeroase vase, ornamente şi obiecte de toaletă; ceea ce denotă o credinţă într-o viaţă de după moarte.

Civilizaţia Indus a intrat într-o fază de declin către anul 1900 î.e.n., după o perioadă de prosperitate de cel puţin o mie de ani. Nu se ştie care au fost cauzele sfîrşitului acestei civilizaţii. După M. Wheeler, cauzele principale ar fi fost despăduririle masive (cărămida întrebuinţată în imensele construcţii cerea mult combustibil pentru a fi arsă), fapt la care s-a adăugat neglijarea îngrijirii digurilor şi a canalelor de irigaţie — încît cu timpul deşertul şi jungla au înghiţit terenurile cultivabile. Nu sînt excluse nici alte cauze (dar dovezile în acest sens lipsesc), cauze sociale, interne. Iar după această perioadă de declin a urmat prăbuşirea definitivă, datorită invaziilor unor populaţii ariene din nord-vest (scheletele în dezordine găsite la Mohenjo-Daro sînt probabil urmarea unui masacru); populaţii care în scrierile lor de mai tîrziu îşi numeau divinitatea lor supremă Indra tocmai cu titlul de „distrugător de cetăţi".

Urme ale influenţei culturii Indus persistă în cultura indiană ulterioară propriu-zisă, în cultul Zeiţei-Mame, în cel al fecundităţii şi cel al falusului; în existenţa unei divinităţi protectoare a animalelor — Şiva — şi în venerarea vacii. „Dar cea mai importantă influenţă a acestei civilizaţii trebuie căutată în temperamentul pacific al poporului indian" (H. Kabir).

[2] Varietate fibroasă şi compactă de talc, din care în antichitate se confecţionau vase, statuete şi obiecte decorative.

ARIENII ȘI IMPERIILE SUCCESIVE

Se consideră că invazia ariană[3] s-ar fi încheiat în jurul anului 1500 î.e.n. Arienii — mult superiori ca forță de șoc, cu armele lor de bronz, cu arcurile compuse, cu caii și cu carele lor ușoare de luptă — au cucerit ținutul văii Indusului (Pendjabul de azi), nu însă fără a fi întîmpinat o rezistență înverșunată. Băștinașii dravidieni au fost fie exterminați, fie alungați spre sud, fie reduși în stare de sclavie. O parte au fost fără îndoială asimilați, proces în care predominanța absolută a revenit arienilor. Orgolioși de forța lor militară și de tenul lor alb, arienii (sau arii, cuvînt care are sensul de „nobili", „stăpîni") au evitat să se amestece — deși amestecul s-a produs, totuși, — cu autohtonii cu pielea de culoare foarte închisă[4].

Sînt cunoscuți sub numele de „arieni vedici" creatorii străvechilor texte ale *Vedelor*, texte care dau cele mai ample informații asupra credințelor și obiceiurilor, asupra vieții lor sociale și de organizare politică. Seminomazi la început, după cucerire au devenit sedentari, — agricultori, crescători de vite, meșteșugari. Erau împărțiți în clanuri și triburi, fiecare trib fiind condus de un rege ereditar, care era în același timp șef militar și judecător suprem. Căpetenia tribului (regele) avea pe lîngă el un grup de demnitari — în fruntea cărora era marele preot — și de luptători, de ale căror păreri regele trebuia să țină seama. În următoarea fază (neo-vedică, circa 1000-600 î.e.n.) războinicii arieni și-au întins dominația spre est, înspre regiunea Gangelui[5]. În această perioadă s-a răspîndit în toată India folosirea scrierii, s-au constituit cu delimitări precise castele cu sistemul lor rigid, s-a consolidat deasupra tuturor casta brahmanilor, s-au elaborat ultimele imnuri vedice și comentariile lor teologice, *brahmanele*.

În secolul al IV-lea î.e.n. perioada vedică s-a încheiat odată cu apariția buddhismului și a jainismului — cele două mari religii care se opuneau brahmanismului[5a], — precum și cu extinderea dominației persane asupra Pendjabului (nu însă și asupra zonei nord-estice a Gangelui). Sub dominația persană a ahemenizilor regiunea cucerită a devenit a douăzecea satrapie, trebuind să plătească cuceritorilor un tribut considerabil, dar continuîndu-și viața independentă în interior și împrumutînd din cultura cuceritorilor o nouă scriere, precum și anumite elemente stilistice noi în domeniul artei.

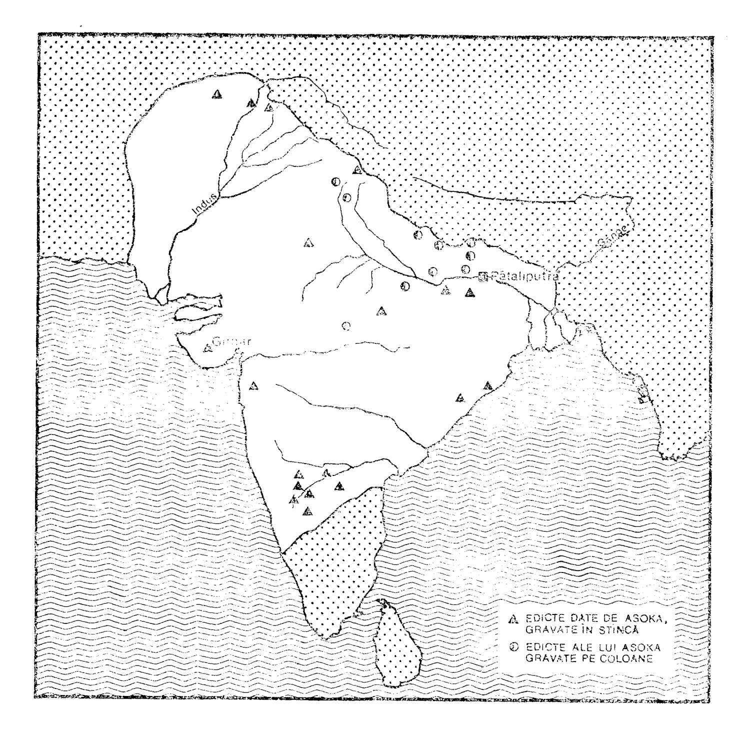
Centrul politic al Indiei ariene s-a mutat acum în zona Gangelui. Aici, în regatul Magadha, noul oraș Pataliputra va rămîne timp de mai bine de șase secole capitala imperiilor indiene ce vor urma. După o perioadă de tristă

[3] Descrisă în textele *Rig Vedei* ca un uragan ce se abate asupra orașelor întărite ale băștinașilor.

[4] Cuvîntul „castă" traduce aproximativ cuvîntul paleoindian *varna* care înseamnă „culoare".

[5] În această acțiune de cucerire au izbucnit conflicte între diferite grupări de războinici arieni. Un asemenea conflict — între Kauravași și Pandavași, două ramuri ale aceleiași dinastii — a devenit subiectul central al marei epopei *Mahabharata*.

[5a] Perioada vedică însă nu s-a încheiat *din cauza* buddhismului sau a jainismului (de fapt, autoritatea *Vedelor* a rămas constantă în India). Buddhismul și jainismul erau în dezacord cu brahmanismul, dar n-au căutat să-l desființeze. Cele trei religii au coexistat. — Perioadei vedice i-a urmat perioada „epică", a eposurilor; după care, pentru un interval de aproximativ șase secole informațiile ne lipsesc.

Imperiul Maurya în epoca lui Asoka

amintire a unei dinastii crude, rapace şi corupte (Nanda, 413-322 î.e.n.) şi după scurta eră de ocupaţie a Pendjabului de către Alexandru Macedon — eră care, stabilind contacte strînse cu cultura greacă, a fost binefăcătoare pentru cultura indiană — a urmat strălucita epocă a primului mare Imperiu indian, Maurya (322-185 î.e.n.), cu capitala la Pataliputra.

Reprezentantul ilustru al acestei dinastii Maurya şi una dintre cele mai mari figuri ale istoriei Indiei a fost Asoka, a cărui lungă domnie (273-232 î.e.n.) a rămas în amintirea poporului învăluită într-o aură de legendară măreţie. În timpul lui Asoka, Imperiul indian a atins momentul său de maximă extensiune, cuprinzînd aproape întreaga peninsulă. Începuturile domniei lui Asoka au fost marcate (spune tradiţia) de orori greu de imaginat; după care, o criză de conştiinţă l-a făcut să se convertească la buddhism şi să inaugureze o politică fundată pe o strictă observare a unor norme etice, — fapt care a făcut ca Asoka să devină personificarea idealului de suveran. Asoka a interzis sacrificiile de animale, s-a îngrijit de asistenţa medicală pentru oameni şi de asistenţa respectivă pentru vite; a introdus cultura plantelor medicinale aduse din alte ţări, a ordonat să se planteze arbori şi să se construiască fîntîni de-a lungul drumurilor, a fondat aziluri şi a construit 84 000 de temple mici *(stupa)* închinate lui Buddha. În timpul său călugării misionari au răspîndit buddhismul şi în alte ţări. (Totodată regele s-a arătat tolerant şi faţă de celelalte religii din India). Epoca sa, în fine, a fost şi o epocă de mare înflorire artistică.

După moartea lui Asoka, Imperiul Maurya începe să se destrame. La aceasta a contribuit, nu în mică măsură, şi reacţia brahmanilor, a căror pozi-

ţie de forţă conducătoare în stat era acum minată de buddhism, religie protejată de rege. În timpul a două dinastii uzurpatoare (Sunga, domnind 112 ani, şi Kauva, 45 de ani) India septentrională a fost invadată şi unele regiuni au fost ocupate, pentru perioade scurte, succesiv, de regii greci din Bactriana, de sciţi, de parţi, de huni, de alte populaţii nomade din stepele Asiei Centrale, Yueh-chi. Din rîndurile acestor ultimi invadatori, un grup (al kuşanilor) a reuşit — sub domnia celui mai important împărat al lor, Kaniska, — să-şi extindă dominaţia şi asupra Kaşmirului, iar în Asia Centrală, pînă în Turkestanul Oriental. Perioada kuşanilor (care a durat aproximativ două secole) a însemnat şi o nouă perioadă de înflorire (după strălucita perioadă Maurya) a artei buddhiste[6]. Noul stil creat acum („arta Gandhara") este caracterizat de o vizibilă influenţă elenistică.

Imperiul Kuşan s-a prăbuşit sub atacurile perşilor sassanizi. O serie de mici state din nordul Indiei şi-au cîştigat independenţa sub conducerea unor satrapi locali, alte regate s-au constituit în centrul peninsulei (cel mai puternic, sub regele Andhra). În sec. IV e.n. o nouă dinastie, indiană, a fondat al treilea mare Imperiu — după Maurya şi cel Kuşan, — Imperiul Gupta (320-647). Noua dinastie a atins apogeul politic şi cultural sub Ciandragupta II, care îi alungă pe kuşani pînă în Afganistan. Urmaşii săi vor trebui să lupte timp de aproape un secol şi jumătate contra hoardelor invadatoare ale hunilor. Epoca Gupta a fost adeseori denumită — pentru rolul pe care l-a avut în dezvoltarea culturii — „secolul lui Pericle" al istoriei Indiei. Acestei perioade îi aparţine Kalidasa, cel mai mare poet al Indiei din toate timpurile. În sec. I e.n. a trăit şi marele dramaturg Shudraka, şi tot acum a fost scrisă şi capodopera literaturii erotice *Kamasutra* (important document de moravuri). În epoca Gupta s-au bucurat de cea mai largă difuziune fundamentalele opere politice şi legislative *Arthasastra* şi *Codul lui Manu*[7], precum şi capodopera fabulisticii indiene — elaborată la o dată incertă — *Panciatantra*. În acelaşi timp o mare dezvoltare a cunoscut şi literatura ştiinţifică, astronomia, matematica, medicina, chimia, iar artele au atins a doua mare perioadă de înflorire (după prima, din timpul lui Asoka).

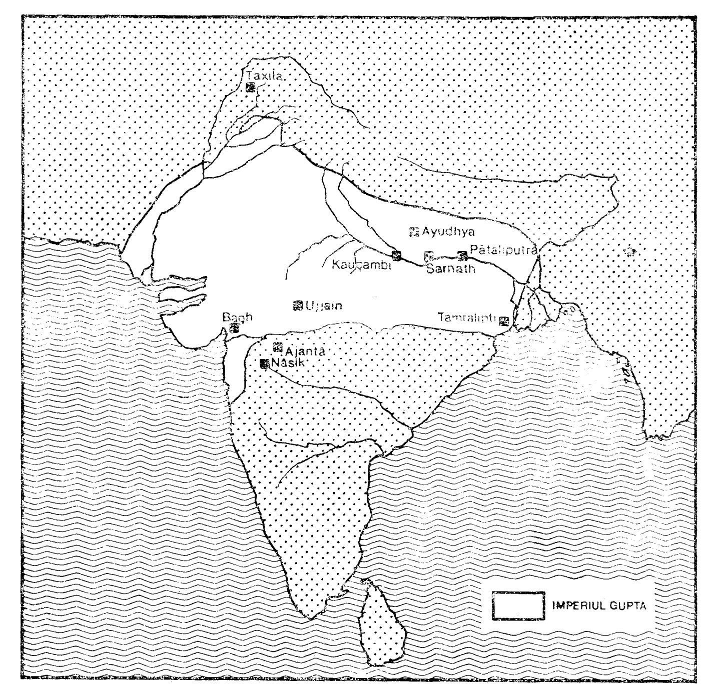
Ultimul mare rege indian a fost Harsa (606-647); mare protector al literelor şi artelor, a fost el însuşi poet, şi totodată protector al buddhismului (dar şi al brahmanilor).

Urmează o perioadă confuză de invazii (în anul 712 arabii ocupă Pendjabul), de conflicte interne şi de supremaţii politice alternative. Două dinastii din India septentrională (Chauhan şi Pratihara) inaugurează supremaţia aşa-numiţilor *Rajputi* — nobili războinici provenind fie din rîndurile invadatorilor, fie din ale băştinaşilor prearieni. Cu aceşti *Rajputi* — adevăraţi seniori feudali — se introduc în civilizaţia indiană elementele feudalismului (de tip asiatic). Aceste elemente vor deveni decisive pentru istoria Indiei după marea invaziea mahomedanilor, care, în 1192, la Delhi au învins statele indiene aliate.

În secolele al XIII-lea şi al XIV-lea, după invaziile mongole în regiunile nordice (Gengis Khan în 1221, Tamerlan în 1398), în India au apărut mai multe regate musulmane, dintre care mai important a fost sultanatul Bahmani în ţinutul Dekkan, care a durat pînă în 1527. A urmat, pentru o lungă

[6] Între altele, regele Kaniska a construit — se spune — şi un imens monument funerar (*stupa*) cu un turn a cărui înălţime depăşea 100 m.

[7] *Arthasastra* datează din perioada Maurya; iar *Codul lui Manu* este mult anterior epocii Gupta.

Imperiul Gupta, cu centrele de civilizație și cultură cele mai importante

perioadă de timp, dinastia Moghul (1526-1857), a cărei domnie a început după debarcarea lui Vasco da Gama pe Coasta Malabar (1498) și a continuat după înființarea — în jurul anului 1600 — a companiilor comerciale engleze și olandeze pentru India, și după stabilirea aici a primelor escale comerciale franceze (1668). Dinastia Moghul a dispărut cînd India a devenit dominion britanic (1757).

ORGANIZAREA SOCIALĂ. CASTELE

Instituția socială caracteristică a Indiei ariene, instituție veche de trei mii de ani, este *casta*[8].

Casta este o grupare închisă, formată din persoane care au aceeași origine, aceleași ocupații, exercitînd un anumit tip de profesiuni și avînd drepturi și îndatoriri bine precizate, tradiții și o ideologie bine determinată — moșteniri pe care le respectă cu cea mai mare strictețe. Înalta considerație de care se bucura principiul diviziunii în caste era bazată și era motivată de o anu-

[8] Cuvînt creat de portughezi (din lat. *castus*, „pur, curat, neamestecat") și aplicat la societatea Indiei încă din sec. XV; dar cu sensul de „grup exclusiv" apare abia la începutul sec. XVII (cf. L. Dumont). Regimul castelor se întîlnește și la alte popoare, asiatice sau africane; dar nicăieri nu este instituit cu atîta rigoare ca în India, unde a devenit fundamentul întregului organism social, politic și religios.

mită concepție religioasă, propagată și apărată de brahmanism. Potrivit acestei concepții omul este de la naștere destinat — în funcție de actele meritorii sau nedemne săvîrșite în decursul existențelor sale anterioare — să aparțină uneia sau alteia din caste, fără a putea trece dintr-una într-alta[9]. Obligația fiecăruia este să-și îndeplinească îndatoririle pe care i le impune casta sa; și să-și aștepte după moarte existența următoare cînd, eventual, va renaște într-o altă castă, superioară. Cel care nu aparținea uneia din cele patru caste, însemna că nu avea nici o existență socială propriu-zisă. Fiecărei caste îi reveneau atribuții și funcții bine definite, — care dealtminteri se păstrează pînă azi. Prescripțiile erau — și sînt încă — foarte severe și precise. Membrul unei anumite caste trebuia să respecte în modul cel mai strict obiceiurile și tradițiile castei lui. Se putea căsători numai cu o persoană din aceeași castă, nu putea mînca la un loc cu un membru al unei alte caste, nu avea voie să consume o mîncare pregătită de cineva care aparținea unei caste inferioare, etc. Nerespectarea acestor prescripții atrăgea după sine diferite feluri de pedepse, dintre care cea mai grea era excluderea din castă; ceea ce însemna ca cel pedepsit să fie privat de orice drept și de orice protecție contra oricărui fel de risc, însemna să fie repudiat de toți ai săi: o adevărată „moarte civilă".

Organizarea societății indiene în caste a fost codificată de brahmani în jurul anului 1000 î.e.n.[10].

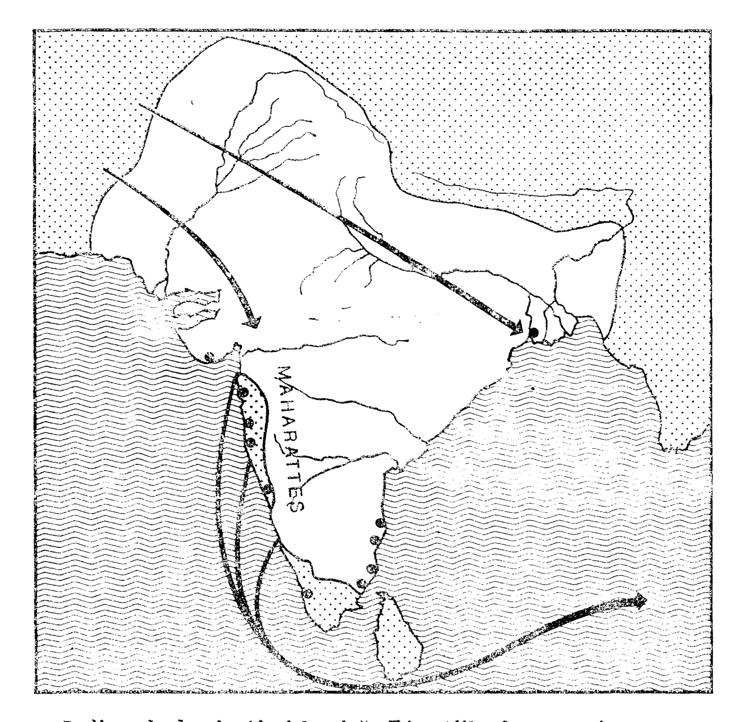
În fruntea acestei ierarhii se afla casta brahmanilor, a preoților. Brahmanul („cel ce posedă puterea sacră") era deținătorul de drept și de fapt al tradiției. Se dedica vieții religioase și intelectuale, îndeplinea sacrificiile rituale, transmitea și comenta învățăturile *Vedei*. Cuvîntul *brahman* însemna totodată și preot, și principiul absolut, principiul divin, pe care el îl slujea prin funcțiile ce îi reveneau[11]. Esența castei brahmanilor se identifica cu sacrul; brahmanul era — și este considerat și azi — nu numai un „maestru" (un *guru*), ci chiar un zeu printre oameni. Înconjurat de cel mai mare respect, el beneficia de o serie de prerogative și de privilegii. Putea primi donații, imobile, domenii întinse, sate întregi; donații în schimbul cărora brahmanul, după ce îl învățase pe donator să considere donația sa ca o obligație morală care în schimb va face să fie iertat de orice păcat săvîrșit de el, îl asigura că va fi răsplătit în decursul vieților sale viitoare[12].

[9] La început trecerea dintr-o castă în alta era permisă. De asemenea, era admisă căsătoria între membrii a două caste diferite. În curînd însă s-au instituit bariere rigide între caste.

[10] La origine, sistemul castelor a fost instituit de invadatorii arieni ca o demarcare și o barieră între cuceritori și indigenii supuși. Numai buddhismul nu a ținut seamă de acest sistem. Nici Islamul n-a combătut sistemul de castă. Musulmanii erau interesați să îi convertească pe autohtoni la islamism, dar nu au căutat să introducă nici o reformă în structura societății hinduse.

[11] La început, în timpurile străvechi ale elaborării *Vedelor*, cuvîntul „brahman" traducea formula magică pronunțată de preot în timp ce efectua sacrificiul. Puterea formulei magice și a sacrificiului însuși, transferată asupra întregului Univers, a făcut ca și cei a căror prerogativă era efectuarea acestui act de cult, adică preoții, brahmanii, să se considere ei înșiși și să fie considerați *bhudeva* — „oameni-zei" (cf. A. Bertholet). Dar *brahman* (principiul absolut) și *brahmana* (castă) sînt două cuvinte cu sens diferit, deci care nu trebuie confundate.

[12] Azi, brahmanii se bucură de un singur privilegiu de ordin religios — și anume că sacerdoții sînt recrutați exclusiv din această castă. Ceilalți brahmani se dedică diferitelor profesiuni și ocupații. Constituția Indiei nu prevede nici un privilegiu pe baza apartenenței la una din caste. Mai degrabă membrii castelor inferioare, nedreptățiți timp de secole, beneficiază de anumite avantaje.

India sub dominaţie islamică. Direcţiile de expansiune musulmană înspre Indonezia. (Zonele punctate corespund extinderii Imperiului Moghul în sec. XVII. Punctele indică centrele comerciale fundate de negustorii europeni)

Brahmanilor-sacerdoţi li se pretindea cunoaşterea desăvîrşită a Cărţilor sacre, precum şi o conduită morală ireproşabilă. Erau întreţinuţi de stat întrucît se considera că funcţia lor sacerdotală servea interesele colectivităţii. Nu plăteau nici un fel de taxe sau impozite. Nu li se putea aplica pedepse corporale, nu puteau fi — pentru nici un motiv — torturaţi sau condamnaţi la moarte. Cea mai grea pedeapsă ce li se putea aplica brahmanilor era să li se taie părul, pe care-l purtau adunat în coc pe creştet sau pe o tîmplă[13]; pedeapsă care implica excluderea din castă, cu toate gravele consecinţe posibile. Nu erau deloc simpatizaţi de membrii altor caste; mulţi erau oameni orgolioşi şi ipocriţi, sau profitori care abuzau de situaţia lor; unii se ocupau cu vrăjitorii, cu ghicitul, etc.[14]. Dar majoritatea lor erau demni de cel mai mare respect pentru viaţa simplă şi pioasă pe care o duceau, dedicîndu-se acţiunilor de binefacere; sau predînd în şcoli elementare, în cele mănăstireşti, ori în şcoli superioare, de rang universitar. În anumite epoci ale istoriei, sau cînd trăiau într-un mediu social compact buddhist — deci cînd erau lipsiţi de privilegii şi nu primeau donaţii — brahmanii erau constrînşi să îşi cîştige exis-

[13] Momentul de iniţiere brahmanică, marcat de actul tunsului ritual, intervenea la împlinirea vîrstei de 16 ani (vd. *Codul lui Manu*, I, 65).

[14] Practica arhaică a vrăjitoriei era respinsă de cărţile sacre. De asemenea, ghicitul; în schimb brahmanii se ocupau cu calculele astrologice şi astronomice, discipline care în India au cunoscut o largă dezvoltare.

tenţa practicînd tot felul de profesiuni laice, chiar dintre cele ce nu erau totdeauna considerate onorabile (de pildă, ca proprietari de case de joc, ca actori[15], perceptori, informatori, etc.).

A doua castă era cea a războinicilor *(kşatriya)*, a nobililor care deţineau funcţii de conducere (funcţii laice, nu spirituale) în stat. Sarcina lor era să studieze *Veda*, să apere poporul, să lupte şi să comande. Din această castă făceau parte şi regii. Anturajul regal se compunea de asemenea din *kşatriya*, dar mulţi din această castă se ocupau şi cu alte profesiuni rentabile, mai ales cu comerţul. Mulţi *kşatriya* au excelat şi în domeniul literaturii şi al filosofiei. Conştientă de valoarea şi de rolul său casta războinicilor nobili se bucura de multe privilegii şi nu era totdeauna în termeni buni cu casta rivală, a brahmanilor.

După cele două caste conducătoare urma casta „oamenilor liberi" *(vaisya)*, căreia îi aparţineau micii sau marii proprietari, negustorii şi membrii altor profesiuni şi ocupaţii lucrative. Era casta care suporta cele mai grele sarcini fiscale, trebuind să întreţină prin contribuţiile lor pe membrii celor două caste conducătoare. *Vaisya* au avut însă şi posibilităţile de a face avere, de a ajunge la funcţii relativ înalte şi de a se bucura de multă consideraţie.

Ultima castă era cea a servilor *(sudra)*, căreia la început i-au aparţinut autohtonii dravidieni cuceriţi de invadatorii arieni; apoi şi arienii decăzuţi sub raport economic (deşi nu starea economică decidea apartenenţa la o anumită castă). Cei din casta *sudra* puteau poseda bunuri funciare şi alte bunuri imobiliare. Acestei caste îi aparţineau şi meseriaşii şi agricultorii. Aveau întrucîtva o situaţie de iobagi, depinzînd de stăpînii lor. Le erau rezervate şi ocupaţiile manuale cele mai umile şi nu aveau acces la temple. Li se impunea să mănînce numai ceea ce rămînea de la masa stăpînilor, să se îmbrace cu veşminte vechi şi să folosească doar obiecte uzate. Legile însă recomandau să fie trataţi cu blîndeţe. Într-adevăr, cei din casta *sudra* au fost protejaţi de legi şi obiceiuri împotriva unei exploatări abuzive. De pildă, stăpînul lor era obligat să le acorde un contract în care specifica condiţiile de muncă şi de remunerare; iar dacă nu respecta aceste condiţii, stăpînul putea fi dat în judecată. Erau obligaţi la corvezi în beneficiul statului (două zile pe lună), nu puteau participa la viaţa religioasă a comunităţii şi le erau interzise *Vedele*. „Dacă un *sudra* va îndrăzni să recite un imn din *Rig Veda* — se spune într-un vechi text de legi — să i se taie limba; iar dacă va asculta aceste imnuri, să i se toarne în urechi plumb topit".

În afara castelor se aflau „cei pe care nu trebuie să-i atingi" (= *paria*; cuvînt străin, nu apare în vocabularul sanscrit). Acestora le reveneau ocupaţiile cele mai dispreţuite, — de vînători, pescari, măcelari, călăi, măturători, gropari, vînzători de băuturi alcoolice, ş.a. Categoria celor mai dispreţuiţi, *paria* trăiau în cartiere sau în sate separate, mîncau din vase sparte, se îmbrăcau cu veşmintele luate de la morţii de curînd îngropaţi, puteau fi chiar şi omorîţi de către brahmani, nu trebuiau să se arate celor din alte caste pentru ca vederea lor să nu-i „spurce" pe aceştia; iar cînd cineva îi privea, cel aparţinînd uneia din caste trebuia să îndeplinească un act ritual de purificare.

În afara castelor se aflau şi străinii în trecere prin India, — negustori, călători, soli, oameni de litere sau învăţaţi veniţi pentru studii, etc. Aceştia se bucurau totuşi de oarecare consideraţie; dar cei din primele două caste —

[15] Dar actoria a fost întotdeauna socotită o profesiune onorabilă. Actorii şi artiştii aveau de obicei şi o bună pregătire filosofică.

brahmanii și *kșatriya* — nu puteau să stea la masă cu ei. De asemenea, în afara și deasupra ierarhiei castelor se situau și pustnicii, care se izolaseră voluntar de societate, și care erau foarte respectați. Dealtminteri, pustnici puteau deveni numai membrii celor trei caste superioare. În fine, ultima categorie o formau sclavii.

Aceștia aveau în general o situație mai bună decît sclavii din alte țări ale antichității. Prizonierii de război rămîneau în stare de sclavie doar timp de un an. Condamnații de drept comun, datornicii insolvabili sau cei ce serviseră drept gaj în cadrul unui contract încheiat erau eliberați din sclavie la expirarea termenului stabilit. Numeroși sclavi se aflau pe domeniile regale; mai puțini în mine și ateliere. Majoritatea sclavilor din India erau sclavi de ai casei. Aceștia erau cumpărați sau primiți în dar, și puteau fi transmiși altor stăpîni cînd erau lăsați ca moștenire. Negustorii, mai ales arabi, furnizau curților regale numeroase sclave, — cîntărețe, dansatoare, doici, etc. Dispoziții legale care să le ușureze viața existau prea puține; de pildă, o sclavă gravidă nu putea fi vîndută; dacă o sclavă fusese sedusă de stăpînul ei și avusese un copil, stăpînul era obligat să o elibereze împreună cu noul născut; apoi sclavii puteau asista la o sărbătoare religioasă anuală celebrată exclusiv pentru ei.

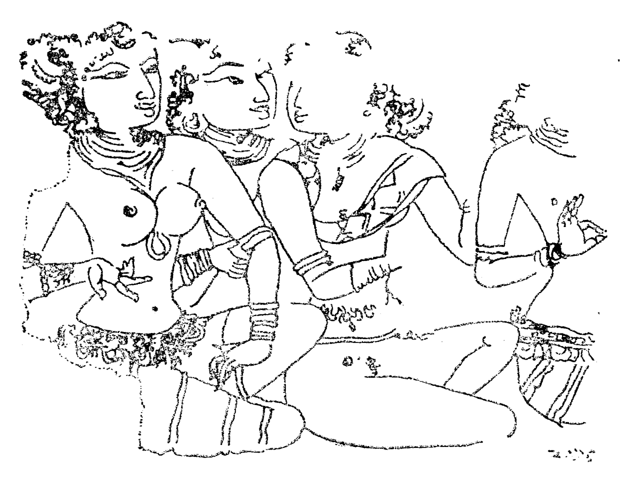
REGALITATEA

Sistemul castelor privilegia considerabil casta sacerdotală a brahmanilor, asigurîndu-le preeminența absolută în viața intelectuală și spirituală a Indiei. Dar, cu toată autoritatea morală și socială cu care era învestită casta brahmanilor (ca miniștri, ca înalți demnitari ai statului), ordinea politică a statului era garantată de puterea temporară a regelui, care aparținea castei *kșatriya*. Peste tot în marile epopei indiene nobilul războinic apare pe primul plan, el este deținătorul forței și organizatorul justiției.

Regele însuși este un *kșatriya*. La început, regele era ales de nobilii clanului; apoi monarhia a devenit ereditară, Regele era considerat o ființă predestinată, guvernarea sa era „de drept divin". Dar regele nu-și aroga nici un drept divin. Regalitatea indiană nu era nici teocratică și niciodată n-a fost nici absolută. În India instituția monarhică a apărut ca o instituție pur umană. Ea era moderată de două considerente de care regele trebuia neapărat să țină seama: de respectarea tradiției care atribuia o autoritate morală necontestată brahmanilor și de dreptul poporului de a fi guvernat cu dreptate. În principiu, regalitatea avea adeziunea poporului, întrucît regele trebuia să-l apere de dușmanii din afară, să-l protejeze contra opresiunii, să asigure buna stare economică a țării, să dea dovadă de generozitate și de toleranță religioasă, să asigure văduvei și orfanului existența, să garanteze respectarea tradiției și obiceiurilor. „Toți oamenii sînt copiii mei. La fel ca pentru copiii mei, doresc ca ei să aibă tot binele și toată fericirea pe această lume și în lumea cealaltă. Aceasta este ceea ce doresc eu pentru toți oamenii" — sună o inscripție a regelui Asoka. — În practică însă, acest ideal de regalitate a fost foarte rar realizat în istoria Indiei.

Regele guverna cu ajutorul miniștrilor, a adunării reprezentanților poporului și a funcționarilor. E adevărat că aceștia aveau doar un vot consul-

tativ, dar au fost şi cazuri cînd ei l-au înlăturat pe suveranul care s-a dovedit incapabil. În situaţii deosebite regele era secondat de alte două adunări — o curte de justiţie şi consiliul de război. Încă de la începuturile afirmării buddhismului (sec. V î.e.n.) regii Indiei s-au folosit de sprijinul acestei noi religii,

Femei de la curtea regală. Pictură din templul din Brihadisvara (sec. X e.n.)

care — spre deosebire de brahmanism — conceda mai multă libertate de acţiune regalităţii, situînd-o în afara şi deasupra castelor, atribuindu-i dreptul şi obligaţia de a promova ordinea şi legalitatea, ca şi cum ar guverna în baza unui „contract social".

De la sfîrşitul secolului al IV-lea î.e.n. datează tratatul politic al lui Kautilia, intitulat *Arthasastra*, considerat „cea mai importantă operă asupra artei de a guverna din India antică, şi chiar una din operele de prim-plan din întreaga literatură politică mondială" (R. Wilhelm). Autorul — care, asemenea lui Machiavelli, subliniază primatul scopului politic urmărit asupra mijloacelor folosite — are extrem de sceptice vederi asupra caracterului oamenilor, indicînd diverse mijloace de guvernare (recomandări traduse probabil în practică de monarhi), ca de pildă, spionajul intern intensiv, coruperea unor personalităţi din ţara inamică, ş.a.m.d. Tratatul enumeră — cu pedanteria tipică lucrărilor teoretice indiene de orice tip — cele 7 temelii ale dominării, cele 6 metode de politică externă (pace, război, neutralitate, alianţă, atitudine ambiguă, intervenţie armată imediată), cei 6 „spini" care ameninţă să-l „înţepe" pe rege (bandiţii, falsificatorii, scamatorii, muzicanţii, dansatoarele, vindecătorii şarlatani), etc. Document interesant de gîndire politică a Indiei antice, *Arthasastra* aduce numeroase informaţii şi asupra vieţii sociale şi organizării administrative a Indiei.

ORGANIZAREA ADMINISTRATIVĂ

Această organizare administrativă, extrem de precisă şi de minuţioasă, este cu atît mai surprinzătoare cu cît se aplica unor teritorii imense, şi la o dată cînd nici o altă civilizaţie nu putea oferi un model în această privinţă.

La bază stătea organizarea satului. Căpetenia satului răspundea de plata dărilor — produse agricole în natură — şi, secondat de un sfat de bătrîni, făcea dreptate potrivit unor norme de drept cutumiar. Cinci sau zece sate erau grupate sub autoritatea administrativă a unui şef care purta titlul de „păstor". Patru asemenea grupări formau un district, iar mai multe districte, o provincie. Respectivii şefi ai acestor unităţi, exercitînd şi funcţii judecătoreşti, vegheau de asemenea ca animalele apărate de lege să nu fie ucise, controlau vînzarea de băuturi alcoolice, ş.a.m.d. Satele, cu sistemul lor de economie închisă (în care intrau şi meşteşugarii locali), erau autosuficiente, ceea ce permitea o oarecare autonomie a satului. Distanţele enorme, mijloacele de comunicaţie foarte lente, ploile şi inundaţiile care duceau la izolarea unor întregi regiuni, făceau ca puterea centrală să nu-şi poată exercita direct autoritatea (decît periodic, prin inspectori) asupra provinciilor. — Exista şi o categorie de sate privilegiate — satele puse sub protecţia regelui — care erau scutite de dări şi în care nici funcţionarii administraţiei centrale nu puteau intra.

Impozitele erau foarte minuţios stabilite pentru fiecare familie şi pentru fiecare individ în parte, în funcţie de ceea ce posedau, de profesiune sau ocupaţie, de venituri şi de cheltuieli. La acestea se adăugau taxe variate — de folosinţă în comun a rezervelor de apă şi a sistemului de irigaţie, a păşunilor şi pădurilor, taxe vamale, pe profesiuni, pe schimburi comerciale, pe case de joc, pe paşapoarte, etc. — taxe nu rareori stabilite şi percepute de slujbaşi şicanatori şi corupţi. Totul se vărsa în trezoreria centrală, pentru ca statul să poată face faţă cheltuielilor — pentru curte, pentru armată, funcţionari, lucrări publice, instituţii de caritate şi asistenţă, pentru pensiile familiilor celor căzuţi în război sau ale funcţionarilor decedaţi în timpul funcţiei, etc.

Veniturile statului mai proveneau şi din alte surse, substanţiale. Regele exploata şi manufacturi sau ateliere proprii (de ţesut şi tors, de lucrat aurul şi argintul, de fabricat arme, de bătut monede), în care lucrau deţinuţii condamnaţi de drept comun, sau orfani, estropiaţi, femei repudiate de soţi, — toţi însă ca salariaţi. Considerabile bogăţii aducea exploatarea minelor (de aur, argint, cupru, fier, miniu, mercur, mica, etc.), care constituia monopol de stat. Exploatarea pădurilor, carierele de piatră sau de sare gemă, erau — la fel ca extragerea sării marine — de asemenea monopol de stat. În sfîrşit, tot statul îşi însuşea şi bunurile defuncţilor fără moştenitori.

Aparatul central administrativ îl avea în frunte pe rege. Teoretic, puterea regelui era nelimitată; practic însă, era limitată de un consiliu format din cel puţin trei membri (dar în unele epoci numărul acestora a ajuns pînă la 37). Membrii consiliului erau numiţi (funcţia lor devenind apoi ereditară) din sînul familiei regale, dintre conducătorii militari, căpetenile clerului sau dintre reprezentanţii — cei mai bogaţi — ai diferitelor corporaţii. Consiliul redacta legile şi dispoziţiile, se ocupa de finanţele publice, de problemele de politică externă, de numirea funcţionarilor superiori. În problemele mai importante, cel care decidea în ultimă instanţă era regele, ale cărui hotărîri aveau putere de lege. Dar uneori consiliul reuşea să-şi impună punctul său de vedere; sau ţinea locul regelui şi decidea în absenţa acestuia; sau şeful consiliului („primul ministru") conducea efectiv el treburile statului cînd regele se dovedea a fi inapt.

Administraţia centrală era împărţită pe departamente („ministere"), fiecare avîndu-şi atribuţii precise şi ierarhia sa de funcţionari. Şefii departamentelor („miniştrii") conduceau toate compartimentele vieţii publice, — fisc, contribuţii indirecte, vămi, comunicaţii, agricultură, mine, comerţ, antrepozite, navigaţie, păduri, monetăria statului, asistenţa publică[16]. De exemplu, „ministrul" pentru asistenţa publică se ocupa de problemele de igienă, de spitale şi centre de binefacere, de distribuirea alimentelor în caz de foamete, de asistenţa săracilor şi a şomerilor — pentru ajutorarea cărora organiza şantiere de construcţii publice.

După aceleaşi principii erau administrate şi oraşele. În sec. IV î.e.n., marele oraş Pataliputra, capitala Imperiului Maurya, era administrat de un consiliu de 30 de persoane, activînd în 6 secţii, — care se ocupau de reglementarea activităţii meşteşugarilor, de controlul străinilor, protecţia şi ajutoarele care le erau acordate, de starea civilă a populaţiei, de supravegherea mărfurilor manufacturate, de perceperea unui impozit special pe volumul vînzărilor, de controlul comerţului cu amănuntul, de verificarea măsurilor şi greutăţilor, de stampilarea mărfurilor pentru a li se garanta astfel calitatea şi autenticitatea, de perceperea drepturilor statului asupra vînzărilor, etc. Totul era minuţios controlat şi taxat; iar pentru ca administraţiei să nu-i scape nimic (deşi evident că frauda sau corupţia nu puteau fi totdeauna evitate), folosea o armată numeroasă de funcţionari şi controlori. Eficienţa sistemului administrativ al Indiei antice era de-a dreptul uimitor. „Pataliputra pare să fi fost, în secolul al IV-lea î.e.n., un oraş perfect de bine organizat şi administrat, după cele mai bune principii ale ştiinţei sociale" (Havell).

Arthasastra, amintită mai sus, dă numeroase alte informaţii în această privinţă. Astfel, foarte interesantă este lista de salarii pentru toate categoriile de salariaţi[17] — pentru că ne pune la dispoziţie un tablou concret al ierarhiei sociale, cu poziţia şi raportul de venituri a diferitelor categorii de salariaţi[18]. Iată acest tablou de salarii:

48 000 *pana* — şeful corpului sacerdotal, primul ministru, căpetenia armatei, prinţul moştenitor, regina-mamă, prima soţie regală; 24 000 *pana* — maestrul curţii, şeful perceptorilor, şeful trezoreriei; 12 000 *pana* — prinţii, mamele prinţilor, membrii consiliului de miniştri; 8 000 *pana* — căpeteniile corporaţiilor, judecătorii, inspectorii pentru cai, elefanţi şi carele de luptă; 4 000 *pana* — principalii inspectori (pentru armată, pentru păduri, etc.); 2 000 *pana* — medicii, luptătorii pe care şi pe elefanţi, dresorii de cai; 1 000 *pana* — astrologii, ghicitorii, barzii, conducătorii de care, cîntăreţii, profesorii reputaţi; între 1 000—500 *pana* — spionii; 500 *pana* — soldaţii infanterişti instruiţi, scribii, contabilii (500 de *pana* era preţul unui sclav sau al unui elefant); 250 *pana* — actorii; 120 *pana* — salariul unui meşteşugar; 60 *pana* — servitori, ajutoare, oameni de corvoadă; 50 *pana* — preţul unei sclave, sau echivalentul întreţinerii unui om pe timp de un an; 24 *pana* — preţul unui cal sau a doi boi; 1 1/4 *pana* — salariul unui văcar; 1 *pana* — preţul a 184 kg grîu sau a 28 l ulei; 1/2 *pana* — cheltuiala lunară a unui lucrător.

[16] Unul din aceşti „miniştri controla activitatea caselor de joc, şi în general răspundea de controlul bunelor moravuri.

[17] Deşi nu se poate preciza dacă suma indicată este pentru o lună sau un an; sau dacă aceste salarii corespundeau, efectiv, realităţii.

[18] Sumele sînt date în *pana*, monedă a cărei valoare era: 48 *pana* = 1 dinar aur.

AGRICULTURA ŞI MEŞTEŞUGURILE

Sursele principale de venituri ale statului indian erau agricultura, comerţul şi monopolurile.

În epoca vedică pămînturile aparţineau familiilor, organizate în comunităţi săteşti. Pămîntul nu putea fi vîndut unuia care era străin de acel sat. Produsul agricol de bază era orezul; apoi orzul, grîul, meiul şi trestia de zahăr. Se cultiva cînepa şi (încă din mileniul al treilea î.e.n.) bumbacul — „lînă ce creşte pe pomi", cum îl numeau romanii. Se foloseau îngrăşămintele naturale şi se practica rotaţia culturilor. Aratul se făcea cu doi boi, ţăranul stînd pe plug. Încă din primele timpuri ale dominaţiei arienilor erau trei categorii de proprietari: cei care îşi lucrau singuri pămîntul, cei care îl lucrau cu lucrători plătiţi şi cei care îl dădeau în arendă. Începînd din sec. IV î.e.n. regii au căutat să-şi revendice proprietatea întregului sol. De atunci s-au constituit marile proprietăţi — de pildă, ale templelor, — cele mai întinse proprietăţi fiind cele ale regelui (în realitate, ale statului). Din această epocă începînd, săparea şi întreţinerea canalelor de irigaţie, a rezervoarelor de apă[19] şi a digurilor a revenit în sarcina statului, care le efectua prin prestaţiile obligatorii ale ţăranilor.

În jurul gospodăriei ţăranul ţinea oi, porci, vaci, bivoli sau boi (caii erau o raritate, aducîndu-se din alte ţări). Din vremi imemoriale, preariene, vaca devenise un animal sacru, obiect de cult [20]. În India, a omorî o vacă era o crimă deosebit de gravă. Pentru a şi-o ispăşi (cf. Auboyer), cel care o omorîse era obligat să trăiască trei luni în mijlocul turmei, ras în cap şi îmbrăcat cu pielea vacii omorîte; timp de o lună n-avea voie să bea alt lichid decît zeamă de orez; în plus, trebuia să dea zece vaci şi un taur drept despăgubire; iar dacă n-avea de unde, i se confisca întreg avutul.

O mulţime de meşteşuguri îşi aveau în India antică o foarte veche tradiţie. Multe au trecut foarte repede de la forma primitivă de ocupaţie casnică la forma de ocupaţie specializată.

Încă din jurul anului 1 000 î.e.n. meşteşugarii independenţi se organizaseră în bresle; astfel erau cei ce lucrau metalele, lemnul, piatra, pieile sau fildeşul; apoi împletitorii de coşuri şi rogojini, olarii, boiangiii, pescarii, vînătorii, măcelarii, bărbierii, florarii şi alţii. Breslele hotărau singure asupra treburilor lor, judecau neînţelegerile dintre membri; doar preţurile produselor la vînzare le stabilea (la o dată ceva mai tîrzie) un anumit slujbaş regal. Tăbăcăritul şi vopsitoria erau dintre meşteşugurile cele mai vechi; iar printre cele mai noi, brodatul şi ţesutul covoarelor. Prelucrarea bumbacului şi ţesutul pînzei de bumbac era forma cea mai caracteristică a artizanatului Indiei

[19] Din jurul anului 1661 datează un asemenea bazin colector artificial, gigantic, înconjurat de un zid lung de 20 km.

[20] Vaca a devenit obiect de cult (probabil că datorită importanţei pe care o deţinea în viaţa agricolă) la multe popoare antice. La egipteni, cerul era reprezentat ca vacă; la fel ca zeiţa Cerului, — cu cap de vacă. La greci, Hera avea ochii de vacă. Vechii slavi aduceau lapte, unt şi brînză ca ofrandă zeului-Vacă. „Vaca înseamnă toată această lume, atîta vreme cît Soarele va privi Pămîntul" — spune un text din *Atharva Veda* (vd. A. Bertholet).

antice. — Nu toţi meşteşugarii se bucurau de o egală consideraţie. Cei mai preţuiţi şi mai respectaţi erau tîmplarii şi dulgherii; urmau zidarii, pietrarii, fierarii şi olarii. În schimb, împletitorii de coşuri şi vînătorii aparţineau categoriei *paria*; la fel pielarii, care erau cei mai dispreţuiţi pentru că foloseau în munca lor rămăşiţele animalelor moarte!

Metalurgia a ajuns în India la un nivel neatins de nici o altă ţară din antichitate. Fierarii erau renumiţi pentru abilitatea lor deosebită. Tehnica turnării şi călirii fierului era cunoscută în India cu mult înaintea Europei. Din secolul al IV-lea e.n. s-a păstrat, de pildă, un drug de fier lung de 13 m — ceea ce arată că indienii ştiau turna mase de fier cu mult mai mari decît cele turnate în Europa pînă către mijlocul sec. XIX. Calitatea metalului obţinut era cu totul remarcabilă. Se crede că ei ar fi reuşit să obţină şi oţelul (egiptenii, grecii şi perşii vorbesc despre „oţelul din India"), dar nu ni s-a transmis nici o indicaţie asupra tehnicii folosite.

Mineritul era de asemenea foarte dezvoltat. Se pare că inzii antici au fost cel dintîi popor care au exploatat mine de aur. În sec. V î.e.n. cea mai mare parte din aurul folosit în întreg Imperiul persan provenea din India. Minele de argint, de cupru, de plumb, de zinc, de fier sau de cositor erau exploatate în India încă de acum 3 500 de ani.

Nivelul artizanal ajunsese la un grad foarte înalt. În sec. XII e.n. chinezii aduceau din India lentile pentru ochelari; iar în 1293 Marco Polo scria: „Se fac aici broderii care sînt cele mai delicate din cîte se pot vedea în toată lumea". Dexteritatea meşteşugarilor se manifesta în toate domeniile: a împletitorilor de coşuri, umbrele şi evantaie; a ţesătorilor care în ţesături extrem de fine de bumbac sau de mătase foloseau şi fire de aur; a sculptorilor care lucrau din fildeş (de preferinţă, de elefant viu) statuete, picioare sculptate de pat şi de scaune, mînere pentru oglinzi, plăci aplicate, — sculpturi din care cunoaştem splendide exemplare datînd din sec. I e.n.; bijutierii care lucrau mult în aur, tras în foiţe extrem de subţiri, şi care cunoşteau tehnica auritului, a argintatului şi a aliajelor (dintr-un aliaj de mercur obţineau admirabile perle artificiale). Foarte căutaţi şi preţuiţi erau meşterii de ghirlande, pentru compoziţiile lor de flori fixate pe un suport de trestii sau tije de bumbac; compoziţii uneori combinate cu pene de păun, cu scoici, cu frunze şi seminţe diferite, — toate aranjate cu multă fantezie şi bun gust. Şi meşteşugul florarilor figura, bineînţeles, pe lista celor „64 de arte".

În afara acestei liste însă, mai erau catalogate şi alte profesiuni şi ocupaţii, — pescarii, vînătorii, păsărarii, tăietorii de liane, culegătorii de frunze pentru împletituri, culegătorii de miere de albine sălbatice, şi chiar adunătorii de crengi uscate din păduri.

Meşteşugarii de toate categoriile erau permanent şi sever controlaţi de funcţionarii respectivi ai statului. Plăteau tot felul de taxe[21], precum şi impozite care, în funcţie de veniturile realizate, variau între 4% şi 50% din încasări.

Aproape totdeauna meseriile se transmiteau din tată-n fiu şi se practicau în familie, fără lucrători salariaţi din afară. Unii meşteşugari se asociau în cooperative, dar toţi erau organizaţi în bresle. Numărul breslelor, la început de 18, a ajuns pînă la 30 (incluzîndu-i şi pe negustori). Erau organizaţi în

[21] Pentru atelierele lor, pentru sculele şi uneltele pe care le foloseau, — taxă care se percepea de trei ori pe an; apoi, pentru balanţele, măsurile şi greutăţile folosite.

corporaţii şi păstorii, şi marinarii, şi zarafii sau cămătarii, şi chiar brahmanii experţi în studiul *Vedelor*! Fireşte că nu toate corporaţiile se bucurau de aceeaşi consideraţie; erau socotite inferioare breslele căruţaşilor, olarilor, şi mai ales ale bărbierilor, măcelarilor sau a ghicitorilor. Fiecare breaslă îşi avea sigiliul, steagul şi şeful ei, care trebuia să dovedească în prealabil o capacitate profesională deosebită. Şeful unei bresle — funcţie atît de importantă încît titularul ei putea deveni chiar consilier al regelui — era secundat în activitatea sa de un secretar şi de un grup de ajutoare însărcinate să-i aducă la îndeplinire deciziile. El fixa condiţiile de muncă, stabilea normele şi salariile, judeca eventualele litigii care se iveau între membrii breslei, organiza şi conducea miliţia breslei, — miliţie care, în caz de război, era încorporată în armata generală a statului. Excluderea din breaslă sau admiterea unor noi membri era hotărîtă de adunarea generală a breslei. Uneori o corporaţie lua şi forma de bancă de ajutor reciproc.

Prin felul în care erau organizate şi prin disciplina lor riguroasă, corporaţiile îşi cîştigaseră un prestigiu unanim recunoscut: însuşi regele era obligat să le respecte uzanţele şi să le recunoască deciziile.

SCHIMBURILE COMERCIALE

Schimburile comerciale erau — încă din epoca vedică — atît de intense încît textele brahmanice îi condamna aspru pentru rapacitatea lor pe negustorii care realizaseră averi considerabile.

La acea dată nu existau pieţe. Drumurile care legau satele între ele erau aproape impracticabile, iar schimburile se efectuau la punctele de încrucişare a principalelor drumuri. Dar încă în sec. III î.e.n. la graniţele ţării funcţionau tîrguri relativ mari. În timpul dinastiei Maurya (sec. IV—III î.e.n.) s-a construit un drum imperial după model persan, lung de aproape 2 000 km; relaţiile comerciale au devenit mai active; din Pataliputra, capitala imperiului, porneau cinci drumuri mari, străbătînd jungla, ţinuturi mlăştinoase, terenuri stîncoase; drumuri bine întreţinute, practicabile şi în sezonul ploilor, drumuri largi de 10 m, avînd pe margini şanţuri de scurgere, arbori plantaţi pentru fixarea terenului, drumuri cu puţuri; pe traseul lor, cu hanuri şi posturi de pază, iar la o distanţă de un kilometru şi jumătate unul de altul, stîlpi şi inscripţii indicînd direcţiile şi distanţele. Caravanelor, însoţite de paznici înarmaţi, li se asociau — contra plată — şi călători izolaţi.

Organizarea unei caravane era o operaţie lungă, complicată şi plină de riscuri: fluviile trebuiau trecute pe bacuri, poduri nu existau, în junglă pîndeau tot felul de animale sălbatice, precum şi săgeţile otrăvite ale triburilor primitive; iar în păduri, aşteptau bandele organizate de tîlhari. Prin deşert, drumul se făcea numai noaptea. Soarta caravanei era în mîinile unui localnic plătit — „pilotul nisipurilor" — care se orienta după stele. Taxele de trecere pe care trebuia să le plătească o caravană erau mai mici pentru transportul de grîne, ulei, zahăr sau vase de argilă; dar pentru alte articole putea ajunge pînă la o cincime din valoarea lor.

Bogăţiile fabuloase care se adunaseră în trezoreria statului în timpul dinastiei Maurya proveneau în mare parte din comerţul maritim. Legăturile

comerciale pe mare cu Mesopotamia datau, cum s-a văzut, desigur din mileniul al III-lea î.e.n. — dacă nu chiar dinainte. În jurul anului 1 000 î.e.n. legăturile comerciale maritime cu Mesopotamia, Arabia şi Egipt erau intense. Regii dinastiei Maurya posedau o flotă proprie; dar flota comercială aparţinea în majoritate grupurilor de negustori sau de „armatori". În secolele următoare India va deveni una din primele puteri maritime comerciale ale lumii. Corăbiile indiene — care le concurau pe cele greceşti sau romane, pe cele persane, arabe sau chineze — au stabilit contacte comerciale foarte active şi cu coasta orientală a Africii şi mai ales (începînd din sec. IV î.e.n.) cu Birmania şi Extremul Orient, unde făceau joncţiunea cu unităţile comerciale chineze. Din sec. V î.e.n. în sistemul Indiei de raporturi comerciale intră şi ţinuturile Indochinei şi Indoneziei; iar din sec. I e.n. (în timpul dinastiei Gupta), — Sumatra, Java şi Madagascar.

În ultimele secole ale erei vechi negustorii greci umpleau tîrgurile de pe coastele indiene. Iar din primele secole ale erei noastre s-au stabilit servicii comerciale regulate între Roma şi coastele Indiei (călătoria pe mare durînd un an, dus-întors). Din India, negustorii aduceau la Roma, în cantităţi masive, mirodenii şi parfumuri indiene, mătăsuri şi brocarturi, muselină şi ţesături cu fire de aur, — dar şi leoparzi şi tigri pentru „vînătorile" din circuri. Marile corăbii indiene puteau transporta uşor, la această dată, pînă la 20 000 de amfore pline. Începînd din sec. VII e.n. comerţul cu India a devenit monopolul musulmanilor (deşi invazia musulmană începe în sec. XII). Opt secole mai tîrziu, odată cu debarcarea lui Vasco da Gama pe coasta Malabar, comerţul cu India a intrat într-o fază nouă, de relaţii sporite cu Europa occidentală; relaţii care s-au intensificat în secolul următor, cînd porturile Veneţiei, Genovei sau Pisei tranzitau mărfurile indiene spre alte puncte ale Europei.

Dispoziţii precise şi detaliate reglementau condiţiile circulaţiei maritime şi fluviale. În sarcina unui departament central (a unui „minister") cădea reprimarea acţiunilor de piraterie, perceperea taxelor portuare, precum şi organizarea unui serviciu de salvare în caz de furtuni. — Un amănunt, nu lipsit de interes: ortodoxia brahmană interzicea călătoria pe mare. Un brahman care „trecea apa" era exclus din casta sa; de aceea navigaţia şi comerţul maritim au fost promovate în mod deosebit — cu beneficiile considerabile şi multilaterale rezultînd din acest fapt — de mediile buddhiste.

Dintre mărfurile exportate, cel mai căutat era fildeşul, brut sau sculptat. De asemenea, pietrele preţioase (şi perlele de Ceylon) care aveau o mare faimă şi pentru care se plăteau, în aur, sume imense: diamante, agată, ametiste, rubine, smaralde, beril, acvamarinul în special de culoare verde, etc. India exporta apoi în mari cantităţi carapace de broască ţestoasă, piei de şopîrle gigante, vopsea roşie şi lac. În acelaşi timp făcea şi comerţ de tranzit — cu piei şi blănuri de tigru, leopard şi jder din Tibet, cu ţesături de lînă din Kaşmir, cu mătase din China. Exporta apoi alte produse proprii: lemn preţios de abanos, de trandafir sau de santal, diferite răşini, parfumuri şi mirodenii, fructe şi zarzavaturi (nuca de cocos, banane, pepene galben, castraveţi şi ceapă). Nu lipseau nici alte articole locale, exotice: maimuţe domesticite, papagali, fazani, şerpi, elefanţi.

În schimb, volumul importului era mai redus. Primul loc între articolele de import îl ocupau caii, pentru grajdurile regale sau ale nobililor; apoi sclave din Grecia — în schimbul cărora arabii exportau în Grecia sclave indiene.

LOCUINŢA. ÎMBRĂCĂMINTEA. ALIMENTAŢIA

Tabloul vieţii cotidiene completează imaginea civilizaţiei indiene cu alte aspecte originale.

Locuinţele erau, la toate nivelurile sociale, aproape numai din lemn. Casele ţăranilor erau făcute din chirpici, cu şarpantă de bambus, cu o singură uşă şi o fereastră, cu acoperişul din trestie sau din frunze de palmier, — case uşor expuse incendiilor şi dezastruoaselor inundaţii. În general aveau o încăpere pentru dormit, o mică bucătărie şi o altă încăpere pentru oaspeţi. Un pat şi cîteva mese joase, fără scaune, formau tot mobilierul. Vasele de lut sau de aramă serveau pentru păstrarea proviziilor; pentru mîncat, oamenii se serveau de frunze late şi mai groase pe care apoi le aruncau, căci era oprit să mănînce de două ori din aceeaşi „farfurie". Chiar cei care se foloseau de farfurii de lut, după ce mîncau le spărgeau.

La oraş, casele — în special ale celor bogaţi, evident, — erau mai solid construite. Aveau un etaj (rareori două), cu faţada tencuită şi văruită, şi o curte cu clădiri anexe. În unele cazuri, acoperişul — plan — de olane sau de şindrilă, servea drept terasă în nopţile de vară tropicală. Parterul era construit din cărămidă arsă, din piatră sau — excepţional — chiar din marmură; iar etajele — care se retrăgeau progresiv — din lemn, incrustat cu pietre colorate. Scări interioare duceau pînă la ultimul etaj, unde era dormitorul, — poetic numit: „refugiul porumbeilor". Primul nivel avea o verandă cu coloane, celelalte aveau coloane; tavanele erau adeseori pictate, ferestrele aveau jaluzele de lemn dantelat sau perdele decorate, iar de ferestre erau atîrnate colivii cu diferite specii de papagali. Nu puteau lipsi camerele rezervate oaspeţilor, nici „camera secretă", cu locul ascuns (indicat pe o mică placă ce se transmitea urmaşilor) în care se păstrau banii, bijuteriile şi obiectele mai preţioase.

În interiorul caselor celor mai bogaţi pereţii aveau uneori şi nişe cu vase de aramă sau cu statuete de bronz şi de fildeş. Încăperile unui nivel erau despărţite nu de pereţi, ci de rogojini sau de tapete decorate, atîrnînd de vergele metalice. Camerele erau răcorite cu ajutorul unor vase poroase de lut în care apa era mereu schimbată; şi erau parfumate fie de mirosul florilor aranjate în ghirlande, fie arzîndu-se bastonaşe de lemn mirositor. Seara, iluminaţia se făcea cu opaiţe plasate în nişele pereţilor, sau — în casele celor foarte înstăriţi — cu torţe pe care le ţineau permanent servitorii casei. În casele mai luxoase, bineînţeles că şi mobilierul era mai rafinat: paturi cu perne (pentru cap şi pentru picioare) şi cu baldachine decorate, un divan, un (singur) scaun, mare şi bogat sculptat sau intarsiat. De asemenea, mesuţe de toaletă, etajere pentru cărţi (scrise pe frunze de palmier), coşuri pentru flori, un joc de şah, covoare şi cîteva perne colorate, aranjate pe jos.

În curte, pe lîngă alte dependinţe (grajduri, pivniţă, magazie de provizii, un pavilion pentru jocuri, un altul pentru oaspeţii în trecere, o colivie mare pentru păsări rare, etc.) se mai afla şi o sală de baie — prin care treceau, obligatoriu, oaspeţii la sosire, precum şi medicul casei. În casele celor foarte bogaţi, în loc de o singură sală de baie era o întreagă clădire, cu trei încăperi tapetate cu piele, cu o baie de aburi — invenţie indiană, cum o socoteau ei, — cu duş cu apă caldă şi, afară, cu o piscină anexă.

Grija cu totul deosebită a indienilor pentru igienă şi curăţenia corporală a devenit proverbială. Baia zilnică şi „peria" de dinţi sînt considerate invenţii indiene. Indienii aparţinînd primelor trei caste se îmbăiau zilnic, îşi schimbau zilnic lenjeria şi se spălau pe mîini — brahmanii se spălau şi pe picioare — înaintea fiecărei mese. Mîncarea rămasă o aruncau, nu se serveau de două ori de aceeaşi farfurie, după fiecare masă se spălau pe dinţi — brahmanul chiar de 7 ori pe zi, — folosind însă o singură dată „peria" de dinţi. (De fapt, „peria" era o bucată de scoarţă moale de copac). — Mărturia călătorului chinez din sec. VII e.n. în India, Yuan Ciuang, este precisă şi elocventă în această privinţă.

La nivelul posibilităţilor celor mai bogaţi casele mai aveau şi o grădină cu zarzavaturi (în realitate, mai mult cu plante medicinale), dar şi grădini cu banani, palmieri şi boschete de flori puternic mirositoare; apoi pergole cu plante decorative agăţătoare, şi un bazin cu flori de lotus şi cu un mic pârîu pentru abluţiunile rituale zilnice. Anumite feluri de animale şi de păsări erau ţinute pe lîngă fiecare casă, — pisici, păuni, papagali şi nelipsitele manguste — păzitorul ideal contra teribililor şerpi tropicali.

Mai variată încă — şi nu numai în funcţie de situaţia economică a fiecăruia sau de casta căreia îi aparţinea, ci şi de regiune, deci de climă — era îmbrăcămintea.

În clima tropicală şi subtropicală a Indiei centrale şi meridionale îmbrăcămintea nu putea avea funcţia de a proteja contra frigului. În sud, atît bărbaţii cît şi femeile umblau desculţi şi cu bustul gol (cel puţin pînă în sec. XVII e.n.). Cînd purtau sandale, acestea nu puteau fi decît din pînză sau din împletituri, iar nu (pentru a se respecta prescripţiile religioase) din pielea unui animal ucis. La nevoie bustul era acoperit, înfăşurat lejer cu o bucată lungă de pînză, cu capătul liber aruncat pe umărul stîng. — Pe cap, după invazia musulmană (sec. XIII e.n.), bărbaţii au adoptat portul turbanului, aranjat potrivit felului specific impus de casta respectivă. Turbanul era confecţionat dintr-o fîşie de pînză a cărei lungime putea ajunge pînă la 20 m.

Numai în cazuri excepţionale, şi în regiunile nordice ale Indiei, a apărut costumul diferenţiat, propriu unor anumite profesiuni. Soldaţii, de pildă, purtau o haină, un fel de jachetă cu mîneci scurte; vînătorii şi pescarii, o îmbrăcăminte potrivită de protecţie; în timp ce brahmanii (în timpurile cele mai vechi) şi pustnicii din păduri se mulţumeau să se „înveşmînteze" cu frunze late sau cu scoarţe subţiri de copaci şi cu o blană aruncată pe umeri. Buddhiştii din secolele IV-III î.e.n. purtau un şorţ făcut din bucăţi vechi de pînză cusute laolaltă de ei, iar dacă primeau în dar o bucată nouă de pînză sau de stofă trebuiau să şi-o picteze în culori cît mai neplăcute. Mai tîrziu a apărut şi veşmîntul propriu călugărilor, confecţionat din trei bucăţi de stofă de culoare brună-gălbuie.

În India, funcţia principală a îmbrăcămintei a fost totdeauna aceea de a indica poziţia economică şi socială a celui ce o purta, de a ascunde eventualele defecte sau imperfecţiuni fizice, de a evidenţia frumuseţea corpului — în special feminin, fireşte, — şi de a constitui prin sine însăşi o podoabă. Femeile îndeosebi îmbrăcau — şi îmbracă pînă azi — acel veşmînt (în ocazii festive — din mătase fină, transparentă), necroit şi necusut; acel *sari* care, trecut peste umeri şi înfăşurînd bustul şi şoldurile, scoate în evidenţă formele, cade pînă la glezne (lăsînd însă complet neacoperită o zonă în partea inferioară a bustului), şi dînd în felul acesta femeii care-l poartă posibilitatea de a-şi compune singură — după felul în care şi-l înfăşoară în jurul corpului — „modele" dife-

rite, de o excepţională eleganţă. — Părul, de obicei uns pentru a fi protejat de căldura soarelui, era — şi este şi azi — pieptănat cu cărare la mijloc. Fardurile erau foarte mult folosite de femei. Un inel prins în nara stîngă (azi, în unele regiuni, un buton de metal) arăta că femeia respectivă era căsătorită. Iar un mic semn rotund de culoare roşie, neagră sau albastră, făcut în mijlocul frunţii indica apartenenţa femeii la o anumită castă sau religie.

Pe cît de simplă era îmbrăcămintea pe atît de bogate erau bijuteriile pe care le purtau atît femeile cît şi bărbaţii. Lănţişoare de aur sau coliere de perle în mai multe şiraguri, un singur şirag de perle purtat strîns în jurul gîtului, o broşă prinsă la şold, brăţări pe braţ, pe antebraţ, la încheietura mîinii sau la glezne, completau „spectacolul" distinsei prezenţe a femeii indiene.

Clima şi generozitatea solului Indiei permiteau o alimentaţie destul de variată.

Baza o constituia orezul, pregătit în nenumărate feluri, cu o mare diversitate de legume şi de sosuri. Din făina de orez se pregăteau şi un fel de clătite mai groase, dejunul obişnuit — şi azi—al ţăranului. Mîncarea lui obişnuită era pregătită din grîu sau orz, fiert şi prăjit. O gamă bogată de mîncări era furnizată de zarzavaturi, în special de fasole şi linte. Uleiul consumat pentru gătit era extras din seminţe de in, de susan şi de muştar. Trestia de zahăr se consuma adesea în stare naturală; dar mai ales servea la prepararea unui suc foarte apreciat, precum şi a zahărului — unul din produsele indiene cele mai căutate în alte ţări. Numărul plantelor comestibile folosite de indieni era imens. Foarte mult se foloseau mirodeniile — piperul, muştarul, chimionul, coriandrul, măghiranul, cuişoara, — pentru pregătirea supelor şi a sosurilor picante. În schimb indienii nu suportau mirosul de ceapă şi de usturoi, care nu puteau fi consumate decît în afara oraşelor[22].

Lumea modestă nu-şi putea permite luxul cărnii de vită decît foarte rar. Se mulţumea cu peşte, cu păsări de curte (la marile sărbători — carne de păun), sau cu ceea ce îi furnizau păsărarii (potîrnichi, prepeliţe, vrăbii, cocoş sălbatic,etc.). Mai rar — şi numai cei înstăriţi — consumau carne de berbec, de ied sau de viţel. Era interzisă de prescripţiile religioase carnea animalelor care dau lapte — în afară de gazelă. De asemenea şi a altor cîteva animale, înşirate într-o relatare a unui călător chinez din sec.VII e. n.: elefant, măgar, cal, porc, cîine, vulpe, lup, leu sau maimuţă. În familiile brahmane ortodoxe era oprit să se mănînce peşte sau carne, decît în anumite ocazii. Carnea — afară de cea de pasăre — era pregătită numai fiartă; dar i se dădea gust adăugîndu-i-se sosuri de ierburi acide, de agrişe, de sucuri de fructe (lămîi, portocale, rodii, etc.) — Brahmanismul (mai tîrziu şi buddhismul) interzicea uciderea animalelor, şi deci şi consumul de carne; interdicţie căreia i-a urmat în curînd atenuanta: decît cu condiţia ca animalul să fi fost ucis de altcineva. Ca urmare, consumul de carne a devenit liber — dar măcelarii au continuat să rămînă dispreţuiţi pentru profesiunea lor.

[22] Prînzul se desfăşura — cel puţin în urmă cu cincisprezece sau douăzeci de secole — după un anumit ritual. Mai întîi, în semn de respect, copiii spălau picioarele părinţilor. Apoi, femeia îl servea pe soţ, aducîndu-i un vas cu apă de spălat pe mîini, pe urmă felurile de mîncare, fiecare pe o frunză de bananier. Bărbatul mînca — servindu-se numai de degetele mîinii drepte — şi la urmă se spăla pe dinţi. După care, începea să mănînce şi soţia, servită de copii. Aceştia mîncau după ce mama termina masa.

La mesele regelui sau ale nobililor se serveau, ca desert, brînzeturi uşoare, felii subţiri de nucă de cocos, perişoare de orez cu zahăr prăjite în unt, banane fierte în lapte dulce, prăjituri variate pregătite cu unt şi melasă; iar la urmă — orez cu sare şi un pahar de zer! Ca băuturi la masă, mai obişnuite erau apa şi laptele bătut, dar şi diferite sucuri fermentate de fructe (interzise însă brahmanilor). Ţăranii beau băuturi alcoolice (dar numai în cîrciumi — aceste băuturi fiind supuse unor taxe mari), pregătite pe bază de orez, suc de palmier, de nucă de cocos sau de melasă condimentată cu piper. Cei ce aparţineau castei *vaişya* preferau băuturile cele mai tari, extrase din flori foarte parfumate; iar cei din casta *kşatriya*, un vin preparat din trestie de zahăr. Vinul de struguri era atît de rar şi de scump încît se găsea numai la masa regelui.

EDUCAŢIA

Pentru un indian, prima îndatorire morală — după îndatoririle religioase — era să aibă copii. Era şi aceasta tot o datorie de ordin religios, într-un fel; căci a avea copii însemna a asigura continuitatea cultului familial al strămoşilor. De aceea avortul era considerat o crimă la fel de gravă ca asasinarea unui brahman.

Naşterea unui copil — precedată şi urmată de ritualuri numeroase şi complicate — era socotită un eveniment impur, de întinare, de pîngărire; drept care, după zece zile de la naşterea copilului, părinţii şi copilul trebuiau să îndeplinească anumite rituri de purificare. Copiii de sex masculin erau totdeauna întîmpinaţi cu bucurie; dar fetele — în special pentru familiile sărace — erau socotite o adevărată nenorocire. În primii ani copiii umblau complet goi. La vîrsta de 5 ani copilul (dar nu cel aparţinînd ultimei caste, fireşte) era învăţat să citească şi să socotească. Scrisul n-avea — pînă în secolul trecut — o mare importanţă în educaţia copiilor; cunoştinţele se însuşeau numai pe calea memorizării. Învăţămîntul primar (fiecare sat îşi avea un învăţător al său) era predat de brahmani pe lîngă temple. În secolul al XVI-lea, numai în provincia Bengal existau 180.000 de şcoli. Deţinut exclusiv de preoţi, învăţămîntul era impregnat de un conţinut religios. De la 8 ani copilul brahmanului (la 10 ani cel al unui *kşatriya* şi la 12 al unui *vaişya*) urma solemna iniţiere ce consacra intrarea copilului în societate.

Cu aceasta el începea, sub îndrumarea maestrului său (*guru*) o perioadă de studiu foarte intens, care dura pînă la vîrsta de 16-18 ani, supus unei discipline riguroase, într-o mănăstire[23], unde tinerilor li se dădea o educaţie morală severă şi unde se predau materii diverse (gramatică, literatură, logică, filosofie, medicină, chimie, astronomie, matematică, ş.a.). Nivelul era incontestabil superior (de ex. în domeniul matematicii) faţă de învăţămîntul din alte ţări la acea dată — sec. V î.e.n.-sec. VII e.n.

În afară de aceste instituţii de învăţămînt mănăstireşti mai existau în India — încă înaintea erei noastre — adevărate universităţi (la Benares încă din

[23] Buddhiştii aveau şcoli în cadrul mănăstirilor lor. Hinduşii nu aveau mănăstiri; copiii lor învăţau în şcoli particulare, conduse de un *guru* şi subvenţionate de stat.

sec. IV î.e.n., la Taxila — renumită în toată Asia, — la Kanci, la Ajanta; sau universitatea buddhistă din Nalanda, mîndria Indiei antice şi medievale). Universităţile aveau profesori renumiţi (temporar predau aici şi învăţaţi străini) şi numeroase colegii: unul singur putea avea pînă la 500 de studenţi. La universitatea din Nalanda — fondată în sec. V î.e.n. — durata studiilor era de 12 ani, iar numărul tinerilor care studiau aici ajunsese (în secolele VII —VIII e.n.) aproape de zece mii.— Acelaşi călător chinez din sec. VII e.n. ne mai informează că o universitate indiană avea cam 100 de săli de curs, cîteva biblioteci mari, iar pentru dormitoarele studenţilor, 6 clădiri de cîte 4 nivele. — Ce dezastru a însemnat pentru viaţa culturală a Indiei anul 1197 cînd invadatorii musulmani au ras la pămînt Nalanda, masacrînd toţi călugării-profesori!

CĂSĂTORIA. SITUAŢIA FEMEII

La fel de obligatoriu ca faptul de a avea copii era şi căsătoria. Un bărbat necăsătorit era dispreţuit de toţi, situîndu-se singur în afara societăţii.

Legile brahmanice codificau, riguros şi precis, opt tipuri de căsătorie. Părinţii combinau căsătoria copiilor lor încă de mici, căsătorindu-i efectiv cînd fata (care trebuia neapărat să aparţină aceleiaşi caste din care făcea parte şi băiatul) împlinea abia 12 ani[24] , chiar dacă nu era încă nubilă[25]. E interesant de notat că acest obicei a fost cu mult mai rar practicat în epocile vechi decît începînd din primele timpuri ale Evului Mediu. — În felul acesta, viaţa femeii — căreia i se atribuia în principal funcţia de reproducţie[26] — era dedicată exclusiv căminului. Pe de altă parte, este adevărat că practica acestui obicei reducea considerabil proporţiile fenomenului prostituţiei — care în general era limitată la forma religioasă a practicării ei în incinta templului (deşi practicarea „prostituţiei sacre“ nu era rezervată exclusiv brahmanilor-sacerdoţi)[27].

Adulterul era un fapt rar. Poligamia era permisă (dar legile brahmanice recomandau monogamia). Căsătoria era indisolubilă, divorţul nu era admis— decît în vremuri foarte de demult (*Codul lui Manu* aprobă divorţul în anumite

[24] Dar *Codul lui Manu* prevede: „Dacă se prezintă un pretendent distins, frumos, din aceeaşi castă, tatăl va putea să-i dea fiica în căsătorie, după rînduială, chiar dacă ea n-a împlinit încă vîrsta de 8 ani“ (IX, 88). — După care, urmează şi alte prescripţii tot atît de ciudate: la trei ani după ce devine nubilă fata îşi poate alege singură bărbatul; în care caz nu poate primi nici un obiect de podoabă din partea familiei ei; iar bărbatul nu va mai datora tatălui ei „preţul nupţial“; un bărbat de 30 de ani poate lua o fată de 12 pe care o iubeşte; iar la 24 de ani, o fată de 8 ani, — etc. (IX, 90—94).

[25] Obicei pe care Mahatma Gandhi îl condamna ca pe „cea mai grosolană superstiţie“ — care n-a fost prohibită decît de constituţie (în anul 1949). Dar căsătoria fetelor sub 14 ani a fost interzisă încă din deceniile 3—4 ale secolului nostru.

[26] „Femeile au fost create pentru a aduce pe lume copii, iar bărbaţii pentru a perpetua neamul“. — „Să aducă pe lume copii, să-i îngrijească, să supravegheze treburile casei în toate amănuntele, acestea sînt îndatoririle femeii“ (*Codul lui Manu*, IX, 96, 27).

[27] Dansatoarele templelor erau socotite „iubitele zeului“. Curtezanele propriu-zise locuiau în cartiere rezervate lor, se bucurau chiar de un oarecare prestigiu în viaţa socială (pentru cultura lor artistică şi literară) şi erau în general bogate. Multe piese de teatru în sanscrită au curtezane drept eroine principale.

cazuri (vd. nota 28) şi numai pentru cei care aparţineau ultimelor două caste. În timpurile vedice femeia se bucura de o consideraţie incontestabilă; începînd însă cam din secolul al II-lea î.e.n., sub influenţa concepţiilor brahmanice, iar mai tîrziu şi a islamismului, poziţia femeii a decăzut considerabil.

Dar situaţia femeii indiene era superioară celei a femeii din alte ţări ale Orientului Antic. (Dovadă—printre altele — cultul zeiţei Shakti, „puterea" cosmică, energia feminină atribuită tuturor zeilor, în special la Şiva — în care caz Shakti apare ca soţia sa; „Zeiţa care cu puterea ei a lărgit acest univers... şi pe care toţi zeii şi înţelepţii o cinstesc noi ne închinăm ei" — spune un text sacru (*Devi-Mahatmya*, sec. VI î.e.n.). E adevărat că i se interzicea cunoaşterea *Vedelor* (rezervată dealtminteri numai specialiştilor) şi că nu avea acces la instrucţiune (decît femeile din marile familii, sau prostituatele templelor). În schimb femeia nu putea fi repudiată de soţ decît în cazuri bine determinate[28] şi atunci însă păstrîndu-şi zestrea ca proprietate personală. Ea conducea toate treburile casei, lua parte alături de soţ la anumite sărbători şi festivităţi — de pildă la nunţi — şi era foarte respectată ca mama copiilor ei[29].

Dar odată cu stăpînirea musulmană — care a însemnat o perioadă de decădere a spiritualităţii indiene, fapt care a afectat toate laturile vieţii sociale — situaţia femeii a decăzut şi mai mult. Îndeosebi începînd cam din sec. XIII femeia era obligată să iasă numai dacă un văl îi acoperea faţa; i se impunea o viaţă de izolare atît de severă încît nici în casă nu se putea arăta decît în faţa soţului şi copiilor ei. Izolarea obligatorie a femeii căpătase — încă din timpurile mai vechi — o formă foarte grea, în cazul cînd rămînea văduvă. Astfel, în familie văduva rămînea subordonată autorităţii fiului său mai mare. În caz că nu avea copii trebuia (ca o reminiscenţă a obiceiului ancestral al leviratului) să se recăsătorească cu o rudă apropiată a soţului decedat. Nu i se mai permitea să poarte bijuterii, nu mai putea folosi farduri sau parfumuri, părul şi-l purta într-un anumit fel pieptănat, dormea pe jos, mînca o dată pe zi — o masă vegetariană (văduvele din castele superioare sînt, şi azi, vegetariene). Căsătoria fiind considerată indisolubilă chiar şi după moartea bărbatului, văduva nu se

[28] Dacă e beţivă, cu purtări rele, nesupusă, bolnavă, rea sau risipitoare (*ibidem*, IX, 80). „O femeie sterilă poate fi repudiată în al optulea an de căsătorie, o femeie ai cărei copii au murit toţi într-al zecelea, o femeie care n-a născut decît fete într-al doisprezecelea" (IX, 81). — „Dar o femeie bolnavă care are o fire bună şi este virtuoasă în purtările ei nu poate fi repudiată decît cu consimţămîntul ei şi niciodată nu trebuie să fie tratată fără respect" (IX, 82). — „Zi şi noapte femeile trebuie ţinute sub dependenţa soţilor lor... Femeia nu trebuie să fie niciodată independentă" (IX, 2, 3); dar „nimeni nu poate păzi femeile cu forţa... numai acele sînt bine păzite care se păzesc ele singure" (IX, 10, 12). — Cît timp poligamia a fost permisă, nu s-a ridicat problema repudierii femeii: bărbatul era obligat să-şi întreţină toate soţiile.

[29] Chiar *Codul lui Manu* — care datează din perioada cuprinsă între anii 200 î.e.n.-200 e.n. şi care de obicei nu prea era indulgent faţă de femeie — ţinea totuşi să consemneze tradiţiile străvechi, vedice: „Bărbatul complet este alcătuit din soţia lui, din el însuşi şi din copiii săi... Bărbatul şi femeia sa una sînt... Fidelitatea reciprocă durează pînă la moarte — iată ceea ce trebuie considerat ca fiind legea supremă pentru bărbat şi femeie... Legea privind bărbatul şi femeia este legea care are ca temelie afecţiunea" (IX, 45, 101, 103).

Figură feminină. De pe o sculptură din *stupa* din Amaravati (150-200 e.n.)

mai putea recăsători — pentru ca astfel să își poată reîntîlni soțul într-o viitoare existență — decît, eventual, cînd nu avusese copii; sau cînd noul șef al familiei ei o putea obliga să nu se recăsătorească[30]. Dar practic, recăsătoria văduvelor era legalizată încă în secolul trecut.

În vechime însă situația femeii rămasă văduvă era mult mai tragică — cel puțin în epocile cînd femeia era supusă bărbatului. Era obiceiul — dealtminteri practicat foarte rar — al sinuciderii voluntare (*sati* — cuvînt care se traduce prin „soție devotată"). În timp ce se desfășura ceremonia arderii corpului soțului defunct, văduva se arunca pe rugul în flăcări lăsîndu-se să ardă de vie. Prima mențiune a acestei practici ciudate datează din anul 510 e.n., dar obiceiul (căruia indologii englezi, în special, i-au dat proporții mult exagerate) era mult mai vechi. *Atharva Veda* (culegere care datează din a doua jumătate a mileniului al II-lea î.e.n.) vorbește despre *sati* ca despre un obicei străvechi. În jurul anului 1000 î.e.n. nu mai era prescris de *Rig Veda*, iar *Codul lui Manu* nu-l pomenește. Cu toate acestea, în secolul al IV-lea î.e.n. se mai practica încă; la un trib din Pendjab era un obicei obligatoriu în acea epocă, iar brahmanii l-au acceptat și ei. Practica lui era generală la mongoli; în *Mahabharata* sînt citate mai multe cazuri de *sati*; la un trib din India meridională (la telugiși) sinuciderea voluntară prin ardere era înlocuită cu îngroparea de vie a văduvei; și desigur că obiceiul *sati* a continuat și după invazia musulmanilor (care îl priveau cu oroare)[31].

[30] Această normă a fost abrogată abia în urmă cu trei decenii de noua constituție a Indiei.

[31] Acest sinistru obicei a fost abolit legal abia în secolul trecut (în 1829).

DREPTUL ŞI JUSTIŢIA

Poate că în mai mare măsură decît în alte ţări ale Orientului Antic, în India noţiunea de drept şi cea de cult se confundau. O normă religioasă devenea şi o normă care reglementa, juridic, raporturile sociale. Cînd, în perioada de elaborare a *brahmanelor* (secolele VIII—VI î.e.n.) au început să fie fixate şi relaţiile de drept, ansamblul de obiceiuri şi de tradiţii au fost puse în strînsă legătură cu prescripţiile, cu dogmele şi cu ritualurile religioase. „Legea" exprima un ideal religios, aplicat şi la relaţiile sociale. „Legea" (*Dharma* — „buna conduită") în India, apare ca un ciudat amestec de reguli de castă, de dispoziţii regale şi de obiceiuri rurale. Nu exista un „cod" (penal, civil, etc.), în înţelesul european al cuvîntului, un cod care să aibă putere de lege. Legile erau redactate în formă de proză aforistică (*sutras*), în care se intercalau sentenţe morale, în versuri.

Dintre aceste culegeri de norme religioase, morale, civile, juridice— fiecare culegere fiind redactată de o şcoală sau de o sectă brahmanică, avînd autoritate asupra adepţilor respectivi şi fiecare culegere fiind un adevărat manual juridic de şcoală, versificat—cea mai cunoscută este *Codul* sau *Legile lui Manu*[32], al cărei nucleu originar a fost probabil o *sutra* din sec. V—IV î.e.n. Acest „Cod", compilaţie ordonată de norme şi tradiţii, a devenit cu timpul regulament de conduită individuală şi de comportare socială, general acceptat (sau mai degrabă impus), cu scopul evident de a consfinţi sistemul imuabil al castelor şi hegemonia brahmanilor.

Justiţia era aplicată — după caz — de capul familiei, de căpetenia satului, de şeful castei respective, de tribunalul corporaţiei, de guvernatorul provinciei, de „ministrul de justiţie" al regatului, sau chiar — în cazuri cu totul grave — personal de rege. Regele rămînea răspunzător, în principiu, dacă a fost dată o hotărîre nedreaptă sau dacă o crimă a rămas nepedepsită. Regele delega magistraţii care trebuiau să cunoască bine aproximativ 8.000 de articole şi dispoziţii judiciare (de drept desigur cutumiar), secondaţi de un „grefier", un scrib şi un „portărel" (dacă putem adopta terminologia noastră respectivă).

Cauzele penale erau judecate în general de brahmani, iar cele civile, de magistraţi laici numiţi dintre membrii următoarelor două caste. Organele judiciare stabil constituite erau tribunalele rurale (compuse din trei judecători pentru un grup de zece sate) şi înaltele curţi judecătoreşti, la oraşe. Breslele îşi aveau legislaţiile lor speciale. Ca procedură, reclamantul îşi prezenta plîngerea în scris, căutîndu-şi trei martori, care reprezentau „apărarea", respectiv „acuzarea" formulată de reclamant. În caz de mărturie falsă, martorilor li se aplicau pedepse corporale grele. Acuzatul putea fi supus şi la tortură (nu puteau fi însă torturaţi brahmanii, femeile gravide, bătrînii, copiii, bolnavii sau

[32] *Manava Dharma Sastra* — titlul original în sanscrită — a fost redactat în forma actuală în epoca cuprinsă între sec. II î.e.n. şi sec. II e.n. Scris în versuri (în total 2 685 de strofe), cele 12 cărţi în cîte este împărţită cuprind norme de drept public şi privat, civil şi penal, obiceiuri, prescripţii religioase, îndatoriri diverse, regimul castelor, etc. Ultima carte este dedicată „transmigraţiei sufletelor" şi dobîndirii „beatitudinii eterne". Această operă de importanţă primordială pentru cunoaşterea Indiei antice este totodată şi o operă de mare valoare literară, scrisă într-un stil elevat, colorat de metafore.

debilii mintali), iar în cazuri foarte grave, la absurde și teribile ordalii. Celui care cîștiga cauza i se înmîna decizia în scris. Cînd cîștiga numai în a doua instanță, judecătorul din prima instanță care dăduse o decizie contrarie era pedepsit cu amendă. Magistrații erau sever controlați, uneori erau chiar spionați de agenți provocatori.

Crimele și delictele erau atent cercetate și sever pedepsite. Căci „dacă e distrusă, justiția distruge; dacă e apărată, ea apără... justiția este singurul prieten care îți rămîne și după moarte" (VIII, 15, 17). În realitate, e vorba de o justiție de clasă: dacă un *sudra* rănește un membru al celorlalte trei caste să i se taie mîna; dacă numai îndrăznește să se așeze alături de el, să fie însemnat cu fierul roșu și surghiunit (*ib.*, 279, 282); iar dacă insultă pe cineva dintr-o castă superioară, să i se taie limba, să i se înfigă în gură un fier înroșit, sau să i se toarne în urechi ulei clocotit (*ib.*, 270-2). În schimb, dacă un brahman „a comis toate crimele cu putință", singura pedeapsă recomandată era „să fie izgonit din regat, lăsîndu-i-se toate bunurile și să nu i se facă nici un rău" (*ib.*, 380-1).

În epoca vedică (1500-500 î.e.n.) nu se aplicau pedepse corporale, decît amenzi. Apoi s-a aplicat pedeapsa cu moartea pentru asasinat, dar și pentru alte cazuri: complot contra regelui, pătrunderea în încăperile din palat rezervate femeilor, furt de elefanți sau de cai aparținînd regelui, furturi din depozite de grîne, din arsenale și temple (*ib.*, 280). Pentru alte feluri de furt se prevedea tăierea degetelor, a mîinii, a unui picior sau tragerea în țeapă (*ib.*, 276—8). Adulterul bărbatului era pedepsit cu închisoarea, dar și cu tragerea în țeapă dacă femeia aparținuse grupului de „soții" ale regelui. Femeii adulterine îi era rezervată o pedeapsă ciudată: era tunsă, unsă cu unt, legată cu mîinile la spate și pusă să străbată orașul călare de-a-ndoaselea pe un măgar negru — simbolul desfrîului. Mai cumplit, *Codul lui Manu* prevedea să fie devorată de cîini într-un loc public, iar bărbatul să fie ars de viu (VIII, 371—2). — Ceea ce a înscris o altă pagină neagră în istoria acestei civilizații — atît de strălucită în alte privințe — au fost asemenea orori judiciare, și altele încă, mai atroce[33].

E adevărat însă că în timpul dinastiei Gupta (secolele IV—VII) pedepsele corporale și torturile au fost încetul cu încetul suprimate; după care, vechiul sistem și vechile practici judiciare au revenit, dar desigur că în forme mai blînde. Buddhismul, cu ideile umanitare pe care le propovăduia, a avut fără îndoială o influență pozitivă în acest sens.

SISTEMELE RELIGIOASE

Cele mai vechi forme ale religiei populațiilor autohtone din India constau în credințe animiste și totemiste, precum și în numeroase și variate practici magice. Populațiile dravidiene venerau stînci, rîuri, munți, arbori, stele — pe care le socoteau că sînt lăcașuri ale spiritelor, fie dușmane, fie protec-

[33] Dar torturile din Europa Evului Mediu? Dar cele din urmă cu numai patru decenii — cu milioane de victime inocente — din lagărele de exterminare? Sau chiar ororile din zilele noastre, comise — fără a invoca nici măcar un pretext judiciar — de regimurile unor țări „civilizate"? — În realitate, *Codul lui Manu* prescrie și idealuri înalte; exegeții europeni însă s-au oprit de preferință asupra celor negative și „senzaționale".

Zeul Varaha înălțînd-o din oceanul primordial pe zeița-Pămînt

toare — precum și animale totemice (îndeosebi șarpele, maimuța și taurul). Aceste forme religioase primitive, reflectate sau direct menționate și în *Atharva Veda* („Știința vrăjilor") mai pot fi întîlnite într-o oarecare măsură și azi la cîte un trib pierdut prin junglele sau prin munții Indiei.

Populațiile ariene au adus la venirea lor în India elemente noi — în special cultul focului domestic și cultul strămoșilor. Cultul naturii însă a continuat să rămînă un element fundamental. Astfel, printre divinitățile primilor arieni veniți în India — divinități prezente dealtfel și în *Avesta* persană — cele mai vechi sînt personificări (mai evoluate, desigur) ale forțelor naturii: cerul *(Dyaus-pitar)*[34], focul *(Agni)*[35], noaptea *(Varuna)*[36], furtuna *(Indra)*[37], soarele (sub denumiri diferite: *Surya, Mithra, Vișnu)*[38], apoi vîntul *(Vayu)*, ploaia *(Parjanya)*, aurora *(Ușas)*, ș.a., — dar acestea ocupînd un loc mai puțin important. Divinitățile vedice principale erau 33; dar numărul lor total trecea — potrivit tradiției — de 3.333.

Alături de aceste divinități un loc de primă importanță — de Indra și de Agni — îl ocupa în religia vedică *Soma*, divinizarea băuturii rituale cu

[34] Devenit *Zeus pater* la greci și *Iupiter* la romani. În epoca vedică a dispărut din cult, rămînînd în imnuri doar ca o amintire. Locul său a fost luat de timpuriu de Varuna.

[35] De unde, cuvîntul latin *ignis* („foc"). În *Veda*, Agni reprezintă caracterul sacru al focului domestic (al cărui cult datează din timpuri preistorice). Agni face legătura dintre Cer și Pămînt; prin mijlocirea lui sacrificiile și ofrandele ajung la zei.

[36] Stăpînul nopții și al apelor, divinitate învestită cu un evident caracter etic, Varuna este păstrătorul adevărului și al principiului dreptății în lume.

[37] „Indra este și demiurg, și fecundator, personificare a exuberanței vieții, a energiei cosmice și biologice" (M. Eliade). În *Rig Veda* îi sînt dedicate aproximativ 250 de imnuri.

[38] „Vișnu pare a simboliza în același timp întinderea nemărginită a spațiului, energia binefăcătoare și omnipotentă care binecuvîntează viața, și axa cosmică ce sprijină lumea" (M. E.).

același nume[39]. *Rudra*, zeul furtunii și al focului, divinitate a răului și a cruzimii, „simboliza tot ceea ce este haotic, primejdios, imprevizibil" (M. Eliade)[40]. *Mithra* — căruia în *Rig Veda* i se dedică un singur imn — personifică un concept moral: este (asemenea lui Mithra din *Avesta*) zeul drept, pașnic și binevoitor[41].

Preeminența în panteonul vedic a unuia sau a altui zeu a variat de-a lungul timpului. La început se pare că, un timp, primul loc îl ocupa Agni, zeul focului atotputernic, binefăcător sau distrugător, paznicul căminului și al turmelor, domnul pămîntului și al cerului căruia îi dăruia lumina și căldura sa. Cel mai popular zeu însă era Indra, stăpînul fulgerelor și al furtunilor aducătoare de ploi binefăcătoare (sau distrugătoare, cînd se înfuria), ucigînd monstrul care le ținea înlănțuite. Indra era totodată și zeul protector al războinicilor.

Religia vedică nu era exclusiv naturistă. Am văzut că anumite concepte sau principii au fost de asemenea divinizate, au devenit zei. Indra însuși devenise personificarea idealului războinicilor arieni invadatori. Varuna era și zeul justiției, păzitorul Ritei (*rta* = adevărul, dreptatea, personificarea legii eterne a moralei și ordinei, a ritmului moral cosmic). Aryaman era zeul care instituise căsătoria și care o proteja. Diferite profesiuni și ocupații erau tutelate, patronate de cîte un zeu (Tvaștar, de pildă, era zeul fierarilor și al meșteșugarilor în general). Și speculațiile teologice ale brahmanilor au impus cîteva divinități — ca în cazul zeului Soma. Tot un produs mai degrabă al speculațiilor teologice decît o divinitate tradițională era și Prajapati, părintele zeilor și al demonilor, în același timp și creatorul lumii.

Imnurile *Vedei* ne-au transmis și variate tradiții cosmogonice — dintre care „în imnul cel mai faimos din *Rig Veda* (X, 129), cosmogonia este prezentată ca o metafizică"; acest imn rămîne și „punctul cel mai înalt pe care l-a atins speculația filosofică vedică" (M. Eliade). — Cît privește creația primului om — fiul cuplului primordial Cerul și Pămîntul — acesta este, potrivit tradițiilor vedice, Manu (*Manava* — „fiul lui Manu", „omul"). Manu este și cel dintîi rege al neamurilor ariene; el a statornicit și obiceiurile și toate rînduielile oamenilor, prin urmare și practicile sacrificiilor și ofrandelor[42].

Un loc principal în religia vedică îl deținea magia. Actele de cult erau puternic impregnate de sensuri și de practici magice. Credința comună era că sacrificiile aduse zeilor nu numai că îi influențează, dar îi și domină.

Forma primară a cultului — și care într-un fel s-a menținut de-a lungul mileniilor — era forma cultului domestic. Capul familiei era și cel care aducea sacrificiile, și cel care veghea la îndeplinirea tuturor celorlalte îndatoriri religioase. Aceste îndatoriri erau foarte numeroase: jertfe și ofrande aduse zeilor, recitarea rugăciunilor și a formulelor sacre, ceremonii de inițiere și

[39] Băutura — care provoca o stare de surescitare și apoi de extaz — consumată de preoți în timpul efectuării sacrificiilor.

[40] Mult mai tîrziu, Șiva — care nu este o divinitate vedică — a fost parțial asimilat cu Rudra, în ipostaza sincretică de Șiva-Rudra.

[41] Probabil că la origine Mithra n-a fost zeu solar, ci personificarea contractelor, a înțelegerilor stabilite între oameni, — prototipul străvechiului suveran arian în ipostaza sa de păstrător și apărător al dreptății (A. Bertholet).

[42] După o legendă tîrzie, Manu este și un fel de Noe al inzilor, salvat din catastrofalul potop de un pește, pe vîrful muntelui Himalaya (A. Bertholet).

de purificare, ritualuri impuse de venerarea idolilor casei, rituri legate de aproape fiecare moment al vieţii cotidiene, din zori şi pînă-n noapte, etc.

Riturile publice, care au devenit din ce în ce mai complicate, aveau loc în aer liber. Constau în rugăciuni, formule magice, libaţiuni, ofrande şi sacrificii sîngeroase aduse pe altare improvizate[43]. Ofrandele mai obişnuite erau fructe, lapte, cereale şi turte dulci; dar cea mai importantă ofrandă era băutura pregătită din sucul ameţitor al plantei *soma*. Se sacrificau animale mici şi mari — capre, berbeci, vaci şi tauri. Dar sacrificiul suprem — care se făcea mai rar, pentru că numai regii după victorii însemnate îl puteau aduce — era sacrificiul calului[44]. Ceremoniile cultice legate de acest eveniment, şi care se prelungeau pe durata unui întreg an, aveau drept scop purificarea tuturor participanţilor, asigurarea fecundităţii femeilor, a fertilităţii ogoarelor şi a prosperităţii generale a întregii ţări. Nu lipseau nici sacrificiile umane — dar se pare că acestea erau extrem de rare. Riturile publice erau îndeplinite numai de preot, de brahman. Oficierea actelor sacrificiale era totdeauna onorată, după un „tarif" care stabilea de la caz la caz remuneraţia cuvenită preotului.

Odată cu recunoaşterea prerogativei brahmanului ca oficiant unic al cultului public, ca singurul deţinător al secretului formulelor magice şi al dreptului de a le rosti, ca singurul posesor al „supremei şi unicei ştiinţe" a *Vedelor*, ca singurul în drept să le studieze şi singurul în măsură să le interpreteze, — casta sacerdotală, a brahmanilor, s-a consolidat considerabil, prin aceasta situîndu-se în vîrful piramidei sociale, religioase şi laice. Ca urmare, brahmanii au cultivat şi au dezvoltat speculaţiile teologice; *brahmanele*, comentarii ale *Vedelor* şi explicaţii ale sensului sacrificiilor, erau considerate texte „revelate". Religia s-a infiltrat astfel în toate domeniile culturii, dominîndu-le, controlîndu-le, adeseori sufocîndu-le în procesul lor de dezvoltare. În felul acesta religia Indiei s-a constituit într-o etapă nouă; continuînd religia vedică, dar într-un alt spirit şi în forme noi, mult mai complicate, mai evoluate, dar şi mai rigide: etapa brahmanismului.

În concepţia brahmanică fiecare individ participă la Brahma (= „Calea Zeilor") — concept abstract, principiul absolut atotcreator, forţa care domină totul, fondul primordial al oricărei realităţi. Ca atare, fiecare om posedă Absolutul, care îi este consubstanţial. Omul este identic cu Absolutul. Toate sufletele sînt de aceeaşi esenţă, sufletul fiecăruia se confundă cu sufletul lumii, cu viaţa Universului, unitatea cosmicului cu psihicul individual, — idee exprimată prin propoziţia *tat tvan asi* (= [absolutul] „acesta eşti tu"). Noua religie menţinea exaltarea lui Brahma (concepţie filosofică din *Upanişade*, ultima parte a *Vedelor*), principiul ultim al Universului, al omului şi lucrurilor, divinitatea supremă, nepersonificată (cum erau zeii vedici). Odată cu brahmanismul, semnificaţia vie a zeilor — concepuţi de religia vedică după chipul şi asemănarea oamenilor — dispare. Mitologia, credinţele legate de elemente concrete, practicile cultice, sensurile ritualurilor, totul suferă în

[43] Căci în epoca vedică nu existau nici temple, nici imagini ale zeităţilor. Riturile religioase aveau loc fie în locuinţa celui care le efectua, fie pe o pajişte din preajma casei, unde se aprindeau mai întîi trei focuri sacre.

[44] „Sacrificiul calului" era cunoscut şi de alte popoare indo-europene (persani, armeni, greci, latini, germani, dalmaţi). Nicăieri însă acest act de cult n-a avut semnificaţia şi importanţa ce i s-a dat în India (unde se pare că, cel puţin într-o anumită epocă, era însoţit şi de sacrificarea unui brahman).

brahmanism un proces de radicală abstractizare. Totul se concentrează acum în valoarea sacrificiilor şi în puterea magică a formulelor rostite de brahman. Centrul practicilor religioase devine sacrificiul. „Sufletul oricărei ființe și al oricărui zeu este sacrificiul" — decretează un text brahmanic. Idealul de viață, ideal plasat în ultima perioadă a vieții omului (dar un ideal urmat numai de pustnici, foarte rar și de către sacerdoți), era renunțarea la bunuri și retragerea din lume într-o viață de sihastru și de cerșetor, în liniștea meditației și a beatitudinii misticismului.

Speculațiile teologice brahmane erau completate de concepte și doctrine (despre *atman*, *karman*, *samsara*, — referitoare la reîncarnare, metempsihoză și panteism) dezvoltate în scrierile numite *Upanișade*. Acestea însă, cu toată finalitatea lor implicită religioasă, aparțin mai mult domeniului filosofiei (despre care se va vorbi mai jos).

Din tradiția vedică a brahmanilor arieni, în sec. I î.e.n. s-a născut — în contactul brahmanismului cu cultele religioase locale, autohtone, dravidiene, și asimilînd elemente ale acestora — o formă nouă de religie: hinduismul. Recunoscînd (deci, spre deosebire de buddhism şi de jainism) autoritatea *Vedelor*, hinduismul are la bază credința că în tot ce există se manifestă realitatea unică şi infinită a divinului. Dar elementul nou și cel mai important al noii religii este ideea că, pe lîngă calea cunoașterii și calea acțiunii, omului îi este deschisă şi o altă cale de salvare, de eliberare de iluzia lumii. Aceasta este calea iubirii, cale accesibilă oricui, nu numai unor persoane superioare din ierarhia socială. Orice om poate avea o relație directă cu divinitatea, prin devoțiunea sa personală. Opera care marchează apariția acestui hinduism popular, religie ce oferă omului un tip nou de relație cu divinitatea, este *Bhagavad-Gita*.

Pentru hinduism, locurile și actele de devoțiune — temple, altare, centre de pelerinaj, băi rituale, atitudine contemplativă, asceză, ofrande de flori și fructe, sărbători, dansuri sacre, acte de purificare, penitențe, — capătă o importanță pe care credințele și practicile religioase ale inzilor nu o cunoscuseră pînă atunci. Unii zei vedici — Varuna, Indra, Surya, ş.a. — au fost acceptați de hinduism, deși semnificația lor a suferit anumite modificări. Printre divinități, elementul pozitiv și creativ în hinduism îl reprezintă Vişnu. În reprezentările sale plastice, calitățile, puterile și manifestările diferite ale lui Vişnu sînt exprimate prin asocierea anumitor obiecte simbolice. Vişnu ține în mînă o scoică (simbolizînd originea existenței), un disc sau o roată (= ciclul existenței), o floare de lotus (= Universul), un sceptru (= puterea cunoașterii), un evantai, un steag, o umbrelă (= simbolurile regalității). Cînd Vişnu a fost considerat ca zeitatea supremă într-un sistem monoteist, alți zei au fost identificați cu el ca tot atîtea *avatare*, sau reîncarnări ale lui Vişnu (cf. Edw. L. Farmer, etc.). Cel care a rămas însă în hinduism să reprezinte dezintegrarea a fost zeul Șiva, încarnarea a tot ceea ce este negativ și distructiv.

Religie cu un marcat caracter popular, apărut în urma pătrunderii în brahmanism a mai multor culte străine, hinduismul considera practica religioasă o problemă personală a individului. Ca atare, hinduismul n-a construit un sistem teologic precis și rigid, n-a dezvoltat o ierarhie clericală organizată, n-a avut o structură organizatorică de autoritate, n-a fost legat de stat —

ceea ce a şi făcut ca de-a lungul secolelor să nu sufere nici de pe urma diviziunii politice a Indiei.

Hinduismul a înflorit în nordul Indiei în secolele IV—V e.n. (iar în sud, ceva mai tîrziu), atingînd o dezvoltare deplină în sec. IX, după epoca de declin a buddhismului în India.

Dar cu mult înaintea hinduismului, chiar din sec. VI î.e.n., alte două religii s-au opus, cu mult succes, brahmanismului.

Reacţia acestor religii era îndreptată împotriva importanţei excesive pe care brahmanismul o acorda cultului; împotriva preponderenţei dată de brahmanism ritualurilor, precum şi absenţei din doctrina brahmanică a unor criterii şi norme de etică. Aceste religii — al căror succes a fost pregătit şi înlesnit de yoghini şi de cei care ar putea fi numiţi „sofişti“ — sînt jainismul şi mai ales buddhismul. Învăţăturile şi practicile yoghinilor şi ale „sofiştilor“ subminau autoritatea brahmanilor şi respingeau dogmatismul preceptelor lor. Yoghinii mistici predicau asceza şi anumite tehnici de eliberare a spiritului prin dominarea fizicului; iar „sofiştii“ indieni — contemporani celor din Grecia şi din China — formulau, servindu-se de exerciţii dialectice polemice, combative, anumite concluzii sceptice.

Atît jainismul (fondat de Mahavira, contemporanul lui Buddha) cît şi buddhismul au apărut ca religii fără zei. Ambele religii refuzau zeii vedici, negau valabilitatea cultului şi a riturilor, respingeau categoric optimismul doctrinei brahmanilor — pe care nu îi recunoşteau ca o castă demnă de a se bucura de privilegii. Insistau asupra profundei mizerii a existenţei umane şi puneau în centrul învăţăturii lor necesitatea unei comportări morale a omului; o comportare graţie căreia va deveni posibilă salvarea omului de perspectiva tragică a viitoarelor reîncarnări succesive.

Ambele erau religii ale salvării. Jainismul, adoptat de unii suverani ca religie oficială, a rămas pînă azi o religie importantă — dar limitată exclusiv la spaţiul indian şi numărînd aproximativ un milion şi jumătate de adepţi, în mare parte negustori şi bancheri. Buddhismul, care se menţine azi în nord-estul Indiei (în Nepal) şi în insula Ceylon, a devenit în schimb în afara Indiei o religie foarte importantă pe plan mondial[45].

BUDDHISMUL

Buddha — nume care înseamnă „iluminatul“, atribut pe care discipolii l-au dat fondatorului acestei religii, Siddharta Gautama, care a trăit între cca 540-480 î.e.n., sau cca 566-486 î.e.n. — a început să îşi expună doctrina în celebrul său „discurs din Benares“.

Această doctrină cuprindea „cele patru adevăruri“ asupra suferinţei: adevăruri privind natura ei (naşterea, boala, bătrîneţea, supărările omului), cauzele suferinţei (şi anume, dorinţa de a te renaşte într-o altă viaţă, pasiunile, dorinţa de plăceri şi de bogăţie), necesitatea de a o suprima (prin renunţare

[45] Buddhismul numără azi aproximativ 150 000 000 de credincioşi, în China, în Japonia şi în toate ţările din Asia Meridională.

la aceste cauze, prin detaşarea de ambiţii deşarte) şi căile de urmat — opt la număr — spre a ajunge la înlăturarea suferinţei. „*Cele opt căi*" constau în: dreptate, credinţă, hotărîre, cugetare, cuvînt, efortul faptei, al comportării şi al meditaţiei. Nefericirea noastră mare este de a ne fi născut. Răul

Buddha făcînd gestul ritual *bhumi-sparsa-mudra* („care atinge pămîntul")

fundamental al vieţii rezidă în dorinţe şi în egoism. Omului i se impune respectarea a cinci norme morale: a nu ucide nici o vieţuitoare, a nu lua ce nu ţi se dă, a nu minţi, a nu bea băuturi fermentate şi a nu contraveni regulilor castităţii. Stăpînire de sine, învingerea urii prin iubire, blîndeţe şi compasiune: buddhismul era deci mai degrabă o morală decît o religie. Nu avea nici cler, nici dogme. Nu avea preocupări teologice sau metafizice. O religie fără ritualuri, fără un cult organizat şi fără speculaţii asupra divinităţii sau asupra imortalităţii. Respingea orice formă de venerare a vreunei divinităţi sau forţe supranaturale; respingea şi ascetismul, şi rugăciunile, şi vrăjile. Nu promitea adepţilor săi răsplata cerului, nici nu îi ameninţa cu pedepsele iadului. Îi învăţa pe adepţi că în viaţă binele sau nenorocirile sînt fructul propriei comportări a omului; şi că mîntuirea poate veni numai pe calea renunţării la dorinţe vane şi pe calea unei conduite morale cît mai corecte.

Buddhismul nu cunoştea conceptul de suflet sau conceptul de „eu". Potrivit doctrinei buddhiste fiinţa omului este constituită din cinci elemente: corp, sentimente, percepţii, instincte şi conştiinţă. Dar aceste elemente sînt independente unul faţă de celălalt; nu sînt organizate, coordonate, sau guvernate de un eu organic, unitar şi consecvent. Speculaţiile teologice sînt simple vanităţi cu totul inutile. Singura cale a înţelepciunii, a liniştii sufleteşti şi a sfinţeniei este calea abandonării de sine şi a faptei bune. Este calea care asigură mîntuirea, scăparea de reîncarnările viitoare. Este calea prin care se atinge starea de dizolvare a limitelor individualităţii, starea de repaos definitiv, de cunoaştere supremă, de iluminare, de stingere în nefiinţă, de topire

în absolut — starea de „*Nirvana*". Dedicîndu-se facerii de bine, fiecare om poate — exclusiv prin merite şi eforturi proprii — atinge această stare de „iluminare", poate deveni un sfînt, un *arhat* („vrednic").

Buddhismul desconsideră în modul cel mai categoric deosebirile de castă. „Mergeţi în toate ţările — îşi îndeamnă Buddha discipolii — şi spuneţi tuturor că săracii şi asupriţii, bogaţii şi cei puternici, cu toţii una sînt, şi că toate castele se revarsă în această religie, precum fluviile în mare". Pentru comunitatea buddhistă, singura formă de cult (de fapt, aici termenul de „cult" este impropriu) sînt două întruniri pe an ale comunităţii dintr-o regiune. În decursul acestor întruniri adepţii asistă la lectura unor texte buddhiste, se spovedesc în public şi merg în pelerinaj la locurile sfinte.

Pentru tendinţa sa fundamentală de a face bine altora, de a se abţine de a face rău, precum şi de resemnare şi de acceptare a mizeriei, buddhismul — care considera că bunăstarea materială nu-l eliberează pe om de durerea existenţei — a fost sprijinit şi adoptat de mulţi suverani ca un excelent stîlp moral de susţinere a statului. Căci „un popor care trăieşte în atmosfera de blîndeţe a buddhismului este mai uşor de guvernat, întrucît crede că sărăcia şi mizeria nu sînt datorate guvernării unui suveran, ci ele aparţin însăşi esenţei vieţii, care este durere" (R. Wilhelm).

Dar încă din primele secole ale erei noastre, şi religia buddhistă a cunoscut — sub influenţa divinităţilor, practicilor de cult şi miturilor religiei brahmanice — o evoluţie interesantă. După această dată buddhismul a început să-l venereze pe „iluminatul" său fondator (deşi numai ca pe un profet). A acceptat numeroase semidivinităţi, încarnări anterioare ale lui Buddha (*bodhisattva* — viitori Buddha), a imaginat un loc pentru recompense şi un loc pentru pedepse rezervat celor care în viaţă n-au urmat căile virtuţii. Mai mult: a introdus o mulţime de elemente de cult, — care se regăsesc şi în creştinismul medieval din primele sale timpuri: lumînări, tămîie, apă sfinţită, mărturisire, post, venerarea moaştelor, slujbe pentru morţi, canonizarea sfinţilor, celibatul preoţilor, ş.a.m.d.

Femei închinîndu-se în faţa urmelor paşilor lui Buddha

Religie a celor săraci şi oropsiţi (deşi multe dinastii regale din India erau şi ele buddhiste) cărora le oferea paliativul „mîntuirii" ideale, buddhismul s-a propagat printr-o infinitate de nuclee monastice şi a devenit o religie mondială, extinzîndu-se în toată Asia Centrală şi Orientală — din Tibet şi Turkestan pînă în Malaezia, din Birmania şi Siam pînă în Japonia. Dar s-a răspîndit şi

în Europa și în America, mai ales prin forma intermediară a teosofiei (pe care însă indienii nu o consideră o filosofie); iar în Germania — și prin filosofie, literatură sau artă: vezi Schopenhauer, scriitorii romantici, Richard Wagner, ș.a. (Deși romanticii europeni n-au cunoscut buddhismul propriu-zis).

Nici această religie însă n-a rămas la forma sa inițială de mare simplitate. În perioada cuprinsă între secolele I—VI e.n. buddhismul s-a remarcat printr-o foarte intensă activitate speculativă, filosofică. Faptul acesta a provocat reacția noului brahmanism, care a folosit — cu o deosebit de subtilă abilitate — aceleași arme ale filosofiei pe care le folosea și religia adversă. Buddhismul n-a rezistat în competiție și, începînd din secolul al VIII-lea, a dispărut încet-încet din India — unde și musulmanii i-au distrus mănăstirile și i-au masacrat călugării. Buddhismul a cedat terenul în special brahmanismului[46], care în felul acesta și-a putut consolida pozițiile, elaborînd și o mulțime de sisteme filosofice.

DOCTRINELE FILOSOFICE

India este țara filosofiei. În nici o altă parte a lumii antice nu s-a dedicat atîta timp meditației, și nicăieri (în afară de Grecia) n-au apărut atîtea sisteme filosofice. Dar finalitatea aproape a tuturor acestor sisteme este mai întîi teologică. India n-a recunoscut niciodată o distincție clară și categorică între sacru și profan; adesea viața însăși era văzută ca un rit religios. Principiile, conceptele, terminologia folosită, în India sînt comune atît filosofiei cît și religiei. Punctul inițial de pornire și scopul ultim pe care și-l propun sînt nu cunoașterea lumii și elaborarea unei logici — ca la grecii antici, — ci armonia universală, integrarea omului în ritmul cosmic, salvarea lui, găsirea căilor spre mîntuire, spre pace, spre perfecțiune, spre Absolut. În filosofia indiană, logica, epistemologia și metafizica devin — chiar de la început — ontologie și teologie[47].

În India, chiar și cea mai înaltă speculație filosofică rămîne adeseori în contact cu religia „populară", cu miturile, cu simbolurile. Prin folosirea tuturor acestora, filosofia și religia rămîn aproape întotdeauna în contact. În India se consideră că filosofia și religia sînt complementare. Sensul cunoașterii filosofice însăși, obiectul ei, modul de a-l aborda, sînt esențial diferite de ale gîndirii filosofice europene. Nici religia, nici filosofia, nici o altă activitate a spiritului nu pot rămîne fără un direct contact cu totalitatea. Gîndirea

[46] Brahmanismul n-a dispărut niciodată din India; ulterior, și buddhismul i s-a integrat. Buddhismul, jainismul și hinduismul au coexistat în timp. Sistemele filosofice ortodoxe sînt — mai mult sau mai puțin — contemporane cu cele heterodoxe (buddhist, jainist, materialist).

[47] „Spre deosebire de filosofia greacă, filosofie care încă de la presocratici are ca motiv principal cunoașterea și interpretarea naturii, speculația indiană caută mai ales să clarifice esența eului și raportul său cu principiul realității, și să pregătească — prin cunoaștere — salvarea sau eliberarea individului, trecerea lui de la planul *samsarei*, realitatea îndoielnică ce ne înconjoară, adică devenirea fenomenologică considerată originea durerii, la planul *nirvanei*, adică identitatea cu absolutul. — Aceasta explică de ce în India a fost totdeauna minimă despărțirea între religie și filosofie, și de ce toate principalele sisteme au avut, alături de interpretarea filosofică, și o interpretare strict religioasă" (L. Geymonat).

filosofică indiană nu admite nici sisteme dualiste — care nu sînt decît „simple reflexe ale conflictelor materiale din societate“, — nici „fanteziile cognitive inutile“, considerate aici ca fiind tot atîtea manifestări ale „dezordinei“. În India, cunoaşterea filosofică înseamnă „cunoaşterea fiinţei în întregul ei“, cunoaşterea omului total şi a drumului spre perfecţiune (J. Massui)[48].

Brahmanismul este cel care stabileşte şi defineşte mai întîi liniile acestei gîndiri filosofice. Între anii 800-600 î.e.n. după ce au elaborat o literatură de explicaţii şi de speculaţii mistice pe marginea simbolismului sacrificiilor rituale (textele *Brahmana* şi *Aranyaka*), brahmanii şi-au formulat doctrina esoterică în *Upanişade* (= Convorbiri cu Maestrul), texte redactate în formă dialogică (amintind prin aceasta dialogurile lui Platon).

Potrivit doctrinei brahmanice fiecare om participă la forţa primordială Brahma, fapt prin care se identifică cu absolutul. Principiul vieţii şi al conştiinţei (*atman* = suflare, respiraţie; de unde, cu acelaşi înţeles, cuvîntul german *Atem*) este superior personalităţii umane individuale, o depăşeşte; este sufletul individului intim legat de sufletul Universului *(Brahman)*, cu care în cele din urmă se identifică. Acest principiu este etern, continuă să existe şi după moartea individului, garantînd continuitatea eului în procesul metempsihozei.

Sufletul este separabil de corp, poate trece de la strămoşi la urmaşi: această idee este străveche. A apărut în gîndirea omului cel puţin din epoca neolitică. Nu aparţine în exclusivitate gîndirii indiene nici ideea migraţiei sufletului uman în animale, sau chiar în plante. Dar la alte popoare — ca de pildă la egipteni — reîncarnarea este un fapt accidental, sau este rezervată doar anumitor cazuri; în timp ce la indieni (iar mai tîrziu şi la alte popoare ariene — la grecii pitagoreici, la celţi, la germani) este o lege generală. *Samsara* — trecerea printr-un cerc de existenţe succesive, prin metempsihoză, prin transmigraţia sufletelor, prin reîncarnarea lor în alte fiinţe umane, în animale sau în plante — este o lege inexorabilă, pe care numai brahmanismul o leagă, o condiţionează în moduri diferite de comportarea *morală* a individului, şi îi dă astfel un caracter de sancţiune morală, fie de pedeapsă, fie de recompensă. Ceea ce determină reîncarnarea este „acţiunea“ umană *(karman)*, este acţiunea morală a faptelor şi a efectelor acţiunii omului în viaţă. Viaţa prezentă a omului este determinată, este rezultatul faptelor săvîrşite de el în existenţele sale anterioare. Din ceea ce i se întîmplă deci în această viaţă se poate deduce conduita sa în timpul existenţelor sale anterioare. Ca atare, natura viitoarelor sale existenţe va fi determinată de conduita sa în această viaţă. *Karman* — concept în acelaşi timp metafizic şi etic — este deci „marele reglementator al destinului uman“ (Bertholet). Doctrina aceasta, formulată în epoca *Upanişadelor*, s-a menţinut pînă azi. Buddhismul însuşi nu numai că a acceptat doc-

[48] Acelaşi autor (vd. bibliografia) notează alte aspecte esenţiale care definesc gîndirea filosofică indiană: 1. această gîndire este în total dezacord cu gînditorul occidental pentru care „o doctrină poate fi «interesantă» şi demnă de a fi studiată chiar dacă este falsă, iar o regulă de viaţă poate fi socotită «sublimă» fără ca el să se simtă obligat să o urmeze“; 2. pentru gînditorul occidental, a-ţi desăvîrşi cunoaşterea înseamnă a acumula noi „cunoştinţe“, — în timp ce pentru indian progresul cunoaşterii constă în cîştigarea şi perfecţionarea de noi mijloace legate de schimbarea fiinţei înseşi; 3. în timp ce pentru occidental metoda experimentală trebuie să se aplice la orice în afară de „cunoaşterea de sine“, pentru indian tocmai eul, „sinele“, constituie obiectul fundamental al oricărei cunoaşteri — „care este totdeauna experimentală, cu alte cuvinte, care implică totdeauna o transformare a obiectului cunoscut“.

trina despre *karman*, dar a extins-o chiar și asupra zeilor. În mod inconștient (sau, poate, intenționat) dezvoltată și consecvent susținută, ea a servit perfect brahmanilor pentru a-și fortifica prestigiul și autoritatea morală și socială, precum și pentru consolidarea definitivă a limitelor de netrecut ale castelor: apartenența la una sau la altă castă este dreaptă pentru că este decisă în mod irefutabil de *karman* !

La începuturile ei filosofia buddhistă a fost, cum am văzut, o filosofie practică, o morală. În prima sa fază filosofia buddhistă era antimetafizică și cu tendințe raționaliste. Nu admitea existența sufletului, ființa individului era limitată la corporalitate, percepție, senzație, și la un principiu conștient care era nucleul responsabilității sale morale. Buddhismul își concentra atunci atenția asupra problemei eliberării de sub perspectiva reîncarnării, fapt posibil printr-o cunoaștere a cauzelor răului și printr-o precisă disciplină morală (urmînd „cele opt căi"), spre a ajunge la înlăturarea răului. Această primă fază a gîndirii buddhiste era numită „Micul Vehicol" *(Hinayana)*, — doctrină urmată azi de buddhismul meridional, din Vietnam, Laos, Sri Lanka, Siam și Kampuchia.

Dar pe la începutul erei noastre filosofia buddhistă a intrat definitiv într-o nouă fază[49], cunoscută în istoria filosofiei sub numele de „Marele Vehicol" *(Mahayana)*. În această nouă formă — care va deveni dominantă în aria buddhismului septentrional, în Nepal, Mongolia, China, Coreea, Japonia și în întreaga Indie Septentrională — filosofia buddhistă îi propune omului ca ideal (ideal accesibil și omului de rînd, neînzestrat cu deosebite calități spirituale sau intelectuale) nu numai propria sa salvare, ci și a semenilor săi. Acest ideal este personificat de un *bodhisattva*, de ființa iluminată care în ultimul moment renunță la eliberarea sa de viitoare reîncarnări numai pentru a-i putea ajuta pe ceilalți oameni. — În raport cu „Micul Vehicol", pe lîngă speranța într-o beatitudine cerească, sau negativismul metafizic al doctrinei „golului", aspectul nou și fundamental al „Marelui Vehicol" este creația (în sec. II e.n.) unei metafizici coerente bazate pe argumente logice. Lucrurile nu își au o natură a lor proprie, ființa lor individuală este doar o aparență, toate lucrurile se condiționează reciproc, De unde, concluzia că există două adevăruri: cel superior, adevărul realității, și cel convențional, adevărul aparențelor. Idealul suprem, eliberarea, poate fi atins numai cunoscînd că toate lucrurile se reduc la un singur principiu: golul, nimicul, neființa[50].

În cadrul brahmanismului ortodox, ca filosofie, reprezentat în principal de autoritatea *Upanișadelor*, și pentru a-și consolida pozițiile dogmatice ca răspuns la autoritatea crescîndă a buddhismului, s-au afirmat în special 6 sisteme filosofice.

Cel mai puțin cunoscut este sistemul *Purva-mimansa* — mai mult religie decît filosofie, negînd „pretențiile" rațiunii și prescriind respectarea întocmai a tradițiilor și ritualurilor. — De asemenea, ca școală de logică, sistemul

[49] „Definitiv" — căci încă în sec. III î.e.n. doctrina buddhistă cunoștea nu mai puțin de 18 variante.

[50] „*Golul* în care lucrurile se identifică dincolo de vălul aparențelor nu este o entitate reală, ci reprezintă doar eliminarea tuturor iluziilor provocate de opinii; este inexplicabilul dincolo de orice designare logică sau conceptuală, a ființei și a neființei, a afirmației și a negației. Consecința gnoseologică a unui asemenea monism metafizic este teoria celor două adevăruri (L. Geymonat).

Nyaya care, ocupîndu-se în special de principiile argumentării şi a controverselor, a contribuit la îmbogăţirea terminologiei filosofice. — Sistemul *Vaiseşika* — amintind întrucîtva atomismul lui Democrit — împarte realitatea în 6 categorii: substanţă, calitate, activitate, generalitate, particularitate şi inerenţă. Între cele 9 substanţe care compun Universul (aer, apă, pămînt, foc, eter, timp, spaţiu, suflet şi intelect), primele 4 sînt alcătuite din atomi, eterni, indestructibili şi indivizibili, care prin continua lor mişcare creează „formele" lucrurilor. — Sistemul *Yoga* (ale cărui origini, legate de străvechi practici magice, urcă pînă în epoca preariană) este fondat pe ideea purificării spiritului prin disciplina ascetismului, abstinenţei şi a unui continuu efort psihofizic care cuprinde 8 etape: eliminarea dorinţei, pietate, anumite atitudini ale corpului, controlul respiraţiei, abstractizarea, concentrarea, meditaţia şi contemplaţia în stare de extaz. Aceste tehnici yoghine urmăresc să elibereze psihicul de amintirea trecutului şi de *samsara* (reîncarnare).

Sistemul filosofic *Samkhya* este bazat pe un net dualism între materie *(prakrti)* şi spirit *(puruşa)*. Materia — care emană şi apoi reabsoarbe 24 de principii fizice şi psihice (elementele fundamentale: aer, apă, foc, pămînt, eter; organele simţului, cele ale acţiunii, etc.) — este eternă, indestructibilă şi creatoare — fără să fie pusă în mişcare de un impuls exterior, ci de o continuă agitaţie interioară determinată de karman, de sufletul universal şi totodată individual[51].

Toate lucrurile sînt produse de veşnica mişcare, de continua alternare a trei categorii de însuşiri, de trei moduri de a fi ale materiei: prima — uşor, luminos, plăcut; a doua — mobil, dinamic, dureros; a treia — inert, obtuz, ceea ce pune piedică. Omul este înzestrat cu 5 simţuri perceptive (văz, auz, miros, gust, pipăit) şi cu alte 5 simţuri active — care rezidă în limbă, picioare, mîini, organe de excreţie şi cele genitale. Percepţiile senzoriale sînt înregistrate, însumate şi combinate de intelect care însă nu reacţionează de la sine, decît cînd primeşte un stimul senzorial. — Spiritul *(puruşa)* nu comunică cu adevărat cu materia, dar este influenţat de apropierea sa de materie, pe care în schimb o animează, îi dă viaţă, impulsionînd-o în activităţile ei. Spiritul este un spectator neutru, imutabil, este lumină pură spirituală.

Dintre toate sistemele filosofice indiene cel mai răspîndit este sistemul *Vedanta*, care rezumă într-un mod sistematic şi urmăreşte să dea o fundamentare speculativă *Upanişadelor*.

Pentru filosofia *Vedanta*, absolutul metafizic *(brahman)* şi principiul vital, sufletul universal *(atman)* se identifică. Potrivit acesteia, întreaga lume care cade sub percepţia simţurilor — şi care numai pentru ignoranţi este o lume reală, multiplă şi schimbătoare, — în realitate nu este decît o aparenţă *(maya)*, creată de incapacitatea noastră de a gîndi lumea altfel decît în cadrele timpului sau spaţiului, şi numai în funcţie de cauzalitate sau de schimbare. Adevărul este că nu există decît o singură realitate, o singură Fiinţă, pe care o vedem numai prin schimbările de suprafaţă ale formei. *Brahman* este cauza şi efectul, esenţa însăşi a întregii lumi. La înţelegerea lumii nu ajută deloc raţiunea şi logica, ci numai intuiţia imediată. Această capacitate de a pătrunde spontan, printr-un fel de viziune mistică adevărul ultim (adică unitatea dintre sufletul individual şi sufletul Universului) duce la eliberarea de *samsara* — ceea ce ar constitui însuşi idealul suprem al omului.

[51] *Samkhya* nu este — cum se afirmă uneori — o filosofie materialistă.

Paralel şi în opoziţie cu aceste sisteme filosofice ortodox-brahmanice, o dezvoltare şi o importanţă deosebită în filosofia indiană au avut-o — după buddhism — jainismul şi curentele materialiste.

Jainismul (care încă din secolul al III-lea î.e.n. se divizase în două curente) împarte realitatea în substanţa cugetătoare şi substanţa neînsufleţită. Prima cuprinde sufletele înzestrate — în ordinea crescîndă a importanţei lor — cu un simţ (al tactului: regnul vegetal şi cele 4 elemente fundamentale); cu două simţuri (al tactului, plus al gustului: viermii); cu trei simţuri (al tactului şi al gustului, plus mirosul: furnicile); cu patru simţuri (simţurile anterioare, plus văzul: albinele); cu cinci simţuri (cele anterioare, plus auzul: mamiferele). Al şaselea simţ — intelectul — îl posedă numai omul şi făpturile divine. — Substanţa neînsufleţită este reprezentată de 5 substanţe subordonate: materia, principiul mişcării, al imobilităţii, spaţiul şi timpul.

Interesantă este contribuţia jainismului la domeniul epistemologiei. Cunoaşterea în fond a structurii complexe a realităţii este condiţionată de considerarea ei din diferite puncte de vedere, fundamentale fiind patru: de substanţă, de loc, de timp şi de formă. Un obiect poate fi socotit „permanent" dacă este observat din punctul de vedere al substanţei; dar este „schimbător" dacă este privit sub unghiul vizual al formei. De unde, o originală teorie dialectică a contrariilor: în acelaşi timp, privit din puncte de vedere diverse un obiect „este *şi* nu este"; în timp ce dacă este privit dintr-un singur punct de vedere el „este *sau* nu este".

În fine, din cele mai vechi timpuri şi continuînd de-a lungul istoriei Indiei, tradiţiile vedice, spiritualismul şi idealismul indian au întîmpinat o opoziţie serioasă din partea unor filosofi „negatori" *(Nastika)* — filosofi care nu recunosc autoritatea *Vedelor*. Operele lor (dacă într-adevăr au fost scrise) au fost distruse, încît sistemul lor se poate reconstitui numai din referinţe indirecte.

În domeniul gnoseologic, aceştia susţineau că toate faptele sînt spontane şi accidentale. Nu au o cauză supranaturală (un zeu sau un principiu creator şi conducător). Relaţii între cauză şi efect nu pot fi stabilite, raţiunea umană este ineficientă; numai percepţia senzorială poate duce la o adevărată cunoaştere. — În domeniul eticii, extremiştii Nastika — şcoală eterodoxă care a încorporat elemente buddhiste şi jainiste — admit numai orbul impuls vital, neagă existenţa binelui şi răului, nu consideră viaţa ca suferinţă, afirmă că idealul omului este bucuria terestră, că scopul vieţii este plăcerea simţurilor.

Dar din asemenea idei îndrăzneţe, pentru India, ei au tras concluzii progresiste şi pe plan socio-politic: în faţa dreptului inalienabil al plăcerilor vieţii toţi oamenii sînt egali. Nimeni n-are drept să facă rău altuia numai pentru plăcerea sa de a face rău, nici chiar regele — care trebuie să se convingă că poporul i-a încredinţat puterea pentru a veghea asupra justiţiei sociale. — Nu e de mirare deci că scrierile „negatorilor" au putut fi distruse; precum nici faptul că un asemenea curent de gîndire a avut numeroşi adepţi de-a lungul veacurilor.

ŞTIINŢA

Într-o ambianţă intelectuală atît de puternic dominată de viaţa religioasă şi de curente filosofice spiritualiste sau idealiste activitatea ştiinţifică nu putea decît să rămînă în mare măsură într-o poziţie de condiţionare şi de

subordonare. Dar cînd a reuşit să se emancipeze — ca în cazul medicinei, — să se manifeste ca activitate laică şi independentă, ştiinţa indiană a ajuns la realizări remarcabile.

Activitatea ştiinţifică indiană — ale cărei începuturi s-ar situa pe la mijlocul mileniului al II-lea î.e.n. — a beneficiat în dezvoltarea ei ulterioară de contactele cu Mesopotamia şi cu Grecia elenistică; dar înaintea acestor contacte, a beneficiat de cunoaşterea respectivelor tradiţii chineze, dominante în Extremul Orient.

În astronomie se consemnează încă din epoca vedică (deci din a doua jumătate a mileniului al II-lea î.e.n.) o preocupare pentru studiul mişcărilor Soarelui şi Lunii, pentru împărţirea anului în 360 de zile, precum şi pentru alcătuirea de liste a 27 sau 28 de constelaţii. Interpretarea unor fenomene astronomice drept prevestiri apare doar în ultimele secole înaintea erei noastre, cînd astronomia indiană trădează o vizibilă influenţă grecească elenistică. — Epoca clasică a astronomiei indiene coincide cu secolul al IV-lea şi următoarele ale erei noastre. Se ştie că la această dată s-au elaborat aici cinci tratate de astronomie, dintre care ne-a rămas cel considerat de contemporani a fi şi cel mai important — *Suryasiddhanta (Soluţia dată de soare)*, din sec. IV e.n. Tratatul — redactat în 500 de distihuri, spre a fi mai uşor memorizat — studiază, în cele 14 capitole, măsurarea timpului; dă cel mai vechi tabel de sinusuri cunoscut, tratează despre meridiane, puncte cardinale, echinocţii şi solstiţii; despre eclipsele de Lună şi de Soare, despre mişcările planetelor şi poziţiile constelaţiilor în raport cu eliptica, despre răsăritul şi apusul heliacal al aştrilor, despre mişcările Lunii şi Soarelui, — pentru a încheia cu noţiuni de astrologie, cu descrierea sistemului lumii şi a unor rudimentare instrumente astronomice.

În secolele V şi VI e.n., dintre astronomii ale căror lucrări s-au păstrat, cel mai important este Aryabhata, care a încercat să explice solstiţiile, echinocţiile şi eclipsele. Totodată, el a intuit sfericitatea şi mişcarea de rotaţie a Pămîntului. Opera lui, dezvoltînd în special teoria epiciclelor, are în mare măsură un caracter pur matematic.

Net inferiori grecilor timpului în domeniul geometriei, indienii le-au fost însă superiori în cel al matematicii. Astfel, — în timp ce sistemul de numeraţie al grecilor antici se oprea la cifra de 10 000, cel al indienilor folosea denumiri speciale pentru valori care ajungeau pînă la 10 la puterea 23. Din primele secole ale erei noastre datează semne speciale pentru numere pînă la 70 000. Nu este exclus ca numeraţia zecimală, folosind 9 cifre şi zero — sistem inventat în India mult înaintea lui Aryabhata şi devenit universal — să fi apărut încă din timpul lui Asoka (sec. III î.e.n.). Am văzut apoi că în lucrarea *Suryasiddhanta* se dă primul tabel de sinusuri din lume.

Cel mai mare matematician indian, Aryabhata, extrage rădăcinile pătrate şi cubice folosind metoda noastră de azi. În domeniul algebrei, el ajunge să rezolve prin fracţii continue două ecuaţii simultane, nedeterminate, de gradul întîi (cf. J. Filliozat). Iar în geometrie el ajunge să dea lui π o valoare foarte aproape de a noastră —3,1416. Numeraţia notată cu 9 cifre şi zero este folosită tot de el. Forma grafică însăşi a lui zero — atestată documentar doar din sec. IX e.n. — este menţionată în India încă din sec. VI e.n.; dar utilizarea lui zero este, probabil, mult anterioară apariţiei simbolului său grafic. — Tot în India se pare că ar fi apărut mai întîi semnul pentru indicarea rădăcinei, precum şi alte simboluri algebrice (în sec. XII e.n.). De asemenea, conceptul

de cantităţi negative şi ecuaţiile nedeterminate de gradul doi (cunoscute în Europa abia cu un mileniu mai tîrziu!).

Mai puţin au fost cultivate, în India, domeniile chimiei şi fizicii. Totuşi, sub aspect practic, tehnologic, romanii îi considerau în fruntea tuturor celorlalţi pe meşteşugarii indieni în tăbăcărie, vopsitorie, în domeniul fabricaţiei sticlei, a cimentului sau a săpunului. Şi metalurgia era dezvoltată, încă din timpul lui Asoka. În secolul al VI-lea e.n. indienii erau mult mai pricepuţi decît europenii în materie de distilare, de calcinare, de sublimare, de aliaje, de pregătirea sărurilor metalice, a anestezicelor şi soporificelor. Din secolul al II-lea î.e.n. datează o voluminoasă scriere indiană despre mercur. — În domeniul fizicii, — dacă teoriile atomiste aparţin domeniului filosofiei, în schimb în sec. XIII e.n. apar în India idei care anticipează teoria corpusculară a luminii enunţată de Newton. Sau, în acustică, teoria potrivit căreia înălţimea unei note (deci numărul vibraţiilor) este în raport invers proporţiona cu lungimea corzii emiţătoare.

Originală şi derivînd din zonele pure ale matricii stilistice indiene este gîndirea medicală. Iar în practica medicală indienii au ajuns la rezultate apreciabile chiar din antichitate.

Încă în epoca vedică găsim menţionate multe nume de maladii şi de plante medicinale. O bogată nomenclatură anatomică indica nu numai părţile vizibile, ci şi cele invizibile ale corpului omenesc. Terapeutica era bazată mult pe practici magice, iar originea maladiilor era explicată ca o pedeapsă a zeilor sau ca un rezultat al acţiunii malefice a demonilor ori a vrăjitorilor. Derogările de la o viaţă morală puteau avea consecinţe şi într-una din vieţile viitoare ale omului; minciuna, de pildă, antrena într-o altă viaţă boli ale gurii, boli de gît sau dureri cronice de dinţi... Totodată însă se admitea că manifestările patologice se puteau datora şi influenţei climatice, accidentelor, viermilor paraziţi, afecţiunilor congenitale sau factorului ereditar.

În ultimele 7 secole î.e.n. a fost elaborată o doctrină medicală care oferea explicaţii rudimentare, dar raţionale ale maladiilor. (Paralel cu această doctrină însă, în mediul popular a continuat să se atribuie majorităţii maladiilor cauze supranaturale sau magice). Progrese cu totul remarcabile în gîndirea şi în practica medicală s-au înregistrat îndeosebi începînd din secolul al V-lea î.e.n., datorită activităţii unei adevărate şcoli medicale, întemeiată şi condusă de Atreya, considerat cel mai mare medic al Indiei antice. După care, momentul de mare prestigiu al medicinii indiene antice este marcat în secolul al II-lea e.n., prin cele două tratate medicale, în limba sanscrită, ale lui Çaraka şi, respectiv, Susruta.

Aceste tratate (cf. Guy Mazars) împart maladiile în: exogene (cele datorite unor accidente, lovituri, căderi, muşcături, arsuri, etc.) şi endogene — cele cauzate de perturbări în echilibrul elementelor care constituie materia corpului şi care îl animă. Sînt aceleaşi elemente constitutive ale însuşi Universului (pămîntul, apa, focul, vîntul şi vidul), din ale căror combinaţii derivă substanţele diferenţiate ale organismului — în număr de şapte: chilul, sîngele, carnea, grăsimea, vasele, măduva şi sperma. Trei din cele cinci elemente sînt prezente direct şi activ în corp: vîntul (sub forma de „suflu vital" — *prana*), focul (sub forma de principiu produs al focului: bila) şi apa — sub forma de materie comună serozităţilor şi secreţiilor corporale. În caz de alterare a unuia din elemente survine boala. Adeseori, la producerea bolii contribuie alterarea a două sau trei elemente — de unde, un mare număr de combinaţii patogene

(Çaraka enumeră 62). Perturbările în funcţiile acestor cinci elemente sînt raportate însă (fapt cu totul semnificativ pentru gîndirea medicală indiană) în principal la comportamentul şi la alimentaţia bolnavului, precum şi la relaţiile lui cu mediul ambiant; de unde, importanţa deosebită dată igienei şi dietei, ca mijloace atît preventive cît şi curative. De pildă: asupra elementului „foc" (=bila) acţionează în mod decisiv frica, mînia, alimentele grase, căldura excesivă şi băuturile fermentate.

În etiologia maladiilor mentale intervin două proprietăţi ale psihicului: pasiunea (*rajas*) şi obscuritatea (*tamas*) — respectiv, agitaţia şi inerţia; pe de o parte temperamentul logoreic şi coleric, pe de altă parte temperamentul caracterizat de înclinarea spre frică şi spre tristeţe. Accentuarea (sau combinarea — în grade diferite) acestor tendinţe stă la originea anumitor tulburări psihice.

În epoca medievală, cînd medicina indiană este profund marcată de şcolile yoghinilor (*siddha*), interpretarea fenomenelor patologice se bazează (fără însă a se diferenţia radical de gîndirea medicală anterioară) pe un alt sistem de reprezentare a anatomiei şi fiziologiei. Medicina yoghină acordă cea mai mare importanţă unor „centre" — în număr de 6, localizate în anumite zone ale corpului — considerate puncte de răspîntie principale ale „suflurilor" organice, sufluri vitale care comunică între ele printr-un sistem de canale. Circulaţia defectuoasă a suflului, a energiei vitale prin aceste canale este considerată a fi cauza dezechilibrelor organice, a bolilor. De aici, importanţa dată de medicina yoghină variatelor tehnici de „control al suflului"; tehnici respiratorii — atît ca metodă preventivă, cît şi ca mijloc terapeutic — care au ca scop să purifice creierul şi să suprime orice maladie.

În mod practic — şi mai mult sau mai puţin independent de toate aceste premise teoretice — medicina indiană a înregistrat rezultate notabile.

În cadrul etiologiei, în tratatul său Çaraka vorbeşte despre febre, tumori interne, tulburări renale, maladii de piele, caşexie, tulburări psihice; boli la care, în aceeaşi epocă, Šusruta adaugă hemoroizii, fistulele anale, erizipelul, ulcerele şi altele. Aceşti medici dau explicaţii raţionale chiar epilepsiei, tetanosului sau diverselor tipuri de convulsii — boli care în Europa Evului Mediu (şi chiar mai tîrziu) vor fi considerate ca bolile celor posedaţi de demoni.

În materie de diagnostic medicina indiană admite rareori faptul sau factorul supranatural. Metoda curentă de diagnostic avea în vedere simptomatologia şi împrejurările în care apăruseră bolile, practicîndu-se o examinare cît mai completă a bolnavului. Regulile de igienă sînt foarte atent indicate, iar mijloacele terapeutice foarte variate — mai ales pe bază de plante medicinale. Începînd din secolele III şi IV e.n. se dezvoltă în India şi terapia chimică, în forme variate: prafuri, infuzii, unguente, spălături interne şi — ca mijloace originale indiene — compoziţii pe bază de uleiuri şi medicamente administrate pe cale nazală.

Rezultate pozitive înregistra terapeutica chirurgicală — în litiaza biliară, în embriotomia pe un fetus mort, în reducerea cataractei, în suturarea perforaţiilor abdominale. Se încerca — uneori cu bune rezultate — chiar închiderea unei plăgi a intestinului, făcînd ca buzele alăturate ale plăgii să fie muşcate de furnici mari, cărora apoi li se tăia capul, mandibulele furnicilor decapitate rămînînd să servească, pînă la absorbţia lor totală, drept agrafe...

ARTA INDIANĂ. TEMPLELE

După filosofie, arta indiană, de asemenea, cere spectatorului european neprevenit o cît mai mare disponibilitate intelectuală spre a-i putea înțelege stilul și a-i recepta formulele artistice, fundamental diferite de cele ale artei europene.

O privire grăbită asupra istoriei artei indiene poate duce la constatarea unei anumite lipse de continuitate în evoluția ei; dar aceasta nu pentru că în procesul creației artistice a Indiei ar fi existat realmente hiatusuri, ci pentru că multe opere de artă s-au pierdut definitiv din cauza neajunsurilor climei și pentru că violenții ocupanți musulmani au distrus într-un număr considerabil monumentele de arhitectură, precum și operele de sculptură sau de pictură ale unor întregi perioade. Cu toate acestea, producția artistică indiană a fost de proporții atît de mari încît s-au păstrat suficiente opere care să creeze o idee clară asupra naturii acestei arte și să uimească posteritatea prin valoarea sa excepțională.

Perioada proto-indiană, a civilizației Indus, se înscrie mai degrabă, cum am văzut, în cîmpul arheologiei. Sub raport strict artistic arta Indus se leagă de cea mesopotamiană, nu prezintă nici o asemănare stilistică cu arta Indiei de mai tîrziu. Încît geneza artei indiene, neputînd fi căutată în perioada culturii Indus, nu poate fi reconstituită pe bază de documente, decît aproape numai bazîndu-ne pe deducții. Apoi, ca fenomen general, permanent și caracteristic pentru arta Indiei este de semnalat intensa producție de artizanat artistic (obiecte de aramă martelată, sculpturile în lemn și fildeș, țesăturile de mare finețe, emailurile pe fond de aur, bijuteriile, etc.). Se remarcă însă și nivelul subartistic la care rămîne arta ceramicii, ca formă și ca decorație a vaselor; aceasta, din cauza prescripției religioase inderogabile care interzicea folosirea de două ori a aceluiași recipient.

Cum cultul vedic — care se oficia în aer liber — nu prevedea o arhitectură fixă (și nici o reprezentare plastică a divinităților), arhitectura în piatră se pare că a apărut abia în sec. III î.e.n. Dar palatele imperiale din acel timp — considerate a putea fi comparate la acea dată numai cu cele din Persepolis, care le serviseră de model — erau de un fast deosebit și de mari proporții, putînd ajunge pînă la 7 etaje ! Influența persană s-a menținut un timp; dar în curînd concepțiile religioase buddhiste au imprimat arhitecturii caractere de o evidentă originalitate atît în viziunea de ansamblu a construcției, cît și în detalii. Sculptura capitelurilor sau a frizelor reproduce foarte frecvent cel mai vechi, mai caracteristic și mai des întrebuințat (ca și în China sau în Japonia) motiv: al florii de lotus, deschise, figurînd și ca piedestal sau ca tron al unei divinități. În privința construcțiilor în piatră sau în cărămidă indienii au întîmpinat oarecare dificultăți.

Cum nu știau să pună o boltă, pietrele — sau cărămizile — erau așezate în rînduri succesive, progresiv în retragere, încît nu puteau acoperi decît suprafețe mici; ceea ce făcea ca și acoperișul să devină în mod necesar foarte înalt.

Nu s-au conservat nici palate din epoca buddhistă, nici temple (la acea dată buddhiștii nu construiau temple). În schimb s-au păstrat pînă azi, într-un număr impresionant — de ordinul miilor — două categorii arhitectonice, cele

mai caracteristice pentru arhitectura indiană, și anume: *stupa* și templul săpat în stîncă.

În forma ei primitivă (datînd din prima jumătate a mileniului I î.e.n.) *stupa* era un tumul, o movilă funerară. Odată cu buddhismul, *stupa* a devenit o construcție în cărămidă, servind de obicei drept capelă în care se păstrau relicvele sfinților. Alteori *stupa* este un monument comemorativ. Pe partea inferioară a edificiului — de formă prismatică sau piramidală, cu patru sau mai multe laturi — se ridică o structură semisferică, o calotă reproducînd un lotus îmbobocit. În vîrf, o mică platformă (pe care odinioară se afla probabil și un altar) este dominată de un fel de umbrelă de piatră. Edificiul era înconjurat, la o oarecare distanță, de o palisadă formată din stîlpi de piatră, legați la extremitatea superioară de traverse, și cu patru porți monumentale deschise spre cele patru puncte cardinale. Stîlpii, porțile, uneori și pereții exteriori ai edificiului sînt în întregime acoperiți cu sculpturi în basorelief. Dintre foarte numeroasele *stupe* existente și azi (atît în India, cît și în întreaga arie de răspîndire a buddhismului), cea mai veche este cea din Bharhut, în India Centrală (sec. II î.e.n.); iar cea mai grandioasă (datînd din sec. I e.n.) este cea din Sanci — înaltă de 13 m și cu un diametru de 32 m. În episoadele narate de sculpturile *stupelor* de la Bharhut și Sanci, animalele în special sînt reprezentate mai bine decît în sculptura oricărei alte țări din lume (Fergusson).

A doua categorie arhitectonică, specifică Indiei, o formează templele săpate în stîncă — atît de frumos numite în India: „carne din carnea pămîntului".

Aceste temple-grote[52] au fost realizate începînd din sec. III î.e.n. și continuînd pînă în sec. X e.n. Numărul lor este de aproximativ 1 200. Cele mai vechi au planul în formă de cruce. Caracteristic este arcul de deasupra portalului, în formă de potcoavă sau de floare de lotus. Interiorul este separat de capelele laterale (sau de chilii — în cazul mănăstirilor) prin două rînduri de coloane — care, asemenea pilaștrilor, n-au un rol funcțional. Capodopera acestui stil este templul-grotă din Karla (aprox. 78 e.n.), impresionant nu numai prin dimensiuni[53], ci și prin perfecta execuție a sculpturilor care acoperă pereții. Acest tip de arhitectură în stîncă se întîlnește și în Egiptul antic, în Persia din epoca Ahemenizilor, în Asiria sau în Grecia — fără a atinge nici pe departe grandoarea și monumentalitatea, fantezia și realizarea artistică excepțională a templelor indiene.

Lucrări de uriașe excavații și de o bogăție sculpturală unică în lume sînt complexele de temple de la Ajanta și Ellora.

La Ajanta, dintre cele 29 de temple și mănăstiri, săpate în stîncă în perioada secolelor II—VII (dar cele dintîi datînd chiar din sec. III î.e.n.) — „unele conținînd cele mai splendide galerii de picturi din lume" (K. Bharatha Iyer), — celebru este templul-grotă XIX pentru armonia neîntrecută a fațadei, ornamentată cu numeroase statui în basorelief, altorelief și *ronde-bosse*. În interior, sculpturile acoperă chiar și suprafața plafoanelor. La Ellora, pe o distanță de 2 km au fost tăiate în stîncă (între secolele V—IX) nu mai puțin de 34 de temple și mănăstiri, unele chiar cu mai multe etaje, și cu coloane sculptate pe toată suprafața lor.

[52] Modelul acestor temple tăiate în stîncă derivă din grotele naturale, amenajate și decorate, ale sihaștrilor, — iar nicidecum din hipogeele egiptene sau persane (cum se afirmă uneori), cu care întrucîtva, într-adevăr, se aseamănă.

[53] Interiorul (de 41 m pe 15 m) numără 30 de coloane, iar bolta centrală se ridică pînă la 20 m.

Arhitectura în stîncă — de fapt, nu „arhitectură", ci sculptură de proporții gigantice — a atins maximul splendorii cu templele din Mahabalipuram, Elephanta, Ajanta și Ellora (secolele VII—VIII). De-a dreptul fantastic este templul Kailasa din Ellora, care imită un templu „construit", pînă în cele mai mici detalii, și pentru realizarea căruia meșterii indieni au depus un efort titanic. Săpîndu-se în stîncile unor coline un șanț lung și adînc de 30 m a fost izolat un masiv stîncos (lung de 61 m, lat și înalt de 30 m), în care, pornind din vîrf spre temelie, meșterii și lucrătorii au tăiat, au sculptat pur și simplu în masivul bloc de stîncă izolat, cu o muncă și o precizie incredibilă, un templu întreg (înalt de 30 m), ca și cum templul ar fi fost „construit" pornindu-se de la temelie, — cu toate elementele necesare: coloane, pilaștri, portaluri, cornișe, vestibule, portice, capele, toate împodobite cu sute de sculpturi. Întregul templu stă pe o plintă înaltă de 8 m, de jur-împrejur cu statui de lei și elefanți care, asemenea unor cariatide, fac impresia că susțin în spinare întregul templu (cf. B. Iyer).

Primele temple în aer liber, construite (deci nu săpate în stîncă) din material rezistent, nu din lemn, datează din sec. V e.n. De obicei, planul corpului edificiului este pătrat, dominat de un înalt acoperiș-turn piramidal, în etaje. În secolul al X-lea, înălțimea templului din Tanjore atingea 30 m, cu cele 13 etaje ale acoperișului-turn piramidal. Cupola templului din Lingaraja (sec. XI) ajunge pînă la o înălțime de 38 m[54]. Impresia pe care o lasă nu mai este de „arhitectură", ci de o imensă operă de sculptură. Dacă în anumite cazuri și în anumite momente ale istoriei ei arhitectura indiană s-a inspirat din bogăția de forme ale naturii ambiante, atunci aceste forme ale turnurilor cu multe etaje, cu exuberanța de elemente ce li s-au adăugat mereu dînd impresia luxuriantei vegetații a junglei, sugerează — cum s-a spus — cactușii ca model ideal posibil, model care i-ar fi putut inspira pe constructorii acestor temple.

În secolele XVI și XVII s-au construit mari complexe, orașe întregi constînd numai din temple (Satrunjaya, lîngă Palitana; sau Girnar, în Junagadh). Din sec. XIII datează templul jainist Vimala Saha (de pe muntele Abu) — sau Adinatha Tirthankara — care nu are pereche prin armonia ansamblului, eleganța liniilor, bogăția ornamentației și finețea execuției; se spune că sculptura interiorului a fost lucrată de meșteri nu cu dalta, ci prin răzuirea și șlefuirea marmurei, pentru a putea realiza dantelăria de vis care acoperă în întregime pereții, coloanele și plafonul.

Toate templele amintite mai sus, și multe altele încă, sînt în majoritate situate în sudul Indiei, regiune mai puțin atinsă de furia distrugătoare a musulmanilor invadatori. Pe de altă parte însă, după anul 1200, în perioada mahomedană arhitectura Indiei se îmbogățește cu materiale, metode, elemente și forme noi, în construcția grandioaselor palate și moschei sau monumente funerare (arcul ascuțit și în treflă, turnuri în formă de bulb, pereți acoperiți cu plăci de faianță decorată în culori vii, mozaicuri, intarsii, — dar totodată și cu absența totală a reprezentării figurii umane). Printre cele mai impunătoare construcții civile se numără palatul Man Mundir din Gwalior, în regiunea Raj-

[54] Cu timpul, dimensiunile au crescut (depășind chiar 70 m), printr-o îndrăzneață multiplicare a etajelor acoperișului, pe care s-au acumulat o profuziune de coloane și de sculpturi — ca în uimitoarele temple din Cindabaram (sec. XIII), Parșavanat, Madura, sau Tirucendur (sec. XVII).

putana (sec. XV). Capodopera arhitecturii de acest stil musulman este celebrul mausoleu Taj-Mahal (sec. XVII).

Suprafaţa exterioară a templelor buddhiste este în întregime — cum s-a spus — acoperită de sculpturi, care la origine erau policrome. Exemplele cele mai impresionante le oferă cele două temple situate în afara teritoriului Indiei, dar în zona de răspîndire a artei buddhiste, şi deci reprezentînd culmea atinsă de spiritul artistic indian. Primul este templul din Borobudur (în insula Java), din sec. VIII. Ansamblul — „cel mai frumos monument al Asiei" — nu este în fond altceva „decît reprezentarea simbolică a Universului" (M. Eliade). Pe un imens edificiu-piedestal, cu latura de 120 m, se înalţă turnul format din 7 etaje în retragere, ornate cu 436 de statui ale lui Buddha. Scene din viaţa lui sînt sculptate în basorelief pe zidurile etajelor pe o lungime care totalizează nu mai puţin de 5 km. Al doilea este templul din Angkor (în Kampuchia), înalt de 60 m, literalmente inundat de opere de sculptură, încît, din punct de vedere artistic, ansamblul nu este întru nimic inferior celor mai frumoase catedrale europene din Evul Mediu.

SCULPTURA ŞI PICTURA

În arta Indiei sculptura ocupă un loc atît de important — ca volum şi ca nivel artistic — încît nu numai că înlocuieşte aproape în întregime pictura, dar însăşi arhitectura unui edificiu pare un imens şi tulburător conglomerat artistic lucrat de mîna unui sculptor. — Nu e mai puţin adevărat că, din toate ramurile artei indiene, sculptura prezintă europeanului neavizat mai multe dificultăţi în calea înţelegerii şi a satisfacţiei estetice.

Încă în sec. III î.e.n. sculptura indiană — ilustrînd vechi legende populare sau diferite aspecte ale vieţii religioase şi de fiecare zi — şi-a definit estetica sa particulară, stilul său propriu. În secolele următoare această concepţie estetică devine mai clară: calmul, puritatea şi demnitatea viziunii, atitudinile personajelor de o nobilă simplitate, linia ondulatoare dominînd profilul corpului uman, echilibrul perfect în gesturi şi mişcări, musculatura atenuată prin suprafeţe corporale armonioase, o sobrietate perfectă în ansamblul compoziţiei, — dar şi o notă de senzualitate care îi întrerupe monotonia, introducînd sensibile accente de vitalism. — Acest stil propriu, ajuns la maturitate în secolele II—III e.n. („şcoala din Mathura") şi la expresia sa clasică în secolele IV—V (în perioada Gupta), exprimă în fond forma mentală a filosofiei buddhiste[55].

Odată cu reacţia brahmanismului (din secolele VII—VIII) echilibrul se rupe, calmul dominant înainte acum dispare, apare mişcarea violentă a liniilor, stilizarea şi idealizarea exagerează şi denaturează expresia, fantezia artistului din ce în ce mai slabă face loc tot mai mult convenţiei — şi începînd din secolele X—XI curba evoluţiei sculpturii indiene coboară, anunţînd declinul ce va marca următoarele secole.

[55] Nu e mai puţin adevărat că sculptorul buddhist a beneficiat şi de contactul cu arta greacă — contact concretizat în arta greco-buddhistă a şcolii din Gandhara — deşi, pe de altă parte, influenţa elenistică asimilată l-a împins spre idealizarea şi efeminarea personajelor.

În tot timpul istoriei sale sculptura indiană a rămas esenţialmente un accesoriu al arhitecturii. Din acest motiv, sculpturii în *ronde-bosse* indianul i-a preferat totdeauna basorelieful. Deşi sculptura în *ronde-bosse* nu este total absentă: exemplul cel mai elocvent în această privinţă l-ar putea da gigantica statuie în aramă a lui Buddha din Pataliputra (creată în sec. VII e.n.), despre care se spune că avea 25 m înălţime. Dar de la începuturile sale sculptura indiană excelează în basorelieful narativ. În acest caracteristic gust de a povesti un episod, de a ilustra o legendă, basorelieful indian demonstrează o excepţională capacitate a artistului de reprezentare realistă a animalelor, gustul său pentru o stilizare echilibrată, preferinţa sa pentru detaliul pitoresc, instinctul său decorativist, simţul său compoziţional înscriind ansamblurile în arii circulare sau ovale. La început prezenţa lui Buddha este doar sugerată prin anumite simboluri. În secolul al II-lea e.n. se notează în evoluţia basoreliefului un moment important: apariţia însăşi a figurii „iluminatului". Şi nu numai în clasica „poziţie indiană", pe vine, ci şi a lui Buddha pe tron, sau în picioare.

Secolele VI şi VII vor aduce, odată cu restaurarea autorităţii religioase absolute a brahmanismului, triumful reliefului monumental. Acesta va înlocui stilul narativ buddhist cu exaltarea firii supranaturale a zeilor (ca în templele din Elephanta sau din Ellora), impunînd un accent de ostentativă grandoare, un pronunţat dinamism al liniilor, precum şi o eleganţă puţin cam rece.

În epoca medievală (secolul XI şi următoarele), deosebit de mult exploatat este motivul — dealtminteri, apărut cu un mileniu înainte — al cuplului de îndrăgostiţi în atitudini lascive. Privite însă sub raport strict artistic, „aceste teme erotice constituie pretextul pentru a realiza admirabile grupări şi pentru a exalta formele umane. Prin frumuseţea atitudinilor lor, prin ritmul arzător al îmbrăţişărilor lor, personajele însufleţesc pereţii templelor cu o viaţă intensă. Oricît ar fi de îndrăzneţe, totuşi reprezentările amoroase nu sînt niciodată vulgare, nici cu adevărat obscene, ci spontane, sincere, fără falsă pudoare. Din întreg acest ansamblu se degajă un sens plastic atît de remarcabil, încît aceste opere egalează cele mai pure capodopere din toate timpurile şi traduc dragostea carnală sub cel mai frumos aspect care i-a fost dat vreodată să fie reprezentat în sculptura universală" (J. Auboyer).

Sculptura indiană este ilustrată şi de o mare cantitate de statui în *ronde-bosse*, de dimensiuni care variază între cea a unei statuete şi pînă la statuia de dimensiuni colosale.

Primul material folosit de sculptor a fost lemnul. Esenţele de lemn erau alese de sculptor, cu un ritual riguros observat, în funcţie de divinitatea pe care urma să o sculpteze şi de casta căreia îi aparţinea donatorul statuii. După lemn au urmat — în ordine cronologică — argila, piatra şi metalul. Statuia era executată conform unor canoane extrem de detaliate şi de precise (măsurători, raporturi, convenţii iconografice); şi numai după îndeplinirea unor ceremonii şi inderogabile prescripţii rituale statuia realizată de sculptor devenea obiect de veneraţie. Tratate speciale stabileau minuţios canoanele relative la reprezentarea divinităţilor: Brahma-creatorul trebuia să fie reprezentat cu patru feţe îndreptate spre cele patru puncte cardinale şi simbolizînd cele patru *Vede*; Vişnu-păstrătorul lumii — ca un tînăr cu patru braţe, ţinînd în fiecare braţ anumite obiecte simbolice; Şiva-distrugătorul şi preschimbătorul lumii era reprezentat dansînd dansul simbolic al creaţiei cosmice, în mijlocul „flă-

cărilor cunoaşterii", dispuse în jurul lui în formă de cerc, ş.a.m.d. Gesturi, atitudini, proporţii, culori, elemente simbolice, — totul era precis codificat. La început, buddhismul — care condamna idolatria — a interzis din acest motiv reprezentarea figurii umane, antropomorfizarea vreunei divinităţi (dealtminteri, buddhismul nici nu credea în vreo divinitate). Chiar prezenţa Maestrului, a Iluminatului, a lui Buddha, era sugerată printr-un simbol: un tron liber, un cal fără călăreţ, urma picioarelor Iluminatului, etc.[56]. Mai tîrziu însă buddhismul s-a convins că o religie, pentru a deveni populară, are neapărat nevoie de mituri, de rituri, de simboluri, de reprezentări figurative. Din acel moment buddhismul a acceptat în iconografia sa nu numai figura umană a Maestrului, ci şi a bărbatului în general, şi chiar a femeii (cu excepţia, fireşte, a formelor umane imperfecte: bătrîni, infirmi, bolnavi). — Între arta buddhistă şi cea brahmană se pot observa uşor anumite deosebiri. Sculptura brahmană n-are seninătatea şi graţia, nici verva, gustul narativ sau aderenţa la real a artei buddhiste; dimpotrivă, este mai degrabă aplecată spre fantastic, spre abstract, spre esoteric, manifestînd şi o tendinţă spre grandoare, sau spre mişcarea frenetică, şi chiar un gust al teribilului.

Dacă sculptura este atît de bine reprezentată, în schimb vechea pictură a Indiei a suferit maltratarea timpului, foarte puţine opere picturale rezistînd pînă azi.

Din epoca preistorică datează primele urme de pictură. Pe pereţii unor grote s-au păstrat figuri de oameni şi animale, precum şi scene de vînătoare care, prin vivacitatea mişcării şi dramatismul momentelor, amintesc picturile rupestre din Cogul (Spania). Din perioada istorică, cele dintîi documente cunoscute sînt picturile murale din grotele Jogimara (sec. I e.n.). Într-o scriere de teorie a picturii, datînd din sec. III e.n., sînt fixate canoanele portretisticii — ceea ce înseamnă că se executau portrete chiar cu cîteva secole înainte de această dată.

În primele secole ale erei noastre pictura — artă căreia textele vremii îi atribuiau o origine divină — deţinea un loc important atît în educaţia artistică a tinerilor din castele superioare, cît şi în ornamentarea templelor. Se ştie apoi că exista şi o pictură executată pe plăci de lemn, pe rulouri de pînză sau de mătase; precum şi, pe pereţi, o pictură în tempera. Subiectele erau fie grupuri de oameni sau animale, fie aspecte din natură, fie chiar portrete individuale. Pictorul indian considera ca o condiţie fundamentală cunoaşterea aprofundată a dansului, — fapt care explică şi calităţile ritmice ale desenului, delicateţea liniei, eleganţa mişcării şi elocvenţa gesturilor din picturile templelor din Ajanta.

Pereţii celor 29 de temple-grote din Ajanta[57] erau acoperiţi aproape în întregime cu fresce (de fapt, un fel de pictură în tempera). S-au păstrat numai frescele din şase temple. Deşi mult deteriorate, totuşi aceste fresce din sec. V—VI e.n. încîntă prin armonia compoziţiei — concepută după o schemă circulară sau ovală, — prin simplitatea şi siguranţa liniei, prin caracterul nobil

[56] Cel mai important simbol buddhist este roata (mai frecvent cu opt spiţe, evocînd cele opt petale ale lotusului care simbolizează regenerarea). Semnificaţia cosmică a roţii — simbol al lumii — se regăseşte în textele vedice. Roata pusă în mişcare de Buddha este „Roata Legii" (*Dharmaciakra*) — legea destinului omenesc.

[57] Din încăperea centrală a templului care poartă numărul XVI, şi a cărei dimensiune era de aproximativ 20 pe 20 de metri, se deschideau 16 chilii ale călugărilor, şi acestea cu picturi parietale.

al subiectelor (toate de inspirație buddhistă), prin puritatea figurilor, prin perfecțiunea desenului mîinilor și prin căldura coloritului. Despre perspectivă nu se poate vorbi, firește; dar pictorul încerca să obțină impresia de adîncime plasînd în înălțime diferitele planuri ale unei scene, etajîndu-le. Subiectele erau luate din legendele *(Jataka)* în legătură cu nașterea, copilăria și tinerețea lui Buddha — ceea ce îi da posibilitate pictorului să reprezinte lumea în toate variatele ei aspecte.

După invazia hunilor și după ocupația musulmană, evenimente a căror urmare a fost distrugerea templelor, pictorii indieni s-au orientat spre genul miniaturii.

Acest gen a fost cultivat începînd din sec. XIII, culminînd cu școlile de pictură miniaturală din Rajputana. De-a lungul a patru veacuri (sec. XVI—XIX), miniatura indiană — lirică, grațioasă, pasională, cu o finețe și o precizie desăvîrșită a liniei — și-a luat temele din folclor, din mitologie, din religie, din muzică, ilustrînd cu predilecție episoade din *Mahabharata* și *Ramayana*. O altă sursă frecventă de inspirație este iubirea, în același timp spirituală și carnală. „Ceea ce arta chineză a știut să obțină cu imaginile peisajului este obținut aici cu imaginile iubirii pămîntești" (Ananda Coomaraswamy).

Legată de protecția regală a înflorit la curtea mongolă (între 1526-1856) o pictură de miniaturi exclusiv laică, după canoanele estetice ale miniaturisticii persane. Apogeul noului stil a fost atins de școala din Delhi (sec. XVI). Această artă, pe care n-o mai interesează subiectele mitologice sau religioase, este o artă aristocratică, de palat; manuscrisele sînt ilustrate acum cu aspecte, figuri și evenimente de la curte, devenind adevărate studii de ambianță, atente și precise. O preferință marcată este manifestată pentru portrete, cu un vădit interes pentru relevarea caracterului personajelor. Subiectele alese, culorile pure și desenul delicat, — totul exprimă un sentiment de bucurie în fața frumuseții lumii.

ESTETICA ARTEI INDIENE

Nu este surprinzător faptul că, la primul său contact cu spectacolul artei indiene, privitorul european rămîne eventual dezorientat, fără a o înțelege, fără a găsi calea de comunicare cu această artă. Dar această dificultate este înlăturată după ce a aflat care sînt criteriile estetice ale artistului și ale omului indian.

Pentru indian arta a fost dăruită oamenilor de divinitate spre a înveșmînta Adevărul, pentru ca în felul acesta oamenii să fie mai ușor atrași de Adevăr și să-l iubească. „Arta deci nu este un scop în sine, ci un mijloc pus în serviciul sacrei cunoașteri... Și este prea puțin spus că arta «reprezintă» Universul; ea îl reface, realmente, îl reconstruiește printr-o analogie... Deci, la baza esteticii stau două principii, strîns legate între ele. Unul — re-crearea Universului — este manifest mai ales în artele poetice. Celălalt — stabilirea unui contact emoțional între individ și legile Universului — apare mai mult în muzică, dans și poezie" (R. Daumal). — Artistul indian nu creează „opere de artă" (în sensul pe care îl dăm noi termenului), ci „modele spirituale, ima-

gini care trebuie interiorizate prin meditaţie; şi a căror acţiune asupra omului nu îl conduce la emoţia estetică, ci la un sentiment de împăcare şi desăvîrşire, punct de pornire către o ascensiune spirituală" (M. Eliade).

După cum filosofia indiană nu are ca motiv principal cunoaşterea şi interpretarea naturii (ca cea greacă încă de la începuturile ei), tot astfel nici arta indiană nu caută să realizeze numaidecît „asemănarea" cu lumea fizică. Conceptul de „realism" are, în India, o accepţie diferită de cea pe care i-o dăm noi. Pentru artistul indian — ca şi pentru cel chinez — obiectul material pe care-l reproduce, obiectul vizibil, serveşte doar pentru a-i comunica privitorului adevărul invizibil, adevărul spiritului. Arta indiană este o artă simbolică şi o artă de sugestie. Este, fundamental, o artă sacră.— Dar în ordinea sacrului, ea nu este o artă idolatră. O imagine a unei zeităţi nu este un idol sau un fetiş. Nu reprezintă ceva care urmează să fie confundat cu însăşi divinitatea; ci imaginea rămîne doar un instrument, un suport material, vizibil, un ajutor oferit omului spre a se putea apropia de zeul pe care îl reprezintă imaginea. Este o cale spre a ajunge mai uşor la divinitate. Arta este un auxiliar al religiei şi o „slujitoare a teologiei". Ca atare, ea trebuie să urmeze o serie întreagă de prescripţii inderogabile, să respecte canoanele stabilite de tradiţia religioasă, să se supună indicaţiilor teologice ale castei sacerdotale.

Ceea ce nu înseamnă însă că arta indiană n-ar avea şi deschideri spre profan. Căci subiectul scenei realizate de artist este religios, e adevărat; are o funcţie, o finalitate teologică; trebuie să ilustreze, să înveţe, să convingă despre un „adevăr" predicat de religie. Dar detaliile scenei sînt atît de adevărate şi de precise încît totodată reconstituiesc şi un moment din natură, din viaţa publică sau privată a vremii; subiectele par în acest caz a fi luate direct din viaţa cotidiană, zeităţile reprezentate au în esenţă un aspect uman. „Nicăieri pe lume n-au fost cioplite în piatră, în secolele VI şi VII, figuri nude atît de sublime în graţia şi spiritualizarea lor ca în India şi în Cambogia" (Alpatov).

Totuşi, artistul nu ţine să *copieze* natura, să copieze forme anatomice, umane sau animale, corect — deşi în opera sa aceste forme sînt exact redate. Din natură, el doar selectează potrivit unei scheme ideale, lucrează după un prototip mental. Artistul fiind esenţialmente şi un filosof — deci un om pur şi armonios —, el creează „alături de natură, imitîndu-i numai elanul organic, setea de viaţă şi de creştere"; exprimîndu-i „conţinutul organic, circulaţia sevei vitale, un ritm al formelor şi volumelor, ritm care trădează o energie ce circulă pe dinăuntru", — şi care comunică şi operei sale „o dinamică uluitoare" şi „o mişcare armonioasă" (M. Eliade).

Artistul indian nu ţine să creeze opere „originale"; individualismul artistului european, „originalitatea", „inovaţia", sînt ambiţii practic necunoscute aici. Expresia personalităţii artistului nu are pentru indian o valoare artistică. Artistul indian caută să respecte o anumită tradiţie, în care se simte profund integrat. — şi pe care, din punct de vedere tehnic, manualele canonice ale profesiunii lui îl şi obligau să o respecte. Căci el trebuie să reprezinte — dînd o formă plastică imaginaţiei populare — o idee, un concept; un concept care în esenţă se referă la forţa, frumuseţea şi perfecţiunea divinităţii respective. Ca atare, el va practica o artă figurativă nu perfect adevărată din punct de vedere anatomic. Va suprima anumite detalii — oase, vine, articulaţii, încheieturi, glezne — pentru a le sugera prin linii pure şi prin curbe frumoase, fapt ce duce la o mare simplitate a formelor şi a contururilor.

Nu face o artă „realistă", ci o artă simbolică și o artă de sugestie. În funcție de acest criteriu, Brahma va fi înfățișat de artist ca avînd patru chipuri, iar Vișnu patru brațe; în plan simbolic, anomalia anatomică va servi perfect pentru a sugera o idee, un concept, un atribut al zeului. Gesturile personajelor divine (precis și riguros codificate de tradiție) pot să ni se pară nefirești; dar tocmai pentru că sînt gesturi ale zeilor, deci ale unor ființe „nefirești", în afara firii, ele trebuie să fie diferite, să fie opuse „firescului", deci realului. Această concepție privind reprezentarea divinității, pînă la urmă l-a împins pe artistul indian, în mod inconștient, să adopte o asemenea anatomie abstractă și în reprezentarea personajelor umane. — Și de asemenea: formele opulente ale trupurilor feminine, cu sîni generoși și șolduri plantuроase, vor fi receptate de privitorul indian (și tot astfel se cer a fi interpretate și de privitorul european) ca un simbol al forței generatoare a naturii și ca un simbol al maternității, reale sau potențiale. De asemenea, frecventele simboluri falice; sau tot atît de frecventele scene erotice, de o senzualitate aprinsă, cu arome grele de lascivitate, — toate acestea sînt asociate în subconștient de indian cu anumite sensuri magice și încărcate cu semnificații mistice.

Artistul indian nu cunoștea perspectiva. Apoi, proporțiile plastice ale figurilor reprezentate — umane sau animale — nu corespund proporțiilor naturale ale modelelor sale. Adeseori dimensiunea corpului uman este mult mai mare decît cea a corpului unui elefant. — Eroarea provine, în parte, din ignorarea perspectivei; dar mai ales această viziune picturală este cerută fie de un sens simbolic implicat în opera artistului, fie de necesitățile de ordin decorativ ale întregului ansamblu.

Din acest punct de vedere, sub raport compozițional, s-ar putea ușor ca spectatorul european să fie derutat de profuziunea elementelor care sufocă întregul spațiu artistic. El ar prefera să i se procure o impresie de armonie și de simetrii, de calm și de echilibru, de măsură și de logică în distribuirea figurilor și a spațiului. Dar privitorului indian, invazia sutelor și sutelor de statui, de coloane, de basoreliefuri, de trunchiuri de copaci, de nenumărate ornamente vegetale și animale care acoperă întreg corpul unui templu îi sugerează însăși forța copleșitoare a formelor infinite, vibrînd de vitalitate, orgiastice, ale naturii și vieții. Artistul nu este preocupat să-și organizeze compoziția grupînd figurile în așa fel încît ele să se detașeze, spațiat, libere și relativ independente, dispunîndu-le pe un fond amplu degajat; ci el elimină în mod intenționat orice spațiu gol: are — cum s-a spus — o „oroare de vid". Umple fiecare suprafață de spațiu liber mereu cu alte figuri, reducîndu-le la dimensiuni, adaugă la infinit elemente decorative, aglomerează tot mai mult, aglomerează întruna, — pentru ca din această aglomerare să rezulte, ca o expresie emblematică a forțelor primitive ale naturii, impresia de viață tumultuoasă și debordantă, supraabundentă și senzuală, dinamică și vibrantă de elan vital.

Artistul indian încarcă mereu și pentru că are multe de spus. Are vocația de povestitor, este un narator incontinent. Acest gust narativ este, dealtminteri, o constantă a artei indiene de-a lungul întregii sale istorii. În procesul narațiunii elementul sacru impregnează reprezentarea vieții cotidiene: o delimitare între aceste două planuri este, aici, și imposibilă și fără sens. Elementul miraculos îi apare indianului cît se poate de natural, penetrează întregul Univers, intră în modul cel mai firesc în lumea naturii și a oamenilor. Esența ultimă însăși a întregului Univers este unică, — întrucît ființa omenească este supusă unei continui reîncarnări, traversînd toate regnurile, animal,

vegetal şi mineral. Prin trecute sau viitoare transmigrări rezultă această identitate de esenţă — om-vieţuitoare-plantă-rocă. — „India este un haos" — exclamă Masson-Oursel. — „În nici o altă vatră a omenirii viaţa spirituală n-a fost atît de intensă ca în această civilizaţie care n-a crezut aproape niciodată într-un suflet imaterial". — De aici, şi complexitatea artei sale. „Arta indiană are ceva din caracterul vag al şcolii egiptene, din saturaţia religioasă a goticului, din surprinzătoarea libertate a artei greceşti arhaice şi din sinceritatea şi convingătoarea expresivitate a artei primitive" (O. C. Gangoly).

MUZICA

Tradiţia indiană atribuie originea muzicii — ca şi a întregului Universului Brahma. Situată fiind pe acelaşi plan cu activităţile cele mai înalte ale gîndirii, ale spiritului, muzica avea un rol fundamental în viaţa spirituală, — un rol asociat indisolubil religiei şi filosofiei. În timpurile cele mai vechi se credea că muzica are o acţiune miraculoasă nu numai asupra oamenilor, ci şi a animalelor, şi chiar asupra fenomenelor naturii.

Muzica indiană a fost, de la început, intim legată de cuvînt, de gest şi de mişcare. Fără dans şi fără mimică, muzica era considerată de indieni ca fiind incompletă (cf. Srinivasa Aiyangar).

Primele compoziţii muzicale au fost imnurile, cîntecele magice şi de sacrificiu, cărora le este dedicată exclusiv şi una din cele patru cărţi sacre (*Sama Veda*). Această muzică străveche era în general monodică. Uneori, ca un rudimentar început de polifonie, melodia era acompaniată de un sunet prelungit. Cîntecele rituale erau însoţite, în epoca vedică, de dans — nu însă şi de instrumente. Primul tratat de teorie muzicală — datînd din sec. II e.n. — inclus în tratatul dedicat teatrului şi atribuit legendarului Bharata, analizează amănunţit elementele artei vocale, ale dansului şi mimicii, „precum şi diferite tipuri de cîntece religioase, forme de muzică vocală şi instrumentală, etc.[66] (R. I. Gruber).

Acompaniamentul instrumental care în epoca vedică (dacă într-adevăr exista) deţinea un rol cel mult secundar, a apărut şi s-a perfecţionat începînd din epoca următoare (deci aproximativ din sec. V î.e.n.). Se deosebeau net trei categorii de muzică: religioasă, populară şi de curte. Pe lîngă acestea, muzica — vocală şi instrumentală — era nelipsită în spectacolele teatrale. Se cerea ca actorul să fie în acelaşi timp şi un cîntăreţ, şi un instrumentist iscusit. Spectacolul teatral începe cu o introducere muzicală — o scurtă uvertură — susţinută de o mică orchestră, care intervenea şi de-a lungul acţiunii scenice acompaniind replicile sau tiradele personajelor, precum şi cîntecele introduse în textul piesei.

Instrumentele erau de o rară varietate. Între tipurile fundamentale — şi care au continuat să fie păstrate pînă azi — „regina" instrumentelor de coarde era *vină*: un baston de bambus (deci gol pe dinăuntru) cu 7 coarde metalice întinse pe scăunaşe înalte, al căror sunet dulce obţinut prin ciupire căpăta rezonanţa de la doi dovleci goi fixaţi la extremitatea inferioară a instrumentului. O varietate ulterioară a *vinei*, şi avînd un timbru apropiat de vocea umană, era *saranghi*, străvechi instrument cu arcuş şi cutia de rezonanţă din piele, cu trei sau patru coarde sonore, plus între 11 şi 41 de coarde de rezonanţă.

La marele număr de instrumente cu coarde se mai adaugă şi numeroasele tipuri de instrumente de suflat, şi îndeosebi de percuţie, din materiale şi deci cu sonorităţi foarte variate; în special la această ultimă categorie tehnica executanţilor atingea un înalt grad de virtuozitate.

LIMBA ŞI LITERATURA VEDICĂ

Din limba autohtonilor dravidieni — probabil răspîndită în toată India, pînă la venirea arienilor — au derivat patru limbi vorbite şi azi, în sud, de aproximativ o cincime din populaţia Indiei. Cea mai veche dintre acestea şi avînd o literatură mai bogată este tamila.

Triburile ariene vorbeau aşa-numita „vedică", foarte asemănătoare limbii *Avestei* iraniene. Derivată din vedică, limbii sanscrite (cuvînt care înseamnă „desăvîrşită", „împodobită") i-a fost creată o gramatică de către celebrul Panini, în sec. V—IV î.e.n.; o gramatică ultra-elaborată, cuprinzînd nu mai puţin de 3996 de reguli. Sanscrita, în care s-au scris şi opere laice, era limba de cultură şi limba de cult (la fel ca vedica) şi era cunoscută numai de brahmani şi de nobili. Este şi limba marilor epopei *Mahabharata* şi *Ramayana*. Pe fondul lingvistic arian s-au dezvoltat — alături de limba vedică şi de sanscrită — limbile populare, sau *prakrite*, dintre care cea mai răspîndită dar care nu se vorbeşte azi este limba *pali* (în care s-au scris primele opere canonice buddhiste). În fine, în Evul Mediu s-au format, pe baza graiurilor populare, numeroase alte limbi (*sindhi*, *gujarati*, *bengali* — limba scrierilor lui Rabindranat Tagore —, *marathi* etc.). Dintre acestea, cea mai răspîndită este *hindustana* (sau *urdu*), avînd numeroase elemente persane şi arabe, o limbă care are — începînd încă din secolul al XVI-lea — o foarte bogată literatură[58].

Problema originii scrierii indiene este încă nelămurită. Probabil că cel mai vechi sistem de scriere avea la bază alfabetul aramaic, introdus în India în jurul anului 800 î.e.n.; dar primele inscripţii datate care au rămas sînt din sec. III î.e.n. Mult timp s-a scris în India pe coajă de mesteacăn, pe foi de palmier, pe tăbliţe de lemn, pe plăci de metal, sau chiar — opere întregi, după sec. XII — pe stînci. Scrierea textelor sacre era interzisă, ca fiind un act de profanare; textul *Vedelor* a fost tipărit abia în secolul trecut. Cantităţi imense de scrieri cu caracter religios, brahmane sau buddhiste, s-au transmis — timp de peste două milenii şi jumătate — numai pe cale orală[59], numai prin recitare şi memorizare!

Schematizînd şi urmînd o ordine cronologică în enumerare, se notează că literatura indiană de interes, semnificaţie şi valoare universală însumează: opere de uz religios (*Vedele*, *Brahmanele*, *Sutrele*), o literatură cu caracter eminamente epic (marile epopei *Mahabharata* şi *Ramayana*, apoi colecţiile de *Purane* şi *Jataka*), producţii didactic-moralizatoare (în primul rînd *Panciatantra*), poezii lirice şi opere dramatice.

[58] Sanscrita clasică a evoluat din sanscrita vedică. Limbile moderne indiene au evoluat începînd din sec. X e.n. Hindi (sau hindustana) este a doua limbă oficială a Indiei după limba engleză. Urdu este a doua limbă oficială a Pakistanului.

[59] Dar texte brahmanice, buddhiste, jainiste şi de literatură laică s-au păstrat şi în manuscrise.

Întocmai ca şi *Biblia*, *Veda* (*Cartea Cunoaşterii*) nu este o carte, ci o întreagă literatură, adunată şi ordonată de brahmani, se pare, între anii 1200-500 î.e.n.; dar perioada de elaborare a ei se întinde pe o durată de două milenii (între 2500-500 î.e.n.). Din această vastă literatură vedică ne-au rămas patru

Gestul simbolic ritual cu floarea de lotus *katakamukha mudra* (termen specific pentru dans)

cărţi — dar numai *Rig Veda* (*Cunoaşterea imnurilor de laudă*) prezintă un real interes literar. Celelalte — *Sama Veda*, *Yajur Veda* şi *Atharva Veda* — conţin melodii cîntate la oficierea diferitelor acte de cult (prima), formule pentru actele de sacrificii (a doua) şi formule magice diferite (a treia).

Rig Veda — compusă în ansamblu, se crede, în perioada cuprinsă între anii 2000-1500 î.e.n. — cuprinde 1 028 de imnuri, în majoritate adresate divinităţilor personificînd elemente şi forţe ale naturii. Dar altele sînt imnuri pentru ceremonii matrimoniale (X, 85), pentru funeralii (X, 14, 15, 18), rugăciuni adresate ierburilor medicinale (X, 97), etc. Altele, adoptînd forma dialogului, au un caracter narativ (X, 10, 95, 108), în care un mit devine o microdramă. Importante pentru studiul istoriei religiilor sînt imnurile care schiţează un cadru al creaţiei lumii şi a omului (X, 82, 90, 121)[60]. Din grupul

[60] Semnificativ pentru justificarea sistemului diviziunii în caste este imnul X, 90, care narează cum zeii, ca un efect al sacrificiului a cărui victimă a fost bărbatul primordial Puruşa, au creat pe brahman din gura victimei, pe kşatriya din braţele, pe vaişya din femurele, iar pe şudra din picioarele lui Puruşa. „În felul acesta împărţirea castelor şi respectiva lor poziţie socială era fixată într-un mit, găsind prin aceasta o justificare şi o confirmare de autoritate deplină" (Vittore Pisani).

acestor aproximativ 12 imnuri cu caracter filosofic-cosmogonic, celebru a rămas acela cunoscut ca *Imnul creației* (X, 129), cu tulburătoarea sa imagine a începuturilor — care l-a inspirat și pe Eminescu în *Scrisoarea I* — și cu fiorul neliniștii întrebărilor în care se întrezărește și o ușoară umbră de scepticism:

„Atunci nici Neființă n-a fost, și nici Ființă,
Căci nu era nici spațiu, nici cer, și nici stihie.
Avea stăpîn și margini pe-atuncea Universul?
Avea adînci prăpăstii? Dar mare? Nu se știe.

N-a fost nici Nemurire, căci Moartea nu-ncepuse.
Nu se născuse noaptea, căci nu fusese zi.
Nici vînt n-a fost să bată acele începuturi;
Însă Ceva în lume — Unicul — se ivi.

. . . .

Dar care minte oare fu-n stare să priceapă,
Creațiunea însăși de unde-a început?
Poate aicea zeii își zămisliră neamul,
Dar cine va să spună din cine s-au născut?

Doar El, acela care porni Creațiunea,
El, cel care-o privește din ceruri, numai El,
El, cel care-a făcut-o, sau poate n-a făcut-o,
El singur știe, poate. Sau, poate că nici El".

(trad. **I. Larian Postolache**)

Atharva Veda mai conține și imnuri în genul celor din cartea a X-a a *Rig Vedei*. Stilul cărții și imaginea societății care transpare aici arată că este posterioară primei Vede; dar în cele 731 de imnuri sau formule magice mai amplu dezvoltate găsim aceleași figuri retorice, epitete, comparații, metafore, același sentiment al naturii, și adeseori vibrațiile mai profunde ale unei gîndiri filosofico-religioase. Iată cîteva strofe dintr-un cînt funebru pentru un prieten căzut în luptă:

„Pămîntule, primește-l cu blîndețe,
Cu nici un spin cu vîrf înțepător;
— Să-i fie somnul lui întru odihnă,
În tine fă-i culcuș încăpător.

Nu în acest lăcaș cu strîmte maluri
S-ar cuveni să stai, ci-n largi grădini;
— Tot binele ce l-ai făcut în viață,
Să-l ai schimbat în miere și-n lumini.

Un ceas mai ai. Și apoi niciodată
Nu vei mai ști de-i soare ori de-i vînt.
— Cum maica-n haină pruncu-și învelește,
Acopere-l, tot astfel, tu, pămînt

Din ceasu-acesta greu, al despărțirii,
De-aici-nainte, tu să-i fii vestmînt;
— Cum soața, blînd, bărbatu-și învelește,
Cu haina ta, acopere-l, pămînt".

(trad. **I. Larian Postolache**)

Un oarecare interes literar prezintă şi *Brahmanele*, comentarii ale *Vedelor*, dar în care sînt incluse şi numeroase tradiţii şi legende populare, de o încîntătoare sensibilitate, fantezie şi ingenuitate. *Upanişadele* cuprind speculaţii asupra Absolutului, speculaţii elaborate înafara mediului sacerdotal; constituie ultima parte a *Vedelor*, inserînd şi mici poeme narative. — *Sutrele* sînt culegeri de aforisme şi sentenţe morale — prin care se strecoară şi cîte un exemplu mai puţin arid:

Scenă din *Ruru Jataka* („Povestea cerbului Ruru") — cerbul Ruru fiind o încarnare anterioară a lui Buddha

„Omul modest este un om sărac cu duhul, credinciosul este un ipocrit, eroul — un barbar, ascetul — un prost, prudentul — un om nehotărît. — Spune-mi, atunci, care este virtutea dintre virtuţi pe care răutatea omenească să n-ajungă să o bîrfească?"

În forma *Sutrelor* sînt compuse şi diferitele tratate celebre — de la tratatul politic al lui Kautilia sau gramatica lui Panini, pînă la cunoscuta scriere erotică ce dă interesante, amuzante şi, bineînţeles, picante indicaţii asupra vieţii morale libertine din primele secole ale erei noastre — *Kamasutra*.

Zeci de volume cuprind colecţiile de *Purana*, legende şi povestiri semiistorice, difuzate încă din timpuri străvechi de povestitori populari sau de barzii de la curţile regale. — Povestirile populare în proză, *Jataka*, ilustrează vieţile lui Buddha de-a lungul reîncarnărilor „Iluminatului". (Dintr-o asemenea *jataka*, trecută prin numeroase versiuni intermediare, derivă şi cunoscuta noastră carte populară *Varlaam şi Ioasaf*). Povestiri instructive, de mare

popularitate şi azi, ele aduc pe scenă oameni de toate condiţiile sociale, agrementînd simţul delicat al naturii, sensibilitatea şi fineţea viziunii, cu ironia graţioasă — ca în această legendă (care nu face parte din *Jataka*) a creaţiei femeii:

„La început cînd Tvaştri, creatorul divin, voi să creeze femeia, îşi dădu seama că folosise toată plămada pentru crearea bărbatului şi că nu-i mai rămăsese nimic. După ce se gîndi puţin, făcu precum urmează: luă rotunjimea Lunii şi întortochetura plantelor agăţătoare, îndărătnicia cîrceilor volburii şi tremurul firelor de iarbă, mlădierea trestiei şi farmecul florii de lotus, privirea blîndă a căprioarei şi înverşunarea cu care se apără albina, bucuria zglobie a razelor de soare, plînsul norilor şi nestatornicia vîntului, sfiiciunea iepurelui şi înfumurarea păunului, moliciunea pufului de papagal şi duritatea diamantului, dulceaţa mierei şi cruzimea tigrului, căldura focului şi răceala zăpezii, vorbirea gaiţei şi gînguritul dulce al porumbelului, perfidia cocorului şi fidelitatea raţei sălbatice — şi, amestecînd toate acestea la un loc, făcu femeia şi o dărui bărbatului"[61].

(trad. **O.D.**)

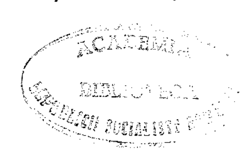
MARILE EPOPEI

Poemele populare eroice, cu caracter semiistoric şi legendar (temele principale ale eposurilor fiind luate din istoria Indiei), recitate la diferite ocazii solemne de cîntăreţii populari şi mereu amplificate, s-au organizat cu timpul în compoziţii de dimensiuni neobişnuite: marile epopei *Mahabharata* şi *Ramayana* au aproximativ 120 000 de versuri prima, şi 48 000 a doua (reamintim, pentru comparaţie, că Iliada are circa 16 000).

Considerată cea mai mare operă de imaginaţie a Asiei, *Mahabharata* a fost elaborată şi ordonată în forma sa actuală probabil în sec. V î.e.n. În afara materiei propriu-zis epice, epopeea conţine şi felurite alte texte (istorice, mitologice, juridice, morale, filosofice, religioase, ş.a.) care ocupă trei sferturi din volumul operei. Cu tot caracterul său în general laic, opera constituie şi principala sursă de informaţie pentru cunoaşterea ideilor religioase brahmanice. Aici este inserată şi *Bhagavad-Gita* — „cel mai mare poem filosofic al tuturor timpurilor" (W. Durant), — „cel mai frumos şi poate singurul poem filosofic existent într-o limbă cunoscută... Opera poate cea mai profundă şi în acelaşi timp cea mai elevată pe care lumea a putut-o produce" (W. von Humboldt).

Subiectul *Mahabharatei*, ramificat în numeroase şi variate episoade, îl formează povestirea luptelor dintre două grupuri tribale ariene (eveniment care a avut loc realmente în jumătatea a doua a mileniului al doilea î.e.n.), — povestire culminînd într-un final de o rară elevaţie morală, în care se condamnă violenţa şi se face apel la împăcarea neamurilor învrăjbite, pentru ca

[61] După E. B. Harell, *Ideals of indian art*, 1920.

împreună să lupte împotriva răului. Scenele de bătălie în special sînt de o grandoare incomparabilă, cu detalii și procedee stilistice care amintesc stilul epopeii lui Ferdousi:

„Pămîntul acoperit de scuturi aurite și scăldat în sînge lucea ca acele căminuri în care focul s-a stins. Pămîntul lucea de toate aceste arcuri risipite, de aceste săgeți aurite, de aceste care de luptă sfărîmate, de acești cai ce zăceau peste tot, cu limba spînzurîndu-le și scăldați în sîngele lor... Un adevărat fluviu curgea pe aici, uriaș, greu de trecut, un fluviu care avea sînge drept unde, grămezi de hoituri drept valuri, care de luptă drept bărci, capete de oameni drept flori de lotus, carne omenească drept nămol, și arme de toate felurile drept ghirlandă de plante acvatice..."

(trad. **O. D.**)

În afara acestor scene însă, *Mahabharata* abundă și în episoade de o emoționantă compasiune umană și de cel mai delicat lirism, — precum și într-o bogăție de descrieri de natură realizate cu un excepțional simț coloristic.

Același caracter popular și laic îl are și *Ramayana*, a cărei elaborare — în partea sa mai veche — datează probabil din secolul IV sau III î.e.n., și este atribuită poetului Valmiki (deși materia este arhaică, derivînd dintr-un străvechi mit agrar). Acțiunea epopeii este mai simplă și mai unitară decît a *Mahabharatei*, redactarea este mult mai îngrijită, iar elementele de feerie și de miraculos au mai multă finețe și rafinament. Este — în nucleul său central — povestirea prințului Rama, persecutat de mama sa vitregă și silit să se refugieze în codri, împreună cu soția sa Sita, răpită într-o zi de un rege din Ceylon și salvată de Rama. Tradusă în toate limbile principale ale Indiei, *Ramayana* a rămas pînă azi opera favorită, iar Rama eroul preferat al Indiei.

India a fost și marele, inepuizabilul rezervor de povestiri cu caracter didactic, de fabule. Din infinitatea de narațiuni cu scop edificator-moralizator a fost alcătuită (între secolele II—IV e.n.) celebra culegere de povestiri și fabule *Panciatantra*. În cele 70 de povestiri grupate în cinci secțiuni (de unde titlul culegerii, care înseamnă *Cele cinci cărți*) un bătrîn brahman își propune, din însărcinarea regelui, să-i învețe pe fiii acestuia, într-o formă agreabilă, știința politicii și a comportării morale în viață. În ansamblu, opera recompunea o imagine a vieții reale, în care sînt condamnate avariația și luxul, corupția și egoismul, abuzurile celor puternici și răutatea omenească în diferitele ei forme, — în același timp manifestînd simpatie și compasiune pentru omul sărac și nedreptățit. Maximele și preceptele de conduită practică — redactate în versuri — sînt formulate cu mijloace stilistice care le conferă o autentică valoare literară, confirmată și de extraordinara răspîndire în toată lumea a operei:

„Dacă nestemata, obișnuită să fie prinsă în aur spre a-l împodobi, este pusă pe o bucată de tablă, ea nu strigă și totuși strălucește; ocara însă este de partea celui care a pus-o pe o bucată de tablă"

(I, 75)

*

„Acela în a cărui casă nu se află o mamă sau o soție care să-i vorbească cu iubire, mai bine să se ducă în pustietate; căci casa lui este asemenea unui pustiu"

(IV, 83)

(trad. **Th. Simenschi**)

În perioada următoare a literaturii indiene — perioada sanscritei clasice — operele literare vor avea autori cunoscuți, care compun cu intenția clară de a crea o operă de artă, cu o finalitate estetică, și conformîndu-se în general unui gust mai rafinat. Acum, cînd societatea indiană a căpătat o structură feudală, specific locală, poemul liric va avea un caracter net liric; operele dramatice vor fi compuse respectîndu-se anumite prescripții deosebit de detaliat și de precis formulate; iar epopeile vor avea un caracter — în subiect, compoziție și stil — savant și curtean.

Personalitatea care domină prin prestigiul geniului său toate aceste genuri este Kalidasa (sec. V e.n.), a cărui operă „reflectă idealul pios, cavaleresc, curtean al societății brahmanice, văzut printr-un temperament poetic. În zugrăvirea pasiunilor opera sa atestă mai degrabă delicatețe decît forță" (L. Renou). Pe lîngă epopei și trei drame (între care primul loc îl ocupă *Sakuntala*), cel mai mare poet al Indiei din toate timpurile este și autorul unui amplu poem de tinerețe, *Norul vestitor*, o fantezie lirică de o mare prospețime a sentimentului și virtuozitate a formei. „În primul rînd Kalidasa a fost un poet și un pasionat observator al naturii; nici un alt poet nu l-a putut egala în descrierea primăverii" (M. C. Dutt).

Trebuie menționat și poetul Jayadeva (sec. XII), autorul celebrului poem pastoral și erotic, *Gita Govinda*, de un intens senzualism învestit cu sensuri mistice, — motiv în plus care a făcut ca poemul să fie considerat „*Cîntarea Cîntărilor* Indiei".

Odată cu năvălirea mongolilor și datorită dezvoltării în acest timp a literaturilor în limbile indiene moderne, după Jayadeva literatura în limba sanscrită își încheie ciclul. După anul 1200, producțiile literare vor fi redactate în principalele 12 limbi ale Indiei. Dintre aceste noi literaturi, literatura bengaleză îndeosebi va intra în sfera atenției universale grație marelui scriitor Rabindranat Tagore (1861-1941), căruia în 1913 i se va decerna premiul Nobel.

TEATRUL

Pentru indieni poezia este și ea un mijloc în serviciul cunoașterii filosofice. Forma ei cea mai completă este poezia dramatică[62] pentru că teatrul — gen în care se permite să se regăsească toate tipurile omenești, toate castele, toate meșteșugurile și ocupațiile — se constituie ca o „analogie a mișcării lumii", ca o „reprezentare condensată a legilor Universului". Toate artele sînt în India intim legate între ele; în sculptură se regăsește aceeași știință a atitudinilor corporale ca și în dans; un poem sau o pictură nu pot fi înțelese cu adevărat decît prin înțelegerea dansului — care, la rîndul său, nu poate fi înțeles fără muzică. Toate își răspund una alteia. Teatrul însă le cuprinde pe toate (cf. R. Daumal).

Cu o clară originalitate s-a afirmat și teatrul indian — atît ca dramaturgie, cît și ca spectacologie. Tratatul legendarului Bharata (opera datează din sec. II e.n.) codifică minuțios toate condițiile dramaturgice și spectacologice,

[62] Piesele în sanscrită clasică sînt în proză, în care se intercalează părți ample în versuri.

operînd distincții și stabilind norme cu o rigoare și cu o precizie nemaiîntîlnite vreodată în istoria teatrului, — de la arhitectura sălii la culoarea cortinei, de la mimica personajelor la muzica de scenă, de la natura subiectelor la numărul situațiilor posibile, de la comportarea tipurilor la enumerarea calităților cerute stilului literar al textului respectiv, ș.a.m.d.

La punctul de origine a teatrului indian stă recitarea cîntecului popular, narativ și cu caracter eroic, însoțit de mimică, gestică, dans, cînt și acompaniament instrumental. Această structură se va păstra, în liniile sale generale și esențiale, de-a lungul secolelor în teatrul indian. Cele mai vechi fragmente ale unor piese de teatru indiene, care s-au păstrat, datează din sec. II e.n.

Dramaturgul clasic al Indiei este Kalidasa. Subiectul *Sakuntalei*, luat din *Mahabharata*, este un pretext dramatic (unde apar și personaje din casta inferioară) în care povestea de iubire elogiază — ca fiind valoarea umană supremă — cinstea și noblețea sufletească. În *Sakuntala*, Kalidasa a realizat o capodoperă de un delicat realism psihologic și de poezie a naturii; de puritate a sentimentului — ca în acest fragment din tirada în care pustnicul își ia adio de la fiica sa adoptivă:

„*Nu plînge, dragă! Plînsul e dat de Dumnezeu,*
Dar nu e totdeauna la loc! Și nu e bine!
Vin vremuri, draga tatii, cînd simți așa că-ți vine
Să plîngi, să plîngi cu hohot, și-ai plînge, și nu poți.
Nu plîngi numai tu, dragă, plîng eu, și plîngem toți:
Plîngînd te naști și-n urmă plîngînd au să te-ngroape.
Cînd simți că-ți izvorăște un picur sub pleoape,
Dă-ți suflet și silește-l să-ntoarcă la izvor,
Că-n urma lui vin zece și-o sută-n urma lor;
Îneacă-ți dar durerea, cînd simți că-n ochi îți iese.
În calea ta prin lume tu vei vedea adese
Că ai să sui pe dealuri și să cobori în văi,
Și-i greu să afli drumul cel drept; iar pașii tăi
Nu lasă pe tot locul o urmă, tot aceea...
Virtutea, draga tatii, virtutea este cheia
Alegerii de bine..."

(trad. **G. Coșbuc**)

Al doilea mare dramaturg clasic este Shudraka (sec. I e.n.), autorul *Căruciorului de argilă* — care ar putea fi calificată (după terminologia europeană consacrată) o „comedie burgheză, de caracter", cu 33 de personaje, bine caracterizate, fiecare cu trăsături proprii, investigate de scriitor cu finețe, cu un umor verbal și de situații, creînd perfect iluzia teatrală a vieții cotidiene. Deosebit de apreciat în India este, în comedie, Bhavabhuti (cca sec. VIII); capodopera sa *Malati și Madhava* lasă mai degrabă o impresie de interiorizare, de retragere a personajelor în sentimentele și preocupările lor. Bhavabhuti preferă clarobscurul, intensitatea patetică, emoțiile violente și spectacolul sublim al naturii.

După secolul al XV-lea teatrul indian nu se va mai inspira atît din datele legendelor, cît va aborda o tematică dictată de realitate, dezbătînd insistent probleme sociale ale timpului.

DIFUZIUNEA ŞI INFLUENŢA CULTURII INDIEI

Cultura şi civilizaţia indiană au dat multor ţări ale lumii modele, sugestii, au exercitat influenţe în domeniile cele mai diverse.

În direcţia occidentală influenţa Indiei a fost mult împiedicată de negustorii, de navigatorii şi cuceritorii arabi care monopolizaseră — începînd din epoca lor de expansiune — căile spre Occident. În schimb spre răsărit drumul era liber. Chiar în ultimele secole ale vechii ere negustorii indieni au pătruns în Kampuchia, în Anam şi Java, iar mai tîrziu au ajuns pînă în insulele Borneo şi Sumatra. În toate aceste regiuni — la care s-au adăugat şi altele: China, Japonia, etc. — s-au difuzat şi forme de cultură indiană în mod masiv, pînă la a deveni uneori dominante în respectivele ţări: obiceiurile cotidiene, religia buddhistă, sistemele filosofice, ştiinţele, arhitectura, sculptura şi pictura Indiei. Astfel, splendidele temple din Angkor şi Borobudur, deşi nu se găsesc pe teritoriul Indiei, constituie tot ceea ce spiritul indian a adus mai caracteristic şi mai de valoare la tezaurul artei mondiale.

În ţările europene, ceea ce s-a difuzat mai întîi din cultura indiană au fost fabulele. *Panciatantra* — a cărei influenţă asupra celebrei culegeri *O mie şi una de nopţi*, de exemplu, este evidentă, — după ce începînd din sec. VI a trecut prin filiera traducerilor intermediare orientale (în pahlavi, siriacă şi arabă), a intrat din sec. XI în circuitul cultural european prin diverse versiuni, în greacă, latină, ebraică, apoi germană, italiană, franceză, ş.a. — numărul limbilor în care a fost tradusă *Panciatantra* trecînd de 50. Încît, după ce fabulistica Europei medievale s-a inspirat copios din îndepărtate şi difuze surse indiene, La Fontaine avea dreptate cînd recunoştea cît de mult datorează şi el „înţeleptului indian" Bidpay, legendarului autor al *Panciatantrei*[63].

Cît priveşte cultura română, remarcabilă este versiunea integrală a *Panciatantrei* realizată de sanscritologul Th. Simenschi. — Din *Jataka* provine şi acea legendă a vieţii lui Buddha, care — după ce a trecut prin mai multe versiuni făcute în Orientul Mijlociu — a avut o mare răspîndire în Occident datorită unei traduceri greceşti. Prin intermediul unei versiuni în slavonă această operă a devenit popularul nostru roman hagiografic *Varlaam şi Ioasaf*, care a avut o remarcabilă influenţă şi în folclorul nostru, şi chiar în pictura noastră religioasă. Cele 32 de scene pictate la mănăstirea Neamţ sînt în bună parte inspirate din această carte populară; iar în frescele de la Voroneţ figurile de sfinţi aşezaţi pe lotuşi amintesc respectiva poziţie a lui Buddha şi a altor figuri din sculpturile şi miniaturile indiene (cf. Keith Hitchins). Tot în literatura noastră populară, *Sindipa* — povestirea înţeleptului indian Siddhapati despre falsitatea femeilor — a devenit (după formula lui N. Cartojan) un „Decameron românesc" (cf. A. Bhose).

Nenumărate sînt versiunile în limbile europene (în limba engleză, versiuni chiar integrale) ale *Mahabharatei*, ale *Ramayanei* şi ale *Vedelor*. Dar prima capodoperă a literaturii sanscrite cunoscută în Europa — datorită traducerii

[63] Autor al *Panciatantrei* (în grafia corectă *Pañcatantra*) este considerat Vişnusarman. Din traducerea arabă (cu titlul *Kalila şi Dimna*) derivă versiunile occidentale (între care *Directorium humanae vitae* de Giovanni da Capua, sec. XIII; *Discorsi degli animali* de Agnolo Firenzuola, sec. XV; *Moral filosofia* de Fr. Doni, etc.).

engleze a lui W. Jones, apărută în 1789, — a fost *Sakuntala*. În versiunea germană, capodopera lui Kalidasa l-a impresionat atît de puternic pe Herder încît, după ce a mai cunoscut şi alte tradiţii ale culturii indiene, a considerat că leagănul omenirii este India. Iar lui Goethe — căruia prologul *Sakuntalei* i-a sugerat ideea prologului din *Faust*[64] — i-a prilejuit cuvinte de cea mai entuziastă admiraţie. La noi, versiunea lui G. Coşbuc rămîne printre marile creaţii ale poetului nostru. (O altă versiune este datorată lui E. Camilar).

Poemul lui Jayadeva a devenit cunoscut cititorilor europeni graţie versiunii date de acelaşi W. Jones (care în 1785 tradusese şi *Bhagavad-Gita* — şi care în 1794 va traduce *Legile lui Manu*). Versiunea germană a acestei poveşti de dragoste mistică îl va impresiona profund şi pe Schelling.

Şi capodopera lirică a lui Kalidasa, *Norul vestitor*, va încînta în gradul cel mai înalt, printre alţii, pe Goethe şi pe Schiller[65]. Dar *Sakuntala* i-a inspirat şi pe mulţi muzicieni europeni. Din vastul repertoriu muzical pe această temă — balete, opere, uverturi, poeme simfonice, scene pentru cor, voce şi orchestră, — menţionăm libretul scris de Th. Gautier, *Singspiel*-ul lui Franz Schubert şi opera *Sakuntala* a compozitorului F. Weingartner.

Dar în primul rînd cultura indiană a intrat mai profund în conştiinţa culturală a Europei, în ultimele două secole, prin filosofia sa. Gîndirea buddhistă n-a rămas străină multora din marii poeţi. William Blake şi-a dorit o „totală anihilare a fiinţei", asemenea înţeleptului indian. Shelley şi alţi romantici englezi s-au arătat foarte sensibili faţă de doctrinele filosofice indiene. „Înţeleptul antic" al lui Tennyson vorbeşte limbajul lui Shankara. Heine simte şi el uneori, inspirat de aceeaşi filosofie, gustul morţii izbăvitoare şi al neantului. Legendele şi învăţăturile buddhiste l-au influenţat şi pe el şi pe Richard Wagner. Încă mai fascinat de orizontul Indiei şi de filosofia sa a fost prestigiosul poet parnasian Leconte de Lisle. Iar Eminescu visa adeseori liniştea şi odihna stingerii în Nirvana[66].

Filosofia idealistă romantică germană, în mod special, a fost influenţată de filosofia indiană. Urmele ei sînt clare chiar la exponenţii ei mai de seamă. Schopenhauer a încorporat în filosofia sa idei buddhiste şi doctrina *Vedantei*. Reminiscenţe din gîndirea lui Shankara[67] au fost identificate şi în idealismul lui Fichte (şi probabil că — cel puţin în mod vag — s-ar putea identifica chiar şi în doctrina lui Kant). Schelling considera *Upanişadele* ca fiind rezervorul celei mai pure înţelepciuni; iar dezabuzatul Nietzsche, spre sfîrşitul vieţii, mîngîia tot mai mult ideea „eternei reîntoarceri". — Acest mit (o variantă a mitului metempsihozei) a fost studiat, cu desăvîrşita sa competenţă de indianist, de Mircea Eliade[68].

[64] Nu este exclus ca şi epilogul din *Faust* să îi fi fost inspirat lui Goethe de ultimul act al *Sakuntalei*.

[65] O urmă a lecturii acestui poem pare a se regăsi la Schiller în solia pe care captiva Maria Stuart o încredinţează norilor spre a o duce patriei sale.

[66] Eminescu (studiat sub acest aspect cu deosebită competenţă de Amita Bhose, căreia îi aparţin datele de aici) — sub influenţa desigur a lui Herder — situa, în schiţa epopeii pe care o proiectase, originea dacilor în Himalaya, presimţind afinităţi între mitologiile getică şi indică. Dealtminteri, şi în unele producţii populare (colinde, basme, bocete, descîntece, snoave) se percep caractere indice, transmise nouă prin filiera turcească. — Alte date, la Keith Hitchins şi Arion Roşu (vd. bibliografia).

[67] Cunoscut filosof şi comentator al *Vedantei, Upanişadelor, Bhagavad-Gitei*, ş.a. — Sec. VIII—IX.

[68] În seria indologilor români de prestigiu se înscriu — alături de Mircea Eliade — Th. Simenschi şi regretatul Sergiu Al-George.

Acelaşi prestigios istoric al religiilor este şi autorul unor lucrări fundamentale despre sistemul filosofic *Yoga*; sistem care, cu respectivele-i tehnici, s-a răspîndit în toate continentele. Să mai adăugăm că, în secolul nostru, Europa şi America au mai făcut — şi prin Bergson sau Keyserling, şi prin teosofi sau prin „Christian scientist" — multe alte împrumuturi din vechea filosofie indiană.

CULTURA ŞI CIVILIZAŢIA CHINEZĂ

Spaţiul geografic. • Perioadele civilizaţiei chineze. State şi dinastii. • Ţăranii şi nobilii. • Funcţionarii. • Comerţul şi meşteşugurile. • Locuinţa. Îmbrăcămintea. Alimentaţia. • Familia. Poziţia socială a femeii. • Instituţiile politice. • Regimul juridic. • Viaţa religioasă. • Filosofia. Şcoli şi sisteme. • Cunoştinţe şi realizări tehnice. • Ştiinţele exacte şi ştiinţele naturii. • Medicina. • Artele. Arhitectura. • Sculptura. • Artele secundare. • Pictura. • Estetica picturii chineze. • Muzica. • Scrierea. Limba. Literatura. • Li Bo şi Du Fu. • Aportul Chinei în domeniul civilizaţiei şi al culturii.

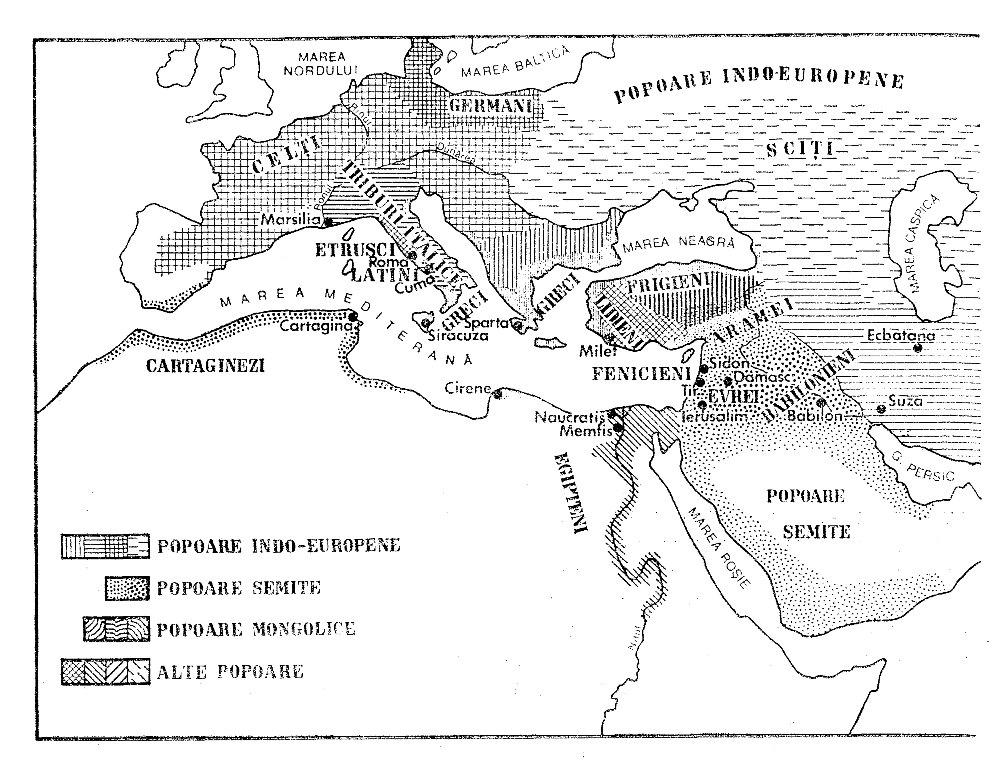
SPAȚIUL GEOGRAFIC

Cea mai veche arie de civilizație istorică și de cultură evoluată este cuprinsă între Nil și Indus. A doua arie este situată în Extremul Orient, în bazinul fluviului Huang-Ho (Fluviul Galben), ocupînd — în epoca sa de maximă extensiune — o suprafață de peste 9 milioane km². În aceste arii, cele mai mari civilizații antice care au supraviețuit pînă azi sînt cea indiană și cea chineză. În toate celelalte vechiul organism social a dispărut, urmele vieții de altădată nu se mai păstrează în mod viu, tradiții și forme de cultură noi le-au înlocuit pe cele vechi.

În China însă (și în India) aceste soluții de continuitate există, pot fi urmărite de-a lungul a aproape patru milenii. Tradițiile, obiceiurile, formele vechi de cultură se păstrează, — în modalități de expresie evoluate, evident, dar asemănătoare celor antice. Pentru chinezi tradiția, în parte, este un rezervor spiritual activ; nu s-a anchilozat, ci a rămas un element propulsor. Civilizația creată în mileniul al II-lea î.e.n. în valea Fluviului Galben prezintă încă de atunci trăsături distincte fundamental chineze; iar în scrierea chineză de azi se recunoaște stilizarea pictogramelor de pe „oasele de ghicit“ de acum aproape 3 500 de ani.

Spațiul geografic imens în care s-a format această cultură atît de organică și de unitară ca stil i-a influențat și, într-o anumită măsură, chiar i-a condiționat istoria. Și dificultățile de acces în spațiul Chinei i-au permis țării să dezvolte o civilizație în cadrul căreia influențele străine și popoarele năvălitoare au fost repede asimilate. În vest, lanțuri de munți dintre cei mai înalți din lume au legat-o și totodată au separat-o de vasta zonă a Tibetului. În nord, un alt lanț de munți n-au putut-o apăra contra invaziilor hunilor, contra cărora a trebuit să construiască Marele Zid. Marea Galbenă în est și Marea Chinei (în sud, în parte) completează această izolare naturală a Chinei.

Un cadru geografic atît de vast oferă o mare varietate de condiții naturale, — de la munți abrupți, deșert sau stepă, la imense cîmpii fertile, junglă sau zone mlăștinoase. În această varietate geografică se pot distinge două mari zone naturale, foarte deosebite una de alta: zona nordică, a bazinului Fluviului Galben, și zona centrală și meridională, în care importanța economică deosebită o are fluviul Yangtze, lung de circa 5 000 km, în timp ce în sud fluviul important este Zhuziang, „Fluviul Perlelor“. În regiunea nordică, cu o climă uscată și rece, se întinde o nesfîrșită cîmpie aluvionară de loess format de nisipurile aduse de vînturi din deșertul Mongoliei; un teren galben foarte fertil dacă este irigat, bun pentru cultura meiului și a grîului. Regiunea sudică, cu o climă subtropicală umedă și caldă, are un relief accidentat și acoperit cu păduri, cîmpii puține și puțin întinse, zone mlăștinoase, — principalele culturi în această regiune fiind orezul, ceaiul și dudul pentru creșterea viermelui de mătase. În nord, Fluviul Galben — aproape deloc navigabil — provoacă des inundații dezastruoase; animalele domestice obișnuite aici sînt calul și boul. În China centrală — unde animalul frecvent a fost în toate timpurile

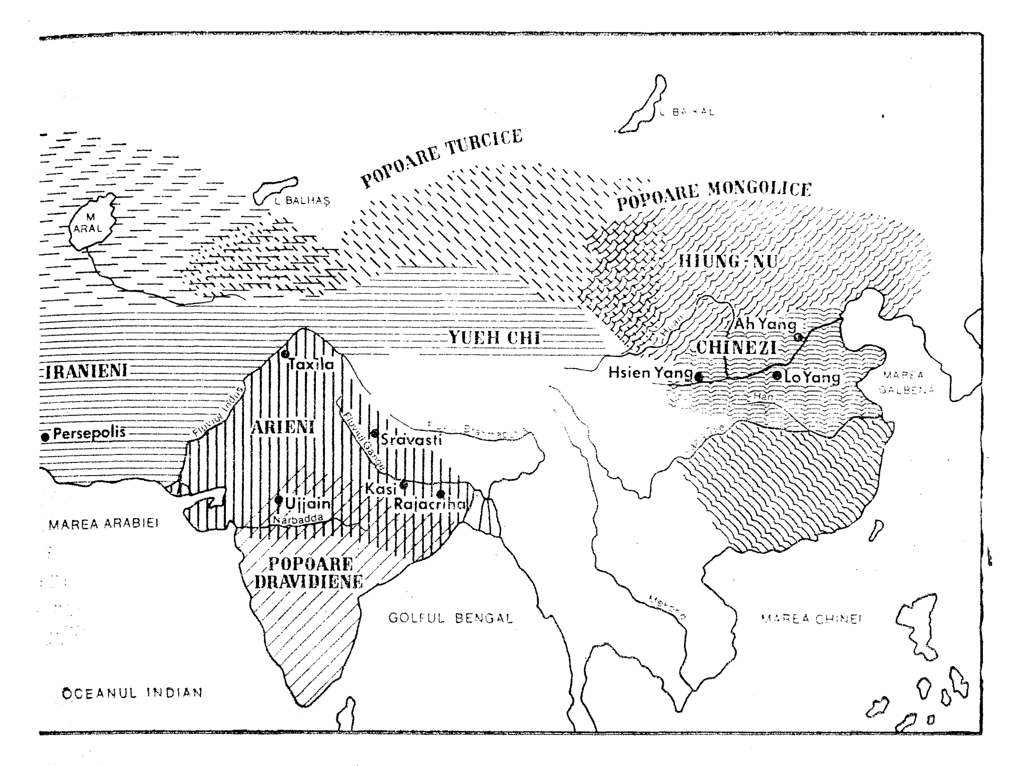
Răspîndirea populaţiilor antice din Europa şi Orientul Apropiat

bivolul — fluviul Yangtze este una din cele mai mari artere de comunicaţie din lume.

Orografia Chinei face dificilă comunicaţia între diverse regiuni, fapt care a contribuit la menţinerea fracţionării în mai multe state chineze. Centrul politic a fost de obicei situat în nord; originea statului chinez se situează în micul regat format în al III-lea mileniu î.e.n., în regiunea cursului mijlociu al Fluviului Galben. De aici, după multe secole de cuceriri, migraţii, asimilări, procesul de extindere a Imperiului chinez a atins — în sec. III e.n. — punctul extrem meridional al ţării. Populaţia aborigenă din această zonă de sud se consideră şi azi descendentă din Miao, marea populaţie băştinaşă a jumătăţii sudice a Chinei.

Au fost într-adevăr aceste triburi Miao primii ocupanţi ai Chinei? Fuseseră într-adevăr ele populaţia autohtonă, sau poate că pătrunseseră dinspre sud şi est, dinspre mare? Ocupaseră întreaga ţară, sau numai zonele centro-meridionale ale fluviilor Yangtze şi Zhuziang? Chinezii au ocupat ţara pornind din părţile nord-vestice ale Chinei, împingînd încetul cu încetul populaţia Miao spre sud şi sud-vest? Răspunsurile nu sînt posibile decît sub formă de tot atîtea ipoteze.

Important, în ce ne priveşte, rămîne fenomenul de civilizaţie şi cultură, atestat şi explicabil arheologic şi istoric: faptul încorporării, asimilării, absorbirii lente a culturii altor populaţii, băştinaşe sau intrate pe teritoriul Chinei. Un fenomen impresionant prin unitatea şi omogenitatea sa pe un spaţiu atît

Răspîndirea populațiilor antice din Asia

de întins și prin găsirea acelui excepțional instrument de unificare, de difuziune și de păstrare neîntreruptă a patrimoniului trecutului, care este scrierea chineză[1].

PERIOADELE CIVILIZAȚIEI CHINEZE. STATE ȘI DINASTII

Tradiția situează la începuturile istoriei chineze un număr de împărați legendari. În realitate, numele acestor personaje fictive consemnează, succesiv, anumite invenții, anumite momente și faze de civilizație. Astfel, primul împărat, Fu-xi, ar fi inventat plasa de pescuit și lațurile vînătorilor; el a început cel dintîi să coacă alimentele, să împartă țara în clanuri și să domesticească animalele. Celui de-al doilea, Shen-nong, i se atribuie invenția plugului, cultura cerealelor, stabilirea tîrgurilor și descoperirea proprietăților curative ale plantelor. Urmează Hoang-Ji, care ar fi inventat căruța și barca, arcul și săgețile, mortarul și construirea caselor, scrierea și cele 12 tonuri muzicale; el ar

[1] O scriere originală prin faptul că sugerează „imaginea“ obiectului, prin faptul că transmite „ideea“, — fără a le mai descompune în sunete exprimate prin semnele unui alfabet, fără a le „fixa“ în sistemul de pronunție al unei anumite limbi și fără a le lega de „sunetul“ unui anumit cuvînt.

fi instituit riturile funerare şi sistemul preţurilor, a împărţit ţara în provincii şi a iniţiat creşterea viermilor de mătase. — Un caracter mai puţin mitic, mai puţin vag au ultimii trei, Yao, Shun şi Yu; primului i s-ar datora invenţia îmbrăcămintei, muzica liturgică, determinarea astronomică a lunilor şi anotimpurilor, lupta contra triburilor Miao, instituirea celor 5 pedepse şi a sistemului funcţionăresc; iar ultimilor doi — organizarea statului, reglarea cursului fluviilor şi turnarea primelor trepieduri de bronz (cf. R. Wilhelm).

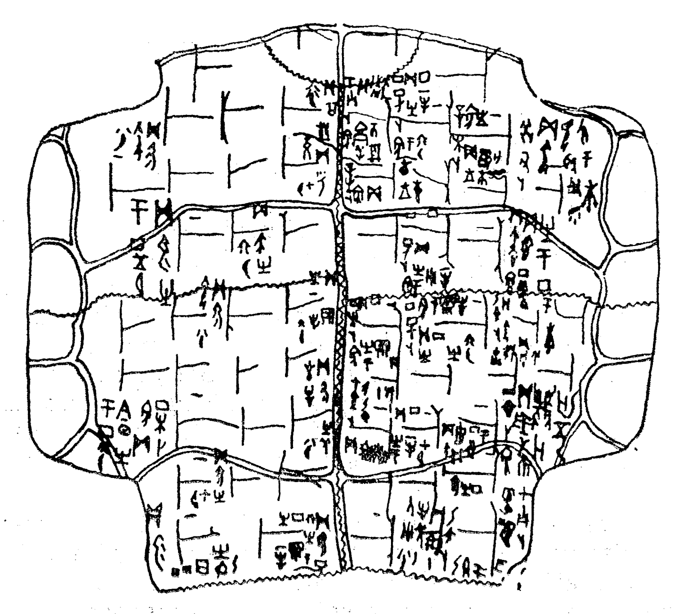
Prima epocă din istoria Chinei asupra căreia rezultatele săpăturilor arheologice dau informaţii certe este legată de numele dinastiei Xia (sau Hia; 2205-1766 î.e.n.)[2]; după cronologia nouă (cca 2000-1520 î.e.n.). Este cea dintîi dinastie despre a cărei existenţă istorică vechii chinezi — inclusiv Confucius — n-aveau nici un dubiu. Perioada Xia, care corespunde unui tip de civilizaţie neolitică, este caracterizată de o ceramică neagră nepictată (lucrată la roată şi avînd uneori o grosime sub 1 mm); şi în special de o frumoasă ceramică policromă (negru, roşu, alb), în a cărei decoraţie motivul spiralei se aseamănă surprinzător cu decoraţia ceramicii de Cucuteni. Dar cel mai tipic produs al ceramicii chineze din prima fază a neoliticului este vasul cu trei picioare (tripodul, numit *li*) din zona nord-estică, formă necunoscută în nici o altă parte a lumii. Din această epocă se cunoaşte o aşezare apărată de un val de pămînt bătut, lung de 1,5 km, înalt de 3 m — dar a cărui bază de 9 m arată că putea fi mult mai înalt. Se pare că la această dată boul şi calul erau domesticiţi. — De dinastia Xia este legată şi tradiţia fundării unui stat în valea Fluviului Galben şi instituirea unei suveranităţi ereditare.

Mai bine cunoscută este perioada dinastiei Shang (1766-1122 î.e.n.; sau după cronologia nouă, 1523-1028 î.e.n.) graţie descoperirii şi descifrării — la începutul secolului nostru — a primelor documente scrise: inscripţiile pe oase şi pe carapace de broască ţestoasă. Pe aceste obiecte ghicitorii de profesie formulau o întrebare, puneau un timp obiectele la foc, apoi interpretau înţelesurile crăpăturilor produse sub acţiunea căldurii. Dar alături de întrebări (şi, eventual, de răspunsuri), aceste „oase-oracole" mai conţin şi alte inscripţii care constituie un important (şi, dealtfel, unicul) material documentar asupra epocii. Forma de exprimare este foarte laconică — între 10 şi 65 de cuvinte; s-au descoperit pînă în prezent peste 100 000 de asemenea piese de inestimabilă valoare documentară.

Regatul Shang, format în nord-vestul Chinei, era o monarhie încă primitivă, bazată pe un sistem social care — în sec. IX î.e.n. — va căpăta forme mai bine definite. Regele împarte ţara în feude pe care le distribuie familiei sale, prietenilor şi unor căpetenii tribale în schimbul obligaţiei acestora de a-i furniza trupe în caz de război. Un profund sentiment religios bazat pe cultul strămoşilor domina această epocă. Regele era şeful cultului de stat. Se construiesc acum oraşe fortificate, pentru a preveni surpriza atacurilor unor triburi vecine, dar aceste oraşe n-au o importanţă economică. Societatea chineză era o societate prin excelenţă agricolă: creşterea animalelor va avea — în tot cursul istoriei Chinei — o importanţă cu totul secundară. Creşterea viermilor de mătase era demult cunoscută. Mătasea devine, încă de la începutul acestei epoci, un produs tipic al economiei chineze.

[2] Cronologia istoriei Chinei variază — adeseori cu mari diferenţe — de la autor la autor. Am adoptat aici cronologia dată de Tsui Chi (vd. bibliografia); pînă la 221 î.e.n. dăm şi „cronologia nouă".

Epoca Shang continuă tehnica ceramicii epocii anterioare; dar marea noutate pe care o aduce epoca este fabricarea și turnarea bronzului. Civilizația Shang este o civilizație a bronzului. Vasele rituale de bronz Shang, cu trei sau patru picioare concave, decorate și purtînd inscripții, surprind atît prin nivelul

Carapace de broască țestoasă, cu inscripții-întrebări puse oracolului. Epoca Shang

tehnicii turnării, cît și prin gustul artistic al formelor și ornamentelor. De la sfîrșitul epocii Shang datează *Marea Regulă*, operă care în cele 9 articole cuprinde norme, instrucțiuni, indicații de guvernare, agrare, religioase, juridice, administrative și de comportare morală. — Birurile grele, legile excesiv de dure și metoda autocratică de guvernare au terminat prin a provoca o nemulțumire generală. Ultimul rege Shang a fost alungat de o răscoală populară, în anul 1050 î.e.n. — dată de la care începe cronologia sigură a istoriei chineze. Statul Shang, primul stat chinez cu o fizionomie politică și culturală definită, și care a exercitat o influență civilizatorică și în afara frontierelor sale, s-a prăbușit din cauza mișcărilor sociale interne, dar și în urma presiunii triburilor Zhou.

Aceste triburi, stabilite în nord-vestul Chinei, absorbiseră elemente nomade mongole cu care veniseră în contact. După ce au cucerit regatul Shang — continuînd apoi să supună și numeroase triburi din zonele de munte și să ocupe teritorii considerabile — au dat regatului lor o organizare statală care le va asigura dominația timp de mai bine de 8 secole (1122-256 î.e.n.; cronologia nouă: 1027-247 î.e.n.).

Inferiori ca nivel de civilizație predecesorilor lor Shang, au avut însă marea ambiție de a fi considerați urmașii lor, păstrătorii și continuatorii culturii Shang, căutînd într-adevăr cu mare zel să le preia și să le asimileze cultura. Spre a-și consolida dominația, regii Zhou au instituit numeroase garni-

zoane militare, devenite apoi adevărate oraşe fortificate, ale căror comandanţi erau învestiţi cu puteri depline. Cursurile fluviilor au fost îndiguite, iar vastele terenuri mlăştinoase, asanate. Se dezvoltă acum viaţa urbană, meşteşugurile, piaţa. Structura socială capătă o stratificare rigidă. Instituţiile politice devin mai complexe, cu atribuţii precise şi cu o eficienţă necunoscută pînă acum. Succesiunea la tron este reglementată după principiul descendenţei în linie directă, iar înaltele funcţii de stat deţinute de nobili devin ereditare. Căpeteniile triburilor care se supuseseră de bună voie au fost lăsate în posesia teritoriilor lor, dacă acceptau să se considere vasalii învingătorilor şi să se comporte în consecinţă. Chiar şi urmaşul ultimului rege Shang a fost lăsat să domnească peste supuşii săi, dar ca un dependent îndatorat al regelui Zhou.

Vechea religie, primitivă şi plină de superstiţii, este ridicată acum progresiv la nivelul unor concepţii etice şi al unei speculaţii filosofice pe baza unui cod de morală practică enunţînd principii umanitare. Pe baza acestor principii s-au dezvoltat numeroase şcoli filosofice care au cultivat mai tîrziu subtile speculaţii metafizice. Arta bronzurilor şi a jadului înscrie în epoca Zhou o perioadă de mare strălucire. Se redactează acum, în întregime, prima operă literară, fundamentală, *Cartea Cîntecelor* (*Shi jing*). Învingătorii Zhou au învăţat scrierea de la învinşii şi supuşii lor Shang. În acest timp au trăit Kong-zi (Confucius), Lao-zi, Meng-zi (Mencius), Mo-zi, cei mai mari filosofi chinezi. Epoca dinastiei Zhou este „epoca clasică" a culturii şi civilizaţiei chineze.

Dar încă de pe la mijlocul secolului al VIII-lea î.e.n. sistemul social-politic chinez intră în criză. Autoritatea regelui era subminată de căpeteniile unor adevărate formaţiuni statale mai întinse, 15 la număr (în afara multor altora mai mici), care îşi arogau drepturi de independenţă, uzurpînd prerogativele regale. Vînătorile frecvente şi de mari proporţii organizate de nobili devastau terenurile ţăranilor, care erau obligaţi apoi la corvezi suplimentare. Fastul nemăsurat al curţilor, intrigile şi crimele, moravurile barbare ale nobililor, au accelerat decadenţa clasei conducătoare, care nu va putea nici să opună o rezistenţă eficientă invaziilor tătare, pornite din stepele mongole. Rivalităţile şi luptele pentru putere, represaliile contra numeroaselor răscoale sînt de o cruzime nemaiauzită (analele istorice ale epocii vorbesc de sute de mii de capete tăiate), şi totul degenerează într-un haos care va dura 260 de ani, — perioadă cunoscută sub numele de epoca „Regatelor Combatante" (479-221 î.e.n.).

Totuşi epoca de decadenţă politică şi economică a perioadei „Regatelor Combatante" a fost şi o epocă de intensă fermentaţie intelectuală, — activitate stimulată şi de spectacolul prăbuşirii vechilor instituţii şi a vechilor principii morale. Consecinţele în cîmpul practic n-au întîrziat să se manifeste. Astfel, teoriile „Şcolii legiste" (despre care se va vorbi mai jos) au inspirat o serie de reforme[3], care au inaugurat o nouă perioadă în istoria Chinei: perioada imperiului şi a unificării întregii ţări. Pentru prima dată China devine un stat unitar.

Meritul acestor importante reforme şi al unificării Chinei îi revine puternicului stat militarist *Qin* (255-206 î.e.n.), stat care ocupa o suprafaţă impor-

[3] Loturi de pămînt date în proprietatea ţăranilor, promovarea agriculturii prin intensificarea lucrărilor de irigaţie, plasarea funcţionarilor aleşi în locul nobililor care deţinuseră ereditar posturile de conducere.

tantă de teritoriu pe malul apusean al Fluviului Galben. Regii Qin au luptat împotriva regatului Zhou cu o rară ferocitate (în 259 î.e.n. au fost masacraţi 400 000 de prizonieri) — şi în cîţiva ani au cucerit rînd pe rînd toate marile regate feudale Zhou.

Cupe şi vase de bronz din epocile Shang şi Zhou

În 221 î.e.n. suveranul Qin ia titlul de împărat, domnind ca un autocrat absolut. Instituţiile vechiului stat Qin au fost extinse acum asupra noului imperiu. Sistemul feudelor date în uzufruct de stat nobililor a fost abolit, s-a instituit serviciul militar obligatoriu, toţi funcţionarii erau militarizaţi, statul a fost împărţit în guvernatorate şi districte, s-a stabilit o legislaţie unitară, măsurile şi greutăţile au fost standardizate, comerţul mătasei s-a intensificat, iar tradiţionalul sistem de scriere a fost modificat. Marele Zid a fost reconstruit, cu imense sacrificii umane, pe o mare distanţă. Gîndirea liberă a fost suprimată, şcolile private de asemenea, instrucţiunea a devenit monopol de stat. Marele Zid de apărare contra invaziilor hunilor din nord-vest[4] avea

[4] Zid din care unele părţi datau dinainte, altele vor fi construite mult mai tîrziu, în secolele XVI şi XVII e.n.

acum o lungime de peste 2 500 km, cu numeroase fortăreţe şi turnuri de pază, — cea mai impresionantă operă de construcţie a lumii, întrecînd chiar piramidele Egiptului. S-au construit „drumurile regale", rezervate exclusiv curţii, largi de 75 m, cu pini plantaţi pe margini; apoi numeroase palate, parcuri şi reşedinţe de vară, — peste 270 de reşedinţe pe o rază de 100 km în jurul capitalei.

Toate aceste aspecte ale guvernării Qin au făcut-o odioasă atît poporului cît şi intelectualilor. Cu atît mai mult cu cît la lipsa de scrupule, la risipa şi la cruzimea de care dădeau dovadă împăraţii Qin s-a adăugat şi decretul imperial prevăzînd distrugerea cărţilor care erau în dezacord cu ideologia şi cu politica regimului[5].

Reacţia contra tiraniei n-a întîrziat. În anul 210 î.e.n. a izbucnit un război civil care a pus capăt dinastiei Qin. După victorie, conducătorul răscoalei Liu Bang — ţăran de origine — a devenit primul împărat al noii dinastii Han, care va domni mai bine de patru secole (208 î.e.n.-220 e.n.).

Pentru prima dată în istorie, împăraţii Han au reunit toate teritoriile care compun China de azi. Împărţirea în provincii datează din această epocă: 241 de state feudatare şi 103 districte, împreună totalizînd 1 314 prefecturi. Dar statele „feudatare", în realitate erau sever controlate de către puterea de stat. Împăratul acorda fiefuri, dar în acelaşi timp păstra neschimbată împărţirea administrativă a ţării şi întregul aparat birocratic.

Corvezile, excesive în epoca Qin, au fost mult uşurate: agricultura a fost sprijinită; totodată împăraţii Han acordă o atenţie deosebită dezvoltării oraşelor şi comerţului, prin extinderea sistemului monetar. Din Persia şi India se introduc în China cînepa, nucul şi viţa de vie. Se instituie numeroase monopoluri de stat — pe vînzarea sării, a fierului, a lemnului, a vinului; pe distribuţia apei şi pe turnatul aramei. Cărţile atribuite lui Confucius devin manuale, iar confucianismul ajunge religie de stat. Iau naştere diferite comunităţi religioase, buddhismul este recunoscut oficial. Foarte răspîndite sînt acum şi societăţile secrete — formal, cu caracter religios — care vor sprijini răscoalele populare de la sfîrşitul epocii Han (a „Turbanelor Galbene", din 184 e.n., a „Hoţilor de orez", etc.). În anul 167 î.e.n. este abolită pedeapsa cu mutilarea, iar în 130 î.e.n. se procedează la o reformă a legilor penale. — În 105 e.n. este inventată hîrtia. Înainte de această dată, scrierile lui Confucius fuseseră săpate pe stele de piatră (175 î.e.n.), după care se va inventa — în 115 î.e.n. — scrierea cu ajutorul cernelei şi penelului.

Viaţa plină de fast de la curte era însă dominată de „prezicătorii" şi vrăjitorii foarte influenţi, de eunuci fără scrupule, de intrigi criminale care (de pildă, sub împăratul Wu-di) vor duce la exterminarea a zeci de mii de persoane. În capitală se formează o puternică grupare a oamenilor de litere, a învăţaţilor, care îşi propuneau să supravegheze moralitatea conducătorilor; dar intriganţii eunuci izbutesc să facă să fie omorîţi o sută de intelectuali, iar peste trei ani, alţi 800 să fie închişi, torturaţi sau executaţi (169 e.n.). Nici reacţia n-a întîrziat şi cu o furie sporită un general puse să fie ucişi 2 000 de eunuci.

[5] Decretul datează din anul 212 î.e.n. Textele cărţilor distruse au fost reconstituite din memorie. În ultimul timp, cercetătorii chinezi au descoperit în morminte vechi texte datînd din secolele IV—III î.e.n. — care atestă autenticitatea celor refăcute din memorie.

În anul 220 e.n. dinastia Han dispare în haosul luptelor dintre pretendenții la tron, al intrigilor de palat, al dezordinilor interne, care duc la jafuri și distrugeri de orașe, de morminte, de numeroase opere de artă și literare. Pentru o perioadă de 60 de ani imperiul se dezmembrează în trei state, reunificate și din nou separate, pînă în 589 e.n. Această lungă perioadă de dezintegrare politică a fost o eră de foarte intensă activitate în domeniul gîndirii religioase și filosofice, eră de consolidare a buddhismului în China.

Reunificarea imperiului a început sub dinastia Sui (581-618), în timpul căreia China a cucerit Manciuria meridională. S-au făcut reforme în resorturile finanțelor și justiției, s-au instituit examene pentru recrutarea funcționarilor, s-au executat mari lucrări de construcții, s-a săpat un canal de 1 500 km, cel mai lung din lume, terminat în sec. XIV. Năvăliri ale turcilor și răscoale țărănești răstoarnă dinastia Sui, căreia îi ia locul dinastia Tang (618-907).

Epoca Tang a fost perioada de apogeu a civilizației chineze. Imperiul s-a extins mult în nord și în vest, Mongolia a devenit stat vasal încorporat imperiului, iar Turkestanul — protectorat chinez. China intervine și în India septentrională; în sud ocupă delta Fluviului Roșu din Indochina, iar în Asia Centrală, zona bazinului Tarim, — dar suferă și înfrîngeri din partea arabilor aliați cu turcii și a tibetanilor.

China desfășoară acum o politică panasiatică; Persia, India, Japonia și chiar Imperiul roman trimit ambasade la curtea ei. Guvernul central a fost organizat în șase ministere, sistemul examenelor pentru funcționarii statului a fost perfecționat, țăranii au fost împroprietăriți, dar se înmulțesc și latifundiile. Comerțul ia acum o mare dezvoltare. China exportă mari cantități de orez, porumb, mătase, aromate, ceea ce sporește imens—în sec. al VIII-lea—bogăția țării. „Sub dinastia Tang, China a fost fără îndoială cea mai mare țară din lume și cea mai civilizată“ (A. Walley).

Comandanții militari ai zonelor de frontieră dispuneau de puteri excepționale. Rebeliunea unuia dintre ei, An Lu-shan, s-a soldat — după opt ani de lupte — cu 36 milioane de victime omenești, după mărturiile timpului[5a].

Toleranța religioasă prin care s-a remarcat această dinastie — al cărei reprezentant ilustru a fost Tai Zong (627-650) — a permis răspîndirea și dezvoltarea doctrinelor buddhiste, precum și (pînă în 840) a zoroastrismului, a maniheismului și a misionarilor creștini nestorieni.

Viața culturală a căpătat un puternic impuls, impuls pe care în acest timp China l-a transmis și Japoniei, ținînd-o sub influența sa. A fost epoca de aur a poeziei, epocă în care au trăit cei mai mari poeți ai Chinei — Li Tai-bo, Du Fu și Wang Wei—și în care au apărut marile școli de pictură. Capitala Chang'an era de o frumusețe care îi uimea pe contemporani, chinezi și străini. În secolul al VIII-lea biblioteca imperială număra 54 000 de volume (cînd Carol cel Mare nu știa nici să citească !). Sculptura se eliberează acum de schemele religioase; iar pictura, în special cea de influență buddhistă, culminează cu celebrele fresce din Dunhuang. În arta porțelanului se definește stilul caracteristic Tang ale „celor trei culori“ (decorația în galben și verde pe fond alb). Textele clasicilor gravate pe stele de piatră sînt transferate, cu ajutorul cer-

[5a] Cifra, chiar dacă ar fi exagerată, dă oricum o concludentă idee despre proporțiile uriașe ale acestor nenorocite evenimente.

nelei, pe hîrtie. Gravura în lemn (xilografia) devine o artă foarte populară, iar pe la mijlocul secolului al XI-lea se inventează de către Pi Sheng caracterele tipografice mobile.

Împăratul Tai Zong; imagine de pe o stelă sculptată. Epoca Tang

Şi dinastia Tang a fost înlăturată (907) tot în urma unei mari răscoale ţărăneşti, din sud. Răscoala s-a întins în nord, capitala ţării a fost jefuită şi devastată, în timp ce guvernatorii militari se luptau între ei pentru tron. După o perioadă de peste 50 de ani de anarhie militară şi de suverani efemeri (perioadă numită „a celor Cinci Dinastii"), unul din aceşti şefi militari izbuti să fondeze o dinastie — dinastia Song, care a durat mai bine de trei secole, între 960-1 279 — şi să realizeze unificarea Chinei.

Epoca Song a fost în genere o epocă de pace, cel puţin de pace internă între statele rivale. Armata a fost demobilizată, ţăranii împroprietăriţi (fapt care a refăcut în parte economia ţării), iar administraţia militară, care distrusese Imperiul Tang, a fost desfiinţată. Epoca de pace a favorizat progresul vieţii intelectuale, al artelor şi literelor — domenii la care aveau marea ambiţie să participe activ şi împăraţii şi aristocraţia; fapt care a imprimat producţiilor culturale un stil de eleganţă şi rafinament. — În secolul al XI-lea se încearcă (de către ministrul Wang An-shi) o mare reformă economică şi fiscală, contra exploatării latifundiarilor se preconizează măsuri pentru a uşura condiţia ţăranilor, suprimîndu-se corvezile şi înlocuindu-se cu un impozit personal, reprimîndu-se cămătăria, etatizîndu-se comerţul, scutindu-se pentru o perioadă de 5 ani de biruri pămînturile nou deşţelenite, dîndu-se sămînţa cu împrumut, cu un procent minim, acordîndu-se pensii bătrînilor, bolnavilor şi celor care nu găseau de lucru. S-a întocmit un nou cadastru al imperiului, monopolul statului asupra sării şi băuturilor a fost menţinut, nu însă şi cel asupra ceaiului. — Dar întreagă această legislaţie, care a rămas în vigoare abia zece ani, s-a lovit de rezistenţa funcţionarilor (numiţi acum nu prin examene, ci prin recomandare) şi de interesele latifundiarilor.

În domeniul cultural, în epoca Song s-au făcut progrese remarcabile. Scrierile s-au răspîndit enorm, în mase tot mai largi, graţie invenţiei tiparului — sau mai bine-zis, a xilografiei — în secolele VIII şi IX. În secolul al X-lea s-au tipărit clasicii confucianismului, iar în secolul al XI-lea tiparul devine de uz general. — Poezia nu s-a ridicat la nivelul artistic al epocii pre-

cedente; dar acum apare genul poeziei scrise pentru a fi cîntată „ci", precum şi un gen literar nou, — asemănător romanului. În artă (mai ales în pictură, cu peisajul monocrom) perioada Song a fost epoca de aur, aşa cum perioada Tang fusese epoca de aur a poeziei. Din secolul al IX-lea a început marea epocă de artă a porţelanului. — Cu aceste progrese, rafinata cultură Song a iradiat asupra întregii Asii Orientale.

Imperiul Song a început să se destrame încă din 1127, sub presiunile unei ligi tribale a tunguşilor care invadează şi ocupă China de Nord[6]. Un secol mai tîrziu Gengis Khan năvăleşte şi dărîmă pînă la pămînt capitala Beijing (1215), ocupînd toată China de Nord, după care în 1279 cucereşte şi sudul ţării.

Stăpînirea mongolă a durat pînă în 1368. Hanul Kubilai s-a proclamat împărat al Chinei, fundînd dinastia Yuan. Oraşul Beijing a fost reconstruit. Kubilai s-a dovedit a fi foarte tolerant în materie de religie, protejînd pe buddhişti, pe călugării tibetani şi chiar pe cei creştini. Împreună cu negustorii italieni, în 1294 misionarii catolici (franciscani) pătrund în China. Se dezvoltă, după lungi secole de paralizie, comerţul asiatic. Negustorii veneţieni ajung în China în 1271; printre ei, Marco Polo care a rămas aici 24 de ani, fiind foarte bine primit de împărat[7]. Viaţa culturală însă stagnează. Singurul gen literar care se dezvoltă acum este teatrul[8].

După un secol, situaţia economică precară, luptele interne şi incapacitatea împăraţilor au dus la dezintegrarea statului mongol. Criza economică din sud provoacă o mare răscoală (1351) care a eliberat sudul de mongoli; în acelaşi timp răscoala era îndreptată şi împotriva latifundiarilor chinezi şi a negustorilor străini. Din mijlocul răsculaţilor apăru un şef, ţăran de origine, Zhu Yuan-zhang, care ocupă Beijingul, se proclamă împărat, iniţiindu-şi dinastia sub numele de Ming. Dinastia Ming este a treia dinastie chineză de origine ţărănească.

Deşi numită „naţională", această dinastie menţine — mai ales în armată — şefi mongoli. Dar toate instituţiile mongole fură abolite. Guvernul central era condus de consiliul privat al împăratului, format din cei mai înalţi funcţionari de carieră. Imperiul fu împărţit în 13 mari regiuni — şi această împărţire a rămas pînă în secolul al XX-lea[9]. Campaniile militare victorioase în Mongolia au neutralizat momentan orice pericol de atac dinspre stepe. S-au construit mari flote fluviale şi maritime, care au ajuns pînă în Golful Persic, Somalia şi coasta orientală a Africii. Capitala a fost transferată definitiv la Beijing, unde s-au construit palatele imperiale, existente şi azi. A fost o epocă de mari realizări în materie de construcţii. *Marele Zid* a căpătat acum forma definitivă. Concesiunile comerciale străine au fost desfiinţate, comerţul exterior a devenit monopol de stat, iar comerţul interior particular a fost limitat, — măsuri care au dus inevitabil la o sărăcire a ţării[10].

[6] În sudul ţării poezia atinge un nivel înalt (cu Lu Yu) şi în special filosofia, cu Zhu Xi, considerat cel mai mare filosof al Evului Mediu chinez, autor şi al unei istorii a Chinei în 14 volume.

[7] Datorită lui Marco Polo Occidentul medieval va căpăta primele informaţii asupra Chinei, prin celebra sa carte intitulată *Il Millione*.

[8] Apărut probabil încă în secolul al VI-lea, datorită unor influenţe centro-asiatice.

[9] Cînd prin divizarea unor regiuni prea întinse numărul lor a ajuns la 18.

[10] În acest timp (în sec. al XVI-lea) mările Chinei încep să fie dominate de negustori şi navigatori străini, — portughezi (care în 1557 fondează colonia Macao), apoi olandezi şi în fine englezi.

În domeniul ideologic, reacţia a fost radicală. Tot ceea ce era străin se căuta să fie eliminat, urmărindu-se o reîntoarcere la modelele clasice din epoca Han. Creaţia literară şi artistică a devenit aridă (o excepţie a constituit-o producţia statuetelor de fildeş). Cele mai înalte culmi le atinge totuşi arta ceramică, porţelanul. În schimb, această epocă a fost epoca marilor culegeri de texte; la începutul secolului al XV-lea se compilează cea mai mare enciclopedie din lume, în 22 875 de fascicule, care n-a putut fi tipărită din cauza dimensiunilor sale uriaşe, — din care au rămas mai multe fragmente. Progresează teatrul şi romanul, genuri dispreţuite de literaţi pentru caracterul lor popular. Admişi în mod oficial la Beijing (1601), misionarii iezuiţi italieni introduc la curte matematica şi astronomia europeană.

După 1555 Imperiul Ming se clatină. Piraţii japonezi atacă oraşele de coastă, în timp ce triburile mongole atacă frontierele nordice ajungînd pînă la Beijing. China duce lupte cu japonezii pentru ocuparea Coreei — după care, Coreea rămîne într-o situaţie de semi-vasală a Chinei. Economia chineză este ruinată de războaie, foamete şi dezastruoase inundaţii. În 1633 manciurienii — o populaţie tungusă de pe teritoriul Chinei de nord-est (Manciuria) — se organizează într-o formaţie statală, fondînd „dinastia manciuriană" Qing. În 1644 ţăranii răsculaţi ocupă Beijingul şi ultimul împărat Ming se sinucide. Nobilii preferă să cheme în ajutor pe manciurieni, a căror dinastie a pus stăpînire, pentru aproape 300 de ani, pe întreaga Chină (1644-1911).

Sub noua dinastie Qing administraţia a fost repede reorganizată şi pusă sub control manciurian[11]. Feudele au fost abolite. Insula Formosa a intrat efectiv în componenţa imperiului[12]. Iezuiţii au construit o turnătorie de tunuri la Beijing, iar armata a fost dotată cu armament modern — ceea ce a pus la adăpost China împotriva atacurilor arcaşilor din stepe. Împăratul a încredinţat iezuiţilor problemele cartografierii ţării, întocmirea hărţii geodezice, reforma calendarului şi marele atlas al Chinei (1717). Comerţul cunoaşte acum o eră de mare prosperitate, splendide porţelanuri şi obiecte din lac se exportă masiv în Europa.

În cîmpul artei, ceramica chineză atinge — cu faimoasa „familie verde" — culmea efectului artistic decorativ. Dar pictura stagnează. Este epoca marilor enciclopedii; din 1725 datează cea mai mare enciclopedie chineză tipărită — în circa 10 000 de volume-fascicule (fiecare avînd în medie peste 100 de pagini). Se redactează mari dicţionare; cel mai vast repertoriu de ideograme — 47 035— îl înregistrează dicţionarul din 1716. Se alcătuiesc vocabulare de fraze, expresii, aluzii. Sensul critic şi metoda de cercetare istorică fac progrese considerabile. Se constituie acum imensa bibliotecă imperială. Poezia şi proza însă nu fac progrese. Teatrul devine din ce în ce mai rafinat, dar genul este în decadenţă. În schimb romanul ajunge un gen tot mai popular *(Visul din pavilionul roşu)*.

[11] Ca simbol exterior, vizibil al dominaţiei lor, cuceritorii — deşi reprezentau abia 2% din populaţia Chinei — au impus bărbaţilor pieptănătura tradiţională manciuriană tipică, cu acea coadă rămasă obligatorie pentru chinezi pînă la începutul secolului nostru. Li s-a permis însă chinezilor să-şi păstreze obiceiurile. Limba manciuriană a devenit, alături de chineză, limba oficială a curţii şi a administraţiei.

[12] Către sfîrşitul secolului al XVII-lea Imperiul rus, care anexase Siberia, caută să stabilească contacte comerciale cu China; importanta misiune de informare şi de tatonare este încredinţată spătarului Nicolae Milescu, a cărui *Descriere a Chinei* a avut o largă difuziune şi în Occident.

Luxul exorbitant al curţii, corupţia funcţionarilor, presiunea fiscală crescîndă, sărăcia generală a populaţiei au fost cauzele care au dus la răscoala ţărănească (greu reprimată după 4 ani) din 1795, organizată de societatea secretă a „Lotusului Alb". Situaţia era alimentată şi de ura faţă de dinastia alogenă, care, deşi îşi părăsise limba, obiceiurile, deprinderile războinice, şi cu toate că asimilase cultura chineză, nu renunţase la privilegiile ei abuzive.

Creşte tot mai mult şi presiunea economică şi politică a europenilor asupra Chinei. La începutul secolului al XIX-lea Anglia introduce în China şi alimentează în mod deliberat viciul ruinător al opiului. În timpul aşa-numitului „război al opiului", din 1840-1842, flota engleză debarcă şi insula Hong-Kong devine posesiune engleză, obligînd deschiderea a 5 porturi (între care Canton şi Shanghai etc.), reluarea comerţului cu Europa şi autorizarea rezidenţei străinilor, precum şi stabilirea agenţilor consulari englezi. După 1844, America, Franţa şi alte mari puteri obţin tratate similare. Dar istoria se repetă: armata e slăbită, birocraţii nu sînt în stare să facă faţă noii situaţii. Nemulţumirea generală culminează în răscoala ţărănească Tai-ping („Marea Pace"); conducătorul răscoalei îşi ia titlul de împărat (1850-1864), în timp ce în alte puncte izbucnesc alte răscoale de mari proporţii. Războiul cu Anglia şi Franţa, ocuparea Beijingului de aliaţi, tratatul din 1860, care îi obliga pe chinezi la multe concesii, au subminat enorm suveranitatea Chinei.

Cu ajutorul mercenarilor şi al puterilor europene, regimurile pe care le instauraseră răsculaţii au fost rînd pe rînd distruse (1864-1873), cu imense pierderi de vieţi omeneşti: 5 milioane numai în provincia Yunan. Urmarea penetraţiei colonialismului european a fost stagnarea agriculturii şi a meşteşugurilor, prosperînd doar negustorii. În bazinul Tarim (Asia Centrală) turcii fondează un regat independent. Timp de 40 de ani destinul Chinei a stat în mîinile unei împărătese manciù, Cixi, o femeie cu idei conservatoare, egoistă şi crudă. Conflicte cu Rusia, războaie cu Franţa (1884-1885) şi cu Japonia (1894-1895) au obligat China să renunţe la suveranitatea asupra unor mari teritorii.

O încercare de reforme radicale — pornită de tinerii din sud — în spirit modern şi după modele europene, cu tentativa unei lovituri de stat, a eşuat (1898), iar reformatorii au fost executaţi. Conservatorii au reluat frînele puterii. Apare mişcarea „boxerilor" contra străinilor (inclusiv americani şi japonezi), mişcare înnăbuşită de o expediţie internaţională organizată. Pe teritoriul său chiar, China este umilită de înfrîngerea suferită în războiul cu Japonia (1904-1905). Clasa funcţionarilor confucieni dispare. Cultura epocii se rezumă la o imitaţie fără viaţă a trecutului. Tendinţele republicane ale tinerilor din sud sînt conduse de marele organizator Sun Yat-sen (1866-1925). În 1911, o adunare revoluţionară din Nankin îl alege preşedinte al tinerei republici pe Sun Yat-sen. Monarhul din Beijing abdică. Este proclamată republica. După primul război mondial şi în urma mai multor războaie revoluţionare, istoria Chinei vechi se încheie. Republica populară devine o realitate în anul 1949. Ce a urmat— este istorie contemporană.

ŢĂRANII ŞI NOBILII

De-a lungul întregii istorii a Chinei, la baza marilor sale realizări în domeniul culturii şi al civilizaţiei a stat, în ultimă instanţă, — munca grea, tenace şi în mizerie, a ţăranului.

Baza materială a tuturor acestor realizări a constituit-o aproape exclusiv agricultura. În nici un moment al istoriei lor chinezii n-au trecut printr-o fază pastorală. De cînd şi-au făcut apariţia au fost cunoscuţi ca sedentari, ca agricultori, trăind în sate, după ce domesticiseră porcul şi cîinele, boul, oaia şi bivolul. Condiţiile de viaţă ale ţăranului nu ne sînt suficient cunoscute. Cu rare şi neesenţiale schimbări intervenite de-a lungul timpului, au rămas aceleaşi. Doar ocupaţiile au adăugat cîteva variante regionale: în ţinuturile muntoase din sud — vînătoarea, exploatarea forestieră şi cultura ceaiului; în regiunile din apropierea mării — pescuitul, extragerea sării, exploatarea trestiei de bambus şi, în primul rînd, cultura orezului.

Situaţia socială a ţăranilor a fost de asemenea diversă: mici proprietari, arendaşi, fermieri sau lucrători agricoli. Ţăranii proprietari sau cei care luau pămîntul în arendă în schimbul a 50% din produse, după ce îşi plăteau birurile, taxele şi datoriile contractate cu dobînzi enorme (50% pentru cereale şi 240% anual pentru împrumut în bani) nu mai rămîneau aproape cu nimic. În anii de secetă sau de mari inundaţii foametea îi sileau să-şi vîndă pămîntul şi copiii sau să se sinucidă — fenomen social care în unele momente a atins proporţii îngrijorătoare. Lucrătorii agricoli munceau din februarie pînă în octombrie şi din zori pînă-n noapte pentru 50 kg de cereale pe lună, în plus o cămaşă, un pantalon şi o pereche de încălţăminte. Dar dacă se îmbolnăveau nu primeau nimic.

În orezării lucrau cu o sapă cu doi dinţi sau cu plugul — tras de oameni sau de un bivol (pe care îl cumpărau sau îl închiriau mai multe familii în comun). Lucrul era ritmat de o tobă. Din zori pînă în noapte, în tăcere. Numai printr-o muncă istovitoare, supraomenească, a putut supravieţui o populaţie agricolă atît de numeroasă, mereu în creştere, storcînd pămîntului două recolte pe an; şi aceasta, fără ca ţăranul să cunoască rotaţia culturilor, să dispună de suficiente îngrăşăminte şi, de cele mai multe ori, de vite de lucru. Copiii păzeau vitele, le hrăneau, aduceau de la mare depărtare apa, sau adunau uscături pentru foc. Femeile împleteau, torceau, ţeseau şi creşteau viermi de mătase. În serile de iarnă, mai multe familii se adunau să lucreze laolaltă, pentru a economisi uleiul din opaiţe. „Repaosul duminical" nu exista; doar cîteva sărbători pe an mai introduceau interludii scurte în viaţa monotonă a satului. O viaţă în care statul nu intervenea decît pentru a aduna impozitele sau pentru a-i duce pe bărbaţi, cu sutele de mii, la corvezi — la construcţii de mari edificii, de drumuri, de canale, de fortificaţii, — de unde, din cauza tratamentului inuman, foarte mulţi nu se mai întorceau. Satul îşi ducea existenţa la umbra autorităţii capului de familie sau a sfatului bătrînilor. Numai cînd marile calamităţi ale naturii îi aruncau în pustiul foametei şi al disperării, sau cînd răbdarea — proverbiala răbdare a chinezului — ajungea la capăt, valul răscoalelor ţărăneşti se întindea în toată ţara, răsturnînd dinastiile domnitoare; dar, pînă la urmă, erau înnăbuşite în sînge — şi cei rămaşi în viaţă se reîntorceau la casele lor pentru a-şi relua mizera lor existenţă.

Nu se poate vorbi despre existenţa, în China antică, a unui sistem social sclavagist. Sclavi existau, desigur, din timpuri străvechi — dar sclavia nu constituia un mod de producţie, nu avea cît de cît o pondere în economia ţării. Sclavia era o formă de pedeapsă pentru criminali şi pentru datornici insolvabili; la care se adăugau şi prizonieri de război, într-un număr redus. Sclavii nu puteau fi vînduţi; rămîneau să îşi execute pedeapsa lucrînd pe lîngă o instituţie a statului, sau pe lîngă casa şi pe ogoarele creditorilor lor.

Din cele mai vechi timpuri și pînă în sec. III î.e.n. regimul proprietății funciare era acela al obștei sătești. Pămîntul aparținea comunității rurale, care îl redistribuia pentru a fi lucrat — și îl redistribuia în fiecare an — familiilor obștei. Mărimea lotului atribuit varia în funcție de numărul membrilor familiei.

Unui grup de opt familii i se distribuiau nouă loturi de pămînt, cîte un lot de fiecare familie la care se adăuga cel de-al nouălea lot, un teren public, un teren comunal, care era lucrat și cultivat în comun de cele opt familii (sistem numit în China „al fîntînilor"). Recolta, produsele obținute de pe acest al nouălea lot erau acordate de stat dregătorilor săi drept compensație pentru funcția îndeplinită — căci salarii pentru funcționarii statului nu existau. Unui funcționar i se acordau produsele obținute de țărani pe un asemenea teren comunal, sau pe două, sau pe mai multe, — după poziția pe care o deținea respectivul dregător. Aceste terenuri erau „feudele" (ca să le numim cu un termen impropriu, potrivit doar Europei medievale) date de stat funcționarilor săi în uzufruct — deci fără drept de proprietate și fără iobagi — și numai pe durata cît dețineau respectiva funcție.

Acest mod de producție[13] — propriu Indiei și Chinei antice — este acela al obștei agrare, cadru în care n-a apărut încă proprietatea privată și care și-a menținut formele comunitare pînă tîrziu. Ceea ce îl caracterizează este o adaptare a formelor comunei primitive la condițiile unei societăți divizate în clase. Dar se înscrie în sistemul unei societăți pe clase numai prin faptul că obștea, acționînd ca o entitate, plătește tribut autorităților de stat — sub forma cultivării lotului al nouălea și a furnizării produselor de pe acest teren public respectivului dregător. — Este, nu propriu-zis un mod de producție diferit de cel al obștei agrare, ci un sistem economic tributal. Lotul al nouălea din sistemul chinez „al fîntînilor" nu este în realitate o feudă — căci ideea de feudă se opune ideii de stat centralizat sau cu tendințe centralizatoare, cum a fost de fapt statul chinez din cele mai vechi timpuri.

Secolul al III-lea î.e.n. — primul secol de domnie a dinastiei Han — marchează trecerea de la regimul obștei sătești la sistemul feudal. Apare acum proprietatea funciară privată, pămîntul poate fi vîndut sau lăsat moștenire. Obștea agrară se destramă și în curînd dispare; dar cel de-al nouălea lot din sistemul „fîntînilor" rămîne pînă în sec. XII e.n. ca singura formă de retribuție, de salarizare a funcționarilor statului.

Conform normei fundamentale a regimului feudal, pămîntul pe care îl avea în folosință țăranul îi era cedat de senior. În principiu, pămîntul aparținea monarhului, care îl distribuia vasalilor în schimbul serviciilor lor, sau îl putea retrage și da altui vasal. Dar în curînd marii vasali vor considera că pămînturile le aparțin prin drept de moștenire, vor manifesta o tendință de independență și chiar vor întreține trupe proprii. Țăranii datorau seniorului o parte din recoltă, prestații de corvezi, participare la război, — totul în schimbul unei vagi „protecții". Seniorii feudali primeau de la împărat investitura: o brazdă de pămînt simbolică, pe care seniorul o ducea acasă, și pe ea își construia altarul pe care aducea ofrande zeilor și strămoșilor. Trăiau în

[13] Pe care K. Marx l-a numit „mod de producție asiatic"; iar cercetătorii noștri — „sistem tributal", întrucît țăranii erau liberi, nelegați de pămînt, dar munca lor obligatorie pe terenul comunal avea caracterul și forma de tribut.

oraşe fortificate cu două rînduri de ziduri — între care se afla situat, separat, cartierul negustorilor şi al meşteşugarilor[14].

Nobilii se distingeau ca atare prin descendenţa lor din strămoşi iluştri. Ca urmare, ei aveau dreptul să posede pămînturi, să facă parte dintr-un clan,

Placă de jad ornamentală în formă de cerb. Perioada Zhou

să deţină o funcţie în stat, să oficieze cultul strămoşilor şi să transmită fiilor lor aceleaşi privilegii. Fiecare clan îşi avea strămoşul său — un zeu sau un erou, un animal totemic sau o plantă (de regulă meiul). Autoritatea şefului de clan era absolută. Încadraţi într-o ierarhie rigidă, nobilii erau împărţiţi în cinci categorii; întinderea feudei lor era — cel puţin la început — în funcţie de poziţia lor în cadrul acestei ierarhii. Dacă era lipsit de proprietate, nobilul putea intra ca vasal în serviciul unui nobil de rang superior, îndeplinind chiar funcţii umile — de scutier, halebardier, bucătar, birjar, ş.a. Alţi nobili se ocupau cu comerţul sau deveneau administratori ai marilor proprietari; alţii îşi alegeau alte ocupaţii — de institutori la sate, de medici, de ghicitori, etc. Dar în orice situaţie ajungeau, ei rămîneau nobili, puteau ocupa oricînd cele mai înalte funcţii şi nu se amestecau niciodată cu simplii muritori, care nu aparţineau aristocraţiei. Un nobil putea fi în acelaşi timp senior feudal şi vasal al unui feudal mai puternic, de un rang superior şi mai bogat. Cu instaurarea imperiului (către sfîrşitul sec. III î.e.n.) aventurierii, şi noii îmbogăţiţi au privat în mare măsură nobilimea de puterea şi privilegiile ei. Clasa nobililor şi-a menţinut prestigiul şi puterea numai deţinînd calitatea de funcţionari ai imperiului. Noua nobilime o constituiau acum înalţii funcţionari înnobilaţi de împărat, care le acordă şi latifundii.

[14] Ţăranul era legat de pămîntul pe care îl lucra. Putea fi transmis altui stăpîn în caz că acest pămînt era vîndut, cedat sau lăsat moştenire. Îşi putea vinde prisosul de produse la tîrg, dar nu putea poseda pămînt. Iarna locuia în sat, iar vara se muta cu familia pe ogorul pe care lucra.

Însuşi regele era totodată seniorul feudal suprem în statul său, dar şi „vasal" — în virtutea situaţiei şi titlului său de „Fiu al Cerului" — al Seniorului din Înălţimi. Era învestit cu funcţii sacre, putînd oficia numai el marile sacrificii. El promulga legile, era şeful suprem al justiţiei şi, în principiu, al armatei. Regalitatea era ereditară; primul fiu al soţiei legitime devenea moştenitorul de drept al tronului.

Începînd din sec. II î.e.n. împăratul rămîne căpetenia nobilimii, căreia el îi fixează rangurile; el hotărăşte politica imperiului, celebrează actele rituale de stat, acordă şi retrage titlurile nobiliare. Este un autocrat cu o aureolă de natură divină, care prin calitatea lui de „Fiu al Cerului" şi prin virtuţile sale personale garantează bunăstarea şi moralitatea statului. Toate acestea — teoretic; practic, însă, incapacitatea şi lipsa de prestigiu personal ale unor împăraţi îi despuiau în ochii poporului şi ai curtenilor de această aureolă.

FUNCŢIONARII

O importanţă efectivă şi fundamentală a avut-o în China — începînd din sec. III î.e.n. — clasa funcţionarilor numiţi prin concurs: un aport original al civilizaţiei chineze. Materiile de examen, eficienţa activităţii lor, prestigiul de care se bucurau, originea lor socială şi modul real în care au fost recrutaţi au variat mult de-a lungul timpului; dar instituţia astfel construită a rămas sprijinul principal al imperiului. Informaţiile cele mai bogate privind administraţia imperiului datează doar din sec. XII e.n.; dar în esenţă această administraţie continuă structurile secolelor anterioare.

În vîrful piramidei administrative se afla un consiliu restrîns de 3 sau de 5 miniştri. Un alt corp de funcţionari redacta, sub conducerea directă a împăratului, decretele, verifica executarea hotărîrilor şi controla aparatul administrativ. Alţi funcţionari formau cancelaria, secretariatul imperial şi cele 6 ministere (personal, finanţe, rituri religioase, război, justiţie şi lucrări publice). Alţii erau ataşaţi pe lîngă casa imperială sau se interesau direct de anumite sectoare (problemele agriculturii, construcţia şi întreţinerea canalurilor, educaţie şi învăţămînt, relaţii externe, etc.). Totul în aparatul administrativ central era de o mare complexitate şi de o noutate surprinzătoare.

Una din particularităţile epocii Ming — şi totodată una din racilele oribile ale vieţii politice chineze timp îndelungat încă din epoca dinastiei Han — a fost poziţia influentă şi abuzivă a eunucilor, omnipotenţa lor în anumite perioade. În sarcina lor erau treburile privind membrii familiei împăratului; ca atare, li se încredinţa comanda gărzii palatului — fapt care le permitea să ajungă să ocupe cele mai înalte funcţii militare. Iar faptul că gestionau întreprinderile producătoare de articole de lux pentru curte, şi faptul că tot ei controlau şi modul în care erau plătite tributurile, le-a permis să realizeze bogăţii personale apreciabile. Devotaţi dar ambiţioşi şi perfizi, intriganţi abili şi fără scrupule, fiind în contact direct şi permanent cu împăratul, eunucii hotărau numirile funcţionarilor, îndeplineau funcţia de spioni şi provocatori, conducînd efectiv poliţia secretă. Din 1426, cînd eunucii au fost constituiţi în consiliul privat al împăratului, toate organele de guvernare oficiale au ajuns în realitate în mîna lor.

Imperiul era împărţit în provincii (16 în sec. al XII-lea); fiecare provincie avea de regulă 10 prefecturi, la rîndul lor organizate în 3—5 subprefecturi. Toate aceste unităţi administrative dispuneau de respectivele lor corpuri de funcţionari inferiori, numiţi de şeful lor ierarhic. Căpeteniile satelor erau alese de locuitori. În raport cu populaţia, numărul funcţionarilor era foarte mic.

Examenele de concurs se făceau tot la 3 ani, la sediul prefecturilor, în capitalele provinciilor şi la palatul regal. Erau cinci feluri de examene tip doctorat — în litere, drept, rituri religioase, istorie şi studii clasice. Se acorda mai mare importanţă cunoştinţelor umanistice decît celor practice, tehnice. Cariera de funcţionar era ţinută în mare cinste, era foarte invidiată, căci deschidea respectivului funcţionar şi familiei sale calea spre cele mai mari onoruri. Cei care ajungeau în posesia „doctoratului" în litere — categorie care se bucura de cea mai înaltă consideraţie — alcătuiau un fel de castă; aceştia erau foarte solidari între ei şi, fiind cei mai culţi şi mai distinşi în maniere dintre mandarini, afişau totdeauna un arogant aer de superioritate.

Avansarea funcţionarilor se făcea după criterii obiective (în teorie), în baza dosarului — dosar foarte bogat în note de serviciu, caracterizări, rapoarte ale superiorilor, etc.[15]. Cînd împlineau vîrsta de 68 de ani se retrăgeau din funcţie; împăratul le acorda o gratificaţie (în bani sau în ţesături), dar nu o pensie regulată. Nu era necesar. Căci din cele mai vechi timpuri tradiţia stabilise că, la bătrîneţe, părinţii trebuiau să fie întreţinuţi de copiii lor.

Poziţia funcţionarilor militari era mult inferioară celei a funcţionarilor civili. Este adevărat că în unele perioade (de pildă, în secolele VIII—X e.n.) comandanţii militari ai provinciilor aveau, sau îşi arogau în mod abuziv puteri aproape discreţionare. Dar, în linie generală, militarii erau subordonaţi administraţiei civile. Militarii — care de obicei erau de origine socială foarte modestă — erau dispreţuiţi de funcţionarii civili; dar nu numai din considerentul originii lor, ci şi pentru incultura, aroganţa şi brutalitatea lor. Mai ales după ce — începînd din sec. VIII e.n. — armata a ajuns să fie compusă din mercenari, a sporit şi aversiunea poporului faţă de tipul de militar-aventurier. Ţăranul — pentru care soldat era sinonim cu bandit — îi detesta pe soldaţii ţării lor la fel ca pe inamici. Aceste sentimente antimilitariste erau întreţinute de comportarea crudă a militarilor, inclusiv în războaiele civile, cînd represiunile împotriva populaţiei rurale şi de la oraşe erau de o cruzime înspăimîntătoare.

Scrierile timpurilor vechi dau informaţii şi asupra istoriei militare chineze. În sec. XIII e.n. soldaţii erau instruiţi prin exerciţii de lupte libere, box, scrimă şi tragere cu arcul. Armata era formată din pedestraşi, călăreţi şi care de luptă. Exista şi un fel de artilerie, dotată cu 16 tipuri diferite de catapulte, care aruncau asupra oraşelor asediate bolovani, metal topit, lichide otrăvite şi chiar bombe explozive[16]. Scări şi maşinării montate pe roţi permiteau asediatorilor să escaladeze fortificaţiile, în timp ce arcaşii foloseau săgeţi incendiare. — Dintre toate armele, însă, cele mai eficiente erau vicleşugul, spionajul şi ameninţarea cu distrugerea completă a oraşului şi cu exterminarea totală a populaţiei. Ceea ce, de foarte multe ori se întîmpla, într-adevăr.

[15] Ceea ce nu însemna, fireşte, că n-ar fi existat şi cazuri abuzive, de nepotism, intervenţii, recomandaţii, şi chiar de venalitate.

[16] Pulberea a fost inventată de chinezi în timpul dinastiei Tang, între 618-907.

COMERȚUL ȘI MEȘTEȘUGURILE

Tradiționala morală chineză nu prea se exprima în favoarea negustorilor. Practica comercială, intensă și sistematică, datează la chinezi abia din secolele X—XI e.n. A pornit și s-a dezvoltat în China meridională, unde era favorizată de anumite împrejurări: fluviul Yangzi era perfect navigabil (spre deosebire de Fluviul Galben, din nord), cîmpiile erau străbătute de canale largi, țărmul mării — lung de 3 000 km — invita la navigația de cabotaj și în larg, după exemplul negustorilor arabi și persani. Navigația era facilitată, începînd din sec. XII, de folosirea busolei (cunoscută încă dinainte de geomanți), precum și de hărți maritime și astronomice.

Comerțul era reglementat de stat. Începînd din sec. X e.n. tranzacțiile se făceau aproape numai pe baza monedei (la chinezi, moneda era folosită încă din sec. V î.e.n.). Dar chiar din sec. IX e.n. negustorii se serveau și de un fel de bilete de bancă, bancnote de hîrtie, care însă aveau un curs limitat la anumite regiuni și la un anumit număr de ani. Statul instituise monopol pe unele articole (sare, ceai, băuturi alcoolice, ș.a.). Concurența negustorilor străini (evrei, sirieni, persani, arabi, etc.) era foarte puternică; ceea ce însă n-a împiedicat îmbogățirea considerabilă și a negustorilor chinezi, mai ales a celor care aprovizionau armata, sau a celor care erau și proprietari de ambarcațiuni. Navele chineze ajungeau, în sec. XII, pînă în Japonia și Filipine, pe coastele meridionale ale Indiei, în Orientul Mijlociu, iar în direcția Africii, pînă în Madagascar. O asemenea navă mare („joncă") putea transporta pînă la 600 de persoane, plus cîteva zeci de tone de mărfuri! Se exportau materii prime (plumb, cositor, argint, aur) sau finite, mărfuri de preț — brocarturi și mătăsuri, faianțe și porțelanuri; se importau mirodenii, lemn de santal, fildeș, coral, agată, perle și altele.

Un avînt rapid a căpătat comerțul interior, în special cel alimentar. Negustorii erau organizați în bresle, asemenea meșteșugarilor și celorlalte profesiuni. Dar deși bogați, negustorii nu se bucurau de considerație din partea nobililor sau a funcționarilor. Fiii lor nu aveau acces la concursurile pentru posturile de funcționari de stat. Vanitatea lor rănită însă căuta alte compensații: imitau stilul de viață al „înaltei societăți", cumpărau de la stat terenuri a căror proprietate comporta și un titlu nobiliar, sau țineau să se afișeze ca mari amatori de artă.

Treapta de jos a ierarhiei comercianților o ocupau mizerii negustori ambulanți. Tabloul acestei categorii (cf. Gernet) era în același timp extrem de variat, de pitoresc și, de multe ori, dramatic. Erau vînzătorii de ceai, de jucării, de mîncări gata pregătite, de horoscoape, de trestie de zahăr, de animale mici, de păsări, de fructe, de flori de zahăr, de fumigene contra țînțarilor...

Variată și specializată era seria nesfîrșită de meșteșuguri, ocupații și profesiuni. Uimitor de bine organizate de către bresle au ajuns, în secolele XII și XIII, „birourile de plasare". Prin intermediul lor se puteau închiria orice fel de localuri, se puteau angaja secretari, contabili, bucătari, grădinari, brodeuze, purtători de lectice, oameni de escortă pentru călătorii mai lungi, concubine, tineri „cîntăreți", sau se puteau afla adresele „dansatoarelor".

Mai ales, se căuta personal de serviciu; căci marii bogătaşi — nobilii, funcţionarii superiori sau negustorii parveniţi — aveau marea ambiţie de a întreţine un personal cît se poate mai numeros. Pe lîngă aceştia, marile familii îşi aveau propriii lor bijutieri, brodeuze, sculptori în fildeş ş.a.m.d. Casele marilor nobili întreţineau nu numai preceptori, muzicanţi sau decoratori proprii, ci şi povestitori de istorii vechi, cîntăreţi de poeme, pictori, copişti, compozitori de poezii ocazionale, dresori de animale...

În schimb, în ateliere, în restaurante, în prăvălii, în ceainării, personalul era în număr absolut minim. Hamalii, căruţaşii, gunoierii, sacagiii, măturătorii de stradă — toţi erau grupaţi în bresle; pînă şi răufăcătorii, banditii, escrocii, pungaşii — sau cerşetorii. Numărul cerşetorilor ajunsese atît de mare în această epocă, încît, de teama revoltelor şi a dezordinilor, autorităţile statului le distribuiau ajutoare în alimente şi bani, mai ales în perioadele de foamete, inundaţii, mari incendii sau ierni grele.

Un caracter esenţialmente diferit a avut opera de asistenţă publică desfăşurată, încă din sec. V, de buddhism, care a introdus în China instituţiile de binefacere, aziluri, orfelinate, dispensare, spitale, pentru bolnavi şi pentru infirmi, — instituţii întreţinute din veniturile moşiilor proprii, iar din sec. IX, de autorităţile regionale de stat.

LOCUINŢA. ÎMBRĂCĂMINTEA. ALIMENTAŢIA

Asupra condiţiilor materiale de viaţă ale chinezilor din timpurile cele mai vechi, arheologia şi alte documente ale timpului ne furnizează cîteva elemente indicative. Astfel — asupra locuinţei.

În nordul Chinei, în prima jumătate a mileniului al II-lea î.e.n. casele săpate în loess aveau forma unor ştiubee, cu diametrul de circa 3 m, înălţimea de 1,80—2,50 m, acoperite cu trunchiuri de copaci peste care se aşeza paie sau iarbă. O deschidere în acoperiş servea drept uşă. Consistenţa loessului permitea şi săparea de grote orizontale, — forme de locuinţe existente în unele părţi şi azi, dar adaptate şi îngrijite. În epoca Shang (1500-1150) se construiau şi case mari (s-a descoperit una cu dimensiuni de 9 pe 27 m), pe o terasă de pămînt bătut, cu pereţii groşi de 70 cm, ridicaţi pînă la o înălţime de 3 m prin baterea pămîntului cu maiul. Acoperişul era susţinut de trei rînduri de coloane de lemn; peste bîrnele — care puteau avea o lungime şi de 10 m — se întindeau rogojini de trestie acoperite cu lut.

Pînă în zilele noastre s-a menţinut această preferinţă a chinezilor pentru coloanele numeroase şi pentru grinzile ieşind mult înafara marginilor acoperişului, bogat decorate (obicei începînd din sec. VI î.e.n.) mai ales în exteriorul edificiului cu diferite motive — flori, păsări, peşti — în culori vii. Admirabilele sculpturi în lemn, uneori şi incrustaţiile cu colţi de mistreţ, găsite în mormintele epocii erau desigur aplicate şi în locuinţele private. — Materialul de construcţie era lemnul; piatra era folosită numai în construcţia de poduri şi diguri, pentru pavajul străzilor, pentru balustrade, statui şi altele. Chinezii n-au înţeles nici mai tîrziu să întrebuinţeze piatra, nici chiar pentru edificiile publice. Încă din perioada Shang, casele — care aveau curţi

înconjurate de valuri de pămînt groase de 1 m și înalte de 2,50 m — erau construite după un plan bine gîndit[17].

Și în perioadele următoare materialul de bază pentru construcții a rămas lemnul și bambusul. Principiile de construcție erau identice pentru casele celor bogați; toate de formă rectangulară, fără pereți de susținere, fără fundație, doar cu stîlpi de lemn la distanțe de 3 m, sprijiniți pe tălpi de piatră îngropate o jumătate de metru în pămînt. Acoperișul, cu două pante, se sprijinea pe o combinație de căpriori și de console, ceea ce crea impresia că stă suspendat în aer. Părțile aparente ale șarpantei erau migălos sculptate și pictate în culori vii. Casele mari aveau acoperișul din olane smălțuite în galben, verde și culoarea jadului.

Începînd din epoca Tang (secolele VII—X e.n.) extremitatea acoperișului este ușor ridicată, spre a-l armoniza cu peisajul natural ambiant; dar acest stil era rezervat, prin decret imperial, numai caselor marilor nobili sau clădirilor oficiale. Numai aceste clădiri puteau adăuga la acoperiș și diferite ornamente în teracotă, — animale, păsări, dragoni. Pereții — care deci n-aveau o funcție de susținere a acoperișului — erau înalți doar de o jumătate de metru. Storuri, perdele, panouri, mobile de bambus serveau drept pereți interiori. Carourile ferestrelor din pereții exteriori erau acoperite cu hîrtie translucidă sau cu picturi multicolore, de mare efect decorativ. Ușile caselor dădeau direct în stradă (spre stradă pereții n-aveau ferestre). Dar casele celor bogați aveau curți interioare și exterioare, grădini și parcuri, cu mici coline, cascade și lacuri artificiale cu feluriți pești exotici, cu flori rare, arbori pitici, pini contorsionați, grote și munți în miniatură.

Încălzitul era — mai ales în China de Nord — o problemă pe care țăranul o rezolva stînd și în casă îmbrăcat gros și dormind pe un pat făcut din cărămidă comunicînd cu vatra. La oraș, căldarea cu jeratec abia dezmorțea aerul. Interiorul era foarte simplu. Măsuțe foarte joase. Hainele se țineau în lăzi. Se dormea și se sta pe rogojini sau pe piei; în casele bogate se ședea pe perne sau chiar pe fotolii. Scaunul propriu-zis pliant în X — pe care chinezii îl numeau „scaun barbar" — apare în China, provenind din India, abia în sec. X e.n. Dar scaunul a devenit o mobilă curentă în China abia acum 2—3 secole. Paturile din casele bogate erau, în sec. XIII, închise de trei părți cu margini înalte, somptuos decorate cu picturi, lac și incrustații; dar „pernele" erau de lemn sau de faianță, de asemenea bogat decorate. Decorația interioară — culorile dominante fiind roșu și negru — includea rulouri cu picturi de peisaje ocupînd uneori un perete întreg, vase de ceramică sau porțelan, statuete de animale; și mai ales flori de nenumărate specii și varietăți — inclusiv flori de prun, de păr, de cireș, de piersic, — aranjate cu o artă savantă pe care mai tîrziu japonezii o vor duce la culmi de rafinament.

Nici îmbrăcămintea chinezilor n-a variat prea mult de-a lungul timpului, cu toate deosebirile inerente, regionale, sociale sau profesionale. Căci îmbrăcămintea servea și pentru a marca aceste distincții — pe care un mare număr de decrete le prevedea cu strictețe și precizie, iar numeroasele tratate consacrate acestui capitol le descria în toate amănuntele. Țesutul din fibrele diferitelor plante — în primul rînd, o specie de cînepă — se practica probabil

[17] Din acest timp datează și urmele unui palat regal care, împreună cu toate construcțiile anexe, se întindea pe o suprafață de 6 ha.

chiar înainte de mileniul al II-lea î.e.n. În acel mileniu firul de mătase era deja întrebuinţat.

Omul de rînd purta un pantalon şi o tunică de culoare albă. (Cămaşa sau indispensabilii erau pentru el articole necunoscute). Pantalonul a fost adoptat în sec. IV e.n. de la călăreţii invadatori din Asia Centrală. Peste tunică — purtată zi şi noapte, — lungă fie pînă la genunchi, fie pînă la glezne, în timpul iernii bărbaţii mai îmbrăcau altele pe deasupra — pînă la 13 tunici. Cei bogaţi purtau iarna şi o blană. Femeile de la ţară purtau pantaloni, ca bărbaţii; la oraş, peste pantaloni îmbrăcau o cămaşă lungă. Ţăranii, oamenii din popor în general, nu purtau cordon sau centură, fapt care făcea mai comodă îmbrăcămintea.

Oamenii de rînd, inclusiv meşteşugarii şi negustorii erau obligaţi de lege — încă din sec. X — să poarte numai veşminte de culoare albă sau neagră. Aceeaşi dispoziţie imperială stabilea cu precizie culorile — purpurie, roşu aprins, verde sau peruzea — obligatorii pentru fiecare treaptă a ierarhiei sociale. Cu ocazia diferitelor ceremonii persoanele din înalta societate purtau o haină lungă pînă la pămînt, ornamentată cu figuri simbolice — dragon, fenix, păsări diferite, flori. Caracteristica îmbrăcămintei chineze era că nu căuta să pună (nici la femei) în evidenţă formele corpului; ci veşmîntul în sine astfel ornamentat trebuia să creeze o impresie de eleganţă şi de magnificenţă. — Tunicile bărbaţilor sau rochiile femeilor n-aveau buzunare; în schimb aveau mîneci foarte largi, servind şi pentru a purta înfăşurate discret eventuale obiecte de dimensiuni mai mici.

Nimeni, nici chinezii săraci, nu umblau desculţi. Încălţămintea era dintr-o ţesătură groasă de cînepă, din piele tăbăcită, sau — după rang — de mătase. Bărbaţii de rang mare purtau coturni foarte înalţi — ca să le dea mai multă prestanţă. — Începînd din sec. X e.n. la curtea imperială a apărut obiceiul de a lega strîns picioarele fetelor, de la vîrsta de 7 ani, cu benzi care să le împiedice creşterea normală a labei piciorului, obligîndu-le astfel la un mers nesigur, afectat, „distins". Mutilarea era în primul an extrem de dureroasă; şi, mai mult decît din motive de estetică, era efectuată pentru a obliga fetele să nu poată ieşi din casă uşor. Obiceiul acesta s-a extins curînd la toate clasele sociale (dar manciurienii şi tătarii l-au refuzat), menţinîndu-se pînă la începutul secolului nostru.

Nimeni (cu excepţia călugărilor buddhişti), nici chiar cei săraci nu umblau cu capul descoperit. Iarna se purta o căciulă de blană (sau de catifea groasă); vara, o pălărie ţesută din fibre de bambus, — pălărie la care înaltele personaje adăugau un pompon colorat şi un ciucure de mătase. Dar mai erau şi alte feluri de pălării: rotunde, de pai, contra ploii, sau de piele. Oamenii din popor purtau mult turbane, a căror culoare şi formă urma să indice ocupaţia sau meseria fiecăruia. Aristocraţii purtau felurite tipuri de bonetă; între acestea, boneta de ceremonii era dominată de o placă orizontală, de care atîrnau 12 pandantive. Majoritatea acestor bonete de mătase erau de culoare neagră.

Pentru orăşeni — în special pentru nobili, funcţionarii de stat şi marii negustori — o piesă de îmbrăcăminte pe care se punea mare preţ era centura cu pafta de bronz, argint, jad, fildeş sau aur, artistic lucrată. O dispoziţie imperială din sec. X stabilea tipul de centură îngăduit, potrivit rangului social al celui ce o purta. De centură atîrna o pungă, în care se ţineau bani sau alte obiecte mici.

Umbrelele, de mătase verde-bleu, erau rezervate la început numai membrilor familiei imperiale; dar din sec. X e.n. portul lor a fost permis şi anumitor funcţionari; pentru ca, cu două secole mai tîrziu, să fie întîlnite şi la negustorii bogaţi. — În fine, la oraşe atît femeile cît şi bărbaţii purtau evantai, — fie cel rigid, de mătase albă întinsă şi fixată pe un cadru rotund sau oval (model tipic chinezesc), fie cel de tip pliant, adus în China din Coreea în sec. XI, şi decorat în culori vii sau frumos caligrafiat.

În epoca Shang — şi, fireşte, în cele următoare — elementul de bază în alimentaţia chinezilor din nord era meiul (consumat de obicei sub formă de mămăligă), iar în sud, orezul. Grîul — introdus în China probabil din apus — precum şi orzul au rămas totdeauna pe un plan secundar. Din mei (şi la fel din orez şi din orz) se pregătea — se pregăteşte şi azi — prin fermentaţie o băutură alcoolică, asemănătoare întrucîtva berei, condimentată cu mirodenii, băutură foarte apreciată şi azi. Viţa de vie a fost introdusă din Asia Centrală în sec. II sau I î.e.n.; dar şi peste un mileniu vinul a rămas încă un lux pe care şi-l putea permite numai curtea imperială.

Chinezii nu aveau nici o restricţie de ordin religios în materie de alimentaţie cu carne (ca indienii, evreii sau arabii). Numai chinezii buddhişti se abţineau de la carne, ouă, ceapă sau usturoi. Carnea de bovine era accesibilă numai celor bogaţi. Mai mult ca orice se consuma carnea de porc şi de cîine (special îngrăşat cu mei şi alte cereale). Ficatul, rinichii şi alte viscere constituiau, alături de peştele sărat, o parte importantă în alimentaţia maselor populare. Legumele şi fructele ofereau un repertoriu culinar bogat şi variat[18]. Chinezii nu consumau deloc nici laptele, nici produsele lactate[19].

Din aceeaşi perioadă există şi informaţii despre o bucătărie extrem de rafinată şi de variată. (O scriere a timpului înregistrează peste 200 de feluri de mîncare — 42 pe bază de fructe, 20 pe bază de legume, 29 — de peşte uscat, 17 tipuri de răcoritoare, 19 reţete de pateuri, 57 de prăjituri). Băuturile alcoolice erau foarte numeroase; la data amintită mai sus chinezii cunoşteau cel puţin 54 de feluri de băuturi. Dar ceea ce se consuma — la toate nivelurile societăţii — în cantităţi apreciabile era ceaiul — în zeci de varietăţi şi de parfumuri. Ceea ce se explică prin faptul că, băut în cantitate mare, ceaiul provoacă o euforie asemănătoare beţiei cu alcoolice; dar şi pentru că apa sterilizată prin fierbere proteja organismul contra numeroaselor epidemii.

FAMILIA. POZIŢIA SOCIALĂ A FEMEII

De-a lungul mileniilor rezistenţa morală a poporului chinez a fost mult susţinută de forţa şi coeziunea familiei.

Solidaritatea familială era fundamentată, mai întîi, pe cultul strămoşilor. Chinezii credeau că strămoşii erau înzestraţi cu puteri nelimitate; puteau acorda urmaşilor protecţie şi prosperitate în toate, aşa cum puteau să le tri-

[18] În sec. XII e.n. chinezii cunoşteau 18 varietăţi de fasole, 9 de orez, 8 de pere, 11 de caise etc.

[19] La fel ca japonezii, coreenii, locuitorii Indochinei şi ai Malaeziei.

mită cele mai grele pedepse și nenorociri. Cultul strămoșilor urmărea să le obțină bunăvoința; el trebuia asigurat în viitor de copiii lor. Datoria de a avea copii se justifica prin nevoia de a se asigura cultul strămoșilor. — În al doilea rînd, soliditatea familiei rezida și pe doctrina pietății filiale, formulată încă de înțelepții suverani legendari. „Civilizația a început odată cu pietatea filială" și „nu există un păcat mai mare decît lipsa de pietate filială" — spunea Confucius; „căci pietatea filială se deschide cu dragostea față de părinți, înflorește în slujba statului și ajunge la armonia deplină în care te situezi tu însuți în raport cu adevărul și dreptatea". Fără ca însă pietatea filială să însemne supunere oarbă; dimpotrivă, „un tată trebuie să aibă un fiu cu care să discute".

Rostul familiei era procreația. Femeia care nu putea avea copii — ceea ce era rușinea cea mai mare — îl îndemna pe soț să-și ia o concubină, i-o căuta chiar ea. Copiii de sex feminin, însă, erau considerați o grea povară; de aceea, cînd se nășteau într-o familie prea multe fete, în timpurile străvechi erau părăsite pe cîmp, lăsate să moară de foame și de frig sau pradă animalelor. Infanticidul, răspîndit în vechime, își avea principala explicație în marea mizerie a țăranului.

Educația copiilor urmărea să le înnăbușe tendințele individualiste, să dezvolte în ei respectul față de părinți, de cei mai în vîrstă și de superiori. Copiii erau mai degrabă răsfățați decît pedepsiți; pedepsele corporale se aplicau cît mai rar posibil. La vîrsta de 7 ani copiii erau dați la școală — dar nu copiii de țărani. În secolul al X-lea e.n. învățămîntul public și privat era foarte răspîndit la orașe. Începînd din sec. XI prefecturile și subprefecturile deschideau numeroase școli în toate provinciile imperiului; iar în secolele imediat următoare, școli superioare de stat.

Căsătoria, care era hotărîtă de părinții tinerilor — chiar fără ca aceștia să se fi văzut vreodată — avea drept scop „îndeplinirea datoriilor rituale față de strămoși și perpetuarea generațiilor". În sec. V î.e.n. legea îi obliga pe părinți să-și căsătorească copiii cel mai tîrziu la împlinirea vîrstei de 20 de ani (iar fetele — la 17 ani). Căsătoria nu putea fi contractată decît între doi tineri care nu aveau același nume de familie. — După ce părinții tinerilor căzuseră de acord în principiu (căci nu era obiceiul să se dea multă atenție zestrei), își trimiteau unii altora datele exacte de naștere ale copiilor și numele părinților, bunicilor și străbunicilor; pe baza tuturor acestor date urma să se facă horoscopul, care va hotărî dacă unirea tinerilor este sau nu sub bune auspicii.

Odată căsătoria hotărîtă, se făcea un schimb de daruri practice, utile (act considerat drept actul logodnei), dar și simbolice: o gîscă sălbatică și o bucată de mătase. Ceremonia căsătoriei se desfășura după un ritual bine stabilit: miresei i se trimitea un scaun purtat sau „căruța miresei" (eventual însoțită de un grup de muzicanți), mama fetei rostea o formulă augurală, mireasa pleca singură la casa mirelui, în timp ce în casa părinților ei luminile ardeau trei nopți de-a rîndul. În casa mirelui tinerii se închinau în fața tăbliței cu numele strămoșilor — act care reprezenta elementul religios al căsătoriei. Li se ofereau două cupe de vin, din care fiecare vărsa în paharul celuilalt — gest simbolic al afecțiunii și unirii celor doi. În încăperea mare a casei familia și invitații le predau cadourile; nunta se încheia cu o petrecere pînă dimineața — fără alte formalități, fără preot, fără un funcționar de stare civilă.

Tot atît de simplu era și actul divorțului. Căsătoria nu era socotită o legătură indisolubilă pentru că nu fusese sancționată printr-un act religios. Despărțirea era oricînd posibilă, pe baza consimțămîntului mutual. Cînd acesta

lipsea, femeia putea fi repudiată de soț pentru unul din cele 7 motive stabilite de tradiție: lipsă de respect față de socri, sterilitate, adulter, gelozie, furt, limbuție și boli care o împiedicau să participe la cultul strămoșilor (de ex. epilepsia). Dar nici unul din aceste motive nu era valabil dacă femeia nu mai avea părinți, dacă purtase deja doliul pentru unul din socrii ei, sau dacă soțul ei se îmbogățise după data căsătoriei lor.

Sub anumite aspecte, poziția juridică și socială a femeii chineze era umilitoare. Nu avea nici un fel de drept de proprietate. Cînd un bun de familie urma să se împartă, femeia era exclusă. Fiicele sau soțiile nu îl puteau moșteni pe tatăl, respectiv pe soțul lor — decît în cazuri excepționale, cînd adică nici o rudă a bărbatului, tată sau soț, nu mai era în viață. Chiar și în familiile cele mai bogate, femeia aducea ca zestre bijuterii, haine scumpe, mătăsuri, mobile de preț, dar numai rareori aducea sume de bani și niciodată terenuri sau alte bunuri imobile. Această absență totală a dreptului de proprietate era un fapt aproape unic, atît în antichitate cît și în Evul Mediu[20].

În epoca Zhou (1150-249 î.e.n.) marile familii nobile aveau pe lîngă casă multe femei pentru diferite treburi, femei de care stăpînul putea abuza în voie; cînd concubina avea ca urmare un copil, situația ei devenea sensibil mai bună. Din această situație specială, de „soție de rangul al doilea“, derivă instituția concubinajului la chinezi. Practica s-a extins și în afara clasei nobililor. În principiu, poligamia era admisă numai în cazul cînd soția nu putea avea copii; în practică, se abuza după capriciu și după posibilitățile economice ale bărbatului[21].

Pe de altă parte însă, chinezii au avut totdeauna un respect pentru soția-mamă, atît în familie cît și în societate. Dealtminteri, soția nici nu putea fi geloasă pe concubină, căci — cum am văzut — gelozia putea fi invocată drept motiv de divorț. Copilul soțului avut cu o concubină era adoptat de el și crescut de soția lui. (Copii nelegitimi, practic nu existau). Soția singură era recunoscută adevărata soție și stăpînă, în timp ce concubinele aveau aproape o poziție de sclave. Sub raport moral, soția era situată la nivel aproape egal cu bărbatul (firește, în limitele regimului patriarhal existent). Cuvîntul chinez „soție“ se scrie cu o ideogramă care înseamnă în același timp și „egal“. Femeia își păstra și după căsătorie numele de familie. Nu putea cere divorțul, dar putea oricînd să-și părăsească soțul și să se întoarcă la părinții ei. După moartea soțului, poziția și autoritatea soției deveneau considerabil consolidate, comportînd toate responsabilitățile familiale. — „Femeia este principala legătură în relațiile de familie“, spunea Confucius; iar Mencius: „Între soț și soție trebuie să existe îndatoriri reciproce“.

Și, într-adevăr, venețianul din secolul al XIII-lea, Marco Polo releva buna înțelegere care domnea în familiile chineze. „Această cordială înțelegere — scria el — este atît de mare încît nu lasă loc nici unui fel de gelozie sau de suspiciuni față de femeile lor. Acestea sînt tratate cu cel mai mare respect; iar cel ce și-ar îngădui să spună cuvinte necuviincioase față de o femeie căsătorită, ar fi privit ca o ființă infamă“. — Bineînțeles că situația femeii chineze

[20] Femeia — cel puțin femeia din clasele înalte — avea acest drept în Babilonia, Egipt, India, la Roma după sec. II î.e.n., precum și în Europa medievală.

[21] În orice caz, familiile chiar cele mai înalte socoteau drept o mare cinste să-și trimită o fată în haremul împăratului; iar unii împărați vor avea haremuri incredibil de mari, încît paza lor era asigurată de un număr de 2—3 mii de eunuci.

varia de la mediu la mediu. În clasele bogate, însăşi viaţa ei de inactivitate totală o situa pe un plan subaltern, fapt care implica şi anumite restricţii de ordin social la care era supusă. Dar în clasele mijlocii şi inferioare, unde prin munca ei femeia avea şi un rol economic important, autoritatea ei în viaţa de familie era egală celei a bărbatului.

În fine, în înalta societate — a aristocraţiei, a funcţionarilor superiori, a negustorilor bogaţi — se întîlneau destul de des şi cazuri de femei foarte instruite. Se cunosc numele mai multor poetese de real talent. Multe femei au ocupat — începînd încă din secolul al III-lea î.e.n. — importante funcţii administrative. Prezenţa lor este înregistrată şi în viaţa politică. Acesta este cazul femeilor care au condus destinele imperiului, în calitate de împărătese sau de regente, dînd dovadă de multă abilitate şi energie[22].

INSTITUŢIILE POLITICE

Instituţiile politice şi sociale evoluate ale Chinei s-au cristalizat încă de la începutul perioadei Zhou (deci spre sfîrşitul mileniului al II-lea î.e.n.), consolidîndu-se odată cu constituirea sistemului feudal.

Regele, în calitatea sa de „Fiu al Cerului", era singurul în drept să oficieze sacrificiile aduse Cerului. În doctrina relativă la regalitate (elaborată în sec. IX î.e.n.) mai intră şi străvechile credinţe agrare şi cele legate de cultul strămoşilor. Ordinea naturii este în acord cu conduita regelui: „Conduita demnă a suveranului obţine ploaia la timpul potrivit... greşelile lui cauzează o secetă îndelungată". El este deci învestit cu puteri supranaturale. Dacă el nu urmează „legea" — o singură lege reglează şi fenomenele naturii, şi viaţa publică, şi conduita morală a oamenilor — el îşi pierde *eo ipso* mandatul pe care i l-a dat Cerul şi deci poate fi înlocuit. Căci chinezii credeau că ordinea socială este reflexul ordinei cosmice. „Destinele statului sînt condiţionate de stele. După cum constelaţiile sînt propice sau nefaste, statul este fericit sau nenorocos" — scria filosoful Wang Cheng (sec. I e.n.). Şi cum instituţiile sociale erau considerate un reflex al ordinei universale, ca şi aceasta ele sînt imuabile: „Din cer vine organizarea socială, cu toate îndatoririle ei". Iar acum o posedă numai oamenii superiori, lor le este rezervată şi conducerea. Aceasta este ideea centrală a doctrinei politice confuciene.

Schimbările profunde care au dus la constituirea regimului imperial au determinat şi noua formulă a doctrinei confuciene în materie. Omul superior (care acum putea să nu fie neapărat feudalul destinat de providenţă ca stăpîn) va asigura buna guvernare a statului — dar cu condiţia să se cultive, să se instruiască. Acest „om superior" de tip nou este literatul, — consilierul împăratului şi al înalţilor demnitari. Astfel, doctrina confuciană a devenit un fel de politică-religie de stat; mai ales după ce, din sec. VII, sistemul examenelor a asigurat literaţilor (provenind în majoritate din rîndurile orăşenilor) locul principal în conducerea statului.

[22] Din nefericire, uneori şi de mare cruzime — cum a fost cazul împărătesei Lu, din sec. II î.e.n.

Dar un nou grup de oameni de stat — „legiştii" — formulează o doctrină opusă conservatorismului şi tradiţionalismului confucian. Înţelegînd funcţia determinantă a resortului economic şi nevoia instituirii unei noi ordini, adaptată noilor condiţii economice şi sociale, pretind ca legile să fie publicate şi aplicate în mod egal şi absolut tuturor, fără nici o deosebire; căci „dacă monarhul dă urmare patimilor sale personale şi violează legea, el va genera dezordinea". În schimb respectînd legea noul regim va deveni un regim opus arbitrarului şi absolutismului. Totodată monarhul trebuie să guverneze manevrînd abil pedepsele şi recompensele; el, personal, iar nu miniştrii sau funcţionarii săi; căci altminteri monarhul ar fi privat de prerogativele sale, fapt care ar duce la haos şi la ruina statului. — În acest fel au pregătit „legiştii", pe cale teoretică, doctrinară, instaurarea şi triumful bimilenar al Imperiului chinez.

REGIMUL JURIDIC

Din cele mai vechi timpuri de cînd dispunem de informaţii asupra regimului juridic chinez se menţionează un sistem de represiune penală extrem de sever. Textele din epoca Shang vorbesc despre pedeapsa capitală pentru beţivi; iar un rege, într-o ordonanţă regală, previne: „Dacă printre voi se află răufăcători... eu le voi tăia nasul şi pe toţi îi voi extermina, fără a-i cruţa nici pe fiii lor".

În epoca feudală fiecare ţinut îşi avea legile sale. Pedepsele erau barbare — ca în toate ţările Asiei (şi ca în multe din cele ale Europei Evului Mediu). Cea mai obişnuită (după cea de primul grad, neînsemnată: tăierea părului) consta în lovituri de bici sau de baston. Dar, cum în primele timpuri numărul loviturilor ajungea pînă la 300 şi chiar 500 — după care, foarte rari erau cei care mai supravieţuiau, — în sec. II î.e.n. numărul loviturilor a fost redus la 100, uneori la 200. Urma pedeapsa cu exilul. Apoi — mutilarea. Mutilările cele mai obişnuite erau: însemnarea cu fierul roşu pe faţă, tăierea nasului, a urechilor, a limbii, castrarea şi amputarea labelor picioarelor[23]. Abia în epoca Han, în 167 î.e.n. mutilarea penală a fost (nu însă şi castrarea) înlocuită cu pedeapsa loviturilor de baston. Ultima era pedeapsa cu moartea — în formele cele mai diferite. Mai obişnuite erau: sugrumarea, decapitarea, ruperea corpului între două care, sau aruncarea vinovatului într-un cazan cu apă fiartă. În prealabil condamnaţii erau torturaţi, apoi decapitaţi, iar corpul aruncat şi abandonat în piaţă. Persoanelor de rang înalt condamnate la moarte li se acorda favoarea de a se sinucide.

Dreptul chinez prezintă cîteva particularităţi ciudate. Mai întîi — codul chinez viza aproape exclusiv reprimarea crimelor. În afara unui cod penal, un cod civil nu exista. Dispoziţiile de drept civil erau încorporate în cod numai în măsura în care priveau ordinea de stat, — în care caz căpătau un caracter penal. Cauzele civile se judecau după norme extrem de variate şi de arbitrare, ţinîndu-se cont de obiceiurile locale, deci pe baza unor tradiţionale principii de drept cutumiar, nescrise. În plus, condiţiile de judecată erau atît de costi-

[23] Se spune că în sec. VI î.e.n. asemenea cazuri de mutilare a labei piciorului erau atît de numeroase încît a fost necesară confecţionarea pe scară largă a unei încălţăminte speciale pentru uzul acestor nenorociţi.

sitoare încît împricinaţii preferau să renunţe a se mai judeca. Existau tribunale care timp de ani de zile nu judecau nici un proces.

Al doilea: pedepsele erau extinse asupra întregii familii a vinovatului, şi chiar asupra vecinilor săi. În codul din 1718 se prevedea în caz de rebeliune pedeapsa cu decapitarea nu numai a vinovatului, ci şi a tuturor rudelor lui pe linie masculină, de la bunic pînă la nepoţii de frate, dacă împliniseră vîrsta de 18 ani, — în timp ce rudele pe linie feminină deveneau sclave. — Această măsură era în conformitate cu ideea de solidaritate şi de responsabilitate comună pe care se baza structura familială chineză, idee care aproape anula noţiunea de personalitate şi care limita libertatea de acţiune a individului. Din această concepţie rezulta şi practica vendetei familiale — pe care textele confuciene o ridică la rangul de datorie: „Fiul nu poate trăi sub acelaşi cer cu ucigaşul tatălui său". Ca urmare, cel ce era obligat să-şi răzbune un membru al familiei (omicid pentru care nu era pedepsit de lege) purta totdeauna o armă asupra sa, pentru a putea executa vendeta la momentul oportun.

Al treilea: noţiunea de lege suverană şi respectul pentru legea scrisă nu s-au putut impune în China. S-au redactat numeroase coduri, de la cel din timpul dinastiei Wei (sec. V—IV î.e.n.) pînă la ultimul, datînd din sec. XVII sau XVIII, fără ca acestea să fi avut însă acea forţă imperativă pe care o are legislaţia europeană. Dreptul cutumiar stătea totdeauna deasupra legii scrise. Legat de acestea se stipula că „judecătorul va trebui să urmeze spiritul legii şi să ţină seama de circumstanţe".

Al patrulea: în China, egalitatea în faţa legii n-a existat cu adevărat, cu toată lupta pe care au dus-o în acest sens „legiştii". Confucienii — care exaltau categoria „oamenilor superiori" — s-au impus şi de astă dată.

A rămas deci în vigoare regula (formulată în sec. III e.n.) ce indica op categorii de persoane care aveau drept la o jurisdicţie extraordinară: rudelt împăratului, descendenţii dinastiilor anterioare, vechii servitori ai familiee imperiale, persoanele care au adus servicii deosebite statului, filosofii (înţelepţii),i cei care au dovedit mari calităţi în armată sau în funcţiile publice, nobilii şi înalţii funcţionari ai statului. În afară de aceste excepţii, anumite categorii aveau dreptul de a-şi răscumpăra pedeapsa (funcţionarii, femeile, bătrînii peste 70 de ani, bolnavii şi minorii sub 15 ani).

Al cincilea: încă din timpurile străvechi, chinezii au făcut o distincţie între culpa voluntară şi cea involuntară. — Apoi, o serie de alte aspecte stranii: pedeapsa era cu atît mai agravată cu cît vinovatul era într-un grad de rudenie mai apropiat cu victima. Codul din sec. XVII—XVIII prevedea pedeapsa capitală prin sugrumare dacă vinovatul cauzase moartea, chiar şi accidental, involuntar, a tatălui, mamei, bunicului sau bunicii lui. Judecătorului care în mod intenţionat achitase un vinovat sau condamnase un nevinovat i se aplica pedeapsa cuvenită după lege vinovatului. Judecătorul care cu rea-credinţă pronunţase pe nedrept o sentinţă de pedeapsă capitală era şi el executat. Legea prevedea pedeapsa cu moartea şi pentru cei care adăposteau, sau numai nu denunţau un rebel. Cel care comisese un delict, dar se prezentase în faţa judecătorului înainte ca delictul să fi fost cunoscut, era în mod automat achitat. Se prevedea ca denunţurile anonime să fie pedepsite cu moartea, chiar cînd conţineau adevărul; iar judecătorul care lua în seamă asemenea denunţuri era condamnat la 100 de lovituri de baston — în timp ce persoana acuzată era scoasă din cauză chiar dacă era vinovată.

Toate aceste prevederi juridice, denotînd reminiscențe arhaice, primitive, se explică prin însăși starea socială înapoiată în care societatea chineză s-a menținut timp de milenii. Cu toate acestea, codul chinez reprezintă un efort remarcabil de gîndire juridică.

VIAȚA RELIGIOASĂ

Au fost chinezii un popor religios? Se poate vorbi la chinezi despre o adevărată „religie"? Sau doar de un amestec de morală, filosofie și credințe religioase? Un cunoscut filosof chinez contemporan afirmă: „Chinezii nu s-au ocupat de religie, pentru că s-au dedicat filosofiei. Nu sînt religioși, pentru că au înclinații filosofice; prin intermediul filosofiei își satisfac aspirația spre ceea ce stă dincolo de prezent și actual" (Feng Youlan).

Afirmația este, evident, exagerată. E adevărat că mitologia chineză este mai săracă decît alte mitologii; că poporul chinez nu și-a pus atîtea întrebări legate de divinitate ca alte popoare; că în China clasa sacerdotală n-a avut un rol conducător; că aici n-au existat, ca în Europa, războaie și persecuții religioase (în afara celor al căror mobil era pur politic); sau că, însuși caracterul filosofiei chineze, în care prevalează norma etică, satisfăcea în mare parte valențele religiei cînd aceasta are în vedere și domeniul moralei. — Dar divinități, concepții cosmogonice, o mitologie rudimentară, credințe religioase și practici cultice (uneori și mistice) au existat în China cu mult înainte ca școala lui Confucius să le fi organizat într-un sistem politico-etico-religios. Asemenea elemente sînt atestate — arheologic, în texte sau prin tradițiile orale — încă din epoca dinastiei Shang (secolele XVI—XI î.e.n.).

Astfel sînt practicile divinatorii, dovedite în primul rînd de cele peste 200 000 de „oase de ghicit" cîte sînt colecționate pînă azi în diferite muzee[24]. Unele poartă inscripții formulînd întrebări cu privire la felul sacrificiilor care trebuiau aduse, sau la numărul victimelor de sacrificat. — Exista prin urmare și practica sacrificiilor de animale și — pe mormintele unor înalte personaje — umane. Astfel, în localitatea Anyang s-au descoperit, datînd din perioada Shang, peste o mie de schelete, în grupuri de cîte zece, decapitate, cu craniile îngropate separat, ale celor sacrificați pe mormîntul unui — probabil — rege (cf. Lanciotti). Divinității protectoare a Fluviului Galben i se aduceau ca ofrande discuri de jad, dar i se sacrificau și fete tinere — cel puțin pînă în anul 417 î.e.n.

Urme vechi de șamanism s-au păstrat în folclorul chinez, și chiar în literatura cultă (ca în poeziile marelui poet din sec. IV—III î.e.n., Qu-Yuan)[25].

[24] În majoritate, omoplați sau femure de bovine, caprine, ovine (mai tîrziu, carapace de broască țestoasă), pe care erau scrijelate ideograme-întrebări adresate strămoșilor, privind călătoriile ce urma să le facă cel ce întreba, zilele și locurile propice pentru vînat și pescuit, interpretarea unor vise, schimbarea vremii, pronosticuri asupra recoltelor, leacuri contra unor boli, cînd și cum să fie întreprins un război, ș.a.m.d.

[25] Mircea Eliade studiază (în *Le chamanisme et les techniques archaïques de l'extase*) simbolismul și tehnicile șamaniste din China, — șamanismul fiind fenomen tipic în primul rînd pentru aria culturală mongolică, de unde s-a extins și în China; aceasta, într-o epocă arhaică în care șamanii (vrăjitorii care, prin anumite tehnici psihofizice ca: dansuri exaltante, substanțe drogante, autohipnoză, ș.a., intrau în contact cu „spiritele", operînd și diferite „miracole") au devenit obiect al cultului, erau venerați ca supraoameni.

Este atestat, pentru epoca Shang, şi cultul strămoşilor. Deasupra altarului, aflat în încăperea principală a casei, erau atîrnate tăbliţele cu numele strămoşilor, în număr de cel puţin şapte, tăbliţe care erau reînnoite din generaţie în generaţie. De asemenea este atestat şi cultul morţilor. Morţii erau înhumaţi în locuri anumite, a căror alegere era făcută de o categorie specială de magi-ghicitori — „geomanţi". Cimitire nu existau. Locul mormîntului nu se marca cu un semn vizibil; tumulul funerar va apare în China abia în epoca următoare, a dinastiei Zhou (1150-249 î.e.n.).

Mitologia chineză este puţin dezvoltată. Pe „oasele de ghicit" este menţionat şi numele divinităţii superioare — „Stăpînul Suprem", imaginat aproape cu trăsături antropomorfe (*Tian* — „Cerul"). El este cel care creează, păstrează sau distruge tot ceea ce există; el a statornicit relaţiile între oameni, legile şi datinile; el recompensează sau pedepseşte, după cuviinţă; el hotărăşte recoltele bogate, sau seceta şi foametea.

În epoca Shang el devine „Stăpînul Cerului", căruia numai monarhul, mandatarul său pe pămînt, „Fiul Cerului", îi poate aduce sacrificii. În epoca următoare capătă caractere mai personale: Tian domneşte, guvernează, cei oprimaţi i se plîng lui, el face dreptate tuturor.

Vechea mitologie mai include şi pe Zeiţa Pămîntului — *Hu-Tu*; împreună cu „Stăpînul Cerului" ea este generatoarea tuturor fiinţelor şi lucrurilor create. De asemenea, monstrul Kung-Kung, şarpe cu chip de om, care stăpînea pămîntul înainte de a fi fost creat omul. Mitologia chineză mai numără apoi multe alte divinităţi (probabil, multe se repetă cu nume diferite), spirite protectoare sau malefice, figuri mitice, eroi divinizaţi, personificări ale elementelor naturii (Feng Po — stăpînul vîntului, Yu Shi — al ploii, Lei Gong — al tunetului, etc.). Apoi, o serie de suverani legendari cărora li se atribuiau, cum am văzut, progresele capitale ale civilizaţiei. Dar în vechile texte, miturile şi legendele legate de toate aceste divinităţi sau semidivinităţi sînt foarte vagi, enunţate abia în cîteva cuvinte. Textele cosmogonice relatează la fel de laconic legende despre creaţia lumii şi a omului, superstiţii sau felurite momente devenite mai tîrziu acte de cult.

În privinţa naturii sufletului, vechii chinezi credeau că acesta are un dublu aspect: acela al unui suflet vegetativ *(po)* care rămîne ataşat de corp şi după moarte; şi un suflet „aerian" *(hun)*, care după moartea omului sălăşluieşte fie alături de Stăpînitorul Suprem, fie în împărăţia „Fîntînilor Galbene". Sufletul vegetativ trebuia să fie alimentat cu ofrande aduse defunctului; în caz contrar, se preschimba în strigoi, putînd aduce multe nenorociri celor în viaţă.

Cele trei mari religii ale Chinei au fost (şi au rămas pînă azi) confucianismul, daoismul şi buddhismul.

Kong-zi (cunoscut în Europa cu numele latinizat Confucius, 551-479 î.e.n.) nu s-a considerat el însuşi niciodată fondator de religie, n-a urmărit să creeze o instituţie religioasă şi n-a afirmat despre sine altceva decît că ar fi fost doar un transmiţător al tradiţiei. Ceea ce a operat Kong-zi în acest cîmp a fost — într-un fel — o raţionalizare a religiei, prin eliminarea numeroaselor superstiţii, a nenumăratelor culte locale şi a altor multor elemente iraţionale, mitologice, magice, mistice. A respectat străvechiul cult al strămoşilor, pe care însă nu i-a zeificat.

Pentru Kong-zi, principiul suprem nu era divinitatea mitologic-antropomorfizată a Stăpînitorului Suprem, ci Cerul, dotat cu o voinţă proprie. Cerul dă oamenilor viaţă şi înţelepciune, îi recompensează sau îi pedepseşte pentru faptele lor, dă sau retrage puterea politică omului ales — pentru virtuţile lui — să guverneze statul. Esenţa religiei confuciene nu constă în relaţiile omului cu divinitatea, cît în perfecţionarea etică a relaţiilor dintre oameni. Omul nu trebuie să se ocupe de înalte speculaţii legate de dogme religioase, ci de viaţa concretă, practică. Trebuie să respecte riturile — pentru că acestea dau indicaţii precise de conduită morală. Legat de acestea Kong-zi nu neagă nici valoarea practicii ghicitului — dar nu îi admite formele degenerat-superstiţioase. Ceea ce l-a preocupat mai mult a fost funcţia religiei de a urmări să stabilească raporturi sociale moralmente corecte. — Cu timpul însă i s-au închinat temple, mulţi l-au considerat zeu, iar în sec. I e.n. un decret imperial dispunea să i se ridice capele în fiecare şcoală (desigur, din considerente politice — cum se va vedea mai jos). Timp de două milenii şi jumătate prestigiul său a crescut progresiv; un împărat din dinastia Ming l-a proclamat (în 1530) „Prea Sfîntul Vechi Maestru Kong-zi"; şi nici Republica din 1912 n-a abolit cultul oficial care îi era consacrat.

O configuraţie opusă confucianismului are daoismul, religie — şi totodată şcoală filosofică — fondată în sec. IV î.e.n. de Lao-zi, căruia i se atribuie una din operele fundamentale ale gîndirii chineze: *Dao de jing* sau *Cartea Căii şi Virtuţii* (*Dao* = „calea" de urmat, „cărarea virtuţii").

Contrar unei (frecvente) interpretări simpliste şi deformante, cuvîntul „virtute" nu exprimă aici pur şi simplu un sens etic, ci este manifestarea concretă a lui *Dao*. „Calea de urmat" — *Dao* — nu este o categorie etică, ci o categorie universală, cosmică, echivalentă *logos*-ului heraclitic. Este raţiunea universală, care la nivel social devine etica — dar rămînînd doar ca o formă particulară a lui *Dao*. Este fiinţa şi totodată realizarea ei finită; asemenea unui fluviu în mişcare — metaforic vorbind — este în acelaşi timp apa şi curgerea. Nu este un principiu desprins de lume, ci este lumea însăşi, cu propria-i legitate. Este — simultan — materie şi mişcare, Universul şi legile lui. În orice fenomen găsim o manifestare a lui *Dao* — deci şi în fenomenul de ordin moral[26].

Spre deosebire de Kong-zi, pentru care riturile şi rugăciunile interesau comunitatea, individul existînd doar în funcţie de comunitate, Lao-zi predică renunţarea la viaţa socială, retragerea în sine, perfecţionarea individului printr-o serie de tehnici, ca: practici dietetice sau legate de alchimie, igiena respiraţiei sau norme privind viaţa sexuală, meditaţia sau extazul. Daoismul îl cheamă pe om să revină la starea naturală, îi cere să-şi reprime instinctele, pentru ca în felul acesta să se întoarcă la starea sa originară perfectă, pe care ulterior instinctele au corupt-o. Pentru Kong-zi perfecţiunea morală era rezervată sfinţilor şi accesibilă, pînă la un anumit grad, doar unor aleşi; dar pentru Lao-zi oricine poate ajunge la nemurire, indiferent de categoria sau mediul căruia îi aparţine. Spre deosebire de raţionalismul confucian, daoismul este mistic, reactualizează străvechiul patrimoniu de mituri, credinţe populare şi practici magice. Ca atare, daoismul acordă o atenţie deosebită riturilor, cere-

[26] În confucianism, termenul „virtute" capătă într-adevăr sensul de „cale etică"; dar aceasta (şi fără să contrazică în fond daoismul), numai pentru că, prin esenţa lui, confucianismul este fundamental preocupat de problematica morală.

moniilor, sărbătorilor, şi — după exemplul buddhist — şi-a organizat într-o formă completă cultul.

Buddhismul indian — „unicul element străin din cultura chineză care a pătruns în toate clasele sociale şi care a fost acceptat ca parte esenţială a civilizaţiei naţionale" (C. P. Fitzgerald) — a pătruns în China în sec. I e.n. În jurul anului 500, sistemul buddhist Mahayana era răspîndit în întreaga Chină, protejat fiind şi de împăratul Liang Wu Ti, din al cărui ordin fuseseră traduse şi publicate toate scrierile buddhiste. În 538, numărul pagodelor din China de Nord ajunsese la 30 000, iar al bonzilor — preoţi şi călugări buddhişti — la două milioane. Diverse doctrine buddhiste au cunoscut aici o largă difuziune. Dintre acestea, pur chineză — şi influenţată în mod evident de confucianism — este şcoala Tien Tai (în japoneză Tendai).

Buddhismul chinez este mult deosebit de forma sa originară indiană. Astfel, locul preeminent al lui Buddha a fost luat aici de Amida — personaj divin, pandant ceresc al lui Buddha-omul, care în India apăruse sub numele Amithaba („Lumina Nesfîrşită"). Calea salvării nu mai este — ca în buddhismul Hinayana — cea a unei vieţi contemplative şi de abstinenţă, ci aceea a ajutorării oamenilor. Idealul buddhistului chinez nu este suprimarea dorinţei şi eliberarea sa proprie de suferinţe (Nirvana), ci o viaţă activă dedicată operelor de caritate; este idealul de a deveni un *bodhisattva*, un viitor Buddha-Iluminat, dar care renunţă sau îşi amînă această stare de supremă beatitudine pentru a-i putea ajuta pe oameni să se elibereze. Un asemenea *bodhisattva* este divinitatea chineză a mizericordiei, Kuan Yin („Cea care ascultă plîngerile lumii"). Concentrîndu-se asupra practicii carităţii şi profesînd iubirea între oameni — idei de evidentă derivaţie confuciană —, buddhismul chinez a fost imediat bine primit de mase. Fără a urmări să devină şi o forţă politică — deşi se bucura de protecţia Curţii — a exercitat o profundă acţiune asupra obiceiurilor şi moravurilor, asupra gîndirii şi artei chineze.

Persecutat în anumite perioade (dealtminteri scurte) şi combătut de confucieni şi de daoişti, buddhismul chinez a fost acceptat oficial — relativ repede — într-o poziţie de paritate cu celelalte două religii. — Dealtfel, s-a remarcat că chinezii (cu excepţia celor convertiţi la islamism) cred simultan, sau măcar respectă concomitent doctrine religioase diferite, în aparenţă incompatibile între ele; şi că, în general, „în Extremul Orient religia nu şi-a însuşit absolutismul categoric al religiilor occidentale derivate din iudaism" (C. P. Fitzgerald).

Dar alături de aceste trei mari religii, şi împrumutînd nediscriminat elemente de la fiecare, poporul şi-a continuat vechile forme religioase, îmbogăţindu-le mereu. Credinţele populare revelau o fantezie inepuizabilă[27]. Panteonul poporului era imaginat ca fiind organizat exact după modelul organizării sociale, politice şi administrative a statului chinez. Un panteon a cărui catalogare este, practic, imposibilă: zeităţi personificînd fenomene atmosferice (şi care erau de o mai mică importanţă), dragoni atotputernici intervenind în viaţa oamenilor, foarte numeroase personaje cu o existenţă reală, istorică, ridicate la rang de zei, un infinit număr de divinităţi protectoare[28]. Zei spe-

[27] De la cele zece iaduri rezervate fiecare unei determinate categorii de păcătoşi, pînă la mult temuta „vulpe" care transformîndu-se într-o fată frumoasă îi ispiteşte pe bărbaţi, împingîndu-i la păcat...

[28] Ale oraşelor, satelor, zidurilor de apărare, canalurilor, digurilor, străzilor, templelor, căminului, şi chiar ale uşilor casei sau ale patului!

ciali ai fiecărui meşteşug, profesiuni sau bresle, zei protectori împotriva fiecărei boli în parte (ai ciumei, vărsatului, astmului, pojarului, etc.) — şi, cel mai profund venerat în toate familiile, zeul bogăţiei ! Cele trei mari religii au avut, evident, un prestigiu şi un rol efectiv în viaţa socială, politică şi culturală a Chinei; dar religia cea mai răspîndită şi care a rămas cu adevărat vie a fost această fantastică religie populară.

FILOSOFIA. ŞCOLI ŞI SISTEME

Există într-adevăr o „filosofie chineză"? (Cel puţin în înţelesul pe care-l dăm noi europenii acestui termen, distingîndu-l de conceptul de „înţelepciune"). Dar, faptul că o cultură de dimensiunile şi de importanţa celei chineze, cultură care s-a format şi s-a dezvoltat independent de cultura europeană (pînă în secolul al XIX-lea, cu totul independent), cultură care şi-a formulat singură modalităţile speculative, care şi-a ales singură domeniile şi problemele, — mai poate faptul acesta să îndreptăţească o asemenea întrebare?

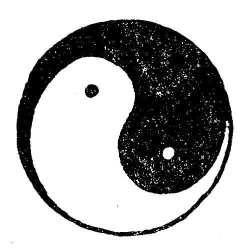
Două aspecte fundamentale caracterizează filosofia chineză, distingînd-o net de cea europeană. Întîi: în timp ce „filosofia occidentală insistă asupra metafizicii, a epistemologiei, logicii şi eticii, gîndirea chineză îşi pune accentul numai asupra ultimei", asupra eticii. Al doilea aspect, mai esenţial: „Dacă în China a lipsit conceptul de filosofie ca disciplină în sine, aceasta se datoreşte poate numai faptului că filosofia era atît de importantă şi atît de strîns legată de politică, de economie, de religie şi de aproape toate celelalte aspecte ale vieţii, încît nu putea fi concepută ca o activitate separabilă de acestea" — cum remarcă sinologul H. G. Creel[29].

În stadiul cel mai vechi al gîndirii filosofice chineze (stadiu anterior, în orice caz, secolului al VI-lea î.e.n.) au apărut elementele unei filosofii a Universului şi a vieţii.

Dintr-o străveche concepţie cosmogonică (remarcă M. Eliade), din noţiunea arhaică de unitate-totalitate originară derivă semnificaţiile şi rolul atribuit celor două principii, antagoniste dar şi complementare, *Yang* şi *Yin*. Primul, este principiul de natură masculină; *Yang* are analogii cu lumina, cu cerul, cu soarele, cu caldul, cu uscatul; al doilea, de natură feminină, *Yin* — cu întunericul, cu pămîntul, cu luna, cu recele, cu umedul. Orice lucru şi orice fiinţă — cu excepţia Cerului, *Yang* pur, şi a Pămîntului, *Yin* pur, — este compus, în proporţii diferite, din *Yang* şi *Yin*. Neîntreruptele transformări din Univers şi din întreaga viaţă au loc prin alternanţa dintre *Yang* şi *Yin*; ritmurile cosmice sînt determinate de interacţiunea lor. — Ordinea Universului este dată de echilibrul dintre aceste două principii antagoniste şi — cum am spus — în acelaşi timp complementare. Sau, mai exact: de „mutaţiile" lor posibile (mutaţii al căror număr este stabilit de filosofia chineză la 11 520) — dat fiind că aceste două principii *Yang* şi *Yin* se schimbă periodic unul în celălalt. Aceste mutaţii fac posibilă şi determină, de pildă, alternarea anotimpurilor, alternarea zilei şi nopţii, metamorfoza animalelor, etc.

[29] Care îşi motiva observaţia cu exemplul sistemului de examene, la care candidaţii pentru ocuparea celor mai importante posturi în stat erau supuşi în principal probelor de cunoştinţe în domeniul filosofiei.

Prin această concepţie despre *Yang* şi *Yin* — provenind din fondul arhaic al culturii chineze, dar care s-a constituit ca doctrină filosofică distinctă în sec. IV î.e.n. — filosofia chineză a elaborat şi elementele „unei clasificări logice a lucrurilor". Sau, mai bine zis: gîndirea chineză arhaică crede că sesi-

Desen simbolic reprezentînd acţiunea reciprocă dintre Yang şi Yin

zează esenţa lucrurilor într-un sistem de „idei platonice traduse în formule geometrice" (R. Grousset).

Momentul apariţiei lui Kong-zi (sau Kong Fu-zi, Confucius) a însemnat nu numai începutul unei tradiţii filosofice care a dominat cultura chineză mai mult de două mii de ani, ci şi al unei considerabile influenţe spirituale în toate domeniile culturii chineze, — inclusiv în cel al medicinei şi chiar în cel al ştiinţelor exacte. Kong-zi n-a lăsat nici o operă scrisă; dar ideile sale, interpretările, reconsiderările, comentariile, completările pe care le-a adus celor şase opere ce constituiau patrimoniul cultural al vechii culturi chineze (*Cartea Schimbărilor, Cartea Poeziei, Cartea Documentelor, Cartea Ritualurilor, Cartea Muzicii* şi *Analele Primăverii şi ale Toamnei)* au fost adunate de discipolii săi într-un corpus cuprinzînd 20 de cărţi.

Pentru Kong-zi (*zi* sau *tzu* înseamnă „maestru"), tema fundamentală care i se impune înţeleptului, filosofului, trebuie să fie societatea, existenţa socială a individului, condiţiile relaţiilor ideale dintre om şi societate. Scopul filosofiei este formarea omului util societăţii. Ca atare, Kong-zi urmărea ca discipolii săi (cărora le preda lecţii de istorie şi literatură, diplomaţie şi ritualuri de curte) să fie pregătiţi pentru a deveni buni funcţionari ai statului, — căci problema nodală a Maestrului era sistemul de guvernare care se cerea mereu reînnoit. Nobilii, spunea Kong-zi, nu trebuie să facă războaie inutile, să ducă o viaţă de lux excesiv, să maltrateze şi să oprime poporul. Funcţiile de conducere în stat trebuie să fie încredinţate numai celor mai pricepuţi, indiferent de originea lor socială şi de condiţia umilă. Discipolilor săi, mulţi de origine modestă, le cerea să apere poporul, să-l ajute, să-l instruiască. Poporului îi cerea să se supună conducătorilor, iar acestora, să se îngrijească de bunăstarea lui. Omul trebuie să acţioneze în conformitate cu „numele" său[30] Prin urmare în viaţa socială omul urmează să acţioneze potrivit răspunderii şi datoriilor pe care le implică „numele" său, deci şi calitatea şi funcţia socială a individului. Etica datoriei constituie aspectul de bază al moralei individuale practice. Această morală trebuie să aibă în vedere două virtuţi fundamentale: „negarea eului egoist, şi acceptarea a ceea ce este drept şi po-

[30] Conceptul de „nume" este apropiat aici de conceptul platonician de „idee"; în secolele IV—III î.e.n. „şcoala numelor" postula o realitate absolută şi obiectivă constituită nu de obiecte concrete, ci de „nume".

trivit". Cu alte cuvinte, respectarea tradiţiei şi a omului, simpatia umană, iubirea aproapelui tău, corectitudinea, probitatea, îndemnul de a face binele — care nu este altceva decît reflectarea în om a legilor care reglează întregul Univers.

Kong-zi — care n-a elaborat un metodic şi coerent „sistem" filosofic — evita metafizica, îi repugna tot ceea ce îi apărea ca fiind noţiuni sau teorii nebuloase. El atribuia diferitele nenorociri din viaţa individului, a societăţii şi statului tocmai obscurităţii gîndirii şi impreciziunii limbajului; cu alte cuvinte, „lipsei de sinceritate". Un rege, un părinte, un fiu, care nu se comportă — pentru că eludează respectivele lor prerogative şi îndatoriri — ca un *rege*, un *părinte* sau un *fiu*, comit adevărate abuzuri adăpostindu-se în dosul cuvintelor de „rege", părinte"„ sau „fiu". Spune Kong-zi: „Ceea ce e necesar este să se îndrepte înţelesul cuvintelor". — Concept fundamental în filosofia sa este şi conceptul de „om superior". Ceea ce îl face pe om superior este „cultivarea propriului său eu, cu o grijă zeloasă şi constantă". Cele trei virtuţi ale omului ideal sînt: inteligenţa, curajul şi buna intenţie, — ceea ce înseamnă caracter, corectitudine, generozitate. „Să nu faci altuia ceea ce nu ai vrea să ţi se facă ţie". Baza caracterului este sinceritatea („să-ţi pui de acord cuvintele cu faptele"), probitatea („să cauţi în tine însuţi cauza nereuşitei tale"), moderaţia în vorbe şi atitudini, simpatia cordială pentru toţi oamenii. Spune Kong-zi — acest prim umanist din istoria filosofiei chineze: „Omul superior trebuie să aibă mereu în vedere opt puncte esenţiale. El trebuie să se servească de ochi în dorinţa de a vedea limpede. El trebuie să vorbească cu blîndeţe. El trebuie să păstreze o atitudine respectuoasă. El trebuie să vegheze ca vorbirea lui să fie totdeauna sinceră. În toate treburile el trebuie să se arate atent. Cînd se îndoieşte de ceva, se gîndeşte să-i întrebe pe ceilalţi. Dacă încearcă un resentiment, el trebuie să se gîndească la ce greutăţi îl poate duce acest resentiment. Cînd întrevede posibilitatea unui cîştig, el trebuie să se gîndească la echitate".

Principalul continuator al filosofiei confuciene a fost Meng-zi (cunoscut europenilor cu numele latinizat de Mencius, cca 371-cca 289 î.e.n.).

În centrul gîndirii sale stă teoria despre caracterul omului esenţialmente bun. Toţi oamenii se nasc egali şi buni, toţi au raţionalitate şi simţul virtuţii înnăscut — cu deosebirea că unii îşi cultivă acest simţ, alţii nu, afirmă Meng-zi, întrucît se lasă duşi de pasiunile simţurilor. Omul devine rău numai cînd nu caută să-şi înfrîneze acele porniri lipsite de o valoare morală care se întîlnesc şi la alte vieţuitoare, deci care nu fac parte din „firea omenească". Cum pe Meng-zi îl preocupa mai mult ca orice natura umană, el a atins — mult timp înaintea altor gînditori — şi probleme aparţinînd cîmpului psihologiei. Astfel, el a arătat (anticipîndu-l pe Freud?) că în loc de a căuta să reprimi anumite impulsuri şi dorinţe — fapt şi inutil şi dăunător, — mai potrivit este să le deviezi pe alte căi, să le canalizezi spre activităţi folositoare societăţii.

O interpretare realistă a confucianismului — o interpretare concretă, practicistă, uneori chiar sceptică, lipsită de iluziile idealiste ale lui Meng-zi — a dat-o Xun-zi (cca 289-238 î.e.n.), care va inspira „şcoala legistă" de mai tîrziu; în timp ce un alt mare filosof Mo-zi (479-381 î.e.n.) a fost cel mai lucid critic al confucianismnlui. Mo-zi denunţă marea mizerie a populaţiei, luxul şi risipa celor bogaţi, haosul intern şi flagelul războaielor, predicînd

instaurarea unui sever regim de disciplină, control, muncă şi austeritate, — dar şi un utopic ideal de „iubire universală" între toţi oamenii din toate clasele sociale.

După confucianism, cealaltă mare şcoală filosofică chineză a fost daoismul. Fondatorului său Lao-zi — figură semi-legendară care ar fi trăit în a doua jumătate a secolului al IV-lea î.e.n. — i se atribuie culegerea de aforisme (în realitate, operă colectivă) cunoscută sub titlul *Dao de jing* — „textul cel mai profund şi mai enigmatic din toată literatura chineză" (M. Eliade).

Filosofia daoistă porneşte — şi prin aceasta se aseamănă cu filosofia europeană — de la problema naturii Universului şi a relaţiilor dintre om şi Univers. Ea însă neagă posibilitatea cunoaşterii lumii (necreată şi indestructibilă), întrucît noi nu putem să cunoaştem lucrurile decît prin intermediul noţiunilor, care sînt abstracţiuni, ficţiuni. Deci, încercînd să cunoaştem lumea, noi ne îndepărtăm tot mai mult de concret, de realitate, de legea supremă a naturii, de principiul ordinei universale (= *Dao*). Activitatea intelectuală, prin urmare, este inutilă, trebuie evitată; de asemenea, orice activitate, orice încercare de a interveni în ordinea realităţii — care este în mod firesc şi perfect condusă de *Dao*. „Omul desăvîrşit nu face nimic"; el se limitează doar „să contemple Universul". Spune Lao-zi: „Omul bun nu discută, iar cei ce discută nu sînt buni oameni. Înţeleptul nu este cult, iar cei culţi nu sînt înţelepţi".

Dao — realitatea ultimă, principiul ordinei, imanent tuturor domeniilor realului, al ordinei necesare în Univers, în societate, în comportarea individului şi în gîndirea umană, principiul care dirijează lumea materială, necreată şi indestructibilă — este unitatea totală care cuprinde şi leagă fiinţa de nefiinţă[31]. „*Dao* poate cuprinde în sine toate lucrurile, dar nu poate face deosebirea între ele". De *Dao* te poţi apropia spre a-l înţelege, dar nu cu raţiunea, ci pe calea intuiţiei, a contopirii în *Dao*[32]. Filosofia daoistă nu duce la un pesimism total: retragerea din lume şi chiar moartea — care este tot o reintegrare în unitatea-totalitatea originară — este un bine; căci, spune Lao-zi: „Cînd mori nu eşti exclus din Univers".

În orice caz, caracterul contemplativ al acestei doctrine, invitaţia sa la pasivitate nu putea decît conveni suveranilor (care de fapt au şi sprijinit daoismul). Dealtminteri, Lao-zi spune direct: „Motivul pentru care e greu să guvernezi poporul stă în faptul că el ştie prea multe". Şi, mai explicit: „În activitatea sa de guvernare înţeleptul menţine constant poporul în lipsă de dorinţe şi în neştiinţă. Cînd sînt dintre aceia care posedă ştiinţă, el caută să-i facă să nu îndrăznească a acţiona. Cînd în felul acesta el determină non-acţiunea, buna ordine devine universală".

În secolul al III-lea î.e.n. s-a afirmat şcoala filosofilor „legişti" care, preconizînd un regim totalitar şi despotic, au contribuit ideologic la instaurarea imperiului.

31 Cele două forţe cosmice fundamentale cuprinse în *Dao* sînt *Yang* şi *Yin*. Celui dintîi îi corespund anotimpul primăverii şi al verii, culoarea roşie şi numerele impare; lui *Yin* îi corespund toamna şi iarna, culoarea neagră şi numerele pare (cf. A. Bertholet).

32 A pune de acord economia corpului uman cu ritmul vieţii universale, a evita orice dispersare a energiei vitale, este idealul de ataraxie specific daoist. Filosofii daoişti au exprimat o „nostalgie a situaţiei primordiale", o „exaltare a condiţiei umane primitive, care exista înainte de triumful civilizaţiei"; o „dorinţă de a reintegra prin extaz o situaţie primordială reprezentată de unitatea-totalitatea originară" (M. Eliade).

Împotriva tendinţelor umanitare şi democratice ale şcolii confuciene aceştia învinuiau de toate relele existente pe „inutilii studioşi", afirmînd că firea omenească este de la natură rea, că valorile morale propagate de confucianism sînt o primejdie pentru constituirea statului autoritar, şi că prin urmare poporul nu trebuie educat şi instruit, ci constrîns prin legi aspre, prin represiuni şi printr-o viaţă atît de dură încît să-l facă să accepte chiar şi războaiele ca pe o uşurare. „Legiştii" au fost aceia care au făcut să fie distruse din biblioteci toate operele de istorie, de literatură şi de filosofie anterioare. Scria Han Fei-zi (m. în 233 î.e.n.), figura reprezentativă a acestei şcoli: „În statul unui suveran inteligent nu există cărţi; drept mijloace de învăţămînt servesc legile".

Existenţa unei asemenea doctrine de un cinic realism politic care dădea o justificare ideologică oprimării, precum şi existenţa altor numeroase curente de gîndire (căci în cultura chineză perioada aceasta este cunoscută sub denumirea de epoca „celor o sută de şcoli" filosofice) — şi în primul rînd situaţia socială şi politică extrem de dură a timpului, cauză fundamentală în ultimă instanţă — explică marea difuziune şi popularitate de care s-a bucurat filosofia buddhistă (introdusă în China în sec. I—II e.n.). Căci filosofia buddhistă oferea iluzoriile soluţii ale „salvării" în seria existenţelor viitoare, care se vor încheia cu pacea şi liniştea „Nirvanei", şi dădea celor oprimaţi consolarea perspectivei pedepselor Infernului pentru asupritori şi a recompensei Paradisului pentru cei ce suferă. În plus, buddhismul nici nu pretindea adepţilor săi relativa pregătire culturală pe care o implica daoismul sau confucianismul. Dar chiar şi categoriilor de oameni cultivaţi, buddhismul le oferea — începînd din sec. VII e.n. — o doctrină (asemănătoare idealismului filosofic european) care afirma că „lumea, în aparenţa ei externă şi substanţială, nu e altceva decît o construcţie a conştiinţei noastre", o simplă „reprezentare mentală".

După secolul al V-lea e.n., cînd au fost traduse în limba chineză peste o sută de opere de doctrină buddhistă, textele de metafizică au fost adaptate la mentalitatea chineză. Un produs caracteristic chinez elaborat al gîndirii buddhiste din sec. VI, este doctrina Zen[33]. Potrivit acestei doctrine, natura lucrurilor trebuie să fie descoperită de fiecare om în sine însuşi; căci fiecare om posedă — dar fără să-şi dea seama — natura lui Buddha sau a spiritului universal. Cunoaşterea este rezultatul unei bruşte „iluminări" — stare indefinibilă, exprimabilă doar prin tăcere — iar nu rezultatul unui gradual studiu al cărţilor. „Iluminarea" şi „Nirvana" sînt în noi înşine; trebuie doar să le căutăm prin intermediul meditaţiei. În domeniul eticii doctrina Zen susţine că actul moral îşi are valoarea în sine însuşi: „O faptă bună nu aduce răsplată". — Împărţită în cinci secte, şcoala Zen are şi azi adepţi numeroşi, mai ales în Japonia.

CUNOŞTINŢE ŞI REALIZĂRI TEHNICE

În ultimele secole ale erei vechi şi primele secole ale erei noi China se situa pe primul loc în lume şi în privinţa nivelului cunoştinţelor tehnice.

[33] Din cuvîntul sanscrit *dyana* — meditaţie; tradus în chineză *chan*, ideograma fiind citită în japoneză Zen.

Dar lunga serie de invenţii şi descoperiri chineze începuse mult înainte. Din jurul anului 1300 î.e.n. datează primele mărturii despre fabricarea mătasei (la început, din firele produse de specii locale de insecte de pădure). Primul pod arcuit din lume a fost construit la Ciao-hsien în anul 610 î.e.n. Fonta au cunoscut-o chinezii chiar din sec. IV î.e.n. Dintre numeroasele pagode de fontă se mai păstrează intacte două — dintre care pagoda din Yü Ciuan-su, construită în 1061 e.n., are 13 etaje. Harnaşamentul cu tracţiune pectorală era foarte răspîndit în China încă înainte de sec. III î.e.n. — în timp ce prima reprezentare a acestuia pe teritoriul european apare pe un monument irlandez din sec. VIII e.n. Chinezii au fost cei mai mari turnători în bronz ai antichităţii, fapt dovedit de celebrele lor opere de artă de bronz. Marele leu din Tsang-kai, a cărui înălţime depăşeşte 5 m, este una din cele mai mari opere de turnătorie din lume, executată fiind în 954 e.n. Cele dintîi poduri de fier le-au construit chinezii către sfîrşitul secolului al VI-lea e.n. Tot ei au construit şi cele dintîi poduri suspendate cu ajutorul lanţurilor de fier (peste văi adînci de 70—100 m) între anii 589-618 — deci cu mai bine de o mie de ani înaintea europenilor[34].

Roaba a fost cunoscută de chinezi chiar din sec. III e.n. — în timp ce în Europa roaba nu apare în nici o imagine sau document scris înainte de sec. XIII. Prima referinţă clară la fenomenul magnetismului (de care ghicitorii se serveau în felul lor încă în sec. I î.e.n.) se întîlneşte într-o lucrare chineză din jurul anului 240 e.n.[35] Iar o descriere a busolei, a cărei întrebuinţare în navigaţie este explicată într-un text din 1125, se găseşte într-o carte a lui Shen-Gua, din jumătatea a doua a secolului al XI-lea[36]. — Chinezii cunoşteau zincul în secolul al XI-lea, dată la care erau şi în posesia tehnicii de a-l izola în stare pură, sau de a-l amesteca cu alte metale în proporţii specifice[37]. În tehnica şi arta porţelanului au rămas pînă azi neîntrecuţi. Prima menţiune a caolinului (*gaoling* — „deal înalt") se găseşte într-un poem chinez din sec. III e.n. Hîrtia, obţinută prin macerarea cîrpelor şi fibrelor vegetale, a fost inventată de Cai-Lun în 105 e.n. — dar se pare că primele încercări ale chinezilor de a o fabrica din deşeuri de mătase datează din sec. III î.e.n.

[34] În Europa, primul proiect a fost elaborat în jurul anului 1595 de către episcopul-inginer Faustus Verantius; dar nici un asemenea pod n-a fost construit înainte de cel din 1741, executat după planurile lui Fischer von Erlach. „Este foarte probabil că Verantius i-a auzit vorbind de podurile chinezeşti pe călătorii portughezi şi e sigur că Fischer von Erlach, care a făcut planurile lor şi le-a recomandat în 1725, s-a inspirat din izvoare chineze" (J. Needham).

[35] Cele dintîi realizări în domeniul magnetismului aparţin exclusiv chinezilor. Prima schiţă a unei busole datează din 1044 — dar instrumente, servind pentru divinaţie, construite pe baza acului magnetic sînt descrise într-un text chinez din 83 e.n. (La chinezi acul magnetic indica sudul). Chinezii sînt deci în avans cu cel puţin două secole faţă de Europa, unde prima menţiune a polarităţii magnetice datează din jurul anului 1180. De asemenea, cercetările asupra rolului cosmic al magnetismului îşi au originea în China (cf. J. Needham).

[36] Cum însă Shen-Gua vorbeşte şi despre deviaţia acului magnetic, înseamnă că busola era cunoscută mult înainte.

[37] În acelaşi domeniu, al chimiei, în care chinezii deţin poziţia de prioritate în chimia explozivilor, să amintim şi elementul de aparatură chimică al vaselor lor de bronz (din sec. I î.e.n.—sec. I e.n.) ale căror mînere perforate serveau pentru condensarea vaporilor, utilizate probabil pentru obţinerea sublimaţilor de clorură de mercur: „un precursor al aparatului utilizat de chimia modernă" (J. Needham).

Dezvoltarea tehnicii orologeriei mecanice a avut loc în China, nu în Europa. Forma iniţială a orologiului mecanic european datează cu puţin înainte de anul 1300; dar acest tip de orologiu, cu dispozitiv de transmitere cu lanţ, cu tije şi lamele, chinezii îl aveau de şase secole! Iar într-o carte chineză din 1092 este descris (cf. J. Needham) marele turn cu ceas din Kai-feng, cu păpuşi mecanice care ieşeau din pagodele lor anunţînd orele prin sunete de gong şi de clopote, — în timp ce globul ceresc şi sfera armilară, plasate deasupra orologiului, se învîrteau automat. Mecanismul nu era acţionat prin atîrnarea unei greutăţi, ci de o roată hidraulică[38]. Primul orologiu chinez hidromecanic a fost construit în 725 e.n. (dacă nu chiar cu două secole mai înainte) pentru curtea imperială Tang. Acest orologiu a funcţionat, continuu, timp de mai bine de o mie de ani!

Gazele naturale şi apa sărată din pungile subterane au început să fie exploatate de chinezii din sec. II î.e.n. Nu cu mult mai tîrziu, chinezii au efectuat lucrări de foraj atingînd — graţie calităţii oţelului folosit pentru utilajele respective — adîncimi de pînă la 700 m. — Performanţe excepţionale au fost atinse şi în domeniul navigaţiei. Dacă flota maritimă chineză era — între anii 1100-1450 — cea mai mare din lume, faptul se datora unor precedente străvechi în materie de navigaţie. Astfel, pluta de bambus cu pînze era folosită de chinezi încă în urmă cu trei milenii, pentru pescuit şi pentru comerţ. Cîrma de pupă (apărută mai întîi în Europa prin anul 1180) era cunoscută de chinezi în sec. I î.e.n.; primele pînze cu colţuri *(auriques)* — din sec. II e.n.; iar pînza în formă de trapez *(à bourcet)*, foarte eficace sub raport aerodinamic, este de asemenea o invenţie chineză. Chinezilor le aparţine şi invenţia roţilor cu zbaturi pentru propulsarea ambarcaţiunilor; descrierea acestor roţi datează chiar din secolele V şi VI e.n. — iar construirea şi utilizarea lor a devenit curentă în bătăliile navale din sec. VIII. Către 1130 chinezii construiau corăbii care în timpul expediţiilor militare puteau transporta o mie de oameni, şi chiar mai mulţi; şi aceasta, chiar la începutul secolului al XV-lea, cînd marina Chinei străbătea mările, din Kamciatka pînă în Madagascar.

Invenţia tiparului este desigur rezultatul unui proces îndelungat. Acest proces a început în China sub forma tiparului-bloc. Prima etapă a fost cea a imprimării pe hîrtie cu ajutorul cernelii a textelor gravate pe o stelă de piatră. A doua, cea a întrebuinţării peceţilor de argilă arsă (şi din nou a cernelii) ale căror ideograme gravate se imprimau pe hîrtie. De această tehnică s-au servit în sec. VI e.n. preoţii buddhişti şi daoişti pentru a imprima, cu sutele, texte scurte, incantaţii şi inscripţii magice. În etapa a treia apare xilografia: textele de reprodus pe hîrtie erau gravate, rînd de rînd, pe plăci de lemn. Din 868 datează cel mai vechi text imprimat cu această tehnică, pe un sul lung de 5,5 m. Un secol mai tîrziu procedeul era folosit pe scară mai largă: între anii 935-953 se „tipăresc" opere a 9 clasici chinezi, în 130 de „volume". — În etapa următoare apar caracterele mobile (inventate între 1041-1049 de un modest meşteşugar, Pi Sheng); mai întîi în argilă arsă, apoi din lemn şi — de la începutul secolului al XV-lea — din metal. „Pînă în 1800, în China s-au tipărit mai multe cărţi decît în tot restul lumii la un loc" (Derk Bodde).

[38] Pentru acţionarea acestei roţi, la alte orologii din Evul Mediu chinezii foloseau în loc de apă mercurul, — care prezenta avantajul că nu îngheţa în timpul iernii.

Prioritatea mondială (la acea dată) a Chinei în domeniul tehnologic nu se epuizează aici [39]. Războiul de ţesut, de pildă, acţionat cu ajutorul apei este o maşină frecventă în China încă din sec. XVI. Pulberea, cunoscută în perioada dinastiei Tang (610-906), era întrebuinţată pentru jocuri de artificii (numite „arbori de foc" şi „flori de argint"); iar pentru confecţionarea de arme, de bombe şi de grenade rudimentare, — pentru întîia oară în timpul războaielor din sec. XII, împotriva tătarilor din nord [40]. Moneda de hîrtie apare — pentru prima dată în istorie — în China, în sec. X e.n. Umbrela pliantă cu nervuri metalice (cunoscută de chinezi în sec. III î.e.n.), jocul de domino (menţionat încă din anul 501 e.n.), zmeul, a cărui lansare constituia unul din exerciţiile militare[41], sau popularul spectacol de umbre chinezeşti, încheie — chiar dacă şi într-un registru minor, uneori, — seria de invenţii datorate abilităţii şi inepuizabilei fantezii a geniului chinez.

ŞTIINŢELE EXACTE ŞI ŞTIINŢELE NATURII

În cadrul ştiinţelor exacte astronomia i-a preocupat în mod deosebit pe chinezi. Dar observaţiile şi calculele lor astronomice nu aveau atît un caracter pur speculativ, teoretic, de a formula teorii şi de a descoperi legi, cît un scop esenţialmente practic: de a-i ajuta la întocmirea calendarului. Şi într-adevăr, numai în perioada cuprinsă între anii 104 î.e.n. — data primului calendar oficial — şi anul 1645, s-au întocmit alte 143 de calendare în China, dintre care vreo 50 au devenit, succesiv, calendare oficiale!

Primele observaţii astronomice, consemnate pe „oasele de ghicit" (datînd din secolele XIV şi XIII î.e.n.) se referă la eclipse de Lună şi de Soare. Prezenţa pe cer a anumitor constelaţii era pusă în legătură cu succesiunea anotimpurilor. Vechii chinezi cunoşteau 5 planete (Iupiter, Marte, Saturn, Venus, Mercur) despre care credeau că în conjuncţie cu cele 5 elemente (pămînt, lemn,

[39] Iată cîteva exemple: invenţia scării de şa — cu consecinţe incalculabile în istorie, permiţînd folosirea forţei animale, a calului, în luptele de şoc — atribuită pînă acum sciţilor şi mai ales avarilor, este considerată în ultima vreme o invenţie chineză. Cele mai vechi dovezi privind manivela (invenţie deosebit de importantă care a permis descoperirea, în sec. XV în Europa, a arborelui cotit) datează din epoca Han — în timp ce în Europa manivela apare mai întîi în sec. IX (într-o imagine din *Psaltirea din Utrecht*). Moara cu manivelă verticală, apărută în Europa în sec. IV e.n., era folosită în China în epoca Han (220 î.e.n.-202 e.n.). În aceeaşi epocă era utilizată de chinezi şi suflanta cu piston cu dublă acţiune. Sistemul de asociere a manivelei cu biela şi pistonul pentru transformarea mişcării rotative în mişcare rectilinie (sistem imaginat pentru prima oară în Europa de Leonardo da Vinci) apare în China în forma sa completă în 1313. Cureaua de transmisie a fost cunoscută mai întîi de chinezi, care o foloseau la maşinile textile. Armura protectoare, de fier şi oţel, a fost folosită în China mai mult pentru protecţia vaselor decît pentru protejarea omului. (Punctul culminant în acest sens a fost atins de flota de vase cuirasate construite între 1585-1595). Primele poduri cu arcuri segmentare din lume au fost construite de chinezi. Cel mai vechi exemplu din istoria tehnicii — şi avînd 25 de arcuri paralele ce compun bolta — este podul, în funcţiune şi azi, din An-ji (provincia Ho-bei), construit în anul 610 e.n.

[40] Amestecul de cărbune de lemn, nitrat de potasiu şi sulf — care apare ca detonator într-un aruncător de flăcări din 919 e.n. — începe să fie utilizat de chinezi în jurul anului 1000 pentru confecţionarea de bombe şi grenade. Primele formule ale compoziţiei prafului de puşcă apar în China în anul 1044; în Europa — nu înainte de 1285. La începutul secolului al IX-lea e.n. chinezii aveau şi un fel de săgeată incendiară — o fuzee construită dintr-un tub de bambus.

[41] În anul 549 e.n. un oraş chinez asediat trimitea un mesaj servindu-se de un zmeu.

metal, foc, apă) determinau anumite fenomene în viaţa oamenilor, ca de exemplu războaiele. — În cele mai vechi texte apare anul împărţit în 365 de zile şi un sfert. În acelaşi număr de grade era împărţit şi cercul. Pînă în sec. IV î.e.n. instrumentele folosite erau destul de rudimentare: gnomonul şi clepsidra. În sec. III î.e.n. un catalog chinez înregistra 1 464 de stele grupate în 284 de constelaţii.

În 104 î.e.n. a fost desenată, apoi turnată în bronz, o cupolă cerească mişcîndu-se pe planul Ecuatorului, asemănătoare „sferei armilare" din Europa medievală figurînd mişcarea aparentă a stelelor. În această perioadă veche sfera cerească era imaginată rotindu-se în jurul unei axe ideale (a cărei extremitate era situată în partea nordică a cerului), perpendicular pe care era imaginat un cerc ideal — Ecuatorul. În secolul al II-lea e.n. chinezii cunoşteau cadranele solare gradate şi inventaseră un fel de seismograf. Data primului observator astronomic era plasată de tradiţie într-o perioadă mitică (2500 î.e.n.); dar cert este că toate dinastiile chineze au creat asemenea instituţii. Observatorul construit în 621 e.n. era anexat bibliotecii imperiale. Marele observator din Beijing (1438) a fost încredinţat începînd din 1629 astronomilor europeni, misionari iezuiţi.

Să mai amintim că „unul din instrumentele chineze cele mai rafinate a fost sfera armilară a lui Su Song, construită în 1088 — şi care este primul instrument de observaţie din istoria astronomiei dotat cu un mecanism de orologerie"; că „montajul ecuatorial al telescopului modern a fost inventat în China cu trei secole şi jumătate înaintea existenţei efective a primului telescop"; şi că, spre deosebire de europeni, „chinezii n-au folosit diviziunea de 360°, ci pe cea de 365° şi un sfert de grad, care corespunde numărului de zile ale anului" (J. Needham).

Puţin se ştie despre matematica la chinezi pînă în epoca Han. Şi anume: că încă din sec. XIV î.e.n. numerele erau scrise într-o formă care se va păstra pînă azi; că foloseau sistemul zecimal şi denumiri monosilabice pentru primele zece numere; şi că foloseau la început pentru calculat noduri pe sfori — asemenea întrucîtva incaşilor precolumbieni. Acest sistem a fost apoi înlocuit cu beţişoare de lemn sau de bambus (roşii pentru numerele pozitive, negre pentru cele negative), sistem rămas în uz pînă la introducerea tablei de socotit, în jurul anului 1300 e.n.

Aritmetica chineză era destul de dezvoltată, dar avea — la fel ca geometria lor — un caracter eminamente practic. Se ştie cu certitudine că, cel puţin din sec. II e.n., chinezii cunoşteau teorema lui Pitagora, iar începînd din secolul următor, extragerea rădăcinii pătrate. Tot din sec. III e.n. datează *Cartea de calcul a maestrului Sun*, tratînd despre cantităţile algebrice şi ecuaţiile nedeterminate. Mult anterioară însă (din sec. II î.e.n.) este *Arta calculului*, conţinînd 246 de probleme, împărţite în 9 capitole (măsurători de suprafeţe plane, regula de trei, extrageri de rădăcini pătrate şi cubice, ecuaţii liniare cu una sau mai multe necunoscute, etc.). În sec. III e.n. Liu Hui găseşte pentru π valoarea de 3,14; două secole mai tîrziu, un alt matematician determină cubatura sferei printr-un fel de integrare. În sec. VII apar pentru prima dată în China ecuaţiile de gradul trei, — pentru ca în secolul al XIII-lea chinezii să rezolve ecuaţii cu 4 necunoscute şi de mai multe grade.

După venirea misionarilor iezuiţi se traduc în chineză numeroase opere ştiinţifice, printre care *Elementele* lui Euclid (1611), iar în sec. XIX, alte

opere fundamentale ale matematicienilor europeni, cum ar fi: opere de geometrie analitică (Wylie, tradus în 18 volume), de algebră (De Morgan, în 13 vol.), de astronomie (Herschel, în 19 vol.), de mecanică (W. Whewell, în 20 vol.), etc.

Ştiinţele naturii au fost cultivate cu pasiune de chinezi, dar nu în spiritul unei cunoaşteri metodice, experimentale; fără ca întotdeauna observaţiile să fie sintetizate într-o teorie care să le explice, şi fără să încerce o generalizare teoretică a rezultatelor.

În schimb, chinezii au ajuns din timpurile cele mai vechi — ca nici un alt popor — la concluzii practice, la aplicaţii tehnice care au îmbogăţit patrimoniul civilizaţiei umane: invenţia hîrtiei, a cernelei, a tiparului, a porţelanului, a busolei, a prafului de puşcă, a diferitelor procedee metalurgice şi aliaje metalice, ş.a.m.d. În acest sens practic, utilitar, apare şi interesul lor pentru plante, cele medicinale în primul rînd. Într-o epocă mitică (în sec. XXVIII î.e.n.) este plasată de tradiţie elaborarea celor dintîi tratate de farmacologie (în orice caz, elaborate mult anterior secolului al III-lea î.e.n.), tratate care după primele secole ale erei noastre devin tot mai numeroase. Unul din acestea (din sec. V î.e.n.) descrie nu mai puţin de 730 de medicamente, în majoritate pe bază de plante; un altul, din secolul al XII-lea, ocupă nu mai puţin de 13 volume. Dar prima operă (din sec. III e.n.) care tratează despre plante exclusiv din punct de vedere botanic, descrie 80 de specii, clasificate în 4 categorii. Un scop practic, utilitar, are şi *Ierbarul pentru vremi de foamete* (1406), descriind 414 specii de plante comestibile; opera — prima dintr-o lungă serie de acest gen — conţine numeroase şi splendide ilustraţii. — Celebra *Carte a ceaiului* a lui Lu Yü (m. în 804) inaugurează o altă serie: a lucrărilor monografice dedicate unei anumite plante; sau unui anumit fruct (prima în lume de acest fel datează din sec. XI e.n.); sau ciupercilor (din sec. XIII e.n.). Foarte numeroase, în fine, sînt operele chineze consacrate floriculturii, pomiculturii şi agriculturii.

Nici regnul animal sau cel mineral n-au rămas în afara interesului ştiinţei chineze. S-au scris în China o mulţime de tratate despre porumbei, despre şoimi, despre peşti[42], sau despre broaşte (un tratat scris în anul 1059). Deosebit de numeroase sînt operele dedicate insectelor, mai ales greierilor, pe care chinezii îi ţineau în casă în mici colivii. Primul tratat despre greieri, scris în sec. XII, este datorat unui ministru al imperiului. Nu lipsesc nici tratatele de zoologie generală. — De mineralogie, chinezii s-au ocupat puţin; doar în măsura în care mineralele interesau farmacologia. În schimb lucrările lor generale de istoria ştiinţei sînt uneori de proporţii impresionante: un asemenea repertoriu (din 1586) ocupă 106 volume; iar un altul, publicat în 1726, chiar cîteva sute de volume !

MEDICINA

Medicina chineză a început, ca la toate popoarele, sub o formă nediferenţiată de medicamentaţie empirică, magie şi vrăjitorie; dar şi după ce a depăşit acest stadiu primitiv, medicina chineză a rămas şi s-a dezvoltat sub influ-

[42] Unul din aceste tratate, compus în sec. XVI e.n., catalogheazä şi descrie 122 de specii de peşti.

ența vechilor concepții astrologice chineze. Potrivit acestor concepții, există o strînsă legătură între Univers și om; Soarele, Luna, rotația astrelor, succesiunea anotimpurilor, cele 5 planete, cele 5 elemente, cele 5 puncte cardinale (cele patru, plus centrul), — totul acționează, determină, influențează organismul și sănătatea omului.

Corpul omenesc (cunoștințele chinezilor în materie de anatomie și de fiziologie erau foarte vagi) se credea că este construit din cele 5 viscere „pline" (Yang): inima, care produce sîngele, dar nu-l propulsează; plămînul — unul singur, care acoperă inima și care, cu ajutorul „suflului vital", trimite sîngele în tot corpul; ficatul — care controlează și distribuie sîngele în diferitele organe ale corpului, în același timp fiind și centrul inteligenței, al emoțiilor și al curajului; splina — care are o funcție importantă în nutriție și în modificările pe care le suferă organismul; în fine, rinichiul stîng, care are funcția de a evacua substanțele toxice din organism (în timp ce rinichiul drept îndeplinește funcția de reproducere). Mai tîrziu — mereu obsedați de cifra 5 — au adăugat cele 5 viscere membranoase, „goale" (Yin): stomacul, vezica, vezicula biliară, intestinul subțire și cel gros. Pancreasul, ovarele, măduva spinării, sistemul nervos central și altele nu sînt amintite. Creierului nu i se dădea importanță (funcțiile lui fiind transferate ficatului); abia începînd din secolul al XVI-lea creierul era considerat ca fiind sediul fie al memoriei, fie al inteligenței.

Chinezii credeau că bolile și tulburările funcționale apar cînd armonia dintre Univers și individ este ruptă. Agenții patogeni pot fi externi (anotimpurile, vîntul, căldura, frigul, umezeala — deci iarăși în număr de 5) sau interni (emoțiile: bucuria, durerea, ura, plăcerea, frica). Începînd din sec. VII, acestor agenți patogeni li se adaugă și alții — anumite mîncări, băuturi, acțiunea insectelor veninoase ș.a. — În diagnostic, elementul fundamental era măsurarea pulsului; un tratat din sec. III e.n. (*Canonul pulsului*, în 10 volume) stabilea 74 de feluri de pulsuri! — Terapia medicamentoasă era foarte variată. Li Shizhen și-a publicat în 1578 farmacopeea sa în 53 de volume. Arsenicul contra febrelor intermitente, mercurul contra sifilisului, secara cornută pentru provocarea avortului, acțiunea antianemică a fierului, cea antifebrilă a substanțelor amare, ș.a.m.d. erau aplicate în China mult înaintea europenilor. Hidroterapia era aplicată curent din sec. III e.n.

Dar ceea ce a rămas caracteristic terapeuticii chineze este terapia prin acupunctură și prin ignipunctură. Medicii chinezi au stabilit un număr de peste 120 de puncte (pe meridiane corespunzînd respectivelor organe asupra cărora se acționa), puncte în care aplicau în dermă — timp de 5-6 minute — ace de aramă sau de aur (în caz de insuficiență a unui organ); sau ace de oțel, argint, platină — timp de 30-60 de secunde — în caz de hiperfuncție a respectivului organ. — Terapia prin ignipunctură, avînd o acțiune mai blîndă, se efectua prin aplicare de pulbere de plante medicinale din familia *Artemisia*, care, aprinse pe anumite porțiuni ale corpului, produceau o ușoară cauterizare cutanată. Acupunctura — care se aplica numai în cazuri de disfuncțiuni, iar nu și de leziuni organice — a fost adusă de misionari în Europa în sec. XVI.

Trebuie amintită și influența pe care a avut-o asupra medicinei chineze daoismul[43], ale cărui practici, în esență religioase, au determinat crearea în

[43] Daoismul este și „o biologie mistică, și care — prin intermediul alchimiei — a introdus medicamente minerale în materia medicală, și care a utilizat medicamente analgezice în chirurgie". — Buddhismul, de asemenea, a acordat o mare importanță culturii fizice, tehnicilor respiratorii și dieteticii (cf. P. Huard și J. Bossy).

China a unor practici terapeutice preluate mai tîrziu de medicina din toată lumea: helioterapia, masajul, kineziterapia, dietetica, sau exerciţiile de respiraţie.

Trebuie menţionat, în sfîrşit, şi faptul că extrem de bogata literatură medicală chineză — în care nu lipsesc tratatele de patologie generală, de ginecologie, de chirurgie, de pediatrie şi altele — include şi primul tratat din lume de medicină legală (în 3 volume), conceput într-un fel surprinzător de modern, deşi a fost scris în anul 1247.

ARTELE. ARHITECTURA

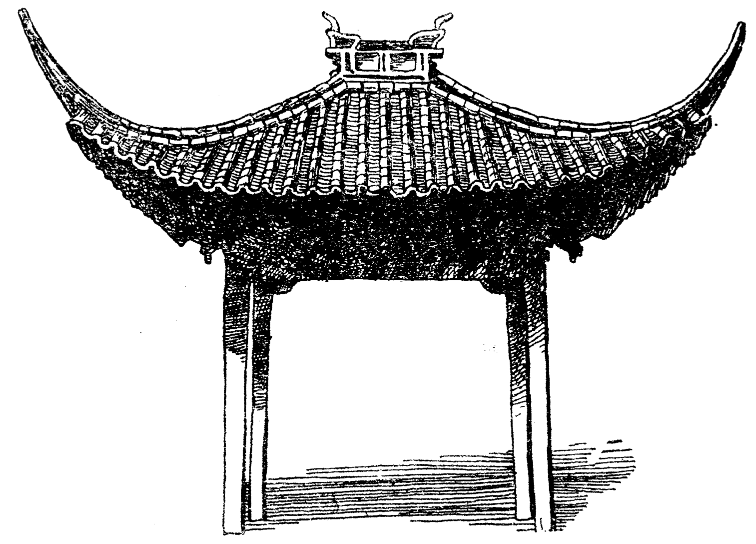
Ca în alte cîteva domenii de cultură, şi în domeniul artei China poate lăsa impresia unui relativ imobilism. În realitate, această impresie (corespunzînd doar parţial realităţii faptelor) se explică şi prin lenta evoluţie socială.

În privinţa începuturilor arhitecturii, imaginea pe care ne-o putem face este săracă, din cauza lipsei monumentelor din primele epoci ale istoriei chineze. Cel mai vechi monument din piatră — „Marea Pagodă a Gîştelor" — datează abia din secolul al VII-lea e.n.; iar cel mai vechi edificiu în lemn care s-a păstrat este o poartă din secolul al IX-lea e.n. Spre deosebire de mesopotamieni, de egipteni, de vechii greci şi de alte popoare antice, timp de mai bine de două milenii chinezii au folosit un material de construcţie perisabil — lemnul. Abia acum un sfert de secol descoperirile arheologice au furnizat elemente de cunoaştere (foarte puţine, dealtfel) a arhitecturii din primele timpuri: aşa-numita „Casa Clanului" (circa 2500 î.e.n.). Cu dimensiunile ei de 20 m pe 12,5 m, casa avea pereţii din pămînt bătut (pereţi al căror rol era numai de protecţie, nu şi de susţinere a acoperişului), stîlpi de lemn susţinînd acoperişul sprijinit pe grinzi mult ieşite înafară; intrarea era orientată spre sud. Aceste ultime două elemente se vor menţine şi în arhitectura chineză de mai tîrziu.

Începînd din perioada Tang (618-907) arhitectura pagodei capătă o formă definitivă. Urmînd modelul templului indian, putînd atinge o înălţime pînă la 50 m, cu acele etaje care îi dau un aspect de compoziţie liberă, neîncheiată, încîntînd prin simţul măsurii şi claritatea formelor, pagoda chineză evită — prin colţurile ridicate şi curbura elegantă şi graţioasă a marginilor inferioare ale acoperişului — impresia de apăsare, accentuîndu-i tendinţa ascendentă; în acelaşi timp menţinîndu-se în linii calme şi urmărind o integrare perfectă în peisajul ambiant. Căci, în general, arhitectura chineză nu caută să sugereze nici ideea de forţă, nici cea de sublim, ci seninătatea.

Din epoca Tang s-au păstrat — construite fiind din cărămidă arsă — pagoda amintită mai sus, precum şi altele din secolul al VII-lea şi următoarele. Avînd forma de turnuri cu baza pătrată, înalte şi cu mai multe etaje (cea din Xiang Shi-su, din sec. VII, are şi în starea actuală 10 etaje), aceste monumente păstrează — la fel ca şi palatele — principiile generale ale arhitecturii chineze în lemn.

Ceea ce va rămîne caracteristic pentru arhitectura chineză este — cum s-a arătat vorbindu-se despre locuinţe — tocmai acest fel în care este conceput acoperişul: mult ieşit înafară (spre a proteja casa contra soarelui şi ploii), cu marginea curbată, susţinută de un ingenios sistem de mensole suprapuse, plasate pe capetele pilaştrilor, ca un fel de cornişă, şi care dădea construcţiei o anu-

Pavilion chinezesc în stil meridional

mită elasticitate, necesară mai ales în zonele frecvent bîntuite de cutremure. Totodată acest sistem crea, prin ordonarea complicată a mensolelor şi decorarea lor, un puternic efect decorativ[44]. În felul acesta, scheletul edificiului, în loc de a fi mascat, în loc de a căuta să se ascundă sub o suprastructură, dimpotrivă, este parcă intenţionat arătat în însăşi structura sa, şarpanta de grinzi este lăsată vizibilă atît în exteriorul cît şi în interiorul edificiului.

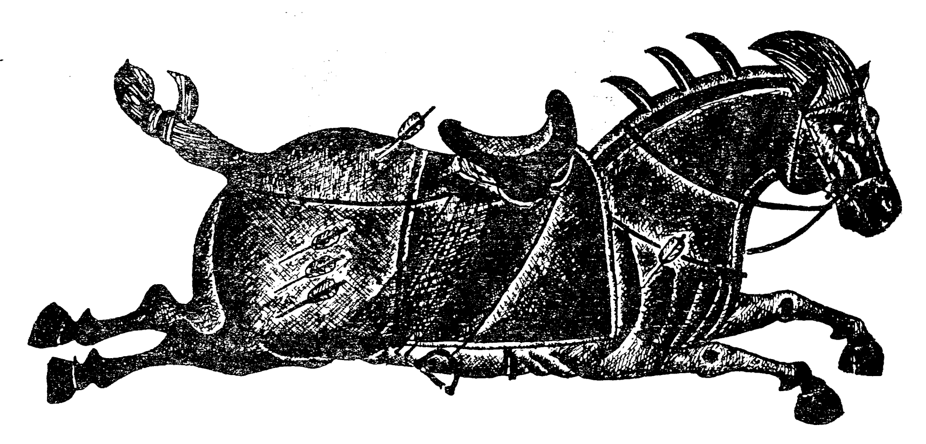
Totul însă — cu condiţia să fie respectate anumite legi proprii esteticii arhitecturii chineze. Prima din acestea cere ca monotonia liniilor lungi drepte („linii moarte", cum le numeau chinezii) să fie întreruptă de linii curbe ondulate, sau de linii ritmice neregulate şi frînte. Acest principiu este evident în curburile acoperişului — elementul cel mai caracteristic al arhitecturii chineze — sau ale punţilor şi podurilor cu balustrade: linii şi contraste care se armonizează cu formele naturii, ale cărei ritmuri şi linii neregulate arhitectura caută să şi le integreze. Armonizarea cu natura este un principiu fundamental al arhitecturii chineze, pe baza căruia îşi justifică şi întrebuinţarea unor elemente de decoraţie externă în culori vii. „Arhitectura de cea mai înaltă calitate este aceea care se pierde în peisajul natural, se confundă cu el şi îi aparţine... este aceea care nu te face să simţi unde se termină natura şi unde începe arta" (Lin Yutang).

SCULPTURA

Arhitectura (inclusiv cea a pagodelor de piatră, cu sculpturi exterioare, datînd din epoca „Celor Cinci Dinastii", sec. X e. n.) nu constituie un capitol deosebit de important în istoria artei chineze. Elegantă şi graţioasă, de efect

[44] Acest sistem de mensole îl regăsim, într-o formă mai sofisticat elaborată, în arhitectura japoneză.

prin elementele decorative aplicate şi integrîndu-se în mediul naturii, de obicei de dimensiuni modeste fiind şi edificiile civile (iar pagodele fiind într-un mod evident debitoare arhitecturii Indiei), — arhitectura chineză nu s-a îmbogăţit de-a lungul mileniilor cu concepţii şi soluţii tehnice noi care să se fi concretizat în monumente numeroase şi impunătoare.

Unul din caii reprezentaţi pe basorelieful din Sian Fu. Epoca Tang

Nici sculptura chineză — în piatră, în marmură, — nu se ridică la un excepţional nivel artistic. Geniul chinez, în schimb, manifestă o predilecţie particulară pentru sculptura de mici dimensiuni — ceramică, porţelan, jad, fildeş sau bronz. Dar indiferent de material sau de dimensiuni, sculptorul chinez redă îndeosebi fizionomiile expresive. Nu-l interesează însă frumuseţea corpului omenesc, ca pe egipteni, pe greci sau pe indieni. Glorifică *tipuri* de înţelepţi sau de sfinţi (în speţă Buddha şi diverşi Bodhisattva), dar nu corpul uman. Reprezintă foarte rar femei — şi de obicei femei care exprimă sensuri morale negative. Mai mult decît personajul în sine, îl interesează să redea euritmia liniilor unor draperii, a veşmintelor. Şi, mai mult decît personajul uman, pare a-l interesa animalele, reale sau fantastice. Dintre cele fantastice, primul loc îl ocupă balaurul, cel mai des reprezentat întrucît este simbolul împăratului, al puterii şi al înţelepciunii; iar ca motiv decorativ, pentru că liniile ondulate ale corpului reptiliform, rupînd monotonia liniilor drepte, exprima — pentru sensibilitatea chinezului — euritmia desăvîrşită.

Cele mai vechi opere de sculptură în marmură şi calcar (din epoca Shang) înfăţişează animale bizare şi uneori cu un aspect demonic (un monstru cu cap de tigru, un altul sugerînd o bufniţă, şi altele asemănătoare); dar şi animale reale, de regulă elefantul, bivolul, broasca. Dimensiunea acestor sculpturi vechi nu depăşeşte 45 cm. — Din sec. VI î.e.n., dată la care probabil s-a renunţat să se mai aducă sacrificii umane defunctului regal, victimele au fost înlocuite cu statuete funerare, însoţite de reproduceri în ceramică de diferite obiecte din viaţa cotidiană, precum şi de imagini de monştri (numiţi „paznicii mormintelor"). Tot acum (în secolele V—VI) sculptura chineză se îmbogăţeşte considerabil cu basoreliefurile (de stil indian, incomplet asimilat) din grotele-temple buddhiste aflate pe teritoriul Chinei.

În epoca Han (206 î.e.n.-220 e.n.) sculptura chineză reînvie — după o stagnare de aproape o mie de ani — dar la dimensiuni mult mai mari. Într-una din grotele-temple din Yüan-Kang, un Buddha colosal atinge înălţimea de 14 m. Celebru este apoi complexul de animale fantastice şi reale, basoreliefuri şi coloane, plasat de-a lungul drumului ducînd la mormintele imperiale („Drumul Spiritelor"). Capodopera epocii este Bodhisattva (2,5 m înălţime) din Muzeul de Arte din Boston. Obiectele funerare sînt remarcabile prin realismul lor. Aceleaşi caractere le prezintă şi sculptura funerară a epocii Tang (618-907). Adevărata sculptură chineză reprezentativă în piatră începe (precum şi cea în lemn) în sec. X e.n., revelînd o evidentă influenţă buddhistă, mai ales în tematică.

ARTELE SECUNDARE

În sculptură, geniul chinez s-a afirmat cu toată originalitatea şi forţa în arta bronzurilor, a jadurilor, a porţelanurilor şi a lacurilor.

La primul contact cu atît de neobişnuitele forme ale bronzurilor chinezeşti, privitorul european neavertizat poate rămîne perplex; după care, cunoscînd destinaţia şi simbolismul fiecăruia, formele şi motivele lor, impresia de straniu se atenuează, îi apare tot mai evidentă eleganţa liniilor, armonia ornamentaţiei geometrice, vivacitatea figurilor atît de expresive în realismul lor, sau a reprezentării stilizate a unor spirite răufăcătoare, — totul creînd acest „stil vibrînd de viaţă" (după formula lui E. Miaus).

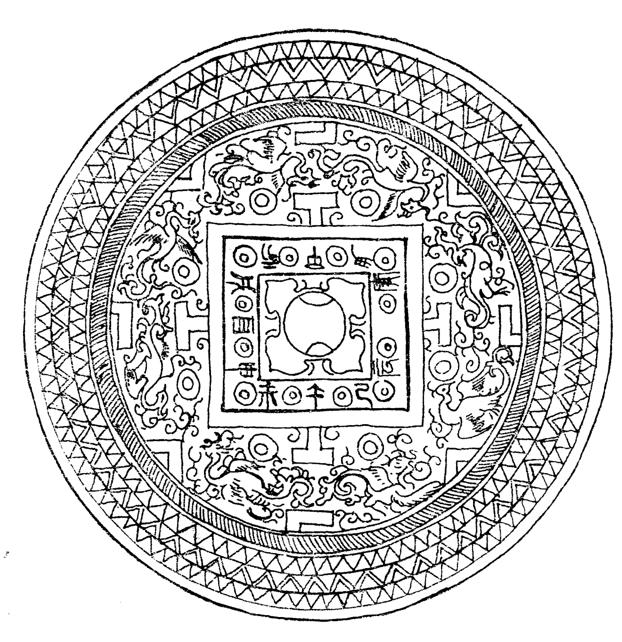

Vas de bronz zoomorf ornamentat *yu*. În stilul epocilor Shang şi Zhou.

În a doua jumătate a mileniului al doilea î.e.n., vasele de bronz ale acestei epoci Shang — cele mai vechi cunoscute — surprind prin eleganţa formelor, prin rafinamentul decoraţiei şi prin marea varietate de tipuri, în număr de aproximativ 40. În marea lor majoritate destinate scopurilor rituale, aceste recipiente (înalte în medie de 25 cm, unele însă depăşind chiar 60 cm) serveau

pentru pregătitul, păstrarea sau servitul alimentelor, pentru vin sau pentru apă: marmite cu trei (mai rar cu patru) picioare, cu sau fără capac, cu sau fără mînere (care reprezentau animale reale sau fantastice), pahare, cupe sau carafe, înalte sau avînd o formă plină, cu sau fără gurgui, — întotdeauna însă în întregime acoperite în exterior cu o decoraţie constituită din motive geometrice şi animale stranii, precum şi de inscripţii ale donatorului, sau de formule de urări. Aceeaşi „groază de spaţiul gol" (*horror vacui*) pe care am întîlnit-o în arta indiană îl determină şi pe artistul chinez să decoreze întreaga suprafaţă a obiectului. Greierele, păsări diferite şi în special balaurul apar ca motive decorative în numeroase variante. La acestea se adaugă motive geometrice, mai frecvent fiind cel al labirintului, foarte asemănător (printr-o simplă coincidenţă, sau printr-o relaţie deocamdată inexplicabilă) cu acelaşi motiv decorativ dominant în arta Americii precolumbiene.

În afară de recipiente, în seria bronzurilor Shang uimesc figurile de animale (datînd din perioada secolelor X—III î.e.n.) a căror suprafaţă este de asemenea acoperită cu o decoraţie de motive geometrice. — Stilul epocii Zhou este în general mai puţin delicat şi rafinat ca cel al străvechilor bronzuri Shang. Ceea e aduce nou acest stil în ornamentaţie este motivul împletiturii, cel al spiralei şi al arabescurilor, scene de vînătoare şi incrustaţiile cu aur, argint, pietre semipreţioase, — tot atîtea inovaţii aduse din afara Chinei, din Mongolia şi Asia Centrală, deci provenind din „arta stepelor". — În jurul anului 600 î.e.n. apar oglinzile de bronz, de formă întîi pătrată, mai tîrziu

Reversul unei oglinzi de bronz. Epoca Han

rotundă şi de asemenea cu incrustaţii. Dar cu epoca Han se încheie capitolul bronzurilor — unul din marile capitole ale artei chineze.

Jadul este o denumire generică dată familiei de pietre dure, între care predomină jadeita (translucidă, de culoare alb-verzuie sau verde-cenuşiu) şi

nefrita (în nuanţe de verde, uneori şi roşie sau galbenă, strălucitoare) — ultima fiind adevăratul jad. Jadul era adus în China din Siberia, India, Birmania sau Turkestan, de la distanţe de mii de kilometri. A început să fie lucrat încă din mileniul al II-lea î.e.n.; mai întîi pentru confecţionarea unor obiecte de podoabă (nasturi, pandantive, coliere, broşe în formă de plăci), sau discuri — simboluri ale puterii şi însemne ale unei înalte funcţii; apoi animale şi păsări (obiecte mici, de 13-14 cm). Din cauza durităţii sale de 6,5-7, jadul se lucra foarte greu.

I se atribuiau proprietăţi magice; se credea, de pildă, că obiectele de jad plasate lîngă corpul defunctului îi împiedicau putrefacţia. Era considerată cea mai nobilă dintre pietre, fiindcă poseda şi simboliza cele 4 virtuţi — caritatea, sinceritatea, înţelepciunea şi curajul; drept care, obiectele de jad au avut mult timp o funcţie rituală şi un caracter ceremonial (securi, ciocane, pumnale, cuţite necesare sacrificiilor, discuri perforate simbolizînd cerul, statuete funerare) înainte de a fi avut — sau poate concomitent — un caracter decorativ, ca obiect de podoabă. Prevalau subiectele animaliere; cel mai frecvent era tigrul, dar din perioada Zhou repertoriul se va îmbogăţi cu alte tipuri de animale, păsări şi peşti. Permanent rămîne şi aici figura balaurului, simbolul fertilităţii pămîntului, stăpînul ploii binefăcătoare. — Arta jadului s-a menţinut de-a lungul veacurilor, ajungînd în secolul al XVIII-lea la o producţie spectaculoasă, atît sub raportul cantităţii cît şi al calităţii. Dar perioada în care arta lucrării jadului a atins apogeul a fost epoca Zhou.

Deşi chinezii au folosit mai întîi roata olarului în mileniul al II-lea, deci cu un mileniu mai tîrziu decît în Asia Occidentală (iar glazura pe bază de temperaturi joase tot cu un mileniu mai tîrziu, deci în mileniul al III-lea), totuşi ceramica lor pictată pe fond roşu-cărămiziu (între anii 2000-1500 î.e.n.) şi vasele de ceramică neagră lustruite (1500-1000 î.e.n.) sînt de o perfecţiune tehnică şi de o uimitoare varietate, fantezie şi eleganţă a formelor şi a motivelor ornamentale. Multe din aceste forme de vase de ceramică au fost reproduse în bronz: aceasta este una din inovaţiile pe care le-a adus China în această materie.

În ce priveşte execuţia tehnică şi artistică a ceramicii vitrificate la temperaturi înalte, chinezii au întrecut toate popoarele lumii antice şi moderne. Originalitatea construcţiei cuptoarelor semiîngropate în panta unei coline (putînd în felul acesta să ajungă la o înălţime de 45 m), precum şi calitatea pastei pe bază de caolină fină, rezistentă la 1300°C, i-au dus pe chinezi la descoperirea porţelanului alb şi translucid. Adăugînd glazurii de silicat de plumb oxizi de fier, de cupru, de caobalt, etc., ceramica chineză a obţinut culori şi nuanţe de o fineţe neîntrecută care, atingînd culmea perfecţiunii în perioada Tang, fac gloria artei acestei epoci. Impresionant este şi volumul producţiei: la începutul domniei dinastiei Song (978 e.n.) primul împărat a primit în dar nu mai puţin de 50 000 de piese de porţelan, toate purtînd data acestui eveniment. Chiar şi acest amănunt, referitor la cantitatea imensă a producţiei ceramice, poate da o idee şi despre extraordinara varietate de forme (unele de influenţă iraniană, indiană, siriană, persană) şi de alte caracteristici, variind de la o epocă la alta. De un mare succes s-au bucurat în Europa porţelanurile policrome din epoca dinastiei manciuriene (1644-1911), împărţite — după culoarea predominantă a decoraţiei — în „familii": neagră, roz (aceasta, creată special pentru curtea imperială), galbenă şi verde. În tehnică şi în

fantezie, în eleganţă şi rafinament, nici o altă epocă n-a atins nivelul epocii Tang.

Arta lacului este de asemenea prin excelenţă o artă chineză — preluată apoi de la chinezi de japonezi care, începînd din secolul al XIX-lea, au devenit marii maieştri în materie. Răşină a unui conifer specific Chinei, lacul se aplică (adăugîndu-i-se diferiţi coloranţi) pe lemn, metal sau porţelan, în 20-30 de straturi de grosimi şi culori variate; după ce se usucă în mediu umed şi cald se poate obţine — prin incizie făcută pînă la adîncimea stratului de culoarea cerută de desenul ales — ornamentaţia dorită. Pe lîngă ornamentaţia prin incizie lacul mai poate fi şi pictat, sau incrustat. Extrem de rezistent la umezeală, lacul se păstrează intact chiar şi direct în apă, timp de secole.

Chiar din epoca Zhou (1150-249 î.e.n.) lacul a fost întrebuinţat pentru decorarea vaselor şi a obiectelor diferite, pentru ornamentarea (şi totodată pentru protejarea contra umidităţii) a harnaşamentelor sau a trăsurilor imperiale; iar din sec. II e.n., chiar şi a exteriorului edificiilor. Împăraţii Zhou îşi pregăteau din timp sicriul, adăugîndu-i în fiecare an cîte un strat de lac. — Lacurile epocii Han sînt decorate în mai multe culori (galben, roşu, verde, albastru) şi o mare varietate de motive, în special cel al „volutei de nori", şerpuire de curbe din care apar capete de păsări şi de animale, de un caracteristic gust arhaizant. Instrumente muzicale, vaze, farfurii, cupe, mese mici, cutii pentru alifii şi farduri erau în genere obiectele de lux din lac, exportate încă din epoca Song (960-1279) pînă în India şi în depărtatele ţinuturi ale Arabiei. Apogeul tehnicii şi artei lacului a fost atins în perioada Ming (1368-1644); dar şi manufacturile de stat ale epocii următoare au creat adevărate mici capodopere ale acestui gen.

În sfîrşit, domeniul celei de-a cincea arte „minore" în care China şi-a adus contribuţia sa originală de o valoare artistică neatinsă de nimeni este cel al mătasei. Un călugăr din sec. III e.n. scria: „Chinezii fac veşminte de preţ şi cu multă migală lucrate, a căror culoare seamănă cu cea a florilor de cîmp şi a căror fineţe rivalizează cu ţesătura pînzelor de păianjen".

Chinezii păstrau cu cea mai mare grijă secretul fabricării mătasei; şi abia în anul 552 un călugăr creştin a adus pe ascuns în Imperiul bizantin ouăle viermilor de mătase. Legenda — confirmată de descoperirile ulterioare — situează începuturile folosirii firului de mătase la mijlocul mileniului al III-lea î.e.n. Oricum, încă de la sfîrşitul mileniului al II-lea î.e.n. meşteşugul ţesutului mătasei cu o tehnică relativ înaintată arată rolul important pe care l-a jucat în economia Chinei. Proprietăţile firului de mătase[45] au condiţionat invenţia în China a unor mecanisme corespunzătoare şi dezvoltarea tehnicii ţesutului de mare fineţe cu mult înaintea altor popoare ale antichităţii.

În ce priveşte ornamentaţia, principalele motive utilizate în epoca Han erau reprezentările celor patru făpturi supranaturale corespunzînd celor patru direcţii ale spaţiului terestru — dragonul, broasca ţestoasă, fenixul şi tigrul — care simbolizau cele patru categorii de vieţuitoare (cu solzi, cu carapace, cu pene şi cu păr), şi care erau asociate celor patru culori principale: negru, verde, roşu şi alb. Motive ornamentale simbolice, enigmatice (probabil că simboluri ale fidelităţii conjungale) sînt peştii şi raţele, figurînd totdeauna în perechi.

[45] Firul de mătase este singurul fir de urzeală solid, elastic, uniform, rezistent şi foarte lung: dintr-o singură crisalidă se obţine un fir lung de aproape 1 500 m.

PICTURA

Cu tot interesul artistic pe care îl prezintă arhitectura chineză, sculptura și aceste cinci arte impropriu zise „minore", chinezii nu considerau demne de numele de „artă" decît caligrafia și pictura (iar în domeniul literar, numai poezia). Asocierea acestora este o altă particularitate, proprie exclusiv culturii chineze, conexiunea dintre caligrafie și pictură avînd cea mai veche tradiție.

În epoca Shang deja se întrebuința penelul, atît pentru scriere (pe „oasele de ghicit") cît și pentru motivele ornamentale pictate în culori pe obiectele de ceramică. Cele mai vechi peneluri și tăblițe de bambus cu inscripții care s-au găsit datează din sec. IV î.e.n. Comune erau și materialele folosite atît pentru scriere cît și pentru pictură: cerneala, lacul și mătasea, înlocuită apoi cu hîrtia (inventată în sec. II, în epoca Han, cu mai bine de un mileniu înainte de a fi cunoscută și în Europa). Cît privește culorile[46], acestea erau de origine minerală și vegetală, într-o bogată gamă de tonuri și nuanțe (de ex. 40 de nuanțe de negru).

Ideogramele chineze — ele însele stilizări ale unor imagini din realitate — executate cu penelul, au în sine un caracter atît de decorativ încît adeseori un tablou este însoțit de o lungă inscripție care, artistic vorbind, îl completează organic, armonios, perfect. Dar spre deosebire de pictorul european — căruia însăși natura materialelor folosite îi permit să lucreze încet, să schimbe, să retușeze, să șteargă — pictorul chinez este obligat să-și pregătească bine înainte imaginile vizuale mental (el nu lucrează niciodată după un model exterior), pentru a putea apoi să picteze ușor și rapid, în tușe sigure. Căci însăși natura materialelor sale — cerneala, culorile, mătasea, hîrtia, — nu-i permit să facă ulterioare retușuri.

Din sec. IV î.e.n. datează cea mai veche pictură chineză cunoscută. Din perioada Han au rămas urme de pictură parietală, care împodobea templele, palatele sau mormintele regale. Ca materiale de suport pentru pictură mătasea a fost folosită începînd încă din perioada cuprinsă între secolele V—III î.e.n. În epoca următoare se înregistrează primul nume al unui pictor (Gu Kai-ci, cca 344-406), autorul unui faimos sul — *makimono* — cu scene de curte, în care predomină figurile de femei, de mare frumusețe și noblețe spirituală.

Perioada Tang (618-907) este epoca de aur a literaturii și artei chineze, perioadă în care activează Wu Tao-zuo (cca 680-760), considerat cel mai mare pictor chinez din toate timpurile, autorul unei vaste opere (din care s-au păstrat doar còpii), cu un caracter prevalent religios. — În schimb pot fi admirate în original operele lui Li Su-xin (cca 651-716) și Wang Wei, care a fost și un mare poet (cca 699-759), — peisaje cu elemente de arhitectură. Primul este mai metodic și mai lucid; al doilea este un intuitiv și un emotiv. Wang Wei, cu care începe viziunea lirică a peisajului, este părintele peisajului monocrom în cerneală, maestrul recunoscut al peisagiștilor ulteriori, inventatorul tehnicii picturale a cernelei, o tehnică sigură și fără contururi liniare. — Alți pictori ai epocii pictează figuri umane și cai; mulți pictori — scene de curte cu femei grațioase; alții, în locul unei frumuseți fizice ideale pictează figuri uscate de asceți buddhiști.

[46] Anticipăm: spre deosebire de pictura europeană, în pictura chineză elementul esențial nu este culoarea ca atare, ci combinația culorii cu linia, sau chiar linia singură.

Epoca Song (960-1276) este ilustrată de artişti care pictează flori, păsări, figuri umane; dar mai ales de pictori care, folosind tehnica monocromă devenită acum tot mai frecventă, vor duce peisajul la cele mai înalte culmi ale genului. Astfel este Xing Hao (900-960), pictor de munţi maiestuoşi şi autor al unui celebru tratat de pictură; Li Sheng, care pictează cu vigoare arborii şi cu volubilă spontaneitate scenele; sau Xu Tao-ning, ale cărui peisaje de iarnă au o extraordinară profunzime spaţială. Cel mai mare peisagist chinez însă este considerat Guo Xi (cca 1020-1090); „picturile lui sînt dramatice, abundînd în episoade povestite cu vigoare... o exaltare celebrativă a forţelor grandioase ale naturii, mai ales a munţilor, figuraţi eroic şi ocupînd scena asemenea unor protagonişti uriaşi" (A. Gimganino).

În epocile Yüan şi mai ales Ming (1368-1644) triumfă numeroase şcoli de pictură de peisaj. Se remarcă acum în special anecdoticul Qian Gu, precum şi excepţionala expresivitate a viziunilor — realiste sau fantastice — ale lui Xü Wei (1521-1593). — În ultima epocă Qing (1644-1911) pictura chineză se eliberează tot mai mult de vechile modele, devine mai individualistă, mai „romantică" — cu „Cei Opt Maeştri din Nan-Jing", cu „Cei Patru Wang", cu grupul „Marilor Solitari", cu „Cei Patru Maeştri din Anhui", sau cu ciudatul Wu Li (1632-1718), un daoist convertit la creştinism şi devenit sacerdot iezuit.

ESTETICA PICTURII CHINEZE

Estetica picturii chineze, principiile, canoanele şi procedeele ei tehnice sînt fundamental deosebite de cele ale picturii europene. Apropiată picturii chineze îi este doar cea japoneză — care, dealtminteri, s-a născut din pictura chineză.

Potrivit concepţiilor confuciene, un pictor nu poate atinge în arta sa sublimul dacă el însuşi, ca persoană, nu este un caracter eminamente moral — observă G. Rowley; adăugînd că, spre deosebire de arta europeană, cea chineză nu leagă această condiţie etică inderogabilă de o premisă de ordin religios. Şi citează în acest sens semnificativele versuri pe care le adresa artistului un cunoscut poet chinez:

„Purifică-ţi inima şi îţi vei spulbera frămîntările vulgare;
Citeşte mult, spre a pătrunde în taina regescului tărîm al principiilor;
Renunţă la faima ta de odinioară şi te vei împlini, puterea ta de cuprindere fiind acum mai mare;
Întovărăşeşte-te cu oameni cultivaţi, pentru ca astfel să îţi rafinezi manierele şi stilul"

(**Shen Tsung-chien**, sec. XVIII)

Pentru chinez, natura întreagă este pătrunsă de o esenţă divină; în ea se integrează şi din ea se desprinde şi natura umană — cerească şi ea, în ultima instanţă. Un principiu comun de ordine reglează atît mersul Universului, cît şi cel al societăţii umane. Natura şi societatea alcătuiesc o unitate intimă. Omul trebuie să-şi conformeze comportamentul potrivit ritmului ordinei cosmice. Pictorul, de asemenea, urmăreşte în opera sa să-şi regleze viziunea, să-şi

acomodeze sensurile pe care caută să le comunice și mijloacele de a se exprima pe sine, după însăși ordinea naturii (cf. P. Francastel).

Pictura chineză nu ține să imite, nu vrea să copieze realitatea, ci doar să o sugereze. Nu vrea să ofere privirii spectatorului tot, nu vrea să spună tot, ci îi lasă loc mult liberei sale imaginații. Nu descrie, nu narează, nu „documentează", ci sugerează. O vrabie pe o barcă fără barcagiu îi este suficient pentru a comunica ideea de singurătate sau un sentiment de melancolie; sau o ramură înflorită de prun, pentru a-i sugera privitorului bucuria primăverii. O pictură chineză nu este aproape niciodată ostentativ și violent dramatică. Aceasta — pentru că exteriorizarea emoțiilor este, la artistul chinez, mult mai controlată, mai reținută: atitudine impusă de o tradiție care îi pretinde un anumit calm, o anumită decență, măsură, bună-cuviință în comportament și în toate manifestările lui. Aceleași tradiții și ritualuri îi amintesc apoi că nu trebuie să caute să-și exprime în operă propriul său eu, cu ostentația și vehemența cu care o face pictorul european. Nu urmărește să se singularizeze, nici nu are ambiția să se adreseze — chiar cînd trăiește într-o ambianță curteană — exclusiv unei elite intelectuale.

Marea sa pasiune sînt florile și animalele, copacii și păsările, munții și insectele. Pentru el genul superior este peisajul — cuvînt-ideogramă care se traduce exact „munți-și-ape": cei doi poli ai naturii; primul simbolizînd calmul și imobilitatea din natură; iar apa curgătoare — tensiunea, efortul, mișcarea. Dar în peisaj el nu vrea — cum spuneam — să copieze natura, ci să ilustreze consonanța spiritului omului cu esența lumii externe, armonia și comuniunea lui cu natura. Foarte rar figura umană este elementul esențial în vechea pictură chineză, foarte rar omul este centrul de interes al unui tablou. Artistul chinez nu s-a arătat preocupat de redarea nudului, de anatomia corpului omenesc. Pentru el omul nu este „stăpînul lumii" — ci doar unul din elementele naturii; și ca atare, este integrat, absorbit, dominat de același principiu universal care reglează întreaga lume. Scopul suprem al picturii chineze este să-i provoace privitorului și să-i sporească puterea de a contempla spiritul Universului, sensul infinitului, misterul lumii, al lui *dao*, izvorul tuturor lucrurilor, să-i dea sentimentul unei plenare comuniuni cu natura. Și cum figura umană — idealul picturii europene — este pentru el subordonată formelor și sufletului naturii, pictorul chinez reprezintă rar omul, în sine și pentru sine; fără un real interes — și adeseori chiar cu o evidentă stîngăcie[47]. Pictorul chinez arată că nu cunoaște anatomia corpului omenesc; și cum nu-l interesează niciodată nudul, nu își va aduce în atelier modele vii ca să îi pozeze. Iar cînd pictează femei, el nu vede frumusețea propriu-zisă a corpului feminin, ci doar eleganța și euritmia liniilor (inclusiv a veșmintelor) și a atitudinilor[48].

Este, apoi, surprinzătoare lipsa de interes a pictorului chinez pentru culoarea naturală (cu singura excepție a florilor). Liniile au pentru el o valoare mult mai mare decît culoarea. Și îndeosebi — liniile ritmice, ferme, precise. Pictorul chinez este înainte de toate un desenator neîntrecut; în privința

[47] Portretele de împărați și de strămoși din epoca Yüan exprimă doar un mesaj moral și un sens comemorativ, iar nu un interes specific al artistului pentru psihologia modelului, deci pentru genul portretului ca atare.

[48] Chiar cînd pictorul plasează într-un tablou un om sau un grup, sau cînd narează o acțiune, o activitate umană, el ține neapărat ca atenția privitorului să se îndrepte în primul rînd asupra peisajului. Căci în China, „nu omul, ci natura este măsura tuturor lucrurilor, iar această natură este concepută exclusiv ca simbol al universului" (G. Rowley).

aceasta, doar pictorul japonez îi poate sta alături. Foarte rar marii pictori chinezi sînt şi colorişti. Au fost chiar perioade în istoria picturii chineze cînd culoarea era de-a dreptul interzisă prestigiului unui pictor. Niciodată pictorul chinez nu redă nici umbrele. Nu ştie ce este clarobscurul. În schimb, dă cea mai mare atenţie nuanţei, în infinitele gradaţii pe care i le oferă, de pildă, cerneala, — „laviurile monocrome în care formele cunoscute se sting încet-încet în Nimicul necunoscutului" (G. Rowley). Preferă nuanţa exprimînd sugestii rafinat diferenţiate, nuanţa care subtilizează în dozaje infinitezimale emoţia estetică. Formula artei chineze, formulă investită cu prestigiu de dogmă, este: perfecţiunea formei tradusă prin precizia desenului, plus maxima forţă sugestivă a temei, egal Marea Pictură.

Iar tema care, pentru chinez, este încărcată cu forţa sugestivă maximă este natura. Natura — pe care dealtfel pictorul o redă cu o indiferenţă totală faţă de legile perspectivei liniare, legi potrivit cărora impresia de profunzime ar urma să fie creată cu ajutorul fundamental al desenului. O asemenea perspectivă, el o consideră restrictivă şi falsă — pentru că el nu poate admite ca figurile din planul al doilea sau al treilea să fie mai mici decît cele din primul plan. Şi cum nu admite nici că linia privirii contemplatorului trebuie să rămînă fixă, pornind dintr-un punct unic şi constant, pictorul reprezintă cele trei planuri succesive ale profunzimii („Principiul celor trei adîncimi") suprapunîndu-le în adîncimea lor, descompunînd şi desfăşurînd pe verticală peisajul, etajîndu-l în trei orizonturi. Spaţiul redat de pictorul chinez este un „spaţiu alveolar" (cum îl definea Lucian Blaga) în care privirea trece progresiv în adîncimi şi zone diferite, deplasîndu-se liber de la un nivel la altul — şi în felul acesta creînd într-un mod infinit mai sugestiv impresia de spaţiu incomensurabil şi etern încărcat de mister.

Privind peisajul în ansamblul său, totul apare ca şi cum ar fi văzut de sus în jos. Pe de altă parte, dacă perspectiva lineară este în mod voit ignorată de pictorul chinez[49], în schimb impresia de adîncime (creată şi printr-un savant degradeu de tonuri) şi senzaţia spaţiului[50] sînt extraordinar de puternic sugerate prin perspectiva aeriană; perspectivă „în care spaţiul este sugerat prin îndulcirea formelor, prin atenuarea tonurilor sau a culorii obiectelor îndepărtate în raport cu cele care sînt apropiate" (Willetts). Este un spaţiu, nu creat spre a marca distanţa între obiecte, nu un spaţiu care să dea impresia de gol, ci un spaţiu ocupat, un spaţiu plin, de ceaţă, de umezeală, de vînt, de lumină; un spaţiu care crează o senzaţie de „prezenţă", de diafană materialitate.

Pictură esenţialmente metafizică, lirică şi sugestivă, pictura lor este definită de chinezi o poezie „care a căpătat formă"; aşa după cum poezia chi-

[49] Adoptînd perspectiva liniară, pictura europeană a „restrîns spaţiul la privirea monoculară... perspectiva a pus percepera spaţiului în cămaşă de forţă: el putea fi privit dintr-un singur punct de observaţie şi era cantitativ limitat". În schimb, pictorul chinez „practică principiul *centrului mobil*, conform căruia ochiul putea rătăci în timp ce spectatorul cutreiera şi el peisajul în imaginaţie"; ceea ce duce la „o trăire temporală a spaţiului mult mai complet decît ar fi putut s-o facă perspectiva ştiinţifică". Totodată, „pentru a intensifica senzaţia de imensitate necunoscută, [chinezii] recurg la nori, ceaţă, lumină, condiţii atmosferice, estompînd astfel şi mai mult golurile dintre cele trei adîncimi şi sugerînd nemărginirea lui *dao* şi suflul spiritului în tot cuprinsul peisajului" (G. Rowley).

[50] A spaţiului ca o realitate în sine, iar nu un adevărat vid; un spaţiu care îşi păstrează semnificaţia simbolică a acelui „non-existent în care sălăşluieşte existentul", a unei non-existenţe care „exprimă mai mult decît prezenţele" (G. R.).

neză este o pictură căreia îi lipsește forma. Pentru chinezi, aceleași legi estetice guvernează atît poezia cît și pictura. De aceea, încă din secolul al XII-lea e.n., la concursul de intrare în Academia Imperială de Caligrafie și Pictură, împăratul însuși dădea candidaților ca temă un vers căruia aceștia trebuiau să-i găsească și să-i reprezinte plastic echivalențele picturale. Și tot din același considerent, pentru chinezi pictura nu are rostul practic de a ornamenta un interior, de a ocupa un anumit loc pe un perete al casei. Este suficient ca o pictură să fie executată pe o foaie dintr-un album; sau pe o fîșie, îngustă și foarte lungă, de mătase ori de hîrtie, înfășurată pe unul din cele două bastonașe fixate la capetele picturii; iar acest sul să fie scos din raft, din cînd în cînd, și desfășurat încet-încet, spre a fi contemplat în ceasurile de liniște și în intimitate — ceasuri asemănătoare acelora în care omul simte nevoia de a asculta o muzică sau de a deschide o carte de poeme[51].

MUZICA

„Sursele literare ale Chinei, ca și ale altor civilizații orientale din antichitate, repetă sistematic afirmația că muzica reflectă armonia naturii și bazele morale ale societății umane; că principiul muzical stă la baza legilor Universului și le dirijează" (R. I. Gruber). Și în China este evidentă legătura strînsă între muzică și textul poetic; cu atît mai mult cu cît fonetica limbii chineze, unde înțelesul cuvîntului se schimbă în funcție de intonație, obligă muzica vocală să urmeze într-un mod perfect adecvat intonațiile vorbirii.

Muzica era totdeauna prezentă nu numai în ceremoniile religioase și civile, cu ocazia celebrării evenimentelor istorice, sau în programul educativ al tinerilor din familii aristocrate, ci și în procesul muncii țăranilor, în cîntecele de muncă. În *Cartea Cîntecelor* s-a păstrat notarea unor melodii datînd din secolele VI-I î.e.n. Este atestat astfel faptul că din cele mai vechi timpuri chinezii posedau un adevărat sistem muzical (precum și un sistem precis de notație muzicală) a cărui bază era o scară pentatonică. Transpunerile respective ale seriei pentatonice au dat naștere la cinci moduri diverse. În acest sistem vechi care folosea deci numai cinci sunete — sistem instituit încă în sec. IV î.e.n. — s-au introdus ulterior alte două trepte suplimentare, ajungîndu-se în cele din urmă la un sistem muzical de 12 sunete.

Muzica chineză se distinge printr-o foarte bogată melodicitate. Dar originalitatea ei constă mai ales în anumite procedee cu totul particulare. Astfel (cf. Gruber), în muzica chineză predomină registrele înalte, și de multe ori sunetele stridente. Trecerile repezi din registrul acut în cel grav, și invers, sînt de asemenea proprii muzicii chineze. Ceea ce o distinge sînt apoi și sal-

[51] Procedeul pictural tipic chinez al sulului (rulat progresiv de pe bastonașul ținut în mîna stîngă pe cel din mîna dreaptă, în așa fel încît privirea să urmărească de la dreapta spre stînga succesiunea momentelor reprezentate de artist) face ca pictura chineză să fie „atît o artă a timpului cît și a spațiului"; face să fie „percepută în timp, ca muzica sau ca literatura" (G. Rowley). — Ceea ce modifică înseși principiile compoziționale, în raport cu cele ale picturii europene. Căci în pictura chineză, „compoziția în ansamblu are, ca și în muzică, o introducere, o dezvoltare și un final"; și asemenea unei compoziții muzicale, ea introduce teme noi, linii melodice, contrapunctul, un *accelerando* sau un *ritardando*, un *crescendo* sau un *diminuendo*.

turile de septimă, interval cu totul neobişnuit în muzica europeană. Foarte des chinezii folosesc un ritm liber, sincopat, precum şi alternările de măsuri pare cu măsuri impare. În sfîrşit, şi întrebuinţarea frecventă a falsetului contribuie la o mai mare varietate de timbru.

Dar, în principal, „caracterul timbrelor este determinat de marea varietate a materialelor folosite pentru confecţionarea instrumentelor (piatra, argila, arama cu aliajele ei, pielea, lemnul, tărtăcuţele, mătasea) — ceea ce dă o mare bogăţie de culori paletei sonore" (*id.*). Între instrumentele cele mai vechi şi mai răspîndite un loc principal îl ocupă *kin*-ul, un instrument de percuţie constînd din diferite pietre sonore care dau un sunet dulce. De asemenea, instrumentul de suflat numit *cheng* — o cutie de rezonanţă (de lemn, metal, sau tărtăcuţă uscată) cu 12 pînă la 17 tuburi de bambus cu ancii de metal. Numeroase sînt tipurile de instrumente de coarde — cu arcuş, ciupite, sau de percuţie; sau instrumentele de percuţie — clopote, gonguri, tobe, beţe de lemn, lame de fier, sau de aliaje de cupru; sau instrumentele de suflat — flaute felurite, trompete, goarne, etc. Din categoria instrumentelor de suflat fac parte — cunoscute fiind chiar din secolele XIV—XII î.e.n. — ocarina de teracotă şi un fel de nai cu 12—16 tuburi.

Instrumentele de percuţie şi cele de suflat metalice erau folosite îndeosebi în orchestrele militare. Cele cu coarde (dar şi multe din celelalte categorii) erau obişnuite în celelalte tipuri de formaţii orchestrale. Asemenea formaţii erau frecvente, aproape nelipsite, obligatorii, la curtea monarhilor sau la curţile marilor feudali. În sec. II î.e.n. se înfiinţase la curtea imperială chineză o instituţie muzicală specială, care număra peste 900 de interpreţi şi funcţionari.

SCRIEREA. LIMBA. LITERATURA

Scrierea chineză este o scriere exclusiv ideografică. Semnele folosite nu traduc sunete exprimate prin litere, ci figurează — într-un mod stilizat — sau sugerează imagini concrete ori concepte. Prin urmare, ideogramele chineze pot fi pronunţate într-o altă limbă indiferent în ce fel. Acest fapt a făcut ca scrierea chineză să fie adoptată şi de popoare care nu vorbesc chineza (japonezi, coreeni, vietnamezi).

Un dicţionar de la începutul secolului al XVIII-lea conţinea un număr de 40 000 de ideograme; dar dicţionarele moderne nu înregistrează mai mult de 8000, dintre care de uz curent au rămas azi aproximativ 3000. Nici un chinez nu poate spune că posedă scrierea chineză — decît că el cunoaşte un anumit număr de ideograme. — Ideogramele simple reprezintă, stilizat, obiectele concrete; cele care exprimă concepte abstracte recurg la o reprezentare simbolică (de ex., imaginea stilizată a unui om în picioare dar cu braţele atîrnîndu-i pînă la genunchi înseamnă „mic", „meschin"). Alte concepte abstracte sînt exprimate prin ideograme compuse. Astfel, ideogramele care semnifică fiecare în parte Soarele şi Luna, puse împreună vor însemna „lumină"; cele care înseamnă „femeie" şi „fiu", scrise la un loc traduc conceptul de „bunătate"; două ideograme reprezentînd fiecare un copac, transcrise împreună înseamnă „pădure"; sau, ideograma pentru „femeie" repetată de trei ori traduce verbul „a bîrfi"...

În decursul secolelor s-a format o limbă scrisă artificială și savantă, rezervată persoanelor culte. Începînd din anul 1919 a fost adoptată și în scris limba vorbită — care înainte era folosită în literatură numai pentru povestiri și pentru romane, considerate genuri vulgare.

Limba chineză are o gramatică extrem de simplă. Flexiunea nu există. În limba chineză morfemele sînt monosilabice — dar nu și cuvintele, care pot fi formate din două sau mai multe morfeme. Fiecărui morfem îi corespunde un sens și, prin urmare, o ideogramă. Cum însă în limba literară nu există mai mult de aproximativ 400 de monosilabe (dar în dialecte numărul lor ajunge pînă la 5000), și cum inventarul semantic al limbii chineze trece de 30 000 de semne semantice, cele 400 de semne sonore trebuie să acopere aceste 30 000 de semne semantice. -Aceasta se realizează atît prin pronunțarea aceleiași monosilabe pe tonuri și prin inflexiuni diferite de voce (pînă la opt inflexiuni diverse), cît și prin formarea de cuvinte împreunînd două sau mai multe monosilabe diferite, pe bază de sinonimie sau de antonimie. (De ex., ideograma *kan* înseamnă „a privi"; dar urmată de ideograma *shu*, „carte", înseamnă „a citi").

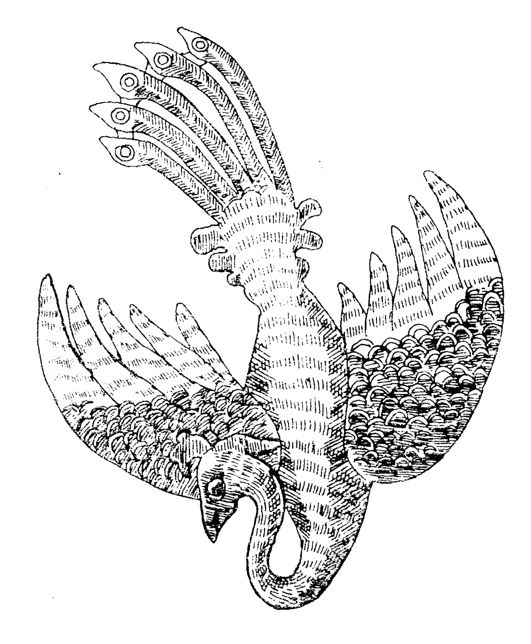
Scrierea chineză este singura scriere ideografică folosită și azi — deci după patru milenii — de un miliard și două sute de milioane de oameni. Este o scriere care, pe de altă parte, s-a dovedit aptă de a exprima cele mai subtile nuanțe ale gîndirii și sentimentului, de a crea opere filosofice de o rară originalitate și profunzime, precum și una din cele mai rafinate literaturi ale lumii antice și medievale.

Această literatură începe cu cele 5 opere fundamentale, presupuse a fi fost compilate de Kong-zi, antologînd scrieri — suma înțelepciunii celor vechi — transmise pe cale orală, din generație în generație.

Cartea Documentelor adună fragmente (unele anterioare anului 1000 î.e.n.) în care faptele narate aparțin în mare parte legendei, dar care au exercitat o mare influență asupra dezvoltării instituționale a Chinei (de pildă, prima formulare a principiului „mandatului ceresc" deținut de rege). — *Cartea Primăverii și a Toamnei*, redactată într-adevăr de Kong-zi, este o cronică a evenimentelor petrecute în secolele VIII—V î.e.n.; aici se află formulat și principiul corespondenței continue care există între viața cerească și cea pămîntească. — *Cartea Schimbărilor* este un manual de divinație în care „semnele" sînt interpretate în raport cu schimbările din cadrul perfect ordonat al naturii, conform unui simbolism dezvoltat mai tîrziu de daoism.— *Cartea Ritualurilor* cuprinde texte (compuse de discipolii lui Kong-zi) nu liturgice, nu de cult, cum indică titlul, ci norme de comportare a oamenilor la toate nivelurile sociale. — În fine, *Cartea Cîntecelor* (*Shijing*), opera fundamentală și primul monument al literaturii chineze.

Cartea Cîntecelor (impropriu numită uneori *a Odelor*) este o antologie de 311 poezii — în recentele și cele mai autorizate ediții chineze — selectate de Kong-zi dintr-o cantitate de peste 3 000, cunoscute în epoca sa. Cele mai vechi[52] fuseseră compuse probabil în sec. IX î.e.n. Temele acestora sînt foarte diverse: cîntece pentru sacrificii sau diferite ceremonii agrare, poeme descriptive, episoade de viață rurală, bucăți satirice, nupțiale, idile, cîntece de dragoste, de dor, de muncă, de război, etc. China n-a creat mari poeme epice;

[52] Cele din prima secțiune a antologiei; celelalte trei secțiuni conțin poezii cu caracter aristocratic și în majoritate cu caracter religios, cîntate cu acompaniament de dans și instrumente la ceremoniile în onoarea strămoșilor nobililor.

Fenix în zbor. Bronz din epoca Tang

în lipsa acestora, ansamblul bucăţilor din *Cartea Cîntecelor* reconstituie cadrul complex al vieţii ţăranilor — *în special* — supusă mereu calamităţilor naturale, dezastrelor războiului, sau abuzurilor, corupţiei şi rapacităţii stăpînilor şi slujbaşilor lor:

„Cum trăiesc în libertate gîştele sălbatice
Odihnindu-se în arborii stufoşi ai fluviului Yu!
Dar noi, ţăranii, niciodată odihnindu-ne, veşnic lucrînd pentru stăpîn,
Nu ne putem nici măcar semăna meiul sau cultiva orezul".

Prin varietatea temelor şi intensitatea sentimentului, prin naturaleţea desăvîrşită a tonului şi plasticitatea imaginilor, prin spontaneitatea notaţiei detaliilor de viaţă zilnică şi prospeţimea permanentului sentiment al naturii, *Cartea Cîntecelor* reconstituie imaginea cea mai fidelă a vieţii şi mentalităţii poporului chinez. Totodată, constituind tradiţia cea mai de preţ şi mai autentică, a exercitat o influenţă profundă şi continuă asupra poeziei chineze de mai tîrziu.

Primul mare poet chinez cunoscut Qu-Yuan (cca 343—280 î.e.n.) a participat activ la viaţa politică; căzut în dizgraţie şi exilat, s-a sinucis. În amplul poem *Tainele* a poetizat tradiţii, mituri şi legende. Dragostea de ţară şi deznădejdea surghiunului şi-au găsit o patetică expresie în ode, elegii şi în cele 370 de versuri ale operei sale capitale *Li Sao* (*Tristeţea înstrăinării*), sentimente desfăşurîndu-se pe fundalul naraţiunii unei călătorii alegorice. Accentele de disperare sînt asociate cu amintirea patriotului exilat înaintea sa tot pe nedrept, Peng Hien, care şi-a căutat şi el moartea în valuri:

„Ah, nu-i nimeni în ţara mea să mă înţeleagă!
De ce să mă mai ducă, atunci, dorul spre ea?
Ah, nu mai e nici un sfetnic s-o slujească cu credinţă,
De aceea, alege-voi şi eu drumul lui Peng Hien ..."

LI BO ŞI DU FU

Li Bo (701-762 e.n.) — sau Li Bai, sau Li Tai-pe — a devenit poetul chinez cel mai popular în Europa. Ceea ce în primul rînd îi defineşte geniul este mobilitatea, varietatea temelor şi stilului. Poezia sa, spiritual joc de imaginaţie — uneori de inspiraţie bachică —, stă alături de o poezie a tristeţilor nelămurite, într-o tonalitate de elegie intimistă; tema iubirii, în poeme în care fineţea notaţiei se dizolvă în puritatea sentimentului, alături de tema frecventă a contemplaţiei calme, visătoare şi voluptuoasă a naturii — ca în această *Plimbare tristă:*

„Lacul Nan-hu leagănă Luna de toamnă
ce se oglindeşte în apele-i verzui.
Vîslitul lopeţilor mele a tulburat
cîntecul de dragoste pe care nuferii îl cîntau Lunii".

Dar cînd se opreşte asupra realităţilor vremii tonul devine aspru, rechizitorial şi pesimist; iar în faţa spectacolului războaielor realismul notaţiei lui Li Bo realizează viziuni de un dramatism halucinant:

„Pe întinsul pustiului, singurul seceriş
sînt osemintele înnălbite.
În nebunia cîmpului de bătălie oamenii se luptă
şi mor părăsiţi; caii rămaşi fără călăreţi nechează turbat,
larma asurzitoare se înalţă pînă la cer;
corbii şi vulturii smulg măruntaiele hoiturilor,
le poartă în zbor greu pe arborii morţi,
lăsîndu-le apoi să spînzure pe crengi ..."

Pentru chinezi, cel mai mare poet al lor din toate timpurile este Du Fu (712-770).

Într-adevăr, Du Fu este superior contemporanilor săi prin vibranta profunzime a sentimentului pe care i-a dat-o suferinţa şi mizeria. Ceea ce pătrunde chiar şi în scurtele poeme cu intenţii iniţiale de pastel:

„Chiar şi florile par a vărsa lacrimi,
Îndurerate de vitregia acestor vremi;
iar păsările tac întristate, auzind suspinele
oamenilor cînd se despart de cei care le sînt dragi ..."

„Geniu mai puţin spontan decît Li Bo, Du Fu îi este mult superior. Obişnuinţa vieţii de mizerie l-a învăţat să observe şi să simtă suferinţa altora; şi multe din poemele sale sînt tablouri în care geme durerea oamenilor" (Kaltenmark). Celebre sînt în acest sens poemele ciclului *Satul Ciang,* în care şi ororile războiului şi rînduielile nedrepte îi ocazionează accente de revoltă şi de durere:

„Căci în vreme ce bucătăriile bogătaşilor
se-mbată de aburii bucatelor alese,
afară, pe cîmpul de luptă al vieţii,
osemintele omului sărac se înnălbesc, risipite ..."

(traduceri **O. D.**)

Începuturile prozei literare chineze se situează în perioada dinastiei Tang. Din această perioadă datează (paralel cu lucrări într-un stil ce imită modelele clasice) primele opere în limba vorbită curent.

Cel dintîi roman chinez, *Peştera Zînelor* (autor Ciang Tzu, 657-730) a devenit foarte popular în Coreea şi Japonia. Dar marile romane chineze

Actori chinezi într-o scenă de dramă istorică

(gen literar dispreţuit de aristocraţie şi de critica tradiţionalistă, pentru că era scris în limba vorbită în viaţa de toate zilele) datează din epoca Ming: *Pe ţărmul fluviului* (sec. XIV; narează întîmplări prin care trec răzvrătiţii), *Romanul celor trei regate* (un roman istoric, din sec. XV) şi romanul de moravuri *Floarea de prun din vasul de aur* (sec. XVI). — În perioada manciuriană producţia de romane — toate avînd o intrigă complicată — este foarte abundentă şi larg difuzată, odată cu răspîndirea imprimeriei. Celebre sînt: *Visul din pavilionul roşu* (sec. XVIII, romanul unei familii) şi romanul satiric din sec. XIX, *Soarta oglinzii şi a florilor*. Capodopera nuvelisticii — gen înfloritor în această epocă — sînt nuvelele lui Pu Song-ling (sec. XVII).

Teatrul chinez îşi are originea în ceremoniile religioase care erau însoţite de coruri şi dansuri rituale. În secolele XIII-XIV i se fixează regulile: o piesă avea 4 acte, rolurile erau în număr fix de 9, personajele declamau în timp ce unul din ele cînta, — părţile cîntate îndeplinind oarecum funcţia pe care o avea la greci corul. — În epoca Ming teatrul nu mai avea un caracter de joc popular, ci de divertisment pentru uzul aristocraţiei, jocul era mai rafinat, subiectele distinse, toate personajele alternau recitarea cu părţi cîntate. Din numeroasele piese rămase din această perioadă, sînt de remarcat: *Chitara* (titlul

referindu-se, fireşte, la un instrument cu coarde tipic chinez) şi *Pavilionul bujorilor*[53], datînd de la sfîrşitul sec. XIII.

În timpul dinastiei manciuriene (1644-1912) teatrul chinez continuă tradiţiile din epoca anterioară, dar capătă un caracter net popular şi mai realist. Drama *Evantaiul cu flori de piersic*, de pildă, prezintă aspecte din viaţa de corupţie a epocii. — O caracteristică generală a teatrului chinez: actorul face uz de un bogat repertoriu de gesturi care au un sens simbolic, jocul lui este convenţional şi stilizat, alteori retoric, excesiv.

APORTUL CHINEI ÎN DOMENIUL CIVILIZAŢIEI ŞI AL CULTURII

Deşi înconjurată din toate părţile de bariere naturale — oceane, stepe, deşerturi, munţi şi jungle — China n-a fost totuşi izolată de restul lumii, cum adeseori se afirmă. Drumurile comerciale deschise încă din antichitate au legat-o cu India şi Persia, cu Egiptul, Grecia, Bizanţ, cu Roma şi cu Europa Evului Mediu. Pe aceste drumuri comerciale au pătruns în China influenţe — în domenii diferite de cultură şi civilizaţie — mai întîi din India, Iran şi lumea islamică; iar de la începutul secolului al XVI-lea, prin negustorii portughezi, spanioli şi olandezi — şi în special, spre sfîrşitul aceluiaşi secol, prin misionarii iezuiţi.

Începînd din secolul al II-lea î.e.n. şi pînă în jurul anului 1800 — deci timp de două milenii — China a dat lumii occidentale incomparabil mai mult decît a primit.

Cercetările pe care le-a întreprins J. Needham l-au dus la concluzia că procedeele de foraj ale chinezilor au inspirat forarea primului puţ artezian din Europa (cel de lîngă Lillers, 1126); că primele sonde din sud-vestul S.U.A. au fost forate folosindu-se metode într-un fel asemănătoare vechilor metode chinezeşti; că invenţia roţilor cu zbaturi — construite în mod curent în China în sec. VIII — ar fi putut influenţa primele încercări ale europenilor în această direcţie (Barcelona, 1543); că „China trebuie să fi exercitat cu siguranţă o influenţă asupra constructorilor primelor poduri cu arcuri segmentare din Europa, cum este Ponte Vecchio din Florenţa (1354); că „astronomia modernă utilizează, nu coordonatele eliptice greceşti, nici măsurătorile azimutale arabe, ci sistemul ecuatorial chinez"; iar în ce priveşte invenţia tiparului, savantul englez este categoric: „Eu sînt convins că Gutenberg cunoştea tiparul chinez cu caractere mobile, măcar din auzite".

Creşterea viermilor de mătase, războiul de ţesut acţionat de apă şi maşinăriile de filatură a mătasei au fost aduse în Europa din China. Obţinerea porţelanului a fost impulsionată de modelul porţelanurilor chineze[54] pe care însă europenii n-au ajuns niciodată să le egaleze în calitate. Roaba (care în Bizanţ apare abia în sec. VIII), harnaşamentul cu tracţiune pectorală al cailor (adus în Europa de popoarele slave şi germanice); orologiul mecanic (construit în Europa prin anul 1300, deci cu mai bine de două secole după cel din Kai-

[53] *Pavilionul bujorilor* a fost „prima piesă tradusă într-o limbă europeană" — căreia apoi i-au urmat în sec. XIX numeroase altele (cf. Kate Buss).

[54] Primele experienţe în acest sens, ale lui J. F. Bötger, datează din 1705.

feng); dispozitivul de etanşare a compartimentelor de pe nave, sînt toate de aceeaşi origine. Invenţia hîrtiei (105 e.n.) va fi difuzată în lumea arabă — unde prima manufactură datează din anul 715, — în Siria, în Egipt (unde va înlocui papirusul), în Maroc, apoi în Spania (unde prima manufactură este menţionată în 1150), în sudul Franţei, apoi în restul Europei[55]. Podurile arcuite, podurile suspendate cu lanţuri (în 1675 ruşii aduc ingineri chinezi să le construiască poduri), tehnologia perfecţionată a fierului şi a oţelului, busola şi cunoaşterea principiilor deviaţiei magnetice, pulberea, umbrela pliantă, scaunul purtat închis (palanchinul), tehnica decorării textilelor cu desene tipărite, metoda standard de interconversiune a mişcării rotative şi a mişcării rectilineare, sînt alte contribuţii pe care chinezii le-au adus progresului tehnologic al europenilor[56].

Numeroase plante, arbori şi flori provin din China: piersicul şi portocalul (acesta din urmă, adus de arabi în Europa în sec. XI); caisul şi lămîiul (ultimul, tot de arabi adus, în sec. XIII); crizantema şi camelia, azaleea şi bujorul. Din China a fost adusă şi sămînţa de soia. Ceaiul — menţionat ca băutură obişnuită în China încă din anul 264 e.n. — a fost adus în Europa în secolul al XVII-lea.

În domeniul ştiinţelor medicale[57], de o deosebită importanţă este tehnica imunizării, de certă origine chineză. Vaccinarea antivariolică (prin inocularea virusului din pustula variolică în nara bolnavului) era de uz curent în China în mod sigur în sec. XVI—după tradiţie, chiar din sec. XI; de unde, prin Turcia, a ajuns să fie practicată de europeni la începutul secolului al XVIII-lea (pentru ca în 1796 Edward Jenner să pună la punct vaccinul antivariolic). Gimnastica medicală a fost de asemenea inspirată de exemplul chinezilor. Practica tot mai largă în toată lumea a tratamentului prin acupunctură este o altă contribuţie importantă a medicinei chineze. — Influenţe ale ştiinţei chineze se pot identifica în fizica europenilor din sec. XVIII, — în dezvoltarea teoriei ondulatorii; sau în cunoştinţele de bază ale fenomenului magnetismului. De asemenea, în astronomia practică, precum şi în adoptarea coordonatelor ecvatoriale chineze de către părintele astronomiei moderne Tycho Brahé, la sfîrşitul secolului al XVI-lea, şi care de atunci n-au mai fost abandonate. „În ceea ce au ele *modern*, ştiinţele experimentale ce se dezvoltă începînd din secolul al XVI-lea se acordă cu concepţiile chineze, absente în tradiţia occidentală (magnetism, noţiunea de cîmp de forţă, ideea de vîrtej corpuscular, ideea propagării prin unde, logica combinatorie, concepţia unei totalităţi organice şi a autoreglării organismelor)" (J. Gernet).

Începînd din sec. XVI, descrierile de călătorie ale misionarilor iezuiţi în China au dat europenilor sugestii de inovaţii şi de reforme sociale funda-

[55] După Coreea şi Japonia (610), prin arabi manufactura hîrtiei este difuzată la Bagdad (795), Cairo (900), Fez (1100); apoi în Spania şi Sicilia (1150), Hérault în Franţa (1198), Fabriano în Italia (1278), Bologna (1293), etc. Mai tîrziu, manufactura hîrtei este atestată în Suedia (pentru prima oară în 1532), la Orlat-Sibiu (1534), Braşov (1539), Moscova (1576), ş.a.m.d. (cf. Fr. Carter).

[56] Unele din acestea vor fi fost probabil invenţii independente; sau, cel puţin, transmiterea lor europenilor de către chinezi nu poate fi încă ferm dovedită. Incontestabilă însă este prioritatea Chinei în toate invenţiile enumerate mai sus, precum cunoscute sînt şi căile de comunicaţie pe care ele puteau ajunge în Europa.

[57] „Este sigur că studiul pulsului şi descoperirea empirică a maladiilor de carenţă în China au influenţat gîndirea ştiinţifică, începînd din secolul al XVII-lea pînă la sfîrşitul secolului al XIX-lea" (J. Needham).

mentale. În secolul al XVIII-lea continuă să apară în Franţa asemenea opere descriptive de mari proporţii: una în 16 volume, alta în 34. — Ştiinţa demografică modernă s-a născut urmînd exemplul Chinei: Vauban îl sfătuia pe Ludovic al XIV-lea să procedeze după exemplul chinezilor la recensămîntul populaţiei[58]. Economia politică a fost impulsionată de gîndirea fiziocraţilor (F. Quesnay, R. F. Turgot etc.) care, ţinînd seama de importanţa acordată de statul chinez agriculturii, au subliniat preeminenţa producţiei agricole faţă de activitatea industrială sau comercială. — În filosofie, influenţa chineză în *gîndirea* lui Leibniz este indubitabilă. Filosoful german întreţinea legături strînse cu iezuiţii din China. Concepţia sa despre ierarhia şi ordinea prestabilită a monadelor evocă imediat concepţia neoconfuciană despre acel principiu imanent, inerent oricărei fiinţe, de ordine şi de armonie universală (*li*).

Nici în procesul de formare a gîndirii politice moderne europene influenţa Chinei n-a fost absentă. „Secolul luminilor" s-a servit de exemplul Chinei în lupta sa contra bisericii, a privilegiilor şi abuzurilor feudale, găsind în realitatea chineză modelul unui stat civilizat şi prosper, fondat pe raţiune şi pe dreptul natural. „Ceea ce au cunoscut mai mult chinezii, ceea ce au cultivat mai mult, ceea ce au perfecţionat mai mult este morala şi legile" — spunea Voltaire. În Franţa, instituirea sistemului de examene pentru angajarea şi avansarea funcţionarilor publici (recrutaţi, după revoluţia franceză, din toate clasele sociale) a fost o măsură inspirată de modelul Chinei. Totodată, secolul al XVIII-lea a fost şi epoca de mare prestigiu în Europa a artei chineze. Adoptarea sau imitarea arhitecturii şi grădinilor chineze, a mobilelor, picturilor şi porţelanurilor chineze au contribuit la rafinarea gustului artistic; iar cultul chinezilor pentru natură, cunoscut şi apreciat acum de europeni prin produsele lor artistice, a contribuit la exaltarea sentimentului naturii pe care îl va promova şcoala romantică.

[58] Primele recensăminte ale populaţiei au loc în Canada franceză în 1665, iar în Suedia, în 1749.

CULTURA ŞI CIVILIZAŢIA JAPONEZĂ

Ţara şi poporul. Perioadele istoriei Japoniei. • Organizarea socială. • Agricultura. Meşteşugurile. Comerţul. • Războinicii samurai. • Dreptul şi instanţele judecătoreşti. • Alimentaţia. Îmbrăcămintea. • Locuinţa. • Ciclul vieţii omului. • Tradiţii religioase. Sanctuarele. • Ştiinţele naturii. Medicina. • Arta japoneză. • Arhitectura şi sculptura. • Pictura. • Limba. Literatura. • Matsuo Bashō. • Muzica. Teatrul. • Europa şi cultura japoneză.

ȚARA ȘI POPORUL. PERIOADELE ISTORIEI JAPONIEI

Japonia[1] prezintă cazul unei civilizații care s-a constituit prin masive împrumuturi, aproape în toate domeniile,—și în primul rînd, din cultura mult mai veche a Chinei. O vie dorință de cunoaștere, o deosebită perspicacitate și acuitate, un spirit pragmatic disciplinat și organizat, un atașament ferm de tot ceea ce este practic au fost caracteristicile intelectuale ale japonezului de-a lungul întregii sale istorii. Cu aceste date proprii, împrumuturile au fost asimilate și personalizate, modificate și adaptate unor condiții obiective și unor exigențe subiective, tradițiilor și structurii mentale proprii. Rezultatul a fost: un organism cultural de o inconfundabilă originalitate.

Procesul s-a efectuat în condiții grele. Mai întîi geografice. Suprafața totală a țării (377 400 km^2) — din care nici 15% nu este cultivabilă, pădurile ocupînd 70% — este distribuită în peste 500 de insule locuite, cele mai mari și mai importante fiind patru (Hokkaido, Honshu, Shikoku și Kyushu). Cu munți vulcanici care depășesc 2 500 m (Fujiyama are 3 776 m); cu peste 50 de vulcani activi; cu trei-patru cutremure în medie înregistrate zilnic și cu nouăzece taifunuri într-un an; cu variații mari de climă, tropicală vara și glacială iarna; cu furtuni și inundații, cu musoni și cicloni care în regiunile de coastă înghit sate întregi, — Japonia nu este, hotărît, dintre țările generos dăruite de natură.

Fauna este destul de săracă: urși, vulpi, maimuțe, bursuci; iar animale domestice — întrucît abia 2,5% din suprafața țării poate fi destinată pășunatului — sînt foarte puține. Porcul și oaia vor rămîne, pînă foarte tîrziu, necunoscute aici; încît interdicția buddhistă de a se consuma carne nu a întîmpinat dificultăți prea mari în Japonia... În schimb flora este bogată. Bambusul își găsește și azi nenumărate întrebuințări; iar peștele (peste 1 200 de specii) și cele 700 de varietăți de alge marine asigură o apreciabilă bază alimentară.

Unitar și omogen azi, poporul japonez este rezultatul unei fuziuni de elemente etnice diverse. Populația indigenă *ainu*, care la început ocupa întregul arhipelag al Japoniei, aparține grupului etnic nord-est asiatic înrudit cu eschimoșii[2]. Acesteia i s-au adăugat două valuri migratorii, intrate în aria japoneză în epoca neolitică, între secolele X—V î.e.n.; primul provenind din vest, din zonele Mongoliei, Coreei și Chinei de Nord (tipul fizic japonez este apropiat de cel mongolic); al doilea val a venit din sud, din arhipelagul malaezian și cel indonezian. Conform tradiției, primul împărat Jimmu, cuceritorul și organizatorul țării, ar fi trăit în secolele VII—VI î.e.n., fondînd Imperiul în

[1] *Dai Nippon* (numele dat de japonezi țării lor); *Nihon, Japan*, sînt forme corupte ale cuvîntului chinez *Jih-pen* („locul de origine a soarelui"). Denumirea *Nihon* a fost întrebuințată oficial de japonezi din anul 670; pînă atunci numele Japoniei era *Yamato*. Japonezii își numeau țara și cu alte nume, foarte lungi, — în realitate metafore. — Potrivit legendelor locale Japonia datează de la creația lumii de către cuplul divin Izanagi și Izanami, din care descinde zeița Soarelui, Amaterasu.

[2] Populația *ainu*, azi pe cale de dispariție (au mai rămas aprox. 10—12 000 de suflete), trăiește în sudul insulei Sahalin, în arhipelagul Kurilelor și în nord-vestul insulei Yezo (cu numele actual Hokkaido).

momentul urcării sale pe tron (660 î.e.n.). Dar istoricii situează domnia unui adevărat fondator al statului japonez (un şef al unui clan mai puternic din Est, care şi-a impus apoi autoritatea asupra celorlalte clanuri) abia în sec. I e.n.

În orice caz, documente scrise lipsind, preistoria Japoniei se prelungeşte pînă în sec. VI e.n., adică pînă la introducerea buddhismului (552) şi a scrierii chineze (la sfîrşitul aceluiaşi secol), fapt care a făcut posibilă scrierea primei cronici, *Kojiki*, în anul 712. Pînă atunci, vorbesc doar tradiţiile: despre Jimmu Tenno, primul împărat dintr-o serie neîntreruptă pînă azi (cel actual fiind al 124-lea); despre al 11-lea împărat, Suinin (29 î.e.n.-70 e.n.), care a interzis obiceiul barbar al sacrificării servitorilor la moartea stăpînului lor, înlocuindu-i cu simulacre de argilă; despre Yamato Takeru (sec. XII), cel mai popular erou din această perioadă legendară, devenit personaj frecvent în literatură şi în artă; şi despre mulţi alţii. Datele certe ale istoriei japoneze încep din momentul consemnării în scris a faptelor din timpul domniei prinţului Shotoku (572-621), om de mare cultură care a iniţiat seria de contacte directe, din ce în ce mai frecvente, cu împăraţii Chinei şi — prin învăţaţii trimişi de el oficial — cu cultura chineză. Prin importantele sale reforme Shotoku a dat ţării o organizare socială riguroasă şi primul cod de legi.

Unificarea clanurilor şi stabilirea unui stat central în Yamato sub domnia lui Kotoku (645-654) a avut loc abia în anul 646. S-a instituit atunci un nou regim, de stat centralizat guvernat de împărat. Ţara a fost împărţită în provincii dependente de guvernul central. Proprietăţile agricole private au fost declarate proprietate a statului şi toţi locuitorii au devenit supuşi ai împăratului. Pămînturile au fost distribuite de stat ţăranilor şi tot la şase ani redistribuite, ţăranii au fost legaţi de pămînt, iar nobilii de la ţară au devenit nobili de curte. Ultimii, numiţi funcţionari ai guvernului central, au monopolizat toate funcţiile superioare administrative; transformîndu-se într-o nouă castă privilegiată, li s-au acordat în uzufruct pe viaţă pămînturi scutite de impozite, pe care apoi urmaşii lor nu le-au mai restituit statului. În felul acesta s-au constituit mari latifundii private nobiliare, alături de latifundiile templelor şi ale membrilor familiei imperiale. După 594, cînd buddhismul a devenit religie de stat, clerul buddhist — care se bucura de protecţia şi sprijinul împăraţilor — a devenit o tot atît de importantă castă privilegiată.

În a doua perioadă a istoriei Japoniei (710-784), cînd oraşul Nara a devenit prima capitală permanentă a ţării[3], această politică de centralizare atinge apogeul. Statul recunoaşte acum dreptul de proprietate personală asupra pămînturilor cultivabile rezultate prin defrişarea pădurilor. Nobilii şi mănăstirile însă acaparează aceste terenuri, se extind domeniile private, fiefurile — şi, odată cu aceasta, dependenţa totală a ţăranilor şi meşteşugarilor de seniorii proprietari ai domeniilor respective. În acest timp se compun primele cronici (*Kojiki* în 712 şi *Nihonghi* în 720). Ultimul împărat al perioadei Nara, Kwammu (781-806), în 794 mută capitala în oraşul nou fondat Kyoto (rămas pînă în 1868 capitala Japoniei), căruia îi dă numele Heian-kyo („Capitala păcii şi a liniştei").

[3] În anul 710. Pînă la această dată fiecare împărat îşi alegea o altă capitală. Nara a dat numele său perioadei în care oraşul a rămas reşedinţa stabilă a şapte împăraţi (din 710 pînă în 784). — Am adoptat în acest capitol cronologia mai recentă a lui M. Muccioli (1965).

Epoca Heian (794-1186) a fost, practic, perioada supremației absolute a celei mai ilustre familii a țării, Fujiwara, care, înrudindu-se prin căsătorii cu membrii familiei imperiale, a acaparat bogății imense și posturile cele mai importante în stat. Autoritatea împăratului a rămas pur formală. A fost o perioadă tulbure, de rivalități și necontenite lupte între marile familii nobile, de anarhie și de răscoale populare. Fiecare mare nobil își organiza o armată proprie — și astfel a apărut clasa războinicilor de profesie (*samurai*). Rivalitățile și conflictele se concentrează în jurul a două mari familii, ambele de descendență imperială, Taira și Minamoto[4]. Către mijlocul sec. XII familia Taira (sau Heike) devine atotputernică, guvernînd 30 de provincii. Dar în 1185 clanul Taira este învins și masacrat de Yoritomo (din familia Minamoto), care își creează apoi un guvern civil propriu *(Bakufu)* la Kamakura.

Perioada Heian (în care a luat ființă și importanta sectă buddhistă Tendai) este considerată epoca clasică a vechii civilizații japoneze. Cultura era considerată acum un privilegiu al aristocrației, căreia îi era rezervat în exclusivitate accesul la toate școlile existente în Japonia. Toate producțiile literare ale acestei culturi rafinate s-au născut în ambianța curții imperiale; ambianță în care în 1004 a apărut și capodopera prozei clasice japoneze, romanul *Genji Monogatari*.

Cu perioada Kamakura (1186-1330) începe era politică a militarilor *bushi*. Yoritomo este numit de împărat „generalissim" *(shogun)*. Funcția aceasta va deveni ereditară, întreaga putere reală în stat o va deține *shogun*-ul, suveranul de fapt, — împăratul urmînd să rămînă, timp de aproape șapte secole (pînă în 1868), suveran de drept, domnind dar nu guvernînd. *Shogun*-ul își organizează la Kamakura — a doua capitală a țării — un guvern propriu, o administrație centrală cu trei ministere: al administrației civile, al justiției și al treburilor militare (inclusiv de poliție). Cu shogunatul începe — și cu acest sistem politic dualist se va termina — epoca feudală a Japoniei. Este o epocă ce exaltă spiritul militar, cultul trecutului, lealitatea, forța morală, curajul, onoarea de castă, spiritul de sacrificiu. La curtea din Kamakura — care rivaliza în bogăție și strălucire cu cea din Kyoto — muzica, poezia și literele cad în dizgrație; în schimb se dezvoltă o concepție de viață energică, militaristă, la antipodul sentimentalismului rafinat predominant la curtea imperială.—Alte evenimente importante din această perioadă: un călugăr reîntors din China fondează (în 1191) secta buddhistă Zen; același călugăr a introdus în Japonia și ceaiul; iar ceva mai tîrziu (în 1274 și 1281) două invazii ale mongolilor sînt respinse de japonezi, cu imense pierderi pentru invadatori. Cu această ocazie venețianul Marco Polo, ajuns înalt demnitar la curtea lui Kubilai Khan, vorbește cel dintîi europenilor despre Japonia.

În 1338 este numit *shogun* un membru al familiei Ashikaga, care va da numele unei lungi perioade, cuprinsă între anii 1393—1573.

Epoca Ashikaga-Muromachi este perioada de consolidare a feudalismului japonez. În cei aproximativ 240 de ani care au urmat țara a avut parte doar de o foarte scurtă perioadă de pace. Shogunii Ashikaga-Muromachi își mută guvernul lor civil *(Bakufu)* la Kyoto, privează de proprietăți nobilimea de la curtea imperială, iau în mîna lor însăși administrația curții, curtea este adusă într-o stare de reală mizerie, în timp ce militarii invadează literalmente

[4] Clanul Minamoto s-a ramificat apoi în numeroase familii (Ashikaga, Tokugawa, Nitta, Kitabatake, etc.) care au jucat un rol de prim-plan în turbulenta istorie a acestei epoci și a celei următoare.

capitala. Perioada Ashikaga este însă şi o eră de avînt cultural. Poezia şi literele în general nu mai sînt un apanaj al aristocraţiei, cultura este difuzată pe o scară largă, artele de asemenea, mai ales în urma contactelor tot mai intense cu China epocii Ming. Dar artele sînt acum mult influenţate şi de concepţiile sectei Zen, ai cărei călugări au contribuit şi la elaborarea codului de onoare, nescris, al militarilor, numit *Bushido* („Calea războinicului").

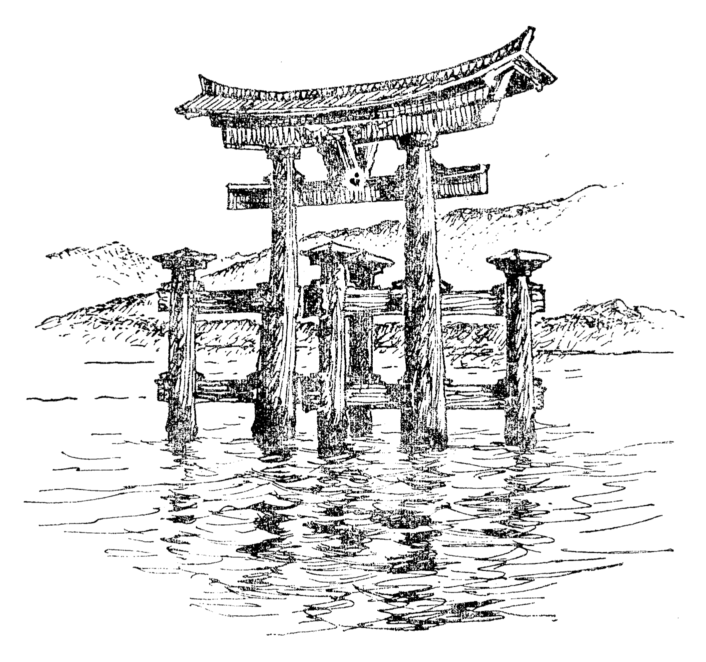
În 1473 un shogun construieşte „Palatul de Argint", una din marile capodopere ale arhitecturii japoneze; iar din 1425 încep să se organizeze periodic expoziţii de flori *Ikebana*, promovîndu-se astfel această artă tradiţională atît de caracteristică spiritului japonez. Europenii încep — din 1542 — să pătrundă în Japonia; mai întîi negustorii portughezi, care aduc cu ei primele arme de foc, învăţîndu-i pe japonezi să le fabrice şi să le mînuiască. Apoi, şapte ani mai tîrziu, iezuitul François Xavier. Misionarii aparţinînd ordinului său vor aduce în Japonia nu numai creştinismul, ci şi cunoştinţele europenilor în materie de astronomie, de cartografie şi de medicină, contribuind considerabil la progresul cultural al ţării.

Unei perioade de anarhie, războaie civile şi distrugeri — cea mai întunecată din istoria Japoniei, căreia istoricii japonezi i-au dat numele de *Sengoku* („Ţara în luptă") — îi urmează lunga epocă Tokugawa (1603-1868), după numele familiei sub autoritatea căreia shogunatul ajunge la apogeul puterii.

Shogunii Tokugawa îşi mută capitala la Yedo care, dintr-un mic sat de pescari, devine un oraş splendid, centrul politic al ţării (continuînd ca atare sub numele Tokyo — „Capitala Răsăritului"), şi totodată un înfloritor centru comercial şi cultural. Japonia este acum unificată şi pacificată, mecanismul administrativ al vechiului sistem *Bakufu* este perfecţionat, confucianismul devine religie de stat, clasa militarilor *bushi* ia în mînă întreaga putere politică, — în timp ce familia Tokugawa (care va deţine timp de două secole şi jumătate puterea) poseda un sfert din suprafaţa ţării. Restul teritoriului era concedat, în schimbul fildelităţii absolute datorate familiei *shogun*-ului, seniorilor *daimyo* (care domneau pe teritoriile lor cu o autoritate tiranică, absolută), precum şi oamenilor de arme în serviciul lor *(samurai)*.

În 1640 au fost expulzaţi toţi europenii din Japonia. Comerţul a fost autorizat numai cu chinezii şi olandezii. În 1637 *sghogun*-ul a interzis navelor japoneze de a se îndepărta de arhipelag. A interzis tuturor japonezilor să părăsească ţara, precum şi japonezilor rezidenţi în străinătate de a se reîntoarce în patrie. Cu aceasta, Japonia s-a claustrat în insularitatea sa timp de două secole şi jumătate, — fapt care a silit-o să îşi cultive exclusiv propriile sale tradiţii de civilizaţie şi cultură, tăindu-i în schimb orice legături, orice contacte cu lumea din afară, cu progresele care se realizau în acest timp în alte ţări. Un scurt interval de mai puţin de două decenii, perioada numită *Genroku* — „a bătrînilor" (1688-1704), a permis — datorită introducerii unor cărţi olandeze— răspîndirea unor cunoştinţe europene de medicină, botanică şi astronomie, însemnînd totodată şi un moment de strălucită activitate artistică. —În 1846, cîteva nave de război americane apropiindu-se de capitală pretind Japoniei să-şi deschidă porturile şi să reia legăturile comerciale. După opt ani de presiuni şi refuzuri obstinate Japonia cedează.

Politica shogunală de izolare a ţării, exploatarea nelimitată şi abuzurile *daimyo*-ilor, parazitismul şi aroganţa samurailor, rezistenţa şi răscoalele interne, au grăbit răsturnarea regimului feudal. Cu instaurarea guvernării Meiji („Guvernarea luminată") din perioada 1868-1912, puterea politică revine

Element decorativ de lemn din apropiere de Miyavijima, Japonia (sec. XVII)

efectiv, după aproape şapte secole, în mîinile împăratului, care îşi transferă capitala de la Kyoto la Yedo (Tokyo). Este preludiul formării unui stat modern şi al unei civilizaţii deosebit de prospere.

ORGANIZAREA SOCIALĂ

Primele urme de civilizaţie în Japonia datează de la sfîrşitul neoliticului (care aici se prelungeşte pînă prin sec. VI î.e.n.). Sînt movile funerare acoperind un dolmen şi conţinînd vase de ceramică asemeni celor chineze, statuete de lut ars — cu expresii grimasante, spre a speria şi alunga spiritele rele,— săgeţi, armuri, coifuri, harnaşamente cu elemente de fier sau de bronz (provenind din China sau din Mongolia), precum şi diferite obiecte de os, corn, pietre semipreţioase, — amulete socotite că ar fi înzestrate cu puteri magice.

Analele chineze din secolele I—III e.n.[5] dau primele informaţii — nu lipsite uneori de detalii colorate, pitoreşti — asupra Japoniei. Existau aici la acea dată peste o sută de „regate" (clanuri) independente. Oamenii cunoşteau meşteşugul ţesutului, îşi tatuau faţa şi corpul, aduceau din China săbii, oglinzi, bijuterii, mătăsuri. Şi relatările analelor continuă: „La adunări nu făceau deosebiri între sexe. Obişnuiesc să umble desculţi. Îşi arată respectul aplecîndu-se pînă la pămînt. Se zice că sînt mari băutori. Toţi bărbaţii de rang

[5] Raporturi sporadice chino-japoneze s-au verificat încă din sec. III î.e.n.

înalt au patru sau cinci soţii; ceilalţi, două sau trei. Femeile sînt credincioase şi nu sînt geloase. Furtul şi jaful sînt necunoscute. Femeile şi copiii celor care calcă legile sînt sustraşi cu forţa familiilor lor; iar cînd crima este gravă, familia vinovatului este suprimată. În timpul doliului membrii familiei postesc, plîng şi se tînguiesc, în timp ce prietenii vin la ei să cînte şi să danseze. Ei plătesc un om pe care-l numesc «paznicul doliului». Acestuia nu îi este îngăduit să se pieptene, să se spele, să mănînce carne sau să se apropie de femei. Cînd cei bogaţi sînt loviţi de boală sau de vreo nenorocire, ei socotesc că de vină e «paznicul doliului» care nu şi-a respectat îndatoririle, şi îl omoară" (*ap.* G. B. Sansom).

Societatea japoneză era în primele timpuri constituită în clanuri, comunităţi de familii avînd un strămoş comun şi venerînd zeul tutelar al clanului. Paralel cu clanurile, alte comunităţi formau corporaţiile (de agricultori, ţesători, pescari, olari, ghicitori, ş.a.m.d.), care uneori erau independente de clan şi egalîndu-l în importanţă. Clanul cel mai puternic era clanul imperial. Căpetenia acestui clan însă nu guverna direct, ci prin intermediul altor căpetenii de clanuri — care deţineau, ereditar, diferite funcţii înalte, administrative, sacerdotale sau militare. Urma mica nobilime, oameni liberi care aveau dreptul să aibă un nume de familie (ceea ce nu puteau avea membrii corporaţiilor sau sclavii). După agricultori şi membrii celorlalte comunităţi profesionale, pe ultimul loc se aflau sclavii, puţin numeroşi (aproximativ 1,5% din populaţie), în majoritatea lor provenind din prizonierii de război.

Împăratul — „Stăpînul Suprem" — se proclama descendent din zeiţa-Soare Amaterasu[6] şi ca atare era şi şeful suprem al cultului. Pe aceste considerente de prestigiu îi recunoşteau şi celelalte clanuri supremaţia şi autoritatea. O autoritate dealtminteri limitată, dar — în principiu — niciodată contestată. Ceea ce urmăreau marile familii în anumite momente ale istoriei Japoniei era, nu să-l înlăture pe „Fiul Cerului", ci să-l domine, să-i îngrădească şi să-i controleze puterea. Ca urmare, spre a-şi consolida poziţia „Împăratul Ceresc" căuta să-şi sporească tezaurul personal cît mai mult, cu venituri provenite din tribut, din comerţ şi din monopolul asupra produselor diferitelor corporaţii care erau ataşate Casei imperiale[7].

Nobilimea se împărţea în categoria celor care pretindeau că descind din zei şi împăraţi (*kughé*), şi aristocraţia militară a seniorilor feudali (*daimyo*), bogaţi şi puternici, dar dispreţuiti de cei dintîi ca „parveniţi". În diferite epoci — şi pînă în zilele noastre — aceştia din urmă deţineau cele mai importante funcţii în stat. Un *daimyo* era asistat în toate ocaziile de samurai, războinicii pe care el îi întreţinea în castelul său. Pregătirea lor militară şi funcţiile pe care le deţineau, codul onoarei şi al devotamentului absolut pentru seniorul lor sau pentru împărat îi apropie pe samurai de cavalerii europeni din Evul Mediu — dar cu deosebirea, în primul rînd, că din codul

[6] Originea divină a împăratului era pentru japonezi o dogmă necontroversată de nimeni (cf. B. H. Chamberlain); de unde, titlurile — de origine chineză — care i se dau: „Fiul Cerului", „Împăratul Ceresc", „Stăpînul Suprem". Japonezii îl numesc *tennô*. Termenul-epitet *mikado* folosit de europeni (iar de japonezi, numai în poezii şi în ocazii solemne excepţionale) derivă din *mikoto* („august") — titlu de onoare pe care vechii japonezi îl dădeau zeilor şi primilor împăraţi.

[7] Potrivit tradiţiei, originea familiei imperiale nipone datează din anul 600 î.e.n.; în realitate, vechimea ei nu trece dincolo de anul 400 e.n. În orice caz, este cea mai veche familie domnitoare din lume.

samurailor lipsea atît articolul idealului religios, cît şi cel al galanteriei. Inaptă pentru o activitate civilă, ameninţată de mizerie, categoria samurailor cînd nu a mai trebuit să lupte a devenit total anacronică după prăbuşirea regimului feudal (1868).

În perioada Tokugawa (1603-1868) s-au stabilit cu precizie ierarhia şi organizarea societăţii feudale. Marii proprietari *daimyo* erau în număr de 226, împărţiţi în trei clase. Samuraii — o jumătate de milion, către sfîrşitul perioadei — depindeau o parte de shogun, alta de un *daimyo*. Nu puteau să-şi schimbe reşedinţa, nici să se căsătorească cu cine voiau. Urmau celei trei clase „inferioare" — agricultorii, negustorii şi meşteşugarii (împreună cu cei de alte profesiuni). După ei, veneau oamenii dispreţuiţi şi cu care ceilalţi nu puteau contracta căsătorii; erau cei ce practicau ocupaţii „impure": măcelarii, tăbăcarii, gunoierii, groparii, ş.a. Pe ultima treaptă erau „neoamenii" — cerşetorii — care însă, spre deosebire de categoria precedentă a celor „impuri", nu erau condamnaţi să rămînă din tată-n fiu „neoameni". Puteau lucra dacă erau angajaţi de cei aparţinînd uneia din cele trei clase „inferioare".

AGRICULTURA. MEŞTEŞUGURILE. COMERŢUL

În economia vechii Japonii agricultura deţinea un loc cu atît mai important cu cît suprafaţa cultivabilă a ţării era extrem de redusă. Probabil că acesta era şi motivul pentru care, în ierarhia socială a îndelungatei perioade feudale, ţăranul ocupa imediat locul după aristocraţia rurală şi samurai, înaintea meşteşugarilor şi a negustorilor.

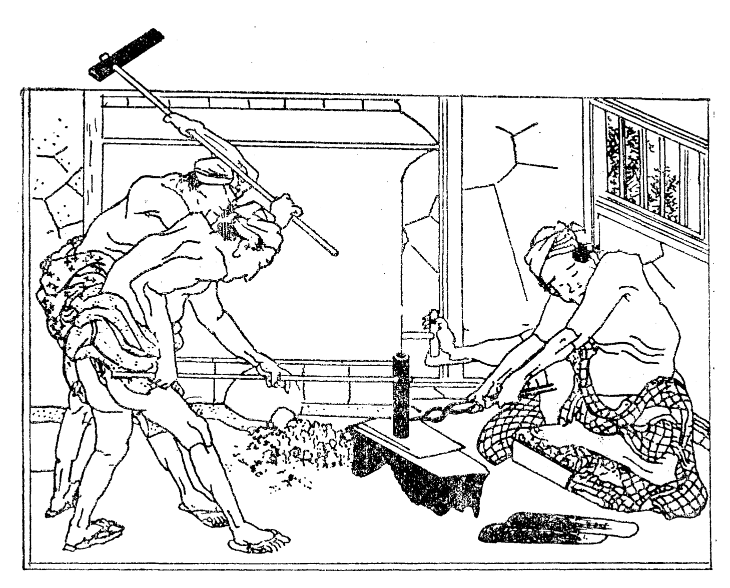
Cerealele cultivate erau în număr (stabilit) de cinci: orez, grîu, orz, mei şi fasole. Pînă în secolul al XV-lea orezul era pentru ţăran un aliment

Culegători de orez. Xilografie de Moronobu (1684)

consumat numai la marile ocazii; după care, a devenit aliment de bază[8]. Dar desele calamităţi naturale — în primul rînd seceta sau ploile prea abundente — creau mari dezechilibre economice şi numeroase victime ale foametei. În 1259, numai în oraşul Kyoto au fost peste 43 300 de morţi de foame.

[8] În sec XVI erau cultivate în Japonia 12 varietăţi de grîu, tot atîtea de orz şi 96 de soiuri de orez.

Fierari japonezi. După o stampă de Hokusai

Meşteşugurile, care se transmiteau din tată-n fiu, erau practicate ca apanaj al unei familii, iar nu neapărat în cadrul unei corporaţii. Între acestea, cum în Japonia materia primă cea mai mult folosită era lemnul, un loc important îl deţineau tăietorii de pădure, dulgherii, tîmplarii şi cei ce se dedicau producţiei casnice a hîrtiei. Tradiţia atribuie importarea hîrtiei pentru prima dată în Japonia unui călugăr coreean, în anul 610; dar se pare că hîrtia era produsă aici încă dinainte. În principal, se fabrica (fiecare regiune dezvoltîndu-şi tehnica sa proprie) din scoarţa unor specii de duzi, fiartă, spălată, tratată cu potasiu extras din cenuşă şi cu clei vegetal. Tăierea scoarţei în lungul fibrelor şi îmbinarea lor într-un anumit fel dădea hîrtiei o deosebită frumuseţe şi rezistenţă. De unde, nenumăratele întrebuinţări pe care le găsea hîrtia în Japonia: din hîrtie se confecţionau paravane, pereţi despărţitori glisanţi, lanterne, batiste; tratată spre a deveni translucidă ţinea loc de geam, garderobe, umbrele, mantale impermeabile, perne, tapete, ambalaje ultrarezistente, sfori şi frînghii, etc.

Una din cele mai vechi corporaţii din Japonia era cea a artizanilor de lacuri, — a căror tehnică extrem de complicată a ajuns să realizeze aici, graţie unei uimitoare abilităţi manuale, adevărate opere de artă, în concurenţă cu cele chinezeşti. — Meşteşugarii metalurgişti s-au ilustrat în mod deosebit începînd din secolul al XII-lea, în fabricarea săbiilor, precum şi în turnatul unor gigantice statui de bronz: cea din Kamakura, realizată în anul 1252, are o înălţime de aproape 15 metri ! — Dintre meşteşugurile cele mai caracteristice civilizaţiei japoneze şi duse la culmi neîntrecute de nici un alt popor trebuie amintite în special cel al ţesutului mătasei, cel al broderiilor de extremă fineţe, cel al confecţionării evantaielor[9], şi — de cea mai mare importanţă

[9] Evantaiul este menţionat în cele mai vechi anale ale Japoniei (din sec. VIII). Japonezii au inventat evantaiul pliant, pe care apoi l-au adoptat şi chinezii în epoca Ming (1368-1644).

domestică în viața de toate zilele — al lucrării diverselor specii de bambus. Din bambus — ai cărui muguri fragezi erau un aliment excelent, foarte răspîndit și ieftin, — se făceau șarpante ușoare la case, conducte de apă, storuri, bastoane, scaune și mese, scări, arcuri și săgeți, pălării, baraje, submarine pentru pescuit, garduri și uși, parchete, lăzi și cutii, bețe servind drept furculițe, frigări, colivii pentru păsări, năvoade, cercuri de butoaie, cuie, site, obloane și jaluzele, polonice, flaute și trompete, evantaie și vaze de flori, piepteni, jucării, sandale, învelitoare impermeabile, cabluri pentru bacuri, poduri peste pîraie, etc., etc.

Cele șapte secole de regim feudal[10] au impus sistemul unei economii închise, împiedicînd considerabil dezvoltarea comerțului. Alte impedimente în acest sens mai erau și legile, dispozițiile și numeroasele interdicții vexatorii, monopolurile, privilegiile unor corporații, lipsa drumurilor și a podurilor, bandele de tîlhari, barierele pe care fiecare *daimyo* le impunea pe domeniul său; și — mai grav decît celelalte cauze — edictul din 1637, care, interzicînd timp de aproape trei secole ieșirea din țară a japonezilor, limita enorm activitatea comerțului maritim.

Comerțul interior era activ — mai ales pînă în 1637. Asociațiile de negustori se puneau sub protecția — dealtfel bine remunerată — a marilor lor clienți. Marile temple, mănăstirile și nobilii feudali posedau porturi întregi. Din aceste porturi, navele mici (putînd însă transporta pînă la 100 de oameni), construite din lemn de camfor care nu putrezea, atingeau coastele Coreei și ale Chinei; în timp ce navele mai mari — cu pînă la 300 de persoane la bord — cabotau de-a lungul coastelor japoneze.

Exportul japonez consta în principal din aur, argint și perle, lemn de pin și cedru, obiecte de artă și artizanat. Foarte căutate erau armurile și armele japoneze, mai ales săbiile artistic lucrate. La întoarcere navele aduceau cai și oi (rarități în Japonia), piei de tigru și de panteră, ceai, parfumuri și leacuri, țesături de mătase și lemn de santal, porțelanuri și jaduri, picturi și cărți, precum și — în mari cantități — monede de aramă[11]. Astfel că, în momentul cînd primii europeni, negustorii portughezi, au debarcat în Japonia, au găsit aici parteneri versați.

RĂZBOINICII SAMURAI

Vorbind despre viața și civilizația japoneză, despre o societate militaristă într-un asemenea grad, nu poate fi omis capitolul despre războinici și războaie — atît de numeroase în istoria țării, războaie fie interne, fie duse în exterior[12].

La începutul perioadei feudale (sec. XII) războinicii provenind din rîndurile țăranilor erau puțini. Șefii lor, samuraii, erau stăpînii satelor respec-

[10] Cele dintîi forme statale de tip feudal au apărut aici în sec. IV e.n.; pentru ca în secolele VII—VIII relațiile feudale să devină forma economico-socială dominantă în Japonia.

[11] Căci primele monede bătute în Japonia datează abia din 1587.

[12] Războaie soldate cu victorii — contra Chinei (1895), a Rusiei (1904), a Coreei pe care au și anexat-o (1910), sau contra Germaniei, a cărei bază navală din Tsing-Tao japonezii au distrus-o în 1914.

tive şi vasalii direcţi ai shogunului. Două secole mai tîrziu, samuraii erau exclusiv şefi militari, fie ai guvernului shogunal, fie ai curţii imperiale. Sub comanda lor se aflau luptătorii călări şi pedestraşii, desculţi, — aceştia devenind corp important de infanterie[13] numai după introducerea archebuzei şi a armelor de foc de către portughezi, în 1543.

Ca vasali, samuraii datorau suzeranului lor fidelitate necondiţionată şi asistenţă militară imediată; după care, fireşte, erau numaidecît larg recompensaţi. Codul războinicului (în practică, nu totdeauna respectat) mai exalta şi ideea de onoare, de respect faţă de cuvîntul dat, de sacrificiu pentru suzeran, şi de dispreţ total faţă de moarte. Mulţi samurai îşi sfîrşeau viaţa în mănăstiri, deşi codul lor ignora idealul religios sau cel al curteniei. Esenţa codului războinicilor rămînea sensul datoriei. Spre a evita umilinţa captivităţii, iar mai tîrziu spre a demonstra credinţa faţă de stăpîn, sau spre a protesta contra conduitei nedrepte a unui superior direct, în secolul al XIII-lea sau al XIV-lea a apărut obiceiul numit vulgar *harakiri* (ceea ce înseamnă: „a-ţi spinteca burta“), sau cu un cuvînt mai elegant, derivat din chineză *seppuku*. Act voluntar în situaţiile indicate mai sus, acest mod de sinucidere devenea obligatoriu cînd, ca o favoare ce li se făcea samurailor, aceştia erau condamnaţi la moarte[14].

Samuraii cei mai bogaţi posedau reşedinţe vaste, putîndu-i adăposti şi pe vasalii lor, şi pe războinici. Fortăreţele erau construcţii provizorii; abia în secolul al XVI-lea s-au construit castele fortificate din piatră, asemănătoare ca stil celor europene. În război, samuraiul — călărind un cal încărcat cu harnaşamente grele şi cît mai somptuoase — purta o armură făcută din plăci de fier articulate, coifuri de fier bogat decorate, încălţăminte din piele de urs, un arc mare şi tolba cu săgeţi, iar la brîu un pumnal şi una sau două săbii. Nu puteau lipsi din echipamentul unui samurai un steag şi un evantai de care samuraiul se servea pentru ca gesturile lui să apară cît mai marţiale cînd da ordine trupei. Luptătorii simpli (*bushi*) erau echipaţi mai uşor, desculţi sau cu sandale uşoare de papură, purtau pantaloni scurţi şi jambiere groase de cînepă şi piele, o halebardă lungă şi o sabie (unii mai aveau şi arc şi săgeţi); în fine, un scut de lemn, mare şi foarte greu. De la pomposul comandant extrem de luxos echipat şi pînă la pedestraşul desculţ şi înarmat cu ce găsea, echipamentul şi armamentul unei armate japoneze erau cît se poate de variate.

Pînă la invazia (respinsă de japonezi) a mongolilor, din 1274, războiul era conceput de japonezi ca o ocazie pentru a-şi dovedi bravura personală. Înainte de începerea luptei samuraiul cel mai curajos provoca la luptă singulară un războinic — de rang cît mai înalt — din tabăra adversă. Apoi idealul războinicului a degenerat lamentabil. Au început să se folosească spioni, săgeţi otrăvite şi tortura prizonierilor. Războiul s-a transformat într-o oribilă vînătoare de capete: cel care aducea mai multe capete tăiate avea cele mai mari şanse de recompensă. Adeseori, în caz de înfrîngere aveau loc sinucideri colective; şefii de clan obligau la acest act disperat sute de războinici, vasali şi

[13] Înainte de a porni la luptă războinicii se parfumau, se machiau (pentru ca duşmanul, în caz că îi va decapita, să nu-şi rîdă de ţinuta lor „nedemnă“) şi îşi înnegreau dinţii: un obicei care a fost abandonat abia în 1870.

[14] În epoca modernă, pentru reuşita acestui spectaculos act de curaj — totdeauna deosebit de apreciat de japonezi — sinucigaşul era asistat de un prieten care urma să-l decapiteze numaidecît.

servitori. În unele cazuri, spre a fi de exemplu urmaşilor, sinuciderile erau spectaculare. Prizonierului de rang înalt i se permitea să compună un poem de adio — care apoi era trimis ca amintire familiei lui, împreună cu capul sau cu cenuşa prizonierului. O ceremonie religioasă era oficiată în cinstea celor căzuţi în luptă. Familia samuraiului căzut îi înscria numele pe o tăbliţă, păstrată apoi pe altarul casei; iar în grădină, sub o piatră de mormînt, în locul corpului său rămas pierdut pe cîmpul de luptă îngropau o şuviţă de păr sau un obiect drag ce aparţinuse eroului.

DREPTUL ŞI INSTANŢELE JUDECĂTOREŞTI

În Japonia epocii prefeudale normele de drept cutumiar erau diferite de la o regiune la alta. În general, şeful familiei era acela care îşi judeca şi sancţiona membrii familiei şi servitorii. Cînd lipseau dovezi sau martori, o preoteasă-ghicitoare căzînd în transă stabilea „adevărul".

Începînd din secolul al XIII-lea, cel care judeca toate cauzele era samuraiul local, potrivit unor norme stabilite de guvernul shogunal. (Printre cele dintîi norme sînt cele emanate în 1232). Pedepsele erau în funcţie nu numai de gravitatea delictului, ci şi de poziţia socială a vinovatului: cu cît această poziţie era mai înaltă cu atît pedeapsa era mai severă. Într-adevăr, acest criteriu surprinde; dar este caracteristic pentru mentalitatea japoneză aristocratică[15].

La Kamakura, pe lîngă sediul guvernului civil shogunal funcţionau două instanţe judiciare (una de procedură civilă, alta de procedură penală) pentru cauzele în care erau implicaţi nobilii sau samuraii. Oamenii de rînd erau judecaţi de seniorul local. Condamnaţii pentru delicte mai uşoare erau scoşi pentru o perioadă de timp din rîndurile comunităţii şi nimeni nu-i ajuta şi nici chiar nu le vorbea. Pentru motive mai grave vinovaţii erau excluşi de la orice drepturi civile; dispreţuiţi de toţi, izolaţi în cartiere speciale alături de leproşi, siliţi la ocupaţiile cele mai „impure", reduşi la starea de cerşetori, rămîneau în cea mai neagră mizerie. Nu lipseau, fireşte, nici pedepsele cele mai grele, torturile sau spînzurătoarea.

S-au alcătuit încă prin anul 689 coduri de legi după modelul celor chinezeşti, dar care s-au pierdut. S-a pierdut şi cel din 701 — cod care cuprindea norme penale, civile, constituţionale, administrative, etc. — care a rămas la baza vechiului drept japonez şi care poate fi parţial reconstituit din comentariile posterioare (din 834, din 880, etc.). După crearea statului feudal legislaţia cunoaşte trei etape: a capitularelor (1192-1477), a legilor prin care marii nobili *daimyo* îşi administrează singuri feudele (1477-1615) şi, după restabilirea autorităţii shogunale, a celor două faimoase coduri, unul pentru uzul nobilimii militare, altul pentru al celei de la curte. După Restaurare (1868) au fost elaborate noi coduri (avînd ca modele pe cel francez şi cel german) cu ajutorul unor experţi străini.

[15] De pildă, cînd un om simplu comitea un delict grav (furt, adulter, calomnie, etc.) era însemnat cu fierul roşu; dar dacă acelaşi delict era comis de un samurai, acesta putea fi condamnat chiar la exil şi la confiscarea întregii averi.

ALIMENTAŢIA. ÎMBRĂCĂMINTEA

Baza alimentaţiei — care varia, evident, după regiuni, epoci, situaţia economică şi clasa socială a respectivului japonez — era orzul, meiul şi, în mare cantitate, bobul. Orezul a înlocuit pîinea — dar numai începînd din sec. XV. La acestea se adăuga o bogată gamă de zarzavaturi[16].

Carnea, interzisă de prescripţiile buddhiste, se consuma totuşi, mai ales carnea de vînat (cerb, mistreţ, iepure, viezure, capră sălbatică), inclusiv păsări — de la prepeliţe, sitari, vrăbii sau fazani, pînă la şoimi, berze şi gîşte sălbatice. Zonele de coastă ofereau din abundenţă o imensă varietate de peşti, crústacee şi alge marine. Animalele domestice aveau un rol neînsemnat în alimentaţie; boul şi oaia, extrem de rare în Japonia, au apărut foarte tîrziu; iar porcul, abia în secolul trecut. Se consumau mult ouă; în schimb japonezii nu foloseau în alimentaţia lor grăsimea, uleiul, laptele, untul sau brînza.

Fructele nu erau considerate o hrană. Zmeura, coacăza sau murele — de pildă — erau necunoscute. Mărul, părul sau piersicul au început să fie plantaţi în Japonia abia la sfîrşitul secolului trecut. Dudul japonez nu dă fructe. Varietăţile existente de prun şi cais dădeau un fruct de o calitate cu totul inferioară; cireşul sălbatic era cultivat numai pentru flori. Foarte rare erau smochinul şi viţa de vie; se cultivau în schimb portocalul şi pepenele galben. Vechea Japonie nu cunoştea nici vinul, nici berea, nici cafeaua. Băutura cea mai răspîndită a fost dintotdeauna *saké*, obţinută prin distilarea orezului fermentat şi avînd o tărie de 10-14° (dar putînd ajunge, prin distilare repetată, pînă la 50°).

Zahărul, importat din China începînd din sec. VIII, era socotit la început un medicament. Ceaiul, adus din aceeaşi ţară în anul 1187, a devenit peste trei secole de uz curent la toate nivelurile sociale, băut fără zahăr, rece şi în ceşti minuscule. — În Japonia consumul ceremonial al ceaiului[17] a cunoscut o primă fază, medico-religioasă. Preoţii buddhişti din secta Zen obişnuiau să bea ceaiul spre a-i ţine trezi în timpul meditaţiilor lor nocturne. În primii ani ai sec. XIII un preot buddhist scrie un tratat *Despre efectul salutar al ceaiului* — care „reglementează funcţia celor cinci viscere şi alungă spiritele rele". În timpul ceremoniei religioase care consta în pregătitul şi băutul ceaiului — după anumite reguli — credincioşii aduceau un prinos de adoraţie străbunilor, în sunet de tobe şi fum de tămîie.

În a doua fază — începută prin 1330 — nobilii *daimyo* obişnuiau să se reunească, într-o ambianţă de lux rafinat, să servească o masă compusă numai din rarităţi şi, la sfîrşit, să se retragă într-o mică încăpere (în „sala de ceai" — care datează deci din această epocă), unde aristocraticul divertisment consta în a gusta şi a ghici nuanţa băuturii, încercînd să distingă între 70-100 de varietăţi de ceai. În 1594 începe a treia fază: ceremonia ceaiului — practicată şi azi — este acum codificată riguros, elaborîndu-se totodată doctrina ado-

[16] Peste 50 de specii de leguminoase, cu numeroase varietăţi: 24 de cartofi, 16 de napi, 14 de castraveţi, 12 de vinete, etc.

[17] Bine cunoscută în Europa şi America este celebra *Carte a ceaiului*, a lui Okakura Kakuzo (1862-1913).

rării simplităţii şi frumosului vechii arte naţionale. Ceremonia respecta o etichetă foarte complicată, în care tot ritualul era minuţios stabilit: spălatul mîinilor, curăţatul şi aranjamentul camerei, felul anumit de a suna clopoţelul, forma cutiei de ceai şi a vasului de ars parfumuri, aranjatul florilor din vasul care stătea alături de *kakemono*, intrarea în casă şi ieşirea apoi în grădină a invitaţilor...

Unul din elementele tradiţiei japoneze cel mai consecvent păstrat pînă azi (dar numai în casă, sau în anumite ocazii) este costumul.

Omul din popor purta un pantalon strîns deasupra pulpei, o bluză, o vestă largă strînsă la gît, — totul de culoare închisă roşie, indigo sau violet. Cînd nu umbla cu capul gol — ceea ce era regula — purta o pălărie neagră asemenea unei scufii de noapte; iar în picioare (dar de obicei umbla desculţ), sandale de pai sau, pe vreme de ploaie, un fel de saboţi de lemn fixaţi — drept talpă — pe două plăci transversale. Se purtau şi umbrele de hîrtie sau de pînză, impermeabilizate cu ulei. Femeile îmbrăcau un simplu kimono cu mîneci scurte, strîns la mijloc cu un cordon îngust, şi un şorţ. Vara, la munca cîmpului, ţărăncile lucrau cu bustul gol.

Nobilii şi funcţionarii imperiali erau obligaţi să ţină seama de o anumită etichetă; mai ales în epoca Heian (sec. VIII—XII), cînd luxul în îmbrăcăminte a atins culmea. În mediul aristocratic se purta o haină foarte largă, cu mîneci atît de largi încît, cînd cel ce o purta sta cu braţele încrucişate, pulpanele mînecilor îi ajungeau pînă la genunchi; pantaloni atît de largi încît păreau o fustă; iar pe cap, o bonetă neagră, de hîrtie lăcuită sau de tifon, legată sub bărbie cu o panglică de mătase. Forma şi culoarea veşmîntului variau după rangul persoanei. Nobilii de la curtea imperială purtau veşminte cu atît mai lungi, chiar tîrîndu-le pe pămînt, cu cît erau de rang mai înalt; rang pe care îl indicau în primul rînd prin forma pălăriei, de care atîrna la spate un fel de tub de lemn prin care era trecut smocul lung de păr din creştet. — Din sec. XVI începe să se poarte tot mai mult kimonoul, din mătase, bumbac sau pînză, şi niciodată dintr-o singură culoare. Oamenii maturi preferau tonalităţile de albastru, gri sau brun, în timp ce tinerii, culori mai vii. Kimonoul era simplu, dublat sau vătuit — după anotimp. Era un semn de mare eleganţă să îmbraci mai multe kimonouri unul peste altul. La ceremonii, peste kimono se purta o haină de mătase transparentă, lungă pînă sub genunchi; iar la marile ceremonii, un fel de pantalon foarte larg, în care intra kimonoul, strîns pe talie cu două cordoane, legate în faţă.

Foarte complicat era costumul femeii: kimonouri multiple, pînă la 20, îmbrăcate unul peste altul; pantaloni lungi tîrîndu-se pe jos, un cordon lat ajungînd pînă sub sîni şi legat la spate, în diferite feluri — potrivit vîrstei femeii şi poziţiei sale sociale, — totul în culori acordate cu florile dominante ale anotimpului respectiv.

În casă se intra fără încălţăminte, numai în şosete de bumbac sau de mătase. Noaptea, atît femeile cît şi bărbaţii dormeau îmbrăcaţi ca în timpul zilei, scoţîndu-şi doar pantalonii şi veşmintele mai groase. O atenţie excepţională acordau femeile coafurii. Pieptenii şi acele de păr erau singurele lor bijuterii sau podoabe. Se întrebuinţau batiste de hîrtie subţire, care după o primă întrebuinţare se aruncau. Femeile, la fel ca bărbaţii din înalta societate, se pudrau şi se machiau, căutînd să-şi facă faţa cît mai palidă; îşi dădeau cu roşu pe buze şi pe unghii, îşi depilau sprîncenele şi, asemenea războinicilor, îşi înnegreau faţa după ce se căsătoreau, cu un preparat pe bază de acetat de

fier. Bărbaţii purtau barbă şi mustaţă, cu excepţia militarilor, care îşi rădeau capul, lăsîndu-şi doar o coadă, adunată coc pe creştet, — modă generalizată apoi şi adoptată de toţi bărbaţii, pînă în 1868. Notorie este, în sfîrşit, extrema grijă, din cele mai vechi timpuri, a japonezilor pentru igienă: băi aproape zilnic, calde, reci, băi de aburi, fie acasă, fie la băile publice (azi în număr de peste 12 000, numai în Tokyo).

Întrucîtva tot dintr-un motiv de igienă s-a menţinut şi vechiul obicei — şi ca semn de respect — de a nu prezenta unei persoane un obiect ţinîndu-l direct în mînă, ci pe un evantai, sau pe palmele acoperite cu mînecile hainei...

LOCUINŢA

Natura geografică a ţării, configuraţia terenului, clima, condiţiile seismice, materialul de construcţie disponibil — dar şi însuşi caracterul, gustul, ideile, geniul naţional nipon — au condiţionat şi felul cu totul original al locuinţei japonezilor.

Pînă în secolul trecut, toate casele erau din lemn. Ţara era — şi este încă — supusă foarte frecventelor cutremure, clima era foarte variabilă, materialul la dispoziţie din belşug era lemnul. Casa deci trebuia să fie cît mai simplă, mai uşoară, mai elastică, mai rezistentă; cu acoperişul de şindrilă sau de paie, mult ieşit înafară, spre a o proteja atît contra ploilor, cît şi contra soarelui puternic. La sate, casa ţăranului era o simplă baracă de lemn sau o colibă făcută din crengi şi acoperită cu un strat de lut; cu pămînt pe jos, cu încăperi despărţite prin lese de bambus sau împletituri de trestie, cu o vatră imediat la intrare; iar în fund, o altă încăpere în care dormea familia: pe paie şi pe rogojini, fără acoperitoare.

La oraş, casele populare nu difereau prea mult de cele mijlocii de la sat: pereţii din împletituri de trestie sau din uluci de bambus, uneori acoperiţi cu un strat mai gros de lut. Casa avea mai multe încăperi, dintre care cea principală cu duşumea. Alte case aveau acoperişul de şindrilă în dublă pantă, în faţă cu un şanţ de scurgere a apelor de ploaie şi cu o mică grădină. Casele nobililor şi în general ale celor bogaţi aveau o grădină mare în faţă, eventual cu un lac alimentat de un firicel de apă derivat dintr-un rîu din apropiere. Acoperişul era imens (stabilitatea casei era asigurată de greutatea acoperişului), foarte mult ieşind înafară, acoperind şi o verandă ce înconjura de jur-împrejur casa. Acoperişul era susţinut de stîlpi groşi de lemn natural şi de console suprapuse, într-o îmbinare extrem de complicată şi de ingenioasă. Stîlpii erau aşezaţi pe lespezi de piatră. Fundaţie nu exista, casa sta direct pe sol, la suprafaţă; în pămînt intrau numai stîlpii de susţinere. Podeaua întregii case, planşeul de scîndură, se înălţa cam la un metru deasupra solului. Pereţi exteriori propriu-zişi, purtători, pereţi ficşi, pereţi continui, nu existau; în locul lor, un strat mai gros de mortar, de ipsos sau de lut era aplicat pe şipcile de bambus puse una lîngă alta.

Interiorul tipic al unei case japoneze era (şi este şi azi) de o extremă simplitate chiar la nivelul social cel mai înalt şi de un gust artistic foarte rafinat. În timpul nopţii, casa „se compunea“ (sau „se completa“) cu ajutorul unor panouri pline, de lemn, în chip de pereţi interiori, alunecînd în şanţuri ingus-

te, asemenea uşilor glisante de la noi; dimineaţa, pereţii-panouri se scoteau şi se aşezau într-o mică încăpere de alături, într-un fel de dulapuri. Vara, toată casa rămînea deschisă, în permanenţă; şasiurile glisante, încadrînd „pereţii" din hîrtie groasă translucidă, decorată sau pictată, înlocuiau panourile de lemn. În interior, aceste şasiuri glisante de hîrtie „compuneau" — după voie — camerele[18]. Podeaua era acoperită cu rogojini groase făcute din pai de orez, aşezate una lîngă alta, fără a se lăsa distanţe între ele, şi avînd dimensiuni fixe (91 pe 182 cm). Fiecare locuinţă nobilă avea în încăperea cea mai frumoasă şi în care erau primiţi oaspeţii, *tokonoma*: un fel de nişă, largă de 2—3 m, adîncă de 1 m şi înălţată la 15 cm de la nivelul duşumelei. În această *tokonoma* se atîrna pe peretele frontal o pictură — una singură şi mereu schimbată după anotimp sau după lumina zilei — sub care era aşezat un obiect de artă şi (sau) un vas cu flori, aranjate într-o rafinată compoziţie de *ikebana*[19]. *Tokonoma* — în care erau expuse şi tăbliţele cu numele strămoşilor — era totodată şi un fel de altar domestic.

Contemplarea florilor şi arta compoziţiei florale nu sînt pentru japonez un simplu act estetic; ci ţin de concepţia sa despre viaţă, potrivit căreia floarea repetă miracolul naturii, reproduce armonia Universului, reflectînd însuşi drumul existenţei omului, nevoia lui de linişte şi de echilibru interior. — Arta *ikebana* se deosebeşte, prin urmare, de felul european de aranjament al florilor în vaze şi de sensurile pe care le implică acest aranjament. Florile expuse trebuie să fie foarte puţine ca număr (de obicei, cel mult trei), pentru că florile în mare cantitate ascund şi chiar anulează personalitatea şi frumuseţea florii în sine. Vazele folosite trebuie să fie cît mai simple ca formă, de o singură culoare, fără nici un decor, — tocmai pentru ca atenţia privitorului să se concentreze asupra florilor, pentru a se valorifica din plin eleganţa şi armonia compoziţiei florale. Apoi, această compoziţie foloseşte şi ramuri verzi sau uscate, frunze diferite, rădăcini, arbuşti, licheni, etc., adăugînd eventual şi pietricele sau scoici — pentru ca impresia de „natură" şi de „natural" să fie cît mai complexă şi mai completă. Un alt principiu de bază în arta *ikebana* este asimetria — căci japonezii consideră că o aranjare simetrică şi regulată a florilor este monotonă, banală şi lipsită de eleganţă. Fiecare din elementele compoziţiei (floarea, frunza, ramul, etc.) trebuie să aibă o altă lungime şi să fie dispuse în direcţii diferite. — Bineînţeles că toate aceste norme au anumite sensuri simbolice; şi numai necunoscînd, neînţelegînd aceste sensuri un european poate rămîne la impresia falsă că s-ar afla în faţa unui artificiu de rafinament estetizant.

Casa japoneză n-avea mobile fixe; nici paturi, nici mese, nici scaune, nici dulapuri. Mîncarea era servită pe măsuţe joase sau pe tăvi de lac; locul scaune-

[18] Pînă în sec. XV locul acestor şasiuri era ţinut de paravane pliante, verticale, montate pe picioare de lemn.

[19] La început, arta compoziţiei florale în vaze de interior purta numele de *kado* (= „calea florilor", calea ce duce la pace şi seninătate); apoi această artă a căpătat numele de *ikebana* — „floare vie". Alte şcoli şi stiluri, dintre cele mai importante, sînt *rikka, ciabana, şoka* şi *nageire*. Originile *ikebanei* se situează în sec. VI, cînd florile erau — într-un anumit fel aranjate — aduse ca ofrandă lui Buddha. În sec. VII s-a fondat prima şcoală *ikebana*. În secolele următoare au apărut numeroase adevărate tratate de *ikebana*; iar în 1536 arta aranjării florilor a fost codificată prin reguli precise. În 1966 numărul şcolilor trecuse de 130, — fiecare şcoală cu stilul ei şi cu maeştrii săi, cunoscuţi şi preţuiţi de japonezi la fel ca cei mai renumiţi pictori sau sculptori.

lor era ţinut de perne rotunde de pai. Se dormea pe saltele subţiri sau pe cuverturi groase, vătuite, care se aduceau seara şi se scoteau dimineaţa; iar în loc de dulapuri, obiectele erau ascunse în dosul unor panouri glisante. Pentru a fi asigurate contra eventualelor — şi, de fapt, frecventelor — incendii, toate obiectele de preţ erau păstrate în afara casei, într-un depozit cu pereţii de lut, material neinflamabil.

Un element esenţial al casei japonezului nobil sau bogat era grădina. Mai degrabă decît o anexă a casei, în realitate casa era cea care apărea ca o anexă a grădinii, în care casa se integra armonios. Grădina avea funcţia de a încorpora casa în natură. Încăperea cea mai frumoasă a casei trebuia să dea spre grădină, să aibă o deschidere permanentă spre peisaj — marea pasiune a japonezului. Grădina japoneză nu căuta să ordoneze, să modifice natura — ca grădina italiană sau cea franceză, — ci să o sugereze, să o reconstituie, să o reproducă, în modul cel mai firesc, să o re-creeze în miniatură. Artă naţională prin excelenţă, apărută în perioada Heian (secolele VIII—XII) — iar din sec. XV perfecţionată mereu de multe generaţii de artişti — grădina japoneză foloseşte toate elementele din natură: pomi mari şi arbuşti, plante şi flori, un lac, un pârîu şi o cascadă, poduri, pavilioane şi lanterne de piatră, pietre, stînci şi nisip sau pietriş; chiar şi animale — broaşte ţestoase, peşti, şopîrle, greieri ...[20].

Iar cine nu-şi putea permite să aibă o grădină reală, îşi făcea o grădină în miniatură: pe o tavă mare, aşezată în casă, sau pe verandă. — Totul într-o grădină japoneză este ordonat ca un tablou — şi fiecare element al grădinii ascunde un sens simbolic. — „O grădină japoneză este în acelaşi timp un loc de plimbare, un tablou de contemplat de pe veranda casei, suportul unei meditaţii, o rugăciune în sine însăşi. Nu este făcută spre a distrage privirea, ci spre a o obliga la o mai mică dispersare, spre a o îndrepta spre inima lucrurilor, spre inima omului" (L. Frédéric).

La fel ca arta — de asemenea saturată de simbolism — a aranjării florilor. O artă în care s-au afirmat numeroase şcoli şi stiluri, fiecare cu reguli precise — deasupra cărora însă şi comună tuturor rămîne regula fundamentală: de a evita monotonia simetriei şi de a dispune florile în modul cel mai simplu şi cel mai natural. Ca într-un peisaj.

CICLUL VIEŢII OMULUI

Cum se desfăşura ciclul vieţii japonezului de altădată — şi, în bună măsură, a celui de azi?

Mai întîi, naşterea unui copil era ţinută, un timp, în secret. Satul nu trebuia să afle evenimentul şi nimeni nu putea vizita lehuza, devenită „impură" prin actul naşterii. În timp ce femeia năştea, în faţa casei un călugăr-războinic — sau chiar tatăl copilului — făcea să vibreze coarda unui arc, spre a ţine la distanţă spiritele rele. A treia zi, i se dădea copilului un nume; după care, întrea-

[20] Nu lipseau nici arborii pitici (*bonsai*): într-o casă sau pe o terasă japoneză, plantat într-un vas, un arţar de 200 de ani sau un pin de 120 de ani era în aşa fel tratat de grădinarul expert încît să nu depăşească niciodată înălţimea de un metru !

ga familie îndeplinea ritualul „purificării". Timp de 30 de zile nu ieşeau din casă nici mama nici copilul — al cărui suflet, se credea, nu era încă bine fixat de corp. I se tăiau apoi copilului cîteva şuviţe de păr, se puneau într-o cutie şi se îngropau în sanctuarul satului, pentru a-l încredinţa astfel pe noul născut spiritelor protectoare. Naşterea de gemeni era o ruşine pentru părinţi. La naştere, copilul era considerat ca avînd vîrsta de un an, iar la începutul anului următor i se mai adăuga un an; încît un copil născut în ultima zi a anului, în ziua următoare avea deja doi ani!

O distracţie preferată a copiilor băieţi era să prindă libelule, iar a fetiţelor, să adune licurici. Copiii ţăranilor — întrucît şcoli săteşti nu existau — rămîneau acasă să-şi ajute părinţii. Ai războinicilor, purtau încă de mici o sabie de lemn şi deprindeau de timpuriu mînuirea arcului şi călăritul. În schimb fiii nobililor începeau şcoala la 7 ani, învăţînd scrierea japoneză şi chineză, şi — pe de rost — *sutre* buddhiste, poeme japoneze şi fragmente întinse din clasicii chinezi. Adesea înalta aristocraţie îşi trimitea copiii să fie educaţi şi instruiţi în mănăstiri. Ajunşi aici — unde rămîneau pînă la vîrsta majoratului — îşi rădeau sprîncenele, se machiau ca femeile şi serveau ca paji pe lîngă călugări (în Japonia medievală homosexualitatea era admisă şi frecventă). Programul de învăţămînt mai cuprindea şi studiul caligrafiei, al poeziei chineze, al muzicii şi al picturii, al etichetei şi felului de a recunoaşte diferitele varietăţi de ceai, de parfumuri sau de bulbi de iris... Copiii samurailor erau în general educaţi şi instruiţi — într-un mod sumar — în familie (adeseori însă şi în mănăstiri timp de 4 ani), în spiritul profesiunii şi eticii castei lor.

Vîrsta majoratului era fixată la 13 ani (pentru fiii samurailor, la 15). De acum încolo fetele nu se mai puteau juca împreună cu băieţii. Băieţilor, naşul le dădea — în cadrul unei ceremonii — un nume de bărbat, sau o poreclă; nume de familie aveau numai nobilii. Fiilor de samurai li se dăruia o sabie şi li se da dreptul de a se servi de ea. La vîrsta majoratului fetele din popor îşi înnegreau dinţii şi îşi legau părul în coc; fiicele aristocraţilor îşi rădeau sprîncenele, îşi căutau un soţ, sau — situaţia cea mai mult ambiţionată — făceau tot ce le sta în putinţă să ajungă să se numere printre concubinele imperiale.

Căsătoria era aranjată de părinţi, — dar la ţară aveau loc şi „căsătorii pe furate". Funcţiona de asemenea şi „căsătoria de probă". În familiile aristocratice poligamia era curentă (cel puţin în perioada secolelor IX—XIV); nobilul coabita liber cu fiecare soţie sau concubină, pe rînd. Samuraii care nu îşi puteau permite luxul de a întreţine mai multe soţii, întreţineau — pe faţă şi fără ca cineva să se scandalizeze de aceasta — măcar temporar o concubină ocazională. Ceremonia căsătoriei era simplă. Ritul esenţial consta în schimbul între miri a trei cupe de *saké*, din care fiecare bea pe rînd de cîte trei ori. În orice caz, căsătoria nu se considera consumată decît după naşterea primului copil. În caz că femeia era sterilă, soţul (chiar un ţăran) îşi putea lua, în mod liber, o concubină. Putea şi divorţa uşor (deşi divorţul era în genere detestat), putea şi să-şi repudieze pur şi simplu soţia (în care caz copiii rămîneau la tată). Soţia nobilului sau a samuraiului putea să se despartă de soţ nu prin divorţ, ci — cînd soţul nu era de acord — fugind şi adăpostindu-se într-o mănăstire; unde dacă rămînea trei ani era considerată în mod legal divorţată.

Situaţia femeii japoneze nu era deloc dintre cele mai ingrate. E adevărat că soţul avea dreptul să-şi bată soţia; dar dacă îi provoca o rană era pedepsit

aspru. În lumea aristocratică viaţa femeii, strict subordonată soţului, era foarte cenuşie. Dar în familiile samurailor femeia era respectată; ea conducea treburile casei, se ocupa de educaţia copiilor în spiritul castei respective, şi nu o dată se vorbeşte despre soţiile unor samurai care, mînuind şi ele arcul şi halebarda, luptau alături de soţ. La ţară — unde în luarea hotărîrilor celor mai importante vocea soţiei era ascultată — situaţia femeii era încă şi mai apropiată de poziţia soţului; mai ales cînd soţul ei era chiar el capul familiei.

Şi — capătul ciclului: moartea.

Începînd din secolul al XIV-lea s-a instituit obiceiul ca defunctului să i se dea un nume postum. În ajunul înmormîntării familia şi prietenii se adunau în casa decedatului, pentru priveghi, aducînd daruri şi flori. Se servea o cină frugală; după care, la lumina torţelor se duceau cu toţii la cimitir, unde defunctul era îngropat (sau ars) împreună cu obiectele la care ţinuse mai mult. Deasupra mormîntului se aşeza o grămadă de pietre şi se depuneau alimente pentru spiritele înfometate, spre a nu-i tulbura pe cei vii. Văduvele care nu voiau să se remărite îşi tăiau părul. Doliul — în timpul căruia se purtau veşminte deosebite, albe, şi era interzis să se mănînce carne — dura între 3 şi 400 de zile, în funcţie de gradul de rudenie cu decedatul. În legătură cu felul îmbrăcămintei şi cu hrana permisă în timpul doliului, prescripţii precise stabileau 21 de grade de rudenie.

Esenţial de reţinut este că niciodată moartea nu i-a îngrozit pe japonezi. Atît shintoismul — străvechea lor religie naţională — cît şi buddhismul îi învăţau că moartea nu era un rău în sine, că moartea nu făcea decît răul de a-i „pîngări" pe cei rămaşi în viaţă, şi care prin urmare trebuiau să îndeplinească imediat ritualul purificării. În sine, moartea însemna o firească şi binefăcătoare reintegrare în natură a defunctului — care, trecînd într-o (vagă) lume a morţii, devenea spirit, urmînd să-i protejeze pe cei vii. Dar numai dacă aceştia continuau să-l venereze.

TRADIŢII RELIGIOASE. SANCTUARELE

Japonezii n-au fost niciodată un popor cu adevărat religios. Au manifestat însă întotdeauna un ataşament puternic faţă de străvechile lor tradiţii religioase; iar dintre zei — în primul rînd de zeiţa Amaterasu[21]. Tradiţii care se îmbinau indestructibil, ca la nici un alt popor, cu tradiţiile naţionale. Ceea ce nu i-a împiedicat deloc pe japonezi să accepte, concomitent, două sau chiar mai multe doctrine religioase. În materie de religie, fără îndoială că japonezii au fost poporul cel mai tolerant. Dar acest fapt, pe de altă parte, nu i-a împiedicat de-a lungul întregii lor istorii să rămînă substanţial şi permanent ataşaţi în mod deosebit de religia lor naţională — shintoismul.

Cele mai vechi tradiţii religioase japoneze shintoiste sînt expuse în două opere cu conţinut istoric şi legendar, din sec. VIII e.n. (*Kojiki* şi *Nihonghi*). *Shinto* — cuvînt de origine chineză — înseamnă „calea zeilor". În realitate,

[21] Divinitate solară supremă, zeiţa luminii şi a fertilităţii. Suverană a Cerului, înconjurată de o curte, Amaterasu nu este însă o divinitate independentă. „În împrejurări importante, ea trebuie să ţină seama de consiliul zeilor, în care părerile divinităţilor Lunii şi stelelor, Pămîntului şi apelor, au o mare greutate" (J. Dehlmann). Este venerată şi azi în sanctuarul naţional din Isé, ca străbuna poporului japonee.

în centrul shintoismului stă cultul acelor *kami* care nu sînt propriu-zis zei, ci spirite, forţe, fenomene miraculoase, eroi mitici, strămoşi, personaje celebre din trecut, ş.a.m.d. Tot ce inspiră fie iubire, fie uluire, fie groază, fie o imensă admiraţie, poate deveni un *kami*. Numărul acestor *kami* era infinit. Erau divizaţi în două categorii, prima cuprindea personificări ale unor forţe naturale (soarele, focul, lumina, vîntul, ş.a.), divinizări ale unor vietăţi (în primul rînd vulpea), plante sau arbori, sau ale unor obiecte materiale (mări, nisip, fluvii, munţi, izvoare, lacuri, orezul ş.a.). Cea mai omniprezentă dintre aceste divinităţi era zeul orezului, care îşi avea altare în fiecare sat, chiar în fiecare casă. — Din a doua categorie făcea parte, mai întîi, Jimmu Tenno (= „împăratul"), descendent din zeiţa-Soare şi fondator al dinastiei imperiale — aceeaşi de două milenii. De unde, dogma — pînă azi nepusă în discuţie: împăratul, mikadoul este de orgine divină, este „Fiul Cerului" !

Shintoismul este deci o religie naturistă, animistă; dar care îmbină cultul naturii cu acela al spiritelor, cultul împăratului cu adorarea zeilor, cu venerarea strămoşilor (trăsătura cea mai caracteristică a shintoismului), a eroilor şi a oamenilor mari din trecutul ţării. „Preistoria casei imperiale se leagă strîns de mitul genezei zeilor" (J. Dahlmann); iar povestirile mitologice, cu amintirile istorice. Tocmai acest caracter care păstra într-un mod inextricabil şi cu egală pietate tradiţiile religioase şi tradiţiile istorice străvechi, i-a asigurat shintoismului permanenta vitalitate.

Cu toate că shintoismul nu este o religie, în înţelesul deplin al cuvîntului. Sau — este (probabil) cea mai schematică dintre religii: fără dogme şi fără a-şi idealiza zeii, fără o metafizică şi fără o morală bine articulată, fără a deosebi cu precizie între Bine şi Rău şi fără a face o distincţie limpede între viaţă şi moarte, sau între corp şi suflet (despre care n-aveau o idee clar definită), fără o viziune a „vieţii de după moarte", şi cu o cosmogonie şi o teogonie foarte reduse. În plus, cu forme de cult dintre cele mai primitive (rugăciuni şi purificarea cu apă), cu preoţi care serveau fiecare o altă divinitate; iar ca sanctuare avînd simple colibe. Sacerdoţiul nu presupunea o pregătire specifică: putea oficia un act de cult oricine, după ce îndeplinea purificarea rituală. Deşi ţara era permanent devastată de cutremure, un zeu răufăcător al cutremurelor nu exista. „Shintoismul era o religie de iubire şi de gratitudine, mai mult decît de frică" (Sansom).

Încît, cînd a apărut aici buddhismul (în sec. VI), cu o dogmatică amplă, o metafizică savantă, o morală dezvoltată, un cler învăţat, un cult fastuos, o literatură bogată, o artă religioasă impresionantă, — shintoismul n-avea cum să îi opună rezistenţă. Japonia a acceptat imediat buddhismul — cu aceeaşi disponibilitate cu care a acceptat şi confucianismul, şi daoismul, şi creştinismul, — promovîndu-l chiar ca religie de stat. Shintoismul, acceptînd fuziunea cu buddhismul[22], şi-a transformat propriii săi zei în încarnări ale lui Buddha, şi-a combinat ritualul cu cel buddhist, s-a arătat cît se poate de tolerant cu numeroasele secte buddhiste; dar n-a renunţat şi n-a încetat nici un moment să-şi venereze şi să-şi propage propriile sale tradiţii istorice şi legendele sale naţionale. În felul acesta, nu numai că a supravieţuit pînă azi buddhismului; ci chiar şi-a reluat prestigiul, influenţa şi locul de religie naţională, de stat, după restauraţia Meiji din 1868.

[22] Această perioadă de fuzionare a durat nu mai puţin de 1100 de ani, dînd naştere la nu mai puţin de 13 secte, care azi numără aproape 80 000 de preoţi-bonzi.

Sanctuarele shintoiste erau la început simple locuri îngrădite — într-o pădure sau pe malul unui rîu — unde se practicau ceremoniile cultice. Din aceste sanctuare naturale s-au născut templele; întîi — simple colibe acoperite cu stuf, în care oficia chiar „Fiul Cerului“, apoi — construcţii dintr-un lemn alb, special, dar care foarte mult timp nu se deosebeau de stilul caselor de locuit. În interior — nici o ornamentaţie sau vreun idol; doar cîteva obiecte simbolice, obiecte de cult, dintre care cel mai semnificativ era o oglindă — simbol al strălucirii divine a zeiţei-Soare Amaterasu. Numărul sanctuarelor shintoiste, mari sau mici, ating azi cifra de 150 000.

Preoţii cultului *shinto* erau grupaţi în familii sacerdotale privilegiate, sacerdoţiul fiind ereditar. Practicau divinaţia, exorcisme, oracole, profeţii, şi — funcţia lor cea mai importantă — celebrau riturile sacrificiului: alimente pregătite la un foc sacru (orez, peşte, păsări, legume şi fructe), băuturi şi sare, — sarea urmînd să ţină departe spiritele malefice. Forma cea mai grosolană a religiei shintoiste era cultul zeului-Vulpe şi cultul falusului, simbolul procreaţiei. Apoi, rugăciunile (care şi azi sînt recitate în aceeaşi arhaică limbă de acum două mii de ani) şi purificările expiatorii, privind mai mult curăţenia fizică (pîngărită, de pildă, de contactul cu un cadavru) decît puritatea morală. — În cadrul actelor de cult intrau şi celebrarea, cu o deosebită exuberanţă, a sărbătorilor — cu procesiuni, banchete, cîntece, muzică şi dansuri pantomimice, — fiecare templu avîndu-şi sărbătoarea sa anuală. În sfîrşit, propriu shintoismului este şi un anumit cult al morţilor: în fiecare locuinţă se află o „casă a sufletelor“, — o lădiţă de lemn în care se păstrează tăbliţa cu numele strămoşilor, şi în faţa căreia se depun în fiecare zi ofrande. Templu în miniatură, „casa sufletelor“ este un adevărat altar al strămoşilor.

Buddhismul a fost primit cu uşurinţă de japonezi, pentru că aducea o artă religioasă pînă atunci inexistentă aici, o doctrină religioasă organică şi coerentă, un cadru decorativ şi un ceremonial impunător; adică, tot ceea ce putea stimula imaginaţia populară şi putea potenţa sentimentul religios. Apoi, buddhismul mai venea şi cu tactul de a nu respinge toate elementele shintoismului; şi — mai presus de toate — cu ceea ce lipsea simplistei teologii *shinto*: doctrina (simplificată, însă) a răscumpărării sufletului, Nirvana, cu o serie de comandamente morale (cele patru, fundamentale: a fi altruist, a fi drept, a ajuta pe alţii şi a fi îndatoritor în vorbă); urmate de alte zece (să nu ucizi, să nu furi, să nu minţi, să nu înşeli, ş.a.m.d.). În fine, buddhismul aducea şi cultul idolilor, cult care încorpora şi divinităţile shintoiste. Fuziunea dintre divinităţile celor două religii a asigurat triumful buddhismului.

Dar buddhismul care pătrunsese şi triumfase în Japonia nu era buddhismul ortodox, ci acela reprezentat de 5 secte — de origine indiană sau chineză — cărora li s-au adăugat ulterior alte 52 de secte buddhiste născute în Japonia.

Dintre cele 5 secte aduse de buddhism, cea care a avut o influenţă considerabilă în Japonia a fost secta de origine indiană, Zen. Cuvîntul, derivat din sanscrită *(Dhyana)* înseamnă „contemplaţie“. Într-adevăr, această ramură a buddhismului propune, în locul oricăror texte sacre, atitudinea contemplativă care îl pune pe om nemijlocit în contact cu substanţa absolută a lumii, a naturii, a oricărei fiinţe sau cugetări; cu „inima lui Buddha“, identificîndu-se cu ea, recunoscîndu-şi-o în însăşi fiinţa sa spirituală. A căpăta conştiinţa unităţii tale cu Buddha înseamnă a ajunge să înţelegi că, la origine, firea omului este pură; şi ea poate reveni la această stare de puritate dacă se sustrage ispite-

lor haotice ale acestei lumi. Printr-o completă reculegere a spiritului, prin abandonarea în exercițiul cugetării pure, omul cîștigă o desăvîrșită pace și liniște sufletească.

Se va vedea mai jos în ce măsură doctrina Zen, cu idealul său de simplitate și de dragoste de natură (un ideal, prin urmare, care a spiritualizat într-un fel shintoismul), a avut urmări determinante pentru viitorul literaturii și a picturii japoneze.

ŞTIINŢELE NATURII. MEDICINA

Aproape nimic nu poate fi înregistrat în domeniul filosofiei ca o contribuție japoneză originală. „Odinioară se prosternau în fața altarului lui Confucius. Azi, ei se prosternă în fața altarului lui Herbert Spencer sau al lui Nietzsche. Așa-zișii lor filosofi au fost simpli propagatori de idei importate" (B. H. Chamberlain). — Dintotdeauna japonezul a fost un spirit pozitiv, pragmatic; n-a fost atras de speculația filosofică, n-a fost tentat deloc de metafizică. Pasiunea sa a fost natura; curiozitatea sa — știința; vocația sa — arta.

O școală de matematică cu un sistem de învățămînt de tip universitar, folosind texte de studiu chinezești, a fost fondată spre sfîrșitul secolului al VII-lea. Dar numai în secolele XVII și XVIII matematicienii japonezi s-au ocupat de probleme de algebră și trigonometrie, de teoria cuadraturii cercului și a arcurilor de cerc, de calculul integral și calculul infinitesimal. Din această epocă, odată cu contribuțiile celui mai mare matematician japonez Seki Kowa (1642-1708), începe și influența matematicilor europene, mult timp însă împiedicată de izolarea niponă. — În studiul astronomiei japonezii au fost (pînă la primele lor contacte cu portughezii) discipolii chinezilor; dar sistemul lui Copernic l-au cunoscut înaintea acestora. — În domeniul geografiei, se spune că primele încercări de cartografie ar data din anul 646; dar cea mai veche hartă care s-a păstrat este din 1305. Mai interesante sînt descrierile regiunilor și obiceiurilor (primele scrieri datînd din 713), adevărate monografii regionale. Din secolul al X-lea începe o extrem de bogată literatură a jurnalelor de călătorie, în general privind Japonia, dar și alte țări (India, China, Coreea, Peninsula Indochina, Filipine).

Mai insistent s-a manifestat interesul japonezilor pentru științele naturale și pentru medicină. Și în aceste domenii maeștrii lor au fost coreenii și chinezii. Prima universitate, fondată la Nara în 701, avea o facultate de medicină căreia îi era anexată și o grădină botanică. În jurul anului 900 un învățat japonez publică o descriere a 1025 de produse ale farmacopeei chineze; iar în 1284, un *Dicționar alfabetic al medicamentelor* va rămîne pentru patru secole textul clasic de *materia medica*. O enciclopedie a produselor naturale ale Japoniei a fost începută în 1679, — în o mie de volume; chiar dacă un „volum" ar avea doar dimensiunile unei fascicole de 60—80 de pagini, proporțiile gigantice ale lucrării rămîn impresionante. Au urmat și alte lucrări cu caracter enciclopedic, — cea a lui Ekken (din 1707, în 16 volume), sau cea a lui Ranzan (din 1746, în 48 de volume).

Foarte numeroase tratate de floricultură au apărut în Japonia. O importanţă specială a avut cultura crizantemelor încă din sec. XVII, de cînd a început să se organizeze, în principalele oraşe din Japonia, expoziţii periodice de varietăţi de crizanteme exclusiv. — Lucrările introduse aici de olandezi au stimulat studiul ştiinţific al plantelor. Un *Dicţionar ilustrat de ierburi şi arbori*, publicat în prima jumătate a secolului al XIX-lea, în 30 de volume, descrie 1200 de specii de ierburi şi 600 de specii de arbori.

Interesant de observat că japonezii, asemenea chinezilor, au manifestat un interes mult mai mare faţă de botanică decît faţă de zoologie. Dar nici un alt popor din lume n-a arătat un asemenea interes faţă de lumea insectelor ca japonezii. Pasiunea, tipic japoneză, pentru lumea naturii s-a manifestat şi în sectorul entomologic — care a lăsat urme de mare fineţe artistică şi în literatura şi în arta[23] lor. Mai tîrziu, cu opere ca *Descrierea a o mie de insecte* (cu respectivele desene), *Descrierea a o sută de păsări* şi cu diferite monografii dedicate cîte unei specii de peşti, s-a fundamentat în Japonia studiul ştiinţific al lumii animale.

Organizat la şcoala Chinei şi a Coreei, studiul medicinei a început în Japonia în primele decenii ale sec. V, cînd un medic corean a deschis o şcoală de medicină la Osaka. După întreruperea contactelor cu China medicina a fost practicată în mănăstiri de bonzii buddhişti. Influenţa medicinei chineze a continuat totuşi, sporadic. Din sec. XVI, contactele cu europenii au inaugurat o eră nouă şi în acest domeniu, cînd misionarii portughezi au făcut aici spitale şi leprozerii, cultivînd şi 3 000 de specii de plante medicinale, europene sau japoneze, pe care le distribuiau gratuit săracilor. În secolul următor se notează un mare interes pentru lucrările medicale ale olandezilor, care sînt traduse sau compilate de japonezi în limba lor. Vin şi medici europeni renumiţi: F. von Siebold deschide în 1822 la Nagasaki o şcoală medicală fondată, nu pe studiul operelor medicale, ci — un lucru nou — pe experienţa clinică. După care, şcoala europeană de medicină a continuat tot mai intens organizarea temeinică a şcolii şi instituţiilor medicale japoneze.

Farmacologia chineză şi-a făcut apariţia în Japonia în sec. VI, cînd un medic chinez aduce aici 160 de volume privind acest domeniu, şi cînd (în 701) se creează un „Oficiu al medicamentelor", cu personal specializat pentru prepararea medicamentelor pe bază de plante. La sfîrşitul secolului al VIII-lea se scrie în Japonia primul tratat de *materia medica*, căruia în secolele imediat succesive îi urmează altele, — medicii japonezi aducînd contribuţia experienţei lor personale şi a cunoaşterii ambianţei locale. Clasică a rămas *Introducerea în farmacologie*, în 48 de volume, a medicului Ono Ranzan (sfîrşitul secolului al XVIII-lea), care descrie varietăţile, proprietăţile, contrafacerile, modul de întrebuinţare, etc., a 1 882 de medicamente, — operă neîntrecută prin precizia sa, pînă la apariţia în Japonia a farmacologiei europenilor.

Medici de profesie, mai bine pregătiţi, erau foarte puţini în Japonia: doar la curte şi în oraşele mari. În restul ţării circulau doftori ambulanţi, vindecători şi vînzători de ierburi, de rădăcini şi de doftorii magice. Dar medicii adevăraţi practicau — încă din sec. VII, asemenea colegilor lor chinezi ai căror discipoli erau — acupunctura şi cauterizarea prin arderea pe anu-

[23] Cunoaşterea insectelor şi a atîtor alte animale este deosebit de răspîndită şi în rîndurile poporului. Orice copil japonez ştie să deseneze o libelulă, un păianjen, o lăcustă, o broască, cu o cunoaştere a detaliilor care te uimeşte" (M. Muccioli).

mite regiuni a unor ierburi uscate (*moxa*), chiar şi în cazuri de maladii nervoase. În general însă — şi în special la ţară — bolnavii se tratau folosind străvechi reţete populare empirice: albuş de ou contra arsurilor, frunze de volbură contra înţepăturilor de insecte, ceai de frunze de bambus contra durerilor de stomac, alimentaţie cu alge marine contra diabetului, ceai de rădăcini de bujor contra diareei, ş.a.m.d. Se aplica, în general, aceeaşi medicaţie pentru aceleaşi boli atît oamenilor cît şi animalelor !

ARTA JAPONEZĂ

Elie Faure exprimă o opinie aproape generală cînd afirmă că „nici un alt popor n-a fost, în ansamblul său, atît de artist" ca poporul japonez; şi cînd consideră „ciudat că acest popor, totdeauna deschis la senzaţiile venite dinafară, rămîne totdeauna stăpîn pe sine. Arta sa, o artă de elan precis, de elan liric, închisă într-o formă netă, rămîne o artă stăpînită".

Arta japoneză nu are poate calmul şi gravitatea celei chineze. În schimb artistul japonez îşi exteriorizează cu mai multă îndrăzneală afectivitatea, este mai mobil, mai nervos, mai deschis la inovaţii; este dotat parcă cu un spirit de observaţie mai perspicace, mai apt pentru a reprezenta dinamismul mişcării, — fără a-i lipsi nici lirismul cel mai delicat, nici ironia fină, nici chiar umorul caricatural. În primul rînd, ceea ce îl caracterizează — cum s-a mai spus — este o imensă dragoste pentru natură. Este acesta un sentiment în perfectă concordanţă cu credinţele sale religioase ancestrale, cu cele de derivaţie shintoistă, dar şi cu buddhismul Zen. Un sentiment care, devenit aspiraţie de trăire în intimă comuniune cu natura, îi procură — atît artistului cît şi privitorului — o stare de pace, de linişte, de armonie şi elevaţie sufletească. — Aceste caracteristici impregnează arta japoneză de-a lungul întregii sale evoluţii istorice.

După faza sa preistorică (sec. V î.e.n.—sec. VI e.n.), în care se înregistrează idoli de teracotă, vase de argilă, arme şi clopote de bronz, tumuli funerari, originale şi simbolice figuri de animale, sau modele minuscule de case, bărci şi alte obiecte de argilă, — urmează prima fază istorică a artei japoneze (dar dominată de modele chineze), perioada Asuka (552-645), a cărei capodoperă este pagoda complexului monastic din Horyuji.

Canoanele artei chineze încep să devină ceva mai clare în epoca Nara (710-784). Influenţa străină este încă evidentă în numeroase statui de „Paznici cereşti", în măştile sacrale, în obiectele de lac, etc. Apare pictura pe mătase şi cea de gen *makimono* — sulul pictat, desfăşurat şi expus orizontal, — precum şi cîteva inovaţii în arhitectură, ca în „Sala Marelui Buddha" din Nara. — Arta autentic japoneză îşi face apariţia în perioada Heian (794-1185). Palate — de ex., graţiosul Byodoin, azi templu — sau pagode ca *Dajgoji*, cu 5 etaje, din Kyoto, sînt construcţii elegante, uşoare, armonios integrate în peisaj. Sculptura se îndepărtează de hieraticele modele chineze, figurile capătă acum expresii fie terifiante, fie senzuale, — pentru ca spre sfîrşitul epocii să apară primele portrete. În pictură, luxul curţilor feudale promovează opere cu subiecte şi personaje laice sau caricaturi de animale, opere

exprimîndu-se în special prin preţioasele makimonouri şi inspirîndu-se din literatura epocii.

În perioada Kamakura (1186-1330), apariţia sectei buddhiste Zen va aduce cu sine cultivarea genului portretului. Reapar modelele chineze (dar şi indiene) în arhitectură şi în sculptură (acum este realizată statuia Marelui Buddha din Kamakura). Realismul intens al şcolii Unkei, cu vigurosul său sens plastic al volumelor se afirmă şi în portret[24] şi în dramaticele figuri infernale din pictura religioasă. Cultul shintoist al naturii favorizează pictura de peisaj. Foarte răspîndită devine pictura gen *kakemono* (pe sul de mătase sau de hîrtie de orez, desfăşurată şi expusă vertical) şi *makimono*, precum şi marea producţie din cîmpul artelor decorative — ceramică, lacuri, oglinzi, arme ornamentate.

În perioada Ashikaga-Muromachi (1393-1573) secta Zen construieşte numeroase şi bogat decorate temple, iar shogunii tot atît de multe vile. Sub inspiraţia doctrinei Zen arta grădinilor cunoaşte acum o dezvoltare de un mare rafinament; de asemenea, pictura monocromă de peisaj, în cerneală (cu pictorul Sesshu). Apare marea şcoală artistică Kano, care operează o sinteză a stilului chinez al picturii în cerneală cu stilul cromatic japonez. Remarcabile sînt măştile pentru spectacolele dramatice *Nō*, precum şi artele minore, de asemenea mai ales obiectele legate de „ceremonia ceaiului". — Caracteristică arhitecturii din perioada Momoyama (1568-1603) o constituie construcţia de mari palate şi castele înconjurate de şanţuri şi ziduri de apărare. Casele nobililor sînt acum foarte rafinat aranjate. Sculptura se rezumă la măşti. În schimb pictura îşi creează un stil somptuos decorativ. Odată cu creştinismul introdus aici de iezuiţi apare în Japonia şi pictura sacră europeană (cu numeroase madone), dar şi laică. Importanţa excepţională atinsă în această perioadă de „ceremonia ceaiului" îi stimulează pe artiştii creatori ai obiectelor de ceramică, de obicei de culoare neagră: este epoca de aur a acestei ceramici.

În perioada Yedo (1603-1868), perioada strict feudală cînd ţara este izolată, lipsită de contactele cu alte ţări, ia o mare dezvoltare arhitectura. Pagoda Toji din Kyoto, cu 5 etaje, este cea mai înaltă pagodă păstrată pînă azi. Se construiesc acum numeroase „săli de ceai". Sculptura este în decadenţă; excepţie fac măştile de *Nō* şi *netzuké*-urile. Apar noi curente în pictură, spre a satisface gusturile claselor mijlocii (de negustori şi de literaţi). Se acordă o mare atenţie redării cît mai exacte a corpului uman şi a tuturor detaliilor anatomice. O şcoală artistică de o seducătoare spontaneitate şi un net realism (reprezentată de Moronobu şi de Utamaro), care îşi datoreşte faima tehnicii xilografiei în alb-negru sau în culori, este aspru tratată de critica japoneză şi pentru motivul că multe opere au subiecte prea licenţioase; această şcoală însă a avut un mare succes în Europa la sfîrşitul secolului al XIX-lea, influenţînd pictori ca Degas, Manet sau Toulouse-Lautrec. Asistăm acum la o decisivă inovaţie în domeniul stampei, cu Hokusai care, în loc de a reprezenta actori, luptători sau dame frumoase, se dedică peisajului japonez. Cu pictori mari de talia unui Korin, lacurile şi ceramica ajung la perfecţiune.

Epoca crepusculară a stilului japonez în artă începe cu era Meiji-Taisho (1868-1925), odată cu cunoaşterea culturii europene şi americane care au

[24] O adevărată capodoperă a picturii universale este portretul lui Minamoto Yaritomo, de Takanobu.

avut o influenţă nefastă asupra autenticei arte japoneze. Reacţia naţională care a urmat n-a făcut decît să-i împartă pe artiştii japonezi în tradiţionalişti şi modernişti, în „nipponişti" şi euro-americanişti.

ARHITECTURA ŞI SCULPTURA

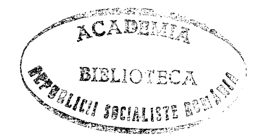
Arhitectura japoneză prezintă cîteva aspecte cu totul originale. Mai întîi, faptul că toate construcţiile (cu excepţia fortăreţelor tîrzii, construite după sec. XVI), chiar şi palatele imperiale, sînt din lemn. Piatră se găseşte în Japonia; dar lemnul, care se află din abundenţă şi de foarte bună calitate, este un material care asigură clădirii elasticitate — fapt de importanţă capitală în ţara cu atît de frecvente cutremure. Lemnul este un material nobil de construcţie care din cele mai vechi timpuri a permis constructorilor japonezi pricepuţi să ridice clădiri foarte înalte şi impunătoare. Multe pagode de lemn au 5 etaje; iar stîlpii de lemn ai templului Marelui Buddha din Nara, din secolul al VIII-lea, au o circumferinţă de 4 m şi o înălţime de 32-40 m.

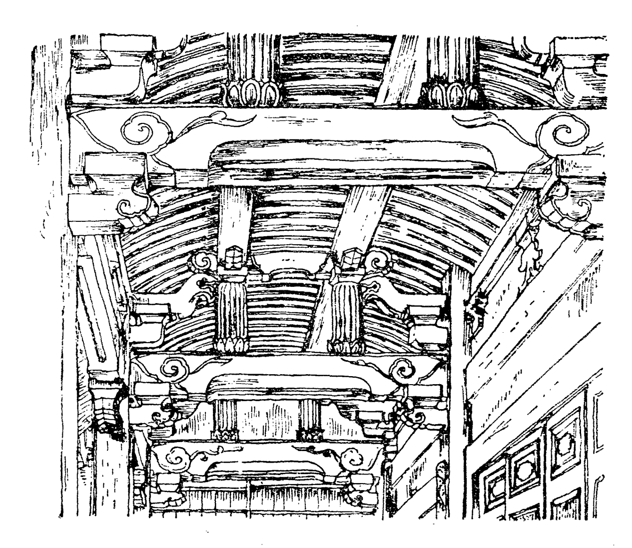
A doua caracteristică a arhitecturii japoneze este predominanţa golurilor asupra plinurilor. Pereţii nu au o importanţă funcţională, nu susţin edificiul; iar lipsa lor (relativă) dă clădirii mai multă supleţe şi graţie. Marea importanţă — funcţională şi estetică — în arhitectura chineză o deţine acoperişul, ieşind mult înafară pentru a proteja construcţia de ploi şi de arşiţă; acoperiş concav şi cu colţurile ridicate (influenţă chineză), aşezat pe un complex de console în „encorbellement" îmbinate cu o măiestrie tehnică neîntrecută. De asemenea, se foloseau — de la o anumită dată — olane smălţuite multicolore, de mare efect cromatic. Construirea unei clădiri începea cu confecţionarea acoperişului, care apoi era ridicat şi aşezat pe rînduri concentrice de stîlpi purtători, avînd o distanţă constantă între ei de 2 metri.

Propriu arhitecturii japoneze este integrarea armonioasă a clădirii în peisajul ambiant. Elementul care pare a deţine rolul preponderent este chiar peisajul, în timp ce clădirea pare a fi doar o prelungire, o completare, o componentă a grădinii. Dragostea de natură îl face pe japonez să o aducă chiar în casă: panelurile uşilor, paravanele, chiar pereţii interiori de hîrtie, glisanţi, sînt adeseori decoraţi în întregime cu picturi de peisaje. Ornamentaţia exterioară, cu geometrismul complex şi de efect al îmbinării elementelor ce susţin acoperişul, cu panouri aplicate sculptate, cu olanele smălţuite în diferite culori, cu creasta acoperişului decorată cu figurine de teracotă sau de bronz, — totul dă clădirii un aspect pictural. „Orice concepţie arhitecturală este, în Japonia, un tablou în care culoarea are tot atîta importanţă cît şi liniile înseşi" (E. Gonse).

Într-un fel sau altul, se supun acestor principii toate marile monumente ale arhitecturii. Mai puţin sanctuarul shintoist din Isé, din secolul al VII-lea, care îşi păstrează structura originară[25]. În schimb construcţiile civile şi religioase buddhiste le respectă. Acesta este cazul complexului monastic din Horyuji de lîngă Nara (sec. VII-X) — cea mai veche construcţie de lemn din

[25] Obiceiul era ca tot la 20 de ani un sanctuar *shinto* să fie dărîmat şi reconstruit în vechea sa formă.

Detaliu de arhitectură japoneză. Structura plafonului de lemn al templului Obaku din Uji

lume care s-a păstrat; sala Marelui Buddha din Todaiji (Nara), măsurînd în interior înălţimea de 46 m — cel mai mare edificiu în lemn existent avînd o singură sursă de lumină[26].

Sculptura japoneză începe odată cu introducerea buddhismului şi se inspiră aproape totdeauna din iconografia buddhistă. Divinităţile shintoiste erau personificări vagi, confuze, şi deci n-ar fi putut fi reprezentate în imagini plastice (Dealtfel, vechiul cult *shinto* nu admitea imagini).

Materialul cel mai mult folosit de sculptori era lemnul; piatra din Japonia era de calitate inferioară, iar marmură nu exista. Mai tîrziu s-a folosit şi lacul uscat şi argila. Dar cele mai importante opere de sculptură sînt în bronz.

Din sec. VIII datează cea mai mare statuie de bronz existentă în lume, turnată în anul 739 — „Marele Buddha" *(Daibutsu)* din Nara: înălţimea statuii, inclusiv nimbul (dar fără piedestal) este de 16 m, cîntărind aproape 500 de tone. Printr-o compoziţie rămasă necunoscută a aliajului (în care a intrat zinc, mercur, cupru şi 200-300 kg de aur), meşterii japonezi au reuşit să dea bronzului noi reflexe metalice şi o venatură într-un fel asemănătoare celei a marmurei. — Impresionantă prin expresivitatea atitudinii meditative[27] este şi colosala statuie de bronz a lui Buddha din Kamakura, realizată în anul 1252. — După o perioadă de cinci secole de decadenţă sculptura în bronz reînvie atingînd apogeul în sec. XVII, în special în reprezentarea figurilor de animale.

Talentul sculptorului japonez excelează îndeosebi în operele în lemn lacat şi pictat, şi mai ales în măştile de lemn, folosite în spectacolele drama-

[26] De asemenea: mormintele *shogun*-ilor din Nikko (sec. VII), templele Kwanon şi Hachiman din Nara (sec. VIII) şi cel din Kamakura (sec. XII); palatul Byodoin (Uji) cu faimoasa „Sală a Fenixului" (sec. X—XI); sau încîntătoarele pagode cu 5 etaje — ca cea din Nikko sau ca pagoda *Kofukuji* din Nara; sau — ca exemplu de arhitectură feudală tîrzie — „Castelul Bîtlanului" din Himeji (sec. XVI).

[27] Dar şi prin proporţii: are 15 m, fără soclu, şi 30 m circumferinţă.

tice *Nō*. De asemenea, începînd din sec. XVI, în acele mici brelocuri artistice — din lac, coral, teracotă emailată, bronz, lemn de cireş, sau (cele mai apreciate în Europa) în fildeş — numite *netzuké*, reprezentînd figuri animale şi umane, cu o fantezie inepuizabilă, cu o gamă infinită a jocului de fizionomii şi de o perfectă execuţie artistică.

PICTURA

Geniul artistic japonez s-a afirmat cu o marcată originalitate şi în domeniul artelor „minore", — în ceramică, arme, cizelatură, lacuri, emailuri, ţesături, broderii; dar înainte de oricare alt domeniu al artei, în pictură. În Japonia, mai mult ca în oricare altă ţară (cf. Gonse), istoria picturii se confundă cu însăşi istoria artei.

Primele opere cunoscute datează din sec. IX, vădind o influenţă buddhistă[28] — opere în care seninătatea expresiei figurilor umane, pasiunea pentru natură şi interesul pentru lumea animalelor sînt traduse cu o excepţională siguranţă a desenului. Acestor teme — care vor rămîne permanente în evoluţia ulterioară a picturii japoneze — li se vor adăuga, în sec. XII, reprezentări de scene din viaţa reală, legende, caricaturi, cu o exactitate a observaţiei şi un umor volubil (ca la pictorul Toba Sojo). — Şcoala oficială Tosa (al cărei reprezentant ilustru a fost Mitsunobu) nu mai păstrează nici o urmă de influenţă chineză, ca precedentele; pictorii curţii din Kyoto (centrul artei japoneze, pînă în sec. XVI), portretişti de un gust artistic şi un stil convenţional, insistă asupra costumelor somptuoase, bogat colorate, cu răbdare şi pasiune de miniaturişti, totdeauna cu o desăvîrşită precizie a liniei şi fineţe a tuşei.

Stilul naţional se afirmă din plin în secolul al XV-lea, cu şcoala faimoasei familii Kano, — o adevărată dinastie de artişti, cu descendenţi pînă în secolul nostru. În pictura reprezentantului şcolii, Mesanobu, preferinţa merge spre figuri de divinităţi buddhiste şi mai ales spre peisaj, în care energia şi siguranţa tuşei sînt temperate de armonia caldă a coloritului[29].

Pictura prin urmare s-a eliberat de influenţa dogmelor Zen, căpătînd convingerea că absolutul este situat în lumea terestră, comunicîndu-i privitorului cultul naturii şi al vieţii, sentimentul estetic pe care îl inspiră contemplaţia peisajului şi a fiinţelor vii. Pe acest drum, în secolul al XV-lea apare aşa-numita „şcoală vulgară". Reprezentînd figuri, costume, obiceiuri din lumea ţăranilor, a sărăcimii şi a curtezanelor, pictorii acestei şcoli pictează pentru prima dată cu un realism ferm aceste teme dispreţuite de publicul aristocrat, aducînd în arta lor cîmpul nelimitat al vieţii reale, cu multă îndrăzneală, vervă şi fantezie. Fără a suferi nici o influenţă străină, „şcoala vulgară" a fost cu siguranţă expresia populară cea mai autentică, originală şi completă a picturii japoneze. Dintre reprezentanţii săi, un grup se va dedica scenelor de teatru şi actorilor; un altul — a cărui figură centrală este Utamaro —, reprezenta multiplele, diversele ocupaţii ale femeii. Ca subiect, aceste două

[28] Cel mai celebru reprezentant al şcolii buddhiste fiind în această perioadă Kose Kanaoka.

[29] Contemporanul său (în afara şcolii Kano, însă), venerat de japonezi ca unul din cei mai mari pictori ai lor, a fost Sesshu, la fel de mare în portret sau în peisaj, ca şi în foarte poeticele şi sugestivele sale flori sau păsări.

genuri sînt tipic japoneze. Celebrul Utamaro este un poet al expresiilor feminine delicate, un voluptuos al compoziţiei ritmate, sinuoase, calme, şi al armoniilor coloristice subtile.

În afara oricărei şcoli şi neputînd fi apropiat de nici un alt pictor ca stil se situează Korin, al cărui desen ciudat surprinde şi derutează, dar care totuşi

Om cărînd o legătură de lemne. Desen de Korin pentru o cutie de lac

este calificat de mulţi drept „cel mai japonez dintre japonezi". — În schimb este legat de „şcoala vulgară" — al cărei punct cel mai înalt îl reprezintă — numele primului artist japonez cunoscut de europeni (şi, de fapt, europenii au fost cei care l-au „descoperit" japonezilor), care i-au acordat cu entuziasm calificativul superlativ absolut şi l-au situat în rîndul celor mai mari pictori ai lumii; numele celui care, într-o operă de proporţii uriaşe se dedică reprezentării naturii în variatele sale aspecte şi momente, figurilor şi scenelor din cele mai diferite medii, subiectelor legendare, istorice sau contemporane; autorul unui registru infinit de expresii, de gesturi şi atitudini umane şi animale în toate manifestările sale, cu o dexteritate de desenator uimitoare, — pictorul care a realizat o adevărată enciclopedie a lumii şi vieţii japoneze: Hokusai (1760-1849). Pictor de *makimono*, desenator şi ilustrator, Hokusai a desenat şi pictat mai ales pentru gravură. A publicat astfel mai bine de 35 000 de opere, în majoritate adunate în peste 500 de volume. Sînt ilustraţii pentru mai bine de 100 de opere literare, — peisaje, cascade, poduri, furtuni pe mare; apoi 36 de vederi ale vulcanului Fuji; alte 15 volume cu subiecte variate, ş.a.

În astfel de momente semnificative ca cele enumerate mai sus şi-a revelat pictura japoneză predispoziţiile, preferinţele şi particularităţile stilistice.

Japonezul iubitor de artă ia un „*makimono*" — sulul cu picturi pe mătase sau pe hîrtie de orez, fixat la cele două capete de bețe de fildeș sau de lemn prețios — desfășurîndu-l de pe bețișorul cilindric din mîna stîngă și înfășurîndu-l apoi pe cel ținut în dreapta, încet, pentru a putea contempla astfel, pe rînd, în succesiunea lor logică și în timp, episoadele figurate de pictor. Căci pictorul de *makimono* este prin excelență un narator.

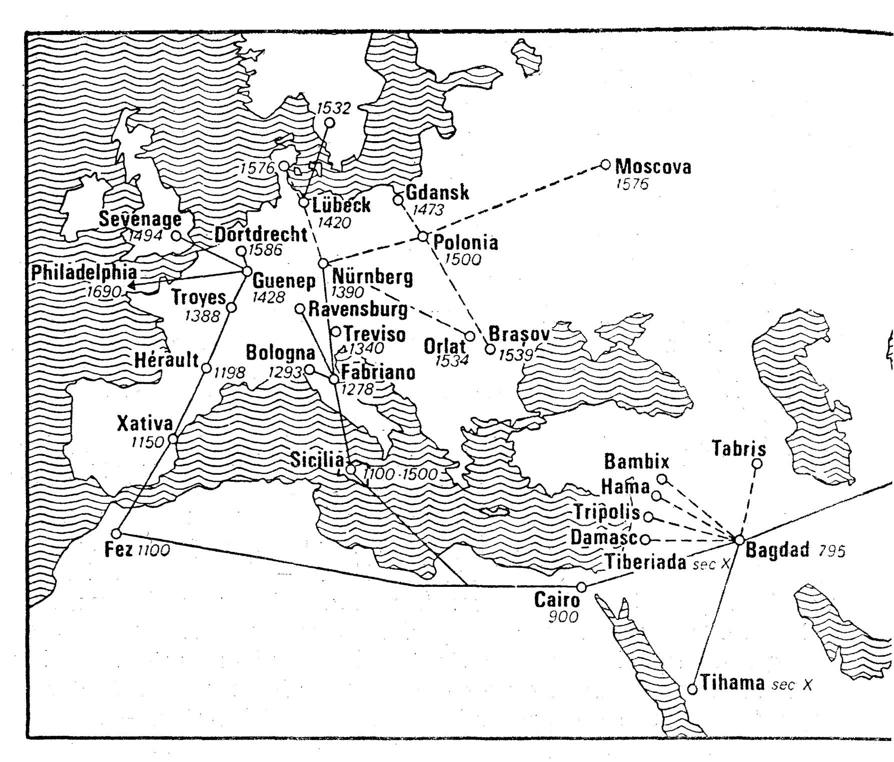
Pictorul japonez nu cunoaște perspectiva, nici a treia dimensiune, nici anatomia omului. „El nu vrea să dea iluzia lucrurilor, ci numai esența lor. Este mai puțin analitic și mai viu în improvizația sa. Peisajul de fond apare ca un scenariu, mai degrabă decît ca o ambianță reală a figurilor: lipsesc soarele, umbrele, aerul, reflexele, analitica penetrație a artei occidentale" (O. Grosso). Orizontul pictorului este cel al unui univers instabil, dar nu imobil. Preocupat de a-i scruta tainele, îl pasionează o insectă sau o floare, dar nu-l interesează adevărul anatomiei umane: aceasta i se pare „formă", nu „esență". Reprezintă perfect lumea animală, — dar nu nudul uman, care aproape că nu există nici în sculptura nici în pictura japoneză. Pictorul se extaziază în fața unui peisaj cu ceață sau cu zăpadă, dar este insensibil în fața unui apus de soare. Realizează poezia rafinată a florilor de prun sau de cireș, dar niciodată a unui trandafir (care în Japonia este o floare importată). Caută naturalețea perfectă în compoziție și precizia liniei — dar nu cînd desenează corpul omului: brațele și gambele acestuia prezintă deformări flagrante, iar mîinile și picioarele par atrofiate. Redă perfect demnitatea, eleganța și grația femeii; dar expresia figurii feminine rămîne de obicei absentă, rece, impersonală. Urmărește într-adevăr să reprezinte cît mai adevărat o scenă; dar adoptă convenția de a o înfățișa suprimînd acoperișul unui interior, — așa cum pictorul european adoptă convenția de a suprima peretele din fața scenei. Dar, deasupra tuturor acestor incongruențe, personalitatea picturii japoneze s-a constituit dominîndu-le, sintetizîndu-le, făcîndu-le să fuzioneze într-o viziune de perfectă organicitate, originalitate și expresivitate.

LIMBA. LITERATURA

Limba japoneză — care n-are nimic comun cu limba chineză, în afară de un vast fond lexical împrumutat de la aceasta, — aparține probabil grupului lingvistic altaic, înrudită fiind întrucîtva cu mongola și coreeana. Este o limbă aglutinantă[30] în care substantivul nu are gen sau număr, verbul nu are persoane, nici adjectivul grade de comparație. Eufonia acestei limbi — cu intonații aspre însă — derivă din faptul că, în silabă, consoana precede vocala; și că silabele se compun dintr-o vocală deschisă și, totdeauna, numai o singură consoană.

Scrierea japoneză a fost definitivată în secolul al VIII-lea, folosind ca bază ideogramele chineze (dar simplificate) cărora în Japonia li s-a dat o valoare fonetică; acestora li s-a adăugat, prin intercalare și combinare, un *kana*, un

[30] La rădăcina invariabilă se adaugă sufixe sau prefixe pentru a alcătui cuvinte sau forme gramaticale.

Teritoriile, localităţile şi datele fabricaţiei

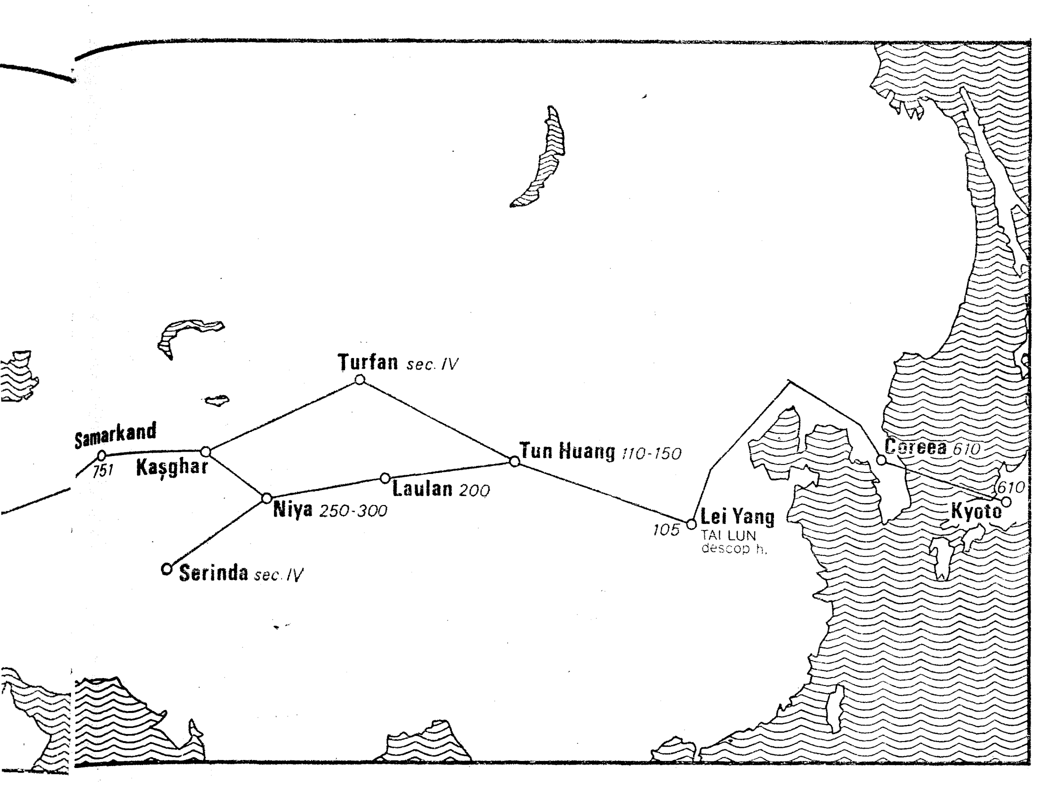
silabar[31]. Caracterele chineze deci nu mai reprezentau acum în mod direct un obiect, o acţiune, o idee, ci un anumit sunet al vorbirii japoneze, — combinate fiind şi cu sunetele transcrise de semnele silabarului. Cum la început, pentru a scrie se întrebuinţa o minusculă pensulă[32], caligrafia era situată şi considerată — ca la chinezi — o adevărată artă; era rînduită printre arte, era asimilată picturii, al cărei rafinat efect estetic dealtminteri îl şi sporeşte. Un scris frumos este deosebit de apreciat în Japonia; iar cîteva versuri scrise de pictor pe tabloul său îi completează cît se poate de armonios opera, integrînd-o cu un element artistic suplimentar, graţios[33].

Începutul literaturii japoneze este stabilit — convenţional — în anul 712, cînd a fost scrisă de către un nobil de la curte *Kojiki (Cartea faptelor vechi)*, operă considerată şi numită de studioşii europeni „Biblia Japoniei". *Kojiki*

[31] De fapt două silabare, ambele datînd din sec. IX, — *hiragana*, ale cărei 47 de silabe, scrise dedesubtul ideogramei chineze, indică inflexiunile gramatical; şi *katakana*, prin ale cărei 50 de silabe se transcriu neologismele şi numele proprii străine. Asemenea celei chineze, scrierea japoneză — dispusă în linii verticale — se citeşte de sus în jos şi de la dreapta la stînga.

[32] Mişcarea, exerciţiul scrierii era comandat de umăr, iar nu de cot sau de încheietura mîinii.

[33] În schimb, semnăturii artistului japonez pe opera sa nu i se dă importanţa şi valoarea autentificării pe care o acordă, în Occident, semnătura artistului.

pentru prima oară a hîrtiei, în Asia, Orientul Apropiat și Europa

nu conține însă precepte morale sau religioase, ci doar texte privind mitologia shintoistă sau cu conținut istoric și legendar (plus 111 poeme, datînd probabil din secolele V—VII). Opt ani mai tîrziu a fost scrisă, în 30 de volume[34], compilația — avînd un conținut asemănător și 132 de poezii — *Nihonghi* (ceea ce înseamnă: „Cronica Japoniei"); dar de astă dată nu în limba japoneză, ci în chineză, limbă care în acea epocă însemna ceea ce era pentru europenii Evului Mediu și ai Renașterii limba latină.

În anul 760 a fost compilată *Manyoshu* („Culegerea celor Zece Mii de Foi") conținînd, în 20 de volume, 4 496 de poeme — dintre care 4 137 în forma *tanka* — aparținînd unui mare număr de poeți și datînd din secolele VII și VIII. Spre deosebire de *Cartea Cîntecelor* chineză, această antologie (care într-o splendidă ediție completă și comentată de la începutul secolului nostru are 124 de volume) cuprinde numai compoziții culte. Toate sînt poeme lirice, și numai rareori se introduc aici note pesimiste. Tema războiului este exclusă. Poeziile din *Manyoshu* se grupează în cinci categorii: poeme dedicate anotimpurilor, afectelor, elegiace, alegorice și pe diverse alte teme. Pe lîngă poeme *tanka* cule-

[34] Vorbind de „volume" — la japonezi, la fel ca la chinezi — trebuie din nou amintit că acestea au în medie dimensiunea de numai 80-100 de pagini.

gerea conţine şi 262 „poeme lungi" *(naga-uta)*, deci depăşind numărul de 30 de silabe[35].

Poezia japoneză (cf. Aston), atît de deosebită de cea europeană, este aproape exclusiv lirică. Chiar cînd pare a fi un simplu pastel, în realitate ea ţine să transmită în fond o emoţie intimă — cu o nemaiîntîlnită discreţie, economie de mijloace şi cu o mare forţă de sugestie. „Poezia japoneză poate fi calificată drept o delicată reticenţă. Ea spune abia a zecea parte din ce resimte şi încearcă să sugereze cît mai delicat posibil celelalte nouă zecimi" (K. Petit). Poeme filosofice, dramatice, politice, satirice, didactice, sau ample poeme epice, nu există în literatura japoneză. Într-o ţară cu atît de îndelungate şi de puternice tradiţii militariste lipsesc totuşi poeme care să aibă ca temă războiul. Lipsesc de asemenea referinţe sau aluzii la orice fel de tradiţii străine. Forţa imaginaţiei poetului japonez este destul de redusă, fantezia lui nu zboară cu prea multă îndrăzneală sau cu o libertate necontrolată: bunul-simţ şi convenţiile înrădăcinate de secole i-o cenzurează. Poetul este fanatic pasionat de natură — dar interpretată de propriile-i stări sentimentale; nu o consideră detaşat şi decorativ, asemenea poetului parnasian, cum nici nu concede o viaţă autonomă obiectelor neînsufleţite. — Ca procedee stilistice, el nu cunoaşte alegoria; iar personificarea unor idei sau însuşiri abstracte nu i se pare a fi în ordinea firii — şi, ca atare, nici acest procedeu nu-l interesează. Rareori întrebuinţează chiar şi termeni abstracţi. Principiul fundamental al poeticii japoneze este ca poetul să sugereze, să lase poeziei aura vagului, a ceea ce este fluid, estompat, abia bănuit, şi care astfel se poate multiplica în infinite unde progresive ale gîndirii şi în infinitele nuanţe ale unui sentiment. Poezia japoneză fiind o poezie de sugestie discretă şi, ca mijloace, de o mare simplitate, o poezie niciodată emfatică sau vulgar-realistă, operă a unui poet foarte ponderat şi avînd parcă o pudoare de a-şi exprima direct sentimentele, — această poezie poate părea, în comparaţie cu poezia europeană şi în opinia unui cititor neavizat, — „cam vagă, neclară, uniformă ca idee şi sunet, lipsită de cugetări înalte, fără concepte abstracte, avînd o slabă pecete personală şi fiind de o scurtă respiraţie" (Auriti).

Ca formă, structura sa prozodică este foarte simplă. Poezia japoneză nu are rimă, nu are ritm — nici bazat pe accent, nici pe cantitate. Vers alb perfect. Ca versificaţie, poezia se distinge de proză numai prin alternarea liniară de versuri, de lungime fixă: 5 sau 7 silabe. Potrivit acestor norme s-a creat, în secolul al VII-lea, o formă metrică clasică şi rămasă pînă azi cea mai comună: *tanka* („scurt poem"), avînd numai 5 versuri, — în total 31 de silabe. Iată două exemple (cu rezerva că nici o traducere într-o altă limbă nu poate respecta numărul fix de 31 de silabe) — un moment din natură:

„Pe florile de prun
s-a aşternut un strat de zăpadă.
Am vrut s-o culeg
ca să ţi-o arăt.
Dar zăpada s-a topit în mîinile mele."

[35] În 922 a fost terminată „Culegerea de poeme vechi şi noi" *(Kokinshu)* cuprinzînd 1 100 de poezii într-un stil elegant, rafinat, artificios, mult diferit de vigoarea şi spontaneitatea celor din *Manyoshu*. — În secolele XI şi XII au mai fost alcătuite alte şase antologii lirice „oficiale", din ordinul împăraţilor, — dintre care patru în cîte 20 de volume, iar celelalte în 10. — În epoca Heian, o mare dezvoltare şi răspîndire a cunoscut poezia populară, liberă şi independentă de mentalitatea şi gustul aristocratic, precum şi de schemele tradiţionale.

Şi un poem de dragoste:

„Valul unduios de glicine
pe care le-am plantat lîngă casa mea
ca să-mi aducă aminte
de tine, pe care te-am iubit, —
acum iată că au înflorit.“

(trad. Al. T. Stamatiad)

Pînă la începutul secolului al IX-lea s-a mai practicat în Japonia şi forma „poemului lung“ *(naga-uta)*; după care apoi genul a fost (cu excepţia poeziei populare) aproape complet abandonat.

După o perioadă de patru secole de declin a producţiei poetice (şi a literaturii în general, devenită monopol al gustului aristocratic), în secolul al XVI-lea a fost creat un alt tip de poem: *haikai* („poem vesel“), avînd numai 3 versuri şi totalizînd 17 silabe. Dar deosebirea esenţială între *tanka* şi *haikai* constă în faptul că într-un *haikai* subiectul este mai puţin căutat, stilul este mai puţin convenţional, mai simplu şi mai liber, admiţînd şi expresii familiare (ceea ce *tanka* refuza totdeauna) şi cuvintele de origine chineză.

MATSUO BASHŌ

Între maeştrii genului *haikai* primul loc îl ocupă Matsuo Bashō (1643—1694), cel mai mare şi mai popular poet al Japoniei.

„El a făcut din epigrama amuzantă o poezie rafinată care, mai degrabă decît să exprime un sentiment, îl sugerează, folosindu-se de simple tuşe evocatoare, sub care însă se ascunde adeseori un simbolism profund. Suflet delicat, buddhist fervent, Bashō şi-a impregnat opera cu dragostea sa de natură şi cu emoţia inimii sale“ (R. Bersihand). Micile lui perle sînt clipe de senină contemplare a naturii:

„Fluturele îşi parfumează
haina, cu mireasma
orhideei.

*

Un fulger:
ţipătul unui bîtlan
zburînd în beznă.

*

Creanga — uscată.
Corbul — deasupra:
seară, toamnă.

*

Linul serii pe lac.
Ţipătul raţei sălbatice:
vătuit, depărtat.

*

Liniştea liniştii.
Ţîrîitul greerului
pătrunde şi-n piatră".

Poezia lui Matsuo Bashō — adept al doctrinei predicate de secta buddhistă Zen — comunică o viziune lirică a indefinibilului, a misterului naturii, asociată pînă la identificare sentimentelor omului. Totodată, este o poezie a unei senine şi profunde generozităţi umane, în care — fără stilul confesiunii sentimentale directe şi patetice folosit de limbajul romanticului european — nu lipseşte totuşi nici tonalitatea gravă nici patosul unor accente dramatice, învăluit însă în exprimarea catifelată şi discretă a sugestiei:

„Se-arată a toamnă.
N-am măcar o oală
cu terci de orez.

*

Ah, ierburile verii!
Atît a mai rămas
din visurile bravilor războinici.

*

Întreaga familie în vizită la cimitir.
Părul nins,
bastoane în mînă, sprijin.

*

În soare — chimonouri la uscat.
Şi mîneca copilului mort
e acolo...

*

În cîntecul greerului
nici un semn
că va muri curînd."

(traduceri de **Dan Constantinescu**)

Urmaşii iluştri ai lui Bashō au fost, în secolul următor, Yosa Buson (1715 - 1783) şi Kobayashi Issa (1763 - 1828).

Primul, în acelaşi timp şi pictor, compune — cu notaţiile precise şi chiar accentuate ale elementelor de peisaj—adevărate mici tablouri:

„Noapte cu spuză de stele.
Florile de cireş cad
pe oglinda cîmpului de orez.

*

Muntele se întunecă
muiaţi în rugina
frunzelor toamnei.

*

Nimbul Lunii
nu-i oare parfumul florilor de prun
înălţat la ceruri?"

Lui Issa — ultimul şef de şcoală *haikai* — viaţa pe care a dus-o în sărăcie i-a sporit simpatia şi compătimirea pentru oropsiţi, dînd poeziei sale o adîncă şi îndurerată căldură umană. Acelaşi fior de umanitate străbate şi gingaşele lui poeme adresate lumii micilor vietăţi:

„Ai văzut cum se uită
pasărea închisă în colivie
la fluturii liberi?

*

Vino să ne jucăm împreună,
vrăbiuţo fără tată,
fără mamă!

*

Cîinele bătrîn
pare mişcat de cîntecul rîmelor
de sub pămînt.“

(traduceri D. C.)

În ultimele decenii ale secolului trecut, alături de noul stil al poeziei moderne (*shintaishi*)—născut sub influenţa poeziei occidentale — direcţia tradiţională a liricii japoneze trăieşte un reviriment notabil cu Masaoka Shiki (1867-1902). Shiki cere genului *haikai* (pe care, regenerîndu-l, el îl numeşte *haiku*) să revină la notaţia concretă şi sobră din perioada sa de glorie. Poetul Shiki a redat într-adevăr genului *haiku* liniile sale severe tradiţionale. S-a dovedit astfel încă o dată vitalitatea excepţională a poeziei japoneze clasice, care continuă să fie cultivată de mii de poeţi ai Japoniei de azi.

În domeniul prozei, capodopera literaturii japoneze — şi o capodoperă a literaturii universale — este *Genji Monogatari* (*„Povestirea“* sau *„Romanul lui Genji“*), compusă în anul 1004 şi atribuită scriitoarei Murasaki Shikibu (probabil un pseudonim). Narînd în principal aventurile amoroase ale fiului împăratului cu o concubină, iar în partea a doua, ale fiului vitreg al lui Genji, voluminoasa povestire[36] este romanul vieţii aristocraţiei şi a curţii japoneze. Un roman de o formulă realistă (cu ample şi subtile notaţii lirice şi de analiză psihologică), în care lipsesc total elementele neverosimile, senzaţionale, supranaturale sau inspirînd oroare. Frecvente sînt momentele de uşoară melancolie; dar situaţiile dramatice — ca, de pildă, patetica descriere a morţii mamei eroului — sînt rare. Tabloul amplu al moravurilor aristocraţiei, fineţea observaţiei psihologice, numărul enorm de personaje, motivarea veridică a sentimentelor şi reacţiilor acestora; apoi farmecul descrierilor naturii, naturaleţea tonului şi a dialogurilor, stăpînirea perfectă a tuturor resurselor limbii, — sînt tot atîtea calităţi care fac ca nici o altă operă din literatura europeană a epocii să nu i se poată compara (cf. Aston).

În epoca modernă, romancierul considerat de japonezi cel mai mare este Kyokutei Bakin (1767-1848), autorul unei opere imense cuprinzînd naraţiuni în care abundă aventurile (adeseori neverosimile). Romanul său cel mai popular, în 10 volume, este *Hakkenden* („Povestirea celor opt cîini“).

[36] De peste 4 200 de pagini. A fost tradusă, parţial, în aproape toate limbile europene, inclusiv în limba română. Dintre versiunile integrale, cu totul remarcabilă este traducerea engleză a lui A. Walley (1925-1933).

După ieşirea Japoniei din multiseculara sa izolare au apărut, chiar de la începutul perioadei Meiji, numeroase traduceri din toate marile literaturi europene. Sub influenţa viziunii şi stilului acestora s-au constituit în Japonia, încă înainte de 1900, o mulţime de şcoli, de curente, de tendinţe, de genuri. Din imensa pleiadă de prozatori se detaşează Nagai Takashi (1908-1951), martor şi victimă a primului bombardament atomic, autorul (printre alte patetice naraţiuni) impresionantului roman-document *Clopotele de la Nagasaki*.

O altă scriitoare, Sei Shonagon, contemporană autoarei „Romanului lui Genji", a inaugurat un gen literar, tipic japonez, al „însemnărilor răzleţe" (*zuihitsu*). Opera sa *Makura no sōshi* (*Însemnări de căpătîi* — în traducerea românească) este o culegere de observaţii, fapte, notaţii, descrieri, instantanee, reflecţii pe marginea temelor cele mai diverse.

Dar această materie atît de disparată revelează un spirit ironic, volubil, caustic; o personalitate lipsită de prejudecăţi, dotată cu un ascuţit spirit de observaţie şi cu un delicat simţ al naturii, foarte inteligentă şi cultivată, fără nici o indulgenţă faţă de prostie şi de ridicol, spirituală şi uneori aproape cinică, — dar şi de o rară gingăşie în reacţiile sale în faţa copiilor, a florilor şi a animalelor. În ansamblu, *Makura no sōshi* a rămas prin aceste calităţi un preţios document de epocă, totodată constituind şi o lectură agreabilă care i-a asigurat marea popularitate[37].

MUZICA ŞI TEATRUL

Muzica la japonezi a avut aproape totdeauna rolul de a sublinia şi de a susţine cîntul vocal. Sărbătorile şi variatele reuniuni erau prilejurile obişnuite şi frecvente pentru a face muzică. Un samurai care se respecta trebuia neapărat să ştie cînta la un instrument (de obicei la flaut). Un fel de călugări-trubaduri străbăteau ţara cîntînd la diverse ocazii poeme eroice, acompaniindu-se cu o specie de lăută.

Instrumentele de coarde, flautele de diferite tipuri, tobele de felurite dimensiuni şi forme erau instrumentele preferate. Gama muzicală se compunea din cinci note. În mare cinste era ţinută muzica la curţile împăraţilor, unde muzicanţii şi cîntăreţii erau de obicei călugări, nobili şi samurai. Curţile nobililor adăposteau adeseori trupe de muzicanţi ambulanţi.

Teatrul japonez îşi are originea în străvechile dansuri pantomimice rituale, însoţite de cor şi de muzică instrumentală. Cînd, în secolul al XIV-lea, acestor trei elemente li s-a adăugat dialogul a apărut un gen dramatic (şi spectaco-

[37] Iată cîteva „însemnări":

„Lucruri nesuferite: Cineva venit în vizită şi care te ţine de vorbă tocmai cînd tu eşti mai grăbit... Un om fără har, dar care spune anapoda tot felul de lucruri ca să arate cît e de deştept... Cîinii care urlă, urlă întruna, monoton şi la unison...

„Lucruri întristătoare: Un cămin în care focul s-a stins... Camera în care a murit un copil... Naşteri succesive de fete în casa unui om de ştiinţă...

„Lucruri înduioşătoare: Să treci pe lîngă un cîrd de copilaşi care se joacă... Un cuib în care pasărea-mamă îşi hrăneşte puii... Un bărbat frumos pe care îl aştepţi şi îl auzi bătîndu-ţi la uşă...

„Lucruri încîntătoare: Să te plimbi seara cu barca pe un rîu... O vrăbiuţă care ţopăie de parcă ar vrea să imite chiţăitul unui şoarece... Plăcerea de a da un răspuns caustic unui îngîmfat care aşteaptă de la tine să-i faci complimente...

logic) care îşi va cîştiga un prestigiu considerabil chiar şi în teatrul modern european şi american — genul *Nō*.

Este un gen de dramă poetică şi muzicală, cu mimă, dans şi pantomimă, deosebit de apreciată în mediul aristocratic; este o compoziţie scurtă (reprezentaţia durează de obicei trei sferturi de oră); şi este scrisă în proză alternînd cu versuri a căror recitare este ritmată de cele trei sau patru instrumente ale orchestrei. Textul este întrerupt pe parcurs de corul de 8 pînă la 10 corişti, care cîntă un recitativ. Un *Nō* are două personaje — plus, eventual, alte două sau trei, în apariţii secundare. Rolurile feminine sînt interpretate de bărbaţi purtînd o perucă. — Deci: un spectacol cu tirade şi dialoguri solemne, eroice sau dramatice, şi cu multă mişcare scenică; cu un cor care narează, explică sau comentează; cu actori care uneori poartă măşti exagerat de expresive[38]; sau care, violent machiaţi, mimează şi execută pantomime; cu o scenă fără decoruri, în schimb cu costume bogate şi foarte somptuoase.

După natura subiectelor şi a personajelor, cele aproximativ 500 de *Nō*-uri care s-au păstrat[39] se împart în cinci categorii: cele ale căror personaje sînt divinităţi; cele care aduc pe scenă diferite spirite benefice sau malefice; piese cu subiecte istorice, eroice, războinice — cele mai agreate de aristocraţie şi militari; apoi piese prezentînd viaţa şi destinul femeii; în fine, piese cu subiecte luate din viaţa epocii.

Arta unui *Nō* constă în idealizarea acţiunii care tinde să creeze o realitate secundă incomparabil mai elevată decît cea adevărată. Mai mult decît textul literar însă[40], interesa — şi interesează şi astăzi — spectacolul în sine. Stilul unui asemenea spectacol este prin excelenţă convenţional, mizînd mai mult pe sensurile simbolice — impregnate de spiritul buddhismului — şi pe efectele de sugestie la care concură frumuseţea textului, a melodiei, a mişcării pantomimice şi a ritmurilor muzicii instrumentelor. Un spectacol dura aproape o zi întreagă, căci se reprezentau 7 şi chiar mai multe *Nō*-uri (azi — de regulă 5). Între *Nō*-uri li se ofereau spectatorilor farse (*kyōgen*), interludii comice, fără cor şi fără muzică instrumentală; cei doi sau trei actori, fără măşti, interpretau într-un dialect contemporan momente din viaţa de fiecare zi, satirizînd diverse slăbiciuni omeneşti.

Ca o reacţie contra caracterului aristocratic şi convenţional, pompos şi emfatic al *Nō*-ului, în secolul al XVII-lea s-a constituit în liniile sale definitive — derivat din *kyōgen* — genul *kabuki* („dans şi cînt"). Este o formă preponderent realistă în alegerea subiectelor, tratarea temei şi psihologia personajelor; o formă dramatică preferată de publicul larg, la fel ca şi de publicul mai educat artistic[41]. Subiectele sînt luate fie din istorie, fie din viaţa socială a timpului. Ca stil de reprezentare, *kabuki* foloseşte cortina şi decorul, totodată păstrînd şi unele elemente din *Nō*: cîntul şi dansul, costumul bogat şi acompaniamentul instrumental.

[38] Se cunosc aproximativ 70 de tipuri de măşti, corespunzînd tot atîtor caractere determinate.

[39] După secolul al XV-lea nu s-au mai compus alte *Nō*-uri; dar din cele păstrate, cam 250 se reprezintă şi azi. Cele mai apreciate sînt *Hagoromo* („Veşmîntul de pene") şi *Takasago* (numele localităţii unde este plasată acţiunea).

[40] Pentru un străin, *Nō*-ul are o valoare literară discutabilă; dar pentru spectatorul japonez îşi păstrează o fermă valoare literară, istorică şi filosofică.

[41] Către anul 1600 s-a constituit în mod organizat şi teatrul de marionete — un gen extrem de popular şi azi în Japonia. Centrul s-a fixat la Osaka, unde în 1685 a luat fiinţă cel mai prestigios teatru de marionete — pentru care a scris textele şi marele Chikamatsu.

Într-un *kabuki*, importanţa primordială o deţine nu elementul spectacologic, ci textul în sine şi expresivitatea dialogului[42]. — Cel mai mare dramaturg japonez din toate timpurile, Chikamatsu Monzaemon (1653-1724) — considerat un Shakespeare al Japoniei — este autorul a peste o sută de opere dramatice. Atît dramele sale istorice cît şi cele sociale şi psihologice sînt centrate pe conflictul dintre sentimentele umane fireşti (pentru care pledează hotărît sensul final al dramelor lui) şi morala confuciană impusă.

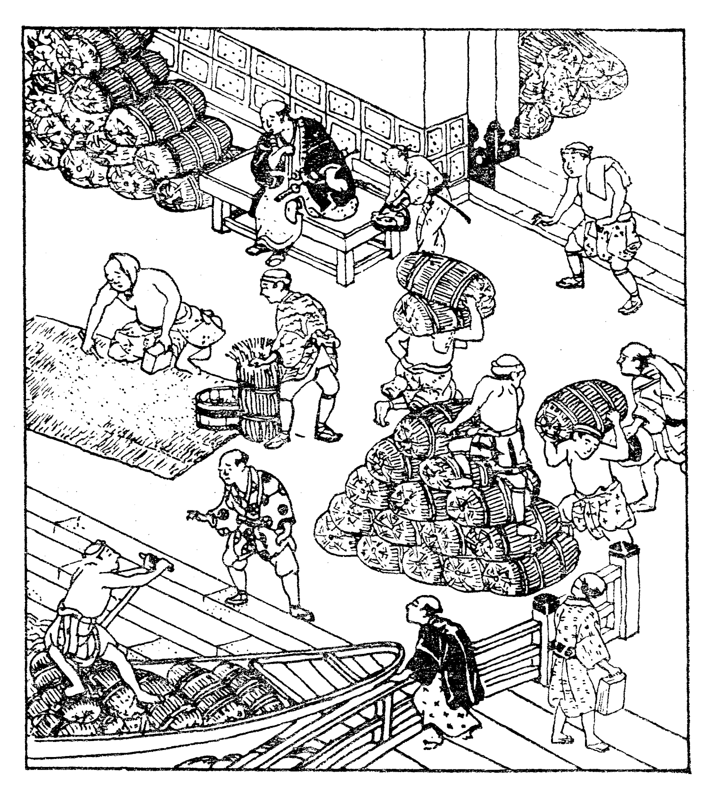
EUROPA ŞI CULTURA JAPONEZĂ

Lumea europeană a descoperit civilizaţia şi cultura japoneză (semnalată mai întîi de Marco Polo) după ce, pe la mijlocul secolului al XVI-lea călugării iezuiţi şi-au început opera misionară în Japonia. În 1577 un iezuit nu ezita să afirme că „în comparaţie cu japonezii noi europenii sîntem foarte primitivi"; şi că „în întreaga lume nu există un popor cu atîta generozitate dotat de natură". Iar un secol mai tîrziu, într-un *Tratat despre Japonia*, admiraţia unui alt european (John Stolker) se exprima în termeni asemănători: „Japonia singură a depăşit în frumuseţe şi magnificenţă întreaga splendoare a Vaticanului".

Curînd după această dată şi pînă prin 1850 imaginea pe care şi-au făcut-o europenii despre Japonia a fost cea a unei naţiuni civilizate, dar care, regretabil, a optat pentru izolare — în detrimentul ei. În secolele XVIII şi XIX informaţiile despre Japonia abundă, fapt care n-a rămas fără urmări asupra scriitorilor şi artiştilor occidentali. Swift îl trimite pe Gulliver, în a treia călătorie, în ţara Naugasak (= Japonia). De o frumuseţe misterioasă îi apare lui H. Melville „impenetrabila Japonie", — căreia şi Walt Whitman îi dedică un poem (*A Broadway Pageant*). Rudyard Kipling, uluit de cele văzute în Japonia, îşi comunică impresiile (care vor lăsa urme şi în opera lui) într-o serie de 11 interesante articole. Stimulat de victoria insularilor în conflictul ruso-japonez (1904), interesul europenilor pentru lumea Japoniei creşte. Apar acum poeme şi povestiri pe teme japoneze. George Meredith scrie o entuziastă introducere la cartea lui Yoshisaburo Okakura, *Spiritul japonez*. Romanul cel mai popular al (prea)popularului Pierre Loti, roman superficial şi naiv, este cel care are un subiect japonez — *Madame Chrysanthème*. După care, Lafcadio Hearn — care a trăit mult în Japonia — lărgeşte considerabil informaţia europenilor cu cele 12 cărţi ale sale despre această ţară. Dar încă în ultimele două decenii ale secolului anterior moda romanelor, a pieselor de teatru şi a articolelor despre Japonia căpătase mari proporţii. Operele muzicale: *Mikadoul* (de Gilbert şi Sullivan, 1885), *Adzuma sau soţia japoneză* (de Edwin Arnold, 1893) şi — mult deasupra tuturor ca valoare şi ca succes — *Madame Butterfly* a lui G. Puccini (1897), cunosc o popularitate imensă şi constantă.

În Franţa, „japonismul" s-a detaşat destul de repede de exotismul chinez exaltat de Th. Gautier. După ce, în 1856, Félix Bracquemond descoperă un volum de desene de Hokusai — asupra căruia Edm. de Goncourt va scrie o

[42] Un *kabuki* înseamnă cel puţin trei acte, dar în mod excepţional poate ajunge pînă la 16; încît un spectacol cu o singură piesă *kabuki* putea dura chiar trei seri la rînd!

Transportul orezului într-un depozit. Ilustrație japoneză din sec. XVIII

carte, valabilă şi azi, — arta japoneză îi entuziasmează pe scriitori (Hérédia, Huysmans, H. de Régnier), precum şi pe artişti, în special impresionişti, care văd în ea o formă de eliberare de sub rigorile şi convenţiile academismului. Desenele japoneze sînt reproduse şi pe articolele industriale şi de artizanat artistic. Pentru impresionişti, gravurile japoneze constituie punctul de plecare şi un pretext de a-şi justifica propriile lor teorii (între primii care au studiat stampele japoneze a fost Degas). Pentru Van Gogh, apoi, arta japoneză era „adevărata religie". Manet şi Degas, Monet şi Gauguin, Whistler şi Toulouse-Lautrec — fiecare împrumută cîte ceva din viziunea, din temele sau din tehnica picturii japoneze. Aspectul decorativ şi prospeţimea culorilor picturii japoneze n-au rămas fără ecou, mai tîrziu, la mulţi pictori europeni de avangardă.

Literatura japoneză i-a încîntat pe poeţii europeni şi americani în primul rînd prin genul liric *haiku*. Tensiunea emoţiei, condensată în forma sa miniaturală, lirismul delicat al temelor şi rafinamentul stilului, excepţionala sa capacitate evocativă şi putere de sugestie i-au impresionat mai ales pe poeţii şcolii imagiste (Ezra Pound, R. Aldington, ş.a.). Tehnica speciei *haiku* încearcă s-o imite şi un Paul Fort, şi un Paul Eluard. De asemenea, teatrul japonez începe să fie popularizat în Occident încă din 1876. Ezra Pound traduce (împreună cu Arthur Walley) cîteva *Nō*-uri — despre care poetul nu ezită să exprime

opinii mai mult decît originale: „Conţinutul *Nō*-urilor este mai interesant decît teatrul grec, cu excepţia *Trahinienelor*". În America, dramaturgul Paul Goodman compune cinci piese după model *Nō*, gen asupra căruia scrie şi un eseu. În celebra sa dramă *Oraşul nostru*, cel mai de succes dramaturg american, Thornton Wilder, foloseşte ceva din tehnica *Nō*-ului — gen căruia îi este debitor, dealtminteri, şi în piesele sale într-un act. Cel mai reputat dramaturg irlandez, W.B. Yeats, recunoaşte: „Am inventat o formă de dramă aristocratică, distinsă, indirectă şi simbolică, cu ajutorul pieselor *Nō*". Alţi dramaturgi de mare prestigiu au imitat de asemenea forma *Nō*-ului: Paul Claudel (fost diplomat la Tokyo) în piesele sale pentru marionete; sau Bertolt Brecht (în *Der Neinsager*, de pildă), care caută să adapteze conţinutul ideologic şi formele stilizate ale *Nō*-ului la scena expresionistă.

Nici teatrul *kabuki* n-a rămas necunoscut Europei şi Americii. Marii regizori Meyerhold şi Serghei Eisenstein au recunoscut importanţa acestui gen pentru regia de film. Ultimul — care a şi studiat limba japoneză — a scris, în acest sens, interesantul eseu intitulat *Principiul cinematografic al ideogramei*. — În fine, nu pare cu totul exclus ca şi inventatorii scenei turnante să fi luat într-un fel cunoştinţă de faptul că această interesantă inovaţie scenotehnică exista de mult în teatrul *kabuki*, care o descoperise încă de pe la sfîrşitul secolului al XVIII-lea — deci cu mai bine de o jumătate de secol înaintea europenilor.

CIVILIZAŢIA ŞI CULTURA AZTECĂ

Civilizaţiile precolumbiene din aria mexicană. • Aztecii. • Economia şi societatea • Sensul sacrificiilor umane. • Războiul. Administrarea justiţiei. • Negustorii. • Agricultura şi regimul alimentar. • Meşteşugurile. • Îmbrăcămintea şi podoabele. • Obiceiuri şi ritualuri. • Locuinţele. Palatul suveranului. • Credinţele religioase. Casta sacerdotală. • Artele. Arhitectura. • Sculptura. • Literatura.

CIVILIZAȚIILE PRECOLUMBIENE DIN ARIA MEXICANĂ

Pînă spre sfîrşitul paleoliticului mediu, America era un continent nepopulat. Nu s-a găsit pînă acum nici o fosilă de hominizi în America — unde, dealtminteri, n-au existat și nu există nici azi maimuțe antropoide. Dar la o dată imposibil de precizat — în orice caz, cu mai bine de 20 000 de ani în urmă — pe cînd actuala strîmtoare Behring era încă un istm care lega Siberia cu Alaska, grupuri mici de vînători, de nomazi din continentul asiatic au început să migreze, o parte răspîndindu-se pe teritorii ale Americii de Nord, iar o parte coborînd — mult mai tîrziu — spre sud[1]. În jurul anului 5000 î.e.n. acest prim val uman a ajuns, probabil, pînă în regiunile Americii Centrale.

Cam la aceeaşi dată (deci spre sfîrşitul neoliticului), un al doilea val a pornit — de astă dată nu pe uscat — din sud-estul Asiei și mai ales din Oceania, pe direcția însemnată de numeroasele insule și arhipelaguri, ajungînd în America de Sud. Spre deosebire de cei veniți din Asia siberiană, noii imigranți trăiau și din pescuit și din cules. În fine, se pare că între 5000-3000 î.e.n. a pătruns în regiunile septentrionale ale Americii de Nord un al treilea val de triburi asiatice, înrudite cu eschimoșii de azi, care cunoșteau olăritul, țesutul și foloseau arama.

La începutul erei noastre nu mai existau în America urme de nomadism; încep acum să se configureze civilizații create de populații sedentare. Trei dintre acestea au atins nivelul de civilizații istorice: civilizațiile aztecă, incașă și mayașă. Sînt civilizațiile cele mai bine cunoscute și mai bine conturate, avînd o structură culturală mai complexă și care, evoluînd, au avut și un rol politic mai important. Sînt civilizațiile ajunse la un stadiu cu totul remarcabil la data debarcării aici a spaniolilor — care le-au și desființat, deși din punct de vedere cultural nu le-au distrus total. Prima, civilizația aztecă, s-a constituit în partea meridională a Americii de Nord; a doua, civilizația Inca, în America de Sud, de-a lungul coastei Oceanului Pacific; a treia, civilizația Maya, în America Centrală.

Civilizația aztecă ocupa aproximativ teritoriul Mexicului de azi, dar depășindu-i granițele spre sud. Pe podișul central — înalt de peste 2 000 m și avînd o suprafață de aproximativ 5 000 km² — domină cactușii uriași cu o infinită varietate de specii, și agavele gigantice din care se prepară și băutura națională mexicană *(pulque)*. Printre numeroasele lacuri — cinci principale, odinioară intercomunicante — se întind terenuri cultivate cu zarzavaturi, livezi de pomi fructiferi și cereale, în special porumb. Pe coastele vulcanilor — care trec de 5 500 m — pădurile de conifere urcă de la nivelul terenurilor cultivate pînă la 4 000 m. — Dar aztecii și-au construit capitala în mijlocul

[1] Cercetători mai recenți înclină să creadă că primele imigrații în nordul Americii ar fi avut loc mult mai devreme (după Cottie E. Burland — în urmă chiar cu 70 000 de ani). În California s-au găsit urme omenești vechi de 50 000 de ani. Primii imigranți vînau aici bizoni uriași, mamuți, mastodonți (dispăruți către 6000 î.e.n.) și calul sălbatic american, animal care deja în mileniul IV nu mai exista.

unui lac imens pe o insulă, într-o zonă mlăștinoasă, fertilă, bogată în pește și, strategic, perfect apărată.

De la mijlocul mileniului al II-lea î.e.n. cea mai veche populație sedentară de pe podișul central cultiva pămîntul, cunoștea țesutul, lucra în argilă figuri de zeități și vase cu trei picioare. Începînd din al II-lea mileniu î.e.n. s-au succedat în spațiul mexican civilizații importante, care au precedat-o pe cea aztecă, unele transmițîndu-i anumite elemente de cultură și civilizație și fiecare lăsînd în urma sa monumente importante.

Prima civilizație — centralizată și unitară, avansată și definită pe mai multe planuri — de pe teritoriul Mexicului a fost cea a olmecilor. Începuturile ei se situează către 1250 î.e.n. Cele două centre mai importante — La Venta și Tres Zapotes, de pe coasta Golfului Mexic — au continuat să-și demonstreze creativitatea culturală pînă prin anul 600 e.n.[2]. Fără să lase în mod direct posterității monumente de artă proprii, olmecii au influențat în schimb toate zonele mai civilizate din Mexic și Guatemala.

Olmecii aveau astronomi pricepuți: se pare că lor li se datorește introducerea în aria mexicană a calendarului, consemnat cu ajutorul glifelor[3]. Religia lor cunoștea o zeitate cu cap (sau cu mască) de jaguar. Sculptau cu multă abilitate jadul albastru — precum și acele atît de caracteristic olmece capete colosale de bazalt (înalte de 2-3 m), reprezentate totdeauna fără gît sau restul corpului, și așezate — fără un postament — direct pe sol.

Dar contribuția culturală principală a olmecilor a fost crearea centrului ceremonial, complexul de edificii religioase căruia îi era integrată și tipica piramidă mexicană (despre care se va vorbi mai jos). Piramida din La Venta avea 17 m. Aceste edificii erau construite pe o înaltă platformă sacră, înălțată pe un strat gros de umplutură (grosimea celui din La Venta atingea 7 m), format din materiale de construcție aduse de la o distanță de 120 km.

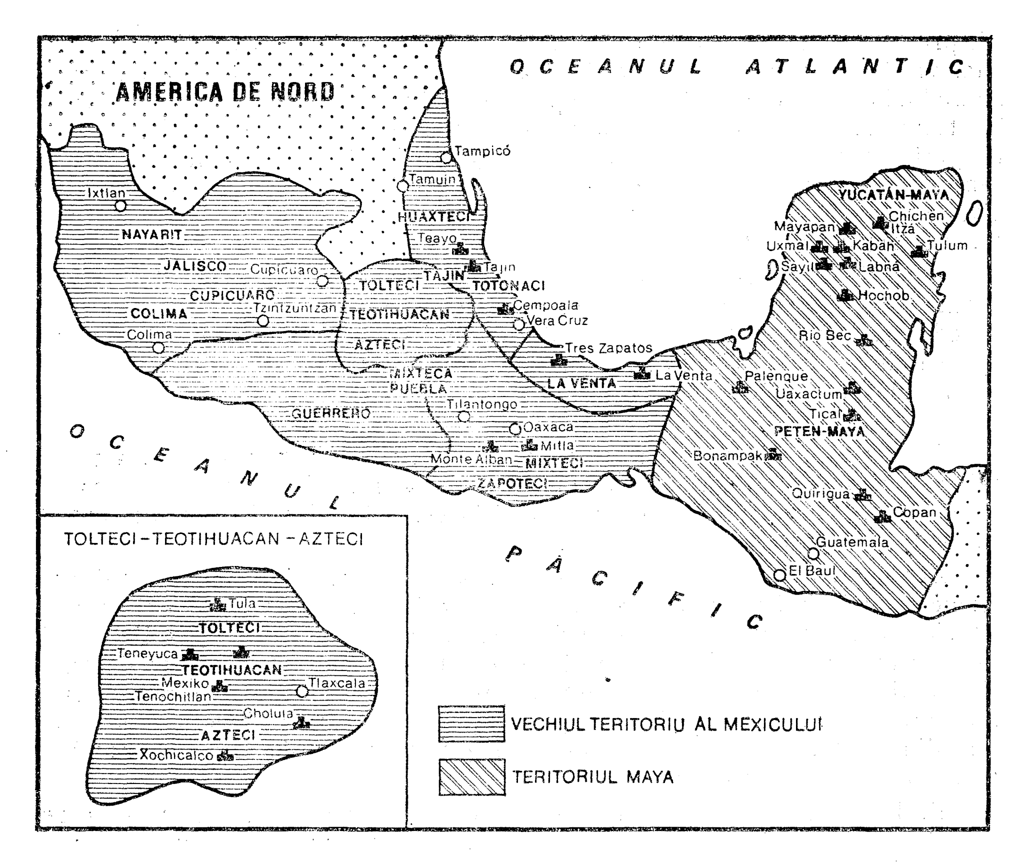
În ordine cronologică, a doua cultură avansată din regiunea mexicană s-a datorat unui popor numit (probabil) xicalanca, constructor al importantului oraș Teotihuacan[4], care — dispunînd de o bună organizare militară — a ajuns în secolele III-IV e.n. să domine o foarte întinsă zonă a actualului Mexic, impunîndu-și hegemonia și dincolo de granițele mexicane, în regiuni întinse din America Centrală. Orașul, care era situat într-o zonă mlăștinoasă, dar bine asanat, avea canale de scurgere subterane, case cu grădini proprii (se pare), precum și locuințe mari destinate preoților. Probabil că autoritatea religioasă supremă în Teotihuacan o deținea regele — totodată și Mare Preot — considerat a fi de origine divină.

Încă din sec. III î.e.n. Teotihuacan („Locul unde oamenii devin zei") era în primul rînd un centru religios, un mare oraș-sanctuar. Edificiile lui acopereau o suprafață de aproape 8 km^2. Orașul era traversat de o stradă largă de 40 m și lungă de peste 2 km, de-a lungul căreia se înălțau sanctuare, piramide,

[2] Dată după care olmecii dispar din documentația arheologică. — Cultura de tip olmec s-a afirmat și în prima fază (către 500 î.e.n.) a renumitei așezări de la Monte Albán (de pildă, prin caracteristicele vase de ceramică avînd forma corpului omenesc), unde apoi zapotecii vor crea un mare centru cultural.

[3] Pictograme sau ideograme (de obicei incizate în piatră), reprezentînd cuvinte întregi într-o formă figurativă. În termenul *hieroglifă* („scriere sacră"), desinența *hiero* înseamnă, în grecește, „sacru".

[4] Situat la 22 km nord-vest de Ciudad de Mexico, pe malul lacului Texcoco din apropiere (la 9 km).

Teritoriile civilizaţiilor mexicane şi mayaşă

temple, portice. În centrul religios al oraşului monumentele cele mai grandioase — ale căror vestigii se păstrează, în parte, şi azi — erau: „Piramida Soarelui" (cu bază pătrată avînd latura de 220 m şi înălţimea actuală de 65 m), „Piramida Lunei" — înaltă de 42 m — şi templul principal, închinat divinităţii supreme Quetzalcoatl („Şarpele cu pene"), avînd tot formă de piramidă[5]. Înconjurat de 15 trunchiuri de piramidă şi totul închis într-o împrejmuire cu latura lungă de 400 m, templul are şi azi frizele sculptate (odinioară erau şi colorate) cu arabescuri bizare, cu şerpi cu clopoţei şi şerpi cu pene, cu capete de aligatori, cu măşti ale zeului ploii şi fertilităţii Quetzalcoatl, stăpînul cerului, al pămîntului şi al tuturor forţelor naturii. Simbolismul religios al ansamblului produce un efect straniu, foarte puternic.

În seria divinităţilor (venerate mai tîrziu şi de alte popoare din Mexic) reprezentate în frescele de pe pereţii locuinţelor sacerdoţilor — zeul porumbului, zeul vîntului, zeul suferinţei, ş.a. — primul loc îl ocupa Tlaloc, stăpînul zeilor (în mod ambiguu asimilat cu Quetzalcoatl) şi zeul binefăcător al ploii. — În practicile religioase intra şi „sacrificiul inimilor" (obicei moşte-

[5] „Piramida Soarelui" a fost construită între 60-50 î.e.n. Potrivit tradiţiilor locale, în vîrf se afla şi o uriaşă statuie a soarelui.

nit probabil de la olmeci), ofranda adusă zeilor pentru a asigura, în schimbul unor vieţi omeneşti, fertilitatea pămînturilor. Poporul din Teotihuacan folosea simboluri calendaristice, transcrise prin glife. În ceramică, stilul particular al Teotihuacanului s-a exprimat îndeosebi în vasele cilindrice cu trei picioare, acoperite cu picturi în acuarelă, pe un strat subţire de ipsos. Sculptura „are o tendinţă permanentă spre formele cubice"[6]. Iar în pictură, opera reprezentativă care s-a păstrat este celebra frescă a „Paradisului Pămîntesc" din Tetitla (oraş aparţinînd statului Teotihuacan).

Potrivit tradiţiilor aztece, teotihuacanii erau un popor bogat, relativ paşnic şi credincios, care şi-a abandonat „Oraşul Zeilor", fugind din faţa unor invadatori (probabil toltecii), înainte de venirea aztecilor. După ce a atins apogeul în secolele III—IV e.n., civilizaţia Teotihuacan s-a stins spre sfîrşitul secolului al IX-lea.

Un moment important în istoria zonei mexicane l-a marcat cultura şi civilizaţia zapotecilor, care s-au menţinut aici mai bine de un mileniu, pînă în secolul al XVI-lea, cînd — după ce rezistaseră toltecilor şi celor din Teotihuacan — au fost învinşi de azteci[7].

Zapotecii îşi aveau sistemul lor propriu de scriere (folosind tot glife) şi semne calendaristice. Cu ajutorul acestei scrieri şi-au consemnat evenimentele istorice în texte incizate pe stele de piatră. Centrul cultural (şi religios) al zapotecilor era Monte Albán, ale cărui temple — construite în perioade diferite, mai reprezentative fiind templele din secolele III-V — păstrau remarcabile fresce cu procesiuni de zei şi preoţi, precum şi caracteristicile urne funerare din ceramică, cilindrice, cu aplicaţii pictate de argilă care în ansamblu reprezentau o făptură umană[8].

Probabil că primii migratori din nord au fost toltecii — cei dintîi care pe actualul teritoriu al Mexicului au folosit şi au prelucrat arama, bronzul şi aurul. Condus de o formă de guvernare teocratică şi bine organizat din punct de vedere militar, statul toltec a ajuns în curînd să domine întregul Mexic. (Anul începutului acestei dominaţii este 790 e.n.).

Cultura toltecă, ale cărei prime manifestări mai deosebite se situează în jurul anului 600 e.n., se caracterizează înainte de toate printr-o strălucire artistică excepţională. Toltecii erau consideraţi de contemporani un popor de artişti prin excelenţă. Capitala lor Tollan (azi Tula) abunda în opere arhitectonice bogat împodobite cu sculpturi în relief. Ceramica lor avea o mare varietate de forme şi de motive decorative. Cronicile vechi vorbesc despre tolteci ca

[6] Cf. Cottie A. Burland. — „Un bloc pătrat de piatră este lucrat pe toate cele patru laturi ale sale, şi pe fiecare faţă se află o parţială reprezentare incizată a zeităţii, iar toate se compun ca partea unei figuri întregi". Dar mai caracteristice încă sînt măştile de piatră ale zeilor, colorate şi avînd găuri în care se aplicau ochii şi dinţii figurii reprezentate.

[7] Dar tradiţiile de cultură şi civilizaţie s-au menţinut pînă azi. Zapotec pur era şi ilustrul preşedinte al Mexicului, Benito Juarez (1806-1872), care a dat un mare impuls vieţii economice a ţării sale, ridicînd-o şi la poziţia de imperiu.

[8] Au urmat, după sec. VI, alte civilizaţii locale relativ clar configurate: a mixtecilor, a huaxtecilor (care s-au remarcat prin sculpturile şi mai ales prin marile lor monumente de arhitectură), a totonacilor — creatorii unei civilizaţii mai evoluate — şi a pipililor, care în secolele IX şi X „au dat naştere unei înalte culturi şi unui stil artistic complex şi aproape realist" (C. A. Burland). — Să mai amintim aici şi oraşul Cholula, foarte important centru religios şi artistic, oraş renumit şi pentru învăţaţii săi.

Quetzalcoatl în ipostaza de zeu al vîntului

despre inventatorii aurăriei[9] și a unei arte decorative speciale, realizată prin aranjamentul plin de fantezie al penelor multicolore de păsări din pădurile tropicale[10].

Zeitatea lor supremă Quetzalcoatl[11], care la origine s-ar putea să fi fost un suveran-sacerdot de un prestigiu deosebit, a devenit apoi divinitatea cea mai importantă din America precolumbiană. Se pare că „Șarpele cu pene de quetzal" a fost preluat din religia toltecilor și de către mayași — care, dealtminteri, tot de la tolteci se crede că au luat și principiile de bază ale calculelor de cronologie.

După căderea Tollanului (în 1168) regatul toltec s-a prăbușit definitiv în fața invaziei brutale — care însă începuse cu cel puțin un secol înainte — a unui popor nomad de vînători numit chichimeca (considerat de unii cercetători a fi o ramură probabilă a aztecilor).

Acești chichimeca — care au stăpînit Marele Podiș mexican aproape două secole, avînd și reputația de cei mai iuți alergători din lume, dar fiind cunoscuți și pentru obiceiul lor de a-și ucide bătrînii și bolnavii — au fost și fondatorii orașului Tenayuca. Orașul a rămas celebru prin piramida-sanctuar (construită în jurul anului 1200), ornată de jur-împrejur cu figurile a 138 de șerpi de piatră, pictați în diferite culori; de unde, și numele sanctuarului și al orașului Tenayuca — „Orașul Șerpilor".

Ciclul civilizației chichimeca poate fi considerat încheiat în jurul anului 1325, cînd aztecii — popor înrudit cu chichimeca — ajung ei stăpîni ai Marelui Podiș.

[9] Toltecii erau renumiți pentru frumoasele ornamente vestimentare lucrate din plăci de aramă, precum și pentru bijuteriile lor lucrate în aur, care repetau îndeosebi motivele șarpelui și clopoțeilor.

[10] „Toate operele care ieșeau din mîna lor — scrie marele cronicar spaniol din sec. XVI, Bernardino de Sahagún — erau delicate și pline de grație, de cea mai bună factură artistică, demne de toată admirația. Casele pe care le făceau ei erau bine construite, foarte frumoase, bogat împodobite, adeseori intarsiate cu pietricele verzi, legate între ele cu stuc, încît păreau un mozaic".

[11] Divinitate înlocuită spre sfîrșitul puterii toltece de Tezcatlipoca-Huitzilopochtli, zeul războiului.

AZTECII

Toate aceste civilizaţii din spaţiul mexican sînt adeseori cuprinse în denumirea de „civilizaţie aztecă". Ceea ce este greşit. În realitate, aztecii au fost ultimii veniţi şi ultimii stăpîni ai Podişului mexican. Ca ultimi veniţi, evident că au putut beneficia de vasta şi îndelungata experienţă culturală a predecesorilor lor de pe Podiş. Dar toate elementele de civilizaţie şi de cultură pe care le-au împrumutat, aztecii le-au asimilat, sintetizat şi reelaborat într-o formă mult mai bogată, mai complexă şi mai organic articulată decît la orice alt popor trăind în această zonă geografică.

Ceea ce uimeşte în primul rînd este rapiditatea cu care un popor atît de puţin numeros, stabilit pe două insule ale unei lagune, a ajuns în numai cîteva decenii să fundeze un imperiu atît de puternic, să construiască o capitală de proporţiile pe care nici un oraş din Europa acelui timp (în afară de Cordoba) nu le avea, şi să-i uluiască pe conchistadorii spanioli prin bogăţia lor şi prin fastul exorbitant al curţii regale.

Aztecii — nume derivat din *Aztatlan* sau *Aztlan*, legendarul lor loc de origine — se numeau ei înşişi „mexica" (după numele străvechiului lor zeu suprem, Mexi), şi cu acest nume erau cunoscuţi de contemporani[12]. Pornind dintr-o îndepărtată regiune din nord-vest (poate că de prin părţile Californiei), aztecii au continuat să migreze spre sud, în jurul anului 1100 e.n., „conduşi" de zeul lor protector[13] Huitzilopochtli spre un „pămînt al făgăduinţei"[14]. În această fază de organizare tribală aztecii erau guvernaţi de preoţi, jertfeau copii zeului ploii şi credeau în venirea unui Quetzalcoatl-Mesia salvator[15]. — Către anul 1345 (sau 1325) au ajuns pe Marele Podiş, fondînd oraşul Tenochtitlan — „Piatra Cactusului", — actualul Ciudad de Mexico.

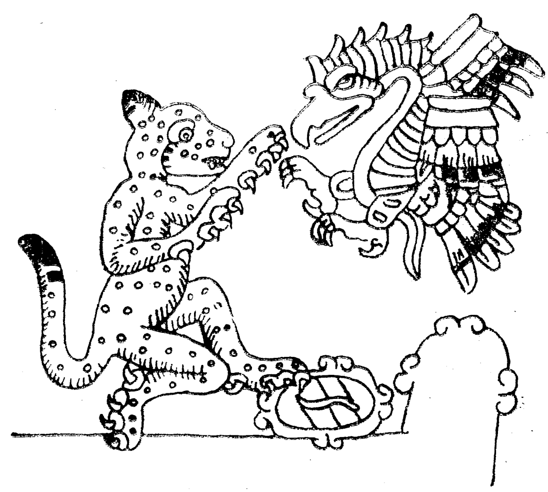
În prima perioadă a istoriei lor aztecii practicau atît vînătoarea cît şi agricultura. Puţini ca număr, ducînd o viaţă seminomadă, erau împărţiţi în şapte clanuri şi erau conduşi de patru căpetenii-sacerdoţi. Păsări sau animale domestice n-aveau; doar curcanul şi cîinele le ofereau un plus de subzistenţă alimentară, a cărei bază rămînea porumbul (apoi — în ordinea importanţei — fasolea şi pepenele galben). Unicul instrument agricol cunoscut era, în loc de plug, o prăjină cu vîrful ascuţit, călit în foc. Cînd se stabileau într-un loc îşi construiau mai întîi templul şi terenul pentru caracteristicul lor joc ritual cu mingea. Practicau un sacrificiu ritual complex, vorbeau *nahuatl* — limba

[12] Numele „mexica" a fost schimbat în „azteci" mai tîrziu, de către cronicarii spanioli din secolul al XVIII-lea.

[13] Se presupune că, în realitate, Huitzilopochtli fusese o căpetenie tribală — care desigur că nu purta acest nume.

[14] Paralelismul cu situaţia legendară a „poporului ales" al lui Yahwe — şi acesta condus de Moise spre un „pămînt al făgăduinţei" — este evidentă.

[15] În tradiţia aztecilor, Quetzalcoatl era un bărbat înalt, cu pielea albă, ochii mari, barba stufoasă şi plete lungi, negre; era înţelept şi prevăzător, iubea pacea şi dreptatea, predica iubirea între oameni şi practica tuturor virtuţilor, totodată învăţîndu-i pe băştinaşi şi meşteşugul prelucrării metalelor. S-a stabilit că personajul rămas în legendă, astfel configurat, a fost de fapt un naufragiat islandez — misionar, pescar sau negustor — care în timpul expediţiei vikingului Leif Eiriksson, descoperitorul Americii — în ultimii ani ai secolului al X-lea — a ajuns pe coastele Golfului Mexic (cf. L. Pérez Verdia).

Pentru azteci, lupta dintre jaguar şi acvilă simboliza lupta dintre Cer şi Pămînt

populaţiilor celor mai civilizate din Mexic — şi aveau un calendar religios[16] cu ciclul de 52 de ani.

Pe Marele Podiş au întîmpinat rezistenţa băştinaşilor. Trebuind să lupte mereu, au renunţat la vechea formă de conducere şi şi-au ales un conducător unic. În scop defensiv şi pentru a-şi asigura cu mai puţine probleme hrana, s-au retras (prin anul 1325 sau, după alţi autori, în 1370) în zona lagunară, unde au realizat două lucruri de-a dreptul uimitoare: „grădinile plutitoare" şi oraşul-capitală Tenochtitlan, pe locul unde azi este situat centrul capitalei Ciudad de Mexico. Ingenioasele „grădini plutitoare" (se mai construiesc şi azi în Mexic aceste *chinampas*) erau făcute din mai multe plute imense de trestie, între ele cu straturi de pămînt — şi înconjurate de o împletitură de papură care le menţinea forma, — pînă cînd insula plutitoare ajungea la o grosime de 3-5 m. Pe aceste ostroave se semăna iarbă, se cultivau zarzavaturi şi se plantau pomi. Împinse cu ajutorul unor prăjini lungi, „grădinile plutitoare" — pe care se construiau şi colibe — puteau fi deplasate din loc în loc. — Oraşul-capitală Tenochtitlan a devenit, după numai 150 de ani de la întemeiere, unul din cele mai somptuoase şi mai mari oraşe ale vremii — cu piramidele-temple, cu pieţele, cu palatele sale, şi cu o populaţie apreciată la 750 000 de locuitori.

ECONOMIA ŞI SOCIETATEA

Prin cuceriri sau aliindu-se cu alte state şi creind un fel de confederaţie în care caz aztecii îşi menţineau, categoric şi necontestat de nimeni, hegemonia, „Imperiul aztec" a ajuns în curînd să stăpînească 38 de provincii, fără a le anexa, obligîndu-le doar să plătească un tribut, instalîndu-şi acolo garnizoane militare — dar numai cînd se îndoiau de loialitatea celor supuşi. (Terme-

[16] Adoptat apoi de toate populaţiile din spaţiul civilizaţiilor mexicane.

nul de „Imperiu" aztec este deci abuziv). Făuritorului acestei hegemonii aztece Moctezuma I (1440-1469)[17], i-au urmat alţi trei suverani care au extins frontierele imperiului (mai ales Ahuitzotl, „Fiara Apei", 1486-1502, faimos prin cruzimea sa). Moctezuma II (1502-1520), ultimul împărat aztec, a fost sugrumat de conchistadorii spanioli conduşi de Hernán Cortés, care au distrus Teochtitlanul, au aruncat în aer Marea Piramidă, au topit sute de tone de obiecte de artă din aur şi argint, trimiţînd în Spania aceste metale preţioase sub formă de lingouri, — şi astfel au pus capăt şi acestei impunătoare civilizaţii mexicane[18].

Civilizaţia aztecă impresionează în primul rînd prin excepţionala capacitate organizatorică — sub raport economic, administrativ, politic, social şi militar[19].

Pămîntul aparţinea comunităţilor agrare. Şeful clanului[20], asistat de Sfatul Bătrînilor, distribuia în mod echitabil fiecărei familii o bucată de pămînt de aproximativ 4 ha, de pe care se putea recolta pînă la 5000 kg de porumb[21]. Ţăranul mai cultiva în special fasole, dovleac şi pepene galben. O parte din pămînt constituia proprietatea privată a unor privilegiaţi, nobili, puţini la număr, care îl lucrau cu ţărani aflaţi într-o situaţie oarecum de iobagi. În sfîrşit, o mare parte de teren rămînea la dispoziţia monarhului, care atribuia pe viaţă anumite parcele războinicilor săi mai viteji. Regele îşi reţinea, fireşte, suprafeţe întinse ca proprietate personală, pămînturi lucrate prin rotaţie de membrii tuturor clanurilor. Pămînturile distribuite, recoltele şi dările, — totul era riguros înregistrat de funcţionarii administrativi ai statului. Impozitele erau stabilite de conducătorii clanurilor şi erau destinate întreţinerii castei sacerdotale şi căpeteniilor războinicilor. De asemenea, şi casei regale, care avea un personal numeros (soldaţi de gardă, concubine, meşteşugari, paznici, ş.a.). Alături de impozite, în natură[22], erau obligatorii şi prestaţiile în scopul construcţiei edificiilor publice, — temple, palate, apeducte, străzi, diguri, etc.

Bogăţia imensă a imperiului şi a monarhului aztec era asigurată în principal de prada de război şi de tribut. Aztecii nu administrau ei înşişi ţinuturile cucerite, ci le lăsau să se administreze singure, mulţumindu-se să primească

[17] Sau Montezuma I; în limba nahuatl: Moctezumatzin Ilhuicamina — „Mînă Tare care trage pînă la Ceruri". Excelent organizator şi administrator, a adus pe insulă apă potabilă de la mare distanţă, printr-un apeduct care funcţionează şi azi.

[18] S-a salvat prea puţin din tezaurul artistic al vechilor mexicani. Colecţia de bijuterii, din secolul al XIII-lea, de o fineţe indescriptibilă, găsită la Monte Albán (azi, la Muzeul de Arheologie din Ciudad de Mexico) este cea mai frumoasă. Dintre obiectele de podoabe din pene au mai rămas trei, păstrate în muzeele din Viena (2) şi Stuttgart. Cărţile vechiului Mexic se găsesc azi în marile biblioteci din Oxford (Biblioteca Bodleiană — 4), Londra (British Museum — 2), Liverpool (1), Paris (2), Viena (2), Berlin (3) şi Bologna (1). — Vd. C. A. Burland.

[19] Cea mai amplă şi mai pitorească descriere a vieţii aztecilor se datorează franciscanului de mare erudiţie Bernardino Ribeira de Sahagún, venit în Mexic în 1545, în opera sa în şase volume intitulată *Despre Noua Spanie* (titlul exact în original: *Historia general de las cosas de Nueva España*).

[20] Denumirea acestor comunităţi, *calpulli*, o traducem — impropriu — prin „clan": de fapt, acestea erau comunităţi teritoriale, nu agregate sociale constituite pe baza legăturilor de sînge ale membrilor săi.

[21] Dar pămînturile erau cultivate numai doi ani consecutiv; după care, erau lăsate să se odihnească timp de zece ani!

[22] Moneda a rămas necunoscută tuturor civilizaţiilor precolumbiene, înlocuită fiind uneori cu... sîmburi de cacao!

tributul stabilit. Natura acestui tribut varia după regiune — şi consta în veşminte de bumbac, piei de animale sălbatice, echipament complet pentru războinici, pene de păsări tropicale, pietre preţioase, aur, argint, cauciuc pentru mingile rituale, miere de albine sălbatice, un fel de hîrtie făcută din fibre de agave, ş.a. Tributul consta în primul rînd în alimente — dar includea şi un număr de fete de serviciu pentru palatul regal; şi, în special, bărbaţi destinaţi sacrificiilor rituale.

Un nou suveran aparţinea familiei predecesorului său — dar el era ales de un consiliu de patru înalţi demnitari; şi nu era ales dacă înainte nu luase parte la mai multe războaie, dacă nu dovedise curaj şi calităţi de strateg, şi dacă nu făcuse, el personal, mai mulţi prizonieri. Încoronarea se făcea numai după întoarcerea sa victorioasă dintr-o campanie războinică. La ceremonia încoronării erau sacrificaţi un număr mare de prizonieri, în frunte cu cei capturaţi personal de noul monarh.

În hotărîrile pe care le lua, regele era sfătuit de un consiliu de 12 membri, de un consiliu de război şi de alte organisme consultative şi decizionale. Nu era, prin urmare, un monarh absolut.

După monarh urma nobilimea.

Membrii familiilor nobile — puţine la număr — posedau omenii întinse dar nu erau scutite de o serie de obligaţii, de anumite sarcini sociale, îndeosebi în caz de război. Atît nobilii cît şi războinicii puteau contracta căsătorii şi cu persoane din clase sociale inferioare. Pe de altă parte, fiii lor îşi pierdeau toate privilegiile dacă nu se dovedeau demni de poziţia şi de îndatoririle ce le reveneau. — Urma clasa războinicilor celor mai valoroşi, recompensaţi de suveran cu proprietăţi întinse, care uneori puteau fi lăsate urmaşilor. — „Elita intelectuală" o constituia importanta şi numeroasa castă a preoţilor. Aceştia se ocupau de educaţia fiilor de nobili şi de războinici. În unele cazuri erau ei înşişi aproape asimilaţi nobililor şi războinicilor, căci şi ei participau la război. — Judecătorul şi funcţionarii imperiului formau un alt grup important, deşi foarte restrîns ca număr.

După mult-privilegiata pătură a negustorilor (despre care se va vorbi mai jos) urma poporul, marea majoritate a membrilor clanurilor. Erau oameni liberi, dar care erau permanent supuşi unor severe şi absurde interdicţii (de pildă, interdicţia de a purta veşminte de bumbac, sau de a bea cacao !) — sub sancţiunea pedepsei cu moartea. — Urmau oamenii neliberi, şerbii, legaţi de domeniile nobiliare pe care lucrau. Ultimii erau sclavii.

Majoritatea sclavilor proveneau din rîndurile prizonierilor de război. Deveneau însă sclavi şi cei condamnaţi la sclavie pentru anumite delicte — de exemplu, pentru furt; sau cei care nu-şi puteau plăti datoriile; sau cei care din cauza mizeriei se vindeau voluntar ca sclavi; sau copiii pe care părinţii îi vindeau ca sclavi în vremuri de mare foamete[23]. Dar sclavii se puteau răscumpăra dacă îşi plăteau datoriile; sau, cei condamnaţi pentru furt, dacă plăteau contravaloarea furtului. Copiii sclavilor nu deveneau în mod automat sclavi, prin simplul fapt că erau copii de sclavi.

O categorie specială era cea a sclavilor destinaţi a fi sacrificaţi.

[23] Cînd preţul unui băiat era de... 500, iar al unei fete, de 400 de ştiuleţi de porumb!

SENSUL SACRIFICIILOR UMANE

Sacrificii umane aduceau zeilor toate popoarele vechi, încă din cele mai vechi timpuri; dar la azteci acest act de cult, care pentru noi rămîne un act oribil, a căpătat proporţii inimaginabile.

Toţi cronicarii spanioli ai epocii conchistadorilor dau ca minimum cifra de 20 000 de persoane sacrificate în medie anual [24]. Pentru a invoca ajutorul zeilor contra conchistadorilor lui Cortés au fost sacrificaţi 15 000 de oameni — fără ca cei asediaţi să se gîndească nici un moment ce forţă de luptă ar fi putut reprezenta imensul număr de victime împotriva celor numai 600 de soldaţi spanioli asediatori ! O victorie militară, o sărbătoare, o încoronare, o înmormîntare, un ospăţ, — totul era un bun pretext, o ocazie, o obligaţie inderogabilă de a aduce sacrificii umane.

Dar deosebirea dintre azteci şi celelalte popoare care practicau sacrificii umane nu era numai de ordinul cantitativ al celor sacrificaţi, ci şi de sensul pe care aztecii îl dădeau acestui act sîngeros de cult; şi tocmai acest sens determina şi proporţiile unui asemenea adevărat măcel în masă.

Un măcel pe care aztecii nu-l făceau în nici un caz numai din sadism. Un popor războinic nu poate fi, evident, un popor blînd; aztecii însă nu făceau aceste orori pur şi simplu din cruzime, ci din convingerea unei necesităţi supreme, absolute, dintr-o profundă credinţă religioasă cu totul neinteligibilă pentru noi. Erau încredinţaţi, de pildă, că zeul ploii îi va extermina prin secetă şi înfometare dacă nu îi vor fi jertfiţi un anumit număr de copii, al căror plînset urma să îi stimuleze puterile... Erau convinşi că singura soluţie pentru a evita sfîrşitul lumii, pentru a asigura supravieţuirea poporului aztec, pentru a scăpa de foamete şi de molime, pentru a avea recolte abundente sau pentru a obţine victoria în războaie, era să sacrifice cît mai multe fiinţe umane. Forţa magică a sîngelui era socotită atotputernică. Soarele însuşi, pentru a-şi reîmprospăta puterile, pentru a putea să existe şi prin aceasta să asigure existenţa oamenilor, cerea să fie adăpat cu sînge, cerea să i se aducă drept ofrandă inimile smulse din piepturile prizonierilor de război.

Pe de altă parte, victima însăşi era convinsă că prin sacrificarea sa unui zeu urma să participe la divinitatea respectivă, să devină o parte din divinitate. Ca atare, prizonierul care urma să fie sacrificat se considera un favorizat, un ales de respectivul zeu, socotea sacrificarea sa ca o cinste supremă; n-avea prin urmare teamă sau regrete, sacrificiul său devenea aproape un act voluntar. (Şi, într-adevăr, cazurile de persoane care se ofereau singure să fie sacrificate erau numeroase). — Timp de un an înainte de data hotărîtă pentru sacrificiu prizonierii destinaţi acestui act de cult — cu mult respect numiţi „Oamenii Vulturului" sau „Fiii Soarelui" — erau trataţi excelent, erau sărbătoriţi, erau copleşiţi cu tot felul de onoruri, iar înaintea ceremoniei sacrificiale erau îmbrăcaţi cu veşmintele somptuoase cu care era reprezentat însuşi zeul[25].

[24] În anul 1486, cu ocazia inaugurării Marelui Templu din Tenochtitlan, au fost sacrificaţi 70 000 de oameni: o cifră monstruoasă, chiar admiţînd că această cifră cronicarul ar fi exagerat-o adăugîndu-i unu sau chiar două zerouri.

[25] De asemenea, cu prilejul unui ospăţ sau al unei înmormîntări, oricare aztec putea să cumpere un sclav şi să cheme, să plătească un preot sacrificator specializat. (Vd. nota 27).

Sacrificiul „gladiatorilor". Prizonierul, legat de un bolovan, trebuia să lupte cu un războinic; la urmă, era sacrificat.

Forma actului sacrificial era concepută în funcție de ocazia, sau de sărbătoarea [26], sau de natura divinității căreia sacrificiul îi era închinat. Astfel, victima dedicată zeului focului era arsă pe rug; cea sacrificată zeului ploii era înnecată; cea închinată zeului vînătoarei era străpunsă cu săgeți, ș.a.m.d. După care, în forma cea mai comună de sacrificiu — moștenită, se pare, de la tolteci, cum am spus — victimei i se scotea inima cu ajutorul unui cuțit de silex și se depunea pe altarul în formă de piramidă trunchiată, în vasul sacrificial — numit „Cupa Vulturului"; la sfîrșit, cadavrul era rostogolit pe treptele piramidei-sanctuar, iar capul era tăiat, înfipt într-un par și expus în „tribuna țestelor"[27]. Exista și o altă formă, mai spectaculoasă, de sacrificiu ritual: victima era legată de un bolovan mare și atacată simultan de doi gladiatori cu care trebuia „să lupte" — victima fiind însă imobilizată și înarmată doar cu o măciucă, în timp ce ghioaga „gladiatorului" era încrustată cu lame de obsidiană[28].

[26] În fiecare an se oficiau, la diferite date, anumite sacrificii speciale — pentru care numărul anual total al victimelor ajungea, cum s-a spus, pînă la 20 000 (cf. G. Mendieta). Astfel, la una din sărbători era sugrumată o femeie, a cărei inimă era adusă ca ofrandă Soarelui. Altădată, erau sacrificați un sclav cu soția sa și înmormîntați apoi într-un templu. Primăvara, cînd încolțea porumbul, erau luați dintr-o familie de vază un copil și o fetiță, ale căror trupuri — după ce copiii fuseseră decapitați — erau păstrate ca relicve. La o altă sărbătoare era jertfit un sugar cumpărat de la mama sa; altă dată erau sacrificați doi copii prin înnecare, ș.a.m.d.

[27] De obicei, victimei i se scotea inima pe viu. Preoții sacrificatori — *chachalmecas* — erau în număr de șase, cinci imobilizînd victima, al șaselea efectuînd operația. Ritualul era oribil: adeseori *chachalmecas* consumau ei înșiși inima victimei, iar cu sîngele ei stropeau buzele idolilor de piatră sau anumite părți ale templului. Dacă victima fusese un prizonier de război, cel care îl capturase îi lua cadavrul, îl tăia în bucăți pe care, fierte și pregătite cu făină de porumb, le oferea prietenilor săi — fără însă ca el însuși să ia parte la sinistrul ospăț: căci carnea prizonierului său o considera ca și cum ar fi făcut parte din propriul său trup...

[28] Într-o regiune a Imperiului aztec, la sărbătoarea numită „Jupuirea Oamenilor", preoții jupuiau pielea victimelor sacrificate de „gladiatori" și se îmbrăcau cu ea timp de 20 de zile; iar la prînzul ritual care urma, fiecare comesean consuma o bucată din corpul „Fiului Soarelui", sacrificat.

Dar cu toată dezgustătoarea barbarie a unor asemenea „acte de cult", care le-a inspirat conchistadorilor spanioli o nemărginită oroare, totuşi, din partea celor ce le practicau lipsea orice sentiment de ură, de răzbunare, sau de acel sadism gratuit pe care atîtea popoare „civilizate" le-au dovedit pînă în zilele noastre. În definitiv — comentează N. Davies — „şi aztecii au rămas la rîndul lor uluiţi de obiceiul spaniolilor de a arde oamenii de vii; şi nici măcar în scopuri sacrificiale, religioase, ci pur şi simplu pentru delicte comune, sau pentru o erezie religioasă. Sau, erau uluiţi de faptul că spaniolii îşi însemnau cu fierul roşu prizonierii de război reduşi în stare de sclavie; ceea ce era o practică necunoscută în Mexicul acelor vremi, unde sclavii se bucurau de drepturi foarte precis stabilite, erau socotiţi şi ei nişte fiinţe umane, nu erau trataţi ca nişte simple obiecte. Aztecii n-ar fi torturat niciodată pe căpeteniile învinse în război, cum făceau spaniolii, ca să-şi potolească setea de aur".

RĂZBOIUL. ADMINISTRAREA JUSTIŢIEI

Aztecii şi-au extins încontinuu imperiul, nu numai din motive economice, sau politice, sau din „voinţă de putere", ci — într-o foarte importantă măsură — şi pentru a-şi procura prizonierii necesari sacrificiilor.

Răscumpărarea unui prizonier, oricine ar fi fost acesta şi orice preţ s-ar fi oferit pentru a fi răscumpărat, era un lucru necunoscut. Pentru războinicul aztec, a captura singur prizonieri devenise scopul însuşi al luptei; aceasta îi aducea un spor de prestigiu atît militar cît şi social — şi implicit beneficii şi privilegii. Un rang înalt în societate nu-l putea obţine nici chiar fiul monarhului dacă în război nu făcuse nici un prizonier[29]. Onorurile urmau, gradual: după ce aztecul făcuse doi prizonieri regele îi dăruia o manta portocalie, o cataramă în formă de scorpion şi dreptul de a purta veşminte imprimate sau brodate cu desene. Dar numai după ce capturase patru prizonieri căpăta titlul de „războinic desăvîrşit", şi numai din acel moment urma să facă parte din importanta castă a militarilor.

Războiul era considerat de azteci o acţiune sacră şi totodată principiul de bază al politicii. Serviciul militar era personal, general şi obligatoriu. Singurul corp de militari de profesie era garda personală a regelui, formată din tineri din familiile cele mai de vază.

Înainte de declararea ostilităţilor (şi după o minuţioasă acţiune de informare efectuată de reţeaua de spionaj) aztecii trimiteau solii la triburile pe care voiau să le supună. Solii propuneau tribului să accepte să intre în „Imperiul aztec", să accepte alături de divinităţile tribului pe zeul suprem aztec Huitzilopochtli şi să plătească anual, în două rate, un tribut. Dacă tribul accepta condiţiile, putea continua să-şi păstreze modul de organizare, obiceiurile, tradiţiile şi chiar să-şi menţină în funcţie vechile căpetenii. Dacă după

[29] Cronicarul Durán ne informează că dacă unui aztec — fie el şi fiul regelui — îi era frică să lupte, i se retrăgeau toate privilegiile, i se interzicea să se parfumeze, să poarte veşminte de preţ, bijuterii şi podoabe din pene multicolore. N-avea voie să mănînce mîncăruri alese, nici să bea... băuturi de cacao; ceea ce însemna că de-acum încolo era considerat ca făcînd parte din cea mai umilă categorie a oamenilor de rînd.

un termen de douăzeci de zile răspunsul era negativ, „consiliul de război" se întrunea şi preoţii consultau mersul stelelor pentru a afla ziua fastă a începerii operaţiunilor militare.

Elita armatei era constituită din trei corpuri — a „principilor", a „vulturului" şi a „jaguarului" — fiecare cu un alt tip de uniforme strălucitoare. Ca arme ofensive — băţul aruncător de săgeţi cu vîrful de obsidiană, praştia cu pietre de mărimea unui ou, suliţa, ghioaga şi spada confecţionată dintr-un lemn tare, cu tăişul dinţat făcut cu aşchii dintr-o rocă foarte dură. Aztecii căutau toate mijloacele pentru a-l demoraliza pe adversar — insulte, urlete, zgomot infernal de tulnice, corni şi tobe. Oraşe fortificate nu existau, bătălia se dădea în cîmp deschis şi dura puţin. Aztecii nu urmăreau distrugerea oraşelor sau masacrarea populaţiei, şi nici nu foloseau săgeţi otrăvite. Ca principii tactice aveau: surpriza, ambuscada, importanţa dată atît moralului luptătorilor lor cît şi demoralizării adversarului.

Foarte sever, precis şi rapid era administrată şi justiţia la azteci. Legile erau aduse la cunoştinţă în scris. Crimele capitale, pedepsite cu moartea, erau în primul rînd cele care contraveneau ordinei religioase (ca în Europa acelui timp), — insulta adusă zeilor, furtul în incinta templelor şi vrăjitoria. Asasinatul era pedepsit cu moartea, chiar şi cînd cel ucis era un sclav. Pedeapsa capitală — uneori precedată de tortură — putea fi aplicată şi femeii adulterine (prin lapidare, ca la vechii evrei) şi celor care se îmbătau în public — cu excepţia bărbaţilor trecuţi de 70 de ani şi a femeilor-bunice, precum şi dacă „delictul" avusese loc în cadrul ceremoniilor religioase. Furtul comis în dauna negustorilor angajaţi în afacerile templelor era pedepsit cu moartea. Moctezuma I prevăzuse pedeapsa capitală şi pentru oamenii din popor dacă îmbrăcau veşminte din bumbac sau mantii lungi pînă la glezne. — Judecătorii erau aleşi de suveran, dintre „oamenii învăţaţi, pricepuţi şi înţelepţi", care „aveau o memorie bună, nu flecăreau, nu se îmbătau, nu dormeau prea mult, ci se sculau totdeauna dis-de-dimineaţă" — cum informează cronicarul B. de Sahagún.

NEGUSTORII

De cea mai înaltă consideraţie se bucurau la azteci negustorii. Ca poziţie socială aceştia se aflau pe acelaşi plan cu nobilii şi cu războinicii mai renumiţi. Alcătuiau casta cea mai închisă; nu puteau contracta căsătorii decît în cadrul castei lor, fiii nu puteau practica decît profesiunea părinţilor, locuiau într-un cartier rezervat numai lor, aveau templele lor şi zeii lor tutelari; fiecare avea dreptul la stemă personală, nu puteau fi judecaţi decît de un tribunal al lor, aveau legături directe cu suveranul, iar în călătorii erau însoţiţi de preoţii lor. Negustorilor le erau încredinţate adevărate misiuni diplomatice, aveau delegaţia de a încheia tratate comerciale şi sarcina de a transmite mesaje din partea monarhului. Constituindu-se într-o calificată şi eficientă reţea de spionaj, negustorii furnizau statului tot felul de informaţii asupra locurilor străine pe care le străbăteau. Informaţiile lor stăteau la baza pregătirii unei viitoare campanii militare pentru acapararea de noi teritorii.

O călătorie de afaceri (care putea dura și doi ani) era o adevărată expediție. Mai întîi, pentru a alege ziua plecării cît și ziua reintrării negustorul consulta horoscopul. Urmau ceremonii, sacrificii și un banchet de despărțire. Un negustor trebuia să cunoască limba și obiceiurile ținuturilor prin care trecea. Uneori chiar se deghiza spre a nu fi recunoscut. Întrucît animalele de povară erau necunoscute, mărfurile erau purtate exclusiv de oameni, întotdeauna escortați de un grup de soldați de pază. Cum și cei ce purtau mărfurile erau înarmați (în secret), caravana era o adevărată unitate militară. Uciderea unui negustor de către localnici era un bun pretext pentru suveranul aztec de a declara război — căci marii negustori traficau sub egida statului. În caz de moarte, negustorilor li se făceau toate onorurile funebre rezervate războinicilor de vază. La reîntoarcerea acasă (intrarea în oraș trebuia să se facă numai noaptea), negustorul organiza cuvenitele ceremonii religioase, banchete și — firește — ritualele sacrificii umane.

AGRICULTURA ȘI REGIMUL ALIMENTAR

Baza economiei aztecilor o constituia agricultura, — pe care străvechii locuitori ai teritoriului mexican o cunoșteau începînd, probabil, încă de acum 7000 de ani. Era practicată însă cu mijloacele cele mai rudimentare. Aztecii nu cunoșteau nici o formă de plug, oricît de primitivă. (Dealtminteri, nu domesticiseră nici un animal de tracțiune — și nu cunoșteau nici roata). Singura unealtă de „arat" era bățul ascuțit, cu vîrful călit la foc. Nu cunoșteau nici fierul, nici bronzul, iar din aramă nu făceau obiecte de uz practic. Cu toate acestea, au făcut progrese și în agricultură. Și-au extins terenurile cultivabile defrișînd pădurile (prin incendiere), aplicau sistemul de culturi în terase, îngrășau pămîntul cu excremente umane, iar în unele zone au săpat multe canale de irigație și au construit diguri contra inundațiilor. Fiecare fază a muncii agricole era pusă sub patronajul unei divinități anumite, și întotdeauna începea numai după îndeplinirea anumitor ritualuri religioase.

Baza alimentației aztecilor o constituiau fasolea și porumbul — plantă sălbatică locală care dădea doar 2-3 boabe, al cărui știulete a fost apoi cultivat prin selecția omului. La acestea se adăugau bostanul, pepenele, tigva, fructul de *avogado* — din care se pregătea un fel de terci, — știrul și, probabil, cartoful; apoi roșia și ardeiul iute drept condiment. Din ținuturi mai îndepărtate se aduceau, pentru privilegiați, banane și ananas, vanilie și cacao; nobilii erau pasionați consumatori de ciocolată, care claselor de jos le era sever interzisă. În schimb, deosebit de răspîndit și folosit în diferite forme era acel aloes mexican gigant numit agavă. Din sucul acestei plante se prepara, prin fermentație, băutura aztecă tipică numită *pulque*; din rădăcină se pregătea o mîncare gustoasă; spinii de agavă serveau drept ace de cusut; fibrele mai groase erau folosite pentru confecționarea acoperișurilor caselor; din fibrele mai subțiri se țesea o stofă groasă; în sfîrșit, din țesutul cel mai fin al agavei aztecii făceau un fel de hîrtie.

Acest regim alimentar atît de sărac era eventual completat fie cu carne de curcan sau de cîine (singurul animal domestic cunoscut de azteci), fie —

după regiune — cu vînat sau cu peşte. — Fireşte că şi pescuitul sau vînătoarea începea cu un anumit ritual. Pescarul se adresa peştilor: „Unchii mei, voi care sînteţi zugrăviţi, voi care sînteţi împodobiţi cu pete colorate, voi care aveţi botul şi aripioarele înnotătoare în culori asemenea turcoazei şi penelor păsărilor, veniţi, apropiaţi-vă în grabă, căci vă caut". Iar vînătorul, în invocaţia adresată animalelor le cerea iertare: „Eu, care vin acum să săvîrşesc o faptă duşmănoasă, sînt împins de nevoi să o fac, căci sînt sărac şi nenorocit; de aceea, vin numai pentru a-mi căuta hrana".

MEŞTEŞUGURILE

Meşteşugurile se transmiteau din tată-n fiu, şi erau respectate; chiar şi nobilii îşi sfătuiau copiii să înveţe un meşteşug, căci numai originea nobilă nu le asigura prin ea însăşi stima în societate.

Meşteşugarii erau grupaţi în corporaţii, fiecare corporaţie fiind pusă sub protecţia unui zeu. Privind obiectele atît de artistic lucrate ale meşterilor azteci înţelegem de ce ei erau atît de respectaţi. Produsele lor erau foarte căutate de clasele privilegiate, în special obiectele decorative lucrate cu pene de variate culori şi bijuteriile. Din regiunile tropicale aceşti meşteşugari-artişti aduceau pene de pasărea *quetzal* — cele mai preţioase, de un verde metalic, — pene de bîtlan trandafiriu, pene galben-verzi de papagal tînăr, pene multicolore de colibri. Combinîndu-le cu fantezie şi gust, confecţionau piese de podoabe pentru costume, pentru podoaba capului, pentru uniformele războinicilor de vază, pentru decorarea scuturilor de paradă, pentru coroanele regelui; de asemenea, compoziţii de pene în mozaic, adevărate tablouri, lucrate cu o fineţe, o minuţiozitate şi un simţ al culorilor unice în lume pentru lucrări de acest gen, proprii numai civilizaţiilor precolumbiene.

Realizările meşterilor bijutieri, pe de altă parte, sînt cu atît mai surprinzătoare cu cît în aceste părţi ale Americii ştiinţa topirii metalelor începuse abia în jurul anului 1000 e.n. — în timp ce la incaşii sud-americani începuse cam cu un mileniu mai înainte. În aria civilizaţiei aztece, primele metale lucrate — pentru că punctul lor de topire este mai jos — au fost aurul şi argintul[80]. Argintul era mult mai rar, deci mult mai scump şi mai preţuit decît aurul — care se extrăgea nu din mine (ca la incaşii din Peru), ci din nisipul fluviilor. La început, şi arama servea pentru confecţionarea obiectelor de lux, a bijuteriilor.

Întrucîtva separat de bijutieri — deşi nu mai puţin iscusiţi decît aceştia — trebuie consideraţi meşteşugarii-artişti intarsiatori. Incrustaţia — de minuscule bucăţi de pietre colorate, de scoică, de jad (mai preţios decît aurul, pentru că era mai rar), de ametist, de turcoază, etc. — era fixată cu un clei vegetal pe un suport de lemn. Intarsiatorii realizau astfel splendide piese decorative pe care le aplicau pe diferite obiecte. Remarcabile erau îndeosebi măştile astfel intarsiate, măşti mortuare sau măşti purtate de dansatori în timpul anumitor ceremonii religioase.

[80] Metale pe care indigenii le numeau „excremente ale zeilor", crezîndu-le într-adevăr fecale ale divinităţilor Lunii şi, respectiv, Soarelui.

Tot în cîmpul artelor aplicate, o vastă activitate au desfășurat-o și meșterii ceramiști. Organizați într-o corporație proprie, ceramiștii azteci au creat obiecte de uz comun sau de uz religios, frumoase atît prin ornamentație (desene geometrice, de obicei), cît și prin varietatea formelor. Și aceasta, fără să fi cunoscut roata olarului.

Iscusința și simțul artistic se arătau și în țesături. Dar țesutul era practicat exclusiv de femei; ele singure, fără ajutorul bărbaților, culegeau și pregăteau fibrele, le torceau, le vopseau și le țeseau. La început se foloseau numai fibre de agavă (sau de o altă plantă spinoasă, numită *maguey*) — din care însă se puteau face țesături foarte ușoare și subțiri. Bumbacul era adus de negustori din ținuturile meridionale, sau era trimis ca tribut; în care caz, întreaga cantitate era împărțită în mod egal clanurilor, unde apoi era distribuit fiecărei țesătoare. Culorile (ca fixativ se folosea urina) erau în marea majoritate de origine vegetală. Fiecare culoare avea un sens simbolic; roșul — sîngele, negrul — războiul și religia (pentru că preoții se îmbrăcau numai în negru), albastrul — sacrificiile rituale, verdele — regalitatea (pentru că monarhul purta coroană făcută din splendide pene verzi de *quețzal*). Cu un foarte simplu război orizontal femeile țeseau așa-numitele de azteci „țesături în 400 de culori", cu motive ornamentale policrome, într-o gamă nelimitată, fie realist redate, fie foarte stilizate. Adeseori se țeseau în beteală și minuscule pene multicolore. Un anumit desen ornamental indica rangul persoanei respective; nimeni nu putea purta veșminte ornamentate decît cu permisiunea suveranului, care indica și ornamentul îngăduit.

ÎMBRĂCĂMINTEA ȘI PODOABELE

Nu s-a păstrat nici o bucată din aceste țesături, nici un costum de bărbat sau de femeie. Dar indicații destul de precise asupra îmbrăcămintei aztecilor sînt date de pictogramele registrelor administrativ-contabile și de desenele de pe vasele de ceramică. Bărbații purtau, în loc de indispensabili sau de pantaloni, o fîșie lungă de stofă — cu marginea bogat ornamentată — care le înfășurau șoldurile, era petrecută printre coapse și legată în față. Partea superioară a corpului era acoperită cu un fel de manta — cum se poartă și azi în Mexic — petrecută pe sub subțioara dreaptă și înnodată pe umărul stîng (căci aztecii nu cunoșteau nici agrafa, nici nasturele), încît le lăsa libere ambele brațe.

Femeile purtau un fel de fustă lungă pînă la glezne, necusută, încheiată în falduri bogate în față și ținută pe corp de un cordon. Drept cămașă, fără mîneci — două bucăți de pînză cusute împreună, lăsînd o deschizătură pentru a fi trecută peste cap. Atît bărbații cît și femeile îmbrăcau *poncho* — o bucată de stofă de formă pătrată, în mijloc cu o deschizătură prin care intra capul, ale cărei colțuri cădeau în față și în spate. În picioare — sandale dintr-o țesătură de fibre de agave.

Nu numai țesăturile într-un determinat fel ornamentate indicau rangul, casta, poziția socială a respectivei persoane, ci și pieptănătura, tatuajul sau podoabele.

Nobilii îşi tăiau părul, lăsîndu-şi doar un moţ scurt în spate, legat cu o panglică roşie şi albă, şi în care erau înfipte preţioase pene colorate. Războinicii purtau părul tăiat în perie în faţă şi lăsat lung, desfăcut, în spate. Militarii de rang superior îşi adunau părul pe creştet, într-un moţ înalt, în care înfigeau două pene de vultur sau de bîtlan. Femeile din aristocraţie îşi purtau părul împletit şi adunat în două cocuri, pe frunte.

Tatuajul, vopsitul părului, pilirea dinţilor şi fardurile au fost adoptate de azteci mai tîrziu, de la popoarele supuse, — dar numai de către femeile nobililor. Războinicii îşi tatuau corpul şi faţa cu linii imprimate în piele cu praf de pirită. Nobilii îşi aplicau pe buza de jos mici butoni de obsidiană sau de agată; în timp ce înalţii demnitari îi aveau din ambră sau dintr-o piatră montată în aur, iar războinicii, din bucăţi de scoică. În urechi, aztecii purtau în chip de cercei cîte un beţişor de lemn. Numai regele avea dreptul să poarte, traversîndu-i septul nazal, un beţişor fin de turcoază.

Aristocraţii obişnuiau să poarte colane de jad şi smaralde (sau măcar o bentiţă dintr-o stofă groasă, artistic ţesută); colane de care atîrnau o mulţime de clopoţei de aur. În schimb, nimic din toate aceste ornamente — din aur, pene rare sau pietre semipreţioase — nu erau îngăduite poporului de rînd, nici chiar războinicilor de grad inferior. Pe cîmpul de luptă însă — unde uniforma şi podoabele aveau rostul de a-l impresiona pe inamic, precum şi de a-i crea un sentiment de orgoliu şi de curaj luptătorului — tabloul impresiona prin policromie. „Cu siguranţă — scrie Krickeberg — că nici o altă armată din lume n-a oferit vreodată un spectacol atît de fantastic ca armata de luptători azteci; mai ales cînd aceştia, strălucind de aur, scînteind de pietre preţioase, unduind cu penele lor multicolore, se năpusteau asupra inamicului, scoţînd asurzitoarele lor urlete de luptă şi învîrtind deasupra capului spadele de obsidiană".

OBICEIURI ŞI RITUALURI

Momentele mai importante din viaţa aztecilor erau însoţite de ritualuri şi obiceiuri ciudate.

Ceremonia botezului consta în rugăciuni, invocaţii, cuvîntări augurale, consultarea horoscopului, afundarea noului-născut într-un vas cu apă, după care i se da un nume; băiatului i se da de obicei un nume de animal, iar fetelor, nume de flori, de stele sau de păsări. După care, trei copii mai mari alergau pe străzile oraşului strigînd numele noului-născut.

Educaţia copiilor se făcea mai întîi în familie. O instrucţie sumară căpătau apoi la „casa clanului", unde învăţau străvechile ritualuri şi povestiri mitologice, dar mai ales deprindeau aici folosirea armelor. Fiii nobililor şi ai războinicilor de seamă erau daţi fie la un colegiu sacerdotal, fie la unul militar. Prin urmare aztecii au fost cei dintîi care au creat două instituţii specializate în pregătirea tinerilor pentru profesiunile cele mai respectate. Dar după ce ieşeau din aceste colegii tinerii puteau să-şi aleagă în mod liber orice altă ocupaţie. Vîrsta căsătoriei era stabilită la 16 ani pentru fete şi la 20 de ani pentru băieţi.

Căsătoria era permisă numai cu un membru al altui clan[31]. După peţirea fetei de către o bătrînă a clanului şi după consimţămîntul ambelor familii mireasa era adusă în cîrcă de peţitoare la casa mirelui. Ceremonia căsătoriei — la care asistau şi căpeteniile clanurilor mirilor, căci o căsătorie însemna şi un act de înrudire implicită a celor două clanuri — consta în interminabile cuvîntări şi în consumarea din abundenţă a unei băuturi alcoolice; apoi mirii se aşezau pe o rogojină şi li se înnodau împreună poalele veşmintelor — actul

Dansatori azteci, dansînd un dans (probabil) ritual

simbolic principal al ceremoniei. Urmau apoi, timp de patru zile, diferite alte ceremonii.

Este greu de admis că în actul căsătoriei ar fi avut rolul determinant sentimentele de dragoste ale tinerilor, independent de voinţa părinţilor[32]. Poligamia era admisă, dar numai cei bogaţi şi-o puteau permite. Concubinele însă n-aveau aceleaşi drepturi ca soţia. Adulterul era admis numai bărbaţilor; femeia adulterină putea fi condamnată la moarte. În cazul cînd era sterilă femeia putea fi repudiată de soţ[33]. Totuşi, femeia aztecă nu era total lipsită de drepturi. Putea să-şi păstreze numele familiei ei, putea să se adreseze Consiliului de judecată, iar dacă era maltratată de soţ putea cere divorţul. (În general, la azteci divorţurile erau destul de frecvente). Dacă soţia rămînea văduvă cu copii, o lua în căsătorie fratele soţului — dar nu în mod obligatoriu, ca la vechii evrei; în orice caz, orfanii rămîneau în sarcina fratelui decedatului. Dacă soţiile mureau în timpul naşterii, statul le asigura onoruri funebre asemenea celor rezervate războinicilor căzuţi pe cîmpul de luptă.

[31] Un clan fiind o comunitate bazată pe legătura de sînge, o căsătorie în interiorul clanului ar fi însemnat un incest.

[32] Fapt este că aztecii nu aveau o „zeiţă a dragostei". Pe de altă parte, aztecii — spre deosebire de incaşi, de pildă — n-au reprezentat niciodată (din motive de pudoare?) nici corpul feminin nud, nici actul sexual, nici falusul simbolic.

[33] Într-o regiune, cel puţin, a Imperiului aztec ginerele era obligat să o ia în căsătorie pe soacra lui cînd aceasta rămăsese văduvă; iar dacă un bărbat se căsătorise cu o văduvă care avea o fată, el trebuia să-şi ia fiica vitregă ca a doua soţie.

Funeraliile unui om de rînd erau simple. Cadavrul era ars pe rug împreună cu anumite obiecte care îi aparținuseră decedatului; urna cu cenușa era păstrată în casa familiei, care îi celebra memoria aducîndu-i ofrande timp de mai mulți ani.

Funeraliile unei căpetenii importante, însă, erau în același timp grandioase și barbare (cf. J. de Torquemada, 1723). Erau invitate căpetenii străine care aduceau decedatului mantii somptuoase, mănunchiuri de pene prețioase și sclavi pentru a fi sacrificați. Corpul defunctului era acoperit cu 20 de mantii cu ornamente de aur și pietre prețioase, i se tăia o șuviță de păr pe care familia o păstra ca amintire, după care i se sacrifica un sclav — care urma să-l slujească pe lumea cealaltă. Apoi, acoperit cu veșmintele divinității principale a orașului, era dus cu mare pompă la templu spre a fi incinerat. Acum erau sacrificați un număr mare de sclavi — 100 sau 200, după importanța decedatului, — victime cărora după patru zile li se adăugau altele în număr de 10-15; după alte 20 de zile erau sacrificați alți 4-5 sclavi, iar după 40 de zile numai unu sau doi; în fine, după 80 de zile de la incinerare mai erau sacrificați încă 10 sau 12. După care, în fiecare an i se dedicau alte ceremonii celebrative; de astă dată însă i se aduceau drept sacrificii iepuri, fluturi, apoi potîrnichi și alte păsări; iar ca ofrande, alimente, băuturi și flori (precum și un tub de trestie umplut cu tutun...).

„Lumea de dincolo" era imaginată de azteci ca fiind compartimentată în trei sălașuri diferite. Primul era rezervat celor căzuți pe cîmpul de luptă, celor care fuseseră sacrificați și mamelor decedate în timpul nașterii[34]. Aceștia însoțeau soarele în drumul său zilnic, timp de 4 ani; după care, se preschimbau în păsări colibri. — În cel de-al doilea sălaș — situat pe pămînt, dar plin de toate fericirile posibile — intrau cei înnecați, cei fulgerați sau cei morți de boli grele. În sfîrșit, toți cei morți de moarte naturală ajungeau într-un tărîm dinspre miazănoapte — dar numai după ce, timp de 4 ani, înfruntau o serie de primejdii; ultima încercare era trecerea unui lac cu ajutorul cîinelui care fusese sacrificat și incinerat sau înmormîntat odată cu stăpînul său.

LOCUINȚELE. PALATUL SUVERANULUI

Locuința marei majorități a aztecilor era foarte rudimentară. O colibă acoperită cu stuf, cu pereți din tulpine de porumb sau din trestie, acoperiți cu lut. O colibă fără coș, fără ferestre, cu o perdea groasă ținînd loc de ușă. Vatra pentru gătit era afară, sub un acoperiș. În curte, coșarul pentru porumb — dar și o cît de primitivă construcție pentru baia de aburi. Baia — zilnică — avea un triplu rol: igienic, terapeutic și religios, de purificare rituală înaintea unor ceremonii. Mobile — aproape deloc; cîteva scăunele și rogojini drept pat. Pentru iluminat — așchii lungi de pin bogate în rășini, drept torțe. Aztecii, din orice clasă socială, se sculau înainte de răsăritul soarelui, cînd din Marele Templu începea să bată toba mare de lemn, căreia îi răspundeau numaidecît trombele preoților din celelalte temple. Primul lucru era baia de

[34] Numai cei aparținînd acestor trei categorii de morți erau înmormîntați; toți ceilalți azteci erau incinerați.

aburi, apoi spălarea cu rădăcini de săpunariţă drept săpun; şi asta, într-o vreme cînd europenii nu făceau baie nici măcar o dată pe lună!

Casele celor mai înstăriţi — ale războinicilor de vază, ale negustorilor, ale meşteşugarilor mai bogaţi, ale nobililor, ale principalilor sacerdoţi — erau din piatră brută, nefasonată, sau din cărămizi de lut uscat la soare, cu bîrne de lemn şi acoperişul plat. În unele cazuri pereţii erau tencuiţi şi chiar zugrăviţi. Aceste case aveau, fireşte, mai multe încăperi; o curte interioară cu o cadă în care se aduna apa de ploaie, şi o grădină cu flori şi cu plante medicinale. În interior, pe pămîntul bătut erau aşternute rogojini sau piei de căprioară — dar mobilierul era totdeauna redus la minimum.

În schimb palatele înalţilor demnitari — şi în primul rînd, bineînţeles, palatul regal — erau de proporţii vaste şi de un lux uluitor. „Palatul lui Moctezuma — îi scria Cortés lui Carol Quintul — este de o frumuseţe atît de grandioasă şi de extraordinară încît cu greu găsesc cuvinte potrivite să-l descriu. Pot numai atît să spun că în Spania nu există nimic ceva asemănător". Apartamentele regale erau la etaj, în timp ce parterul imensului edificiu era ocupat de apartamentele înalţilor oaspeţi străini şi de cele rezervate concubinelor regale, de birourile administrative ale imperiului, de camerele corpului de gardă, de „arsenal", de grînar, de felurite depozite de alimente, de vasta sală în care cîntăreţii, muzicanţii şi dansatorii îi distrau pe monarh şi pe înalţii oaspeţi.

Mesele de la palatul suveranului erau într-adevăr sardanapalice. Moctezuma era servit „de patru femei foarte frumoase, şi bea cacao în cupe din aurul cel mai fin. Uneori îi ţineau companie pitici şi cîntăreţi, iar alţii danţau ca să-l distreze" — scrie cronicarul Bernal Díaz, unul din căpeteniile conchistadorilor. „Bucătarii săi pregăteau peste treizeci de feluri la fiecare masă. Ei pregăteau mai bine de 300 de porţii din mîncărurile pe care le servea Moctezuma, şi alte peste 3 000 de porţii pentru garda palatului. În fiecare zi bucătarii pregăteau pui, curcani, fazani, potîrnichi, prepeliţe, raţe sălbatice, carne de cerb, de porc sălbatic, păsări de baltă, porumbei, iepuri şi multe feluri de păsări şi de alte lucruri care se găsesc în această ţară". Oricîtă exagerare ar fi în aceste relatări, fastul neobişnuit rămîne evident.

Dar mai mult i-a uimit pe spanioli grădina zoologică anexată palatului regal — „cu zece lacuri cu tot felul de păsări de apă... cu medici pentru animale... cu cuşti de lemn rezistente în care sînt închişi lei (?), vulpi, lupi şi feline de toate speciile... hrănite cu păsări de curte şi îngrijite de 300 de paznici" — îl informează Cortés pe rege[35]. „Ceremonialul de la curtea mexicană este foarte fastuos şi de un formalism foarte rigid, poate mai mult decît la oricare curte a unui domnitor oriental" — continuă Cortés. „Dimineaţa în zori, şase sute de demnitari ai regatului se înfăţişează la palat şi aşteaptă în săli şi în vestibule, sau se plimbă prin parc. Servitorii acestor nobili ar putea umple numai ei, două sau trei curţi. Cînd suveranul Moctezuma iese din apartamentele sale — ceea ce se întîmplă rar — cei care îl întîlnesc se opresc pe loc şi privesc în pămînt, pînă ce suveranul trece". — Chiar admiţînd că relatările contemporanilor conţin o bună parte de exagerare, fastul curţii lui Moctezuma II nu era întrecut, la acea dată, decît de fastul de la curtea împăratului Chinei.

[35] Scrisoarea lui Cortés a fost trimisă lui Carol Quintul cu mai bine de o jumătate de secol înainte de crearea, la Padova, a primei grădini zoologice din Europa.

CREDINȚELE RELIGIOASE. CASTA SACERDOTALĂ

Cu multiplele sale aspecte contradictorii, civilizația aztecă prezintă — pentru oricare din aceste aspecte — explicații și motivări ce țin mai ales de ordinul credințelor religioase. Însuși războiul devenea — într-un fel — un act dictat de o necesitate religioasă inderogabilă: de a procura prizonieri necesari sacrificărilor. Aceasta explică de ce aztecii nu căutau să-și extermine adversarii, ci să-i facă prizonieri.

În panteonul unei civilizații a cărei economie era bazată pe agricultură, firește că cele mai numeroase erau divinitățile agrare. Aproape toți zeii aztecilor erau personificări ale elementelor și forțelor naturii — întruchipări în formă fie umane, fie animale. Cel mai popular — dar nu și cel mai venerat de preoți și de nobili — era zeul ploii, Tlaloc, stăpînul tunetului, fulgerului, zăpezii și grindinei, căruia îi erau dedicate cinci din cele mai importante sărbători ale anului. Soția lui era zeița apelor, iar sora lui Tlaloc, zeița porumbului[36]. Alături de o altă divinitate agrară — al cărei nume se traduce prin „inima pămîntului" — mai era și o zeiță a fertilității, și un zeu al băuturii naționale *pulque*, — dar mai era și „Pana de quetzal", zeul florilor și al plăcerilor, al cîntecelor și dansului.

Divinitatea supremă însă, zeul „oficial" considerat patronul poporului „ales" aztec, era Huitzilopochtli, Soarele care în fiecare zi luptă victorios contra nopții, Lunii și stelelor, zeul războiului căruia îi erau dedicate cele mai mărețe temple. Era reprezentat — în imaginile sculptate sau pictate — într-o formă ce trebuia să inspire privitorului groază; dar zeul se arăta de fapt oamenilor în ființa păsării colibri. — Urmau — în ordinea importanței stabilite oficial de sacerdoți — zeul secetei și totodată al abundenței Tezcatlipoca, „Oglinda fumurie" (pentru că simbolul său era o oglindă de obsidiană). Apoi „Șarpele cu pene de quetzal", Quetzalcoatl — înfățișat ca un șarpe, dar cu cap și labe de aligator — divinitate venerată și în toată America Centrală. La origine fusese zeul vîntului, apoi al agriculturii, al fertilității și fecundității în general; între motivele ornamentale de pe veșminte avea și semnul crucii. — În afara acestor zei, în panteonul aztec au mai intrat multe alte zeități care aparținuseră populațiilor dependente de azteci.

Numeroase și uneori contradictorii sînt legendele cosmogonice aztece. Aztecii admiteau existența primordială a unui zeu creator. Acesta — Tonacatecutli — după ce a creat 600 de zei a hotărît împreună cu ei să-l creeze pe om. L-a creat din pămînt stropit cu sîngele dăruit de ceilalți zei. Apoi zeul a creat Soarele și Luna. Au urmat patru ere (cifra 4 îi obseda pe azteci), fiecare de 4-5 000 de ani. Distrugerile lor succesive s-au datorat luptelor dintre zeii care simbolizează cele patru elemente — pămîntul, focul, aerul și apa[37]. De fiecare dată s-a repetat creația Soarelui și a unui nou cuplu uman[38]. Pentru

[36] Porumbul mai era patronat și de alte divinități; între acestea, Xipe, „jupuitorul", simboliza actul culesului porumbului.

[37] Un interesant concept fizic — cum observa A. von Humboldt — implicat în aceste legende cosmogonice.

[38] Mitul potopului și al unui Noe mexican îl regăsim în catastrofa cauzată de zeul-element al apei.

azteci Soarele de atunci era prin urmare al cincilea Soare — care se va stinge şi el, aducînd sfîrşitul lumii, dacă nu i se vor mai aduce cît mai multe jertfe omeneşti.

Casta sacerdotală, atotputernică, era nu numai foarte influentă şi favorizată de privilegii deosebite, ci şi foarte numeroasă[39]; pentru că şi numărul divinităţilor — fiecare cu templul său (*teocalli*) — cărora le slujeau aceşti sacerdoţi era imens.

Preoţii erau pregătiţi — în cadrul unei discipline extrem de riguroase, împinsă pînă la cruzime[40] — într-un fel de seminar (*calmenac*), într-un colegiu în care candidaţii la preoţie învăţau cîntecele sacre, oficierea actelor de cult, legendele cu caracter fantezist sau istoric, scrierea glifelor, noţiuni de aritmetică, de cronologie, de astrologie judiciară, precum şi mînuirea armelor: căci în război, preoţii erau cei care aveau misiunea să-i îndemne pe războinici la luptă, să-i însufleţească, făgăduindu-le lumina şi bucuriile raiului (*Tonatiuh*), în locul întunecimilor infernului (*Mictlan*). Ei trebuiau să organizeze şi ceremoniile şi procesiunile religioase, grandios, cu coruri, cu zgomotele ritmate ale tobelor şi cu dansuri sacre, executate de fecioarele templului.

Preoţii oficiau de trei ori pe zi şi o dată în cursul nopţii. Erau permanent prezenţi în viaţa clanului, şi tot ei se ocupau şi de instrucţia copiilor de nobili. Se puteau căsători; dar existau şi un fel de ordine monahale, cu reguli foarte severe de viaţă ascetică. Ca aspect, erau respingători: se îmbrăcau numai în veşminte negre învîrstate cu dungi albe, nu-şi tăiau părul, nu şi-l spălau şi nu şi-l pieptănau; iar în timpul ceremoniilor religioase îşi înnegreau cu funingine faţa, braţele şi mîinile. Erau constituiţi în castă — dar admiterea în rîndurile castei nu era condiţionată decît de capacitatea intelectuală, de erudiţia şi de conduita morală a candidatului[41].

Erau organizaţi într-o ierarhie rigidă. În fruntea clerului aztec erau doi preoţi, de rang egal, — Marele Preot al lui Quetzalcoatl şi cel al lui Tlaloc; după ei urma, ca rang, preotul însărcinat cu conducerea şi supravegherea şcolilor. Alte categorii de sacerdoţi răspundeau de buna păstrare a bogăţiilor şi ornamentelor sacre ale templelor, de pregătirea corurilor religioase, de arhive, de mănăstiri, etc. În afară de preoţi, mai erau şi numeroşi ghicitori, vrăjitori şi vindecători.

ARTELE. ARHITECTURA

Ideologia religioasă a dominat în mare măsură şi arta aztecilor, atît în conţinut, cît şi ca destinaţie.

Un element original, frecvent şi caracteristic al acestor culturi — aztecă, incaşă, mayaşă, etc. — este piramida. Nu are nimic comun cu piramida egip-

[39] Istoricii sau cronicarii spanioli din sec. XVIII (J. de Torquemada, Fr. Clavigero, ş.a.) ne informează că numai templul principal din Tenochtitlan avea în serviciul său 5 000 de sacerdoţi.

[40] B. de Sahagún relatează că au fost unele cazuri cînd tineri dintr-un *calmenac* au fost — pentru motive de indisciplină — chiar spînzuraţi, străpunşi cu săgeţi sau arşi de vii.

[41] În schimb, înaltele demnităţi sacerdotale erau rezervate celor proveniţi din rîndurile nobilimii; iar cei doi Mari Preoţi erau de sînge regal.

teană, nici ca formă, nici ca structură, nici ca funcţie sau ca scop. Nu este construită din blocuri de piatră perfect tăiate, ca cea egipteană, ci este o grămadă de pietriş şi bolovani acoperită cu un rînd de blocuri regulate sau neregulate, prinse cu mortar. Nu este ridicată pentru a glorifica un monarh, nu este un monument funerar, ci baza unui sanctuar situat pe platforma din vîrful edificiului. Este propriu-zis un trunchi de piramidă. O piramidă precolumbiană „creştea"; din 52 în 52 de ani piramidei i se adăuga prin suprapunere o alta, nouă. Forma nu este riguros geometrică. Este deci un trunchi de piramidă construit din mai multe terase (de obicei cinci); la altarul descoperit de pe ultima terasă se ajunge pe una sau mai multe scări de piatră, cu paliere. În construcţia acestor „piramide în trepte" se ţinea seama (cf. Helfritz) de orientarea lor; axa principală devia cu 17° de la punctul exact în care apunea soarele aflat la zenit. Nici un model străin n-a inspirat piramida Americii precolumbiene. Forma ei, stilul ei se explică prin însăşi concepţia cosmogonică a acestor popoare, concepţie potrivit căreia cerul este reprezentat nu ca o boltă, ci ca un munte, pe care soarele îl urcă şi îl coboară pe nişte pante mărginite de paliere — imagine pe care o reproduce, simbolic, piramida (Krickeberg).

În arhitectură, aztecii au ajuns să construiască monumente impresionante într-un timp extrem de scurt[42].

Hernán Cortés scria că aceste monumente constituiau „una din priveliştile cele mai frumoase din lume"; alţi cronicari spanioli vorbeau în termeni tot atît de entuziaşti. Dar din operele aztece de arhitectură civilă n-a rămas aproape nimic; în schimb asupra arhitecturii religioase ne putem face, pe baza a ceea ce s-a păstrat, o idee clară.

Templele aztece au aproape întotdeauna forma de piramide trunchiate, cu patru, cinci sau chiar mai multe terase laterale înguste, formate prin retragerea laturilor înclinate. Pe aceste terase treceau preoţii în solemne procesiuni pînă ajungeau în vîrful piramidei. Aici, pe o platformă pătrată cu latura de 3-4 m se afla templul propriu-zis, cu altarul sacrificial şi statuia zeului. Principalele elemente ornamentale erau „Friza cerului înstelat" care împodobea altarul cu sculpturi reprezentînd cranii umane şi conuri de pin[43], precum şi serii — începînd în unele cazuri chiar de la baza piramidei — de sculpturi monstruoase de şerpi cu capete şi labe de crocodil. (Pentru azteci şarpele era încarnarea fenomenelor atmosferice şi astronomice).

Ruinele piramidei din Cholula arată că această uriaşă construcţie avusese baza de 450 m, depăşind deci cu mult cele mai mari construcţii egiptene.

Impunătoare monumente erau şi mormintele aztece, în formă de coridoare (lungi pînă la 12 m) acoperite cu lespezi de piatră, uneori sculptate şi construite în formă de cruce[44].

În pictura murală aztecă găsim episoade din viaţa zilnică, motive mitologice sau religioase, în care reprezentările se desfăşoară în fîşii paralele ori-

[42] E adevărat că pentru aceasta le-a servit considerabil — cum am văzut — cultura altor popoare mexicane, în special a toltecilor.

[43] Conurile de pin simbolizau stelele — deci sufletele războinicilor căzuţi, preschimbate în stele.

[44] Marile cruci de piatră pe care, în sec. al X-lea, le-a găsit în aceste regiuni vikingul Leif Eiriksson — primul descoperitor al Americii — n-au însă nici o legătură cu creştinismul. „În America Centrală crucea era un simbol curent, reprezentînd la origine cele patru puncte cardinale şi paznicii lor" (E. Thompson).

zontale, variate și pline de mișcare[45]. O moștenire, desigur toltecă, este și pictura policromă de pe vasele de ceramică, pictură care folosește diverse tehnici de efect — *a fresco*, în *cloisonné* sau în negativ.

Caracteristice pentru pictura miniaturală aztecă sînt codicele — fîșii de hîrtie, de pînză sau de piele de cerb lungi pînă la 12 m, pictate pe ambele părți, împăturite și suprapuse ca o armonică, — în care figurațiile au o semnificație logică, ținînd locul scrisului. De o valoare documentară deosebită, conținutul acestor codice — date rituale, calendaristice, genealogice, geografice, cronologice, topografice, fiscale, — este redat în hieroglife printr-o varietate de tipuri umane, de scene, de ocupații, de activități, de atitudini, cu o perfectă naturalețe, dinamism și un colorit viu.

SCULPTURA

Contribuția artistică cea mai importantă a aztecilor a fost în domeniul sculpturii. În reprezentările care aveau un scop religios tema cea mai frecventă este imaginea soarelui — ca un disc rotund avînd, în chip de raze, pene în formă de sulițe. Figurile de divinități sînt executate într-un mod convențional; viziunea este totdeauna frontală, picioarele sînt împreunate, brațele întinse de-a lungul corpului sau ușor ridicate.

Capodopera sculpturii azteсe[46] și în același timp o sinteză a concepției lor asupra Universului este faimoasa „Piatră a calendarului". Este un gigantic disc de piatră cu diametrul de 3,60 m și cîntărind 24 tone, în centrul căruia este sculptată imaginea soarelui, înconjurat de imaginile celor patru „sori" (erele cosmice), ale celor patru puncte cardinale, semnele zodiacale ale celor 20 de zile ale lunii; în fine, simboluri ale cerului, stelelor, razelor soarelui, — totul încadrat de doi enormi șerpi din turcoază.

Și în sculptura *„a tutto tondo"* cu tematică profană aztecii au învățat mai mult de la alte civilizații mexicane, — de la olmeci[47] și mai ales de la tolteci[48]. În fața capului de piatră, a acelei capodopere a sculpturii aztece cunoscută sub numele de „Războinicul-vultur", Rodin mărturisise că el n-ar fi fost niciodată capabil să creeze ceva asemănător. De asemenea, numeroasele figuri de animale diferite sînt de un realism surprinzător și totodată de o rară delicatețe, fără să aibă trăsături convenționale, fantastice sau simbolice.

Sculptura aztecilor — și numai cea în basorelief — este structural legată de arhitectură. N-a fost concepută ca un element decorativ cu valoare în sine ca atare. Artistul aztec nu-și destina opera unei contemplații estetice pure. Ca aproape întreaga lor artă figurativă, sculptura era determinată funcțional de

[45] Interesantă este scena ceremonială, dintr-un templu din Teotihuacan datînd din secolele VIII—IX, cu cei unsprezece preoți aducînd ofrande zeilor.

[46] La fel de celebră este statuia zeiței-Mame Coatlicue din Tenochtitlan, zeița Pămîntului (aflată azi în Muzeul Antropologic din Ciudad de Mexico).

[47] O capodoperă a artei olmece este colosalul cap de bazalt, înalt de 2,70 m, de o perfectă execuție sculpturală și exprimînd o intensă viață interioară.

[48] De la toltecii care, în orașul Tollan, au creat acele gigantice statui de războinici din templul-piramidă dedicat lui Quetzalcoatl; statui care nu sînt cu nimic mai prejos de operele similare asiriene sau iraniene.

religie. „Aspirația lor de a înălța monumentale simboluri ale viziunii lor religioase despre lume le părea mult mai importantă decît orice exigență pur estetică“ (Krickeberg). Întreaga lor artă era impregnată de semnificații religioase[49]. Nici chiar figura unui anumit rege glorificat într-o operă figurativă nu este niciodată un adevărat portret. Imaginile și scenele erau voit scoase din sfera concretului și a circumstanțelor istorice, pentru a fi plasate în schimb în planul generalului și cosmicului. Nu interesa „un anumit rege“ sau o scenă a unei anumite lupte, ci reprezentarea „Învingătorului“ și a „Victoriei“. Grafic, figurile și ornamentația sînt schematice, convenționale, stilizate, — nu prea departe, ca stil de unele sectoare ale artei noastre contemporane. Dar toată această artă, contorsionată și monstruoasă, realistă sau stilizată, totdeauna însă de o vigoare expresivă unică, produce un efect imediat foarte puternic asupra privitorului, de ieri sau de azi. În 1520, vizitînd la Bruxelles expoziția tezaurului artistic trimis de Cortés împăratului Carol Quintul, Albrecht Dürer și-a notat în jurnalul său de călătorie: „Eu n-am văzut în toată viața mea nimic care să-mi fi delectat atîta inima ca aceste lucruri“.

LITERATURA

Aztecii cunoșteau — la fel ca celelalte populații mexicane — scrierea, rămasă pînă în momentul cuceririi spaniole în faza de pictograme. Ideogramele aztece însă erau combinate în diverse serii, ajungînd să exprime adeseori semnificații complicate. Aztecii posedau numeroase „cărți“, în marea lor majoritate registre contabile, dar și anale ale templelor, cronici, memorii, observații asupra fenomenelor cerești, etc. Producțiile literare propriu-zise n-au fost fixate prin scris, s-au transmis pe cale orală și erau memorizate în școlile care pregăteau sacerdoți. Reconstituite și transcrise imediat după cucerirea spaniolă, aceste producții s-au păstrat pînă azi, în limba populației nahuatl, limba vorbită de azteci, care și azi este cea mai răspîndită printre populațiile indigene ale Mexicului.

Această bogată literatură aztecă (v. antologia lui Fr. Păcurariu) este ilustrată de grandioase legende cosmogonice și mitologice — ca *Legenda Sorilor* sau marele poem al lui Quetzalcoatl — „una dintre operele fundamentale ale literaturii precolumbiene și care poate figura cu cinste alături de cele mai valoroase texte arhaice ale marilor literaturi“ (Fr. P.). De o factură artistică superioară este și poezia lirică mexicană. Un poet anonim, cu o delicată sensibilitate pentru frumosul naturii, dovedește multă grație și fantezie în construirea imaginilor:

„De-ncep să cînt mi-e versul
o mreajă purpurie în care vă-ncîlciți
cu flori ce au mireasma porumbului prăjit
și-a florii de cacao, și-ncepeți să jucați
în jurul tamburinei cernute de petale!

[49] Funcția religioasă și efectul psihologic pe care îl producea imaginea unui șarpe monstruos asupra aztecului era identică și tot atît de intensă ca cea pe care o producea asupra unui creștin din Evul Mediu imaginea lui Hristos, reprezentat prin simbolul mielului; sau ideea Sfîntului Duh simbolizată de un porumbel.

În zori de zi se-nalţă din urna de smaragd
acoperită noaptea cu pene de quetzal
cu cingătoarea plină de splendide turcheze
atoatenăscătorul, slăvitul nostru soare,
şi flori nenumărate ne plouă peste frunţi".

Un alt poet elogiază capacitatea creatoare de frumuseţi a artistului sculptor:

„*Cel care iscă o fiinţă*
din lutul neînsufleţit
cu ochii scrutători, cu mîna
ce dă fiori şi glas argilei,
lumina sa în lucruri pune,
învaţă lutul mut să mintă,
şi desluşeşte miezul viu
ce străluceşte în fiinţe,
sădeşte-n lucruri freamăt viu,
ca un toltec cunoaşte firea
şi mîinile-i desăvîrşesc
din lutul dens cîntări şi flori".

Între numeroşii poeţi azteci cunoscuţi, fiecare avînd o personalitate poetică relativ distinctă, primul loc îl ocupă Netzahualcoyotl (n. 1402). Meditaţiile sale asupra vieţii şi morţii au accente pesimiste amintind tonul *Eclesiastului* („Căci totu-i sorocit să piară /, căci totu-n lume-i colb şi fum"), rar întrerupte de îndemnuri hedoniste („Să bem, prieteni, bucuria clipei!"). Netzahualcoyotl a fost o mare personalitate a timpului său — om politic şi legislator, arhitect şi inginer, poet şi filosof. Meditaţiile sale grave îl situează între marii poeţi ai vremii:

„*Eu, Netzahualcoyotl, mă întreb:*
Avem cu-adevărat în lume
şi-n timpul ăsta rădăcini?
Nu-i hărăzit să fim vecii în glie
şi doar o clipă scurtă în lumină?
Statuile de jad se sfarmă,
coloanele de aur greu se rup,
penajul de quetzal, vai, se destramă.
Ni-e sorocită veşnicia beznei
şi doar o scurtă clipă de lumină".

(traduceri **F. Păcurariu**)

Nu puteau lipsi nici astfel de faţete — cu totul neaşteptate — din atît de contradictoria cultură a aztecilor; a unui popor care a adus în istorie nu numai credinţe absurde şi obiceiuri barbare, ci şi o artă interesantă — şi producţii poetice de felul celor de mai sus.

CIVILIZAŢIA ŞI CULTURA INCAŞĂ

Spaţiul civilizaţiilor andine. • Incaşii. • Economia. Societatea. • Organizarea politică şi administrativă. • Legislaţia şi administrarea justiţiei. • Comunicaţiile. • Construcţiile. • Stilul de viaţă. Obiceiuri şi rituri. • Religia. Corpul sacerdotal. • Cunoştinţe ştiinţifice şi preocupări artistice. • Literatura.

SPAŢIUL CIVILIZAŢIILOR ANDINE

Teritoriul vestic şi nord-vestic al continentului sud-american a fost scena pe care s-a constituit şi a evoluat una din cele mai strălucite civilizaţii precolumbiene: civilizaţia incaşilor.

Suprafaţa Imperiului Inca ocupa teritorii incluse azi în mai multe ţări — Columbia, Ecuador, Bolivia, Peru, Uruguay, Argentina şi Chile. Într-un cadru atît de vast, aspectele geografice şi condiţiile de climă erau şi au rămas dintre cele mai variate — din zona septentrională caracterizată de călduri tropicale şi de o vegetaţie luxuriantă, pînă în spaţiul dezolant al dunelor enorme de nisip din deşerturi unde singura plantă întîlnită este cactusul; din regiunea de coastă a Pacificului şi marele podiş bolivian — unde, la 4 000 de metri, orice vegetaţie a dispărut[1] — şi pînă la înălţimile de peste 6 700 m, acoperite de zăpezi veşnice, ale Anzilor. Pe platoul peruvian La Puna temperatura scade de la arşiţa de 40° în timpul zilei pînă sub zero în timpul nopţii. În deşertul care se întinde de-a lungul litoralului nu plouă deloc tot anul, în timp ce în zonele răsăritene, spre Argentina, ploile foarte abundente favorizează creşterea rapidă a lianelor uriaşe din pădurile tropicale de nepătruns.

În acest cadru natural trăiau sute de triburi încă din al III-lea mileniu î.e.n., care în jurul anului 2000 î.e.n. practicau deja cultura porumbului, ţesutul şi olăritul. În mileniul următor se înregistrează aici progrese civilizatorice notabile. Către anul 1800 î.e.n. apar aşezări proto-urbane, dacă nu chiar adevărate oraşe, cu edificii construite pe mari terase întărite cu piatră. Două secole mai tîrziu, triburile de pe teritoriul actualului Peru s-au constituit în mai multe mici state, fiecare format din cîteva asemenea oraşe. În special condiţiile favorabile ale zonei de coastă au permis formarea (din mileniul I î.e.n. şi consolidîndu-se în mileniul următor) a unor arii de civilizaţie şi de cultură distincte, mai mult sau mai puţin individualizate, denumite de obicei după numele oraşului mai important, iar uneori după numele tribului respectiv: Chavin, Tiahuanaco, Huari, Nazca, Chincha, Chimu, Mochica, ş.a.[2].

Triburile mai evoluate lucrau, încă din sec. III î.e.n., o ceramică în forme într-adevăr elegante şi decorată în culori vii. Prelucrau aurul, argintul şi bronzul, cunoşteau tehnica broderiei şi ţesutul de chilimuri, şi îşi mumificau morţii înfăşurîndu-i apoi, la un loc cu obiectele personale, în ţesături de bumbac de dimensiuni neobişnuite (pînă la 5 m pe 7 m) vopsite în mai multe culori. Motivele decorative predominante erau şarpele, condorul, jaguarul şi puma (probabil o întruchipare a zeului războiului). Se alimentau în principal cu porumb, castane şi fasole, cu peşte şi carne de lama. În unele zone se practica şi irigaţia. În scopul sporirii fertilităţii pămînturilor, sărbătorile erau însoţite de ceremonii şi rituri agrare. Divinizau ştiuletele de porumb, vulpea şi căprioara, animalele marine şi piscurile munţilor. Triburile peruane meridionale aveau şi preocupări de astronomie religioasă — cum par să o dovedească

[1] Dar podişul bolivian este traversat de mari fluvii, în ale căror văi foarte fertile cresc nu numai porumbul, ci şi portocalul şi trestia de zahăr.

[2] Citeşte: Ciavîn, Cîncia, Cîmu, Mocîca.

Luptător mochicaş. Motiv ornamental de pe un vas de ceramică

acele misterioase şi imense alinieri de pietre albe de pe înălţimea unor platouri, uneori formînd contururi de păsări uriaşe, care nu pot fi văzute de la sol, decît din avion sau helicopter (simboluri, probabil, ale unor planete).

Prima dintre cele mai vechi şi mai complex configurate a fost civilizaţia Chavin (după numele oraşului Chavin de Huantar), ajunsă la un grad de evidentă maturitate în jurul anului 1000 î.e.n. Războinicul popor Chavin, coborînd din nordul Anzilor peruani — popor de o mare vitalitate şi a cărui influenţă asupra civilizaţiilor din Peru a continuat timp de cel puţin şapte secole — construia clădiri din blocuri masive de piatră bine fasonate; clădiri ornamentate cu sculpturi reprezentînd capete de oameni şi de animale. În ornamentica ţesăturilor şi a ceramicii, motivul cel mai frecvent era cel al unui fioros jaguar, reprezentare desigur a unei divinităţi. Poporul Chavin sculpta în piatră figuri de animale; iar din aurul cules din nisipurile aurifere ale rîurilor lucrau diferite ornamente — în special pentru veşminte, sub forma unor mici plăci gravate cu diferite figuri.

O civilizaţie care între anii 1000-1300 e.n. a dominat regiuni întinse din Peru şi Bolivia de azi este cea cunoscută după numele oraşului-capitală Tiahuanaco, din apropierea imensului lac Titicaca. Această civilizaţie — ale cărei origini urcă pînă în mileniul al doilea î.e.n. şi care a atins apogeul în secolele VI-VII e.n. — era deja în decadenţă la data venirii incaşilor aici. Monumentul cel mai impunător al arhitecturii lor megalitice este Puerta del Sol, pe al cărui bloc-arhitravă este sculptată imaginea Zeului Creator, Viracocha, figurat cu cap de jaguar — animalul sacru, emblemă a atotputerniciei, devenită foarte frecventă în iconografia incaşilor.

Puţine lucruri se ştiu şi despre o altă civilizaţie care s-a dezvoltat în Peninsula Paracas (între 400 î.e.n. şi 400 e.n.), cunoscută prin cîteva sute de mumii înfăşurate în ţesături cu motive policrome surprinzător de rafinate. Ceva mai mult se ştie despre mochicaşi, care — aproximativ între anii 400-1000 e.n. — stăpîneau un teritoriu întins din zona de coastă pînă la Munţii Anzi.

Mochicaşii aveau o organizare socială evoluată, erau împărţiţi în caste, aveau oraşe, piramide, temple impunătoare, străzi bine construite, mesageri, luptători de profesie, ţesători organizaţi la nivel de producţie artizanală, meşteşugari pricepuţi în sculptura lemnului şi în topirea aurului. Cunoşteau „flautul lui Pan" (naiul). În ţesutul cu desene figurative erau adevăraţi artişti, iar în ceramică au rămas neîntrecuţi de nici un alt popor din cele două Americi.

Vînătoare de cerbi. Pictură de pe un vas mochicaş

Cu o uimitoare fantezie, vervă şi realism[3] sînt reprezentate animalele şi bizarele scene cu figuri umane modelate în relief şi aplicate pe suprafaţa vaselor. Alteori, chiar vasele înseşi au forme stranii, de obicei forme umane, — ceramica mochicaşilor rămînînd o creaţie interesantă, unică în genul ei, cea mai originală din ariile civilizaţiilor precolumbiene.

O altă civilizaţie care merită atenţie — nu numai pentru nivelul înalt pe care l-a atins, ci şi pentru elementele transmise incaşilor — este civilizaţia Chimu.

Poporul Chimu, care între anii 1000-1466 stăpînea coasta pe o lungime de peste o mie de kilometri, a construit gigantice piramide în trepte, edificii publice şi drumuri, precum şi fortăreţe redutabile. Grădinile erau irigate cu apa adunată în rezervoare imense. Lucra ceramică în tipare, făcea splendide veşminte ţesute şi ornate cu pene multicolore de păsări tropicale, precum şi frumoase obiecte din aur — metal de care dispuneau din belşug. De la poporul Chimu, incaşii — şi mai tîrziu spaniolii — au jefuit enorme cantităţi de aur şi de argint.

INCAŞII

Ceea ce aveau în comun toate aceste civilizaţii (şi altele din America de Sud, mai puţin însemnate) era cultura porumbului, agricultura practicată cu mijloace primitive (dar folosind şi sistemul irigaţiei, unde era necesar), lama ca singur animal domestic, proprietatea comună a pămînturilor, tehnica construcţiei în piatră şi lipsa unui sistem de scriere sau a calendarului pictografic. Civilizaţia incaşilor, aşadar, n-a fost opera unui singur popor.

Incaşii au pătruns prin sud pe platoul peruvian, relativ tîrziu, prin jurul anului 1200 e.n. Faţă de elementele de civilizaţie ale localnicilor n-au adus nimic nou, în afară de spiritul lor războinic şi de o excepţională capacitate de organizare în toate domeniile. Într-un timp scurt au cucerit — pe o rază de peste 3 000 km — aproximativ 500 de triburi, integrîndu-le într-un sistem de organizare extrem de precis şi de rigid. Suveranul purta numele de Inca — de unde numele de „popor al lui Inca". De-a lungul istoriei sale (ale cărei începuturi însă sînt învăluite în obscurităţile legendei), „imperiul" a fost guvernat de doisprezece suverani (mai degrabă mari căpetenii de tri-

[3] Uneori însă degenerînd în forme de o trivialitate de-a dreptul scabroasă.

buri). Primul care a luat titlul de Inca a fost al şaselea suveran Rocca, considerat adevăratul fondator al imperiului; şi care, organizînd o armată adevărată de 20 000 de luptători, a supus — începînd din 1350 — mai multe triburi.

Dar numai al doilea Inca, Pachacutec, este un personaj istoric cert, victorios în mari campanii militare între 1438-1463. Urmaşul său Tupac Yupanqui (1471-1493) este cel care a dus imperiul la apogeu, reorganizînd statul, construind drumuri şi fortăreţe, şi cucerind aproape tot marele podiş pînă la Quito, precum şi o mare parte din teritoriul actualei ţări Chile. Tupac a fost fără îndoială cea mai proeminentă personalitate din istoria popoarelor Americii precolumbiene, ca strateg, ca om de stat şi ca organizator al imperiului. Prudent, înţelept şi metodic, şi-a organizat perfect regiunile supuse, justiţia şi administraţia imperiului — care în timpul său şi-a fixat definitiv frontierele: din sudul Columbiei pînă în zona centrală din Chile, deci pe o lungime de peste 3 000 km.

Al 11-lea Inca, Huayua Capac, a continuat consolidarea imperiului, cucerind cu o uriaşă armată de 300 000 de ostaşi regatul Quito şi înnăbuşind revolta triburilor din nord cu preţul masacrării a mii de răzvrătiţi. La moartea sa imperiul a fost împărţit între cei doi fii ai săi; după un război civil de cinci ani unul din fraţi l-a ucis pe celălalt, i-a masacrat întreaga familie şi s-a proclamat singurul Inca.

Aventurierul Fr. Pizzaro a ştiut să profite de aceste tulburări interne — precum şi de înrădăcinata superstiţie a incaşilor care erau convinşi că marele lor zeu Viracocha le va trimite o armată întreagă de „zei albi" să-i protejeze... Cu un grup de abia 130 de soldaţi şi 40 de călăreţi conchistadorul a reuşit printr-o viclenie să pună capăt istoriei marelui şi puternicului imperiu, sfidînd formidabila sa organizare militară: invitîndu-l pe Inca Atahualpa (a cărui gardă personală număra 50 000 de soldaţi) să vină, dezarmat, la o întîlnire în piaţa din Cajamarca. Marele Inca a fost făcut prizonier, pentru răscumpărarea lui conchistadorul a primit un tezaur fabulos (5 545 kg de aur şi 11 905 kg de argint) — după care l-a sugrumat. Cu această ruşinoasă pagină scrisă de conchistadori se încheie istoria civilizaţiei Inca.

ECONOMIA. SOCIETATEA

O istorie în care posteritatea admiră în primul rînd organizarea — a regimului de proprietate, a societăţii, a administraţiei, şi eficienţa legislaţiei sociale şi a justiţiei.

Întregul teritoriu al imperiului era împărţit în trei categorii de proprietăţi. Prima era destinată întreţinerii şi nevoilor templelor — deci şi a preoţilor. A doua aparţinea suveranului — deci şi familiei sale şi nobililor de sînge regal. A treia forma proprietatea colectivă a populaţiei. În fiecare an se făcea distribuirea sau redistribuirea pe familii a terenurilor afectate lor. Soţul împreună cu soţia primeau un *tupu* — corespunzînd unei suprafeţe de circa 5 000 m². În plus, pentru fiecare copil de sex masculin se mai dădea cîte un *tupu*[4]. Pămîntul era lucrat în întregime şi exclusiv de populaţia liberă. Nu existau nici sclavi, nici (ca la azteci) iobagi.

[4] Dar pentru o fată, numai o jumătate de *tupu*; iar cînd fata se mărita terenul revenea în proprietatea colectivă.

Aratul se executa cu singura formă de „plug" pe care au cunoscut-o populaţiile Americii precolumbiene: un par ascuţit, avînd fixat la 20 cm de la vîrf, transversal, o scurtă stinghie. În lipsa oricărui fel de animal de tracţiune, „plugul" era tras, cu o frînghie, de şase sau opt bărbaţi. În violent contrast cu asemenea mijloace primitive era însă sistemul de irigare a terenurilor — cu şanţuri, cu mari bazine-rezervoare, cu diguri, cu ecluze şi, în unele cazuri, chiar şi cu conducte subterane. Se foloseau îngrăşăminte naturale, de *guano* — excremente de păsări marine, aflate în cantităţi mari pe micile insule din apropierea coastei. (Pentru cei care ar fi ucis asemenea păsări era prevăzută pedeapsa cu moartea !). Cît priveşte alimentaţia cu apă, se mai păstrează şi azi părţi dintr-un apeduct care avea o lungime uriaşă — 7 800 km !

Singura formă de impozite sau de taxe erau prestaţiile de muncă, în diferite sectoare (agricole, construcţii, întreţinere, pază, etc.). Numai poporul de rînd suporta aceste obligaţii; toţi ceilalţi — familia regală, nobilii, clerul, slujbaşii statului sau militarii — erau scutiţi. Fiecare om din popor avea obligaţia să lucreze în primul rînd „Pămînturile Soarelui" (ale templelor), apoi cele ale bătrînilor, bolnavilor, văduvelor, orfanilor minori şi cele ale soldaţilor în serviciu efectiv. Urma — în ordine — pămîntul destinat familiei sale; dar şi pămîntul vecinului, dacă acesta era în nevoie. În sfîrşit — pămîntul aparţinînd lui Inca, suveranului; la aceste lucrări agricole de pe pămînturile lui Inca, lucrări care începeau cu mari ceremonii, lua parte întreaga populaţie, inclusiv copiii.

Turmele de lame — imense turme — erau proprietatea exclusivă a lui Inca şi a templelor[5]. Instrucţiunile privind creşterea şi nutriţia lamelor erau extrem de precise şi de amănunţite. Incaşii domesticiseră patru varietăţi de ovine — lama, alpaca, guanaco şi vicuña (în timp ce aztecii domesticiseră doar curcanul şi o specie de cîine, pentru alimentaţie). Lama era singurul animal de povară al incaşilor. Folosită şi azi ca atunci, lama nu poate duce o greutate mai mare de 40 kg, merge încet, dar este un animal foare docil; nu pune nici o problemă de hrană sau de îngrijire, suportă bine setea (asemenea cămilei) săptămîni întregi şi avînd o lînă foarte groasă n-are nevoie de samar. Lîna ei, însă, era mult mai puţin preţuită de incaşi decît lîna celorlalte ovine. Acestea trăiau în libertate, erau tunse în perioadele respective, întreaga cantitate de lînă era depozitată în magaziile publice, de unde fiecărei familii i se distribuia o cotă în funcţie de numărul membrilor ei.

Fauna pădurilor şi a munţilor era proprietatea statului. Odată pe an se organizau mari vînători (care însă nu se repetau în aceeaşi regiune decît tot la patru ani), sub conducerea personală a lui Inca sau a unui înalt demnitar. Luau parte zeci de mii de hăitaşi şi vînători, înarmaţi doar cu ţepuşe. Carnea vînatului ucis — cerbi şi ovine — pusă la uscat şi la păstrare, era împărţită în mod echitabil populaţiei. Era unica hrană animală a poporului de rînd.

O parte — foarte redusă — a populaţiei deprindea diferite meşteşuguri sau ocupaţii, în funcţie de natura specifică a zonei respective. Aceste meşteşuguri sau ocupaţii treceau din tată în fiu — şi niciodată nu erau efectuate în scop lucrativ, cu acumulări de beneficii personale. Statul se îngrijea să furni-

[5] Totuşi, Inca putea dărui un număr de lame anumitor persoane, pentru serviciile aduse statului; persoane însă care nu puteau să dispună liber de ele, să le vîndă sau să le ucidă, ci doar să le lase moştenire copiilor lor.

zeze toate materialele și materiile necesare și nu pretindea meșteșugarilor un volum de muncă superior celui ce corespundea timpului fixat pentru prestația obligatorie de servicii publice. Toți cei care erau folosiți în orice fel de munci în folosul statului — inclusiv în lucrările agricole — erau întreținuți de stat pe toată durata lucrului.

Un asemenea regim al proprietății agrare și o asemenea legislație a muncii era justă și echitabilă numai în măsura în care toți (cu excepția aristocrației și clerului) erau obligați să muncească; nimeni nu trebuia să fie lăsat în lipsuri, nimeni nu se putea îmbogăți în dauna altora, nimeni nu putea înșela sau specula pe altul. — „Poate că niciodată vreun stat, chiar din epoca modernă, n-a avut atîta grijă să asigure celui mai umil membru al colectivității, celui mai sărac, celui mai dezmoștenit, să fie protejat de societate și să poată duce o existență demnă de un om“ (Karsten).

Nu e mai puțin adevărat însă că nimic nu era mai străin mentalității conducătorilor statului autocrat Inca decît ideea unei egalități generale. Rămînea profunda injustiție a privilegiilor. Dealtminteri, regimul privilegiilor era normă socială curentă și în Europa acelei epoci și mai tîrziu; cu deosebirea că măcar în unele cazuri europeanul putea ieși din condiția sa. Incașul însă nu-și putea ameliora în nici un fel situația. Nu își putea spori proprietatea, nu putea aspira să se ridice pe scara socială, nu-și putea îmbunătăți viața prin munca lui onestă — deși minimul pentru existență îi era asigurat; nu era stăpîn nici pe timpul lui, plătea impozitele și taxele sub forma prestațiilor de muncă în beneficiul statului; a statului care acumula — prin Inca și familia sa — bogății fantastice, pe cît de imense pe atît de neproductive; pentru ca în schimb să-i dea omului de rînd doar absolut minimul necesar (Cf. Prescott).

La această situație îl destina, inevitabil, pe omul simplu și felul în care era structurată societatea, și organizarea administrativă a statului, și normele juridice, și mecanismul justiției.

Organizarea socială a incașilor nu fusese inventată sau impusă de statul Inca. Toate triburile sud-americane precolumbiene trăiau în comunități sătești închise și independente una de alta[6], în acele așa-numite *aylu* (structură care mai supraviețuiește și azi în unele regiuni sud-americane), în care domina regimul de proprietate colectivă a pămîntului, în afara unor foarte mici proprietăți atribuite familiilor. Încă înainte de sosirea incașilor pe Marele Podiș peruvian, mai multe *aylu* se uneau formînd minuscule „state“, conduse de șefi a căror funcție devenise ereditară, șefi care exercitau întreaga putere civilă și judecătorească. Aceste „state“ se luptau foarte adeseori între ele, sau se confederau. — Cuceritorii incași au păstrat aceste structuri, dar le-au încadrat în norme foarte precise, detaliate și eficiente, creind astfel un formidabil organism politic și administrativ.

ORGANIZAREA POLITICĂ ȘI ADMINISTRATIVĂ

Incașii au avut un stil propriu de organizare a regiunilor cucerite; un stil fundamental diferit de al altor cuceritori, care se limitau doar la jaf și distrugere, la a lua pradă și prizonieri, și la a impune un tribut.

[6] Această comunitate coincidea cu tipul de comunitate familială sau tribală.

În primul rînd, incaşii evitau masacrele şi distrugerile oraşelor, a satelor şi în general a bunurilor materiale. Imediat după victorie făceau recensămîntul populaţiei şi al bunurilor; în funcţie de rezultatele recensămîntului stabileau cuantumul şi natura tributului. Dacă populaţia cucerită nu se răzvrătea era tratată loial, i se respectau obiceiurile, credinţele religioase şi limba — dar căpeteniile şi slujbaşii locali trebuiau să înveţe şi *quechua*, limba incaşilor. Pe lîngă zeii lor li se impunea şi zeul Soarelui; dar şi incaşii adoptau unii zei ai celor cuceriţi. Căpeteniile triburilor învinse erau duse pentru un timp ca ostateci la Cuzco; de unde, după ce erau „instruiţi", erau trimişi în vechile lor funcţii.

Printre primele măsuri care se luau era şi extinderea reţelei de drumuri în teritoriile noi, repararea stricăciunilor cauzate de război, trimiterea de constructori, directive pentru o mai bună cultivare a pămîntului şi trimiterea de turme de lama, în regiunile unde această ovină nu era cunoscută. Dacă regiunile cucerite dădeau dovadă de nesupunere, se efectua un masiv transfer de populaţie. În felul acesta, în scurt timp noua regiune era radical schimbată. — Ceea ce era de admirat la incaşi — nota un cronicar spaniol al vremii — „era cunoaşterea modului de a organiza cuceririle şi de a face ca noile regiuni să devină un imperiu graţie unei bune administrări".

Populaţia întregului imperiu[7] (care în ultimii săi ani ajunsese la 12 milioane de locuitori) era organizată în grupe de bază de cîte 10 familii, care formau la rîndul lor unităţi de 100, de 1 000 şi (formă de organizare a o mie de unităţi de bază) de 10 000 de familii.

Fiecare unitate de 10 familii îşi avea un şef propriu, învestit cu atribuţii administrative şi judecătoreşti. El distribuia fiecărei familii bucata de pămînt cuvenită, el supraveghea munca celor zece capi de familie, el se îngrijea ca toţi să aibă hrana, veşmintele, seminţele şi uneltele de lucru necesare; el trebuia să judece cazurile de delicte mai uşoare şi să trimită în fiecare lună superiorului său ierarhic imediat (şefului unităţii de 100 de familii) o situaţie statistică referitoare la grupa sa.

Aceleaşi atribuţii le aveau — la nivelul respectiv — şi şefii unităţilor progresiv superioare: să-şi supravegheze subordonaţii în îndeplinirea sarcinilor ce le reveneau. — Şefii unităţilor de 10 000 de familii erau în subordinea unor înalţi demnitari, toţi nobili. (Nobilii incaşi erau de două categorii: cei de sînge regal şi — majoritatea — capii triburilor supuse; aceştia, dacă se dovedeau loiali, căpătau titluri şi privilegii aproape egale celor ale membrilor familiei regale).

Imperiul incaşilor era împărţit în patru mari regiuni, fiecare avînd mai multe provincii. „Guvernatorii" regiunilor şi provinciilor — toţi nobili de sînge regal — erau numiţi personal de Inca sau de *apucuna*, (cum se numea „Consiliul din Cuzco", compus din patru înalţi demnitari). Autoritatea lor era aproape nelimitată; ei inspectau şi trimiteau rapoarte la cel mai înalt nivel, puteau revoca şi numi funcţionarii (care însă trebuiau să fie ratificaţi de Inca), judecau abuzurile şi anumite delicte — şi sentinţa lor era inapelabilă. Dacă criminalul nu aparţinea nobilimii îl puteau condamna şi la moarte (dar un asemenea caz era supus în prealabil lui Inca şi „Consiliului din Cuzco").

[7] Mereu trebuie reamintit că aşa-zisele „imperii" din America precolumbiană, în realitate n-au ajuns niciodată nici la noţiunea de stat, nici la cea de naţiune.

— În sfîrşit, instituţiile superioare de cel mai înalt grad erau: tribunalul suprem (cu 12 membri, nobili de sînge regal, ale căror sentinţe erau fără drept de apel, modificabile doar de Inca) şi „Consiliul din Cuzco", ai cărui patru membri (numiţi de Inca dintre membrii familiei sale) reprezentau cele patru mari regiuni ale imperiului. Ei examinau în ultimă instanţă problemele importante, politice, administrative şi în special judecătoreşti, întocmind legi şi redactînd regulamente.

Familia regală deci constituia casta supremă — „Copiii Soarelui", întrucît şi Inca se intitula „Fiul Soarelui". Membrii ei nu se puteau căsători înafara castei. Inca însuşi se putea căsători — asemenea faraonilor, şi din acelaşi sacru motiv de a menţine puritatea sîngelui regal — numai cu o soră a lui. Puterea lui Inca era nelimitată, iar suveranul era obiectul unui adevărat cult. Fiind considerat o persoană sacră, nimeni nu se putea apropia de el decît desculţ şi purtînd în spate o povară simbolică, semn al supunerii absolute. Purta numai veşminte de brocart, o mantie ornată cu plăci de aur, iar pe piept, un mare disc de aur reprezentînd imaginea soarelui. În urechi, cercei enormi de aur; iar turbanul albastru ca o mitră semicirculară şi împodobită cu un bogat penaj multicolor era insigna regală prin excelenţă.

LEGISLAŢIA ŞI ADMINISTRAREA JUSTIŢIEI

Fiecare cetăţean al Imperiului Inca trebuia să servească statul, într-o formă sau alta, potrivit vîrstei şi capacităţilor sale: acesta era principiul fundamental al legislaţiei sociale incase.

Ca atare, întreaga populaţie — de la noul născut pînă la ultimul bătrîn — era împărţită, după vîrstă, în 9 categorii. Fiecărui membru de la vîrsta de 5 ani în sus îi erau precis stabilite îndatoririle, potrivit capacităţii sale. Bătrînii se bucurau de un respect deosebit. Infirmii — care nu se puteau căsători decît ei între ei — îşi aveau la fel ca ceilalţi bucata lor de pămînt, pe care dacă nu-l puteau lucra singuri erau ajutaţi de ceilalţi membri ai comunităţii. O „lege a săracilor" promulgată de marele legislator Inca Tupac Yupanqui, prevedea obligaţia statului de a întreţine pe cheltuiala sa pe toţi infirmii inapţi de muncă.

Codul acestui Inca mai stabilea şi alte drepturi şi datorii, interesante de menţionat. Astfel, în timpul prînzului toată lumea era obligată să-şi ţină casa deschisă, pentru vizitele inopinate ale unor anumiţi inspectori. Aceste vizite domiciliare — care se făceau de două ori pe an — aveau rostul să controleze buna întreţinere a gospodăriei şi să verifice îndeplinirea tuturor îndatoririlor sociale. Unica formă de impozite sau de tribut era prestaţia de muncă — la care erau obligaţi bărbaţii între 25-50 de ani; scutiţi erau numai nobilii, preoţii şi infirmii. Prestaţiile către stat erau obligatorii pe o perioadă de două sau trei luni pe an. În acest timp statul asigura hrana şi îmbrăcămintea, atît pentru bărbaţi cît şi pentru membrii familiilor lor dacă aceştia îl ajutau în respectiva muncă. Inactivitatea era sancţionată cu umilitoare pedepse corporale. Luxul în mîncare şi în îmbrăcăminte era interzis (dar nu şi nobililor). Într-un timp se introdusese chiar obligaţia unor veşminte uniforme, pe provincii.

Fetelor le era impusă castitatea, sub sancţiunea pedepsei cu moartea. Cînd ajungeau la vîrsta de 18 ani se puteau căsători; cele nemăritate erau — pînă la 30 de ani — întrebuinţate în servicii publice, fără a-şi putea alege singure serviciul. Astfel, erau plasate în familiile nobililor sau ale înalţilor demnitari, ca torcătoare, ţesătoare, servitoare sau concubine[8]. Femeile nemăritate şi văduvele între 30—50 de ani serveau în familiile nobililor ca bucătărese, guvernante, femei de serviciu, etc. Prostituţia nu exista; atît bărbaţii cît şi femeile a căror imoralitate era notorie erau pedepsiţi cu moartea.

Legislaţia incaşilor prezenta multe laturi de o dreptate socială indiscutabilă — cînd sancţiona abuzul de putere, cînd oprea îmbogăţirea prin speculă, cînd nu-l lăsa pe om în lipsă şi cînd nu-i pretindea mai mult decît putea da. Dar tot atît de evident este, sub alte aspecte, şi caracterul inuman al acestei legislaţii sociale, — în cazurile cînd ea stabilea rigida discriminare între clase, cînd intervenea abuziv în viaţa familială şi cînd interzicea omului de rînd o cît de mică libertate personală.

Tot atît de precisă, inflexibilă şi aspră — deşi în multe privinţe dreaptă şi corectă — era şi organizarea şi administrarea justiţiei, precum şi normele de drept civil şi penal.

Legile erau puţine, dar pedepsele erau extrem de severe[9]. Foarte aspru erau pedepsite delictele — considerate crime — contra proprietăţii. „Nu trebuie să existe hoţi şi tîlhari în acest imperiu" — proclamă codul lui Inca Tupac Yupanqui. „La primul lor furt vinovaţii vor fi pedepsiţi cu 500 de lovituri de bici. La al doilea, vor fi daţi morţii prin supliciul pietrei, iar trupurile lor nu vor fi îngropate, ci lăsate pradă vulpilor şi vulturilor". Nu era pedepsit drumeţul care fura fructe dintr-o proprietate situată pe marginea drumului, dar era condamnat la moarte dacă acel teren era proprietatea lui Inca. Pedeapsa cu moartea era prevăzută şi pentru cel care distrugea intenţionat un pod. Un sperjur urma să fie biciuit în public; dar în caz de recidivă era ucis. Un bărbat care îşi ucidea soţia vinovată de adulter nu suferea nici o pedeapsă; dar dacă o ucidea din alt motiv era pedepsit cu moartea. Un nobil, însă, nu. (Egalitate socială în faţa legii nu exista). Pedeapsa capitală era prevăzută şi pentru mama care încerca să-şi ucidă fătul folosind un leac otrăvitor, precum şi pentru persoana care i-o procurase. De asemenea, pentru un bărbat care sedusese o femeie nemăritată aparţinînd nobilimii.

În timp ce la conchistadorii spanioli abuzurile de tot felul erau revoltător de frecvente şi de grave, la incaşi abuzul de putere era pedepsit foarte sever. Un şef care ucidea un subordonat fără autorizaţia lui Inca suferea „pedeapsa pietrei" (i se lăsa să-i cadă în spate un bolovan de la o înălţime de un metru, ceea ce foarte adeseori cauza moartea); în caz de recidivă, se trecea direct la pedeapsa capitală. Răzvrătirea contra lui Inca şi actul de înaltă trădare erau considerate crimele cele mai grave. În care caz, după execuţia capitală — precedată de torturi — cadavrele căpeteniilor răzvrătiţilor erau jupuite de piele; codul lui Inca Tupac prevedea ca din pielea lor să se confecţioneze tobe, din oase — flaute, iar din cranii — cupe de băut... Pedepsele şi torturile erau

[8] Codul stabilea exact şi numărul concubinelor la care aveau dreptul căpeteniile. Şeful grupului de 1 000 de familii, la 20; şeful grupului de 10 000 de familii, la 30. Pentru Inca, numărul concubinelor era, fireşte, nelimitat; în orice caz, întotdeauna de ordinul sutelor.

[9] Dar mai ales, ne par nouă extrem de severe; pentru că cele pe care le cunoaştem din consemnări se referă exclusiv la delicte grave.

barbare — dar nu mai barbare decît cele care se aplicau de popoarele civilizate și creștine din Europa Evului Mediu.

Foarte severe pedepse erau prevăzute pentru lipsa de respect față de părinți, pentru supușii insubordonați șefilor lor direcți, pentru cei leneși sau pentru bețivi, pentru preoții mincinoși, — iar pentru sacerdoții confesori care divulgau secretul spovedaniei, pedeapsa capitală. Apar la incași — poate pentru prima dată în istorie — dispoziții legale privind protecția naturii: „Nici un pom fructifer sau un arbore de preț nu poate fi tăiat, sub pedeapsa cu moartea. Cerbii, guanacos sau vicuñas nu pot fi nici capturați nici omorîți; trebuie omorîți numai urșii, vulpile și puma, pentru că aduc daune". — În același text mai apar și dispoziții ca acestea: „Plata unei datorii contractate de o persoană care apoi a decedat nu mai trebuie să fie reclamată, căci reclamația poate fi îndoielnică sau mincinoasă. Datornicul trebuie să stipuleze în testament că datoria va fi plătită din bunurile pe care le-a lăsat".

În general, delincventul trebuia să fie judecat de șeful său imediat (dar sentințele erau controlate de superiorii acestuia). „Consiliul din Cuzco" funcționa ca o curte de apel. Cazurile cele mai grave — de exemplu, înalta trădare — erau supuse „Consiliului celor patru", sau lui Inca. Procedura urma o cale precis stabilită. Inculpatul era chemat în fața instanței, împreună cu toți cei care puteau da informații despre el. În cazuri grave, de crime, dacă inculpatul era rău famat era supus torturii; dacă pînă la urmă tot nu-și mărturisea crima, era eliberat; dar în caz de recidivă era executat. Era oprit a chema ca martori femeile sau oamenii săraci — mărturia acestora fiind socotită neobiectivă, influențabilă într-un fel sau altul. În cadrul procedurii judiciare era folosit și jurămîntul (inculpatul era pus să jure pe Inca, pe soare, sau pe anumite locuri considerate sacre), dar numai în prezența guvernatorului provinciei. Un alt interesant procedeu judiciar căruia i se acorda — și pentru că avea o semnificație magico-religioasă — o mare importanță era mărturisirea în public, făcută în fața unui corp special de „preoți confesori". — Închisori existau în tot imperiul numai două — dar îngrozitoare. Prima, destinată inculpaților pentru rebeliune contra statului sau pentru înaltă trădare, era „amenajată" într-o mare peșteră plină cu urși, lupi, jaguari, scorpioni și reptile veninoase; dacă după două zile petrecute în acest infern inculpatul rămînea totuși printr-o minune în viață, era considerat inocent; era nu numai eliberat, ci, ca obiect al unui „miracol", beneficia și de anumite onoruri! — A doua închisoare, din apropierea capitalei Cuzco, era rezervată criminalilor periculoși condamnați pe viață; aici aveau loc și execuțiile capitale, prin spînzurarea de picioare. Alte forme de execuție capitală erau: prin lapidare (ca la vechii evrei), prin aruncarea de pe vîrful unei stînci (ca la romani de pe Tarpeia), sau prin bastonare (ca la chinezi). Considerate în perspectiva epocii, și deci comparîndu-le cu atrocele acte de represiune ale conchistadorilor, sau cu ceea ce se petrecea în civilizatele țări ale Europei timpului, — administrarea justiției, normele juridice incașe și eficiența lor practică, și preventivă, cu greu pot fi judecate ca fiind acte de cea mai mare cruzime, mai ales dacă ținem seama și de finalitatea lor socială. Pedepsele erau foarte severe, e adevărat; dar se știe din atestările cronicarilor contemporani spanioli că erau aplicate rar — pentru că, de fapt, și crimele erau rare în Imperiul Inca. Și — cum notează Karsten — „cu siguranță că mai rare decît în majoritatea statelor moderne".

COMUNICAŢIILE

Între toate popoarele Americii precolumbiene, incaşii s-au ilustrat — mai întîi şi pe primul loc — în domeniul organizării mijloacelor de comunicaţie şi a construcţiilor.

În întreaga istorie universală au existat doar două mari sisteme de drumuri[10]. După drumurile romane, care totalizau o lungime de 90 000 km, pe al doilea loc se situează fără îndoială incaşii, cu reţeaua lor de drumuri — parcurgînd cele mai dificile obstacole orografice şi în cele mai grele condiţii de climă — de peste 16 000 km. Importanţa acestei grandioase realizări este cu atît mai mare cu cît incaşii n-au folosit mîna de lucru a zeci de mii de sclavi, asemenea romanilor. Pe de altă parte, terenul — în special în zona Anzilor — prezenta extraordinare dificultăţi naturale; pe lîngă faptul că incaşii nu se puteau folosi aproape deloc de singurul animal de povară de care dispuneau — lama.

Unul din „drumurile regale" incaşe mergea de-a lungul coastei, pe o distanţă de 4 057 km. Un altul, peste Anzi, atingea cea mai mare înălţime la care a fost construit vreodată un drum, în întreaga istorie a omenirii: pînă la 5 230 m. Acest drum de munte, pentru construcţia căruia au trebuit să fie dislocate, cu mijloacele cele mai primitive, mase enorme de stîncă, avea o lungime de nu mai puţin de 5 232 km[11]. Pînă în sec. XIX acesta a fost cel mai lung drum cunoscut din lume. — Unul din aceste drumuri era pavat cu lespezi de piatră pe o lungime de 644 km; un altul, care traversa înălţimi pînă la 4 755 m, era pavat în acelaşi fel pe o distanţă de circa 200 km. Pe porţiunile de pantă foarte abruptă drumul era construit în trepte. Vehicule nu circulau, căci roata era necunoscută incaşilor. Lărgimea normală a drumurilor era de 7,30 m[12]. Alte caracteristici ale drumurilor incaşe: drumul de coastă era legat de drumul Anzilor printr-o serie de drumuri transversale; la distanţe fixe — din 7 în 7 km — erau marcate cu pietre indicatoare; erau mărginite de balustrade de piatră pentru protecţie (de pildă, contra înnisipării); iar în zonele mlăştinoase drumul era ridicat „în rambleu" cu 3 m deasupra mlaştinei.

Podurile incaşe erau de diferite feluri. Erau pontoane, de plute sau de bărci din lemn uşor de balsa, acoperite cu un strat de iarbă[13]. Erau poduri arcuite de piatră (dar nu peste rîuri mai late de 12 m). Erau apoi acele uimitoare lucrări de inginerie, unice în întreaga Americă precolumbiană, care erau podurile suspendate. Trecînd peste torenţi şi prăpăstii, la înălţimi ameţitoare, aceste poduri erau făcute din odgoane groase confecţionate din fibre de agave, ţinute împreună de frînghii suplimentare, pod solid ancorat în pămînt şi asigurat cu piloni de piatră. Două odgoane serveau drept parapete,

[10] Al treilea — în ordinea importanţei şi a extensiunii reţelei —,rămînînd cel al vechilor perşi.

[11] Deci mai lung decît drumul roman care ducea din Scoţia pînă la Ierusalim.

[12] Acesta era cazul drumului de-a lungul coastei Pacificului, pe tot parcursul său.

[13] Un astfel de pod, ale cărui pontoane erau schimbate tot la doi ani, a durat peste 800 de ani, fiind folosit de indigeni pînă către sfîrşitul secolului trecut.

iar alte trei, drept bază, susţinînd scîndurile puse una lîngă alta, pentru trecerea oamenilor şi animalelor. Din cele peste 40 de asemenea poduri, mari, şi vreo sută mai mici care se cunosc, cel mai lung — de 45 m — a rezistat şi a fost folosit mai bine de 500 de ani, pînă în ultimii ani ai secolului trecut. Odgoanele de suspensiune erau înlocuite în fiecare an. Satului mai apropiat îi revenea sarcina de a păzi podul. În multe cazuri existau două asemenea poduri, paralele; unul era rezervat regelui şi înalţilor demnitari; celălalt, oamenilor de rînd, care trebuiau să plătească „taxa de pod".

De-a lungul drumurilor erau instalate staţii de poştă, la distanţă de 20 km pe drumurile de munte, şi de 30 km pe drumul de coastă. Erau case mici din piatră sau din cărămidă uscată, cu o singură încăpere, în care drumeţii oficiali găseau adăpost şi mîncare. În locul corvezilor-impozite, obligatorii, comunităţile rurale se îngrijeau să aprovizioneze staţiile din raza lor.

Pe întregul teritoriu al Imperiului Inca — cu o suprafaţă de un milion şi jumătate de kilometri pătraţi — comunicaţiile cu punctele cele mai îndepărtate erau asigurate printr-un sistem foarte simplu[14] — al curierilor-alergători *(chasqui)*. Din trei în trei kilometri (iar în regiunile de munte, din doi în doi) existau posturi permanente de curieri, funcţionînd zi şi noapte. Imediat ce sosea alergătorul de la postul vecin ştafeta era preluată şi predată în cîteva minute curierului-alergător de la postul următor. Mesajul era oral; era însoţit însă şi de respectivul *pro-memoria* de sfori cu noduri, şi trebuia să fie ţinut secret, sub sancţiunea pedepsei cu moartea. În felul acesta, o comunicare putea să fie transmisă cu o viteză de peste 400 km în 24 de ore.

CONSTRUCŢIILE

Faima civilizaţiei Inca este legată şi de masivele lor construcţii în piatră, — temple, palate, depozite, fortăreţe, răspîndite din regiunile de junglă pînă la Marele Podiş, şi din zona de deşert de pe coastă pînă la înălţimi de peste 4 000 m. Aceste structuri se întindeau pe imensa distanţă de 4 600 km — deci de peste cinci ori mai lungă decît a Regatului Mediu egiptean, şi aproape că le egalau — ca volum de construcţii — pe cele ale Imperiului roman (cf. Von Hagen).

Oraşul Cuzco, cu o populaţie de 200 000 de locuitori, centrul politic şi religios al imperiului, avea străzi pavate (unele chiar cu un trotuar îngust de o jumătate de metru) şi palate de piatră cu faţade pe o lungime de 100—200 m a căror înălţime însă nu depăşea 4,50 m. Construcţiile erau din blocuri rectangulare masive, unele cîntărind zeci de tone, dar atît de bine tăiate, ajustate şi şlefuite încît între ele nu intra o lamă de cuţit. Aspectul străzilor era deprimant. Piatra clădirilor era de o culoare foarte închisă, casele n-aveau ferestre spre stradă şi, de obicei, nici portaluri. Un templu putea atinge o înălţime de 12 m. Astfel era Templul Soarelui din Cuzco — plin de comori şi avînd în imediata apropiere alte temple mai mici sau capele, dedicate Stelelor, Fulgerului, Lunei, Tunetului, Curcubeului; de asemenea, Casa Fecioarelor Soarelui, în care trăiau 1 500 de femei: cele mai frumoase erau consacrate

[14] Dar atît de eficient încît şi dominatorii spanioli le-au menţinut pînă în anul 1800.

cultului Soarelui, celelalte se ocupau cu confecţionarea veşmintelor şi ornamentelor rituale şi ceremoniale (cf. L. Castedo).

Edificiile civile erau foarte modeste. Nu aveau nici un etaj, incaşii nu cunoşteau arcul sau bolta, acoperişul era făcut din rogojini acoperite cu un strat de argilă amestecată cu pietriş, ferestrele dinspre curtea interioară erau foarte mici şi plasate imediat sub acoperiş, lăsînd să intre puţin aer şi mai puţină lumină. Zidurile exterioare erau lipsite de ornamente sculpturale sau picturale; cel mult dacă un element ornamental ar putea fi considerată tipica formă trapezoidală a cadrului uşilor, cu lespedea superioară de antablament mai scurtă decît cea de jos. Aceeaşi formă trapezoidală aveau şi nişele ferestrelor.

În schimb, ceea ce impresionează este regularitatea geometrică a planului urbanistic — care prea puţin putea invidia regularitatea străzilor unui castru roman, — precum şi masivitatea volumelor şi tehnica construcţiei.

Din reconstituirea planurilor mai multor oraşe incaşe apar în mod clar obiectivele care nu puteau lipsi: piaţa trapezoidală (tipic incaşă), complexul de clădiri rezidenţiale ale guvernatorului (sau ale lui Inca), altarul-templu cu scări din centrul pieţei, casa curierilor *(chasqui)*, grînarul cu proviziile de porumb şi fasole, casa paznicilor, platformele pentru alimentele puse la uscat, locuinţele private şi zidurile de protecţie contra eventualelor inundaţii.

Oraşele incaşe nu erau înconjurate cu ziduri de apărare. În schimb aveau fortăreţe independente — ca acea fortăreaţă enormă de lîngă Cuzco, Sacsohuaman[15], imensă şi complexă ca un mic oraş, — cu un uriaş rezervor pentru apa de băut, cu depozite de arme şi de alimente, cu locuinţe pentru soldaţi, precum şi cu un palat pentru Inca. Sistemul defensiv al fortăreţei era asigurat de două turnuri de apărare, de trei ziduri paralele (unul, continuu, cu o lungime de 500 m) şi înalte de 20 m; zidurile erau construite cu blocuri ciclopice, fiecare cîntărind între 12—20 de tone, iar o galerie subterană făcea legătura cu oraşul. Construcţia fortăreţei — pentru care Inca Tupac a folosit 20 000 de lucrători — a fost începută în primii ani ai sec. XV şi a durat 70 de ani. Căci giganticele blocuri trebuiau desprinse din munte, duse la o mare distanţă — în timp ce mijloacele tehnice de construcţie erau limitate la pîrghii, funii, planuri înclinate (din pămînt bătut sau din piatră); iar pentru cioplitul blocurilor, exclusiv unelte din rocă dură vulcanică. Blocurile — nelegate cu mortar sau ciment — erau totuşi tăiate cu o precizie incredibilă. Dar ceea ce este mai uimitor e că blocurile n-aveau — decît puţine — o formă prismatică, ci diferite forme geometrice neregulate, concepute anume pentru a se îmbuca ingenios unul cu altul. Ceea ce complica cu atît mai mult lucrul cu cît fiecare bloc trebuia, de zeci de ori, ridicat, încercat, coborît, încercat din nou pentru a fi cioplit, şlefuit, rectificat, şi apoi din nou ridicat şi încercat — pînă se ajungea la o formă milimetric perfectă. — Scria, în 1557, un cronicar spaniol care văzuse această construcţie: „Nici apeductul de piatră din Segovia, nici construcţiile lui Hercule, nici opera romanilor nu aveau demnitatea acestei fortăreţe".

După acelaşi sistem şi în acelaşi stil erau construite şi alte oraşe. La altitudini ce depăşesc 2 400 m, suspendate parcă deasupra văilor şi prăpăstiilor, o serie de oraşe-fortăreţe — situate la aproximativ 15 km unul de altul

[15] Conchistadorii se întrebau dacă nu cumva fortăreaţa aceasta fusese construită de diavoli?

şi legate între ele de drumuri pavate cu lespezi de piatră — erau destinate să apere imperiul de invazia altor triburi. Dintre toate, aspectul cel mai fantastic îl are Machu Picchu. Nu se ştie care era numele adevărat, cronicarii timpului nu-l pomenesc; descoperit abia în 1911, a rămas timp de aproape o jumătate de mileniu necunoscut restului lumii — deşi situat la numai 130 km nord-vest de Cuzco. Ascuns printre piscurile andine, la o înălţime de peste 4 000 m, oraşul-fortăreaţă este edifcait în întregime din piatră, construit în terase, cu pieţe, temple şi locuinţe, palate regale şi căzărmi, fortificat şi cu construcţiile înscrise într-un plan urbanistic de o regularitate caracteristică oraşelor incaşe. Pe pantele foarte piezişe urcă drumuri tăiate în stîncă, printre care erau amenajate, în terase, suprafeţe de teren rezervate pentru cultivarea porumbului — dar care nu puteau hrăni mai mult de 500 de oameni. Apa de ploaie colectată în 16 bazine servea la irigarea teraselor cultivate. Abandonat brusc din motive necunoscute, Machu Picchu oferă (aşa cum în întreaga istorie numai oraşele Pompei şi Herculanum dezvăluie atît de fidel trecutul) imaginea perfectă a unui oraş-fortăreaţă incaş.

STILUL DE VIAŢĂ. OBICEIURI ŞI RITURI

Contrastează violent cu grandoarea unor asemenea realizări simplitatea condiţiilor şi stilului de viaţă a poporului Inca.

O încăpere fără ferestre şi fără coş, cu intrarea acoperită cu o pătură de lînă în chip de uşă, fără nici un fel de mobilă (doar şeful tribului putea să aibă un scăunel), cu cîteva piei sau pături din lînă de lama în loc de pat — astfel arăta casa unui om simplu. Casa era făcută cu ajutorul vecinilor, din piatră brută acoperită cu lut sau din cărămizi uscate la soare, şi cu acoperişul dintr-un strat de pămînt cu iarbă.

Alimentaţia incaşilor consta din fierturi[16] în principal de porumb, fasole, o specie de cartofi şi — în zona de coastă — alge marine. Carnea de lama, sărată şi uscată la soare, era fiartă la un loc cu făină de cartofi. O băutură obţinută prin fermentaţia boabelor de porumb completa masa obişnuită a ţăranului.

Drept veşminte, incaşii purtau o fîşie de stofă în jurul coapselor, un fel de *poncho* de lînă de lama, cu deschizături pentru cap şi pentru braţe; iar contra frigului, o scurtă manta de lînă groasă. La fel de simplă era şi îmbrăcămintea femeii: *poncho* lung pînă la glezne şi strîns la mijloc cu un brîu, aceeaşi manta de lînă iarna şi, în plus, un şal prins cu o cheotoare de metal. Inca însuşi şi toţi înalţii demnitari purtau — pe lîngă tot felul de podoabe scumpe — acelaşi tip de îmbrăcăminte, dar dintr-o ţesătură mult mai fină.

Momentele importante ale vieţii incaşilor se desfăşurau însoţite de felurite acte magice, sau — în familiile nobile — de ceremonii religioase, care însă nu erau fastuoase.

Îndată după naşterea copilului craniul noului-născut era legat între două planşe de lemn, care — purtate tot timpul, pînă la vîrsta de patru sau cinci

[16] Incaşii nu prăjeau alimentele şi nici nu întrebuinţau în alimentaţie grăsimi.

ani — îi presau fruntea și ceafa, deformîndu-i în înălțime forma capului. Acest ciudat obicei — pe care îl practica și poporul Maya — avea rostul magic de a alunga demonii care amenințau sufletul, adică forța vitală a omului, forță al cărei sediu era tocmai capul. Copiilor — care erau alăptați pînă la 2-3 ani—li se dădea un nume provizoriu cînd împlineau doi ani; iar la 14 ani, în cadrul unei ceremonii familiale i se dădea numele definitiv, — al tatălui, al unui unchi sau al unui animal. Fetele căpătau nume de stele, de plante sau de pietre semiprețioase. În familiile nobile această ceremonie era foarte complicată. Tinerii trebuiau să treacă o probă de forță și de rezistență (o cursă de 12 km); apoi avea loc ritualul perforării lobului urechii — semn că urma să fie instruit în meșteșugul armelor, — ritualul băii purificatoare, jurămîntul de credință lui Inca, sacrificiul efectuat de către preoți al unei lama. Ceremonia se încheia cu vizita la cel mai în vîrstă membru al familiei, care cu această ocazie îi dăruia un scut, o suliță și o praștie — armele aristocraților.

Instrucția era rezervată exclusiv fiilor nobililor și demnitarilor. „Știința nu este pentru popor, ci pentru cei ce descind din neam înalt" — hotăra categoric codul lui Inca Tupac. Căci „pe oamenii de jos știința i-ar face orgolioși și îngîmfați"; iar dacă ar fi și ei instruiți — „aceasta n-ar face decît să scadă demnitatea înaltelor slujbe și să dăuneze statului". — Fiii de nobili studiau timp de patru ani în colegii speciale sub conducerea „înțelepților", învățați de renume, cu toții aparținînd marii aristocrații și familiei regale. În primul an studiau limba *quechua*, vorbită de incași, limba oficială a statului; în al doilea an — noțiuni de religie, de teologie și de ritual; în ultimii doi ani studiau tradițiile istorice naționale, matematică, astronomie, etc., — dar mai ales erau inițiați în tainele *quipu*-ului, ale sforilor înnodate care țineau loc de scriere.

Vîrsta căsătoriei era fixată la 18—20 de ani pentru fete și la 22—24 pentru băieți. În principiu căsătoria era monogamică; dar erau obișnuite, cum s-a văzut, și concubinele, în număr determinat de rangul social al bărbatului[17]. După ce tînărului sau văduvului „i se dădea o soție" (căci posibilitatea de a și-o alege singur era foarte mică, dacă nu de-a dreptul nulă), actul căsătoriei consta dintr-o simplă unire a mîinilor, precedată de alte acte religioase — confesiunea și sacrificarea unei lama. Urma un schimb de daruri între familii și un banchet nupțial.

Bărbatul nu își putea repudia soția legitimă; o concubină, da, fără să o poată însă dărui altcuiva. Dacă soția deceda soțul se putea recăsători — dar nu cu vreuna din concubine. Adeseori concubinele erau primite ca moștenire — de la tatăl sau de la frații decedați; dar moștenitorul nu putea avea raporturi intime cu concubinele cu care tatăl sau frații lui avuseseră copii. Orfanii erau încredințați unor văduve fără copii, care îi creșteau cu cheltuiala statului. Cînd orfanul ajungea la vîrsta majoratului, văduva devenea concubina lui, pînă cînd guvernatorul provinciei „îi dădea" o soție legitimă. De obicei însă văduva rămînea pînă la sfîrșitul vieții în casa celui pe care-l crescuse, ceea ce echivala cu o echitabilă recompensă.

Ciclul vieții se încheia cu obișnuitele rituri funebre. Cadavrul era dus la rîu, spălat și îmbrăcat cu hainele cele mai bune ale răposatului. Se priveghea toată noaptea, în care timp bărbații jucau un joc cu un fel de zar, în

[17] Dar numai prima soție era considerată cu adevărat soție legitimă.

care se credea că se retrăsese sufletul mortului. Urmau litanii, un dans ritual lent în jurul corpului neînsufleţit, un prînz funerar şi, la urmă, înmormîntarea — în poziţie ghemuită, în morminte care în zonele de munte aveau aspectul unor mici catacombe, cu hrană şi cu uneltele defunctului puse alături[18]. Incaşii erau convinşi că sufletul nu dispare, „viaţa de dincolo" continuînd-o într-un fel pe cea de aici. Morţii deveneau făpturi supranaturale, care puteau face rău sau bine celor vii. Defunctul se reîncarna într-un descendent, dar numai dacă trupul îi era conservat cu grijă. De aceea incaşii, asemenea egiptenilor, practicau un fel de îmbălsămare.

Funeraliile unui Inca erau grandioase. Timp de o lună întregul imperiu ţinea post, se organizau procesiuni solemne, cu lamentaţii, imnuri şi rugăciuni. Tot o lună dura şi doliul pentru înalţii demnitari. În primele timpuri, monarhului îi erau sacrificate cîteva concubine şi cîţiva servitori; apoi sîngerosul obicei a fost înlocuit cu sacrificarea mai multor lame. După o lună, mumia lui Inca era dusă în camera sepulcrală — amenajată într-un perete de stîncă sau într-o grotă naturală — punîndu-i-se alături o mare cantitate de vase şi alte obiecte de aur şi de argint.

RELIGIA. CORPUL SACERDOTAL

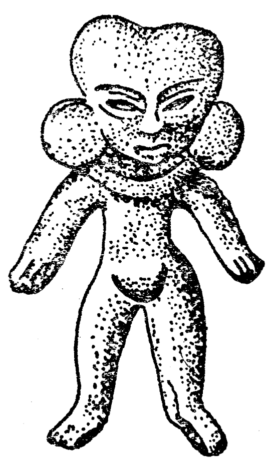
Credinţele religioase pătrundeau în toate planurile vieţii incaşilor, care erau consideraţi printre popoarele cele mai religioase din lume. Însuşi suveranul se considera „Fiul Soarelui".

Într-adevăr, cultul soarelui ocupa un loc deosebit, ca religie oficială de stat. Credinţele religioase populare însă erau de o fantezie mai bogată. Miturile cosmogonice vorbesc despre creatorul suprem care, ieşind din marele lac Titicaca, s-a dus la Tiahuanaco unde a creat Soarele, Luna şi stelele; după care a făcut, din piatră şi din lut, pe primii oameni, dîndu-le şi un conducător[19]. Acest zeu purta numele Viracocha (în ţinuturile de munte) sau Pachacamac (în zona de coastă), şi era reprezentat ca om dar cu cap de jaguar, — animal care pentru incaşi era simbolul puterii. — Alte divinităţi dintre cele mai mult adorate erau zeiţa pămîntului şi a fertilităţii (Pachamama), cea care dă suflet munţilor şi rîurilor, animalelor şi plantelor; zeul ploilor şi al furtunilor (Illapa); zeul Soarelui (Intis), venerat de popor ca şi de nobili. În regiunile de coastă divinitatea principală era Luna, considerată ca avînd o putere superioară Soarelui, întrucît putea fi văzută pe cer şi în timpul zilei, şi putea produce... eclipsa de soare! Cum concepţiile lor religioase erau fondate pe o concepţie animistă despre natură, incaşii adorau şi fulgerul, şi tunetul, şi curcubeul, şi corpurile cereşti — lăcaşuri ale spiritelor.

Divinităţii oficiale principale îi era dedicat faimosul „Templu al Soarelui" din Cuzco — cea mai frumoasă creaţie a arhitecturii incaşe. Descrierile cronicarilor contemporani îl prezintă ca pe un monument de o magnificenţă unică. Templul, cu un perimetru de 400 m şi o singură intrare, avea un sanctuar imens (numit „Casa de aur", de la plăcile de aur cu care era tapetat), cu

[18] În mormintele femeilor se punea şi lînă pentru tors şi eventual un război de ţesut.

[19] Apoi a răspîndit oamenii prin grote şi prin păduri, pe cîmpii şi pe malurile rîurilor, pe întinderea întregii ţări, unde ei au devenit strămoşii triburilor. La urmă, a străbătut ţara pornind înspre miazănoapte, luînd chip de moşneag, cu barbă lungă şi cu un toiag fermecat cu care făcea tot felul de minuni; apoi, a dispărut în mare...

Idol din aria civilizaţiei incaşe

o mulţime de idoli, de vase şi de alte obiecte, toate din acelaşi metal preţios. Pe altar se aflau trei imagini, tot de aur. Alături de altar, în nişe speciale, erau mumiile suveranilor decedaţi şezînd pe scaune de aur. În partea de sud a templului se afla fabuloasa „Grădină de aur", în care totul era confecţionat din aur — iarba, florile, arbuştii, porumbul, animalele, păsările, reptilele şi figurile a doi păstori în mărime naturală, — totul avînd sensul de ofrandă adusă zeului Soare.

Corpul sacerdotal, foarte numeros, era împărţit în diferite categorii. Unii erau numiţi de Inca sau de guvernatorii provinciilor, alţii deţineau ereditar această funcţie. Funcţia de Mare Preot era deţinută de o rudă apropiată a lui Inca. Marele Preot nu se putea căsători, poseda domenii imense, dar veniturile le cheltuia aproape în întregime pentru a ajuta săracii, văduvele şi orfanii. — O categorie semi-clericală importantă o constituiau „Fecioarele Soarelui"; trăiau în anumite mănăstiri, îngrijeau de temple, dar în ocazii deosebite unele erau şi sacrificate zeului Soare. Alte categorii (care însă nu erau propriu-zis preoţi) desfăşurau alte activităţi cu caracter religios — vrăjitorii, vindecătorii şi ghicitorii. Ghicitorii, celibatari şi vegetarieni, îşi desfăşurau activitatea numai în temple, observînd zborul păsărilor, măruntaiele animalelor sacrificate, flăcările focului ritual, etc.

O instituţie interesantă şi originală a incaşilor era instituţia confesiunii. Mărturisirea era făcută numai în faţa unor speciali sacerdoţi-confesori; păcatele deosebit de grave însă trebuiau mărturisite numai Marelui Preot. Fiecare sat avea un confesor; căci mărturisirea era considerată o datorie civică, din moment ce păcatele unui individ puteau avea — se credea — urmări grave pentru întreaga colectivitate din care făcea parte. Confesiunea era secretă, păcatele mărturisite erau numai cele în legătură cu viaţa religioasă, cu proprietatea sau cu viaţa altora; dar uneori omul îşi mărturisea şi dorinţele şi intenţiile. La urmă confesorul îi dădea sfaturi morale şi penitenţe, păcătosul făcea o baie purificatoare (de obicei actul confesiunii avea loc pe malul unui rîu), după care era „mîntuit".

Ca ofrande, se aduceau la altare frunze de coca şi mai ales de tutun — plante întrebuinţate din cele mai vechi timpuri în scop magic-religios sau medical; apoi, mici plăci de aur sau de argint, figurine de oameni sau ani-

male din aceleaşi metale, scoici marine (ofrande frecvente aduse divinităţilor mării şi izvoarelor) şi veşminte de lînă. Nu flori sau alimente, nu fructe sau băuturi, ca la alte popoare vechi. — Drept ofrande sau sacrificii cu ocazia începerii unei construcţii se aduceau foi de coca şi fetuşi de lama. Sacrificiile sîngeroase aveau o mare importanţă, căci sîngele victimei — deci principiul forţei vitale — avea proprietatea magică de a dărui viaţă, fertilitate şi sănătate. Aceste sacrificii erau foarte strict reglementate; pentru fiecare zeu în parte şi pentru fiecare ocazie era stabilită culoarea, vîrsta, numărul şi genul de vietate sacrificată. Bineînţeles că cele mai importante erau socotite sacrificiile umane — în ocaziile cele mai solemne, sau cele mai grave: întronarea unui Inca, epidemii, foamete sau război. Erau sacrificaţi şi copii în scopul de a salva viaţa părinţilor bolnavi, cînd vindecătorul indica acest fel de sacrificiu ca fiind singurul remediu posibil.

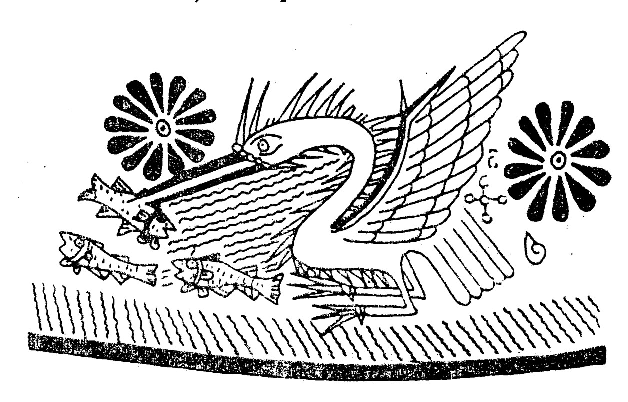
CUNOŞTINŢE ŞTIINŢIFICE ŞI PREOCUPĂRI ARTISTICE

În anumite domenii de civilizaţie şi de cultură incaşii n-au adus contribuţii nici originale, nici importante. Astfel, comerţul era aproape inexistent. Incaşii nu cunoşteau moneda, nici măcar cît aztecii bobul de cacao. Nu aveau un sistem de scriere, nu cunoşteau pictograma. Aveau noţiuni de geografie cît se poate de vagi. Încolo, împărţeau anul în 12 luni şi 365 de zile, dar în domeniul astronomiei cunoştinţele lor erau mai reduse decît ale aztecilor. Determinaseră epoca solstiţiilor şi a echinocţiilor, cunoşteau una sau două constelaţii şi observau mişcările planetei Venus. În schimb în medicină îi întreceau pe azteci şi chiar popoarele Maya. Cunoşteau metoda sterilizării în terapia rănilor, erau pricepuţi în fitoterapie, aplicau cure homeopatice întrebuinţînd sulful, chinina şi ipecacuana. Ştiau să plombeze dinţii, în timp ce chirurgii lor vindecau fracturile, practicau amputaţia membrelor şi executau frecvent operaţii pe craniu (... pentru a deschide o ieşire spiritelor rele !).

Cu totul original, practicat exclusiv în Imperiul Inca, era procedeul *quipu* de calcul aritmetic pe bază zecimală. *Quipu* era o coardă de 60 cm de care atîrnau ca nişte franjuri o mulţime de alte coarde mai subţiri, de diferite culori şi grosimi, cu noduri de diferite forme şi mărimi, care corespundeau numerelor: la capătul liber al sforii — unităţile; apoi, succesiv, zecile, sutele, miile şi zecile de mii. În felul acesta cifra totală se „citea" începînd de la extremitatea superioară, cu cifra care indica ordinea de valori mai înaltă. Culorile sforilor indicau natura subiectelor sau obiectelor înregistrate (felul obiectelor tributului, provincia la care se referea, categoria celor ce plăteau, etc.). Cu acest rudimentar, dar original şi eficient sistem de notare se întocmeau numeroasele tabele statistice, „evidenţa contabilă" a administraţiei vastului Imperiu Inca. Notaţiile se puteau referi şi la domeniul religios sau militar, nu numai economic. În realitate, *quipu* era un fel de cod secret; numeroasele *quipu* erau ţinute în păstrare cu mare grijă de slujbaşi speciali şi puteau fi „citite" numai de interpreţi specializaţi. Cum o scriere pictografică nu exista, *quipu* putea servi, prin funcţia sa mnemonică, drept un auxiliar pentru o naraţie metodică a faptelor, sprijinită de cifre şi de date.

Nu este originală şi importantă contribuţia incaşilor nici în artă. Ceramica lor policromă are un număr foarte redus de forme; predomină ornamen-

tele geometrice, dar fără fantezie. Un număr minim de forme și un grad maxim de schematizare, însoțit și de lipsa simțului decorativ, caracterizează și aurăria și argintăria incaică. Lucrarea metalelor s-a dezvoltat aici tîrziu, în sec. XV cînd incașii încep să lucreze statuete zoomorfe de bronz. — Lipsa de fan-

Cormoran pescuind. Motiv ornamental de pe un vas din aria culturală incașă

tezie domină și în arhitectură — care urmărește a fi doar funcțională, impresionează prin simplitate, masivitate și perfecțiunea tehnică a execuției. Această arhitectură nu cunoaște nici coloana, nici arcul circular pus pe chei de boltă, nici armonia alternanței dintre goluri și plinuri, nici decorația exterioară, sculpturală sau picturală. Arhitectul inca urmărește doar masivitatea și soliditatea, nu frumosul sau eleganța.

Nici în sculptură n-au ajuns incașii la nivelul populațiilor sud-americane care i-au precedat (de pildă, a mochicașilor). Nici în pictură n-au lăsat urme, cu excepția cîtorva compoziții de scene religioase și de război, pictate pe vase de ceramică. În general, artele lor figurative dovedesc o lipsă de fantezie și o evidentă sărăcie de mijloace de expresie. Rigiditatea atitudinilor, reprezentarea personajelor în poziție imobilă, viziunea invariabil frontală, disproporția dintre cap și tors, corpul uman redus la volumele sale principale, elementele abstracte, simbolice, decorative — sînt tot atîtea convenții stilistice (sau poate stîngăcii?) care conferă artei incașe un aspect fantastic.

În domeniul muzicii, incașii au cunoscut doar instrumente de percuție și de suflat (inclusiv „flautul lui Pan", naiul); deși, pe de altă parte, muzica incașilor trebuie să fi avut — judecînd după muzica urmașilor lor de azi din regiunile Anzilor — un caracter solemn și o gravitate cam monotonă, dar și melodicitatea, simplitatea sugestivă și melancolia cîntecelor păstorești.

LITERATURA

Popor de cuceritori, de constructori și de organizatori, incașii s-au distins mai mult în tehnică decît în artă. Cu excepția literaturii, transmisă pe cale orală, în lipsa unui sistem de scriere[20]. Dar în operele celor doi autori de ori-

[20] Deși o legendă străveche afirmă că incașii ar fi avut un sistem de scriere, care însă ar fi fost uitat. În orice caz, nici o urmă de scriere nu s-a găsit.

gine inca, de la sfîrşitul secolului al XVI-lea (Inca Garcilaso de la Vega în cronica sa intitulată *Comentarii regale* şi Guaman Poma de Ayala în *Noua cronică şi buna rînduire*), apoi în scrierile cîtorva oameni de litere spanioli rezidenţi aici în aceeaşi epocă, au fost consemnate texte ale autenticei literaturi inca. Creatorii şi transmiţătorii acestor producţii literare erau „înţelepţii" *(amauta)* şi poeţii de curte sau ambulanţi *(harauec)*, care îşi culegeau subiectele din tradiţiile populare istorice şi legendare.

Incaşii au ajuns astfel la o literatură, se pare, bogată şi chiar variată în specii şi modalităţi literare — de la străvechi imnuri religioase, pînă la opere dramatice. În special poezia lirică (erotică, elegiacă, filosofică, moralizatoare) a marcat „în comparaţie cu cea din aria Maya şi cu cea nahuatl (aztecă) o adîncire a rezonanţei personale, a individualizării discursului liric" (Fr. Păcurariu). Dar nume de poeţi incaşi sînt cunoscute mult mai puţine decît în poezia aztecă. Inca Pachacutec scrie o poezie erotică în tonuri pasionale, sau ca în versurile unui graţios dialog liric:

„Prinţii:

Cînd te arde focul meu
Da !
Te prefaci în rouă
Da !
Eşti iluzie, eşti boare
Da !
sau vreo nălucire?

Prinţesele:

De sînt strop de rouă
Nu !
Soarbe-mă cu buzele
Nu !
Chiar de-s nălucire
Nu !
Nu îmi pierde urma."

Acelaşi poet dezvăluie alte faţete ale poeziei incaşe în patetica sa *Elegie la moartea lui Atahualpa*, Inca asasinat de conchistadori:

. . . .

„Capul său mîndru-l pune-ntr-un linţoliu
vrăjmaşul aprig
şi-un rîu de sînge curge şi se-ntinde
în ţara-ntreagă.

Vai, dinţii tăi mai muşcă doar tăcerea
şi jalea morţii,
sînt prefăcuţi în plumb ochii ca sorii,
ochi mari de Inca.

Ţi-a îngheţat de-acum inima caldă
Atahualpa.
Plîns ne-ncetat, venind din patru zări,
inundă ţara".

(trad. **Fr. Păcurariu**)

Genul literar — pe care în culturile precolumbiene se crede că singuri incaşii l-au creat — a fost genul dramatic, care a atins un nivel superior cu drama *Ollantay*. Opera ne-a ajuns sub forma reelaborată, în limba incaşilor quechua, de un indigen cu nume spaniol — Espinosa Medrano, 1623-1688, — formă în care autentic incaşe sînt subiectul, tema, localizarea, personajele şi legenda. Este povestea nobilului căruia Inca refuză să-i acorde mîna fiicei sale; după mai multe şi romantice peripeţii Ollantay organizează o rebeliune, pentru ca pînă la urmă noul Inca să încuviinţeze căsătoria îndrăgostiţilor. — Născută într-o ambianţă culturală nu prea bogată în valori artistice, piesa proiectează o delicată pată de lumină asupra aridei civilizaţii Inca.

CULTURA ŞI CIVILIZAŢIA MAYA

Ambianţa geografică. • Etapele civilizaţiei mayaşe. • Organizarea socială şi politică. • Agricultura şi alimentaţia. Comerţul. • Obiceiuri şi ritualuri. • Credinţe religioase. • Scrierea. Cunoştinţe ştiinţifice. Matematica şi astronomia. • Oraşele. • Arhitectura. • Sculptura. • Ceramica. Pictura murală. • Codice. Texte literare. • Popol Vuh.

AMBIANȚA GEOGRAFICĂ

„Grecii Americii precolumbiene": această definiție care se dă aproape în mod curent creatorilor civilizației și culturii Maya pare a fi mai potrivită decît cea de „romani ai Lumii Noi", prin care de obicei sînt indicați incașii. Căci, într-adevăr, în lumea veche a popoarelor celor două Americi cultura mayașă deține o poziție preeminentă indiscutabilă.

În bună parte, faima și fascinația pe care continuă să o exercite civilizația și cultura vechilor mayași derivă și din cîteva necunoscute — în fond esențiale. Ce formă de organizare și de guvernare a avut acest popor de-a lungul strălucitei sale istorii culturale de șase secole? De ce, între toate celelalte mari popoare ale Americii, popoare războinice și expansioniste, singur poporul Maya n-a avut un aparat militar organizat? Care au fost motivele declinului și apusului acestei civilizații, încă înainte de cucerirea spaniolă? Cum de acest popor, rămas în stadiul de civilizație materială de tipul epocii de piatră, fără a cunoaște plugul, roata, animalul de povară sau metalele, le-a putut întrece pe toate celelalte popoare ale Americii precolumbiene în domeniul artelor? Iar în multe domenii intelectuale importante (sistem de scriere și de numerație, calendar, observații și calcule astronomice), nu numai că au egalat sau chiar au întrecut multe popoare ale antichității, dar chiar și contemporane lor?

Ca orice alt proces complex de formare a unei civilizații, desigur că și „enigma Maya" este explicabilă — dar deocamdată numai în mică parte. Alte civilizații vechi s-au ilustrat prin cuceriri militare, prin fondarea de imperii, printr-un eminent spirit de organizare socială, politică, administrativă, prin construcții de dimensiuni colosale. „Grecii Americii precolumbiene" însă, dotați cu mijloace tehnice dintre cele mai primitive, s-au ilustrat prin artă și științe la nivelul celor mai de prestigiu popoare din timpul lor.

Ambianța și condițiile generale geografice nu erau deloc dintre cele mai favorabile. Aria în care s-a dezvoltat civilizația Maya coincide cu actualele teritorii ale Peninsulei Yucatan[1], Guatemala, Honduras (partea occidentală), Honduras britanic și pînă în Salvador. Teritoriul ocupat de poporul Maya — de 320 000 km² — prezintă trei zone distincte. Zona meridională, în mare parte de natură vulcanică, cu munți care aproape că ating înălțimea de 4 000 m și cu podișuri care ajung pînă la 2 000 m; dar și cu văi unde pămîntul este deosebit de fertil, clima este optimă, și cu zăcăminte bogate de jad și obsidiană.

Dar cu toate condițiile naturale favorabile din această zonă leagănul civilizației Maya este situat în zona centrală, a podișului mai puțin înalt al Guatemalei actuale și a unor nesfîrșite păduri tropicale. Această zonă centrală are faună extrem de bogată și variată — cerbi, jaguari, porci mistreți „pecari", maimuțe, viezuri, vampiri și alte specii locale de mamifere, croco-

[1] Şi ale altor patru state mexicane: Campeche, Tabasco, Chiapas şi Quintana Roo.

dili, reptile veninoase şi neveninoase, — precum şi o mare varietate de specii de păsări, de la papagal, colibri şi rarisimul quetzal, pînă la prepeliţe, potîrnichi şi curcani sălbatici. Aici era probabil şi locul de origine al porumbului; tot aici se cultivau — mai mult ca în celelalte zone — fasole, dovlecei şi roşii, o specie de cartofi dulci şi multe alte varietăţi de tuberculi comestibili, tutun, bumbac şi alte plante textile[2].

În a treia zonă, în zona septentrională, cuprinzînd Peninsula Yucatan, condiţiile sînt radical diverse. Terenul este în general arid, stratul de humus este subţire, clima este toridă, regiunea nu are cursuri de apă la suprafaţă. În vechime, aprovizionarea cu apă se făcea din *cenotes*, cisterne naturale — unele avînd diametrul de 50 m — formate prin scufundarea rocilor de suprafaţă.

ETAPELE CIVILIZAŢIEI MAYAŞE

Istoria civilizaţiei Maya este mai veche decît cea a aztecilor sau cea a incaşilor; şi totuşi se cunosc mai puţine lucruri despre această civilizaţie decît despre celelalte. Deşi poporul Maya este singurul popor al Americii precolumbiene care a avut un sistem dezvoltat de scriere, totuşi în textele rămase nu se menţionează nici un nume, nici un fapt social, nici un eveniment istoric. Singurele informaţii asupra vieţii acestui popor le dau cronicarii spanioli din sec. XVI (cele mai importante informaţii fiind cele ale lui Diego de Landa) — deci la patru secole după ce această civilizaţie, în formele ei vii şi autentice, apusese.

Se crede că locul de origine al poporului Maya (care nu se numea „Maya", dar nici nu ştim cum se numea) ar fi fost podişul Guatemalei, unde dovezile furnizate de arheologia preistorică urcă cel puţin pînă la începutul mileniului al II-lea î.e.n. Primele date consemnate de cronologia certă sînt din sec. IV e.n., cînd civilizaţia Maya atinsese deja un nivel remarcabil. Infiltraţiile (sau invaziile) triburilor mexicane în regiunea septentrională, începînd din sec. IX sau X e.n. au alterat fizionomia originală a acestei civilizaţii. — Evoluţia ei a cunoscut (după împărţirea dată de Morley) următoarele faze:

1. Faza de formaţie, preistorică (1500 î.e.n.-317 e.n.), în care este atestată în America Centrală o civilizaţie agricolă relativ omogenă şi o producţie de ceramică arhaică. Spre sfîrşitul acestei perioade poporul Maya şi-a construit vaste platforme de temple în zidărie şi primele piramide-temple[3]. S-a constituit acum ierarhia sacerdotală, a apărut un sistem de scriere hieroglifică şi s-a inventat (către 353 î.e.n.) un calendar schematic. Toate aceste progrese s-au realizat în special în zona centrală (pe coasta Pacificului şi în văile Guatemalei).

2. Epoca clasică a civilizaţiei Maya — care ocupa o arie de circa 250 000 km², superioară deci ariei oricărei alte civilizaţii americane din acel timp — începe în anul 317 e.n., odată cu primul obiect descoperit care poartă o dată

[2] Bumbacul, cunoscut în India încă din mileniul al III-lea, în Peru din jurul anului 2000 î.e.n. şi nu cu mult mai tîrziu în zona Maya, a apărut în Valea Nilului abia pe la mijlocul mileniului I î.e.n.; iar în Grecia, numai după expediţiile lui Alexandru Macedon.

[3] O adevărată capodoperă de arhitectură este piramida-templu din Uaxactum, al cărei exterior este tencuit cu stuc.

certă, în hieroglife mayaşe. În prima perioadă a acestei epoci clasice (317-593) arta Maya capătă caractere proprii, originale, arhitectura face progrese, blocuri de piatră (stele) marcînd anumite date calendaristice se înmulţesc în tot teritoriul Maya. În marile oraşe (Tikal, Uaxactum, Copán, etc.) se construiesc acum edificii impunătoare purtînd inscripţii hieroglifice, apare o sculptură foarte expresivă, realistă, iar ceramica policromă este decorată cu măşti şi figuri geometrice. În nord-estul Peninsulei Yucatan se stabilesc triburile Itza — probabil infiltrate din regiunile Mexicului, dar vorbind un dialect Maya; centrul lor va fi Chichén Itzá, oraş faimos pentru monumentele sale de artă.

În perioada a doua (593-889) ştiinţa şi arta ating apogeul — în astronomie, în aritmetică, în sculptură, în pictura murală şi în obiectele de ceramică. În marile centre religioase se înmulţesc considerabil „stelele“ şi complexele monumentale, tehnicile se rafinează, inscripţiile sînt tot mai numeroase. Dar, din cauze necunoscute, către anul 700 oraşul Chichén Itzá este abandonat; în schimb se afirmă acum tribul mayaş Xiu, unul din cele mai importante (alături de tribul Cocon). Spre sfîrşitul fazei clasice oraşele-centre religioase sînt rînd pe rînd părăsite. Această decadenţă culturală s-a datorat fie insuficienţei producţiei agricole, fie unor probabile revolte violente contra castei sacerdotale, fie invaziilor unor triburi toltece. În orice caz, anumite influenţe mexicane devin tot mai evidente în acest timp în vestul Peninsulei Yucatan.

Epoca influenţei mexicane începe cu o primă perioadă de două secole (cca 925-1200), odată cu cucerirea toltecă a zonei meridionale şi a celei septentrionale. Apar fortificaţii — fapt aproape necunoscut indigenilor Maya; oraşul Chichén Itzá, abandonat timp de aproape trei secole, este reocupat de invadatori care îl reconstruiesc şi îi dau o strălucire cum nu avusese înainte. Tribul Xiu fundează oraşul Uxmal (1007) şi oraşul-stat Mayapan, sediul unei ligi tribale înfiinţate acum. Liga va dura aproape două secole; după care, triburile Itzá vor fi alungate din Chichén Itzá (1194) de căpeteniile cocon din Mayapan — centru fortificat care, ajutat de negustorii azteci experţi în probleme militare, îşi va asigura hegemonia pînă în 1441. — La această dată arta Maya este demult în decadenţă, fiind masiv substituită de produse de import mexicane (ceramică, obiecte din aur şi argint). Splendidul oraş Chichén Itzá continuă să rămînă un mare centru religios de pelerinaj, dar fără nici o importanţă politică.

În acest timp (1200-1540) căpeteniile războinice au fost încet-încet asimilate de indigenii Maya. În urma acestei fuziuni aspectul cultural pur Maya este fundamental modificat. Nu se mai edifică centre religioase, numeroase divinităţi aztece intră în panteonul Maya, în viaţa publică religia nu mai ocupă locul preeminent, casta sacerdotală îşi pierde influenţa în stat, iar marile centre rituale se laicizează transformîndu-se în centre politice şi militare. În urma unor revolte şi a atacurilor triburilor Xiu (ajutate de mercenarii azteci stabiliţi în Chichén Itzá) oraşul Mayapan este distrus (1461), locul unei autorităţi centralizate este luat de state minore (înfiinţate în 10—12 provincii), de guverne locale mereu în luptă între ele. Slăbit de războaie interne şi ruinat de calamităţi naturale, de foamete şi epidemii, fostul „stat“ Maya dispare definitiv cînd spaniolii cuceresc Guatemala (1525) şi Yucatan (1541). Retrase pe o insulă a lacului din centrul Guatemalei, ultimele triburi Itzá rezistă cu disperare pînă în 1697, cînd capitala lor Tayasal este cucerită şi distrusă de conchistadori.

ORGANIZAREA SOCIALĂ ŞI POLITICĂ

De fapt, termenul de „statul Maya" este cu totul impropriu. A existat o unitate culturală şi lingvistică mayaşă, dar niciodată o unitate statală. Populaţiile triburilor cunoscute sub acest nume generic constituiau o masă omogenă ca nivel şi ca tip de civilizaţie, ca ocupaţii, ca limbă, ca religie. Dar n-avem (cel puţin pînă în perioada tîrzie mexicană, după 1200) nici o dovadă directă privind organizarea lor socială sau politică; tot ceea ce se poate presupune pînă la această dată este dedus din mărturiile iconografice (sculptură, pictură). Ceea ce se poate afirma este că n-au avut o organizare politică sau administrativă asemenea aztecilor sau incaşilor, nici un sistem de guvernare centralizat, nici o capitală, un centru politic care să domine întregul teritoriu.

Organizarea social-politică din perioada clasică a civilizaţiei Maya pare să fi fost întrucîtva asemănătoare celei a oraşelor-state greceşti, fiecare centru fiind condus de un preot. Abia mult mai tîrziu, în perioada mexicană şi sub influenţa modelului toltecilor, guvernarea acestor minuscule state a trecut în mîna familiilor unor şefi laici. Distanţele mari, puternicile contraste ale mediului geografic, condiţiile precare de viaţă, obligau la o relativă izolare, deci la o anumită autonomie. Dar această izolare era relativă, căci exista şi un excelent sistem de drumuri care legau între ele diferitele centre mai importante. Pe de altă parte, regimul teocratic de guvernare, al castei sacerdotale, limita sau chiar anula eventualele tendinţe de acaparare şi de supremaţie a vreunuia dintre centre. Agresiunile militare se rezumau la razii sporadice în teritoriile vecine, pentru procurarea de prizonieri. De fapt nici arheologia, nici iconografia mayasă nu aduc dovezi relative la existenţa unui aparat militar. Absenţa unei organizaţii militare, faptul că nu i se simţea lipsa, subliniază marea importanţă pe care o avea religia şi preponderenţa, ponderea decisivă a castei sacerdotale în viaţa publică.

În perioada tîrzie a istoriei Maya[4] şeful politic al întregii regiuni Yucatan purta titlul ereditar de *halach uinic* („adevăratul om"). Autoritatea lui era practic nelimitată — administrativă, juridică, militară şi chiar sacerdotală. Guverna ajutat de un consiliu format din sacerdoţi superiori, din comandanţi militari şi din căpeteniile oraşelor şi tîrgurilor.

Aceste din urmă căpetenii — care îndeplineau sarcini de funcţionari superiori, de administratori locali — erau membrii clasei aristocraţiei ereditare şi erau integral întreţinuţi de populaţie. Controlau cultivarea cîmpurilor, urmăreau plata impozitelor (în natură — moneda fiind necunoscută), judecau crimele şi delictele în raza teritoriului respectiv; iar în timp de război comandau (dar erau subordonaţi şefilor militari superiori) propriul lor grup de războinici. Comandanţii militari supremi erau doi: unul ereditar, iar altul — cel mai important pentru că el întocmea planul de luptă şi conducea efectiv operaţiile — ales pe o durată de 3 ani.

A doua clasă — în ordinea ierarhică a epocii post-clasice — o forma clerul care, pe lîngă atribuţiile sale specifice, se ocupa şi de administrarea tem-

[4] Pentru perioada anterioară dominaţiei mexicane, deci înainte de anul 1200, datele în acest sens lipsesc.

plelor şi de studii. Marele Preot (*ahaucan* = „Principele Şarpe") era cel mai respectat dintre nobili, preoţii toţi îi aduceau tribut; era consilierul principal al suveranului şi examinatorul viitorilor sacerdoţi, nu numai în materie de ceremonii şi ritualuri, ci şi în domeniul ştiinţelor.

Poporul era singurul care suporta toate dările către stat şi către căpeteniile locale. Poporul era obligat la toate corvezile legate de construcţia drumurilor şi a edificiilor din centrele religioase; el era cel care întreţinea casta sacerdotală prin tot felul de ofrande aduse templelor; tot atîtea servituţi grele ce justifică presupunerea că ar fi putut izbucni răscoale care ar fi grăbit sfîrşitul civilizaţiei Maya.

Ultima clasă o alcătuiau sclavii[5]. Prima categorie de sclavi o constituiau prizonierii de război, reduşi la sclavie pe viaţă, rămaşi în proprietatea celor care i-au capturat. Dintre prizonierii de război, cei de rang înalt erau sacrificaţi imediat. — În a doua categorie intrau sclavii din naştere (dar exista posibilitatea ca fiii acestora să fie răscumpăraţi). Urmau cei condamnaţi pentru furt — sclavi pînă cînd puteau restitui păgubaşului cuantumul furtului. Din a patra categorie făceau parte copiii orfani, fie cumpăraţi, fie răpiţi; aceştia erau procuraţi în scopul de a fi sacrificaţi. Ultimii, erau sclavii cumpăraţi la tîrgurile de sclavi.

AGRICULTURA ŞI ALIMENTAŢIA. COMERŢUL

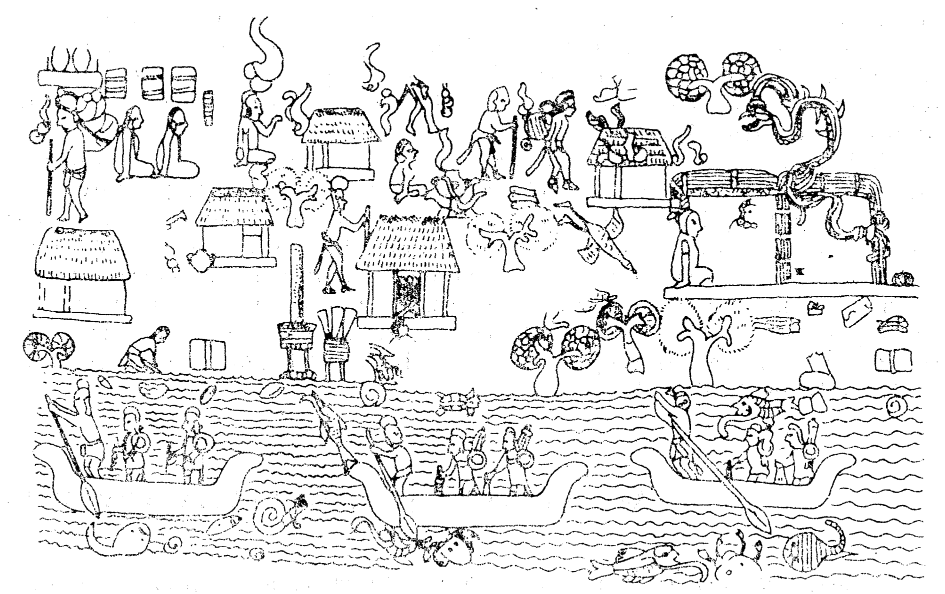
Nu ştim pe ce principii se baza proprietatea agricolă, nici cărui regim îi era supusă. Oricum, pămîntul era lucrat în comun: „Au obiceiul să se ajute reciproc" — scrie Diego de Landa. „Se adună în grupuri de cîte 20 şi nu se opresc pînă nu termină lucrările de pe toate proprietăţile".

Modul de producţie agricolă a rămas neschimbat timp de — probabil — două sau chiar trei milenii. În zona centrală în special, terenul cultivabil era obţinut prin defrişarea şi mai ales prin incendierea pădurilor. De obicei un teren nu era cultivat mai mult de doi ani consecutiv, după care era lăsat — ca la azteci — zece ani să se odihnească. În regiunile cele mai fertile o familie de 5 membri avea nevoie de cel puţin 300 m^2 de teren agricol, — suprafaţă care în regiunile de podiş devenea de 400—800 m^2, iar în zonele cele mai ingrate, de 2 000 pînă la 4 000 m^2. Recolta de porumb obţinută de o familie era de circa 1 800 de baniţe, în primul an, şi de 1 450 în al doilea; dar se crede că în perioada cuprinsă între secolele IV—IX aceste cantităţi se dublaseră.

Morley — istoricul cel mai autorizat al civilizaţiei Maya — calcula că în aceste condiţii un ţăran lucra 190 de zile pe an, producînd dublul necesarului pentru întreţinerea familiei şi a vietăţilor domestice din gospodăria sa; restul îi rămînea pentru a-şi plăti dările şi pentru a face schimb cu alte produse. Dar dacă voia să obţină numai o cantitate strict necesară consumului membrilor familiei, zilele de muncă a cîmpului se reduceau pînă la 48. — „Iată surplusul de timp liber, de 9-10 luni pe an — timp care a fost întrebuinţat pentru construcţia marilor centre ceremoniale antice" (cf. Morley).

[5] Dar sclavia este documentată numai pentru aceeaşi perioadă tîrzie, a dominaţiei mexicane.

Locul principal în alimentaţie — în proporţie de 75-85% — îl deţinea porumbul[6]. Existau, ca şi azi, varietăţi diferite de porumb; unele care cresc în 2 luni şi jumătate, altele în 4, altele în 5, şi atingînd înălţimea de 4 m. În acelaşi lan de porumb se cultivau fasolea (al doilea aliment ca importanţă) şi diferite specii de dovlecei. Roşiile, cartofii dulci, manioca, un fel de castra-

Negustori mayaşi în călătorie de-a lungul coastei Yucatan. Frescă

vete *(chayote)*, o salată ale cărei foi se consumau fierte *(chaja)* şi o rădăcină asemănătoare ca gust sfeclei *(jicama)* completau — acum un mileniu şi jumătate, la fel ca azi la descendenţii mayaşilor — lista zarzavaturilor. În zonele meridională şi centrală numeroase erau speciile de fructe, printre care un fel de pepene galben care creştea pe un copac; apoi plantele de condimente — piperul, vanilia, măghiranul, coriandrul — şi plantele textile, bumbacul şi cînepa. Un rol important îl avea arborele de pîine, ale cărui frunze serveau drept furaje, fructul dulce era comestibil, iar seminţele, uscate şi măcinate, ţineau loc de făină. Pădurile furnizau lemnul şi lianele necesare construcţiei caselor, frunze şi fibre pentru pălării, încălţăminte sau rogojini. O specie de dovleci lungi erau folosiţi, după ce se uscau, ca recipienţi. În păduri creştea săpunariţa, care înlocuia săpunul. Din păduri se recolta şi guma elastică, şi răşina care servea drept tămîie la ceremoniile şi ritualurile religioase.

Cerealele erau păstrate în silozuri subterane. Nu se cunoştea nici un sistem de irigaţie a pămînturilor. Pentru perioadele de secetă, în numeroase oraşe-state fuseseră construite imense rezervoare cimentate în interior; dar acestea — la fel ca rezervoarele naturale *(cenotes)* din Yucatan — furnizau numai apă de băut.

Diego de Landa scrie despre poporul Maya că „ocupaţia pentru care arăta cea mai mare înclinaţie era comerţul". Pe uscat, o reţea deasă de drumuri —

[6] Cultivat în America Centrală poate chiar din mileniul al III-lea î.e.n.

unele înălţate şi pietruite — bine întreţinute, din loc în loc cu case pentru popas şi odihnă, permiteau efectuarea de schimburi comerciale la mari distanţe. Articolele cele mai diverse făceau obiectul acestor schimburi — de la bumbac, sare, peşte uscat sau piei de jaguar, pînă la obsidiană, cacao, vanilie sau pene de quetzal; de la materiale de construcţie, pietre semipreţioase sau sclavi, pînă la miere, scoici sau ouă de broască ţestoasă. Pe lîngă schimbul în natură se foloseau drept monedă — ca la azteci — seminţele de cacao. Se practica şi creditul comercial, dar contractele comerciale încheiate erau nescrise, exclusiv orale. Negustorii se bucurau — asemenea negustorilor azteci — de anumite privilegii; dispuneau de mari magazii — adevărate antrepozite, — erau scutiţi de dări şi îşi aveau divinitatea lor protectoare.

Poporul Maya a fost singurul popor marinar dintre toate popoarele care au creat marile civilizaţii din America precolumbiană. Practicînd navigaţia de coastă mayaşii au depăşit coasta Panamei, pînă la o depărtare de peste 4 500 km, dar fără să fi ajuns vreodată, pe mare sau pe uscat, pînă în regiunile Americii de Sud. De-a lungul coastelor Peninsulei Yucatan, Hondurasului, Nicaraguei şi Panamei, negustorii instalaseră — încă din secolul IX sau X — numeroase puncte comerciale. Cu canoele lor din lemn de cedru — dintr-un trunchi care putea avea o lungime şi de 27 m — uneori cu pînze, de obicei însă cu sclavi vîslaşi, se aventurau şi în larg; dar nu mai departe decît pînă la insulele care se zăreau de pe ţărm.

OBICEIURI ŞI RITUALURI

Viaţa omului Maya era dominată pe tot parcursul ei de superstiţii, credinţe, ritualuri şi ceremonii religioase.

Înainte de a naşte femeia se ducea în pelerinaj la sanctuarul zeiţei graviditāţii, Ixchel. Data şi ora naşterii erau cu grijă notate, pentru că în funcţie de horoscopul precis al zilei şi orei respective se fixau tipurile de ceremonii care-l însoţeau pe om toată viaţa. Noul născut era imediat supus operaţiei de deformare a craniului — operaţie identică celei practicate de incaşi — iar în leagăn i se atîrnau la mică distanţă bile colorate de argilă pentru a-i provoca strabismul. Mai tîrziu era purtat cît mai mult în cîrcă de mamă, pentru singurul motiv ca în felul acesta să i se arcuiască picioarele. Acestea erau cele trei canoane ale frumuseţii la poporul Maya — cărora li se mai adăugau apoi şi altele: perforarea lobului urechii, a buzei inferioare şi a septului nazal, — toate acestea pentru portul ornamentelor respective din ureche, buză şi nas. — După ce îi făcea horoscopul preotul îi da un nume — de obicei numele zilei în care s-a născut. Dar fiecare om mai avea alte trei nume: al familiei, numele tatălui combinat cu al mamei, şi o poreclă. — La vîrsta de 4 sau 5 ani copilului i se lega părul moţ, ridicat pe creştet, cu o panglică albă.

Mare importanţă avea ceremonia ocazionată de împlinirea vîrstei pubertăţii (la 12 ani la fete şi 14 la băieţi). După ce tînărului i se alegea un naş, preotul proceda la ritualul alungării spiritelor rele, tînărul se mărturisea sacerdotului, acesta îl binecuvînta, în timp ce toţi cei prezenţi trăgeau solemn cîte un fum de tutun, trecîndu-şi pipa unul altuia; apoi părinţii împărţeau daruri băieţilor şi celor prezenţi, se oferea zeului ca ofrandă vin şi ceremonia se încheia cu un banchet. — Ajunşi la vîrsta maturităţii, pînă cînd se căsătoreau

băieţii trăiau cu toţii împreună într-o casă anume pusă la dispoziţie de comunitate; obiceiul era ca în acest timp să umble totdeauna cu faţa pictată cu negru; tatuajul se efectua numai odată cu căsătoria. — Educaţia fetelor se limita la deprinderea treburilor gospodăriei; li se pretindea modestie, supunere şi să nu-i privească în faţă pe bărbaţi. De o cît de sumară educaţie intelectuală nu putea fi vorba. La vîrsta căsătoriei[7] părinţii tînărului îi căutau soţie. Mai onorabil însă era să se apeleze la intermediatorul de profesie, care trata cuantumul zestrei; dar zestrea o dădea tatăl tînărului (iar nu al fetei), în timp ce mama sa pregătea trusoul pentru amîndoi mirii. — În timpul ceremoniei căsătoriei preotul rostea o cuvîntare în care divulga celor prezenţi şi condiţiile detaliate ale contractului matrimonial, tămîia casa şi îi binecuvînta pe miri[8]. Tînărul urma să trăiască şi să lucreze timp de cinci ani în familia soţiei; dacă se dovedea că este nevrednic de muncă socrii îl alungau. Divorţul era cît se poate de uşor de obţinut; aproape că se rezuma la o simplă repudiere a soţiei. Dar şi soţia avea aceeaşi libertate de a-şi părăsi soţul.

Poziţia femeii nu era dintre cele mai umile. Nu era admisă în incinta templelor, nici nu putea avea o proprietate — la fel deci ca în Grecia clasică; şi tot ca la greci, putea fi repudiată de soţ dacă nu avea copii. În schimb lua parte la treburile importante ale comunităţii; iar în caz de adulter, se pare că singura condamnare la care era supusă era — dacă dorea soţul — repudierea.

Poporul Maya avea o frică teribilă de moarte. Din momentul decesului şi timp de cîteva zile după înmormîntare lamentaţiile din casă se transformau în urlete patetice de disperare — căci credinţa era că cel ce moare este luat de diavoli. Corpul mortului era învelit într-un giulgiu şi i se umplea gura cu făină de porumb („ca să nu rămînă nemîncat pe lumea cealaltă" — explică Diego de Landa). Oamenii de rînd erau îngropaţi sub pardoseala casei sau în apropiere de casă, împreună cu cîţiva idoli de lemn sau de argilă. Casa unui decedat era, de obicei, părăsită definitiv.

Cei de neam nobil erau incineraţi, cenuşa se aduna în urne — care apoi se îngropau împreună cu o cantitate de ornamente şi de obiecte preţioase, iar deasupra se construia un templu. În regiunea nordică a Peninsulei Yucatan era obiceiul ca cenuşa celor incineraţi să fie păstrată în interiorul unor statui antropomorfe de lemn sau de argilă, duse apoi la fosta locuinţă a decedatului, plasate alături de idolii familiei şi venerate la fel ca aceştia[9].

CREDINŢE RELIGIOASE

Pentru primele timpuri ale civilizaţiei Maya nu există informaţii cu privire la credinţele lor religioase. Se presupune că religia se rezuma la un simplu cult al forţelor naturii personificate, şi că ritualurile religioase le oficia capul

[7] Care era stabilită la 18 ani pentru băieţi şi 14 ani pentru fete; dar în anumite epoci chiar la 14, respectiv la 12 ani.

[8] Dar văduvii şi văduvele se recăsătoreau fără să recurgă nici măcar la această simplă ceremonie.

[9] Un obicei sinistru — desigur, de origine mexicană — se notează în familia domnitoare din oraşul-stat Mayapan. Corpul defunctului era pus să fiarbă pînă la completa descărnare de oase, jumătatea posterioară a craniului era despicată, partea cărnoasă a feţei era substituită cu un modelaj din răşină; şi, astfel reconstituite, capetele decedaţilor erau venerate, aducîndu-li-se la sărbători ofrande — alimente şi băuturi.

familiei. Odată cu constituirea unei caste sacerdotale, ierarhizate și specializate în cîmpul astronomiei, al calendarului, al aritmeticii și al scrierii hieroglifice, religia a luat — începînd aproximativ din sec. IV e.n. — o formă mult mai complexă, mai elaborată, complicată cu o proto-filosofie și o teologie relativ elevată, care au înlocuit formele primitive bazate în principal pe ofrande și pe sacrificii, chiar umane. Sporadic, aceste sacrificii s-au mai păstrat; dar practici ca cele oficiate la „Puțul Sacrificiilor" de lîngă Chichén Itzá, în Yucatan, au fost introduse desigur de invadatorii mexicani.

Potrivit credințelor populare, înaintea lumii actuale au mai existat numeroase alte lumi, succesiv distruse de diluvii. Creatorul lumii, zeul Hunab, i-a creat pe primii oameni, din porumb. Lumea era închipuită ca fiind constituită din 13 ceruri suprapuse, fiecare cer fiind dominat de un zeu. Cel mai de jos strat cosmic este pămîntul. Sub pămînt există de asemenea 9 lumi stăpînite de 9 zei, în ultima stăpînind zeul morții Mitual. Divinitatea supremă a poporului Maya era Itzamna, zeul cerului, al zilei și al nopții, inventatorul scrierii, apărătorul oamenilor contra bolilor și a tuturor calamităților. Urmau o mulțime de alți zei — al ploii, al porumbului, al morții, al vîntului, al războiului, al stelei polare, etc. Ixchel era zeița graviditășii, a inundațiilor și a țesătoriei; iar Ixtab, divinitatea protectoare a sinucigașilor prin spînzurare... Seria divinităților continua cu cei 13 zei ai lumii de sus, cu cei 9 ai lumii de jos, cu cei 19 ai lunilor anului, cu cei 20 ai zilelor lunii, cu cei 14 ai primelor 14 cifre, etc.

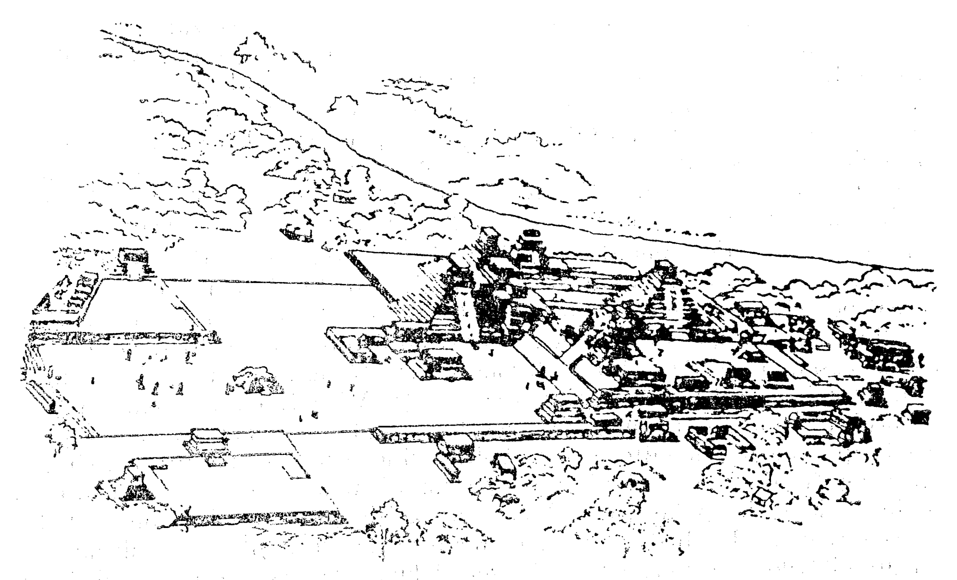
Religia Maya avea un pronunțat caracter dualist. Viața lumii și soarta omului sînt decise de rezultatul unei continue lupte între bine și rău; drept care, panteonul însuși era împărțit în zei binefăcători și zei ai distrugerii. Poporul Maya credea în nemurirea sufletului și în existența unei eterne — etern fiind și sufletul — „lumi de dincolo". Această lume avea un loc de pace și de desfătări (loc rezervat sacerdoților, războinicilor căzuți în luptă, femeilor decedate în timpul nașterii, oamenilor sacrificați și sinucigașilor prin spînzurare) și un loc de suferințe, pentru răufăcători, care rămîneau pe vecie să fie chinuiți de diavoli[10].

Un loc deosebit de important în viața religioasă îl dețineau ceremoniile — care se desfășurau, toate, după aceeași schemă. Ceremonia era precedată de o perioadă de post și abstinență, simbolizînd purificarea spirituală; urma alegerea de către preoții-ghicitori a zilei favorabile pentru îndeplinirea respectivului rit; apoi ritualul de alungare a spiritelor rele din jurul celor ce luau parte la ceremonie; apoi tămîierea idolilor, rugăciuni și, la sfîrșit, ofrande sau sacrificii de ființe vii. Cu sîngele victimelor preoții își mînjeau regulat fața, precum și statuile idolilor[11].

Oribil era — la fel ca la azteci — actul sacrificiului uman. Victima era dezbrăcată, vopsită în albastru, preotul sacrificator îi scotea pe viu inima, cu o rapiditate și o perfectă dexteritate profesională; o dădea preotului oficiant care cu sîngele ei stropea statuia idolului; apoi corpul era aruncat din înălțimea altarului sacrificial, apoi era jupuit; după care preotul oficiant, cu pielea victimei pe umeri, executa un solemn dans ritual, urmat de toți

[10] Nu este exclus însă ca o asemenea credință despre „viața de dincolo" să fie rezultatul unei ulterioare alterări exercitate, la o epocă tîrzie, de creștinism.

[11] O formă stranie era cea a sacrificiului simbolic cu propriul sînge, pe care omul și-l extrăgea din lobul urechii, din buza de jos sau din brațe, oferindu-l apoi zeului.

Piramidele-temple din Copán (reconstituire)

cei prezenți... Dacă victima sacrificată era un prizonier de război voinic și viteaz, bucăți de carne din corpul său erau consumate crude de toți cei de față. (Preotului oficiant îi erau rezervate brațele și picioarele)[12].

O ceremonie sacrificială ciudată avea loc — în timp de secetă îndelungată, foamete sau epidemii — la „Puțul Sacrificiilor". În acest puț natural (*cenote*) cu pereți verticali, cu diametrul de 55 m, adînc pînă la suprafața apei de 20 m (iar apa era adîncă de 22 m), în prezența a sute de pelerini veniți de la mari distanțe erau aruncate de vii victimele, împreună cu diferite obiecte de preț. — Dar ceea ce pentru noi rămîne un act oribil, pentru aceste popoare precolumbiene nu era socotit ca atare. Cu toții erau convinși, de pildă, că cei aruncați în „Puțul Sacrificiilor" de fapt nu mureau — ci atîta doar că nu se mai vedeau...

SCRIEREA. CUNOȘTINȚE ȘTIINȚIFICE. MATEMATICA ȘI ASTRONOMIA

Cu toate aceste obiceiuri religioase oribile, sub raport cultural poporul Maya ocupă primul loc între popoarele Americii precolumbiene.

Este singurul popor care a creat un sistem de scriere[13]. Hieroglifele lor sînt ideograme, transcriind deci idei — și se crede că și anumite elemente

[12] O altă formă de sacrificiu consta în legarea victimei, dezbrăcată și pictată în albastru, executarea unui dans ritual, apoi străpungerea victimei cu o săgeată de către preot a părții subabdominale; după care fiecare dansator trăgea cîte o săgeată în dreptul inimii.

[13] Deși se pare că și olmecii mexicani ar fi avut — dar la o dată mult mai tîrzie — oarecari rudimente de scriere, dacă nu chiar un sistem.

fonetice. Caracterele scrierii Maya *(glife)* reprezintă elemente lingvistice principale — substantive, adjective, verbe, prefixe şi sufixe; dar pînă în prezent, abia ceva mai mult de o treime din totalul glifelor (circa 270 cunoscute) au putut fi descifrate. În cele trei texte autentice care s-au păstrat nu

Semne grafice mayaşe pentru scrierea cifrelor de la 0 la 19

există nici un nume de persoană sau de localitate; toate caracterele pînă în prezent descifrate se referă la date şi la calcule privind cronologia, astronomia şi religia. — Din acest punct de vedere, primitivele semne pictografice ale aztecilor dădeau cel puţin posibilitatea lecturii unor nume de locuri şi persoane[14].

Sacerdoţii Maya au inventat (cf. Morley) încă în sec. IV sau III î.e.n. un sistem de numerare prin poziţia cifrelor, sistem care folosea şi cantitatea zero (ceea ce europenii vor cunoaşte, prin arabi, mult mai tîrziu). Cifrele erau reprezentate prin puncte şi linii; un punct avea valoarea numerică de 1, iar linia, de 5, — în timp ce desenul schematizat al unei scoici avea valoarea de zero. Combinînd punctele cu liniile se ajungea pînă la 19; mai departe, numerele erau indicate prin poziţia lor. Combinîndu-se diferite forme şi poziţii se puteau nota cifre enorme. Folosind numai două semne (punctul şi linia) şi o singură operaţie aritmetică în formarea cifrelor (adunarea), numărătoarea Maya era mai simplă decît cea a romanilor — care făceau uz de trei semne (I, V, X) şi care prin poziţia lui I operau atît adunarea cît şi scăderea valorii cifrei. — Al doilea sistem, mergînd de la 1 la 13, consta în desenarea unor tipuri diferite de capete umane, reprezentînd zeii respectivelor cifre.

La rezultate uimitoare au ajuns sacerdoţii Maya în măsurarea timpului. Poporul Maya avea de fapt trei calendare. Unul, pentru stabilirea unor date de interes religios. Altul, pur cronologic, pornind de la data mitică a creaţiei „ultimei luni", dată stabilită la anul 3111 î.e.n.[15]. Al treilea era un calendar

[14] În timp ce hieroglifele egiptene şi scrierea cuneiformă mesopotamiană consemnau glorificări de fapte şi de oameni, furnizînd prin aceasta un material documentar perfect istoricilor.

[15] Aşa cum evreii porneau de la Creaţia lumii — 3761 (eveniment pe care bizantinii îl stabileau la anul 3509); grecii, de la prima olimpiadă — 776 î.e.n.; romanii, de la legendara dată a întemeierii Romei— 753 î.e.n.; creştinii, de la anul 0, data naşterii lui Iisus Hristos; iar islamicii, de la data plecării lui Mahomed la Mecca — 622 e.n.

pur laic, bazat pe observaţii ştiinţifice foarte precise. Potrivit acestui ultim calendar anul era împărţit în 18 luni de cîte 20 de zile, adăugîndu-se la sfîrşitul anului încă 5 zile — zile de sărbători şi petrecere[16]. La întrunirea de la Copán din anul 765 e.n. sacerdoţii-astronomi au corectat acest calendar ajungînd în calculele lor la o precizie superioară calendarelor europenilor, iulian şi chiar celui gregorian. Căci faţă de calculele noastre de azi, ultimele şi cele mai exacte, eroarea lor era de abia 17 secunde într-un an !

Surprinzător de exacte erau şi calculele lor astronomice. Cunoşteau constelaţiile Pleiadelor, Gemenilor, Scorpionului şi Ursei Mici, şi observau cu atenţie planeta Venus şi Steaua Polară. Pe lîngă determinarea precisă a solstiţiilor şi echinocţiilor sau a eclipselor, mayaşii stabiliseră perioada de lunaţie cu o exactitate căreia astronomia modernă nu i-a putut aduce o corecţie decît de 43 minute — într-o lună ! Revoluţia sinodică a planetei Venus o calculaseră la 584 de zile — cînd de fapt astronomii de azi au stabilit că se efectuează în 583 de zile şi 23 de ore ! De-a dreptul inexplicabil este cum au putut ajunge la rezultate atît de exacte, dacă ţinem seama de faptul că în turnurile observatoarelor lor astronomice, aveau doar nişte ferestruici într-un fel orientate pe direcţii anumite; şi că singurele „instrumente" astronomice de care s-au servit — de pildă, pentru a prevedea eclipsele — erau două bastonaşe încrucişate ! — Nici un alt popor din lume, rămas la un nivel general de civilizaţie tehnică materială atît de primitivă, n-a atins un grad de progres intelectual şi artistic atît de înalt.

ORAŞELE

Şi în artă poporul Maya a întrecut, cu mult, toate celelalte popoare ale Americii precolumbiene. În arhitectură i-a întrecut şi pe incaşi — nu prin perfecţiunea tehnică de construcţie a unor edificii ciclopice, ci prin simţul artistic. Oraşele Maya erau numeroase[17] şi răspîndite pe întreg teritoriul Maya, indiferent de natura locului: în mijlocul junglei, în apropierea oceanului, pe ţărmul unui fluviu, sau în zone ingrate de podiş. Nu erau oraşe în sensul obişnuit al cuvîntului, ci centre religioase, frecventate de numeroşi pelerini la anumite sărbători sau la marile ceremonii ocazionale. Dar fiind centre locuite — chiar şi numai pentru perioade scurte de timp — de ţăranii din jur, fiecare oraş avea şi oarecari amenajări în acest scop: de pildă locuinţe şi cisterne de apă subterane[18].

Tikal — construit în 416 e.n. — era oraşul cu cea mai mare întindere. Numai templul principal şi zona rezidenţială ocupau 2,5 km^2; iar în jurul templului edificiile continuau pe o rază de peste 3—4 km. Aici se aflau şi cele mai înalte opt piramide-temple din toată aria Maya[19], 54 de altare şi 86 de „stele" — impunătoare blocuri monolite dintre care 21 sculptate, consemnînd fiecare cîte o dată importantă.

[16] Zile care la azteci, dimpotrivă, erau considerate nefaste.
[17] În ultimul secol au fost identificate şi explorate aproximativ 120 de oraşe mayaşe.
[18] Aceste cisterne aveau fiecare o capacitate invariabilă de 340 hl.
[19] A căror înălţime varia între 44 şi 70 m.

Al doilea oraş ca mărime era Copán. Pe o suprafaţă cu un diametru de 10 km, 16 grupuri de clădiri erau sistematizate într-o perfectă schemă geometrică. Copán fusese capitala ştiinţelor, cel mai mare centru cultural din perioada clasică a mayaşilor. Un templu din sec. VIII e.n. fusese înălţat pentru a comemora o importantă descoperire a astronomilor din acest oraş: determinarea duratei exacte a intervalului dintre două eclipse. Ansamblul arhitectonic era dominat de acropole cu piramide-temple, terase şi splendide scări monumentale. „Scara hieroglifelor", construită în 756 e.n., era lată de 10 m şi cu 62 de trepte, era acoperită cu mii de glife, — în timp ce „Scara jaguarilor" era decorată cu numeroase sculpturi de jaguari. Cele mai frumoase stele sculptate se aflau la Copán.

Cel mai vechi oraş Maya era Uaxactum (fundat în 328 e.n.), cu picturi murale şi vase de ceramică dintre cele mai frumoase de pe tot teritoriul Maya. — Cel mai frumos şi mai uniform construit oraş era Uxmal, în Yucatan (900 e.n.), cu cele 8 grandioase complexe de edificii ale sale. Faţada palatului guvernamental — „edificiul cel mai spectacular construit vreodată în America" (Von Hagen) — clădit pe o terasă înaltă de 15 m, avea o lungime de peste 100 m. Palatul, înalt de 8 m, era în întregime acoperit cu mozaicuri şi plăci mari de piatră în număr de circa 20 000, sculptate cu multă fineţe şi minuţiozitate. La fel de impresionant era şi complexul de patru edificii — cu faţada sculptată, — reşedinţa sacerdoţilor. Dar oraşul (fundat în 692 e.n.) în care sculptura arhitecturală a atins apogeul era Palenque — impresionant atît prin proporţiile şi eleganţa templelor, cît şi prin complexul palatului rezidenţial[20]. Deşi nu dintre cele mai mari, oraşul Quirigua, de pildă (fundat în 623 e.n. şi locuit încontinuu timp de un mileniu şi jumătate) avea cea mai mare stelă[21], splendid sculptată, precum şi 16 străzi ridicate la 2 m înălţime, cu parapete şi pavimentate cu un fel de ciment natural. Dealtfel asemenea străzi, înălţate, cimentate şi construite cu ajutorul unor compresoare-tăvălugi de piatră[22], asigurau comunicaţia cu toate oraşele. Reţeaua de drumuri din întreaga zonă Maya, în mare parte cimentate, totaliza (e vorba numai de drumurile descoperite pînă azi) peste 3 000 km.

Fiecare oraş îşi avea fizionomia sa proprie. Dintre toate însă, cel mai celebru — atît pentru monumentele sale, cît şi pentru istoria sa atît de agitată — rămîne Chichén Itzá, din nordul Peninsulei Yucatan. A fost fundat în anul 432 e.n., distrus de două ori, reocupat şi refăcut de invadatorii din Mexic în anii 964 şi 1185. Cel mai important centru religios după perioada clasică, ocupînd o suprafaţă de 5 km², avînd şi băi cu aburi, mai multe temple, un observator astronomic înalt de 13 m şi 7 cîmpuri pentru jocul cu mingea, Chichén Itzá se remarca prin două particularităţi arhitectonice: uzul colonadelor, unele lungi de 120 m, cu portice ca locuri de adunare; şi faptul că templele erau susţinute de coloane avînd forma „Şarpelui cu pene"[23]. Oraşul era renumit şi pentru cele două *cenotes* — unul dintre acestea fiind faimosul „Puţ al Sacrificiilor".

[20] Palatul avea o lungime de 120 m şi înălţimea de 20 m; turnul, cu patru etaje, avea o scară interioară.

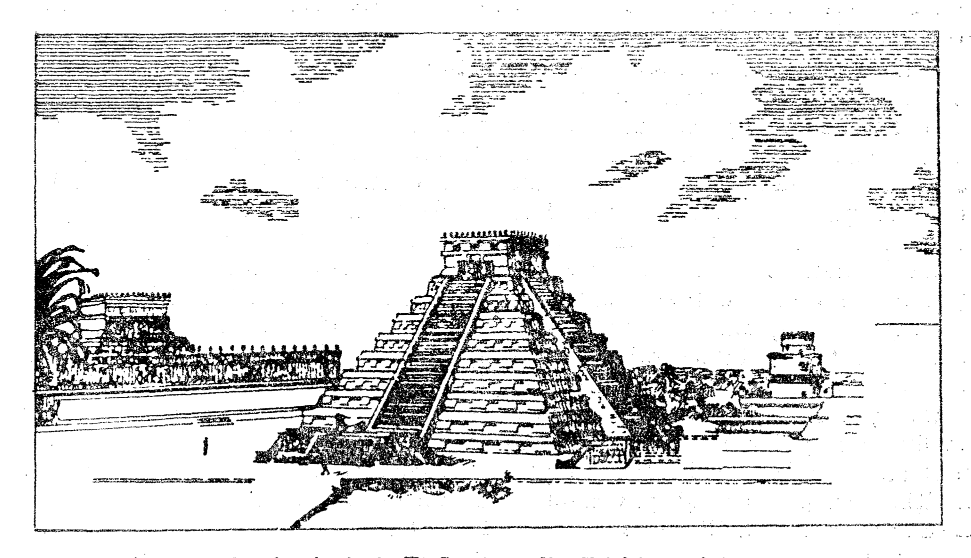
[21] Acest bloc de piatră, înalt de aproape 11 m, cîntăreşte 65 de tone.

[22] S-a găsit un astfel de tăvălug, un cilindru monolit de 5 tone şi lung de 4 m.

[23] Divinitate căreia îi era dedicat, aici, unul din cele mai impunătoare monumente din America precolumbiană, — templul principal al oraşului, plasat în centrul unei pieţe vaste rectangulare cu laturile de 600 m şi 500 m.

ARHITECTURA

Arhitectura acestor oraşe, cu variantele locale care le confereau personalitatea, avea o notă comună specifică, un stil propriu — la fel de caracterizat şi de distinct (după opinia lui Morley) ca arhitectura greacă, romană sau gotică.

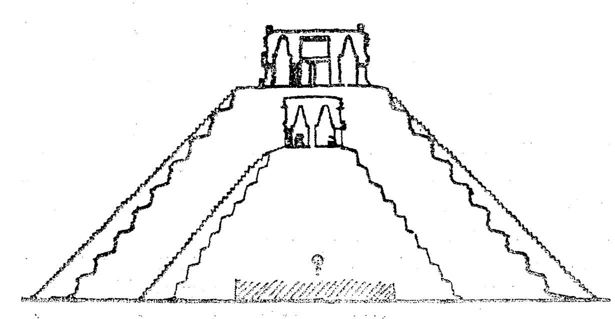
Incinta templului principal „El Castillo" din Chichén Itzá (reconstituire)

Casa cea mai simplă a ţăranului Maya, cu acoperişul cu două versante şi foarte înalt (aproape de două ori mai înalt decît pereţii casei), casă cu o lungime de 6-7 m, cu lăţimea de 3-4 m, şi cu extremităţile rotunjite, circulare, — a constituit modelul originar al edificiilor în piatră din toate oraşele-centre religioase. Materiale de construcţie se găseau din abundenţă — lemnul şi piatra calcaroasă (care, arsă, dădea varul). Se folosea şi cărămida arsă, iar pentru decoraţii, stucul. Cu var şi nisip se obţinea o cimentare solidă, — în amestec folosit şi ca tencuială. În care caz suprafaţa pereţilor era apoi netezită şi, cu o fiertură din coaja arborelui *chocom* aplicată pe pereţi suprafaţa devenea lucioasă, căpătînd cu timpul o culoare roşcată şi o impermeabilitate la ploaie. Piatra calcaroasă — dealtminteri, foarte rezistentă, — cînd era scoasă din carieră era moale, pretîndu-se foarte uşor la fasonat şi la sculptat[24].

Încă în anul 325 e.n. a fost construită acea minune a vechii arhitecturi Maya care este piramida-templu din Uaxactum, — din zidărie acoperită cu stuc, cu scări pe cele patru părţi, decorate cu măşti mari din stuc. Începînd

[24] Asemenea celei folosite în clădirile, de azi şi din trecut, cu atîta fineţe ornamentate cu o profuziune de sculpturi, din oraşul spaniol Salamanca.

din 278 e.n. și pînă în sec. VI s-au construit în toată aria Maya plafoane cu bolți false, cu arcuri pe mensole. Pentru a le proteja contra inundațiilor, sau pentru a le da un aspect mai impunător, edificiile erau construite pe o substructură, o mare terasă înaltă de 1—1,5 m; terasă însă care la temple putea ajunge

Piramida-templu „El Castillo". Secțiune transversală arătînd suprapunerea succesivă a mai multor piramide

pînă la 45 m înălțime. — O altă particularitate arhitectonică: uneori, de-a lungul crestei acoperișului se construia un zid înalt, perforat reticular, care avea un scop exclusiv ornamental. Palatele aveau camerele dispuse pe două rînduri, fără ferestre — decît în unele cazuri cu cîteva mici deschizături rectangulare imediat sub tavan. Pereții erau tencuiți, iar fațadele — ca la Palenque — ornate cu suprafețe mari de sculptură decorativă. — Arhitectura Maya nu impunea prin masivitate și ingeniozități tehnice, ci prin armonie, grație și eleganță.

SCULPTURA

În domeniul sculpturii în basorelief (operele în *ronde-bosse* sînt rare) poporul Maya a creat opere uimitoare.

Sutele de obeliscuri paralelipipedice, monoliți de piatră sculptată, atingînd dimensiunea de 12 m și greutatea de 50 de tone, sînt răspîndite pe tot teritoriul Maya. Desprinderea blocurilor, fasonarea în formă prismatică, transportul lor la mari distanțe numai cu mijlocul cilindrilor de lemn, înălțarea lor în poziție verticală — după care urma opera sculptorului — reprezentau tot atîtea dificultăți. Dificultăți imense, dacă ne gîndim că poporul mayaș nu cunoștea nici roata, nici animalul de tracțiune, nici metalele dure, deci nici alte unelte de cioplit decît dalta de bazalt sau de diorită. În general stelele aveau 3—3,5 m înălțime, erau plasate în piețe, pe terase sau la poalele piramidelor-temple. Funcția lor era comemorativă; totodată erau probabil și obiecte ale unui cult, iar sculpturile care le ornau erau policromate.

Majoritatea sculpturilor Maya sînt în piatră — stele, fațade de edificii, frize, coloane, etc. Dar ceea ce constituie aportul original al culturii Maya în acest domeniu este sculptura în stuc.

Sculptura Maya este totdeauna legată de arhitectură. Chiar și sculpturile independente aveau o semnificație cultică legată de edificiile lîngă care erau plasate. Se observă în evoluția ei o trecere de la formele stranii arhaice la o

tendinţă spre sublim şi grandios (sec. V-VI), pentru ca în secolele VIII-IX — epoca de aur a sculpturii Maya — să se ajungă la un realism în forme elegante, la un stil propriu, de neconfundat, la o realizare artistică neatinsă la acest grad de nici o altă civilizaţie precolumbiană. În timp ce în arta altor popoare vechi omul aproape că dispare în faţa zeilor, aici fiinţa umană nu pare a fi subordonată divinităţii, ci se afirmă ca o prezenţă fermă şi bine individualizată, pe plan de egalitate — în reprezentare — cu zeii[25].

Ornamentaţia exuberantă, abundînd în motive vegetale şi animale, păsări, reptile, etc., reflectă influenţa ambianţei tropicale. Motive comune — între cele vegetale — sînt lotusul şi în special porumbul. — Un motiv preferat în decoraţia faţadelor sînt măştile groteşti, extravagante, fantastice. Cel mai important motiv însă al plasticii Maya (cf. Spinden) este şarpele, a cărui reprezentare — modificată, stilizată, combinată cu o deplină libertate de fantezie — era încărcată de semnificaţii magico-religioase. Pe de altă parte, forma serpentină în sine, prin ritmul liniilor sale ondulante, prezenta mari posibilităţi sugestive plastice, se preta ca nici o alta la decorativismul de mare efect. Aparenţa de supraabundenţă şi de exuberanţă[26] ajunge pînă la confuzie, cînd compoziţia mai este încărcată şi cu hieroglifele sculptate — probabil simboluri ale căror înţelesuri ne scapă.

Semnificativ însă este faptul că toată această profuziune de forme, de motive şi de simboluri are un centru spre care converge figura umană. În sculptura Maya omul este mult mai des reprezentat decît divinităţile. În scenele fie de ceremonii, fie simbolice, scene realizate cu un remarcabil simţ al compoziţiei, tipul local se recunoaşte imediat — cu craniul său alungit prin deformare, cu ochii mongoloizi, cu nasul cărnos şi acvilin. Figurile de preoţi au expresia de un omenesc firesc, cu o notă de energie, de siguranţă de sine, ca şi cum ar fi conştienţi că prin ştiinţa lor au ajuns să cunoască multe taine ale Universului, şi că prin aceasta au putut să domine natura şi astfel să-şi impună dominaţia şi asupra comunităţii. Frecvente sînt figurile de adoratori, căpetenii, războinici sau captivi[27]. În operele cele mai realizate plastic desenul de profil al figurilor este aproape perfect. Detaliile de îmbrăcăminte tind să fie cît mai precise, gesturile să fie cele obişnuite şi cît mai fireşti[28]. Scenele (din sec. VIII) comemorînd un personaj important ale sculpturilor de la Palenque — cele mai desăvîrşite din tot teritoriul Maya — marchează punctul cel mai înalt al unei arte laice, realiste şi aderente la momentul contemporan.

Sculptura şi în genere arta figurativă Maya aveau fie implicaţii religioase, ceremoniale sau magice, fie funcţia de a consemna un eveniment sau de a comemora un personaj uman, fie o funcţie pur ornamentală. Modalităţile artistice — mişcîndu-se între polul realismului şi cel al simbolului abstract — se adecvau acestor finalităţi particulare. „Arta Maya a transformat modelul din natură pînă la a-l reduce la flotante forme ondulante sau de rigide contururi geome-

[25] Dealtminteri, la mayaşi divinităţile apar foarte rar sub forma unor reprezentări antropomorfe.

[26] Artistul mayaş avea aceeaşi *horror vacui* ca artistul din India antică.

[27] De notat că figurile laice sînt tratate mai liber, mai natural, deci mai veridic decît cele ale sacerdoţilor, — care de multe ori apar solemne, reci, rigide.

[28] Dar în faza de decadenţă dinamismul în redarea unei mişcări ajunge la exagerări şi distorsiuni de forme şi de linii (cf. Proskouriakoff).

trice"; în această artă, „capacitatea de a inventa forme transcende şi întrece capacitatea de a le imita"; în felul acesta, „reprezentarea realistă coexistă cu cea abstracţionistă" (Foncerrada de Molina).

CERAMICA. PICTURA MURALĂ

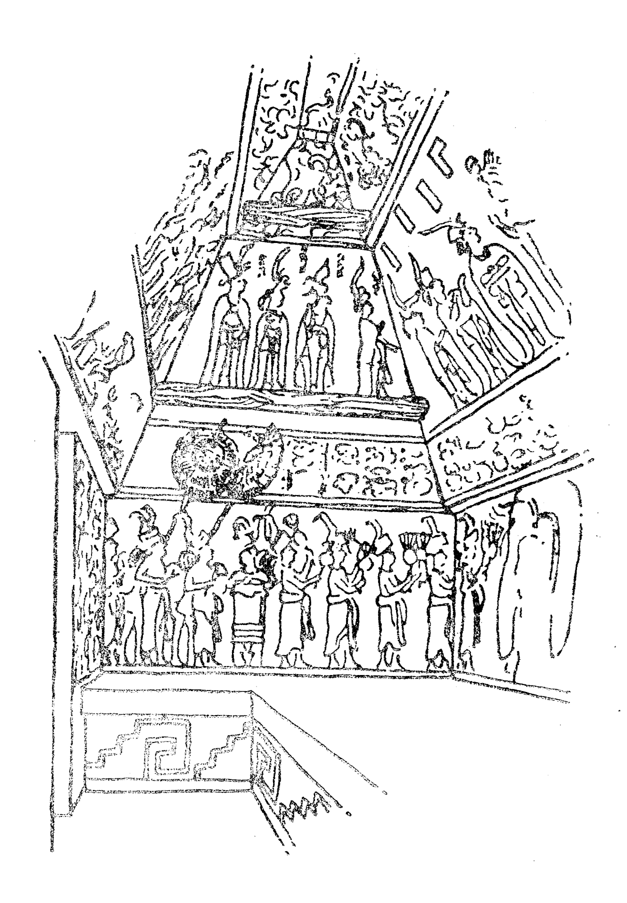
Un capitol remarcabil înscris în istoria culturii de acest popor de artişti este ceramica. Vasele, de o mare varietate de forme, erau decorate cu scene şi detalii din viaţa cotidiană, întrebuinţîndu-se şi tipare pentru imprimarea motivelor decorative. Chiupurile pentru provizii erau de înălţimea unui om, iar idolii de argilă erau realizaţi în mărime naturală. Statuetele redau adecvat formele şi mişcările umane, cu exactitate, eleganţă şi rafinament. — „Fantezia, desenul şi forma ceramicelor Maya întrec cu mult arta ceramiştilor romani şi sînt superioare chiar celor ale ceramicii tuturor culturilor, aproape, din Orientul Mijlociu" (Von Hagen).

Mai net realistă decît sculptura este pictura — un alt domeniu în care poporul Maya atinge cel mai înalt punct în cultura Americii precolumbiene.

Pictura murală era executată cu tehnica *a fresco*, într-o foarte variată gamă de culori, degradeuri şi nuanţe, folosind culori vegetale şi în special minerale. Cea mai veche frescă (datînd din sec. VI e.n.) a fost descoperită într-un edificiu din Uaxactum, constînd din două panouri şi reprezentînd 26 de personaje. Alte fresce se găsesc peste tot în aria Maya; dar cele mai semnificative şi de o considerabilă importanţă, artistică şi documentară, sînt cele dintr-un oraş mai puţin important, Bonampak (oraş descoperit în 1947).

Un edificiu cu trei camere, înalte de 4 m, a fost pictat în anul 790 e.n. pe întreaga suprafaţă a celor trei încăperi cu un complex narativ continuu, reprezentînd o scenă ceremonială, o incursiune războinică într-un sat, luarea de prizonieri, pregătirea sacrificiului, desfăşurarea dramaticului ritual, concluzia oribilului act şi celebrarea triumfului. Personajele sînt numeroase şi variate, în mărime aproape naturală, bine desenate, cu un surprinzător adevăr în atitudini şi mişcări, în expresiile de tensiune şi de suferinţă, patetic redate. Considerat (cf. L. Castedo) „una din comorile clasice ale picturii murale universale", complexul pictural e de un rar simţ al compoziţiei şi de un dinamism controlat de logica echilibrului maselor, de un colorit portocaliu intens şi un albastru turcoaz, şi de o bogată gamă de 13 culori cu relativele nuanţe, aplicate — cu o tehnică neobişnuită — pe var curat fără tempera. În felul acesta frescele din Bonampak au atins „un grad de realism pe care Europa Occidentală îl va atinge abia cu cîteva secole mai tîrziu" (Morley).

În perioada post-clasică frescele devin mai numeroase, şi au un caracter mai marcat profan şi narativ. Cele aflate în templele din Chichén Itzá (cel „al Războinicilor", cel „al Jaguarilor" şi cel „al Călugăriţelor"), fresce de dimensiuni ample, de 3 pe 4 m, aduc scene de viaţă cotidiană, fermecătoare tocmai prin simplitatea şi firescul lor: un om şchiop mergînd sprijinindu-se în baston, o bătrînă supraveghind oala care fierbe pe foc, o femeie spălînd rufe pe malul rîului, un grup de bărbaţi stînd de vorbă...

Dispoziţia picturilor murale în una din sălile templului din Bonampak

CODICE. TEXTE LITERARE

Şi alte popoare din America precolumbiană cunoşteau „cartea"; dar numai poporul Maya a folosit-o de-a lungul unei perioade de aproape opt secole. Din pulpa scoarţei unui anumit arbore, amestecată cu clei natural, obţineau o „hîrtie" groasă de 2 mm. O întrebuinţau — în timpurile cele mai vechi, cînd încă nu ţeseau bumbacul — şi la confecţionarea veşmintelor sacerdotale; iar mai tîrziu, pentru a întocmi hărţi rudimentare şi pentru transcrierea unor texte, desenate în hieroglife. Împăturite în formă de armonică, în „pagini" de 10—12 cm pe 20—24 cm, prima şi ultima fiind lipite pe tăbliţe de lemn, se obţinea „cartea".

S-au păstrat vreo 400 de asemenea codice, din zona centrală a Mexicului (din care, cam 50 sînt scrise înainte de cucerirea spaniolă). Din aria Maya au rămas doar trei. Toate celelalte — desigur, foarte multe — au fost cu grijă distruse de zeloşii misionari spanioli. Din aceste trei, cel mai voluminos are 56 de foi (112 pagini); celelalte, 39 — respectiv 11 foi. Toate trei conţin texte de astronomie, de divinaţie şi prescripţii rituale. — După venirea spaniolilor au fost transcrise — de indigeni, dar cu caractere latine — tradiţii stră-

vechi, mituri, profeţii, ritualuri, texte astrologice, evenimente de seamă, etc. Cea mai importantă compilaţie de acest gen (cunoscută în 18 versiuni, redactate în regiuni diferite) este intitulată *Chilam Balam* — cartea „tălmăcitorului de taine Balam“ — cuprinzînd mituri, profeţii, texte poetice, etc.

În afara acestor texte poetice incluse în *Chilam Balam*, foarte puţine altele mai sînt cunoscute. Dintre acestea face parte şi sugestivul *Cîntec al arcaşului*:

. . . .

„Ascute-ţi bine apriga săgeată,
să-ţi fie coarda arcului întinsă,
să ungi cu grijă peana din vergeaua
săgeţii tale agere, mlădii,
cu galbenă răşină de catsim.
Şi unge bine, freacă-ţi ne-ncetat
cu seu de cerb voinic şi îndrăzneţ
întinşii muşchi şi bicepsu-ncordat,
genunchii ageri, coapsele mlădii,
şi coastele, şi pieptul tău boltit.
Fă trei ocoluri sprintene, uşor,
jur-împrejurul stîlpului pictat
de care-i ceîluit acest fecior
viteaz, curat ca lacrima şi vrednic.“

(trad. **Fr. Păcurariu**)

Interesant este poemul dramatic *Flăcăul din Rabinal* — reprezentat des de populaţia Maya pînă spre sfîrşitul secolului trecut, — poem avînd un subiect războinic, tratat în versuri în care tonul eroic este adeseori întrerupt de accente de caldă umanitate.

POPOL VUH

Dar opera cea mai celebră a literaturii mayaşilor (şi a literaturilor tuturor popoarelor Americii precolumbiene), o operă universal cunoscută şi apreciată, este *Popol Vuh* („Cartea Sfatului“, în înţelesul de „Cartea Comunităţii“). Scrisă în limba tribului quiché pe la mijlocul secolului al XVI-lea — după ce timp de secole textul fusese transmis pe cale orală — cartea cuprinde patru părţi. Prima, narează facerea lumii şi crearea omului; a doua — cea mai pitorească, de o exuberantă fantezie şi un stil deosebit de dinamic — relatează aventuri şi peripeţii ale unor semizei, dar localizate în cadrul de viaţă al tribului quiché. A treia, povesteşte tradiţii considerate istorice (de fapt, legendare) ale poporului quiché. Partea a patra — lipsită de seducătoarele frumuseţi literare ale celorlalte trei — este o destul de aridă istorie legendară a tribului, cu înşiruirea tuturor căpeteniilor pînă la data invaziei spaniolilor. — Acest compendiu de tradiţii care este *Popol Vuh*, structurat într-o compoziţie echilibrată, armonioasă, în care tonul grav, solemn al viziunii cosmogonice evoluează firesc spre cel al relatării vieţii reale, familiare, cotidiene, se adecvează

povestirii celor mai neaşteptate capricii ale fanteziei, pentru a ajunge să exprime şi situaţii groteşti, sau — chiar şi involuntar — cosmice:

„Atunci a avut loc zămislirea şi facerea. Din pămînt, din lut au făcut carnea omului. Dar au văzut că nu era bine, pentru că se desfăcea, era moale; omul nu avea mişcare, nu avea putere, se năruia, era fără vlagă, nu-şi putea mişca nici capul, faţa i se strîmba într-o parte, avea un gît prea lung şi nu putea privi în urmă. La început izbuti să îngaime ceva cuvinte, dar ele nu aveau nici un înţeles. S-a muiat repede de apă şi nu se mai putea ţine pe picioare".

(trad. **Fr. P.**)

Popol Vuh, această capodoperă de importanţă universală a genului, rămîne o elocventă imagine a posibilităţilor literare ale mayaşilor.

CIVILIZAŢIA ŞI CULTURA CRETANĂ

Insula şi locuitorii. • Viaţa economică. • Organizarea societăţii. • Dreptul. • Credinţe şi practici religioase. • Jocuri şi spectacole. • Locuinţele. • Palatele. • Artele plastice. • Aportul cretan în cultură şi civilizaţie.

INSULA ŞI LOCUITORII

Temeliile civilizaţiei şi culturii greceşti — deci şi europene — au fost puse în urmă cu cinci milenii în Creta. „Prima civilizaţie cu adevărat umană din bazinul mediteranian" (P. Faure) a fost şi cea dintîi cu care locuitorii cei mai vechi ai Greciei au venit în contact şi prin intermediul căreia au primit şi anumite elemente de cultură, originare din Orientul Apropiat. Descoperirea acestei civilizaţii[1] abia în urmă cu opt decenii a adus modificări de perspectivă considerabile în arheologia clasică a bazinului mediteranian.

95% din suprafaţa insulei Creta — de 8287 km² — este o regiune muntoasă, bogată în păduri de conifere şi în zăcăminte de aramă, în special. În păduri anticii cretani vînau mistreţi, iepuri, cerbi, ţapi de munte şi lei, precum şi peste o sută de specii de păsări. Pe suprafaţa redusă de cîmpie (abia 300 km²) se cultivau cereale şi leguminoase, în timp ce livezile de măslini urcau şi pe coastele colinelor, unde viţa de vie era cultivată în terase.

Creta a fost prima insulă din Marea Egee populată încă din epoca neolitică[2]. În perioada cuprinsă între mileniile VII—III, pe coasta lungă de peste 1000 km a insulei au debarcat şi alte populaţii, din zona Mediteranei sau de pe coastele Asiei Mici (Anatolia occidentală, Cilicia, Siria, Palestina) — dar nu şi din părţile continentului european. Nu se ştie cărui neam sau cărei familii lingvistice aparţineau cretanii; în orice caz, nici familiei ariene (care îşi face apariţia în Europa abia către anul 2000 î.e.n.), nici celei semite. În prima jumătate a mileniului al III-lea cretanii lucrau arama, pe care au combinat-o apoi cu cositor adus de pe coasta Ioniei. În felul acesta începe — către anul 2700 î.e.n. — prima epocă a bronzului. Această dată va însemna şi începutul unor foarte intense relaţii cu Egiptul, precum şi începutul hegemoniei maritime cretane — care a durat 12 secole — în zona orientală a Mediteranei.

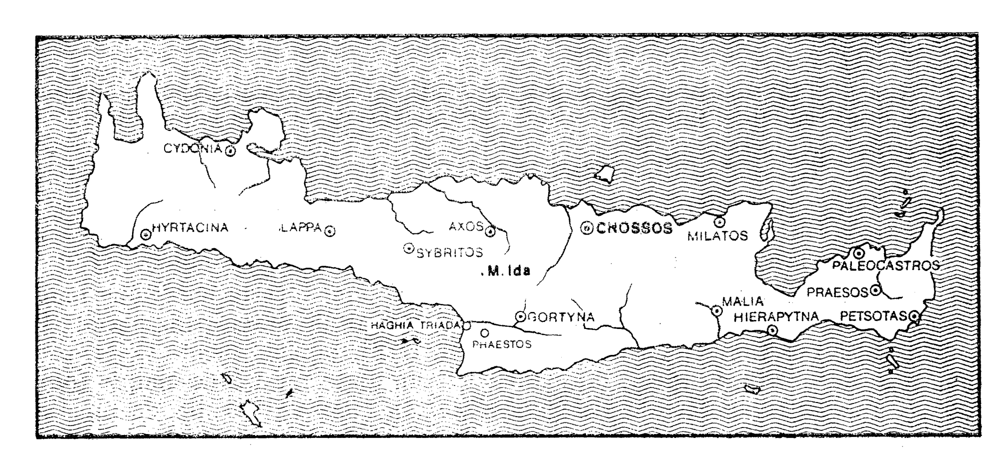
Insula era împărţită în mici state-oraşe, fiecare cu credinţe religioase şi cu legi proprii, şi care se aflau mereu în conflict între ele. Opulenţa căpeteniilor locale s-a evidenţiat din plin în primele două-trei secole ale mileniului al doilea î.e.n. (cînd Creta stabilise relaţii comerciale cu Mesopotamia şi Egiptul, prin intermediul Siriei) odată cu construcţia palatelor şi a oraşelor. Au fost descoperite pînă în prezent vestigiile a 93 de oraşe — cele mai importante fiind Cnossos, Phaistos şi Malia (apoi: Zakros, Paleocastros, Gurnia şi

[1] Sir Arthur Evans a început, pe cheltuială proprie, primele săpături la Cnossos în 1899. În următorii 35 de ani a scos la lumină urmele civilizaţiei cretane sub aproape toate aspectele ei.

Evans împarte civilizaţia cretană („minoică") în: minoicul vechi (sfîrşitul mileniului al III-lea î.e.n.), minoicul mediu (cca 2000-1580 î.e.n.) şi minoicul recent (1580-1150 î.e.n.), apogeul acestei civilizaţii situîndu-l între 1580-1450 î.e.n.

[2] Pentru primul nivel de civilizaţie neolitică datarea cu metoda Carbon 14 a dat anul 6100 î.e.n.; pentru ultimul nivel — 3730 î.e.n. Cretanii neolitici cunoşteau torsul şi ţesutul, foloseau aproape sigur arcul şi săgeţile, lucrau figurine de argilă şi piatră destinate unor ceremonii magice şi îşi înmormîntau morţii în grote (iar copiii, sub bătătura casei, — obicei răspîndit în antichitate).

Haghia Triada). Aceste oraşe erau legate între ele prin drumuri pavate. Nici oraşele, nici palatele suveranilor locali nu erau fortificate. — În acelaşi timp a fost creat — prin simplificarea scrierii cretane originare, hieroglifice, — şi un sistem silabic de scriere (numit de specialişti „Liniar A"), folosit pînă

Principalele centre ale civilizaţiei şi culturii cretane

către anul 1450 î.e.n.; cînd, sub influenţa noilor veniţi de pe continent, a aheilor, a fost înlocuit cu un sistem nou („Liniar B"), derivat din primul, dar de astă dată conţinînd texte în limba greacă arhaică[3].

Începutul mileniului al II-lea î.e.n. a fost o perioadă foarte agitată. În Asia Mică hittiţii cuceresc Babilonul. În sud-estul Europei — inclusiv în Grecia continentală — migrează, venind dinspre răsărit, populaţiile indo-europene. În Peninsula Balcanică, populaţiile elenice — de pildă, ionienii — se detaşează de iliri (cu care erau înrudiţi), îndreptîndu-se spre sud; în timp ce aheii — o ramură a străvechilor greci — pătrund în Tesalia, urmînd să-şi continue mai tîrziu drumul spre Peloponez. În Creta, în jurul anului 1750 î.e.n. (vd. cronologia J. Delorme), primele mari palate sînt distruse. Cauzele — încă nelămurite — ale acestei catastrofe s-au datorat poate unui cutremur, urmat — se pare — de o invazie străină sau de un război intern. După care, palatele au fost reconstruite într-un stil mai grandios. Totodată s-au construit şi noile vile regale. În această perioadă a fost elaborat sistemul de scriere „Liniar A". Suveranul din Cnossos îşi impune acum hegemonia asupra întregii insule, unifică întreaga ţară şi construieşte o reţea de drumuri. — Perioada cuprinsă între aproximativ 1750-1350 î.e.n. — cînd palatul din Cnossos a suferit distrugerea ultimă şi definitivă — va însemna apogeul puterii maritime, al civilizaţiei şi culturii cretane (denumită şi *minoică* şi, prin extensiune, *egeeană*). Între anii aproximativ 1450-1400 î.e.n. se foloseşte în Creta noul sistem de scriere „Liniar B".

Încă din sec. XVII î.e.n. influenţa Cretei s-a întins — în urma unei acţiuni de colonizare treptată şi pacifică — şi înspre nord, în Peloponez. În

[3] În sistemul „Liniar B" — singurul descifrat pînă în prezent — s-au găsit texte pe mai bine de 3 000 de tăbliţe de lut ars.

Argolida cretanii au introdus cultura măslinului şi a viţei de vie, produsele lor meşteşugăreşti, cultul marilor divinităţi, ceremoniile lor religioase, precum şi moda în îmbrăcămintea feminină. Este epoca de înflorire a civilizaţiei şi culturii cretane, pe care tradiţia clasică a legat-o de numele legendarului

Tabletă cretană cu scriere „Liniar B"

rege Minos (de unde — adjectivul „minoic"). Acestui rege, istoricul grec Tucidide i-a atribuit meritul de a fi creat o flotă care a dominat Marea Egee, de a fi colonizat majoritatea Cicladelor asupra cărora şi-a impus autoritatea, şi de a fi lichidat în aceste insule pirateria.

În aceeaşi perioadă, primul val de populaţii elenice, războinicii ahei, coboară din Tesalia şi Argolida (unde construiseră oraşele fortificate Micene, Tirint, ş.a.), spre sud. După care, prin infiltrări paşnice la început, apoi prin incursiuni, migraţii, sau în calitate de mercenari, au ajuns şi în Creta, unde şi-au impus autoritatea. În jurul anului 1400 î.e.n. (sau poate mai tîrziu) palatul din Cnossos şi alte palate cretane sînt din nou distruse. De la această dată, decadenţa Cretei va continua progresiv. Oraşele cretane sînt prădate şi ruinate, capitala Cnossos şi oraşul Phaistos sînt parţial abandonate. Numele cretanilor nu mai apare în documentele egiptene. Populaţia cretană emigrează în masă — în Asia Mică, în Cipru şi Palestina, ajungînd chiar în sudul Italiei şi în Sicilia. Un timp, procesul de fuziune etnică continuă: legenda spune că soţia regelui din Argolida, Atreu, — mama lui Agamemnon şi Menelau — ar fi fost Herope, fiica regelui cretan. — Noii veniţi preiau curînd rolul conducător în Mediterana orientală. Totodată aheii micenieni vor prelua de la cretani, odată cu hegemonia maritimă, şi numeroase elemente culturale, transferîndu-le pe continent, în Argolida — unde va lua naştere noua civilizaţie şi cultură grecească[4].

[4] Creta a rămas unul din principalele centre culturale ale Greciei pînă în sec. VII î.e.n. Ocupată de romani (67 î.e.n.) şi devenită apoi o provincie a Imperiului, insula a fost invadată de arabi (825), recucerită de bizantini (961) şi a ajuns posesiune a Veneţiei, timp de aproape cinci secole (începînd din 1204), după care a fost cucerită de turci (la sfîrşitul secolului al XVII-lea) care au ocupat-o pînă în 1898, cînd, în urma mai multor revolte, cretanii au devenit independenţi. În 1909 insula s-a unit cu Grecia.

VIAŢA ECONOMICĂ

Strălucita civilizaţie cretană a fost incomparabil superioară tuturor celorlalte civilizaţii mediteraniene din acel timp — în multe privinţe: a atenţiei acordate confortului vieţii zilnice, a modernităţii, a eleganţei rafinate, a poziţiei sociale a femeii, a artei extinsă la o scară socială largă. Şi — ceea ce este de subliniat — fără ca toate acestea să constituie privilegii sau prerogative ale suveranului, curţii sau lumii aristocratice. — Trei factori au asigurat în principal această poziţie preeminentă a Cretei: bogatele şi variatele sale resurse economice interne, întinsul său comerţ maritim, priceperea meşteşugarilor şi talentul artiştilor săi.

În zona de cîmpie se cultivau cereale, legume, plante oleaginoase, industriale sau aromatice. Intens cultivaţi erau perii şi gutuii; iar măslinul şi smochinul erau consideraţi în Creta arbori sacri. Mult preţuite articole de export erau vinul, mierea şi ceara de albine. Între marile bogăţii ale insulei — care au asigurat în bună parte supremaţia Cretei asupra lumii egee — locul întîi îl deţineau întinsele livezi de măslini. Untdelemnul avea multiple întrebuinţări: aliment, unguent, ofrandă sacră; era folosit apoi şi în medicină şi în practicile magice, la iluminat sau ca bază pentru prepararea parfumurilor. Nu lipseau smochinul şi curmalul. Creta era considerată apoi de contemporani patria chiparosului — foarte căutat în Egipt, în Grecia şi în Ciclade, în special pentru confecţionarea catargelor. Două treimi din suprafaţa insulei era teren de păşunat pentru cirezile de vaci şi tauri, sau pentru turmele de oi, capre şi porci. Pescuitul (în special al caracatiţei) şi vînatul constituiau importante resurse alimentare. Cea mai apreciată era carnea de pupăză. Se creşteau şi păsări de curte: lebăda, păunul, în primul rînd porumbeii şi un soi de gîşte mici, aduse probabil din Egipt (găina şi raţa au fost mai tîrziu şi mai puţin cunoscute). În alte domenii, gama resurselor economice interne era completată de zăcămintele de variate minereuri, în prima linie cuprul.

Navigatorii cretani au fost la acea dată cei dintîi şi cei mai activi negustori din întreaga zonă mediteraniană. În scurt timp, Creta — primul imperiu maritim din lume — a dominat întreaga Mare Egee, monopolizînd comerţul maritim şi impunînd tribut localnicilor. Ciprul — „insula cuprului" — şi Rodos au fost avanposturile comerţului cretan atît cu Asia Mică, cît şi cu Egiptul. În sec. XIII î.e.n. un activ curent de schimburi s-a stabilit între Creta şi litoralul asiatic, de la Troia pînă în Canaan. Spre vest, continentul eladic a fost — cu excepţia Arcadiei — aproape total cucerit de civilizaţia cretană. În aceste regiuni regele cretan domina prin agenţii, prin viceregii(?) sau prin comptoarele sale. Feacia homerică pare a fi amintirea (idealizată) a unei colonii cretane.

Din porturile Cretei — 22 la număr numai pe coasta nordică a insulei — porneau corăbii mari, cu pînze, cu prova şi pupa simetric curbate, lungi pînă la 25 m, cu o deplasare de aproximativ 80 de tone şi cu 30 de vîslaşi, plus 7 oameni echipaj de comandă. Încă din mileniul al III-lea ele aduceau din Egipt fildeş şi vase de ceramică, statuete şi veşminte somptuoase, perle şi pietre dure, dar mai ales materia primă pentru metalurgie şi orfevrerie. Creta

exporta arme şi unelte de bronz, bijuterii, vase şi stofe colorate[5], dar mai ales untdelemn şi vin. În oraşul cretan Zakros existau adevărate „firme de import-export". În secolul al XIX-lea î.e.n. o colonie de negustori cretani se stabilise în Egiptul Central, transportîndu-şi mărfurile pe Nil. Într-o insulă din faţa Deltei cretanii îşi instalaseră chiar un port propriu. Grecia continentală — regiune înapoiată la acea dată — nu prezenta prea mare interes pentru negustorii cretani. — Insula era excepţional avantajată de poziţia sa geografică, situată fiind aproape de Peloponez şi la egală distanţă de Cipru, Egipt şi coastele Asiei Mici. Din colonia pe care au stabilit-o şi în Cipru negustorii cretani au ajuns în Ionia, Libia, Siria şi Palestina. În numeroase puncte au fondat mici oraşe, centre comerciale, apărate de fortificaţii. Spre răsărit, şi-au dus mărfurile în sudul Italiei şi Sicilia, în Sardinia şi chiar pe coastele Iberiei. Totodată făceau şi comerţ de tranzit. Foarte probabil că făceau şi comerţ cu sclavi. În orice caz, potrivit unor mărturii egiptene cretanii aveau o reputaţie onorabilă, de negustori corecţi.

Renumiţi între toate popoarele mediteraniene erau cretanii şi în domeniul metalurgiei şi, în general, în toate meşteşugurile. Exploatau minele în galerii verticale şi orizontale. În marile mine de cupru — care aparţineau de drept suveranului — lucrau prizonierii de război deveniţi sclavi şi condamnaţii de drept comun. Minereul era topit la 1200°, în cuptoare acţionate cu foale. Timp de un mileniu întreg cretanii au căutat mereu să obţină aliaje cît mai rezistente (tratînd cuprul cu plumb, nichel, zinc, ş.a.); dar ca să obţină bronzul au trebuit să aducă cositor din Fenicia, Siria şi Anatolia.

Minerii, topitorii şi turnătorii erau constituiţi în corporaţii. Fiecare corporaţie îşi avea zeii săi particulari şi practica respectivele iniţieri secrete, — convinşi fiind că pentru a stăpîni focul trebuie să fii înzestrat cu puteri supranaturale. — În afara acestora, alţi meşteşugari specializaţi — olari, fierari, dulgheri, armurieri, pielari, tăbăcari, boiangii, cizelatori, sculptori, etc. — îşi aveau sediul fie în complexul palatului regal, fie în cartiere separate ale oraşelor.

ORGANIZAREA SOCIETĂŢII

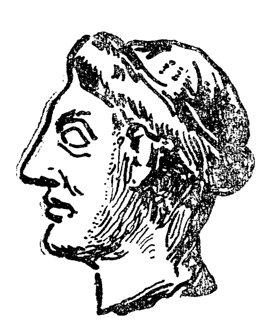
La începutul mileniului al III-lea societatea cretană era organizată după sistemul clanului, a grupului de familii de origine — reală sau presupusă — comună. În această epocă, atît locuinţele cît şi mormintele erau comune. Cu timpul puterea politică a clanurilor locale s-a concentrat în două regate — cu sediul la Phaistos şi la Cnossos. Acest fapt s-a petrecut către anul 2000; dată la care se poate distinge în Creta şi o diviziune socială în patru clase, fiecare avîndu-şi divinităţile şi formele lor particulare de cult.

Prima, cuprindea familiile regilor şi ale preoţilor. Clerul — preponderent feminin — era numeros, bogat şi foarte influent. Preotesele şi — în poziţie secundă — preoţii îndeplineau respectivele acte de cult; acte între care un loc principal îl ocupau ritualurile secrete ale iniţierii — în acelaşi timp religioasă, profesională şi de conduită morală. Colegii speciale de sacerdoţi şi sacerdotese se dedicau acestei iniţieri a tinerilor, băieţi şi fete.

[5] Se pare că cretanii ar fi cunoscut purpura înaintea fenicienilor.

Regele purta titlul de *minos* — care probabil că la început fusese un nume propriu — şi se considera, ca în multe monarhii orientale, fiu al divinităţii supreme. Prin urmare, ca rege era suveran de esenţă şi de drept divin. Guverna absolutist, asemenea faraonilor. Deţinea funcţiile religioase principale, pre-

Tipuri de cretani. De pe sigilii din Cnossos

zidînd marile sărbători şi, în primul rînd, stabilind calendarul. Pentru fixarea calendarului — act de importanţă fundamentală pentru lucrările agricole, navigaţie şi deci pentru comerţ — era ajutat de anumiţi preoţi care, din sanctuarele lor situate pe înălţimile munţilor, efectuau observaţii asupra fenomenelor naturale. Regele era totodată şi supremul legislator, judecător şi şef militar. Cu ajutorul demnitarilor, a inspectorilor şi a scribilor supraveghea şi dirija totul. După o perioadă de domnie de 9 ani se retrăgea cîteva zile într-o grotă sacră, ca să „mediteze" şi să dea socoteală de activitatea sa zeităţii supreme — care „îi reînnoia" sau nu mandatul. „El profita de acest fapt pentru a face ca poporul să accepte — ca pe nişte instrucţiuni divine — proiectele sale de reformă: asemenea lui Moise şi lui Mahomed" (G. Fougères). Acest fel de a proceda al regelui arată că el era învestit în funcţia sa de către o autoritate sau o instituţie religioasă. — Numele *Minos* dat legendarului rege al Cretei, probabil că nu era nici măcar un nume propriu personal, ci un nume dinastic, sau titlul generic dat suveranului (asemenea „faraonului" egiptean, sau „cezarului" roman). Însemnele regale erau sceptrul şi securea dublă, *labrys*[6]. O altă emblemă regală, probabil, era şi floarea de crin[7].

A doua clasă — puţin numeroasă, cretanii nefiind un popor belicos — era cea a războinicilor, care se bucurau de beneficiile ocazionate de războaie, incursiuni sau razii: li se acordau parcele din teritoriile ocupate, îşi însuşeau o parte din pradă, sau li se dădea un număr de sclavi dintre prizonierii sau dintre ceilalţi oameni capturaţi.

Urma clasa agricultorilor şi a crescătorilor de vite. Aceştia îşi aveau în proprietate personală gospodăria şi o bucată de pămînt. Dar comunităţile rurale (clanurile) erau acelea care posedau în comun vitele, animalele de povară şi sclavii. În sarcina agricultorilor şi a crescătorilor de vite rămînea întreţinerea familiei regale şi a slujbaşilor palatului, a aparatului militar, a clerului şi a colegiilor sacerdotale.

[6] Care, peste două milenii, prinsă în mijlocul unui mănunchi de nuiele va deveni (prin intermediul etruscilor) simbolul autorităţii romane.

[7] Care, de asemenea, va reapare — dar peste treizeci de veacuri, în Toscana şi în Franţa!

Meşteşugarii — ultima clasă — se bucurau de mai multă libertate decît cei din clasa precedentă. Şi cum tuturor celorlalte clase meşteşugarii le erau indispensabili, erau ţinuţi în mare cinste şi erau numiţi „lucrătorii comunităţii" *(demiurgoi)*.

În afara acestor patru clase rămîneau marinarii, pescarii, servii şi sclavii. Primii, erau oameni liberi. Servii, foştii locuitori băştinaşi ai teritoriilor ocupate de cretani, deveniseră — odată cu aceste teritorii — proprietatea cuceritorilor. Regimul lor era întrucîtva asemănător celui al iobagilor din Europa Evului Mediu: nu puteau părăsi domeniul respectiv, trebuiau să plătească tribut şi erau obligaţi la corvezi. Ca proprietate, aveau drept la o casă şi la cîteva vite, se puteau căsători liber şi puteau divorţa; dar dacă fugeau de pe domeniul de care erau legaţi puteau fi vînduţi ca sclavi.

Categoria sclavilor — fără mîna de lucru a cărora n-ar fi putut fi realizate nici marile lucrări de construcţie a palatelor şi sanctuarelor, a porturilor şi drumurilor, nici nu s-ar fi putut asigura munca în mine, nici nu s-ar fi putut acoperi numărul mare de vîslaşi necesari navelor numeroase şi mari — era recrutată dintre prizonieri din războaie, datornici care nu-şi puteau plăti datoriile, sau copiii vînduţi ca sclavi de părinţii lor în mizerie; alţii proveneau din razii, din piraterie sau din comerţul cu sclavi. Creta era — ca multe ţări asiatice sau africane ale timpului — o ţară sclavagistă. Dar se pare că aici regimul sclavilor nu era dintre cele mai aspre[8].

De remarcat — ca o situaţie de excepţie în raport cu toate celelalte ţări din antichitate — erau drepturile de care se bucurau femeile în societatea cretană.

Femeia conta ca un membru al tribului, la fel ca bărbatul. Îşi primea, în mod egal cu fraţii ei, partea sa personală de moştenire. Controla şi dispunea de bunurile ei după căsătorie, soţul neputîndu-i-le nici vinde, nici ipoteca. Dacă murea fără să fi avut copii, soţul trebuia să restituie familiei sau clanului soţiei întreaga proprietate a decedatei, precum şi jumătate din ultima recoltă. În caz de divorţ (oricare din soţi, în mod egal, putea cere divorţul) ea îşi păstra zestrea şi jumătate din bunurile agonisite împreună. Ca văduvă, nu era obligată să se remărite. În schimb putea lua liber în căsătorie un serv, un „iobag" — în care caz copiii pe care îi aveau împreună deveneau oameni liberi. Lua parte alături de bărbaţi la concursurile sportive, la exerciţiile de acrobaţie ale jocului cu tauri, sau la vînătoarea cu arcul. La festivităţile care aveau loc la palatul suveranului, o tribună specială era rezervată femeilor. La ceremoniile religioase femeia-sacerdot deţinea locul preponderent. Regimul matrimonial în Creta era monogamia. Însuşi regele avea o singură soţie legitimă. — Fără îndoială că cea mai demnă poziţie socială în lumea antică o avea femeia cretană.

DREPTUL

Forme originale prezintă şi dreptul penal cretan.

Delictele erau judecate de bătrînii tribului sau de şefii clanului, de preotese sau de preoţi; în cazuri deosebite, de rege. Jurămîntul religios avea o

[8] De pildă, sclavii se puteau căsători cu persoane din rîndul categoriilor de oameni liberi.

mare valoare. Pentru lovituri sau răniri se aplica legea talionului. În cazurile de răpiri de persoane sau de adulter funcționa principiul responsabilității colective. Vinovatul devenea prizonierul familiei ultragiate, care putea să-i aplice orice pedeapsă dacă familia lui nu-l răscumpăra în termen de 5 zile. Alte sancțiuni penale erau amenda, servitutea, munca silnică în mine sau ca vîslaș pe corăbii. Probabil că se aplicau — ca dealtfel și în țările din Asia Mică — și alte pedepse: bătaia cu biciul, mutilarea sau înnecarea.

Un loc important în procedura judiciară îl dețineau ordaliile. Trădarea era pedepsită cu moartea. Omicidul trebuia să fie răzbunat de familia sau de clanul victimei. În legislația cretană pedeapsa avea un caracter sacru, mai degrabă religios decît ca un principiu sau o normă juridică. Furtul și crima erau considerate o „pîngărire", un păcat, o contravenție gravă la o normă morală implicată în religie. Ca urmare, existau și practici de „purificare" la care vinovatul era obligat să se supună: rugăciuni, abstinență, abluțiuni rituale, penitențe, aducere de sacrificii. Dar erau, firește, și forme de ispășire mai grele, — de la retragerea pe un timp îndelungat în incinta unui sanctuar sau de la exilul voluntar, pînă la aservirea de bună voie la persoana celui lezat, sau la familia acestuia.

CREDINȚE ȘI PRACTICI RELIGIOASE

Cultura Greciei antice datorează mult Cretei îndeosebi în domeniul religiei[9] și al artei. Religia cretană însă ca atare rămîne deocamdată pentru cercetători un domeniu încă destul de obscur.

Credințele religioase ale cretanilor — care admiteau ca fiecare regiune a insulei să-și aibă divinitățile și cultele sale — erau legate de străvechi forme de animism, de practici inițiatice, sau de venerarea unor simboluri cosmologice. Astfel era cultul grotelor sacre, locuri ale practicilor de inițiere presupuse a fi locuite de spirite. Sau cultul „arborelui vieții" — care putea fi un palmier, un măslin sau un chiparos — și în jurul cărora aveau loc dansuri rituale simbolizînd drama anuală a vegetației. Sau cultul șarpelui, asimilat cu divinitatea stăpînă a adîncurilor. În Creta, ca și în alte părți, cultul animalelor poate fi interpretat fie ca o reminiscență totemistă, fie ca o credință într-o reîncarnare a divinității în anumite animale, fie ca o prezență permanentă a unui spirit misterios de care omul se apropie cu respect și cu teamă (cf. J. Huby). — Alte forme de cult erau rezervate coloanei și scutului[10], — ambele cu implicații de sensuri simbolice nelămurite.

[9] Potrivit mitologiei clasice grecești, Zeus însuși s-a născut în Creta; Dionysos, Apollo și Hercule au copilărit în Creta; zeița Demeter l-a iubit în Creta pe Iason, ș.a.m.d. — Pe lîngă acestea, cretanii „mai pretind că cinstirea zeilor și jertfele legate de inițierea în misterii au trecut din insula Creta la celelalte neamuri" (Diodor, *Biblioteca istorică*, V, 77).

[10] Acel scut original, tipic cretan, în formă de 8. — Coloanele și stîlpii erau probabil legați de „simbolismul cosmologic al acelei *axis mundi*, atestat încă în preistorie" (M. Eliade).

Din epoca preistorică data în Creta şi cultul taurului[11]. Desigur survivanţă totemică, taurul era simbolul forţei, al fertilităţii şi al fecundităţii. Un simbol religios, caracteristic culturii cretane (dar regăsindu-se uneori şi în Egipt) erau „coarnele de consacrare" — reducţie schematizată a figurării taurului — reprezentate fie separat, fie asociate unui obiect de cult, pe care îl încadra şi în felul acesta îl „consacra".

Un cult special era rezervat securii duble, *labrys*, unealtă sacră simbolizînd jertfa taurului — întrucît servea la uciderea acestui animal destinat sacrificiului. Securea dublă era păstrată în sanctuarul palatului regal din Cnossos; imens ca dimensiuni şi avînd un plan extrem de complicat; de unde, numele de „labirint" dat de tradiţie acestui palat[12]. Securea dublă avea o semnificaţie religios-cultică şi la babilonieni, la hittiţi sau la lidieni — ca emblemă a zeului furtunii — care s-ar fi putut să o fi transmis cretanilor[13]. Tot un sens simbolic religios îl aveau şi păsările sau animalele care, în reprezentările plastice, sînt asociate divinităţilor: şerpii, porumbelul, leii, capra, sfincşii, ş.a.

Pe lîngă divinităţile cu aspect uman, în context religios şi gravate în special pe sigilii apar — legate probabil de credinţe ale unor timpuri străvechi — figuri sacre cu capete de animale, la fel ca în Egiptul acelei epoci: figura unei divinităţi cu corp uman şi cap de taur; sau a unui demon cu un falus deasupra capului; sau a unui geniu binefăcător cu spinarea solzoasă asemenea zeiţei-crocodil Ta-Urt din Egipt; sau dragoni, figurări de origine mesopotamiană; sau monştri cu corp uman, aripi, şi cap de capră, etc.

La o dată, ulterioară desigur, apar în religia cretană divinităţi antropomorfe — încă de la mijlocul mileniului al III-lea î.e.n.[14]. Divinitatea supremă, Marea Zeiţă — care în legendele greceşti apare cu numele Dictinna, identificată fiind cu Hera — era divinizarea principiului maternităţii: „Magna Mater" a întregii arii mediteraniene. De aici decurgeau toate atributele ei — variind după epoci şi după regiuni: zeiţă a vieţii şi a morţii, a fecundităţii şi a fertilităţii naturii — tot ceea ce există emană de la ea. Mamă a omenirii şi protectoare a tuturor vieţuitoarelor, zeiţă a războiului şi a vînătoarei, regină a cerului şi a pămîntului, ea domneşte asupra munţilor şi a mării, ea reglează succesiunea zilelor şi ciclul anotimpurilor. Ca zeiţă a dragostei şi a cerului, emblema ei este porumbelul; ca stăpînă a lumii subpămîntene, este reprezen-

[11] Cult foarte răspîndit în antichitate — la elamiţi (încă din al IV-lea mileniu î.e.n.), la sumero-babilonieni, la egipteni, la evrei, la iranieni, şi pînă în aria culturii Indus (cf. A. Bertholet); iar mai tîrziu, se pare că şi la iberi. — La cretani însă, imaginile oamenilor care înfruntă neînarmaţi taurul cu un curaj şi o abilitate de adevăraţi acrobaţi au un sens diferit. „Semnificaţia religioasă a «acrobaţiei» este indubitabilă: a sări peste taurul în goană constituie o probă iniţiatică prin excelenţă. Este foarte probabil că legenda tovarăşilor lui Tezeu, cei şapte tineri şi cele şapte fete oferite Minotaurului, reflectă amintirea unei asemenea probe iniţiatice" (M. Eliade).

[12] În realitate, legendarul „labirint" al Minotaurului nu era altceva decît caverna, cu numeroase galerii, în care se oficiau riturile de iniţiere. — „Este mai probabil ca termenul de „labirint" să derive de la asianicul *labra/laura* — „piatră", „grotă" (M. Eliade).

[13] Prin schematizare, securea dublă a căpătat — cu funcţie de simbol religios, sau pur şi simplu ca motiv decorativ — forma de cruce latină, de cruce greacă, de svastică sau de crucea Sf. Andrei. Semnul cruciform, în figurări variate, era frecvent şi în ţările Asiei Mici sau în India; dar numai în Creta era asociat unei divinităţi.

După interpretarea propusă de Evans, dublul tăiş al acestei securi ar fi emblema simbolizînd uniunea celor două principii complementare, masculin şi feminin.

[14] Reprezentările plastice găsite sînt idoli sau *ex-voto*-uri: statuete feminine cu braţele într-o atitudine de adoraţie, sau supunînd anumite sălbăticiuni — şerpi, lei, etc.

tată ţinînd în mîini doi şerpi (care alteori îi încolăcesc bustul şi braţele). Îmbrăcămintea cu care o reprezintă statuetele — o rochie lungă pînă la pămînt, în clopot, cu multe volane, fără mîneci, foarte strînsă pe talie şi lăsînd sînii descoperiţi — a devenit veşmîntul ceremonial al preoteselor, şi apoi

Zeul cretan şi zeiţa războiului

moda femeilor cretane. — Fiica Dictinnei era (potrivit aceloraşi tradiţii greceşti) Britomartis, zeiţa tinereţii şi a iubirii, pe care grecii o vor identifica, pentru castitatea ei, cu Artemis. Zeiţă a iubirii a fost la origine şi Arianna — devenită în legendele greceşti iubita lui Tezeu, apoi soţia lui Dionysos. — De fapt, „e greu de spus dacă era vorba de mai multe zeiţe, dintre care o zeiţă a şerpilor casei, sau de imagini diverse ale unei unice zeiţe-mamă chtonică, ce ar putea fi asociată cu Magna Mater a Asiei Mici (A. Bertholet).

Alături de Marea Zeiţă (şi avînd aceleaşi atribute, dar rămînînd într-o poziţie net subalternă) apare mai tîrziu o divinitate masculină — fiul sau amantul Dictinnei, — zeul îmblînzitor al fiarelor şi stăpînul ploii. În ipostaza animală, el este taurul; în cea umană, este regele Minos; iar în ambele ipostaze, este Minotaurul, jumătate om, jumătate taur. Sacrificiul care i se aducea — un taur — era precedat de un periculos joc ritual cu tauri.

Cu timpul panteonul cretan s-a îmbogăţit indefinit, — fără să se poată preciza diferenţele de natură, de atribute sau de regiunile în care anume erau veneraţi toţi aceşti zei[15]. În orice caz, divinităţile feminine predominau net[16], ca număr şi ca importanţă: ceea ce poate fi interpretat ca o formă de supravieţuire...

Zeii cretani erau adoraţi în general sub cerul liber: pe culmi de munţi, lîngă izvoare, în faţa unor arbori consideraţi sacri, şi adeseori în grote-sanctuare. Actelor de cult le era destinat şi altarul — aflat într-o curte, în casă sau într-o capelă, una din încăperile palatului. Altarul era fie zidit, fie portativ, şi pe el erau aduse ofrandele; uneori avea forma unei simple mese de lemn, cu patru colonete în jurul unui picior central. — Pe lîngă grotele-sanctuare, cretanii aveau şi adevărate construcţii destinate cultului, temple, edifici complexe, cu una sau mai multe încăperi (ca cele de la Gurnia, Chondros Mallia, etc.). Adeseori templele erau situate pe vîrful unui munte sau al unei

[15] S-a păstrat în Creta şi tradiţia unei divinităţi masculine a vegetaţiei, a morţii şi reînvierii naturii. Iar numele grecesc al lui Zeus a înlocuit, se pare (cf. S. Hood), numele unui zeu cretan Velkhanos, — care prin intermediul etruscilor a trecut la romani: Volcanus sau Vulcanius.

[16] Mai mult decît atît: „N-avem încă nici o dovadă despre existenţa unui zeu masculin adult" (Ch. Picard). „Figurinele masculine reprezintă adoratori", iar nu zei (M. Eliade).

coline — în care caz templele erau și locuri de pelerinaj; aici veneau cretanii spre a invoca binecuvîntarea zeilor, a le cere ajutorul sau a le mulțumi. La aceste temple se aduceau ofrande votive — vase cu mîncare și băutură, statuete umane, sau figurine de animale care substituiau simbolic animalele de sacrificat.

Variate și complexe erau riturile și ceremoniile religioase. Jocurile acrobatice cu tauri erau legate, probabil, și de anumite rituri ale fertilității; de asemenea, datul în leagăn — act ceremonial la care luau parte și femeile, care și la alte popoare mediteraniene antice era legat de un rit al fertilității. Pugilatul și lupta făceau parte, poate, din seria de ceremonii de inițiere. În fine, procesiunile religioase solemne și dansurile rituale completau variatele ceremonii religioase cretane — în care, pentru a provoca o stare de excitație extatică, se pare că erau folosite ca drog și semințele de mac (cf. S. Hood).

Fiecare clasă socială și fiecare profesiune își avea divinitățile ei și forme de cult proprii. Funcțiile cultice erau prezidate de preotese și, secundar, de preoți. Actele rituale erau purificarea, adorația, stropirea cu apă, libația și tămîierea. În semn de mulțumire se ofereau zeului tot felul de obiecte. Ceremonia era însoțită de muzică sacră, vocală sau instrumentală, de dansuri sau de procesiuni solemne. Ritul esențial era sacrificiul sîngeros de animale — viței, capre, cerbi, tauri; în ocazii cu totul excepționale erau jertfiți 3, 6 și chiar 9 tauri. Adeseori însă aceste jertfe erau oferite în simulacre — statuete de argilă, de bronz sau de argint. Sacrificii umane în Creta nu s-au practicat niciodată.

Cretanii credeau desigur într-o lume „de dincolo" — care însă, spre deosebire de infernul grecilor, era concepută ca o lume plină de frumuseți și de bucurii. Religia cretanilor era o religie optimistă. Moartea îi preocupa mult mai puțin decît viața — spre deosebire de egipteni; aduceau defunctului onorurile funebre cuvenite spre a nu-l lăsa să-i tulbure, ca spirit rău, pe cei vii. La început morții erau înmormîntați (cretanii n-au practicat decît foarte rar și tîrziu incinerarea) în interiorul casei, alături de casă sau în peșteri. Dar începînd din prima jumătate a mileniului al III-lea și pînă la sfîrșitul secolului al XV-lea î.e.n. morții unui clan erau înmormîntați la un loc, în morminte colective. S-au descoperit cîteva sute de asemenea morminte, construite circular și acoperite cu o falsă cupolă; morminte mari, cu diametrul interior ajungînd pînă la 10 m — construcții prin care se manifestă o tendință spre monumental. Creta a cunoscut și sarcofagul de argilă. Pentru a-și putea continua viața „de dincolo" defuncților li se atîrna la gît sigiliul personal și li se punea alături hrană, băuturi, veșminte de in, bijuterii, vase, un opaiț, un vas pentru încălzit cu jăratec, — și chiar statuete care le reprezentau pe soțiile lor. Și cum erau convinși că sufletul urma să facă un drum lung peste mări spre Soare-Apune, pînă în Insula Fericiților, i se mai punea defunctului în mormînt și o barcă ... I se ținea panegiricul, jelitoarele îl boceau, — după care urma prînzul funerar, însoțit de libațiuni și fum de tămîie.

Caracteristice pentru cultura cretană erau și cultele și practicile inițiatice.

De fapt ritualul inițierii nu avea numai un caracter religios, de purificare și adorație, ci și un sens instructiv-educativ. „Inițierea" avea sensul de „renaștere", de începere a unei noi vieți. Tinerii de ambele sexe erau grupați în colegii inițiatice, după regiuni și după ocupațiile pe care urmau să le îmbrățișeze. Pe lîngă regulile și secretele respectivei ocupații sau meserii, cu acest

prilej tinerii erau deprinşi şi cu o viaţă aspră de privaţiuni. În adîncul întunecos al peşterilor iniţiatice, în care li se crea o ambianţă de mister şi de groază, ei se obişnuiau să-şi stăpînească frica. Tot mai mult acreditată este ipoteza că legendarul „labirint" era de fapt o asemenea grotă iniţiatică cu numeroase galerii.

La unele din aceste grote rezervate ceremoniilor religioase[17] se aduna la anumite sărbători şi populaţia din împrejurimi, venită în pelerinaj pentru a invoca ajutorul zeilor şi aducîndu-le ofrande de tot felul — de la ulcioare cu vin pînă la bijuterii sau statuete votive de bronz. Ceremonia se încheia cu un prînz, cu cîntece şi dansuri. Alte peşteri primeau în permanenţă vizita bolnavilor sau a femeilor gravide. La asemenea sanctuare (unele pe cîmp, pe creste de munţi, în păduri, etc.) oamenii se adunau la sărbătoarea semănatului, a secerişului, a culesului viilor sau măslinelor, a plecării sau reîntoarcerii turmelor (căci păstorii cretani practicau transhumanţa).

JOCURI ŞI SPECTACOLE

Documentele arheologice şi literare arată că cretanii erau iubitori de viaţă, de natură, de artă, de petreceri, de jocuri, de spectacole. Femeile reprezentate în fresce sînt graţioase şi cochete, delicate şi surîzătoare, vesele şi pline de temperament — fără a părea frivole, — îmbrăcate şi coafate surprinzător de modern! Bărbaţii sînt reprezentaţi cu bustul gol, cu părul lung căzîndu-le în inele pe spate — ca femeile, — cu un fel de scurtă fustă multicoloră, cu sigiliul personal la gît şi, la ocazii festive, împodobiţi cu coliere, cercei, inele şi brăţări la antebraţ, la încheietura mîinii şi la gleznă.

Un loc important îl deţineau în viaţa cretanilor exerciţiile fizice de forţă, curaj şi îndemînare, organizate în concursuri — la care luau parte şi fetele. Întrecerile constau în alergări, probabil şi lupte, — şi un joc foarte popular: pugilatul[18]. — Mai popular şi practicat de-a lungul a 1 500 de ani în Creta şi în insulele învecinate era spectaculosul joc cu taurul. Era un periculos exerciţiu gimnastic şi acrobatic, de o extremă abilitate, sînge rece şi agilitate: omul (bărbatul, dar şi femeile) apuca coarnele taurului înfuriat care, ridicînd capul, îl arunca în aer, omul cădea în mîini pe spinarea taurului o clipă, şi după un salt mortal gimnastul-acrobat cădea în spatele taurului, în picioare. E posibil ca la origine acest joc primejdios să fi fost un spectacol ritual celebrat cu ocazia urcării pe tron a unui nou rege cînd luptătorii contra taurului erau sclavi condamnaţi la moarte sigură. Mai probabil însă este că acest joc preceda ritualul sacrificiului taurului, la marile sărbători.

În viaţa culturală a cretanilor dansul şi muzica aveau un rol deosebit, asociate fiind în special ceremoniilor religioase. Instrumentele folosite erau scoica, cimbalul, tuba, sistra egipteană ritmînd cîntul coriştilor sau evoluţia

[17] În unele părţi ale Greciei caracterul sacru al grotelor s-a păstrat pînă în zilele noastre. „Numeroase caverne sînt dedicate sfinţilor şi peste o sută de capele sînt instalate în grote" (cf. M. Eliade).

[18] „Boxerii" erau împărţiţi pe categorii: cei din „categoria grea", cu mănuşi căptuşite, lungi pînă-n coate, şi capul apărat de o cască; în timp ce cei din „categoria uşoară" n-aveau nici mănuşi şi nici cască; iar cînd luptau puteau să dea lovituri şi de picior.

dansatorilor; și în primul rînd cele două instrumente, tipic cretane, preluate apoi de la ei de greci: flautul dublu și lira[19].

Dar creația artistică cea mai originală a culturii cretane a fost teatrul. Lîngă palatul regal din Phaistos exista (poate chiar către anul 2000 î.e.n.) un teatru de curte, cu 10 trepte-bănci de piatră și lungi de 25 m fiecare, — un teatru cu o capacitate de 500 de locuri. Pe suprafața din fața scenei, pavată cu lespezi de piatră, se desfășurau procesiunile ce precedau spectacolele muzicale și coregrafice. În afară de acest teatru — cel mai vechi teatru cunoscut din lume — un alt teatru de curte se afla alături de palatul din Cnossos. Și acesta avea băncile de piatră, dar într-un alt mod dispuse, și tot cu o capacitate de 500 de locuri. Nici grandioasa civilizație egipteană n-a cunoscut asemenea construcții; grecii înșiși vor avea teatre de piatră abia cu 12 sau 14 secole mai tîrziu.

LOCUINȚELE

Cretanii s-au remarcat și ca buni constructori. Insula era numită de Homer „țara cu o sută de orașe" (dintre care, cum am spus, au fost descoperite pînă acum 93). În realitate orașele cretane erau niște centre mai populate, fără un stil omogen și construite fără nici un plan urbanistic. Dar erau centre bine întreținute, curate, cu străzi înguste însă pavate, avînd în mijloc un trotuar îngust. Străzile aveau șanțuri de scurgere acoperite, uneori chiar o canalizare subterană prin țevi de teracotă îmbucate. În orașul Gurnia erau și străzi asfaltate. Apa era adusă prin conducte și depozitată în cisterne. — Pînă către mijlocul mileniului I î.e.n. orașele cretane au fost poate unicele orașe cunoscute din Europa.

Casele — de piatră, de cărămidă uscată la soare sau arsă — aveau pereții exteriori și interni întăriți cu bîrne de lemn (așezate fie transversal, fie în lungime, fie în înălțime) — fapt care totodată asigura edificiului și o maximă elasticitate. Pereții erau tencuiți cu un fel de gips argilos sau cu stuc pictat. Acoperișul era plat. Încăperile n-aveau ferestre spre stradă, lumina o primeau din curtea interioară — care era pavată cu lespezi de piatră. Lemnăria ușilor și ferestrelor era vizibilă, iar capetele grinzilor de susținere a tavanului și acoperișului apăreau în afara zidului. Casele (sîntem deci în mileniul al II-lea î.e.n.!) aveau unul sau două etaje, iar palatele, chiar trei. Casele și palatele aveau scări interioare, terase și verande. Unele case — în special în primele timpuri — erau locuite de mai multe familii, putînd avea 22, 26 și chiar pînă la 50 de încăperi. Aveau și bucătării și cămări de alimente. Nu lipseau nici baia, nici closetul.

Pentru susținerea acoperișului, unele case mai înalte, mai ales palatele, foloseau și stîlpi de piatră — dar mai cu seamă coloane de lemn de chiparos pictat în culori vii. Coloanele aveau formă tronconică alungită, cu partea mai groasă sus, susținînd pe o pernă plafonul; partea inferioară, mai

[19] Primul tub al flautului era pentru sunetele acute, celălalt pentru cele joase — în total 14 sunete. — Din lira cretană cu trei sau patru corzi a derivat lira clasică a grecilor cu 7 corzi.

subţire, se sprijinea pe un postament de piatră, pe o plintă policromă. — Constructorii cretani nu întrebuinţau mortarul. Încăperea principală (şi adeseori unica) a casei — cunoscutul *megarón* cretan, preluat apoi de greci — era o sală dreptunghiulară pardosită, deschisă pe una din laturile ei mici spre pridvorul cu două coloane de lemn. După opinia aproape generală a cercetătorilor planul acestui *megarón* — creaţie cretană — ar sta la originea templului clasic grec.

Casele n-aveau o vatră stabilă, bucătăria fiind afară, iar clima caldă a insulei făcînd de prisos încălzitul casei. Elementul cel mai original al arhitecturii cretane sînt curţile interioare mici, care serveau numai ca surse de iluminat a interiorului. Cretanii sînt cei dintîi care au folosit lumina ca pe un element arhitectonic. — Caracteristica generală însă cea mai frapantă — spre deosebire, de pildă, de greci — este prea puţina atenţie, dacă nu chiar o indiferenţă totală acordată proporţiilor şi simetriei. Intrarea nu era plasată central, ci într-un colţ al clădirii; faţadele n-aveau un plan rectilinear; iar nişele, logiile şi balcoanele erau dispuse cu o absolută libertate. Arhitectura cretană nu se remarcă nici printr-o concepţie grandioasă de ansamblu, nici printr-o armonioasă distribuţie a volumelor, nici printr-o decoraţie exterioară, ci doar prin preocuparea de a răspunde exclusiv unor necesităţi practice. Dar lipsa de ordine în care sînt alăturate clădirile sau în care sînt plasate încăperile este doar aparentă. Aglomeraţia de edificii (în loc de un singur corp) care constituie un palat cretan nu este deloc lipsită de un oarecare plan. Se urmărea însă obţinerea nu a unităţii armonioase a ansamblului, ci — la maximum posibil — a condiţiilor de funcţionalitate şi de confort: o iluminaţie suficientă, o ventilaţie bună, o instalaţie hidraulică impecabilă, o împărţire cît mai practică a încăperilor, şi o organizare perfectă a comunicării între ele, prin coridoare, vestibule şi scări interioare. În plus, suprapunerea elegantă a teraselor, deschiderea spre peisaje pitoreşti, succesiunea coloanelor colorate, sau somptuoasa decoraţie interioară, completau valenţele artistice ale acestei arhitecturi.

PALATELE

Aceste caracteristici arhitectonice sînt ilustrate de palatele cretane — în acelaşi timp rezidenţe princiare, antrepozite, sanctuare, centre administrative şi meşteşugăreşti. Cel mai impunător era faimosul palat din Cnossos, în jurul căruia se întindea un mare oraş, un edificiu care egala cele mai măreţe palate din Mesopotamia sau Egipt şi, sub unele aspecte (de confort, mai ales), chiar le întrecea.

Palatul se ridica pe panta unei coline. Aripa în care era apartamentul regal avea patru etaje. Una din intrările principale — rezervată suveranului şi oaspeţilor — apărea la capătul unui drum în trepte, lat de 5 m şi lung de 80 m, umbrit de un portic. Drumul trecea pe un pod construit pe 9 arcuri impunătoare (cel mai mare avea deschiderea de 8 m). La jumătatea drumului era un pavilion de primire pentru oaspeţi, cu mai multe încăperi, cu rezervoare mari de apă, cu bazine şi băi, cu căzi de teracotă şi cu instalaţii de încălzire a apei. Alături de pavilion, un mic rezervor de apă, săpat în stîncă. Totul

era prevăzut cu un confort necunoscut în nici o altă țară a epocii; un confort care va reapare numai mult mai tîrziu, în vilele romane.

Prin poarta principală (largă de 12 m) se intra într-un vestibul, pavimentat cu plăci de șist verde. Aici era plasat și celebrul basorelief de stuc pictat, reprezentînd — în dimensiuni mai mari decît naturale — pe cei trei gimnaști acrobați în jocul cu taurul. Un coridor (lung de 35 m și larg de 3,50 m) ai cărui pereți erau decorați cu marea frescă a cortegiului purtătorilor de ofrande — redați în mărime naturală — ducea la o scară ce urca la primul etaj, între doi pereți de asemenea decorați cu fresce. La etaj se aflau sălile consiliului. De aici, o altă scară cobora în curtea dreptunghiulară (de aproximativ 60 m pe 30 m), înconjurată de mai multe clădiri cu diferite destinații, care se crede că aveau două sau trei etaje. Printre acestea erau și 18 magazii, în care se păstrau, în chiupuri înalte de aproape 2 m, proviziile de grîu, vin, untdelemn ș.a. O anticameră spațioasă dădea în sala de recepție, cu un tron de piatră și bănci tot de piatră de-a lungul pereților. Apoi, zona sacră, destinată fie băilor rituale, fie întreținerii șerpilor sacri. Una din camerele rezervate cultului adăpostea securea dublă — *labrys*. Dintr-un colț al curții o scară urca la cel puțin două etaje și cobora la două etaje aflate sub nivelul curții. Printre alte săli fastuoase era și „Sala Coloanelor", sau sala tronului (de 8 pe 6 m), precum și apartamentele personale ale regelui. Totul era bogat ornamentat cu fresce sau cu stucuri pictate. Palatul era dotat și cu instalații sanitare nemaiîntîlnite în lumea antică; țevi de teracotă incastrate în perete, closet cu apă și scaun de lemn, un sistem de scurgere a apei de ploaie prin conducte subterane zidite, largi de 38 și înalte de 78 cm — un sistem de drenare care va reapare abia peste mai bine de un mileniu și jumătate. — Într-o altă aripă a palatului se aflau depozitul arhivelor, localul scribilor, atelierele meșteșugarilor și magazii de provizii. Complexul de clădiri era luminat prin numeroasele curți interioare — numite „puțuri de lumină" — și legate între ele de tot atît de numeroase culoare și scări de serviciu. În afara palatului — care se pare că a servit ca model pentru palatele din Phaistos, Malia și Zakros — se întindeau spațioasele esplanade pavate cu lespezi de piatră. În apropiere — teatrul cu bănci de piatră; un palat de dimensiuni mai mici; precum și o vilă a suveranului[20]. În fine, o misterioasă și uriașă încăpere subterană, săpată în stîncă, acoperită cu o falsă boltă, avînd diametrul de 8,50 m și înălțimea de 16 m. Datînd din prima fază de construcție a palatului (cca 2000-1900 î.e.n.), încăperea era probabil destinată cultului șerpilor sacri.

Privind planul palatului din Cnossos în ansamblul său s-ar putea nota aceeași lipsă totală de omogenitate arhitectonică. Clădirile erau grupate în mod fantezist; nu cu totul întîmplător, dar neținînd seamă decît de cerințe practice. Faptul însă că gruparea clădirilor s-a făcut în jurul unei curți centrale rectangulare conferă ansamblului o evidentă monumentalitate. Pe de altă parte, aparenta dezordine a planului, lipsa de omogenitate și simetrie — care dau totuși o agreabilă impresie de libertate, de fantezie, de teatral și de pitoresc — sînt compensate de respectarea celorlalte condiții de ordin practic: funcționalitate, confort, modernitate.

[20] Cu o sală mare cu două rînduri de coloane, considerată de Lévêque „aproape prototipul bazilicelor grecești și romane".

ARTELE PLASTICE

S-a subliniat că spre deosebire de sumerieni, de asiro-babilonieni, de egipteni sau de perşi, a căror artă monumentală urmărea să glorifice şi să eternizeze memoria suveranilor, arta cretană nu era o „artă regală" şi nici nu tindea spre monumentalitate (cf. G. Glotz).

Arta se extindea şi devenea accesibilă la toate nivelele sociale, se adresa în principiu tuturor, simţul artistic părea a fi înnăscut aici în Creta. Artistul cretan crea cu o uimitoare libertate, fără a fi constrîns de canoane sau de tradiţie; cu o rară spontaneitate şi prospeţime a observaţiei, cu un simţ viu al naturii, cu o deschidere firească spre aspectele vieţii cotidiene; cu o uimitoare capacitate de a reda mişcarea, cu o siguranţă deplină a desenului şi cu un rafinat simţ al culorii.

Influenţele Asiei Mici lipsesc aproape total în Creta. În schimb influenţele egiptene se resimt în ceramică, în folosirea sigiliilor, a unor motive religioase; sau în convenţia de a reprezenta oamenii şi animalele de obicei din profil; sau de a-i picta pe bărbaţi cu pielea roşcată şi pe femei cu pielea albă. Dar în timp ce „artiştii egipteni căutau expresia autentică a vieţii în forme stabile, imuabile, predilecţia artiştilor cretani mergea, dimpotrivă, către tot ce e nestatornic, trecător şi schimbător în viaţă. Aceasta explică de ce preferau reflexele de lumină formelor precis conturate, liniile curbe, sinuoase, celor drepte, exacte, — şi de ce se simţeau mult mai înclinaţi spre podoabe rafinate, spre eleganţă, decît spre redarea impresiei de fermitate" (Alpatov).

S-au relevat originalitatea şi particularităţile arhitecturii cretanilor. Aici, impresia de mişcare pe care o crea compoziţia arhitectonică rezulta din importanţa dată coloanelor, distanţate şi decorate cu linii frînte. Folosirea coloanelor se justifica mai mult prin rolul lor în organizarea spaţiului, decît prin funcţionalitatea lor, de a susţine tavanul sau acoperişul.

Sculptura monumentală lipseşte aproape total. Suveranii cretani nu sînt imortalizaţi prin statui; nici în sculptură nici în pictură n-a rămas o singură imagine certă a unui rege. Nici zeii nu erau glorificaţi prin reprezentări sculpturale sau picturale. Nici chiar statuetele, aduse ca ofrandă sau depuse alături de corpul defunctului, nu reprezentau — probabil că niciodată — imagini de zei, ci de preoţi, de sacerdotese, sau de bărbaţi rugîndu-se.

Vocaţia sculptorului cretan a fost opera de mici dimensiuni. Opera lucrată, nu în piatră, nici în marmură (piatra, în Creta, nu era rezistentă, iar marmura lipsea), ci în fildeş, în bronz, în steatită, în argilă, în faianţă. Dar la aceste dimensiuni reduse cretanii au creat adevărate capodopere: statueta Zeiţei Şerpilor, din Cnossos, în majolică pictată; sau cea a aceleiaşi zeiţe, lucrată în fildeş (aflată azi în muzeul din Boston), înaltă de 34 cm. Statuetele în bronz reprezintă în general figuri de bărbaţi în atitudini de rugăciune. Culmea sculpturii cretane însă a fost atinsă în domeniul basoreliefului: capra sălbatică alăptîndu-şi iedul, — în majolică colorată; vasul de steatită din Haghia Triada, reprezentînd scene de luptă între pugilişti; sau, mai ales, reliefurile de pe cele două ceşti de aur din Vaphiós[21], figurînd într-una din scene tauri domesticiţi, iar într-alta capturarea unor tauri sălbatici.

[21] După unii autori, opere de artă miceniană; în orice caz, opere de inspiraţie cretană.

Originale contribuţii au adus cretanii şi în alte domenii artistice. În gliptică: imaginile gravate în pietrele dure ale sigiliilor (de agată, cornalină, ametist, ş.a.), de un excepţional interes atît artistic cît şi documentar. Peisajele gravate, animalele, figurile umane surprinse în cele mai diverse momente, scenele de vînătoare, de jocuri, de viaţă cotidiană — totul reconstituie un variat, complet, extrem de dinamic cadru de viaţă cretană, într-o execuţie tehnică perfectă[22]. În giuvaergerie şi în tehnica incrustaţiei cretanii erau experţi în lucratul aurului şi argintului (mai rar era aurul, şi deci mai preţuit). Obiecte de rafinată artă sînt cupele de aur şi argint, capetele de animale în argint ale cupelor rituale, statuetele, armele cu incrustaţii de pietre şi metale preţioase. Originalitatea giuvaergeriei cretane consta şi în combinarea în aceeaşi piesă a fildeşului, metalelor diferite şi pietrelor semipreţioase.

În domeniul ceramicii — din toate timpurile şi din toate ţările — produsele cretane sînt dintre cele mai artistice. Roata olarului cu turaţie lentă era folosită aici încă de la sfîrşitul mileniului al III-lea; dar vase cu totul remarcabile, lucrate cu mîna, au apărut în Creta cu aproape o mie de ani înainte. La data cînd metalurgiştii cretani turnau bronzul, topit la 1 200°, în cuptoarele ceramiştilor s-au obţinut frumoase smalţuri groase, cu efecte de coloraţie şi vitrificare. Forme îndrăzneţe — cupe cu picior înalt, vase cu gîtul lung, sau în formă de femeie, sau de pasăre — au fost inspirate ceramiştilor de opere asemănătoare ale turnătorilor în bronz. Adeseori vasele lor au pereţii de abia un milimetru grosime.

Ca ornament, apare foarte frecvent motivul spiralei în nenumărate variante şi combinaţii. Motivele naturiste, uneori stilizate, sînt tratate într-un sens nou: polipul care ornamentează întreaga suprafaţă exterioară a celebrei „cană din Gurnia" urmează şi valorifică forma vasului; totodată sugerează un spaţiu imaginar şi, cu liniile ritmic ondulate ale tentaculelor, creează fantastica impresie că polipul a pus stăpînire pe recipient.

Dar cea mai valoroasă şi originală contribuţie artistică cretană a fost în cîmpul picturii.

Artiştii cretani erau dotaţi cu un excepţional simţ al liniei şi al culorii. (Culorile fundamentale folosite erau: roşul, galbenul, negrul şi albastrul). Spre deosebire de desenul sever al egiptenilor, condus în linii cît mai drepte, tinzînd spre imobilitate şi respectînd canoanele stabilite, desenul artistului cretan, degajat parcă de orice norme stilistice impuse dinafară, preferă linia condusă liber, linia curbă, ondulată, sinuoasă, care accentuează mai bine senzaţia de mişcare, de viaţă. Aceeaşi vivacitate se regăseşte şi în coloritul strălucitor şi vesel al frescelor[23]. Plante, animale (în special taurul), păsări, peşti, figuri umane izolate, scene de curte, de vînătoare, serbări şi jocuri, — totul este redat cu fineţe şi graţie, cu un uimitor dinamism şi un pasionat interes pentru natură[24].

[22] În schimb, scene de război niciodată. Popor de navigatori şi de artişti, de negustori şi (eventual) de piraţi, cretanii nu erau un popor războinic.

[23] Tehnica frescei a apărut în Creta înainte de 1600 î.e.n.

[24] Imaginile sînt dispuse totdeauna într-un plan unic, fără nici o încercare de a crea perspectiva. Iar peisajul este tratat într-un mod straniu: ca şi cum ar fi văzut de sus, de la o mare înălţime.

Figura umană este arătată de obicei din profil, dar cu umerii şi ochii văzuţi din faţă. Celebre sînt înainte de toate frescele din Cnossos[25]. Apoi, scenele ceremoniale sau cu animale din Haghia Triada, şi altele. În toate acestea atenţia artistului este concentrată asupra naturaleţei mişcării, graţiei şi supleţei personajelor umane. Din ceea ce s-a păstrat la Cnossos ne putem face o idee de măreţia care se degaja din ansamblul frescelor ce acopereau unul din coridoarele palatului, un ansamblu ce reprezenta o procesiune cu nu mai puţin de 536 de figuri, în mărime naturală ![26]

APORTUL CRETAN ÎN CULTURĂ ŞI CIVILIZAŢIE

Către anul 1150 î.e.n. — adică la aproximativ două secole după apariţia aheilor micenieni în insulă, unde încetul cu încetul şi-au impus autoritatea — ciclul civilizaţiei cretane poate fi considerat încheiat. Aceasta după ce „la mijlocul mileniului al II-lea cultura cretană oferise exemplul celui dintîi clasicism pe care l-a cunoscut Europa“ (Faure).

Dar civilizaţia şi cultura cretană s-au perpetuat prin elementele pe care le-au transmis chiar de la început micenienilor (cca 1400 î.e.n.) şi în general Greciei continentale. Grecii antici au recunoscut totdeauna cît de mult datorează şi ceea ce anume datorează cretanilor. Astfel — cultura măslinului a fost adusă în Peloponez de cretani. Sistemul lor de măsuri şi greutăţi a fost preluat şi prin părţile Asiei Mici, stimulînd în felul acesta considerabil schimburile comerciale. „În toată această organizare a comerţului occidental cretanii au indicat drumul expansiunii maritime ulterioare aheenilor, fenicienilor şi grecilor“ (E. Faure). Au ştiut să facă din marină o instituţie utilă şi paşnică, în locul unui instrument de jaf şi de piraterie.

Din Creta centrul est-mediteranean al metalurgiei s-a deplasat în insula Cipru. Cretanii au aclimatizat în Palestina măslinul şi viţa de vie[27]. Planul *megarón*-ului cretan a fost preluat de micenieni şi, mai tîrziu, de constructorii templelor. (Primul templu a fost construit de greci în secolul al VIII-lea î.e.n. la Dreros, în Creta). Palatul din Cnossos a servit de model palatului lui Alcinous, descris de Homer în *Odiseea*. Moda femeilor cretane a fost repede imitată la curţile miceniene. Un mare număr de cuvinte cretane au trecut în limba greacă, — printre care denumirile de instrumente şi de genuri muzicale. Cuvîntul *basileus* a fost luat de greci de la cretani, — deşi pentru a indica funcţia regală exista un alt termen, indo-european. Pasiunea grecilor pentru muzică şi dans, pentru concursurile respective sau pentru întrecerile gimnastice le-a fost fără îndoială transmisă de cretani. Zeităţile cretane, Dictinna şi Brito-

[25] Amintita scenă a jocului cu taurul. Apoi *Purtătorul cupei*, *Prinţul cu cunună* (prima, avînd înălţimea de 1,75 m, a doua — 2,10 m), sau portretele cunoscute sub numele de *Dansatoarea* şi graţioasa *Pariziană*.

[26] Picturile cretane sînt realizate cu tehnica adevăratei fresce; dar uneori pictorul mai adaugă anumite detalii cu alte culori şi după ce stratul de tencuială s-a uscat. — O altă tehnică, o tehnică ciudată întrebuinţată de cretani în pictura murală era întrucîtva asemănătoare intarsiei: în anumite porţiuni ale zidului suprafaţa era scobită şi apoi umplută cu o tencuială mai fină, colorată. Pentru frescele din sec. XVII î.e.n. culoarea lor preferată era roşul pompeian.

[27] Evreii îi numeau pe filisteni *khretim* — „cretani“.

martis, s-au menţinut — înainte de perioada dominaţiei dorienilor — în Peloponez, în Cipru şi în Asia Mică. Numeroase mituri şi divinităţi greceşti nu pot fi separate de tradiţiile cretane. Doi din cei trei judecători ai Infernului din mitologia greacă poartă nume cretane — Minos şi Radamanthys. Cultele secrete, „misteriile" greceşti proveneau nu numai din Tracia sau din Asia Mică, ci şi din ritualurile şi practicile iniţiatice ale cretanilor. Multe din grotele sacre cretane vor rămîne în legendele grecilor. Peste Cîmpiile Elizee ale grecilor domnea o zeiţă cretană — Persefona. În Grecia au supravieţuit multe nume ale divinităţilor şi eroinelor cretane: în afară de Dictinna (Britomartis), — Plitia, Velkhanos, Arianna, Europa.

S-a remarcat adesea că, fără contribuţia Cretei, nu s-ar putea explica nici bogăţia mitologiei grecilor, nici rapiditatea cu care s-a format şi a evoluat concepţia lor religioasă antropomorfică. În multe alte domenii mai pot fi depistate influenţele cretane. Astfel, materia epică a *Iliadei* — a cărei acţiune este plasată într-un cadru de civilizaţie a bronzului, dominantă în perioada cretană, — îşi are rădăcini şi în Creta, unde cîntăreţii, poeţii, rapsozii, nu puteau lipsi. „Şi nu este oare probabil ca povestirile navigatorilor cretani să fi sporit fondul de legende maritime din care s-a inspirat *Odiseea*?" (Fougères). — Muzica, arta cea mai mult preţuită în toate momentele vieţii cretanilor şi la toate nivelele sociale, a lăsat urme adînci în cultura grecilor, care au preluat de la cretani diferite instrumente muzicale, şi în primul rînd lira. Grecii, apoi recunoşteau că marile concursuri muzicale, precum şi o serie de specii poetico-muzicale, au fost inventate de cretani.

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA GREACĂ

Grecia preistorică. • Epoca miceniană. • Organizarea economică, administrativă, socială și militară. • Arta miceniană. • Religia. • Invazia dorienilor. „Epoca obscură". Apariția „polis"-ului. • Poemele homerice. Hesiod. • Epoca arhaică. Colonizările. • Regimul politic, social și juridic. Tiraniile. • Polis: orașul-stat. • Literatura. Teatrul. Nașterea tragediei. • Credințele religioase. Zeii. Misteriile. • Jocurile Olimpice. • Arta. Arhitectura. Templul. • Sculptura. • Gîndirea științifică și filosofică. Școala ioniană. • Pitagora și pitagorismul (în știință, religie și filosofie).

Epoca clasică. Războaiele medice. • Constituția ateniană. Organizarea politică, socială și administrativă. • Justiția. • Constituția spartană. • Metecii și sclavii. • Economia. Agricultura. Meșteșugurile. Comerțul. • Cadrul urbanistic. Atena. Locuințele. • Alimentația. Ospețele. • Îmbrăcămintea. Igiena. Podoabele. • Educația. Învățămîntul. • Palestre. Gimnazii. Sporturi. • Căsătoria. Situația femeii. • Practici funerare. Conceptul de „pîngărire". • Viața religioasă. Forme de cult. Religia de stat. • Sensurile artei clasice grecești. • Templele. Partenonul. • Sculptura. • Policlet. Myron. Fidias. • Praxitele. Scopas. Lysip. • Pictura. Ceramica •. Gîndirea științifică și filosofică. Heraclit. Parmenide. Zenon din Elea. • Empedocle. Anaxagora. Democrit. • Matematica. Astronomia. Fizica. • Medicina. Școlile medicale. Hipocrat. • Istoriografia. Herodot. Tucidide. • Filosofia. Sofiștii. • Socrate. • Platon. • Aristotel. • Muzica. • Poezia. Simonide. Bachilide. Pindar. • Tragedia. Reprezentațiile teatrale. • Eschil. Sofocle. Euripide. • Comedia. Aristofan.

Epoca elenistică. • Organizarea politică, socială și economică. Viața culturală. Activitatea intelectuală. • Progresele tehnicii. • Științele. Geografia. • Astronomia. Matematica. Fizica. • Științele naturii. Medicina. • Mișcarea filosofică. Cinicii. Stoicismul. • Epicur. Scepticismul. •Arhitectura. • Sculptura. Pictura. Arta miniaturală. • Poezia. Theocrit. Callimachos. • „Romanul grec". Comedia. • Modernitatea culturii elenistice.

GRECIA PREISTORICĂ

Teritoriul Greciei actuale a fost locuit încă de la sfîrșitul paleoliticului inferior. În urmă cu aproximativ 80 000 de ani au migrat aici primii neanderthalieni, probabil din Asia Mică, regiune de care pe atunci Grecia era legată printr-o punte terestră, mai tîrziu scufundată, din care au rămas la suprafață insulele Mării Egee. Din aceeași zonă răsăriteană a venit — în mileniul al V-lea î.e.n. — și al doilea val migrator, cel al creatorilor civilizației neolitice. Această populație agricolă și pastorală nu cunoștea încă plugul, dar avea deja așezări fortificate (ca la Dimini, în Tesalia); iar idolii săi o reprezentau — repetînd-o în formele steatopige, tipice neoliticului — pe zeița Pămîntului-Mamă, simbolul fecundității și fertilității.

În a doua jumătate a mileniului al III-lea un nou val migrator, din regiunea Anatoliei, introduce în Grecia civilizația bronzului. Apare aici, tot acum (probabil aduse din Creta) măslinul și vița de vie, ceramica lustruită și prelucrarea metalelor; apar orașe și palate fortificate (Lerna, Egina) — ceea ce presupune existența unei bune organizări. Idolii feminini steatopigi din epoca anterioară se mențin, zeița-Mamă e reprezentată uneori cu un copil în brațe, iar ofrandele găsite în morminte atestă credința în supraviețuirea defunctului[1].

În jurul anului 2000 însă această civilizație pre-elenică se prăbușește sub loviturile unor noi invadatori: grecii de mai tîrziu.

Cadrul geografic în care va apare și va evolua noua civilizație și cultură, cea a grecilor, cuprinde nu numai Grecia continentală, ci și coasta apuseană a Asiei Mici, insulele Mării Egee, iar mai tîrziu coloniile din sudul Italiei și Sicilia[2].

Grecia continentală este o regiune săracă; este foarte departe de a avea resursele economice pe care le ofereau văile Nilului, Tigrului și Eufratului, Indusului sau Fluviului Galben. Munții ocupă 80% din suprafața țării[3]. Pe mica suprafață cultivabilă agricultura se practica în condiții cu totul defavorabile, din cauza solului ingrat, a climei excesive, a secetei și vînturilor devastatoare. Contrastele sînt mari de la o regiune la alta. Foarte puține zăcăminte minerale: fier, cupru, plumb argentifer. În schimb, o argilă fină, excelentă și din abundență. De-a lungul coastelor marea pătrunde adînc în nenumărate golfuri. Relieful accidentat și lipsa căilor de comunicație au determinat fracționarea politică, proprie istoriei Greciei antice, și totodată i-au împins pe greci spre singurele căi de comunicație mai accesibile lor: pe mare. Numeroasele insule care înconjoară Elada au fost tot atîtea escale pentru navigatori

[1] O formă interesantă de credință religioasă este reprezentată de cultul domestic al șarpelui ca paznic al casei, căruia i se aduceau ofrande de lapte și miere, și care personifica spiritele casei, ale morților din familie. Dealtminteri, în istoria religiilor șarpele este, dintre toate animalele, cel care a avut rolul cel mai important, în ipostaze variate.

[2] Începînd din jurul anului 700 î.e.n. grecii își ziceau „eleni"; denumirea de „greci" le-au dat-o romanii. Iar denumirea de „Elada" nu se referea la un teritoriu anumit, — căci grecii n-au fost niciodată uniți nici teritorial nici politic — ci indica civilizația și cultura întregii comunități grecești din teritoriile menționate mai sus.

[3] În nordul Tesaliei masivul Olimp atinge o înălțime de aproape 3 000 m.

şi pentru cei plecaţi să întemeieze colonii în ţinuturi îndepărtate, siliţi de sărăcie şi împinşi de noii veniţi în valuri succesive.

Aceşti noi veniţi — care au apărut în Grecia poate chiar în jurul anului 2000 (cf. M. I. Finley) — aparţineau acelui conglomerat de populaţii cunoscute sub numele de indo-europeni. Aceştia au pornit (din zona stepelor Rusiei meridionale, sau poate mai din răsărit) sub forma unei serii de migraţii, în direcţii apusene diferite şi cunoscînd ulterior fiecare o evoluţie culturală proprie. Primii migratori indo-europeni care au coborît în Grecia de azi (traversînd Balcanii — ?) şi care vorbeau o limbă proto-greacă au fost, se pare, ionienii. Populaţiile pre-elenice băştinaşe — cărora grecii le-au dat numele de pelasgi — au fost supuse. Ionienii au introdus în Grecia calul şi roata olarului (demult cunoscută în Creta şi Asia Mică). Au intrat în contact cu cretanii, fără însă ca marea să-i atragă deocamdată. Populaţie războinică, organizată într-o societate de tip militar, ionienii posedau pămîntul în comun, repartizat spre a fi lucrat în loturi egale capilor de familie. Cu ionienii apar adevărate cetăţi fortificate şi sanctuare. Ionienii au ocupat întreaga Grecie, inclusiv Peloponezul; după care, sub presiunea altor invadatori — aheii — s-au transferat şi pe insulele din bazinul egeean şi pe coasta occidentală a Asiei Minore, unde vor juca un rol economic şi cultural deosebit de important de-a lungul întregii istorii a civilizaţiei greceşti.

După invazia aheilor (către 1600 î.e.n.) a urmat cea a triburilor eolilor; iar către anul 1200 î.e.n., invazia dorienilor, care s-au stabilit în Tesalia şi mai ales în Peloponez, alungîndu-i pe ionieni.

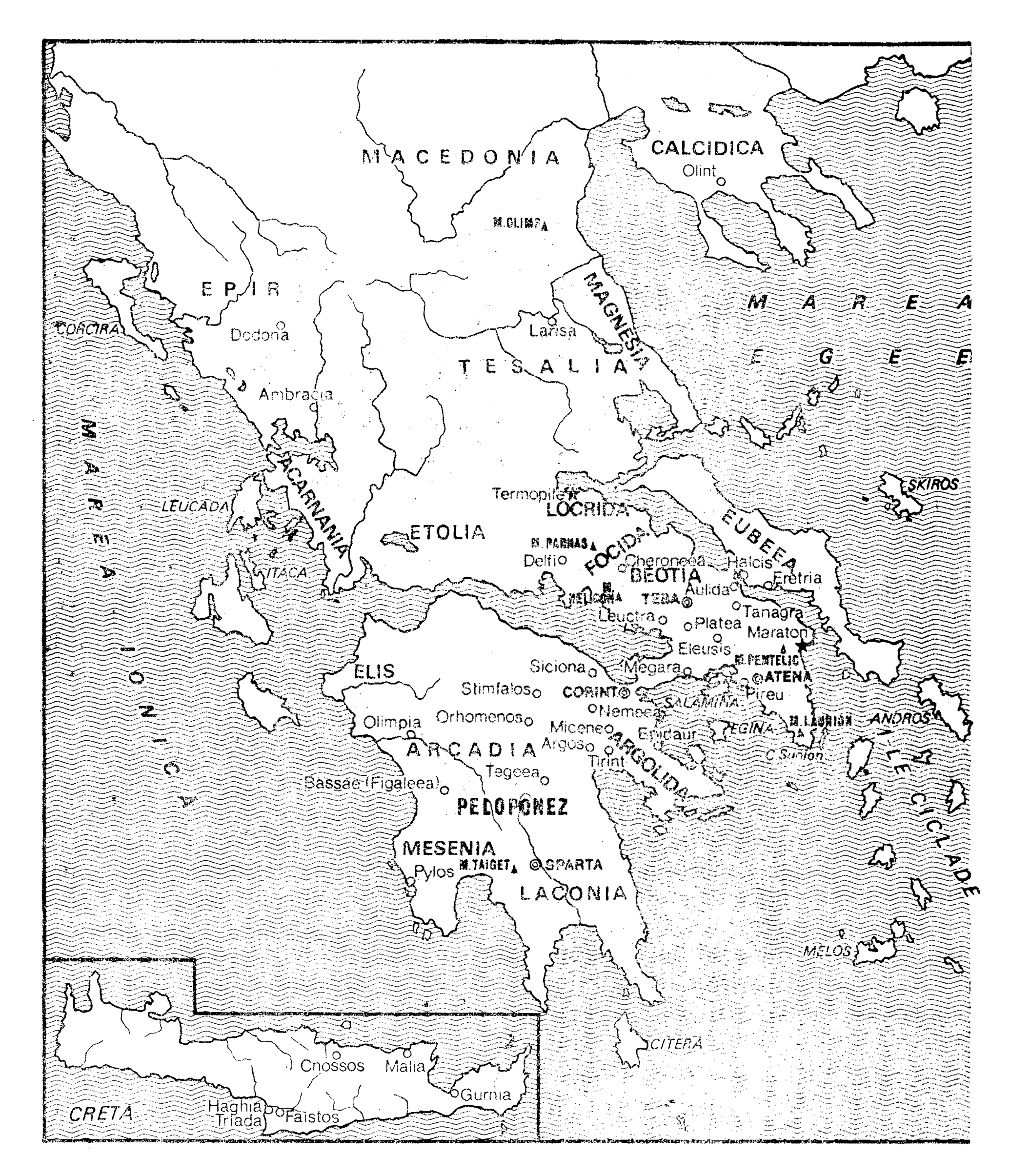
EPOCA MICENIANĂ

Aheii au fost iniţiatorii procesului civilizatoric pe pămîntul Greciei, proces care va culmina în perioada clasică a istoriei greceşti. Prima epocă importantă a civilizaţiei greceşti a fost opera aheilor — nume pe care Homer îl dă tuturor grecilor — civilizaţia miceniană.

Termenul „civilizaţie miceniană" este pur convenţional, în sensul că nu presupune existenţa unei unităţi nici teritoriale, nici politice. Dintre numeroasele mici state ahee, cel a cărui capitală a fost oraşul Micene era desigur cel mai puternic (urmat de alte oraşe, ca Argos, Tirint, Pylos, Atena, Teba). Aheii sînt atestaţi în Grecia încă de prin anul 1600 î.e.n. În curînd ei ocupă Grecia Centrală, nordul Peloponezului cu insulele din zona centrală şi sudică a Mării Egee. Înainte de 1400 î.e.n. cuceresc Creta şi o jefuiesc de comori, pe care le transportă la Micene. Cu aproape trei secole înainte se infiltraseră în Creta[4]. De acum datează şi scrierea denumită „Liniarul B", dezvoltată în scrierea cretană, dar care transcrie texte în limba proto-greacă. După care, începînd din sec. XV î.e.n. „viaţa administrativă şi economică de pe continent ia forme cretane" (Matz).

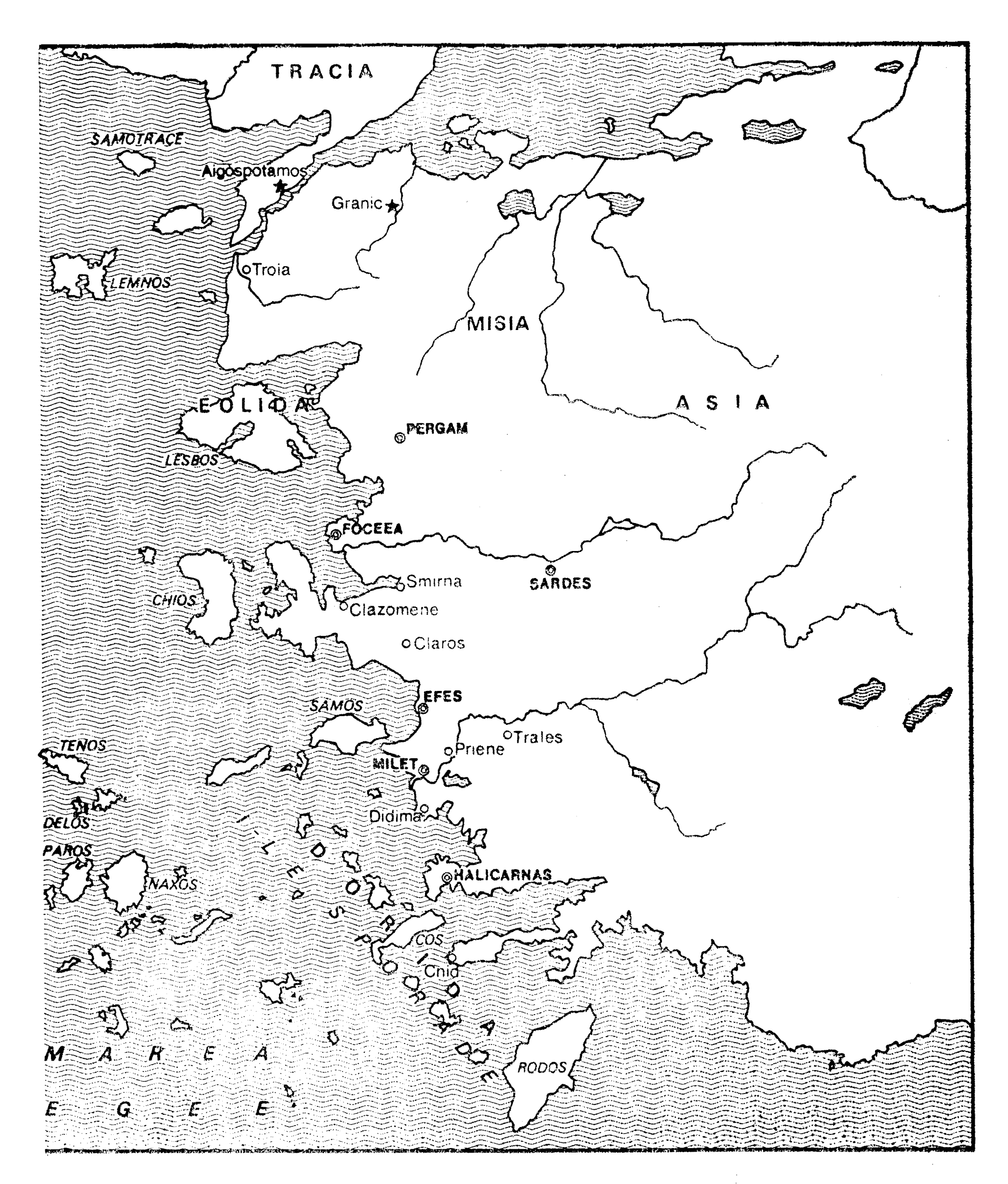
Ultima mare întreprindere războinică a aheilor a fost războiul contra Troiei, — război a cărui importanţă însă a fost mult exagerată de poemele homerice. Pe locul unei aşezări datînd din neolitic au fost construite succesiv înce-

[4] Unii arheologi pun în legătură distrugerea palatelor cretane cu o catastrofă seismică (aprox. 1750 î.e.n.) sau o invazie a aheilor. Între 1750-1570 î.e.n. se construiesc în Creta noi palate, distruse către anul 1400 î.e.n. (cf. cronologia J. Delorme).

Centrele civilizaţiei şi culturii cretane şi greceşti

de vite. Numai cei foarte bogaţi creşteau cai. Vînătoarea era rar practicată; în genere, pentru a extermina mistreţii sau pentru a prinde cai sălbatici, spre a-i domestici. Cîinii, în număr mare, erau foarte preţuiţi. O mare importanţă era dată apiculturii. — Nu ştim exact care era regimul proprietăţii pămîntului. Regele poseda terenuri întinse. Demnitarii săi, de asemenea, — pămînturi primite de la rege pentru serviciile aduse. Alte terenuri erau proprietatea păturii sacerdotale. Restul pămînturilor — marea majoritate — aparţineau comunităţii poporului. Fiecare cap de familie poseda un lot. Acest

Centrele de civilizaţie şi cultură grecească din Orientul Apropiat

sistem de proprietate comunitară însă va suferi o modificare, sub forma concesiunii gratuite sau a vînzării.

Epoca miceniană cunoştea un mare număr de meşteşugari specializaţi — care erau numiţi *demiurgoi* (demiurgi — „cei care lucrează pentru popor"). Un loc deosebit de important îl ocupau făurarii[7], care erau totodată şi armu-

[7] Care lucrau singurul metal cunoscut aici — bronzul; în timp ce hittiţii cunoşteau de secole şi fierul.

rieri şi giuvaergii. Urmau dulgherii (în acelaşi timp şi zidari şi tîmplari), pielarii (care lucrau şi anumite părţi ale armurilor) şi — cei mai preţuiţi — olarii, care executau adevărate opere de artă. Pe lîngă profesiunile libere (medici, mesageri, scribi, ş.a.) mai sînt menţionate şi alte numeroase meşteşuguri (brutari, ţesători, meşteri de construcţii navale), uneori foarte specializate — ca de pildă al celor ce făceau arcuri.

Meşteşugarii lucrau fie pentru rege, fie pe cont propriu. În unele cazuri erau organizaţi în corporaţii meşteşugăreşti. Existau şi ateliere speciale care confecţionau veşmintele pentru rege sau pentru înalţii demnitari, exportîndu-şi totodată produsele şi în Egipt.

Cele trei activităţi prin care aheii îşi procurau bunuri suplimentare erau comerţul, pirateria (considerată o activitate onorabilă) şi războiul — care era tot o formă de piraterie, întrucît nu urmărea anexarea de teritorii, ci prada.

Expansiunea comercială a micenienilor a fost de mari proporţii. Drumurile comerciale erau în general cele deschise de cretani şi de fenicieni. La acea dată flota miceniană reprezenta singura putere navală din Mediterană. Încărcate pe corăbii mari, cu 30 de vîslaşi, produsele miceniene au ajuns pînă în Sicilia, Italia Meridională şi Centrală, în Sardinia, precum şi în anumite puncte din Spania şi din sudul Franţei. Mai intense erau relaţiile comerciale cu zona orientală, cu insulele (Delos, Rodos şi Lesbos), cu Miletul şi Troada, cu Egiptul, cu Siria, Fenicia şi Palestina. Navigatorii micenieni au trecut şi Bosforul, străbătînd Marea Neagră pînă la Odesa. Numeroase au fost reprezentanţele comerciale instalate pe coastele Mediteranei Orientale. Dar şi în zona occidentală se cunosc adevărate aşezări miceniene (de ex. în sudul Italiei, la Taranto), care au precedat aici cu cîteva secole colonizările greceşti din sec. al VIII-lea î.e.n. Spre deosebire de cretani, care îşi schimbau mărfurile numai în porturi, micenienii le duceau şi în interiorul ţării respective. Făcînd şi comerţ de tranzit micenienii au exportat nu numai săbii de bronz, vîrfuri de săgeţi de bronz şi multă ceramică — produse proprii, — ci şi marmură, fildeş sau ouă de struţ ! Printre articolele importate în schimb, locul principal îl ocupau ţesăturile şi caii.

Grecia epocii miceniene era împărţită în numeroase state (numai în Attica erau vreo 30), independente, dar probabil unite — din punct de vedere militar — într-o confederaţie. Oricum, căpetenia regatului cu capitala probabil la Micene, se pare că avea într-adevăr — cel puţin în relaţiile externe — un rol conducător. Oraşele-capitale ale acestor state nu erau fortificate; fortificate erau numai palatele regilor. Structura politică şi socială era, se pare, identică în toate statele.

Statele miceniene erau — după cîte ştim din tradiţii — monarhii aristocratice ereditare. Regele, căruia în timpul vieţii şi după moarte i se dădeau onoruri divine, purta numele de *wanax*. Ca şef religios al comunităţii, „o reprezenta în faţa zeilor, oferindu-le, în numele ei, sacrificiile rituale" (T. B. L. Webster). Ca judecător suprem, judeca diferendele dintre demnitari şi înalţi funcţionari. Regele era şi şeful suprem al armatei în timp de război, — prerogativă în care era secondat de un *lawagetas*, comandantul armatei, al doilea personaj ca importanţă în stat. Alături de rege era — ca organism politic caracteristic de democraţie militară — adunarea oştenilor (ca, mai tîrziu, la spartani sau la popoarele germanice). Foarte probabil că această adunare avea doar o funcţie consultativă; în orice caz (cf. Nilsson), este forma cea mai veche premergătoare adunării populare care în epoca clasică va avea rolul ştiut.

Regele își avea slujitorii săi, pe care îi numea „prieteni", cu care sta la masă, care își conduceau trupele lor și îl înconjurau pe rege în luptă pentru a-l apăra; lor le acorda regele proprietăți. În afara terenurilor sale de rezervă, destinate recompenselor, regele poseda personal alte mari proprietăți funciare, dăruite lui de comunitate; primea tribut (în produse agricole, vite și obiecte meșteșugărești) și prestații în muncă. Spre deosebire însă de monarhii orientali care dispuneau de supușii lor după plac, el nu avea asupra lor alte drepturi decît cele pe care le avea pe domeniul lui un mare proprietar.

După rege, organul principal de conducere era Sfatul Bătrînilor, care îl asista pe rege la sacrificiile oficiate de el, la ședințele de judecată (căci grecii n-au admis niciodată principiul judecătorului unic), iar în timp de război examina situația operațiunilor militare cu funcția de Consiliu de Război.

Printre demnitarii care dețineau diferite funcții civile, sacerdotale, militare sau administrative, era și *basileus*; termen care mai tîrziu va însemna „rege", dar care la ahei indica pe șeful unei comunități oarecare, relativ autonome[8], sau pe reprezentanții autorității civile în districtele provinciale. Regatul Pylos, de pildă, era împărțit în 16 asemenea unități administrative, controlate de un guvernator. Satele erau conduse de un sfat de bătrîni și de primar, organe care țineau evidența lucrărilor agricole, a prestațiilor și contribuțiilor obligatorii. Produsele solului erau controlate și taxate. Evidența administrativă a statelor ahee era ținută la zi în cele mai mici amănunte de un numeros aparat de scribi. La micenieni scrierea era rezervată exclusiv administrației: din cele peste o mie de tăblițe găsite numai la Pylos, scrise în „Liniarul B", nu există nici un alt fel de text decît de natură strict administrativă.

Pe scara cea mai de jos se găseau muncitorii zilieri (*teții*), care n-aveau un domiciliu propriu, trăiau de azi pe mîine ducînd o viață mizerabilă, — și sclavii. Sclavii aparțineau regelui, demnitarilor săi, sau unor simpli particulari bogați și aveau propriu-zis un regim de argați. Se pare că numărul sclavilor era relativ redus. Mai numeroși erau așa-numiții „sclavi ai zeilor" — țăranii care lucrau pe domeniile păturii sacerdotale. Majoritatea sclavilor proveneau din acțiuni de piraterie. Din război proveneau numai sclavele și copiii, întrucît bărbații prinși în război erau toți uciși.

ARTA MICENIANĂ

Viața unui stat aheu în întreaga sa complexitate era controlată și impulsionată din palatul regelui.

Spre deosebire de palatele cretane, cele miceniene erau mai mici, însă fortificate. Erau situate în poziții protejate natural și erau ordonat construite; nu în jurul unei curți centrale, ca cele cretane, ci în jurul unei încăperi mari, dreptunghiulare, cu o vatră în centru, numită *megarón*. Nu lipseau curțile interioare. Palatul era reședința regelui și a casei regale. În afară de aceasta, mai cuprindea camere pentru oaspeți, armurăria, arhivele (încăperea destinată cultului era *megarón*-ul), precum și cămări de provizii și atelierele meșteșugarilor. În afara zidurilor palatului se întindea orașul și, mai departe, zona agri-

[8] Funcția sa efectivă nu apare clar din documente.

colă. Zidul de apărare al palatului din Micene avea o circonferință de un kilometru. Cel al palatului din Tirint (precum și al celui din Micene) avea o grosime de 6 m, cu galerii, cazemate și drumuri de rondă. Toate aceste ziduri aveau turnuri de apărare tot la 12 m distanță. Un bastion al palatului fortificat din Micene avea o înălțime de 14 m. Intrarea în acest palat-cetate era prin faimoasa „Poartă a Leilor"[9]. Conducte subterane de teracotă aduceau apa de la un izvor din apropiere.

Orașele erau legate între ele printr-un sistem de drumuri foarte avansat pentru acel timp: drumuri pietruite, cu poduri de piatră, cu parapete, iar pe margini cu canale de scurgerea apei. Sistemul hidraulic era foarte ingenios conceput. La Micene, Tirint sau Atena apa era adusă de la distanță prin apeducte și depozitată în bazine mari de piatră aflate în interiorul cetății. De aici apa era condusă, prin tuburi de teracotă în cartierele orașului. Evacuarea apei se făcea prin canale subterane. Și sub acest aspect (dacă nu și în concepția arhitectonică a palatelor) influența cretană este evidentă.

Puterea și bogăția regilor ahei sînt dovedite și de grandioasele lor morminte. În cimitirul din apropierea „Porții Leilor" s-au descoperit așa-numitele „morminte-cutie", datînd din sec. XVI î.e.n. Dar tipul cel mai impunător de mormînt este mormîntul cu falsă cupolă (*tholos*). Dintre cele nouă asemenea morminte descoperite la Micene, cel mai monumental este așa-numitul „tezaur al lui Atreu". Un coridor larg de 6 m și lung de 36 m duce — printr-o poartă de bronz de 5 m deschisă într-o fațadă înaltă de peste 11 m — într-o cameră circulară, marea sală în care se aduceau ofrandele și în care se oficiau și celelalte acte de cult funerar. (Mormîntul propriu-zis era separat, săpat în stîncă). Dimensiunile acestei încăperi — diametrul de 14,50 m, înălțimea de 13,20 m — acoperite cu o falsă cupolă fac să fie considerată „cea mai frumoasă sală cu boltă fără susținere interioară pe care a edificat-o antichitatea înaintea Panteonului lui Hadrian" (Lévêque). Un alt monument similar, „Mormîntul Clitemnestrei", din apropierea Porții Leilor, era aproape tot atît de impunător.

Construcțiile miceniene impresionează și prin dimensiunile uriașe ale blocurilor folosite și fasonate, — adevărate construcții ciclopice. Într-adevăr, grecii epocilor următoare le socoteau opere ale unor giganți[10]. Marile realizări ale arhitecturii miceniene au fost palatul-cetate și mormîntul boltit.

Sculptura monumentală, la micenieni, e aproape total absentă. Micenienii se formaseră, artistic, la școala cretanilor, unde asemenea modele de sculptură lipseau. Singura excepție este basorelieful de deasupra arhitravei „Porții Leilor"; cele două leoaice avînd în mijloc o coloană par a imita modele hittite din Asia Mică (din sec. XII—XI î.e.n.). Impunător prin sobrietatea și impresia de forță pe care o creează, acest basorelief este cea mai veche sculptură monumentală greacă.

În schimb, asemenea cretanilor, micenienii au preferat sculptura miniaturală — în fildeș, teracotă, sau sculptura de geme. Sigiliile, în care influența cretană este evidentă, figurează scene de vînătoare, de război sau de viață coti-

[9] Arhitrava „Porții Leilor", lespedea monolitică de deasupra porții este lungă de 4,50 m și lată de 2,10 m, cîntărind 20 de tone.

[10] Un singur exemplu este edificator: lespedea de arhitravă a porții „Tezaurului lui Atreu" are o lungime de 6 m; dar cea din spatele ei, dinspre interior deci, este lungă de 8 m, lată de 5 m, înaltă de 1,20 m și cîntărește peste 100 de tone !

diană. Caracteristice sînt măştile de aur găsite în morminte, — un gen neîntîlnit în Creta. Splendidele spade miceniene încrustate cu metale preţioase, după modele cretane, vor fi mult timp produse în Grecia, fără să le mai regăsim şi în alte ţări. Ceramica produsă într-o cantitate imensă este însă lipsită de varietate, atît ca forme cît şi ca motive decorative. Însă opere de artă de o valoare excepţională sînt obiectele de genul acelei cupe de aur cu doi porumbei — probabil tocmai cea amintită de Homer în *Iliada* (XI, 616—618):

„Cupa cu ţinte de aur bătută era şi-avea patru
Torţi, fiecare de jur împrejur cu podoabe de aur,
Doi porumbei ciugulind; sta cupa pe două picioare".

De asemenea, vasul de argint, originală formă de cupă *(rhyton)*, purtînd gravată o scenă de asediu, iar în jurul oraşului asediat, elemente de peisaj, soldaţi şi populaţia civilă. Este cea mai veche reprezentare cunoscută a unui asediu (temă care va deveni frecventă mai tîrziu, la egipteni şi la asirieni), remarcabilă prin dinamismul dramatic al acţiunii. Dar culmea basoreliefului realizat de micenieni în metal preţios sînt cele două celebre ceşti de aur din Vaphió. Scena vînătorii taurului de pe prima şi cea cu taurii domesticiţi de pe a doua sînt compoziţii inspirate probabil de modele sau teme cretane, dar realizate cu o claritate şi un simţ al ordinei care în arta cretană lipseau.

În tehnică, în teme şi motive meşterii micenieni au fost în genere debitori celor cretani — meşteri dintre care probabil că mulţi au lucrat şi în Peloponez, după ce Creta a ajuns să fie dominată de ahei; încît cu greu se poate distinge cu certitudine paternitatea, cretană sau miceniană, a unui obiect artistic. Totuşi, artistul ahean nu este atît de spontan şi de inventiv ca cel cretan; are mai puţină vivacitate şi prospeţime, deşi execută perfect după formule date. În schimb în desen mişcarea narativă şi dramatică este mai viguroasă. Cu timpul, arta miceniană va evolua treptat spre abstractizare şi stilizare. În raport cu arta cretanilor, în operele miceniene — în care se manifestă predilecţia pentru acţiune, pentru teme familiare şi culori vii — se introduce un spirit nou: un spirit de ordine, de măsură, de claritate, un simţ al proporţiilor şi al echilibrului. Caractere pe care arta miceniană le va transmite artei greceşti de mai tîrziu.

RELIGIA

Linia de continuitate între lumea miceniană şi cea greacă a epocii clasice o constituie în principal religia.

Religia aheilor este o sinteză de elemente introduse indo-europene, şi elemente mediteraniene, locale. În categoria celor dintîi intră divinităţile uranice, celelalte au îndeosebi caractere chtonice[11]. Originar, zeii aheilor erau divinităţi solare, luminoase, spre deosebire de întunecatele divinităţi chtonice

[11] Tradiţiile religioase miceniene au fuzionat cu cele cretane, absorbind divinităţile acesteia şi asimilîndu-le atributele cu cele ale zeilor micenieni. Cele 12 divinităţi ale grecilor din epoca clasică au fost mai întîi adorate de micenieni — cei 7 zei (Zeus, Poseidon, Hermes, Apollo, Ares, Hefaistos, Dionysos) şi cele 5 zeiţe (Hera, Artemis, Afrodita, Athena şi Demeter).

ale lumii mediteraniene. Zeii aveau un nume, o personalitate, în jurul lor s-au creat mituri. Marele zeu al indo-europenilor ahei era Zeus, zeul cerului, al luminii şi al fulgerului, stăpînul oamenilor şi al celorlalţi zei. Divinităţile aheilor se regăsesc în Creta, dar cu atribute diferite, pe care cu timpul le-au asimilat. Hermes, al cărui nume derivă dintr-un cuvînt cretan, era la aceştia domnul fiarelor mari şi călăuza sufletelor spre viaţa fericită de dincolo; la ahei este mesagerul zeilor şi protectorul turmelor. Poseidon, zeul apelor şi al mării, ocupa la Pylos (şi, după tradiţie, în tot Peloponezul) primul loc între divinităţi. Din tabletele miceniene aflate la Cnossos rezultă şi numele lui Ares. Divinităţile feminine miceniene au în mai mare măsură caractere cretane: toate aceste divinităţi sînt anterioare venirii aheilor. Hera era regina sălbăticiunilor, dar şi protectoarea căsniciei. Figura Athenei (al cărei nume se pare că este cretan) era adorată în Creta în sec. XV î.e.n. şi asociată cu şarpele şi cu arborele sacru; la micenieni ea devine fecioara războinică şi protectoarea palatului regal. Demeter, adorată la Pylos în sec. XIII î.e.n., era zeiţa Pămîntului-Mamă; fiica sa Persefona (alt nume de origine probabil cretană) era zeiţa Infernului. La Pylos era cunoscut şi Dionysos[12].

Caracteristic religiei miceniene, aşadar, era faptul că toţi zeii — cumulînd însuşiri şi atribuţii adeseori contradictorii — aveau în parte o natură proprie divinităţilor cretane. Spre deosebire însă de panteonul cretan cel micenian — în care predomină importanţa zeilor, iar nu a divinităţilor feminine, — apare organizat într-o ierarhie după modelul societăţii umane. Proprie religiei miceniene este şi lipsa unei elaborări sacerdotale a vreunei dogme sau a vreunui ceremonial, precum şi independenţa religiei faţă de o anumită clasă conducătoare, sacerdotală sau laică. Lipsea de asemenea ideea unei pedepse — pe lumea aceasta sau pe lumea cealaltă — pentru o faptă rea, pentru un păcat săvîrşit. De asemenea, micenienii aduceau ca ofrandă zeilor lor locali tot ce aveau mai bun, — dar nu plăteau, nu se simţeau obligaţi să plătească vreun obol de care să „beneficieze zeii" sau, concret, preoţii.

Cultul zeilor era la ahei aproape identic cu cel al cretanilor. Nu existau temple[13]. Fiecare casă îşi avea un loc, un colţ rezervat actelor de cult. În palate exista un altar în curte. Idolii micenieni, din teracotă, reprezentau — ca în Creta — divinităţi aproape totdeauna feminine. Preoţii aduceau sacrificii sîngeroase şi ofrande — grîu, vin, miere, precum şi piei de oaie, pentru veşmintele liturgice ale sacerdoţilor. Este foarte posibil ca aheii să fi adus — în cazuri excepţionale — şi sacrificii umane, despre care dealtfel vorbeşte şi Homer; sacrificii care în multe tragedii greceşti constituie momentul dramatic principal — dar pe care grecii din epoca clasică le dezaprobau. Este de asemenea foarte probabil ca aheii să fi preluat de la cretani şi cultul misteriilor, pe care tocmai ei să-l fi transmis apoi Greciei clasice.

Un aspect deosebit de interesant al credinţelor religioase miceniene — şi care a căpătat aici un relief mai mare decît în Creta — se referă la cultul rezervat morţilor. Între aceştia, o situaţie specială de favoare o deţineau strămoşii familiei regale, al căror cult era obligatoriu pentru întreaga colectivitate. În această ambianţă aristocratică a palatului s-a născut (încă la cretani) fenomenul de divinizare a acestor strămoşi regali, înzestraţi — se credea

[12] Tăbliţele miceniene menţionează şi alte nume de zei, cu atribute imprecizate (Enialios, Pipituna, Ilitia, Manasa, Diwia, Iphimedia, Dopota, etc.).

[13] Se pare că templul a fost o creaţie a dorienilor — întrucîtva urmînd modelul *megarón*-ului micenian.

cu puteri supranaturale. (De la cuvîntul cretan *heros* — denumire dată marilor nobili — derivă cuvîntul „erou"). În jurul acestor semi-zei — a eroilor — s-a dezvoltat o întreagă mitologie. Fenomenul acesta este pur micenian, şi în epocile următoare va cunoaşte o carieră strălucită. Dealtfel, trăsăturile de bază ale religiei Greciei clasice sînt deja definite în această perioadă miceniană.

În ambianţa aristocratică a palatelor s-a născut şi epopeea. În timpul serbărilor fastuoase aezii îşi cîntau compoziţiile, care aveau ca temă fie acţiuni războinice, fie aventurile pe mare ale navigatorilor. Probabil că existau asemenea compoziţii, de dimensiuni mai scurte, încă din secolul al XV-lea î.e.n.[14]. Din îndepărtata epocă miceniană provin desigur şi amintirile despre argonauţi sau despre războiul contra Tebei, amintiri care se vor întîlni în ciclurile epice de mai tîrziu. Din aceste compoziţii epice nu a rămas nimic scris — căci, cum am spus, scrierea era rezervată, la această dată, exclusiv administraţiei, — dar existenţa lor este confirmată în tăbliţele epocii. Transmise timp de secole pe cale orală, ele au alimentat în mare măsură materia epopeilor homerice.

Într-adevăr, poemele homerice, deşi compuse — în forma lor actuală — în sec. VIII î.e.n. (poate chiar spre sfîrşitul sec. IX î.e.n.), relatează evenimente din epoca miceniană. Cunoştinţele noastre privind cele mai diferite şi în mod amănunţit aspecte de viaţă miceniană se bazează în principal pe indicaţiile furnizate de epopeile homerice. Descrierea armurii lui Hector, de pildă, sau a palatului lui Priam sînt confirmate de rezultatele arheologice; iar numele lui Ahile a fost găsit şi la Pylos şi la Cnossos. După descifrarea (în 1952) a scrierii liniare B, informaţiile căpătate au adus numeroase şi fundamentale rectificări, precizări şi completări datelor cuprinse în operele lui Homer. Date care, totuşi, reconstituie în esenţă imaginea cea mai vie a civilizaţiei şi culturii miceniene.

INVAZIA DORIENILOR. „EPOCA OBSCURĂ". APARIŢIA „POLIS"-ULUI

În secolul al XIII-lea î.e.n. lumea Orientului mediteranian a fost răscolită de atacurile şi invaziile „Popoarelor Mării", atacuri în urma cărora Imperiul hittit s-a prăbuşit, iar faraonii egipteni cu mare greutate au reuşit să le respingă (1187 î.e.n.). Misterioasele „Popoare ale Mării" erau de fapt un conglomerat de triburi de coastă asiatice şi din estul Mediteranei, de piraţi şi mercenari, precum şi de triburi de invadatori nordici.

Este perioada cînd, în acest context, şi civilizaţia miceniană va apune, în principal datorită invaziei dorienilor. Aceştia coboară în Grecia din regiunea sud-dunăreană, începînd din jurul anului 2000 î.e.n. Oraşele miceniene se fortifică sau îşi întăresc fortificaţiile existente. Pentru a bara drumul invadatorilor construiesc un zid gigantic peste istmul Corintului. Oraşele din Peloponez nu rezistă; în cursul secolului al XII-lea toate cetăţile (cu excepţia Micenei — pînă către 1100 î.e.n.) sînt cucerite şi distruse. Invaziile au continuat pînă în sec. XI î.e.n. Singură fortăreaţa din Atena, de pe Acropole

[14] Nu lipseşte nici aici influenţa cretană, — care s-a putut detecta chiar şi în metrică.

a rezistat — ceea ce îi va conferi un caracter sacru în ochii atenienilor, care pe locul fortăreţei vor construi temple. Din Peloponez dorienii au ajuns şi pe coasta Asiei Mici, prin Creta (pe care de asemenea au supus-o) sau direct.

Consecinţa invaziei doriene a fost catastrofală. Populaţia aheilor şi eolienilor a fost supusă sau silită să migreze spre Asia Mică. Comunităţile greceşti au rămas izolate, palatele şi cetăţile au fost distruse, organizarea economică şi administrativă miceniană a dispărut, scrierea de asemenea. Totuşi, cîteva elemente de civilizaţie miceniană — *megarón*-ul în planul unei construcţii, producţia ceramică dezvoltînd stilul aşa-numit „geometric", şi în special cultul şi alte elemente ale vieţii religioase — au supravieţuit.

Aportul dorienilor în domeniul civilizaţiei a fost aproape nul. Popor de războinici, s-au distins de ceilalţi greci prin curaj, duritate, disciplină, sobrietate şi orgoliu. Aceste însuşiri vor fi cultivate mai ales la Sparta — mult timp forţa militară principală a Greciei. Infanteria va rămîne în istoria Greciei o armă esenţialmente doriană.

Societatea doriană era bazată pe principii egalitare. Pămînturile erau împărţite în loturi egale între membrii cetăţii, ca mai tîrziu la Sparta. Cu populaţiile supuse dorienii se purtau foarte aspru, ceea ce a dus la instaurarea masivă a sclaviei. Din timpul ocupaţiei doriene datează şi obiceiul atleţilor de a se exercita şi de a concura goi. De asemenea, pederastia, practicată cu un scop „educativ" şi militar: în luptă, cei doi „prieteni" erau tot timpul alături, apărîndu-se reciproc — ca mai tîrziu spartanii, sau soldaţii celebrului „batalion sacru" teban[15]. În religie, dorienii au impus definitiv şi masiv preponderenţa zeilor asupra divinităţilor feminine. Ei au răspîndit în Grecia şi vechiul obicei al incinerării.

Perioada cuprinsă între secolele XII—VIII î.e.n. este numită de istorici „Epoca obscură". În raport cu perioada anterioară, apare într-adevăr ca o epocă de regres, de ruină şi dezordine, ca o epocă înapoiată din punct de vedere al civilizaţiei şi culturii.

Termenul „obscur" este potrivit şi în sensul că, după dispariţia scrierii miceniene „Liniarul B", nu mai aveam nici un izvor de informaţie directă asupra evenimentelor şi stărilor de lucruri de atunci[16]. Totuşi, faptul important este că „Epoca obscură" n-a fost lipsită de o viaţă culturală, chiar dacă nu intensă. (Şi ca o dovadă rămîne ceramica fină cu desene geometrice; precum şi cele două poeme homerice, elaborate spre sfîrşitul acestei perioade). Tot atît de important de reţinut este şi faptul că „Epoca obscură" n-a însemnat o stagnare totală a vieţii socio-politice şi economice; dimpotrivă, a fost o perioadă de fermentaţie, de elaborare lentă a unor forme noi. Procesul evoluţiei şi în aceste sectoare se va cristaliza în epoca următoare, în aşa-numita perioadă „arhaică"; perioadă care începe aproximativ către anul 750 î.e.n. şi continuă pînă în jurul anului 500 î.e.n. — data convenţională de la care se consideră că începe perioada clasică a civilizaţiei greceşti.

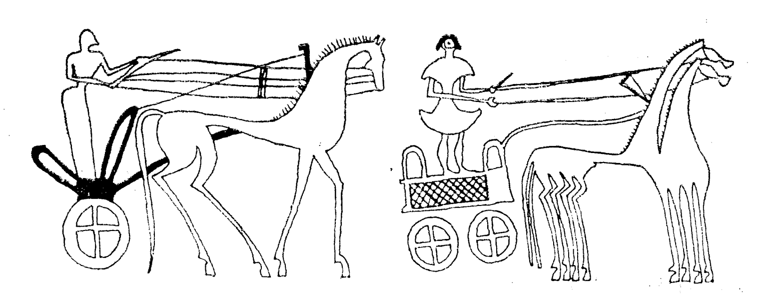
Cu privire la organizarea socială şi politică a Greciei în această „Epocă obscură", tot ceea ce se poate afirma (vd. Finley) este că nu exista un „stat" constituit; că regele, care era în primul rînd supremul şef militar, supremul sacerdot, legiuitor şi judecător[17], deţinea suveranitatea exclusiv pe baza puterii

[15] În timp ce la cretani pederastia era o practică iniţiatică.

[16] În afara poemelor homerice; dar care, după cum am văzut, ilustrează în special epoca precedentă.

[17] Cazurile de crimă însă rămîneau de competenţa vendetei clanului.

sale efective, sau a bogăţiei, a marilor sale proprietăţi cu care îl dota comunitatea; că în afara păturii aristocraţiei militare — marii proprietari care acaparaseră pămînturile cele mai bune şi pe care Hesiod îi denunţa ca abuzivi, avizi şi rapaci, — restul populaţiei avea un sistem de organizare insuficient

O bigă grecească din sec. VIII î.e.n. şi un car din sec. IX î.e.n.

cunoscut de noi; că sclavii nu aveau un regim mai rău decît al ţăranilor care lucrau pe pămînturile regelui sau ale nobililor clanului; că anumiţi meşteşugari (făurarii şi dulgherii, în special) în rîndul cărora erau socotiţi şi ghicitorii, aezii, solii şi medicii, aveau o situaţie mai favorizată şi se bucurau de oarecare consideraţie; că întreg comerţul era în mîna fie a căpeteniilor triburilor, fie a negustorilor străini, în special fenicieni[18].

Încă de la începutul „Epocii obscure" mişcarea de colonizare a coastei vestice a Asiei Mici se intensifică. Flota ateniană devine tot mai puternică. Încît, către anul 800 î.e.n. această coastă asiatică este grecească. Se reia şi se dezvoltă progresiv comerţul maritim de-a lungul Mării Egee, proces în care rolul fenicienilor a fost — încă din sec. IX î.e.n. — hotărîtor. Contactele strînse cu Orientul Apropiat nu puteau să nu determine influenţe în diverse domenii. În religie, de pildă, se introduc divinităţi orientale: din Licia provin şi Apollo, şi Artemis, şi Afrodita. În jurul anului 1000 î.e.n. numărul zeilor ajunge să se reducă, şi „raţionalismul crescînd caută să pună ordine într-un panteon confuz" (Lévêque). Către sfîrşitul acestei epoci, în sec. VIII î.e.n. apare o nouă scriere (fonetică, nu silabică, precum era scrierea miceniană, dispărută în urmă cu patru secole), — o scriere alfabetică avînd 24 de semne scrise, derivată din cea feniciană şi perfecţionată prin adăugarea unor semne şi pentru vocale. Acest alfabet grec va sta la baza aproape a tuturor alfabetelor europene de mai tîrziu.

Dar fenomenul cel mai important apărut în „Epoca obscură" — şi de consecinţe decisive pe toate planurile vieţii greceşti de mai tîrziu — este naşterea oraşului, a ceea ce va deveni mai tîrziu, oraşul-stat, — *polis*, — cu structura sa politico-socială specifică. Deocamdată, oraşele erau simple concentrări (relieful Greciei obliga la dezvoltarea izolată a acestor puncte, cu prea puţină cîmpie în jur), uneori sate, alteori uniuni de sate. Aceste comunităţi erau compuse din grupuri independente de dorieni sau de emigranţi greci în Asia Mică. La început oraşele erau aşezări cu caracter predominant militar: iniţial, cuvîntul *polis* însemna „fortăreaţă" — care, dacă era situată pe o

[18] Legăturile comerciale intense ale fenicienilor sînt atestate nu numai cu Creta, ci şi cu Grecia (cu Sparta, cu Atena) încă din sec. IX î.e.n.

înălțime, se numea *akropolis* („orașul de sus") — reședința căpeteniei unui grup de războinici. — Ceea ce dădea o anumită coeziune acestor formații sociale erau interesele economice comune (orașele vor deveni locul de tîrguri și centre de grupări meșteșugărești), sentimentul unei origini tribale comune, precum și practica aceluiași cult religios.

Punct local de apărare militară, reședință a căpeteniei comunității (*basileus*), tîrg de schimburi de care ținea și zona agricolă învecinată, loc firesc de adunări (dar nu pentru a delibera, ci numai pentru a lua cunoștință de hotărîrile luate de stăpînul *basileus*) și totodată centru religios — acesta era orașul epocii homerice, forma embrionară a *polis*-ului, care își va căpăta configurația definitivă și sensul adevărat la începutul perioadei următoare.

POEMELE HOMERICE. HESIOD

Importanța și semnificația pe care o au poemele homerice pentru istoria universală a culturii și în speță pentru cea greacă sînt considerabile.

Calitățile esențiale ale artei grecești sînt prefigurate aici. De-a lungul secolelor care au urmat ele au rămas baza învățămîntului, a creației artistice, a formației culturale și a educației morale a grecilor. Recitatori și totodată comentatori profesioniști ai acestor poeme colindau orașele grecești. Pentru greci Homer reprezenta suma științei și a înțelepciunii, iar textele sale aveau o autoritate absolută în toate domeniile. Asupra tragediei și a sculpturii, a poeziei și a picturii au avut o influență imensă, furnizîndu-le nenumărate subiecte, teme și motive. Eschil își numea operele „firimituri de la masa lui Homer". De o importanță socială enormă este și faptul că Homer a dat grecilor din toate locurile unde se aflau conștiința unității lor de neam și de cultură.

Creația și difuzarea prin recitare a poemelor epice a continuat de-a lungul „Epocii obscure". Erau recitate sau cîntate de aezi, care erau numiți *rapsozi*: cuvîntul însemna „cusători", pentru că ei „cuseau" la un loc, adunîndu-le în compoziții ample, diferite istorii, episoade răzlețe, inițial independente. (Între anii 800-550 î.e.n. aezii ionieni și cei din insule au mai compus 6 ample poeme pe aceeași temă a războiului Troiei — care însă s-au pierdut).

În ținuturile Ioniei, de pe coasta Asiei Mici, unul din acești rapsozi — cunoscut sub numele de Homer, și de existența căruia grecii antici nu se îndoiau — servindu-se probabil de poemele de dimensiuni mai scurte din ciclul troian cîntate de aezi anteriori lui, a compus cele două mari poeme epice. Primul, narează o materie epică legată de războiul Troiei (cetate numită de greci Ilion — de unde titlul *Iliada*); al doilea — aventurile eroului din războiul troian Ulisse-Odiseu[19]. Prestigiul și popularitatea poemelor au fost, pînă azi, neîntrerupte. Între anii 550-300 î.e.n. (cf. Bérard) negustorii și oamenii de cultură atenieni au multiplicat copiile poemelor și le-au răspîndit în întreg bazinul mediteranian. La concursurile Panatenee rapsozii trebuiau să recite cele două poeme în întregime. La Atena poemele homerice deveniseră

[19] Probabil că *Iliada* a fost compusă la sfîrșitul sec. IX î.e.n., iar *Odiseea*, pe la mijlocul sec. VIII î.e.n. — Nu ne poate reține, în acest cadru, așa-numita „problemă homerică", deschisă în sec. XVIII, și aducînd în discuție dacă Homer a existat într-adevăr, dacă poemele sînt opera unui singur poet, etc.

Un aed. Desen după un vas grecesc din sec. V î.e.n.

manuale școlare și în întreaga Elada treceau drept enciclopedia tuturor științelor. În epoca elenistică trei critici alexandrini (din sec. III î.e.n.) au stabilit fiecare cîte o ediție științifică, comparînd numeroasele manuscrise care circulau și epurînd ceea ce li se părea superfluu sau neautentic. Ei au fost primii care au împărțit fiecare poem în 24 de cînturi. Între sec. II î.e.n. și sec. I e.n. învățații din Pergam au reintrodus versurile neatestate — și sub această formă au fost cunoscute poemele homerice de romani[20].

Iliada — amplu, viu și detaliat cadru de civilizație miceniană — narează un episod petrecut în cel de-al zecelea an al războiului aheilor contra Troiei. Jignit de comandantul suprem Agamemnon, basileul Ahile (eroul principal al poemului) se retrage din luptă, fapt care cauzează pierderi grele aheilor; dar moartea în luptă a bunului său prieten Patrocle îl determină să se reîntoarcă pe cîmpul de bătălie — și vitejia eroului va aduce victoria aheilor. Poemul elogiază deci ceea ce pentru grecii epocii constituiau virtuțile supreme: curajul, forța, onoarea și gloria, simțul demnității umane, sentimentul prieteniei și spiritul de sacrificiu.

Epopeea este construită pe un motiv central — al mîniei lui Ahile.

„Cîntă, zeiță, mînia ce-aprinse pe Ahil Peleianul,
Patima crudă ce-aheilor mii de amaruri aduse".

În funcție de acest fapt moral — care este deci ideea dominantă a operei — și de evoluția lui se desfășoară și se organizează întreaga acțiune a *Iliadei*.

[20] În perioada romană (sec. II—V e.n.) studiile homerice au fost în declin. Reînvie între secolele IX—XII, la Constantinopol, unde recapătă primul loc în educația tinerilor, devenind un model literar pentru scriitori și un cod monden pentru curteni. În sec. XIV, prin relațiile comerciale intense cu Orientul au fost aduse în Italia manuscrise grecești și profesori greci. Studiile homerice au devenit pentru umaniști o modă. Poemele au fost tipărite pentru prima oară la Florența în 1488. Cele mai vechi manuscrise existente datează din sec. X; dar în 1860 s-au descoperit în Egipt manuscrise pe papirus ale poemelor homerice (scurte fragmente) de la sfîrșitul sec. IV î.e.n. (cf. V. Bérard).

Epopeea nu este o simplă povestire a unor exterioare fapte războinice; atenţia este în întregime concentrată asupra figurilor umane. „Ceea ce formează esenţa poemului nu este un fapt exterior ca războiul, ci tragicul concept că o ceartă între doi oameni poate aduce multora moartea şi dezonoarea" (Kitto). Homer accentuează ideea responsabilităţii umane, a justiţiei, a autocontrolului, a stăpînirii de sine. Eroismul este conceput de eroii homerici nu numai ca o datorie faţă de alţii, ci şi faţă de ei înşişi, spre a se realiza în sensul moral cel mai înalt. În acelaşi timp, într-un poem eminamente războinic luptătorii cei mai aprigi dau dovadă de o profundă umanitate, fapte care dau rezonanţe mai adînci poemului. Astfel, Ahile — în prezenţa lui Priam care îi sărută mîna cerîndu-i trupul fiului său Hector ucis de eroul aheu — este neaşteptat de sensibil:

„Teme-te, Ahile, de zei şi de mine te-ndură, amintindu-ţi
Că ai şi tu tată bătrîn. Ba eu sînt mai vrednic de milă,
M-am biruit, şi făcut-am ce n-a făcut nimeni pe lume:
Mîna ce crud îmi ucise feciorul am dus-o la gură.
Zise, şi-un dor de părinte şi-o jale-i stîrni lui Ahile:
El pe moşneag apucîndu-l de mînă domol îl împinse
Şi se porniră pe plîns amîndoi...“

(XXVI, v. 495—501; trad. de **G. Murnu**)

Perspectiva acestor idealuri morale în care Homer îşi plasează eroii creează o puternică impresie generală de grandoare. Aristotel aprecia la Homer şi capacitatea sa cu totul deosebită de a comunica imediat cititorului sau auditorului senzaţia puternică de viaţă, atît prin individualitatea puternic reliefată a personajelor, cît şi prin forţa descriptivă a scenelor de mase, — adeseori potenţată prin procedeul comparaţiei:

„Tot mai fugeau ei pe cîmp întocmai cum fuge-o cireadă
Care se-mprăştie toată cînd noaptea se furişă leul;
Dar cîte o vită rămasă-napoi îşi găseşte pierirea;
Fiara-i sfîşie grumazul cu zdravenii colţi şi pe urmă
Sîngele-i soarbe şi-nfulecă toate ale ei măruntaie;
Tocmai aşa-i urmărea pe troieni şi Atrid Agamemnon".

(trad. **G. Murnu**)

Odiseea continuă într-un fel acţiunea *Iliadei*: după căderea Troiei eroul aheu Ulisse-Odiseu, rege în Ithaca, datorită şireteniei căruia (introducerea imensului cal de lemn în oraş) cetatea a căzut, rătăceşte pe mări timp de zece ani. După nenumărate peripeţii — episoade care dau poemului o seducătoare varietate — izbuteşte să ajungă acasă unde, cu ajutorul fiului Telemac, îi ucide pe peţitorii soţiei sale Penelopa. — Ceea ce dă unitate materiei atît de diverse a *Odiseei* este ideea sa centrală: încrederea în justiţia finală, obţinută graţie unei îndelungate tenacităţi a eroului.

Într-un anumit sens, *Odiseea* este şi o istorie poetică a experienţei maritime a grecilor de la sfîrşitul perioadei miceniene. Prin intermediul marinarilor fenicieni (cf. Bérard) navigatorii ahei au cunoscut multe povestiri maritime egiptene şi semitice, precum şi ghiduri de navigaţie care au introdus în naraţiunea aventurilor lui Ulisse indicaţii de rute, termeni de navigaţie şi limbajul marinarilor. Asemenea *Iliadei*, şi această epopee este construită pe motivul unei situaţii morale: dorul de casă al pribeagului urgisit. Dar structura, cadrul,

natura personajelor, a conflictelor, acțiunii, — totul o deosebește de *Iliada*. Idealul moral pe care îl propune *Odiseea* este inventivitatea, iscusința, viclenia. Inferioară *Iliadei* sub raportul dramatismului și al grandorii epice (cu excepția descrierii furtunii din cîntul V și a masacrului pețitorilor Penelopei din cîntul XXII)[21], *Odiseea* este superioară prin subtilitatea observației psihologice, prin farmecul și pitorescul decorului, prin lirismul viziunii fantastice și al elementelor miraculoase. Ceea ce aduce mai ales nou epopeea este finețea povestirii, exactitatea notației detaliilor de viață cotidiană, poezia simplă a vieții familiale. Astfel de detalii de un realism aproape vulgar apar de ex. în descrierea gospodăriei porcarului Eumeu:

„*Cu gard de spini, cu steiuri mari de piatră*
El staulu-și făcu, bătu în juru-i
Pari mulți și deși, tăiați frumos din miezul
Stejarului, și-nchipui cotețe
Douăsprezece-n staul lîng-olaltă,
Culcușuri pentru porci, și-n tot cotețul
S-adăposteau cîte cincizeci de scroafe
Cu godăcei /.../ *Pe lîngă turmă*
Vegheau mereu ca niște fiare patru
Zăvozi care-i crescuse Eumeu, porcarul
Mai mare-ntre păstori. Acuma dînsul
Se încălța croind frumoasă piele
De bou. Ceilalți ai lui trei oameni
Plecaseră care-ncotro cu turma".

(trad. **G. Murnu**)

Prima personalitate literară cu o fizionomie spirituală bine definită care apare clar din opera sa, a fost poetul Hesiod (sec. VIII î.e.n.).

Era un agricultor, un om obișnuit cu viața aspră a țăranului, înzestrat cu o viziune realistă asupra vieții și oamenilor, pătruns de o profundă stimă față de muncă[22], un om care vede limpede realitățile vremii lui și care este convins de triumful final al cinstei și dreptății. Dintre cele două opere ale sale care ni s-au păstrat, prima, *Teogonia*, adună tradițiile referitoare la nașterea zeilor și la originea lumii. Opera este fundamentală pentru cunoașterea mitologiei grecești, Hesiod încercînd aici pentru prima dată o sistematizare și o ierarhizare a divinităților.

Un interes literar și documentar deosebit asupra vieții timpului îl prezintă poemul *Munci și zile*. Ideea de justiție și ideea de muncă sînt axele tematice ale poemului. O importanță literară directă și precumpănitoare au primele două părți; a treia este un fel de calendar agricol, iar a patra cuprinde diferite sfaturi și maxime. Pornind de la un fapt concret din viața sa (mituind un judecător, fratele său l-a deposedat de avere), Hesiod ajunge la concluzii pesimiste privind caracterul și faptele infame ale contemporanilor săi. Ideea dominantă a operei este că bunul cîștigat pe nedrept nu aduce folos. Curios e faptul că protestul poetului nu este numai social, ci Hesiod exprimă și rezerve

[21] În schimb grandoarea momentelor sau tablourilor plasate în planul imaginarului (descrierea palatului lui Alcinous, de pildă) este seducătoare.

[22] Dealtminteri, la această dată — dar și înainte, de-a lungul întregii epoci miceniene — munca fizică nu era încă disprețuită, cum va fi în epoca clasică.

de natură religioasă: zeii sînt tiranici, arbitrari, nedrepți și îi împing pe oameni la războaie. — În locul tipurilor umane homerice — a luptătorului, a navigatorului — Hesiod creează un tip literar nou: al țăranului. În descrierea vieții grele de muncă, de nedreptăți îndurate și de sărăcie a acestuia poetul introduce și mituri și fabule — cele dintîi fabule din literatura greacă.

Nici partea a doua — care cuprinde sfaturi privind practica agriculturii — nu are un caracter arid, pur didactic. Scurte tablouri idilice dau operei varietate și prospețime:

Cînd înflorește ciulinul și cînd, așezat pe un arbor,
Greierul țîrîitor își cîntă sonorul său cîntec
Neîncetat de sub aripi, în vremea de trudă a verii,
Vinul atunci e mai bun .... Atuncea să ai la-ndemînă
Umbra cea deasă și vinul vestit din cîmpia biblină,
Turta cu miere și lapte de-aplecătoare căprițe,
Carne de juncă hrănită cu muguri, ce n-a fătat încă,
Și-apoi de ied ce-i născut mai întîi. După-aceia, cînd foamea
Ți-ai săturat-o, întins la umbră bei vinul cel negru,
Fața-ntorcîndu-ți spre boarea plăcută a zefirului molcom
Și spre izvorul ce curge de-apururi c-o limpede apă..."

(trad. Șt. Bezdechi)

În cele trei mari opere literare ale „Epocii obscure" — *Iliada, Odiseea, Munci și zile* — este reflectată viața timpului sub cele trei aspecte ale sale fundamentale: războiul, navigația, agricultura. După poemele homerice și după Hesiod, în secolul următor (al VII-lea î.e.n.) au mai fost compuse și alte poeme epice, — desigur, de importanță mai mică, din moment ce nici nu s-au păstrat prin transcrieri. Dealtfel, începînd de pe la mijlocul acestui secol al VII-lea publicul manifestă un interes mai mare pentru poezia lirică.

Momentul acesta de abandonare a viziunii epice în producțiile literare este simptomatic: începe acum, în jurul anului 750 î.e.n., o perioadă nouă de civilizație, fondată pe alte coordonate, care vor lărgi mult și orizonturile culturale, — perioada arhaică a istoriei grecești.

EPOCA ARHAICĂ. COLONIZĂRILE

„Epoca obscură" s-a încheiat cu cîștiguri importante, care — de-a lungul perioadei următoare, a „Epocii arhaice" — vor fi cultivate în condiții mai favorabile și vor fructifica atingînd apogeul în epoca clasică.

Astfel — s-au construit și au început să se organizeze orașele. Sub impulsul activității negustorilor fenicieni a fost reactivat comerțul în bazinul Mării Egee. Religia greacă a luat formele clasice definitive. Tradițiile orale, istorice sau mitologice, au început să fie consemnate prin noul sistem de scriere creat acum. A început să se afirme o artă stilizată, „geometrică". S-a născut o mare literatură — cu Homer, poezia epică, genul epopeii, iar cu Hesiod, poetizarea miturilor, genul didactic, poezia descriptivă, inserțiunile lirice — într-un cuvînt: poezia cu caracter „contemporan" și „personal", care va cunoaște o înflorire în viitorul apropiat.

În perioada care urmează, viaţa economică începe să ia avînt odată cu dezvoltarea marelui comerţ în Mediterană şi, ca urmare, a grandioasei opere de colonizare. Comerţul maritim de mare anvergură a devenit posibil numai cînd în locul schimbului — în natură sau luînd ca unitate de schimb capetele de vite — a apărut moneda[23]. Economia monetară a însemnat o adevărată revoluţie, nu numai economică, ci şi socială. Pentru că, uşurînd şi accelerînd schimburile s-a ajuns la constituirea unor mari averi rezultate din practica comerţului; ceea ce a creat, prin efectele diferenţierii mari de avere, grave probleme sociale.

Criza socială s-a declanşat încă în sec. VII î.e.n. Micii proprietari erau siliţi să se împrumute cu dobînzi mari de la nobili — „graşii", „îmbuibaţii", cum erau numiţi în popor. Iar cînd nu-şi puteau plăti datoria, fie că erau vînduţi ca sclavi, eventual împreună cu toată familia (măsură abolită de Solon la Atena abia în 594 î.e.n.), fie că trebuiau să îşi lucreze în dijmă propriul lor pămînt — devenit acum proprietatea creditorului; în care caz, datornicului nu îi rămînea decît doar a şasea parte din produse. Urmarea a fost că pămînturile, bogăţiile — deci şi puterea — s-au concentrat în mîinile aristocraţilor. Bogăţia acestora sporea continuu şi prin practica comerţului, sau prin exploatarea unor ateliere meşteşugăreşti. Masa populaţiei, în acest fel deposedate, cerea — şi va cere, zadarnic, timp de secole — stingerea datoriilor şi o redistribuire a pămînturilor. Practic, acestei mase sărăcite nu îi mai rămînea decît sau să migreze la oraşe (unde însă, din cauza numărului crescînd de sclavi, nu găsea de lucru); sau să se înroleze ca mercenari, în Egipt sau într-o ţară din Asia Mică; sau să emigreze în grupuri mai mici sau mai mari în punctele cele mai îndepărtate pînă unde puteau să ajungă, fie pe mare, fie (mai greu) pe uscat.

În felul acesta începe, încă ceva înainte de 800 î.e.n., uriaşa mişcare de colonizare — care a lărgit imens orizonturile lumii grecilor. Aria de colonizare s-a extins din sudul Italiei, Galliei, Iberiei, pînă în Egipt şi nordul Africii, precum şi de-a lungul coastei occidentale a Asiei Mici pînă în zona caucaziană, ajungînd pînă la gurile Donului sau în ţinuturile din nordul Mării Negre. Deplasări de grupuri mai mici avuseseră loc încă din îndepărtata epocă miceniană (în sudul Italiei, de pildă, în regiunea Taranto, asemenea infiltrări sînt atestate încă din sec. XIV î.e.n.). Dar fenomenul colonizării, în înţelesul adevărat şi complex al cuvîntului, începe din jurul anului 800 î.e.n. şi va dura pînă prin anul 550 sau chiar 500 î.e.n. Scopul acţiunii de colonizare era,

[23] În Orientul Apropiat a apărut — la asirieni, la hittiţi, ş.a. — încă din mileniul al II-lea î.e.n. o prefigurare a monedei, sub forma de lingouri ştampilate, din metale diverse. Invenţia monedei propriu-zise — datînd din jurul anului 680 î.e.n. — este atribuită de unii unui rege lidian; după alţi autori moneda ar fi apărut simultan în mai multe oraşe-state greceşti (Argos, Egina, Paros, Milet, Efes, ş.a.) — şi această ipoteză este mai plauzibilă — în acelaşi sec. VII î.e.n. La Atena, constituţia monetară a fost introdusă de Solon către anul 600 î.e.n. În secolul următor, regele lidian Cresus a bătut monede de argint şi de aur pur. Fiecare oraş bătea monedă — în argint pur — cu stema cetăţii, mai întîi gravată, apoi în relief. (Se cunosc aproape 1400 de oraşe greceşti care băteau monedă proprie). Fiecare oraş-stat îşi stabilea independent piesa-etalon, cu multiplii şi submultiplii ei, precum şi echivalenţele cu alte sisteme monetare locale. Motivele de pe aversul şi reversul monedelor greceşti sînt de o infinită varietate (şi de o execuţie artistică remarcabilă — în fruntea tuturor stînd monedele bătute la Siracuza) — personaje, divinităţi, opere de artă, construcţii, etc.; încît, aproape întreaga istorie şi mitologie greacă este reprezentată în imaginile de pe monedele bătute în lumea grecească.

în principal, găsirea de noi resurse agricole; dar odată cu ţăranii pauperizaţi îşi căutau condiţii mai bune de viaţă şi meşteşugarii.

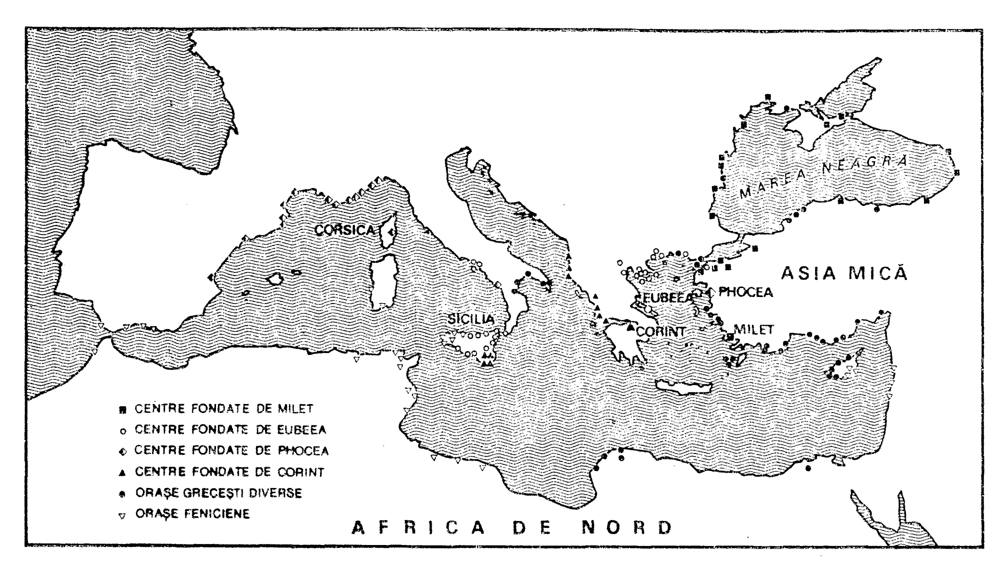
În unele cazuri colonizarea lua forma unei acţiuni spontane, aventuriere, piratereşti: un grup format mai ales din tineri dezmoşteniţi (căci numai fiul mai mare moştenea întreaga avere) evada din locul său de baştină şi se stabilea într-un punct îndepărtat, acaparînd pămînturile şi reducîndu-i pe indigeni în stare de sclavie. Dar sistemul clasic de colonizare (cf. Starr) era cel al unei acţiuni bine organizate. Mai întîi, locul era ales după informaţii prealabile luate de la negustorii navigatori[24]. Oraşul-stat care hotărîse să fondeze o colonie alegea familiile de emigranţi voluntari, după ce se asigura că viitorii colonişti (care erau ameninţaţi cu pedepse aspre dacă apoi nu vor mai ajunge la locul stabilit) erau oameni sănătoşi şi dispuneau de mijloace proprii pentru a se putea întreţine timp de un an. Apoi, cele cîteva sute de familii de colonişti — sub conducerea unui „fondator“ (*oikistes*), un nobil învestit cu puteri depline şi care în caz de reuşită a acţiunii era venerat după moarte ca un erou — se îmbarcau pe corăbii mari cu pînze fiecare cu 50 de vîslaşi, luînd cu ei o brazdă de pămînt de acasă şi foc de pe altarul zeilor lor. Ajunşi la locul hotărît, îngropau brazda de pămînt şi ridicau vatra cu focul sacru, în jurul cărora construiau noul oraş, prevăzîndu-l cu întărituri. Coloniştii puneau stăpînire pe pămîntul băştinaşilor (pe care îi obligau să le plătească şi tribut), împărţindu-l între ei în loturi egale.

Noua colonie (termenul aşadar nu corespunde deloc sensului modern al cuvîntului) era organizată ca un *polis* — deci rămînea independentă de oraşul-stat de origine al coloniştilor. O colonie era un stat nou, organizat după modelul oraşului-mamă, cu care colonia menţinea legăturile — şi căruia îi cerea un nou *oikistes*, un fondator, în cazul cînd se hotăra să fondeze la rîndul ei o nouă colonie. La început, timp de un secol, acţiunea de colonizare avea un scop esenţialmente agricol: coloniştii căutau pămînturi fertile. Mai tîrziu, deşi caracterul agricol al coloniei a continuat să se menţină (căci Grecia avea mare nevoie de grîne), s-au accentuat însă din ce în ce mai mult preocupările şi interesele comerciale. În aceste cazuri, noua colonie devenea un fel de centru negustoresc, de agenţie comercială; nu ţinea să posede mari terenuri agricole, întreţinea relaţii bune cu băştinaşii, menţinea raporturi strînse cu oraşul-mamă şi căuta să-şi asigure cît mai multe şi mai bune legături cu alte centre comerciale.

Avînd asigurate astfel bazele pentru traficul lor maritim negustorii greci exportau în toată lumea în special untdelemn, vin, ceramică artistică şi felurite arme. Importau în schimb fier şi aramă mai ales din Rusia meridională (de unde se aduceau şi sclavi), din zona Balcanilor, din Spania şi Corsica; grîu — din Crimeea, Dobrogea, de pe coasta nordică a Adriaticii, din Egipt, din Cirenaica (de unde aduceau şi renumiţii cai) şi în special din Sicilia; lemn — din Tracia şi Cirenaica; apoi argint din Iberia, cositor din sudul Angliei, aur din Irlanda, iar din Egipt, produse exotice. Din multe colonii porneau drumuri comerciale spre interior, fie de-a lungul fluviilor (Dunăre, Rhône, Nipru, Don), fie pe uscat, — străbătînd de pildă Asia Mică, Iliria, Panonia, centrul şi nordul Italiei, Gallia, sau actuala Germanie pînă în regiunea Iutlandei (Danemarca), de unde se aducea şi ambra.

[24] Mai tîrziu vor fi consultate şi oracolele — care, bazîndu-se pe ştirile culese de preoţi vor da răspunsuri în conformitate cu interesele oraşului-stat respectiv.

Aria de extindere a colonizării a fost extrem de vastă. În nord, orașele ionice și dorice, Miletul și Megara, au fondat zeci de colonii de-a lungul coastelor Mării Marmara și mai ales ale Mării Negre, străbătută pe timpuri și de corăbiile aheilor, atrași de bogățiile tracilor și sciților. Pe litoralul vestic al Mării

Colonii și centre de civilizație grecești și feniciene

Negre, milesienii au fundat (în sec. VII și VI î.e.n.), orașele-colonii Histria, Tomis (Constanța), Dionysopolis (Balcic); iar dorienii, Callatis (Mangalia), ș.a., — în care au adus formele lor proprii de organizare socială și culturală, și cu care au întreținut permanent relații intense, comerciale și de altă natură. Numai Miletul a fundat peste 80 de colonii. În nordul Africii, în Cirenaica, dorienii au fundat colonii puternice în care s-a dezvoltat și o strălucită civilizație. În Egipt, deosebit de importantă și ajunsă în curînd la un înalt grad de rafinată civilizație a fost colonia ioniană din Naucratis — care, cunoscută de poetul Alceu și de fabulistul Esop, a fost vizitată timp mai îndelungat de filosoful Tales, de legislatorul Solon, de Pitagora, de Herodot și de Platon.

Dar cea mai mare parte a coloniștilor dorieni și ionieni s-au îndreptat spre Occident. Coloniile fondate în sudul Italiei și în Sicilia au fost atît de prospere încît mai tîrziu au căpătat numele generic de „Magna Grecia". Create aproximativ de-a lungul a două secole, cele mai importante — în sudul Italiei — au fost Kyme (Cumae, — ai cărei coloniști au fundat în apropiere și Parthenope, azi Neapole), Posidonia (azi Paestum), Sibaris (în Calabria) și Taranto (în Puglia). În Sicilia — unde era puternică concurența fenicienilor, care ocupau vestul insulei și care vor rămîne timp de secole marii rivali și dușmani ai grecilor în Occident, precum erau perșii în Orient, — coloniștii din Rodos au fundat Gela (688 î.e.n.) — care la rîndul său a fondat Akragas, azi Agrigento; dorienii — Naxos (735 î.e.n.) și Selinunte; iar coloniștii din Corint și Megara — Siracuza (734), Catania (729 î.e.n.) și Messina (730 î.e.n.). Spre deosebire de coloniile din Italia meridională, rămase în izolare pe teritoriul lor, cele din Sicilia stăpîneau și anumite regiuni din interiorul insulei. Situația

înfloritoare a acestor colonii, în care prosperau nu numai agricultura şi creşterea vitelor, ci şi meşteşugurile — ajunse aici la nivelul cel mai înalt atins în Ionia sau în Attica — a adus Europei Occidentale (în mult mai mare măsură decît au adus fenicienii) primele elemente de avansată civilizaţie şi cultură. Dovezi în acest sens rămîn splendida sculptură monumentală şi impresionantele temple dorice din Paestum, Selinunte, Segesta, Himera, etc., neîntrecute nici de cele mai frumoase temple din Ionia sau din Grecia continentală; sau apariţia, în Sicilia, a unui poet de talia lui Stesichoros din Himera (640-550), cel mai mare liric grec dinaintea lui Pindar.

Pe de altă parte, în coloniile din Magna Grecia religia greacă a suferit uşoare schimbări: grecii au devenit — sub influenţa concepţiilor etrusce, desigur, — mai preocupaţi de „viaţa de dincolo"; filosofia mistică a lui Pitagora a prins mai uşor rădăcini aici, iar divinităţile greceşti (fiecare fiind, în diversele *poleis*, venerată cu preeminenţă: Hera în Italia, Demeter în Sicilia, Athena la Siri, Persefona la Locri, ş.a.m.d.) au fost adeseori contaminate sau asimilate în mare măsură cu divinităţile locale.

REGIMUL POLITIC, SOCIAL ŞI JURIDIC. TIRANIILE

În epoca „arhaică" regimul politic a suferit schimbări radicale.

Încă din perioada anterioară monarhia nu mai era absolută: consiliul regelui compus din capii unor familii nobile îi îngrădea suveranitatea. Progresiv, aceşti aristocraţi (*aristoi* = „cei mai buni"), mari proprietari de pămînt şi conducători ai unor înalte instituţii, vor deveni aproape tot atît de puternici ca regele; Hesiod îi numeşte „regi mîncători de daruri". În sec. VIII î.e.n. monarhia este substituită de guvernarea marilor nobili, mai întîi în Ionia, apoi în majoritatea statelor-oraşe. Titlul de rege (*basileus*) se mai păstrează, dar numai pentru a indica o înaltă funcţie administrativă, sacerdotală sau militară. În adevărata sa accepţiune regalitatea se menţine doar pe la marginile lumii greceşti (în Macedonia, în Epir), sau în puţine oraşe, ca Sparta şi coloniile ei, Cirene şi Taranto.

În regimul aristocratic guvernarea era exercitată de acelaşi consiliu (numit *gerusia*) care fiinţase şi în perioada monarhică. Consiliul (compus după criterii care variau de la un oraş-stat la altul) administra justiţia, controla administraţia şi numea înalţii funcţionari ai statului, — care la Atena se numeau „arhonţi", la Sparta — „efori", etc. Pentru a se evita să cîştige cu timpul o putere personală ei erau numiţi numai pe o perioadă de un an. Adunarea poporului era restrînsă şi n-avea un rol important; chiar şi în statele-oraşe unde aveau dreptul formal de a alege înalţii funcţionari sau de a aproba hotărîrile mai importante, în realitate adunarea nu putea să facă altceva decît ceea ce hotărîse în prealabil Consiliul Bătrînilor, *gerusia*.

Regimul aristocratic s-a menţinut datorită puterii economice a nobililor, a căror bogăţie considerabilă provenea din întinsele lor proprietăţi funciare şi din creşterea cailor, sau din afacerile comerciale cu coloniile. Declinul acestui regim începe odată cu intensificarea crizei sociale şi în urma protestelor crescînde ale ţăranilor proletarizaţi.

Un rol important în acest proces l-a avut şi transformarea tacticii militare, intervenită pe la începutul secolului al VII-lea î.e.n., care acorda preeminenţă infanteriei grele asupra cavaleriei. În secolul anterior preponderenţa în luptă o mai avea cavaleria; dar calul şi echipamentul respectiv nu şi le puteau procura decît categoria celor bogaţi. Acum însă apare — provenind din clasa medie a micilor proprietari — *hoplitul*, infanteristul dotat cu o armură grea, cu un scut mare şi cu lance, costisitoare, desigur, dar pe care mulţi şi le puteau totuşi procura. De asemenea în tactica militară navală: noile corăbii de război erau mult mai mari, cu rînduri suprapuse de vîslaşi. *Trirema*, care îşi face apariţia pe la mijlocul secolului al VI-lea î.e.n., avea 150 de vîslaşi; ceea ce însemna că era nevoie acum de un număr tot mai mare şi de oameni de echipaj, şi de luptători îmbarcaţi. — Raportul de forţe între categoria medie şi cea superioară astfel modificat în detrimentul ultimei, pe plan militar, va avea repercusiuni şi pe plan social: masele din rîndurile cărora proveneau marinarii şi hopliţii căpătau tot mai mult conştiinţa că sînt indispensabile apărării patriei lor, şi că deci aveau tot dreptul să participe efectiv şi eficient la viaţa politică, pentru ca în felul acesta să-şi revendice şi o situaţie economică mai dreaptă.

Totodată masele revendicau şi legi scrise, care să fie aplicate tuturor în mod egal. — Pînă la această dată legile existau şi se transmiteau doar pe cale orală, cunoscute fiind numai de şefii marilor familii nobile care le aplicau arbitrar — aşa cum remarca Hesiod vorbind despre „judecăţile întortocheate şi necinstite ale regilor corupţi". În faţa revendicărilor populaţiei revoltate, multe *poleis* — mai întîi oraşele-state din Magna Grecia — au luat măsuri: cu asentimentul mulţimii au fost alese — pe un timp limitat sau pe viaţă — persoane însărcinate cu elaborarea unor legi scrise. Cei mai celebri legislatori au fost Solon şi Drakon la Atena, şi Pittakos la Mitilene. Aceşti legislatori erau învestiţi cu puteri absolute. Poziţia şi activitatea lor, problemele abordate şi soluţiile pe care le stabileau variau de la un oraş la altul. De asemenea —natura pedepselor legiferate; Drakon, de pildă, a rămas renumit pentru severitatea legilor pe care le-a formulat. Primul principiu stabilit, fundamental, era înlăturarea arbitrarului şi administrarea justiţiei conform legilor scrise. În unele oraşe legislatorii au înfiinţat comisii de judecată şi chiar tribunale; sau au prevăzut posibilitatea de apel în faţa adunării populare. În materie de drept civil, se interzicea alienarea unui lot de pămînt aparţinînd unui individ; sau se prevedea eliminarea intermediarului dintre producător şi consumator; sau se reglementau tranzacţiile contractuale. În materie penală, se prevedea pentru prima dată intervenţia statului prin pedepse extrem de severe în cazurile de omicid (cazuri care pînă acum erau lăsate în competenţa vendetei familiei lezate).

Privită în general (cf. Lévêque), activitatea legislatorilor a dus la consolidarea autorităţii statului, la recunoaşterea şi soluţionarea unor revendicări fundamentale ale poporului, însemnînd deci o lovitură dată poziţiei, situaţiei aristocraţiei.

Dar opera legislatorilor, care adeseori făceau concesii aristocraţilor, n-a putut mulţumi poporul. Soluţia a fost găsită în mai multe oraşe: o anumită persoană (un arhonte, un şef militar, un aristocrat dizident, — în orice caz, un om ambiţios şi energic) punea mîna pe putere, abuziv, prin forţă; după care, rămînea conducătorul statului, uneori pe viaţă. — Noul conducător

căpăta numele de „tiran" — cuvînt care, ca şi instituţia tiraniei însăşi, îşi au originea în Asia Mică. Termenul nu avea iniţial un sens peiorativ[25] — şi nici nu era cazul. Căci, deşi au existat şi tirani „tiranici", totuşi în istoria Greciei regimul tiranic a fost esenţialmente un element de progres, şi singurul regim care la acea dată putea înlătura regimul aristocratic cu toate abuzurile lui.

Regimul tiranilor — care n-avea nici un fundament formal legal sau religios — s-a instaurat în oraşele cele mai prospere şi mai evoluate sub raport socio-politic. Dintre oraşele mari ale Greciei, numai 4 n-au cunoscut regimul tiraniei: Sparta, Teba, Argos şi Egina. Tirania a dat un real impuls vieţii economice şi culturale. Astfel, către sfîrşitul sec. VII î.e.n. Miletul atinge cel mai înalt grad de civilizaţie sub tirania lui Trasibulos; faimosul Policrat din Samos — poate singurul tiran cu ambiţii de a-şi lărgi teritoriul pe care-l stăpînea, în afară de tiranii din Sicilia — şi-a ridicat statul la o situaţie înfloritoare prin fortificaţiile şi prin construcţiile civile pe care le-a făcut; la Sicione, în zona istmului Corint, tiranul Ortagoras a instaurat o adevărată dinastie care s-a remarcat prin frumoase realizări timp de un secol; la Corint, regimul tiranic al lui Periandros a însemnat o guvernare dură, dar cu rezultate favorabile dezvoltării artei şi ştiinţei; în aceeaşi epocă oraşele-state Epidaur şi Megara au cunoscut o epocă de mare strălucire sub conducerea tiranilor; la Atena, viaţa culturală şi civilizaţia au fost în progres în timpul celor 32 de ani de tiranie a lui Pisistrate, căruia i-au urmat fiii săi, vrednici şi ei; Falaris, sîngerosul (e adevărat) tiran din Agrigento a fost şi un mare comandant militar şi un bun administrator; Siracuza a avut în tiranul Gelon, învingătorul cartaginezilor, pe salvatorul întregii Grecia Magna; fratele său, Hyeron I, la fel de popular ca Gelon, a invitat la curtea sa pe cei mai mari artişti şi poeţi ai lumii greceşti, între care pe Pindar şi pe Eschil; urmaşul său (după un interludiu de 60 de ani de regim democratic), Dionysios I, prin politica sa militară a instituit hegemonia Siracuzei în Marea Adriatică.

Aşadar, aproape peste tot regimul tiranic — deşi a fost regimul cel mai sever criticat de retori şi de filosofi — a protejat poporul contra abuzurilor aristocraţiei, a urmărit bunăstarea şi progresul statului lor. Tiranii s-au dovedit capabili conducători politici sau militari, avînd şi ambiţia de a-şi crea o curte fastuoasă la care erau cultivate artele şi poezia. Tiranii s-au sprijinit în principal pe masa populaţiei sărace. Nu au schimbat legile şi vechile instituţii, dar şi-au plasat favoriţii, oamenii devotaţi lor în posturile-cheie şi au concentrat în mîinile lor întreaga putere. I-au persecutat pe aristocraţii mari proprietari (uneori chiar confiscîndu-le pămînturile), care s-au văzut ruinaţi sau au trebuit să ia drumul exilului. Şi-au atras simpatia poporului, ameliorîndu-i situaţia: un tiran a împărţit ţăranilor pămînturile confiscate de la nobili, un altul le-a acordat împrumuturi ca să-şi planteze măslini şi viţă de vie; unii le-au dat de lucru în construcţiile de interes public, alţii le-au creat posibilitatea de a emigra în colonii.

Este clar că toate aceste acţiuni erau pornite din vanitate şi egoism, din voinţa de putere şi din calcul: spre a se putea menţine[26]. Marile temple pe care le-au construit; cultul, popular, al lui Dionysos pe care l-au adus la Atena

[25] Probabil că deriva din cuvîntul etrusc *turan*, care înseamnă „domn" (Se admite în general că etruscii ar fi originari din Orientul Apropiat, din zonele Lidiei).

[26] Conştienţi că un eventual eşec al regimului tiranic într-un oraş oarecare ar putea provoca în celelalte oraşe o „reacţie în lanţ", tiranii se susţineau reciproc.

şi Corint; fastuoasele serbări şi marile concursuri pe care le-au organizat periodic (Panateneele, Marile Dionisii, Jocurile Istmice, cele în cinstea lui Apollo, etc.), — au contribuit de asemenea la întreţinerea popularităţii tiranilor. Din calcul şi din orgoliu erau pornite şi numeroasele, splendidele lucrări edilitare, şi ambiţia de a se înrudi cu cele mai ilustre familii greceşti sau străine, şi vanitatea de a se înconjura de artişti şi de poeţi, pe care adeseori şi-i disputau unii altora. Indiferent însă de mobilul intim, rămîne faptul că scurta perioadă a regimului tiranic (de aproximativ un secol; dar în Sicilia, din cauza ameninţătorului pericol cartaginez, regimul a durat două secole) a însemnat în general o perioadă de progres economic şi social, politic şi cultural.

După prăbuşirea tiraniei, aristocraţia reia puterea în cele mai multe state-oraş. Foarte puţine au acordat poporului drepturi politice, drepturi de autoguvernare. Între acestea a fost în primul rînd Atena. În toate celelalte oraşe guverna aristocraţia[27]. Pînă cînd un eveniment din afară — invazia perşilor şi războaiele care au urmat — au accelerat evoluţia social-politică a *polis*-ului, ducînd la înlăturarea aristocraţiei şi la instaurarea guvernării democratice.

POLIS: ORAŞUL-STAT

Această formă de guvernare colectivă s-a concretizat în *polis* — creaţie originală a grecilor, tip de instituţie social-politică unică în lumea antichităţii. *Polis*-ul — care la început nu era efectiv o instituţie democratică — îşi va căpăta forma şi sensul său plenar, complet, după căderea regimului monarhic şi după ce clasa nobililor şi a familiilor îmbogăţite nu îşi vor mai putea menţine şi exercita puterea de clasă conducătoare.

Traducerea termenului *polis* prin „oraş-stat", prin „stat-cetate", redă doar parţial şi aproximativ sensul pe care îl avea pentru greci. În realitate, un *polis* era o unitate teritorială, cu oraşul, pămînturile şi satele din jur; dar în primul rînd era o „comunitate" — de origine, de interese, de tradiţii, de credinţe religioase. În întreaga lume greacă erau peste 200 de asemenea mici state, — comunităţi autonome, suverane şi independente. În Creta — aproximativ 50. În insula Chios erau patru *poleis*: „prin urmare, erau aici patru armate, patru guverne, probabil patru calendare şi poate patru monede diferite; poate, deşi mai puţin probabil, şi patru sisteme deosebite de măsuri şi greutăţi" (Kitto). — Un asemenea stat, un *polis*, avea doar cîteva mii de cetăţeni. Numărul lor trecea de 20 000 numai în trei *poleis* — Atena, Siracuza şi Agrigento. Chiar şi Micene — care în bătălia de la Platea contra perşilor abia dacă putuse trimite o „armată" de 80 de oameni — era un stat independent.

Factori obiectivi economici şi geografici au determinat în bună parte — fără îndoială — această divizare socio-politică în atîtea *poleis*. Dar explicaţia faptului trebuie căutată cel puţin în egală măsură şi în mentalitatea grecilor. Platon stabilea — în *Republica* — numărul ideal al cetăţenilor unui

[27] Într-o bună măsură, situaţia aceasta era sprijinită şi de puternicul stat aristocrat al Spartei.

stat la ceva mai mult de 5 000. O asemenea cifră redusă își avea justificarea sa. Căci pentru greci, un *polis* nu era atît un organism statal bine structurat, cît o „comunitate“ umană concretă. Nu o entitate abstractă, cît un sentiment al comunității, o dorință și o posibilitate reală a sa de participare nemijlocită

Monedă ateniană. Reversul cu bufniță și trei frunze de măslin (Cabinet des Médailles, Paris)

la treburile comunității. O posibilitate pentru fiecare cetățean de a vedea — în acest mic stat de numai 5 000 de cetățeni — cu ochii lui totul, de a cunoaște direct realitățile, faptele, oamenii. *Polis* însemna nu doar o unitate politică, ci o unitate mult mai intimă. Cînd Pericle va face în celebrul său discurs elogiul Atenei, a vieții și a democrației ateniene, el va elogia un „mod de viață“.

În cadrul acestuia, fiecare *polis* își avea formele sale de cult, zeii săi minori proprii. Zeii olimpici erau aceeași în toată lumea grecească — dar fiecare *polis* îi închina un cult diferit fiecăruia. Zeița Athena era venerată și la Sparta — dar la Atena era protectoarea orașului; la Atena, Hera era zeița căminului casei — dar la Argos era divinitatea supremă. Mult mai mult decît o simplă formă de organizare politică, *polis* însemna un sistem de viață. Cînd Aristotel definea omul ca ființă socială *(politikón zoón)*, el înțelegea să spună, mai exact: „o ființă care trăiește într-un *polis*“. Iar cînd Eschil (în partea a treia a trilogiei *Orestia*, în *Eumenidele*) atribuia cetății, iar nu familiei, dreptul și datoria de a pedepsi crima, el considera cetatea, *polis*, ca mijlocul adevărat prin care legea urmează să fie respectată și îndeplinită. — *Polis*-ul îi forma grecului simțul patriotic și îi dădea sentimentul demnității; căci fiecare om liber era cetățean al acestui *polis*, era consultat, se interesa de toate problemele statului, le putea cunoaște; el împărțea dreptatea în tribunale, îi alegea pe slujbașii statului și îi controla în întreaga lor activitate.

Așadar, pentru greci *polis* însemna nu numai o importantă unitate economică (după cum sublinia Pericle în același discurs), ci „întreaga viață socială a poporului: viață politică, culturală și morală“. O viață trăită activ și care acționa profund asupra lui; căci „grecul se gîndea la *polis* ca la o instituție activă și formativă, capabilă să educe mințile și să făurească caracterul cetățenilor“ (Kitto).

LITERATURA. TEATRUL. NAŞTEREA TRAGEDIEI

O adevărată explozie a poeziei caracterizează, de asemenea, cultura Epocii arhaice.

Perioada aceasta de desfăşurare a unor mari iniţiative, de dimensiunea vastelor acţiuni de colonizare, în care s-au afirmat atîtea personalităţi puternice, de colonizatori, de tirani, de legislatori, a declanşat resorturile individualismului, concentrînd atenţia asupra tuturor aspectelor personalităţii umane. Spiritul de iniţiativă al epocii s-a reflectat şi în creaţia literară, comunicîndu-i aceeaşi vitalitate. Apar forme noi, forme variate, se inventă noi metri care vor continua să fie folosiţi de poeţii greci şi latini de mai tîrziu. Primatul aparţine, şi de astă dată, poeţilor din coloniile greceşti din Asia Mică. E adevărat că se mai compun încă, în secolele VII şi VI î.e.n., scurte poeme epice avînd ca subiecte episoade din războiul troian; se mai compun, tot în hexametru, şi imnuri dedicate zeilor — aşa-numitele „imnuri homerice"; dar pentru gusturile contemporanilor aceste producţii par învechite, impersonale, deci neinteresante. În timp ce poemele erau recitate de aezi, poezia nouă era cîntată cu acompaniament de liră (de unde, denumirea de *lirică*). În timp ce epopeile exaltau virtuţile războinice evocînd o lume de mult apusă, poezia nouă, „lirică", era esenţialmente contemporană şi personală, expresie directă a sentimentelor intime ale individului. Dar cînd era cîntată în cor cu ocazia unor sărbători, exprima şi sentimentele civice, morale, religioase, ale colectivităţii, îndeplinind astfel şi o funcţie socială. O funcţie asemănătoare o avea şi cînd era cîntată în formă solistică (monodică) — funcţia de a exprima reacţia poetului în faţa unor stări politice sau a asprelor conflicte sociale.

Primul mare poet grec după momentul marcat de Hesiod — şi despre care cei vechi, după mărturia lui Platon, spuneau că aproape îl egalează pe Homer — a fost Arhiloh (din Paros, sec. VII î.e.n.). Poezia sa foarte spontană şi personală, reflectă experienţa sa militară (a fost mult timp mercenar) şi participarea sa la lupta politică. Temperamentul său pasional şi protestul contra atotputernicilor zilei se exprimă în accente de satiră violentă, în timp ce în alte forme de lirism poetul dispune de o gamă variată de teme şi de tonuri — de la graţia spiritualei ironii pînă la melancolica elegie dedicată prietenilor morţi într-un naufragiu:

„Tînguie grijile noastre. S-a stins zvonul serbării-n oraş.
Vaierul mării pe cei mai destoinici i-a prins în talazuri.
Pînă-n adînc i-a sorbit. Inima-i grea de suspin.
Numai că zeii, prietene, leac iscusesc pentru toate:
Cum risipim din puteri, aprig curajul ni-l cresc.
Răul pe rînd ne cuprinde: pe unii, pe alţii... O vreme
S-a răsucit către noi. Sîngeră rana. Dă glas
Jalnic durerea. Dar mîine şi-o-ntoarce cărarea spre alţii.
Prindeţi şi voi dar curaj! Numai femeile plîng".

(trad. **Simina Noica**)

În poezia aristocratului Alceu (din Lesbos, n. aprox. 630 î.e.n.) apare, în viguroase cadențe oratorice, vehemența militantului politic, un timp exilat; dar majoritatea poeziilor sale (elegii, imnuri, epigrame) cîntă plăcerile vieții, vinului și dragostei. — Teognis (din Megara, s. VI î.e.n.), un alt aristocrat, cultivă o elegie vehement antipopulară, precum și o poezie didactică aridă și pedantă, rareori găsind notele unui lirism autentic. — Elegiile lui Tirteu (din Sparta, sec. VII î.e.n.) pe care soldații le cîntau mărșăluind, exaltă curajul, virtuțile aristocratice și spiritul de sacrificiu. — În Sicilia, Stesichoros (din Himera, sec. VII-VI î.e.n.) celebrează eroii în imnuri corale acompaniate de citharā.

Dar poezia acestei epoci introduce, pe lîngă ecoul luptelor politice, și o lirică a vieții personale intime. În ambianța rafinată a bogatelor orașe din Ionia, elegiile lui Mimnermos (din Colofon, sec. VI î.e.n.) cîntă tinerețea, plăcerile, dragostea; dar cu deosebire îl neliniștește pe poet gîndul îmbătrînirii:

„O, cînd își stinge-Afrodita din inima noastră lumina,
Vieții-i rămîne vreun tîlc? Eu mai degrabă-aș pieri,
Dragostea-ascunsă, culcușul și dorul de miere de-aș pierde!
Anii în floare se cer fără zăbavă culeși.
Cînd bătrînețea se-apropie de tine și-ncet te preface
Deopotrivă de slut și de netrebnic, atunci,
Cruntă se-așează și grija și-ntr-una îți macină gîndul,
Nici raza soarelui blînd nu-ți mai e caldă. Pe rînd,
Tinerii prind să te-alunge, femeile nu-ți mai țin calea.
O, bătrînețea, ce grea fost-a-ntocmită de zei!“

(trad. S. Noica)

Poeziile lui Alcman (sec. VII î.e.n.), marele poet al Spartei, sînt în general compoziții în cinstea zeilor, destinate a fi cîntate de coruri de fete; o lirică corală fără pasiune sau profunzime, dar cu grațioase descrieri de natură. — Celebra poetă Sappho (din Lesbos, sec. VII-VI î.e.n.) — pe care anticii o numeau „a zecea muză“, unii chiar comparînd-o cu Homer — cîntă dragostea cu accente de pasiune intensă, chinuitoare, aproape o durere fizică. Poeta asociază sentimentelor sale întreaga natură — „fapt care conferă poeziei sale un accent modern“ (R. Flacelière) — ca în următoarele trei fragmente:

„Iarăși hora stelelor își ascunde
Strălucirea frunții cînd luna crește,
Risipindu-și, plină, lumina peste
Negura lumii.

*

Blînd zefirul mîngîie unda rece,
Printre crengi de măr coborîndu-și zvonul,
Iar din vîrf ce-și tremură frunza, molcom,
Picură somnul.

*

Vîrful de creangă pe creștetul pomului leagănă, dulcea
Taină a mărului rumen. Și culegătorii-l uitară...
Chiar l-au uitat? Cine-ar crede? Ei n-au izbutit să-l ajungă!“

(trad. S. Noica)

Viaţa rafinată şi frivolă de la curtea tiranilor este oglindită în poezia ionianului Anacreon (sec. VI—V î.e.n.), aristocrat şi el, tipul poetului de curte care caută să placă şi să strălucească. Odele sale, care au creat o adevărată şcoală de imitatori, sînt cîntece de petrecere şi de dragoste — superficială, fără pasiune. — La curţile tiranilor din Siracuza — unde se vor întîlni cu Eschil şi cu Pindar — au trăit poetul sicilian Ibicos (sec. VI î.e.n.), Simonide (din Keos, sec. VI—V) şi nepotul său Bachilide; primul — poet al iubirii, influenţat de Sappho şi cultivînd imaginea strălucită; al doilea — autor de solemne compoziţii corale glorificînd victoriile atleţilor, de elegii, epigrame şi de graţioase micropoeme de două-trei versuri; al treilea — autor de strălucitoare imnuri eroice, cîntări corale dansate în cinstea lui Apollo *(peani)*, ditirambi şi ode *(epinicii)* închinate învingătorilor la concursuri.

În Epoca arhaică se situează şi momentul naşterii genului literar dramatic şi al spectacolului teatral.

După Aristotel *(Poetica*, IV, 1449 a), tragedia s-a născut din ditiramb — cîntec coral agitat şi zgomotos, în cinstea lui Apollo şi (din sec. VI î.e.n.) a lui Dionysos. Ditirambul era cîntat şi dansat de corişti în jurul unui altar, sub conducerea unui coreg *(choragos* — conducătorul corului) care intona o arie improvizată. Pe altar i se aducea lui Dionysos ca sacrificiu un ţap (în limba greacă *tragos*; de unde, numele de tragedie — „cîntecul ţapului"). Probabil că această formă de sacrificiu deriva din rituri străvechi de purificare — concept care va rămîne legat ca atribut al acestui gen dramatic: Aristotel subliniază în *Poetica* sa (XIII, 1453 a) această calitate esenţială pe care o are tragedia de a-l purifica pe om de dăunătoarele patimi *(katharsis)*[28].

Arion (din Lesbos, sec. VI î.e.n.) a dat ditirambului o formă literară[29]. Textul scris era învăţat şi cîntat de corişti. Apoi corul s-a împărţit în două semicoruri cîntînd alternativ, conduse de doi corifei care îşi dădeau răspunsurile alternativ unul altuia. În momentul cînd unul din corişti a răspuns singur corului sau corifeilor prin cuvinte atribuite zeului, a apărut primul actor: *hypokritès* (= „cel ce răspunde" corului). Faptul acesta, legat de numele poetului Thespis s-a petrecut cînd tiranul Atenei, Pisistrate, a organizat cele dintîi concursuri de tragedie (534 î.e.n.).

Şi originile comediei sînt legate de obiceiuri şi rituri străvechi. Cu ocazia strînsului recoltei (sau poate a culesului viilor) se organiza în cinstea zeului vegetaţiei Dionysos un *komos* — cum era numită zgomotoasa procesiune de un comic grotesc, chiar trivial, a unui grup de tineri veseli care, purtînd un imens falus de lemn, străbăteau străzile oraşului, dansînd, mimînd şi făcînd tot felul de glume grosolane, satirizînd persoane cunoscute, firea şi obiceiurile lor. — Spre deosebire de tragedie, care s-a născut la Atena, originea comediei este legată de oraşele dorice, de Megara (unde apare un tip local de farsă literară, grosolană însă) şi de coloniile din sudul Siciliei.

Primul autor de comedii cunoscut a fost sicilianul Epiharm (sec. VI-V î.e.n.), care a trăit la curtea tiranilor din Siracuza — unde i-a cunoscut pe

[28] La început tragedia păstra caracterul preeminent de imn funebru pentru celebrarea unui erou defunct, provenind dintr-o familie aristocratică. În orice caz, originile tragediei nu sînt — pentru toţi cercetătorii — lămurite definitiv.

[29] S-a observat, pe de altă parte, că şi ditirambul lui Arion ar datora mult poemelor homerice — care ar constitui astfel una din sursele indirecte ce stau la originea genului tragediei.

poeţii Simonide, Bachilide, Pindar şi Eschil. Comediile lui (din care s-au păstrat doar cîteva fragmente) tratau cu o vervă spumoasă teme fie mitologice, fie din viaţa cotidiană, cu o remarcabilă atenţie dată caracterelor şi moravurilor.

CREDINŢELE RELIGIOASE. ZEII. MISTERIILE

Credinţele religioase ale Epocii arhaice au continuat să pătrundă, mai mult şi mai adînc, în viaţa grecilor. „Epoca obscură" organizase după modelul societăţii umane panteonul de divinităţi homerice, în care admisese şi intrarea altor zei, străini, echilibrase raportul între numărul divinităţilor masculine şi celor feminine, şi pusese bazele cultului oraşului-stat, ale *polis*-ului. Încît, se poate spune că spre sfîrşitul Epocii arhaice religia grecilor va ajunge să capete contururi definitive.

Este o religie — în linii generale — optimistă. O religie prin care omul caută să obţină protecţia zeilor în timpul vieţii, mai mult decît după moarte. O religie care, acceptînd în panteonul ei şi divinităţi străine, nu manifestă exclusivismul şi intoleranţa pe care o vor manifesta iudaismul, creştinismul sau islamismul. Religia greacă este superioară celorlalte religii şi prin extraordinara bogăţie de mituri pe care le-a creat în jurul zeilor săi, şi prin implicaţiile filosofice sau prin forma poetică a acestor mituri; cît şi prin faptul că mitologia greacă a fecundat atît creaţia literară cît şi domeniile artei, şi chiar o mare parte din gîndirea filosofică greacă.

În secolul al VII-lea î.e.n. în lumea greacă se delimitează clar două niveluri de gîndire religioasă, două religii în mod substanţial diverse (şi, sub anumite aspecte, chiar incompatibile una cu alta) — religia oraşului-stat oficială, şi religia populară.

Prima, îşi avea constituit panteonul încă din epoca alcătuirii poemelor homerice, în care zeii apăreau ca nişte nobili divinizaţi, — şi ca atare, era firesc ca să intereseze în special clasa conducătoare aristocratică. Principalii zei erau în număr de 12, organizaţi într-o familie: tatăl — Zeus, cu soţia sa Hera (care, după Hesiod, îi era soră), cu fratele său Poseidon şi cu surorile lui Hestia şi Demeter; urmau cei şapte fii ai săi — printre numeroşi alţi fii şi fiice — născuţi (cu excepţia ultimilor doi) adulterin în afara căminului conjugal: trei fete (Athena, Artemis şi Afrodita) şi patru fii — Apollo, Hermes, Ares şi Hefaistos (cf. P. Grimal). Atributele fiecăruia erau variate, contradictorii unele, altele comune mai multora; confuzie explicabilă prin contaminările sau fuzionările cu divinităţi din alte zone geografice, uneori îndepărtate (Creta, Egipt, Asia Mică). — În linii principale, profilul şi atributele acestor zei principali erau următoarele:

Zeus — singura divinitate greacă probabil, comună şi altor popoare indo-europene, — fiul titanului Cronos pe care l-a detronat; s-a căsătorit cu sora sa Hera. La origine era zeul cerului care trimitea ploile şi furtunile; mai tîrziu a devenit căpetenia zeilor prezidînd ordinea morală, protector al familiei, al străinilor şi al justiţiei. — Hera (care a preluat atributele zeiţei cretane a vegetaţiei şi tuturor vieţuitoarelor) era o divinitate locală din Argos; fire răzbunătoare, înrăită de aventurile galante ale soţului ei, a ajuns pînă la

urmă protectoarea căsătoriei și a fidelității conjugale. — Poseidon, al cărui nume este de origine — se pare — cretană, era protectorul navigației, zeul mării (și probabil al fluviilor și rîurilor), dezlănțuia cu tridentul său furtunile și cutremurele; animalul său sacru era calul, pe care el îl introdusese în Grecia. — Hestia, divinitate abstractă, era zeița focului vetrei (centrul cultului familial), apoi al focului în general, venerată în toate casele. — Demeter, care a născut-o cu Zeus, fratele ei, pe Persefona, mai tîrziu răpită de Hades, zeul Infernului, era zeița fecundității și a agriculturii, divinitatea cea mai importantă a misteriilor eleusine, *mater dolorosa* a antichității. — Athena, zeița-fecioară protectoare a cetății care-i purta numele, zeița inteligenței, a înțelepciunii (se născuse din capul lui Zeus!) și a strategiei militare, era ea însăși o luptătoare, reprezentată iconografic cu coif, lance și scut. Era inventatoarea primei nave („Argo", care i-a purtat pe argonauți), era protectoarea livezilor de măslini, a științelor și a meșteșugurilor (în special a celor casnice, torsul și țesutul). Athena era divinitatea care la origine fusese probabil identică cu zeița cretană a șerpilor casei, adorată și de micenieni în mileniul al II-lea î.e.n. Pasărea ei preferată era bufnița — devenită, datorită atributelor zeiței, simbolul înțelepciunii. — Fecioara de o frumusețe neîntrecută Artemis era zeița Lunii, a vînătoarei și a sălbăticiunilor, precum și a magiei și a castității. — De origine orientală și la început zeiță a fertilității, apoi a frumuseții și a dragostei (Eros era fiul ei), Afrodita era soția — nu prea fidelă — a urîtului și șchiopului Hefaistos, pe care l-a înșelat cu Ares; cultul său era slujit de prostituatele sacre *(hierodule)*, iar pasărea ei sacră era porumbița.

Apollo — divinitate anterioară epocii grecești și apărută tîrziu în panteonul grec — era originar din Asia Mică (în cultele ce i se dedicau în Grecia purta peste 200 de nume). Cumula o mulțime de atribute, după localitățile unde era venerat; zeu al înțelepciunii, îi inspira pe prezicători[30], pe cîntăreți și pe muzicanți; ca zeu al agriculturii proteja vitele și vegetația. Etern tînăr și frumos, dar arogant și violent, cu numeroase aventuri sentimentale la activ, Apollo a fost văzut de artiști ca prototipul frumuseții atletice. — Hermes, figură pitorească dar nu prea importantă în panteonul olimpic, era mesagerul zeilor și dăruitor de bogății păstorilor; mai tîrziu a devenit protectorul drumurilor și al călătorilor, al comerțului, al negustorilor și — printr-o asociație malițioasă — al hoților. El a inventat flautul, precum și lira, pe care apoi a adoptat-o Apollo. — Foarte puțin popular era Ares, sîngerosul și distrugătorul zeu al războiului, urît de toți: slujitorii lui erau Spaima și Groaza. A avut o aventură nefericită cu Afrodita; n-avea locuri importante de cult și nici sculptorii nu l-au reprezentat decît foarte rar. — În fine, Hefaistos, făurarul zeilor din Olimp, zeul focului și al tuturor meșteșugarilor — mai ales al topitorilor de metale (la origine fusese, în Asia Mică, un demon al focului). Era o divinitate binefăcătoare și se bucura de multă popularitate. *Teseionul* din Atena — cel mai bine păstrat dintre toate templele grecești — îi era dedicat lui.

Mitologia îi prezenta așadar pe zeii Olimpului — zeii oficiali ai statelor grecești — concepuți după modelul individului și al familiei societății aristocratice din epoca de apogeu a civilizației miceniene. De obicei, un *polis* venera în mod special pe unul din acești zei; cultul zeului ales era apoi obliga-

[30] El însuși era invocat la oracolul din Delfi, templul său principal.

tor pentru toți cetățenii respectivului *polis*. În cinstea zeilor se făceau sacrificii și se organizau procesiuni, acte de cult care nu mai aveau ca înainte pur și simplu scopul de a mulțumi sau de a implora bunăvoința și ajutorul zeilor, ci deveniseră adevărate serbări fastuoase, ocazii de afirmare orgolioasă a prosperității cetății și prilejuri de a insufla poporului sentimente de mîndrie de a se ști cetățeni ai unui stat bogat și puternic.

Aceeași funcție o aveau și magnificele temple[31]. Nu erau locuri de reuniune a credincioșilor pentru a se ruga — ca sinagoga, moscheia sau biserica creștinilor, — ci „casa zeului" căruia templul respectiv îi era dedicat, încăpere *(cella)* în care se găsea doar statuia zeului și eventual cîteva din obiectele mai de preț aduse ca ofrandă, și în care nu pătrundeau decît preoții și slujitorii templului (altarul pentru sacrificii era în fața templului). Importanța anumitor temple depășea granițele unui stat-oraș, — cum era cazul templului lui Apollo din Delfi, celebru pentru oracolul său; sau templele din Istmul de Corint, Nemeea și în special Olympia, în jurul cărora se organizau periodic faimoasele jocuri și concursuri atletice și artistice. — „Într-un anume sens templul era un monument în cinstea comunității, o demonstrație cît se poate de vizibilă a măreției, puterii și conștiinței de sine a acestei comunități. Nici măcar tiranii n-au construit palate sau morminte pentru glorificarea lor. Chiar și tiranul se închina în fața comunității" (Finley).

Pe lîngă această religie oficială a *polis*-ului — care deci astfel organizată, devenea un adevărat factor de agregare socială, sporind orgoliul de cetățean și simțul patriotic — mai exista o religie populară, constituită din credințe vechi la care se adăugau influențe noi venite din Orient sau din Tracia, cu un caracter general mistic. Aceste forme religioase organizate într-un fel ca religii independente, cu ceremonii și ritualuri secrete, rezervate numai inițiaților, erau misteriile[32].

Misteriile — la ale căror ceremonii nu puteau participa decît cei inițiați, iar în Grecia inițiați nu puteau deveni decît cei care vorbeau limba greacă — erau originare din Creta, din Tracia sau din Asia Mică (Frigia). Spre deosebire de ceea ce oferea religia oficială a divinităților Olimpului, misteriile răspundeau unei nevoi intime a individului, de liniște și pace, promițîndu-i salvarea sufletului, scăpîndu-l de frica de moarte și „asigurîndu-i" o viață de dincolo senină și fericită. Ceea ce atrăgea îndeosebi toate categoriile de oameni era ritul inițierii, care însemna o „renaștere", începutul unei noi existențe, — adică tot ceea ce în religia oficială lipsea. Misteriile atrăgeau mai ales masele, dar și persoanele instruite, culte, pentru conduita morală pe care o predicau și pe care o pretindeau adepților.

Misteriile erau recunoscute oficial și chiar protejate. Erau conduse de preoți aparținînd unei anumite familii. Candidaților la inițiere li se cerea în prealabil o minuțioasă purificare (prin stropire sau prin scufundare în bazinele rituale de pe lîngă sanctuare; sau, spre a se purifica de o crimă săvîrșită, prin stropire cu sîngele unui animal sacrificat); li se cerea să postească și să aducă sacrificii. După care, candidatul era admis să ia parte la o întrunire secretă, ținută într-o ambianță stranie, care trebuia să producă asupra candi-

[31] Primul templu a fost construit în sec. VIII î.e.n. la Dreros, în insula Creta (cf. H. Lamer).

[32] Termenul deriva dintr-un verb care însemna „a ține gura închisă".

datului un puternic efect; în cursul unei ceremonii spectaculoase i se arăta un anumit obiect sacru, i se dezvăluia semnificația simbolică, iar la urmă era pus să recite anumite formule rituale. — Dar, exact și în amănunte, nu se știe în ce consta și cum se desfășura actul inițierii. În orice caz, după acest act — la care avea acces oricine, din orice categorie socială și de ambele sexe — inițiatul căpăta convingerea că intră în contact direct cu divinitatea; fapt care îl transporta într-o stare psihică de puternică tensiune. La aceasta concura și caracterul de dramă mistică pe care îl lua desfășurarea cultului unui mister, repetînd simbolic drama respectivei divinități. — Forța de convingere a maselor, popularitatea misteriilor sta în lipsa unor dogme, precum și tocmai în suscitarea acestor puternice reacții emoționale. Ceea ce este însă mai semnificativ este faptul că inițiatul căpăta idei, convingeri, norme de comportare morală care religiei oficiale a zeilor Olimpului îi erau cu totul indiferente.

Între divinitățile misteriilor, „Demeter era cea mai populară dintre zeițele venerate în toate regiunile și coloniile grecești. Ea era și cea mai veche; morfologic, ea continua Marile Zeițe ale neoliticului“ (M. Eliade). Zeiță a agriculturii și a fecundității, Demeter era venerată prin ceremonii deosebite, prin dansuri, cîntece, pantomime și prin diverse alte forme de rituri agrare. Centrul principal al cultului ei era în apropiere de Atena, la Eleusis, unde „misteriile eleusine“ au continuat să fie celebrate timp de aproape două mii de ani. Ceremonia, care avea loc la o dată fixă și care era o evocare alegorică a morții și reînvierii naturii, impresiona și prin lamentațiile îndureratei mame căreia Hades îi răpise fiica. Marele preot, *hierofantul* („cel care arată lucrurile sacre“) prezida ritualul și reamintea celor prezenți că li se cerea să nu fi făcut fapte rele pentru a avea cu adevărat sufletul împăcat. Urma grandioasa procesiune — unică în antichitatea greacă prin caracterul ei spectaculos — cu cortegiul de preoți în frunte cu statuia Demetrei, adepții erau îmbrăcați în haine de sărbătoare, purtînd torțe și ramuri de măslin, cîntînd cîntece religioase; la miezul nopții ajungeau la templul din Eleusis, unde ceremonia continua cu dansuri și cîntece rituale care țineau pînă dimineața. A doua zi adepții își reluau viața, senini și cu speranța într-o viață viitoare mai bună. — Pisistrate și Pericle au construit splendide edificii la Eleusis; de asemenea împărații romani Hadrian și Antonin cel Pios. Cicero însuși scria (*Despre legi*, II, 14) că „ceea ce a dat lumii Atena mai frumos“ sînt misteriile eleusine.

Al doilea zeu care domina religia populară a misteriilor era Dionysos — divinitate originară din Tracia, cunoscut în Grecia încă din epoca miceniană, și care a ajuns în Epoca arhaică la o imensă popularitate. Zeu al vegetației și în primul rînd al viței de vie și al vinului, era adorat ca o încarnare a naturii și a bucuriei de viață. Apărea înconjurat de o ceată veselă și zgomotoasă de satiri, fauni, sileni, menade și nimfe, dansînd la muzica flautului. Adoratorii lui Dionysos reconstituiau, cu ocazia sărbătorii lui, cortegiul astfel imaginat al zeului.

Riturile dionisiace se celebrau noaptea, pe culmi de munți. Adepții — încununați cu coroane de iederă, uneori aplicîndu-și simbolic coarne de țapi, iar în Tracia încingîndu-se cu șerpi vii și strecurîndu-și-i și în păr, — se excitau cu dansuri sălbatice și cu actul sacramental al consumării unei bune cantități de vin. În felul acesta ajungeau la o asemenea stare de delir încît, mai ales femeile, prindeau și sfîșiau de vii animale, consumîndu-le imediat carnea crudă în sînge, cu sentimentul că se împărtășesc cu însuși trupul zeului. Această

isterie colectivă care elibera psihicul de toate inhibiţiile aruncîndu-l în frenetica dezlănţuire a simţurilor, dădea adepţilor convingerea mistică de uniune cu divinitatea — ceea ce echivala pentru ei tot cu o „renaştere", cu începutul unei noi vieţi. Dionysos oferea oamenilor ceea ce nici Zeus nu le dădea: consolarea, pacea şi speranţa. — Popularitatea imensă a misteriilor eleusine şi dionisiace l-a obligat pe tiranul Atenei, Pisistrate, să le admită alături de religia oficială a statului.

Un loc aparte îl ocupau misteriile orfice. Orfeu, la origine numele unui zeu trac, era după tradiţie un cîntăreţ de dinaintea lui Homer, care cu farmecul lirei lui îmblînzea fiarele; îl fermecase şi pe zeul Infernului, încît acesta i-a restituit-o pe iubita sa Euridice, reluîndu-i-o apoi. Poet şi cîntăreţ, inventator al lirei şi născocitorul magiei, legendarul Orfeu era considerat şi fondatorul misteriilor omonime şi iniţiatorul unei adevărate religii. Asociindu-şi figura lui Dionysos, orfismul rămînea însă total diferit şi infinit superior cultului dionysiac. Era o mişcare religioasă, cu asociaţii secrete, cu o întreagă literatură (celebrele „imnuri orfice"), cu o teogonie, o cosmogonie şi o antropogeneză bine articulate, precum şi cu o doctrină a salvării, elaborată în detalii.

Potrivit doctrinei orfice omul poartă încă de la naştere, moştenit din timpurile Titanilor, păcatul strămoşesc pe care trebuie să şi-l ispăşească prin suferinţe. Sufletul omului este întemniţat în trup întocmai ca într-o închisoare. Pentru a-şi elibera şi salva sufletul, pentru a pune capăt ciclului etern de renaşteri succesive, migraţiei continui a sufletelor de-a lungul altor existenţe (idee identică metempsihozei buddhiste), pentru a se sustrage deci acestui destin şi a găsi calea mîntuirii — care era supremul scop al vieţii, — iniţiatului nu îi rămîne — pe lîngă rugăciunile şi purificările rituale — decît să se realizeze într-o viaţă morală, de îndeplinire a ritualurilor purificatoare, o viaţă de renunţări şi de abstinenţă de la orice hrană animală. Ceea ce aducea nou prin urmare orfismul era concepţia despre păcat (ideea păcatului originar va reapare şi în creştinism) şi răscumpărare, de ispăşire prin acte purificatoare şi prin ascetism. — Dar şi după moarte, în drumul său spre fericirea eternă sufletul este pîndit la tot pasul de ispite şi de primejdii; pentru a fi pregătiţi să le ocolească sau să le învingă iniţiaţii trebuiau să cunoască anumite formule salvatoare. Aceste adevărate ghiduri de comportare morală au fost găsite, în Creta şi în sudul Italiei, scrise pe mici plăci de aur, pe care în mormînt defunctul le avea atîrnate la gît ca nişte amulete. O bogată literatură de acest gen, fixînd doctrina şi datînd încă din sec. VI î.e.n., o constituie *Imnurile orfice*, poeme scurte asemănătoare într-un fel psalmilor ebraici. Între acestea se află şi un poem avînd ca temă — cunoscută şi în literatura babiloniană — o „coborîre în Infern".

Imnurile orfice sînt închinate în mare parte diferitelor divinităţi, principale sau secundare (ca zeiţelor Themis, Nemesis, Fortuna, Leucoteea, etc.). Un alt grup se adresează Nereidelor, Titanilor, Satirilor, celor trei Graţii, Nimfelor, Parcelor, Furiilor, celor nouă Muze. Un al treilea grup de poeme sînt dedicate Iubirii, Victoriei, Sănătăţii, Soartei, Justiţiei, Dreptăţii; iar al patrulea grup sînt invocaţii adresate naturii, aurorei, zefirului, cerului, Selenei, Soarelui, eterului, norilor, mării, astrelor, nopţii, somnului, visului, vîntului de miazănoapte. — Însuşi acest rezumativ repertoriu tematic este în măsură să sugereze nota dominantă de exaltare, plenitudine şi generozitate, de armonie, puritate şi nobleţe a inspiraţiei imnurilor orfice. Dorinţa de seni-

nătate se degajă chiar și dintr-un imn ca cel adresat lui Thanatos, geniul morții:

„Ascultă-mă, cîrmaciul vieții popoarelor de muritori:
Cu cît le dai mai multe zile, cu-atît ești pururi mai aproape,
Căci tu adormi pe totdeauna și trup și suflet, deopotrivă,
Cînd frîngi puternicile lanțuri prin care le-a legat natura
Și peste orice vietate reverși un somn adînc și veșnic!
Răpui întreaga omenire, dar te arăți nedrept cu unii,
Curmîndu-le deodată viața cînd sînt în floarea tinereții.
Judecătorul tuturora, rostești statornice sentințe
Și nu te-nduplecă niciunul prin rugăciuni sau prin libații,
Zeu crud, apropie-te însă doar după ani îndelungați
Și te implor la ceasul jertfei și-al invocației pioase
Ca oamenii să aibă parte de-o bătrînețe fericită!“

(trad. Ion Acsan)

Astfel, „orfismul este prima religie care are o carte“ (Nilsson). S. Reinach găsește chiar „o analogie evidentă“ între tabletele-ghiduri ale mortului în călătoria sa dincolo de mormînt și *Cartea Morților* din Egipt.

Cultul orfic a avut o durată lungă: cel puțin pînă în sec. VI e.n. Prin idealul preconizat de puritate spirituală, influența orfismului este vizibilă la Pindar, sau în poemul religios *Purificări* al lui Empedocle, sau la pitagoricieni, și chiar la Platon. Dar influența lui s-a manifestat și asupra ritualului creștin și a iconografiei creștine: în multe picturi din catacombe Hristos este simbolizat ca Orfeu în ipostaza „Bunului Păstor“. De remarcat că creștinismul a fost marele dușman al misteriilor din lumea greacă și romană tocmai pentru că avea prea multe afinități cu aceste culte.

După războiul peloponeziac, din Asia Mică au pătruns în Grecia culte religioase populare noi. Cultele lui Adonis, al lui Attis, al Cybelei, al zeiței Isis sau al zeului Mithra, s-au răspîndit apoi și la Roma. Dintre acestea, cultul lui Mithra era cel mai larg răspîndit, mai ales printre soldați.

Spre deosebire de alte religii ale antichității (precum și de cele moderne, evident), corpul sacerdotal din serviciul religiei oficiale nu avea nici o pregătire teologică sau științifică specială, nici nu i se pretindea să dovedească o anumită vocație religioasă. Funcția sacerdotală era o funcție civică oarecare, superioară desigur, dar asemenea celor exercitate de alți magistrați ai cetății — generali, vistiernici, ș.a., — funcționînd ca sacerdoți pe o durată limitată, prin rotație.

Atribuțiile și activitatea lor erau stabilite de legile statului — chiar și în cazul cînd administrarea unui cult (ca în cazul preoților templului din Eleusis) era prerogativa a două vechi familii aristocratice. Sacerdoții greci erau laici; nu exista aici o castă sacerdotală ereditară. În timpul regilor, aceștia dețineau și suprema funcție sacerdotală; după înlăturarea lor, religia devine la greci o treabă a statului sau a comunității — care însă nu o monopolizează. Unele vagi reminiscențe ale timpurilor vechi mai persistă mult timp; de pildă la Sparta, unde cei doi regi care domneau simultan erau și principalii magistrați ai vieții religioase; sau la Atena, unde sacerdotului suprem, desemnat dintre cei nouă arhonți aleși pe timp de un an, i se spunea „regele“.

JOCURILE OLIMPICE

O formă religioasă particulară, tipic grecească, iniţiată şi căpătînd o mare amploare chiar în Epoca arhaică, era cea a ceremoniilor complexe numite „jocuri". Acestea erau organizate tot la un anumit număr de ani, cu ocazia marilor sărbători religioase, şi constau în procesiuni, sacrificii, alte acte de cult, urmate de concursuri atletice, alergări de care, spectacole şi întreceri între muzicanţi şi recitatori.

Aceste „jocuri" îşi aveau probabil îndepărtatele origini în serbările teatrale din palatele cretane, sau în întrecerile de forţă şi de dexteritate ale războinicilor dorieni[33]. Fapt este că „jocurile" au deţinut un loc important chiar în viaţa culturală (nu numai sportivă) a grecilor, începînd de la sfîrşitul secolului al VIII-lea î.e.n. şi atingînd apogeul în sec. VI şi în prima jumătate a sec. V î.e.n. Cele mai vechi jocuri au fost cele de la Olympia începînd din sec. VIII î.e.n., dacă nu chiar cu un secol mai înainte. În orice caz, anul 776 î.e.n. — dată de la care grecii îşi încep cronologia, ca romanii de la anul 754 î.e.n., anul de „fundare a Romei" — n-a fost anul primelor Jocuri Olimpice, ci data de la care a început să se ţină evidenţa învingătorilor. — Tradiţia stabileşte anul 720 î.e.n. ca data de cînd atleţii au început să concureze complet dezbrăcaţi (deşi în realitate obiceiul acesta este mult mai vechi). Fiecare *polis* îşi organiza — şi fiecare cu un număr diferit de probe — jocurile sale, la intervale diferite (de 1 an, de 2, 3 sau 4 ani), dîndu-le amploarea în funcţie de importanţa şi de posibilităţile respectivului *polis*. Cele mai importante erau cele care erau organizate împreună de mai multe oraşe şi la care participau concurenţi din toate oraşele-state greceşti[34]. Acestea erau în număr de patru: „Jocurile Panelenice", care se ţineau la templele din Delfi („Jocuri Pithice"), cele din Nemeea, cele din Istmul de Corint („Jocuri Istmice") şi — cele mai vechi şi mai strălucite — „Jocurile Olimpice", care se ţineau regulat din 4 în 4 ani.

Olympia nu era un oraş, ci un complex sacru (vd. C. Gaspar), cu temple şi altare, cu monumente şi un stadion lung de 200 m, cu un *prytaneion* — edificiu rezervat şi banchetelor în cinstea învingătorilor, — şi cu statuia lui Zeus, în faţa căreia atleţii, „antrenorii" lor şi arbitrii depuneau jurămîntul prescris. Atleţii jurau că au făcut timp de zece luni antrenamentul necesar, şi că vor concura în mod corect; iar judecătorii-arbitri, că vor fi drepţi şi că vor păstra secretul celor discutate între ei înainte de pronunţarea deciziei. — Festivitatea Jocurilor Olimpice dura o săptămînă — timp în care eventualele ostilităţi dintre oraşele-state erau suspendate. În aceste şapte zile pelerinii veniţi din toate colţurile lumii greceşti vizitau sanctuarele, aducînd zeilor ofrande şi sacrificii; îi ascultau pe rapsozii care declamau vechile cîntece eroice, pe poeţii şi pe istoricii care îşi recitau operele, pe filosofii care ţineau prelegeri publice, pe sofiştii care se angajau în spectaculoase dispute oratorice, urmărite de auditor cu cel mai viu interes, —în timp ce în locul unde se ţinea bîlciul lumea era atrasă de acrobaţi, de dresori, de comedianţi şi de mărfurile negustorilor veniţi din locurile cele mai îndepărtate.

[33] Întreceri care, la rîndul lor, proveneau dintr-un act de cult funerar: din luptele sîngeroase celebrate, în timpuri străvechi, în cinstea defuncţilor nobili.

[34] Dar nu puteau participa străinii, şi nici cei care suferiseră o pedeapsă infamantă.

Atleții, însoțiți de maeștrii lor antrenori *(pedotribi)*, veneau cu o lună înainte, se înscriau, li se făceau verificările cerute, se antrenau și luau cunoștință de regulile stabilite. Dacă un atlet nu respecta aceste reguli era eliminat și condamnat la o amendă considerabilă — pe care, dacă n-o putea plăti el sau rudele lui, trebuia să o plătească orașul său; iar dacă nici orașul nu achita amenda, cetățenii săi erau excluși de la următoarele concursuri. Cum pregătirile și antrenamentul atleților necesitau sume mari de bani, majoritatea atleților aparțineau familiilor bogate. Alteori însă aceste cheltuieli erau suportate de orașul atleților respectivi; mai ales în cazul concursurilor hipice foarte costisitoare, pentru susținerea cheltuielilor cărora uneori se asociau mai multe orașe.

Probele[35] Jocurilor Olimpice erau în număr de 13. La aceste probe s-au adăugat — dar pentru un timp scurt de 50 de ani, între 492-444 î.e.n. — și cursa de trap, și curse de care cu catîri în loc de cai; în timp ce la începutul sec. IV î.e.n. figurau și concursuri pentru heralzi și întreceri între cîntăreți la trompetă. Învingătorul era anunțat rostindu-i-se propriul nume împreună cu numele tatălui și cu al orașului din care provenea; după care, era purtat în triumf toată noaptea de prieteni și admiratori — și totul se încheia cu ospețe și cîntece de victorie. A doua zi, învingătorul aducea — după un ritual amănunțit stabilit — jertfe la cele șase altare. Premiul consta într-o coroană de frunze și o ramură tăiată din măslinul sacru din Olympia. De fapt, recompensele mai erau — variind de la oraș la oraș — și de natură practică. Astfel, învingătorii erau scutiți pe viitor de prestații de muncă, erau hrăniți pe spezele statului, familiile nobile comandau poeților cu renume să compună pentru învingătorii lor ode și imnuri triumfale *(epinicii)*; Pindar, printre alții, a compus nu mai puțin de 13. Alteori, orașele lor le ridicau statui de bronz, băteau monede și medalii cu efigia lor, după moarte le construiau morminte impunătoare, iar în primele timpuri li se consacra chiar un cult, asemenea eroilor.

Erau onoruri prin care de fapt nu se cinstea „atletul", ci cetățeanul care, în cadrul acestor serbări de cel mai mare prestigiu cum erau Jocurile Olimpice, adusese glorie orașului său. Într-adevăr, pînă spre sfîrșitul epocii clasice jocurile au rămas o instituție religioasă și cetățenească de o importanță excepțională pentru greci, stimulîndu-le dorința de a se distinge individual, dar mai ales exaltîndu-le sentimentul mîndriei, unității și solidarității de neam. — Importanța și sensul lor civic au scăzut considerabil începînd chiar din sec. IV î.e.n., odată cu apariția atleților profesioniști. Disprețuite la început de cuceritorii romani, jocurile și-au recăpătat locul de mare cinste în epoca imperială romană; pînă cînd, în anul 393 e.n., împăratul Teodosie le-a abolit.

ARTA. ARHITECTURA. TEMPLUL

Marea artă greacă începe să se afirme ca atare în aceeași Epocă arhaică, în secolele VII și VI î.e.n. Lunga perioadă de pace, gradul de prosperitate economică atins acum și ambiția orașelor-state de a se lua la întrecere prin

[35] Numărul probelor, programul și regulamentul lor au suferit însă modificări în cursul secolelor.

splendoarea monumentelor lor, dorinţa tiranilor de a-şi impune prestigiul în faţa poporului, vanitatea aristocraţilor şi a celorlalţi îmbogăţiţi de a-şi crea o ambianţă luxoasă, intensificarea legăturilor cu Orientul Apropiat de unde veneau noi stimulente, sugestii, influenţe, — au fost factorii care explică rapida dezvoltare a artei.

Artele plastice nu se bucurau în ochii grecilor de aceeaşi înaltă preţuire de care se bucurau poezia (lirică sau dramatică), muzica, filosofia, sau — în epoca clasică — chiar şi elocinţa. Dintre cele nouă Muze, nici una nu era protectoarea artelor plastice. Arta era văzută ca o meserie, o *techné*, iar artiştii cei mai mari erau consideraţi doar ca nişte meşteşugari excelenţi. Arhitectul, sculptorul sau pictorul nu erau socotiţi că ar crea — ca poetul — în starea de har a inspiraţiei divine. Artiştii înşişi se considerau meşteşugari îndemînateci, urmîndu-şi maeştrii; nu ţineau să fie originali, inovatori, chiar cînd de fapt erau. Această conştiinciozitate de „meşteşugar" a artistului explică şi perfecţiunea execuţiei operei. Totodată artistul era obişnuit să lucreze adeseori în echipă; opera de decorare a monumentelor cu numeroase basoreliefuri cerea o mare mulţime de meşteri executanţi. În fine, asemenea multora dintre marii artişti ai Renaşterii, nici artiştii greci adeseori nu se limitau la un singur domeniu de creaţie; Fidias, de pildă, n-a fost numai marele sculptor al epocii clasice, ci şi arhitectul care a condus lucrările de pe Acropole, (Partenonul a fost conceput şi realizat de Ictinos), fiind totodată foarte cunoscut şi ca pictor şi ca giuvaergiu.

Grecii au început să edifice temple către sfîrşitul sec. VIII î.e.n. Arhitectura templului — la început de lemn, în curînd de piatră — dezvolta tipul de casă comună în lumea egee (tip preluat şi de micenieni), constînd dintr-o încăpere rectangulară, cu o singură uşă pe latura mică, flancată de pilaştri care susţineau acoperişul, iar în faţa uşii un portic cu doi stîlpi sau coloane. Concepute deci după modelul unei case, în forma lor cea mai simplă templele aveau 4 coloane în faţă şi 4 în spatele edificiului; în forma sa mai evoluată edificiul avea acoperişul — pentru a proteja construcţia de intemperii — mult mai larg, ceea ce făcea să fie înconjurat pe toate laturile de coloane *(templu peripter)*. O mare atenţie dădeau constructorii amplasării templului, perspectivei în care apărea, cadrului său natural. Templele erau plasate totdeauna într-o poziţie care să le armonizeze cu peisajul din jur şi în acelaşi timp să le confere un aspect impresionant, de calm, de grandoare, de solemnitate: în vîrful unei coline, în mijlocul unei cîmpii sau pe ţărmul mării. Coloana — care sugera forma unui trunchi de copac, formă din care s-a născut, dealtfel — era rareori monolită; de obicei era formată din cilindri de piatră suprapuşi şi prinşi unul de altul — procedeu original grecesc. Cei dintîi care au arătat o predilecţie deosebită pentru coloană au fost egiptenii; dar spre deosebire de greci, egiptenii făceau coloane prea masive şi le aşezau prea aproape unele de altele, fără a le dispune — în raport cu restul edificiului — cu eleganţa şi armonia templului grec.

Cum un templu grec era prin definiţie „lăcaşul zeului", partea cea mai importantă o constituia încăperea centrală *(cella)* care adăpostea — cum am spus — statuia zeului: în fundul încăperii, în întuneric, singura sursă de lumină fiind uşa unică a *cellei*, mereu deschisă. În jurul statuii şi pe pereţi — numeroasele ofrande aduse zeului, cele mai de preţ statuete, vase, ş.a. Templele mai mari aveau, pe lîngă sala centrală, principală *(cella* sau *naos)* şi alte două încăperi — un vestibul în faţă *(pronaos)* şi un altul în dos *(opistodom)*. În

templele cele mari sala centrală era împărțită pe lungime în trei nave, de două rînduri de coloane (fiecare rînd, format din două serii de coloane suprapuse). Dimensiunile obișnuite ale unui templu erau de circa 30 m pe 60 m; dar existau și temple care depășeau lungimea de 100 m și lățimea de 50 m (de ex., cele din Efes și Samos; sau, în Sicilia, cele din Selinunte și Agrigento). În apropierea templului erau alte construcții, asemănătoare dar mult mai mici, așa-numitele tezaure care conțineau „comoara" templului, prețioasele ofrande aduse de cetățeni, de oaspeți străini, sau de tiranul respectiv.

Clădirea, corpul templului era deci — în forma sa evoluată — înconjurată de coloane: fațada avea 4 sau 6 (cel mult 8 coloane), iar laturile, de două sau trei ori numărul coloanelor din față. Uneori puteau lipsi coloanele laterale, sau cele din dos, căci erau mai multe tipuri de temple. Mai mult: între sutele de temple pe care le-au construit grecii nu există două la fel. — Materialul de construcție era exclusiv piatra (rareori marmura). Cînd coloana era de piatră, era acoperită cu stuc ușor decorat în așa fel încît să imite marmura. Zona orizontală a construcției cuprinsă între capiteluri și acoperiș (*antablamentul* — alcătuit din cele trei elemente suprapuse: *arhitrava*, *friza* și, sub acoperiș, *cornișa*) era zugrăvită în culori vii. Zona centrală a antablamentului, friza, era divizată în *metope* (separate de *triglife*), cu sculpturi în basorelief — la templele de stil doric; la templele ionice basorelieful frizei era continuu, de jur-împrejurul construcției, fără a mai fi împărțită în *metope* separate de *triglife*. Frontonul triunghiular al fațadei și cel al părții posterioare erau bogat ornate (în special cel al fațadei) cu statui și basoreliefuri. Toate statuile și basoreliefurile (inclusiv ale frizei) erau — se presupune — colorate. Acoperișul era din țigle, de asemenea multicolore; la colțuri acoperișul avea anumite elemente decorative (din bronz, marmură sau teracotă), reprezentînd figuri umane, animale, ființe fantastice ș.a. În ansamblul sobru, sever, geometric al arhitecturii templului grec, elementele sculpturale ale frizei, frontonului și — uneori la templele în stil ionian — ale coloanei-statuie (*cariatida* — probabil de inspirație egipteană), aduceau mișcare, culoare, varietate, viață.

După forma coloanei și a antablamentului se disting două ordine arhitectonice fundamentale: doric și ionic. Primul, mai suplu și sever, apare în Peloponez în jurul anului 680 î.e.n., devenind cel mai răspîndit ordin arhitectonic în întreaga lume greacă. (Toate marile temple din Sicilia aparțin acestui ordin). Coloana dorică, masivă și greoaie, este așezată direct pe sol, pe o platformă dreptunghiulară de piatră (*stilobat*); are trunchiul ușor tronconic, cu 20 de caneluri, cu capitelul în linii drepte, format dintr-o pernă rotundă (*echină*) și deasupra o placă pătrată (*abacă*). „Coloanele dorice sînt puțin îngroșate la mijloc, pe de o parte pentru a preveni inevitabila impresie optică de subțiere la mijloc, impresie determinată de forma strict cilindrică; pe de altă parte, pentru a accentua impresia de tensiune, de efort, cauzată de greutatea sarcinii pe care ele o suportă" (Alpatov).

Ordinul ionic — care a predominat în lumea grecească din Orientul Apropiat — apare mai tîrziu decît cel doric, dar în același secol; în aria culturală ioniană, insula Samos a fost unul din principalele centre de răspîndire ale acestui ordin. Coloana ionică nu are masivitatea și gravitatea celei dorice, este zveltă și ușoară, nu stă direct pe sol, ci se sprijină pe o bază circulară așezată pe un soclu (*plintă*); trunchiul are tot forma tronconică, dar mai puțin vizibilă și mai mult subțiată, și totodată cu mai multe caneluri. Coloana

ionică — spunea Vitruvius — are armonia şi graţia trupului feminin. Coloanele unui templu ionic sînt mai distanţate între ele decît cele ale templului doric; capitelul — inspirat de modele iraniene — are două volute în chip de melc; iar friza, sau lipseşte (în primele două secole), sau este ornată cu figuri continui, înconjurînd edificiul, în basorelief.

Dintre alte ordine care au derivat din cel doric şi cel ionic, important a rămas ordinul corintic (apărut la sfîrşitul secolului al V-lea î.e.n., în Arcadia). Este un ordin analog celui ionic, de care se deosebeşte numai prin forma capitelului — cu ornamente în formă de frunze de acant care înlocuiesc volutele ionice. Stilul ordinului corintic este fastuos, bogat şi elegant; motiv pentru care a fost preferat şi a predominat în epoca elenistică, în Orientul grecesc, iar la Roma, în epoca imperială.

SCULPTURA

Către anul 650 î.e.n. în sculptură — care pînă la această dată rămăsese în general la opere de mici dimensiuni şi la un accentuat schematism în execuţie — apar statuile de dimensiuni mari. În acelaşi timp se observă o tendinţă marcată spre reprezentarea realistă. O influenţă în formarea noii concepţii a sculptorului au avut-o şi statuile egiptene sau asiriene, din care multe exemplare fuseseră aduse şi în Grecia. Continuă reprezentările de animale, dar locul preponderent va fi acordat de acum înainte figurii umane.

Sculptura monumentală împodobeşte frontoanele templelor cu statui în *ronde-bosse*, în timp ce basoreliefurile frizelor redau scene mitologice sau legendare cu o deosebită predilecţie pentru un stil narativ. În temple statuile zeilor demonstrau că sculptorii studiaseră cu atenţie — în gimnazii şi palestre, unde atleţii se antrenau dezbrăcaţi — musculatura corpului, poziţiile, atitudinile, mişcările, redîndu-le perfect în operele lor. Nu dădeau atenţie expresiei figurii. Nu rămîneau la o pur şi simplă reproducere a corpului în repaos sau în mişcare. Îşi fundamentau meşteşugul pe redarea proporţiilor în raporturi numerice studiate — cum făcea, de pildă, Policlet stabilindu-şi „canonul" său, — deci şi pe calculul unei inteligenţe artistice lucide, care compune, ordonează, interpretează. „Arta greacă, chiar şi cea mai realistă în aparenţă, rămîne scăldată în intelectualitate" (Chamoux).

După cum se ştie din lectura *Călătoriei în Grecia* a lui Pausanias, primele statui monumentale greceşti erau de lemn; statuile în piatră apar abia spre sfîrşitul sec. VII î.e.n. Statui de cult, ele au continuat pînă în epoca clasică, în variante diferite: fie lucrate în tehnica *acrolitului* (părţile descoperite erau în piatră, iar torsul şi picioarele, uneori îmbrăcate cu ţesături, erau din lemn); fie în tehnica *hriselefantină* (lemnul statuii era îmbrăcat, în chip de veşmînt, cu plăci de fildeş sau de aur); fie de tipul *palladion* (statuie de lemn îmbrăcată cu veşminte sau cu o armură) — tip din care a derivat la romani statuia de piatră aşezată în vîrful unui *tropaeum*, asemenea edificiului de la Adamclissi.

Încă de la începutul perioadei arhaice statuile prezintă bărbatul nud *(kouros)*, cu braţele lipite de corp şi cu piciorul stîng adus înainte; iar femeia *(koré)*, într-un drapaj bogat şi de obicei ţinînd în mîna dreaptă o floare, o pasăre sau un obiect. Reprezentarea persoanei umane într-un bloc compact

atestă influenţa orientală (mesopotamiană sau egipteană), — aportul original grec constînd în expresia mai vie a figurii. Anumite convenţii domină statuia arhaică: părul bogat, buzele pline, ochii migdalaţi şi enigmaticul „surîs arhaic", — convenţii la care sculptorii vor renunţa doar spre sfîrşitul secolului al VI-lea î.e.n. Se observă şi aici alte particularităţi stilistice, după regiuni. Statuile dorice — de obicei statuile de bărbaţi — sînt mai masive şi mai severe, dînd totodată o impresie de staticitate. Cele ionice — care preferă modelul feminin, precum şi subiecte animaliere — sînt mai delicate, mai graţioase, cu o constantă tendinţă spre eleganţă şi decorativ. Sparta a manifestat o vădită preferinţă pentru statuetele de bronz şi pentru măştile groteşti. În schimb cetăţile-state din Sicilia şi din Italia meridională, arată o accentuată predilecţie pentru pitoresc şi teatral — ceea ce va rămîne (cf. Lévêque) o caracteristică a artei greceşti din această arie culturală.

La Atena sculptura s-a dezvoltat mai tîrziu. Dintru început s-a remarcat aici influenţa eleganţei şi graţiei ioniene; dar Atena va şti să introducă în curînd notele proprii spiritului attic: echilibrul, armonia şi simţul măsurii.

O particularitate ciudată a sculpturii epocii arhaice — precum şi a celei clasice — era policromia. Sculpturile greceşti în piatră, inclusiv cele în basorelief, erau pictate în culori pale sau vii, — fapt care le accentua caracterul de conformitate cu modelul real, le făcea mai uşor accesibile gustului maselor şi totodată le comunica un aer vesel. Materiale diferite erau introduse adeseori şi în statuile de bronz, — incrustaţii din alte metale, sau de pietre semipreţioase. Pe de altă parte, grecii — care puneau mare preţ pe finisajul statuii de bronz, retuşînd-o şi şlefuind-o după turnare — nu apreciau patina verzuie a bronzului, curăţindu-l şi lustruindu-l des.

Pictura era preţuită, se pare, în aceeaşi măsură ca şi sculptura; dar aproape nimic din epoca arhaică nu ni s-a păstrat. O idee ne putem totuşi face din transpunerile unor pictori în tehnica mozaicului, — şi în special din ceramica pictată a epocii, de o mare valoare artistică.

Faţă de perioada „secolelor obscure", ceramica în general a trecut brusc, încă de la jumătatea secolului al VIII-lea î.e.n., la un stil nou. Au apărut forme noi, graţioase, de obicei vase de mici dimensiuni; iar în locul decoraţiei geometrice, caracteristică sfîrşitului „epocii obscure", a apărut o decoraţie utilizînd motive florale, animale şi chiar umane, în desene de o mare precizie şi fineţe a liniei. S-a remarcat că eliberarea de convenţiile stilului geometric s-ar datora influenţei Asiei Mici — ceea ce este în cea mai mare parte adevărat. Începe acum a doua aşa-numită „perioadă orientalizantă" (prima fiind cea din epoca miceniană). Semnificativ, în acelaşi timp, este faptul că în sec. VII î.e.n. olarii se inspiră în desenele lor din tradiţiile mitologice şi ale epocii eroice. Corintul produce acum celebra sa ceramică difuzată în toată lumea. În secolul următor al VI-lea î.e.n. Atena îşi elaborează stilul său propriu de ceramică cu siluete negre pe fond roşu (urmată apoi de cea cu figuri roşii pe fond alb), întrecînd oraşul rival, Corintul. Adeseori pictorii de vase îşi semnau lucrările. Între numele mai cunoscute, un maestru al stilului de figuri negre a fost Exechias; în celălalt stil, celebru a rămas numele lui Euphronios.

Marea artă greacă începe aşadar să se afirme în secolele VII şi VI î.e.n. În arhitectură, sculptură şi pictură, în lirică, muzică şi teatru, s-au creat toate premisele, toate formele şi notele esenţial caracterizante. Epoca clasică

va prelua şi dezvolta aceste achiziţii, imprimîndu-le sensul unei maturizări depline, dîndu-le o strălucire superioară; chiar dacă, în schimb, va pierde din prospeţimea şi spontaneitatea ce caracterizase arta Epocii arhaice.

GÎNDIREA ŞTIINŢIFICĂ ŞI FILOSOFICĂ. ŞCOALA IONIANĂ

S-a spus că lumina — atît de pură şi de intensă în Grecia — a influenţat puternic viziunea grecilor asupra lumii. Îndeosebi viziunea sculptorului, care este legată de claritatea conturului şi de un simţ al volumului corpurilor situate în spaţiu. „Aceasta explică de ce grecii au avut mari sculptori şi arhitecţi, şi de ce şi în pictura lor la baza oricărui desen este linia dreaptă şi decisă". — Dar şi „simţurile filosofilor erau ţinute treze de forţa luminii. Astfel încît, nici una din filosofiile grecilor nu este mulţumită pînă cînd nu şi-a fixat o idee printr-o definiţie clară şi pînă cînd nu i-a desenat, ferm şi inteligibil, conturul" (C. Bowra).

Începuturile filosofiei greceşti se confundă cu cele ale ştiinţei, limite clare între ele nu se pot trasa.

Gîndirea ştiinţifică şi cea filosofică a secolului al VI-lea î.e.n. au în comun faptul, de importanţă primordială şi de hotărîtoare consecinţe, că în interpretarea fenomenelor naturii gînditorii renunţă la vechile interpretări ale miturilor. Gînditorii greci ai acestui secol au fost cei dintîi care au încercat să dea o explicaţie raţională a lumii şi fenomenelor vieţii. Problemele care în primul rînd le-au reţinut atenţia au fost: ce formă are Universul, ce structură şi care sînt legile care îl guvernează? în ce constă natura intimă a lucrurilor? care este originea materiei? care sînt elementele ei ultime? ce transformări suferă materia şi care sînt cauzele ce le determină?

Elemente de gîndire nesistematică asupra naturii se pot găsi şi în mituri, şi în poemele homerice, şi în sentenţele — de fapt, sfaturi de viaţă practică — atribuite de tradiţie celor „şapte înţelepţi" (printre care tradiţia punea, în afară de Tales, şi cunoscuţi oameni de stat, ca Solon ş.a.)[36]. Aspecte de cunoaştere colectivă se găsesc nenumărate în poemele lui Homer, — observaţii meteorologice, observaţii asupra sistemului de măsuri şi greutăţi, asupra energiei naturale, a rocilor, a rolului greutăţii în accelerarea căderii corpurilor; observaţii asupra unor fenomene ale termodinamicii, ale opticii, ale acusticii, etc. Toate acestea însă nu sînt decît simple observaţii, uneori naive, de cele mai multe ori juste. Totdeauna însă cînd Homer încearcă o sistematizare, sau chiar o cauză eficientă, pentru el principiul este o divinitate, forţa motrice este voinţa unui zeu. Cei dintîi care renunţă la o explicaţie mitico-religioasă au fost „fisiologii" din Ionia („cei ce studiază natura" — *physis*). Cetăţeni ai unui oraş-stat, Miletul, în care experienţa intensă a navigaţiei, a co-

[36] Tradiţia grecească cea mai răspîndită îi include în acest număr pe următorii oameni de stat şi înţelepţi, toţi din sec. VI î.e.n.: Bias din Priene, Chilon din Sparta, Cleobulos din Lindos, Periandros din Corint, Pittakos din Mitilene, Solon din Atena şi Tales din Milet. — În realitate, numărul „înţelepţilor Greciei" era mai mare (Plutarh, de pildă, enumeră 16) — căci fiecare oraş-stat avea ambiţia să introducă şi un reprezentant al său în această listă de onoare, convenţional limitată la cifra simbolică de 7.

merțului și meșteșugurilor formase spirite practice, concrete, active, ei trebuiau să dea concetățenilor lor răspunsuri sigure, precise, raționale, întrebărilor pe care aceștia și le puneau asupra naturii, fenomenelor și principiilor lor.

Nașterea speculației filosofice și științifice fără o referire la considerații practice — fenomen fundamental propriu culturii grecești — a fost fără îndoială facilitată și de contactul cu gîndirea babiloniană și egipteană. Dar a fost în mod esențial determinată de mediul acelui *polis* în care nu s-a constituit o ideologie religioasă autoritară și inderogabilă, ca în palatele regale orientale, și nici o clasă sacerdotală dominantă nu exista, care să impună în mod absolut un sistem de gîndire dogmatică. „Fisiologii" deci *(physiologoi)* s-au substituit — într-un fel — preoților și suveranilor absoluți. Lumea acestui *polis* își formase, datorită tuturor acestor împrejurări — mai ales în ambianța mai evoluată din punct de vedere economic, social și cultural, a orașelor-state din Asia Mică — o mentalitate laică și rațională. Totodată, gînditorii greci aveau și o concepție proprie privind implicațiile sociale ale activității lor de cercetători. „Ei erau convinși că activitatea lor de cercetare îi face pe oameni mai buni din punct de vedere moral și intelectual; și că această cercetare impunea anumite răspunderi sociale, și în același timp contribuie la micșorarea diferenței dintre un om și altul" (C. Bowra). Aici era mediul cel mai favorabil apariției gîndirii științifice și filosofice grecești.

Tales din Milet (624-cca 546 î.e.n.) — pe care Aristotel îl consideră cel mai important dintre filosofii ionieni și fondatorul filosofiei — a avut ocazia să călătorească mult (se ocupa și de comerț), ajungînd și în Egipt, țară care era socotită de greci patria celei mai vechi înțelepciuni. Avea cunoștințe vaste în toate domeniile. Din Mesopotamia și din Egipt și-a adunat cunoștințe de matematică și de astronomie. S-a ocupat de studiul forței magnetice, pe care o punea în analogie cu calitățile ambrei. A subliniat importanța constelației Ursa Mică pentru navigația în timpul nopții. A prevăzut eclipsa de soare din anul 585 î.e.n. A calculat înălțimea piramidelor egiptene măsurînd lungimea umbrelor lor. A rezolvat problema înscrierii triunghiului într-un cerc. Avea cunoștințe despre raporturile dintre unghiuri și triunghiurile din care acestea fac parte. Cunoștințele matematice le-a folosit pentru a rezolva probleme de ordin practic. Astfel, Tales — „cel mai iscusit în tehnici", cum îl definea Platon — a calculat distanța dintre navele aflate în largul mării și a făcut previziuni meteorologice care s-au confirmat. Alteori, cunoștințele de matematică l-au dus la aplicații de-a dreptul de inginerie — atunci cînd, de pildă, a deviat cursul unui fluviu.

Tales s-a îndepărtat de explicațiile mitice asupra naturii din momentul cînd a afirmat că lumea este „plină de zei"; ceea ce însemna mai întîi că el scotea divinitatea din ambianța sacră a templului transferînd-o în întreaga natură, pe care apoi „fisiologul" o putea investiga cu instrumentele gîndirii pur laice și raționale. Cunoscînd legile naturii omul putea ajunge să stăpînească natura „plină de zei"; deci, implicit, să devină — prin propriile-i puteri ale gîndirii și ale rațiunii — cel puțin egal divinității.

Urmărind să reducă multiplicitatea fenomenelor la o singură cauză, la cauza originară, Tales — la fel ca urmașii săi — și-a pus problema „primului principiu" *(arché)*. După el, elementul primar, elementul generator care

întreţine viaţa întregii naturi şi care îi explică sau chiar îi determină schimbările, devenirea, este apa[37]. Mituri vechi orientale sau greceşti afirmau că toate lucrurile s-au născut din oceanul primordial (teorie expusă şi de Homer şi de Hesiod). Dar Tales ajunge la această concluzie în urma unor observaţii concrete, de natură practică; el care, în călătoriile sale prin Egipt şi Mesopotamia văzuse că viaţa oamenilor era dependentă de efectele ciclurilor aluvionare ale fluviilor din aceste ţări şi chiar că prosperitatea propriului său oraş se datora folosirii intense a drumurilor comerciale pe apă. Principiul naturii este deci apa — condiţia vieţii animale, umane şi vegetale; mai precis: umedul, izvorul vieţii, care fertilizează pămîntul, condiţia germinării; umedul, elementul originar şi vivificator al tuturor fenomenelor vitale. Mai mult: apa determină şi formarea altor elemente a căror origine este ea — căci prin condensarea apei se nasc corpuri solide, iar prin evaporarea ei apa devine aer, din care ia naştere apoi şi focul.

Ipotezele formulate de Tales (ca şi cele ale celorlalţi filosofi greci din acelaşi secol) sînt naive, evident. Dar ceea ce este nou, semnificativ şi fundamental pentru începuturile şi evoluţia ulterioară a gîndirii filosofice (cf. M. Vegetti) este faptul că filosofii ionieni, începînd cu Tales, încearcă să găsească un principiu (sau cît mai puţine, cel mult patru) pe baza căruia să poată explica fenomenele şi schimbările din natură. Cu Tales şi cu ceilalţi filosofi ionieni s-a constituit un nou stil de a gîndi: stilul care încearcă să depăşească, să treacă dincolo de aparenţa nemijlocită a faptelor observate, căutînd originea, condiţia şi raţiunea obiectelor şi fenomenelor. Nu este, desigur, o speculaţie pură, care să opereze exclusiv în abstract; este însă concluzia teoretică a unor observaţii şi a unei selecţii a fenomenelor semnificative; şi este în fine o operaţie de generalizare a observaţiei. Importanţa lui Tales şi a celorlalţi filosofi ionieni constă în îndrăzneala lor de a fi crezut că gîndirea poate reduce la un singur, sau doar la cîteva principii infinita varietate a naturii: „o luare în stăpînire a naturii prin mijlocul gîndirii, care deschide calea celeilalte, mai directe, — calea pe care tehnicile cetăţii o realizau rînd pe rînd“ (M. Vegetti).

Concepţia lui Anaximandru (cca 610-546 î.e.n.) este mai bine articulată şi la un nivel de abstracţie superior concepţiei lui Tales. Anaximandru a avut activităţi civice importante, fiind şi conducătorul acţiunii de întemeiere a unei colonii milesiene. Înzestrat cu o bogată imaginaţie ştiinţifică, el a întocmit — pentru prima dată în istorie — o hartă geografică a lumii pentru uzul navigatorilor, şi tot el a desenat şi o hartă a cerului. Interesant de remarcat este că această hartă a lumii se pare că dădea indicaţii asupra popoarelor străine, asupra originii şi obiceiurilor lor. Anaximandru s-a ocupat de toate ştiinţele naturale existente la acea epocă. A inventat un orologiu solar — şi a scris prima carte de filosofie (din nefericire pierdută, cu excepţia unui singur fragment), intitulată *Despre natură*.

Anaximandru a emis (anticipîndu-l pe Darwin!) şi o ipoteză privind originea vieţii. Cele dintîi vieţuitoare s-ar fi format, după el, într-un mediu acvatic, în nămol, sub acţiunea razelor soarelui; omul însuşi ar deriva, prin-

[37] „Cele patru mult discutate elemente, dintre care afirmăm că primul este apa şi într-un anume fel îl considerăm drept element unic, se amestecă laolaltă în vederea unirii, combinării şi constituirii lucrurilor din cosmos“. Acest fragment din opera lui Tales *Despre Principii* este reprodus de Galenos (cf. *Filosofia greacă pînă la Platon*, I, 1 — vd. bibliografia).

tr-o lungă evoluţie, din vieţuitoare acvatice, din peşti, care ulterior s-au adaptat condiţiilor terestre. Ipoteza lui Anaximandru — în care se găseşte formulată pentru prima dată ideea de evoluţie — reprezintă un moment foarte semnificativ în istoria gîndirii filosofice: în procesul apariţiei şi evoluţiei vieţii este eliminat acum orice act de intervenţie directă a divinităţii, care nu mai este concepută ca acţionînd decît exclusiv în cadrul forţelor naturale.

Asemenea lui Tales, Anaximandru stabileşte şi el un singur principiu care ar sta la originea lucrurilor; după mărturia lui Teofrast, el „susţine că elementul primar şi cauza materială a lucrurilor este *'apeiron'*-ul". Principiul lucrurilor nu este însă un element material: *apeiron*-ul este substanţa primară indeterminată şi infinită, din care în mod treptat s-au dezvoltat cele patru elemente (aerul, apa, focul şi pămîntul) şi deci toate lucrurile materiale din lume. *Apeiron*-ul conţine în sine toate aceste elemente; este, într-un fel, haosul, amorful, din care se structurează toate lumile şi lucrurile, prin opoziţia dintre stările lor de cald şi rece, şi prin separarea lor din sînul *apeiron*-ului[38].

Şi concepţia cosmologică a lui Anaximandru — de asemenea de o remarcabilă forţă imaginativă — reprezintă un înalt grad de laicizare şi de îndrăzneală. Universul, total independent de voinţa sau de puterea divinităţii, este un imens mecanism natural. Pămîntul, a cărui suprafaţă este curbă (ceea ce înseamnă sfericitate) — susţine cel dintîi Anaximandru, contrar părerii lui Tales — este situat în centrul acestui Univers sferic, unde rămîne nemişcat, susţinîndu-se prin însuşi faptul poziţiei sale centrale. În jurul său se învîrt trei mari inele de lumină (inele care la Anaximene vor deveni sfere), închise într-un înveliş opac; lumina se zăreşte doar prin nişte orificii — ceea ce pentru noi sînt Soarele, Luna şi ceilalţi aştri; orificii ale căror variaţii de formă produc fazele Lunii; iar cînd orificiile sînt total obturate se produc eclipsele.

Al treilea mare filosof ionian, influenţat în bună măsură de Anaximandru (dar faţă de care reprezintă un moment de regres sub raportul capacităţii de abstractizare) a fost Anaximene (cca 586-cca 528 î.e.n.). A scris o operă intitulată tot *Despre natură* (din care de asemenea s-a păstrat doar un fragment) şi s-a ocupat de diferite ştiinţe, în special de meteorologie şi de astronomie.

În domeniul cosmologiei el revine la ideea lui Tales, susţinînd că pămîntul este plat, mai ridicat spre nord; atribuind însă Lunei o lumină proprie, este în regres faţă de Tales, pentru care lumina Lunei era o lumină reflectată. Dar Anaximene este primul care afirmă că planetele şi stelele nu sînt de natură identică; stelele sînt imobile, fixate în cristalul sferei cereşti, în timp ce Luna, Soarele şi celelalte planete sînt în continuă mişcare, fiind mereu purtate de mişcarea aerului.

Anaximene marchează un evident progres sub raportul metodei de a explica. Asemenea lui Tales, el ia ca principiu originar şi universal un element material, perceptibil de simţurile noastre: aerul[39]. Elementul originar

[38] „Anaximandru a afirmat că «începutul lucrurilor este *apeiron*-ul... De acolo de unde se produce naşterea lucrurilor, tot de acolo le vine şi pieirea, potrivit cu necesitatea, căci ele trebuie să dea socoteală unele altora, pentru nedreptatea făcută, potrivit cu rînduiala timpului», exprimîndu-se astfel în termeni poetici". — Simpl., *Phys.*, 24, 13. — În *Filosofia greacă pînă la Platon*, I. 1 (vd. bibliografia).

[39] Anaximene „a arătat că aerul este originea tuturor lucrurilor; căci din el se produc toate şi din nou în el se absorb. *Precum sufletul nostru*, zice el, *care este aer, ne stăpîneşte pe noi, tot astfel şi întregul Univers este cuprins de suflare* (aer şi suflare sînt întrebuinţate ca sinonime)". Aët., I, 3, 4 (D. 278). În *Filosofia greacă pînă la Platon*, I, 1 (vd. bibliografia).

din care, printr-un proces mecanic de rarefiere sau prin condensare, s-au dezvoltat toate fiinţele şi lucrurile este aerul; chiar şi lumea organică, — dat fiind că aerul este conceput de filosof şi ca respiraţie, care are o funcţie vitală fundamentală pentru toate organismele. Asemenea *apeiron*-ului lui Anaximandru, aerul este în concepţia lui Anaximene substanţa primară a Universului, indeterminată şi infinită. Transformările în natură, din care derivă multiplicitatea lucrurilor sînt explicate şi descrise cu relativă precizie de Anaximene ca rezultate ale unor diferenţieri cantitative şi ale unui proces mecanic în care, pe lîngă condensare sau rarefiere, intervine şi acţiunea caldului sau a recelui. Infinitatea fenomenelor Universului corespunde gradelor diferite de densitate ale substanţei elementare.

Dacă asupra gîndirii primilor filosofi ionieni se mai proiectau încă — foarte vag, e adevărat, — umbra unor reminiscenţe de gîndire mitică, aceasta dispare total în gîndirea lui Xenofan (cca 570-480 î.e.n.). Filosofia sa — care nu porneşte de la observaţii asupra naturii, este deci lipsită de implicaţiile ştiinţifice ale predecesorilor săi — are un net şi categoric caracter polemic la adresa societăţii şi a religiei. Originar din Ionia (Colofon), s-a refugiat şi a trăit 70 de ani în Sicilia şi la Elea (în sudul Italiei), unde a format una din primele şi dintre cele mai importante şcoli filosofice greceşti. A scris şi multe elegii şi — se pare — două poeme epice (*Întemeierea Colofonului* şi *Colonizarea Eleei*).

Xenofan combate ideologia religioasă şi poziţia socială a aristocraţiei. Mai întîi, combate concepţia antropomorfică a religiei oficiale, aşa cum apare în poemele homerice. „Dacă boii, caii şi leii — se exprimă filosoful, pe un ton violent, — ar avea mîini şi ar putea să picteze şi să facă cu mîinile lor opere de artă ca oamenii, caii ar reprezenta chipuri de zei şi ar făuri statui asemănătoare cailor, boii — boilor, în felul corespunzător chipului pe care îl au ei". Pentru a respecta divinitatea omul nu ar trebui să o conceapă asemenea lui, în forme umane. Xenofan combate misticismul, miracolele, divinaţia şi ideea metempsihozei, căutînd să identifice adevărata esenţă a divinităţii nu pe calea revelaţiei, a viziunii mistice sau a obişnuitelor practici de cult, ci pe calea deducţiilor logice, — deducţii care se dovedesc de o rigurozitate încă neîntîlnită la nici un alt gînditor grec. Dacă divinitatea este însăşi natura, înseamnă că ea se va dezvălui, va vorbi oamenilor pe măsură ce aceştia o vor întreba cercetînd ştiinţific, raţional, natura[40]. Adevărata esenţă a divinităţii transcende sensibilul (tradus prin imaginea antropomorfică a zeului) şi poate fi concepută numai cu ajutorul raţiunii: este Unicul, care conţine Multiplul şi care este deasupra opoziţiilor, conciliind deci imuabilitatea cu schimbarea, esenţa cu aparenţele, eternitatea cu devenirea. În felul acesta Xenofan este un precursor şi al pitagorismului şi al eleatismului.

Xenofan atacă, direct şi vehement, şi poziţia socială a aristocraţiei — căreia i se dau onoruri absurde. Căci — continuă filosoful — aristocraţii nici nu asigură cetăţii legi drepte, nici nu contribuie la bunăstarea ei economică. Un înţelept valorează mai mult decît un aristocrat, un atlet sau un erou; căci înţeleptul poate da sfaturi bune şi ştie să facă apel la raţiune pentru a găsi soluţiile necesare societăţii noi — conchide Xenofan.

[40] Xenofan însuşi a încercat, pe baza fosilelor marine pe care le găsise pe munţi, să reconstruiască o primă fază din istoria pămîntului fără să recurgă la explicaţii de natură mitico-religioasă.

Un moment important în știința greacă l-a însemnat (la sfîrșitul sec. VI și începutul sec. V î.e.n.) medicul Alcmeon (din Crotona, în Magna Grecia), a cărui gîndire a avut o mare influență asupra lui Anaxagora și a medicilor hipocratici. Alcmeon a fost cel dintîi care a făcut disecții pe animale, fapt care l-a ajutat să ajungă la concluzia că organele simțurilor sînt în legătură cu creierul. Creierul este cel care organizează datele percepțiilor senzoriale și care le dă funcția de cunoaștere. Cunoașterea prin urmare nu înseamnă pur și simplu percepere a realității externe, ci ea se realizează în urma actului ulterior, un act de elaborare al creierului, un act de construcție mintală.

Gîndirea orientală și cea greacă pînă la Alcmeon susțineau — la fel ca, în secolele următoare, Empedocle și chiar Aristotel — că nu creierul, ci inima are rolul principal în procesele vitale, inclusiv în procesul cunoașterii, care ar fi un act pasiv, simplă receptare pasivă a realității. Alcmeon este primul care afirmă că senzația nu este identică cu cunoașterea, că actul cunoașterii este elaborat în creier, și că deci cunoașterea este un efort al creierului omenesc de a stăpîni natura.

PITAGORA ȘI PITAGORISMUL (ÎN ȘTIINȚĂ, RELIGIE ȘI FILOSOFIE)

Cu Pitagora (cca 580-500) în știința și filosofia greacă se introduce un filon de gîndire religioasă, mistică.

Născut în insula Samos, Pitagora s-a transferat la Crotona, unde orfismul era foarte răspîndit, fondînd o confrerie religioasă și filosofică, răspîndită apoi în toată lumea greacă, mai ales în Magna Grecia. Pentru adepții săi, care i-au atribuit multe din ideile lor proprii, Pitagora a devenit repede o figură semidivină. De fapt, îndeplinea condițiile pentru a deveni încă din timpul vieții un personaj legendar: avea o mare putere de sugestie, cuvintele lui erau rostite ca sub inspirație divină, pretindea că descinde din Apollo în urma unor succesive reîncarnări, ș.a.m.d. Adepții săi au pus mîna pe guvernarea Crotonei și altor cetăți din jur, instituind o politică ultraconservatoare, antidemocratică, pînă cînd o răscoală populară i-a alungat, menținîndu-se numai la Taranto.

Adepților li se revela învățătura secretă a maestrului, rezervată exclusiv inițiaților. Membrii confreriei — în care erau admise și femeile — se deosebeau printr-un anumit fel de a se îmbrăca, prin faptul că erau vegetarieni și în general prin rigiditatea concepțiilor lor morale. Platon lăuda în mod deosebit modul de viață al pitagoricienilor. Caracterul lor inflexibil, exclusivist, aristocratic și conservator a făcut să fie priviți cu ochi răi, încît confreria s-a stins pe la începutul sec. al IV-lea e.n. Totodată casa lui Pitagora era și un centru de studii matematice, cultivate pentru sensurile mistice și morale atribuite de filosof numerelor. Influența lui în secolele următoare va fi sensibilă atît în domeniul filosofiei și religiei cît și în cel al matematicii.

Divinitatea — afirma Pitagora — se identifică cu „sufletul lumii"; este omniprezentă și poate fi percepută peste tot în Univers. Sufletul este nemuritor, dar întemnițat în corp și contaminat de acesta cu impuritatea sa — instincte, nevoi materiale, dorințe frivole, etc. Sufletul va plăti păcatul impu-

rității prin obligația absolută de a se reîncarna încontinuu, chiar în animale sau în plante. Pentru a scăpa de pedeapsa acestei transmigrații omul trebuie să ducă o viață de puritate, — să nu consume carnea animalelor (care poate că adăpostesc suflete omenești condamnate la reîncarnare), să ducă o viață ascetică, să nu poarte podoabe, etc. Dar mai presus de toate, omul trebuie să-și cultive facultățile sufletești, rațiunea, memoria, cunoașterea. Cel mai bun mijloc pentru suflet de a se feri de impuritate, de a scăpa de eterna reîncarnare, de a se purifica, de a se pregăti pentru mîntuire, de a ajunge la divinitate, este să practice filosofia — „dragostea de înțelepciune" (termenul a fost creat de pitagoricieni) — ceea ce înseamnă nu numai o anumită conduită morală corectă, ci cultivarea spiritului și pe calea științei.

În viață omul trebuie să respecte „limita", adică ordinea și măsura. „Limita" este principiul care pătrunde întregul Univers și îl organizează. Expresia supremă a acestui principiu de „limită" este numărul. „Lucrurile sînt numere" spunea Pitagora; prin urmare, legile numerelor urmează să fie considerate drept legi ale lucrurilor. Numărul, care stă la baza matematicii, explică și ordinea lumii. Numărul poate fi reprezentat spațial — asemenea unor particole materiale — prin puncte care, juxtapuse, formează figuri plane (pătrate, triunghiuri, dreptunghiuri). Elementele constitutive ale materiei se exprimă prin numere. Toate fenomenele naturii sînt regizate de numere. Totodată, aritmetica generează și armonia socială. Astfel, geometria este simbolul justiției care stabilește echitatea în societate. Exercițiul științei, deci, are și implicații morale și sociale. — Dar Pitagora manevrează teoria sa a numerelor și în mod mistic și în sens magic. Fiecare număr de la 1 la 10 reprezintă o anumită proprietate particulară a Universului; 10 este „cifra sacră" care reprezintă armonia Universului; primele patru numere sînt și cele mai importante, pentru că suma lor dă „cifra sacră"; cifra 5 simbolizează căsătoria; cifrele 4 și 9 — justiția; cifra 7 — prilejul favorabil. Purificarea religioasă însăși se îndeplinește și prin contemplarea numerelor.

Studiul armoniei muzicale le-a confirmat pitagoreicilor că numărul este și codul și norma întregii realități. Ei au descoperit că între lungimea corzii unei lire și, pe de o parte înălțimea sunetului emis de coardă, pe de altă parte acordurile fundamentale (de octavă, de quintă și de quartă) există o relație constantă. Aceleași raporturi numerice care definesc aceste acorduri se regăsesc și în distanțele dintre corpurile cerești. Legile muzicii se regăsesc și în legile Universului: cele 10 stele fixe (Soarele, Luna, cinci planete, etc.) se mișcă producînd o armonie minunată, o muzică însă care, din cauza continuității ei, nu poate fi percepută de muritori. — Cercetările pitagoreicilor în domeniul acusticii i-au dus la descoperirea principalelor intervale muzicale și la elaborarea unei teorii a naturii sunetelor (dezvoltată mai tîrziu de Aristotel), precum și la o detaliată și complicată teorie matematică a gamei — care cuprinde și o teorie a diezilor și bemolilor. „Construcția gamei a fost aplicată și în astronomie, intervalele dintre note fiind asimilate cu distanțele planetelor față de Pămînt" (P.-H. Michel).

Pentru Pitagora, proprietățile numărului — expresie simbolică a ordinei Universului — traduc anumite legi științifice ale lumii reale. Astfel, pitagoreicii acordă un rol important antinomiei par — impar, — antinomie de mare importanță și în aritmetică. Potrivit tradițiilor antice Pitagora a pus bazele aritmetice ale geometriei, procedînd prin abstractizare, pretinzînd demonstrații riguroase și formulînd definiții precise. Pitagora este cel care a desco-

perit numerele iraţionale, cantităţile inexprimabile printr-un număr întreg sau fracţionar. Pitagoreicii au demonstrat non-comensurabilitatea diagonalei şi laturei triunghiului dreptunghi isoscel. Ei au încercat să rezolve ecuaţiile de gradul II cu aşa-numita metodă de aplicare a ariilor. Au studiat proporţiile aritmetice raportate la numere întregi (teoria proporţiilor). Au cunoscut patru din cele cinci poliedre regulate, precum şi determinarea sumei unghiurilor interne ale unui triunghi. Este probabil că pitagoreicilor trebuie să li se atribuie elaborarea noţiunilor abstracte de punct, de linie, de dreaptă, ş.a. Sigur însă este că, în studiul ariilor, celebra „teoremă a lui Pitagora"[41], teoremă cunoscută demult de babilonieni, a fost pentru prima dată demonstrată de Pitagora şi de discipolii săi.

Contribuţii care trebuie subliniate au adus pitagoreicii şi în domeniul astronomiei. Ei au fost primii care au susţinut ideea sfericităţii Pămîntului (nu prin alte argumente decît din motive de „frumuseţe geometrică"). După modelul Pămîntului sferic au conceput ideea unei sfere imense care susţine stelele fixe, precum şi alte şapte sfere concentrice primei, fiecare avîndu-şi mişcarea sa proprie. Acestea erau — în ordinea distanţei lor de Pămînt — sfera Lunei, apoi cele ale planetelor Mercur, Venus, Soare, Marte, Iupiter şi Saturn. „Pitagoreicii au făcut efortul de a matematiza astronomia, legînd-o simultan de aritmetică, de geometrie şi de muzică" (P.-H. Michel).

În acest sistem de gîndire este angrenată organic şi problema devenirii timpului, a succesiunii evenimentelor şi fenomenelor sociale, şi chiar opiniile oamenilor. Problema este tratată de pitagoreici în spiritul ideologiei lor aristocratice conservatoare: evenimentele se succed ciclic în timp, asemenea rotaţiei aştrilor în jurul centrului Universului; în această evoluţie ciclică, după o perioadă determinată totul se repetă, identic ca înainte, la infinit. Este repetiţia ciclică în care se exprimă acel plan divin reprezentat de număr. Progresul social, schimbările sociale — în care spera şi pe care le aştepta poporul — nu sînt altceva, în concepţia conservatorilor pitagoreici, decît perioade fragmentare, care se vor repeta: vor apare şi — vor dispare!

Pentru viitorul ştiinţei este de o importanţă excepţională concepţia lui Pitagora despre matematică, văzută de el ca fiind forma fundamentală a ştiinţei. Această apreciere dată matematicii va fi reluată de Platon şi, după el, de anumite direcţii de gîndire filosofică şi ştiinţifică, din antichitate pînă azi.

Privită în ansamblu, concepţia lui Pitagora — moment de un nivel ştiinţific mult superior celui marcat de şcoala ioniană — apare genială şi în acelaşi timp diminuată de naive contradicţii. În doctrina sa elementul ştiinţific este alterat de idei, perspective şi interferenţe mistice. Influenţa sa în cultura greacă a fost imensă — în matematică, în medicină, în teoria muzicii, ş.a.m.d. Teoriile pitagorice au fost însuşite şi de Empedocle. Policlet a căutat să stabilească în sculptura sa un canon privind proporţiile corpului uman, canon formulat în raporturi numerice sub influenţa doctrinei lui Pitagora. Platon, în special, „va datora concepţiilor pitagoreice multe elemente ale sistemului său" (H. Lamer). Unii cercetători văd pînă şi „în teoriile cuantice moderne o supravieţuire a anticei moşteniri pitagoreice sub forma de concepţie discontinuă a energiei" (Geymonat).

[41] În triunghiul dreptunghi pătratul ipotenuzei este egal cu suma pătratelor celor două catete.

EPOCA CLASICĂ. RĂZBOAIELE MEDICE

Epoca clasică a civilizaţiei şi culturii greceşti se situează cronologic între momentul eroic al războaielor contra colosului persan şi momentul lipsit de glorie al luptelor fratricide care au pus capăt vieţii libere a cetăţilor greceşti, deschizînd drumul dominaţiei macedonene. „Secolul de aur" al Atenei începe cu perioada — de 50 de ani — a războaielor medice (499-449 î.e.n.) şi se încheie cu perioada — de 27 de ani — a războiului peloponeziac (431-404 î.e.n.). După care, următoarea perioadă a democraţiei ateniene — de lupte între diferite state greceşti, de mişcările şi răscoalele sclavilor, de descompunere internă, morală şi politică, — se termină cu înfrîngerea coaliţiei democrate a oraşelor greceşti (337 î.e.n.) de către regele Macedoniei, înfrîngere care pune capăt istoriei oraşelor-state elenice din peninsulă.

După victoria lui Darius asupra regatelor din Asia Mică teritoriile greceşti de pe coastă au fost încorporate în marele Imperiu persan. Oraşele-state greceşti din această regiune vor avea o independenţă şi o autonomie pur formală; în realitate ele vor plăti anual un tribut şi vor fi guvernate de tirani susţinuţi de perşi. Pe de altă parte, ocuparea Traciei şi supunerea Macedoniei de către perşi lovea şi în interesele grecilor din peninsulă privind comerţul din Marea Egee.

În anul 499 Miletul se răscoală. Celelalte oraşe-state din Ionia şi Lesbos se declară şi ele independente. Garnizoanele persane sînt învinse de milesieni, care incendiază şi oraşul de reşedinţă din Lidia al regelui persan. Dar milesienii rămîn singuri: Sparta refuză să le dea ajutor, iar Atena le trimite doar 20 de corăbii. Cinci ani mai tîrziu, o flotă de 600 corăbii a fenicienilor — aliaţii perşilor — înfrînge uşor mica flotă a răzvrătiţilor. Miletul este complet distrus, statele greceşti de pe coastă îşi pierd din nou independenţa, după care perşii recuceresc cu uşurinţă şi insulele greceşti. În anul 492 î.e.n. generalul persan Mardonius porneşte cu mari forţe spre Grecia balcanică, cucereşte cîteva insule, dar în urma unei furtuni pierde jumătate din flotă şi 20 000 de oameni. Peste doi ani, în urma refuzului Atenei şi Spartei de a se supune, Darius organizează o nouă expediţie maritimă şi debarcă în Attica, pe cîmpia de la Maraton. Atena, rămasă fără ajutorul spartan promis, încredinţează comanda supremă a armatei strategului Miltiade. Infanteria persană (căci cavaleria — care era forţa principală a perşilor — nu ajunsese la timp) nu rezistă atacurilor armatei atenienilor, în rîndurile căreia luptau acum şi sclavii, fu pusă pe fugă şi puţini perşi reuşiră să se întoarcă în Asia Mică.

Bătălia de la Maraton — prima victorie a grecilor contra „barbarilor" perşi — le-a dat învingătorilor un sentiment de încredere în forţa morală a patriotismului lor, dar şi conştiinţa că pericolul rămîne în continuare. Victoria de la Maraton fusese o victorie a Atenei şi a democraţiei ateniene. De aceea şeful partidului democrat radical din Atena, Temistocle, i-a convins pe atenieni să-şi construiască un nou port militar şi comercial, Pireul, precum şi o flotă puternică de 200 de corăbii mari cu cîte trei rînduri de vîslaşi *(trireme)*, fapt care a făcut din Atena prima putere maritimă din Marea Egee.

La zece ani după bătălia de la Maraton (la care participase şi Eschil) regele persan Xerxes, fiul lui Darius, întreprinde o campanie contra grecilor cu o

imensă armată de 150 000 de oameni din 46 de popoare ale imperiului și cu o flotă de peste 500 de corăbii. Flota greacă era în marea ei majoritate ateniană; iar ca armată terestră cele 31 de orașe-state care se coalizaseră (între care și Sparta) trimiseseră un contingent de abia 10 000 de oameni. În lupta din strîmtoarea Termopile regele spartan Leonida rezistă eroic pînă la ultimul său om fără a reuși să țină defileul, în timp ce în bătălia navală de la Artemision pierderile fură grele de ambele părți. Flotei grecești nu-i rămînea decît să se retragă în direcția insulei Salamina, în timp ce la Atena (unde Temistocle evacuase din timp populația) perșii distrug și incendiază orașul, inclusiv templele de pe Acropole. La Salamina îngustimea strîmtorii nu permitea perșilor să-și desfășoare forțele; flota lui Xerxes a fost înfrîntă, multe corăbii capturate (perșii pierdură 200 de corăbii, grecii doar 40), — și regele persan se întoarse în Asia lăsînd în Tesalia o armată de 100 000 de oameni sub comanda lui Mardonius[42]. Restul flotei persane în retragere fu distrusă în fața coastei ionice, la Mycale.

Victoria contra perșilor — pe care Herodot o prezenta ca pe o victorie a libertății contra tiraniei — a salvat Grecia de a deveni o satrapie persană, a salvat însăși civilizația elină și a dat un mare avînt progresului vieții civice. Glorificarea victoriei de către artiști și poeți în atîtea capodopere ale literaturii și artei a contribuit să facă din Atena centrul culturii grecești. Victoria — în principal a Atenei — a avut și înalta semnificație, subliniată mai tîrziu de Platon: „Din această gigantică invazie pe uscat și pe mare, care ne-a inspirat o frică disperată, a rezultat o mare unire între noi“ (*Legile*, 698 c). O unire care însă n-a durat mult; după ce pericolul persan a trecut, sub efectele luptei de clasă și pe de altă parte a ambițiilor, egoismului și miopiei politice a conducătorilor *poleis*-elor, această unire s-a destrămat.

În orice caz, bătălia de la Mycale i-a descurajat definitiv pe succesorii lui Xerxes. Ostilitățile dintre greci și perși vor mai dura încă mulți ani; dar de acum înainte inițiativa operațiilor va aparține grecilor. În anul următor se va încheia o alianță între mai multe state grecești și se va constitui (în 478 î.e.n.) „Liga maritimă de la Delos“, numită astfel după numele insulei unde aveau loc întrunirile aliaților. În cadrul acestei federații statele aveau drepturi egale și fiecare stat își asuma obligația de a trimite un număr de soldați, de a contribui la întreținerea lor și la echiparea flotei comune. Cum flota ateniană, compusă din 300 de trireme, era mai numeroasă decît a tuturor celorlalte state confederate la un loc, firește că rolul conducător al Atenei în această Ligă s-a afirmat de la început. Dealtfel prestigiul Atenei — care luptase și suferise cel mai mult, care fusese rasă la pămînt de două ori de perși, care repurtase victoriile de la Maraton și Salamina — era necontestat.

Liga de la Delos, aflată sub conducerea reală a lui Temistocle, asigura Atenei hegemonia, puterea executivă și conducerea operațiilor. Dar partidul conservator din Atena — condus de marii proprietari de pămînt și sprijinit de statul rival al Spartei — reușește să-l ostracizeze pe Temistocle (care se va refugia și va trăi pînă la moarte în Persia, ca supus al regelui persan !). Sub conducerea energică a influentului aristocrat Cimon, Liga de la Delos se va extinde și se va întări. Timp de 30 de ani Liga a fost în luptă aproape permanentă cu perșii, — pe care Cimon îi va alunga de pe litoralul tracic,

42 Eschil, care luase și el parte la bătălia de la Salamina, va imortaliza victoria în tragedia sa *Perșii*.

le va desfiinţa bazele navale de pe coasta ioniană şi în 469 î.e.n. le va distruge flota. Cînd în anumite state din Ligă vor izbucni răscoale, Cimon le va reprima cu violenţă, aducînd statele insubordonate la ascultare. Autonomia statelor Ligii va rămîne o simplă aparenţă; în realitate ele erau la discreţia Atenei, supuse forţat Atenei — şi în curînd confederaţia de la Delos se va transforma într-un adevărat imperialism atenian.

După o jumătate de secol de războaie, în 449 î.e.n. Atena încheie pace cu regele persan, care recunoaşte autonomia statelor greceşti din Asia Mică. Liga de la Delos, deci, constituită în vederea apărării contra perşilor, n-ar fi avut sens să fiinţeze. Dar noii stăpîni şi conducători ai politicii ateniene, şefii partidului democrat Efialte şi Pericle continuă şi consolidează această politică imperialistă[43]. Hegemonia Atenei (a cărei populaţie, în întreaga Attica, ajungea la 400 000 de oameni) se extindea asupra a 200 de oraşe-state greceşti, aproximativ, care totalizau — se apreciază — între 10-15 milioane de locuitori.

La patru ani după pacea cu perşii Atena încheie un tratat de neagresiune, pe o durată de 30 de ani, şi cu Sparta. Înţelegerea însă nu putea dura. Statul spartan atît de puternic avea toate motivele să se teamă de influenţa şi de posibilităţile economice considerabile ale Atenei. Interesele comerciale ale Spartei şi ale altor oraşe (în primul rînd, ale Corintului, Megarei şi Tebei) se ciocneau cu cele ale Atenei. Pe de altă parte, pe teren politic Sparta sprijinea elementele aristocratice şi oligarhice din statele supuse hegemoniei ateniene, precum şi pretenţiile acestor state la autodeterminare. Ceea ce însemna subminarea autorităţii şi puterii Atenei, atît în exterior cît şi în interior.

Împotriva hegemoniei ateniene se constituie „Liga peloponeziacă" — care ceru Atenei să recunoască autonomia efectivă a tuturor statelor care făceau parte din Liga de la Delos. Cererea fiind refuzată, oraşele-state din Peloponez începură ostilităţile, invadînd în mai multe rînduri Attica şi pustiind-o. „Războiul peloponeziac", început în anul 431, va continua pînă în 404 î.e.n.; aproape în toate bătăliile armata ateniană a fost înfrîntă. După o pace de compromis şi de alianţă a Atenei cu Sparta („pacea lui Nicias", 421 î.e.n.) ostilităţile au reînceput în urma propagandei războinice a unui foarte influent strateg, exponent al partidului democrat, Alcibiade — una din figurile cele mai paradoxale ale istoriei greceşti, prin extravaganţa, capriciile şi inconstanţa sa. După ce a organizat o expediţie (la care totuşi n-a luat parte, din cauza unui proces politic) în Sicilia — unde două puternice corpuri de armată ateniene au fost aproape complet distruse — Alcibiade a fugit la Sparta, complotînd cu spartanii şi determinîndu-i să pornească o campanie contra Atenei. Campania s-a terminat printr-un dezastru: Attica a fost pustiită şi jefuită, în timp ce 20 000 de sclavi atenieni au fugit la Sparta. Mulţi membri ai Ligii maritime s-au separat de Atena, dezagregînd astfel complet hegemonia ateniană.

În Atena, o lovitură de stat (411 î.e.n.) instaură un regim oligarhic, al aristocraţiei şi marilor bogătaşi, care dădu o puternică lovitură — ce convenea Spartei aristocrate — democraţiei ateniene. Dar Alcibiade fu rechemat la Atena (unde în 410 î.e.n. regimul oligarhic fusese răsturnat şi guvernarea democratică restaurată); dîndu-i-se comanda flotei ateniene Alcibiade obţinu

[43] Uneori această ambiţie a comportat şi grave pierderi: într-o expediţie în Egipt spre a-i ajuta pe cei răsculaţi contra perşilor grecii au pierdut 100 de corăbii.

cîteva răsunătoare victorii contra flotei peloponeziace. Evenimentele care urmară fură însă în defavoarea atenienilor: spartanii încheiară un tratat cu regele persan care le dădu ajutoare importante. După cîteva bătălii navale — cîștigate alternativ de cele două părți — atenienii fură complet înfrînți de Sparta aliată cu Persia și, în 405 î.e.n., 3 000 de prizonieri atenieni fură executați. Armatele spartane ocupară Atena obligînd-o să accepte (în 404 î.e.n.) o pace fără condiții, prin care se obliga să recunoască hegemonia Spartei asupra întregii lumi grecești, să-și dărîme pînă în temelii toate fortificațiile și să predea întreaga flotă, militară și comercială. Dezastrului militar îi urmă dezastrul politic intern: la Atena fu instaurat un regim oligarhic, un „guvern al celor 30 de tirani" care a guvernat cu o extremă cruzime , — pînă cînd democrații din emigrație au reușit să învingă trupele guvernului oligarhic și, în 403 î.e.n., să restaureze constituția democratică.

Sparta rămîne acum cel mai influent stat din Grecia continentală și coasta Asiei Mici, răsturnînd regimurile democratice din toate orașele-state supuse ei, guvernînd abuziv și violent. După o lungă campanie militară persană, de cinci ani, contra Spartei, statul spartan intră într-o perioadă de rapid declin. Orașele aliate se ridicară împotriva hegemoniei spartane. În coaliția lor intră și Atena, împreună cu alte state importante (Corint, Megara, Argos ș.a.). Cu ajutorul persan, flota spartană fu nimicită (394 î.e.n.). Dar cu același ajutor persan, în urma unui tratat încheiat în 387 î.e.n. Sparta își va menține hegemonia asupra Mării Egee — de fapt, mai mult ca apărătoare a hegemoniei persane.

În curînd însă Atena sprijini formarea unei noi alianțe contra Spartei, sub hegemonia Tebei, creînd o nouă ligă maritimă în care intrară aproximativ 70 de state grecești. După ce înlăturase guvernul oligarhic susținut de Sparta, democrația tebană avea acum ca șefi pe marii patrioți Pelopida și Epaminonda. În două bătălii rămase celebre — din Leuctra, 371 î.e.n. și Mantinea, 362 î.e.n. — tebanii au înfrînt armata spartană. Acest fapt a avut ca urmare destrămarea Ligii peloponeziene, locul ei fiind luat acum — dar pentru un scurt timp — de hegemonia tebană. Atena încercă să profite de rivalitatea dintre Sparta și Teba pentru a-și restaura hegemonia — dar fu învinsă (358-355 î.e.n.) și Liga maritimă ateniană fu dizolvată.

În Sicilia grecii au avut de luptat împotriva unui inamic foarte puternic — cartaginezii. În orașele siciliene tirania — mult mai consolidată aici decît în celelalte regiuni grecești — alterna cu regimurile democratice. În anul 480 î.e.n. victoria tiranului Siracuzei, Gelon, asupra cartaginezilor a adus orașului o pradă enormă. În 474 î.e.n. siracuzanii au distrus flota puternică a etruscilor. Ca urmare a victoriei tiranului (renumit pentru cruzimea sa) Dionysios I asupra Cartaginei (399 î.e.n.) și a cuceririi unor orașe-state din sudul Italiei, Siracuza deveni o mare forță maritimă, asigurîndu-și hegemonia în Magna Grecia.

În secolul al IV-lea î.e.n. tabloul general al vieții politice din orașele grecești se prezintă în culori întunecate, — cu alianțe de scurtă durată, cu rivalități, revolte și răscoale ale sclavilor, lovituri de stat, alternări de regimuri politice, egoisme, trădări, crime. Numeroasele războaie fratricide aduc peste tot devastări și sărăcie. Sistemul armatelor formate din mercenari a slăbit atașamentul cetățeanului față de statul său. Orașele-state cele mai importante erau epuizate, lipsite de o consecventă și viguroasă viață politică. Fluctuația alianțelor dintre orașele-state, alianțele unora cu dușmanul comun

persan, egoismul acestor state greceşti şi lipsa lor de perspectivă politică, au făcut ca solidaritatea lumii greceşti, sentimentul de unitate elenică manifestat atît de glorios în timpul războaielor medice să apară acum ca aparţinînd unui trecut foarte îndepărtat şi greu de înţeles. O situaţie de dezorganizare generală, pe multiple planuri, căreia îi va pune capăt ocuparea peninsulei de către regele Macedoniei.

CONSTITUŢIA ATENIANĂ. ORGANIZAREA POLITICĂ, SOCIALĂ ŞI ADMINISTRATIVĂ

Victoria grecilor în războaiele contra perşilor a dat, după cum am spus, un mare avînt vieţii politice democratice, mai ales la Atena. Fireşte că nu în toate statele greceşti funcţiona o guvernare democratică; în acelaşi timp cu acest tip de guvernare, în alte oraşe conduceau tiranii, iar în altele oligarhii. Nici la Atena, cum s-a văzut, n-a existat permanent un regim politic democratic, opoziţia aristocratică a fost aproape continuă. Dar în secolul al V-lea î.e.n. statul democrat atenian s-a afirmat pe scena istoriei greceşti într-un mod atît de pregnant, încît foarte puţine alte centre politice — asupra cărora, dealtminteri, informaţiile noastre sînt sau extrem de sumare sau lipsesc cu desăvîrşire — pot reţine atenţia în acest sens. Din aceste motive Atena rămîne pentru noi o adevărată „Eladă a Eladei" — după expresia lui Pericle. Modelul democraţiei greceşti rămîne modelul atenian[44].

Originile sistemului democratic grecesc trebuie căutate în formele de guvernare colectivă ale *polis*-ului, forme care s-au consolidat în decursul secolului al VI-lea î.e.n. Într-adevăr, prima din cîte se ştie constituţie adevărată a Atenei — cea dată de Solon în 594 î.e.n. — şi care a rămas în vigoare timp de 86 de ani, deci de-a lungul aproape a întregului secol, avea un caracter democratic cert. Dar totodată prevederile ei făceau multe concesii clasei oligarhilor. Conducătorul mişcării democratice ateniene Clistene, după ce a ajuns la putere (508 î.e.n.) a modificat în sens democrat radical constituţia lui Solon. Aceste reforme au făcut din Clistene fondatorul democraţiei ateniene. El a restrîns atribuţiile Areopagului — acel consiliu format din arhonţi după expirarea funcţiilor lor, consiliu cu caracter aristocratic care avea înainte un rol hotărîtor în administraţia statului şi justiţiei. A împărţit teritoriul statului atenian în 100 de circumscripţii teritoriale *(deme)*, pe care le-a grupat în 10 triburi. A instituit „Consiliul celor 500", din care făceau parte, prin tragere la sorţi, cîte 50 de membri din fiecare trib. Adunarea Poporului a fost învestită cu drepturi suverane. Diverse funcţii — ca cea de arhonte — au devenit pur onorifice. În fine, spre a-şi apăra reformele — în primul rînd contra eventualităţii tiraniei — a instituit ostracismul, procedură exclusiv ateniană.

Instituţia arhontatului a apărut probabil în jurul anului 800 î.e.n., cînd aristocraţia a impus regelui doi arhonţi — unul ca şef al administraţiei,

[44] Atitudinea grecilor faţă de străini a variat de la o epocă la alta. La început, cuvîntul „barbari" *(barbaroi)* însemna doar „străini". Dar după războaiele medice — care au arătat ce dezastre cumplite aduc invadatorii („străini" — *barbaroi*) — cuvîntul „barbar" a căpătat senul de azi. — „Grecii deplorau, în primul rînd, la popoarele străine, tendinţa acestora de a se comporta sub nivelul de oameni liberi şi responsabili" (C. Bowra).

celălalt al armatei. În sec. VII î.e.n. numărul arhonţilor s-a ridicat la nouă, aleşi pe un an şi cu atribuţii care s-au menţinut şi în secolele următoare. Cel mai important dintre arhonţi, judecătorul suprem, era „arhontele eponim", cu alte cuvinte cel care dădea numele său anului în care fusese ales. Urmau — în ordine: „arhontele basileu", şeful cultului religios, supraveghetorul, organizatorul şi îndrumătorul serbărilor religioase şi al sacrificiilor publice; „arhontele polemarh", conducătorul treburilor militare; ceilalţi şase erau *tesmoteţii* (legislatorii), cei care dictau legi şi dispoziţii juridice în toate cauzele civile. — Clistene a făcut ca arhonţii să nu mai fie aleşi numai dintre aristocraţi, ci să fie propuşi de *deme*; iar începînd din 457 î.e.n. a făcut ca funcţia de arhonte să fie accesibilă oricărui cetăţean.

Instituţia ostracismului a fost creată de Clistene (în 507 î.e.n.) pentru a preîntîmpina revenirea tiraniei, — cînd un cetăţean devenit prea popular, prea influent, era bănuit că aspiră să devină conducătorul cetăţii. În fiecare an Adunarea Poporului era întrebată dacă avea asemenea bănuieli; în caz afirmativ cetăţenii scriau pe un ciob de vas numele în cauză; dacă 6 000 de cetăţeni scriau acelaşi nume, persoana respectivă era trimisă în exil pe timp de 10 ani. Nu i se formula vina, nu era vorba de o sentinţă: ostracizarea era doar o măsură preventivă, nu o pedeapsă. Cei ostracizaţi — printre care au fost nume ilustre de bărbaţi cărora Atena le datora recunoştinţă, ca de pildă Temistocle sau Aristide — nu îşi pierdeau prin aceasta nici drepturile politice, nici patrimoniul, nici onorabilitatea. — Adevărul este că această procedură a fost practicată doar de 10 ori în decurs de 90 de ani — pînă în anul 417 î.e.n. cînd ostracismul a fost abrogat.

În timpul războaielor medice instituţiile democratice au cunoscut o perioadă de declin, în timp ce autoritatea Areopagului a sporit. După sfîrşitul războaielor însă situaţia se schimbă. Victoria contra perşilor se datorase în cea mai mare parte eroismului, enormelor sacrificii şi suferinţe ale maselor. Miile de soldaţi şi vîslaşi de pe trireme, cetăţeni atenieni, erau conştienţi de aceste merite şi sacrificii făcute — şi vor pretinde să se ţină seama de ele. Desfăşurarea ulterioară a vieţii politice va fi fără îndoială determinată şi de această atitudine populară, fermă. Consecinţele — traduse prin consolidarea continuă a patrimoniului popular — se vor vedea în curînd. Astfel, în 461 î.e.n. Cimon aristocratul care domina viaţa politică a Atenei este ostracizat din iniţiativa căpeteniilor partidului democrat Efialte şi Pericle. Din acest moment începe perioada de maximă afirmare a democraţiei ateniene.

Prima lovitură dată aristocraţiei a fost desfiinţarea autorităţii supreme a Areopagului, căruia nu i s-au mai lăsat decît puţine prerogative: supravegherea cultului public şi competenţa de judecată în cazuri de incendieri premeditate şi de omicid. Prin transferarea tuturor drepturilor supreme în competenţa Adunării Poporului aceasta a devenit autoritatea suverană a statului. — Cel care a luptat timp de 30 de ani pentru democratizarea statului atenian a fost Pericle (cca 500-429 î.e.n.), adevăratul conducător — în ultimii 15 ani ai vieţii — al Atenei în calitate de strateg. Culmea atinsă în timpul său de regimul democratic, de economia, de cultura şi arta ateniană a justificat denumirea acestei epoci de „secolul lui Pericle".

Constituţia ateniană a secolului al V-lea î.e.n. organiza întreaga viaţă a Atenei — politică, socială, administrativă, juridică, militară, — pe baza suveranităţii Adunării Populare *(ecclesia)*, organul suprem al statului din punct de vedere legislativ, executiv şi judecătoresc. Membrii ei — toţi cetă-

ţenii bărbaţi care împliniseră vîrsta de 20 de ani — participau direct la guvernarea statului. (Nu erau consideraţi „cetăţeni" femeile, străinii stabiliţi în Attica — *metecii* — şi sclavii; precum nici cei ai căror părinţi nu erau amîndoi atenieni de origine). Adunarea Poporului se întrunea pe colina Pnyx din apropierea Acropolei, de patru ori pe lună, pentru a hotărî în chestiunile mai importante: în cele privind războiul şi încheierea păcii, în aprovizionarea oraşului, în afacerile juridice sau administrative, controlînd şi activitatea slujbaşilor statului, pînă la cei mai înalţi. Pentru a se lua o hotărîre mai importantă era nevoie de un minimum de 6 000 de votanţi (din totalul de circa 40 000 de membri, de cetăţeni atenieni). Ordinea de zi era anunţată cu 4 zile înainte. Votarea se făcea prin ridicare de mînă; dar în anumite cazuri, prin scrutin secret. Orice cetăţean putea lua cuvîntul (dacă era autorizat de adunare) şi, în limitele constituţionale, putea face orice propunere. Opinia publică nu admitea ca un cetăţean să se dezintereseze de treburile statului; dealtminteri, cetăţeanul atenian înţelegea că interesele sale individuale nu pot fi separate de cele legate de prosperitatea colectivităţii, a statului. Mai tîrziu, cetăţenii care luau parte la adunările *ecclesiei* primeau o oarecare îndemnizaţie. Măsura aceasta era dreaptă — în primul rînd pentru cetăţenii mai săraci: această îndatorire civică, această activitate politică îi sustrăgea suficient de la interesele lor private, căci o întrunire dura uneori o zi întreagă — iar întrunirile aveau loc săptămînal.

O emanaţie a Adunării Poporului şi strict subordonată acesteia, organ consultativ care funcţiona permanent, era „Consiliul celor 500" *(bulé)*, compus din cetăţeni care împliniseră vîrsta de 30 de ani *(buleuţi)*, cîte 50 de fiecare trib, traşi la sorţi. Înainte de intrarea lor în funcţie, Consiliul al cărui mandat expira îi supunea unui examen riguros privind competenţa şi moralitatea lor. „Consiliul celor 500", al cărui mandat era pe timp de un an, pregătea lucrările Adunării şi ordinea de zi a şedinţelor, îndeplinea şi controla toate funcţiile administrative, ocupîndu-se de rezolvarea problemelor curente. Membrii Consiliului primeau o indemnizaţie — inferioară însă salariului unui lucrător zilier. Cum cei 500 de membri ai Consiliului nu se puteau întruni zilnic, în sînul ei funcţiona permanent un fel de comitet executiv *(pritania)*, compus din cei 50 de membri ai fiecărui trib, care funcţiona pe rînd fiecare cîte 36 de zile. În fiecare zi unul din *pritani*, ales de ceilalţi, prezida lucările zilei respective, păstra sigiliul statului şi cheile anexelor templelor în care era depozitat tezaurul statului, şi — dacă în acea zi se reunea şi Adunarea Poporului — prezida şi lucrările Adunării, devenind astfel, pentru o zi, adevăratul şef al statului. Pe toată durata funcţiei lor (de 36 de zile) pritanii locuiau zi şi noapte într-o clădire specială *(Prytanéion)*, — care era totodată şi „casa de onoare" a oraşului, unde erau găzduiţi invitaţii statului, ambasadorii altor state şi învingătorii la Jocurile Olimpice.

Pritanii constituiau deci magistratura supremă a statului. Fireşte că în afara lor mai erau şi ceilalţi funcţionari administrativi ai statului, reuniţi aproape totdeauna în colegii de cîte 10 (unul de fiecare trib) — cu toţii fiind controlaţi, direct sau indirect, de Adunarea Poporului. Toţi funcţionarii superiori trebuiau să prezinte periodic Adunării rapoarte asupra activităţii lor; erau discutaţi de Adunare şi, dacă era cazul, puteau fi destituiţi sau condamnaţi.

În ierarhia funcţionarilor civili primul loc îl ocupau arhonţii; funcţionarii militari supremi erau strategii. Cei 9 arhonţi (număr la care Clistene adăugase pe al zecelea, cu funcţie de secretar, pentru ca numărul să corespundă

cu cele 10 triburi) se ocupau fiecare dintre ei de un trib. Prerogativele lor de odinioară, numeroase și de maximă importanță, erau reduse acum la cîteva funcții religioase și la instrucția unei anumite categorii de procese. Nici chiar arhontele strateg — odinioară comandant suprem al armatei — nu mai avea acum decît competența proceselor privindu-i pe străini, sau organizarea funeraliilor naționale pentru cetățenii atenieni căzuți în luptă. Funcțiile militare de comandă reveneau acum exclusiv celor 10 strategi; date fiind atribuțiile lor care necesitau o precisă competență specifică, ei erau aleși de Adunarea Poporului, iar nu prin tragere la sorți ca arhonții, — și, tot spre deosebire de aceștia, puteau fi realeși de mai multe ori. Atribuția prin definiție a strategilor era apărarea militară a statului; dar influența lor în toate domeniile treburilor statului era considerabilă. Aceasta explică și faptul că Pericle a fost conducătorul real, unic, al Atenei timp atît de îndelungat, deși calitatea lui era doar de prim-strateg. — Spre deosebire de toți ceilalți funcționari ai statului, strategii erau singurii care nu prezentau dări de seamă anuale Adunării Poporului[45].

În atribuția arhonților și a strategilor intra și desemnarea cetățenilor celor mai bogați cărora le revenea îndatorirea de a îndeplini o prestație în beneficiul poporului (*leiturghia*), suportînd pe cheltuiala lor primirea fastuoasă a unor înalți oaspeți străini, sau spezele festivităților cu ocazia unor sărbători; sau organizarea concursurilor teatrale[46], sau echiparea unei nave de război[47], sau patronarea timp de un an a unui „gimnaziu"[48]. Sarcina unei *leiturghia* nu putea fi refuzată; în perioada de mare prosperitate a Atenei era considerată o cinste și era îndeplinită bucuros — căci satisfăcea din plin și orgoliul celui care o îndeplinea; dar în unele cazuri obligația era atît de apăsătoare, de costisitoare, încît pentru a nu-l ruina pe cel ce trebuia să o suporte (precum s-a și întîmplat, nu o dată), sarcina era împărțită între mai mulți bogătași. Oricum, instituția *leiturghiei* era fundată pe un principiu democratic: cel bogat trebuie să aibă nu numai beneficii, ci și obligații — sub forma acestor servicii publice — față de colectivitate.

În concordanță cu aceste principii generale ale constituției democratice ateniene erau și structura și organizarea justiției grecești (Numai despre cea ateniană avem informații).

JUSTIȚIA

Administrarea justiției era încredințată (cu excepția cazurilor citate mai sus, rămase de competența Areopagului) Adunării Poporului. Instanța judiciară supremă era tribunalul cu jurați (*heliaia*) — emanație a *ecclesiei*.

[45] În schimb puteau fi judecați — cum s-a întîmplat chiar cu Pericle — și supuși unor pedepse grele, ca: ostracizarea, confiscarea averii, deportarea, și chiar pedeapsa cu moartea — în caz de trădare sau de dezastruoase înfrîngeri militare.

[46] Recrutînd în acest caz coriștii, furnizîndu-le costumele, asigurîndu-le întreținerea completă pe timp de aproape un an cît dura pregătirea spectacolelor, și alegînd autorul dramatic ce urma a fi reprezentat în cadrul concursului.

[47] Inclusiv cheltuielile de reparație și de întreținere a navei pe timp de un an; perioadă în care cel ce suporta această *leiturghia* figura în calitate de comandant al navei, comanda efectivă însă deținînd-o un ofițer.

[48] Cu obligația de a îngriji edificiile, terenurile, instalațiile sportive, de a plăti salariile instructorilor și antrenorilor, ș.a.m.d.

Heliaia se compunea din 6 000 de juraţi *(heliaşti)* traşi la sorţi din listele propuse de cele 10 triburi — deci cîte 600 de fiecare trib. Juraţii erau distribuiţi în diferite tribunale, în competenţa cărora (fiecare tribunal îşi avea competenţa sa specifică) intrau cele mai variate cauze, cu excepţia celor rezervate Areopagului şi a crimelor contra siguranţei statului — crime judecate direct de Adunarea Poporului. Distribuirea heliaştilor în diversele tribunale era însoţită de infinite şi foarte complicate precauţiuni, care să garanteze că acuzatul sau acuzatorul nu cunosc pe nici un membru al juriului.

Nu existau nici judecători nici avocaţi de profesie. De formă, unul dintre heliaşti îndeplinea rolul de preşedinte. Nu exista nici acuzator public, — ceea ce este azi procurorul. Un proces era pornit nu din iniţiativa unuia dintre magistraţii statului, ci totdeauna din iniţiativa unui simplu cetăţean — fie pentru că fusese lezat el, fie pentru că el socotea că fusese lezat statul. Cum delaţiunea era încurajată oficial printr-o consistentă recompensare în bani a delatorului (recompensă care echivala cu o jumătate sau chiar cu două treimi din amenda aplicată celui condamnat), s-a ajuns să se constituie categoria delatorilor de profesie, a *sicofanţilor* — una din petele negre ale democraţiei ateniene. — Cetăţenii implicaţi într-un proces, fie ca acuzatori, fie ca acuzaţi, îşi expuneau singuri cauza, verbal. Dacă cel implicat nu se simţea în stare să o facă, îşi comanda textul expunerii unui profesionist *(logograf)*, text pe care apoi trebuia să-l înveţe pe de rost. Putea, de asemenea, să fie ajutat (sau chiar înlocuit) de un prieten mai elocvent, care pleda, se apăra sau acuza în locul său.

Minorii, femeile, străinii (metecii) şi sclavii erau reprezentaţi în proces de părinţii, de soţii, de tutorii sau de stăpînii lor. Heliaştii tăceau tot timpul, n-aveau voie să pună întrebări. Sentinţa era dată fără o prealabilă deliberare: fiecare heliast potrivit conştiinţei sale, şi prin vot secret. Dacă acuzatul era absolvit, acuzatorul era condamnat la o mare amendă, sau chiar la pierderea drepturilor civile[49]. Mărturia sclavilor nu era valabilă decît dacă era obţinută prin mijloace de tortură; drept care, partea în cauză îşi aducea sclavii proprii ca să fie supuşi la cazne. (La Atena, un om liber nu putea fi niciodată supus la tortură). În cauze de omucidere sclavul putea depune ca martor, dar numai cu asentimentul stăpînului său şi dacă partea adversă consimţea la aceasta; şi în acest caz, sclavul martor era supus în prealabil la tortură. Dacă pentru anumite cazuri pedeapsa nu era stabilită de lege, mai întîi i se cerea vinovatului să-şi propună singur pedeapsa — pe care apoi i-o fixa definitiv juriul. Sentinţele acestor jurii populare erau fără drept de apel.

În ultimii ani ai secolului al V-lea î.e.n. a apărut în organizarea judiciară a Atenei un element original: arbitrii publici, — aleşi dintre cetăţeni în vîrstă de cel puţin 60 de ani. Intervenind în numeroase acţiuni private spre a degaja tribunalele cu juraţi de cauze prea numeroase, arbitrii publici aveau sarcina de a încerca să îi împace pe împricinaţi. Dacă în această primă fază — obligatorie într-un mare număr de procese civile — arbitrii publici reuşeau să împace părţile, ei dădeau o sentinţă care rămînea definitivă numai dacă părţile o acceptau; în caz contrar, sentinţa arbitrilor publici era apelabilă în tribunal.

[49] Măsura aceasta urmărea să limiteze acţiunile abuzive ale sicofanţilor, ale denunţătorilor de profesie.

Natura pedepselor aplicate varia în funcţie de condiţia socială a celor vinovaţi: pedepse pecuniare (amenzi, confiscarea parţială sau totală a averii), exilul temporar sau definitiv, pierderea drepturilor civile, închisoarea (pedeapsă care nu se aplica însă cetăţenilor) şi supliciile, aplicate exclusiv sclavilor, — jugul, însemnarea cu fierul roşu şi tragerea pe roată. Trădătorii şi profanatorii locurilor sacre erau condamnaţi la moarte, ucişi cu pietre sau aruncaţi într-o prăpastie. — În schimb, nu se ştie care era modul obişnuit de pedeapsă capitală.

Justiţia ateniană avea carenţe evidente. Lipsa unui cod de legi şi a unui corp juridic specializat — ca să nu mai vorbim de caracterul de clasă al acestui sistem — lăsa loc mult arbitrarului şi exceselor unor heliaşti fără nici o pregătire în materie şi adeseori conducîndu-se după dispoziţiile lor de moment, subiective. Dar în raport cu trecutul, această justiţie înregistrase progrese indiscutabile, — suprimînd de pildă „legea talionului"; sau pedeapsa colectivă; subliniind în schimb responsabilitatea personală şi preocupîndu-se de a fi — în limitele arătate mai sus — imparţială.

Privită în ansamblul ei, sub multe aspecte constituţia democraţiei ateniene nu era perfect democratică (cel puţin în înţelesul modern al cuvîntului). Treburile publice erau cît mai mult posibil încredinţate diletanţilor. Aversiunea atenienilor pentru profesionism în acest domeniu este cît se poate de clară.

Totuşi, acest „guvern de amatori" avea pasiunea de a discuta, de a administra şi în general de a îndeplini toate funcţiile în care se angaja, — funcţii de obicei neretribuite, sau retribuite aproape numai simbolic. Dar faptul cel mai important şi absolut evident este că acest „amatorism" sau „diletantism" era eficient. Grecii din statele cu o constituţie democratică nu şi-au delegat cîteva persoane care să îi reprezinte — ca în sistemul parlamentar modern — tocmai pentru a putea participa ei înşişi, în mod direct, la viaţa şi treburile statului. Nu şi-au creat un guvern reprezentativ tocmai pentru a nu fi guvernaţi de alţii. În felul în care era structurat sistemul lor politic, cu marele număr de buleuţi, pritani, arhonţi, heliaşti, etc., oricare cetăţean avea posibilitatea să ajungă, măcar pentru un timp cît de limitat, la cele mai înalte funcţii în conducerea treburilor statului.

Dar eficienţa, perfect dovedită, a acestei forme de guvernare se explică (cf. Kiotto) în primul rînd prin faptul că statul grec, un *polis*, fiind mic, cetăţenii cunoşteau în mod direct toate problemele principale ale cetăţii lor; în al doilea rînd, problemele de rezolvat erau — prin însăşi natura organizării statului — infinit mai puţin complexe decît cele de azi. — Cît priveşte posibilitatea practică a cetăţenilor de a-şi dedica într-o atît de mare măsură timpul lor liber participării active, intense şi multilaterale, la viaţa statului, aceasta se mai explică şi prin faptul că aceşti cetăţeni erau proprietari de sclavi (cel puţin unu sau doi sclavi) care îi ajutau sau îi suplineau în muncile pe care stăpînii ocupaţi cu treburile publice nu le puteau face; precum şi prin felul de viaţă extrem de simplă — sub raportul nevoilor — pe care o duceau vechii greci.

Formula de viaţă politico-socială a grecilor epocii clasice ne apare azi într-o dublă perspectivă. Cînd democraţia ateniană asigura doar unei minorităţi de aproximativ 40 000 de cetăţeni dreptul de a participa direct la guver-

narea unui stat de peste o jumătate de milion de locuitori, — o anumită imagine convenţională care idealizează instituţiile democraţiei ateniene se cere neapărat revizuită.

Dar nu e mai puţin adevărat, pe de altă parte, că viaţa şi constituţia democratică a Atenei au realizat pentru prima dată în istoria antichităţii idealul libertăţii civice a omului — chiar dacă numai pentru o minoritate de cetăţeni. Pericle lăuda libertatea din Atena, unde domneşte legea imparţială, iar demnităţile şi onorurile publice sînt rezervate celor ce le merită; unde lipseşte orice formă de violenţă, unde domneşte toleranţa în raporturile sociale şi moderaţia în viaţa publică, — motive care explică de ce Atena este plină de atîtea bunuri spirituale, intelectuale şi materiale. „Noi — adaugă Pericle, cu cuvintele pe care ni le relatează Plutarh — sîntem generoşi nu din oportunism, ci din convingere; în sfîrşit, oraşul nostru stat este un model de educaţie pentru întreaga lume“[50]. — Cuvinte de autoelogiere retorică, desigur. Dar în felul acesta s-a proiectat şi s-a conturat idealul — chiar dacă nu deplina realitate — democraţiei ateniene.

CONSTITUŢIA SPARTANĂ

Drumul parcurs, progresele realizate, nivelul vieţii politice atins de statu democrat atenian sînt mai clar apreciabile cînd luăm în considerare instituţiile unui alt stat grec, din aceeaşi perioadă — instituţiile Spartei.

Sparta oferă exemplul tipic al unui stat extrem de conservator şi anacronic, legat ca nici un altul de schemele politice străvechi. Nici un alt stat grecesc nu avea un sistem de viaţă atît de inuman, — de viaţă personală şi familială complet sacrificate şi subordonate militarismului brutal care a făcut din Sparta cel mai puternic stat militar grec. Nici un alt oraş-stat grec n-a fost atît de gelos de izolarea sa voită, interzicînd cetăţenilor săi să călătorească în afara graniţelor statului şi supraveghindu-i sever pe străinii aflaţi pe teritoriul său, sau chiar interzicîndu-le intrarea. Nici un alt stat grec n-a avut un sistem social atît de rigid, cu cele trei clase sociale ale sale atît de net şi de categoric ierarhizate.

Din prima clasă făceau parte „egalii“ (al căror număr se ridica la maximum 9 000), singurii care aveau drepturi politice, care fuseseră de copii educaţi de stat, care îşi dedicau toată viaţa serviciului militar, care trăiau din veniturile lotului lor de pămînt lucrat de hiloţi şi perieci, şi cărora le era interzisă orice activitate agricolă, comercială sau meşteşugărească. — În a doua clasă intrau *periecii*, ţărani proprietari de pămînt sau crescători de vite, negustori sau meşteşugari, situaţi în regiunile de periferie ale statului spartan; oameni liberi dar lipsiţi de multe drepturi cetăţeneşti şi trebuind prin contribuţiile lor să-i susţină pe „egali“. — A treia clasă era cea a *hiloţilor* (numeric, de zece ori mai mulţi decît „egalii“), străvechii băştinaşi subjugaţi de spartani, ţărani legaţi de pămînt, aparţinînd cu drept de proprietate statului, obligaţi să plătească dijme proprietarilor spartani ai pămînturilor — dijme echivalînd cu o

[50] Model de educaţie care urmărea cultivarea celor patru virtuţi morale (pe lîngă cele civice) cardinale ale cetăţeanului: curajul, cumpătarea, spiritul de dreptate şi înţelepciunea.

jumătate din recoltă — şi să servească în armată. Nu aveau nici un statut juridic, nu erau protejaţi de lege, trăiau într-o mare mizerie şi într-o teroare permanentă, putînd fi adeseori de-a dreptul vînaţi de tinerii „egali"; o stare nenorocită care i-a împins pe hiloţi la numeroase revolte.

Sparta a fost singurul stat grec mai important în care monarhia s-a menţinut pînă în sec. IV î.e.n. Dar puterea monarhică era întrucîtva limitată de faptul că în loc de unul singur, funcţionau doi regi. Constituţia spartană era o formă politică mixtă, reunind (în proporţii şi grade diferite) trei organe de guvernămînt — monarhic, aristocratic, democrat, — fără ca unul din aceste organe să aibă o preeminenţă categorică asupra celorlalte. Astfel, cei doi regi deţineau cele mai importante funcţii religioase, erau judecători supremi, iar ca şefi militari aveau puteri absolute; în fond însă rolul lor era mai mult onorific, de reprezentanţă, ceremonial. Căci începînd din sec. VI î.e.n. ei erau strict supravegheaţi (chiar şi în viaţa lor particulară) de cei cinci „efori", — în faţa cărora regii depuneau în fiecare lună jurămîntul că vor respecta legile statului. Adunarea Poporului *(apella)* — în principiu, primul organ de guvernămînt şi care se întrunea o dată pe lună — era constituită din toţi „egalii" trecuţi de 30 de ani. *Apella* alegea eforii, pe membrii Consiliului Bătrînilor *(gerusia)* şi decidea asupra tuturor problemelor statului.

Această Adunare a Poporului însă nu avea — cum s-ar părea judecînd după numele ei — un caracter cu adevărat democratic, întrucît poporul nu exercita aici în mod real o putere suverană. Adunarea nu putea dezbate (de fapt, nu „dezbătea", ci doar asista la dezbateri) decît strict punctele de pe ordinea de zi care cuprindea probleme propuse de regi sau de Consiliu. Nu puteau lua cuvîntul decît eforii şi membrii Consiliului Bătrînilor; cetăţenii erau doar consultaţi, fără să poată interveni cu propuneri sau să exprime opinii personale; încît rolul Adunării se reducea doar la ratificarea de către ea (ratificare care trebuia să fie făcută în unanimitate; şi care se exprima nu prin vot, ci prin aclamaţii) a măsurilor propuse de regi şi de Consiliu.

Eforii, numiţi pe o perioadă de un an, aveau sarcina de a se ocupa de educaţia copiilor şi a tineretului, de a veghea ca legile să fie respectate, de a-i controla pe regi şi pe magistraţi, şi de a judeca ei înşişi cauzele civile; de a convoca *apella* şi de a-i conduce lucrările; de a incrimina dacă socoteau că e cazul pe oricine, inclusiv pe regi, pe care puteau chiar să-i destituie; de a-i însoţi — doi dintre efori — pe regi în campaniile militare, înlocuindu-i eventual la comanda supremă; de a supraveghea administrarea bunurilor statului, ordinea publică, viaţa publică şi privată a cetăţenilor şi întreaga activitate a regilor. Puterea eforilor — adevăraţii deţinători ai puterii executive — era atît de întinsă şi aproape absolută încît, la expirarea mandatului, nu trebuiau să dea un raport asupra activităţii pe care o desfăşuraseră decît succesorilor lor. Colegiul eforilor este instituţia de guvernămînt cea mai interesantă din istoria Spartei.

Al treilea organ de conducere era Consiliul Bătrînilor, *gerusia*, compus din cei doi regi plus 28 de cetăţeni în vîrstă de cel puţin 60 de ani, aleşi pe viaţă, — tot prin aclamaţii. Rolul Consiliului era să decidă în materie de politică externă (deşi în realitate diplomaţia spartană era condusă de efori); să judece procesele importante în materie criminală, să pregătească lucrările *apellei* şi să aprobe (sau să respingă) hotărîrile ei. Totuşi, şi puterile *gerusiei* erau limitate, fie de faptul că nu putea să se reunească decît (şi cînd) era

convocată de efori, fie pentru că nu îşi putea alege ea singură preşedintele (funcţie pe care o îndeplinea din oficiu unul din regi).

Constituţia spartană, pur oligarhică, fals democratică, cu cele trei organe de conducere care îşi limitau reciproc puterile, a fost elogiată în antichitate de personalităţi (evident, cu vederi aristocratice) precum Xenofon; sau de Platon, care includea anumite aspecte ale constituţiei spartane în formula utopicului său stat ideal.

METECII ŞI SCLAVII

Fundamental diferită de cea spartană, constituţia ateniană democratică dădea cetăţenilor — membrilor *ecclesiei* — un sentiment de demnitate umană, chiar de orgoliu şi de superioritate faţă de cetăţenii altor state, sentiment derivînd din conştiinţa că sînt oameni liberi care se guvernează singuri. Şi într-adevăr, în cadrul democraţiei ateniene, pentru prima dată în istorie poporul îşi hotăra singur soarta. — Pe de altă parte însă, Atena a dus — în mod paradoxal — şi o intensă politică de cucerire, dominînd şi exploatînd multe alte state-oraşe greceşti; aşa după cum, în interior, acest regim democratic se dovedea a fi — într-un anumit sens — totalitar, întrucît priva de drepturi politice mai mult de trei sferturi din populaţia Atticei.

Cele două categorii excluse de la drepturile cetăţeneşti erau metecii (dar numai parţial excluşi) şi sclavii.

Primii (*metoikoi* — „cei care locuiesc împreună cu cetăţenii") erau străinii — în majoritate greci — stabiliţi pe teritoriul statului atenian: foşti prizonieri de război, sclavi eliberaţi, de profesie negustori, meşteşugari, artişti, medici, etc. Numărul lor se ridica la jumătate din numărul cetăţenilor atenieni. Comerţul era aproape în întregime în mîna lor. Metecii erau cei mai mari şi mai numeroşi comercianţi, zarafi, bancheri, precum şi meşteşugari de prim-ordin. Nu aveau acces la magistraturi, nu luau parte la adunări şi nu puteau fi proprietari de pămînt. În viaţa publică nu puteau ocupa decît funcţii subalterne (de medici, antreprenori, perceptori de impozite, ş.a.m.d.). Erau obligaţi să plătească anual o taxă specială şi să servească în armată ca *hopliţi* (infanterie grea), sau ca vîslaşi pe corăbiile de război. Trebuiau să îndeplinească (cei mai bogaţi dintre ei, ca dealtfel toţi cetăţenii atenieni foarte bogaţi) importante şi costisitoare servicii publice (*leiturghiai*).

Pe de altă parte, statul le garanta libertatea cultului şi le apăra proprietatea. Erau protejaţi de legi, îşi puteau exercita în mod liber profesiunea, iar căsătoriile între meteci şi cetăţeni atenieni erau permise (dar copiii născuţi din aceste căsătorii mixte nu puteau deveni cetăţeni). Erau admişi în gimnazii şi la unele serbări oficiale; şi pentru a-i încuraja şi susţine în activităţile lor utile statului, regimurile democratice le acordau uneori scutiri de impozite, recompense şi chiar onoruri. Prosperitatea economică a Atenei — precum şi prestigiul său intelectual, cultural şi artistic — datora foarte mult metecilor. — Printre cei cărora li s-au acordat privilegii şi drepturi aproape egale celor ale cetăţenilor s-au numărat nume dintre cele mai ilustre de pictori, de arhitecţi, de medici, de astronomi, de filosofi sau de retori, — dintre care cei mai mulţi avuseseră statutul de „cetăţeni" în statele lor de origină. Este

suficient să fie amintiți printre aceștia în primul rînd ilustrul Aristotel, apoi Hipodamos, constructorul Pireului, marii pictori Zeuxis și Polygnot, filosoful Anaxagora, medicul Hipocrat, sofistul Protagoras, sau „părintele istoriei", Herodot. Toți aceștia au fost meteci.

A doua, era categoria celor neliberi: sclavii. Proveneau din rîndurile prizonierilor de război, ale supraviețuitorilor din orașele cucerite, sau din practica pirateriei ale cărei victime căzuseră. Dar mai existau și surse „interne" de sclavie. Astfel, un părinte își putea vinde fiii (chiar cetățenii atenieni !), sau își putea abandona copilul nou-născut, care devenea sclavul celui ce îl lua acasă și îl creștea. Debitorul care nu-și putea plăti datoria era vîndut ca sclav (măsură interzisă însă la Atena). Un muritor de foame se putea vinde pe sine însuși ca sclav. Metecii care contraveneau în mod grav legilor cetății erau de asemenea reduși la starea de sclavie.

Negustorii de sclavi aprovizionau Atena cu sclavi aduși din alte părți (mai ales din Tracia). Existau numeroase tîrguri de sclavi, care se țineau periodic, la date fixe. Cele mai importante erau cele din insule (Delos, Cipru, Chios, Samos); dar și la Atena se ținea un asemenea tîrg, în fiecare lună. Vînzarea se făcea la licitație. Prețul unui sclav, în epoca clasică, varia între 200 și 600 de drahme (ceea ce echivala cu cîștigul unui lucrător pe 3, respectiv pe 10 luni).

Sclavii erau de două categorii: sclavii aparținînd unor particulari și cei care erau proprietatea statului. În agricultură — cu excepția latifundiilor — lucrau puțini sclavi. Mai numeroși erau sclavii la orașe, în servicii domestice. Un atenian bogat avea aproximativ 50 de sclavi; unul de condiție medie — cam 10; cetățenii săraci — eventual nici unul. Majoritatea sclavilor erau întrebuințați în ateliere meșteșugărești și în manufacturi mari. Se citează cazul unei „fabrici" de arme în care lucrau 120 de sclavi: este numărul maxim cunoscut de sclavi folosiți de un particular. În porturi, majoritatea docherilor erau sclavi. Dar mai existau și mari proprietari de sclavi — unii ajungeau să aibă o mie, și chiar mai mult, pe care îi închiriau meșteșugarilor care luau în antrepriză mari lucrări publice. Cu mîna de lucru recrutată în felul acesta, de închiriere, erau exploatate și minele de plumb argentifer din Laurion, nu departe de Atena, în infernul cărora erau concentrați pînă la 20.000 de sclavi. — A doua categorie era cea a sclavilor proprietatea statului și a sanctuarelor. Dintre aceștia se recrutau lucrătorii din monetăria statului, măturătorii de stradă, călăii și corpul de poliție, format din o mie de arcași sciți.

Condițiile de viață ale sclavilor variau de la un stat la altul și de la o categorie de sclavi la alta. La Sparta, de pildă, sclavii, alături de hiloți, erau atît de desconsiderați ca oameni încît puteau fi chiar vînați dacă erau întîlniți pe stradă după apusul soarelui. Dar în statul atenian situația sclavilor domestici era mai bună: după o ceremonie rituală sclavul cumpărat era încorporat familiei cumpărătorului, i se dădea un nume, participa la viața religioasă a stăpînilor, era înmormîntat alături de membrii familiei acestora, iar celor greci de origine li se permitea și să fie inițiați în misteriile eleusine. Mai mult: legea ateniană îl apăra pe sclav împotriva exceselor de violență ale stăpînilor (de pildă, nu puteau fi pedepsiți cu mai mult de 50 de lovituri de bici). Sclavii statului atenian duceau o viață destul de suportabilă; primeau un mic salariu și puteau locui unde voiau (afară de cei din corpul de poliție). Uneori stăpînii chiar îi cointeresau, într-o oarecare măsură, în afacerile lor.

În schimb viaţa cea mai nenorocită o aveau sclavii care lucrau, în condiţii oribile, în minele de plumb şi la morile de măcinat.

Numărul mare al sclavilor şi condiţiile lor de viaţă — mai ales al celor din Sparta — au dus la numeroase răscoale care nu o dată au pus în pericol existenţa statului sclavagist respectiv. Aceste răscoale se înscriu în cadrul general al luptei de clasă din oraşele-state greceşti. „Orice oraş, oricît de mic ar fi, are întotdeauna în sine două oraşe vrăjmaşe: unul al săracilor, celălalt al bogaţilor" — recunoştea Platon (*Republica*, IV, 422 e—423 a). Mişcările sclavilor luau multe forme aparent pasive: furtul din avutul stăpînului, distrugerea inventarului agricol sau domestic al acestuia, fuga individuală sau în masă, ş.a. Dar o formă foarte primejdioasă pentru stat o reprezentau dezertările în masă în timp de război (ca în cazul hiloţilor spartani, dezertori în timpul războiului peloponeziac) şi trecerea de partea adversarului. Cînd, în 413 î.e.n. armata ateniană a fost învinsă de spartani, 20 000 de sclavi au fugit la inamic — aşa cum s-a mai spus, — iar în anul următor, fuga sclavilor vîslaşi a cauzat înfrîngerea atenienilor de către siracuzani[51].

Cele mai numeroase răscoale ale sclavilor au avut loc în oraşele-state cu un număr mai mare de sclavi (Argos, Megara, Tirint, oraşele siciliene, ş.a.) — între care locul întîi l-a deţinut Sparta, unde cea mai mare răscoală a durat nu mai puţin de 10 ani. Contra acestor mişcări care ameninţau însăşi structura economică şi politică a statului s-a ajuns pînă acolo încît oraşele rivale se aliau pentru a face front comun[52].

În principiu, în nici unul din statele greceşti sclavii nu aveau nici un drept. N-aveau drept de proprietate, n-aveau acces la gimnazii sau la serbări, căsătoriile lor n-aveau caracter juridic, erau consideraţi simple „vite cuvîntătoare", nişte „vite umane" — după expresiile curente ale anticilor, — simple obiecte ce puteau fi oricînd vîndute sau cumpărate. Cînd un sclav fugea de la stăpîn nu putea găsi adăpost decît în temple (în anumite temple) — unde însă nu putea rezista mult timp contra foamei; şi unde preotul templului dispunea asupra lui, îl putea restitui vechiului stăpîn, sau îl putea vinde altuia; iar dacă preotul îl alunga din templu după un timp, aproape sigur că era „vînat" de urmăritorii plătiţi de stăpîn.

Nici chiar marii filosofi greci n-au recunoscut injustiţia şi inumanitatea sistemului sclavagist în sine. Singurul lucru în acest sens pe care îl recomanda Platon (în *Legile*) era ca sclavii să fie trataţi omeneşte, şi să nu fie recrutaţi dintre greci. Aristotel exprimă într-un mod mai clar şi mai violent concepţia cetăţeanului grec: „Războiul este într-un fel un mijloc legitim de a procura sclavi; căci războiul comportă firesc această vînătoare ce trebuie făcută contra animalelor sălbatice şi contra acelor oameni care, sortiţi fiind din naştere să asculte, refuză să se supună" — scrie Aristotel în *Politica* (I, 1—2). — „În specia umană există indivizi aflaţi în acelaşi grad de inferioritate unul în raport cu celălalt precum este trupul faţă de suflet sau animalul faţă de om;

[51] Răscoalele sclavilor au dus uneori la ocuparea şi distrugerea unor oraşe (Argos în 494, Selinunte în 486 î.e.n., ş.a.). Alteori sclavii se alăturau sărăcimii răsculate, sau partidului democraţilor în lupta contra tiranilor (cum s-a întîmplat la Siracuza în sec. V î.e.n., sau în insula Corcyra în 427 î.e.n.); sau contra regimului monarhic — ca în Sparta, în 399 î.e.n.

[52] Astfel, în 464 î.e.n. Sparta a cerut ajutorul Atenei spre a înăbuşi răscoala hiloţilor; în tratatul de armistiţiu din 423 î.e.n. din timpul războiului peloponeziac părţile se obligau să nu primească sclavi fugari; iar în tratatul din 421 î.e.n. Sparta impunea Atenei obligaţia de a o ajuta oricînd hiloţii s-ar răscula.

aceştia sînt oamenii la care întrebuinţarea forţei corporale este cel mai bun lucru ce îl poţi obţine de la ei. Aceşti indivizi sînt de la natură destinaţi sclaviei, căci nu există nimic altceva mai bun pentru ei decît să se supună". — Asemenea opinii însă nu trebuie să ne surprindă; căci — cum observă R. Flacelière — „Aristotel îşi dă perfect de bine seama că singura justificare a sclaviei este necesitatea sa; pentru că întreaga viaţă economică, în oraşul grec, se baza pe munca sclavilor"[52bis].

ECONOMIA. AGRICULTURA. MEŞTEŞUGURILE. COMERŢUL

Afirmaţia de mai sus se verifică mai puţin în agricultură — ocupaţia principală a grecilor — în care rolul muncii sclavilor era neînsemnat.

Situaţia agriculturii şi regimul proprietăţii agricole varia în funcţie de condiţiile geografice ale respectivei zone şi de legile statului respectiv. Spartanii, de exemplu, lăsau în întregime cultivarea lotului lor pe seama hiloţilor, care le predau o anumită cantitate — stabilită o dată pentru totdeauna — de produse în natură; de rest, dispuneau liber cei ce lucraseră pămîntul. Dealtminteri, mari proprietăţi funciare existau în foarte puţine regiuni (în Teasalia, în Beoţia, în Macedonia). Predomina mica proprietate, lucrată de ţăran cu familia lui[53].

Micul proprietar — care uneori mai lua în arendă o bucată de pămînt, sau lucra pămîntul celor de la oraş — trăia greu, dar nu în mizerie. Cultiva cereale, orz şi grîu; dar posibilitatea unui surplus de produse i-o dădeau numai smochinii, măslinii şi via sa. Cum în Grecia continentală terenurile cultivabile cu cereale erau foarte restrînse, populaţia oraşelor era aprovizionată cu grîne importate din Sicilia, Tracia şi Egipt. Zonele cu păşuni bune asigurau creşterea vitelor — cai, vaci, capre şi oi, — în timp ce pe lîngă gospodărie se

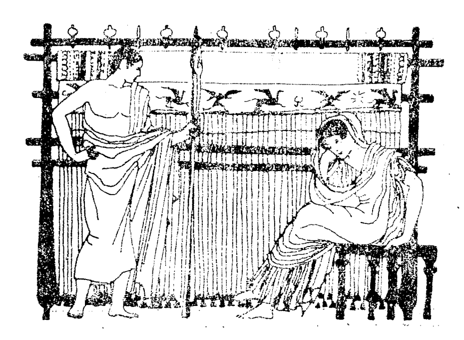
Scene de muncă la ţară. Desene după un vas grecesc din sec. V î.e.n.

creşteau în primul rînd porci şi păsări. Intens practicată era apicultura, mierea fiind un articol foarte căutat atît pe piaţa internă cît şi la export.

În epoca clasică producţia artizanală casnică se rezumă în special la ţesături şi broderii. Iau în schimb acum o dezvoltare rapidă meşteşugurile specializate, care se grupează pe regiuni în funcţie de materiile prime corespunză-

[52bis] Dar Aristotel, în *Politica*, afirmă că atunci cînd suveica se va mişca singură nu vor mai fi necesari sclavii. Iar prin testament, filosoful a dispus eliberarea sclavilor săi.

[53] În lumea greacă munca ţăranului se bucura de o preţuire superioară celei a unui meşteşugar sau a oricărui muncitor manual salariat.

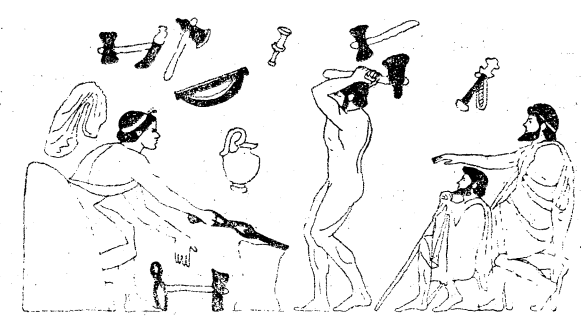
Un război de ţesut; în faţă — Ulise şi Penelopa. După un vas grecesc din sec. IV î.e.n.

toare, de posibilităţile locale şi de tradiţiile regiunii: cele textile erau mai active la Milet, Megara şi Taranto; cele de prelucrarea metalelor erau mai dezvoltate la Corint; Atena era renumită prin ceramica sa, domeniu în care urmau apoi cîteva centre din sudul Italiei. Meşteşugarii erau grupaţi pe ramuri de produse. Locuiau — după specialitatea lor — în acelaşi cartier sau pe aceeaşi stradă, se ajutau cu un număr cît mai mic de lucrători şi îşi vindeau singuri marfa. Specializarea ajunsese pînă acolo încît unii meşteşugari lucrau, de pildă, încălţăminte numai pentru femei, alţii făceau numai încălţăminte bărbătească. Foarte numeroşi erau olarii — căci grecii foloseau ca material argila pentru confecţionarea unei mari varietăţi de obiecte pe care noi azi le avem din lemn, din metal, din sticlă, din mase plastice, ş.a. Îndeosebi la Atena meşterii ceramişti şi pictorii de vase au ajuns la cel mai înalt grad de rafinament artistic, — la fel ca cioplitorii de piatră sau ca foarte numeroşii sculptori, mulţi din ei adevăraţi artişti, rămaşi anonimi.

Marile ateliere angajau grupuri mai mari de lucrători, oameni liberi şi sclavi, — dar se pare că numărul maxim al acestora nu trecea de aproximativ 120. O mare cantitate de manoperă absorbea producţia de materiale de construcţie şi în genere lucrările edilitare. Exploatarea minieră întrebuinţa cel mai mare număr de lucrători, în exclusivitate sclavi. Nu exista nici un fel de legislaţie a muncii, şi nici măsuri de protecţie a muncii. Salariul unui muncitor necalificat abia dacă îi putea asigura subzistenţa personală. În anumite ateliere munca era ritmată de sunetele unui instrument, iar sclavii care lucrau prea încet sau care greşeau erau biciuiţi. În mine[53bis], unde galeriile nu aveau înălţimea nici de un metru, iar aerisirea era foarte slabă, sclavii lucrau încontinuu zi şi noapte, pe echipe, — culcaţi sau în genunchi.

Schimburile de produse şi vînzarea produselor se efectuau adeseori direct, de la producător la cumpărător, fără intermediari. Existau, fireşte, şi foarte mulţi comercianţi — o categorie care nu se bucura nici de consideraţie, nici de o bună reputaţie. Schimburile comerciale pe piaţa internă erau slabe, căci ţăranii puteau cu greu obţine un plus de produse agricole disponibil pentru a-l destina pieţii. Traficul comercial pe uscat era redus, date fiind drumurile (mai degrabă potecile) foarte greu practicabile. Căile comerciale cele mai

[53bis] Grecii săpau puţuri miniere cu secţiune rectangulară de 1,90 m pe 1,30 m. Adîncimea lor maximă (atestată arheologic) atingea 118 m, iar înălţimea stîlpilor de susţinere, pînă la 9 m. Foloseau două sisteme de ventilaţie: naturală (prin puţuri şi galerii intercomunicante) şi artificială, aprinzînd focuri pentru a crea curenţi de aer. Apa o drenau servindu-se de găleţi; iar cînd era prea abundentă, abandonau mina (cf. Alb. Mondini).

În atelierul unui fierar. După un vas grecesc din sec. V î.e.n.

obişnuite erau pe mare. Comerţul exterior dispunea de corăbii cu o deplasare pînă la 400 de tone, — dimensiuni considerabile pentru acele timpuri. (Se apreciază că portul Pireu putea adăposti 370 de nave). Navigaţia (numai în timpul zilei, iar iarna, deloc) era asigurată de protecţia unor nave de război, contra piraţilor. Se importau mai ales grîne, lemn pentru construcţia corăbiilor şi materii prime necesare feluritelor ateliere meşteşugăreşti; în compensaţie se exporta vin, untdelemn şi ceramică de artă în mari cantităţi. Atena exporta de asemenea moneda ei, care avea curs în toată lumea cu care grecii veneau în contact. Cu excepţia importului de cereale, statul lăsa deplină libertate comercianţilor — care plăteau taxe vamale ce puteau ajunge pînă la 2% din valoarea mărfurilor comercializate.

Sistemul de măsuri şi greutăţi prezenta uşoare variaţii de la o localitate la alta. Măsurile de lungime erau etalonate aproximativ după membrele corpului uman[54]. Măsurile de suprafaţă erau stabilite pornind de la suprafaţa de pămînt pe care o putea ara o pereche de boi într-o zi; iar măsurile de capacitate — fie pentru solide, fie pentru lichide — în funcţie de produsele de bază (cereale, vin şi untdelemn). Anumiţi funcţionari aveau sarcina să controleze periodic exactitatea măsurilor folosite.

Dat fiind faptul că în lumea greacă circulau monede diverse, operaţiunile comerciale erau facilitate de agenţi de schimb. Spre sfîrşitul secolului al V-lea î.e.n. a apărut la Atena o categorie de adevăraţi bancheri. Este cunoscut cazul unui mare om de afaceri, Passio (un fost sclav, eliberat şi care a ajuns omul cel mai bogat din Atena), care primea bani în depozit efectuînd operaţiuni financiare în contul clienţilor, dădea cu dobîndă împrumuturi cu gaj sau pe ipotecă, şi uneori chiar elibera — în schimbul sumelor primite în depozit — o scrisoare-ordin de plată la vedere, pe baza căreia clientul său încasa în alte oraşe suma indicată în scrisoare. Dar practica curentă era transferul de bani lichizi.

CADRUL URBANISTIC. ATENA. LOCUINŢELE

Imaginea intimă, reală, a vieţii poporului grec se completează cu aspectele vieţii cotidiene — materiale, familiale şi spirituale. Informaţiile de care dispunem în această privinţă permit să o reconstituim aşa cum se prezenta îndeosebi la Atena.

[54] Piciorul (a cărui valoare varia de la un stat la altul) — între 27-35 cm; degetul (circa 2 cm); palma (8 cm); braţul (aproape 50 cm); cotul (între 36-38 cm); pasul (80 cm).

Nucleul primitiv al oraşului Atena — aşezare datînd din timpuri străvechi — se înfiripase pe o stîncă (înaltă de 75-90 m) dominînd colinele din jur, a cărei suprafaţă plană forma cu aproximaţie un patrulater cu laturile de 270 m pe 156 m. Aşezarea purta numele generic de *acropolis* (= „oraşul de sus"). Pe această rocă — deja fortificată pe la începutul mileniului al II-lea î.e.n. — localnicii găseau refugiu în caz de pericol. În plină epocă miceniană zidul de apărare a fost reconstruit, din blocuri enorme, era înalt de 10 m, cu un bastion masiv, iar palatului regelui i se adăugară construcţii-anexe. În sec. VI î.e.n. tiranul Atenei, Pisistrate, vrînd să dea o nouă strălucire oraşului, construi ziduri de susţinere de jur-împrejurul platoului, iar în locul palatului regal, un templu închinat zeiţei Athena, protectoarea oraşului; totodată institui (în anul 560 î.e.n.) şi „Jocurile Panatenee", devenite numaidecît celebre în toată lumea greacă. După 480 î.e.n. locuinţele private şi celelalte edificii civile fură demolate. Dar adevărata strălucire a Acropolei — care în felul acesta va deveni centrul religios al oraşului — o vor da cele patru edificii construite din iniţiativa lui Pericle după distrugerea oraşului de către perşi, şi anume: Partenonul — templul Fecioarei (*Parthenos*) Athena, adăpostind statuia înaltă de 15 m a zeiţei, lucrată de Fidias în tehnica hriselefantină; Propileele — intrarea monumentală, cu cinci porţi deschise spre intrarea sacră şi găzduind într-o aripă Pinacoteca, unde erau expuse operele marilor pictori; micul templu din dreapta intrării dedicate Athenei Niké (= Victoriei); şi originalul Erechteion, cu nouă sanctuare (edificii despre care se va vorbi la capitolul dedicat arhitecturii epocii clasice).

Restul oraşului, aşezat pe mai multe mici coline, care s-a născut şi a crescut fără nici un plan edilitar, avea o înfăţişare destul de modestă. Viaţa oraşului s-a desfăşurat mai intens în cartierul olarilor, în care era situată (încă din sec. VIII î.e.n.) piaţa publică a Atenei — *Agora*, — centrul vieţii publice, loc de întruniri şi ceremonii, locul vieţii politice, al activităţii judiciare, al tribunalelor şi arhivelor publice, cu monumente, portice şi temple, dar şi cu barăcile, locuinţele, atelierele şi prăvăliile meşteşugarilor. În timpul lui Pisistrate şi al urmaşilor săi s-a construit primul zid de apărare al întregului oraş, amplificat în timpul războaielor medice pînă la o lungime de 6 km. Alte două ziduri de apărare, paralele, cu un spaţiu de 160 m între ele, legau Atena de portul său Pireu, pe o distanţă de peste 6 km. În afara oraşului, la mică distanţă, erau locurile de plimbare şi recreaţie, parcurile şi piscinele gimnaziilor şi palestrelor, ansambluri de terenuri şi clădiri destinate exerciţiilor fizice şi sporturilor. Spre sfîrşitul secolului al IV-lea î.e.n. aceste zone deveniră şi locuri de întîlnire ale cercurilor de intelectuali, adevărate (într-un fel) şcoli superioare, unde filosofii, retorii şi savanţii îşi predau disciplinele lor. În aceste grădini publice-gimnazii şi-au întemeiat şcolile lor Platon (Academia), Aristotel (Lykeion), etc.

Străzile Atenei erau înguste şi întortocheate, nepavate, în mijloc cu o rigolă neacoperită, în care era evacuată apa menajeră. (Canalizarea subterană a apărut abia în sec. IV î.e.n., dar a rămas mult timp o raritate). Lipsa de igienă publică explică răspîndirea rapidă a epidemiilor — cum a fost teribila epidemie de ciumă din 429 î.e.n. care a secerat o jumătate din populaţia oraşului. Locuinţele celor mai săraci erau săpate în calcarul colinelor sau erau rezemate de un perete de stîncă. Majoritatea caselor erau foarte mici; casele cu un etaj — unde erau cel mult două camere — erau o excepţie. Balcoane sau logii nu existau, fiind interzise de lege ca prezentînd pericolul de a se

prăbuşi. Pereții caselor erau de lemn, din cărămidă uscată la soare sau din pietriş amestecat cu lut. Acoperişurile erau plane, formînd o terasă, uşa dădea direct în stradă, iar ferestrele erau foarte puține, foarte mici, mai mult late decît înalte. Pînă în sec. IV î.e.n. casele nu aveau bucătăria în interior; coşuri nu existau, evacuarea fumului se făcea scoțîndu-se ocazional o țiglă din acoperiş. În alte părți ale lumii greceşti erau şi case bogate, cu portice şi curți interioare, cu încăperi pictate de artişti cunoscuți, cu fresce şi decorate cu mozaic, cu tapițerii şi vase prețioase. La Atena însă, în epoca clasică, asemenea case erau foarte rare: regimul democratic atenian ar fi văzut cu ochi răi locuințele spațioase şi bogat decorate, luxul prea vizibil şi ostentativ etalat ar fi trezit invidie şi suspiciuni. Casele cu mozaicuri, coloane şi paviment de marmură, case cu pereții decorați cu stuc policrom, ornate cu vase artistice şi cu statui de marmură în curte, apar mai mult începînd din sec. IV î.e.n. Deocamdată, locuința epocii clasice tinde să fie esențialmente funcțională. Îndeosebi casele celor bogați răspundeau exigențelor lor imediat practice, — în primul rînd aceleia de a adăposti numărul de sclavi necesari casei. Foarte puține erau casele particulare care dispuneau de o baie; iar cînd aveau, aceasta nu se putea compara cu cea dintr-o casă cretană.

Şi mobilierul din casele păturilor mijlocii era destul de simplu. Mobila cea mai importantă era patul, care servea atît pentru dormit cît şi în timpul mesei: asemenea etruscilor şi romanilor, grecii mîncau întinşi pe paturi, aşezate de-a lungul pereților. Alături de pat, pentru servit erau măsuțe pentru fiecare persoană. (Resturile de mîncare se aruncau pe jos — ca la romani). Scaunele erau de mai multe feluri — printre care cele pliante şi cele cu spătar, care erau rezervate femeilor. Hainele şi alte obiecte erau ținute în lăzi, cu încuietori mecanice şi cu chei. Căzi de baie din teracotă şi ligheane mari de metal, montate pe picioare de metal uneori artistic sculptate, serveau pentru igiena personală. Uşi erau numai cele dinspre stradă şi cele care separau camerele bărbaților de ale femeilor (inclusiv în clădirile rezervate sclavilor); restul încăperilor aveau, în loc de uşi, o perdea mai groasă. Încălzirea se făcea cu ajutorul cuptoarelor metalice portative cu jeratic. Pentru iluminație serveau lumînările de ceară, dar mai mult opaițele de teracotă sau de bronz; iar torțele, care dădeau o lumină mai puternică dar şi mult fum şi un miros neplăcut, erau purtate pe stradă mai ales, de sclavii care îşi însoțeau stăpînii.

În epoca clasică deci, locuința devine pur funcțională şi strict familială, proporțiile sînt mai mici, luxul mai redus, — caracteristici care fac ca diferențele între diferitele pături sociale să fie mai puțin accentuate în această privință. Evoluția societății în sensul democratic al epocii a determinat indirect şi evoluția locuinței. Şi va continua să o determine şi mai tîrziu — dar în sens contrar — cînd epoca următoare va duce la caracteristicul fast elenistic.

ALIMENTAȚIA. OSPEȚELE

O evidentă tendință spre simplitate şi sobrietate se notează în epoca clasică şi în regimul alimentar.

În general grecii erau sobri la mîncare, majoritatea se limitau la două mese pe zi. Dimineața — cîteva bucăți de lipie înmuiate în vin; eventual

cîteva măsline şi smochine. Lipia — articolul principal în alimentaţie — era din făină de orz, secară, ovăz sau de grîu (care însă era mult mai scump). În afară de lipie — uneori condimentată cu diferite arome de plante — pentru cei săraci alimentul cel mai obişnuit era peştele sărat sau afumat. Ciorbele de asemenea erau mîncarea săracului. Legumele erau consumate crude sau fierte, pregătite în formă de salate, cu oţet, sare şi untdelemn. Măslinele se găseau din abundenţă. O importanţă deosebită aveau în bucătăria grecilor ceapa şi usturoiul. Laptele (mai ales de capră) şi brînzeturile se consumau mult; iar ca desert — fructe (nuci, smochine uscate, struguri) şi turtă dulce. - Fireşte că regimul alimentar varia după posibilităţile economice ale fiecăruia, precum şi după regiuni: în bogata regiune a Beoţiei se mînca mai mult şi mai bine, în timp ce Sparta, cu faimoasa ei „ciorbă neagră" ca fel de mîncare obişnuit, era renumită prin alimentaţia ei primitivă.

Peste tot carnea (scumpă, — mai puţin însă cea de porc) şi vinul erau articole rezervate celor bogaţi. În loc de vin se bea un amestec de miere cu apă (hidromel) în fermentaţie alcoolică. Majoritatea grecilor mîncau carne aproape numai la sărbători, cu ocazia sacrificiilor, cînd carnea animalelor sacrificate se împărţea celor de faţă. La mesele celor bogaţi se servea nu numai carne de animale domestice, ci şi vînat (mistreţ, cerb, etc.); carnea cea mai preţuită era cea de iepure. Carnea era pregătită cu felurite sosuri, care erau în acelaşi timp dulci şi picante. Vinul se bea amestecat în proporţie de două părţi apă şi o parte vin. Nici la mesele cu invitaţi, la mesele de ocazii, la sărbători familiale, nu se servea un menu prea variat şi copios: se dădea mai multă atenţie felului în care erau prezentate mîncările şi în care era organizată masa. La sărbătorile familiale luau parte copiii şi femeile, care însă nu mîncau întinşi pe paturile-sofale, ci şezînd pe taburete.

Cînd se organizau ospeţe — la care soţiile erau riguros excluse — invitaţii bărbaţi contribuiau cu toţii, sau fiecare îşi aducea mîncarea de acasă. Un invitat îşi putea aduce un alt invitat personal, al său. La intrare un sclav scotea încălţămintea oaspeţilor şi le spăla picioarele. Oaspeţii se aşezau, întinşi cîte doi pe un pat-sofa, rezemîndu-se în cotul stîng. Li se aducea mai întîi un lighean cu apă ca să-şi spele mîinile, apoi la fiecare pat-sofa cîte o măsuţă pe care erau aranjate mîncările. Se mînca cu degetele, din strachini de lemn, de ceramică sau din farfurii de metal; se foloseau un fel de linguri şi — mai rar — cuţite. Bineînţeles că nu existau feţe de masă sau şerveţele; comesenii îşi ştergeau buzele şi degetele cu miez de pîine. În timpul mesei nu se bea decît apă. La sfîrşit oaspeţii se spălau din nou pe mîini. Măsuţele erau scoase, sclavii curăţau încăperea de resturile de mîncare aruncate pe jos, apoi aduceau alte măsuţe, vinul, apa şi un vas mare *(crater)* în care urma să fie făcut amestecul. — Din acest moment începea partea a doua a ospăţului, adevăratul *symposion* (cuvînt care înseamnă „întrunire de băutori"). Cina propriu-zisă avusese doar rostul să pregătească pofta de băut.

Simpozionul începea cu libaţii şi cu un imn cîntat în cinstea lui Dionysos. Cei prezenţi alegeau — sau trăgeau la sorţi — pe „regele simpozionului". Acesta stabilea proporţia de apă cu care trebuia amestecat vinul — care uneori era dres cu plante aromatice: cimbrişor, mentă, scorţişoară ş.a. — şi cantitatea pe care urma s-o bea dintr-o dată comesenii. Dar scopul adevărat al simpozionului nu era băutura (grecii beau cumpătat; iar a bea vinul neamestecat cu apă socoteau că este un obicei barbar), ci acela de a crea prilejul unei întîlniri plăcute: era unica formă de reuniune mondenă, la care uneori erau anga-

jați și cîntăreți, cîntărețe sau dansatoare, actori și acrobați. În epoca clasică, de la aceste ospețe erau nelipsite curtezanele, dansatoare sau cîntărețe. Dar în numeroasele scrieri asupra acestui subiect, autorii — Aristofan, Xenofan, Lucian, ș.a. — nu uită să menționeze de asemenea că aceste simpozioane nu dovedeau întotdeauna prea multă cumpătare din partea grecilor...

ÎMBRĂCĂMINTEA. IGIENA. PODOABELE

Și îmbrăcămintea — asupra căreia desenele de pe vase furnizează o documentație suficientă — a devenit în epoca clasică mai simplă decît în timpurile eroice. Diferența între cei bogați și cei mai săraci era marcată în mod esențial nu prin forme deosebite ale veșmintelor, ci doar prin broderiile sau prin calitatea țesăturilor și a culorilor. Nici chiar sclavii nu se îmbrăcau deosebit de cetățeni. Țesături din țări îndepărtate, ca mătasea sau bumbacul, erau aproape inexistente; excepție făceau țesăturile de in — la început importate din Asia Mică; apoi inul a fost cultivat și în Grecia continentală și în cîteva insule din Marea Egee. Materialul folosit în mod curent era lîna; părul de capră — pentru veșmintele grosolane ale păstorilor și ale populației mai sărace.

Hainele — tunica, mantia, hlamida — nu erau confecționate și ajustate prin tăieturi și cusături după forma corpului, ci constau dintr-o bucată dreptunghiulară de stofă, care se purta drapată, lăsată să cadă liber pe corp, prinsă doar la mijloc cu o centură, pe umăr cu o agrafă sau cu un nod, și doar cu cîteva puncte cusute. Tunica, scurtă pînă la genunchi, legată la mijloc cu un cordon, fixată pe umărul stîng cu o fibulă, lăsînd liberă partea dreaptă a bustului, era veșmîntul cel mai obișnuit, purtat chiar și de sclavi sau de mateloți. — O variantă era tunica prinsă cu cîte o agrafă pe amîndoi umerii și cu multe pliuri la mijloc. Uneori putea avea — după model persan — și mîneci lungi, cusute. Se mai purta, apoi, și în epoca clasică vechea tunică ioniană, lungă pînă la glezne; o purtau preoții și, în general, era o haină de ceremonii. — Tunica se purta direct pe corp (lenjerie intimă nu exista) și nu se scotea nici noaptea. Peste tunică se purta drept manta *(himation)* o bucată dreptunghiulară de stofă (pe care cei eleganți o aveau cu dungi în culori), nefixată cu nimic, înfășurată liber în jurul corpului, cu multă eleganță și lăsînd libertate mișcărilor. Cum tinerii spartani purtau această manta fără tunică, direct pe corp, mulți atenieni — probabil cei mai săraci — îi imitau. Mantaua soldaților și a călăreților, de culoare purpurie — hlamida — era mai scurtă și prinsă pe umăr cu o agrafă. — Veșmintele femeilor nu se deosebeau esențial de cele ale bărbaților decît prin calitatea mai fină și uneori prin transparența țesăturilor (femeile purtau mult țesături de in), prin culorile mai vii și, desigur, printr-o ajustare mai cochetă.

Simplitatea caracteriza și încălțămintea. Sclavii și oamenii din popor umblau mult desculți (în casă de obicei toți stăteau desculți). De obicei se purtau sandale (ale femeilor erau elegante și în modele mai variate); dar în afara orașului sau la drumuri mai lungi, un fel de ghete. Bărbații nu purtau nimic pe cap, decît cei de la țară — un fel de bonetă înaltă, de fetru sau chiar de piele; în călătorii purtau pălării, cu boruri largi care apărau de soare sau de ploaie. Femeile își acopereau capul cu un colț al mantalei — dar uneori purtau

şi ele pălării, înalte şi cu boruri largi. Umbrele pliante, evantaie, poşete, sutiene, apoi piepteni de fildeş sau de os şi oglinzi de bronz sau de argint, bijuteriile obişnuite şi panglicile care susţineau formele variate de coafură, perucile confecţionate din păr natural, depilatoare, parfumuri şi coloranţi pentru vopsitul părului (preferinţa categorică era pentru părul blond), — toate aceste articole completau garderoba şi nevoia de cochetărie a unei femei elegante. — Bărbaţii nu foloseau bijuterii — în afara unui inel cu pecete. Unii bărbaţi însă purtau — sub influenţa modei ioniene — şi colane şi cercei. Purtau părul tuns scurt (dar tinerii eleganţi îl aveau foarte lung, ca spartanii), barba tăiată ascuţit sau oval (atenienii, mai scurtă decît spartanii), — pentru ca la sfîrşitul secolului al IV-lea î.e.n. barba să dispară complet în toată lumea elenistică. În epoca clasică însă (dar şi înainte, de obicei) sclavii şi atleţii îşi rădeau barba şi capul. Femeile elegante aveau feluri variate şi complicate de pieptănături, dar şi bărbaţii eleganţi se coafau.

EDUCAŢIA. ÎNVĂŢĂMÎNTUL

Aceeaşi varietate — după regiuni şi în funcţie de condiţiile economice şi sociale — este evidentă şi în domeniul educaţiei, al obiceiurilor, al vieţii familiale. În linii generale însă acestea au aspecte constante în întreaga lume grecească a epocii clasice.

La naşterea unui băiat era obiceiul să se atîrne la uşa dinspre stradă o ramură de măslin, iar la naşterea unei fetiţe, o coroană cu panglici de lînă. După cîteva zile de la naştere avea loc ceremonia de purificare[55] cînd în mod simbolic noul născut era „prezentat" flăcării focului din cămin. Apoi tatăl îl lua în braţe — semn că îl recunoştea ca fiul său legitim[56]. După care, toţi membrii familiei — şi sclavii casei — îi aduceau noului născut un dar. Dacă tatăl nu-l recunoştea, sau dacă familia nu avea mijloace să-l crească, copilul era părăsit într-un loc public, lăsat cui voia să-l ia; şi de obicei se găsea cine să-l ia şi să-l crească; dacă nu de altceva, cel puţin ca să-l vîndă mai tîrziu ca sclav. Dacă nu se găsea nimeni să-l ia, îl lua statul, şi copilul era crescut pe spezele statului — fapt pentru care el urma apoi să despăgubească statul, altminteri putea să rămînă sclav[57]. Dar, cel puţin la Atena şi mai ales în perioada clasică, abandonarea unui nou-născut era un fapt rar — iar nu un fapt curent, ca în Sparta.

Informaţiile de care dispunem cu privire la educaţia copiilor sînt cele referitoare la situaţia din Sparta şi Atena.

Sistemele educative în cele două state erau fundamental opuse. În statul spartan copilul aparţinea familiei numai pînă la vîrsta de 7 ani; după care, un spartan era total la dispoziţia statului — pînă la vîrsta de 60 de ani! Educaţia spartană consta în exerciţii fizice dure şi antrenament militar, urmărindu-se să i se formeze copilului sau tînărului un desăvîrşit spirit de disciplină,

[55] Căci atît naşterea cît şi moartea erau considerate de greci ca fiind momente „impure", evenimente care „pîngăresc".

[56] De notat că şi avortul era permis de lege, dacă soţul consimţea la aceasta.

[57] În statul spartan, era obligatorie abandonarea copiilor născuţi imaturi sau cu malformaţii congenitale.

de supunere oarbă, precum şi capacitatea de a suporta cele mai absurde privaţiuni şi mizerii fizice: umblînd desculţi şi cu capul ras, antrenîndu-se complet goi, mîncînd mizerabil şi insuficient, dormind pe o saltea de trestie şi adeseori fiind biciuiţi numai pentru a se deprinde să suporte durerea. În rest — o instrucţie intelectuală absolut minimă (şi de care foarte probabil că nu toţi copiii beneficiau); scris-citit, eventual cîteva noţiuni elementare de aritmetică şi de muzică militară. Viaţa permanentă de cazarmă ducea la practica curentă şi în mod deschis a pederastiei. Fetele primeau şi ele o instrucţie premilitară: alergări, marşuri, luptă, aruncarea discului şi a suliţei.

Cu totul diferită era educaţia copiilor şi a tinerilor la Atena (şi probabil că aproape în toate celelalte state greceşti).

Tatăl dispunea de educaţia copiilor pînă la vîrsta de 18 ani. Mamele, secondate uneori de sclavele casei, se îngrijeau de creşterea lor. La vîrsta de 7 ani începeau şcoala. La Atena — dar nu şi în alte părţi ale lumii greceşti — legile prevedeau obligaţia statului de a se ocupa de instrucţiunea copiilor ca de o esenţială problemă civică. Dar aici, chiar dacă n-ar fi fost obligaţi părinţii să-şi dea copiii la şcoală, această obligativitate deriva dintr-un obicei. Fapt este că încă de la începutul secolului al V-lea î.e.n. puţini ţărani din statul atenian mai rămăseseră analfabeţi.

Statul atenian suporta cheltuielile şcolare numai pentru copiii orfani de război. Părinţii îşi trimiteau copiii la şcoala particulară — singura formă existentă — ţinută de un învăţător. Acesta le preda — în casa lui, sau sub porticele oraşului — noţiuni de scris-citit, de aritmetică şi de muzică, timp de cinci, şase sau şapte ani; nu mai mult, pentru că după vîrsta de 14 ani educaţia fizică lua aproape complet locul educaţiei intelectuale. Elevii scriau pe tăbliţe cerate (în epoca elenistică — pe foi de papirus) texte literare şi elemente de aritmetică, limitate la cele patru operaţiuni. (Tabla înmulţirii exista încă din timpul lui Pitagora).

Locul principal în programa şcolară îl deţineau poeţii Solon, Hesiod şi în primul rînd Homer, pentru că aceştia puteau influenţa asupra formării morale şi politice a viitorului cetăţean. Studiul muzicii corale şi instrumentale (lira înaintea tuturor, dar şi harpa sau flautul) dezvoltau în tineri simţul autocontrolului, al moderaţiei, al măsurii şi — prin formaţia corală, de pildă — al participării la viaţa colectivităţii. Imnurile şi cîntecele dedicate zeilor, eroilor sau învingătorilor la Jocurile Olimpice contribuiau de asemenea la formarea şi cultivarea sentimentelor cetăţeneşti. Iar educaţia fizică le fortifica corpul în vederea fie a îndeplinirii îndatoririlor militare, fie a oricărei alte activităţi din viaţa civilă, mai ales manuale. „Dascălii — ţine să sublinieze Platon într-un dialog al său — după ce i-au învăţat literele şi sînt în stare să înţeleagă cuvintele scrise, îi pun să citească, în bănci, poemele poeţilor buni şi îi silesc să le înveţe pe de rost, căci în ele sînt multe sfaturi bune, multe desluşiri, îndemnuri şi elogii ale oamenilor de ispravă din trecut, astfel încît copilul silitor să-i imite şi să se străduiască să devie asemenea lor. Dascălii de cithară (...) le dau să înveţe şi operele altor poeţi de vază care au alcătuit şi muzică, punîndu-i să execute şi făcînd ca armoniile şi ritmurile să pătrundă în sufletele copiilor, insuflîndu-le mai multă blîndeţe şi astfel devenind mai mlădioşi şi mai armonioşi să fie destoinici la vorbă şi la faptă. În afară de asta îi trimit şi la instructorul de gimnastică pentru ca avînd trupuri mai sănătoase să le poată pune în slujba unei gîndiri folositoare şi să nu le lase pradă laşităţii, din cauza stării rele a trupurilor, în caz de războaie şi în alte împrejurări.

Dar acestea le fac mai ales cei ce dispun de mijloace; or, de mijloace dispun în cea mai mare măsură cei bogaţi" (*Protagoras*, 325 c şi urm.).

„Cei ce dispun de mijloace" îşi continuau studiile la şcolile sofiştilor şi ale retorilor. Această unică formă de învăţămînt superior[58] avea un scop eminamente practic: să-i înveţe pe tineri arta elocinţei şi tehnica convingerii publicului printr-un bine studiat sistem şi un întreg arsenal de argumente şi de formulări abile. (Un sistem de învăţămînt pe care Aristofan îl ridiculizează cu voluptate în comedia *Norii*). Aceasta era un lucru indispensabil celui care se pregătea pentru viaţa politică sau pentru activitatea din tribunale. În schimb, alte discipline nu erau considerate indispensabile: celebrul profesor de retorică Isocrate (436-338 î.e.n.) susţinea că, de exemplu, geometria, astronomia sau ştiinţele naturale n-au nici o valoare educativă, întrucît nu au nici un efect asupra vieţii practice, sociale, şi nici asupra destinului oamenilor; dimpotrivă, forma filosofică de învăţămînt are prin excelenţă acest caracter practic, întrucît dă tînărului pregătirea şi îi formează capacitatea de a judeca şi de a-i conduce pe ceilalţi.

Toate aceste forme de învăţămînt erau rezervate numai băieţilor; educaţia fetelor, care se făcea exclusiv în familie, se reducea la gospodărie, la tors şi la ţesut. Abia mai tîrziu, în perioada elenistică femeia va putea primi o oarecare cultură. În epoca clasică, o femeie care ar fi urmărit să-şi facă o educaţie culturală şi artistică ar fi fost bănuită că este de o moralitate foarte dubioasă.

PALESTRE. GIMNAZII. SPORTURI

Cînd tînărul atenian — la fel ca cel din majoritatea statelor greceşti — împlinea vîrsta de 18 ani începea stagiul militar (*efebia*), care dura doi ani[59]. După ce adunarea *demei* sale şi Senatul (*bulé*) îi verificau vîrsta şi controlau dacă aparţinea unei familii de cetăţeni liberi, tînărul depunea jurămîntul în cadrul unei ceremonii religioase. Primul an, tînărul *efeb* îl petrecea în cantonament, practicînd intens exerciţii gimnastice şi sporturi, şi antrenîndu-se în gimnazii la mînuirea armelor. La Atena *efebii* erau cantonaţi în portul Pireu şi instruiţi de şase ofiţeri. Tînărul era tuns scurt, purta o pălărie cu boruri largi şi îmbrăca o hlamidă, mantaua militară. — În anul al doilea, după ce în cadrul unei alte ceremonii publice i se încredinţau armele (o lance şi un scut), era trimis într-una din garnizoanele-fortăreţe unde continua instrucţia militară. Pe lîngă aceasta primea şi o oarecare instrucţiune sub îndrumarea unor retori şi filosofi, studiind legile şi funcţiunile statului. În timpul efebiei tinerii primeau şi soldă. La sfîrşitul serviciului militar statul îi dăruia scutul şi lancea — şi din acel moment tînărul devenea un cetăţean.

Educaţia fizică a băieţilor şi efebilor se făcea în palestre şi gimnazii, sub conducerea unui instructor (*pedotrib*).

Palestrele erau terenuri de sport, publice sau particulare, avînd alături clădiri cu vestiare, săli de odihnă, băi, magazine de untdelemn şi nisip. Tine-

[58] Retorica s-a născut în Sicilia în prima jumătate a secolului al V-lea î.e.n., cam în acelaşi timp cu apariţia primilor sofişti.

[59] În epoca elenistă durata stagiului militar va fi redusă la un an.

rii — atleţii luau parte la antrenamente şi concursuri complet goi — mai întîi se spălau, apoi îşi ungeau tot corpul cu untdelemn şi cu nisip pe care, după antrenament îl răzuiau cu o spatulă, apoi din nou se spălau. În tot timpul exerciţiilor fizice un cîntăreţ cînta din oboi ritmînd mişcările exerciţiilor. — Gimnaziile erau complexe sportive de dimensiuni mai mari decît palestrele, avînd mai multe terenuri de sport şi edificii anexe mai mari, cu bazine, cu o piscină pentru înot, cu portice, fîntîni, statui ş.a. — totul situat în afara oraşului, într-un mare parc, o grădină publică pe aleile căreia cetăţenii petreceau cîteva ore plimbîndu-se în zilele prea călduroase. Fiecare oraş, oricît de mic, ţinea să aibă un teatru şi un gimnaziu. La Atena erau trei gimnazii mai importante: Academia, unde Platon şi-a întemeiat ulterior şcoala sa filosofică ce a funcţionat timp de 40 de ani („devenind astfel prima universitate din lume" — R. Flacelière); Liceul *(Lykeion)* — în crîngul sacru închinat lui Apollo, unde Aristotel ţinea prelegeri de ştiinţă şi filosofie; şi Cinosarges — probabil un gimnaziu rezervat metecilor şi, într-o vreme, locul de întrunire al cinicilor (şcoala filosofilor care îşi trăgeau numele tocmai de la acest gimnaziu).

Exerciţiile atletice şi sporturile practicate încă din şcoală erau variate. Principala combinaţie de exerciţii era pentatlonul, cuprinzînd — cum arată şi numele — cinci probe: alergări, sărituri, aruncarea discului, aruncarea suliţei şi lupta. Alergările (exerciţii la care în unele oraşe-state — de ex. la Sparta — erau admise să participe şi femeile) aveau loc pe stadioane[60]. O altă probă era alergarea în care atletul concura echipat cu tot echipamentul greu de război. — De o imensă popularitate se bucurau cursele de cai şi mai ales alergările de care. Aceste curse aveau loc pe hipodrom[61]. Atelajul unui car era de un cal, doi sau patru cai; ultima categorie, cursele de cvadrige (la cursele de care participau concomitent mai multe care, pînă la 40) erau cele mai spectaculoase dar şi cele mai periculoase pentru conducătorii carelor. Era întrecerea de mare prestigiu — atît pentru conducători, cît şi pentru marii bogătaşi proprietari de grajduri, cărora le reveneau de fapt laurii unei victorii (iar nu conducătorilor de care)[62].

O altă combinaţie de probe era cea în care intrau lupta cu pumnii (precursorul boxului de azi) şi lupta liberă — asemănătoare luptei greco-romane, în care victorios era declarat cel care îşi punea adversarul la pămînt de trei ori. Pugilistul avea pumnul şi antebraţul înfăşurate în fîşii de piele care atenuau duritatea loviturilor; dar începînd din sec. IV î.e.n. pugiliştii luptau

[60] Stadioanele erau terenuri speciale de formă dreptunghiulară, lungi de 190 m (lungime devenită unitate de măsură cu numele de *stadiu*) şi largi de 30 m, de jur-împrejur cu bănci pentru spectatori, iar în cele două capete cu cîte o coloană trunchiată pe care alergătorul trebuia să o ocolească. Probele de viteză erau fie de un stadiu, fie de un dublu stadiu, fie de patru stadii; alergarea de fond varia între 7 şi 24 de stadii (deci 1 300 m, respectiv 4 500 m).

[61] Un hipodrom era mult mai mare decît un stadion, avînd o pistă lungă de aproximativ 1 500 m. O cursă însemna parcurgerea unui număr de piste, între 8 şi 12 (deci un parcurs de 12—18 km).

[62] Celelalte probe ale pentatlonului erau: saltul (saltul în lungime, dar probabil şi triplu salt), aruncarea discului (discul de piatră avea 7 kg; greutatea celui de bronz varia între 1 şi 5 kg), aruncarea suliţei — asemănătoare celei moderne, lungă de 1,5 m — şi lupta. Lupta (în limba greacă: *pali* — de unde denumirea *palestrei* — ceea ce arată importanţa pe care grecii o dădeau acestui sport) nu ţinea cont de greutatea, de „categoria" atletului, ci — ca în modernul judo — doar de abilitatea luptătorului, care trebuia să respecte anumite reguli precise.

fie cu pumnul liber, fie că adoptau un fel de mănuși de box, dar atît de dure încît loviturile puteau provoca moartea adversarului, pe loc sau mai tîrziu. Înfruntarea era continuă, fără reprize (întîlnirea dura de obicei 4 ore), și pe un podium mai larg decît ringul de azi, — condiții care făceau ca lupta să se desfășoare într-un ritm mai lent. Nici aici nu se ținea seama de greutatea, de „categoria" boxerilor. — În fine, lupta liberă, *pancrațiul* cum era numită, era sportul cel mai brutal, mai periculos și de-a dreptul dezgustător. Lovituri cu pumnii și cu picioarele (chiar și în stomac sau în cap), răsucirea membrelor, apucarea de gît, — orice era permis, afară de înfigerea degetelor în ochii adversarului... Un spectacol respingător, în totală neconcordanță cu imaginea prea idealizată pe care sîntem înclinați să ne-o facem citind versurile poeților sau privind statuile și basoreliefurile sculptorilor care glorificau pe atleții greci ai epocii clasice.

CĂSĂTORIA. SITUAȚIA FEMEII

La vîrsta de 20 de ani, după ce își termina stagiul militar, *efebia*, tînărul se putea căsători (deși nici o lege nu-l împiedica să o facă și la 18 ani). Fetele se măritau de obicei la 14-15 ani. Celibatarii erau rău văzuți și disprețuiți, în toată lumea grecească; la Sparta erau chiar pedepsiți de lege.

Căsătoria o hotărau părinții tinerilor[63]. În concepția grecilor antici scopul adevărat sau mobilul unei căsătorii era nu dragostea, ci procreația, — și în primul rînd, pentru a avea copii de sex masculin. Dar grecii nu țineau să aibe mai mult de doi copii. Băieții erau preferați fetelor nu numai din motive practice economice — ajutîndu-și tatăl la muncile gospodăriei — ci și religioase: fiii asigurau continuitatea îndeplinirii obligațiilor legate de cultul familial al strămoșilor. La Atena — și probabil că nici în celelalte state grecești — nici o lege nu interzicea relațiile incestuoase dintre frate și soră, dar opinia publică le considera un act oribil care ar fi atras după sine o teribilă pedeapsă a zeilor. În schimb căsătoria între frați vitregi era posibilă, și cu atît mai mult între veri sau între unchi și nepoată.

Actul căsătoriei consta într-un ritual foarte simplu: în prezența familiei și a unor martori cei doi tineri își dădeau mîna, în timp ce mirele și tatăl (sau tutorele) fetei, își declarau solemn consimțămîntul, oral, fără nici un act scris. De preferință, căsătoriile se încheiau iarna (era o superstiție a grecilor) și în zilele cu lună plină. Asupra ceremonialului nunții informațiile sînt prea puține: se aduceau sacrificii zeilor protectori ai căsătoriei, mireasa oferea drept ofrande jucăriile și alte obiecte personale din copilăria sa, casele tinerilor se împodobeau cu ghirlande de frunze de măslin și de laur, mireasa făcea baia rituală de purificare cu apa adusă dintr-o fîntînă sacră de un cortegiu de femei purtînd torțe, cortegiu precedat de un cîntăreț din oboi. În casa părinților miresei avea loc ospățul, mirele primea darurile, după care un cortegiu de tineri cîntînd cîntece nupțiale îi însoțeau în noua lor casă, unde mireasa era primită cu nuci, smochine, curmale și cu rituala turtă cu miere și susan. Nunta continua și a doua zi, cînd se aduceau darurile și zestrea miresei; după cîteva

[63] Deși, în sec. V î.e.n., în Attica părinții nu mai aveau drepturile absolute asupra copiilor — cel puțin dreptul de a-i vinde — ca în alte părți.

zile mirele oferea un ospăț tuturor membrilor fratriei — grupării de familii din respectivul trib — căreia îi aparținea[64].

Situația femeii în lumea greacă a epocii clasice — situație mult degradată față de epoca miceniană, cînd statutul femeii era aproape egal cu cel al bărbatului — nu era deloc demnă de prestigiul unui regim democratic. Chiar și în statul spartan, unde femeile nu aveau nici un drept politic, ele cel puțin își tratau soții de la egal la egal, luau parte la procesiuni și serbări îmbrăcate foarte îndrăzneț, iar la exercițiile sportive fetele apăreau în public alături de băieți. Dar la Atena (și probabil că în marea majoritate a celorlalte orașe-stat grecești) situația femeii era cu totul diferită. Femeia trebuie — spune Xenofon — „să vadă cît mai puțin, să audă cît mai puțin și să pună cît mai puține întrebări. Să aibă grijă de casă și să dea ascultare soțului ei". Iar Sofocle, prin gura personajului Aiax din tragedia omonimă: „Podoaba de preț a femeii e să tacă"; și, mai departe: „Viața unui bărbat valorează mai mult decît viața a o mie de femei". Cît despre Aristofan, în comediile sale nu scapă ocazia de a disprețui și ridiculiza femeia. — În Grecia clasică femeia nu avea de fapt un statut juridic. Spre deosebire de băieți, fetele nu primeau nici un fel de instrucțiune. La actul căsătoriei nu li se cerea adeziunea. Ca soție, zestrea femeii era administrată de soț, căci ea era supusă tutelei lui. Soțul își putea repudia oricînd soția, chiar fără a trebui să invoce nici un motiv (era obligat de lege să o repudieze dacă se dovedise adulteră). Dar cum în caz că o repudia soțul avea obligația de a-i restitui dota, acesta evita divorțul, putînd găsi ușor alte expediente: nici legea nici obiceiurile nu-l împiedicau să aibe alt fel de legături — cu o concubină, o curtezană, sau cu sclavele casei. Femeia avea dreptul să ceară divorțul (bineînțeles că adulterul soțului nu era un motiv valabil) adresîndu-se arhontelui printr-o petiție — care însă nu era luată în considerare decît dacă dovedea că fusese maltratată; încît acest drept rămînea pur teoretic. Rămasă văduvă, femeia revenea sub autoritatea tatălui ei, care o putea remărita după bunul său plac; sau putea indica prin testament cu cine să fie remăritată; sau acest drept de a dispune de văduvă rămînea moștenitorilor tatălui; sau însuși primul soț putea indica, înainte de a muri, cu cine trebuie să se remărite!

Femeia ateniană aparținînd categoriei celor bogați sau celei medii își ducea viața retrasă în camera sau apartamentul rezervat femeilor *(gineceu)*, ferită de privirile bărbaților, chiar ale sclavilor casei. Bărbații își aveau apartamentul lor *(andronitis)*. Se pare că obiceiul ca soții să nu ia masa împreună era general în Grecia clasică: soțul mînca împreună cu băieții, soția cu fetele, în gineceu. Cînd soțul își invita prietenii la masă soția nu apărea în sala de ospăț — și bineînțeles că nici nu-și însoțea soțul la ospețele date de prieteni. La ospețe nu erau prezente decît sclavele care serveau, cîntărețele la flaut sau cithară, dansatoarele și curtezanele[65]. În oraș, femeile nu ieșeau decît rar, și totdeauna însoțite de sclave. Dar puteau să asiste la spectacolele teatrale (numai la tragedii; la spectacolele de comedie — numai femeile de condiție in-

[64] Cîntecele de nuntă au fost — asemenea bocetelor *(threnoi)* — prelucrate și în literatura cultă. „Principalele cîntece de nuntă, însoțite de strigături și refrene voioase, erau *epithalamul*, intonat de tineri și de tinere în ajunul sau în prima zi a unei căsătorii, și *himenéul*. Sappho a compus cîteva *himenee*, celebre în antichitate" (cf. M. Marinescu-Himu, Adelina Piatkowski).

[65] Casele de toleranță erau numeroase la Atena, cele dintîi le autorizase Solon, în 594 î.e.n.

ferioară), la sărbători religioase[66] şi la serbări familiale — botezuri, căsătorii, funeralii. La ceremoniile funebre nu puteau lua parte dintre femei decît rudele cele mai apropiate ale defunctului.

PRACTICI FUNERARE. CONCEPTUL DE „PÎNGĂRIRE"

Ritualul funebru se desfăşura potrivit unor norme unanim acceptate şi respectate. Astfel, în epoca clasică o lege interzicea risipa prin organizarea de funeralii prea luxoase. Perioada de doliu obligatoriu varia după oraşe şi gradul de rudenie cu cel decedat — între 30 şi 150 de zile. Un număr de ceremonii dedicate memoriei defunctului aveau loc la anumite date fixe. Mormîntul era marcat cu o stelă funerară, cu numele şi uneori figura defunctului.

Defunctul era îmbrăcat în veşminte albe, pe cap cu o cunună de flori, i se punea alături o turtă de miere iar în gură o monedă — pentru a-l plăti pe Charon, luntraşul care îl va trece peste rîul morţilor Styx; iar turta, pentru a-l domoli pe cîinele-monstru Cerber care păzea palatul zeilor Infernului, Hades şi Persefona. Timp de două zile defunctul era jelit de rude şi prieteni, care în semn de doliu îşi tăiau părul, îşi puneau cenuşă pe cap, se loveau cu pumnii în piept şi îşi zgîriau obrajii. Înmormîntarea se făcea noaptea — pentru ca moartea să nu pîngărească razele soarelui! În fruntea convoiului funebru, o femeie ducea vasul cu vin pentru libaţii. Din convoi mai făceau parte şi bocitoare de profesie care cîntau cîntece de jale *(threnoi)* şi cîntăreţi din oboi. Se vărsa deasupra mormîntului vin şi untdelemn. În anumite cazuri deosebite — de pildă, pentru cei căzuţi în război — o personalitate a oraşului rostea un discurs *(epitafios)*. La mormînt se plantau arbori, pentru ca sufletul celui mort să găsească la umbra lor un loc de pace. Locul mormîntului era sacru — şi pedeapsa cea mai grea pentru un grec era să fie lipsit de cinstea înmormîntării. Trădătorii de patrie şi jefuitorii de temple erau aruncaţi într-o groapă comună, fără ritualul funerar. Unele oraşe-state refuzau cinstea înmormîntării şi sinucigaşilor[67]. De cultul morţilor — care includea ceremonii periodice, cu libaţii, ofrande, sacrificii şi rugăciuni — era legată şi interdicţia (prevăzută de o lege dată de Solon) de a ultragia un mort; în caz contrar, urmaşii defunctului aveau datoria religioasă de a-l da în judecată pe cel care, prin defăimare, pîngărise memoria mortului.

După înmormîntare, la locuinţa defunctului avea loc — înainte de ospăţul funerar — ceremonia purificării: casa era stropită cu apă adusă dintr-un izvor sacru, iar rudele mortului şi cei care asistaseră la înmormîntare îndeplineau şi ei ritualul purificării.

Grecii antici priveau moartea cu multă seninătate şi fără să îi preocupe prea mult. „Înţeleptul consideră că moartea prietenului său nu este un lucru înspăimîntător" — spunea Platon; „nu se poate spune că el nu ar simţi nici o durere, dar se stăpîneşte". În schimb erau obsedaţi de ceea ce ei numeau *miasma* — pîngărirea. Nu numai moartea, sau contactul cu obiectele ori cu locuinţa mortului, sau o crimă, aveau ca efect pîngărirea, ci şi naşterea unui

[66] La sărbătoarea rezervată femeilor, Tesmoforii, bărbaţii erau excluşi.
[67] La Atena, sinucigaşului i se tăia mîna şi i se îngropa separat de corp.

copil. Și fiindcă pîngărirea era socotită contagioasă, și aducînd după sine — prin simpla prezență a celui „impur" — un rău și celorlalți, prin faptul că atrăgea o pedeapsă a zeilor și pentru cei din jur, și chiar pentru întreaga cetate-stat, era necesar, ba chiar obligator, un întreg și complex ritual de purificare.

Actul purificării consta în stropirea cu apă adusă din anumite izvoare „sacre". Înainte de a se ruga, sau de a se aduce un sacrificiu ori o ofrandă zeilor, sau de a intra în casa în care recent cineva a decedat ori o femeie a născut, sau într-o incintă sacră, a unui templu — și chiar înainte de a intra în agora — grecii îndeplineau ritualul purificării, stropindu-se sau înmuindu-și degetele în bazinul cu apă sacră. Dacă însă pîngărirea deriva din săvîrșirea, voluntară sau involuntară, a unui omor (cu excepția războiului), purificarea trebuia să fie făcută, în loc de apă, tot cu sînge, — cu sîngele unui animal sacrificat cu care cei de față se stropeau pe față și pe corp.

Conceptul de „pîngărire" deci nu implica ideea de „păcat", în sens moral. În general, la greci nici ideea de „pedeapsă" și de „răsplată" nu se întîlnește nici în perspectiva „lumii de dincolo". Pentru prima dată apare o instanță de judecată transcendentă la Platon, la care cei trei judecători din Hades, din lumea subpămînteană în care ajung sufletele morților (și anume: Minos, Eakos și Radamanthys), judecă actele săvîrșite de defuncți pe pămînt; dar această viziune este o creație a imaginației filosofului, fără o corespondență în credințele populare. Misteriile eleusine promit inițiaților lor, în „lumea de dincolo", o stare de beatitudine (provizorie: pînă la o nouă reîncarnare a lor) — dar pentru faptul de a fi fost inițiați, deci pentru un merit de ordin religios, și nicidecum de ordin moral sau civic. Însăși despre „lumea de dincolo", poporul grec nu avea decît o viziune cît se poate de vagă și de aproximativă — pentru simplul motiv că acea lume nu-l preocupa.

VIAȚA RELIGIOASĂ. FORME DE CULT. RELIGIA DE STAT

În epoca clasică viața religioasă a grecilor, fără să fi suferit schimbări fundamentale, capătă o fizionomie mai complexă decît în epocile precedente. Nu lipsesc nici unele accente contradictorii.

Pe de o parte, tradiția populară menținea încă străvechile credințe animiste și practicile superstițioase. Și pentru grecul acestei epoci de asemenea — a cărui mentalitate continuă să fie impregnată de sentimentul sacrului — întreaga natură era populată de spirite, de divinități inferioare, malefice sau binefăcătoare, a căror bunăvoință trebuia cîștigată prin practicarea diferitelor rituri. Și practicile superstițioase se mențin, deși nu cu aceeași autoritate. Oracolele, mai puțin consultate acum de către conducerea statelor[68], sînt departe de a avea marele prestigiu de care se bucuraseră în perioada colonizărilor. Nici chiar oracolul din Delfi nu mai avea marea influență morală de dina-

[68] Fiind în general suspectate acum că prin răspunsurile lor, fie echivoce, fie explicite, sînt totuși lipsite de obiectivitate; mai precis: că sînt interpretate într-un mod interesat, în sensul intereselor cuiva.

inte[69]. Practicile magice erau dezaprobate ca nefiind în conformitate cu religia şi cu interesele colectivităţii; iar diferitele forme de divinaţie — prin interpretarea viselor, a zborului păsărilor, prin cercetarea viscerelor animalelor sacrificate, sau prin evocarea spiritelor morţilor[70] — nu mai găseau credibilitatea de altădată. În fine, nici prestigioasele „jocuri" care se celebrau la sărbători importante pe lîngă marile sanctuare în cinstea divinităţilor respective, nu mai sînt concepute acum esenţialmente ca ceremonii cultice, nu mai au acum nici un sens religios; nici atleţii care participau la concursuri nu ţineau să aducă prin aceasta un prinos vreunui zeu, ci încep să fie tot mai preocupaţi de ideea de a deveni atleţi profesionişti.

Formele de cult rămîn aceleaşi: rugăciunea, purificarea, sacrificiul şi respectarea sărbătorilor. Rugăciunea, rostită în mod obişnuit şi individual, rămîne tot o formulă magică; dar forma cea mai înaltă de rugăciune, mod de manifestare a spiritului colectiv, este acum imnul, recitat şi cîntat în grup. Conceptul de purificare îşi pierde din vechile sensuri magice. Continuă ofrandele şi mai ales sacrificiile de animale — fiecare zeu avîndu-şi „preferinţele" sale: Athena — vaca, Poseidon — taurul, Afrodita — capra, Asclepios — cocoşul, ş.a.m.d. Sărbătorile — foarte numeroase — au un caracter tot mai puţin religios, pentru a deveni acum simple ocazii de petrecere şi de odihnă, într-un calendar în care nu era prevăzută „ziua a şaptea" ca o zi de repaos. În luna octombrie, de exemplu, erau nu mai puţin de opt zile de sărbători.

La începutul istoriei greceşti, în epoca homerică, zeii erau atotputernici. Deasupra lor, mai puternic decît ei, domnea doar Destinul — *Arsa*, lege supremă a Universului căruia îi asigura stabilitatea şi ordinea. În epopeile homerice, prin calităţile lor zeii rămîneau modele care puteau stimula pe om, invitîndu-l să-i imite, să-i urmeze, să-i asculte. Dar devenind tot mai mult asemenea oamenilor la chip şi la fapte, antropomorfizîndu-se, zeii au fost învestiţi cu calităţi şi defecte, fizice şi morale, cu toate virtuţile şi viciile omului. În acelaşi timp cu această umanizare a zeilor, s-a laicizat tot mai mult însăşi religia. „Statul şi zeii formează, din acel moment, o unitate indisolubilă. Templele ridicate la Atena de către Pisistrate şi apoi de Pericle, slăvesc nu mai puţin decît gloria zeilor pe aceea a comunităţii care le-a construit". Mîndria şi orgoliul atenienilor, sentimentele lor patriotice şi cetăţeneşti se împletesc acum cu sentimentul religios — şi chiar îl depăşesc: pe primul plan trece imaginea, interesul statului. „Dar identificîndu-se cu mîndria civică, religia zeilor umanizaţi se îndepărtează din nou de inima omului şi îl hrăneşte mai puţin decît îşi închipuie el" (A. Bonard).

Caracteristic pentru epoca clasică este în general un declin al misticismului. Chiar şi aspiraţia de salvare a individului pe care o traduc misteriile capătă acum un caracter mistic mai moderat. Vechile credinţe sînt tot mai mult subminate de progresele gîndirii raţionaliste şi ale gîndirii ştiinţifice. Atît rămăşiţele animiste sau practicile magice, cît şi divinităţile Olimpului

[69] În schimb, zeul oracolului din Delfi, Apollo, aproape că îl întrecea acum în importanţă pe însuşi Zeus. Cultul lui Apollo cerea credincioşilor săi o măsură în toate, pretindea supunere zeilor, respectarea regulilor de conduită derivate din prescripţiile legate de cultul strămoşilor. Apollo era considerat apoi nu numai domnul şi conducătorul Muzelor, ci şi zeul actelor rituale de purificare şi al răscumpărării. (La Roma, unde i se dedicase un templu încă din sec. V î.e.n., Apollo a devenit divinitatea principală a lui Augustus, care i-a ridicat un templu pe Palatin. — Cf. A. Bertholet).

[70] Forme care, dealtminteri, în lumea greacă n-au avut niciodată importanţa pe care au avut-o în lumea etruscilor şi a romanilor.

sînt tratate acum nu numai cu tot mai mult scepticism, ci și supuse fie ironiei, fie criticii directe. În special filosofii și sofiștii — dar și autorii de comedii, ca Aristofan în *Pacea*, în *Broaștele* sau în *Norii* — îi atacă pe zei ca pe niște ființe lipsite de importanță și de putere, corupte și chiar ridicole[71].

Încă înaintea epocii clasice Xenofan formulase critici la adresa credințelor mitologice și a concepției antropomorfice despre zei — nu numai pentru că sînt închipuiți în mod cu totul arbitrar ca avînd aspect exterior uman, ci și pentru faptul că li se atribuiau aceleași patimi, greșeli și păcate ca cele ale oamenilor. „Homer și Hesiod au pus pe seama zeilor tot ce, între muritori, e lucru de rușine și de hulă: hoții, adultere și înșelăciuni reciproce“[72] — spune Xenofan. În veacurile următoare, această atitudine critică s-a accentuat — mai ales la sofiști. Pericle sau Tucidide nu credeau în oracole, în practicile superstițioase sau în ceremoniile religioase. Fidias a fost pus sub urmărire și condamnat pentru că a îndrăznit să-și pună imaginea proprie și pe cea a prietenului său Pericle pe scutul zeiței Athena, opera sculptorului. Platon însuși aduce critici vehemente mitologiei homerice. În secolele V și IV î.e.n. multor filosofi atenieni — printre care Anaxagora și Protagoras — li se intentează procese de impietate. Pentru acuzele aduse — printre altele, de a nu crede în zeii recunoscuți de stat — Socrate a fost silit să se sinucidă. Chiar poeții tragici cei mai mari — Eschil și Euripide — au fost suspectați de impietate, care era socotită de legi ca o crimă.

În realitate, nu propriu-zis pentru impietate în sine erau urmăriți sau condamnați toți acești filosofi sau poeți, spirite libere, ci pentru că religia devenise în epoca clasică o importantă problemă de stat. Încă de mult, comunitatea întreagă a cetății și organismele ei mai mici, pînă la familie, erau puse sub protecția unui zeu. Nici o adunare cetățenească nu începea fără oficierea unui act de cult. Pe calea oracolelor zeii „dădeau îndrumări“ activității sociale sau politice a statului, colonizării, începerii unui război sau încheierii unei păci. Religia grecilor devenise de mult un aspect particular al vieții lor politice, inseparabilă de viața civică.

Dar în epoca clasică această situație a dus la un fel de secularizare a religiei. Raporturile comunității cu divinitatea erau o datorie cetățenească. Statul se considera că are o responsabilitate precisă față de zei și de practicile religioase. Statul, prin legile sale, considera impietatea — cum am spus — o crimă, sancționînd-o cu pedepsele cele mai aspre. De o libertate religioasă nu se poate vorbi — nici de drept, nici de fapt — la Atena (și foarte probabil că nici în celelalte state grecești). Existau la Atena — și în alte *poleis* grecești — și culte de origine străină, e adevărat; dar totdeauna acestea erau cel puțin suspectate, dacă nu chiar urmărite; Platon însuși le condamna foarte sever și categoric. (Nici sub acest raport deci regimul atenian nu se dovedea prea democratic). Nu conștiința morală a individului, ci statul însuși, ca entitate politică, avea obligații față de zei. Ca urmare, instituțiile religioase depindeau de instituțiile politice.

Întreaga activitate a templelor, a preoților și a tuturor slujitorilor lor era subordonată legilor și controlului autorităților statului. Preoții și ceilalți slujitori ai templelor erau slujbași ai statului, delegați ai comunității pe lîngă

[71] Față de această atmosferă de scepticism religios, spre sfîrșitul epocii clasice și începutul celei elenistice vom asista la dezvoltarea — prin reacție — a unui curent de misticism, prin importarea de zeități și de practici religioase din Tracia, Egipt și Asia Mică.

[72] Sext., *Adv. math.*, IX, 193. — În *Filosofia greacă...*, *op. cit.* (vezi bibliografia).

divinitatea pe care o serveau. În cadrul unei religii fără dogme şi fără texte sacre, cum era religia greacă, preoţilor nu li se cerea nici o pregătire teologică specială — ca în alte ţări ale lumii antice[73]; nu constituiau o pătură socială suprapusă şi privilegiată — ca în Egipt, Mesopotamia, India, etc. Nu li se pretindea să aibă o vocaţie religioasă. Orice cetăţean care se dovedise loial statului putea deveni preot, nu pe baza unei competenţe specifice, ci prin alegere, sau cu totul întîmplător — prin tragere la sorţi. Durata funcţiei era de obicei de un an; în unele cazuri, era şi pe un anumit număr de ani, iar alteori pe viaţă[74]. Unele forme de cult — cum erau cultul domestic şi cultul morţilor, anumite ceremonii colective sau serbări oficiale — nici nu pretindeau să fie oficiate de preoţi. Chiar sacrificiul sîngeros putea fi oficiat de un laic — dar era prezidat de un sacerdot, care pronunţa formulele rituale şi rostea rugăciunile.

În primul rînd, însuşi capul familiei era preotul care oficia toate actele de cult, ritualurile, ceremoniile, legate de cultul domestic. Şi din moment ce zeii erau consideraţi a fi protectorii colectivităţii statului, era o obligaţie a demnitarilor civili ai statului să exercite şi funcţia de cult. Sacerdoţii purtau veşminte deosebite — de culoare albă sau purpurie — doar în timpul ceremoniilor. Pentru administrarea bunurilor templelor (ofrande, terenuri, clădiri, sclavi) erau ajutaţi de un grup de cetăţeni; dar statul efectua un control foarte strict în materie financiară.

Această fizionomie reală şi această funcţie socială a religiei greceşti explică importanţa şi influenţa ei în diferitele domenii ale artei.

SENSURILE ARTEI CLASICE GRECEŞTI

Arta greacă a epocii clasice este în mare măsură legată de religie; de viaţa religioasă aşa cum o concepeau şi o practicau grecii epocii, atribuindu-i o precisă funcţionalitate civică. Religia greacă a influenţat arta; dar — spre deosebire de cazul culturii mesopotamiene, egiptene, indiene, mai tîrziu bizantine, ş.a. — fără a o domina autoritar şi fără a o devia inculcîndu-i sensuri mistice.

Ceea ce distinge arta greacă de arta altor culturi antice — şi acesta este marele său titlu de glorie, care a fundamentat şi a influenţat în mod decisiv asupra dezvoltării de mai tîrziu a artei europene — este umanismul său. Umanism — adică plasarea omului (sau a divinităţii — dar umanizate) în centrul interesului. Căci — „Multe lucruri minunate sînt în lume, dar nimic nu e mai minunat decît omul"[75]. Subiectul artei (vd. R. Huyghe) nu mai este acum animalul — cum era atît de frecvent în arta egiptenilor, a asirienilor sau a perşilor. Tema unică a artei a devenit omul. Imaginea lui este creată de artist nu învestită cu un sens simbolic sau cu o funcţie magică, ci pentru frumuseţea sa proprie. — „Omul este măsura tuturor lucrurilor": dictonul acesta este (cu un sens independent de cel pe care i-l da Protagoras) însăşi

[73] Excepţie făceau sacerdoţii unor culte misterice.

[74] Cînd funcţia sacerdotală — cum era cazul în cultele misterice — aparţinea ereditar unor anumite familii.

[75] Sofocle, *Antigona*, v. 332-333.

formula artei şi întregii culturi greceşti. Lumea este privită şi interpretată în raport cu omul: nimic nu-l domină, nimic nu-l striveşte, — nici divinitatea, nici ideea morţii sau gîndul vieţii „de dincolo". Totul în el este echilibrat; corpul este în armonie cu spiritul, fără un conflict ireductibil între Bine şi Rău, între spiritualitate şi viaţa biologică, între trup şi suflet, — acel conflict care, în viziunea artistului creştin medieval va zdruncina unitatea şi armonia fiinţei umane. Arta greacă este atentă la realitatea imediată, directă, — nu se lasă sedusă de tentaţia sugestiei, a unui mai îndepărtat sens transcendent, simbolic, esoteric, mistic. Nu cedează mijloacelor care acţionează mai mult asupra sensibilităţii decît asupra raţiunii. Omul grec şi arta sa vor certitudini — şi certitudinile le dau forma, echilibrul, armonia, raporturile logice. Este o artă care — în expresia sa perfectă, cea a clasicismului — „reproduce natura, aşa cum se vede, dar totuşi corectînd-o, ameliorînd-o potrivit normelor gîndirii"; o artă care, „fondată pe adevărul exact al aparenţelor, le supune regulilor celor mai subtile ale gîndirii raţionale; dar mai ales această veracitate şi această logică se depăşesc şi se unesc în comunitatea unui scop: acela al plăcerii privirii şi spiritului" (R. Huyghe).

Această concepţie a artistului grec, acest sens al artei epocii clasice sînt în perfect acord cu normele societăţii; sînt un rezultat — indirect, — o consecinţă a acestor norme sociale. Regimul democratic i-a dat cetăţeanului o demnitate şi l-a învestit cu un simţ al responsabilităţii — faţă de sine (deci judecînd şi decizînd singur) şi faţă de societate (deci respectînd tradiţiile şi normele cetăţii). Ca atare, artistul grec se simte solidar cu publicul său, îl respectă, nu ţine să se singularizeze, nu caută ostentativ să fie original, să rupă cu tradiţia; dimpotrivă, ţine să exprime înainte de toate ideile şi sentimentele concetăţenilor săi, să creeze opere accesibile înţelegerii lor, să continue firul tradiţiei; al tradiţiei în care va aduce şi o notă personală, dar fără să violenteze neapărat formele anterioare şi fără să ţină neapărat să introducă teme noi. De fapt, în arta greacă numărul temelor este redus; dar varietatea de detalii, de atitudini şi expresii noi exclude impresia de monotonie. „Originalitatea, artistul o caută nu atît în invenţia unei teme inedite, cît în perfecţiunea tehnică, în adevărul anatomiei, în armonia ritmului, în simetrie, în ştiinţa modelului". Artiştii nu se sfiesc să reia teme tratate de predecesori, să-i imite — căci „noţiunea de plagiat, de proprietate intelectuală şi artistică, nu există în Grecia... Opera nu este personală, ea este socială; reflex al comunităţii, ea rămîne proprietatea acesteia" (W. Deonna).

Grecii nu situau artele plastice pe planul superior pe care situau operele artiştilor care creau sub puterea „inspiraţiei divine": muzicienii şi poeţii. Între cele nouă muze[76] nici una nu figura ca protectoare a artelor plastice. Arhitectul, sculptorul, pictorul, se bucurau de toată consideraţia concetăţenilor lor, dar care îi stimau doar ca pe nişte meşteşugari: pricepuţi, talentaţi —

[76] Muzele — fiicele lui Zeus şi ale Mnemosinei, personificarea Memoriei — erau cîntăreţele care îi înseninau şi îi înveseleau pe Zeus şi pe ceilalţi zei. Corul lor era condus de Apollo. Numărul lor a fost fixat definitiv la nouă, în sec. IV î.e.n. Primul loc îl ocupa Caliope, muza poeziei epice, dar care patrona şi filosofia şi retorica. Clio era muza istoriei; Polihymnia — a poeziei lirice şi a pantomimei. Euterpe era muza flautului şi a corurilor din tragedii; iar Terpsichora — a poeziei uşoare şi a dansului. Erato era muza poeziei erotice şi a liricii corale, precum şi a elegiei; Melpomene — muza tragediei; Thalia — a comediei; iar Urania — muza astronomiei (fiindcă această ştiinţă mai păstra încă amintirea originii sale poetice) şi protectoarea celor care se dăruiesc studiului ei. — În mitologia greacă muzele nu figurează cu un ciclu de legende proprii.

dar la fel ca meşterii olari sau giuvaergiii. Pentru noţiunile de „artă" şi de „tehnică" grecii aveau — amănuntul este semnificativ — un singur cuvînt: *techné*. — Pentru ei, „arta este o necesitate; ea este asociată existenţei cetăţii şi a individului; ea îi însoţeşte în actele lor, de la cele mai mici pînă la cele mai mari. Frumuseţea nu există pentru ea însăşi, ea are totdeauna o preocupare de ordin practic" *(id.)*.

Consecinţe semnificative pentru spiritul artei greceşti are şi faptul că aici arta n-a fost expresia vanităţii sau autoglorificării unui suveran, ca în marile monarhii ale Egiptului şi Asiei Mici. Astfel, în arhitectură primul loc îl deţine templul; dar templul grec nu caută să impună prin dimensiuni colosale, ci prin armonia proporţiilor, perfecţiunea tehnică a construcţiei, frumuseţea unei ornamentaţii sobre şi plasarea lui într-o ambianţă naturală de efect. Dimensiunile lui sînt modeste; numai la periferia lumii greceşti — în Asia Mică templul din Efes, sau în Sicilia templele din Agrigento şi Selinunte — au fost construite temple gigantice. Nici statuile nu depăşesc mărimea naturală[77]. Măsura, simplitatea, sobrietatea sînt calităţile fundamentale ale artei clasice greceşti.

TEMPLELE. PARTENONUL

Un ansamblu arhitectonic conceput ca un complex urbanistic monumental a apărut tîrziu în lumea greacă: abia odată cu întemeierea oraşului elenistic Alexandria, în anul 331 î.e.n. Pînă la această dată oraşele greceşti s-au dezvoltat haotic, fără nici un plan. Foarte rareori a apărut o preocupare de sistematizare a străzilor — cum a fost cazul (prin 440-430 î.e.n.) oraşului Olint; sau tot în sec. V î.e.n., construcţia după un plan bine conceput a Pireului de către Hipodamos. Dar şi în aceste cazuri, fără a fi fost prevăzute opere de arhitectură monumentală. Arhitectura civilă din epoca clasică are o însemnătate infinit mai redusă decît cea religioasă (de menţionat în acest sens sînt doar palestrele, gimnaziile şi porticele). Palate noi, edificii mai deosebite în jurul unei Agora, sau teatrele de piatră, apar abia în jumătatea a doua a secolului al IV-lea î.e.n., deci spre sfîrşitul epocii clasice.

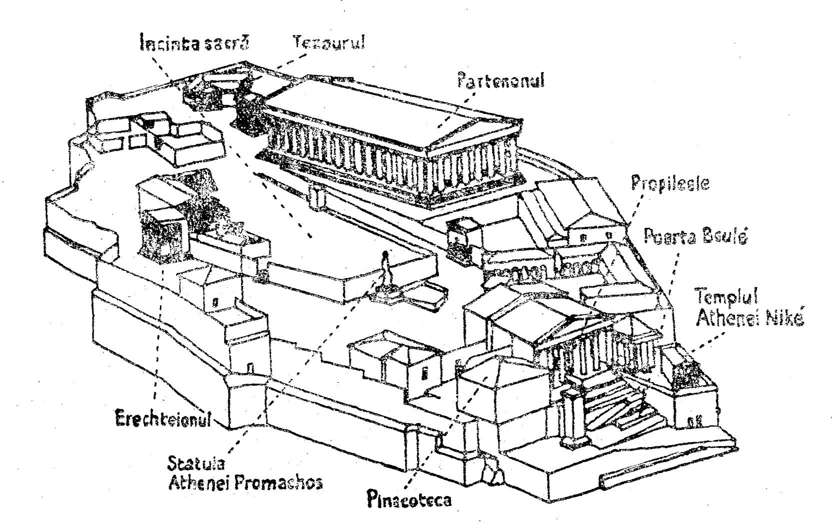
Încît, templele rămîn singurul capitol demn de atenţie al arhitecturii secolelor V şi IV î.e.n. În prima jumătate a secolului al V-lea î.e.n. — templul lui Zeus din Olympia şi templele Herei şi al lui Poseidon din Paestum, în sudul Italiei; apoi, în Sicilia, templul Olimpeion din Agrigento, cel al Athenei din Siracuza şi Olimpeionul din Selinunte. După 450 î.e.n. se construiesc templul doric din Segesta şi templul Concordiei din Agrigento; dar în primul rînd trebuie menţionat, fireşte, ansamblul de edificii de pe acropola Atenei, refăcut de Pericle. În secolul următor — templul Alcmeonizilor din Delfi şi marele sanctuar al lui Asclepios din Epidaur — oraş în care se construieşte acum şi cel mai frumos teatru grec.

În acest secol al IV-lea î.e.n. în lumea greacă din Asia Mică apar edificii de dimensiuni colosale, cu o decoraţie sculpturală exuberantă, în stil ionic, între care cele mai impresionante sînt templul Artemidei din Efes şi templul-mormînt al regelui Mausolos din Halicarnas *(mausoleul)* ridicat pe un mare

[77] Cu excepţia cîtorva „coloşi" — ca cel din Rodos, înalt de 34 m, în bronz; sau ca statuile hriselefantine ale lui Fidias, Policlet, etc.

soclu decorat cu frize de cei mai mari sculptori greci ai vremii; ciudatul ansamblu — templu ionic surmontat de o piramidă în trepte — avea o înălţime de 45 m şi era considerat de antici una din cele şapte minuni ale lumii.

Cel mai splendid complex arhitectural al antichităţii greceşti era ansamblul de patru edificii de pe Acropole (Propileele, Partenonul, templul Athenei

Reconstituire ideală a Acropolei din Atena

Niké şi Erechteionul); splendid prin perspectiva pe care de la mare distanţă i-o crea terasa masivei stînci abrupte pe care apăreau construcţiile; şi mai ales prin unitatea armonioasă a ansamblului cuprinzînd construcţii atît de variate ca dimensiuni, ca destinaţie şi stil (doric şi ionic). Pentru a realiza această operă uriaşă Pericle dispunea de fondurile considerabile pe care i le punea la dispoziţie confederaţia ateniană; dar şi de o pleiadă de talentaţi arhitecţi (Ictinos, Callicrates, Mnesicles, Corribos), de sculptori străluciţi, în frunte cu Fidias (în acelaşi timp şi arhitect însărcinat de Pericle cu direcţia generală a lucrărilor), precum şi de numeroase ateliere cu excelenţi meşteşugari sculptori.

Complexul de edificii de pe Acropole oferea un cadru ideal desfăşurării ceremoniilor dedicate zeiţei protectoare a oraşului Atena, serbărilor numite Panatenee, instituite de Pisistrate în 566 î.e.n. Văzute — la distanţă de douăzeci şi cinci de secole — în acest cadru somptuos, solemn, cu participarea tuturor cetăţenilor, aprecierea estetică a complexului arhitectonic însuşi se completează cu noi sensuri şi sugestii.

Sărbătorirea zeiţei Athena *(atheneele)* avea loc în fiecare an; dar din 4 în 4 ani sărbătoarea lua o amploare cu totul deosebită *(panatheneele)*. Ceremoniile religioase şi jocurile care urmau cuprindeau întreceri sportive, gimnastice şi hipice, asemănătoare celor din Olympia, precum şi un concurs muzical-poetic. Rapsozii, cîntăreţii ambulanţi de poeme epice — ultimii reprezentanţi ai aezilor epocii miceniene — recitau fragmente lungi din poemele homerice, în timp ce producţiile lirice erau acompaniate la cithară şi flaut (manifestări muzicale pentru care Pericle construise în mod special Odeonul). Cîştigători-

lor li se oferea drept premiu un număr de amfore frumos pictate (numite *panathenaice*), cu untdelemn din livada sacră de măslini a templului zeiţei Athena[78].

Ceremonia inaugurală se desfăşura cu un fast impresionant.

După o noapte pe care atenienii o petreceau cu dansuri, cîntece, muzică de instrumente şi alergări cu torţe, în zorii zilei următoare pornea din Kerameikos — cartierul olarilor care se întindea pe locul vechiului cimitir al oraşului — procesiunea solemnă. În fruntea cortegiului (descris pe larg de Aristofan în *Broaştele*) era adus, pe un car împodobit, darul zeiţei, *peplos*-ul, lucrat timp de 9 luni de fetele nobililor din oraş, o bogată broderie reprezentînd o scenă mitologică de luptă între zei şi Giganţi. Urma grupul fetelor care lucraseră veşmîntul şi un alt grup de fete care aduceau zeiţei daruri şi obiecte sacre; apoi personalităţile statului, sacrificatorii cu taurii şi berbecii care urmau să fie sacrificaţi; apoi delegaţii statelor aliate, atleţii învingători la concursurile trecute, delegaţii străinilor rezidenţi în oraş, ale căror soţii aduceau vasele pline cu miere şi alte ofrande; în fine, grupuri de ostaşi călări, urmaţi de mulţimea cetăţenilor atenieni, cu toţii încununaţi cu cununi de laur. Cortegiul făcea scurte opriri în faţa altarelor şi templelor din drum, pînă să ajungă la poalele colinei Acropolei. De aici, urcau pe un drum în serpentină, treceau prin faţa micului templu al Athenei Niké[79] şi, prin porţile edificiului Propileelor, intrau în incinta sacră. În centrul incintei se înălţa statuia de bronz — opera lui Fidias — de proporţii colosale a Athenei Promachos („luptătoare în primele rînduri"), înaltă de 7 m pe un piedestal de 2 m, al cărei coif aurit precum şi vîrful de aur al lancei se vedeau de departe de pe mare. În spatele statuii şi puţin în stînga era Erechteionul, micul sanctuar în care era adăpostită vechea statuie de lemn a zeiţei Athena, căreia i se aducea în dar, în fiecare an, un nou *peplos*. În dreapta — grandiosul Partenon.

Propileele (*propylaion* = „avanpoartă"), în întregime din marmură de Pentelic, erau o intrare monumentală, cu aspect de fronton al unui templu, flancată de două corpuri de clădiri cu coloane dorice. Prin porticul central, cu coloane de asemenea în stil doric, cinci porţi deschideau intrarea — printr-un vestibul cu coloane ionice, mai zvelte — în marea incintă sacră. (Poarta centrală, cea mai mare, era rezervată intrării călăreţilor şi animalelor de sacrificiu). Într-una din cele două clădiri laterale era aşa-numita Pinacoteca, ce adăpostea picturile de seamă aduse ca daruri votive zeiţei. Mnesicles, arhitectul care concepuse Propileele, ştiuse să-şi adapteze construcţia, maiestuoasă prin chiar simplitatea liniilor ei, la diferenţele de nivel ale terenului. Totodată contemporanii puteau admira compoziţia care unifica armonios cele două stiluri ale coloanelor, precum şi contrastul armonios de culori dintre marmura albă a coloanelor şi soclul lor de calcar cenuşiu.

Din faţa Propileelor se deschidea o splendidă vedere panoramică a oraşului, precum şi, în imediata apropiere, asupra templului Athenei Victorioase (*Niké*). Ridicat pe locul unui vechi altar al zeiţei, micul templu ionic era plasat în vîrful unei stînci din colţul drept al terasei Acropolei. Sculptura frontonului şi a frizei ionice reprezenta figuri de zei şi scene de bătălie contra perşilor; iar pe parapetul de marmură al platformei templului, o serie de tinere Victorii aducînd taurii ce urmau să fie sacrificaţi Athenei. Aceste figuri

[78] De pildă, atleţilor învingători la pentatlon, li se acordau 60 de amfore drept premiul I, şi 12 drept premiul II; învingătorilor la lupte, 40 şi respectiv 8 amfore, etc.

[79] Mai degrabă o „capelă": cu faţada de 5,45 m, lungimea de 8,25 m, în stil ionic, cu basoreliefurile frizei între care şi bine cunoscuta Niké legîndu-şi sandala.

feminine în basorelief, elegante și grațioase, respirînd bucuria tinereții, cu veșmintele fluturînd în vînt sau mulîndu-se pe formele perfecte ale corpului și redate cu o tehnică atît de rafinată încît realizează uimitor parcă însăși transparența veșmintelor, introduc — în raport cu stilul mai ponderat, mai „clasic" al sculpturilor Partenonului — un ritm încîntător prin libertatea și ușurința formelor.

În incinta sacră, cele două mari sanctuare — Partenonul și Erechteionul — apăreau într-o perspectivă grandioasă: nu frontal, ci oblic, spre a fi văzută încă de la intrare și o parte laterală a lor.

Partenonul („Casa Fecioarei") era într-adevăr „marele templu" al antichității grecești — dar totodată reprezenta și o (genială) derogare de la tipul clasic al genului[80]. Coloanele exterioare erau dorice — dar mai zvelte ca de obicei, — în timp ce în interior tavanul unei încăperi era susținut de 4 coloane ionice. Incinta sacră a templului era separată în două încăperi; în cea din față (în grecește *naos* sau *domos*; în lb. latină, *cella*) era plasată statuia imensă a Athenei, înaltă (inclusiv postamentul) de 15 m, lucrată de Fidias în plăci de fildeș și de aur aplicate pe un suport de lemn, și cu incrustații de pietre semiprețioase. Încăperea din spate era rezervată tezaurului zeiței și celui al statului. În afară de metopele exterioare — în număr de 92 — separate de triglife, de pe friza dorică, încăperea centrală (*naos* sau *cella*) era decorată în exterior de jur-împrejur de o friză continuă, în stil ionic, desfășurată pe o bandă lungă de 160 m și înaltă de 1 m, incluzînd aproape 400 de figuri omenești și 200 de animale. Sculpturile în basorelief reprezentau desfășurarea întregii procesiuni a Panateneelor. Este pentru prima dată cînd într-un templu doric incinta sacră *(cella)* este în exterior decorată de o friză[81]. În exterior, metopele reprezintă episoade grupate în jurul a patru subiecte, fiecare corespunzînd unei laturi a edificiului: lupta zeilor contra Giganților, a atenienilor contra Amazoanelor, a Lapiților contra Centaurilor, și a cuceririi Troiei. Elementul comun al acestor patru subiecte ale frizei dorice era intenția de a arăta ororile războiului — în opoziție cu binefacerile păcii, pe care le sugerează friza ionică a procesiunii Panateneelor.

Partea cea mai importantă a decorului sculptat o constituie frontoanele — desigur opera lui Fidias (măcar în cea mai mare parte; sau cel puțin executate după desenele sale). Statuile în *ronde-bosse* erau angajate — ca temă și execuție — într-o perfectă unitate de stil și aveau același sens ca al frizei ionice, — de glorificare a zeiței. Pe frontonul fațadei — nașterea zeiței Athena din capul lui Zeus, într-o scenă de ceremonie solemnă care îi mai grupează aici și pe Dionysos, Hera, Apollo, Afrodita, Hefaistos, etc. Pe frontonul opus — cearta dintre Athena și Poseidon pentru protecția Atticii; de fapt un concurs, o întrecere care are loc în fața eroilor Atticii chemați să-și aleagă liber stăpînul — simbol al regimului democratic care își alege singur conducerea. Legendele figurate erau deci subiecte sacre; dar sensul lor era un sens civic, național, patriotic și politic, pe cît era de religios[82].

[80] Lung de 69,50 m și larg de 31 m, are 8 coloane pe latura scurtă (în loc de 6 cîte aveau celelalte temple) și 17 pe latura lungă.

[81] Dealtminteri, cu atît mai greu vizibilă, cu cît trebuia privită de aproape.

[82] Partenonul a fost văduvit în sec. V e.n. de statuia lui Fidias, care a fost dusă la Constantinopol; apoi în sec. VI templul a devenit biserică creștină, iar în sec. XV a fost transformat în moschee, — pentru ca în 1687 un bombardament al venețienilor să-l distrugă. În 1816 cele mai multe sculpturi, fragmente de pe metope, frontoane și din friza procesiunii au fost duse la British Museum.

Dacă Partenonul glorifica mai mult sensul civic al religiei grecilor, în schimb cultul propriu-zis religios era legat de Erechteion — ultimul monument ridicat pe Acropole.

Edificiul este plasat pe locul cel mai venerat de greci de pe Acropole. Căci pe acest loc era stînca cu urmele fulgerului cu care Zeus îl lovise pe Erechteus — pe care tradiţia îl socotea a fi fost unul din primii regi ai Atenei, inventatorul carului şi fondatorul serbărilor Panatenee; aici creştea măslinul pe care zeiţa îl sădise dăruindu-l cetăţenilor a căror protectoare era; aici se afla şi izvorul cu apă sărată pe care îl iscase Poseidon, în timpul disputei lui cu Athena; şi tot aici se afla mormîntul primului rege al Atenei, bunul şi paşnicul Cecrops, care inventase scrierea şi îi învăţase pe atenieni să-şi clădească oraşele şi să-şi îngroape morţii. — Pe lîngă sanctuarele celor amintiţi, se mai aflau aici şi cele închinate lui Hefaistos, Poseidon, fiicei lui Cecrops, Pandrosos — inventatoarea torsului — şi fratelui ei Boutes, marele sacerdot al lui Poseidon şi al Athenei. — Deci, pe o suprafaţă de numai 15 m pe 30 m edificiul Erechteionului adăpostea nu mai puţin de 9 sanctuare.

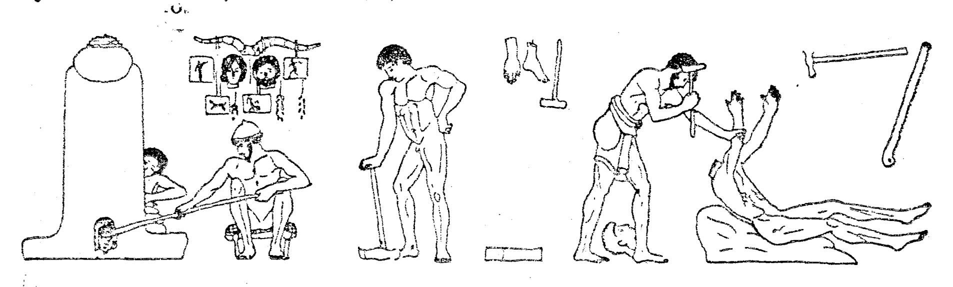
Dar genialul arhitect — probabil Mnesicles — a ştiut să rezolve problema utilizării unui teren denivelat, a unui spaţiu foarte limitat şi a unificării arhitectonice a ansamblului atîtor obiective distincte. Trei corpuri de clădiri adiacente au fost în mod ingenios unificate şi înconjurate de două frize cu basoreliefuri reprezentînd subiecte din legende legate de personajele respective. Fiecare corp avea cîte un portic cu coloane ionice, de dimensiuni diferite şi plasate la niveluri diferite. Spre sud, deasupra mormîntului lui Cecrops se află faimosul „portic al cariatidelor", unde în fiecare an se celebra în timpul nopţii un rit agrar secret: două tinere *arefore* — servitoarele zeiţei Athena — duceau pe cap coşuri cu obiecte sacre pînă în grădina sanctuarului unde, în mare taină, le schimbau cu alte daruri, pe care le aduceau apoi în Erechteion. Cele 6 coloane care susţin acoperişul logiei, înalte de 2,60 m, redau figurile acestor fecioare arefore, coşul cu obiecte sacre constituind echina capitelului. —

Spre deosebire de stilul înalt, solemn, al arhitecturii şi sculpturii celorlalte monumente de pe Acropole, compoziţia Erechteionului a constituit — prin ingeniozitatea soluţiilor tehnice şi a viziunii artistice — un lucru cu totul nou în istoria arhitecturii greceşti. „Farmecul deosebit al cariatidelor Erechteionului constă în echilibrul dintre semnificaţia lor plastică şi cea arhitectonică" (Alpatov). Graţia corpurilor, eleganţa atitudinii, supleţea veşmintelor mulate pe bust, cutele căzînd în draperii drepte, mişcarea pe care o sugerează piciorul drept dus înainte, constituie — împreună cu frizele, din care însă au rămas prea puţine fragmente — cea mai bogată şi mai rafinată ornamentaţie arhitectonică din arta greacă, şi cea mai de efect decorativ, nu numai a Erechteionului, ci şi a întregului complex de edificii de pe Acropole.

SCULPTURA

În sec. al V-lea î.e.n. importante ateliere de sculptură activează în Peloponez (în primul rînd la Olympia), în sudul Italiei şi în Sicilia (cu Pitagora din Rhegion, în special); dar cel mai important, mai activ şi care a căpătat mai devreme o fizionomie proprie era centrul atenian.

La Atena înfloresc — succesiv, în perioade bine delimitate și definite — „stilul sever" al preclasicismului (aproximativ în prima jumătate a sec. V î.e.n.); stilul primului clasicism, din a doua jumătate a aceluiași secol, cu Myron, Policlet și Fidias[82a]; și stilul clasicismului secolului al IV-lea î.e.n.

Sculptor lucrînd, în atelier, la o statuie de bronz. Desen după un vas grecesc din sec. IV î.e.n.

(ilustrat de Scopas, Praxitele și Lysip), cînd sculptorii sînt atrași de marile lucrări programate de orașele ioniene, introducînd totodată inovații îndrăznețe sub raportul concepției și al execuției.

În perioada războaielor medice și pînă la apariția lui Fidias sculptura greacă este caracterizată de așa-numitul „stil sever" — stil de simplitate, austeritate și chiar de o oarecare rigiditate. Tipul fizic ideal al acestei perioade este diferit de cel imediat anterior al epocii arhaice: personajul reprezentat are cutia toracică mai mare, fruntea mai înaltă, bărbia mai pronunțată, ochii nu mai sînt oblici, zîmbetul misterios și stereotip a dispărut. Legea frontalității, dominantă în epoca arhaică, este acum abandonată: fapt care îi permite sculptorului să-și lărgească mult gama de atitudini și de situații pe care el vrea să le reprezinte. Dar în orice moment psihic ar fi fost surprins modelul, chiar de încordare dramatică, expresia figurii rămîne gravă, senină, impasibilă, aproape rece. În schimb, chiar cînd este surprins într-o atitudine de completă imobilitate, de repaus, personajul reprezentat este animat de o încordare musculară reținută, de o tensiune nervoasă controlată, de o luciditate, de o voință, de o încredere în sine care dă statuii o forță interioară și o evidentă bogăție sufletească. Severitatea și bărbăția unui asemenea model artistic transcrie însăși experiența dramatică pe care poporul atenian a trăit-o în decursul îndelungatelor războaie de rezistență contra perșilor. Nimeni n-a știut ca artistul „stilului sever" să surprindă un anumit moment, îmbinînd observația realistă cu elaborarea mentală, și să recompună într-o perfectă sinteză artistică sobrietatea și simplitatea cu vigoarea și expresivitatea, seninătatea aproape impasibilă a figurii cu intensitatea trăirii momentului, gestul violent cu expresia calmă și controlată — sinteză care dă compoziției forță, demnitate și măreție.

Marea majoritate a statuilor create în epoca clasică au dispărut. Au rămas doar descrieri ale contemporanilor (sau ale celor care, după ei, au mai putut să le admire) și copiile lor romane executate începînd din sec. I î.e.n. și pînă în sec. II—III e.n. Căci romanii țineau să-și împodobească cu asemenea copii templele, bazilicele, termele, porticele, bibliotecile, casele, vilele și grădinile

[82a] Cînd artiștii nu mai sînt legați de un anumit atelier, ei lucrează în diferite orașe, — fapt care face ca diferențele între școli să se estompeze.

lor, copii pe care le comandau atelierelor specializate grecești, mai ales celor ateniene[83].

Sculptura greacă era, cum s-a spus, policromă. Încă din epoca anterioară, arhaică, stratul de culoare aplicat avea și rostul de a proteja lemnul statuilor. Statuile și basoreliefurile de piatră sau de marmură erau pictate: corpul întreg, ochii, părul, buzele, chiar și amănuntele veșmintelor și ale podoabelor. Uneori sculptorul recurgea la colaborarea unui pictor; alteori era el însuși și pictor: Fidias însuși își începuse cariera de artist ca pictor. Prin acest fel de colaborare a picturii cu sculptura — care azi ni se pare o anomalie, de un gust artistic lamentabil — artistul urmărea să dea operei mai multă viață, un spor de realism brut, și prin aceasta să o facă să devină mai accesibilă mulțimii. —Același efect îl urmărea și prezentarea statuilor de bronz — care erau întotdeauna lustruite și foarte des curățite de patină. Aceste statui aveau „ochii acoperiți cu o pastă de sticlă și încrustați cu pietre colorate, buzele acoperite cu o lamă subțire de aramă roșie, iar dinții erau adesea figurați printr-o placă de argint cizelat, strecurată între buzele întredeschise“ (Fr. Chamoux). — Nu mai puțin de un gust cel puțin dubios ni se par azi și statuile în hriselefantină, lucrate cu foi de aur (veșmintele) și plăci de fildeș (părțile cărnoase, vizibile), aplicate pe o armătură de lemn: dar erau statuile — din care nu s-a păstrat nici una — cele mai mult prețuite de greci și erau comandate celor mai renumiți sculptori. Între aceștia — și lui Policlet.

POLICLET. MYRON. FIDIAS

Policlet a exercitat o îndelungată influență în epocă, prin puținele opere pe care le-a realizat în bronz. Statuile lui cele mai celebre — cunoscute doar din numeroasele copii din epoca romană, în marmură, — sînt în primul rînd *Doriforul* (sau „purtătorul de lance“; copia cea mai fidelă se află la Muzeul Național din Neapole). Apoi: *Diadumenos* (Muz. Național din Atena; indicăm pentru fiecare operă copia considerată cea mai bună), *Discoforul* (Louvre), *Amazoana rănită* (Metropolitan Museum, New York) și *Efebul* (British Museum, Londra). În orașul său natal Argos artistul a lucrat și o uriașă statuie hriselefantină a Herei. Policlet însă a înfățișat aproape numai atleți. Creator al „canonului“ artei clasice — pe care l-a expus într-un tratat cu acest titlu despre proporțiile corpului omenesc — Policlet l-a conceput probabil sub influența teoriei despre „numere“ a lui Pitagora, formulîndu-l sub forma de raporturi matematice: față de înălțimea corpului proporția tipică a capului este de 1/8, de 1/10 a palmei, de 1/6 a labei piciorului, etc.

Acest echilibru compozițional calculat matematic este verificat de Policlet printr-o observație directă a realității anatomice umane, anatomie pe care artiștii greci o studiau pe stadioane și în palestre. Statuile lui vizează un

[83] E adevărat — cum observă G. Becatti — că aceste copii „au contribuit să ne dea o imagine cam rece și academică despre arta plastică greacă, fiindcă lipseau din ele fie vibrația și vitalitatea originalului, calități care s-au pierdut prin operația mecanică, de meșteșugar a copistului și prin gustul clasicist al perioadei romane, fie valoarea de colorit care înviora marmorele originale și care, prin policromia vivace, susținea intim și sublinia efectul plastic al sculpturilor arhaice“.

ideal de perfecţiune fizică, fapt care duce la o austeritate şi la o frumuseţe rece, nu lipsită poate şi de o oarecare monotonie. Rigiditatea şi principiul frontalităţii din statuile epocii arhaice au dispărut, Policlet urmăreşte perfect ritmurile corpului omenesc, statuile sale cer să fie privite din toate unghiurile. „Policlet a fost cel dintîi dintre sculptorii greci care a redat plastic mişcarea în stare potenţială a unui corp în repaus" (Tumminelli). Perfecţiunea anatomică, echilibrul compoziţional al poziţiei braţelor, picioarelor, capului, euritmia perfect calculată a liniilor, comunică viaţă statuii lui Policlet; dar concepţia sa artistică esenţialmente raţională lipseşte opera de vibraţia unei adevărate vieţi spirituale.

În opoziţie cu Policlet, care preferă în operele lui echilibrul stabil, poziţia statică şi atitudinea austeră, contemporanul său Myron aduce pentru prima dată în sculptura greacă reprezentarea echilibrului instabil, reprezentarea mişcării.

Myron a lucrat mult la Atena, în special opere în bronz (între care, şi numeroase imagini de boi); nu s-au păstrat însă — în copii romane — decît două: celebrul *Discobol* (în marmură; copia păstrată complet, la Muz. Naţional, Roma) şi grupul *Athena şi Marsias*, conservat în parte la Frankfurt (zeiţa Athena) şi la Muzeul Lateran din Roma (sileniul Marsias). Corpurile modelelor lui Myron sînt înfăţişate începînd sau terminînd o mişcare; dinamismul statuilor rezidă în reprezentarea cu intensitate a unui singur moment, a unei acţiuni instantanee şi violente. Aruncătorul discului — „un exemplu perfect pînă la virtuozitate de ponderaţie" (G. C. Argan) — este o figurare plastică în spirală a mişcării şi atitudinii atletului, realizată cu o capacitate a artistului (notă ce apare acum pentru prima dată în sculptura greacă) de a rezuma, din orice punct ai privi opera, totalitatea formei în spaţiu a statuii *(id.)*. — În grupul statuar amintit, brutala figură rustică a silenului Marsias este reprezentată retrăgîndu-se în momentul în care graţioasa zeiţă îi aruncă o privire dispreţuitoare: astfel în arta lui Myron apare (ceea ce era absent în figura inexpresivă a *Discobolului)* o uşoară schiţare a unui sentiment, reprezentarea abia perceptibilă a unui conţinut spiritual.

Fidias (n. circa 485 î.e.n.), cel mai ilustru dintre sculptorii greci, cu puţin mai tînăr decît Myron şi Policlet, n-a fost un inovator ca aceştia şi nici n-a avut influenţa lor asupra sculptorilor care i-au urmat. Contemporanii l-au stimat cu deosebire pentru cele două statui hriselefantine — cea a lui Zeus din Oylmpia (de 14 m înălţime împreună cu soclul) şi cea a Athenei Parthenos (pentru realizarea căreia se spune că artistul a folosit o cantitate de 1 150 kg de aur !).

Fidias, pictor şi arhitect conducător al lucrărilor Partenonului, ca sculptor a lucrat nu numai în marmură şi hriselefantină, ci şi în bronz şi fildeş. Nici una dintre lucrările lui Fidias nu s-au păstrat decît în copii romane: *Diadumenos* (British Museum, Londra), *Amazoana* (Muzeul Vaticanului, Roma), o reducţie de circa 1 m în marmură a *Athenei Parthenos* (Muz. Naţional, Atena), capul *Athenei Lemniane* (Muz. Arheologic, Bologna), *Kora* (Villa Albani, Roma) şi un fragment din scutul Athenei Parthenos cu autoportretul artistului (British Museum). Ca lucrări originale, îi sînt atribuite cîteva fragmente din metopele, frizele şi frontoanele Partenonului — probabil sculptate în colaborare cu ajutoarele sale, dar unele socotite opera sa directă.

Fidias a interpretat plastic divinităţile într-o perspectivă umană ideală, realizînd imaginea ideală a echilibrului sufletesc, a purităţii morale şi a măreţiei caracterului. Manifestînd un gust pronunţat pentru fastuos, în atitudinile personajelor figurate preferă simplitatea şi o imobilitate gravă, solemnă. Marele sculptor a creat astfel impresia de nobleţe, de demnitate şi de grandoare, evitînd detaliile[84] şi căutînd precizia în ritmul variat al volumelor. — În schimb, metopele frizei dorice şi scenele frizei ionice ale Partenonului (executate sub îndrumarea şi probabil după schiţele sale) revelează alte aspecte ale geniului lui Fidias. Aici apare un interes dominant pentru mişcare şi detalii, — pentru mişcarea de un intens dinamism în scenele de lupte de pe metope, sau de o mişcare mai lentă, maiestuoasă, corespunzătoare solemnităţii temei şi personajelor, în sculpturile de pe friza ionică şi frontoane. În general, în contribuţia lui Fidias la decorarea Partenonului se remarcă un efect de ansamblu echilibrat prin alternarea armonioasă a figurilor (umane şi animale) în repaus cu cele în mişcare; şi totodată o interpretare mai liberă — deşi ponderată — decît cea a „stilului sever".

Istoria artei greceşti înregistrează în sec. V î.e.n. şi opere — sau numai nume — ale altor sculptori contemporani ori discipoli ai lui Fidias (ca Pitagora din Rhegion, Cresilas, Callimachos, Alcamene — un urmaş ilustru al maestrului); operele lor, păstrate aproape numai în copii romane, dau o idee despre volumul producţiei şi nivelul artistic al sculpturii epocii clasice.

PRAXITELE. SCOPAS. LYSIP

Faţă de secolul al V-lea î.e.n. sculptura secolului următor prezintă o mai mare diversitate de stiluri individuale, o accentuare a aspectelor intime ale sufletului omenesc, şi în general mai multă îndrăzneală în căutarea unor drumuri noi.

O explicaţie a acestei situaţii o dă faptul că numeroasele edificii monumentale pe care le construiesc acum prosperele oraşe ioniene au atras aici numeroşi artişti din afară, care în acest mediu au devenit receptivi la sugestiile artistice venite şi din cultura, din tradiţiile şi preferinţele publicului din Asia Mică. În schimb, în Grecia continentală din acest timp nu se mai construiau mari complexe arhitectonice care să fi solicitat numeroasele ateliere ale sculptorilor. În Grecia acestei perioade prosperitatea unor anumite categorii sociale sporea gustul pentru un lux rafinat; dar instituţiile culturale cu funcţii educativ-civice — aşa cum se afirmase a fi în secolul anterior tragedia — se aflau acum într-o evidentă stare de decadenţă.— O cauză nu mai puţin importantă este —, odată cu progresiva decădere a *polis*-ului şi a spiritului cetăţenesc de odinioară — şi influenţa unei anumite gîndiri filosofice (a lui Socrate, a sofiştilor, a cinicilor şi a stoicilor), care îşi concentra mai mult preocupările şi interesul asupra individului în sine, a individului degajat de raporturile sale sociale, de integrarea sa socială; asupra cugetării libere şi cultivării propriei personalităţi, a sentimentului, a sensibilităţii.

[84] Chiar dacă statuia Athenei Parthenos era încărcată cu numeroase accesorii simbolice.

Consecinţele în sculptură vor fi imediat vizibile. Figurile exprimă acum sentimente pur umane, fără nici o nuanţă de solemnă religiozitate convenţională. Atitudinile şi expresiile par a nu mai fi guvernate de controlul calm al raţiunii, ci de impulsul — adeseori impetuos, chiar frenetic — al sentimentelor. Nudul feminin — inexistent în trecut — capătă ondulaţii şi curbe languroase care îi accentuează tot mai mult senzualitatea, dezvăluită uneori de veşmintele foarte aderente care scot în evidenţă formele corpului; veşminte lucrate cu atîta fineţe încît creează o senzaţie de transparenţă; veşminte care mai mult trădează, mai mult arată decît ascund. Artistul preferă atitudinile de tensiune nereţinută, mişcarea declanşîndu-se brusc; în timp ce grija de asemănare cît mai fidelă cu obiectul real merge pînă la notarea unor gesturi şi amănunte dintre cele mai des întîlnite în mod obişnuit. Totul în acest stil pregăteşte drumul pe care va merge sculptura elenistică.

Marele sculptor al secolului a fost Praxitele (390-cca 330). Cu el triumfă în arta greacă nudul feminin, graţios şi senzual. Pentru prima dată în arta greacă un sculptor îndrăzneşte să înfăţişeze o zeiţă complet goală. Acest fapt a provocat un mare scandal; dar şi succesul îndrăznelii lui Praxitele a fost imens: nici una din operele lui n-a fost atît de des copiată ca *Afrodita din Cnidos* (Muzeul Vaticanului; capul statuii se află la Louvre). Platon însuşi i-a dedicat o graţioasă epigramă:

„*Iat-o spre Cnidos venind, pe un val călărind, Afrodita,*
Numai anume să-şi vadă statuia cu geniu sculptată;
Zise zeiţa privind spre statuie cu dulce pudoare:
— Goală? Din ce ascunziş, Praxiteles, văzutu-m-ai goală?"

(trad. **Al. Andriţoiu**)

Praxitele a sculptat aproape numai zeiţe şi zei (Afrodita, Artemis, Hermes, Apollo — ultimul reprezentat de o celebră copie romană, aflată la Louvre), şi în repetate rînduri pe Eros; dar preferînd divinităţi „care încarnau sentimente umane, mai mult decît puteri divine" (Argan); şi întotdeauna numai zei frumoşi şi tineri, care în reprezentările lui, deloc grave sau convenţional solemne, capătă o notă dominantă de voluptate, de eleganţă, de graţie uşor lascivă. — Ceea ce se remarcă imediat nu numai la nudurile sale feminine (ca, de pildă, la *Afrodita din Arles*, cu veşmintele alunecîndu-i senzual pe şolduri), ci şi în cazul divinităţilor masculine, ca în celebra statuie a lui Hermes cu Dionysos copil (copia unică la Muz. Arheologic din Olympia). Statuile lui Praxitele sînt concepute în poziţii de echilibru instabil, în atitudini lipsite de gesticulaţie — în timp ce ochii uşor migdalaţi au o expresie de nepăsare, de lene şi o privire visătoare. Nici una dintre puţinele opere presupuse originale nu îi pot fi atribuite cu certitudine; dar numeroasele copii romane şi elenistice[85] confirmă marele succes pe care l-a cunoscut Praxitele.

Arhitectul şi sculptorul Scopas (cca 420-cca 350), originar din insula Paros, a lucrat mult în oraşele greceşti din Asia Mică, la ornamentaţia monumentală a templului Artemidei din Efes şi a Mausoleului din Halicarnas[86]. În Grecia continentală a lucrat la construcţia şi decoraţia mai multor temple, între care cel din Epidaur.

[85] Numai după statuia sa *Apollo Sauroctonul* se cunosc peste 70 de copii.
[86] Din cele 17 basoreliefuri ale Mausoleului din Halicarnas, păstrate la British Museum, unele sînt atribuite lui Scopas.

Sculptura lui Scopas exprimă — pentru prima dată în arta greacă într-un fel atît de pregnant — neliniştea, pasiunea, durerea: asemenea contemporanului său Euripide în tragedie. Este o sculptură patetică, violentă chiar, de un dramatism intens, exprimînd ideea că „omul trebuie să găsească în el însuşi forţa de a înfrunta drama existenţei, şi această forţă face din el un erou, dar şi un răzvrătit contra injustiţiei cerului" (Argan). Atenţia sculptorului este concentrată asupra mişcării exasperate, dar şi asupra figurii, în care, accentuînd adîncimea ochilor, privirea apare mai încordată. Semnificativă pentru arta lui Scopas este energia violentă, frenetică, dionisiacă ce apare din celebra sa *Menadă dezlănţuită* (Muz. din Dresda). „În arta greacă această statuie reprezintă prima reflectare a unui misticism isteric care pare să ateste influenţa puternică a cultelor iraţionale din Asia asupra lui Scopas" — cu acel patos vehement „pe care el l-a introdus pentru prima dată în arta greacă" (P. Devambez).

Lysip, pictor şi sculptor preferînd ca material bronzul, a lucrat în Grecia continentală şi în Sicilia, şi a fost sculptorul cel mai apreciat de Alexandru Macedon, căruia i-a făcut numeroase portrete-busturi, în bronz. Dintre cele 1 500 de opere ale sale despre care vorbesc anticii, nici una nu i se poate atribui cu certitudine ca originală. Din copiile romane însă (*Apoxyomenos* — Muzeul Vaticanului, *Atlet legîndu-şi sandala* — Gliptoteca din Copenhaga, *Agias* — Muz. din Delfi, *Eros încordîndu-şi arcul* — Muz. Capitolin, Roma) noutatea artei lui Lysip se descifrează uşor.

Sculptorul a stabilit un nou canon, fixînd raportul de1/8 între cap şi restul corpului uman — ceea ce face ca statuile sale să fie mult mai suple decît ale predecesorilor săi. În structura corpurilor reprezentate de el prevalează liniile lungi şi unduitoare, fapt care dă corpului o supleţe, o eleganţă şi o elansare ce evocă coloana ionică — în timp ce expresia figurii trădează intenţia artistului de a fixa şi nuanţe psihologice. Lysip ţine să reprezinte corpul omenesc, nu atît aşa cum este în realitatea sa anatomică exactă, cît aşa cum îi apare ochiului. Astfel, în căutările sale centrate pe problema mişcării Lysip a descoperit jocul de lumini şi umbre, rolul luminii reflectate pe suprafaţa bronzului; iar prin aducerea înainte a picioarelor sau a braţelor (ca în *Apoxyomenos* — adică atletul, „cel ce-şi răzuieşte corpul", la ieşirea de pe stadion, înlăturînd cu strigilul nisipul amestecat cu untdelemn) a creat o a treia dimensiune, a profunzimii — cînd spre a-i aprecia pe deplin valoarea plastică, statuia nu mai poate fi privită numai frontal.

PICTURA. CERAMICA

Grecii antici preţuiau mai mult pictura decît sculptura şi, prin urmare, pe pictori mai mult decît pe sculptori. O operă a unui pictor celebru era plătită mai scump decît o statuie de marmură.

Multă vreme grecii n-au considerat pictura ca o artă independentă, ci ca un auxiliar decorativ al arhitecturii şi al sculpturii. (Metopele templelor din sec. VII î.e.n., de pildă, erau pictate; statuile — şi în secolele următoare). Cu toate acestea, de multe ori realizările picturii greceşti au fost superioare celor ale sculpturii — lipsită de varietatea de atitudini şi gesturi, sau de libertatea în mişcări a picturii, şi de la care sculptura a învăţat să fie mai îndrăz-

neață. Pictura a rămas mult timp o simplă artă decorativă și pentru că se limita doar la desen. Cu timpul însă pictura greacă a învățat — pe lîngă folosirea unei bogate și nuanțate game cromatice — organizarea compoziției, structura euritmică, legile perspectivei (studiate, în unele elemente, de Apolodor), iar cu Cimon din Cleonai a descoperit racursiul.

Printre primii pictori cunoscuți cel mai renumit a fost Polygnot. El a fost cel dintîi care a dat o expresie individuală personajelor, care a știut sugera transparența veșmintelor și care, prin dispunerea figurilor în planuri suprapuse, a știut crea impresia de spațiu. După Polygnot și contemporanul său Micon, în pictura greacă apar — cu Zeuxis și Parasios — peisajul și tehnica degradeurilor, contrastele între lumină și umbră, impresionismul luministic, în timp ce coloritul se îmbogățește și se complică. Pictorii amestecă acum cele patru culori pe care le folosea Polygnot (alb, roșu, galben și negru), obținînd un fel de albastru și, adăugînd drojdie de vin, un indigo. Zeuxis și Parasios „se pare că au fost primii greci care au conceput o pictură asemănătoare celei de astăzi" (P. Devambez).

Secolul al IV-lea î.e.n. a fost marea epocă a picturii grecești — cu Protogenes, Aetion și în primul rînd cu renumitul Apelles, pictorul de curte al lui Alexandru Macedon. După mărturia anticilor (căci nu s-a păstrat nici o operă originală a vreunuia din toți acești pictori) Apelles era un desenator de mare clasă, maestru al racursiului, excela în nuduri și portrete; și cu toate că folosea numai cele patru culori fundamentale (alb, negru, galben și roșu), obținea — atenuîndu-le și nuanțîndu-le — admirabile efecte de lumină și culoare.

Pictorii greci lucrau — cînd nu decorau elemente ale templelor, statui sau vase de ceramică — în general pe panouri de lemn. Foloseau paleta, cunoșteau șevaletul și — începînd din sec. IV î.e.n. — cadrul, chiar cadrul cu voleuri. Tehnica frescei, a frescei propriu-zise, probabil că nu o cunoșteau; în schimb practicau pictura în tempera. De menționat și faptul că în Grecia epocii clasice aveau loc și adevărate concursuri de pictură.

Întrucît aproape nimic din această pictură murală sau pe lemn nu s-a păstrat, nu ne putem face o idee despre pictura greacă decît din descrierile contemporanilor; sau — prin deducție — eventual din picturile și mozaicurile mai tîrzii din Pompei, inspirate din modele ale epocii elenistice. O informație mai directă și mai apropiată de adevăr ne dă pictura vaselor de ceramică.

Nicăieri ca în Grecia ceramica nu păstrează o asemenea importanță pentru cunoașterea picturii și totodată — prin valoarea de document a temei, figurilor, cadrului — pentru însuși studiul civilizației și al culturii grecești.

Repertoriul de forme al vaselor a rămas cel definitivat încă în epoca arhaică; dar aspectul, stilul și tehnica decorației se schimbă începînd din jurul anului 530 î.e.n. În locul tehnicii „figurilor negre", a siluetelor pictate în negru pe fondul roșcat-natural al vasului și în care detaliile sînt redate prin incizii simple — figuri realizate înainte de sec. VII î.e.n. într-un stil solemn și rigid — apare acum și va deveni dominantă tehnica „figurilor roșii"[87]. În epoca clasică decoratorul schița siluetele „figurilor roșii" pe fondul galben-roșcat al vasului, indicînd doar contururile corpului, desenînd apoi cu o pensulă

[87] Tehnica „figurilor negre" va fi păstrată mai departe numai pentru decorarea vaselor mari, care erau oferite ca premiu învingătorilor la concursurile Panathenee.

foarte subţire liniile veşmintelor şi chiar încercînd, cu ajutorul haşurilor curbe, să redea modelul corpului.

În prima etapă a ceramicii perioadei clasice (aproximativ între anii 530-470 î.e.n.) decoraţia urmează „stilul sever", dominant şi în sculptura

Olar lucrînd un *kántharos*. După un vas grecesc din sec. V î.e.n.

timpului. Caracterele arhaice şi orientalizante dispar, în locul lor apărînd un stil pur grecesc. Dispar din decoraţia ceramicii animalele, păsările, peisajul (care vor reapare abia peste două veacuri, în marile centre elenistice), — pentru ca unicul subiect al decoratorului să rămînă acum omul, cu toate amănuntele de viaţă familială şi de fiecare zi. Explicaţia (cf. Metzger) stă în faptul că majoritatea vaselor nu mai sînt destinate ceremoniilor religioase, ci uzului laic, casei, ospeţelor; de unde, subiectele familiale, scene de viaţă cotidiană, imagini din palestre, din teatru, de la diferite sărbători, apoi numeroase scene erotice şi de banchete, cu figuri de curtezane, cîntăreţe şi dansatoare. Deşi mai rare, nu sînt excluse nici scenele mitologice, în reprezentarea şi compoziţia amplă a cărora se poate remarca uşor influenţa spectacolelor dramatice, din ce în ce mai frecvente şi mai populare acum.

Epoca clasică aduce alte noutăţi şi sub raportul măiestriei execuţiei, comune desigur şi picturii, din care decoraţia ceramicii se inspiră des. Astfel — renunţînd, eliberîndu-se acum de canonul „frontalităţii", pictorul are posibilitatea de a reprezenta corpul omenesc din trei poziţii (din faţă, din profil sau din trei sferturi), precum şi să combine într-o scenă cu mai multe personaje aceste trei posibilităţi. Sub influenţa picturilor de dimensiuni mari pictorul vaselor de ceramică va învăţa — la fel ca sculptorul, şi acesta învăţînd tot de la pictori — să redea adecvat pliurile veşmintelor şi felul în care cad sau în care se aşază firesc pe corp. În fine, pictorii secolului al V-lea î.e.n. au descoperit — cum s-a văzut — şi racursiul, şi să obţină anumite efecte de perspectivă.

Ceramica primei etape clasice, a „stilului sever", înregistrează numele unor pictori talentaţi, cu o personalitate bine delineată[88]. Cel mai important dintre toţi este Euphronios, de la care s-au păstrat cinci vase semnate, plus

[88] Aceştia sînt: Douris — de la care s-au păstrat 40 de cupe de ceramică, semnate şi care reprezintă scene de luptă, de viaţă familială şi din viaţa şcolarilor; Makron — scene din legende, dar şi scene de cult cu figuri transfigurate de extaz dionisiac; pictorul anonim care a decorat vasele executate de olarul Brygos cu scene în care gesticulaţia figurilor vizează efecte dramatice.

alte zece care nu i se pot atribui cu deplină certitudine. Euphronios este un maestru al compoziţiei, al gesturilor agitate, al contrastelor dintre tipuri, atitudini şi expresiile figurilor.

Ceramica attică „cu figuri roşii" atinge culmea artistică a stilului clasic (aprox. între 470-400 î.e.n.) sub influenţa frescelor lui Polygnot şi a sculpturilor lui Fidias. Perioada aceasta mai este bogată şi în producţia unei delicate ceramici de lux, cu întregul decor executat pe fondul alb al vasului; printr-o pictură miniaturală pe vase mici de parfumuri şi farduri; prin scene cu muzicanţi şi satiri. — Odată cu sec. IV î.e.n. se dă o atenţie deosebită şi vaselor de dimensiuni mari. Ceramica attică este acum, din punct de vedere artistic, al decoraţiei, în regres; compoziţia este încărcată, încep să se folosească aurituri, de un gust dubios. Numeroase sînt şi reprezentările unor scene din operele tragicilor, în special ale lui Euripide.

GÎNDIREA ŞTIINŢIFICĂ ŞI FILOSOFICĂ. HERACLIT. PARMENIDE. ZENON DIN ELEA

Pînă la Socrate, gîndirea ştiinţifică a grecilor nu şi-a delimitat domeniu faţă de cel al gîndirii filosofice. Cei ce se ocupau de ştiinţă erau în primu rînd filosofii, care considerau ştiinţa (sau mai precis: gîndirea ştiinţifică, încă embrionară) ca un domeniu în serviciul filosofiei. Pentru ei filosofia era „ştiinţa ştiinţelor", care sintetiza toate cunoştinţele; ceea ce a făcut ca speculaţiile lor să îi împiedice să dea cuvenita atenţie cercetării atente a fenomenelor lumii sensibile.

Începuturile filosofiei odată cu şcoala ioniană au coincis cu începuturile ştiinţei; dar nu în sensul că filosofia şi-ar fi condus speculaţiile pornind de la datele observaţiei ştiinţifice, ci că ideile ştiinţifice erau determinate *a priori* de o concepţie filosofică. Situaţia aceasta continuă şi în sec. V î.e.n., domeniile de investigaţie filosofică, de fizică, de cosmologie se întrepătrund; încît contribuţiile acestor gînditori nu pot fi studiate separat.

Heraclit din Efes, născut în a doua jumătate a sec. VI î.e.n. într-o familie aristocratică, este autorul unei opere (care avea titlul convenţional *Despre natură*) din care au rămas fragmente şi aforisme în proză. În gîndirea lui, tradiţia ionienilor continuă prin faptul că Heraclit afirmă existenţa unui element primordial, focul; dar acest element este în permanentă schimbare, ca întregul Univers, în care nimic nu rămîne imobil. Totul este în continuă transformare: „Lumea a existat dintotdeauna, ea este şi va fi un foc mereu viu... Toate lucrurile se schimbă în foc şi focul se schimbă în toate lucrurile, ca mărfurile în aur şi aurul în mărfuri". Focul este simbolul mişcării continui — căci în Univers totul se naşte şi moare, totul se descompune şi se recompune. Legea fundamentală a lumii este transformarea; acest principiu este originea şi rezultatul unui continuu conflict al contrariilor, exprimat prin metafora războiului: „Războiul este tatăl tuturor şi regele tuturor". Fără acest „război" Universul ar fi distrus şi „totul ar dispărea". Dar totodată acest conflict generează şi armonia lumii; căci prin acest conflict forţele opuse se limitează şi se compensează reciproc, creînd astfel un echilibru instabil: „Oamenii nu ştiu că ceea ce e discordant este în acord cu sine — o armonie de tensiuni opuse, ca

cele ale arcului şi lirei" (obiecte în care se opun două contrarii — coarda şi lemnul). — Importanţa deosebită a gîndirii lui Heraclit constă în faptul că „el este primul care a conceput cu atîta forţă opoziţia contrariilor şi legea devenirii care leagă aceste contrarii, simultane sau succesive... Heraclit este precursorul lui Hegel şi chiar al dialecticii marxiste" (P. Bonssel).

Polemizînd cu gînditorii timpului său, Heraclit afirmă că ştiinţa nu înseamnă a şti multe lucruri, ci a cunoaşte principiul unic din care derivă faptele. Acest principiu, pe care omul îl găseşte în sine, este raţiunea: „Eu m-am studiat pe mine însumi". — Apare aici, pentru prima dată în istoria gîndirii, contrastul (care va reveni des în decursul istoriei culturii) dintre ştiinţă şi filosofie: prima, căutînd să studieze materialul pe care i-l furnizează natura externă; a doua, adoptînd ca metodă de cercetare reflexia omului asupra lui însuşi (cf. N. Abbagnano).

În oraşul Elea din Italia meridională s-a format, către 540 î.e.n., prima adevărată „şcoală" filosofică a antichităţii, fundată de Xenofan. Reprezentanţii acestei „şcoli eleate" sînt Parmenide şi discipolul său Zenon.

În opoziţie cu „filosofia devenirii" a lui Heraclit, Parmenide — din a cărui operă, compusă în hexametri şi intitulată *Despre natură*, ne-au rămas 154 de versuri — dezvoltă o „filosofie a fiinţei". El distinge între „adevăr" şi „părere", între gîndirea logică (încredinţată raţiunii) şi gîndirea empirică (cea care se serveşte de simţuri). În prima parte a operei Parmenide tratează despre adevăr. Raţiunea ne asigură că fiinţa, adică „ceea ce este", există dintotdeauna, este neschimbătoare şi indivizibilă. Nu se naşte şi nu piere — căci dacă „s-ar naşte" ar trebui să se nască din nimic (ceea ce este de neconceput, căci din „nimic" nu se poate naşte „ceva"); iar dacă „ar pieri" înseamnă că s-ar dizolva în „nimic" — ceea ce de asemenea e de neconceput. Fiinţa deci, ceea ce „este", este eternă şi imuabilă; dar ea este şi indivizibilă — căci îşi păstrează incontinuu calităţile: deci este totdeauna egală cu sine însăşi, oricît de repetat s-ar divide. — Într-o asemenea lume, în care nu există nici început, devenire sau pieire, nu există nici „trecut" sau „viitor", ci numai „prezent", timp imobil şi finit, complet şi perfect — asemenea unei sfere. „Sfera" este imaginea fiinţei (a ceea ce „este") astfel concepută de Parmenide.

În partea a doua a operei sale Parmenide tratează despre „părere", despre aparenţă, despre condiţiile gîndirii empirice, operînd asupra lumii sensibile prin intermediul simţurilor. Pentru a-l orienta pe om şi în lumea simţurilor (nu numai a raţiunii — cum făcuse în prima parte) filosoful expune o fizică a aparenţelor: „cum îi par a fi lucrurile aparente celui ce le examinează". Lumea aparenţelor este condusă, după Parmenide, de o divinitate situată în centrul ei, căreia îi aparţin timpul şi spaţiul. Realitatea fizică este un amestec de două elemente în conflict, un produs al acestor două elemente — focul şi pămîntul; mai precis: caldul şi recele. — Contribuţia lui Parmenide la cultura greacă este prin urmare mai mult de ordinul metafizicii decît al ştiinţei. Acest lucru este evident şi în alte două domenii pe care gîndirea sa le-a atins. Întîi — al astronomiei: după el, Universul este constituit din numeroase inele concentrice — în centrul cărora stă Pămîntul — compuse unele din foc, altele din pămînt, altele din amestecul acestor două elemente. Al doilea — al biologiei: Parmenide concepe că temperamentul, caracterul şi deci natura gîndirii unui om sînt determinate de preponderenţa fie a caldului, fie a recelui, — şi că moartea n-ar fi decît rezultatul dispariţiei elementului cald.

Zenon (n. cca 489 î.e.n.), discipolul preferat şi prietenul lui Parmenide, i-a dezvoltat şi argumentat ideile despre unitatea şi imobilitatea lumii.

Raţiunea umană, afirmă Zenon, nu poate concepe că numărul, materia, timpul sau spaţiul ar fi indivizibile, dar nici divizibile la infinit. Gîndirea nu poate încerca să conceapă nici pluralitatea, devenirea sau mişcarea, fără să ajungă în inevitabile dificultăţi sau impasuri logice. Astfel, pentru a demonstra absurditatea mişcării — şi deci a aparenţei sensibile a lumii fenomenelor în genere — Zenon a enunţat faimoasele argumente, al săgeţii şi al lui Ahile „cel iute de picior". O săgeată în zbor este numai „aparent" în mişcare, dar în realitate e mereu imobilă; căci în fiecare fracţiune de moment săgeata ocupă un singur spaţiu egal cu mărimea ei. Iar Ahile nu va ajunge niciodată din urmă broasca ţestoasă, pentru că în momentul cînd „se pare" că ar fi ajuns-o, broasca a şi parcurs un mic fragment de spaţiu. — Cu aceste argumente paradoxale Zenon nu nega mişcarea ca aparenţă sensibilă, ci doar că ceea ce simţurile noastre percep, raţiunea nu le poate admite, — şi că deci raţiunea nu poate concepe nici mişcarea.

Argumentele lui Zenon au avut importanţa lor în gîndirea matematică, în domeniul calculului infinitezimal; iar pe plan mai general au rămas importante întrucît au stabilit pentru prima dată principiul potrivit căruia, în cercetarea ştiinţifică, de asemenea, experienţa sensibilă trebuie să ţină seama şi de legile gîndirii logice, de normele raţiunii.

EMPEDOCLE. ANAXAGORA. DEMOCRIT

În opoziţie cu eleaţii, medicul, poetul şi filosoful Empedocle din Agrigento (cca 490-cca 430 î.e.n.) nu numai că recunoaşte realitatea mişcării şi a transformării, dar caută să le şi dea o explicaţie. În opera sa *Despre natură* el revine la premisele filosofilor naturalişti ionieni.

După Empedocle, Universul şi toate lucrurile existente s-au născut şi continuă mereu să se nască din agregarea (iar moartea fiinţelor şi dispariţia lucrurilor se explică prin dezagregarea) celor patru elemente fundamentale, invariabile şi eterne, ale lumii şi fenomenelor — apa, aerul, focul şi pămîntul. Aceste patru „rădăcini" ale tuturor lucrurilor, fiinţelor şi fenomenelor, sînt dominate şi guvernate de două forţe opuse, pe care filosoful le numeşte, metaforic, „iubire" (adică, principiul atracţiei, al agregării, al alcătuirii) şi „ură" (procesul respingerii, al dezagregării, al distrugerii). Predominanţa primei dintre aceste forţe determină ordinea şi armonia, în timp ce predominanţa celeilalte creează haosul şi discordia.

Gîndirea lui Empedocle se apropie deci de cea a lui Heraclit, ea reprezentînd totodată şi ultimul ecou al şcolii ioniene; dar în acelaşi timp se apropie şi de concepţia lui Pitagora — prin cea de a doua operă a sa, *Purificările*, în care tratează despre migraţiile sufletului şi consecinţele de ordin moral ale reîncarnării.

Originar din oraşul ionian Clazomene, Anaxagora (cca 498-cca 427 î.e.n.) a fost cel care a introdus cercetarea filosofică la Atena, unde a trăit 30 de ani, fiind prietenul şi profesorul lui Pericle. Spirit raţionalist, Anaxagora a combătut superstiţiile, inclusiv divinaţia. afirmînd că Soarele şi Luna (care

este locuită) sînt corpuri materiale. Duşmanii lui Pericle l-au acuzat de impietate şi l-au exilat.

În opera sa *Despre natură* Anaxagora afirmă că lumea este compusă din „seminţe", elemente materiale extrem de mici, divizibile la infinit şi invizibile, eterne, date dintotdeauna, indestructibile şi avînd calităţi diferite. Le-a numit „seminţe" pentru că din ele se nasc — printr-un proces de reunire sau, dimpotrivă, de separare — toate corpurile materiale: „Nimic nu se naşte, nici nu piere, ci lucrurile deja existente se combină şi apoi se separă din nou". Dar forţele care le unesc sau le separă, deci forţele care organizează lumea, nu sînt „procese" — ca „iubirea" sau „ura" din teoria lui Parmenide — ci o forţă, raţiunea ordonatoare: Spiritul *(Nous)*. Fără intervenţia acestui *Nous*, materia ar rămîne inertă, nu s-ar putea nici mişca nici organiza. — Este pentru prima dată cînd apare, cu Anaxagora, principiul unei Inteligenţe universale, supreme, care ordonează lumea; dar filosoful nu face apel la acest principiu decît cînd, ajuns în impas, nu mai poate da fenomenelor o altă explicaţie.

Concepţia lui Anaxagora, care prin teoria „seminţelor" se apropie de atomişti — dar de care se îndepărtează cînd susţine că „seminţele" sînt divizibile la infinit, — este fundamentală pentru începuturile raţionalismului grec, reprezentat în principal de atomişti.

Fondatorul atomismului a fost, potrivit tradiţiei, Leucip din Milet, despre care însă nu se ştie nimic. Continuatorul său, cel care a sistematizat şi a dezvoltat larg teoria atomistă a fost Democrit din Abdera (n. cca 460 î.e.n.). Personalitate celebră în epoca sa, filosof şi autor a peste 50 de tratate din cele mai diverse domenii (s-au păstrat fragmente din operele sale de matematică, fizică, medicină, tehnică, agricultură, etică, poezie, pictură, fonetică, artă militară), Democrit a fost dotat cu un excepţional spirit de observaţie şi cu o deosebită capacitate de sinteză.

Tot ce există — afirmă Democrit şi ceilalţi gînditori atomişti — este compus din particule de materie în mişcare, indestructibile, invizibile (fiind prea mici) şi indivizibile din punct de vedere fizic (fiind prea dure), — deosebindu-se între ele prin poziţie, formă şi mărime, dar identice fiind sub raportul calităţii. Aceştia sînt atomii (*atomos* — indivizibil). Procesul de apariţie, dispariţie sau de schimbare a lucrurilor este determinat de mişcarea atomilor, — mişcarea fiind atributul lor esenţial. Atomii se mişcă în vid (în „golul" — pe care Parmenide nu-l admitea) şi, agregîndu-se între ei în moduri diferite — şi prin singura lege a hazardului — dau naştere la corpuri diferite[89]. Aşadar, varietatea corpurilor rezultate în urma acestui proces mecanic de agregare se datorează formei atomilor, durităţii, numărului şi mişcării lor — care constituie calităţile efectiv obiective ale atomilor sau corpurilor. Celelalte calităţi — recele, caldul, gustul, mirosurile sau culorile corpurilor — sînt calităţi subiective, indicate simţurilor noastre de către o anumită combinaţie a atomilor[90]. „Însemnătatea distincţiei stabilită de Democrit constă în faptul că, în virtutea ei, fizica va fi îndrumată exclusiv spre cercetarea determinărilor cantitative ale naturii, adică a acelor caractere care

[89] Teoria corpusculară şi teoria mecanicistă, din fizica epocii moderne, îşi au un îndepărtat precursor în Democrit.

[90] Deosebirea pe care o face Democrit între calităţile obiective şi cele subiective ale atomilor va fi reluată în ştiinţă de Galileo Galilei, iar în filosofie, de John Locke, care vorbeşte de calităţi „primare" şi „secundare".

pot fi definite în mod exact prin măsura matematică. Sub acest aspect, contribuţia atomismului este extrem de importantă" (N. Abbagnano).

Şi în alte domenii pe care le-a investigat, gîndirea lui Democrit a adus contribuţii originale. În matematică, el a fost un precursor în domeniul calculului infinitezimal. În astronomie, a conceput astrele ca avînd o structură asemănătoare Pămîntului — dar care au luat foc datorită marii viteze a mişcării lor. Cît priveşte sufletul, pentru Democrit acesta este de natură fizică, fiind compus din atomi extrem de subtili şi de mobili; sufletul este răspîndit în tot corpul, funcţiile lui avîndu-şi sediul în diferitele organe ale corpului. — Iar în domeniul moralei, filosoful pune mai presus de orice „viaţa teoretică", viaţa omului de ştiinţă. Asemenea acestuia, orice om trebuie să urmărească, nu plăcerea, ci o comportare demnă: „Trebuie să ai cel mai mare respect faţă de tine însuţi şi să impui sufletului tău această lege: să nu faci ceea ce nu trebuie să faci". — Pînă la Platon şi Aristotel, nici un sistem de gîndire din antichitate n-a fost atît de complet şi de coerent ca sistemul lui Democrit.

MATEMATICA. ASTRONOMIA. FIZICA

Spre sfîrşitul secolului al V-lea î.e.n. domeniul ştiinţei începe să se separe de cel al filosofiei. Gînditorii tind să-şi delimiteze cîmpul problemelor şi metodele, disciplinele vor urmări tot mai mult calea unei proprii specializări, — pentru ca peste o jumătate de secol Aristotel să indice clar cum poate deveni gîndirea ştiinţifică domeniu de cercetare independent de filosofie.

Situaţia este mai evidentă în domeniul ştiinţelor exacte, al matematicii, astronomiei, opticii; dar şi în altele, ca cel al istoriografiei şi în primul rînd al medicinei.

Dacă Pitagora a fost — cum sublinia un autorizat comentator grec din sec. IV e.n., Proclos, — cel dintîi care în domeniul geometriei „s-a înălţat la principiile superioare şi a căutat teoremele în mod abstract şi cu ajutorul raţiunii", el şi urmaşii săi au fundamentat şi matematica greacă, prin faptul că au considerat numărul ca principiul tuturor lucrurilor. În epoca clasică şcolile matematice au devenit mai numeroase; cea mai activă era la Atena, unde disciplina era predată şi dezvoltată în cadrul Academiei lui Platon.

Aceste şcoli, continuînd şi îmbogăţind contribuţiile pitagoreicilor, au dezbătut problema numerelor figurative, a antinomiei par—impar, a medietăţilor, a iraţionalelor, a rapoartelor, a aplicării ariilor şi a geometriei în spaţiu. Matematicienii au urmărit în cercetările lor anumite probleme speciale, de matematică superioară, dintre care cele mai importante au fost a cuadraturii cercului[91], a dublării cubului şi a trisecţiunii unghiului, probleme la care se adăuga şi cea a secţiunilor conice. Caracteristica generală a matematicii greceşti — şi care îi conferă o superioritate asupra celei orientale — este depăşirea evidenţei sensibile sau experimentale şi exigenţa demonstraţiei raţionale.

Printre matematicienii mai importanţi ai secolelor V—IV î.e.n. se numără Democrit, Hipocrat din Chios, Architas, Antifon, Bryson şi, îndeosebi, Eu-

[91] Problemă a cărei imposibilitate de soluţionare a putut fi demonstrată abia la sfîrşitul secolului al XIX-lea.

doxos din Cnidos, creatorul unei utile metode în calculul infinitezimal, matematician a cărui teorie a proporţiilor a rămas acceptată *tale-quale* pînă la sfîrşitul secolului trecut. (Contribuţiile lui Platon şi Aristotel vor fi menţionate la capitolele respective).

Remarcabile au fost în această epocă şi progresele astronomiei. La sfîrşitul sec. V î.e.n. Philolaos afirma că Pămîntul este rotund, că nu este situat în centrul Universului şi că se mişcă în jurul unui Foc central. După un alt învăţat, Heracleitos din Pont (cca 388-312), Pămîntul ocupă în Univers poziţia centrală, se învîrte în jurul axei sale, iar în jurul lui se rotesc Soarele (cu doi sateliţi ai săi) şi planetele. Teoria geocentrică susţinută de Heracleitos din Pont (şi reluată mai tîrziu de Platon şi de Aristotel) a fost însă formulată pentru prima dată de Eudoxos din Cnidos (cca 408-355).

Pentru a explica mişcările aparente ale corpurilor cereşti (căci el considera că Pămîntul este imobil) Eudoxos susţine că aştrii sînt legaţi între ei, nu prin inele cereşti — cum afirmase Anaxagora — ci de sfere transparente, al căror centru unic este însuşi centrul Pămîntului. Stelele fixe sînt toate cuprinse în sfera cea mare care se învîrte în jurul axei Universului; Soarele, Luna şi cele 5 planete sînt învăluite fiecare de cîte trei sau cinci sfere concentrice. Sistemul de sfere al fiecăreia din aceste şapte corpuri cereşti se mişcă — fiecare sistem independent de celălalt — circular şi uniform; şi această mişcare a sferelor este ceea ce dă impresia de mişcare a însuşi astrului respectiv. — Această schiţă a Universului imaginată de Eudoxos a fost acceptată în astronomie timp de 2 000 de ani; a admis-o şi Copernic, — şi abia Kepler a fost cel dintîi care a respins teoria sferelor concentrice[92].

Între ştiinţele exacte cultivate de grecii epocii clasice trebuie menţionată şi optica; dar primul *Tratat de optică* va apare abia în epoca alexandrină (fiindu-i atribuit lui Euclid). În ce priveşte natura fizică a luminii, pentru Heraclit şi Empedocle lumina este o revărsare continuă a unei substanţe de natura focului, dar extrem de subtilă. În schimb Democrit şi Platon vor explica fenomenul luminii ca fiind un bombardament discontinuu şi extrem de rapid de particule materiale — atomi plini pentru Democrit, tetraedri goi în interior pentru Platon. În locul acestor teorii corpusculare ale luminii Aristotel va propune alte explicaţii, procedînd şi la analiza unor fenomene optice din atmosferă şi dezvoltînd mai amplu şi mai adecvat decît predecesorii săi ştiinţa opticii.

MEDICINA. ŞCOLILE MEDICALE. HIPOCRAT

Medicina grecilor antici, care a stimulat, a influenţat şi îndrumat medicina arabă şi europeană, a fost legată de religie şi de magie nu numai la începuturile sale, ci şi mai tîrziu. Exista şi o „medicină" a vrăjitorilor şi o „medi-

[92] Callippos, discipolul lui Eudoxos, a ridicat numărul de 27 de sfere stabilit de maestrul său la 33, — ceea ce i-a permis să determine cu mai mare exactitate solstiţiile, echinocţiile şi numărul zilelor fiecărui anotimp. — Spre sfîrşitul sec. IV î.e.n. Autolycos este singurul dintre gînditorii epocii clasice ale cărui două tratate de astronomie s-au păstrat pînă azi complet, — opere în care el formulează teorii *Despre mişcarea sferei* şi *Despre răsăritul şi apusul stelelor fixe.*

cină“ a templelor practicată cu ajutorul incantaţiilor, oracolelor sau al diferitelor ritualuri religioase. Această medicină magico-religioasă, întreţinută şi de anumite influenţe din Asia Mică sau de misticismul orfismului şi pitagorismului, a persistat şi în epoca clasică. Platon însuşi susţinea că vrăjile ajută la vindecarea bolnavului.

Adevărata medicină însă a avut încă din epoca homerică un caracter pozitiv, acordînd cuvenita atenţie simptomelor, descriind riguros cazurile, posedînd anumite cunoştinţe de anatomie (deşi rudimentare), preocupîndu-se de indicarea unui regim alimentar adecvat şi fiind practicată de medici care, folosind mijloace raţionale şi vindecînd fără să facă apel la magie, se bucurau de multă consideraţie. Homer ne confirmă că însuşi zeul medicinei Asclepios (la romani, Aesculap) a fost de fapt un medic din sec. XI sau X î.e.n. care, pentru meritele lui deosebite, a fost apoi divinizat.

În sec. V î.e.n. existau mai multe şcoli de medicină. Cele mai vechi şi mai renumite erau cea din Crotona, în sudul Italiei (ilustrată de primul mare medic grec, Alcmeon, născ. cca 540 î.e.n.), din Cirene, în nordul Africii, cea din insula Rodos, şi — deasupra tuturor — şcoala din Cnidos (în sudul Anatoliei) şi şcoala din insula Cos, aproape de Asia Mică.

Ceea ce era comun acestor şcoli era buna lor organizare şi un remarcabil spirit de solidaritate şi de responsabilitate profesională, socială şi umană, — spirit pe care îl exprimă perfect textul „jurămîntului lui Hipocrat“. Prin acest text (din sec. V î.e.n.) pe care viitorul medic îl rostea în mod obligatoriu (obicei respectat pînă azi) medicul se leagă prin jurămînt să-şi cinstească maestrul; să-i dea tot ajutorul de care ar avea nevoie şi să-i instruiască gratuit copiii care ar vrea să studieze medicina; să-i îngrijească pe bolnavi „cu toată ştiinţa şi putinţa“ lui; să nu folosească tratamentul şi medicamentele în vreun scop reprobabil sau criminal; să se abţină de la orice fel de abuzuri pe care i le-ar înlesni profesiunea sa, şi să păstreze cu toată stricteţea secretul profesional.

Medicii erau organizaţi în corporaţii, care stabileau pentru membri anumite norme ce trebuiau riguros respectate. Medicii nu aveau un domiciliu stabil, ci străbăteau ţinuturile poposind cîte doi sau trei ani într-un oraş. Călătoreau însoţiţi totdeauna de ajutoarele lor — care în felul acesta îşi desăvîrşeau pregătirea de viitori medici — şi de sclavi. În oraşul unde se stabilea temporar medicul îşi amenaja un local ce servea în acelaşi timp drept cabinet pentru consultaţii, pentru operaţii (căci orice medic era şi chirurg) şi ca farmacie. O categorie specială (redusă ca număr) o formau medicii „independenţi“, neîncadraţi într-o şcoală, care erau în acelaşi timp şi filosofi şi oratori[93].

Informaţiile asupra medicinei greceşti din sec. V î.e.n. le deţinem în cea mai mare parte din cele aproximativ 70 de opere medicale (compuse între anii 450-350 î.e.n.) alcătuind aşa-numita *Colecţie hipocratică*; lucrări atribuite odinioară în mod greşit lui Hipocrat, în realitate avînd o mare diversitate de tendinţe, uneori chiar contradictorii.

Cele două mari şcoli medicale ale epocii — cea din Cnidos şi cea din Cos — aveau profiluri diferite. În prima, predomina tendinţa empirică; totul se baza pe observaţii foarte numeroase şi precise. Medicii acestei şcoli au remar-

[93] Acestei categorii îi aparţinea şi renumitul medic Diocles din Caristos (sfîrşitul sec. V î.e.n.), autor a 17 lucrări tratînd problemele cele mai diverse (despre digestie, igienă, bolile femeilor, plantele medicinale, stările febrile, etc.).

cat, de pildă, deosebirea dintre gută şi artrită, au recunoscut chisturile hidatice pulmonare, au indicat exact stadiile succesive în scrofuloză, au efectuat remarcabile intervenţii chirurgicale, au practicat cu succes trepanaţia, inciziile renale şi puncţiile pleurale pentru evacuarea lichidului purulent acumulat în pleură; au practicat cei dintîi auscultaţia pentru depistarea unei pleurezii — practică reluată numai după ce fusese apoi abandonată timp de două milenii. Şcoala din Cnidos s-a remarcat şi prin descrierea foarte atentă şi în detalii a maladiilor, precum şi printr-o infinitate de preparate medicamentoase folosite. — Dar impresionantul număr de observaţii, descrieri şi formule erau rezultatul nu a unei experienţe directe şi personale a medicului consultant, ci a unei înregistrări mecanice, enciclopedice a datelor acumulate de predecesori; în timp ce explicaţiile cauzelor maladiilor erau întîmplătoare şi arbitrare, iar procedeele utilizate erau pur empirice, rudimentare.

În schimb, dacă şcoala din Cos s-a ridicat la o adevărată gîndire medicală, aceasta s-a datorat tendinţei sale dominant raţionaliste. Cel mai mare medic al antichităţii, Hipocrat (născut în insula Cos către 460 î.e.n.), „părintele medicinei", este — aproape cu certitudine — autorul acelor scrieri, cunoscute sub titlul de *Corpus hipocratic*, care definesc clar această şcoală (*Vechea medicină*, *Aer, ape, locuri*, *Boala sacră* — epilepsia, *Prognosticul*, *Regimul în maladiile acute*; şi scrierile cu caracter chirurgical: *Rănile corpului*, *Articulaţiile*, *Fracturile*; precum şi *Aforismele* şi *Jurămîntul*).

Caracteristic şcolii din Cos (şi — în cea mai mare măsură — concepţiei medicale a lui Hipocrat) este ordonarea, corelarea şi interpretarea unui mare şi complex volum de cunoştinţe asupra faptelor observate în mod direct; prevalenţa interpretării raţionale, bazate pe principii clare, în studierea materialului de date acumulat; îmbinarea speculaţiei cu experienţa, gîndirea medicului reflectînd asupra semnificaţiei faptelor observate concomitent în toate părţile organismului; aplicarea tratamentului nu în mod automat şi rigid, ci diferenţiat, de la caz la caz, şi ţinînd seama de evoluţia bolii, precum şi de un număr cît mai mare de simptome; folosirea unei medicaţii cît mai restrînse, şi în schimb stimularea activităţii naturale a organismului. — Observaţia medicului nu se limita la datele biologice ale pacientului, ci era extinsă şi asupra unei mari varietăţi de date, inclusiv psihice. „Cunoaşterea noastră se întemeiază — spunea Hipocrat — şi pe caracteristicele fiecărei persoane... pe substanţele administrate... pe datele atmosferice, geografice... pe obiceiurile, felul de viaţă, ocupaţiile, vîrsta fiecărui pacient... pe vorbele lui, pe comportările, semnificaţia tăcerii lui, pe gîndurile, somnul, perioadele de insomnie, pe felul şi timpul cînd visează... pe gesturile dezordonate ale mîinilor... pe momentele de paroxism, scaunele, urina, sputa, vărsăturile lui... pe felul bolilor pe care le-a avut... Sîntem atenţi la transpiraţie, frisoane, tuse, strănut, sughiţ, rîgîieli, hemoragii şi hemoroizi. Trebuie să examinăm cu atenţie toate aceste date şi ceea ce relevă ele" (*Col. Hipocr.* II, 668-670).

În felul acesta, atenţia medicului hipocratic se concentra mai puţin asupra originii cît asupra evoluţiei bolii; tratamentul era stabilit şi dirijat în spiritul unui raţionament riguros, rezultat al experienţei personale a medicului. Hipocrat şi şcoala sa observau şi studiau boala în ansamblul complex al organismului uman, inclusiv al vieţii sale psihice; organism pe care îl consideră ca fiind în corelaţie şi în mare măsură determinat de ambianţa sa fizică, socială, chiar şi politică (dacă pacientul trăia şi îşi desfăşura activitatea într-un

regim despotic sau într-unul de libertate!) şi, evident, de condiţiile vieţii cotidiene a bolnavului. Din aceste motive principiile medicinei hipocratice au rămas, pînă în zilele noastre, la baza medicinei moderne.

ISTORIOGRAFIA. HERODOT. TUCIDIDE

Apariţia — cu Hecateu din Milet şi Herodot — a istoriografiei tocmai în Ionia se explică desigur prin spiritul pozitiv, fidel unei mentalităţi aproape laice, libere, precum şi cercetării empirice, — aplicaţii care s-au afirmat pentru prima dată în filosofie şi în ştiinţă tocmai în această arie de cultură greacă. Iar explicaţia faptului că se constituie ca ştiinţă în sec. V î.e.n. „este intim legată de dezvoltarea democraţiei: un popor care îşi face singur istoria se pasionează pentru povestirile şi analizele ce i se prezintă şi care privesc trecutul său" (P. Cloché).

Primii paşi îi face logograful Hecateu din Milet (n. cca 540 î.e.n.), ale cărui *Genealogii* cercetează originea familiilor nobile într-un spirit nou, cu o încredere absolută în realitatea empirică: el confruntă miturile cu realitatea, întrucît „poveştile grecilor sînt variate şi, după părerea mea, ridicole". Şi în domeniul geografiei Hecateu este precursorul lui Herodot; lucrarea sa intitulată *Înconjurul pămîntului* descrie — din călătorii personale şi din alte informaţii — ţări din Europa, Asia Mică şi nordul Africii, fiind astfel prima operă de geografie universală.

Herodot (cca 485-cca 425 î.e.n.), originar din Halicarnas, oraş din Asia Mică, a făcut călătorii lungi în Egipt şi Mesopotamia, Sciţia şi Macedonia, Siria şi sudul Italiei, adunînd impresii directe şi bogate informaţii în opera sa intitulată *Istorii*. Herodot şi-a conceput opera nu ca o simplă înşiruire cronologică de fapte, ci ca o reconstrucţie ordonată a trecutului, căutînd să releve legăturile dintre fapte şi cauzele lor. În primele 5 cărţi (din totalul de 9) ale *Istoriilor* Herodot descrie formarea Imperiului persan şi regiunile pe care le cucerise; cu totul remarcabilă este descrierea Egiptului cucerit de perşi. Războaielor medice le sînt dedicate ultimele cărţi, relatare rămasă principala noastră sursă de informaţie asupra subiectului.

Pentru Herodot, scopul istoricului este de a informa obiectiv şi imparţial, de a reda adevărul faptelor, de a delecta auditorul cu descrieri şi naraţiuni plăcute, dar şi de a-i inspira sentimente patriotice. Lipsit însă de spirit critic aplicat, Herodot se mulţumeşte să semnaleze şi să nareze, introducînd uneori în naraţiunea sa fapte fanteziste, alteori crezînd în vise şi în miracole. Nu arareori observaţiile sale asupra oamenilor şi locurilor sînt superficiale, ceea ce face să se introducă aici — în aceste cazuri — confuzii, inexactităţi sau judecăţi prea grăbite. — Interesîndu-l tot, în toate domeniile, Herodot înregistrează un material imens de fapte şi amănunte care vor deveni extrem de utile pentru viitorii istorici. Îl pasionează tot ce e spectaculos şi extraordinar, relatează mereu aventuri, fapte ciudate, anecdote, tot ceea ce poate să surprindă şi să facă plăcere auditorului — căci *Istoriile* erau citite în public. Dau o mare nobleţe operei sentimentele permanente exprimate aici, de dragoste de ţară şi de libertate; precum şi faptul că istoricul nu dispreţuieşte alte popoare, ci le admiră virtuţile morale şi realizările lor mai deosebite în dome-

niul culturii şi al civilizaţiei. Compoziţia lasă mult de dorit; dar cantitatea uriaşă de informaţii şi seducătorul talent literar al naratorului cu stilul său clar şi fluent i-au asigurat „părintelui istoriei" o imensă popularitate.

Meritul de a fi dat istoriografiei o bază ştiinţifică, elaborînd-o într-un spirit critic, îi revine însă lui Tucidide (cca 462-395). Dintr-o familie bogată[94], a primit o educaţie foarte îngrijită, avînd ca maeştri pe cei mai renumiţi sofişti ai epocii. Om politic şi militar cu experienţă, a îndeplinit funcţia de strateg; dar în urma unui eşec a fost condamnat la exil pe 20 de ani, timp în care şi-a redactat marea operă, rămasă neterminată, *Istoria războiului peloponeziac*.

Om de studiu metodic, spirit critic riguros, căutînd să scoată în evidenţă cauzele evenimentelor, studiind — primul dintre istoricii antici — condiţiile economice şi sociale, Tucidide acordă totuşi rolul decisiv în mersul evenimentelor inteligenţei umane, mai mult decît determinismului socio-economic. În orice caz, nu admite ideea fatalităţii în istorie. Divinităţile, elementul supranatural, nu îşi găsesc loc în naraţiunea faptelor, pe care el le explică exclusiv prin motive strict umane. Faptele relatate, precis şi exact, sînt cunoscute de Tucidide fie direct, fie dintr-o informaţie serioasă şi preluată critic, inclusiv din operele altor istorici. Scopul său este să dea o judecată obiectivă asupra faptelor, procurînd prin aceasta publicului său o orientare în viitor.

Faptele sînt explicate cu aceeaşi pasiune pe care istoricul o arată şi pentru analiza psihologică. În acest sens, un loc important îl ocupă discursurile unor personaje de seamă, transcrise „cît mai apropiat cu putinţă de discursurile realmente rostite", şi care dau într-adevăr un relief deosebit caracterelor şi contribuie să explice mobilul acţiunilor lor. În acest scop istoricul caută (cum declara el însuşi) să acomodeze limbajul personajului la natura împrejurărilor în care acesta vorbeşte. Datorită operei lui Tucidide, datorită exactităţii informaţiei, preciziei analizelor faptelor şi spiritului său critic, perioada descrisă de el este cea mai bine cunoscută din toată istoria grecilor. Principiile care călăuzesc această operă au rămas în cea mai mare parte valabile şi pentru istoriografia modernă.

FILOSOFIA. SOFIŞTII

Începînd cam de la mijlocul secolului al V-lea î.e.n. şi continuînd pînă pe la jumătatea secolului următor gîndirea ştiinţifică şi filosofică greacă este marcată de momentul cultural al „sofiştilor".

Termenul de „sofist" a putut căpăta un sens peiorativ — în mare măsură nemeritat — pentru faptul că ideile sofiştilor nu le cunoaştem decît mult prea puţin din texte originale (s-au păstrat mai multe fragmente), ci doar din relatările adversarilor lor — de pildă Aristofan, Platon, Aristotel, etc.; deci din surse care, în loc să prezinte concepţiile în mod fidel, obiectiv, adeseori le remaniau, le deformau, le pastişau, le simplificau şi chiar le caricaturizau. În realitate, contribuţia acestei mişcări — în acelaşi timp filosofice

[94] De la tatăl său, Tucidide a moştenit mine de aur în Tracia.

și culturale — deși o contribuție nu în întregime pozitivă, trebuie situată într-o altă perspectivă.

Pe la mijlocul secolului al V-lea î.e.n. în gîndirea greacă spiritul critic se aplica și asupra domeniului politic, discutînd originea sau natura statului și validitatea legilor. Odată cu progresul formelor de guvernare democratică sentimentul de demnitate al cetățeanului nu mai accepta caracterul „aristocratic" al științei, care se adresa unei infime minorități de persoane instruite. Procesul de progresivă specializare a științelor și meșteșugurilor, precum și tot mai prospera activitate comercială au contribuit de asemenea la consolidarea unei mentalități individualiste. În locul speculațiilor metafizice, a problemelor și soluțiilor abstracte privind Universul, natura, materia, tot ceea ce constituia în general obiectul științelor pozitive, se manifestă acum tot mai mult interesul pentru firea umană, pentru condiția omului, pentru situația individului în raport cu societatea. În locul cercetării lumii sensibile se preferă acum reflecțiile asupra conduitei umane, asupra normelor de morală practică, asupra constituției societății, asupra sensului fericirii individuale. Centrul de interes al speculațiilor se deplasează acum de la natură asupra omului. Culturii cu predominant caracter științific, noile curente de gîndire îi contrapun acum cultura „umanistă" — cu accentul cu care însuși sensul conceptului de „cultură" va rămîne același pînă azi.

În acest complex de împrejurări și răspunzînd unor asemenea nevoi morale și exigențe intelectuale, apar sofiștii („profesorii de înțelepciune"). Intelectuali multilateral cultivați, cu vaste cunoștințe în multe domenii, ei cutreierau ținuturile stabilindu-se temporar în diferite orașe și dînd lecții tinerilor, contra plată. (Ideea însăși de a da lecții de filosofie contra plată — ceea ce nici un filosof nu făcuse pînă acum — repugna mentalității unei societăți pentru care munca salariată era rezervată unor prestații manuale, considerate deci prin definiție inferioare). Materiile pe care le predau sofiștii erau — mai presus de filosofie, artă, literatură, astronomie sau gramatică — disciplinele politico-sociale: constituția și administrația statului, arta militară, etica și, în mod deosebit, oratoria — arta succesului unui tînăr în viața societății. — Adevărul este că, popularizînd cunoștințe științifice, filosofice, literare, etc., sofiștii au făcut o importantă operă de cultură într-un mediu mai larg, — chiar dacă sumele mari pe care le pretindeau discipolilor pentru lecții făceau ca cercul auditorilor lor să fie limitat la fiii celor bogați. Odată cu această operă de răspîndire a culturii sofiștii difuzau și idei noi, îndrăznețe. Nu e mai puțin adevărat că în anumite cazuri activitatea desfășurată de sofiști a fost considerată nocivă — fie pentru progresul gîndirii științifice pe care ei o declarau inutilă, fie pentru ordinea socială pe care o considerau arbitrară și abuzivă. Dar sub raport cultural și filosofic aportul lor nu poate fi neglijat.

Pentru a putea participa cu succes la viața politică și socială a cetății — susțineau sofiștii — nu sînt suficiente cunoștințele filosofice, științifice sau tehnice; este indispensabil să posezi capacitatea de a convinge — retorica, deci, care îl învață pe cetățean „virtutea" politică. Sofiștii nu erau organizați într-o școală, ci activau independent fiecare. Ca poziție de principiu, majoritatea manifestau o atitudine de scepticism general, fără să cruțe nici ordinea socială nici viața religioasă (motiv pentru care mulți au fost urmăriți și acuzați de impietate). În lecțiile lor nu acordau atenție, în mod preponderent,

fondului problemelor[95]. Metoda folosită pentru a convinge era critica permanentă, discuția, controversa, disputa; iar ca mijloace — paradoxul, antiteza, compoziția strînsă și frumoasă a discursului: un formalism verbal perfect, urmărind cu orice preț succesul în fața publicului. Temele lor predilecte erau: imposibilitatea cunoașterii lucrurilor în esența lor, opoziția ireductibilă dintre natură și convenție (legile cetății, de pildă, erau pentru ei simple convenții), individul și intelectul uman ca măsură a realului și ca centru al interesului, importanța formei argumentării și a limbajului.

Sofiștii din prima perioadă a curentului (Protagoras, Gorgias, Prodicos și alți cîțiva dintre cei mai reprezentativi) erau filosofi empiriști, disprețuind științele exacte — matematica în primul rînd —, combătînd raționalismul școlii eleate și susținînd că orice cunoaștere se poate obține numai pe calea simțurilor[96]. Mai tîrziu, cu sofiștii din Megara arta de a purta o discuție va degenera într-un abil joc de cuvinte pentru a formula deducții false („sofisme").

Prin doctrinele pe care le profesau, influența sofiștilor asupra vieții sociale și culturale grecești a fost — în ceea ce a avut pozitiv — considerabilă. Scopul urmărit de sofiști (de cei onești, se înțelege) era să formeze cetățeni pregătiți pentru viața activă social-politică, cetățeni care să posede întinse cunoștințe de cultură și să promoveze progresul general al statului, orientîndu-l spre probleme concrete și sprijinindu-l cu luminile rațiunii. Acțiunea lor a fost importantă în difuzarea cunoștințelor de cultură generală, precum și în fundamentarea metodelor unora dintre științe. Prin căutarea argumentelor subtile și prin sensul dat valorii formale a raționamentului sofiștii au contribuit la dezvoltarea logicii; iar prin studiul formelor și prin grija elaborării frumoase a discursului, ei au pus bazele gramaticii și a prozei artistice grecești.

Spiritul sofisticii a exercitat o mare influență asupra mișcării filosofice antice imediat următoare — asupra cinicilor, a scepticilor, a cirenaicilor, a epicureilor. „Dar datorăm în mod esențial spiritului sofisticii faptul că Renașterea a descoperit libertatea omului ca individ. În felul acesta, libertatea gîndirii este, în parte, un fruct al moștenirii sofiștilor" (H. Lamer).

Mai renumiți dintre sofiști au fost Protagoras, Gorgias, Prodicos și Hippias.

Cel mai ilustru, Protagoras din Abdera (485-411 î.e.n.) era prietenul lui Pericle și al lui Euripide. Însărcinat de orașul sicilian Turii să redacteze legile cetății (cf. Enriques Santillana), a enunțat cu această ocazie conceptul modern de pedeapsă ca mijloc social preventiv de intimidare a celorlalți, iar nu de răzbunare sau de expiație rituală. Protagoras se îndoiește de posibilitatea cunoașterii absolute și obiective a realității; nu concepea lucrurile decît ca simple fenomene percepute de om. Omul fiind „măsura tuturor lucrurilor", rezultă că actul cunoașterii este un act subiectiv, nu reprezintă un adevăr absolut, obiectiv, general valabil. Agnostică este poziția lui Protagoras și cînd atinge problema existenței zeilor — afirmînd că „despre zei nu se poate ști nici că există, nici că nu există, nici care este natura lor" — ceea ce aproape echivala cu o negație a existenței zeilor (motiv pentru care a fost condamnat pentru impietate). Nu există nici un „bine" absolut, sau o „justiție" absolută

[95] O gîndire filosofică personală se întîlnește doar la Protagoras și la Gorgias.

[96] Această poziție filosofică va reveni, în epoca modernă, în empirismul lui Berkeley — *esse est percipi* — și va fi dezvoltată de J. Stuart Mill în sensul idealismului empiric; așa după cum polemica sofiștilor antimatematicieni se va repeta în polemica aceluiași Berkeley dusă cu Newton, pe tema analizei infinitezimale.

ca normă definitivă de comportament etic individual sau social; stabilirea acestei norme însă revine întregii comunităţi.

Principiul fundamental al filosofiei lui Protagoras — „omul este măsura tuturor lucrurilor, a celor ce sînt în ce fel sînt, a celor ce nu sînt în ce fel nu sînt" — i s-au dat interpretări diferite. Relativismului implicat în această frază i se asociază şi sublinierea valorii personalităţii umane. După interpretarea dată de Platon (în *Teetet*, 152 a) sensul ar fi: omul poate judeca toate problemele bazîndu-se doar pe propriul său intelect. Adevărul şi relativa opinie coincid. Discipolii filosofului au dat însă principiului un alt sens, transferîndu-l în cîmpul etic şi justificînd orice acţiune a omului, care îşi poate stabili singur valorile morale, fapt care justifică egoismul şi amoralismul.

Orator faimos în lumea greacă, filosof şi retor, Gorgias (485-380 î.e.n.) a fost trimis de oraşul său — Leontinoi, din Sicilia — ca ambasador la Atena, unde a pledat în discursurile sale pentru înţelegere, unire şi pace între cetăţile greceşti.

Gorgias a împins la extrem scepticismul lui Protagoras, formulînd cunoscutele teze: 1. — nimic nu există (în sens obiectiv şi absolut, — decît ceea ce cade sub simţuri); 2. — dacă ceva există, acest lucru nu poate fi cunoscut (în realitatea sa intimă); 3. — dacă poate fi cunoscut, cunoaşterea lucrului nu poate fi comunicată altcuiva; căci limbajul nu poate exprima şi comunica decît ceea ce este exterior nouă. — Considerînd astfel că limbajul este independent şi autonom, Gorgias a scris un manual de elocinţă; dar prin operele sale (au rămas fragmente din trei opere) — scrise în fraze scurte, armonioase, cu un număr egal de silabe, cu antiteze studiate, adeseori ritmate, cu asonanţe sau rime interioare, — Gorgias este socotit creatorul prozei artistice greceşti.

Sofistul Prodicos (n. cca 465) a dezbătut în lecţiile sale probleme legate de originea religiei. El afirma că religia s-a născut din sărbătorile şi riturile agrare; deci oamenii au divinizat lucruri care le erau practic necesare vieţii lor, şi au transformat în zei oameni care făcuseră descoperiri folositoare lor. — Alţi sofişti, ca Hippias şi Antifon (singurii sofişti care n-au dispreţuit ştiinţele exacte şi care s-au ocupat activ de matematică) au criticat legile şi convenţiile sociale, considerîndu-le abateri de la ordinea naturală, — ordine care impune respectarea zeilor şi a bătrînilor, iubirea şi buna înţelegere între oameni. — În schimb Critias şi Trasimachos căutau să demonstreze că „justiţia este instrumentul celor puternici", o mască a voinţei lor de putere; zeii înşişi nu sînt decît invenţii ale conducătorilor spre a-şi susţine dominaţia, un instrument de opresiune manevrat de voinţa celor ce guvernează. Legile cetăţii sînt în contrast cu legea naturii; ele sînt şi trebuie să fie respectate numai de frica pedepsei; refuzînd legile, omul încetează de a mai fi un bun cetăţean; pe de altă parte însă, în felul acesta el se apropie mai mult de propria sa natură umană — ceea ce este de fapt datoria supremă a omului.

Astfel, teoretizînd idealul cosmopolitismului şi desconsiderînd valabilitatea legilor civice, sofiştii au subminat însăşi autoritatea politico-socială şi morală a *polis*-ului. Ei au deschis drumul şcolilor filosofice următoare — a scepticilor, a cinicilor, a cirenaicilor, a epicureilor, a stoicilor — pentru care (cel puţin pentru stoici) un adevărat înţelept trebuie să se considere cetăţean al lumii, iar nu al unui stat anumit; iar singura lege pe care trebuie să o recunoască este, nu legea cetăţii, ci legea naturii.

SOCRATE

Învățătura și activitatea sa non-conformistă a trebuit să o plătească cu viața Socrate (469-399 î.e.n.); după ce a fost acuzat de impietate și de coruperea tineretului prin învățătura sa a fost condamnat la moarte și silit să se sinucidă.

Socrate n-a scris nimic, tot ce știm despre învățătura lui o știm din relatările — adesea divergente — ale lui Platon și Xenofon; încît cu greu poate fi disociată concepția sa de cea a lui Platon. Nu făcea parte din rîndurile sofiștilor, dar avea multe puncte comune cu aceștia și era prieten cu cei mai renumiți dintre ei. Asemenea sofiștilor, Socrate prefera și el ca în locul unor probleme de știință să dezbată probleme de ordin practic privind viața politică a statului și problemele morale ale omului, supunînd examenului rațiunii obiceiurile și instituțiile. Asemenea sofiștilor, susținea că „virtutea este știință", deci poate fi învățată de oameni; în schimb, era de părere că științele pozitive nu pot garanta armonia și ordinea socială. Pe de altă parte, Socrate practica și el metoda dialectică, dar nu exercițiile de virtuozitate verbală pură, prin care sofiștii ajungeau la concluziile unui individualism egoist sau ale nihilismului etic. Dimpotrivă, pentru Socrate există valori umane certe — dar cărora el nu le găsea un fundament rațional, susținînd că o „voce interioară" îl împiedică de la acțiuni rele.

De aici derivă scepticismul său în ceea ce privește actul cunoașterii; căci, în opoziție cu pretențiile enciclopediste ale sofiștilor, Socrate afirmă că singurul lucru pe care îl știe cu certitudine este că nu știe nimic. Cultura enciclopedică a sofiștilor o consideră inconsistentă. În locul acumulării de cunoștințe și a enunțării sentențioase a unor norme, soluții, adevăruri, etc., metoda sa de a-i învăța pe oameni era dialogul. Pornind de la faptele cele mai obișnuite și adresîndu-se, nu numai docților, el punea întrebări (îndeosebi referitoare la probleme morale) formulate cu mare abilitate dialectică, pentru a-i face să se contrazică singuri, și astfel să le demonstreze că de fapt nu știau ceea ce credeau că știu; după care, prin aceeași metodă *maieutică* („practica moșitului"), să-i ajute să descopere ei singuri adevărurile.

Însușindu-și și totodată spre a ilustra maxima scrisă pe frontispiciul templului din Delfi: „Cunoaște-te pe tine însuți", Socrate învăța că scopul omului nu este acumularea unui mare număr de cunoștințe, ci dragostea de înțelepciune — „filosofia". Această virtute, care este știința despre bine și adevăr, constă în efortul omului de a se studia pe sine, spre a descoperi în propriul său suflet ceea ce este, în însăși firea sa, valoare universală și eternă: Binele[97].

Binele deci constă într-o continuă căutare a binelui; la fel Adevărul. Căutarea neîntreruptă a binelui și a adevărului dă naștere comportamentelor juste și virtuoase. „Nimeni nu face răul în mod voit" — spune Socrate — ci din neștiință: din faptul că ignorează căutarea binelui și adevărului. Există așadar la Socrate o legătură intimă între virtute, știință, bine și suflet; căci

[97] Concept pe care însă Socrate nu-l definește precis, nu arată în ce anume constă, limitîndu-se doar să-l distingă de ceea ce este doar un Bine iluzoriu — ca de pildă, plăcerile trupului, sau ceea ce urmărește să satisfacă ambițiile și interesele celor puternici.

răspunsurile pe care omul ajunge să și le dea căutînd binele și adevărul trebuie să vină din suflet, și să se traducă în acțiuni etice și politice pozitive. Aceasta îi va procura omului fericirea sufletească — ce constă într-o comportare moderată, corectă, dreaptă, și în respectarea aproapelui, a legilor cetății și a zeilor. — Ceea ce trebuie să caute și să descopere omul sînt în primul rînd valorile etice și raporturile lor cu actul cunoașterii și cu societatea. În această privință, Socrate nu numai că a afirmat, dar — cînd prietenii săi voiau să-l salveze de la moarte, ceea ce el a refuzat — a și demonstrat, prin exemplul tragicului său sfîrșit, că omul trebuie să se supună legilor, chiar cînd acestea sînt nedrepte sau aplicate nedrept.

Părintele spiritual al lui Platon, Socrate a fost „cea mai mare figură a istoriei gîndirii grecești; din el vor deriva, direct sau prin intermediari, toate curentele ulterioare ale filosofiei" (L. Robin). Toate aceste școli și curente vor suferi, în mod egal, și influența sofiștilor Protagoras și Gorgias, și pe aceea a lui Socrate.

PLATON

Platon (cca 427-347 î.e.n.), născut într-o familie nobilă și bogată, a studiat pictura, a compus tragedii și a scris poezii nu lipsite de imaginația și sensibilitatea pe care le vom regăsi și în proza dialogurilor sale, — ca în această epigramă:

„Lin lîngă pinul alpin, umbritor și cu limbi foșnitoare,
Fă-ți călătorule drag, un popas, căci sub brizele mării
Curge-un izvor cîntăreț, cu plăcute volute de flaut.
Unge-ți cu cîntecul lui ostenelile genelor tale!"

(trad. **Al. Andrițoiu**)

A trăit în preajma lui Socrate pînă la moartea acestuia; a călătorit în Egipt (oprindu-se mai mult la Heliopolis, sediul cu veche tradiție al înțelepților-preoți egipteni), la Taranto și, de trei ori, la Siracuza. Aici, ca invitat al tiranului Dionysios I, Platon ar fi dorit să vadă aplicate în practică reformele politice pe care le preconizase în utopicul său stat ideal. În anul 387 î.e.n. la Atena a fundat Academia — cel mai important centru de cultură al Greciei antice, și care și-a continuat activitatea pînă în 529 e.n. Aici și-a desfășurat marele filosof activitatea, predînd în mod gratuit lecții timp de 30 de ani.

Opera lui Platon, păstrată probabil în întregime, cuprinde 34 de scrieri în formă de dialog și 13 scrisori. Fiecare dialog este centrat pe o anumită idee sau problemă. În cele din prima sa perioadă (*Apologia lui Socrate, Criton, Ion, Gorgias, Protagoras, Hippias I* și *II*, ș.a.) Platon polemizează cu sofiștii și ia apărarea doctrinei lui Socrate, expusă într-un fel care face imposibilă o distincție certă între ideile maestrului și cele ale discipolului. În dialogurile din epoca maturității (*Fedon, Symposion, Republica, Fedru*) Platon își expune propria-i doctrină despre Idei; iar despre Ființă, în dialogurile din ultima perioadă (*Parmenide, Teetet, Sofistul, Timeu, Legile*).

Platon n-a creat un sistem filosofic riguros ordonat. Pornind de la metoda maieutică a maestrului său a ajuns la o formă filosofică nouă de comunicare: dialogul. Spre a-şi expune propriile sale concepţii — pe care Platon le atribuie de obicei lui Socrate, personaj principal în toate dialogurile (cu excepţia *Legilor*) — filosoful se confruntă de obicei cu interlocutori care reprezintă ideea comună, punctul de vedere obişnuit, discutabil, asupra unei probleme. Pentru a explica într-un mod cît mai adecvat datele problemei şi pentru a-i sugera interlocutorului soluţiile, Platon se serveşte, într-un fel cu totul original, de mituri — care n-au nimic comun cu miturile tradiţionale religioase, în realitate fiind nişte alegorii poetice.

Situîndu-se pe linia unei anumite tradiţii filosofice (Pitagora, Heraclit, Parmenide), Platon porneşte de la opoziţia dintre realitate şi cunoaştere, dintre aparenţă şi esenţă, dintre opinia comună şi ştiinţă, dintre simţuri şi raţiune. Simţurile sînt lanţurile care îl leagă pe om de realitatea sensibilă, inferioară, — în timp ce raţiunea îl conduce la cunoaşterea adevăratei realităţi. Experienţa simţurilor, subiectivă şi schimbătoare, nu poate duce la adevărul cert şi definitiv. În schimb raţiunea ne ajută să pătrundem în adevărata realitate a lucrurilor, într-o lume situată în afara timpului şi spaţiului, în lumea „ideilor" — care este fundamentul adevărului. Doctrina platonică despre „idei" stă la baza teoriei cunoaşterii şi a eticii lui Platon.

„Ideile"[98] sînt modelele, prototipurile, formele primordiale, imuabile, eterne, ale tuturor fiinţelor şi lucrurilor existente în lume, şi chiar ale unor concepte abstracte, ca virtutea sau binele; sînt realităţi obiective, realităţi ultime, substanţe, esenţe, perfecţiuni. — În ierarhia lumii ideilor, primul loc îl ocupă ideea de Bine. Binele înalţă sufletul, răul şi nedreptatea îl degradează; de aceea e mai bine să înduri o nedreptate decît să faci un rău. Nu există om care să cunoască binele şi totuşi să facă rău; răul înseamnă ignoranţă, după cum virtutea înseamnă cunoaşterea binelui. Fericirea constă numai în cunoaşterea virtuţii. Nedreptatea şi săvîrşirea răului este ca o boală pentru suflet, îl fac urît, nemulţumit, nefericit. A fi drept înseamnă a-ţi domina impulsurile şi a-ţi impune o măsură dorinţelor; iar ştiinţa — pentru că este o adevărată ştiinţă — practicării acestor comportamente este virtutea. — Această idee supremă, a Binelui, reglează şi explică şi mersul Universului, în care totul există şi acţionează în vederea unui scop — acela al armoniei.

După modelul lumii ideilor a apărut lumea fenomenală, în care fiecare fiinţă sau obiect este doar o „umbră", o copie imperfectă a ideii respective perfecte. Ideile sînt eterne — asemenea sufletului nemuritor. Fiecare om a contemplat înainte de a se naşte (pe cînd sufletul său străbătea, conform învăţăturii lui Pitagora, diferite alte vieţi) perfecta lume a ideilor; idei pe care apoi, după naştere, datorită „închisorii" trupului imperfect, a simţurilor, omul le-a uitat. Dar omul şi le reaminteşte, în momentul cînd caută şi cînd găseşte în sine însuşi adevărul raţional: „a căuta şi a învăţa nu înseamnă altceva decît a-ţi reaminti" — spune Platon. Iar forţa care ne propulsează spre amintirea acestor idei nobile este iubirea *(eros)*, — care în concepţia lui Platon se identifică cu pasiunea sufletului, cu stimulul, cu dorinţa, cu atracţia exercitată de amintirea acestor valori ideale, cum sînt binele, adevărul, frumosul, dreptatea, valori care generează în om acţiuni bune, drepte, frumoase. Iubirea

[98] În greceşte, *ideai* = forme, figuri; dar nu în sensul de cadre exterioare, ci realităţi ultime, esenţe.

este deci un exercițiu etic, purificator, al sufletului. Scopul filosofiei așadar este de a-l conduce pe om dincolo de realitatea sensibilă, în lumea ideilor; de la aparențe la esențe, de la copie la original, de la imitație la prototip.

Filosofia duce și la justa înțelegere a structurii și a nevoilor unui stat. Și pentru că numai filosofii posedă adevărata înțelepciune și capacitate de a-i îndruma pe oameni spre cunoașterea lumii ideilor, numai ei ar trebui să conducă statul: „Neamul omenesc nu va fi eliberat de rău pînă cînd nu vor fi ajuns la putere adevărații filosofi, sau pînă cînd conducătorii statului nu vor fi devenit cu adevărat filosofi". — Doctrina politică a lui Platon reflectă în mare măsură ideologia partidului aristocraților, căruia filosoful îi aparținea[99]. Societatea perfectă imaginată de Platon (în *Republica*) trebuie să fie bazată pe o severă deosebire de castă — în vîrful piramidei sociale situîndu-se clasa conducătorilor-filosofi, urmată de cea a militarilor și, în fine, de cea a celor care muncesc. Primelor două caste li se va interzice orice fel de proprietate privată (chiar și femeile le vor avea în comun !), membrii acestor caste urmînd să fie întreținuți de stat. Statul — un stat prevalent agricol — își va limita comerțul și va abandona politica imperialistă[100].

În funcție de doctrina ideilor se articulează concepțiile lui Platon și în alte domenii. Astfel, după Platon fizica nu are nici o valoare științifică, întrucît obiectul său este studiul aparențelor, al fenomenelor schimbătoare ale naturii, — deci a ceea ce nu poate duce la o cunoaștere adevărată. Nici arta nu poate duce la o eliberare din această lume instabilă și subiectivă a aparențelor. În schimb matematica și astronomia își pot îndeplini nobila funcție de a înălța sufletul din lumea aparențelor senzoriale spre lumea ideilor. Arta, după Platon, nu este altceva decît o sursă de desfătări ușoare, care rămîn în zona sentimentului, incitînd pasiunile în loc de a le purifica, complăcîndu-se în a imita sau a copia obiecte și ființe din lumea sensibilă — copii ale ideilor eterne corespunzătoare, — în felul acesta arta devine o imitație a imitației, o copie a copiei, o aparență a aparenței[101].

După cunoașterea științifică cea mai înaltă — cunoașterea filosofică — ce conduce la esențele ultime, la idei, locul imediat următor îl ocupă pentru Platon cunoașterea matematică. De aceasta țin cele patru discipline: aritmetica, geometria, astronomia și știința armoniei — muzica (sau, mai precis, acustica matematică). Însăși structura intimă a lumii este fondată pe raporturi matematice[102]. În *Timeu*, Platon „a adunat și sistematizat cu un spirit riguros matematic principalele doctrine ale științei grecești din sec. V î.e.n. Prin intermediul acestui dialog, care a fost timp de multe secole opera cea mai citită și mai cunoscută a lui Platon, rezultatele acestei științe s-au transmis de-a lungul întregii antichități și Evului Mediu" (N. Abbagnano). — Pe de altă

99 În acest sens Platon va vorbi și despre „nobila minciună" a conducătorilor, care trebuie să convingă lumea că diferențele de castă și de bogăție sînt în mod ineluctabil determinate de diferențele care există de la natură între oameni.

100 În ultima sa operă, *Legile*, Platon revine la o concepție mai moderată: constituția ideală a statului trebuie să fie o îmbinare a formei monarhice cu una democratică; iar educația conducătorilor urmează să se bazeze pe buna cunoaștere a geometriei și a astronomiei, iar nu pe doctrina ideilor.

101 În unele dialoguri însă — în *Fedru*, în *Ion*, — Platon plasează arta alături de celelalte trei „beții divine": inspirația profetică, extazul religios și iubirea pură.

102 Galileo Galilei va afirma că matematica este limba în care poți citi marea carte a naturii.

parte, filosofia lui Platon a avut o influenţă remarcabilă asupra multor concepţii filosofice idealiste europene, din trecut şi pînă în zilele noastre (fenomenologie, personalism, etc.).

ARISTOTEL

Gîndirea filosofică şi ştiinţifică greacă (şi a întregii lumi antice) culminează în opera lui Aristotel (384-322 î.e.n.).

Născut în Stagira (un oraş din Macedonia), fiu al medicului personal al regelui macedonean, discipol al lui Platon timp de 20 de ani, apoi maestru al viitorului cuceritor Alexandru Macedon, căruia i-a trezit interesul pentru ştiinţă, Aristotel a fondat şi condus 13 ani, în grădinile gimnaziului Lykeion, faimoasa sa şcoală, care ajunsese să aibă pînă la 2 000 de discipoli, — un adevărat institut de învăţămînt superior, dotat cu o mare bibliotecă bine organizată şi avînd un vast program de studii filosofice şi ştiinţifice. După moartea lui Alexandru Macedon, acuzat de impietate Aristotel a trebuit să fugă din Atena. A murit la 62 de ani, lăsînd o operă imensă — aproape 400 de lucrări (multe în colaborare), dintre care ni s-au păstrat 47; o operă care constituie o sinteză a tuturor cunoştinţelor acumulate pînă la acea dată, în toate domeniile ştiinţei şi filosofiei; o operă a cărei influenţă în cultura europeană a fost constantă timp de două milenii.

În operele sale de tinereţe (din care au rămas doar cîteva fragmente) discipolul lui Platon merge pe urmele gîndirii maestrului său, dezvoltînd-o şi aprofundînd-o; maestru de care apoi, criticîndu-i teoria ideilor, s-a îndepărtat, pînă la a ajunge pe poziţii opuse platonismului. În primul rînd, conceptul de filosofie — care pentru Platon includea toate celelalte ştiinţe, considerate simple stadii pregătitoare ale cunoaşterii — pentru Aristotel era substanţial diferit. Fiecare ştiinţă se ocupă de un aspect particular al realităţii (sub aspectul cantităţii — matematica; sub aspectul mişcării — fizica); în timp ce filosofia are ca obiect ceea ce există în generalitatea sa, dar folosind şi ea metodele celorlalte ştiinţe: abstracţia, axiomele şi demonstraţia raţională[103].

Pentru Aristotel, lumea ideilor nu poate fi separată de lumea fiinţelor şi obiectelor concrete. Între simţuri şi raţiune există o relaţie de continuitate. Senzaţia este prima treaptă a cunoaşterii, actul cunoaşterii porneşte de la senzaţie, fără de care raţiunea nu poate ajunge la nici o cunoaştere obiectivă. Dar în timp ce simţurile nu pot depăşi limitele percepţiei, raţiunea depăşind percepţia ajunge la concept, printr-un proces de abstractizare. A doua distincţie o operează Aristotel — pentru a face inteligibilă mişcarea — între cele două aspecte inerente unui obiect: potenţialitate şi act. Mişcarea, devenirea, nu este altceva decît trecerea de la potenţialitate la act. Cauzele devenirii sînt: cauza eficientă — care iniţiază mişcarea — şi cauza finală, cu alte cuvinte, ţelul spre care se îndreaptă, scopul însuşi al mişcării, al devenirii. Aristotel distinge şi între substanţele (sau realităţile) imobile — cele cunoscute numai de raţiune, şi anume realităţile divine — şi substanţele în mişcare,

[103] Ideile filosofice ale lui Aristotel sînt expuse în lucrarea sa *Metafizica*, astfel denumită pentru că în ansamblul operelor sale, aranjate într-o anumită ordine în sec. I î.e.n., a fost plasată „după" — în greceşte: *meta* — lucrările tratînd chestiuni de fizică.

aparţinînd lumii fizice, percepute de simţuri. Primele fac obiectul teologiei; celelalte, al fizicii.

Obiectul fizicii este lucrul în mişcare. Fizica lui Aristotel fiind în fond o teorie a mişcării, filosoful stabileşte patru tipuri de mişcare: substanţială, calitativă, cantitativă şi locală. Mişcarea locală este o mişcare de deplasare în spaţiu, iar cea circulară este proprie numai lumilor supralunare, nesupuse generaţiunii şi corupţiunii proprii lumilor sublunare. Universul este unic, finit, perfect şi etern: n-a avut un început şi nu va avea un sfîrşit. Eterne sînt şi elementele lumii, şi specia umană, şi speciile animale.

După filosofie şi fizică, a treia şi ultima ştiinţă teoretică este matematica, ştiinţă care studiază cantitatea: cantitatea numerică (aritmetica) sau cantitatea în sensul extensiunii, plane sau în spaţiu (geometria). Infinit, pentru Aristotel nu există, — decît un infinit „potenţial". Totul este „divizibil în părţi divizibile la rîndul lor": această definiţie aristotelică stă la baza calculului infinitezimal.

Aristotel a modelat şi structura logicii (pe care el o numeşte „analitică") după structura matematicii: ca o ştiinţă perfect demonstrativă. Lucrările sale în domeniul logicii sînt cunoscute sub numele generic de *Organon* („instrument", de cercetare ştiinţifică). Dînd acestei discipline o sistematizare unitară şi într-un spirit foarte riguros, el stabileşte cele 10 „categorii" sau determinări fundamentale ale gîndirii (esenţă, cantitate, calitate, relaţie, loc, timp, posibilitate, etc.); cele 4 tipuri fundamentale de propoziţii (combinînd distincţiile „afirmativ-negativ" şi „universal-particular"); cele 3 principii fundamentale ale logicii (principiul identităţii, al non-contradicţiei şi al terţiului exclus); inducţia şi silogismul — cu cele 3 figuri şi cele 3 tipuri de silogism; în fine, principiile logice ale oricărei ştiinţe (definiţiile, axiomele, ipotezele şi postulatele), — totul în logica lui Aristotel este formulat cu o precizie şi o claritate matematică.

În mod deosebit l-a pasionat pe Aristotel biologia. *Cercetare asupra animalelor*, *Părţile animalelor* şi *Generaţiunea animalelor* sînt primele opere cu adevărat ştiinţifice de zoologie. Aristotel formulează aici conceptul de organ şi stabileşte principiul corelaţiilor dintre organe, al condiţionării lor reciproce. În clasificarea sistematică şi în observaţiile sale el face continuu comparaţii între diferite animale pe care le-a disecat, fundînd astfel şi anatomia comparată şi embriologia comparată. Aristotel doar aminteşte sistemul muscular şi cel nervos, iar organul central pentru el era inima; în schimb cunoştea fenomenul atavismului. El a formulat şi teoria — acceptată timp de multe secole — despre „generaţia spontanee", apariţia vieţuitoarelor din materia umedă în descompunere; teorie care n-a putut fi infirmată, experimental, decît două mii de ani mai tîrziu.

În seria lucrărilor de biologie poate fi inclus şi *Tratatul despre suflet*, întrucît Aristotel considera sufletul ca fiind în parte o formă a organismului fizic (prin funcţia sa vegetativă şi prin funcţia senzitivă), în parte a intelectului (prin funcţia intelectivă a sufletului raţional). Aceste trei grade ale sufletului — vegetativ, senzitiv, intelectiv, — fiind trei forme ale unei unităţi indisolubile, evident că nu se poate susţine, după Aristotel, teza despre imortalitatea sufletului. — Pe de altă parte, anumite consideraţii ale lui Aristotel despre suflet se extind şi în domeniul propriu-zis al psihologiei. Pe lîngă cele 5 simţuri el concepe şi un organ de simţ comun, care distinge între percepţiile

unor simţuri diferite (de exemplu, distinge un sunet de o culoare). De asemenea, Aristotel vorbeşte de imaginaţie — care produce imagini independent de percepţiile simţurilor — şi de opinii, care sînt tot nişte produse ale imaginaţiei, dar întărite de o credinţă fermă în realitatea lor. Imaginile furnizate de imaginaţie sînt apreciate de intelect ca fiind adevărate sau false, bune sau rele, — apreciere în funcţie de care sufletul intelectiv le aprobă sau le respinge. Aristotel deosebeşte simpla „capacitate" de a înţelege *(intelect potenţial)* de totalitatea noţiunilor ce pot fi cunoscute de *intelectul actual.*

Cu etica, părăsim — după Aristotel — domeniul ştiinţelor teoretice, al ştiinţelor adevărate, deci al ştiinţelor „necesarului", pentru a trece în domeniul „posibilului", deci al activităţii practice, al activităţii umane (domeniul căruia îi aparţine, apoi, şi politica). Activitatea umană poate fi „acţiune" — care îşi are scopul în sine însăşi (ca etica sau politica); sau poate fi „producţie" — activitate în vederea realizării unui bun, unui obiect, chiar şi artistic (ca, de exemplu, poezia). Orice activitate are un scop. Sînt scopuri urmărite în vederea altor scopuri; dar scopul care trebuie urmărit pentru el însuşi este binele, care procură fericirea; iar supremul bine — totodată şi datoria specifică, proprie omului — este exercitarea raţiunii; ceea ce înseamnă practicarea ştiinţei, a artei, a prudenţei, a înţelepciunii, a prieteniei; cu alte cuvinte — virtutea. Virtutea, după el, înseamnă alegerea şi urmarea căii de mijloc între două extreme dăunătoare, ambele rele. Virtutea superioară este justiţia, deci supunerea la legi. Iar forma supremă a virtuţii este a te dedica cercetării ştiinţifice, — activitate care îi asigură celui înţelept o viaţă senină.

Dar omul nu poate atinge forma superioară a virtuţii decît în cadrul societăţii. Omul nu poate fi cunoscut şi definit decît în cadrul şi în funcţie de interesele societăţii, — căci omul este prin definiţie o fiinţă socială *(zoon politikón).* Ştiinţa vieţii sociale — politica — îi stabileşte Statului şi atribuţia de a se ocupa de educaţia morală a cetăţenilor săi. Această educaţie trebuie să fie asigurată în mod egal tuturor (cu excepţia sclavilor), şi să vizeze realizarea unei vieţi pacifice şi virtuoase. Cele trei forme de guvernare prezintă şi riscul eventualelor degenerări: monarhia în tiranie, aristocraţia în oligarhie, democraţia în demagogie. Oricare din aceste forme este bună — dacă evită aceste degenerări. O formulă unică, de stat ideal — aşa cum a imaginat-o Platon — nu poate fi propusă. Cea mai bună formă de guvernare este cea care se adaptează condiţiilor istorice respective şi firii oamenilor. — De reţinut este că Aristotel, ajutat de discipolii săi, a fost cel dintîi care a studiat şi a expus constituţiile a 158 de state greceşti (s-a păstrat numai scrierea sa asupra constituţiei ateniene). Această cercetare a stat la baza teoriilor expuse în lucrarea sa *Politica.*

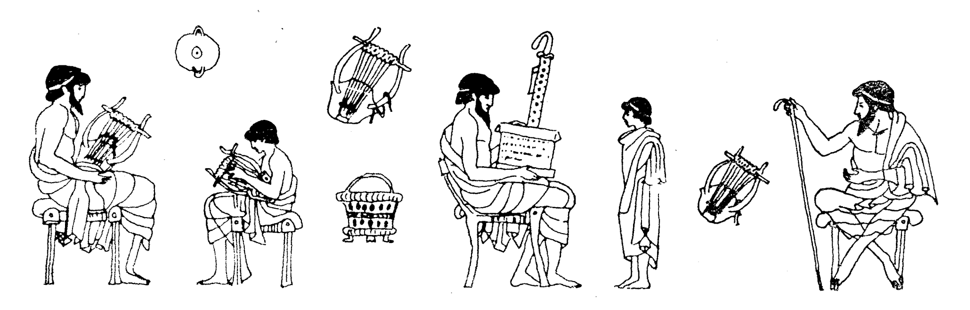
Aristotel — autorul *Poeticii,* din care s-a păstrat doar prima carte, referitoare la teatru, — are şi în problema artei o poziţie fundamental opusă poziţiei platonice. În loc să condamne arta, cum făcuse Platon, pentru că s-ar limita doar să copieze fiinţele, faptele şi lucrurile, deci să „copieze copiile" ideilor eterne, Aristotel susţine că arta — care este o reprezentare *(mimesis)* transfigurată de artist a realităţii, avînd un scop şi un efect moralizator — îl ajută pe om să vadă legătura dintre lucruri şi să pătrundă sensul profund al faptelor. Prin aceasta, arta — cum este cazul tragediei — „săvîrşeşte purificarea" *(katharsis)* de patimi, „stîrnind în sufletul spectatorului mila şi frica". Artistul sesizează şi prezintă relaţiile intime ideale existente între lucruri.

„Rostul poetului nu este de a povesti lucruri întîmplate cu adevărat, ci de a povesti ceea ce s-ar putea întîmpla“ — precizează Aristotel. Istoricul și poetul se deosebesc „prin aceea că unul povestește întîmplări care au avut loc, iar celălalt, întîmplări care ar putea să se petreacă. De aceea, poezia este mai filosofică și mai aleasă decît istoria; căci poezia povestește mai mult ceea ce e general, pe cînd istoria, ceea ce e particular“ (*Poetica*, 9, 1451 b).

Influența lui Aristotel de-a lungul veacurilor a fost excepțională. Școala sa, *Lyceul*[104], a continuat sub conducerea lui Teofrast[105] (cca 371-cca 288 î.e.n.) și a lui Eudem din Rodos, comentator al lui Aristotel și autor a trei *Istorii* — a geometriei, a aritmeticii și a astronomiei. Adunate în sec. I e.n., operele lui Aristotel au fost studiate de renumiți comentatori din următoarele veacuri[106]. În epoca Renașterii influența lui Aristotel a cedat locul lui Platon; dar în unele domenii (al științelor naturale, al poeticii, al teoriei cunoașterii și în special al logicii) autoritatea teoriilor aristotelice s-a menținut chiar pînă în secolul trecut.

MUZICA

Pentru greci, muzica era o artă esențialmente morală, și — prin capacitatea ei de a crea anumite stări sufletești, anumite sentimente — un „instrument de educație prin excelență“ (Platon). Era firesc deci ca Statul să se folo-

Într-o școală de muzică. (După un vas grecesc din sec. V î.e.n.).

sească de muzică — reglementînd și organizînd acest cîmp de activitate artistică într-un anumit fel — și ca de un mijloc de guvernare. De la Pitagora începînd, toți marii gînditori ai Greciei au considerat că muzica poate contribui

104 Școala lui Aristotel — precum și doctrina însăși a filosofului — a fost numită și *peripatetică* (de la verbul *peripatein* = „a se plimba“) — căci Aristotel își ținea lecțiile în timp ce se plimba împreună cu discipolii săi.

105 Autor a două tratate de botanică, păstrate în întregime, precum și a celebrelor *Caractere*, observații psihologice și morale care au avut o strălucită carieră în cultura europeană, după traducerea dată de La Bruyère în 1688.

106 În sec. IX arabii le-au tradus în totalitate în limba arabă (după versiuni siriace). Traduse în limba latină (din îndemnul îndeosebi al lui Toma din Aquino), au fost larg difuzate începînd din sec. XII, constituind una din coordonatele scolasticii.

la formarea cetăţeanului ideal. În acest sens fac elogiul muzicii şi Platon şi Aristotel[107].

Muzica era strîns legată de riturile religioase, de munca de la ţară, de diferitele momente din viaţa individului, a familiei sau a cetăţii. Dezvoltarea muzicii este legată de asemenea şi de istoria poeziei greceşti.

Mai întîi — de poezia epică. Din cele mai vechi timpuri, din sec. XI î.e.n. cîntăreţii profesionişti, aezii *(aoidoi)* îşi recitau compoziţiile psalmodiindu-le, acompaniindu-se singuri cu un instrument cu coarde (de obicei lira). Apoi, începînd din sec. VII î.e.n., imnurile *lirice* (=acompaniate de liră), cu textul şi muzica compuse de acelaşi poet, erau recitate-cîntat fie de un singur ins *(monodic)*, fie de un grup *(coral)*. Chiar la începutul sec. VII î.e.n. au apărut şcoli muzicale în care se preda compunerea şi execuţia corală a imnurilor închinate unor zei, imnuri acompaniate fie de flaute duble *(auloi)*, fie de cithară[108]. Dar la greci, muzica instrumentală a avut totdeauna un rol secnudar. Cîntul coral — forma muzicală adoptată la festivităţile solemne (ori familiale), sau în cele funebre — s-a dezvoltat odată cu cultul lui Dionysos. Cînd din tumultuosul cor al ditirambului dionisiac s-a detaşat corifeul care evoca gesturile zeului, drumul spre forma tragediei a fost deschis. — Grupurile corale cîntau numai la unison (sau dublau melodia la octavă — ceea ce, practic, era acelaşi lucru). Acompaniamentul instrumental — tot la unison — respecta riguros aceeaşi omofonie.

În regiunile mai apropiate de Orientul Mijlociu[109] de ex., în insula Lesbos, încă din secolele VIII-VII î.e.n. — s-a dezvoltat forma muzicală monodică, muzica solistică, a lirismului care cultiva îndeosebi oda şi elegia erotică (Alceu, Sappho, Anacreon). Odată cu promovarea interpretării vocale solistice cu acompaniament instrumental, şi chiar cu promovarea execuţiei unor lucrări instrumentale independente (la cithară sau la flautul dublu — *aulós)*, au fost instituite şi concursurile muzicale. Aceste „Jocuri pithice" — cum erau numite — aveau loc în oraşul Delfi începînd chiar din 590 î.e.n.

Viaţa muzicală a grecilor şi muzica însăşi au căpătat un puternic impuls şi forme noi în epoca elenistică (cf. I. M. Gruber). S-au construit atunci săli speciale de concerte, s-au creat orchestre mari, mijloacele de expresie muzicală s-au îmbogăţit şi s-au rafinat (de pildă, au fost admise acum intervalele de quintă sau de quartă). S-a înmulţit mult numărul cîntăreţilor şi instrumentiştilor profesionişti, — fapt care a dus la o tendinţă marcată spre interpretări strălucite şi spre o virtuozitate pur exterioară, odată cu perfecţionarea instrumentelor muzicale şi crearea altora noi.

Scara muzicală a grecilor consta din 15 sunete, formînd mai multe game descendente care constituiau diferite moduri. Principalele moduri erau: cel

107 Primul — în *Republica*, III, şi în *Legile*, II, VII; al doilea — în *Poetica*, I, şi în *Politica*, V, 5; VIII, 5, 7, etc. — „Grecii indicau prin cuvîntul general *muzică* [...] tot ceea ce intră în instrucţia omului ales, tot ceea ce înseamnă armonie intelectuală, viaţă morală, eleganţă artistică" (J. Combarieu) — în timp ce termenul rezervat artei muzicale propriu-zise era „armonia" (*harmoniké*).

108 Şcoala *aulodică* a fost condusă de Taletas şi ilustrată în mod deosebit — în sec. VII î.e.n. — de prestigiosul muzician şi poet Alcman din Lidia. Prima şcoală *cithăredică* a fost fundată de poetul şi cîntăreţul Terpandru. În lirismul coral s-au distins şi alţi poeţi, ca Stesichoros, Simonide, Bachilide şi Pindar.

109 „Muzica grecilor a fost profund pătrunsă de muzica orientală; ea nu este decît o prelungire sau o variantă a acesteia /.../ Muzicanţii de profesie şi inovatorii de origine asiatică au fost totdeauna numeroşi în Grecia europeană" (J. Combarieu).

dorian — mod grav, energic, grandios, cel mai vechi și cel mai popular; modul lidian — oriental, delicat, lasciv; și modul frigian — entuziast, exaltat, frenetic, modul ditirambului dionisiac. — În legătură cu aceste moduri teoreticienii greci au formulat doctrina *ethos*-ului, bazată pe convingerea că muzica provoacă, modifică sau condiționează stările sufletești și facultățile volitive ale omului. Platon și Aristotel confirmă această opinie, preferînd austeritatea și severitatea modului dorian, care li se părea că ar coincide cu caracterul și cu exigențele civice ale unui grec.

Ne-au rămas prea puține texte muzicale (cele mai vechi — din sec. V î.e.n.), multe doar fragmentare, și unele încă nedescifrate. Pentru notația muzicală grecii foloseau literele alfabetului[110]; ale alfabetului attic pentru muzica vocală, sau ale alfabetului fenician pentru muzica instrumentală. Primul mare teoretician grec al muzicii a fost Pitagora, care, pe lăuta sa de tip monocord, a studiat raportul numeric între sunete bazîndu-se pe intervalul de quintă. Cel mai aplicat teoretician al muzicii grecești este Aristoxenos din Taranto (sec. IV î.e.n.), a cărui activitate în domeniul muzicii era comparată de către Cicero cu cea a lui Arhimede în domeniul geometriei. Dar principala sursă de care dispunem pentru cunoașterea muzicii grecilor antici este prețioasa compilație a lui Plutarh, micul tratat intitulat *Despre muzică*.

Numeroasele tipuri de instrumente muzicale ale grecilor se grupează în două familii principale. În grupul instrumentelor de coarde grecii aveau mai multe specii împrumutate din Egipt (ca harfa, cu un număr de pînă la 35 de coarde) sau din alte țări ale Orientului Apropiat (ca psalteriul triunghiular, împrumutat de la populațiile semite). Lira și cithara însă — care erau și cele mai răspîndite — erau socotite instrumente pur grecești. Lira și varietatea sa mai perfecționată cithara aveau la început patru coarde, pentru ca în sec. V î.e.n. numărul lor să ajungă pînă la 15 sau 18. — Dintre instrumentele de suflat, cel mai obișnuit era un fel de flaut cu ancie și cu unul sau două tuburi. În unele ocazii solemne și în campaniile militare se folosea o specie de trombă de bronz — *salpinxul*. Deosebit de popular era și flautul compus din mai multe tuburi de lungimi diferite — *siringa* sau *flautul lui Pan* (asemănător naiului nostru). Instrumentele de percuție — cimbale, sistre, tobe, crotali, timpane — erau de proveniență orientală și erau folosite mult mai rar ca în Orient. Căci grecilor — ale căror instrumente muzicale n-aveau nici sonoritatea puternică, nici varietatea de timbre ale instrumentelor din Orient — nu le plăcea muzica prea zgomotoasă.

POEZIA. SIMONIDE. BACHILIDE. PINDAR

În literatură, epoca clasică a dăruit culturii universale îndeosebi creațiile marilor tragici, comedia attică și — cu operele lui Herodot și Tucidide, precum și cu operele unora dintre sofiști — proza artistică.

Poezia continuă acum genurile tradiționale — inclusiv cel al epicii eroice și cel al poemului filosofic — ducînd la perfecțiune lirismul coral. Din lunga

[110] Fiecare literă figura în diferite poziții — dreaptă, răsturnată sau culcată, — pentru a indica o notă de interval diatonic, cromatic sau enarmonic (cf. *Enc. mus. Garzanti*).

serie a poeţilor (serie care include şi numeroase poete), trei se detaşează net: Simonide, Bachilide şi Pindar.

Simonide (cca 556-466 î.e.n.) a fost cel mai celebru poet al lumii greceşti în perioada războaielor medice. Elegiile lui au glorificat pe cei căzuţi în bătăliile contra perşilor. Poet al fastuoaselor curţi ale tiranilor din Atena, Siracuza şi Agrigento, Simonide a celebrat în ode corale *(epinicii)* victoriile învingătorilor la jocuri. Conştient de valoarea socială a operei sale, dar şi de nestatornicia soartei, şi indulgent faţă de slăbiciunile omeneşti, Simonide îşi luminează uneori poezia cu un zîmbet sceptic. O notă modernă aduce patosul său sincer — „lacrimile lui Simonide", cum îi numea Catul versurile, — ca în cunoscuta tînguire a Danaei lîngă fiul ei Perseu dormind pe ţărmul mării:

„Vîntul mereu se-nteţea pe cînd marea gemea în furtună, —
iar cu genunchii muiaţi de-nspăimîntare şi griji
se tînguia lăcrimînd, în fragila ei barcă, Danae
şi-l agrăia pe Perseu, mîngîindu-l: «O, bunule fiu,
cît sufăr acum cînd te văd cum dormi liniştit pe podeaua
aspră şi inima ta bate pe scîndura ei!
Dormi liniştit, pe cînd eu te şi văd strălucind peste umbre
şi peste noaptea ce stă prinsă-n piron arămiu.
Vuietul vîntului viu şi vîltorile valului toate
trec peste păru-ţi frumos. Nepăsător tu respiri
şi fără grijă visezi alungit peste pături de purpur...
Dormi deci, copilule drag, marea să-adoarmă şi ea,
Răul s-adoarmă şi el, şi pe veci să adoarmă năpasta!"

(trad. **Al. Andriţoiu**)

Bachilide (cca 518-450 î.e.n.) a fost şi el, asemenea lui Simonide, rivalul lui Pindar. Ne-au rămas de la el 14 epinicii şi 5 ditirambi — naraţiuni poetice despre zei şi eroi, cîntate de un cor ciclic de 50 de persoane. Influenţa tragediei timpului este vizibilă în structura dialogată a ditirambilor; dar şi în notaţiile psihologice privind personajele acestor compoziţii şi în tonul patetic, caracteristic poetului. Poezia lui Bachilide, înclinată spre naraţiune, lipsită de profunzime, are în schimb strălucire şi fineţe — ca în aceste versuri ce cîntă binefacerile păcii:

„Averi trufaşe creşte pacea pe pămînt...
Şi flori, şi viers cu îngînarea dulce.
Altarele-ncrustate cu migală,
Urcă spre zei văpăi de aur, cînd se-aprind
Coapse de taur şi de miel cu lîna moale.
Dorul de-arenă se-nfiripă la cei tineri;
Sunetul flautului îi poartă către dansuri /.../
S-a stins şi zvonul trîmbiţei de-aramă.
Nimic nu mai alungă dintre gene
Dulcele somn, în zori, cînd se-ncălzeşte
Fiorul din inimi. Desfătatele serbări
Împovărează uliţele. Se ridică
Imnul copiilor şi-mprăştie lumini".

(trad. **Simina Noica**)

Pindar (518-438 î.e.n.), pe care Horaţiu şi Cicero îl considerau „prinţul poeţilor"[111], s-a bucurat de un prestigiu imens în antichitate, prestigiu care a continuat îndeosebi pînă în sec. VI e.n. A fost poetul preferat al lui Plutarh (dar nu şi al lui Aristotel); opera lui era mai mult o sinteză poetică a perioadei arhaice decît o operă a unui „contemporan" al epocii clasice. Bachilide, poet de o sensibilitate lirică pur ioniană, s-a definit singur drept „armonioasa privighetoare din Chios"; în timp ce lui Pindar — poet de o austeritate tipic doriană — îi plăcea să se compare cu un vultur care priveşte totul din înălţimi; iar lui Horaţiu, geniul lui Pindar îi evoca imaginea unui imens fluviu nestăvilit.

Pindar a cultivat toate speciile de poezie corală: imnul închinat unui zeu, ditirambul, cîntecul de victorie *(peanul)*, funebru *(threnos)*, nupţial *(himeneul)*, şi în special oda triumfală, dedicată atleţilor învingători *(epiniciile)*.

Aparţinînd unei familii aristocrate, Pindar rămîne un aristocrat şi în poezie. În concepţia sa virtutea (în dubla accepţie, fizică şi morală) este un dat ereditar şi aparţine numai celor din familii nobile. Dar puterea, bogăţia şi gloria sînt trecătoare, omul este „visul unei umbre"; singurele bunuri adevărate sînt plăcerile şi gloria:

„Cel ce-a iscat o frumuseţe nouă,
Prin multa-i fericire,
Se-nalţă din nădejdi...
Pe aripi îndrăzneţe îşi ia zborul;
Şi proaspăt, gîndu-i prinde înălţimi.
Strădania lui se-nchează mai presus
De gîndul bogăţiei. Bucuria?
O clipă doar sporeşte bucuria
Şi-n clipă se şi frînge la pămînt.
Gînduri amare o desfac din rădăcini...
Făpturi de-o zi! Ce ne e fiinţa?
Şi ce nu e? Doar umbra unui vis
E omul.
Cînd scapără-n spre el vreo rază cerul
Atuncea doar
—Sub licărul luminii—
Se bucură el de răstimpuri dulci..."

(trad. S. Noica)

Adevărata glorie i-o dăruieşte omului numai poetul; numai poezia, care „îl face pe om asemeni regilor", îi dăruieşte nemurirea. Prin Poet omul află drumul gloriei, al înţelepciunii şi al virtuţii.

Stilul lui Pindar este adecvat acestei concepţii: compunînd, poetul „oficiază", stilul său are grandoare, solemnitate, forţă, strălucire. Elementele obişnuite ale imaginilor poetice sînt nobile: marmura, aurul, fildeşul, coralul şi coroanele de flori. Tonul este grav, maiestuos, aristocrat, stăpînit. Viziunea lui este sumară şi sintetică, fără detalii şi nuanţe. Poetul vizează ideile generale şi imaginile frumoase. Îi lipseşte însă emoţia sinceră, pasiunea autentică,

[111] Dar pe care l-au admirat şi l-au imitat şi mari poeţi moderni, ca Goethe sau Hölderlin, Carducci sau D'Annunzio.

vibrația umană simplă, directă. Cadrul este festiv, versificația savantă, stilul înalt. Totul rămîne în atmosfera rarefiată a unei monotone perfecțiuni formale, — „în contemplația lirică a unor forme și motive ideale". — Cel mai glorificat dintre poeții greci ai secolului al V-lea î.e.n. este și cel care ține să rămînă mai izolat de viața și de tendințele culturale ale epocii sale. „Citindu-l pe Pindar ai impresia unei Grecii care s-a oprit ca prin farmec într-un timp îndepărtat și ireal, care ignorează tot ce se agită și freamătă în jur" (R. Cantarella).

Adevărata imagine morală — multiformă și profundă — a epocii clasice o regăsim, mai mult ca oriunde, în domeniul teatrului.

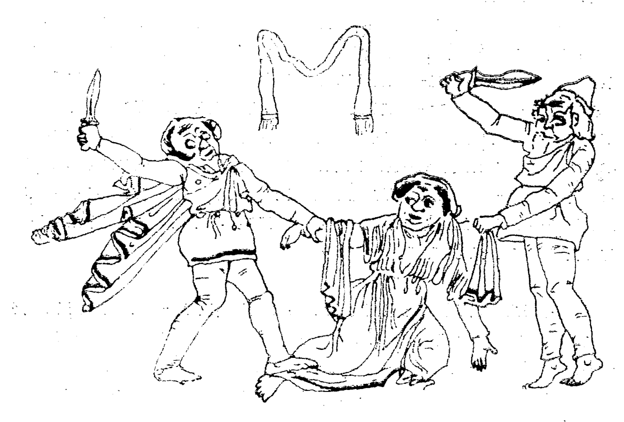
TRAGEDIA. REPREZENTAȚIILE TEATRALE

Aristotel informează că tragedia s-a născut (cel puțin la Atena) din ditiramb, din cîntul liric cîntat în cinstea lui Dionysos de un cor ciclic dansînd în jurul unui altar al zeului. Coriștii, purtînd măști în chip de țap (*tragos*, — de unde cuvîntul *tragedie* — „cîntecul țapilor"), înfățișau făpturi legendare de sileni și satiri, prietenii lui Dionysos. În momentul cînd unul din coriști s-a detașat din ansamblu, răspunzînd corului prin cuvinte atribuite zeului, au apărut elementul dramatic — dialogul — și actorul, primul actor. Faptul acesta, legat de numele poetului semilegendar Thespis, s-a petrecut probabil în anul 534 î.e.n., cînd Pisistrate, tiranul Atenei, a organizat aici cele dintîi spectacole teatrale. După care, legenda lui Dionysos a fost înlocuită cu subiecte mitologice sau legendare (și chiar din contemporaneitate); au apărut măștile, reprezentînd tipuri umane, Eschil a introdus al doilea actor, iar Sofocle, al treilea (număr peste care nu s-a trecut în teatrul grec — un actor însă jucînd mai multe roluri din piesă).

În toate orașele importante reprezentațiile teatrale — organizate sub formă de concursuri dramatice — aveau loc o dată pe an, la Marile Dionysii, și durau trei zile. „Arhontele eponim" — principalul înalt demnitar al orașului — alegea dintre lucrările prezentate trei tragedii și trei comedii. Se prezentau deci la concurs 6 autori. Pentru pregătirea fiecărei piese era numit un „choreg", ales dintre cetățenii bogați, care recruta coriștii (15 pentru o tragedie, 25 pentru o comedie), angaja flautistul și dirijorul spectacolului, plătea chiria localului unde aveau loc reprezentațiile, suporta costul măștilor, costumelor și podoabelor; tot choregul suporta retribuția cuvenită coriștilor și le asigura masa pe timp de un an — căci numai actorii erau retribuiți de orașul-stat. — Programul fiecărei zile din concurs includea o tragedie și o comedie; dar tragedia era de fapt o trilogie, plus o dramă cu satiri. Reprezentarea trilogiei și a dramei cu satiri dura cam șase—opt ore; urma o pauză de prînz (spectatorii își aduceau de acasă mîncarea și băutura), după care se reprezenta comedia programată pentru acea zi.

Corul evolua pe un spațiu semicircular, numit *orchestra*, iar actorii, pe o estradă înaltă cam de un metru. În fundul scenei — un perete de scînduri înfățișa fațada unui palat, cu trei uși, prin care își făceau apariția actorii. Uneori, peste acest zid de fundal se întindea o pînză pe care era pictat un alt

decor. Corul reprezenta „vocea poetului", sau glasul conştiinţei morale ori cetăţeneşti a publicului. Corul era, aşadar, un fel de „actor colectiv" care, prin intervenţii vorbite şi prin dansuri mimice de mare expresivitate, sporea grandoarea şi dramatismul spectacolului. Momentele sîngeroase ale trage-

Scenă dintr-o comedie greacă, parodie a unei tragedii

diei erau povestite, niciodată înfăţişate pe scenă. Actorii erau numai bărbaţi, care interpretau şi rolurile feminine. Măştile (28 de tipuri de măşti, pentru tragedie) caracterizau cît mai accentuat posibil şi mai expresiv personajul; totodată, gura măştii amplifica vocea actorului, ca un megafon. Costumele erau stilizate, somptuoase şi convenţional colorate, potrivit situaţiei personajului. Încălţămintea avea talpa şi tocurile foarte înalte, spre a da personajului o înfăţişare cît mai impunătoare. Proporţiile corpului erau exagerate mult, prin umeri, şolduri şi piepţi falşi. Totul — inclusiv mişcările lente, vorbirea declamată acompaniată de flaut, gravitatea solemnă a gesturilor — inspira spectatorului un sentiment de grandoare.

Cu toată grija pentru spectacolul în sine, tragicii greci puneau accentul pe textul dramatic, pe valoarea sa literară, pe conţinutul său educativ, moral şi cetăţenesc. De aceea conducătorii cetăţii făceau din teatru o problemă de stat; iar Aristotel situa teatrul la temelia educaţiei omului. De aceea autorii dramatici, choregii, actorii şi coriştii se bucurau de cea mai înaltă stimă; şi de aceea poporul grec iubea atît de mult teatrul.

ESCHIL. SOFOCLE. EURIPIDE

„Părintele tragediei greceşti", Eschil (525-455 î.e.n.) a scris — se spune — 90 de tragedii, obţinînd de 13 ori laurii victoriei. Faţă de antecesorii săi (Choirilos, Pratinas, Phrynichos), el a introdus al doilea actor şi a dezvoltat dialogul dramatic; dar marele său merit ţine de înălţimea morală a ideilor exprimate, de consistenţa dramatică a personajelor, de forţa conflictului tragic şi de intensitatea lirică a patosului situaţiilor şi sentimentelor.

Din opera lui Eschil au rămas patru tragedii — fiecare fiind o parte dintr-o trilogie (*Rugătoarele, Cei 7 contra Tebei, Prometeu înlănţuit* şi *Perşii*) şi o trilogie completă, singura transmisă de antichitate — *Orestia*.

Prometeu înlănţuit — a cărei temă este conflictul dintre titan şi divinitate — a avut o carieră strălucită în literaturile europene; este tragedia geniului binefăcător al omenirii, a cărui îndrăzneală de a-l înfrunta pe Zeus reprezentat în postură de tiran capătă înalta semnificaţie de afirmare mîndră a personalităţii umane.

Orestia este — alături de poemele homerice — cea mai mare operă poetică a antichităţii greceşti. Încrederea în individualitatea umană, responsabilitatea pe care şi-o asumă omul stăpîn pe voinţa sa, respingerea normelor etice nedrepte ale trecutului şi întronarea unei noi morale, individuale şi sociale, sînt principalele idei care stau la temelia *Orestiei*. În teatrul lui Eschil totul apare în dimensiuni monumentale: şi semnificaţia înaltă a temelor, şi situaţiile tragice, şi pasiunile puternice, şi atmosfera generală a tragediei în care se mai percep încă ecouri ale străvechilor credinţe, sau ale unor fapte dintr-un trecut îndepărtat.

Momentul de apogeu al tragediei greceşti este marcat de Sofocle (496-406 î.e.n.), autor a 123 de opere, dintre care ni s-au păstrat doar 7. Spre deosebire de Eschil, Sofocle nu îşi scria piesele legate în trilogii, ci prezenta la concursuri (la care a obţinut primul premiu de 18 ori) piese separate. Fiecare tragedie sofocleană îşi are individualitatea sa artistică net definită — dar toate au ca numitor comun bogăţia, varietatea, fineţea nuanţelor psihologice ale eroilor: *Trahinienele*, *Aiax*, *Filoctet*, *Electra*, *Oedip la Colonos* şi — cele mai celebre şi mai desăvîrşite — *Oedip rege* şi *Antigona*.

În scena centrală a tragediei lui Oedip — care, fără să ştie că necunoscutul pe care îl omorîse într-o încăierare fusese tocmai tatăl său, iar văduva cu care se căsătorise şi cu care avusese doi copii era propria sa mamă — este anunţată şi descrisă, cu o halucinantă intensitate dramatică, autopedepsirea lui Oedip şi sinuciderea nefericitei sale mame (şi soţie) Iocasta:

„Cu ţipete a năvălit Oedip, şi lîngă
El n-am putut vedea amarul ei sfîrşit!
Ci-asupra lui, fugind nebun, ne-aţinteam ochii.
Umbla-n forfote, cerînd să-i dăm spadă,
Şi-şi căuta femeia, nu femeia, muma
Care-l născuse pe el şi copiii săi.
Pe cînd turba astfel, un demon i-o arată.
Nici unul din noi nu era doar lîngă el.
Ţipînd cumplit, ca şi cum cineva-l ducea,
Sări la uşa cu canaturi şi din loc
Smulgînd uşorii-adînci, se repezi-n odaie:
Acolo am văzut femeia spînzurată.
De laţul împletit încolăcită; el
Cum o văzu, îngrozitor urlă, sărmanul,
Desface funia de care-atîrnă, ea
Cade jos, biata: ce privelişte de groază!
Smulgînd de pe veşmîntul ei paftalele
De aur, ce-o împodobeau, el începu
A se lovi cu ele-n fundul ochilor
Strigînd aşa: că nu vor mai fi martorii
Amarurilor lui şi-ai faptelor lui rele,
Ci-n beznă vor vedea pe cine nu se cade

Și vor cunoaște cei pe care el nu-i vrea!
Astfel strigînd de multe ori, și nu o dată,
Ridică pleoapele, lovindu-se. Pupilele
Însîngerate îi scăldau obrajii; nu
Cădeau stropi umezi de sînge, ci ca o neagră
Ploaie, sau grindină de sînge se vărsa".

(trad. **Dan Botta**)

Antigona — pe care Hegel o numea „modelul perfect de tragedie" — ilustrează încă o dată concepția lui Sofocle asupra tragediei: un edificiu dramatic construit în jurul unui protagonist care domină acțiunea și pe celelalte personaje prin grandoarea pasiunii sale. Antigona este cea mai frumoasă figură din întregul teatru sofoclean, în jurul căreia se constituie acea atmosferă — proprie operelor acestui mare tragic — dominată de o poezie a tristeții și a resemnării. — „Sofocle este poetul măreției omenești, care și în nenorocire își păstrează noblețea (...) În această plenitudine a pasiunii, în această noblețe și elevație a sentimentului (...) rezidă esența poeziei sofocleene" (G. Perrotta).

Cel mai puțin sărbătorit în timpul vieții dintre tragicii greci, Euripide (480-406 î.e.n.) a fost în schimb cel mai mult admirat dintre ei în secolele care au urmat. Din cele 92 de piese cîte se spune că ar fi scris ne-au rămas 17 tragedii și o dramă cu satiri (*Ciclopul*, singura operă de acest gen a antichității care s-a păstrat).

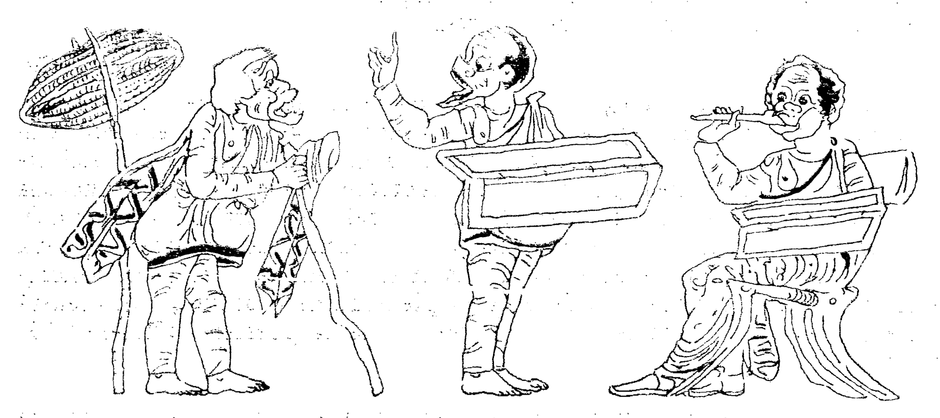
În tragediile lui (dintre care mai cunoscute sînt: *Hecuba, Medeea, Alcesta, Andromaca, Ifigenia în Aulida*) Euripide apare ca un observator extrem de fin al sufletului feminin, un sceptic în materie de religie, un om ostil despotismului și oligarhiei, dar criticînd și anumite aspecte ale regimului democratic atenian. Este un dezabuzat care nu crede în eroism, ci consideră pasiunea și interesul personal ca fiind singurele motive ale conduitei umane. Preferă personajele feminine, — caractere complexe, inconstante, conduse de instinct, cu multe slăbiciuni și defecte, dar unele și de o mare noblețe sufletească. „Cel mai tragic dintre tragicii greci" — cum îl califică Aristotel, — Euripide vizează și știe să obțină tot felul de „efecte" scenice care surprind și impresionează.

Îndrăzneț în idei, în concepția dramatică, în inovațiile aduse tragediei, Euripide se îndepărtează de grandiosul eroism uman al lui Eschil și de elevatul idealism moral al lui Sofocle, apropiindu-se mai mult de gîndirea scepticilor și a sofiștilor vremii sale. Dar totodată Euripide este un maestru în arta de a impresiona prin sentimentalism, în a provoca groaza și mila, în a descrie sentimentele de dragoste sau de gelozie; și prin aceasta, este un artist mai apropiat de sensibilitatea modernă.

COMEDIA. ARISTOFAN

La originea comediei grecești a stat, în primul rînd, farsa populară. Din timpuri străvechi grupuri de comedianți colindau satele prezentînd scurte scenete din viața zilnică, rudimentare ca structură dramatică, numite *mimi*,

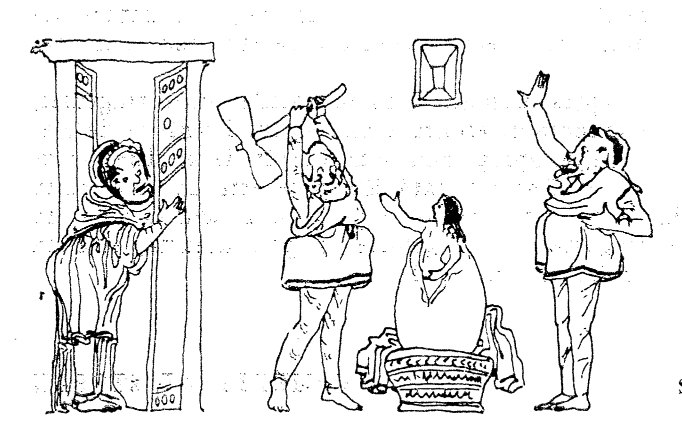
Comedianții imitau, satirizau, caricaturizau moravuri și diferite tipuri — bețivul, lacomul, naivul, parazitul, etc., — debitînd glume grosolane, dar totul într-un ritm vioi și foarte natural. Din mim — care s-a dezvoltat în Sicilia — s-a inspirat în comediile sale modeste de caracter și de satiră socială

Trei comedianți de bîlci (desen după un vas grecesc antic)

Epicharm, primul comediograf cunoscut (dar de la care nu au rămas decît cîteva fragmente).

În același timp — deci în sec. V î.e.n. — comedia greacă în formare a primit un impuls de la serbările cîmpenești în cinstea lui Dionysos, care se încheiau cu procesiuni vesele (*komoi*), cu glume și cîntece obscene, nelipsite de vervă satirică. Din cauza tonului său trivial (dar și a vehemenței satirice) comedia a fost mult timp interzisă în orașe. Va fi admisă însă la Atena, unde va cunoaște o lungă epocă de înflorire datorită libertății (relative) a cuvîntului și luptelor de opinii favorizate de regimul democratic. Comediografii atenieni din timpul lui Pericle (Cratinos, Crates, Pherecrates) discutau în piesele lor

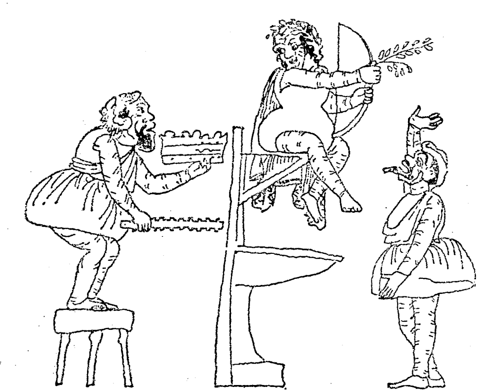

Scenă de comedie greacă: nașterea Elenei din oul Ledei

problemele actuale, atunci, politice, sociale, culturale, atacînd prin ironii usturătoare anumite personalități marcante. În felul acesta comedia attică și-a însușit o formă polemică redutabilă.

Dintre cei mai bine de 40 de autori de comedii din această epocă, singurul de la care s-au păstrat opere integrale, în număr de 11 (deci un sfert din cîte scrisese) este Aristofan (cca 445-386 î.e.n.).

Opera lui Aristofan este un poetic, spiritual și totodată acid pamflet politic. În comedia *Cavalerii* autorul atacă demagogia ateniană; în *Viespile* — metodele de a corupe poporul; în *Norii* — pe sofiștii care induc în eroare pe tinerii lor elevi și justiția; în *Pacea* — pe instigatorii la război; iar în *Păsările* — cea mai poetică dintre operele sale — abuzurile și corupția unor instituții ateniene. Compoziția acestor comedii este în general deficitară, acțiunea este condusă capricios, psihologia personajelor este sumară, adeseori situațiile sînt forțate, descrierile sînt bufone, iar personajele simbolice sau caricaturale. Actorii și coriștii comediilor lui Aristofan purtau uneori măști fantastice, grotești, — de viespi, păsări sau broaște; dar adresa satirică la personalitățile și la situațiile contemporane era clară, acută și permanentă.

Scenă de comedie greacă, reprezentînd pe Hercule furînd arcul lui Apollo

Ca formă, comediile lui Aristofan sînt aproape totdeauna niște fantezii alegorice, umoristice și satirice[112], presărate cu imagini grațioase și pitorești, într-un stil familiar, natural și colorat cu expresii populare. În afară de Shakespeare, nici un alt dramaturg nu l-a egalat pe Aristofan în acest fel de a îmbina fantezia cu realul, alegoria cu satira și umorul cu poezia.

Dar tocmai pentru că dezbătea cu atîta dezinvoltură și de pe poziții populare problemele timpului său, Aristofan reprezintă momentul cel mai semnificativ al comediei grecești. Totodată, el o și încheie; căci după el, în epoca alexandrină, „comedia nouă" ilustrată de Menandru (342-292 î.e.n.), își va restrînge atenția asupra cazurilor vieții familiale și personale; și în felul acesta, comedia va înceta de a mai fi o forță politică și o școală de educație cetățenească.

EPOCA ELENISTICĂ

Cu epoca lui Alexandru Macedon începe o nouă etapă, a cincea în istoria civilizației grecești, numită „elenistică" — de la numele de „eleniști" care se dădea orientalilor elenizați. Este o perioadă originală de cultură și civilizație, cu o configurație stilistică sensibil diferită de cea anterioară, clasică.

[112] Echivalentul lor modern este, aproximativ, genul revistei de satiră și umor.

Cronologic, perioada elenistică se situează între anul 323 î.e.n., data morţii lui Alexandru Macedon, şi anul 30 î.e.n., data sinuciderii ultimei regine a Egiptului elenistic, Cleopatra. Caracterele perioadei sînt bine definite. Aria dominaţiei greceşti se întinde acum din Sicilia pînă în India, şi din ţinuturile Mării Negre pînă în Egipt. În locul micilor *poleis* apar state imense ca teritoriu şi populaţie. Din punct de vedere politic, predomină regimurile monarhice absolutiste. „Supusul" ia locul „cetăţeanului", şi palatul regal, Adunării Poporului. Tradiţionala distincţie dintre greci şi „barbari" nu mai are acum nici un sens. Centrul de greutate al lumii greceşti se transferă în zona Egiptului şi a Asiei Minore. Activitatea economică se intensifică în mod considerabil; de asemenea, legăturile între Apus şi Răsărit, în toate domeniile. Se realizează astfel o comunitate de viaţă socială şi culturală între aceste două lumi. Ştiinţele şi artele cunosc acum o perioadă de mare avînt. Noua civilizaţie, elenistică, va influenţa profund şi timp îndelungat nu numai ţările Orientului controlate de greci, ci şi Occidentul, pînă în Gallia şi Cartagina. Roma, moştenitoarea acestei civilizaţii, o va asimila şi o va transmite ţărilor din imperiul ei. Dar predominanţa culturală a grecilor se va menţine tot timpul. Sub multe aspecte, ea va continua pînă în secolul al VII-lea al erei noastre, cînd expansiunea arabă îi va pune capăt.

Statul nordic macedonean, format dintr-un amestec de triburi greceşti şi iliro-trace, se afirmă ca un stat monarhic mai important spre sfîrşitul secolului al V-lea î.e.n. Marele organizator al acestui stat, Filip al II-lea (359-336 î.e.n.), creatorul renumitei falange macedonene, cucereşte treptat coloniile greceşti de pe coasta Traciei, aspirînd la hegemonie asupra întregii peninsule. Anarhia internă şi slăbiciunea politică a celorlalte state greceşti au favorizat ascensiunea Macedoniei. Filip îşi avea partizanii săi în principalele state greceşti (Atena, Teba, Sparta, ş.a.). La Atena, exponentul acestora era influentul orator şi retor Isocrate; în timp ce în fruntea partidului antimacedonean — partid care cerea o coalizare a celorlalte state împotriva dictaturii militare macedonene — se afla marele orator Demostene (384-322 î.e.n.), apărătorul instituţiilor democratice şi autorul celebrelor discursuri împotriva lui Filip (*Filipicele*). Intervenind în conflictele dintre state, Filip învinse coaliţia antimacedoneană la Cheroneea (338 î.e.n.), luînd prizonieri două treimi din totalul trupelor greceşti. Se încheie pacea de la Corint (337 î.e.n.), prin care Filip devenea arbitrul peninsulei greceşti, gîndindu-se acum la o campanie împotriva perşilor. Dar în anul următor Filip a fost asasinat. Generalii săi îl proclamară rege pe fiul său, Alexandru, în vîrstă de 20 de ani.

Inteligent şi energic, Alexandru reprimă rapid răscoalele din Tracia şi Teba, distrugînd oraşul ca represalii. Profitînd de criza internă gravă şi de slăbirea forţei militare persane — formată în majoritate din mercenari greci — Alexandru înaintă în Asia. Din victorie în victorie, ocupă coasta, înaintă în Siria, apoi în Fenicia, cuceri şi distruse oraşul Tir după un asediu de şase luni (soldat cu 8 000 de morţi şi 30 000 de prizonieri, vînduţi ca sclavi). Egiptul — unde cuceritorul fondă oraşul Alexandria — îl primi ca pe un eliberator şi Alexandru a fost proclamat de preoţii templului lui Amon ca „Fiul Soarelui" şi urmaş legitim al faraonilor. Întreaga flotă persană căzu în mîinile regelui macedonean. Din Egipt, prin Palestina, armata lui Alexandru străbătu coasta Siriei şi înaintă spre Mesopotamia şi Babilon, unde Darius al III-lea fu învins pentru a patra oară. Cuceri Babilonul, Suza şi Persepolis — de unde jefui imensul tezaur al Persiei, bogăţii încărcate pe două mii de

catîri şi trei mii de cămile, — apoi regatele Ecbatana, Parţia şi Bactriana. Darius al III-lea fu ucis de complotişti şi Alexandru deveni regele Persiei, considerîndu-se succesorul legitim al regilor acestei ţări. Dar comportarea lui îi nemulţumi profund pe generalii săi: guverna ca un suveran absolut, în ţinuturile cucerite menţinu vechile satrapii, pe ai săi îi trata la fel ca pe nobilii persani, lua parte la cultele religioase din ţările supuse, fonda oraşe cărora le dădu numele său, se căsători cu o prinţesă persană, şi — ca să realizeze o adevărată fuziune între învingători şi învinşi — îi obligă pe 10 000 de ofiţeri şi soldaţi ai săi să se căsătorească cu fete din regiunile cucerite. Nemulţumirile luară forma de comploturi pe care Alexandru le reprimă fără milă.

Dar cuceritorul continuă campania contra satrapiilor din răsărit, străbătînd stepe şi ţinuturi muntoase, pînă în Asia Centrală. În regiunile Turkestanului întîmpină o rezistenţă înverşunată din partea triburilor locale de sciţi, soldaţii garnizoanelor macedonene fură masacraţi; Alexandru îi pedepsi aspru pe răsculaţi ucigînd cîteva mii, — o rezistenţă care îl ţinu în această regiune timp de doi ani. Pentru paza acestor ţinuturi şi pentru a controla triburile băştinaşe întemeie oraşe fortificate purtînd numele cuceritorului — „Alexandrii". Aici macedonenii nu mai erau priviţi ca nişte eliberatori, cum se întîmplase în Asia Mică, în Egipt sau în Fenicia. Ajuns la malurile Indusului, Alexandru continuă expediţia pe teritoriul Indiei, atacînd regatul puternicului Poros, pe care îl învinse, luînd şi 70 000 de prizonieri; dar şi pierderile sale întrecură ca număr pierderile pe care le avusese în toate marile bătălii din Asia Mică, la un loc. Intenţia lui era să continue campania pentru a cuceri toată India — a cărei întindere imensă era nebănuită pe atunci de greci. Dar armata, demoralizată şi extenuată[113] se opuse.

Retragerea pînă la gurile Indusului dură 9 luni; de aici, o parte a armatei se înapoie pe mare, iar o parte, sub conducerea lui Alexandru, pe uscat. Străbătînd deşertul, atacată mereu de triburi locale şi de fiare sălbatice, decimată de lipsuri grele şi de boli, armata ajunse după mai multe popasuri la Babilon (324 î.e.n.). Aici Alexandru trebui să se ocupe de instaurarea ordinei şi de organizarea imensului său imperiu. Pregăti o expediţie maritimă în zona Golfului Persic, pentru care dădu ordin şantierelor navale din Fenicia şi Babilonia să construiască o flotă uriaşă. Unui general îi dădu sarcina să exploreze zona Mării Caspice; altuia, să efectueze o recunoaştere de-a lungul coastelor Arabiei. Continuă să facă proiecte grandioase, visul lui era să-şi întindă imperiul pînă în Gallia, Italia, Sicilia, Iberia şi Cartagina, — cînd, în anul 323 î.e.n., muri (probabil de malarie) în vîrstă de 33 de ani.

Personalitatea şi opera de cucerire şi de organizare realizată de Alexandru Macedon au inaugurat o epocă nouă în istoria antichităţii.

Spiritul de aventură şi planurile sale utopice erau pe măsura genialităţii cuceritorului care în timpul celor 11 ani de neîntrerupte campanii militare a parcurs 26 000 de kilometri, în regiuni şi condiţii extrem de grele, fără să fi pierdut nici o singură bătălie. Marele său vis a fost să unească Orientul cu Occidentul, întemeind un stat mondial, unitar din punct de vedere politic şi cultural. Unele din cele peste 70 de oraşe (sau, uneori, simple colonii militare) s-au menţinut pînă azi ca centre economice importante. Au fost deschise noi

[113] Începuse anotimpul ploilor tropicale şi al marilor inundaţii; la care se adăugau şi toate primejdiile junglei şi bolile molipsitoare.

căi de comunicaţie, s-au construit drumuri, s-a perfecţionat navigaţia, iar punerea în circulaţie a fabuloaselor valori tezaurizate de regii persani au dat un puternic impuls comerţului, — la fel ca şi introducerea unei monede unice în tot imperiul. Limba şi cultura grecească s-au răspîndit pînă în îndepărtatele ţări ale Orientului, — în timp ce, pe de altă parte, cultura şi ştiinţa orientală au ajuns cunoscute şi au avut o influenţă favorabilă în diferite ramuri ale culturii greceşti. Oamenii de ştiinţă, filosofii, scriitorii, artiştii, care îl însoţeau pe cuceritor, au contribuit mult la difuzarea, în ambele direcţii, a bunurilor culturale.

Tinereţea cuceritorului, numeroasele lui victorii, dimensiunea romantică a celui ce visa un imens stat cosmopolit au creat splendida legendă a lui Alexandru Macedon, care a ajuns să fie cunoscută din Grecia pînă în China, din Asia Centrală pînă în Abisinia şi din India pînă în Islanda; iar cele peste 80 de variante ale *Alexandriei*, faimosul roman al lui Pseudo-Callistenes, să fie traduse în aproape 30 de limbi.

ORGANIZAREA POLITICĂ, SOCIALĂ ŞI ECONOMICĂ

După moartea lui Alexandru Macedon începură conflictele dintre generalii săi — Ptolemaios, Seleucos, Antigonos, şi alţii, — singura forţă organizată ce mai rămăsese fiind armata. Luptele care au urmat între ambiţioşii succesori au dus în curînd la dezmembrarea imperiului.

Sistemul politic al statelor eleniste era complex. Pe lîngă numeroase oraşe-stat independente, mici regate sau confederaţii de state, la începutul secolului al III-lea î.e.n. s-au format trei state mari şi puternice, stăpînite de urmaşii generalilor Ptolemaios, Seleucos şi Antigonos. Primul care s-a constituit — şi care a durat cel mai mult — a fost regatul Ptolemeilor, care includea Egiptul, sudul Siriei, Palestina, Ciprul şi alte insule din Marea Egee. Al doilea, al dinastiei Seleucizilor, era cel mai important, cuprinzînd Iranul, Siria şi Mesopotamia. (Celelalte provincii orientale s-au separat, formînd regatul parţilor şi regatul Bactrianei greceşti). Al treilea, regatul macedonean al Antigonizilor, domina Grecia continentală (unde însă cele două confederaţii, etoliană şi aheică, aveau un rol activ). Rămăseseră independente cîteva oraşe-state, ca Rodos sau Bizanţ, şi alte regate mai mici (al Bosforului, al Pergamului, al Bitiniei, ş.a.). — Dar nici aceste trei mari state elenistice nu cuprindeau teritorii bine definite, — din cauza permanentelor conflicte dintre state. Situaţia era instabilă. Rivalităţile economice, războaiele continue, dorinţa oraşelor-state de a se elibera de sub dominaţia regimului monarhic, revoltele populaţiilor oprimate, pirateria — toate aceste cauze au slăbit capacitatea de apărare a celor trei state elenistice, uşurînd sarcina cuceritorilor parţi şi romani.

Oraşele-state greceşti (*poleis*) sînt în decădere, atît din cauza depopulării lor cît şi din lipsa resurselor economice, absorbite de statele mari. Cînd se răzvrătesc contra abuzurilor monarhilor, represaliile iau forma de jafuri, masacre, distrugeri şi vînzarea populaţiei ca sclavi. Singurul stat-cetate care rămîne o adevărată putere, prosperă prin comerţul său şi care îşi poate permite să aibă o flotă de război proprie, este Rodosul. Pentru a putea rezista, oraşele-state se unesc în confederaţii, — în care de astă dată nici una nu are o poziţie hege-

monică şi în care se menţin relaţii cu caracter democratic. Dintre numeroasele confederaţii ale epocii elenistice, mai importante sînt cea etoliană (reunind întreaga Grecie occidentală) şi cea aheică, grupînd toate oraşele din Peloponez.

Statele mari în schimb sînt guvernate de monarhi absoluţi. Dar în fiecare din ele, regimul monarhic are un caracter distinct. Regele este unicul legislator şi judecătorul suprem. El este şi comandantul suprem al armatei, fireşte; şi nu doar formal, ci efectiv[114]. În nici o monarhie elenistică nu s-a constituit o castă puternică, — civilă, militară sau sacerdotală. Aristocraţia locală a dispărut, ponderea şi rolul ei politic au fost luate acum de curtea monarhului. Curtea regală — în care curtenii aleşi sînt colaboratorii ascultaţi ai monarhului, dar în care funcţionează şi camarila cu intrigile ei de palat, dirijînd efectiv viaţa politică — este o invenţie a epocii elenistice. Curtea nu este un cerc închis; pot face carieră — într-un domeniu sau altul — oameni dotaţi, de iniţiativă şi de talent, indiferent de provenienţa socială sau de originea lor etnică.

Un aspect ciudat al monarhiei elenistice este asocierea la domnie a soţiei monarhului — cînd aceasta este şi sora lui; şi aceasta, nu numai în regatul Ptolemeilor (unde exista precedentul din epoca faraonilor — căsătoria dintre frate şi soră), ci şi în regatul Seleucizilor. Un alt aspect caracteristic: monarhii elenistici considerîndu-se monarhi de drept divin, pretind — cu excepţia regilor Macedoniei — să fie divinizaţi (cum pretinsese însuşi Alexandru Macedon). Cultul dinastic, organizat de stat, era deservit de o categorie specială de sacerdoţi, — monarhului fiindu-i dedicat un templu special, un altar, statuia plasată în templu alături de statuile zeilor, apoi rugăciuni, sacrificii, ofrande[115]. Ca formă exterioară, ţinuta de ceremonie, costumul oficial al monarhului era cel macedonean; singurul însemn al autorităţii regale, purtat de toţi regii elenişti, era diadema, pe care Alexandru o adoptase după modelul regilor persani.

Guvernul central era constituit din curteni, pe care îi alegea regele şi îi considera slujitorii săi personali; acestora monarhul le dădea sarcini administrative, diplomatice sau militare, le acorda titluri, diverse favoruri şi importante bunuri materiale. În privinţa aceasta regele avea posibilităţi imense, practic nelimitate: domenii personale vaste, un mare număr de sclavi, tributul luat; în plus, el mai dispunea şi de tezaurul statului, de taxele şi impozitele directe, de dreptul de rechiziţie şi de corvoadă. Pentru a face faţă cheltuielilor extraordinare (de pildă, pentru pregătirea unei campanii militare) regele recurge şi la alte expediente, ca: jefuirea tezaurului templelor, confiscarea de averi ale particularilor, provocarea unei inflaţii monetare, ş.a.

Suveranii se ocupau în mod deosebit de dezvoltarea economică a statului. Statul controla comerţul şi activităţile meşteşugarilor — fapt care limita libertatea şi drepturile de care se bucuraseră grecii în epocile anterioare. Statele elenistice au păstrat în general vechea structură administrativă a respectivelor regiuni cucerite, menţinînd în posturile lor şi pe vechii funcţionari locali, elenizaţi. Cum însă limba oficială era greaca, iar principiile juridice, calendarul şi sistemul monetar în uz erau de asemenea cele greceşti, desigur că funcţionarul grec — considerat a fi mai metodic, mai priceput şi mai devotat — era preferat celui băştinaş.

[114] Drept care, din 14 regi Seleucizi, 10 au căzut pe cîmpul de luptă.
[115] De fapt, cultul dinastic era un derivat din cultul eroilor şi din cultul morţilor.

În statele elenistice regele avea dreptul să-şi mobilizeze după bunul plac supuşii; dar, din prudenţă, de teama eventualelor revolte, localnicii erau mobilizaţi numai pentru serviciile auxiliare. Armata era formată aproape numai din macedoneni şi din mercenari greci; era constituită din trupe de călăreţi şi din infanteria grea — falanga — care lupta în rînduri strînse şi avea în dotare lancea lungă de 5 metri. Progrese tehnice au înregistrat în această perioadă maşinile de război grele, catapultele montate pe care şi corăbiile de război cu un tonaj sporit şi cu un număr mare de vîslaşi.

Lumea elenistică a cunoscut o eră de mare prosperitate — dar nu în Grecia continentală, ci în regatele din Egipt şi din Asia Mică. Grecia exporta acum mai puţine produse, marina sa nu mai deţinea monopolul în Marea Egee, iar produsele meşteşugăreşti — şi de asemenea vinul sau untdelemnul — nu mai puteau face concurenţă Orientului. Comerţul era în criză şi pentru motivul că principalele căi ale traficului maritim lăsau la o parte Grecia; Pireul devine acum un port secundar — ceea ce era un alt semn al declinului economic al Atenei. Rodosul continua să prospere. La fel, Delosul, în special datorită marelui său tîrg de sclavi (unde se vindeau zilnic pînă la 10 000 de sclavi). Atena rămăsese oraşul ştiinţei şi al artei. — În schimb, statele elenistice din Orient, care dispuneau de mari şi variate resurse naturale, produceau şi exportau în mari cantităţi articole de lux — stofe, mătăsuri, argintărie, parfumuri, obiecte de sticlă, — domeniu în care Fenicia şi Pergamul făceau concurenţă Egiptului.

Cu un stil de guvernare autoritaristă, regimul monarhic asigurase în interior ordinea. Drumurile, podurile, canalele, au fost reparate şi bine întreţinute. Pe mare, călătoriile de explorare şi itinerariile comerciale au realizat — în jurul anului 300 î.e.n. — circumnavigarea Britaniei, atingerea insulelor Capului Verde, traversarea Mării Caspice; în timp ce pe uscat, în sec. II î.e.n., încep schimburi comerciale chiar cu China. Emigranţii greci au fundat numeroase oraşe, devenite centre comerciale active[116]. Între porturile noi, bine dotate, primul loc îl ocupa Alexandria, cu uriaşul său far înalt de 120 m, a cărui lumină era vizibilă de pe mare de la 50 km.

Dar, sub raport economic, faptul cel mai important al epocii elenistice a fost difuzarea monedei — pînă atunci foarte puţin folosită în schimburile comerciale (în Egipt — aproape deloc). Rezervele imense de metale preţioase ale regilor persani — sub formă nu numai de lingouri, sau de obiecte de argintărie, ci chiar de ţigle de aur şi de argint cu care erau acoperite unele temple — au fost redate circuitului economic de către regii elenişti care le-au transformat în monede. Economia monetară al cărei sistem a fost adoptat în Orient începînd din perioada elenistică a dat un avînt extraordinar activităţii comerciale.

Şi în viaţa socială s-au produs schimbări profunde în aceste secole ale epocii eleniste.

Situaţia populaţiei din Grecia continentală care avea posibilităţi economice modeste s-a înrăutăţit, agricultorul şi meşteşugarul nu puteau rezista concurenţei producătorilor din Orient, tehnicile de producţie nu făceau progrese, salariile erau în continuă scădere, cererea de mînă de lucru de asemenea, încît mizeria generală se accentua tot mai mult. Această situaţie oferea şi posibilitatea de recrutare a unor masive contingente de mercenari greci. Numărul sclavilor crescuse enorm, războaiele şi pirateria îi puneau din abundenţă la

[116] Numai regele Seleucos I a fundat 59 de oraşe, dintre care 16 cu numele de Antiohia, iar 9, de Seleucia.

dispoziţia negustorilor de sclavi. Familiile nu aveau în general mai mult de doi copii — fapt ce venea să agraveze fenomenul depopulării, caracteristic în acest timp pentru Grecia. — Dar un alt fenomen, nu mai puţin semnificativ, îl constituie acum răscoalele tot mai frecvente ale sclavilor — la Atena, la Delos, în Sicilia sau în Asia Mică — răscoale care prezentau această noutate: de a fi sprijinite de oamenii liberi.

În schimb, numărul celor înstăriţi creşte (dar nu în oraşele din Grecia propriu-zisă). Idealul acestora era să trăiască în oraşe — unde se construiesc acum tot mai multe şi mai impunătoare temple, teatre, gimnazii, portice; unde casele particularilor bogaţi sînt împodobite cu mozaicuri, cu fresce, cu statui şi statuete, cu mobilă de preţ şi obiecte de artă. Asemenea gusturi rafinate sînt caracteristice pentru lumea elenistică. O lume în care şi moravurile devin mai libere: femeile puteau frecventa şcolile şi gimnaziile, puteau ieşi la plimbare singure, se puteau întîlni cu bărbaţi care — cu un gest de curtenie ce datează din această epocă — le sărutau mîna ... Epoca elenistică — ce cunoaşte şi numele mai multor poete — a fost o epocă nu numai a rafinamentului, ci şi a culturii. În unele cazuri, statul chiar îşi lua sarcina de a organiza şi de a controla şcolile, al căror număr a crescut; după cum — la nivel de învăţămînt superior — a crescut şi numărul profesorilor de retorică şi de filosofie.

VIAŢA CULTURALĂ. ACTIVITATEA INTELECTUALĂ

Epoca elenistică a deschis perspective nebănuite în special vieţii culturale, activităţii intelectuale, ştiinţei, filosofiei, artei şi literaturii.

Chiar şi în cîmpul vieţii religioase se introduc acum lucruri noi. Cultele locale nu au nimic de suferit de pe urma dominaţiei greceşti. Cu rare excepţii (cînd unii regi Seleucizi au sechestrat obiectele preţioase din unele temple), monarhii elenistici, începînd chiar cu Alexandru Macedon, au restaurat templele vechi şi au construit altele noi, căutînd să dea un fast cît mai strălucitor actelor de cult. Religiile locale n-au înregistrat aproape deloc vreo influenţă a religiei greceşti; în schimb, aceasta a continuat să se apropie tot mai mult de formele mistice, de tipul misteriilor orientale. Dionysos — divinitate de origine tracă, dar asemănîndu-se cel mai mult cu divinităţile orientale — devine mai venerat decît însuşi Zeus; iar în Egipt, mai ales, este identificat cu anumite divinităţi locale. Dealtfel, fenomenul religios caracteristic epocii elenistice este sincretismul, fuziunea unei divinităţi cu o alta — „ca şi cum zeii ar fi forme identice ale unei singure divinităţi din care ei emană ... Un factor dominant al epocii a fost aspiraţia spre un Zeu unic“ (W. Tarn).

De o mare popularitate în mase se bucura acum — ocupînd un loc aparte şi predominant de-a lungul întregului secol al III-lea î.e.n. — zeiţa Tyché (la romani: Fortuna), personificare a unei abstracţiuni, în care conceptul de întîmplare, de hazard, fuziona cu cel de destin. (Omul simplu credea că, nu numai fiecare oraş, ci chiar fiecare individ este guvernat de o „Tyché“ a sa). Caracterul dramatic şi intens emotiv al misteriilor lui Attis şi al Cybelei în Asia Mică, sau al lui Osiris şi zeiţei Isis în Egipt, atrăgeau în mod special mulţimile. Consultîndu-se cu un preot grec şi cu unul egiptean, Ptolemeu I a

instituit o divinitate mixtă, Serapis, un echivalent (după cum arată şi numele) al zeului egiptean al morţii, Osiris-Hapi, al cărui cult — care s-a extins pînă în Tracia, Grecia şi Asia Mică — „a pregătit expansiunea cultului şi misteriilor zeiţei Isis în tot Imperiul roman" (A. Aymard).

Organizată pe alte principii, operînd în condiţii cu totul diferite şi dispunînd de posibilităţi necunoscute înainte, viaţa intelectuală atît de intensă din epoca elenistică se deosebeşte radical de cea a epocii anterioare.

În primul rînd, educaţia tineretului — care înainte era lăsată, cu toate cheltuielile pe care le comporta, pe seama familiei — intră acum în atenţia conducerii multor oraşe. Oraşele construiesc şi întreţin numeroase gimnazii (căci grecii înţelegeau educaţia în primul rînd ca educaţie fizică), subvenţionau — parţial — şi controlau şcolile, inclusiv cele private. Fetele au şi ele acces la învăţătură, iar gimnaziile din oraşele ioniene erau frecventate şi de băieţi şi de fete. Unele gimnazii erau dotate cu biblioteci proprii. Nu s-a ajuns, desigur, la învăţămîntul gratuit, dar în orice caz cheltuielile suportate de părinţi au fost mult uşurate. În felul acesta, aproape toţi copiii — cel puţin în Grecia — ajungeau să poată scrie şi citi.

La baza educaţiei rămăseseră poemele homerice, din care cînturi întregi erau copiate şi învăţate pe de rost. Muzica şi retorica interesau mult mai puţin ca înainte; mai multă atenţie se acorda filosofiei — materie predată la un nivel de învăţămînt superior. Şcolile de pe lîngă sanctuarele lui Asclepios pregăteau viitorii medici, în timp ce studiului matematicii şi astronomiei i se dedicau foarte puţini tineri. Oricum, chiar şi cu aceste limite, numărul celor care puteau beneficia de o educaţie intelectuală crescuse considerabil — în primul rînd pentru că sporise mult numărul celor mai înstăriţi.

Difuzarea culturii a fost foarte mult uşurată de folosirea în întreaga lume elenistică a unei limbi greceşti comune (înainte existau doar dialecte diferite, nu o limbă unitară), creată pe baza dialectului attic. Această „limbă comună" *(koiné)* — limbă folosită în administraţie şi în cancelarii, dar şi de către scriitori, filosofi, erudiţi, oameni de ştiinţă — a devenit cu timpul singura limbă literară a lumii greceşti. Dintre vechile limbi ale populaţiilor din regatele elenistice numai egipteana era vorbită de popor; în ţinuturile Asiei Mici, unde vechile limbi locale erau acum pe cale de dispariţie, popoarele foloseau drept limbă comună dialectele aramaice.

Înflorirea culturii în epoca elenistică s-a datorat mai ales mecenatismului regilor, care ţineau să aibă la curţile lor cît mai mulţi filosofi, poeţi, oameni de ştiinţă şi artişti renumiţi. Cultura şi artele erau aici mult apreciate, şi înşişi monarhii se dedicau uneori activităţilor intelectuale. Astfel, fondatorul dinastiei Ptolemeilor a scris o istorie a lui Alexandru Macedon, iar ultimul rege al Pergamului, un tratat de horticultură. Adeseori exemplul curţilor era urmat de înalţii demnitari ai regatului şi de cei mai bogaţi de la oraşe. Iar femeile de la curte — cărora poeţii le dedicau acum versuri omagiale — participau şi ele la viaţa intelectuală, fapt care în epoca clasică fusese de neconceput.

Vechile centre intelectuale ale lumii greceşti, Atena şi Rodos, sînt eclipsate acum de prestigiul capitalelor marilor monarhii care, dispunînd de posibilităţi materiale incomparabile cu cele ale Atenei sau Rodosului, şi-au creat strălucite instituţii ştiinţifice de cercetare. Asemenea instituţii savante erau „muzeele" — locurile „dedicate Muzelor" care patronau diferitele activităţi intelectuale, — unde se întîlneau, lucrau, discutau, predau lecţii învăţaţii,

filosofii şi poeţii. „Muzeele" aveau şi biblioteci proprii. Cel mai celebru dintre toate era Muzeul din Alexandria, a cărui faimoasă bibliotecă (pentru care fuseseră achiziţionate şi cărţile ce aparţinuseră bibliotecii personale a lui Aristotel) va număra, în sec. I î.e.n., nu mai puţin de 700 000 de volume (*volumina*= rulouri de papirus sau de pergament). Între conducătorii bibliotecii din Alexandria — care erau numiţi de rege — se numărau poetul Callimachos, care a întocmit şi un catalog al bibliotecii, poetul Apollonios din Rodos şi marele erudit Eratostene, întemeietorul cronologiei istorice şi al geografiei ştiinţifice.

Şi şcolile lui Platon şi Aristotel, *Academia* şi *Lyceul*, avuseseră biblioteci proprii, dar erau departe de a avea proporţiile, importanţa şi organizarea bibliotecilor publice ale epocii elenistice—ale celor din Alexandria (distrusă, în parte, în anul 48 î.e.n.), din Pergam (cu aproximativ 200 000 de volume), din Rodos, Antiohia, Pella, Efes sau Siracuza. În cadrul acestor biblioteci s-au alcătuit cataloage[117], s-au constituit aşa-numitele *Canoane alexandrine* — liste de autorii consideraţi drept modele, cu titlurile operelor lor autentice. În ambianţa acestor instituţii culturale s-au elaborat metode de lucru cu adevărat ştiinţifice: confruntarea, stabilirea, colaţionarea şi adnotarea de texte, organizarea colectivelor de lucru, folosirea fişelor, întocmirea unor lucrări de referinţă, ş.a. *Canoanele alexandrine* reprezentau autoritatea absolută în materie, aşa încît autorii sau operele care nu erau menţionate aici au ieşit din circulaţie, pierzîndu-se pentru posteritate. Poemele homerice — transcrise în sec. III î.e.n. în mai multe ediţii critice — au fost divizate în 24 de cărţi *(cînturi)*, adăugîndu-li-se analize, comentarii şi studii asupra limbii lui Homer. Operele lui Hesiod, Pindar şi ale altor poeţi au fost de asemenea transmise în ediţii critice. În sec. III î.e.n. au apărut şi cele dintîi gramatici ale limbii greceşti. În felul acesta, în epoca elenistică s-au pus bazele filologiei, criticii textelor şi biblioteconomiei.

Monarhii acestei epoci subvenţionau cu generozitate cercetarea ştiinţifică. La Muzeul din Alexandria — unde Ptolemeii mai întemeiaseră şi o grădină zoologică şi o grădină botanică — oamenii de ştiinţă primeau îndemnizaţii de la stat, aveau la dispoziţia lor locuinţe aici, unde îşi duceau viaţa în comun[118], dedicîndu-se numai studiului. În afara bibliotecii, medicii dispuneau de săli de disecţie, iar astronomii, de observatoare. Muzeul din Alexandria, unde în curînd învăţaţii vor ţine şi lecţii (mai ales matematicienii şi astronomii, geografii şi medicii), a devenit o adevărată universitate, care a rămas — pînă în secolul al IV-lea al erei noastre — poate cel mai mare centru al activităţii ştiinţifice din antichitate. Printre marii savanţi grupaţi în jurul acestui centru cultural au fost celebrii astronomi Hiparchos şi Ptolemeu, medici ca Erasistratos, geografi ca Eratostene, mecanicieni ca Heron, matematicieni ca Euclid, ş.a.

PROGRESELE TEHNICII

În asemenea condiţii, mişcarea ştiinţifică a cunoscut o perioadă de excepţională intensitate şi diversitate, — nu numai la Alexandria, ci şi la Pergam, la Rodos, la Siracuza, etc. Rezultatele acestei activităţi ar fi putut fi mult mai

[117] Ca cel redactat de Callimachos şi succesorii săi, care cuprindea întreaga literatură greacă, cu biografia fiecărui scriitor, cu lista operelor sale şi cu alte date asupra lui.

[118] La un moment dat numărul oamenilor de ştiinţă subvenţionaţi de stat, şi care locuiau în incinta Muzeului era de aproape o sută.

mari dacă grecii ar fi dispus de o bază tehnologică adecvată, de instrumente de cercetare corespunzătoare — şi dacă n-ar fi continuat să considere şi acum aplicaţiile practice, tehnice, ca fiind nedemne de un om de ştiinţă. Chiar şi monarhii căutau să atragă la curtea lor poeţi, filosofi şi artişti, mai mult decît oameni de ştiinţă.

Progrese tehnice, totuşi, s-au realizat, — mai ales în domeniul militar: balestre, catapulte gigantice şi alte maşinării de asediu; sau acea uriaşă navă de război siracuzană cu o capacitate de peste 3 000 de tone, putînd transporta 600 de marinari şi 300 de soldaţi. Sau în tehnica amenajărilor portuare — ca uriaşul far din Alexandria, construit în anul 283 î.e.n. pe insula Pharos din faţa portului, de care insula era legată printr-un dig de 1 300 m[119]. În ce priveşte maşinile de război inventate în epoca alexandrină, este interesant de observat că acestea au fost folosite, fără să li se aducă modificări esenţiale, pînă la data invenţiei pulberei.

Printre progresele tehnicii înregistrate în această perioadă sînt de relevat: aplicarea pedalei la roata olarului, acţionată cu piciorul (sec. III î.e.n.); invenţia morii de apă — în sec. I î.e.n. — aşa-numita „moară grecească", cu roata dispusă orizontal şi arborele vertical[120]; folosirea prin mişcare giratorie a pietrei de măcinat grîne; apariţia unor maşinării cu aer comprimat; trecerea — în Egipt — de la războiul de ţesut vertical la tipul orizontal; perfecţionarea şi răspîndirea cuptoarelor de ars; de asemenea, a tehnicii suflatului sticlei — probabil în sec. II î.e.n. — şi a producţiei unei vaste game de vopsele; sau invenţia, la Pergam, în sec. II î.e.n., a pergamentului.

Fondatorul şcolii alexandrine de mecanică, Ctesibios (cca 310-240 î.e.n.) este cel dintîi care a construit diferite maşinării hidraulice şi pneumatice; lui i se atribuie invenţia unui ceasornic de apă şi a unei pompe compresoare. — Însă marea personalitate a tehnicii alexandrine este Arhimede (cca 287-212 î.e.n.). În istoria tehnicii el trece drept inventatorul roţii dinţate şi al angrenajului. Şurubul a fost inventat, se pare, în secolul al IV-lea î.e.n. de Architas din Taranto; dar Arhimede a fost cel care „a ştiut să-i multiplice întrebuinţările, aplicîndu-l în special la maşinile hidraulice" (J. Deshayes). Astfel, Arhimede a inventat şurubul fără sfîrşit, pe care l-a închis într-un cilindru de lemn, aplicîndu-i drept spirală o paletă continuă; dîndu-i o înclinaţie de 30° şi acţionînd o manivelă fixată la capătul de sus al şurubului, cilindrul a devenit o maşină care servea la evacuarea apei din mine. Scripetele — menţionat pentru prima dată într-o operă din şcoala lui Aristotel, *Mechanica* — a fost aplicat de Arhimede la construcţia macaralei cu scripete triplu.

În mecanică Heron din Alexandria (sec. II-I î.e.n.) este considerat descoperitorul proprietăţilor aburului şi cel care a imaginat prima maşinărie cu vapori. Între lucrările sale de mecanică, mai cunoscută este cea intitulată *Automatele*, în care descrie o serie de mecanisme, jucării automate acţionate de scripeţi, roţi dinţate, de mişcările ascensionale ale vaporilor sau apei calde, etc. Cazul lui Heron şi al mecanismelor sale folosite doar la asemenea automate fără o importanţă majoră ilustrează interesul redus pe care îl arătau savanţii timpului pentru ştiinţa aplicată, pentru utilizarea practică a ştiinţei lor.

[119] Farul, care după unii autori ar fi avut o înălţime de 120 m, după alţii cel puţin 85 m, a fost distrus de un cutremur în sec. XIV.

[120] Se pare că moara de apă nu fusese utilizată înainte de această dată nici în Egipt, nici în Mesopotamia.

ŞTIINŢELE. GEOGRAFIA

Terenul pe care s-a dezvoltat atît de strălucit ştiinţa epocii elenistice a fost pregătit de Aristotel. Pe lîngă spiritul enciclopedic pe care geniul său l-a impus ca un model rămas constant de-a lungul veacurilor, Aristotel a stabilit şi principiile şi metodele de cercetare ale ştiinţei. Practic, influenţa lui s-a manifestat în dezvoltarea fizicii şi a biologiei, — în timp ce atenţia deosebită, precumpănitoare, dată matematicii, geometriei şi astronomiei, se datoreşte în mare parte şi gîndirii platonice.

Principiile generale ale ştiinţei alexandrine se descifrează în independenţa sa faţă de religie şi în separarea categorică a ştiinţei de filosofie; în preocuparea sa de a explica mecanismele naturii, în sistematizarea studiilor matematice, în specializarea cercetării ştiinţifice pe ramuri diferenţiate, în rigoarea teoretică, în cercetarea minuţioasă adecvată, în observaţia obiectivă a realităţii şi în stabilirea legilor fenomenelor.

În această perioadă ştiinţele fizice şi naturale au făcut mai puţine progrese. În schimb celelalte domenii au înregistrat cuceriri importante: s-a creat geografia ştiinţifică, s-a creat trigonometria, s-a perfecţionat algebra, marii medici au fundamentat studiul anatomiei şi al fiziologiei, astronomii au descoperit rotaţia Pămîntului în jurul Soarelui. Arhimede a formulat legi fundamentale ale fizicii, iar Euclid a dat o formă, valabilă pînă azi, geometriei. — Nu e mai puţin adevărat că, sub influenţa misticismului propagat de religiile orientale, s-au infiltrat în domeniul ştiinţei şi anumite tendinţe iraţionaliste. Terenul cercetării şi al practicii medicale a fost uneori subminat de magie, în timp ce astronomia şi ştiinţele naturii au fost contaminate de „ştiinţele" oculte, de astrologie sau de alchimie. Asemenea tendinţe au continuat, acţionînd pînă în secolele tîrzii ale Evului Mediu (şi chiar pînă în epoca modernă); dar umbrele lor sînt departe de a întuneca sau de a slăbi fundamentele solide pe care epoca elenistică le-a dat dezvoltării ulterioare a ştiinţei.

Campaniile militare în ţinuturi atît de îndepărtate — pentru contemporani, chiar fabuloase — ale lui Alexandru Macedon, călătoriile navigatorilor de-a lungul coastelor occidentale ale Europei, precum şi expediţiile exploratorilor organizate de regii elenistici în regiunea Mării Roşii, a Indiei sau a Arabiei, în zona Mării Caspice sau a izvoarelor Nilului, — cu respectivele relatări difuzate oral sau prin scris, — au lărgit enorm orizontul lumii cunoscute şi deci au stimulat interesul pentru geografie. Spre deosebire însă de geografia descriptivă[121], se pun acum bazele geografiei ştiinţifice, fundamentată pe o concepţie matematică.

Pionierul navigaţiei ştiinţifice a fost Pytheas din Massilia (actuala Marseille), care aprox. în anul 325 î.e.n., ieşind prin strîmtoarea Gibraltar — „Coloanele lui Hercule", cum o numeau anticii, — a înconjurat Britania, ajungînd pînă la o insulă îndepărtată numită de el Thule (probabil Islanda); după care a explorat Marea Baltică şi Europa Septentrională. Pytheas a fost primul care a descoperit că mareele sînt provocate de atracţia Lunii — „expli-

[121] Pe care o vor cultiva şi mai tîrziu Polibiu şi Strabon, dar care, într-un fel, ţinea mai mult de domeniul literaturii.

caţie acceptată de ştiinţă abia după 2000 de ani, cînd Newton a acordat locul cuvenit atracţiei lunare în sistemul său privind gravitaţia universală" (Alb. Mondini). În opera sa *În jurul oceanului*, care s-a pierdut, Pytheas a determinat cu o surprinzătoare precizie latitudinea oraşului său natal; totodată el a găsit latitudinea multor locuri pe care le-a descoperit. Eratostene şi Hiparchos l-au preţuit în mod deosebit, folosindu-se de observaţiile lui asupra latitudinilor, a mareelor, a cercului polar arctic pe care Pytheas l-a determinat cel dintîi, în raport cu steaua polară. Bazîndu-se pe opera lui, Eratostene a putut trasa harta lumii cunoscute la acea dată — de la Insulele Britanice şi Islanda pînă la Marea Caspică, Arabia, Ceylon şi Etiopia (cf. Alb. Mondini).

Renumitul Eratostene (cca 273-cca 192 î.e.n.), apreciat istoric şi poet, filolog şi fizician, astronom şi matematician, a fost în primul rînd, cum am spus, întemeietorul geografiei ştiinţifice.

Cum ideea sfericităţii Pămîntului era acceptată de ştiinţa greacă încă din sec. IV î.e.n., Eratostene a încercat mai întîi să îi determine circumferinţa — prin metoda măsurării unui meridian. Rezultatul la care a ajuns era, se pare, de 39 690 km, ceea ce indică o eroare de mai puţin de 1%(lungimea reală a ecuatorului fiind de 40 075,7 km). — După care, a căutat să determine şi partea locuită a Pămîntului — cu mai puţin succes — pe care o considera o insulă în mijlocul unui ocean unic. În schimb, servindu-se de un sistem de coordonate matematice, Eratostene a alcătuit o hartă generală a lumii locuite şi cunoscute la acea dată, indicînd — cu ajutorul datelor astronomice — pentru prima dată şi cu o surprinzătoare aproximaţie cercul polar, tropicul şi ecuatorul. Tot Eratostene a fost şi cel care a dedus că, pornind din Spania şi înconjurînd Africa, se poate ajunge în India; deducţie a cărei corectitudine a confirmat-o, peste multe veacuri, Vasco da Gama.

Mai riguros încă în metoda ştiinţifică pe care o preconiza, Hiparchos (cca 160-125 î.e.n.) a elaborat bazele matematice ale cartografiei. El a fost, probabil, cel dintîi care, „cu trei secole înainte de Ptolemeu, a avut ideea de a reprezenta meridianele prin drepte convergente care intersectează paralele curbe" (J. Beaujeu).

Poseidonios (135-51 î.e.n.) a calculat şi el circumferinţa Pămîntului şi a scris o operă de meteorologie şi de observaţii asupra fenomenelor vulcanice. Poseidonios a studiat îndeosebi fenomenul mareelor, explicîndu-l (explicaţie pe care o dădea, printre alţii, şi Eratostene) prin deplasarea Lunii în raport cu Pămîntul. — Dar contribuţia cea mai importantă a lui Poseidonios constă în faptul că el a fost cel dintîi care, aflîndu-se la Cadix (în sudul Spaniei), a remarcat şi a descris cele trei periodicităţi ale mareelor (semidiurnă, bilunară şi bianuală), — explicîndu-le prin inegalităţile fazelor Lunii. Această teorie a lui Poseidonios a rămas acceptată, cu unele corecţii, pînă în secolul al XVI-lea. — Interesantă este, apoi (cf. W. Tarn), şi ideea sa potrivit căreia, traversînd Atlanticul, se ajunge — parcurgînd o distanţă egală cu diametrul mare al „lumii locuite" (deci aproximativ distanţa Gibraltar-fluviul Indus) — în India; idee şi convingere pe care a avut-o şi Cristofor Columb, pornind cu corăbiile sale din acelaşi port Cadix în care şi Poseidonios studiase fenomenul mareelor!

În fine, trebuie menţionat aici şi *Ghidul geografic* al marelui astronom Ptolemeu, — mai ales pentru procedeele strict ştiinţifice de cartografiere pe care el le descrie.

ASTRONOMIA. MATEMATICA. FIZICA

Strîns legată de geografia matematică, astronomia elenistică a beneficiat în bună măsură de contactele stabilite în această epocă cu școala babiloniană, de veche și strălucită tradiție.

Marele astronom al secolului al III-lea î.e.n. a fost Aristarh din Samos, — „precursorul lui Copernic". Într-adevăr, autorul tratatului de geometrie astronomică intitulat *Despre dimensiunile și distanțele Soarelui și Lunii* afirmase că Pămîntul efectuează o mișcare de rotație, de 24 de ore, în jurul axei sale; și că, după mărturia lui Arhimede, „stelele fixe și Soarele rămîn imobile, iar Pămîntul se rotește în jurul Soarelui, descriind un cerc, Soarele aflîndu-se în centrul orbitei". Sistemul copernican, baza însăși a cosmografiei moderne, este prefigurat în această frază. — Dar ipoteza heliocentrică a lui Aristarh a fost respinsă (cu excepția astronomului din sec. II î.e.n., Seleucos) de către toți ceilalți astronomi. Cei mai mari dintre aceștia — Arhimede, Apollonios din Perga, Hiparchos—au susținut sistemul geocentric.

Hiparchos a fost cel mai ilustru astronom din sec. II î.e.n. Folosind un bogat material de observații ale învățaților greci și babilonieni (Hiparchos a fost cel care a introdus în știința greacă împărțirea cercului în 360 de grade, gradul în 60 de minute și minutul în 60 de secunde); folosind pentru observațiile sale instrumente inventate de el sau de alții — un dioptru original, utilizat cu trei secole mai tîrziu și de Ptolemeu, astrolabul plan, sfera armilară, planetariul, sfera stelelor fixe, — Hiparchos a putut efectua calcule conduse cu un foarte riguros spirit științific. A încercat să măsoare distanța pînă la Soare și a scris un tratat de trigonometrie sferică. A întocmit tabele pentru o perioadă de 600 de ani cu pozițiile, zi de zi, ale Soarelui. A refăcut, cu mai multă exactitate decît astronomii babilonieni, calculele lor relative la eclipse. Lunației, intervalului după care se repetă fazele Lunii, i-a dat o valoare medie care față de valoarea exactă prezintă o eroare de mai puțin de o secundă! A întocmit un *Catalog al stelelor*, determinînd poziția a 805 stele fixe, distribuite pe latitudine și longitudine. A determinat anul sideral și anul solar cu o diferență de numai 50 de secunde și respectiv de 6 minute față de valorile exacte, stabilite de astronomia zilelor noastre. — Dar cea mai importantă descoperire a lui Hiparchos a fost „precesia echinocțiilor", fenomenul de deplasare anuală a punctelor echinoxiale.

După Hiparchos, timp de trei secole astronomia elenistică n-a înregistrat decît numele lui Poseidonios, marele geograf care este și descoperitorul fenomenului refracției atmosferice, și care a calculat distanța de la Pămînt la Soare, ajungînd cel mai aproape dintre antici de valorile reale. S-a mai înregistrat în acest timp și apariția unei vaste literaturi astronomice de popularizare, precum și o largă difuziune a astrologiei babiloniene. Astrologia — care pretindea că explică influența celor șapte planete asupra Pămîntului și asupra vieții oamenilor, ținîndu-se seamă de poziția planetelor în zodiac în momentul în care se naște omul — n-a deviat însă drumul și n-a denaturat caracterul științific al adevăratei astronomii.

Seria marilor astronomi ai perioadei elenistice se încheie cu Ptolemeu (sec. II e.n.), a cărui operă a rămas pînă în secolul al XVII-lea opera de bază a astronomiei europene. Pe lîngă alte lucrări (*Ghidul geografic*, amintit mai sus,

un tratat de optică, un altul de acustică şi un altul, de astrologie) Ptolemeu a elaborat o teorie a planetelor, un calendar al răsăritului şi apusului aştrilor, un catalog al stelelor fixe (cu 300 de stele mai bogat decît cel al lui Hiparchos) şi — în opera sa fundamentală: *Sintaxa matematică* — o expunere completă a astronomiei elenistice din perspectiva sistemului geocentric. Aici el face o descriere a poziţiei Pămîntului şi a sferei cereşti, formulează teoria Soarelui, a Lunii şi a planetelor mici, enumeră stelele, vorbeşte despre structura Universului şi despre mişcările corpurilor cereşti. Documentaţia imensă, observaţiile directe, demonstraţiile care au rigoarea raţionamentului matematic fac din această operă a lui Ptolemeu moştenirea cea mai importantă pe care ne-a lăsat-o astronomia antichităţii.

Matematica elenistică i-a avut pe cei trei mari reprezentanţi — Euclid, Arhimede şi Apollonios — ale căror opere s-au şi păstrat.

Dintre cele cinci opere rămase de la Euclid (330-270 î.e.n.), celebra lucrare intitulată *Elementele* este un tratat complet de geometrie, în bună parte o compilaţie, însă organizată cu o perfectă logică a expunerii. Problemele aritmeticii, ale geometriei plane şi în spaţiu, teoria generală a proporţiilor şi a numerelor întregi, clasificarea iraţionalelor, bazele algebrei geometrice, — totul este expus cu o claritate, precizie şi rigoare logică desăvîrşită. Euclid porneşte de la principii prime (definiţii, axiome, postulate) din care continuă deducţiile, fără a se referi la intuiţii sau la experienţe. Dintre cele cinci postulate enunţate de Euclid, încercările de demonstraţie ale ultimului postulat (printr-un punct de pe un plan se poate duce o singură paralelă la o dreaptă dată) au dus în secolul al XIX-lea la descoperirea geometriilor non-euclidiene (de către Lobacevski, Riemann şi Bólyai). Importanţa operei lui Euclid nu constă atît în noutatea teoremelor enunţate, cît în prezentarea perfect organizată logic a sumei de cunoştinţe matematice din timpul său. De aceea geometria sa a rămas, pentru toate ştiinţele, un exemplu de riguroasă logică.

Arhimede (287-212 î.e.n.), originar din Siracuza dar a studiat mult timp la Alexandria, este celebru atît ca inginer cît şi ca matematician şi fizician. Principalele sale opere (din cele care ne-au rămas) privesc aritmetica, mecanica şi în special geometria: *Cuadratură parabolei*, *Despre echilibrul planelor*, *Despre spirale* (primul tratat de calcul diferenţial), *Despre sferă şi cilindru*, *Despre conoizi şi sferoizi*. În lucrarea *Despre corpurile plutitoare* el a pus bazele hidrostaticii, ale cărei legi le-a formulat. Este fondatorul teoriei raţionale a centrelor de greutate. A enunţat faimosul principiu care îi poartă numele[122]. Este creatorul stereometriei corpurilor conice; de asemenea, al teoriei pîrghiilor. El a determinat raportul dintre circumferinţă şi diametrul cercului. Contribuţiile cele mai importante ale lui Arhimede privesc determinarea centrului de greutate, măsurarea ariilor şi volumelor, noţiunea de greutate specifică; sau — descoperirea la care el ţinea cel mai mult: determinarea raportului dintre volumul unei sfere şi volumul cilindrului circumscris. În opera intitulată *Arenarium*, avînd ca obiect logistica numerelor întregi, a demonstrat pentru prima dată infinitatea posibilă a numărului. Iar în cea intitulată *Despre metodă*, prin noul său procedeu expus aici de a determina măsurile geometrice, Arhimede a anticipat calculul integral.

[122] Un corp scufundat în apă „este împins de jos în sus cu o forţă egală cu greutatea volumului de apă dizlocuit" (MDE).

Apollonios din Perga (n. cca 262 î.e.n.) este autorul a numeroase scrieri privind geometria, dintre care principala operă — în 8 cărţi — *Conicele*, concentrează sistematic cunoştinţele predecesorilor despre secţiunile conice, urmate — în jumătatea a doua a operei — de contribuţia originală a „marelui geometru", cum era numit autorul de către contemporani. Bine cunoscute sînt şi azi, de pildă „hiperbola lui Apollonios"; sau cele două „teoreme ale lui Apollonios".

Importante au fost contribuţiile matematicienilor elenişti şi în studiul geometriei sferice (Menelaos), sau al trigonometriei (Ptolemeu); în algebră (cu Diofantes), sau în domeniul geometriei aplicate, a suprafeţelor şi volumelor, în care s-a remarcat Heron din Alexandria. Legile reflexiei şi ale refracţiei au fost de asemenea studiate în tratate de optică între care locurile principale le ocupă cel al lui Euclid şi, în special, *Optica* lui Ptolemeu. Acestor mari fizicieni le sînt atribuite fiecăruia cîte un tratat de acustică.

În alte domenii ale fizicii mai este de reţinut numele lui Straton din Lampsakos, autorul unui tratat *Despre vid*. Au apărut şi descrieri ale unor procedee de natură chimică — fără însemnătate însă. Asemenea cercetări s-au oprit aici. Căci credinţa generală în posibilitatea transmutării unor metale ordinare în aur a dus (în sec. II în Egipt, sau probabil în sec. III e.n. în Siria) la apariţia alchimiei, a cărei himeră va dăinui aproape şaisprezece secole.

ŞTIINŢELE NATURII. MEDICINA

În cîmpul ştiinţelor biologice, acelaşi Poseidonios este în această perioadă creatorul (sau precursorul) antropologiei şi al etnologiei. În botanică, după Teofrast continuă să apară cataloage de plante, în care alături de descrierea plantei se menţionează şi toxicitatea ei sau, dimpotrivă, utilitatea ei terapeutică. *Despre materia medica*, tratatul de farmacologie al medicului Dioscoride (sec. I e.n.), descriind proprietăţile a circa 600 de plante, s-a bucurat de o popularitate imensă pînă în secolul al XVI-lea, fiind superioară din punct de vedere ştiinţific descrierilor botanice ale lui Plinius cel Bătrîn[123]. Zoologia elenistică se reduce la cataloage de animale, în care observaţia ştiinţifică cedează locul fanteziei şi fabulosului; în felul acesta s-a născut o foarte populară literatură descriptivă[124], din care vor deriva „bestiariile" medievale, a căror influenţă se va prelungi şi în epoca Renaşterii.

Un spirit de libertate marcată şi de independenţă caracterizează evoluţia medicinei în epoca elenistică, şi care s-a afirmat printr-o activitate foarte intensă, o varietate de tendinţe şi un mare număr de medici renumiţi.

Tradiţiile hipocratice continuă în şcolile cu veche faimă din Cos şi Atena. Dar centrul studiilor medicale este acum Alexandria, unde se practica sistematic şi în mod liber — pentru prima dată în acest fel — disecţia publică a corpului omenesc. Cele două mari şcoli alexandrine din secolul al III-lea î.e.n. — avînd aceleaşi principii şi folosind aceleaşi metode — erau conduse de marii medici Herophilos şi, respectiv, Erasistratos, fondatorii medicinei alexandrine. Ceea ce urmăreau aceste şcoli era cunoaşterea temeinică a consti-

[123] În tratatul lui Dioscoride sînt cuprinse şi cîteva descrieri de plante de pe teritoriul ţării noastre, cu denumirile lor în limba dacă.

[124] Ca *Physiologus*, de pildă, operă care s-a publicat prin anul 200 e.n. la Alexandria.

tuţiei şi funcţionării corpului omenesc pentru aplicarea tratamentului celui mai adecvat.

O puternică reacţie contra acestor concepţii, considerate „prea" teoretice, prea ştiinţifice, a început în curînd din partea „şcolii empirice", a practicienilor, pentru care medicina însemna exclusiv „arta de a vindeca", fără preocuparea unor cunoştinţe serioase de anatomie sau de fiziologie. — Împotriva „şcolii empirice" — care a avut o existenţă de patru secole şi adepţi numeroşi pînă în sec. II e.n. — a apărut, sub influenţa atomismului, la modă, „şcoala metodică" (în sec. I î.e.n.). Nu lipsită şi de anumite tendinţe obscurantiste, această şcoală pretindea că mijlocul cel mai eficient de vindecare ar fi în primul rînd o igienă adecvată, apoi gimnastica şi hidroterapia. — Un secol mai tîrziu, combătînd doctrina „şcolii metodice" şi reabilitînd importanţa teoriei medicale, „şcoala pneumatică" va susţine că suflul vital *(pneuma)*, care activează toate părţile corpului, este factorul cel mai important care asigură echilibrul fiziologic. — În sfîrşit, concepţiile şi metodele care păreau a fi cele mai valabile din curentele medicale anterioare au fost selectate şi adoptate de „şcoala eclectică", apărută către sfîrşitul secolului I al erei noastre.

Dintre marii medici ai epocii se detaşează net numele lui Herophilos, Erasistratos şi Galenos.

Herophilos (sec. IV-III î.e.n.), considerat creatorul anatomiei ca ştiinţă, este autorul unor tratate (care s-au pierdut) de *Anatomie*, *Despre ochi* şi *Despre puls*. El a identificat şi a studiat sistemul nervos (pe care Aristotel nu-l cunoştea), sistemul circulator, intestinul (denumirea de duoden se datoreşte lui), ochii şi aparatul uro-genital. Asemenea lui Alcmeon şi Hipocrat, el situa centrul sistemului nervos în creier. Herophilos a făcut — cel dintîi — o distincţie netă între artere şi vene; a observat — cu aproape două mii de ani înaintea lui Harvey — că arterele transportă sîngele oxigenat împins de inimă; „a recunoscut importanţa celui de al patrulea ventricol cerebral"; a descoperit *calamus scriptorius*, regiunea posterioară a bulbului rahidian; de asemenea, „cele patru vase în care se reunesc venele cerebrale"; a dat o descriere precisă a meningelui; „a separat nervii senzitivi care merg de la extremităţile corpului la măduva spinării şi la creier"; a studiat ritmul şi alterările pulsului, măsurîndu-le frecvenţa cu ajutorul clepsidrei; a elaborat o teorie a respiraţiei, „recunoscînd o sistolă şi o diastolă pulmonare, analoge celor ale arterelor"; a semnalat — cel dintîi — canalele chilifere ale vaselor limfatice (al căror mod de funcţionare va fi descoperit abia în secolul al XVII-lea). În sfîrşit, „el a făcut să progreseze mult şi ginecologia, obstetrica şi embriologia, atît ca teoretician cît şi ca mamoş; căci Herophilos a fost, în acelaşi timp, un practician care s-a ocupat toată viaţa de patologie şi terapeutică" (J. Beaujeu).

Erasistratos (sec. IV-III î.e.n.) a scris tratate de anatomie şi de igienă, precum şi multe alte lucrări, în special despre febre, hemoptizie şi patologie abdominală, — toate pierdute. Considerat creatorul anatomiei patologice şi al anatomiei comparate a omului şi animalului, Erasistratos a continuat cercetările lui Herophilos asupra sistemului nervos, studiind circumvoluţiunile creierului la om şi la animale[125]. A fost primul care a deosebit clar nervii senzitivi de nervii motori. S-a ocupat în mod deosebit de inimă şi de sistemul vascular — în legătură cu care o mulţime de termeni i se datorează lui. În

[125] El a fost primul care a remarcat că numărul circumvoluţiunilor indică gradul de dezvoltare intelectuală.

domeniul fiziologiei circulației (în care unele păreri ale sale firește că sînt eronate) Erasistratos aproape că nu va fi depășit pînă la Harvey, descoperitorul circulației sangvine — adică timp de optsprezece secole.

Dar contribuțiile sale sînt importante și în privința fiziologiei respirației: el a recunoscut rolul epiglotei, care obturează orificiul laringian în timpul deglutiției; a descris cu precizie structura și funcțiile fibrelor musculare gastrice (precum și canalele chilifere ale mezenterului), afirmînd că „mișcările peristaltice au rolul de a măcina alimentele și de a le amesteca cu aerul adus de arterele stomacale" — și „nu mai apela la alterarea sucului alimentar *(chilul)* decît pentru a explica apoplexia, paralizia și icterul" (J. Beaujeu). — Totodată Erasistratos a acordat o importanță mai mare igienei (în special igienei alimentare) decît terapeuticii, recomandînd plimbări de două ori pe zi, băi, masaje și un regim alimentar diferențiat[126].

Nu pot fi omise nici rezultatele — cu totul remarcabile pentru vremea lor — obținute de alte discipline medicale.

Chirurgia, practicată la început de majoritatea medicilor mai importanți, după Hipocrat s-a separat de medicina generală. Se cunosc numele multor chirurgi specializați care au scris tratate de chirurgie, care utilizau un instrumentar chirurgical variat și destul de perfecționat, și care făceau operații complicate (trepanații, traheotomii, laparatomii, amputații; iar Erasistratos, chiar operații pe ficat), fără antiseptice și fără să folosească aproape deloc anestezice. — Despre dentiștii acestei epoci se știe că tratau cariile dentare sau pioreea alveolară; și că executau coroane dentare confecționate din fildeș, precum și complicate proteze dentare cu punți purtînd pînă la patru dinți falși. — Se știe că numeroși oftalmologi specializați făceau operații de pterigion, de exoftalmie, de cataractă; sau că, în sec. I e.n., Demostene Filaletul a scris un tratat de oftalmologie care a rămas — timp de aproape un mileniu și jumătate — opera fundamentală a acestei discipline medicale.

MIŞCAREA FILOSOFICĂ. CINICII. STOICISMUL

Încă din secolul al IV-lea î.e.n. s-a desenat în filosofia greacă un mod diferit de acela al Academiei lui Platon și al Lyceului lui Aristotel de înțelegere a rolului filosofiei și a funcției filosofului, o schimbare a problemelor de interes.

Fizica și metafizica nu mai rețin acum interesul filosofiei. În locul științei și al vieții sociale (căci regimul absolutist monarhic al epocii elenistice impunea filosofilor o atitudine de neutralitate, de renunțare și retragere din viața politică), în locul chestiunilor privind raportul individului cu colectivitatea filosofii separă politica de etică, filosofia se interesează de problemele morale ale individului spre a-i da un ghid de comportare care să-i poată procura liniștea sufletească. Filosofiile epocii alexandrine sînt filosofii individualiste și consolatoare, nesatisfăcute de soluțiile filosofice propuse pînă acum și fără a se interesa în mod deosebit de angrenarea omului în viața socială. „Grija

[126] La Roma activau, încă din sec. III î.e.n., renumiți medici greci (între care și Galenos) formați la școlile din Alexandria, — despre care se va vorbi în capitolul dedicat culturii și civilizației romane.

pentru comportament, pentru a face mai tolerabilă viaţa în condiţiile ei concrete pe care gînditorii vremii le ocolesc cu prudenţă, fără a se întreba măcar dacă ele ar putea fi schimbate, este trăsătura dominantă a gîndirii greceşti în epoca elenistică" (M. Gramatopol).

Modelul noilor curente filosofice rămîne Socrate.

Refuzînd ideea de „şcoală filosofică" şi normele impuse de convieţuire socială, cinicii — al căror curent de gîndire a fost fondat de Antistene (cca 435-370 î.e.n.), elevul lui Socrate, — duceau o viaţă de vagabonzi şi de privaţiuni, făcîndu-şi un ideal de virtute din „a trăi conform naturii" — ceea ce se traducea prin independenţa faţă de convenţiile sociale, prin indiferenţa faţă de valorile şi de principiile morale sau cetăţeneşti acceptate. Masele erau atrase de aceşti predicatori ambulanţi, de stilul lor de viaţă, de vehemenţa atacurilor lor contra bogaţilor şi a normelor sociale consacrate, predicatori care susţineau că filosofia se adresează tuturor, că orice om poate fi interlocutorul filosofului. Curentul cinicilor[127] a supravieţuit pînă în sec. IV e.n.

Contemporani cu cinicii, adepţii şcolii cirenaice — fundată de un alt discipol al lui Socrate, Aristip din Cirene (cca 435-360 î.e.n.) — negau posibilitatea unei adevărate cunoaşteri a lucrurilor, în consecinţă susţinînd că supremul scop al vieţii omului şi unicul mijloc pentru a fi fericit sînt plăcerile, de orice natură ar fi ele.

Situate la un nivel filosofic mult superior poziţiei de gîndire extremiste (şi simpliste) a cinicilor, principalele direcţii ale filosofiei alexandrine au fost cele ale stoicismului, epicureismului şi scepticismului. Toate aceste trei direcţii aveau în comun scopul pe care şi-l propuneau: de a asigura omului seninătatea sufletească; deci preeminenţa problemelor etice asupra tuturor celorlalte probleme pe care le-ar fi putut dezbate filosofia.

Fundat la Atena în primii ani ai secolului al IV-lea î.e.n. de către Zenon din Kition (cca 336-264 î.e.n.) — care îşi ţinea prelegerile sub „porticul cu picturi" *(stoa)*, de unde şi numele şcolii, — stoicismul a avut o lungă existenţă[128]. La Roma, ultimii ei iluştri reprezentanţi au fost, în sec. I e.n., Seneca, iar în secolul următor, Epictet şi Marcus Aurelius.

Doctrina stoicismului — marele curent filosofic al elenismului — a absorbit numeroase elemente ale filosofiei antice, rămînînd totuşi de o perfectă coerenţă. Pentru Zenon şi continuatorii săi (Cleantes şi Chrysippos) filosofia cuprinde trei discipline corelate dar şi independente — logica, fizica şi etica. Interesul faţă de logică şi fizică este subordonat interesului pentru etică, în al cărei serviciu stau primele două. Căci scopul omului nu este cunoaşterea teoretică, ci găsirea soluţiilor pe care i le pretind problemele sale de viaţă. Adevăratul scop al vieţii omului este fericirea — care poate fi atinsă numai urmînd calea naturii; căci natura şi viaţa sînt conforme ordinei desăvîrşite, bazată pe principii raţionale, care domneşte în Univers. Înţelegerea acestei ordine constituie însuşi punctul de plecare al înţelepciunii şi al virtuţii. Ordinea universală este guvernată de divinitatea imanentă lumii (identificabilă cu însăşi raţionalitatea sa), de spiritul vital, de un suflet cosmic, a cărui emanaţie este şi sufletul omului; acesta, după moartea omului, se reîn-

[127] Dintre reprezentanţii acestui curent filosofic, s-a bucurat de o faimă nu lipsită şi de un element pitoresc Diogene din Sinope (cca 400-cca 325 î.e.n.), discipolul lui Antistene.

[128] Printre auditorii marilor dascăli stoici din Rodos s-au numărat şi Cicero şi Pompeius.

toarce în divinitate. În viața Universului intervin periodic catastrofe cosmice, — după care reîncepe un alt ciclu de evenimente, identic celor anterioare.

Virtutea — ale cărei componente sînt dreptatea, rațiunea, curajul și înțelepciunea — este singurul lucru adevărat, singurul bun al omului; tot restul trebuie privit cu indiferență: bogăția, puterea, gloria, plăcerea, frumusețea. Adevărata înțelepciune constă în a accepta inevitabilul — care, dealtminteri, se înscrie în ordinea universală perfectă; de aceea, „a urma natura" este totuna cu „a urma rațiunea"; căci raționalitatea este imanentă lumii. Omul trebuie să-și elimine din suflet orice fel de pasiuni, patimi, pofte, dorințe, pentru a putea rămîne astfel impasibil și tare în fața vicisitudinilor vieții, a opiniilor și convențiilor sociale; și pentru a cîștiga deci o independență totală, un sentiment de tărie morală. Astfel, stoicismul devine o adevărată religie a bărbăției.

Simpatia, înțelegerea, sentimentul de solidaritate al omului trebuie să se extindă asupra tuturor celorlalți, indiferent de starea lor socială, de apartenența etnică sau de religia lor. „Trebuie să-i socotim pe toți oamenii compatrioți și concetățeni ai noștri" — spunea Zenon. O asemenea concepție revoluționară, care îi situa pe același plan pe cei tari și pe cei slabi, care îi includea și pe sclavi și pe „barbari" alături de toți grecii liberi în aceeași mare comunitate umană, a asigurat stoicismului — pentru tendințele lui individualiste și umaniste, cosmopolite și umanitariste — o largă și îndelungată popularitate. Moștenirea lui va fi preluată în mare măsură și de creștinism — care însă va neglija sîmburele de materialism și de raționalism pe care îl conținea și îl promova stoicismul.

EPICUR. SCEPTICISMUL

Și scopul școlii epicureice — care își avea punctul de pornire în individualismul sofiștilor — este acela de a-i procura omului seninătatea și fericirea.

Pentru aceasta — afirma Epicur (341-270 î.e.n.), fondatorul școlii — omul trebuie să cunoască realitatea și să se convingă de cele patru adevăruri fundamentale: 1. — că divinitatea nu trebuie să îți inspire teamă; 2. — că nu trebuie să îți fie frică de moarte; 3. — că este ușor să-ți procuri binele; 4. — că este ușor să suporți durerea. Acestui scop le sînt supuse și logica și fizica epicureică. Cu ajutorul celei dintîi, omul va cunoaște realitatea, — sursa unică a cunoașterii fiind senzațiile care, prin repetare, generează o anticipare a imaginii lucrurilor. Iar fizica îi va da o explicație a lumii (căci „fără cunoașterea naturii nu este cu putință realizarea nici unei bucurii desăvîrșite"); o explicație pur mecanică, excluzînd orice intervenție a „providenței" divine. (Divinitatea există, dar ea nu se ocupă nici de oameni, nici de lume — afirmă epicureismul). Fizica îl va învăța apoi că sufletul omului este compus din subtili atomi materiali, care dispar odată cu momentul morții; prin urmare, cum după moarte nu există durere, moartea nu are de ce să-i inspire omului teamă.

Pe de altă parte, cum omul nu poate schimba lumea în care trăiește, nu-i rămîne decît să trăiască retras și resemnat, să-și caute liniștea sufletească. Înțeleptul va atinge o seninătate asemănătoare celei a zeilor (*ataraxia*) cînd

se va elibera de aceste false temeri, şi cînd se va bucura în linişte de plăcerile vieţii — aceasta fiind condiţia fundamentală a fericirii. Trebuie evitate excesele, care duc la ambiţii vane şi la durere; omul trebuie să prefere bucuriile pe care le dă o viaţă simplă. Spre deosebire de hedonismul nediferenţiat al cirenaicilor, Epicur precizează că plăcerea pe care o urmăreşte el este „ceea ce nu produce durere trupului, nici tulburare sufletului". De aceea el recomandă moderaţia, simplitatea, virtutea prudenţei — care alege plăcerile în funcţie de consecinţele pe care acestea le pot avea, subordonîndu-le pe cele ale simţurilor, plăcerilor spiritului. Locul suprem între toate îl ocupă plăcerea, bucuria pe care ţi-o oferă prietenia.

Şcoala epicureică, deşi combătută energic de toate celelalte şcoli filosofice ale antichităţii, a avut o vastă influenţă. La Roma, prin poemul lui Lucreţiu: *Despre natura lucrurilor*, influenţa epicureismului s-a extins asupra celor mai mari poeţi latini; în timpul Renaşterii — mai ales asupra lui Montaigne; iar în sec. XVII, asupra gînditorilor materialişti, ca de ex. Pierre Gassendi.

Nici cealaltă importantă direcţie filosofică a epocii elenistice, — scepticismul, — doctrină formulată mai întîi de Pyrrhon (cca 365-cca 275), care îl însoţise pe Alexandru Macedon pînă în India, unde luase contact cu înţelepţii inzi, fapt care a lăsat urme în gîndirea sa, şi continuată de Carneade (219-129 î.e.n.) — nu consideră că certitudinea ar putea fi atinsă de cunoaşterea senzorială sau de cea raţională. Ceea ce numim „adevărat" este doar o obişnuinţă, o convenţie; nimic nu e — prin natura sa — adevărat sau fals, bun sau rău, frumos sau urît. Totul este incert, nimic nu se poate discerne. Ca atare, trebuie să ne abţinem de a vorbi cu certitudine despre ceva, sau de a formula o judecată, o sentenţă, un răspuns la o întrebare. În felul acesta vom ajunge la acea imperturbabilitate morală şi la acea indiferenţă, care sînt izvorul seninătăţii, deci al fericirii omului. Activitatea aşadar se epuizează în îndoială; încît omul va recunoaşte că filosofia nu îi poate servi nici la a-i dirija viaţa.

Direcţia filosofică iniţiată de Pyrrhon din Elis a avut o durată scurtă. Dar prin atitudinea sa de viguroasă cercetare critică faţă de toate şcolile filosofice care nu reuşiseră să găsească adevărul absolut, scepticismul a avut o influenţă chiar asupra Academiei platonice, în forme variate. Curentul a fost reprezentat pînă în sec. III e.n. sub forma radicală dată de Sextus Empiricus (cca 180-cca 220 e.n.), a cărui operă intitulată *Contra dogmaticilor* atacă stoicismul şi epicureismul. Iar peste secole, acest spirit critic s-a reafirmat în antidogmatismul unor filosofi ca Montaigne, Bayle, ş.a., precum şi în pozitivismul contemporan.

ARHITECTURA

Fundarea de numeroase oraşe noi, bogăţiile imense ale lumii elenistice, fastul curţilor regale şi ambiţiile monarhilor, spiritul de emulaţie între oraşe şi între familiile celor bogaţi, — toate aceste cauze au favorizat înflorirea artei, sporind clientela artiştilor, mult mai numeroşi acum. Artistul este căutat, preţuit, stimat de societate, cu o bună situaţie materială. Faptul că se

deplasează mereu dintr-un centru în altul îi dă posibilitatea să cunoască tehnici noi. Apare acum și comerțul cu opere de artă, și atelierele care copiază — uneori în serie — operele celebre, căutate mai ales în lumea romană. Se constituie primele colecții particulare de artă. Artiștii nu mai sînt constrînși să respecte canoanele stabilite, caută drumuri noi, încearcă soluții îndrăznețe. Ca tematică și stil, arta răspunde unor cerințe noi, gustului pentru natură și scene familiare, pentru sentimental și pitoresc, pentru senzualitate și rafinament, pentru expresia patetică sau pentru realismul vieții cotidiene — care nu evită uneori nici vulgaritatea, nici caricatura.

Arhitectura orașelor înregistrează mari progrese prin aplicarea unor principii raționale de urbanistică. Orașul elenistic are străzi largi, între 6-10 m, străzi drepte, paralele, perpendiculare pe cele două artere-axe principale care împart orașul, întretăindu-se în unghi drept (viitoarele *cardo* și *decumanus* ale orașelor romane); cu spații libere rezervate piețelor și edificiilor mari, acum concentrate într-o anumită zonă; cu intervale precis stabilite și obligatorii între case. Apeductele, canalizarea, porticele cu statui de bronz și marmură completau formula unui oraș elenistic tipic (orașul Pompei, de pildă, era conceput după modelul orașelor elenistice). Magistrați speciali vegheau la întreținerea curățeniei, aprovizionării și siguranței în timpul nopții, precum și la prevenirea eventualelor incendii.

Caracteristic — în arhitectură — epocii elenistice este gustul pentru colosal. Mormîntul regelui Mausolos *(mausoleul)*, din Halicarnas cu marea friză sculptată de Scopas și alți artiști renumiți, avea o înălțime de 50 m, era construit pe un postament foarte înalt, deasupra căruia impunătoarele coloane alternau fiecare cu cîte o statuie; în vîrful acoperișului în formă de piramidă tronau statuile regelui Mausolos și a soției sale. Monumentalul altar din Pergam era de asemenea ridicat pe un grandios postament în trepte și înconjurat de celebra friză care reprezintă lupta dintre Titani și zei, capodopera sculpturii elenistice în basorelief (păstrată în Muzeul de Stat din Berlin). Templul lui Apollo din Milet, înconjurat de 66 de coloane, era de două ori mai mare decît Partenonul. Alte temple — ca cele din Akragas (Agrigento), Selinunte, Efes ș.a. — aveau o lungime între 110-120 m. Coloanele templului zeiței Artemis din Efes aveau o înălțime de 19 m. Armonia, măsura, proporțiile echilibrate ale edificiilor epocii clasice sînt acum sacrificate în beneficiul grandorii, care urmărea să sporească prestigiul monarhului. Tendința de a impresiona prin grandoare și fast se descifrează și în formele — de efect căutat, lipsite de grația și eleganța simplității — ale elementelor decorative, în care constructorii amestecă stilul doric cu cel ionic, arătînd o preferință specială pentru bogatul capitel corintic, încărcat cu motive vegetale. Varietatea de culori ale marmurei, policromia pereților ornați cu plăci de fildeș, de aur, argint sau bronz, chiar cu pietre semiprețioase, atestă gustul tipic oriental pentru fastuos.

Aportul original al arhitecturii elenistice se arată în concepția casei de locuit[129], care în epoca precedentă, a clasicismului, nu intrase în atenția arhitectului. Casa elenistică ocupa o suprafață mai mare, avea o singură intrare, era lipsită de ferestre spre stradă, toate încăperile dădeau într-o curte centrală înconjurată de un șir de coloane *(peristil)*. Casele celor bogați aveau și

[129] Este singura formă cunoscută de arheologi, căci nu s-au păstrat urmele nici unui palat regal.

o grădină, cu pergole, izvoare artificiale, fîntîni arteziene şi statui de nimfe. Interiorul era ornat cu picturi murale, cu mozaicuri într-o vastă gamă de culori, cu plăci de marmură — sau măcar cu stuc pictat astfel încît să imite marmura. În întreaga decoraţie a interiorului îşi fac intrarea acum peisajele şi elementele decorative cu motive mitologice sau din legende. Pereţii erau decoraţi (casele din Pompei rămîn cel mai cunoscut exemplu) cu ghirlande de flori, cu fructe, cu păsări şi peşti, cu dansatoare şi cîntăreţe, cu sileni, naiade, nimfe şi amoraşi — ca în idilele lui Theocrit.

SCULPTURA. PICTURA. ARTA MINIATURALĂ

Sculptura continuă pe drumurile deschise de Praxitele, dar mai ales de Lysip şi de Scopas. Incertitudinile epocii se reflectă şi în operele sculptorilor: în locul măsurii şi echilibrului calm al perioadei precedente, artiştii caută acum să redea emoţia, exagerarea sentimentală, pasionalitatea, expresia şi mişcările patetice, graţia rafinată, efeminată, senzualitatea agresivă (în limitele decenţei, totuşi).

Sînt notele caracteristice faimoaselor capodopere — în majoritate din sec. II î.e.n.; *Venus din Milo* (Louvre) — alături de multe alte Afrodite ale epocii — şi *Apollo din Belvedere*[130] sînt cele mai cunoscute dintre numeroasele copii, sau interpretări libere, într-un spirit nou, ale modelelor clasice stabilite de Policlet sau de Praxitele. Influenţa acestor mari maeştri stăruie mai ales la Atena. În schimb, la Rodos (unde a rămas vie amintirea lui Lysip) influenţele sînt variate. Maiestuoasa, avîntata *Victorie din Samotrace* (Louvre) — opera lui Pitocritos din Rodos — este în stilul „victoriilor" epocii clasice ateniene; alături de care pateticul grup al lui *Laocoon*[131] este în pur stil al şcolii din Pergam, — ilustrată prin nu mai puţin faimosul grup cunoscut sub numele de *Taurul Farnese*[132]. Gustul asiatic pentru colosal se manifestă mai semnificativ în exemplul uriaşei statui a lui Helios, zeul Soarelui, înaltă de 34 m, turnată în bronz în anul 238 î.e.n. şi distrusă de un cutremur zece ani mai tîrziu; cunoscută sub numele de „colosul din Rodos" şi enumerată de scriitorii antici printre „cele şapte minuni ale lumii". Opera aceasta a lui Chares din Lindos, elevul lui Lysip, va primi la Roma, în timpul lui Nero, replica unei alte statui colosale de bronz aurit, înaltă de 36 m.

Şcoala din Pergam, unde s-a prelungit mult influenţa lui Scopas, a realizat serii întregi de îndurerate Niobe şi de figuri de galli luptînd, alţii răniţi sau sinucigîndu-se, — figuri tragice, de un patos exasperat, absolut perfecte sub raportul execuţiei. Tot aici a fost creată — pe o lungime de 130 m şi cu înălţimea de 2,30 m — marea friză a altarului lui Zeus din Pergam (197-159 î.e.n.), reprezentînd lupta zeilor contra Giganţilor, — o alegorie ce glorifica victoria regilor Pergamului contra gallilor. Varietatea de episoade, de tipuri, de expresii şi atitudini, redarea cu minuţiozitate a detaliilor, patosul dramatic al personajelor şi puternica impresie de dinamism care se degajă

[130] Opera lui Leochares, colaboratorul lui Scopas; Muz. Vaticanului.

[131] Din sec. I î.e.n., opera sculptorilor Hagesandros, Polydoros şi Athenodoros; Muz. Vaticanului.

[132] Sec. II î.e.n., opera sculptorilor Apollonios şi Tauriscos; Muz. Naţional din Neapole.

din întregul ansamblu fac din marea friză a altarului din Pergam una din primele capodopere ale basoreliefului din toate timpurile.

O capodoperă a sculpturii care, alături de celelalte menționate anterior, demonstrează categoric că în această epocă a artei grecești este greșit să se vorbească de „decadență". În primul rînd — pentru chiar faptul că înseși proporțiile producției de artă sînt imense. Un modest orășel, ca Termos, avea nu mai puțin de 2 000 de statui; iar dintr-un alt oraș mic, Ambracia, generalul roman cuceritor a luat ca pradă 230 de statui de marmură și 785 de bronz! Evident că idealul estetic al epocii era altul, era lipsit de sobrietatea, de simplitatea, de calmul caracteristic artei epocii clasice. Evident că, producția artistică crescînd considerabil, au apărut inevitabil multe opere imperfecte ca execuție. Dar arta și-a lărgit acum enorm registrul tematic, al aspectelor de viață morală investigate de artist și reprezentate într-o varietate și o complexitate de modalități necunoscute artei grecești pînă acum. Iar sub raportul gradului de execuție tehnică, cel al epocii elenistice a fost rareori atins în decursul istoriei artei, dar niciodată întrecut.

O mare dezvoltare cunoaște în epoca elenistică portretul, în marmură sau în bronz. După Lysip — și sub impulsul său —, care a executat cele mai multe busturi ale lui Alexandru Macedon, în sec. III î.e.n. devin foarte numeroase portretele unor oameni de stat, filosofi, poeți, etc.; portrete de obicei neidealizate, cele mai adeseori adevărate studii de caracter.

De asemenea, proprie artei elenistice este și viziunea realistă în tratarea tipurilor și momentelor din viața de fiecare zi. Chiar și în scenele mitologice se introduc adeseori detalii din viața cotidiană. Cu cîtă naturalețe — uneori cu duioșie, alteori cu ironie, alteori cu umor — sînt redate figurile de bătrîne, de țărani, de pescari, de comedianți, de sclavi, de copii! Mai ales copiii — într-o infinită diversitate de momente de viață, cu gingășie și cu adevăr desăvîrșit; chiar cînd apar în cadrul unor decorative convenții mitologice (în casa Vetius din Pompei, de exemplu), în seriile de Eros-copil sau de Dionysos-copil.

Începutul erei elenistice a fost și marea epocă a picturii grecești. Dintre cele două importante școli de pictură, cea din Alexandria se inspira din ciclul de legende ale lui Eros și Afroditei, în timp ce școala din Pergam își lua subiectele din istorie și mitologie. Nu s-a păstrat însă nimic, nici chiar din opera celui mai mare pictor al vremii, Apelles — pictorul oficial al lui Alexandru Macedon, căruia i-a făcut numeroase portrete, — nici din cea a contemporanilor săi Aetion, Protogenes, Teon, Filoxenos ș.a.

O idee ne putem face numai din descrierile anticilor sau din frescele și mozaicurile vilelor romane și ale marilor case din Pompei, care cu siguranță că s-au inspirat din plin din picturile grecești elenistice (dacă nu chiar le-au copiat, de multe ori). Pe această cale putem deduce că pictura elenistică avea valențe lirice — prin predilecția pentru plasarea personajelor într-un cadru de natură, pentru peisajul idilic, pitoresc, vaporos (sentimentul naturii și ideea perspectivei sînt prefigurate aici pentru prima dată). Iar valențele dramatice le atestă cunoscutul mozaic[133] reprezentînd atacul lui Alexandru contra lui Darius în bătălia de la Issos: o scenă în care mișcarea violentă a personajului amintește, de pildă, dinamismul scenelor din basorelieful alta-

[133] Aflat azi în Muz. Național din Neapole; este o copie după un tablou din sec. II î.e.n., probabil chiar al lui Apelles.

rului din Pergam. Dealtminteri pictura şi sculptura au evoluat paralel, influenţîndu-se reciproc, ambele caracterizîndu-se prin căutarea efectului imediat. Abundentă este producţia de ceramică de artă. Vasele sînt decorate cu scene din tragedii, din comedii sau din viaţa cotidiană. Sînt însă preferate tot mai mult de cei bogaţi vasele de metal, de bronz sau de argint, cu figuri şi scene în relief — tip de decoraţie imitată acum şi de vasele de ceramică.

Trei specii de artă miniaturală merită de asemenea să fie menţionate (pe lîngă abundenţa obiectelor de sticlă, de fildeş, de incrustaţii, de bijuterii)— şi anume: monedele, cu admirabile portrete, de o mare varietate şi excelent lucrate, mai ales cele de aur, bătute de Ptolemei; cameea — care apare acum pentru prima oară, la Alexandria, odată cu gema[134]; şi, îndeosebi, figurinele de lut ars. — Aceste statuete de ceramică, reprezentînd fiinţe umane sau animale, nu mai au funcţia religioasă, votivă sau funerară, de altădată, ci o funcţie exclusiv estetică, servind pentru a împodobi interiorul caselor celor ce nu aveau posibilitatea să-şi procure costisitoarele statuete de bronz. Aceste „păpuşi“ — cum le numeau grecii — erau produse şi multiplicate în secolele IV—II î.e.n., prin tipare, în mai multe ateliere din Asia Mică. În Grecia, faimoase au devenit atelierele din Tanagra, o localitate din Beoţia. Sub numele generic de *tanagre* vor fi cunoscute deci aceste figurine — unele reproducînd în miniatură opere celebre, altele reprezentînd figuri reale de femei (foarte rar de copii — şi niciodată de divinităţi), cu o încîntătoare eleganţă, graţie şi expresivitate[135].

Extinderea producţiei artistice greceşti pe o arie geografică atît de vastă a dat un puternic impuls, în toate ţările, dezvoltării şi difuziunii artei. Pe de altă parte, cu normele ei estetice care aveau calitatea de a acţiona într-un mod mai direct asupra sensibilităţii unui public tot mai larg; în acelaşi timp, lărgindu-şi viziunea prin adoptarea unei sfere tematice mai bogate, totodată făcînd apel la mijloace expresive mai de efect şi îndrăznind numeroase inovaţii tehnice, — arta elenistică a avut un rol mai mare decît arta clasică greacă în formarea artei timpurilor moderne.

POEZIA. THEOCRIT. CALLIMACHOS

Aceeaşi varietate de tendinţe şi de forme noi caracteristică artei elenistice, aceeaşi bogăţie a producţiei de opere[136] şi aceeaşi modernitate prezintă şi literatura epocii elenistice.

În proză, locul principal îl ocupă scrierile istorice, — atît prin numărul mare al biografilor lui Alexandru, sau al istoricilor care s-au oprit asupra epocilor mai vechi, cît şi prin diversitatea de concepţie şi de stil. Marele istoric al epocii a fost Polibiu (cca 203-120 î.e.n.). Opera sa principală, *Istoria universală* — mult utilizată şi de Titus Livius — este de fapt o istorie a cuceririlor romane (pe care istoricul le consideră drept rezultatul unui proces

[134] E foarte probabil că tot la Alexandria a fost inventat acum şi adevăratul mozaic, cel format cu bucăţi mici de marmură de diferite culori.

[135] Dintre oraşele greceşti de pe litoralul apusean al Mării Negre, Callatis (Mangalia) era unul din centrele în care grecii exportau mai multe asemenea *tanagre*. (Foarte probabil însă că încă din secolele III—II î.e.n. existau şi ateliere locale care le produceau).

[136] Se cunosc peste 1 100 de nume de autori de opere literare în toate genurile.

istoric inevitabil) scrisă de un om cu experiență politică, de un spirit realist și pozitiv. Polibiu folosește arhivele oficiale și multe alte surse, încercînd să explice cauzele evenimentelor, convins că istoria ajută la înțelegerea prezentului. Stilul este antiretoric (modelul său era Tucidide), clar, științific, fără apreciabile calități literare.

Poemul epic mai are și în această epocă admiratori, — al căror gust îl satisface pe deplin Apollonios din Rodos (cca 295-215 î.e.n.), autorul *Argonauticelor*. În narația legendei lui Iason și a tovarășilor săi din Argos, porniți în căutarea „lînei de aur", lipsa de autentică inspirație epică este suplinită de o multilaterală erudiție, de descrieri de călătorie în același timp exacte și fantastice, de o minuțioasă analiză psihologică[137] și în special de lirismul elegiac și idilic care a asigurat operei o mare popularitate în antichitate.

Poezia — ca dealtfel întreaga literatură a epocii — este radical diferită de cea a epocii anterioare. Acompaniamentul muzical dispare, poezia lirică este destinată acum exclusiv lecturii (și numai în cazuri cu totul excepționale declamării). Dispare și lirismul coral. Publicul restrîns de rafinați sau de erudiți căruia i se adresează; absența sentimentului vieții colective din *polis*-ul de odinioară; cosmopolitismul, individualismul și hedonismul ce caracterizează noua societate, — acestea au fost principalele cauze care au impus în poezie noi subiecte, forme, genuri și un stil nou. Poezia nouă va fi o poezie lipsită de profunzimea sentimentului; o poezie erudită sau senzuală, galantă sau convențională, rafinată sau livrescă. Atenția poeților se concentrează în mod esențial asupra stilului și a versificației. Speciile pe care le preferă epoca sînt elegia erotică, idila și epigrama.

Din numărul imens de poeți ai acestor secole se detașează — caracteristici fiind pentru atmosfera culturală a epocii — Callimachos din Cirene și Theocrit[138].

Callimachos (cca 315-cca 245 î.e.n.), prestigios erudit și apreciat poet, considerat „corifeul poeziei alexandrine", a cultivat toate genurile poetice. El este autorul *Originilor*, o culegere de vechi legende despre originile unor orașe, unor familii sau unor obiceiuri; o operă sufocată de erudiție academică și de convențională solemnitate. Același ton afectat domină și *Imnurile* sale, în care foarte rareori apar frînturi de adevărată poezie:

„Somnul le-a prins pe-amîndouă: vorbea una, mută cealaltă
Sta și-asculta. Dar de-abia le-asfințiseră ochii, și-ndată
Plin de zăpadă, vecinul bătu și începu să grăiască:
«Vremea de noapte s-a scurs; dinspre zori se aprinde lumina.
Trece pe drum sacagiul și-ngîn-o frîntură de cîntec.
Lung geme osia căruței și-o clipă alungă tot somnul
Celui cu casa spre stradă. Din umbre se-alege un ropot:
Aprig zvîcnește-n ureche... și bate, și bate fierarul...»"

(trad. S. Noica)

[137] Personajul *Medeei* l-a inspirat pe Vergiliu în crearea eroinei sale Didona.

[138] Alți poeți ilustrează alte direcții și genuri: Philetas din Cos — elegia erotică; Asclepiade din Samos — epigrama; Lycophron — poezia dramatică; Herondas — mimul; sau Aratos — poezia didactică cu ale sale faimoase *Fenomene*, traduse la Roma de Varro și de Cicero, și inspirîndu-l pe Vergiliu; în timp ce din *Metamorfozele* lui Nicandru din Colofon s-a inspirat Ovidiu.

Contemporanii săi îi lăudau mai ales epigramele. Genul acesta — specific poeziei alexandrine, în care se exersau toate persoanele culte — de poezie ocazională, cu caracter liric sau didactic, notînd impresii, idei, stări sufleteşti fugare, într-o formă concisă, elegantă şi incisivă (conţinutul exclusiv satiric i-l vor da epigramei doar poeţii latini), era genul liric favorit al rafinatei societăţi alexandrine. Callimachos, a cărui influenţă asupra poeţilor latini (Catul, Ovidiu, ş.a.) a fost considerabilă, poate fi apreciat azi ca poet doar în epigrame.

Marele poet al epocii rămîne însă Theocrit (n. cca 305 î.e.n.). Născut la Siracuza, a trăit mult timp la curtea tiranului acestui oraş şi la cea din Alexandria a lui Ptolemaios Filadelful. Autor al unor producţii poetice aparţinînd unor genuri diferite, el este creatorul poeziei bucolice (*bukolos* = păstor); specie care va căpăta numele de „idilă", de la titlul *Idile*[139] dat de poet poemelor sale, din care ne-au rămas 30, şi care nu sînt toate poeme pastorale. — Poezia bucolică, idealizînd viaţa liniştită a ţăranilor şi păstorilor, fusese ilustrată în urmă cu trei secole de Stesichoros, creatorul figurii păstorului Dafnis. Dar Theocrit i-a dat forma definitivă şi o înaltă valoare literară; formă în care variatele elemente — narativ, liric, descriptiv, dramatic — fuzionează în mod fericit. Sinceritatea emoţiei încercate în faţa naturii, intensitatea pasiunii personajelor, prezentarea lor neidealizată, naturaleţea dialogului şi autenticitatea limbajului sînt calităţile proprii idilei lui Theocrit. Foarte rare în secolele elenismului sînt notaţiile lirice care să aibă prospeţimea celor din Idila întîia, — cîntecul morţii păstorului Dafnis:

„Cîntul bucolic de-acuma, curmaţi-l, dragi muze, curmaţi-l!
Nai cu-ntocmirea măiastră... ce dulce mireasmă resfiră
Ceara de-l porţi către gură... Hai, vino stăpîne, şi ia-mi-l!
Vezi doar cum Eros mă duce şi-adînc mă tîrăşte spre Hades.
Cîntul bucolic de-acuma, curmaţi-l, voi, muze, curmaţi-l!
Doar viorele să crească din spini şi din rugii de mure.
Dulce narcisul să-şi prindă boboci doar pe crengi de ienupăr.
Toate răstoarne-se-n lume: voi pinilor, pere să creşteţi.
Dafnis de vreme ce piere, voi, cerbii, să prindeţi copoii.
Bufniţe, sus printre creste, daţi cumpănă privighetorii!
Cîntul bucolic, de-acuma, curmaţi-l, voi, muze, curmaţi-l!"

(trad. S. Noica)

Specia poetică creată de Theocrit va cunoaşte o carieră strălucită de-a lungul veacurilor. După momentul major al eglogelor lui Vergiliu, poezia bucolică va renaşte — începînd cu secolul al XV-lea — în toate literaturile europene. Dar influenţa sa imediată se va exercita îndeosebi asupra unui gen literar nou: romanul grec.

„ROMANUL GREC". COMEDIA

Între producţiile literare în proză, abundente şi variate ca temă, de cel mai mare succes s-a bucurat — în epocă şi pînă în zilele noastre — *Viaţa lui Alexandru Macedon*, elaborată în forma definitivă în sec. III e.n. (dar

[139] În limba greacă, *eidillia* înseamnă „poeme scurte".

ale cărei prime redactări pot fi urmărite pînă în sec. II î.e.n., atribuită fiind lui Callistene). Iar din sec. I î.e.n. datează și *Suferințele dragostei*, un număr de 36 de povestiri erotice, prelucrate apoi la Roma de mai mulți autori.

Ceea ce se va numi „romanul grec" — și ale cărui începuturi datează din sec. I e.n. — este un gen hibrid, în formula căruia aventura miraculoasă fuzionează cu povestirea erotică, retorica cu geografia mai mult sau mai puțin fantastică și elegia cu poezia pastorală. După primele încercări cunoscute[140], singura operă a genului care mai rezistă azi la lectură este romanul pastoral *Dafnis și Chloe* al lui Longos (probabil sec. II e.n.), unul din cele patru romane grecești care ni s-au păstrat în întregime. În romanul lui Longos — o poveste de dragoste a doi tineri care trebuie să treacă prin tot felul de peripeții pentru a putea fi în sfîrșit fericiți — aventura rămîne pe un plan secundar; în schimb admirabilele descrieri de natură, adevărul scenelor de viață rustică și mai ales analiza psihologică de mare finețe (nu lipsesc, în relatarea experiențelor amoroase ale tinerilor, momente picante) fac din *Dafnis și Chloe* capodopera prozei narative a epocii elenistice[141].

Într-un alt gen de proză literară — apropiată de un stil nou de elocință pe care-l practica noua generație de sofiști — s-a ilustrat marea personalitate literară a secolului, Lucian din Samosata (125-194 e.n.), oraș în nordul Siriei. Profesiunea sa de avocat și de sofist — care l-a purtat din Ionia pînă în Italia și Gallia meridională; iar după o ședere de 20 de ani la Atena, pînă în Egipt, unde a ocupat o înaltă funcție administrativă — i-a procurat o vastă cunoaștere a realităților și oamenilor. Scrierile sale, de scurte dimensiuni (îi sînt atribuite cu certitudine aproximativ 70), sînt redactate în majoritate sub forma de dialoguri și în spiritul comediilor timpului. În fond, ele sînt pamflete caustice împotriva filosofilor (cu excepția lui Epicur), a retorilor pedanți, a scriitorilor, geografilor și istoricilor fantaști, a corupției epocii, și mai ales contra religiei degenerate în superstiție și misticism[142]. Inteligența sclipitoare, dialogul antrenant, ironia fină, acidul sarcasmului, fantezia și verva sa caustică fac din Lucian marele satiric și pamfletar al antichității grecești: „un fel de ziarist militant și fantezist, într-o vreme cînd jurnalismul propriu-zis nu exista" (A. Croiset).

Comedia completează tabloul literar al epocii.

Tragedia își încheiase demult ciclul, odată cu apusul spiritului civic, religios și moral, din epoca de glorie a *polis*-ului. Rămăsese, cel mult, un exercițiu literar destinat lecturii. În schimb, spiritul comediei reînvie. În sec. III î.e.n. trupele de actori ambulanți recitau *mimi* — monologuri sau scenete cu personaje și întîmplări cotidiene, mici studii de moravuri, realiste și comice, — dar adeseori și indecente, dacă nu chiar vulgare. Acestui gen dramatic, poeți ca Herondas (sec. III î.e.n.) îi vor da o formă cultă, în versuri, destinîndu-l lecturii sau recitării, nu reprezentării scenice. Se cunosc

[140] *Babiloniecele* — sec. II e.n., *Povestiri din Efes* și *Ethiopicele* sau *Theagene și Charicleia* a lui Heliodor, sec. III e.n.

[141] Romanele grecești au fost foarte la modă în secolele XVI și XVII; opera lui Longos — tradusă și de Amyot (1559) — i-a inspirat, printre alții, pe Boccaccio, Sannazaro, Ph. Sidney, Lope de Vega, J.-J. Rousseau, S. Gessner, ș.a.; iar dintre compozitori, pe Boismortier, Gluck, Offenbach, Ravel, ș.a. Romanele grecești — și în primul rînd *Dafnis și Chloe* — au constituit principala sursă a bogatei literaturi arcadice a barocului.

[142] Prin aceasta, Lucian este un îndepărtat precursor al lui Rabelais, al lui Swift, și în general al satirei și ironiei sarcastice a scriitorilor „Secolului luminilor".

12 mimi de Herondas; sînt scurte comedii, cu două sau trei personaje, sprintene şi amuzante (uneori însă şi cu momente obscene).

Ultimul moment cu adevărat mare al comediei greceşti se situează la începutul erei elenistice: Menandru (342-292 î.e.n.) îşi reprezintă prima comedie la doi ani după moartea lui Alexandru Macedon.

O scenă de comedie greacă: Zeus şi Hermes sub fereastra Alcmenei

Comedia sa descinde — prin luciditatea viziunii şi aderenţa la adevărul vieţii de fiecare zi — din Aristofan. Dar Menandru — „steaua comediei noi“, cum a fost numit — îşi restrînge sfera de interes la tipurile şi problemele banale ale vieţii familiale, neglijînd total problemele care interesează viaţa cetăţii. Se spune că a compus 108 comedii, din care ne-au rămas cîteva fragmente mai întinse, precum şi o piesă întreagă (descoperită în 1957) intitulată *Mizantropul*. Comediile lui Menandru au ca subiect o poveste de dragoste nefericită. Intriga nu este prea complicată, iar humorul este mai degrabă temperat. În schimb, caracterele personajelor au naturaleţea celor întîlnite în viaţa zilnică, sentimentele sînt studiate cu multă fineţe în toate nuanţele lor, dialogul are simplitatea şi firescul vorbirii cotidiene. Aceste calităţi literare, spiritul însuşi al acestei comedii se vor regăsi la Terenţiu — care s-a inspirat copios din operele lui Menandru.

Prin subtilitatea observaţiei psihologice, extinse asupra unui registru vast al sufletului omenesc; prin scopul modest pe care şi-l propune comedia sa, prin scopul exclusiv de a reproduce fragmente din realitatea familiară, şi de a amuza într-un mod discret, delicat, rafinat, de a te face mai degrabă să zîmbeşti decît să rîzi; în fine, prin naturaleţea tonului conversativ al stilului său, Menandru rămîne ultimul mare dramaturg al antichităţii greceşti şi totodată primul reprezentant al unei epoci moderne.

MODERNITATEA CULTURII ELENISTICE

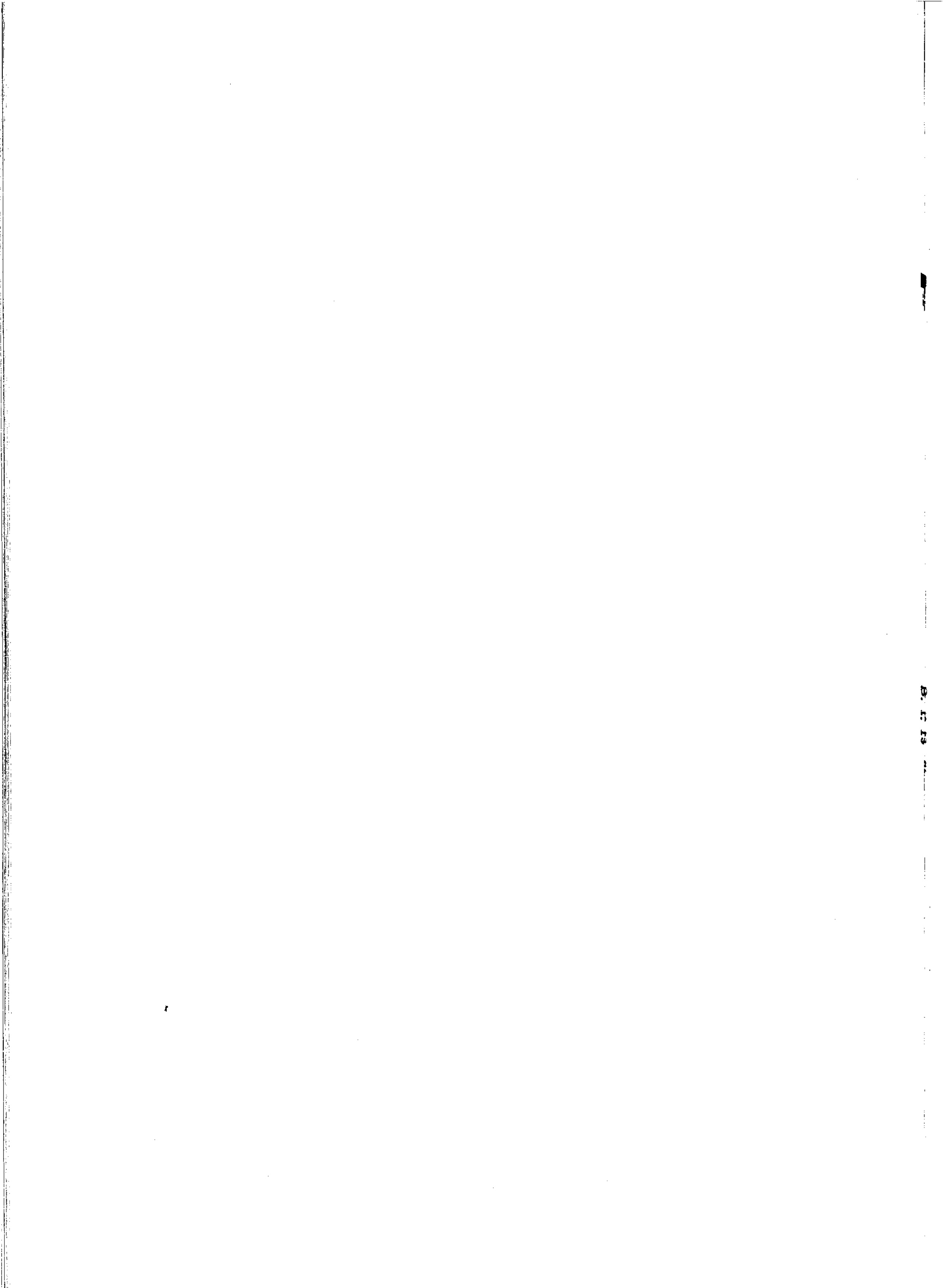
„Modernitatea“ este trăsătura fundamentală a civilizaţiei şi culturii elenistice. O epocă deosebit de importantă şi prin ceea ce a însemnat pentru secolele viitoare, prin ceea ce a transmis culturii moderne.

Prestigiul cu dimensiuni de mit al lui Alexandru Macedon — intrat în lumea legendelor populare din India și Malaezia pînă în Gallia și Britania; iar în literatura cultă, mai întîi prin poeții persani Ferdousi și Nizami — s-a exprimat pe plan literar în difuziunea atît de largă a romanului vieții sale în timpul Evului Mediu, atît în Orientul Apropiat cît și în Occident (și în primul rînd în Franța). Rezultatele științei elenistice — compilații, enciclopedii, sau tratate de amploare, în special de geometrie și de astronomie, dar și de medicină, — transmise Europei prin intermediul romanilor și apoi al arabilor, au rămas adevărate modele de investigație științifică, acceptate multă vreme, unele chiar timp de 15 sau 17 secole.

Filosofia elenistică și-a pus amprenta asupra multor aspecte ale doctrinei etice creștine. Epoca elenistică a îmbogățit considerabil sfera tematicii și sensibilității artistice, repertoriul de modalități, de tehnici, de specii noi ale artei. Literatura europeană a cultivat anumite genuri elenistice chiar pînă dincoace de secolul al XVIII-lea. Prin cultura latină — formată aproape în întregime la școala culturii elenistice, — antichitatea greacă (inclusiv aceste ultime secole de strălucire ale ei) a fost integrată ca element de bază, normativ și formativ, culturii europene.

CULTURA ŞI CIVILIZAŢIA ETRUSCĂ

Etruscii în Peninsula Italică. • Organizarea politică şi socială. • Economia. • Viaţa cotidiană. • Zei, credinţe, ritualuri. • „Disciplina etrusca". • Cultul morţilor. • Mari constructori şi urbanişti. • Sculptura în bronz. • Pictura. • Artele secundare. • Scrierea şi (?) literatura. • Buni medici, talentaţi muzicanţi. • Maeştrii romanilor.

ETRUSCII ÎN PENINSULA ITALICĂ

Din mozaicul de popoare ale Peninsulei Italiei preromane, cel care a creat o civilizaţie superioară — cea dintîi în Occident — a fost poporul etrusc. Importanţa contribuţiei sale culturale şi civilizatorice a fost considerabilă, atît prin ea însăşi, cît şi prin moştenirea transmisă romanilor. Începuturile, sursele, fundamentele civilizaţiei şi culturii romane se datorează în primul rînd etruscilor.

Epitetul de „misterioşi“ dat de obicei etruscilor este legat mai întîi de problema originii lor. Fără intenţia de a da termenilor respectivi o semnificaţie etnică particulară, grecii antici îi numeau *tirsenoi*, apoi *tirrenoi* (de unde, denumirea Mării Tireniene, pe care etruscii au dominat-o timp de cîteva secole); latinii îi numeau *tusci* — cuvînt care a dat numele Toscanei — sau *etrusci*; iar documentele egiptene îi menţionează — indicînd prin acest cuvînt unul din „Popoarele Mării“ — sub numele de *tursha*. Ei înşişi se numeau *rasena*. În legătură cu problema locului lor de origine s-au emis trei ipoteze. Prima, este cea a lui Herodot (susţinută şi de Strabon, Diodor, Plutarh, Appianus, ş.a.), care îi consideră originari din Lidia[1]. A doua ipoteză — propusă de Dionis din Halicarnas — îi vede ca fiind un popor autohton din Italia. Potrivit celei de-a treia (emisă în sec. XVIII) etruscii ar fi venit în Italia, prin văile Alpilor, din Europa Centrală[2]. Dintre toate acestea, ipoteza cea mai plauzibilă, confirmată de dovezi arheologice şi lingvistice şi acceptată de cei mai mulţi dintre autori, este prima. Etruscii deci, originari din Asia Mică septentrională ar fi unul din „Popoarele Mării“ care în sec. XIII au invadat Egiptul; după care, două secole mai tîrziu, împinşi de valurile migratorii ale popoarelor indo-europene, au debarcat în grupuri succesive şi mai masiv pe coasta vestică a Italiei Centrale. Într-adevăr, cele mai vechi dintre aşezările lor importante au fost Tarquinia, Cerveteri, Vetulonia, toate în imediata apropiere a litoralului tirenian. Din această zonă au început — poate chiar în secolele X—IX î.e.n., cînd se poate vorbi de un „popor etrusc“[3] constituit ca atare — expansiunea spre est, ocupînd apoi întreaga regiune a Toscanei de azi (pe atunci locuită de umbri), asimilînd populaţia indigenă şi fondînd alte oraşe — după numele lor actuale: Chiusi (Chamars), Arezzo, Cortona, Orvieto (Volsinia?), Perugia şi Volterra (Velathri).

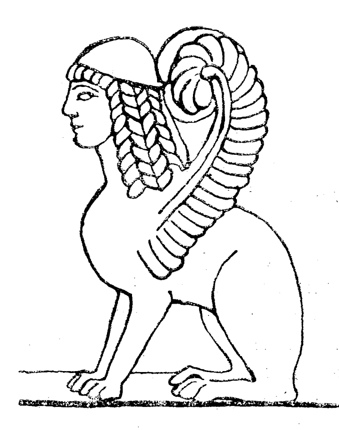
Teritoriul ocupat iniţial, organizat şi exploatat de etrusci — Etruria propriu-zisă — era cuprins între valea Arnului, valea Tibrului şi Marea Tire-

[1] Sau — după alţi autori — prin nordul Adriaticii, din Iliria (cf. A. Maiteny).

[2] Argumentele de ordin lingvistic aduse de Vl. Georgiev (vd. bibliografia) pledează de asemenea pentru originea troiană (deci tot asianică) a etruscilor — menţionaţi ca atare şi în documentele egiptene din secolele XIII—XII î.e.n.

[3] În ultimul timp prevalează — mai ales la etruscologii italieni — tendinţa de a-i considera pe etrusci nu ca un popor care să fi adus cu ei o cultură gata constituită, ci ca grupuri de populaţii, probabil omogene, care au pătruns în valuri succesive pe teritoriul italic; aici, amestecîndu-se cu elemente etnice locale, au ajuns să se constituie într-un *popor*, într-o etnie bine definită sub raportul culturii şi al civilizaţiei.

niană. Aici s-au consolidat, în sec. VIII î.e.n., efectuînd lucrări de drenaj a zonelor mlăştinoase, exploatînd bogatele zăcăminte de fier şi cupru din Etruria şi insula Elba, dezvoltînd metalurgia la un grad necunoscut de celelalte popoare din peninsulă, stabilind legături comerciale cu Sardinia şi Sicilia, cu

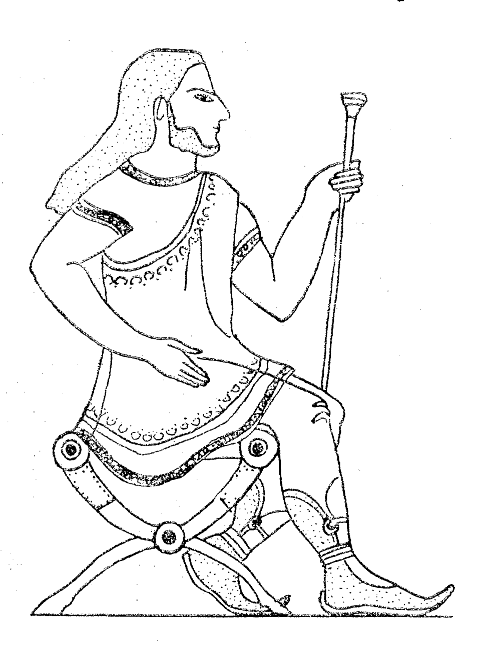
Sfinx de piatră. Dintr-un mormînt din apropiere de Chiusi

Egiptul şi cu fenicienii cartaginezi şi bineînţeles — în domeniul economic şi în mod deosebit cultural — cu grecii, care spre sfîrşitul acestui secol încep să-şi stabilească colonii în sudul Italiei. Marinari încercaţi şi piraţi redutabili, etruscii aspiră la supremaţia maritimă în Mediterană, unde însă sînt blocaţi de greci şi de fenicieni. Cu fenicienii din Cartagina vor încheia un pact: etruscii le vor ceda Sardinia, păstrîndu-şi însă Corsica; apoi o alianţă — îndreptată contra grecilor — care va dura mai multe secole.

Secolele VII şi VI î.e.n. au fost marea perioadă de expansiune a etruscilor. Acţiunile lor militare erau iniţiate şi conduse izolat, separat, de oraşele-state. În prima etapă (care a durat pînă către mijlocul sec. VI î.e.n.) ofensiva a fost îndreptată spre sud. Bandele armate — în primul rînd cele din oraşele de coastă mai mari, Tarquinia şi Cerveteri — au pătruns în Latium, supunînd uşor triburile localnicilor, latini, volsci, rutuli, ş.a. După ce organizează aşezările ţărăneşti de pe „cele şapte coline" punînd temeliile viitorului oraş Roma, coboară în Campania ocupînd o largă zonă de coastă, pînă în dreptul coloniei greceşti Posidonia (azi Paestum) şi fundînd — după principii proprii urbanisticii etrusce — oraşele Capua, Nocera, Herculanum, Pompei, Sorrento, ş.a. În această zonă însă rămîn inclavate cîteva colonii greceşti — Cumae, Neapolis, insulele Capri, Ischia şi Procida. În felul acesta, *un conflict în spaţiul tirenian între colonialismul grec şi cel etrusc se anunţa* ca inevitabil. Primul război are loc în Corsica (etruscii erau aliaţi cu cartaginezii), soldat cu abandonarea de către greci a coloniei lor din insulă, care devine posesiune etruscă. Alte războaie cu grecii, de astă dată în Campania, vor avea ca urmare blocarea definitivă a expansiunii greceşti în sudul Italiei şi pe coasta tireniană — unde de acum încolo nu vor mai fi fundate noi colonii greceşti, iar cele vechi vor decade sau vor dispare.

În această situaţie etruscilor nu le mai rămîne decît să-şi consolideze poziţiile, să exploateze intens regiunile cucerite, să-şi dezvolte la o scară mai mare activitatea comercială maritimă şi să întreprindă o vastă acţiune de

cuceriri, spre nord. Astfel, în ultimele decenii ale secolului al VI-lea î.e.n. etruscii ocupă în cîmpia Padului un teritoriu mai întins decît Etruria propriu-zisă, inclusiv o lungă zonă de pe coasta adriatică (din dreptul actualului oraş Pesaro pînă aproape de Veneţia). În noul teritoriu etrusc — stăpînit

Rege etrusc din Roma. Teracotă pictată provenind din Caere (Cerveteri). Sec. VI î.e.n.

înainte de liguri, apoi de umbri — mai tîrziu se infiltrează din nord celţii, fondînd oraşul Falsena (Bologna de azi) şi probabil Mantova, precum şi alte oraşe sau garnizoane permanente.

Dominaţia etruscă a regiunii Padului încetează la începutul secolului al IV-lea, odată cu invazia gallilor. În sud (în Latium şi Campania), unde stăpînirea etruscă a durat aproape un secol şi jumătate, situaţia a început să se complice datorită opoziţiei energice a coloniilor greceşti şi rezistenţei populaţiilor locale, în special a samniţilor.

După acţiunea de unificare şi după începuturile de probabilă urbanizare a aşezărilor de pe cele „şapte coline" ale Romei, regii etrusci[4] şi-au început opera civilizatorică. Oraşul a fost construit după obişnuitele norme urbanistice etrusce, atît rituale cît şi raţionale; terenurile mlăştinoase au fost drenate — cu săparea canalului principal, la început descoperit, care se va numi Cloaca Maxima. S-au construit două cisterne imense pe Palatin; perimetrul oraşului unificat a fost apărat de un zid de incintă după sistemul defensiv etrusc; iar acropola de pe Capitoliu, unde a fost zidit un mare templu dedicat triadei etrusce, a devenit centrul religios al Romei. Etruscii au dat Romei şi un guvern centralizat, unificînd triburile de latini, sabini şi etrusci (respectiv, de pe Palatin, Esquilin şi Caelius) şi anexînd Quirinalul, care era o aşezare sabină. Au încurajat stabilirea la Roma a negustorilor şi meşteşugarilor,

[4] Tradiţia latină menţionează doar trei, cu numele romanizate: Tarquinius cel Bătrîn, (Priscus), Servius Tullius şi Tarquinius cel Tînăr; (Superbus); sau, cu numele lor etrusce: Tarchu (cel Bătrîn şi cel Tînăr) şi Mastarna.

în timp ce artiştii etrusci din oraşul Veies (la 15-20 km nord de Roma) au împodobit templele cu statui de teracotă.

Roma etruscă devine acum o forţă militară care nu va renunţa la ambiţiile ei de cuceriri. Între obiectivele sale, primul era colonia greacă din Cumae — pe care o asediază (524 î.e.n.), dar etruscii sînt respinşi. După căderea monarhiei (probabil în 509 î.e.n.) guvernarea etruscă — amintind stilul tiranilor greci — a provocat şi nemulţumirile patricienilor şi în general a populaţiei latine subordonate. Grecii din Cumae — vechii şi principalii rivali ai etruscilor — exploatează situaţia şi încheie o alianţă cu latinii din afara Romei. În anul 506 î.e.n. (cf. cronologia J. Delorme) în bătălia de la Aricia repurtează o victorie decisivă contra etruscilor. Este începutul sfîrşitului dominaţiei etrusce în sudul peninsulei[5].

După bătălia navală din 474 î.e.n. cîştigată de grecii din Cumae ajutaţi de siracuzani, etruscii, a căror flotă este distrusă aproape complet, dispar ca forţă maritimă. Sînt alungaţi de siracuzani din insulele Elba şi Corsica. Samniţii — odinioară mercenari în serviciul etruscilor — ocupă Capua (430 î.e.n.) şi alte oraşe. Întreaga Campania trece sub dominaţia triburilor italice. Pierderea hegemoniei etrusce asupra Mării Tireniene, slăbirea traficului maritim, aduce o rapidă decădere economică a marilor şi bogatelor centre etrusce, în special Tarquinia şi Cerveteri. La începutul secolului al IV-lea î.e.n. etruscii pierd şi întreaga Etruria Padană, unde încercaseră să apere Italia de invadatorii galli (care mai tîrziu vor zdrobi armata romană şi vor jefui Roma). O ultimă speranţă de a-şi relua dominaţia mărilor — cînd etruscii trimit corăbii în ajutorul flotei ateniene, distruse însă de siracuzani — se risipeşte. Lipsiţi de porturi şi de flotă, nu le mai rămîne decît să-şi intensifice comerţul pe uscat. Aceasta stimulează dezvoltarea unor mari centre economice[6], care vor fi în acelaşi timp şi importante centre de cultură.

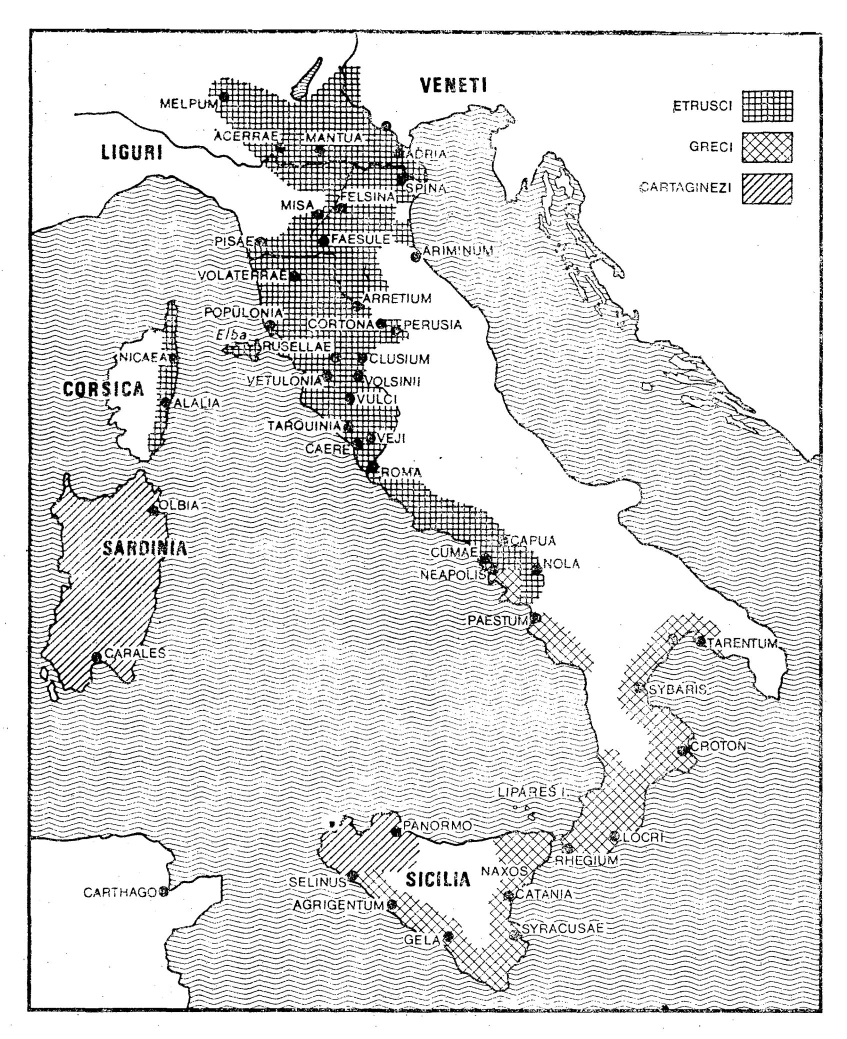
Dar marele pericol îl reprezentau romanii. Etruscii îi priveau cu un aer de superioritate, — atitudine pe care dealtminteri nivelul mult mai înalt de civilizaţie şi de cultură etruscă o îndreptăţea. Înfloritorul oraş Veies, principalul bastion etrusc în sud, abandonat de celelalte oraşe ale Ligii etrusce, asediat de romani timp de cîţiva ani, în cele din urmă este cucerit, iar populaţia masacrată. Acesta a fost primul mare succes militar al romanilor.

După ani lungi de război cad rînd pe rînd alte importante oraşe etrusce — Sutri, Tarquinia, Cerveteri. Alte oraşe din Etruria — Perugia, Cortona, Arezzo — preferă să negocieze cu romanii. Popoarele italice apreciază că este în interesul lor să se alieze cu romanii. — În acest timp cartaginezii denunţă vechea lor alianţă cu etruscii şi încheie un tratat de prietenie cu romanii, noua forţă militară în plină ascensiune. Pe de altă parte, etruscii ajută Siracuza şi intră în relaţii cu Alexandru Macedon.

Bandele de mercenari şi de celţi jefuiesc Etruria Centrală. Etruscii se coalizează cu duşmanii Romei — samniţi, umbri, galli, —, dar în 295 î.e.n. coaliţia este înfrîntă la Volterra şi Perugia. Un alt dezastru îl suferă etruscii

[5] După opinia lui A. Hus, stăpînirea etruscă a Romei se reducea în realitate la o dominaţie a unei familii etrusce mai puternice, din Caere (Cerveteri) sau din Tarquinia; încît răscoala din 509 î.e.n. şi proclamarea republicii romane este un simbol al revoltei social-politice contra unei tiranii mai degrabă decît al unei mişcări „naţionale" contra unui popor dominator străin.

[6] Chiusi, Cortona, Perugia şi Arezzo; acesta din urmă — devenit cel mai mare oraş din centrul Italiei, după Roma.

Centrele civilizației etrusce. Orașe grecești și cartagineze din Sicilia și sudul Italiei

cînd se aliază cu celții contra romanilor. Ultima rezistență o opune orașul Volsinia, — învins și ras de pe fața pămîntului de romani (264 î.e.n.). Orașele din nordul Etruriei se predau rînd pe rînd. Dar însăși duritatea cu care romanii îi tratau pe etrusci după fiecare victorie, precum și marile serbări cu care își celebrau victoriile contra etruscilor demonstrează cît de mult îi respectau și cît se temeau de ei. Aceste sentimente se vor exprima, mult mai tîrziu, și în cuvintele istoricului Titus Livius: „Puterea Etruriei era atît de mare, că gloria ei umplea pămîntul și mările de la un capăt la altul al Italiei, de la Alpi pînă în strîmtoarea Messinei".

După ce au transmis romanilor atîtea elemente ale civilizației proprii, ale civilizațiilor orientale și elenistice, etruscii s-au retras în viața lor culturală și religioasă, domenii față de care romanii au arătat totdeauna o mare

stimă[7]. În artă vitalitatea creatoare a etruscilor a continuat încă mult timp. O înaltă semnificaţie morală păstrează şi faptul că etruscii n-au trădat cauza civilizaţiei italice nici cînd celţii şi apoi cartaginezii au atacat Roma; dimpotrivă, în anul 218 î.e.n. au ajutat considerabil, poate chiar decisiv Roma cu alimente şi cu arme[8], pentru a putea rezista contra lui Hannibal.

Resemnarea etruscilor n-a fost totală. Au continuat, local, răzvrătiri contra dominaţiei romane — pe care Sylla, „călăul Etruriei", le-a reprimat cu cruzime; conspiratorii lui Catilina erau în majoritate etrusci din Arezzo şi Fiesole; iar locuitorii Perugiei, care erau de partea lui Antonius, au fost masacraţi de legiunile lui Octavianus Augustus. — La această dată limba etruscă era aproape uitată; iar cultura, arta şi religia etruscilor începuseră demult să fie absorbite de romani, ai căror maeştri fuseseră etruscii.

ORGANIZAREA POLITICĂ ŞI SOCIALĂ

Lipsa de unitate politică — fenomen care se menţine de-a lungul întregii lor istorii — explică eşecurile şi declinul puterii etruscilor.

Etruria nu era un stat, ci un fel de confederaţie de douăsprezece (sau mai multe) mici state, fiecare stat fiind constituit dintr-un oraş cu teritoriul agricol din jur[9]. Sînt amintite chiar trei asemenea simili-confederaţii — în Etruria Centrală, Meridională şi Septentrională — dintre care în prima figurau 12 oraşe: Tarquinia, Cerveteri, Arezzo, Veies, Volsinia, Vulci, Chiusi, Volterra, etc. Nu totdeauna însă în sînul oraşelor oarecum confederate exista şi o coeziune politică adevărată şi eficientă; interese antagoniste, invidii, ambiţii, resentimente le separau chiar în momentele decisive, în faţa pericolului comun, grec sau roman. Expansiunea etruscilor — în toate direcţiile geografice — n-a fost o acţiune concertată colectivă; acţiunile militare de cucerire şi de întemeiere de colonii au fost iniţiative proprii ale unor oraşe, sau chiar ale unor grupuri separate de locuitori.

Reprezentanţii oraşelor confederate se întruneau anual la „Sanctuarul lui Voltumna" (sau Voltumnus), zeul principal, se pare, al etruscilor. La aceste adunări federale, însoţite de festivităţi religioase, întreceri atletice şi concursuri muzicale, luau parte cetăţenii din toate oraşele-state. Regimul politic al statelor-oraşe era monarhia. Regele, care purta titlul de *lucumon* (în etruscă, „principe"), era ales — sau poate că succesiunea era ereditară? — din vechile familii nobile. El deţinea (deşi nu în mod absolut) puterea religioasă, militară, civilă şi juridică. Simbolul demnităţii regale era securea dublă (reminiscenţă de provenienţă cretană?) şi mănunchiul de vergi înfăşurînd-o, — simbol preluat de lictorii romani, de gărzile înalţilor demnitari şi ale împăraţilor.

[7] Ceea ce nu înseamnă că pînă la urmă etruscii n-ar fi suferit, la rîndul lor, consecinţele unui proces de romanizare, lingvistică şi culturală.

[8] Numai oraşul etrusc Arezzo a trimis Romei (în cantităţi care arată situaţia înfloritoare a economiei agricole a oraşului-stat şi a meşteşugurilor acestor etrusci) 3 000 de scuturi, 3 000 de coifuri, 150 000 de lănci şi suliţe, echipament pentru 50 de corăbii şi peste 10 000 de chintale de grîu (cf. Titus Livius, *De la întemeierea Romei*, XXVIII, 45).

[9] „Un sistem de oraşe-state, asemănătoare *poleis*-elor greceşti, unite între ele prin legături etnice, religioase şi de cooperare politico-economică, dar cu activitate autonomă şi cu propriile lor tradiţii culturale şi artistice" (M. Pallottino).

Dar romanii au preluat și magnifica pompă cu care regii etrusci apăreau la fastuoasele lor ceremonii, în funcție de ipostaza, de demnitatea ce o dețineau în diferitele ocazii solemne. Ca sacerdot suprem, regele purta o coroană de aur, încălțăminte de preț și o mantie bogat brodată și decorată cu figuri omenești[10]. În adunări sau la tribunal regele trona pe un somptuos scaun decorat cu plăci de fildeș sau chiar de aur. La ceremonia de celebrare a unei victorii militare, regele — pe carul triumfal, urmat de trupe și de corte-giul de prizonieri — purta toga de purpură cu broderii de aur, pe cap cu coroana de aur, la gît cu o sferă și un lanț de aur, iar în mînă cu un sceptru de fildeș avînd în vîrf sculptat un vultur. — Înalții demnitari, civili și militari — care purtau un inel ce indica rangul fiecăruia, în timp ce ofițerii aveau și decorații militare — nu ieșeau în public decît escortați de o gardă de soldați (pînă la 12 oameni), fiecare purtînd fascia de vergi cu securea dublă.

Monarhia etruscă dispare spre sfîrșitul secolului al VI-lea î.e.n.; iar acolo unde încă se va mai menține, regele va rămîne doar șeful suprem religios. Absolutismul regal a fost înlocuit de un regim republican aristocratic, sau oligarhic. Înalții funcționari — care erau aleși, probabil anual, dintre membrii familiilor aristocratice — aveau puteri nelimitate[11]. Statul etrusc, așadar, era guvernat de clasa aristocraților, care își avea fiecare în serviciul său un număr de „clienți", din poporul de rînd — ca mai tîrziu la Roma. Străinii — puțini ca număr în interiorul Etruriei, mai mulți în orașele de pe coastă — trăiau desigur în condiția „metecilor" din orașele grecești. Sclavii erau proveniți din rîndurile prizonierilor de război; sclavii mai instruiți erau foarte bine tratați și prezentați oaspeților în veșminte scumpe de către vanitoșii lor stăpîni. În schimb condițiile grele ale sclavilor din mine, din ateliere și din agricultură vor duce în sec. III î.e.n. la o serie de răscoale.

ECONOMIA

Istoricul latin Diodor din Sicilia (sec. I î.e.n.) vorbește cu o vie admirație despre bogăția etruscilor, despre vitejia și marile lor calități de organizatori, despre nivelul lor înalt de civilizație și de cultură[12].

Într-adevăr, bogățiile țării erau în mod inteligent exploatate și valorificate de harnicii etrusci. Untdelemnul și vinurile lor erau renumite și în afara peninsulei, în păduri abunda lemnul de bună calitate, Tarquinia se îmbogățise și de pe urma culturii și prelucrării inului, iar agricultura etruscilor prosperase prin practicarea irigației terenurilor aride și a drenării zonelor mlăștinoase. Exploatarea — începută încă din primii ani ai secolului al IX-lea

[10] Mantia etruscă — devenită toga romană — era de diferite tipuri, potrivit ceremoniei în decursul căreia era purtată; tipuri diferite pe care le vor păstra și romanii (fără a adopta însă și mantia ornată cu figuri).

[11] S-au păstrat denumirile funcțiilor deținute de acești demnitari, dar semnificația lor exactă nu este cunoscută.

[12] „Despre pămîntul lor putem spune că este foarte roditor, iar tirenienii (= etruscii — *n.n.*) culeg de pe urma cultivării lui roade îmbelșugate, care nu numai că le îndestulează nevoile, dar le prilejuiesc desfătări și-i fac să se înfrupte din mîncări alese (...) Acolo totul vădește bogăția: pe mese se pun covoare înflorate și pahare multe, poleite cu argint, și de toate formele. Foarte mulți sclavi slujesc în jurul lor (...) La ei, atît sclavii cît și cei mai mulți dintre oamenii slobozi au locuințe care sînt numai ale lor și foarte bine mobilate" (*Biblioteca istorică*, V, 40).

î.e.n. — a zăcămintelor de aramă şi fier, apoi de plumb şi argint, a stat la baza prosperităţii economice a etruscilor, care au dezvoltat o metalurgie înfloritoare — cea mai intensivă din zona centrală a Mediteranei. Calitatea superioară a armamentului produs de atelierele lor le-a asigurat în mare măsură succesele militare.

Obiectele de bronz şi de fier forjat produse de etrusci — în special trepiedele şi lampadarele — erau foarte apreciate în lumea greacă. Pe lîngă produse finite etruscii puteau exporta în special mult lemn şi minereuri. Comerţul lor era foarte activ, extinzîndu-se pînă în regiuni foarte îndepărtate. Din zona răsăriteană a Mediteranei (Creta, Cipru, Rodos) etruscii importau — direct sau prin intermediul grecilor din sudul Italiei — obiecte de lux: stofe, fildeş, bijuterii, şi mai ales cantităţi enorme de vase de ceramică, dintre cele mai frumoase pe care le produceau manufacturile greceşti. În reţeaua relaţiilor comerciale — pe mare sau pe uscat — ale etruscilor intrau apoi Cartagina, Spania şi Gallia. Ceramica şi statuetele de bronz produse în Etruria au ajuns pînă în Britania şi în regiunea Mării Nordului. Faimoasele vase produse în ultimele două secole ale erei vechi la Arezzo, de ceramică vernisată de culoarea coralului, cu figuri şi scene în relief obţinute prin tehnica tiparelor, — aşa-numitele „vase coraline" sau „aretine", unice în antichitate în genul lor, — au fost găsite pînă şi în sudul Indiei.

Comerţul se efectua pe calea schimbului de produse. Moneda apare tîrziu la etrusci, abia în sec. V î.e.n. — deci la două secole după data cînd apăruse în Grecia. Dar chiar şi după această dată, în lumea etruscă monedele de aur şi argint rămîn rare.

VIAŢA COTIDIANĂ

În lipsa unor mărturii literare, aproape singurele informaţii asupra ambianţei, vieţii de fiecare zi şi a obiceiurilor etrusce ni le furnizează interiorul mormintelor, frescele şi obiectele din morminte. Informaţiile sînt de aceea foarte lacunare şi unilaterale, întrucît se referă doar la categoriile nobililor şi bogaţilor cărora le aparţineau aceste morminte.

Interiorul caselor celor înstăriţi se pare că era bogat şi confortabil. Camera de dormit avea covoare şi paturi joase, cu perne brodate (etruscii aveau, după cum atestă documentele iconografice, o adevărată pasiune a broderiilor — sau ceea ce pare a fi o broderie). Etruscii mîncau — asemenea asirienilor, grecilor şi romanilor — întinşi pe paturi înalte, bogat împodobite cu ornamente de bronz şi incrustaţii de fildeş şi acoperite cu stofe de preţ. În perioada de splendoare a civilizaţiei etrusce — secolele VII-VI î.e.n. — vesela regelui şi a celor mai bogaţi, farfuriile, cupele, era în parte din aur şi din argint.

Îmbrăcămintea bărbaţilor era simplă şi comodă. Vara umblau cu torsul nud, iar în jurul coapselor cu un fel de fustă scurtă; iarna, cu o mantie largă de lînă, adesea cu elemente ornamentale aplicate (dacă nu chiar cu adevărate broderii) lungă pînă la glezne (formă din care derivă, cum s-a spus, toga romană). Cea mai mare atenţie o dădeau etruscii încălţămintei, renumită în antichitate pentru varietatea de modele şi pentru eleganţa ei. În forma ei cea mai tipică — un fel de ghete, de piele sau de stofă groasă, cu broderii în culori vii, mai înalte la spate şi cu vîrful ascuţit, întors în sus. Pe cap purtau

fie o pălărie cu boruri foarte largi, fie diferite tipuri de berete sau de bonete conice, din stofă de asemenea bogat brodată.

Femeile purtau o tunică lungă și strîmtă, strînsă în talie cu un cordon; deasupra, o mantie plisată, lungă pînă la genunchi. O atenție cu totul deose-

Muzicant cîntînd la chitară și o dansatoare. Scenă din „Tomba del Triclinio", Tarquinia

bită o acordau coafurii; forma cea mai frecventă era cea cu două codițe împletite, lăsate să cadă liber pe piept. Obișnuiau să-și vopsească părul în culoarea blondă. Femeile etrusce erau (cum le lăudau adeseori grecii) de o rară frumusețe și distincție; calități pe care știau perfect să și le pună în valoare, servindu-se și de un variat și rafinat arsenal de parfumuri, de cosmetice și de tot felul de rafinate obiecte de toaletă. Flacoanele de fildeș și de sticlă filigranată cu aur, recipientele de alabastru, cutiile de bronz pentru bijuterii, oglinzile de bronz șlefuit, sculptate sau gravate pe dos cu figuri și scene, erau adevărate piese de artă care împodobeau interiorul caselor etrusce.

Poziția femeii etrusce în familie și societate era mult superioară poziției pe care o avea femeia în lumea greacă sau romană a timpului. Asemenea femeii cretane, se bucura de un respect și de o libertate pe care grecii și romanii nu le puteau înțelege și accepta; drept care unii scriitori (Plaut, printre alții) debitează pe seama lor multe fantezii și calomnii. — Nu purtau vălul care să le acopere fața, luau parte la ospețe alături de bărbați, asistau la întrecerile atleților care luptau goi. Numele unui etrusc avea, pe lîngă menționea prenumelui tatei, și numele de familie al mamei. În morminte, femeilor defuncte li se puneau alături și obiecte în formă de case — ca un simbol al casei familiare, deci al familiei, simbol pe care-l încarna femeia. Iar scenele de pe sarcofage, în care soții sînt reprezentați alături, par niște evocări duioase ale unei afectuoase vieți conjugale.

ZEI, CREDINȚE, RITUALURI

Aportul cel mai interesant al etruscilor la istoria generală a culturii este fără îndoială în domeniul religiei și al artei.

Etruscii erau considerați de contemporanii lor romani și greci ca fiind unul din cele mai religioase popoare (dacă nu chiar cel mai religios) ale anti-

chităţii. Organizarea lor social-politică, justiţia, ordinea militară, structura urbanistică, delimitarea hotarelor pămînturilor — totul era subordonat unor prescripţii de natură religioasă. Întreaga viaţă publică şi privată era guvernată de un complex de precepte şi de reguli inderogabile. Dar în informaţiile noastre asupra acestei religii rămîn încă mari lacune, numeroase incertitudini şi multe contradicţii.

Primele relatări în materie ni le furnizează autorii latini din sec. I î.e.n. — deci după ce aceste credinţe au parcurs opt sau nouă secole de evoluţie, de schimbări, de contaminări cu alte forme religioase, locale sau greceşti. La aceasta se mai adaugă variaţiile în cadrul religiei şi al vieţii religioase de la un stat-oraş la altul. Totuşi, o imagine — chiar dacă nu exactă şi nici detaliată — despre concepţiile şi viaţa religioasă etruscă este posibilă şi în măsură a ne revela originalitatea şi influenţa ei asupra religiei romanilor. În religia etruscilor, elementele cele mai diverse ca origine (forme primitive de magie, străvechi credinţe mediteraniene, practici proprii Orientului Apropiat, influenţe greceşti, doctrine orfice şi pitagoreice) au fuzionat şi au suferit o reelaborare coerentă şi cu totul originală.

Anticii ne-au lăsat puţine informaţii despre cosmogonia etruscă. Potrivit tradiţiei, creatorul lumii a stabilit pentru creaţia sa o durată de 12 milenii, punînd fiecare mileniu (din nou o reminiscenţă de origine mesopotamiană !) sub unul din semnele zodiacului. În primul mileniu a fost creat cerul şi pămîntul; în al doilea, bolta cerească; în al treilea, mările şi apele curgătoare; în al patrulea, Soarele, Luna şi stelele; în al cincilea, toate vietăţile din aer, din apă şi de pe pămînt; iar într-al şaselea l-a făcut pe om. (Asemănarea cu cosmogonia ebraică este evidentă). După alte şase milenii, va urma inevitabila şi definitiva catastrofă universală[13].

Panteonul etrusc era dominat de o triadă compusă din Tinia, Uni şi Menrva (zei asimilaţi cu Iupiter, Iunona şi Minerva), cărora primii regi etrusci le-au consacrat marele templu de pe Capitoliu. Divinitatea principală, Tinia, avea ca semn al puterii fulgerul — de care însă nu se putea folosi în mod absolut fără consimţămîntul consiliului zeilor. Urma grupul celor 12 zei care stăpîneau şi asigurau eficienţa semnelor zodiacului; un grup de 7 zei, fiecare stăpîn al uneia din cele şapte planete; apoi, cei 16 zei care domneau fiecare într-una din cele 16 regiuni în care era împărţit cerul. Se cunosc numele a 40 de zei etrusci (dar nu şi natura sau atributele fiecăruia), dintre care numai 17 sînt nume pur etrusce; ceilalţi au căpătat cu timpul atribute ale zeilor greci, împrumutîndu-le chiar şi numele.

După zeii triadei supreme — cărora le erau dedicate în fiecare oraş cîte trei temple, fiecare din ele cu cîte trei încăperi — cea mai importantă divinitate era Voltumnus (sau Voltumna), zeul naturii şi al vegetaţiei. Atributele zeului Fufluns — venerat în oraşul-stat Vetulonia — corespundeau celor ale lui Dionysos. Velchans (devenit, la romani, Volcanus) era zeul focului şi al

[13] Cu aceeaşi „exactitate" stabileau vechile lor tradiţii şi durata vieţii poporului etrusc — şi cu aceeaşi umbră de pesimism cu care era concepută şi cosmogonia lor: 10 secole — dar nu toate avînd o sută de ani — care se încheie fiecare cu catastrofice semne divine; primele 4 secole au durat fiecare cîte o sută de ani exact; al 5-lea şi al 6-lea — cîte 123 de ani; cîte 119 ani — al 7-lea şi al 8-lea secol, ultimul încheindu-se în anul 88 î.e.n. — Din calculele scriitorilor latini reiese că etruscii şi-ar fi început numărătoarea anilor din anul 968 î.e.n. — ceea ce coincide cu datele arheologice privind instalarea primelor valuri de imigraţi etrusci pe pămînt italic.

vegetației; în timp ce Sethlans — onorat mai ales la Perugia — era zeul focului subpămîntean. Nethuns era stăpînul mărilor (asemenea lui Neptun) și protectorul navigatorilor. Thurms era venerat la Arezzo; era protectorul negustorilor, ca Hermes, dar mai mult avea aspectul de călăuză a sufletelor celor morți. Calsans — divinitate locală din Cortona — era un fel de Ianus Bifrons. Contaminări mai accentuate cu zeii greci sau romani prezentau Maris (cu Marte), Hercle (cu Hercule) sau Aplu (cu Apollo).

Natura și atributele divinităților feminine ne sînt și mai puțin cunoscute: Tiv, zeița Lunei; Thesan — a Aurorei; Nortia — a norocului; și mai presus de acestea, Turan, stăpîna Vieții și a Morții, doamna animalelor și a vegetației, protectoarea femeii și a dragostei. Alte divinități etrusce — Cilens, Aminth, Colalp, Farar, Pales, Letha, Laran, — rămîn deocamdată pentru noi simple nume. — În schimb se știe că etruscii aveau și semizei protectori ai căminului și familiei (deveniți „larii" și „penații" romanilor); că anumiți oameni excepționali erau divinizați după moarte — și se pare că rolul lor era mai important decît al omologilor lor, al eroilor din mitologia grecilor; că existau o mulțime de genii, ființe feminine cu funcții probabil binefăcătoare, reprezentate des pe dosul oglinzilor decorate, — cu aripi, femei nude și împodobite cu multe bijuterii; că alte divinități minore — ale căror nume era interzis să fie pronunțate, care nu puteau fi cunoscute decît de inițiați, și cărora o doctrină secretă stabilea ritualurile de cult ce li se cuveneau — reprezentau puterile oarbe ale destinului.

Începînd din secolul al IV-lea î.e.n., se precizează și se insistă mai mult asupra divinităților care guvernează lumea morților. În primele secole ale istoriei etruscilor viziunea asupra „lumii de dincolo" era mai senină: geniile înaripate blînde smulgeau din lumea pămîntească sufletele și le conduceau în fața stăpînei Lumii Întunericului, Turan. Dar după secolul al IV-lea î.e.n. viziunea devine sumbră, concepția despre moarte este pătrunsă de mari neliniști. Geniile feminine — Athrpa, Leinth, Calsu, Vanth — stau nepăsătoare lîngă căpătîiul muribunzilor, le taie cu răutate firul vieții și, în mînă cu Cartea Soartei și agitînd torțe aprinse, le conduc sufletele în fața noilor stăpîni ai împărăției morților, Eita și Persipnai (Hades și Proserpina). Împărăția subpămînteană este păzită de doi demoni brutali și înspăimîntători în înfățișarea lor animalică, Charun și Tuchulcha[14]. — Obsesia și teama morții amintesc groaza de moarte pe care o exprima și iconografia Evului Mediu. Scene oribile de torturi și masacre înfățișează, în reprezentările picturale din această perioadă, viața de dincolo. Și aceasta — nu ca o pedeapsă pentru faptele săvîrșite pe pămînt; căci etruscii nu par să fi avut noțiunea de păcat, noțiunea de ispășire sau cea de recompensă. Rămîne faptul că, după ce în primele timpuri moartea era întîmpinată cu seninătate, începînd din secolul al IV-lea î.e.n. gîndirea religioasă a etruscilor devine obsedată de gîndul morții, iar lumea de dincolo se transformă într-un regat al tristeții, al spaimei și al chinurilor. — Această schimbare radicală s-a petrecut tocmai în perioada începutului de declin a puterii Etruriei, cu care poate fi pusă în legătură. „Odată cu înfrîngerea și ruina lor, etruscii au pierdut viziunea fericită a unei vieți calme și radioase de dincolo de mormînt. Teroarea și chinurile infernale îi copleșesc, iar influența greacă abia mai este perceptibilă. În felul aces-

[14] Divinități provenite desigur din aria de cultură a Mesopotamiei, unde corespondenții lui Charun (Charon al grecilor) și Tuchulcha erau Nergal și Labartu.

ta, o viziune sumbră a morții s-a menținut la porțile Romei pînă la începutul erei creștine" (R. Bloch).

Nu putem ști dacă etruscii credeau sau nu în nemurirea sufletului — sau chiar dacă aveau ori nu noțiunea de „suflet". La început, ideea de imortalitate era legată de soliditatea și trăinicia lăcașului veșnic al defunctului, de mormîntul în care el își continua viața, între mobilele și obiectele care îi fuseseră depuse aici în chip de ofrandă, — în timp ce scenele frescelor de pe pereții mormîntului reproduceau scene din viața la care el continua să participe. — Și legăturile celor vii cu lumea de dincolo erau concepute de etrusci într-un fel ciudat. În centrul fiecărui oraș se afla un puț adînc, presupus a comunica cu împărăția morților; în acest puț se aruncau primele fructe ale anului, drept ofrandă celor din adîncuri. Puțul era acoperit cu o lespede de piatră care se ridica de trei ori pe an; ceea ce însemna — cum interpreta eruditul latin Varro — că „poarta zeilor Infernului se deschidea pentru a permite sufletelor să ia contact cu lumea de sus".

„DISCIPLINA ETRUSCA"

Ceea ce au păstrat îndeosebi romanii din credințele și practicile religioase ale predecesorilor și dascălilor lor au fost practicile divinatorii — ceea ce romanii numeau *disciplina etrusca*.

Religia etruscilor are două trăsături fundamentale care o disting net de religia grecilor și de cea a romanilor. Mai întîi — este o religie revelată. Adevărurile ei au fost dezvăluite oamenilor în vremurile de început, într-un mod miraculos de două făpturi mitice[15]. În al doilea rînd, o religie ale cărei adevăruri — doctrină și ritualuri — au fost consemnate în anumite cărți sacre[16]. Aceste texte revelate, grupîndu-se după materia lor în trei serii, formau un vast și complex *corpus* care rînduia întreaga viață publică și privată a etruscilor.

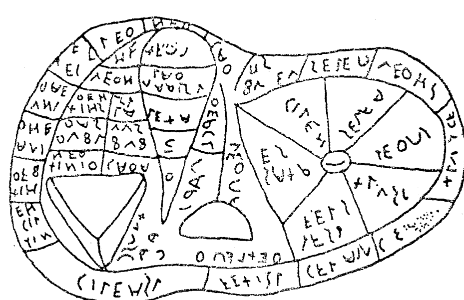
Prima serie de texte se refereau la modul și la regulile de prezicere a viitorului pe baza examinării viscerelor animalelor special sacrificate, și în primul rînd ficatul, considerat în antichitate sediul sufletului, al vieții[17]. Prezicătorii etrusci împărțeau ficatul în 40 de zone, corespunzătoare zonelor cerești — fiecare zonă fiind considerată că este sub influența unui zeu anumit, favorabil sau nefavorabil — și examinîndu-l în funcție de această împărțire își formulau prevestirile. — Urmau textele sacre relative la semnificația fulgerelor și a trăsnetelor, după ora, ziua, luna și împrejurările în care s-au produs. Cele 11 feluri de fulgere aveau consecințe diferite după cele 16 regiuni — în cîte era divizat cerul de către prezicători — dominată fiecare de voința unui zeu. Direcția și culoarea fulgerelor, conjurarea și dirijarea trăsnetelor asupra dușmanilor, ținea de știința prezicătorilor specializați. În sfîrșit, seria cărților rituale — cu un cuprins foarte variat — conțineau norme și ritua-

[15] Mircea Eliade observă că frecventul motiv mitic al revelației unei doctrine de către o ființă supranaturală este atestat din Egipt și Mesopotamia pînă în India și Tibet.

[16] Transmise timp de secole pe cale orală, se pare că au fost scrise abia în sec. II î.e.n.

[17] Babilonienii cu două milenii înainte de această dată, iar după ei hittiții și grecii, practicau acest mod de divinație.

luri privind fondarea oraşelor, trasarea planului urbanistic, construcţia templelor, măsurătoarea pămînturilor, dispoziţii juridice, norme de artă militară. La acestea se mai adăugau apoi şi doctrine despre destin, despre viaţa de dincolo, despre semnificaţia „minunilor", anomaliilor sau a unor fenomene

Ficat de oaie, din bronz, cu numele divinităţilor etrusce. Servea ca model, material didactic în şcolile de *haruspicii* (Muzeul din Piacenza)

naturale — secetă, cutremure, eclipse; dar şi zborul păsărilor, cu insistenţă şi atenţie examinat, după zone şi direcţii determinate. Pentru toate aceste „semne" — manifestări ale voinţei divine, cum erau interpretate, — se stabileau şi respectivele norme obligatorii de comportare a omului în faţa lor. — Religiozitatea etruscilor nu consta în exprimarea unor sentimente de venerare sinceră a divinităţilor, nici în dorinţa de a le cunoaşte natura sau de a le transpune în mituri, şi nici în stabilirea unor norme de comportare etică, — ci într-o preocupare insistentă de a le afla intenţiile şi de a se conforma, din interese pur practice, voinţei lor. De aici rezultă importanţa primordială a divinaţiei în viaţa etruscilor.

Dar dacă în viaţă totul era prevăzut şi codificat, dacă întreaga viaţă publică şi particulară era riguros dirijată de norme precise de conduită, — însemna oare într-adevăr că nu mai rămînea deloc spaţiu libertăţii omului? Răspunsul — un răspuns foarte original — îl dădeau *Cărţile Destinului*. Potrivit acestor texte, ciclul vieţii omului este de douăsprezece ori şapte ani. Pînă la această vîrstă — de 84 de ani — omul putea acţiona — prin diferite acte de cult — asupra destinului, în sensul de a-i amîna hotărîrile; dar după vîrsta de 84 de ani omul este cu totul abandonat de zei, iar sufletul începe să i se desprindă de corp; încît de-acum încolo viaţa lui este, în fond, iluzorie...

Doctrina, riturile, practicile divinaţiei erau extrem de complicate. Studiul lor se preda — pe o durată de mai mulţi ani — în şcoli speciale, dintre care se pare că cea mai importantă era la Tarquinia (dar şi la Roma erau asemenea şcoli). Ghicitorii-sacerdoţi aparţinînd celor trei categorii de divinaţie, erau constituiţi în colegii sacerdotale, probabil distincte unele de altele. Cu timpul accesul în aceste şcoli şi colegii n-a mai fost condiţionat de originea şi de starea socială a candidatului[18]. În general sacerdoţii-ghicitori erau recrutaţi din rîndurile nobilimii; căci aristocraţia era, evident, conştientă de avantajele sale de clasă, politice şi sociale, de rolul conducător care rezulta în mod firesc şi din monopolizarea acestor mijloace fundamentale de dirijare

[18] Dar această libertate în alegerea candidaţilor sacerdoţi a funcţionat numai în ultimele secole ale istoriei etruscilor.

și de influențare, pe calea divinației, a întregii vieți, publice sau private. Într-adevăr, ghicitorii-sacerdoți erau deosebit de stimați și de influenți. — Pînă tîrziu, spre sfîrșitul imperiului, aristocrația, Senatul, împărații romani înșiși recurgeau adeseori la ghicitorii etrusci[19].

Sacerdoții-ghicitori, purtînd ca semne ale funcției și demnității lor o mantie de blană și un baston înalt cu capul îndoit (asemănător cîrjei episcopale a înalților prelați creștini), prezidau ceremoniile religioase. Acestea nu luau forma de reuniuni ale unui număr mare de credincioși; singura întrunire a unei mulțimi numeroase, care avea loc anual la sanctuarul federal din Volsinia, avea mai degrabă un caracter politic. Sacerdoțiul nu implica o inițiere secretă, căci cultul însuși n-avea un caracter închis, misterios, esoteric. Din cele ce știm, actele de cult cuprindeau rugăciuni, incantații, formule magice, imprecații, litanii, sacrificii de animale (și, în primele timpuri, și sacrificii umane); apoi ofrande votive — în special statuete de bronz și de teracotă, — procesiuni, dansuri rituale însoțite de muzică, ospețe funerare, jocuri funebre, ș.a. Între aceste jocuri figurau și lupte de gladiatori — care de fapt reeditau într-o formă diferită primitivele sacrificii umane și cărora romanii, preluîndu-le, le-au imprimat un caracter respingător de sadic. Actul sacrificiului la etrusci nu avea sensul de a exprima un sentiment de adorare, sau de recunoștință, sau — ca la greci și la romani — de inderogabilă îndatorire civică. Prin sacrificarea unui animal etruscul urmărea să afle voința zeilor; iar prin sacrificiul uman, să transmită defunctului căruia îi era destinată această jertfă forța vitală a omului sacrificat.

CULTUL MORȚILOR

Dintre formele de cult etrusce, cel mai bine cunoscut ne este cultul morților — care dealtminteri ne pune la dispoziție și cea mai importantă (chiar exclusivă, aproape) documentație concretă privind arta etruscilor. Antichitatea n-a cunoscut decît două popoare care să fi dedicat cultului morților monumente atît de impresionante și de o atît de înaltă valoare artistică: egiptenii în lumea răsăriteană, și etruscii în cea occidentală. Dar, spre deosebire de egipteni, de la etrusci nu ni s-a păstrat nimic din literatura religioasă funerară — care probabil că după secolul al V-lea î.e.n. prezenta și anumite influențe orfice și pitagoreice.

Ceremonia funebră se desfășura astfel: soția sau mama defunctului îi închidea pleoapele, corpul neînsuflețit era îmbrăcat cu veșmintele cele mai bune, stropit cu arome plăcute, expus în încăperea cea mai spațioasă a casei, împodobită cu crengi verzi și coroane de flori, era jeluit de un grup de bocitoare și mereu strigat pe nume de ai săi; după care era dus la mormînt, carul cu sicriul închis (sau cu patul pe care zăcea mortul) fiind însoțit de un cortegiu cuprinzînd și cîțiva muzicanți, pe lîngă bocitoarele care îl proslăveau în cîntu-

[19] În secolul al IV-lea e.n., de pildă, împăratul Iulian Apostatul a fost însoțit în timpul campaniei sale militare contra perșilor de un grup de ghicitori etrusci. Înaltul prestigiu al acestora și rolul lor important în viața socială și politică s-au prelungit pînă tîrziu, în secolul al VII-lea, în epoca bizantină.

rile lor. — La fel ca grecii sau ca romanii, și etruscii practicau atît (mai tîrziu) înhumarea, cît și incinerarea; modalitatea a variat de la o epocă la alta, sau după cum hotărîse defunctul însuși, sau după cum era obiceiul în familia sa. Mormintele erau — după posibilitățile economice ale familiilor, precum și după natura terenului din zona respectivă — de trei feluri: în formă de puț adînc, sau de groapă, sau de cameră-cavou, fie săpată în stîncă sau în tuf *(hipogeu)*, fie clădită, ca în cazul micilor morminte-case din Orvieto. Dar toate aceste trei tipuri de morminte erau acoperite cu tumuli.

În caz de incinerare cadavrul era ars pe rug împreună cu obiectele preferate în viață de defunct — unelte, arme, podoabe, uneori chiar o căruță cu cai! După care focul era stins (cu apă sau cu vin), iar cenușa celui incinerat era adunată într-o urnă ce era apoi depusă în puțul funerar, în groapă sau în cavou. Urnele funerare erau din lut ars, — vase reprezentînd foarte aproximativ forma corpului omenesc cu brațele servind drept torți, iar capacul reproducînd cît mai exact capul și trăsăturile figurii mortului. Acest tip de urne (numite *canope* și care au fost găsite numai în regiunea Chiusi) sînt foarte interesante pentru că reprezintă cea mai veche încercare de modelare a unui portret real. (Drept care, în unele cazuri se recurgea chiar la luarea măștii defunctului). Alte urne, tot din teracotă, aveau forma de cutie dreptunghiulară, cu capac în chip de boltă, în mijlocul căruia era fixat un mic cap lucrat în argilă: portretul decedatului, la fel de expresiv ca portretul-capac al canopei[20]. — Al treilea tip — rezervat, bineînțeles defuncților bogați — îl constituia urna prismatică, lungă (în orice caz, sub 1 m), din piatră, marmură sau alabastru. Basoreliefurile laterale ale acestor urne (urne care reproduceau în miniatură un sarcofag), precum și reprezentarea plastică de pe capac a corpului întreg al defunctului le situează printre cele mai interesante, mai prețioase și mai caracteristic-etrusce opere de artă.

Cînd cadavrul nu era supus ritului incinerării era, dacă nu înmormîntat, depus în cavou pe chiar patul pe care fusese adus, pe o bancă laterală de piatră, sau într-un sarcofag. Alături i se puneau decedatului obiectele utile în viața „de dincolo". Inventarul varia, firește, după posibilitățile familiei[21]. Urma — obicei comun la multe popoare antice, dar frecvent și în zilele noastre — ritualul ospățului funebru. Banchetul funerar avea loc în apropierea cavoului (sau în interiorul lui, dacă acesta era destul de spațios), cu participarea „personală" — credeau etruscii — a defunctului. Ospețele erau însoțite și de muzică și de dansuri religioase. În cazuri deosebite, familiile foarte bogate puteau organiza la sfîrșit și jocuri funebre spectaculoase — care aveau desigur o semnificație religioasă, vizînd un fel de proces de eroizare a defunctului: curse de cai sau de care, concursuri atletice (lupte, alergări, sărituri, pugilat), și chiar sîngeroase lupte de gladiatori — reminiscență a străvechiului ritual de sacrificare a unor prizonieri de război.

Sarcofagele — de argilă sau de marmură — aveau pe capac sculptată figura defunctului cu corpul în mărime naturală, fie culcat ca pe patul fune-

[20] Evident că toate procedeele și modalitățile descrise aici au fost practicate în condițiile unor decalaje cronologice — unele la începutul, altele spre sfîrșitul civilizației etrusce.

[21] Într-un mormînt-cavou din Cerveteri (cf. B. Nogara) destinat unui singur mort s-au găsit: un pat, o masă, un tron, opt scaune, un car cu patru roți, un baldachin cu șase colonete, trei vase mari de jeratic pentru încălzit, 12 scuturi de aramă, mai multe amfore mari cu alimente, întreaga veselă de bucătărie și nenumărate alte obiecte mai mici.

rar cu care fusese adus în cavou[22], fie pe jumătate ridicat, sprijinindu-se în cotul stîng, fie împreună cu soţia sa, în aceeaşi poziţie — ca în celebrele trei sarcofage de argilă, din secolul al VI-lea î.e.n., aflate în marile muzee din Roma, Paris şi Londra.

Dar cu aceste obiecte funerare amintite am intrat în domeniul artei.

MARI CONSTRUCTORI ŞI URBANIŞTI

Arhitectura şi în general arta etruscilor începe să ne fie cunoscută chiar din sec. VIII î.e.n. prin mormintele-cavou şi inventarul lor funerar. Etruscii aveau în antichitate reputaţia de mari constructori şi de mari urbanişti; despre arhitectura lor civilă sau religioasă însă ne putem face o idee doar din izvoarele literare (cu excepţia mormintelor-cavou) şi aproape deloc din prea puţinele mărturii arheologice.

Ritul etrusc de fundare a unui oraş ne este cunoscut din relatările mai multor scriitori antici. Plutarh reaminteşte că legendarul fondator al Romei, Romulus, ar fi chemat oameni din Etruria pentru a îndeplini acest rit, — care consta în următoarele acte (cf. R. Bianchi Bandinelli):

Ceremonia începea prin consacrarea ariei viitorului oraş, săpîndu-se o groapă *(mundus)* în care se depuneau trufandale din toate produsele vegetale comestibile, precum şi puţin pămînt adus din locul de origine al fondatorilor. Apoi, în ziua fastă indicată de ghicitorii-sacerdoţi, fondatorul oraşului, cu un plug cu brăzdar de bronz şi tras de un taur alb şi o vacă albă, primul înjugat în partea dreaptă iar vaca la stînga, trăgea o brazdă continuă (în lungul unui perimetru de forma unui patrulater), în aşa fel încît brazda să întoarcă pămîntul arat spre interiorul perimetrului viitoarelor ziduri de incintă ale oraşului. Unde se stabilea că vor fi porţile oraşului se ridica plugul, încît brazda să fie aici întreruptă. O zonă bine delimitată în afara zidului — *pomerium* — era consacrată şi interzisă uzului profan. Pentru ca o aşezare să fie considerată oraş trebuia să aibă trei porţi cel puţin, consacrate, şi trei temple (dedicate lui Iupiter, Iunonei şi Minervei), care urmau să fie construite pe locul cel mai înalt al oraşului. — Acest rit de fundaţie etrusc a fost preluat şi de romani.

Aşadar, un oraş etrusc trebuia (cel puţin teoretic) să se înscrie într-un patrulater cu strada principală orientată pe direcţia est-vest intersectată în unghi drept de două sau trei străzi de aceeaşi lărgime, şi de altele, paralele, mai înguste. În oraşul etrusc de pe locul actualului Marzabotto strada principală avea o lărgime de 15 m — spaţiul central de 5 m fiind destinat vehicolelor, iar cele laterale, de cîte 5 m, formau trotuarele, cu dale şi înălţate cu 20 cm de la nivelul străzii carosabile. Aceste norme urbanistice le amintesc întrucîtva pe cele practicate în Mesopotamia — şi derivînd din acestea, după afirmaţia lui Herodot (I, 180).

Porţile rituale ale oraşului etrusc erau în număr de trei; dar la Cerveteri (şi probabil în oraşul de pe locul actualului Roselle) numărul lor era de opt.

[22] Sarcofagele sculptate etrusce sînt inspirate de modelul fenician sau ionian; dar efigiile solemne ale personajelor de pe capacul sarcofagului ţin esenţialmente de concepţia etruscilor, care le vor transmite romanilor şi — prin aceştia — monumentelor funerare ale Evului Mediu european (cu prelungiri pînă în epoca Renaşterii).

O adevărată reţea de canale acoperite (înalte de 1,70 m şi largi de 60 cm) serveau la drenajul apelor, de regulă. Printre cele mai impunătoare asemenea sisteme de drenaj este cel din Chiusi, în care aceste canale erau în legătură cu un fel de cisterne subterane (vd. R. Bianchi Bandinelli).

Etruscii au fost probabil primii urbanişti ai antichităţii. Oraşele lor de şes erau grupate în cartiere dispuse simetric pe două artere principale — devenite *cardo* şi *decumanus* din castrele romane — întretăindu-se în unghi drept, perpendicular, pe care erau trasate străzile, drepte şi paralele. Într-o regiune colinară planul urbanistic se acomoda — dar tot după o concepţie clar prestabilită — configuraţiei particulare a terenului. S-au găsit urme de străzi cu canale de scurgere subterane. În oraşul Volsinia aprovizionarea cu apă era asigurată de cisterne gigantice[23]. Lîngă actuala Bologna, pe locul oraşului de azi Marzabotto s-a descoperit un oraş etrusc din sec. VI î.e.n. (nu i se cunoaşte numele), cu un perimetru de cel puţin 30 km, cu trotuare late servind şi pentru expunerea mărfurilor din respectivele ateliere, cu străzi cu canale de scurgere acoperite care adunau apa menajeră şi apa de ploaie de pe acoperişuri, ducînd-o într-o mare cloacă. Oraşul avea „pe versantul acropolei una din cele mai vechi instalaţii hidraulice din Italia, cu conducte de aducţie, cu bazin pentru limpezirea apei şi cu ţevi de scurgere a prea-plinului" (Cles Redlin).

Nu s-au găsit urme ale unor construcţii de genul unui amfiteatru, de pildă, sau alte edificii publice — care desigur că nu puteau lipsi, cînd orice oraş avea măcar trei temple, iar unele erau apărate de fortificaţii impresionante. Zidul care apăra oraşul Volterra, de exemplu, avea o lungime de 9 km, grosimea de 4 m, înălţimea pînă la 9 m (pe alocuri chiar 15), — totul construit din blocuri rectangulare, fără mortar sau ciment. Zidul avea 10 porţi; din cele două rămase, „Porta dell'Arco" are înălţimea boltei arcului de 8 m. Într-un oraş ca Veies sistemul de apărare includea şi un tunel înalt de 8 m şi larg de 4 m, săpat în stînca promontoriului (amenajînd un îngust tunel natural al rîului), deasupra căruia se înălţau zidurile şi turnurile de apărare. Zidurile de incintă ale oraşelor erau întrerupte de porţi impunătoare cu arc, care şi azi uimesc prin masivitate, estetică şi tehnica constructorilor (Volterra, Perugia, S. Maria de Faleri). Încă din sec. VI î.e.n. etruscii au folosit bolta şi, nu mult mai tîrziu, arcul. Diodor (V, 40) atribuie etruscilor invenţia porticelor, loc de adăpost contra ploii şi a soarelui prea puternic.

Dimensiuni apreciabile atingeau uneori şi templele etrusce. Cel de pe Capitoliu (sec. VI î.e.n.) era lung de 60 m şi lat de 55 m.

Dar caracteristice templului etrusc erau altele — cum ne informează Vitruvius. Templul era construit pe un podiu de piatră înalt şi era aproape tot atît de larg pe cît era de lung; în loc de o singură *cella* avea în aparenţă trei[24], destinate celor trei statui ale triadei supreme; iar *cella* era precedată de un portic adînc, format de obicei din două rînduri de cîte patru coloane. Apoi, alte elemente care îl deosebeau de templul grec: coloanele erau de lemn, iar edificiul era din cărămidă şi fără nici o decoraţie de marmură sau de bronz. Edificiul era acoperit cu învelitoare de ţiglă pe şarpantă în două pante, cu frontoane pe laturile mici. Decorul arhitectural era exclusiv din ceramică: cu plăci de teracotă uneori pictate, alteori cu motive florale în relief, de asemenea pic-

[23] Una din aceste cisterne, descoperită recent pe teritoriul oraşului-stat etrusc Volsinia, era adîncă de 3 m, lată de 2 m şi lungă de 40 m.

[24] Dar nu independente; încît era vorba propriu-zis de o *cella* tripartită.

tate şi formînd o friză continuă sau acoperind grinzile de lemn; cu figuri de teracotă reprezentînd capete de femei şi de fauni de-a lungul marginilor inferioare ale acoperişului (*antefixe*); cu statui — de asemenea de teracotă — de războinici sau de amazoane, de sfincşi, de cai înaripaţi, statui plasate pe vîrful sau pe soclurile (*acrotere*) de pe vîrful sau extremităţile frontonului. Într-o epocă mai recentă unele temple aveau şi frontonul ornat cu scene mitologice sau simbolice, în basorelief sau chiar în *ronde-bosse*, tot din argilă. — Interesant de adăugat este că templele etrusce şi-au păstrat neschimbat stilul, de-a lungul întregii lor istorii.

În arhitectura funerară (ale cărei începuturi urcă probabil chiar pînă în sec. VIII î.e.n.) originalitatea contribuţiei etruscilor este şi mai evidentă. Necropolele etrusce sînt adevărate „oraşe ale morţilor". Oraşul Cerveteri, de pildă (în antichitate Caere), ocupa 170 ha[25], în timp ce necropola se întindea pe 350 ha. Mormintele-cavou sînt rînduite pe străzi şi pe adevărate „cartiere"; iar mormîntul — „locuinţa mortului", cum era numit — reproduce într-adevăr (în cazul mormintelor mai impunătoare, evident) planul unei locuinţe etrusce. Unele morminte (ca la Cerveteri) au forma unor tumuli circulari şi conici. Dimensiunile lor ajung pînă la un diametru de 40 m, iar interiorul este compus din una sau mai multe încăperi. Stratul de pămînt care le acoperă este susţinut de jur-împrejur de un zid gros din blocuri de piatră; zid în care se deschide uşa de intrare, ornată de ambele părţi de statui ale unor spirite protectoare — sfincşi, lei, grifoni, etc. — Altele (ca mormintele din Orvieto) sînt construite la suprafaţă, din blocuri rectangulare, sînt aliniate asemenea caselor de-a lungul unei străzi, cu încăperi mici ca nişte chilii şi acoperite cu o falsă boltă (formată din rînduri circulare concentrice de pietre, în retragere). Fiecare mormînt-cavou de acest tip, acoperit cu un strat subţire de pămînt, este marcat de un trunchi de coloană fără capitel şi are scris deasupra intrării numele celui înmormîntat aici. — Altele în fine (ca mormintele din Tarquinia) sînt săpate în tuful solului, fără să mai aibă azi tumulul care odinioară le era suprapus. În încăperile mormintelor de acest tip din Tarquinia — ai căror pereţi sînt împodobiţi cu fascinantele fresce devenite celebre — se coboară fie pe un coridor în pantă — uneori pînă la o adîncime de 10-11 m —, fie pe scările tăiate în tuful terenului.

Arhitectura interioară a cavourilor[26] reproduce, în linii generale, cum am spus, planul unei locuinţe, al unei case. Într-o locuinţă etruscă, de la intrare un coridor acoperit (a cărui lungime putea ajunge pînă la 30 m) dădea — trecînd printr-un vestibul — în încăperea centrală, în care se reunea familia: acesta este *atrium*-ul romanilor, dar creaţie etruscă la origine — ca şi numele, dealtfel. Din fundul *atrium*-ului se intra într-o altă încăpere — devenită la romani *tablinum* („sufrageria" de azi). În casa unei familii bogate, din *atrium* — în care se păstrau busturile reproducînd chipurile strămoşilor, precum şi

[25] Fondată la începutul sec. VIII î.e.n. Caere a devenit în curînd unul din cele mai importante state independente etrusce, mai mari şi mai bogate, graţie activităţii comerciale şi porturilor sale Alsium şi Pyrgi (azi Ladispoli şi S. Severa). Necropola însumează morminte în formă de puţ şi de gropi trapezoidale (sec. VIII î.e.n.), precum şi numeroase morminte — din sec. VII î.e.n. şi următoarele — cu o încăpere sau mai multe, acoperite cu lespezi de piatră şi pămînt (tumuli). Mai important este „Mormîntul cu reliefuri", urmat de cel „al Scuturilor", „al Sarcofagelor", „Regolini-galassi", etc.

[26] Au fost descoperite pînă acum cîteva mii de asemenea morminte-cavou. Numai lîngă oraşul Vulci au fost găsite aproximativ 6 000 — toate însă demult golite, jefuite de „arheologii" clandestini.

ale larilor şi penaţilor, semizeii protectori ai casei şi familiei — se intra în celelalte camere, dispuse simetric de ambele părţi ale *atrium*-ului.

Acesta era, *mutatis mutandis*, şi planul „locuinţei de veci" — cum era numit un mormînt-cavou — începînd poate chiar din secolul al VII-lea î.e.n. Porţile încăperilor, grinzile plafonului, stîlpii de susţinere, băncile de-a lungul pereţilor erau uneori doar sugerate, alteori sculptate fidel în rocă. Încăperea centrală are în unele cazuri o falsă cupolă sprijinindu-se pe un masiv stîlp central de piatră (ca în mormîntul descoperit la Casale Marittimo)[27]. Lîngă pereţii — excavaţi, nu construiţi — acoperiţi cu fresce, stau aliniate sarcofagele, iar pe bănci, urnele funerare — căci cu timpul s-a ajuns ca un mormînt-cavou de incinerare să adăpostească rămăşiţele pămînteşti ale mai multor decedaţi: un singur mare mormînt boltit din Volterra adăpostea peste 50 de urne. Totul în aceste morminte-cavou, de la inventarul funerar şi scenele pline de viaţă ale frescelor pînă la grija cu care erau sculptate în rocă uşile, băncile, stîlpii sau grinzile plafonului reproduceau — simplificat, schematizat, sugerat, — aspectul unei locuinţe.

Arhitectura funerară a etruscilor este unică în lumea antichităţii, evocînd grandoarea doar a celei egiptene. Cu deosebirea esenţială că „impresia de intimitate, de cotidian, de real, care se degajă din mormintele toscane, n-are nimic comun cu maiestatea misterioasă şi aproape supraumană a hipogeelor din valea Nilului" (A. Hus).

SCULPTURA ÎN BRONZ

Arhitectura este fără îndoială domeniul de artă în care geniul etrusc s-a manifestat mai ferm şi mai original[28].

În sculptură însă şi în pictură — cu excepţia picturilor murale din cavouri — mai puţin. Producţiile excepţionale ale artiştilor greci itineranţi din perioada arhaică şi ale celor din epoca elenistică (nu însă şi a celei clasice) nu putea să nu îi seducă şi să nu îi influenţeze. Arta etruscă a primit întotdeauna un impuls intens din partea artei greceşti. Dar artiştii etrusci nu copiază servil, nu sînt deloc lipsiţi de personalitate. Selectează, unele note le accentuează sau, dimpotrivă, le atenuează; omit sau introduc accente noi — potrivit unei filosofii proprii de viaţă şi unui gust artistic personal, sigur, bine definit. Sensibilitatea artistului etrusc era diferită de cea a artistului grec. Forma este mai imperfectă, desigur; dar este spontană şi expresivă, de o expresivitate imediată, transmiţînd direct şi viu o senzaţie de optimism, de bucurie, de robustă vitalitate. În locul reflexiunii logice, al formei riguros elaborate, al echi-

[27] În sec. VII î.e.n. etruscii au găsit chiar o soluţie tehnică de a construi o cupolă pe un plan pătrat. — Mormîntul de tip *tholos* de la Casale Marittimo (sec. VI î.e.n.) a fost transportat şi reconstruit în Muzeul Arheologic din Florenţa.

[28] Etruscii nu s-au remarcat într-un mod deosebit nici în domeniul olăritului, al producţiei vaselor de ceramică cu o funcţie utilitară sau decorativă — cu excepţia acelor „vase coraline", aretine, despre care am vorbit, şi a acelei ceramici negre, lucioase, caracteristic etruscă, cunoscută sub denumirea de *bucchero*. Încă din sec. VII î.e.n. prestigiul ceramicii greceşti, mult preţuită în toată zona Mediteranei, devenise copleşitor. Etruscii au importat-o în cantităţi considerabile, iar atelierele lor proprii au creat piese cu totul remarcabile, imitînd-o sau uneori chiar copiind-o.

librului şi rafinamentului artei greceşti, arta figurativă etruscă este prin vocaţie antiacademică, simplificînd mult raporturile formale, realizîndu-şi echilibrul şi coerenţa printr-o sinteză a intuiţiei poetice cu raţionalitatea şi a realităţii cu abstracţiunea (R. B. Bandinelli). O caracterizează fantezia şi o mare vitalitate, prospeţime, spontaneitate; o caracterizează surpriza şi uneori incertitudinea; şi aceasta este ceea ce o face atît de modernă, atît de interesantă şi de pasionantă[29].

De-a lungul celor şapte sau opt secole ale istoriei artei etrusce, evident că se notează o evoluţie şi în sculptură sau în pictură. Independenţa politică, în primul rînd, a oraşelor-state etrusce unul faţă de altul şi relativa izolare în tradiţiile proprii ale fiecăruia şi-au găsit situaţia echivalentă şi în artă.

Concepţia artistică, materialul preferat, alegerea unui anumit tip de obiect, repertoriul ornamental, gustul artistic manifestat, tehnica execuţiei, raporturile cu meşterii greci, volumul producţiei artistice, preferinţa pentru o anumită formă de arhitectură sau alta, pentru un gen de artă sau altul, pentru pictură, sau pentru sculptură, sau giuvaergerie, — totul putea să varieze şi să difere de la un oraş la altul. Dar comun tuturor centrelor artistice etrusce rămîne gustul realist împins în anumite cazuri pînă la exagerare, pînă la asprime sau la grotesc; predilecţia în alte cazuri pentru stilizarea expresivă de efect căutat parcă; lipsa de echilibru, de armonie, de raţionalitate; o mişcare impetuoasă, exuberantă, chiar dezordonată, exprimînd o explozivă bucurie de viaţă; sau dimpotrivă, în epoca declinului etruscilor, o propensiune spre sumbru, violenţă şi oroare; dar totdeauna o artă directă, de o cuceritoare vioiciune şi naturaleţe spirituală.

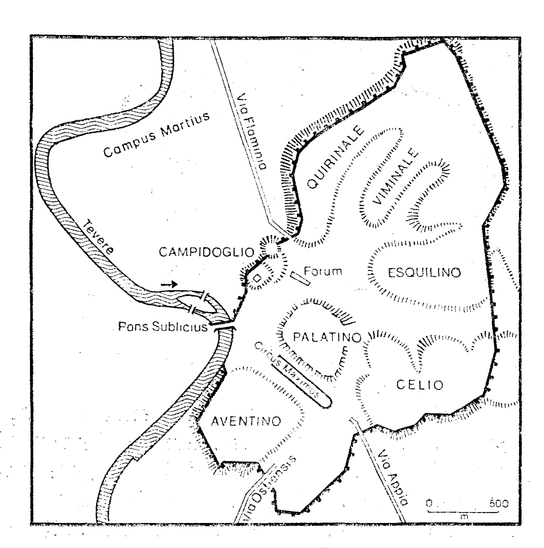
Ca materiale, sculptorul etrusc foloseşte piatra locală, teracota şi bronzul; iar în locul marmurei — pe care o ignoră total — alabastrul[30]. Ca regulă generală, materialul — unul din cele de mai sus — era ales în funcţie de destinaţia operelor (la fel ca, mai tîrziu, la Roma). Cu puţine excepţii, operele lucrate în piatră erau sculpturi funerare; statuile şi basoreliefurile destinate ornamentării exterioare a templelor, urnele şi sarcofagele erau din teracotă; iar statuetele oferite zeilor *(ex-voto)* sau cele cu un rost pur decorativ, din bronz.

Perioada de apogeu a civilizaţiei etruscilor (cuprinsă aproximativ între anii 650-500 î.e.n.) începe în artă odată cu influenţa sculpturii arhaice greceşti. Imobilitatea maiestuoasă a figurilor, cu forme rotunde, cu ochii migdalaţi şi proeminenţi şi cu acel misterios surîs „arhaic" tipic, atestă legăturile strînse cu arta greacă a timpului. Caracterul însuşi şi gustul artistului etrusc dovedesc certe afinităţi cu sculptura greacă arhaică. Nu însă şi cu cea clasică, pe care atelierele etrusce n-au imitat-o. „Indiferenţa faţă de proporţiile corpului omenesc, atenţia acordată unor elemente ale expresiei (ochi, mîini) şi grija pentru veşmînt sînt caracteristice întregii sculpturi etrusce" (E. Richardson). — Aceste caractere se regăsesc îndeosebi în sculptura în teracotă.

[29] „Se poate spune că în Etruria nu s-a ajuns niciodată la constituirea unui stil, a unei şcoli". Dacă totuşi arta etruscă are o anumită forţă a ei şi o deosebită eficacitate expresivă, aceasta se datoreşte faptului că „artistul etrusc recepţionează forma greacă nu atît cu preocuparea de a o imita sau de a o egala, cît ca o sugestie" — în cadrul căreia şi printr-un proces de reelaborare se manifestă gustul particular al civilizaţiei etrusce: „un gust artistic pe care l-am putea numi sangvin, care simţea într-un mod foarte viu corporalitatea figurilor, masele cărnoase, expresiile puternic vitale care pot să ţîşnească din privire, din expresia gurii, a gestului unei figuri umane sau din formele bestiale ale unui animal" (R. Bianchi Bandinelli).

[30] Nici la Roma n-a fost sculptată în marmură nici o operă înainte de sec. I î.e.n.

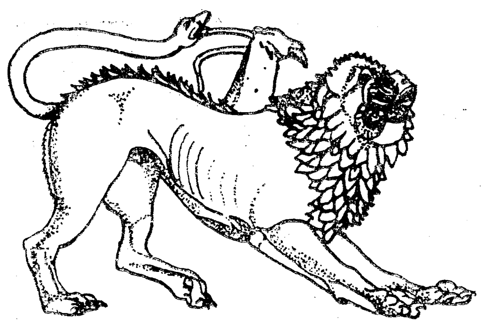
„Valul Servian“ şi cele şapte coline ale Romei antice

Din sculptura în piatră în *ronde-bosse* — reprezentată în necropole de busturi ale Zeiţei Morţii, de figuri fantastice de sfincşi, himere, lei înaripaţi, păzind intrarea mormintelor — s-au păstrat puţine opere şi nu de o înaltă calitate artistică. Cu totul remarcabile în schimb sînt basoreliefurile sarcofagelor şi urnelor funerare (în special ale celor din Chiusi şi Volterra), începînd din secolul al VI-lea î.e.n. şi continuînd pînă în pragul erei noastre[31]. Adeseori subiectele sînt inspirate, e adevărat, din desenele de pe vasele greceşti. Dar în reprezentarea scenelor mitologice, de banchete funerare, de spectacole, de întreceri atletice, de dans, scene integrate cu motive decorative florale sau animale, nici grecii n-au atins decît rareori nivelul artistic înalt al basoreliefurilor etrusce din secolele V şi IV î.e.n. „Simţul mişcării, al ritmului, al curbelor este admirabil, manifestîndu-se mai ales în figurile dansatoarelor“ (A. Hus) — contrastînd cu liniştea defunctului pe jumătate culcat de pe capacul urnei, a cărui figură este nu arareori redată cu o grijă exagerată pentru reprezentarea sa cît mai realistă; încît pînă la urmă viziunea artistului poate părea uneori chiar ironică.

Un gen particular, caracteristic pentru sculptura etruscă, sînt vasele de teracotă din Chiusi (sec. VII—VI î.e.n.) conţinînd cenuşa defunctului — şi de al căror capac era fixată cu un fir de metal o mască de bronz sau de ceramică. Cu timpul, masca de ceramică a făcut corp comun cu capacul urnei. Măştile acestor urne antropomorfizate — *canope* — „se deosebeau de măştile funerare din Grecia şi din Orient, cu totul schematice şi impersonale, printr-o anumită căutare a unor forme expresive“ — devenind în felul acesta adevărate portrete. „În ce priveşte expresia individului s-a ajuns, în redarea capetelor *canopelor*, la efecte care în Grecia n-au fost încercate decît mult mai tîrziu“. Această primă încercare efectuată pe teritoriul Italiei de a realiza un portret îşi are importanţa sa, dat fiind locul pe care l-a deţinut portretul în arta

[31] Oraşul-stat Chamars (azi Chiusi) — al cărui rege Porsenna a atacat Roma, după 509 î.e.n., încercînd să restabilească dominaţia regelui etrusc Tarquinius Superbus — este aşezat pe o colină străbătută de galerii şi camere funerare, suprapuse pe trei nivele. Necropola este renumită pentru urnele sale de alabastru şi totodată este cea mai bogată — după necropola din Tarquinia — în picturi murale.

„Himera din Arezzo". Bronz, sec. V î.e.n. (Muzeul Arheologic din Florenţa)

plastică romană, unde a reprezentat nota artistică cea mai originală" (R. Bianchi Bandinelli).

Sculpturii în teracotă destinată templelor îi aparţin mai întîi plăcile care îmbrăcau partea aparentă a lemnului din structura construcţiei. Apoi antefixele — capete de femei, harpii, gorgone, grupuri de satiri sau de menade, atingînd în sec. VI î.e.n. o reală frumuseţe, — plasate pe marginile acoperişului; sau acroterele de pe cele trei colţuri ale frontonului, statui reprezentînd divinităţi în mărime naturală. Singura păstrată întreagă, opera cea mai originală a sculpturii etrusce (azi în Muzeul Villa Giulia din Roma), este faimoasa statuie a lui Apollo din Veies — cu acel surîs enigmatic al statuilor arhaice greceşti, care însă aici tinde a deveni sarcastic, rău, aproape sadic[32]. Din Veies provine şi un fragment de statuie, capul lui Hermes, de asemenea de o factură excepţională. Aceste două opere, datînd din sec. VI î.e.n., sînt atribuite lui Vulca — singurul nume cunoscut al unui artist etrusc —, care a fost chemat să lucreze şi la decorarea templului din Roma, de pe Capitoliu.

Dar cele mai cunoscute sculpturi etrusce în teracotă sînt cele trei sarcofage (de fapt, trei mari urne funerare) găsite la Cerveteri[33].

Ceea ce îl fascinează pe cel care le priveşte este în primul rînd naturaleţea şi seninătatea figurilor, impresia de armonie şi de afecţiune conjugală care se degajă din expresia şi din atitudinea soţilor. Corporalitatea masivă a busturilor capătă viaţă prin poziţia, prin forma şi mişcarea mîinilor; în timp ce restul corpului este tratat cu o simplitate de linii şi de suprafeţe ce concentrează mai mult atenţia asupra eleganţei nobile şi calme a atitudinii, precum şi asupra trăsăturilor fine ale feţei, asupra privirii stranii, asupra indescifrabilului surîs.

Etruscii au fost cei mai mari — egali grecilor — sculptori în bronz din antichitate. „În diferitele părţi ale lumii se găsesc statui toscane care fără îndoială că au fost făcute în Etruria" — scrie Plinius cel Bătrîn. O confirmă cele două capodopere, de o extraordinară forţă şi de o uimitoare tehnică, mai ales la acea dată: lupoaica[34] de pe Capitoliu şi himera din Arezzo[35].

[32] Este proprie geniului etrusc, am mai spus, tendinţa de a accentua, de a exagera nota realistă.

[33] Cel din Muzeul Villa Giulia din Roma are lungimea de 2,20 m, iar înălţimea de 1,40 m; cel de la Louvre — dimensiuni cu 30 cm mai reduse; cel de la British Museum din Londra, de asemenea.

[34] Cei doi copii, Romulus şi Remus, sînt adaosuri din epoca Renaşterii, datorate lui Antonio del Pollaiuolo.

[35] La acestea se adaugă cea mai frumoasă statuie de bronz etruscă reprezentînd corpul uman (înaltă de 1,42 m) şi datînd de la începutul sec. IV î.e.n. — aşa-numitul „Marte din Todi" (Muzeul Vaticanului). De asemenea, bustul din sec. III—II î.e.n. aşa-numit al lui L. Iunius Brutus (nobilul alungat de ultimul rege etrusc Tarquinius Superbus şi considerat fondatorul republicii romane), bust aflat în Muzeul Conservatorilor (Roma).

Lupoaica datează după toate probabilitățile de la sfîrșitul secolului al VI-lea î.e.n. Nu se știe unde a fost creată, probabil la Veies, dar a fost foarte curînd adusă la Roma: într-adevăr, „intensa impresie de calm și de maiestuoasă ferocitate o făceau cît se poate de demnă să devină simbolul Romei orgolioase și mîndre" (Hus). — În centrul Etruriei, la Arezzo, a fost găsită fabuloasa himeră (azi, în muzeul Arheologic din Florența) — corp de leu, coadă de șarpe și în spinare un cap de capră — datînd din sec. V î.e.n. Poziția de atac arată că făcea parte probabil dintr-un grup statuar ilustrînd mitul lui Belerofon călare pe Pegas ucigînd Himera. Etruscii au avut totdeauna o mare pasiune pentru reprezentarea animalelor, reale sau fantastice. Cu toate că imaginile animalelor sălbatice sau monstruoase (ca lupoaica sau Himera) urmăreau să creeze o impresie imediată cît mai puternică prin accentuarea foarte aspru realistă a caracterelor animalice, totuși nu lipsesc nici elementele de stilizare decorativă — ca de pildă felul în care e redat părul acestor animale.

Marea măiestrie a bronzierilor etrusci este tot atît de evidentă și în lucrările de dimensiuni mici, create de ei în cantități de-a dreptul enorme: se spune că numai dintr-un singur oraș, Volsinia, cuceritorii romani au luat ca pradă 2 000 de statui (inclusiv bronzuri mici, desigur). Statuetele votive reprezintă figuri în mare majoritate feminine, multe inspirîndu-se din modele grecești; dar cele mai frumoase sînt — după cum indică figurile personajelor și felul veșmintelor — de inspirație pur etruscă. În ce privește modul de redare a corpului omenesc, ceea ce a caracterizat sculptura etruscă în piatră sau teracotă — adică: raritatea extremă a nudurilor, tratarea sumară a drapajului, grija pentru notarea detaliilor, indiferența față de respectarea proporțiilor juste, pasiunea pentru stilizare, — toate acestea sînt evidente și în bronzurile de dimensiuni mici. Motivul corpului omenesc (în întregime redat sau numai capul) este folosit foarte des în scop pur ornamental ca element auxiliar decorativ.

Candelabru de bronz, găsit într-o casă etruscă din Vulci. Sec. VI î.e.n.

Perioada de mare strălucire a bronzurilor etrusce mici a fost cea a secolelor VI şi V î.e.n. Candelabrele[36], trepiedele, vasele de ars parfumuri, torţile unor vase, capacele urnelor funerare de bronz sînt decorate cu figuri (de obicei călăreţi, dansatoare, atleţi, muzicanţi; apoi luptători, soldaţi, efebi) lucrate extrem de îngrijit şi de minuţios. Această lume de figuri, care respiră un aer de eleganţă, de graţie şi de o exuberantă bucurie de viaţă, reflectă însuşi aristocratismul tipic întregii arte etrusce, atitudine legată de stilul său de viaţă, de poziţia şi de posibilităţile marilor familii ale Etruriei.

PICTURA

Pictura etruscă este reprezentată, în marea ei majoritate şi la nivelul, artistic cel mai înalt, în mormintele-cavou din Tarquinia — cel mai vechi[37] şi în secolele VIII—VI î.e.n., cel mai bogat oraş etrusc[38].

În mormintele din Tarquinia, care, întinzîndu-se pe patru coline[39], au continuat să se înmulţească timp de aproape un mileniu (începînd din sec. IX î.e.n.), se aflau mari cantităţi de preţioase obiecte votive — mai ales din sec. VII î.e.n., epoca orientalizantă, — aduse din Corint, Rodos, Fenicia şi Egipt. Majoritatea mormintelor-cavou au fost în decursul secolelor jefuite de obiecte (dar multe adunate azi la Louvre, British Museum şi în majoritate la muzeele Gregorian şi Villa Giulia din Roma). Frescele însă au rămas —şi, în condiţii de temperatură şi umiditate constante pînă la deschiderea mormintelor, s-au păstrat relativ bine[40]. Se cunosc, numai la Tarquinia (nenumărate mai sînt încă cele descoperite dar încă necercetate) aproximativ 70 de morminte-cavou — deschise şi accesibile fiind doar 36, cele care conţin picturi murale. Adeseori şi plafonul este pictat — măcar sumar şi numai pentru a sugera grinzile şi forma tavanului unei locuinţe obişnuite.

Cele mai vechi picturi datează din sec. VII î.e.n.; perioada lor de apogeu se situează între anii 550-450 î.e.n. Mormintele-cavou erau săpate în general

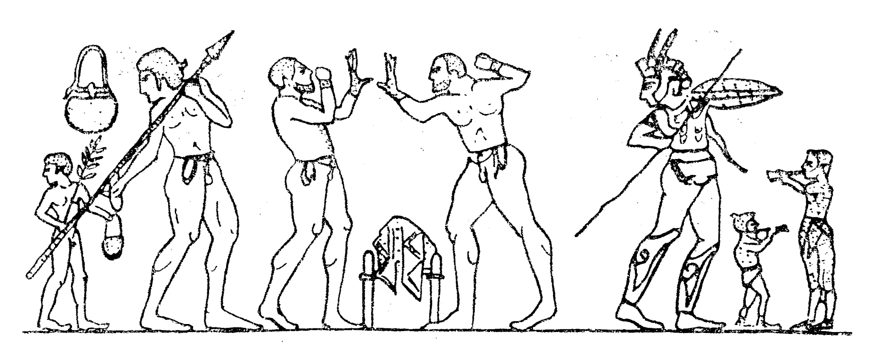
[36] Celebru este candelabrul, datînd din sec. V—IV î.e.n., aflat azi în Muzeul Academiei Etrusce din Cortona.

[37] *Turchina* a fost fondată, potrivit tradiţiei, de eroul etrusc Tarchon (care ar fi fondat şi Mantova, Cortona, etc.), de origine lidiană, fratele lui Tirrenos, eroul eponim al tirenienilor (etruscilor), în sec. XIII sau XII î.e.n. Dar cele mai vechi atestări arheologice despre existenţa Tarquiniei datează din sec. IX î.e.n. În sec. IV î.e.n. teritoriul acestui oraş-stat ocupa 800 km².

[38] „Etruscii considerau Tarquinia oraşul-mamă, în care s-au închegat instituţiile politice şi religioase ale întregii Etrurii. De la începuturile sale — din sec. IX î.e.n. — a fost oraşul cel mai puternic, cel mai bogat şi cel mai respectat" (A. Hus).

[39] Lungimea necropolei — care începe la un km de la periferia Tarquiniei actuale — este de aprox. 5 km, iar lăţimea, de ceva mai mult de un km. — Cele 6 morminte care se vizitează de obicei (pe lîngă cele 5 ale căror fresce sînt transferate în muzeul din Tarquinia) sînt: „al Leoaicei", „al Leoparzilor", „al Augurilor", „al Baronului", „al Taurilor" şi „al Balaurului" — toate din secolele VI—V î.e.n. Alături de care trebuie menţionată neapărat „Tomba del Tifone", din sec. II î.e.n.

[40] Frescele din cinci morminte („del Triclinio", „delle Bighe", „della Nave", „del Letto Funebre" şi „delle Olimpiadi") au fost transferate şi sînt păstrate în Muzeul Arheologic din Tarquinia (Palazzo Vitelleschi).

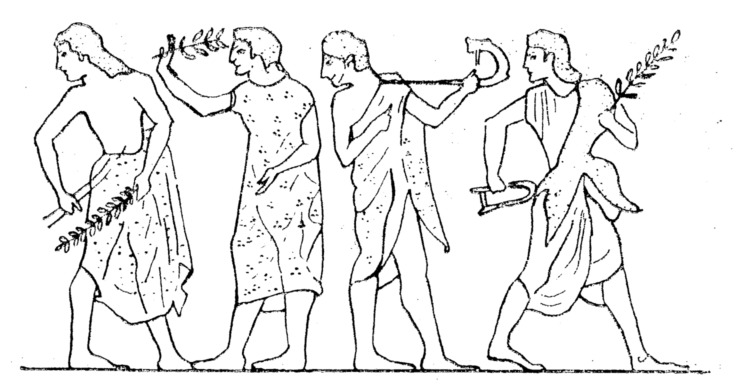
Un atlet, doi pugiliști, un războinic și doi cîntăreți la flaut. Frescă din „Mormîntul cu Maimuța", din Chiusi

la mică adîncime, de obicei la aproximativ doi metri sub nivelul actual al solului[41] și multe erau acoperite cu tumuli (azi dispăruți). Înainte de data apariției picturii murale, pereții acestor morminte-cavou erau decorați cu plăci de teracotă pictată. Ca operație pregătitoare pentru picturi, suprafața tufului vulcanic al peretelui era netezită bine și dată cu lapte de var, sau era tencuită cu un strat — gros în general de 2 cm — de stuc. Tehnica folosită pare a fi cea a frescei. În tencuiala de stuc se gravau mai întîi contururile figurilor, după care se aplicau culorile. Culorile întrebuințate — mai des: roșu, brun, galben, albastru și negru; mai rar: alb și verde — erau culori minerale. Dintr-o convenție artistică, curentă și în alte zone geografice ale artei antice (în Creta, în Egipt, ș.a.), corpul bărbaților era pictat în brun sau roșu, iar al femeilor, în alb.

Figurile și scenele au o importanță și documentară cu totul excepțională: scene de ospețe, de lupte și jocuri funerare, de ceremonii, scene erotice rituale, de obiceiuri intime, de ocupații și divertismente, de vînat, de pescuit, ș.a.m.d. Sursele de inspirație, căutate în viața cotidiană și bazate pe observația directă a realității, dau scenelor consistență și organicitate, forță și elan, vivacitate și pitoresc. Subiectele nu se repetă întocmai niciodată, astfel încît — prin arhitectura și mai ales prin pictura sa — fiecare mormînt își capătă astfel individualitatea sa proprie. Adeseori privitorul este surprins de armonia compoziției, de fantezia artistului, de vigoarea și puritatea coloritului, de vitalitatea frenetică ce se degajă din subiect, de simțul pentru mișcare în reprezentarea animalelor și a oamenilor. Se notează chiar gustul pictorului pentru gesturile violente, nestăpînite, dacă nu chiar dezordonate — căci dominantă rămîne intenția pictorului de a reda mișcarea și de a realiza impresia de forță, exprimînd în felul acesta o dispoziție optimistă, tumultuoasă de viață, tradusă în ritmurile ei frenetice. Lipsește acel echilibru, acea măsură, acea armonie din compozițiile grecilor, — nu însă și eleganța mișcării personajelor și nici armonia degradeurilor.

Pictura etruscă nu și-a pus într-un mod coerent — ca pictura greacă — problema formei artistice. În Etruria, arta „a avut totdeauna aspectul unei improvizații, adeseori fericită și aproape întotdeauna puternic expresivă".

[41] Dar „Tomba della Caccia e Pesca" (sec. VI î.e.n.) coboară la 10 m, iar „Tomba del Tifone" — cea mai adîncă — pînă la 11 m.

Muzicanţi în procesiune. Frescă din „Mormîntul cu Maimuţa" (Chiusi)

Aici, „arta n-a devenit niciodată o dramă adînc trăită, ci a rămas joc şi ornament al unei societăţi restrînse, care trebuia să se ţină în cumpănă între spaimele superstiţiei şi bucuriile materiale ale unei vieţi îndestulate" (R. Bianchi Bandinelli).

Totuşi, caracterizarea făcută de ilustrul etruscolog citat n-are o valoare absolută. Căci, după sec. V î.e.n. caracterul general al acestei picturi se schimbă radical. Ca inventivitate, subiectele sînt acum mai sărace şi nu luate din viaţa de fiecare zi; veselia şi exuberanţa se transformă în meditaţie şi demnitate ostentativă, într-o dominantă notă de austeritate şi de melancolie. Se accentuează tendinţa realistă brută, iar în compoziţie se introduce portretul. Culorile deschise, ferme, optimiste, trec în culori închise şi în degradeuri; „locuinţa" defunctului se transformă într-un cavou sumbru, temele frescelor devin alegorii funebre, dominate de simbolul morţii. „Banchetul funerar la care odinioară luau parte, senini, rudele şi prietenii defunctului devine acum un prînz lugubru prezidat de divinităţile Infernului. Dansurilor cu grupuri vesele de dansatori şi dănţuitoare le succede acum cortegiul trist al sufletelor rătăcind în regatul umbrelor populat de demoni oribili" (Cles Reden). Impresia pe care o lasă această pictură, impresia de tern, de incoerenţă, chiar de haos, exprimă sentimentul declinului care obsedează acum această societate.

ARTELE SECUNDARE

Pasiunea artei, gustul artistic al etruscilor (referindu-se inevitabil numai la o anumită categorie socială privilegiată) şi tehnica evoluată a meşterilor lor sînt exprimate mai mult ca în orice alt domeniu în cel al artelor decorative. Caracteristice etruscilor par a fi această capacitate şi această insistenţă a lor de a aplica arta la nevoile vieţii, de a-i atribui deci, într-un fel, un scop utilitar. Mînerele şi capacele vaselor de bronz, cutiile şi lădiţele avînd întrebuinţări diferite, arzătoarele de parfumuri, candelabrele, diversele suporturi, paturile şi alte mobile erau decorate cu o fantezie şi un bun gust, cu un rafinament şi o execuţie tehnică demne de un meşter al Renaşterii floren-

tine. Marea perioadă a acestor arte secundare se întinde de-a lungul secolelor VI—V î.e.n.

Importanța primară o dețin, cum s-a văzut, bronzurile mici. Dar meșteșugarii și artiștii etrusci au executat, după modele ioniene și orientale, uimi-

Scenă rituală de pe reversul unei oglinzi etrusce de bronz. Sec. IV î.e.n. (Muzeul din Perugia)

toare piese ornamentale din fildeș și aur. Obiectele de toaletă de un lux rafinat, casetele de farduri sau de bijuterii erau ornate cu figuri umane și de animale, cu episoade mitologice, cu scene de ospețe, de vînătoare, de curse de care, cu scene obișnuite din viața oamenilor și animalelor, — lucrate cu o rară finețe și minuțiozitate, cu un admirabil simț al observației și al mișcării superior grecilor, cu grație și, nu rareori, chiar cu ironie și umor.

Nivelul execuției tehnice demonstrat de meșterii bijutieri etrusci a fost rareori atins în întreaga antichitate. Muzeul etrusc Villa Giulia din Roma posedă o placă ornamentală de aur (montată pe un suport de bronz) — mărimea plăcii este de 6 pe 24 cm — cu 130 de figuri de animale fabuloase. Figurile, executate în *ronde-bosse,* au liniile desenului în filigran format din mii de bile minuscule de aur, abia vizibile, — granule sudate (fără ca temperatura ridicată necesară sudurii să le topească !) pe foaia de aur, și creînd un efect plastic și coloristic cu totul deosebit. — În secolele VII și VI î.e.n. bijuteriile de aur lucrate cu tehnica ciocănitului, a filigranei și granulației au fost executate în cantități mari, cu aceeași caracteristică decorație abundentă, de o fantezie în același timp delicată și exuberantă. Motivele decorative și tehnica desăvîrșită se aplicau și la pectorale și fibule, la cercei și pandantive, la ace și agrafe, la brățări și inele; sau la colierele care înșirau pînă la douăzeci de miniaturale capete de bărbați și femei, divinități sau semizei.

Caracteristice artei etrusce, în acest domeniu al artelor de uz obișnuit, sînt și oglinzile de bronz șlefuit și lustruit. S-au găsit cîteva mii (cele dintîi datînd cel puțin din sec. VII î.e.n.) decorate pe cealaltă față, nu atît în relief —

cum obişnuiau grecii — cît prin incizie. În nici un alt domeniu ca aici etruscii n-au atins un asemenea grad de armonie a compoziţiei. Subiectele sînt de o diversitate inepuizabilă, mergînd de la reprezentarea unei singure figuri pînă la scenele cu mai multe personaje, din mitologie sau din viaţă. Subiectele sînt inspirate — mai ales în sec. VI î.e.n. — din desenele de pe spatele oglinzilor sau de pe vasele greceşti. Numeroase sînt însă şi scenele din viaţa locală — de pildă, scenele de divinaţie. —După care, perioada elenistică va introduce note noi, de familiaritate ireverenţioasă, de senzualitate frivolă, de ironie maliţioasă, de satiră şi glumă: şi de astă dată avem aici, prin gravurile de pe oglinzile etrusce, şi un sugestiv tablou al unei societăţi.

SCRIEREA ŞI (?) LITERATURA

În secolul al VIII-lea î.e.n. etruscii foloseau deja scrierea (pe baza unui alfabet fenician), primită probabil prin intermediul coloniştilor greci din Cumae. S-au descoperit numeroase inscripţii: peste 4 000 numai pe teritoriul oraşelor Chiusi şi Perugia. Unele sînt chiar lungi; una are circa 300 de cuvinte, alta — 46 de rînduri; iar inscripţia de pe fîşia de in, lungă de 13,75 m, a unei mumii (adusă din Egipt, aflată azi la muzeul din Zagreb), peste 1 500 de cuvinte. Etruscii aveau desigur şi cărţi, volume (care sînt figurate în multe opere de sculptură sau de pictură), scrise pe papirus, pe tăbliţe cerate sau pe pînză de in[42]. Încă înainte de sec. V î.e.n. asemenea „cărţi" se aflau în toate oraşele Etruriei. Dar, în afara cărţilor sacre de divinaţie şi de ritualuri, aveau oare etruscii şi o literatură în adevăratul înţeles al cuvîntului?

Limba greacă era cunoscută — măcar de aristocraţie, de marii proprietari, de negustori — în toată Etruria. Probabil că — într-o oarecare măsură — şi literatura greacă era cunoscută. În orice caz, miturile şi legendele greceşti erau larg difuzate — după cum o dovedesc şi mărturiile iconografice. De asemenea, către sfîrşitul secolului al VI-lea î.e.n. era răspîndită în Etruria şi doctrina lui Pitagora — filosof despre care se ştie că avea printre discipolii săi şi etrusci. Există mărturii din antichitate despre o lirică religioasă corală etruscă. În anumite texte etrusce s-au descifrat şi anumite norme de versificaţie, o adevărată metrică. Sînt mărturii şi despre existenţa unor spectacole teatrale cu caracter religios, — cu mimică şi dans, precum şi cu acompaniament de muzică instrumentală, — spectacole avînd un caracter popular. Actorii (*histrionii*) purtau măşti şi improvizau dansînd în ritmul muzicii de flaut. Titus Livius şi Plutarh recunosc că romanii au luat de la etrusci arta pantomimei. Cînd, în anul 364 î.e.n., la Roma au fost organizate pentru prima dată jocuri „scenice", romanii au făcut apel la „actori" etrusci (de fapt, dansatori şi mimi). Cîteva cuvinte latine din terminologia teatrală (*scaena, histrio, persona* — în înţeles de masca actorului) provin din limba etruscă. Romanii au tradus în limba latină multe cărţi etrusce. Scriitorii latini vorbesc despre o literatură etruscă — şi nu numai cu referire la *disciplina etrusca*; iar Titus Livius relatează că la sfîrşitul secolului al IV-lea î.e.n. tinerii romani erau trimişi să se

[42] Ca material pe care se scria, pînza de in a rămas în uz pînă la sfîrşitul Imperiului roman, fiind un material mai ieftin şi mai uşor de procurat.

instruiască în literatura etruscă[43]. Fără îndoială că — prin analogie cu toate popoarele antichității care au dovedit o asemenea capacitate artistică — nici poporul etrusc nu se poate să nu fi avut și o literatură.

BUNI MEDICI, TALENTAȚI MUZICANȚI

Alte aspecte ale culturii etruscilor completează cu cîteva date suplimentare acest tablou.

Astfel, după mărturia lui Herodot medicina lor era renumită încă din sec. VIII î.e.n. Faima aceasta se menține și în sec. V î.e.n.: Eschil numește Etruria „țara producătoare de leacuri". Dar concret informațiile de care dispunem sînt foarte puține. Știm, de pildă, că foloseau apele termale în scop terapeutic. Sau că erau pricepuți în chirurgie și, mai ales, în dentistică: din secolul al VII-lea î.e.n. datează scheletele dintr-un mormînt etrusc care nu numai că aveau dinții îmbrăcați cu coroane de aur, ci aveau și punți de aur! Desigur că în sec. V î.e.n. această practică odontoiatrică era curentă, din moment ce *Legea celor XII Table* interzicea ca în mormînt să i se pună alături defunctului obiecte de aur — cu excepția aurului „care servea să țină la un loc dinții" ...

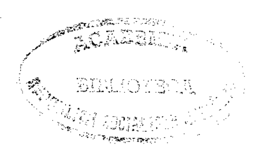
Reputația de pasionați și talentați muzicanți pe care o aveau etruscii este confirmată și de unele tradiții, care, dacă n-ar fi atestate și de figurarea muzicanților în scene pictate pe pereții mormintelor, ar putea părea exagerate. Potrivit acestor tradiții, nu numai ospețele, sau diferitele ceremonii, sau jocurile atletice erau însoțite de muzica instrumentelor, ci și ocupațiile zilnice — frămîntatul pîinii, de pildă, sau munca meșteșugarilor, sau atragerea anima-

Cîntăreț la flaut dublu. După o frescă din „Tomba del Triclinio" (Tarquinia)

lelor în raza vînătorilor și chiar biciuirea sclavilor! Se știe, în orice caz, că etruscii aveau o pasiune pentru instrumentele de suflat. Posedau însă și lira. Aveau apoi diferite tipuri de trompete, fiecare tip destinat unei anumite ocazii; dintre acestea, „trompeta etruscă", lungă și curbată la extremitatea

[43] La acea dată Roma n-avea decît foarte sporadice legături culturale cu lumea grecească, doar cu coloniile din Grecia Magna.

de jos, trecea drept invenţia lor. Tot o invenţie etruscă era considerat şi flautul dublu[44], primul tub pentru sunete grave, al doilea, pentru acute. Se cînta suflînd fie alternativ, fie în acelaşi timp în ambele muştiucuri — şi în acest caz din urmă efectul obţinut era foarte armonios.

Lictori cu fascii şi muzicanţi cu trompete curbe. Basorelief de pe o urnă etruscă (Muzeul din Volterra)

MAEŞTRII ROMANILOR

Cele opt secole de civilizaţie şi de cultură etrusce au lăsat romanilor o moştenire considerabilă.

Regii etrusci au fundat Roma ca oraş, i-au dat primele instituţii civile, primele modele de organizare militară, primele lucrări de urbanistică şi primele opere de artă. Constructorii etrusci i-au învăţat pe romani să facă drumuri, fortificaţii, poduri, canalizări, irigaţii şi drenaje. I-au învăţat să construiască arcul, falsa cupolă şi bolta[45]. De la etrusci au luat romanii însemnele marilor demnitari, elementele de ceremonial civil şi militar, lictorii şi fasciile, inelul cavalerilor, purpura generalului triumfător, *toga praetexta* şi bula pe care o purtau la gît copiii. Etruscii au dat romanilor modelul organizării vieţii religioase, doctrine şi practici rituale. Cărţile sacre care formau *disciplina etrusca* au fost ţinute în mare cinste şi păstrate în Marele Templu al Oraşului. Multe din riturile prescrise de cărţile sacre etrusce au fost urmate de romani

[44] În latină: *subulo* — cuvînt de origine etruscă.

[45] Porţile etrusce — asemenea celor care se mai păstrează la Perugia, Volterra şi Cività Castellana — le-au servit romanilor drept modele pentru arcurile de triumf din epoca imperială. Predilecţia etruscilor pentru edificiile şi boltele circulare au moştenit-o şi romanii; mormintele-tumuli din Cerveteri, cu cupolele lor semisferice pe o bază circulară au inspirat construcţia faimoaselor mausolee ale lui Augustus şi Hadrian (Castel Sant'Angelo din Roma) — şi chiar Panteonul din Roma aminteşte această formă arhitectonică. Sugestii ale arhitecturii funerare etrusce au fost primite şi de constructorii romani ai termelor surmontate de o cupolă (cf. W. Keller).

pînă către sfîrşitul Imperiului. Însăşi scrierea romană a luat fiinţă prin mijlocirea etruscilor.

Primul împărat roman care a interzis aceste „cărţi sacre“ a fost Constantin cel Mare — care totuşi consulta şi el în secret pe ghicitorii-sacerdoţi *(haruspices)* etrusci. Interdicţia a fost ridicată de împăratul Iulian Apostatul, care întreţinea la curtea sa mulţi *haruspices*. La începutul sec. V împăratul Honorius a ordonat să fie arse toate cărţile sibiline, păstrate (încă de pe timpul lui Tarquinius Superbus) în templul lui Iupiter de pe Capitoliu. Cu toate acestea, în anul 410, cînd goţii lui Alaric se năpustiseră asupra Romei, sacerdoţii etrusci ghicitori au oferit papei Inocenţiu I serviciile lor, de a salva oraşul invocînd fulgerele asupra duşmanului. Oferta lor, chiar dacă a fost refuzată de papă, arată de cît credit se bucura încă în sec. V *disciplina etrusca*; disciplină care abia în sec. VII va fi interzisă definitiv şi va dispare fără a lăsa măcar un fragment de text de doctrină (cf. W. Keller).

Scriitorii antici vorbesc despre etrusci cu mult respect şi cu o vie admiraţie. Diodor din Sicilia scrie că etruscii „erau cunoscuţi pentru vitejia lor“; că ei „au cucerit numeroase ţinuturi şi au durat multe cetăţi, vrednice de luare-aminte“; că „ei au deţinut şi o flotă însemnată, mulţumită căreia au stăpînit mările îndelungă vreme“; că „au dat o mare dezvoltare şi armatei de uscat“; că „au ştiut să sporească prestigiul conducătorilor, înconjurîndu-i pe aceştia cu lictori şi dîndu-le scaunul de fildeş (= *sella curulis* a înalţilor magistraţi romani, n.n.) şi toga tivită cu purpură“; că ei au născocit peristilurile (= curtea interioară principală a caselor romane, înconjurată de coloane, n.n.); şi că „romanii au imitat cele mai multe din aceste lucruri“. Şi Diodor adaugă: „Cît despre învăţătură şi cunoştinţele care privesc natura, tirenienii (= etruscii, n.n.) au vădit multă rîvnă pentru a le face să propăşească“; încît „pînă în zilele noastre poporul care stăpîneşte aproape întreaga lume (= romanii, n.n.) îi admiră şi îi consultă“. Şi istoricul roman continuă, vorbind despre tradiţiile şi ghicitorii etrusci, despre bogăţia, ospeţele şi luxul etruscilor, consemnînd totodată şi decadenţa etruscilor la acea dată[46].

Admiraţia romanilor pentru geniul şi opera etruscilor a fost mărturisită totdeauna de scriitorii latini. Vergiliu era mîndru că se născuse la Mantova, oraşul fundat (se pare) de etrusci, oraşul care păstra în nume amintirea zeului etrusc Mantus. Primul „etruscolog“ a fost împăratul Claudius, care a scris o operă despre etrusci intitulată *Tyrrenaica*, din nefericire pierdută. — În istoria civilizaţiei şi culturii romane etruscii au scris capitolul introductiv.

Urmele lăsate de etrusci se vor regăsi, în numeroase şi variate forme, şi în unele aspecte ale culturii medievale.

Purpura *lucumonilor* etrusci — preluată de generalii romani imperiali, victorioşi, în ceremonia triumfală — va deveni purpura cardinalilor. Cîrja sacerdoţilor-ghicitori etrusci va deveni cîrja episcopilor creştini. *Disciplina etrusca* îşi va strecura unele influenţe şi în domeniul alchimiei, şi în acela al doctrinelor gnostice, inclusiv în cele creştine. Multe domuri de pe teritoriul fostei Etrurii au fost înălţate pe locul altarelor sau templelor etrusce — după cum s-a dovedit arheologic.

[46] „Îndeobşte vorbind, tirenienii (= etruscii, n.n.) demult nu mai năzuiesc la vitejii, pierzîndu-şi faima moştenită din străbuni. Viaţa lor şi-o petrec în ospeţe şi desfătări, într-un josnic huzur. Aşa stînd lucrurile, e firesc ca ei să fi pierdut renumele pe care şi l-au dobîndit strămoşii lor“ (*Biblioteca istorică*, cartea a cincea, cap. XL).

Reprezentările ororilor Infernului şi viziunile macabre abundente în perioada ultimă a culturii etrusce se regăsesc ca îndepărtate amintiri în iconografia religioasă a Evului Mediu. Simboluri de cult etrusce, inclusiv himera etruscă — motiv provenind însă şi pe alte căi — apar în arta religioasă romanică şi gotică. În aceleaşi perioade ale artei reapare şi motivul defuncţilor în poziţie culcată, de pe capacele sarcofagelor; ceea ce nu poate fi considerat o simplă coincidenţă din moment ce acest motiv etrusc poate fi urmărit trecînd în sculptura romană, şi de aici în cea creştină romanică.

Autorul amintit (W. Keller) crede că nici exteriorul, ornat cu tot felul de sculpturi, al bisericilor romanice şi gotice nu este străin de o foarte posibilă influenţă îndepărtată a exteriorului templelor etrusce, bogat în culori şi supraîncărcat cu sculpturi în teracotă. Şi chiar — amintind că italienii epocii Renaşterii aveau orgoliul de a se socoti urmaşi ai etruscilor — este de părere că Bernini, construind colonada care îmbrăţişează piaţa bazilicii San Pietro din Roma, a preferat coloanelor greceşti coloanele simple şi severe ale templelor etrusce; că Nicola Pisano mergea des la Volterra pentru a studia basoreliefurile urnelor etrusce; şi că însuşi Michelangelo ar fi primit anumite sugestii, fie din frescele mormintelor etrusce, fie din basoreliefurile reprezentînd scene de luptă, de pe aceleaşi urne din Volterra.

CIVILIZAŢIA ŞI CULTURA ROMANĂ

Începuturile Romei. • Epopeea militară. • Instituţiile şi magistraturile. • Armata. • Clase, pături sociale şi conflicte de clasă. • Agricultura. • Meşteşugurile. • Activitatea comercială. • Locuinţele. • Aspectul Romei. • Alimentaţia. • Îmbrăcămintea. • Familia. • Programul unei zile. Educaţia tineretului. • Divertismente. Spectacole. • Viaţa religioasă. • Cultele. • Arta romană. • Arhitectura. • Sculptura. • Pictura. • Tehnologia romanilor. • Ştiinţele. Medicina. • Filosofia. • Evoluţia literaturii latine. • Concluzii.

ÎNCEPUTURILE ROMEI

Italia celor mai vechi timpuri se prezenta ca un adevărat mozaic de populații, unele autohtone (sau de origine incertă), altele venite aici din regiuni și în epoci diferite. Populația băștinașă din Sardinia — care în mileniul al doilea î.e.n. a creat interesanta și misterioasa civilizație a „*nuragilor*" — a fost în strînse raporturi etnice cu triburi din Spania și din nordul Africii. În Sicilia, triburile de elimi și sicani, de origine mediteraniană, au fost împinse cu timpul în regiunea vestică a insulei de către siculii indo-europeni. Pe coastele Sardiniei și ale Siciliei s-au instalat, încă din al doilea mileniu î.e.n., negustori fenicieni; în timp ce grecii și-au fundat colonii — începînd din sec. VIII î.e.n. — în sudul Italiei și al Siciliei.

Sudul peninsulei era ocupat de triburi paleoitalice (osci, ausoni, morgeți, itali, etc.), — pe lîngă alte triburi, în principal ale iapigilor, provenind probabil de prin părțile Iliriei și ocupînd regiunea actualei Puglia. În centrul Italiei, printre localnicii care vorbeau o limbă indo-europeană (latini, umbri, sabini, samniți, volsci, peligni, equi, marsi, ș.a.) s-au instalat — probabil începînd de prin sec. al X-lea î.e.n. — valuri succesive de etrusci, a căror civilizație a fost determinantă pentru viitorul peninsulei. În nordul Italiei, predominantă era populația — de origine mediteraniană — a ligurilor. Zona nord-estică, apoi, fusese ocupată de populații indo-europene — ca rhetii, sau euganii, — între care locul întîi îl dețineau veneții (care, după părerea celor vechi, erau originari din Iliria). Ultimii veniți — din regiunea Europei Centrale, în migrații succesive timp de un secol, începînd de pe la jumătatea sec. V î.e.n. — au fost războinicele triburi ale celților, care au ocupat cîmpia Padului (în unele zone amestecîndu-se cu ligurii) și care la începutul sec. II î.e.n. au reprezentat o serioasă primejdie pentru romani.

Începuturile Romei au fost multă vreme învăluite în haina poetic-mistificatoare a legendei, preluată și transmisă de istoriografia oficială reprezentată de Titus Livius. Arheologii și istoricii moderni au stabilit însă cu destulă precizie adevărul istoric.

Latium, regiunea ocupată de latini de-a lungul ultimei porțiuni a văii Tibrului, era o zonă îngustă, mai de grabă săracă. Printre așezările stabile ale triburilor latine, cele mai vechi atestate arheologic sînt și cele formate din colibele păstorilor latini și sabini care se instalaseră — încă din sec. X î.e.n. — pe colinele Romei actuale (coline cu numele, păstrate pînă azi: Quirinal, Aventin, Coelius, Viminal, Capitoliu, Palatin și Esquilin). Triburile latine se uniseră într-o federație (în care, în 493 î.e.n., va intra și Roma). Dar abia în jurul anului 650 î.e.n. etruscii — probabil cei din apropiatul oraș-stat etrusc Caere, azi Cerveteri — au adus și au impus prin aceste părți principiile unei adevărate organizări politice, sociale, urbane și culturale, fundînd în zona „celor șapte coline" un adevărat oraș-stat. Acest proces organizatoric s-a desfășurat între 650-575 î.e.n.

Începuturile Romei ca oraș țin esențialmente de istoria etruscilor. Însuși numele orașului — la fel ca cel al Tibrului — pare a fi de origine etruscă;

acela al unei ginți etrusce: *Rumlna*. Căpeteniile aristocrate, *lucumonii* etrusci Tarchu și Mastarna (rămași în istorie sub numele latinizate: Tarquinius — Priscus și Superbus — și, respectiv, Servius Tullius) au găsit aici, pe colinele de pe țărmurile fluviului, la numai 15 km de la vărsarea sa în mare, un loc foarte favorabil din punct de vedere economic și strategic. Regii etrusci — acești *lucumoni* — au înconjurat viitorul oraș, pe un perimetru de 7 km, cu un zid de apărare din tuf vulcanic[1]; au realizat un sistem de asanare a mlaștinilor dintre coline și de canalizare (*Cloaca Maxima* — în forma ei perfecționată mai tîrziu); au construit un forum, străzi, sanctuare, dînd orașului o adevărată structură urbanistică, precum și o nouă organizare socială, politică, religioasă și militară.

Răscoala populară din 509 î.e.n. — sprijinită de orașul din apropiere Cumae, statornicul rival al etruscilor — a înlăturat regimul monarhic din Roma, autoritățile etrusce au fost expulzate, după care la Roma s-a instaurat un regim politic republican. Întreaga putere în stat — politică, juridică, religioasă — a trecut în mîna patricienilor, aceiași reprezentanți ai aristocrației gentilice care înainte constituiseră Senatul Romei regale. În condiții deosebit de precare, dar cu o extraordinară tenacitate, Roma republicană își începe, mai întîi, opera de unificare a Peninsulei; operă realizată la capătul unei lungi serii de războaie, care vor dura trei secole.

EPOPEEA MILITARĂ

În prima fază — de-a lungul întregului secol al V-lea î.e.n. — Roma se afla mai mult în defensivă; după care, obiectivele ei au devenit tot mai clare. Războaiele contra Ligii latine conduse de orașul Alba Longa (terminate abia în 338 î.e.n.) care au dus la unificarea Latium-ului sub autoritatea Romei; încheierea unor tratate cu Cartagina (509 și 348 î.e.n.); îndelungatul război contra puternicului oraș-stat etrusc Veies (406-396 î.e.n.); momentul dramatic al cuceririi și jefuirii Romei de către celți (387 î.e.n.)[2]; războaiele îndelungate contra confederației triburilor samnite (343-272 î.e.n.), contra celților din nordul Italiei (285-282 î.e.n.), contra coloniei grecești Taranto (282-272 î.e.n.) și a aliatului ei Pyrrhos, regele Epirului (280-275 î.e.n.), — iată principalele etape ale operei de cucerire, de federalizare și de unificare a Italiei întreprinsă de Roma.

Definitivarea acestui proces — în care urma să fie inclusă și regiunea cuprinsă între valea Padului și Alpi, precum și litoralul ligur — va trebui să mai aștepte încă o jumătate de veac. Căci în anul 264 î.e.n. începe perioada războaielor punice — inevitabilul conflict cu Cartagina feniciană, care trebuia să decidă cine va stăpîni Sicilia, asigurîndu-și în felul acesta supremația în zona occidentală a Mediteranei.

Primul act al politicii mediteraniene a Romei datează din 262 î.e.n., odată cu debarcarea romană în Sicilia. Roma își construiește acum prima sa

[1] Resturile din fața gării feroviare centrale *Termini* au rămas prin tradiție drept etrusce — *Mura Serviane*; în realitate, datează din anul 387 î.e.n., după invazia galilor.

[2] Fapt care va demonstra necesitatea construirii unui zid de apărare lung de 11 km și a reorganizării armatei, dotînd-o cu armament nou și eficient (cască de fier, scut acoperit cu lame de bronz, lance de fier — *pilum*).

flotă de război — şi după numai doi ani obţine prima sa victorie navală. La sfîrşitul primului război punic (264-241 î.e.n.) Roma devine stăpîna Siciliei — cea dintîi provincie romană — şi totodată anexează fostele posesiuni cartagineze, Sardinia şi Corsica. După un război dus în Iliria, Roma iniţiază contacte „cordiale" cu Atena şi cu Corintul. În urma unui război victorios contra celţilor (225-222 î.e.n.) anexează regiunea din nordul Padului, pînă la Alpi. În fine, la sfîrşitul unui al doilea război (219) Roma anexează şi coasta Iliriei.

Între timp, generalul cartaginez Hamilcar reorganizase, în sudul Spaniei, „Imperiul" cartaginez (237-229 î.e.n.). În anul 218 începe al doilea război punic. Hannibal — un strateg de talia lui Alexandru Macedon sau a lui Iulius Caesar — străbate cu armata sa (cu elefanţi ca „întărituri") Spania şi sudul Galliei, trece Pirineii şi Alpii, invadează Italia şi după o serie de victorii (care i-au costat pe romani dezastruoasele înfrîngeri din regiunea lacului Trasimene şi de la Cannae), ajunge la porţile Romei, fără să intre însă în oraş, dar continuîndu-şi înaintarea în direcţia sud-est. În acest timp, comandantul suprem al legiunilor romane din Spania, P. Cornelius Scipio — supranumit mai tîrziu „Africanul" —, debarcă în Africa şi, după victoria de la Zama, Cartagina pierde toate posesiunile din Spania (pe care romanii le organizează sub forma a două provincii) şi din zona mediteraniană (201 î.e.n.).

Avîndu-şi asigurată supremaţia în Mediterana vestică, Roma îşi îndreaptă privirile spre răsărit. În anul următor intervine în Macedonia şi, după un război de trei ani, ajunge să dicteze în Grecia continentală. Drumul spre Orient îi era acum deschis. Victoria asupra regatului seleucid (192-188 î.e.n.) aduce Romei drept pradă întreaga flotă a acestui regat, precum şi toate teritoriile sale din Asia Mică, pînă în zona Munţilor Taurus. După un alt război Macedonia este supusă (171-168 î.e.n.) şi transformată, mai tîrziu (148 î.e.n.), în provincie romană, — în timp ce un general roman cucereşte regatul Epirului, aducînd la Roma şi o bogată pradă de 150 000 de prizonieri deveniţi sclavi.

Epopeea militară romană continuă într-un ritm susţinut. Urmează, deci: reprimarea rezistenţei antiromane, organizată şi de lungă durată (154-139 şi 143-133 î.e.n.) din vestul şi nordul Peninsulei Iberice; victoria asupra regatului Pergam, care va deveni prima posesiune romană din Asia Mică (133-129 î.e.n.), precum şi asupra lui Iugurtha, regele Numidiei (111-105 î.e.n.); victoria consulului C. Marius — învingătorul lui Iugurtha — contra populaţiilor germanice de cimbri şi teutoni, care invadaseră nordul Italiei (101 î.e.n.); cele trei războaie (89-63 î.e.n.) contra lui Mithridate, regele Pontului, urmate de transformarea (organizată de Pompeius în 64-63 î.e.n.) a ţărilor din Asia Mică în provincii romane sau în regate clientelare; cucerirea Galliei de către Caesar (58-51 î.e.n.), devenit dictator, asasinat în 44 î.e.n.; în sfîrşit, cucerirea de către Octavianus a Egiptului — ultimul stat elenistic — şi transformarea lui în provincie romană (30 î.e.n.).

În urma unor îndelungi acţiuni militare (26-19 î.e.n.), sub Octavianus Augustus întreaga Peninsulă Iberică devine provincie romană. Aceeaşi soartă o va avea regiunea Panoniei cucerită în urma războiului din 12-9 î.e.n. După dezastrul legiunilor lui Varus, distruse în pădurea Teutoburgică de triburile germanice (9 e.n.), urmează cucerirea şi transformarea sudului Britaniei în provincie romană (43 e.n.). Între anii 15-63, devin provincii romane mai multe regate din Asia Mică, apoi Moesia şi regatul Traciei. Dar, în general, epoca noilor cuceriri se întrerupe pentru mult timp — într-o perioadă caracte-

rizată, la Roma, de mari frămîntări politice interne, deşi teritorii întinse din Armenia, din Germania, din Britania, vor fi acum alipite imperiului.

Iată numele oraşelor principale din Imperiul roman şi denumirile actuale:

Adrianopolis (Edirna), Agrigentum (Agrigento), Alauna (Valognes), Alexandria (Alexandria — în Egipt), Ancyra (Ankara), Ancona (Ancona), Antiochia (Antiochia), Apollonia (Apollonia), Apulum (Alba Iulia), Aquae Calidae (Vichy), Aquae Sulis (Bath), Aquincum (Budapesta), Arelate (Arles), Argentoratum (Strasbourg), Arminum (Rimini), Athenae (Atena), Augusta Taurinorum (Torino), Augusta Treverorum (Trèves), Augusta Vindelicorum (Augsburg), Avaricum (Bourges), Babylon (Babylon), Bononia (Bologna), Brigantium (La Coruña), Brundisium (Brindisi), Burdigala (Bordeaux), Byzantium (Istanbul), Caesaraugusta (Zaragoza), Caesarea (Cherchell), Caesarodunum (Tours), Camulodunum (Colchester), Capua (Capua), Carthago (oraş dispărut), Carthago Nova (Cartagena), Coloina Agrippina (Köln), Corduba (Cordoba), Cyrene (Cyrena), Damascus (Damasc), Deva (Chester), Divodurum (Metz), Eburacum (York), Ephesus (Efes), Gades (Cádix), Genua (Genova), Gesoriacum (Boulogne), Hispalis (Sevilla), Isca (Caerleon), Isca Dumnoniorum (Exeter), Leptis Magna (Lebda), Limonum (Poitiers), Lindum (Lincoln), Londinium (Londra), Lugdunum (Lyon), Lutetia (Paris), Massilia (Marseille), Mediolanum (Milano), Mediolanum Santonum (Saintes), Memphis (Memphis), Messana (Messina), Moguntiacum (Mainz), Narona (oraş dispărut), Narbo (Narbonne), Nemausus (Nemes), Nicomedia (Izmit), Oescus (oraş dispărut), Olisipo (Lisabona), Ostia (Ostia), Palmyra (Palmira), Pergamum (Bergamo), Philippolis (Plovdiv), Poetavio (Ptuj), Porolissum (oraş dispărut), Portus Namnetum (Nantes), Rhegium (Reggio Calabria), Roma (Roma), Salonae (Salona), Sidon (Sidon), Sinope (Sinope), Siscia (Sisak), Smyrna (Smirna), Syracusae (Siracusa), Tarentum (Taranto), Tarraco (Tarragona), Thamugadi (Timgad), Thessalonica (Salonic), Toletum (Toledo), Tolosa (Toulouse), Tomi (Constanţa), Turicum (Zürich), Verona (Verona), Vienna (Vienne — în Franţa), Vindobona (Viena).

Invazia dacilor în Moesia (85 e.n.) înseamnă începutul unei grave probleme ce i se pune Imperiului roman; problemă rezolvată după cele două războaie dacice (101-102 şi 105-106), la sfîrşitul cărora Dacia este transformată în provincie romană. Traian continuă campaniile militare împotriva parţilor, creînd provinciile romane ale Mesopotamiei şi Asiriei. La moartea lui (117) expansiunea teritorială a imperiului atinsese punctul culminant: 3 300 000 km² şi o populaţie de 55 000 000 locuitori.

Războaiele contra parţilor vor fi reluate de Septimius Severus (197 e.n.), iar contra germanicilor alamani, de Caracalla (213). Dar imperiul Sassanid — constituit în locul celui al parţilor — atacă cu succes posesiunile romanilor din Asia Mică (230). Anarhia militară (235-284) aduce pe tronul imperiului — într-o perioadă de numai 50 de ani — 25 de împăraţi, din care 22 vor sfîrşi asasinaţi; iar în anul 259, tronul imperiului va fi disputat de 18 pretendenţi. Hotarele imperiului sînt atacate acum din toate părţile. În regiunea Dunării atacă sarmaţii, carpii, goţii; în zona Europei Centrale — francii, herulii, gepizii, vandalii. În anul 271 împăratul Aurelian îşi retrage din Dacia armata şi administraţia. În Gallia, un general întemeiază un stat roman independent (care a durat 15 ani). În 330, capitala imperiului se mută de la Roma la Bizanţ — oraş căruia împăratul Constantin îi dă numele Constantinopol.

După un lung şir de războaie şi de dezordini interne unitatea imperiului se destramă (395); provinciile din Răsărit îl au împărat — la Constantinopol — pe Arcadius, iar cele din Apus (cu capitala la Ravenna), pe Honorius.

Imperiul roman de Apus este acum continuu atacat de popoarele migratoare şi deseori pustiit de huni — învinşi în anul 451 pe Cîmpiile Catalaunice: este ultima victorie a romanilor în Apus. Roma este cucerită şi devastată de vizigoţi (410) şi de vandali (455); pînă cînd, în 476, victoria herulilor lui Odoacru asupra împăratului roman instaurează — odată cu căderea Romei — dominaţia germanică în Italia.

Imperiul roman de Răsărit, mereu pustiit de huni (în 441, în 447), încheie alianţe cu gepizii (care îşi vor extinde autoritatea şi asupra Panoniei şi a Daciei romane) şi cu ostrogoţii. Instigat de împăratul roman din Constantinopol, regele ostrogot Teodoric invadează Italia, îl învinge pe Odoacru şi întemeiază (în 493) un regat germanic puternic, care a durat timp de şase decenii. În Imperiul roman de Răsărit — devenit Imperiul bizantin — tradiţiile romane vor mai continua încă un mileniu (dar în forme greceşti); pînă cînd, în 1453, turcii vor cuceri Constantinopolul.

INSTITUŢIILE ŞI MAGISTRATURILE

Epopeea militară romană — care, desfăşurată metodic de-a lungul a şapte secole, a făcut dintr-un mic oraş-stat stăpînul celui mai întins imperiu cunoscut în istorie, introducînd decisive elemente de civilizaţie în atîtea regiuni înapoiate — a fost opera geniului politic şi organizatoric roman.

În epoca regalităţii[3] populaţia Romei era împărţită în trei triburi, corespunzînd probabil populaţiilor latină, sabină şi etruscă. Fiecare trib era împărţit în zece curii[4]. Fiecare curie era împărţită în zece ginţi. Dintr-o gintă — avînd ca şef un membru mai în vîrstă — făceau parte toţi cei care descindeau dintr-un strămoş comun (real sau legendar), care purtau acelaşi nume, practicau acelaşi cult şi aveau drept la succesiune. În fine, ginta se împărţea în mai multe ramuri (*familii*); tatăl (*pater familias*) avea o putere aproape absolută — dar, cu timpul, din ce în ce mai limitată — asupra membrilor, bunurilor materiale şi sclavilor familiei. Din căpeteniile familiilor şi ginţilor s-a constituit clasa aristocraţiei gentilice a „patricienilor".

Membrii celor 30 de curii — bărbaţii sub arme — se întruneau în 30 de adunări (*comiţii*) separate, numite „comiţii curiate". Aceste adunări — convocate şi prezidate de rege — hotărau asupra problemelor importante: asupra legilor care se propuneau, asupra declarării războiului, a condamnării la moarte a unui cetăţean roman. Comiţiile alegeau regele şi — în epoca republicană — magistraţii. Autoritatea regelui era limitată, activitatea sa era controlată de Senat, compus — în epoca regalităţii — din 300 de patricieni, consilierii regelui. Regele era comandantul-şef al armatei, judecătorul suprem şi marele preot. — La adunările populare (*comiţii*) „*plebeii*" nu puteau lua parte. Plebeii—

[3] Epoca primilor patru regi legendari, latini şi sabini, precum şi a următorilor trei regi etrusci.

[4] Fiecare curie trebuia să dea o sută de pedestraşi, zece călăreţi şi să trimită în Senat zece reprezentanţi, patricieni, capii familiilor gentilice.

mici şi mijlocii proprietari, negustori, meşteşugari — erau oameni liberi, cu drept de a poseda pămînt, de a încheia acte juridice şi cu obligaţia de a presta serviciul militar. În schimb, în această primă perioadă a istoriei romane, plebeii n-aveau nici un drept politic, deci nici dreptul de a face parte din Senat. Adunările politice ale plebei sînt un organism care apare abia în sec. II î.e.n., după o lungă şi susţinută luptă de clasă.

Din aceste prime timpuri datează şi instituţia „clientelei", menţinută şi în epocile următoare. Un patrician avea un număr de „clienţi" — străini stabiliţi la Roma, membrii unor familii scăpătate, oameni săraci, uneori ţărani, sau sclavi eliberaţi, liberţi. Toţi aceştia la un loc formau clasa plebeilor. Ei se obligau să-l ajute pe „patron" sub orice formă; în schimb, „patronul" îi datora clientului protecţie şi ajutoare economice.

În perioada republicii — şi chiar de la începutul secolului al V-lea î.en. — intervin (datorită în mare parte ameninţătoarelor agitaţii ale plebeilor) schimbări structurale importante în organizarea politică şi socială[5].

Populaţia Romei a fost împărţită, după avere, în cinci clase (patricienii fiind la un loc cu plebeii). Fiecare clasă era obligată să dea ,în mod diferenţiat, un anumit număr de centurii (unităţi de cîte o sută de soldaţi). Cele mai multe centurii le furniza prima din cele cinci clase. Cum adunările poporului se ţineau acum pe centurii — unităţi, deci, nu numai politice, ci şi militare, — clasa celor mai bogaţi avea asigurată totdeauna majoritatea voturilor, prin urmare a hotărîrilor în treburile publice.

Regimul monarhic a fost înlocuit cu instituţia „magistraturilor"[6]. Un magistrat era ales (în afară de censor şi de dictator) pe timp de un an, fără să primească nici un fel de remuneraţie. Magistraturile erau variate, precis ierarhizate şi avîndu-şi fiecare un regim propriu, bine diferenţiat. Magistraţii trebuiau să fi făcut serviciul militar timp de cel puţin zece ani; iar pentru ocuparea unei anumite funcţii (magistraturi) trebuiau să fi parcurs în prealabil — cu excepţia censorului şi a dictatorului — celelalte magistraturi (*cursus honorum*), în ordinea crescîndă a importanţei lor: quaestor, tribun, praetor, consul ...

Primul loc în rîndul magistraţilor îl ocupau cei doi consuli (dintre care, începînd din anul 367 î.e.n., unul trebuia să fie plebeu). Consulii, care preluaseră prerogativele regelui din perioada monarhică, reprezentau puterea supremă executivă — pe care o exercitau, pe rînd, cîte o lună. În timp de război comandau armata, iar după ce mandatul le expira, administrau ca proconsuli o provincie[7].

Praetorul — magistratură creată în 367 î.e.n., accesibilă şi plebeilor — avea atribuţii judiciare, organiza instanţele şi stabilea formulele proceselor. În lipsa consulilor, praetorul putea şi convoca Senatul, comanda armata sau administra provinciile. De la unul şi apoi (din 242 î.e.n.) doi praetori, numărul lor a sporit progresiv, ajungînd pînă la 18.

Cei doi censori, aleşi pe 5 ani, ţineau evidenţa şi controlul repartizării în clase a cetăţenilor, întocmeau listele noilor senatori propuşi şi se ocupau

[5] Reformele pe care tradiţia le atribuia regelui etrusc Servius Tullius în realitate au fost efectuate progresiv, începînd din sec. V şi pînă în sec. III î.e.n.

[6] Un „magistrat" — care în accepţia de azi a cuvîntului este deţinătorul unei puteri judecătoreşti — la romani deţinea fie puteri legislative, fie executive, fie administrative de decizie sau de control.

[7] În timpul imperiului, autoritatea consulilor va decădea, — asemenea celorlalte magistraturi, dealtminteri.

de evidenţa bugetului statului. Cei doi quaestori (al căror număr a ajuns apoi pînă la 20) controlau administrarea finanţelor publice; aceasta însă — nu şi în epoca imperiului. —Edilii (doi plebei, cărora li s-au adăugat mai tîrziu alţi doi, patricieni) organizau poliţia Romei, asigurau supravegherea aprovizionării oraşului, a construcţiilor urbane, a tezaurului, a străzilor, pieţelor şi templelor.

Cei doi „tribuni ai plebei" (a nu se confunda cu tribunii militari, comandanţii legiunilor) reprezentau magistratura instituită încă la începutul sec. V î.e.n., pentru a apăra şi impune interesele plebei în faţa patricienilor în Senat. Tribunii (mai tîrziu numărul lor a crescut la 10) convocau şi prezidau adunările plebei, puteau bloca propunerea unei legi prin dreptul lor de „veto" şi puteau lua sub protecţia lor — întrucît imunitatea persoanei unui tribun al plebei era sacrosanctă — pe cine voiau.

Senatul era instituţia supremă a Republicii, instituţia care avea în mîini conducerea întregii vieţi a statului. Senatorii — al căror număr, iniţial de 300, a crescut, ajungînd spre sfîrşitul epocii republicane la 900 — aparţineau numai cîtorva familii patriciene (dar, începînd din sec. IV î.e.n., au intrat şi plebei în Senat). Senatorii erau numiţi pe viaţă, se bucurau de numeroase privilegii şi erau recrutaţi de censori dintre persoanele care deţinuseră magistraturi mai importante. Senatul controla administraţia, finanţele, activitatea judecătorească şi treburile militare; asigura îndeplinirea practicilor de cult, decidea în materie de legislaţie şi de politică externă, hotărînd şi luarea de măsuri excepţionale în situaţii grave[8]. Asemenea principalelor magistraturi, şi Senatului i-a scăzut treptat autoritatea în timpul imperiului.

Epoca imperiului începe (în anul 30 î.e.n.) odată cu instaurarea „principatului" lui Octavianus, căruia i se acordă epitetul de „Augustus" („cel demn de veneraţie"). Primul între cetăţeni *(princeps)*, Octavianus — de fapt împărat, dar acest titlu se va generaliza abia în secolul următor — concentrează în mîinile sale prerogativele consulilor şi ale censorilor, este comandant militar suprem şi şeful cultului religios *(pontifex maximus)*. Tot el controlează şi dirijează finanţele, administraţia şi autoritatea legislativă. Vechile instituţii — în primul rînd Senatul şi adunările poporului — îşi pierd puterea efectivă; pentru ca, în sec. III e.n., Senatul să dispară. Începînd din epoca imperiului, succesiunea la tron va fi ereditară sau prin adopţiune; cînd împăratul nu-şi va desemna succesorul, legiunile vor fi acelea care-l vor alege şi îl vor proclama pe noul împărat; în care caz, Senatului nu îi va mai rămînea decît să recunoască şi să ratifice hotărîrea armatei[9].

În epoca republicană şi în cea a imperiului organizarea administrativă a statului a cunoscut forme variate. În această privinţă, geniul organizatoric roman a dat antichităţii un exemplu singular. Prima formă era cea a anexării teritoriului cucerit, cu sau fără transplantarea la Roma a populaţiei respective (cînd aceasta nu era masacrată sau vîndută la tîrgurile de sclavi), şi cu confiscarea a jumătate, a două treimi sau în întregime a teritoriului. În alte cazuri, oraşele-state cucerite erau transformate în municipii, lăsîndu-li-se într-o

[8] De pildă, Senatul decidea dacă este sau nu cazul să se acorde puteri depline unui dictator, care să preia apoi pe timp de 6 luni prerogativele consulilor.

[9] Într-un singur an, în 68 e.n., cohortele din provincii au proclamat nu mai puţin de patru împăraţi; iar în anul 193, gărzile pretoriene au proclamat în patru luni cinci împăraţi! Pentru ca în aşa-numita „epocă a anarhiei militare" — 235-284 e.n. — Senatul să numească împăraţi dintre senatori şi chiar din familii de ţărani.

mare măsură autonomia, acordîndu-li-se celor învinși drepturi civile (nu însă și drepturi politice). Un alt sistem era cel al federalizării; statul cucerit încheia cu Roma un tratat de alianță, în condiții care variau de la caz la caz.

ARMATA

Stat eminamente militar, statul roman prevedea serviciul militar obligatoriu pentru toți cetățenii de la 17 la 60 de ani (între 17-46 de ani — combatanți; apoi, pînă la 60 de ani, ca trupe de ocupație sau în servicii auxiliare).

În epoca regalității armata romană era compusă numai din patricieni și din clienții lor. Efectivul armatei se ridica la aproximativ 3 000 de pedestrași și 300 de călăreți. După reforma (din sec. V î.e.n.) care îi inclusese în cele cinci clase și pe plebei alături de patricieni, efectivele armatei au ajuns la 17 000 de pedestrași, 1 800 de călăreți și 500 de necombatanți. Cei care se eschivau de la obligațiile militare își pierdeau cetățenia romană, putînd chiar să fie vînduți ca sclavi. Teritoriile cucerite — apoi fie anexate, fie federalizate — trebuiau să furnizeze și ele un anumit contingent de soldați. Fiecare cetățean își procura singur armamentul, echipamentul și calul (precum și — în primele secole ale republicii — hrana personală); statul asigura doar hrana cailor. Începînd din sec. IV î.e.n. armata devine permanentă, iar soldații primesc soldă, hrană și respectivul armament.

Armata romană era împărțită în legiuni. Fiecare legiune avea 10 cohorte. Numărul soldaților unei legiuni varia între 4 200 și 6 000. În sec. IV î.e.n. efectivul armatei romane era de 4 legiuni — dar la nevoie putea ajunge pînă la 10. Alături de legiunile formate exclusiv din cetățeni romani, armatele auxiliare recrutate din regiunile italice federate constau aproximativ din cîte 5 000 de pedestrași și 900 de călăreți pentru fiecare din cele 4 legiuni.

În 105 î.e.n. C. Marius a creat o armată permanentă de profesioniști, recrutați din rîndurile sărăcimii și angajați cu soldă pe timp de 16 sau 20 de ani; după care, fiecăruia i se distribuia un lot de pămînt. În timpul lui Augustus se puteau înrola — în rîndurile trupelor auxiliare — voluntari din provinciile cucerite, ceea ce le dădea apoi dreptul de cetățenie romană. Durata serviciului militar era de 20 de ani (în trupele auxiliare, de 25). Efectivul armatei în timpul lui Augustus ajunsese la 25 de legiuni — ceea ce însemna 150 000 de oameni.

Armamentul era, în principal: sulița lungă de 2 m (*pilum*, armă de aruncat); lancea — mai ușoară și mai scurtă; sabia iberică (ascuțită și cu două tăișuri, cu lama lungă de 50 cm) și, pentru lupta corp la corp, pumnalul cu lama scurtă de 20 cm. Alte tipuri de arme de atac — arcul și praștia — erau folosite de trupele de mercenari străini. Ca arme de apărare: casca de tip elenistic[10], scutul (fie rotund, de bronz, fie oval sau dreptunghiular, de lemn; iar mai tîrziu semicilindric sau hexagonal), ornat cu embleme care se pare că aveau un sens magic; cuirasa, din lame de bronz, împrumutată de la cavaleria macedoneană; sau cămașa de zale, asemănătoare celei a gallilor.

[10] Începînd de prin anul 100 î.e.n., coiful tipic roman acoperea și ceafa; iar un alt tip de coif acoperea și fruntea, — coifurile fiind împodobite cu pene.

Disciplina era extrem de severă. Comandantul suprem putea dispune de viaţa ostaşilor şi a comandanţilor în subordine. Drept distincţii militare — medalii de aur sau de argint şi, mai presus de acestea, cununa de frunze de laur. Începînd din sec. III î.e.n., generalului victorios i se acorda titlul de *imperator* şi i se organiza intrarea triumfală în Roma.

CLASE, PĂTURI SOCIALE ŞI CONFLICTE DE CLASĂ

Societatea romană era împărţită în clase şi pături sociale — pe baza fie a originii, fie a averii —, dar această diviziune nu era nici foarte rigidă, nici definitivă. Conflicte de clasă s-au declarat încă de la începutul erei republicane (494-3 î.e.n.); conflicte acute şi repetate între patricieni şi plebei, încheiate cu cîştigarea de către ultimii a unei aproape depline egalităţi de drepturi civile şi politice. Încît, după ce plebeii au obţinut instituirea unor magistraturi care să le apere interesele — doi tribuni şi doi edili ai plebei —, în curînd vor obţine accesul la magistratura de consulat (367 î.e.n.), de dictator (356 î.e.n.), de praetor (337 î.e.n.) şi chiar la funcţii superioare sacerdotale (300 î.e.n.). Pe lîngă aceasta, încă din anul 451 î.e.n. plebeii obţinuseră ca legile cutumiare să fie codificate în *Legea celor XII Table*, al cărei text enunţa principiul egalităţii tuturor cetăţenilor în faţa legii.

Spre sfîrşitul republicii numărul familiilor patriciene se reduce la aproximativ 30. În schimb, se formează acum o nouă aristocraţie — *nobilitas* — care includea atît patricieni cît şi vîrfurile plebeilor bogaţi, membri ai Senatului şi persoane care deţinuseră anumite magistraturi. Membrii acestei „nobilimi" se distingeau — exterior — de cei aparţinînd altor categorii sociale prin dreptul de a purta toga cu o bandă lată de purpură *(laticlavium)*, încălţăminte de culoare roşie, iar la teatru aveau rezervate locurile.

Între *nobilitas* şi poporul de rînd se situa ordinul cavalerilor *(equites)*. Începînd din sec. IV e.n. ordinul cavalerilor nu mai indica demnitatea militară de odinioară (ce data din sec. III î.e.n.), ci cuprindea cetăţeni bogaţi (mari proprietari, oameni de afaceri, avocaţi, jurisconsulţi, etc.), care nu făceau parte din Senat, nu puteau deţine magistraturi, în schimb se ocupau intens de afaceri (ceea ce senatorilor le era interzis). Aristocraţie de gradul al doilea, cavalerii aveau dreptul să poarte, ca semne distinctive, inelul de aur şi toga tivită cu o fîşie îngustă de purpură *(angusticlavium)*.

Clasa cea mai numeroasă şi mai importantă la început, dar care în sec. II î.e.n. ajunge într-o situaţie foarte precară este clasa ţăranilor liberi. Distrugerile ogoarelor în timp de război, abandonarea pămînturilor din lipsa mîinii de lucru în timpul campaniilor militare îndelungate, extinderea latifundiilor, sporirea enormă a numărului sclavilor, concurenţa preţului cerealelor importate sau intrate ca tribut au dus la o gravă decădere a micii proprietăţi. Mulţi ţărani liberi s-au transformat în muncitori agricoli (dar mîna de lucru a sclavilor era mult mai ieftină), sau au emigrat la Roma şi în alte oraşe mari, trăind din cîştiguri ocazionale şi îngroşînd rîndurile lumpenproletariatului.

Criza agrară a fost determinată de administrarea arbitrară a domeniului public — *ager publicus*, acea treime sau jumătate din pămînturile populaţiilor cucerite, devenită proprietate a statului. De distribuirea în arendă a acestui *ager publicus* au profitat marii proprietari funciari, senatori şi cavaleri, acaparînd pînă la urmă loturi întregi pe care le anexau terenurilor proprii spre a-şi mări latifundiile. În sec. II î.e.n. revoltele ţăranilor au fost numeroase — în Etruria, în Apulia, în Sicilia. Senatorii îşi investeau banii numai în terenuri (un alt mod de a investi, de ex. în comerţ, fiindu-le interzis). Astfel, Crassus (care în 60 î.e.n. încheiase triumviratul cu Pompeius şi Caesar) poseda proprietăţi în suprafaţă de circa 25 000 ha.

Reforma agrară preconizată de consulii Tiberius Gracchus şi Caius Gracchus prevedea limitarea marii proprietăţi la 125 ha (plus 62,5 ha pentru fiecare fiu al proprietarului), excedentul urmînd să fie împărţit ţăranilor săraci în loturi de cîte 7,5 ha. Legea a fost votată, dar aplicarea ei a fost blocată de nobilimea senatorială. Represiunea care a urmat a fost extrem de dură: fraţii Gracchi au fost asasinaţi; primul (în 133 î.e.n.), împreună cu 300 de partizani ai săi; al doilea (în 121 î.e.n.), împreună cu peste 3 000 de cetăţeni masacraţi şi ale căror cadavre au fost aruncate în Tibru. „Chiar şi fiarele sălbatice care trăiesc în Italia îşi au vizuinile şi adăposturile lor, în timp ce oamenii care îşi dau viaţa pentru Italia nu au nimic, în afară de aer şi lumină" — scria Plutarh, citînd fraze dintr-un discurs al lui Tiberius Gracchus. „Ei sînt numiţi stăpînii lumii, dar n-au nici măcar un petic de pămînt".

Mai tîrziu situaţia s-a ameliorat, prin înfiinţarea de colonii în provinciile cucerite, prin înrolarea în legiuni (reformele lui Marius din jurul anului 100 î.e.n.) a cetăţenilor săraci care la sfîrşitul serviciului militar de 16 ani erau împroprietăriţi cu loturi de pămînt. Caesar, care a fundat numeroase colonii în provinciile romane, a dat pămînt atît foştilor săi soldaţi, cît şi cetăţenilor săraci. (Numai în Campania a instalat 20 000 de familii). Politica de fundare de noi colonii pe pămîntul Italiei şi, prin aceasta, de sprijinire a micii proprietăţi, a continuat şi în timpul lui Octavianus Augustus, şi în secolele următoare. În acest timp s-a dezvoltat sistemul „colonatului": marii proprietari dădeau în arendă loturi din proprietatea lor unor ţărani liberi (*coloni*).

Cu toate aceste măsuri, masa proletariatului urban era în continuă creştere. Pentru a evita posibilele tulburări provocate de aceste mase, statului nu-i rămînea decît să caute să le asigure măcar alimentaţia gratuită. În anul 46 î.e.n., la Roma numărul cetăţenilor cărora li se distribuia gratuit grîu ajunsese la 320 000. Între aceştia, desigur că exista şi un oarecare număr de trîndavi (căci instituţia „clientelei" degenerase într-o formă de parazitism), care trăiau din ceea ce primeau în fiecare dimineaţă de la „patronii" lor, alimente şi chiar bani. Din rîndurile acestui lumpenproletariat se recrutau — adeseori în scopuri politice perverse — bandele de agitatori, asasini sau incendiatori. Pe lîngă această formă de măsuri de precauţie statul organiza, în scop de diversiune, spectacole impresionante, jocuri, lupte de gladiatori sau vînătoare de fiare în circuri[11].

Pe ultima treaptă erau sclavii, al căror număr a crescut enorm în urma războaielor de cucerire. Numai din Sardinia au fost vînduţi ca sclavi 80 000 de locuitori care, pe la jumătatea sec. II î.e.n., se răsculaseră; după cucerirea

[11] În astfel de spectacole, în cele organizate de dictatorul Sylla, de pildă, au fost sacrificaţi 100 de lei, 325 în cele organizate de Pompeius; iar de Caesar — 400.

Macedoniei și Epirului — 155 000 vînduți ca sclavi; în timpul războaielor punice — 150 000 de cartaginezi; iar despre Caesar se spune că ar fi vîndut sclavi la sfîrșitul campaniilor sale militare (cifra este desigur exagerată) peste un milion de galli!

Celelalte surse de sclavie (hoții prinși în flagrant delict, incendiatorii, dezertorii, debitorii insolvabili, copiii vînduți de părinții lor) erau puțin importante. Regimul sclavilor era, la început, foarte dur. Sclavul putea fi vîndut, dăruit, lăsat moștenire prin testament de stăpînul său, care avea asupra lui drept de viață și de moarte. Sclavul nu avea acces în tribunale, nu putea poseda bunuri, iar căsătoria lui nu avea nici o valoare juridică. Abia spre sfîrșitul epocii republicane și de-a lungul perioadei imperiului situația sclavilor se va îmbunătăți simțitor. Sclavii publici, de stat, erau folosiți acum în lucrări publice sau în administrație ca mici funcționari, salariați. Sclavii particularilor erau întrebuințați în agricultură, în atelierele meșteșugărești ale stăpînului, sau în serviciile casei. Cei care aparțineau familiilor mai modeste aveau o viață suportabilă. Marii proprietari aveau pînă la 500 și chiar 1 000 de sclavi (dar marele bogătaș Coelius Isidorus, un fost sclav eliberat, a lăsat la moartea sa urmașilor drept moștenire un număr de 4 116 sclavi). Printre aceștia erau și sclavii de lux, — medici, literați, oameni de știință, secretari, pedagogi, muzicanți, etc.

Condițiile de viață ale marilor aglomerații de sclavi, concentrați în special pe marile latifundii din Sicilia și din sudul Italiei, au dus la răscoale care în sec. II î.e.n. au căpătat mari proporții. Numai în primul deceniu al acestui secol au avut loc trei mari răscoale (în Latium, Etruria și Apulia), reprimate cu cruzime: peste 6 000 de sclavi au fost răstigniți pe cruci. Mai bine organizați au fost sclavii răsculați din Sicilia (140-130 î.e.n.), care au reușit să învingă în repetate lupte armatele consulare de represiune. O mișcare a sclavilor din Campania (104 î.e.n.) a întrunit un număr de 3 500 de sclavi înarmați. O primejdie deosebită pentru Roma a reprezentat-o răscoala, din același an, din Sicilia, sprijinită și de cetățenii cei mai săraci. Sclavii și-au ales atunci un „rege" și un consiliu, armatele lor au asediat cîteva orașe, s-au constituit într-un stat sicilian al sclavilor și abia după trei ani de lupte armatele romane au reușit să cucerească ultimele localități fortificate și să înăbușe răscoala.

În timp ce la Roma lupta politică și conflictele de clasă — determinate de problema centrală, a reformei agrare — luau forme din ce în ce mai acute (soldate cu înfrîngerea și asasinarea conducătorilor răscoalei), în sudul Italiei, și anume în regiunea Campania, a început cea mai însemnată răscoală a sclavilor din întreaga istorie antică. Mișcarea condusă de sclavul trac Spartacus a pornit în anul 71 î.e.n. din orașul Capua, de lîngă Vezuviu. Organizîndu-se treptat într-o disciplinată armată de 90 000 de oameni (după istoricul Appianus, 120 000), armata lui Spartacus a străbătut în timpul campaniilor sale Italia din sud pînă în valea Padului, cu intenția de a-i elibera și apoi de a-i repatria pe sclavii originari de dincolo de Alpi. Apoi armata lui Spartacus a coborît de-a lungul coastei Adriaticei, zdrobind armatele celor doi consuli trimiși de Senat și ajungînd apoi pînă la strîmtoarea Messinei, spre a trece în Sicilia. Cum însă manevra n-a reușit, armata sclavilor s-a îndreptat spre Apulia, cu intenția de a trece în Grecia. Aici, însă Spartacus — după ce timp de doi ani obținuse numeroase victorii asupra armatelor trimise de Roma, înspăimîntată cum nu mai fusese din timpul invaziei lui Hannibal — cade în luptă, armata

sa este nimicită, 12 000 de sclavi au rămas pe cîmpul de bătălie, alți 6 000 au fost executați prin răstignire. Dar în restul Italiei detașamentele răzlețe ale răsculaților n-au putut fi lichidate decît abia după zece ani[12].

AGRICULTURA

Agricultura a fost dintotdeauna și a rămas ocupația cea mai prețuită de romani; deși, în general, solul Italiei nu era deosebit de productiv.

În timpurile vechi, cînd încă predomina păstoritul, culturile agricole — limitate la suprafețe reduse — preferau meiul și o specie de grîu rezistentă în terenurile prea umede, alacul, din a cărui făină se făceau mămăliga și lipia (căci abia pe la începutul sec. II î.e.n. au învățat romanii să facă pîinea din aluat dospit cu drojdie). Se cultiva și orzul, pentru care însă romanii n-aveau preferința pe care o aveau grecii. Dintre leguminoase, mai întîi a fost cultivat bobul. — Tehnicile agricole introduse în Italia Centrală de către etrusci[13] au permis o mai bună exploatare a pămînturilor.

Cea mai rentabilă era cultura viței de vie și a măslinului, pentru care aproape întreg teritoriul Italiei prezenta condiții favorabile. Plinius cel Bătrîn menționează nu mai puțin de 15 varietăți de măslin cultivate în Italia. Uleiul de măsline era folosit nu numai în alimentație, ci și pentru iluminat și, mai tîrziu, pentru prepararea unguentelor și a parfumurilor. Cultura pomilor fructiferi era practicată atît pe micile proprietăți (mărul, părul, smochinul, migdalul, scorușul), cît și în livezile de pe latifundii, cu specii mai rare la acea dată: cireșul (adus din Asia Mică), rodiul (din Africa), gutuiul (din Spania), nucul și piersicul (din Persia). O idee despre stadiul de dezvoltare a pomiculturii în sec. I e.n. ne-o putem face amintind (după informațiile lui Plinius) că în Italia erau cultivate nu mai puțin de 30 de varietăți de măr, 41 de păr, 12 de prun, 11 de nuc, 9 de cireș, 4 de piersic, 9 de rodiu, 18 de castan, 29 de smochin, ș.a.m.d.

Gama de zarzavaturi era foarte largă: aproape toate cele existente și azi pe pămîntul italic. Dintre ciuperci, romanii consumau numai hribii și pe cele pe care le apreciau în mod deosebit — trufele. În centrul și sudul Italiei se cultivau apoi flori, în special pentru a extrage esențe de parfumuri, precum și felurite plante aromatice, pe care le exportau pînă în Egipt și chiar în China[14].

Pe lîngă obișnuitele păsări de curte crescute în gospodării, în sec. I î.e.n. existau deja în cadrul producției pentru piață și crescătorii de păsări; și nu

[12] Crucea ca instrument de supliciu este de origine scitică. De la sciți a trecut mai întîi la asirieni, apoi la fenicieni și în fine la romani — unde pînă în sec. III e.n. era instrumentul unui supliciu care nu putea fi aplicat cetățenilor romani. Pînă cînd împăratul Constantin cel Mare n-a abolit acest mod de supliciu, creștinii n-au folosit figurarea crucii ca simbol religios.

[13] De pildă, culturile alternate, lăsarea pămîntului să se odihnească un an sau doi; ori plugul cu brăzdar, care putea fi schimbat după natura terenului.

[14] În antichitate, grădinile create cu un scop exclusiv estetic — deci fără amestec de pomi fructiferi — apar pentru prima dată în timpul și în aria Imperiului roman. În vilele romane se întîlnește pentru prima oară arta ordonării peisagistice și arhitectonice a unei grădini.

numai de păsări domestice obişnuite, ci şi de mierle, sturzi, prepeliţe, papagali sau păuni. Ouăle de păuni erau un articol demn de o masă cu adevărat imperială !

În fine, o dezvoltare cu totul remarcabilă a luat mai tîrziu şi albinăritul, mai ales în Sicilia. Existau şi stupari de profesie. Ceara servea la confecţionarea luminărilor; iar mierea, nu numai ca aliment, ci şi la prepararea anumitor medicamente[15].

MEȘTEȘUGURILE

După ce meşteşugurile s-au separat de forma de economie domestică, de producţia casnică, începînd din sec. II î.e.n. se poate vorbi de o dezvoltare independentă şi de o specializare a producţiei. În oraşele Italiei a dominat mica producţie meşteşugărească, micile ateliere deservite de puţini lucrători. Se urmărea satisfacerea nevoilor interne, dar se producea şi pentru export. Sub acest raport, regiunile mai dezvoltate erau Etruria şi Campania.

De obicei, stăpînii micilor ateliere îşi desfăceau singuri produsele, fără a apela la intermediari, — îndeosebi produsele necesare agriculturii. Unele oraşe se specializau în producţia unor anumite obiecte. Cu timpul s-a ajuns şi la o specializare a unor meşteşugari dintr-o anumită branşă. Astfel, în construcţii erau zidari care zideau numai bolţi, alţii — numai pereţi interiori; unii meşteri pregăteau mortarul, alţii tencuiau, alţii lucrau în stuc, alţii ciopleau marmura. În atelierele metalurgice existau — cu diferite calificări — turnători, strungari, modelatori, incrustatori, poleitori, etc. Existau şi cizmari specializaţi — care lucrau numai un anumit model de încălţăminte. Existau chiar şi brutari specializaţi: unii care făceau numai pîine albă, alţii numai intermediară, alţii numai pîinea de calitate inferioară, pentru sărăcime şi pentru sclavi...

Romanii au învăţat de la etrusci tehnicile prelucrării metalelor; iar după ce au cucerit şi ţinuturi din Asia Mică, au preluat de acolo şi alte procedee mai avansate. În insula Elba etruscii aveau cele mai bogate zăcăminte de fier; iar în Munţii Apenini, zăcăminte de cupru şi chiar de cositor — metal (mai mult importat însă) care le-a asigurat posibilitatea obţinerii bronzului. Cele mai mari centre bogate în minereuri se aflau în Peninsula Iberică şi în Britania. Dar centrele de aprovizionare ale romanilor cu minereuri metalifere erau răspîndite în întregul imperiu. În Sardinia erau cele mai bogate zăcăminte de plumb — de care romanii aveau nevoie nu numai în scopuri războinice pentru confecţionarea proiectilelor, ci mai ales pentru fabricarea tuburilor de distribuire a apei în băile publice sau în locuinţele particulare. — Cît priveşte volumul considerabil al activităţii metalurgice legate de nevoile militare, armament şi echipament, este suficient să ne reamintim marele număr de războaie purtate aproape continuu de romani.

Majoritatea minelor erau proprietatea statului, care le concesiona unor antreprenori particulari; în epoca imperiului însă minele au trecut sub administrarea directă a statului. În mine se folosea mîna de lucru a sclavilor şi a

[15] Interesant de amintit, ca o curiozitate, este faptul că mierea era socotită, chiar de naturalişti, ca fiind un produs spontan al naturii: Plinius cel Bătrîn o numeşte, metaforic, „transpiraţie a văzduhului, un fel de salivă a astrelor" !

celor condamnaţi la muncă silnică; uneori însă şi a oamenilor liberi (cum a fost cazul, în sec. II e.n., în minele de aur din Dacia romană).

La un grad surprinzător de înalt au reuşit romanii să obţină — folosind procedee identice celor ale grecilor — aliajele în proporţii juste (de cositor, zinc şi plumb); apoi fuziunea şi turnarea bronzului; operaţie care, verificată azi la microscop, se dovedeşte a fi fost perfectă. De-a dreptul uimitoare rămîne realizarea tehnică a turnării celebrei statui ecvestre a lui Marcus Aurelius, de pe Capitoliu, a cărei grosime uniformă pentru întregul grup nu depăşeşte 3—4 mm !

În domeniul ceramicii, pe lîngă produsele de uz practic (ţigle, olane semicilindrice şi cilindrice, chiupuri pentru depozitarea cerealelor, amfore, opaiţe), originale şi cu totul remarcabile prin fineţea execuţiei şi puritatea pastei — căreia oxizii de fier conţinuţi într-un anumit procent îi dau o culoare de neconfundat — sînt vasele de ceramică de culoarea coralului, cu ornamente de scene în relief obţinute prin folosirea unor tipare, scene inspirate din vasele greceşti de bronz sau de argint. Produse în oraşul toscan Arezzo (de meşteri etrusci şi apoi romani), în secolele II sau I î.e.n.-sec. I e.n., vasele „aretine" sau „coraline" au fost exportate ca produse foarte apreciate chiar şi dincolo de îndepărtatele frontiere orientale ale imperiului.

Prelucrarea sticlei — iniţiată în Egipt încă de pe la începutul mileniului al II-lea î.e.n., cînd prin colorarea pastei se executau diverse articole de podoabe — a fost practicată şi pe teritoriul Italiei încă de la începutul sec. I î.e.n. La această dată meşterii sticlari din Siria au inventat o nouă metodă: paharele şi cupele erau realizate prin suflare cu ajutorul unui tub lung, modelarea obţinîndu-se fără ajutorul unui tipar. Noua tehnică s-a răspîndit repede în tot Imperiul roman, încît la începutul sec. I e.n. sticlarii romani fabricau obiecte de sticlă de mare fineţe. În aceeaşi perioadă au apărut la Roma şi geamurile de sticlă (cunoscute în Egipt cu mai bine de un mileniu înainte), în locul foilor transparente de mică folosite pînă acum.

Confecţionarea ţesăturilor de lînă şi in a rămas mult timp o activitate casnică, rezervată femeilor. În ultimele secole ale republicii apare în Italia ţesătoria ca o activitate manufacturieră care, în oraşele din nordul Peninsulei, producea şi pentru export. Inul, cultivat în sudul Italiei, era mult folosit încă de etrusci: din ţesăturile de in se confecţiona lenjeria, mai ales a femeilor. Bumbacul, importat din India, era o raritate. Cînepa, adusă din zona nordică a Mării Negre, era cultivată — mai ales pentru confecţionarea frînghiilor — în Gallia. Mătasea a ajuns din China pînă la Roma începînd din sec. I e.n. Veşmintele de mătase erau extrem de scumpe: de trei ori mai scumpe decît greutatea lor în aur[16].

Un loc important în cadrul meşteşugurilor îl ocupa tîmplăria de lux. Pentru mobile se folosea mult lemnul de paltin, de stejar, de fag şi de brad (conifer întrebuinţat mai ales în construcţiile corăbiilor); mai rar — lemnul de cireş şi de măslin. În epoca imperială mobilierul de lux era confecţionat din esenţe rare: abanos importat din Egipt, cedru din Siria, lemn de lămîi din Africa, sau o varietate de paltin adus din Germania. Un loc aparte îl ocupau mobilele incrustate — cu fildeş, corn, bagà, bronz, argint şi chiar aur.

Pentru a-şi apăra interesele profesionale meşteşugarii romani (dar şi cărăuşii, catîrgiii, vizitiii, plutaşii, barcagiii, etc.) se constituiseră, din timpurile

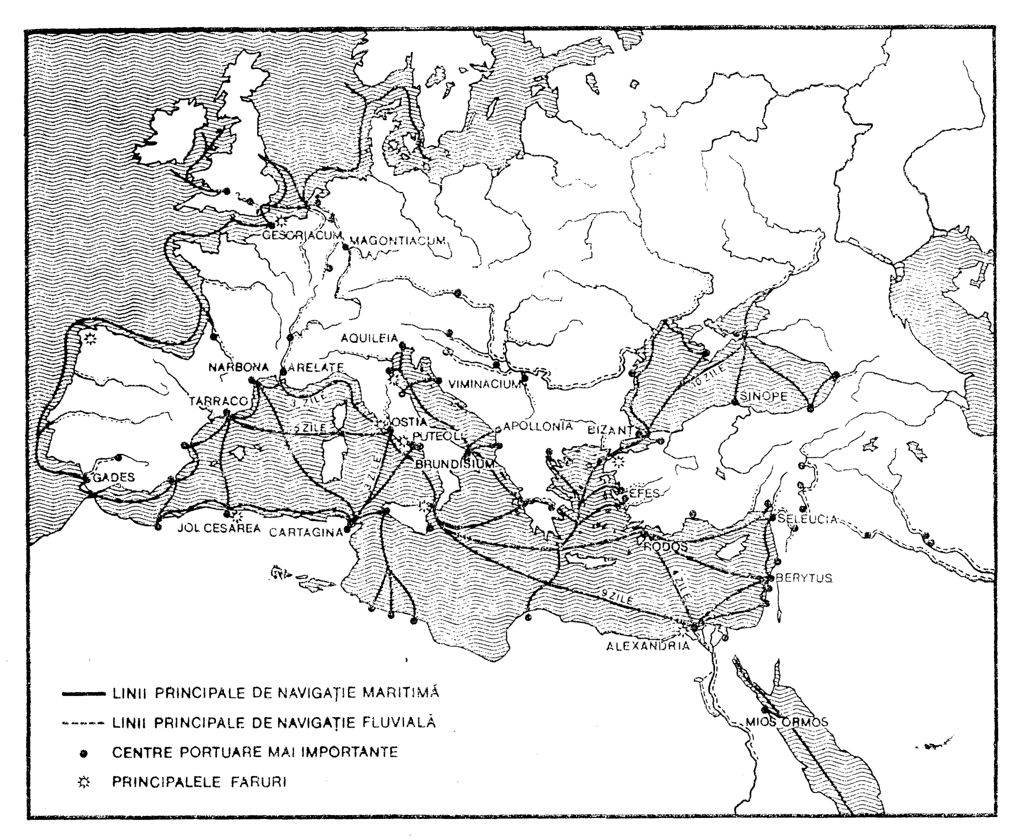
[16] Costul unui veşmînt de ceremonie, din mătase vopsită cu purpură — care de asemenea era extrem de scumpă — echivala, se spune, cu preţul a 12 kg de aur !

cele mai vechi, în corporații, — asociații al căror număr a crescut considerabil în sec. I î.e.n.; iar cîteva secole mai tîrziu, existența unor asemenea corporații este atestată în 475 de orașe ale imperiului (cf. W. G. Hardy). Meseriile și ocupațiile cele mai diverse își aveau corporațiile lor: a măcelarilor, a tăbăcarilor, a căruțașilor, a frînghierilor, a țiglarilor, a zarafilor, a florarilor, a cioplitorilor de piatră, a modelatorilor de statuete, a lucrătorilor în plumb, a împletitorilor de coșuri, a celor ce confecționau coroane, etc. Enumerarea, oricît de sumară, a acestor corporații poate da o idee aproximativă despre intensa activitate meșteșugărească. În același timp însă aceste organizații profesionale — în număr de peste 150 — reprezentau și „o forță politică pe care au încercat să și-o atragă de partea lor unii fruntași politici pentru satisfacerea ambițiilor lor de a pune mîna pe conducerea statului" (N. Lascu). Din această cauză Caesar și Augustus le-au impus o serie de restricții, controlîndu-le activitatea; încît, în epoca imperiului corporațiile meșteșugărești vor fi organizate oficial de stat, acordîndu-li-se unele privilegii, dar în același timp impunîndu-li-se și multe limitări.

ACTIVITATEA COMERCIALĂ

Activitățile comerciale și bancare nu se bucurau la romani de prea multă considerație. Dacă senatorilor le erau categoric interzise, în schimb adeseori membrii ordinului cavalerilor și în special „publicanii" — oameni de afaceri de profesie, cărora statul le concesiona perceperea impozitelor și antrepriza prin licitație a lucrărilor publice — se arătau foarte interesați de această branșă. Publicanii constituiau societăți pe acțiuni, avansînd statului sume mari pe care apoi le recuperau cu un substanțial procent prin administrarea fiscală abuzivă a provinciilor ce li se atribuiau. Ei practicau cămătăria în stil mare, cu dobînzi pînă la aproape 50%, fapt care a contribuit la sărăcirea unei întregi categorii de meșteșugari și producători agricoli mici și mijlocii.

Schimburile comerciale s-au intensificat datorită impulsului pe care l-a dat apariția monedei oficiale (în sec. IV î.e.n. de bronz, iar în secolul următor, a monedei de argint). În marile antrepozite ale Romei și ale altor mari centre din Italia intrau — în epoca imperială — mărfuri aduse chiar și de dincolo de îndepărtatele hotare ale imperiului. Din Spania — regiune deosebit de bogată în resurse minerale — se aducea fier, aramă, cositor, plumb, aur, argint, pietre dure și prețioase; dar și untdelemn, vinuri, pește ș.a. Cucerirea Galliei a adus Romei mari cantități de aur, cereale, lînă, vinuri, — romanii exportînd în Gallia doar bronzuri, obiecte de sticlă și ceramică de lux. În Germania — și pînă în țările scandinave, de unde se aducea mai ales chihlimbarul — se exporta din Italia vin, obiecte de metal și sticlă, ceramică, căni și cupe frumos lucrate de bronz, argint sau intarsiate cu aur; în schimbul cărora se aduceau din Germania blănuri, pește uscat, vite cornute și cai, sclavi și... peruci naturale! Din Egipt veneau cele mai mari cantități de cereale; de asemenea și țesături de in, papirus, fructe și obiecte de sticlă. Provinciile romane din Africa procurau Italiei — pe lîngă cereale — sclavi, fildeș, aur, pene de struț, animale pentru circuri; Italia trimitea țesături, vinuri, lampadare și obiecte de sticlă. Din provinciile romane din Asia Mică venea la Roma și

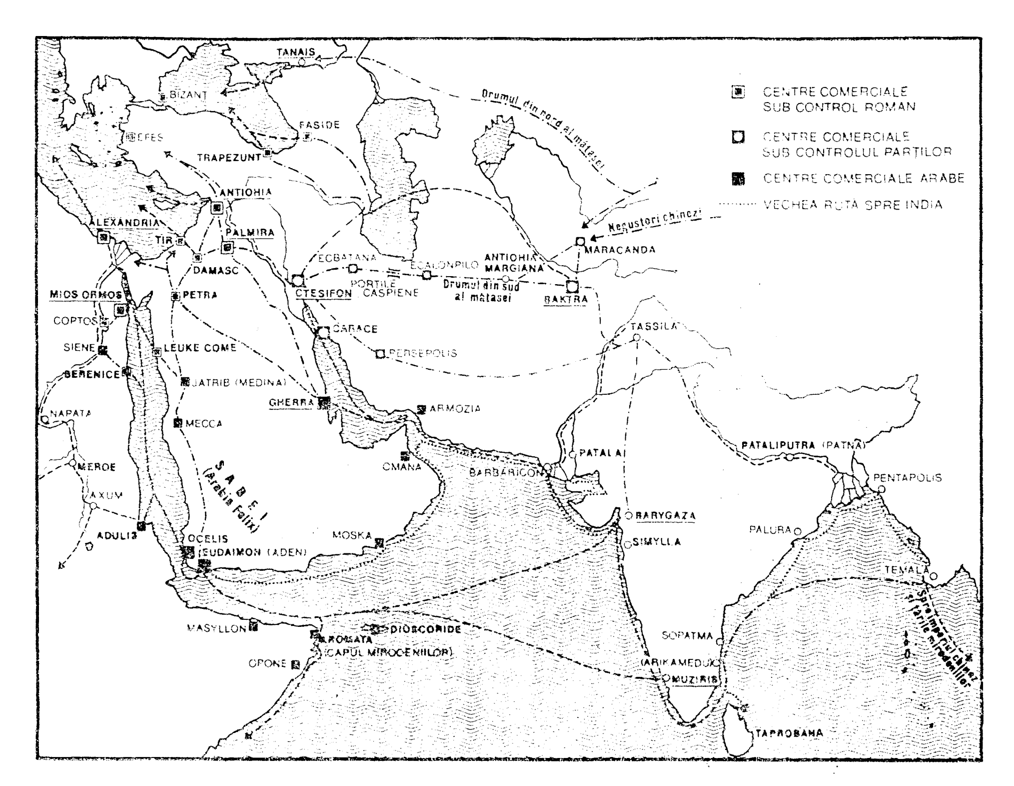
Traseele navigației maritime și comerciale din epoca Imperiului roman

mînă de lucru de înaltă calificare, mai ales în domeniul meșteșugurilor de lux. Din India și China caravanele aduceau țesături de preț și piper (în Ceylon, atunci Taprobana, existau antrepozite mari pentru mărfurile romane), bumbac și pietre semiprețioase.

În provinciile cucerite, romanii mențineau monopolurile locale. Volumul importului, în general, era cu mult superior volumului de mărfuri exportate; balanța comercială însă era echilibrată, ținînd seama de cantitățile enorme de produse care intrau în Italia sub forma de tribut.

Activitatea comercială era — pe uscat — mult ușurată de rețeaua de drumuri bine întreținute[17], rețea care totaliza aproximativ 90 000 km de drumuri. Acestea — construite pe un fundament de patru straturi de materiale diferite așezate la o adîncime de 2,70 m și chiar pînă la 3,80 m ! — erau largi de 4—5 m. (Dar Via Appia avea porțiuni largi și de 10 m). Și în construcția podurilor romanii i-au întrecut cu mult pe greci. Arcul unic al unui pod roman putea ajunge pînă la o deschidere de 30 m. În unele cazuri podurile erau în același timp și apeducte. Ca lățime, cel mai lat pod din Roma avea 11 m; iar cel

[17] Aceste drumuri fuseseră construite în primul rînd pentru scopuri militare, dar vor fi folosite — începînd din sec. II î.e.n. — și de către negustori.

Drumurile și rutele comerțului cu Orientul în epoca Imperiului roman

mai lung pod roman era cel construit de inginerul lui Traian, Apolodor din Damasc, la Turnu Severin: 1 127 m.

Tot la 10 sau la 15 km călătorii găseau stații de poștă, pentru odihna lor și pentru schimbarea cailor. După cinci stații de poștă era un han, unde se mai afla în permanență și un post de poliție stradală, precum și veterinari, vizitii de schimb și tîmplari pentru eventualele reparații ale vehiculelor. Folosirea serviciului de poștă era rezervată magistraților, funcționarilor, militarilor și familiilor lor. (Foarte greu putea obține un particular autorizația de a călători cu serviciul de poștă). Cei ce nu intrau în aceste categorii se adresau unor întreprinderi de transport private (asemenea întreprinderi existau în fiecare oraș), care închiriau vehiculele sau caii de călărit.

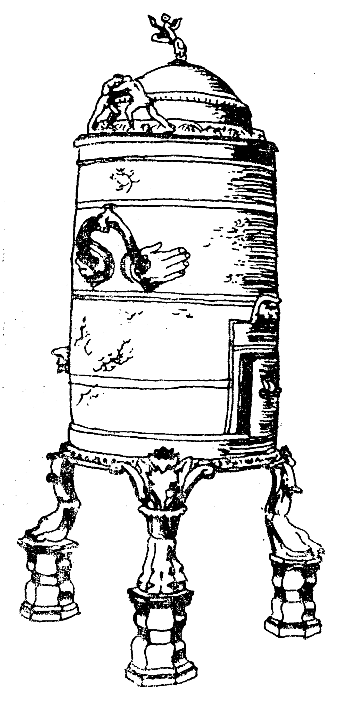
Vehiculul obișnuit pe aceste drumuri era trăsura cu 4 cai, acoperită, putînd transporta 6-7 persoane. Călătoria în lectică purtată de 4 sclavi — călătorie rezervată de obicei bolnavilor și bătrînilor — era un lux pe care foarte puține familii bogate și-l puteau permite.

LOCUINȚELE

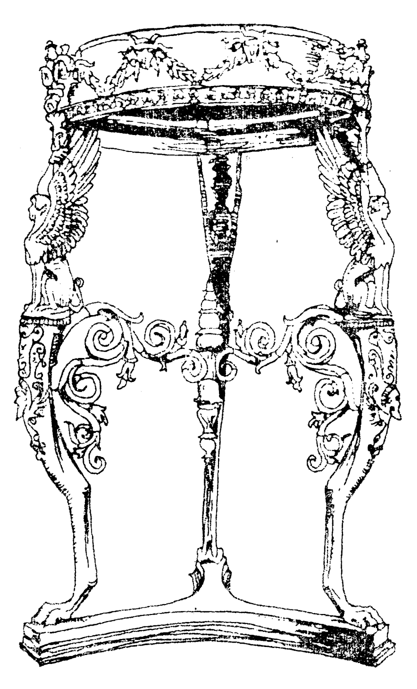
Casele țăranilor erau de regulă niște colibe sărăcăcioase, cu pereți de bîrne acoperite cu lut și cu un acoperiș de stuf. Dar chiar și cînd casa era construită din materiale mai trainice, locuința păturilor medii și sărace consta

dintr-o singură încăpere *(atrium)*, avînd o deschizătură largă în tavan şi acoperiş prin care pătrundeau lumina şi apa de ploaie, colectată într-un bazin din mijlocul încăperii. Acesta era tipul obişnuit de casă etruscă.

La început, viaţa familiei romane era concentrată în *atrium*, în jurul căminului — care avea totodată şi o funcţie religioasă. Mai tîrziu, din *atrium*

Sobă cilindrică de metal, cu ornamente, găsită la Pompei

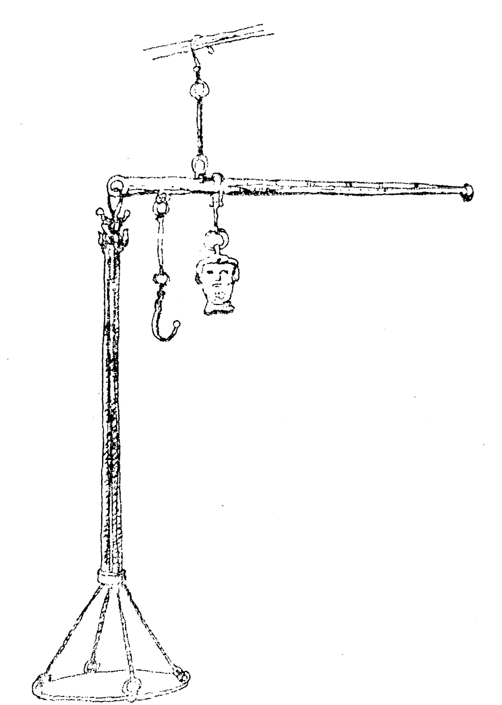

Trepied de bronz. Dintr-o locuinţă romană din Pompei

s-au deschis una sau mai multe încăperi laterale. În perioada imperiului, cînd s-a adoptat obiceiul grecesc de a lua masa întins pe un pat-canapea, romanii bogaţi au adăugat casei lor şi o sală de mese specială *(triclinium)*. Cu timpul, prin sporirea numărului încăperilor, *atrium*-ul a devenit o mare şi somptuoasă anticameră, cu pereţii acoperiţi de fresce, împodobită cu statui şi alte obiecte de artă. Camere de baie existau numai în casele celor foarte bogaţi. Partea interioară a ansamblului de locuit îl forma *peristilul*, grădina înconjurată de un portic susţinut de coloane. Aici lua masa familia, cînd timpul era favorabil. Peristilul — cu statuete, cu măsuţe de marmură, cu un mic bazin, eventual cu fîntîni arteziene şi cu florile preferate de romani: trandafiri şi crini — era locul de reculegere, zona intimă a casei, un adevărat salon în aer liber.

Spre deosebire de casa modernă, casa romană era orientată spre interior (ceea ce explică şi importanţa dată peristilului). Privită din exterior, casa n-avea o adevărată faţadă; ferestrele erau rare, sau chiar lipseau cu totul. Din stradă se intra, nu direct pe o poartă, ci printr-un coridor *(vestibulum)* care dădea în *atrium*; uşa de intrare din stradă în casă era situată la jumă-

tatea coridorului, a vestibulului. În casele celor bogați decorația interioară era somptuoasă: fresce cu subiecte mitologice sau din viața cotidiană de la țară sau de la oraș; peisaje, scene de vînătoare, fresce înfățișînd o arhitectură iluzorie, natură moartă, motive animale și florale, reale sau fantastice; apoi mozaicuri splendide, lucrate din pietre rare, din onix și chiar din bucăți de aur.

Cîntar de bronz, provenind dintr-o casă romană din Pompei

Opaiț de bronz, dintr-o locuință romană din Pompei

Mobilierul era foarte redus; dealtfel, în afară de *atrium* și de *triclinium*, celelalte încăperi erau și foarte mici. Casa romană avea un mare număr de paturi, cu destinații diverse: paturi propriu-zise pentru dormit (foarte înalte), paturi-canapele pe care se lua masa și paturile care serveau drept sofale. Dar nici o mobilă nu oferea o asemenea varietate ca diferitele tipuri de mese: cu 1, cu 3 sau cu 4 picioare, lucrate din esențe de lemn prețios, cu incrustații artistice turnate în bronz, cu diferite figuri și scene în relief, măsuțe cu sculpturi delicate în fildeș, ș.a. Diverse erau și tipurile de scaune (cele cu spetează erau rezervate de obicei femeilor), pe care se punea totdeauna o pernă.

Pentru iluminat se foloseau lumînări de ceară sau de seu (necunoscute în lumea grecească) și lămpi mici cu ulei, cunoscutele opaițe de lut sau de bronz, care puteau fi și atîrnate trei la un loc pe un trepied, sau mai multe spre a forma un candelabru atîrnînd din plafon. — Deosebit de bogată și de variată era vesela. Dacă lumea de rînd folosea numai vase de ceramică, în schimb la banchetele celor foarte bogați farfuriile erau de argint (sau cel puțin de bronz), cupele erau de argint, de cristal, chiar de aur, adeseori cu incrustații și ornamente în relief.

Pe lîngă casa din oraş *(domus)*, marii proprietari aveau pe domeniul lor şi o locuinţă tip fermă *(villa rustica)*, în jurul căreia se concentra întreaga gospodărie, depozitele, grajdurile, etc., inclusiv locuinţele sclavilor. *Villa rustica* era locuită doar în anumite perioade ale anului, legate de nevoile administrării domeniului. În schimb marii bogătaşi îşi mai construiseră — spre sfîrşitul perioadei republicii — locuinţe de lux şi de plăcere în apropierea oraşului *(villa urbana)*, plasate în locurile cele mai indicate de frumuseţea peisajului, — locuinţe prevăzute cu tot confortul, amenajate cu grădini, parcuri, piscine şi terenuri de sport. Faimoase erau, printre altele, vilele lui Cicero, sau cea a lui Plinius cel Tînăr (care într-o epistolă dă o amănunţită şi sugestivă descriere a vilei sale); ca să nu mai vorbim de splendida villa a împăratului Hadrian, de la Tivoli — cea mai vastă şi mai bogată dintre vilele imperiale.

Dar marea, imensa majoritate a celor din Roma locuiau în case de închiriat — asemănătoare întrucîtva blocurilor de locuinţe populare din zilele noastre, dar infinit mai modeste, desigur, — numite *insulae* (fiindcă erau înconjurate din toate părţile fie de mari spaţii libere, fie de străzi). Faţă de mai puţin de 1 800 de case familiale cîte existau în Roma în sec. III e.n., numărul „insulelor" trecea de 46 000. Construite pe structuri de lemn (ceea ce ducea la frecvente prăbuşiri şi incendii catastrofale, care distrugeau dintr-o dată cîteva mii de asemenea insule !), acestea aveau pînă la 5-6 etaje şi o înălţime care uneori depăşea 20 m. Casele de închiriat, insulele erau speculate de proprietarii lor fără nici un scrupul. Avînd la parter ateliere şi prăvălii, iar la etaje — comunicînd prin scări interioare de lemn — locuinţe de 1-2 camere şi o bucătărie, încăperi despărţite prin pereţi de lemn, aceste imobile (în care, totuşi, chiriile erau foarte ridicate) erau lipsite de cel mai elementar confort: fără încălzire, fără apă, fără servicii, cu o lipsă de igienă totală. La aceste neajunsuri se adăugau ploşniţele, zgomotele continui din apartamentele vecine, mirosul pestilenţial, murdăriile şi gunoiul din apropierea imediată a insulelor...

ASPECTUL ROMEI

Aspectul general al Romei — capitala celui mai mare imperiu al antichităţii ! Oraşul în care se adunau toate bogăţiile imperiului ! — era dezordonat şi haotic. Frumoasele case private se pierdeau printre covîrşitorul număr al insulelor, cele mai adeseori mizere. În sec. IV e.n. oraşul avea un perimetru de 20 km şi o populaţie care depăşea, mai mult ca sigur, cifra de un milion de locuitori[18]. Pe la mijlocul secolului al IV-lea e.n. Roma era alimentată cu apa adusă de 11 apeducte, avea 11 terme şi 856 de băi private, 8 poduri peste Tibru, 190 de mari depozite de grîne, 254 de mori de măcinat, 1152 de fîntîni, 11 forumuri, 37 de porţi de intrare în oraş, 11 bazilici, 2 circuri, 3 teatre, 2 amfiteatre, 36 de arcuri de triumf de marmură şi 28 de biblioteci publice.

[18] După J. Carcopino — 1 700 000; alţi autori propun cifre variind între 600 000 şi 2 000 000 de locuitori.

Centrul vieții publice a rămas de la început același, situat în zona din jurul colinelor Palatinului și Capitoliului. Palatinul, nucleul originar al Romei, era colina cu cele mai vechi sanctuare, cu locuințele celor mai mari familii din era republicană, și cu marele palat al lui Octavianus Augustus, devenit — în timpul succesorilor săi care și-au construit aici palatele lor — cea mai grandioasă reședință imperială. — Capitoliul (la începutul istoriei romane, fortăreața redutabilă a orașului) căpătase un primordial caracter de loc sacru prin templul lui Iupiter Capitolinul, cel mai important lăcaș de cult din Roma. Aici au fost ridicate — onoare supremă — statui dedicate marilor bărbați romani; tot pe Capitoliu erau expuse — săpate pe plăci de bronz sau de marmură — textele tratatelor încheiate cu alte popoare. Pe Capitoliu se mai aflau și monetăria, arhivele, și tezaurul Romei; precum și teribilele carcere și locuri de execuție a celor condamnați pentru crime grave, adeseori aruncați de la o înălțime de aproximativ 40 m de pe stînca Tarpeia[19].

În perioada imperiului au cunoscut o splendidă dezvoltare edilitară și celelalte coline — Quirinal, Viminal, Aventin, Coelium, Esquilin, — în timp ce Pincio a rămas colina cu cele mai frumoase grădini.

Între Palatin și Capitoliu se întindea Forul, centrul vieții publice și totodată o imensă piață-tîrg. Încă în epoca republicană, Forul s-a transformat dintr-un centru comercial în centrul politic al orașului; pentru ca mai tîrziu să i se mai adauge și alte forumuri: al lui Caesar, apoi forumurile imperiale, ale lui Augustus, Nerva, Traian și Vespasian. În incinta sau în preajma lor se aflau *curia* (locul de reuniuni a Senatului), *tabularium* (arhivele de stat), *rostra* (tribunele de la care vorbeau oratorii)[20], bazilicele (construcții de mari proporții, locuri în care se tratau afacerile și, în special, în care se țineau ședințele tribunalelor), precum și numeroase temple. Dintre acestea din urmă, cel mai grandios și mai bogat — cu un portic de 150 de coloane de granit și acoperit cu țigle de bronz aurit — era templul Romei (*Templum Urbis et Veneris*). Nu departe de zona forurilor, în apropierea palatului lui Nero (*Domus aurea*) era plasată uriașa statuie — înaltă de 36 m — din bronz aurit a împăratului; pe locul ei s-a construit mai tîrziu amfiteatrul lui Flavius, care își va lua apoi numele de *Coloseum*, de la gigantica statuie.

La poalele Palatinului, către Aventin, se afla Marele Circ (*Circus Maximus*), cu o capacitate, se spune, de 400 000 de locuri. Era singurul circ din Italia, căci în alte orașe erau interzise cursele de care. Mai departe, pe malul Tibrului, era *Forum Boarium*, piața de vite cornute, pe locul unde azi se pot admira, bine conservate, templul Fortunei și, alături, templul circular al Vestei (sec. I î.e.n.). De-a lungul Tibrului, numeroase antrepozite și enorme magazine de grîne, untdelemn, vin, etc., primeau mărfurile aduse pe mare, prin portul Ostia, portul Romei. — Pînă în ultimele secole ale imperiului orașul propriu-zis (*Urbs*) a rămas și s-a dezvoltat pe malul stîng al Tibrului. Dincolo de fluviu erau ferme, magazii, locuiau țărani, pescari, meșteșugari săraci; pînă cînd au început să apară și aici somptuoase *villae urbanae*, care continuau și pe pantele colinei Ianiculum, numită azi Gianicolo. Pe țărmul drept al Tibrului și-a construit și împăratul Hadrian marele mausoleu (azi, Castel Sant'Angelo).

[19] *Mons Tarpeius*, — sau *Gemoniae Scalae*, trepte săpate într-un perete abrupt.

[20] Numite astfel după ciocurile de corăbii (*rostra*) cartagineze capturate în război, care împodobeau tribunele.

Străzile Romei erau întortocheate, înguste[21], urcînd şi coborînd colinele, rău întreţinute, rareori pavate sau mărginite de trotuare. Pe unele străzi era concentrată o anumită categorie de meşteşugari: strada sticlarilor, a florarilor, a pielarilor, a bărbierilor... Pe deasupra, de multe ori tarabele prăvăliilor şi atelierelor îngreunau şi mai mult circulaţia. În timpul zilei era interzisă circulaţia vehicolelor, — cu excepţia celor ale antreprenorilor care transportau materialele de construcţie sau provenind din demolări. În schimb, după apusul soarelui feluritele vehicole care nu puteau circula ziua, aducînd în oraş mărfurile din antrepozite, făceau un vacarm îngrozitor. Ziua, circulaţia era foarte intensă. Pe străzile înguste şi desfundate treceau catîri cu poveri, hamali cărînd tot felul de mărfuri, apoi... porci rătăciţi şi cîini vagabonzi. Strigătele negustorilor, cîrciumarilor, vînzătorilor ambulanţi, grecilor şi orientalilor care-şi ofereau mărfurile şi serviciile, lamentaţiile cerşetorilor, zgomotele atelierelor de fierari, de căldărari, etc. făceau un vacarm asurzitor. Noaptea (străzile nu erau, bineînţeles, iluminate), circulaţia era foarte riscantă din cauza hoţilor, huliganilor, asasinilor, beţivilor, scandalagiilor, prostituatelor, a celor care dormeau pe străzi sau pe sub poduri. Riscuri pe care poliţia oraşului — în sarcina căreia cădea în primul rînd stingerea incendiilor — nu le putea înlătura. Se mai adăuga, în timpul zilei, mulţimea de gură-cască adunată în jurul unui îmblînzitor de vipere, a unui dresor de maimuţe, sau unui înghiţitor de săbii... Pînă şi înmormîntările erau foarte zgomotoase; ba chiar — după cum atestă Horaţiu — erau evenimentele cele mai zgomotoase. După prînz, către ora 2, cînd lucrul înceta, o mare mulţime de oameni se revărsa în centru, spre locul obişnuit de plimbare, pe sub portice, prin foruri, primprejurul templelor. Aceste zone, precum şi numeroasele parcuri şi grădini, le satisfăceau romanilor gustul — care îi caracteriza — pentru plimbare, întîlniri şi hoinăreală.

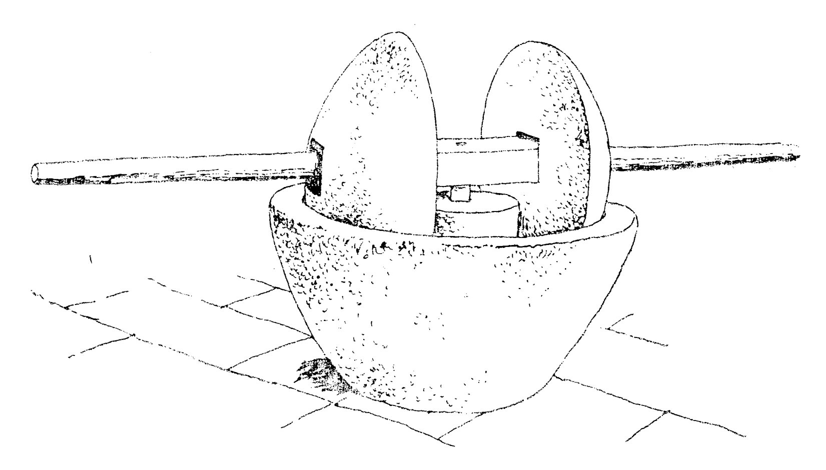
ALIMENTAŢIA

Alimentaţia vechilor romani, în primele timpuri frugală, a devenit apoi destul de variată şi, ca mod de preparare, foarte diferită de a noastră.

Pîinea a ajuns un aliment comun abia în sec. II î.e.n. Pînă la acea dată, în loc de pîine se consuma un fel de fiertură, un terci, din mei sau din făină de grîu cu tărîţe, fierte în apă sau în lapte; la care se adăuga — după gust şi după posibilităţi — ouă, brînză, miere, condimente diferite, bucăţi de carne sau măruntaie. Acest terci a rămas pînă în epoca imperiului mîncarea de bază, aproape zilnică, a celor săraci. Pîinea — din făină de grîu sau, mai modestă, de orz — a rămas mult timp un articol de lux. Era preparată de brutari (în timp ce în gospodărie se făcea lipia), fără plămădeală, pînă tîrziu în era republicană. Plămădeala era de obicei pregătită (din făină de mei amestecată cu must de struguri) o dată pentru întreg anul; ceea ce dădea pîinii un gust acru. Romanii consumau mai multe calităţi şi varietăţi de pîine — pregătită cu lapte, sau cu untdelemn, sau cu untură, sau cu condimente, sau cu ouă, sau chiar cu stafide. În general însă se punea foarte puţină plămădeală, încît pîinea era foarte deasă şi grea pentru stomac.

[21] Străzile cele mai largi nu depăşeau 6,50 m, iar cele mai înguste abia dacă atingeau 2 m.

Baza alimentației o formau legumele; de unde, nevoia unui consum de sare într-o cantitate mai mult decît dublă decît socotim noi azi că este necesară organismului. Varza, ceapa și usturoiul, sfecla albă, lăptucile și măcrișul, castravetele, bobul și lintea, frunzele de hrean, ridichile, urzicile sau

Moară romană de piatră pentru măcinat grîne

prazul erau legumele care — fierte și pregătite cu untdelemn, oțet sau vin — constituiau hrana majorității populației. Țăranii consumau carne de oaie și de capră, extrem de rar carne de vacă; carnea de porc putea fi apreciată numai de cei avuți. Pentru mesele celor foarte bogați se vînau cerbul și mistrețul; în timp ce iepurii și hîrciogii erau îngrășați în crescătorii. Dintre păsări (comune erau găina și gîsca), cele mai apreciate la marile ospețe erau fazanul, bibilica și în special păunul îngrășat.

Laptele dulce era folosit mai mult pentru prepararea mîncărilor decît băut. Romanii beau mai ales lapte acru, de oaie și de capră, foarte rar lapte de vacă. Pregăteau cașcaval și diferite brînzeturi, condimentîndu-le cu tot felul de ierburi, de fructe și de substanțe aromatice; în schimb nu consumau deloc smîntîna sau untul. Deși cunoșteau uleiul de nucă, de migdale, de susan, de rapiță, etc., romanii întrebuințau în alimentație numai untdelemnul de măsline (care, pînă în ultimile secole ale republicii, era totuși foarte scump). Măslinele se consumau în mare cantitate, proaspete sau conservate; îndulcite cu miere se serveau fie ca aperitiv, fie ca desert. Țăranii mai făceau și un fel de turtă din măsline tocate și condimentate cu diferite ierburi aromatice. Smochinele, strugurii, alunele și nucile se mîncau cu pîine. Conservate prin uscare, merele, perele și prunele erau mîncarea frecventă a țăranilor iarna. — Dar marea pasiune gastronomică a romanilor era peștele, precum și numeroasele specii de crustacee și moluște. În timp ce peștele cel mai comun de mare și de rîu era la îndemîna oricui, la mesele celor bogați erau preferați sturionii și calcanul; mai presus de oricare alții însă, sola și barbunul.

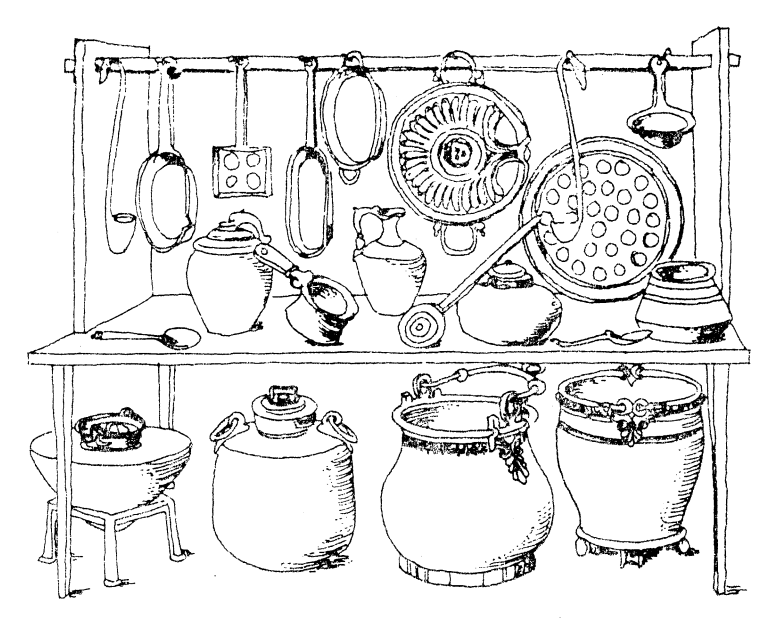
S-au păstrat numeroase rețete culinare și multe informații privind bucătăria romanilor. În general, rețetele și preferințele lor — de pildă, pentru carnea anumitor animale (hîrciog, măgar sălbatec) sau păsări (păun, flamingo, barză, cocor, papagal) — rămîn foarte departe de gusturile lumii moderne.

Carnea de porumbel, de exemplu, era pregătită cu miere, curmale, piper, oţet, untdelemn şi muştar; ţiparul se servea cu piersici drept garnitură; iar alte specii de peşti erau preparaţi nu mai puţin straniu: cu prune, marmeladă de caise sau cu pireu de gutui. Romanii erau foarte lacomi de ciuperci, pe care însă le pregăteau cu miere de albine! În toate reţetele de bucătărie romane figurau din abundenţă substanţe aromatice, unele cu totul neobişnuite: pistil de şofran, suc de trandafiri, ş.a. Asocierea de elemente picante cu elemente dulci era proprie bucătăriei romane.

Dar caracteristica principală a acestei bucătării era folosirea largă a diferitelor sosuri de peşte. Între acestea era şi faimosul „*garum*", — un ingredient foarte scump, pregătit din măruntaie şi bucăţi întregi de peşte gras, amestecat cu sare şi cu diferite plante aromatice; totul era lăsat să fermenteze, să se descompună, timp de o lună; după care, din acest amestec se filtra preţiosul lichid, *garum*, folosit pînă şi la prepararea... dulciurilor!

Dulciurile le pregăteau romanii folosind — ca elemente principale şi în cele mai neobişnuite combinaţii — mierea, brînza, vinul, grăsimea de porc, anasonul şi chimionul. Alte dulciuri preferate erau: omleta pregătită cu lapte, apoi acoperită cu miere şi cu piper; sau nuci, migdale şi curmale fierte în miere şi la urmă aromatizate cu felurite condimente picante. După dulciuri urmau fructele uscate şi — vinul.

Romanii dispreţuiau berea — băutură curentă în Spania, în regiunile dunărene, în Gallia (unde se bea amestecată cu miere); dar în Peninsula Ita-

Vase de bucătărie, de bronz. Găsite într-o casă romană din Pompei

lică, numai în zona locuită de liguri. Ţăranii romani preparau vinuri de fructe, băuturi fermentate din mere, pere, gutui, scoruşe, ş.a.; iar amestecînd o parte de miere şi două părţi de apă de ploaie fiartă, obţineau o băutură pe care o consumau după o perioadă de fermentaţie de cîteva luni. Dar principala bău-

tură, de larg consum, rămîne vinul de struguri. Era o băutură accesibilă tuturor, intra chiar și în rația alimentară a sclavilor, — firește, vinul de proastă calitate[22].

Felul în care era tratat și conservat vinul — chiar cel rezultat din prima tescuire — îi dădea un gust foarte ciudat; căci pentru conservare, înainte de tescuire strugurii erau ținuți în apă de mare, sau se adăuga mustului sare în proporție de 4%. (Grecii însă puneau în vin apă de mare într-o proporție de pînă la 33% !). Vinul era apoi păstrat sau transportat în amfore smolite în interior cu rășină (sau cu bitum special adus din Palestina) și acoperite cu rășină și un strat de argilă în care se introducea un con de pin — care apoi încolțind și umflîndu-se făcea ca amfora să fie închisă ermetic. Adeseori se adăugau felurite plante aromatice, care schimbau complet gustul vinului. Vinurile licoroase se obțineau fierbînd mustul. Ca aperitiv, se bea must fermentat timp de 20 de zile, adăugîndu-i-se o parte de miere la trei părți de must. Alte tipuri de vin-aperitiv erau aromatizate cu pelin sau cu un amestec de trandafiri, levănțică și... bitum ! Sau cu miere în care se maceraseră frunze de trandafir, de violete sau de cedru. — Femeilor le era interzis prin lege să bea vin (întrucît se credea că vinul provoacă sterilitatea și avortul spontan), — dar această dispoziție oficială nu era respectată.

Masa principală a unui roman era cina. Dimineața, romanii luau o mică gustare: pîine, brînză, măsline sau miere; iar la prînz, mîncare rece, de obicei rămasă din seara precedentă. În casele celor bogați bucătarii erau recrutați dintre sclavi (cetățeni romani bucătari de profesie nu existau, spre deosebire de Grecia). Fastul excesiv, de prost gust, de la mesele îmbogățiților este ilustrat de cina dată de Trimalchio, descrisă de Petronius în *Satiricon*; dar, în general vorbind, asemenea excese erau excepții. În straturile sociale medii și superioare cina cu invitați era o plăcută ocazie de întîlnire, de conversație, de destindere, de petrecere.

O asemenea cină, un ospăț, începea de obicei pe la ora 3 după amiază. În sufragerie, în *triclinium* erau așezate de-a lungul pereților trei paturi-canapele — avînd în mijloc masa de servit, — pe care luau loc întinși pe o parte, cu cotul drept sprijinit pe o pernă, cîte trei persoane de fiecare pat-sofa. Numărul perfect de comeseni era de nouă. În dispoziția paturilor-canapea și în stabilirea locurilor comesenilor se respectau anumite norme precise. Invitații veneau însoțiți de sclavi, care la intrare le scoteau încălțămintea înlocuind-o cu sandale ușoare (numai grecii se așezau la masă desculți); iar la plecare le luminau stăpînilor calea, cu torțe.

În epoca imperială a apărut fața de masă. Șervetele — care nu serveau la altceva decît să acopere locul pe care se așeza comeseanul — erau de obicei aduse de acasă de invitați. (Aceștia luau la plecare, înfășurate în șervet, porții din mîncările rămase, — ceea ce era un compliment făcut amfitrionului). Farfuria se ținea în mîna stîngă. Resturile, oasele, scoica stridiilor, etc. se aruncau pe jos. Ca tacîmuri — cuțite, linguri (bucățile de carne se mîncau cu degetele)[23] și polonice pentru turnatul vinului în cupe, din castronul mare în care vinul era totdeauna amestecat cu apă, în proporțiile stabilite de comesea-

[22] Cato ne-a transmis rețeta vinului pe care el îl dădea sclavilor săi: un amestec de 52 litri de vin, cu 52 l de oțet, 260 l de must, 35 l apă de mare și 1 300 l apă dulce !

[23] Furculița, folosită cum o folosim noi azi, va rămîne necunoscută pînă la sfîrșitul sec. XVI — și numai în secolul următor, la curtea franceză a Regelui-Soare, va apare furculița (pînă atunci numai cu doi dinți) cu trei sau cu patru dinți.

nul ales de ceilalți ca „rege" sau „maestru" al ospățului (*rex convivii*, sau *magister bibendi*). — În timpul acestei ultime părți a ospățului comesenii, încununați cu coroane de flori, închinau în cinstea celor absenți sau a celor prezenți, ascultau lecturile făcute de un sclav instruit, sau jucau jocuri de noroc. La ospețele date de cei foarte bogați seria divertismentelor putea fi eventual completată cu performanțele cîntăreților, instrumentiștilor, dansatoarelor, balerinilor, bufonilor sau acrobaților.

ÎMBRĂCĂMINTEA

Îmbrăcămintea romanilor se caracteriza înainte de toate prin simplitate: nu necesita nici croială aproape deloc și nici cusătură; încît intervenția croitorului de profesie era minimă.

Veșmîntul național și oficial al romanilor (dar care era interzis țăranilor, muncitorilor simpli și sclavilor) era toga: o bucată de stofă groasă de lînă albă, tăiată în formă de elipsă sau de semicerc cu un diametru care putea ajunge pînă la 6 metri. În epoca imperială se purta tot mai mult toga colorată — potrivit anumitor norme: toga împăratului era roșie, a generalilor victorioși era de purpură cu broderii aurite, iar a copiilor sub 17 ani (precum și a înalților magistrați sau a unor categorii de sacerdoți) era tivită cu o fîșie de purpură[24]. Îmbrăcarea togei, potrivirea elegantă a cutelor, era o operație foarte complicată. În casă, bărbații purtau tunica — largă și lungă pînă sub genunchi, strînsă la mijloc cu o centură. Iarna, se îmbrăcau chiar două sau trei tunici una peste alta. Confecționată din două bucăți de stofă, cusute împreună dar lăsînd loc pentru brațe și cap, tunica n-avea mîneci — cel puțin pînă în sec. II e.n.; pentru ca un secol mai tîrziu să se poarte tunica cu mîneci chiar lungi. În oraș, se purta peste tunică toga; dar oamenii săraci și sclavii umblau numai în tunică.

Femeile purtau, direct pe piele, o cămașă de in (iar în jurul bustului o fîșie de pînză, drept sutien). În timpurile vechi îmbrăcau toga și ele, la fel ca bărbații; dar încă din secolele republicii toga era rezervată numai femeilor de moravuri ușoare. În locul ei, peste cămașă purtau o tunică lungă pînă la pămînt (*stola*), cu mîneci scurte sau fără mîneci, încinsă cu un cordon. Peste *stola*, un fel de șal din lînă colorată (*palla*) acoperea și înfășura umerii; un capăt al *pallei* se înfășura pe un braț, celălalt capăt cădea pînă la pămînt, iar cu un fald al *pallei* femeia își acoperea capul (căci o femeie romană nu ieșea niciodată în oraș cu capul neacoperit). Aranjarea *pallei* pentru a forma un drapaj frumos și elegant era o operație tot atît de complicată ca cea pe care o cerea toga bărbaților. În epoca imperiului femeile elegante au adoptat o îmbrăcăminte de o mare varietate.

Încălțămintea de rigoare a bărbaților cînd purtau toga era un fel de ghete din piele subțire, fără tocuri, fixate pe picior cu șase curele. Mult mai comode însă, mai practice și mai puțin costisitoare erau sandalele. În casă, atît bărbații cît și femeile (ale căror tipuri de încălțăminte nu se deosebeau

[24] Dar în epoca imperială toga începe să fie încetul cu încetul înlocuită cu veșminte mai practice și mai comode.

de ale bărbaţilor) îşi puneau papuci de stofă, în diferite culori. Ţăranii şi soldaţii purtau saboţi.

Romanii umblau cu capul descoperit. Cînd ploua îşi puneau o glugă; iar vara, pentru a se apăra de soarele prea puternic, o pălărie cu boruri largi. Pentru sclavii eliberaţi, semnul distinctiv era bereta. Evantaiul şi umbrela de soare (purtate de sclava însoţitoare) şi poşeta erau articole indispensabile femeii elegante.

Gama bijuteriilor romanelor bogate era de o infinită varietate. Inele pe toate degetele (spre deosebire de cele ale bărbaţilor, inelele femeilor erau fin lucrate), agrafe, colane, brăţări — pe braţe, la încheietura mîinii şi la glezne; şi apoi diademe de aur, eventual cu pietre preţioase, şi — bijuteria cea mai scumpă — cerceii, pandantivi, cîteva perechi deodată, spre a atrage atenţia prin clinchetul lor. — În schimb bărbaţii aveau ca singură podoabă inelul. În perioada republicană nu era îngăduit decît un singur inel; dar în epoca imperiului bogătaşii parveniţi îşi încărcau degetele cu inele de o valoare enormă. Inelul bărbaţilor servea drept sigiliu, întipărirea lui avînd valoarea unei semnături autografe.

FAMILIA

În familia romană autoritatea tatălui era — cel puţin în perioada republicii — nelimitată şi absolută. Tatăl avea drept de viaţă şi de moarte asupra soţiei şi copiilor săi, pe care îi putea maltrata, ucide sau vinde ca sclavi. Treptat-treptat, aceste drepturi tiranice au dispărut; dar pînă în sec. I e.n. soţul mai avea încă dreptul, în anumite cazuri, să-şi ucidă soţia; iar pînă în preajma anului 400 e.n. putea să-şi repudieze copiii nou-născuţi, expunîndu-i şi părăsindu-i în stradă; sau, mai tîrziu, să-i vîndă (dar numai în afara Romei) ca sclavi.

Abia în sec. I î.e.n. soţia romană a ajuns să fie respectată mai mult decît era femeia în societatea greacă. În şcolile elementare fetele învăţau alături de băieţi; mai tîrziu, fetele din familiile bogate învăţau cu un preceptor literatura latină şi greacă, studiau muzica şi dansul. După căsătorie (fetele se puteau căsători de la vîrsta de 12 ani, iar băieţii de la 14 ani), femeia romană putea ieşi singură, la vizite sau după cumpărături, şi chiar să-şi însoţească soţul la ospeţe.

La opt sau nouă zile de la naşterea copilului, după ce (şi dacă) tatăl îl recunoscuse ca fiul său, avea loc ceremonia purificării. Copilului i se dădea un nume şi i se atîrna la gît o amuletă *(bulla)* spre a-l păzi de puterile răului, — şi pe care băieţii o purtau pînă la vîrsta de 17 ani (iar fetele, pînă cînd se căsătoreau). — Dacă tatăl nu voia să-şi recunoască copilul, îl lepăda expunîndu-l pe locul unde se adunau gunoaiele şi unde era lăsat să moară de foame sau de frig, — dacă nu-l lua cineva care, apoi, după ce îl creştea îl putea vinde ca sclav. Dar copiii născuţi cu anumite malformaţii erau omorîţi.

Cînd împlinea 7 ani băiatul îşi urma tatăl (iar fetele, mama) în activităţile zilnice ale casei. Ajuns la vîrsta de 17 ani, în cadrul unei ceremonii, tînărul era dus în For şi înscris în listele cetăţenilor; îmbrăca acum „toga virilă", semn că devenise un cetăţean roman, şi i se da numele complet; de acum avea drept de vot şi era apt pentru serviciul militar.

Căsătoria — şi alegerea viitoarei soţii, respectiv alegerea viitorului soţ — o hotărau părinţii. Între cele două familii se încheia şi un contract, prin care era prevăzută data căsătoriei, de obicei cu o îndelungată anticipaţie; dar data căsătoriei avea loc nu înainte ca tînărul să fi împlinit 17 ani, deci să fi devenit cetăţean roman. În contract se prevedeau şi despăgubirile datorate în caz că una din părţi ar fi rupt „logodna". Căsătoria se celebra în cadrul unor numeroase rituri şi ceremonii tradiţionale, în centrul cărora erau momentele semnării contractului şi cel al împreunării rituale a mîinilor celor doi miri. Divorţurile (înainte, numai soţul îşi putea repudia oricînd soţia, după bunul său plac) au devenit mai frecvente începînd din sec. I î.e.n., cînd şi soţiile îşi puteau repudia soţii. Bineînţeles că divorţurile aveau loc aproape exclusiv în familiile celor bogaţi şi ale celor aparţinînd păturilor conducătoare. Pompeius, de pildă, s-a căsătorit de 4 ori, dictatorul Sylla de 5 ori, iar Cicero a divorţat şi s-a recăsătorit, cu o tînără foarte bogată, cînd el avea 57 de ani! Octavianus Augustus a luat măsuri pentru a împiedica prea multele divorţuri; dar în următoarele două secole, de obicei femeile bogate îşi repudiau soţii, ştiind că îşi puteau apoi retrage zestrea[25]. O altă plagă a societăţii romane era celibatul, — cu toate că din sec. V î.e.n. celibatarii erau impuşi la un impozit special, iar trei secole mai tîrziu alte măsuri căutau să impună căsătoria ca o obligaţie generală. Cu toate măsurile luate de Octavianus Augustus — printre altele, aceea de a interzice anularea logodnei, sau cea care stabilea că celibatarii, bărbaţi sau femei, îşi pierdeau dreptul de moştenire, — totuşi în epoca imperială celibatul nu numai că s-a răspîndit tot mai mult, ci era considerat chiar un fapt de prestigiu social!

Ultimul moment şi ultimul act al vieţii, decesul şi înmormîntarea, se desfăşurau în cadrul unor rituri care s-au transmis, în parte, pînă în zilele noastre, la multe popoare europene. Muribundul era aşezat pe pămînt, un membru al familiei îl săruta pe gură cînd îşi dădea ultima suflare, apoi cei din casă îl strigau pe nume. Cadavrul era spălat, uns cu mirodenii, defunctului i se punea sub limbă o monedă (un obicei grecesc: spre a-şi plăti trecerea Styxului); apoi era îmbrăcat şi aşezat pe un pat funebru, în jurul căruia ardeau făclii şi se aprindeau candelabre, după ce focul din vatră fusese stins în semn de doliu. Trupul neînsufleţit, acoperit cu flori şi cu coroane, era expus timp de 2-3 zile (împăraţii erau expuşi 7 zile); oamenii săraci şi copiii era înmormîntaţi chiar în noaptea următoare. Funeraliile celor bogaţi (sau ale celor care deţinuseră înalte funcţii publice) se desfăşurau cu o pompă deosebită. Cortegiul era precedat de cîntăreţi din flaut, corn şi trompetă, de purtătorii de făclii şi de bocitoare de profesie. Urma grupul de mimi care, dansînd, făceau tot felul de glume şi gesturi nu prea cuviincioase, zeflemisind persoana mortului prin aluzii — uneori de-a dreptul usturătoare — la viaţa pe care o dusese. Solemnitatea momentului era restabilită de grupul următor de persoane, care purtau măştile strămoşilor decedatului (măşti care se păstrau în locuinţa lui). Urma sicriul — mortul fiind descoperit, expus vederii tuturor — şi familia; femeile, îmbrăcate foarte sobru, îşi smulgeau părul în semn de durere.

Pînă în epoca imperială, patricienii, cei bogaţi şi cei ce avuseseră funcţii publice înalte, erau incineraţi; în timpul imperiului s-a generalizat obiceiul

[25] Într-una din epigramele sale Iuvenal condamnă o femeie care în răstimp de 5 ani se căsătorise de 8 ori; iar Marţial vorbeşte într-o epigramă de o altă femeie care se căsătorise a zecea oară!

înhumării, chiar și pentru împărați. Prevederile *Legii celor XII Table*, care interziceau înmormîntarea în interiorul și în imediata apropiere a zidurilor Romei au continuat să fie respectate[26]. Sclavii și oamenii săraci erau înmormîntați în gropi comune. Cimitire comune erau și clădirile („*columbaria*") cu pereții avînd numeroase nișe în care se păstrau urnele cu cenușa celor incinerați. (Corporațiile își construiau fiecare un *columbarium* propriu)[27]. Marile familii nobile sau de mari bogătași își construiau impunătoare mausolee, al căror interior era amenajat în așa fel încît să poată servi, uneori, și ca loc de reuniuni familiale; și care puteau fi înconjurate de o grădină, — loc de adunare a familiei și prietenilor răposatului cu ocazia banchetelor funerare. Somptuoasele morminte și mausolee erau înșirate de-a lungul principalelor drumuri care porneau din toate marile orașe. La Roma, primul loc îl ocupa Via Appia, ale cărei ruine de monumente funerare impresionează și azi. — În afară de acestea, pe mari suprafețe se întindeau în Roma și jur numeroasele cimitire subterane (catacombe), cu capele și biserici din perioada creștină, cu numeroase picturi murale, în care — începînd din sec. II e.n. — romanii creștini își practicau cultul religios. Din sec. III e.n. începînd, catacombele au servit adeseori și ca loc de refugiu.

PROGRAMUL UNEI ZILE

Pentru romani, ziua nu începea la aceeași oră în toate anotimpurile, ci cînd răsărea soarele, și se încheia la apusul soarelui.

Spațiul de timp al unei zile era împărțit în 12 ore; dar la solstițiul de vară „ora" romană era de 75 de minute, în timp ce la solstițiul de iarnă era de 45. Începînd din sec. III î.e.n. s-au adus cadrane solare din Sicilia; dar la o diviziune corectă a zilei în ore, corespunzînd mai exact meridianului Romei, s-a ajuns numai începînd din anul 164 î.e.n. Din ultimul secol al Republicii s-au răspîndit tot mai mult și s-au perfecționat „clepsidrele", ceasornicele cu apă; obișnuite doar în casele celor bogați, clepsidrele erau instalate — asemenea cadranelor solare — și în unele piețe din Roma.

Romanii se sculau odată cu răsăritul soarelui și își începeau numaidecît activitatea obișnuită. În primele două ore ale dimineții patricienii își exercitau funcția de *patroni*: „patronul" își primea (în ordinea ierarhică) „clienții", care se prezentau zilnic să-l salute, să-și primească rația de alimente sau de bani, și eventual să-i solicite ajutorul în anumite probleme (juridice, o intervenție, etc.). După care, urmați de numeroșii lor clienți, patricienii porneau (pe jos; numai personajele foarte marcante mergeau în lectică) spre locurile unde își desfășurau activitatea zilnică — în For, la Senat, la adunările politice, la întîlnirile de afaceri, la tribunale, etc. La ora 12, toate aceste activități încetau, și romanii se întorceau acasă, la masă. Bineînțeles că acest orar nu era general; cei de la țară, meșteșugarii, negustorii, ș.a. continuau lucrul pînă seara. Dar categoriile de privilegiați care își puteau permite un program mai liber își petreceau după amiaza — după un repaus de o oră — de obicei la terme, care se deschideau la ora 14 și se închideau la apusul soarelui.

[26] Cu foarte rare excepții: dintre împărați, singurul a cărui cenușă a fost depusă chiar în incinta orașului a fost Traian.

[27] Inscripțiile păstrate în aceste nișe sînt de cea mai mare importanță pentru studiul limbii latine vulgare.

Termele nu erau doar niște imense băi publice (capacitatea termelor lui Caracalla și Diocleţian era de 1 600, respectiv 3 000 de persoane), ci adevărate instituții sociale: locul de întîlnire între prieteni și cunoscuți, loc de destindere și de felurite distracții, locul unde se puteau afla mai repede ultimele știri și unde se comentau noutățile zilei. Ca băi propriu-zise, termele aveau un vestiar sau două, o încăpere pentru băi reci, o alta încălzită cu un sistem de tuburi subterane, în fine sala bazinelor cu apă caldă. Pe lîngă acestea mai erau camere cu aburi, camere pentru masaje, pentru frecţii, ş.a. Termele mai mari și mai somptuoase — de ex., termele lui Caracalla, din Roma, — aveau grădini, biblioteci, piscine, bufete, un stadion, „gimnazii"[28].

Termele care nu aveau săli rezervate femeilor, puteau fi frecventate de femei numai înainte de prînz, cînd bărbații n-aveau acces. Prețul de intrare la terme era foarte mic; încît le puteau frecventa, zilnic, și oamenii săraci. Existau terme și în orașele de provincie. — Romanii bogați aveau în casă și o cameră de baie; în timp ce în vilele lor din afara orașului, unii își amenajaseră — la dimensiuni reduse — adevărate terme.

EDUCAȚIA TINERETULUI

Educația copiilor era orientată în sens practic și în acela de a-i forma în spiritul integrării lor în viața colectivității; deci, și în sensul de a ști cum să-și exercite și drepturile și datoriile. Exercițiile fizice nu dețineau un loc de seamă în programul de educație. Echilibrul dintre dezvoltarea fizică a tînărului prin sport și formația sa morală nu era pentru romani — ca pentru greci — un ideal de educație.

Analfabetismul era, la romani, un fenomen de proporții relativ reduse. Aproape fiecare cetățean știa să scrie, să citească și să socotească; încît, cetățeanul obișnuit era primul dascăl al copiilor săi, și singurul, cînd n-avea posibilități să-i dea la școală.

Școala primară — la care băieții și fetele învățau împreună — începea la vîrsta de 7 ani. Din sec. II î.e.n. școala era ținută de un dascăl de profesie *(ludi magister)*, plătit de părinți[29]. În aer liber sau în localuri de ocazie, sărăcăcioase, mizere chiar, într-o șură sau într-o fostă prăvălie, în mijlocul zgomotului asurzitor al străzii, copiii învățau să scrie, să citească și să socotească, să repete pe de rost și să recite texte literare. Sistemul pedagogic în uz urmărea înmagazinarea mecanică, nerațională, a unor date și noțiuni considerate indispensabile. Pedepsele corporale se aplicau, pînă la abuz. Familiile bogate nu își trimiteau copiii la școala populară a unui *ludi magister*, ci îi încredințau unui pedagog, de obicei unul din sclavii cei mai instruiți ai casei. În

[28] Dar romanii n-aveau o pasiune deosebită pentru sporturi, ca grecii. Le practicau, totuși, arătînd o preferință specială pentru jocul cu mingea. Ei considerau sporturile mai mult ca niște necesități practice, decît ca niște agreabile și de prestigiu activități atletice. Atletica nu le trezea mare interes — și, în orice caz, n-o socoteau compatibilă celor cu o situație socială înaltă.

[29] Abia începînd din sec. V e.n. acești dascăli vor fi plătiți de stat.

epoca imperiului, şcolile elementare s-au răspîndit pînă în cele mai îndepărtate provincii romane, cînd împăraţii au acordat dascălilor şi anumite privilegii.

Cu un bagaj minim de noţiuni practice elementare, un număr restrîns de copii treceau — la vîrsta de 12 ani — la „şcoala de gramatică". În această şcoală — de grad gimnazial — elevii studiau bine timp de 4 ani limba latină şi mai ales limba greacă, precum şi autorii clasici respectivi. Profesorul (*grammaticus*) prefera să-şi ţină lecţiile — şi chiar să explice scriitorii latini — în limba greacă. Elevii făceau exerciţii de lectură cu voce tare, recitau, li se dădeau lecţii de dicţie, învăţau figurile de stil; şi numai accidental, în legătură cu textele literare analizate căpătau şi cîteva noţiuni vagi de istorie generală[30], de geografie şi mitologie, de matematică, astronomie şi muzică. Spiritul practic excesiv al romanilor desconsidera aceste domenii care nu prezentau un sens de utilitate imediată.

Împlinind vîrsta de 17 ani, tinerii din familiile înstărite puteau continua studiile la şcoala, de grad superior, de retorică. Această şcoală — apanaj, deci, al unui foarte restrîns număr de tineri — era indispensabilă pentru o carieră politică. Învăţămîntul era predat cu precădere în limba greacă. Consta din nesfîrşite exerciţii literare de retorică, convenţionale şi adeseori extravagante, căutînd exclusiv artificiile verbale de efect oratoric; exerciţii lipsite de un conţinut substanţial, vizînd exclusiv însuşirea unei emfatice şi pedante virtuozităţi oratorice pur formale. Ştiinţele naturale, matematica sau filosofia nu-şi găseau loc în şcoala de retorică; tinerii trebuiau să se pregătească pentru cariera politică sau juridică, deci pentru cele care cereau o perfectă abilitate oratorică.

Pe lîngă aceste şcoli de retorică mai existau şi altele care formau anumiţi specialişti — medici, arhitecţi, jurişti. Studiul dreptului, în special (începînd din sec. II e.n. funcţionau şcoli publice de drept, situate în apropierea marilor biblioteci publice), s-a bucurat de un înalt prestigiu[31].

DIVERTISMENTE. SPECTACOLE

Romanii îşi petreceau o bună parte din timpul lor liber cu jocuri de abilitate şi de hazard, sau (mai puţin) cu exerciţii sportive. Tinerii se întîlneau pe *Cîmpul lui Marte* — rezervat adunărilor populare şi mai ales sporturilor. Cel mai răspîndit sport era înotul: un roman care nu ştia să înoate era o raritate. Jocurile cu mingea — importate din Grecia — erau practicate de copii, precum şi de adulţi. Asemenea copiilor, apoi, şi oamenii maturi săreau coarda, jucau jocuri de ghicit sau jocuri cu pietricele şi cu nuci (aşa cum se recrea şi împăratul Octavianus Augustus, după mărturia lui Suetonius). Între jocurile de calcul, foarte popular era un joc asemănător întrucîtva şahului. Iar între cele de noroc, cel mai răspîndit era jocul cu zaruri, practicat în toate straturile societăţii romane[32]. Jocurile de noroc erau interzise de lege, permise fiind numai în timpul Saturnaliilor, carnavalul romanilor. Datoriile contrac-

[30] În schimb, se studia istoria romană, prin lecturi şi comentarii din anale (*Annales*).

[31] În unele şcoli de grad superior se studia şi *Istoria naturală* a lui Plinius (sec. I e.n.) sau alte lucrări cu caracter enciclopedic, cele mai multe traduse din greceşte.

[32] Dintre împăraţi, cel mai pasionat jucător de zaruri — mai mult decît Octavianus şi chiar decît Nero — a fost Claudius, care a şi scris un manual de jocuri de noroc.

tate la jocurile de noroc nu erau recunoscute de lege (dar legea nu era respectată).

Cele mai frecvente și mai importante ocazii de divertisment le găseau romanii la jocurile publice: reprezentații teatrale, curse de care, naumachii (bătălii navale simulate), vînători de fiare în circuri și lupte de gladiatori. Aceste jocuri ocupau, ca timp — în epoca republicană — în total 60 de zile într-un an; sub Augustus — 64 de zile; în perioada imperială, sub Traian — 123; iar sub Marcus Aurelius — nu mai puțin de 135 de zile![33] Originea religioasă a jocurilor s-a făcut simțită totdeauna, prin ceremonialul și ritualurile care le precedau sau le încheiau. De pildă, jocurile care se desfășurau în circ erau inaugurate printr-o solemnă procesiune religioasă. Cortegiul, pornind de pe Capitoliu, era format din sacerdoți și magistratul organizator, urmați de concurenți, de tineret, de muzicanți, dansatori și actori comici. Cortegiul se oprea la numeroasele edificii sacre din incinta circului, unde se făceau rugăciuni și se aduceau jertfe. Cu timpul însă caracterul sacru a dispărut, pentru ca în timpul imperiului jocurile de circ să degenereze în oribilele atrocități ale „vînătorilor" și ale luptelor de gladiatori.

Edificii destinate spectacolelor publice se aflau în toate orașele mai importante ale imperiului. Primele spectacole teatrale, cu caracter religios, iar mai tîrziu cu actori — *histrioni* — aduși din Etruria, se desfășurau în teatre construite din lemn. (Despre cel construit la Roma în anul 58 î.e.n., Plinius afirma — exagerînd, desigur — că putea primi 80 000 de spectatori!). Primul teatru permanent, din piatră, avînd o capacitate de 40 000 de locuri, a fost construit de Pompeius (în anul 55 î.e.n.)[34]. Scena era construită, avînd ca decor permanent o serie de elemente arhitectonice — porți, firide cu statui, clădiri, colonade, jocuri de perspectivă. Al doilea teatru din Roma, avînd 20 000 de locuri, a fost început de Caesar și terminat de Octavianus Augustus, — teatrul denumit al lui Marcellus (nepotul împăratului) din apropierea Capitoliului, conservat în bună parte pînă azi. Unele din numeroasele teatre construite de romani se folosesc și în zilele noastre; cel mai bine păstrat este cel din Orange, din sudul Franței.

Spectacolele teatrale erau organizate de un magistrat special, care trata cu impresarii de trupe actoricești. Pînă în sec. I e.n. condiția juridică a actorilor — aproape exclusiv sclavi sau liberți — era deplorabilă, proasta lor reputație echivala cu aceea a prostituatelor. Dar începînd chiar după această dată, odată cu enorma popularitate pe care și-o cîștigă teatrul, poziția socială a actorului se ameliorează progresiv. Actorii se asociază acum în companii care efectuau turnee pe itinerarii stabilite pentru fiecare companie; li se acordă premii (bani, coroane de aur sau de argint, veșminte scumpe), iar în sec. II e.n. unui actor i se ridică chiar statui în mai multe orașe. Femeile erau admise pe scenă numai în *mimi* — în acele scenete comice din viața cotidiană, adeseori vulgare și licențioase. Acțiunea scenică era însoțită de muzica flautiștilor, care cîntau stînd în mijlocul actorilor. În epoca republicană, în locul măștilor pentru

[33] Împăratul Claudius — și mai înaintea lui, Octavianus însuși, au redus numărul atît de ridicat al acestor zile nelucrătoare (dar, periodic, alți împărați au sporit din nou numărul lor).

[34] Spre deosebire de greci, romanii își construiau în întregime teatrele, deci fără să folosească panta unei coline pentru băncile spectatorilor; spațiul liber din fața scenei avea forma perfect semicirculară, iar ca fundal permanent al scenei, un perete de înălțimea rîndului de bănci din fund; încît, pe timp de ploaie teatrul putea fi acoperit cu o imensă prelată.

rolurile fixe se foloseau, chiar și în tragedie, peruci de diverse culori (pentru rolurile de părinți — albe, pentru cele de sclavi — roșii, pentru cele de tineri îndrăgostiți — negre, ș.a.m.d.).

Spre deosebire de cel grec, teatrul roman n-a avut niciodată un caracter religios-ritual; nici chiar tragedia n-a avut caracterul religios și sensul katharctic pe care l-a avut la greci. Înaintea începerii spectacolului, un crainic anunța titlul și povestea subiectul piesei; după care cortina se ridica (nu se deschidea lateral, ca în teatrul modern); o a doua cortină, internă, era în așa fel manevrată încît să acopere succesiv anumite zone ale scenei în funcție de diferitele spații de joc cerute de acțiune. Pînă în sec. I e.n. piesele nu erau împărțite în acte; erau însă întrerupte de scurte pauze, în timpul cărora cînta corul (în tragedii) sau un flautist (în comedii). Deși muzica n-a fost niciodată prea apreciată de romani.

La Roma, primele reprezentații scenice (dansuri, cîntece, pantomime) au fost date de actori etrusci în anul 364 î.e.n. Prima piesă de un autor latin (Livius Andronicus) a fost reprezentată în anul 240 î.e.n. (Ulterior, precum se știe, comedia a fost ilustrată de numele lui Plaut și al lui Terențiu). Dar peste un secol teatrul literar a făcut loc spectacolelor de pur divertisment vizual — pantomimei, mimului, atellanei, improvizațiilor bufe. Marele concurent al reprezentațiilor teatrale, dominînd total gustul maselor populare, au fost jocurile de circ și cele ce se desfășurau în amfiteatre.

Asemenea stadionului grecesc, circul avea forma unui lung patrulater, în mijloc și de-a lungul cu un zid, iar la cele două capete ale zidului median, cîte o scurtă coloană-bornă. În timpul spectaculoaselor și periculoaselor curse de care (cu 2, 3 sau 4 cai; iar în epoca imperiului, chiar mai mulți), alergătorii trebuiau să înconjoare de șapte ori zidul cu cele două borne. Conducătorii carelor cîștigătoare — persoane de condiție foarte modestă, de obicei sclavi — erau idolatrizați de imensul public spectator. Pe deasupra, realizau și cîștiguri considerabile. Astfel, o avere imensă a realizat Lusitanus, un conducător de care din sec. II e.n., care în 4 400 de curse a ieșit învingător de 1 462 de ori (iar pe locurile 2 și 3, de 1 437 de ori). — În afara Romei, pe teritoriul Italiei nu mai erau alte circuri; existau însă în cîteva din centrele provinciilor imperiului. Dintre cele 4 circuri din Roma, *Circus Maximus*, de la poalele colinei Palatinului, ajunsese să aibă spre sfîrșitul epocii imperiului o capacitate — calculată azi — de 300 000 de locuri[35].

Amfiteatrele, în fine, adăposteau oribilele spectacole sîngeroase care rămîn dezgustătoarea pată de rușine a civilizației romanilor.

Dintre renumitele amfiteatre romane ale căror impunătoare ruine impresionează și azi prin dimensiunile și arhitectura lor (cele din Nîmes — cu 24 000 de locuri, — din Capua, Verona, Siracuza, etc.), celebru este Coloseul din Roma, — Amfiteatrul lui Flavius, — cea mai mare clădire pe care ne-a lăsat-o antichitatea. Terminat în anul 80 e.n., a fost inaugurat cu „jocuri" care au durat 100 de zile, în care timp au fost ucise 5 000 (după alți autori, 9 000) de animale sălbatice. De formă elipsoidală — cum erau toate amfiteatrele, —

[35] Potrivit tradiției, *Circus Maximus* ar fi fost fundat de Tarquinius Priscus pe locul unde s-a petrecut „răpirea sabinelor". În realitate, datează din sec. II î.e.n. Sub Caesar a fost organizată aici o bătălie simulată, cu 1 000 de soldați, 600 de călăreți și 40 de elefanți. A fost refăcut și mărit de Augustus, Traian, Caracalla, Constantin. Ultimele curse de care au avut loc aici în anul 549.

cu înălţimea de 48,5 m, axa longitudinală de 188 m, iar cea transversală de 156 m, amfiteatrul avea o capacitate probabil de 87 000 de locuri. Sub arenă erau încăperile pentru fiare, un sistem perfect de organizare asigura accesul şi ieşirea publicului, o gigantică pînză groasă putea fi întinsă acoperind tot edificiul şi protejînd spectatorii de soarele prea puternic, în timp ce în caz de ploaie publicul se putea adăposti perfect în galeriile de acces şi sub portice.

În amfiteatre aveau loc — după ce în prealabil se amenaja un bazin imens — şi spectaculoase bătălii navale simulate *(naumachii)*, organizate mai întîi de Caesar (în 46 î.e.n.), după el de Octavianus Augustus, iar apoi de mai mulţi alţi împăraţi. Dar spectacolele obişnuite din amfiteatre erau luptele de gladiatori şi „vînătorile".

La origine, luptele de gladiatori aveau un caracter religios, celebrate fiind cu ocazia funeraliilor unor persoane însemnate. Astfel, la Roma au apărut mai întîi — imitînd vechile obiceiuri ale etruscilor — în anul 264 î.e.n., cînd fiii unui înalt personaj decedat au oferit la funeraliile părintelui lor un spectacol cu participarea a trei perechi de gladiatori. Un secol mai tîrziu, într-o împrejurare identică, s-au înfruntat 36 de perechi, iar în timpul lui Caesar, 320 de perechi de gladiatori. Dar la această dată sensul religios al unui asemenea spectacol — de sacrificiu funerar ritual — se pierduse demult, iar publicul începuse să-l prefere alergărilor de care din circuri. Popularitatea de care se bucurau aceste lupte era neînchipuit de mare: astfel, pentru a sărbători victoria asupra dacilor Traian a adus în arenă nu mai puţin de 5 000 de perechi de gladiatori!

Aceştia erau recrutaţi dintre prizonierii de război, sclavi, condamnaţi de drept comun sau chiar dintre cetăţenii săraci împinşi de mizerie, şi care prin aceasta îşi pierdeau drepturile de cetăţeni. Se cunosc şi cazuri de femei-gladiatori (pînă cînd către anul 200 e.n. împăratul Septimius Severus le-a interzis) şi de tineri aristocraţi; femeile coborau în arenă atrase de cîştigurile băneşti, tinerii nobili, de glorie. Gladiatorii erau instruiţi şi antrenaţi, cu un regim barbar, în cazărmi speciale, proprietatea unor particulari, sau (de la sfîrşitul sec. I e.n.) ale statului. Organizatorii jocurilor angajau gladiatorii tratînd cu proprietarii şcolilor de gladiatori, cărora le plăteau în plus o indemnizaţie pentru gladiatorii morţi sau răniţi grav. Gladiatorii se împărţeau pe diverse categorii, după felul în care erau echipaţi şi înarmaţi — fiind puşi să lupte cîte doi din categorii diferite. Ultima categorie era cea a gladiatorilor care aveau drept arme o plasă şi un trident. Luptele, în legătură cu care se făceau pariuri, aveau loc spre seară; învingătorii erau recompensaţi cu bani, sau chiar — dacă învingeau în mai multe rînduri — erau eliberaţi din sclavie, sau graţiaţi de pedepsele penale la care fuseseră condamnaţi.

Lupta — în care erau angajaţi fie doi gladiatori, fie două grupuri — era uneori însoţită de muzica unei mici fanfare. Asupra soartei gladiatorului la pămînt, rănit sau dezarmat, hotăra — dacă să fie ucis sau graţiat — publicul prin agitarea batistelor, sau organizatorii spectacolului. Aceştia aveau totdeauna pregătite din timp sicriele pentru cadavrele luptătorilor, — căci exista şi un anumit fel de lupte (numite *sine missione*) în care toţi gladiatorii pînă la ultimul trebuiau să rămînă morţi în arenă. — Luptele de gladiatori erau practicate şi în îndepărtatele regiuni orientale ale imperiului; grecii însă aveau o repulsie pentru asemenea spectacole atroce. În Orient, sub influenţa creştinismului acestea au fost interzise începînd din sec. IV e.n.; dar în Occident au continuat pînă în ultimii ani ai imperiului.

Mai mult poate chiar decît barbarul spectacol al luptelor de gladiatori, pe romani îi pasionau vînătorile organizate în amfiteatre *(venationes)*. Din Africa, din Orientul Mijlociu, din pădurile Germaniei, erau aduse la Roma turme întregi de animale rare sau exotice — urși, mistreți, tauri sălbatici, elefanți, lei, tigri, pantere, rinoceri, crocodili, hipopotami — care se înfruntau în arenă: un taur cu un elefant, un leu cu un hipopotam, un mistreț cu un tigru, etc.[36]

Alteori, animalul lupta contra unui om înarmat. Au fost și împărați — de pildă, Commodus — care coborau ei înșiși în arenă să înfrunte fiarele. Iar Marțial relatează că la inaugurarea Coloseului au fost și femei care au înfruntat leii. — Dar culmea sadismului era atins de „vînătorile" în decursul cărora erau aruncați în arenă criminali condamnați la moarte, neînarmați, și numaidecît sfîșiați de fiare — spre satisfacția diabolică, patologică și în entuziasmul delirant al spectatorilor. Împăratul Titus, de exemplu, — dar nu numai el — căuta să dea acestor orori o scenografie de mare efect „artistic" — cînd cei hărăziți fiarelor erau costumați în diferite personaje mitologice.

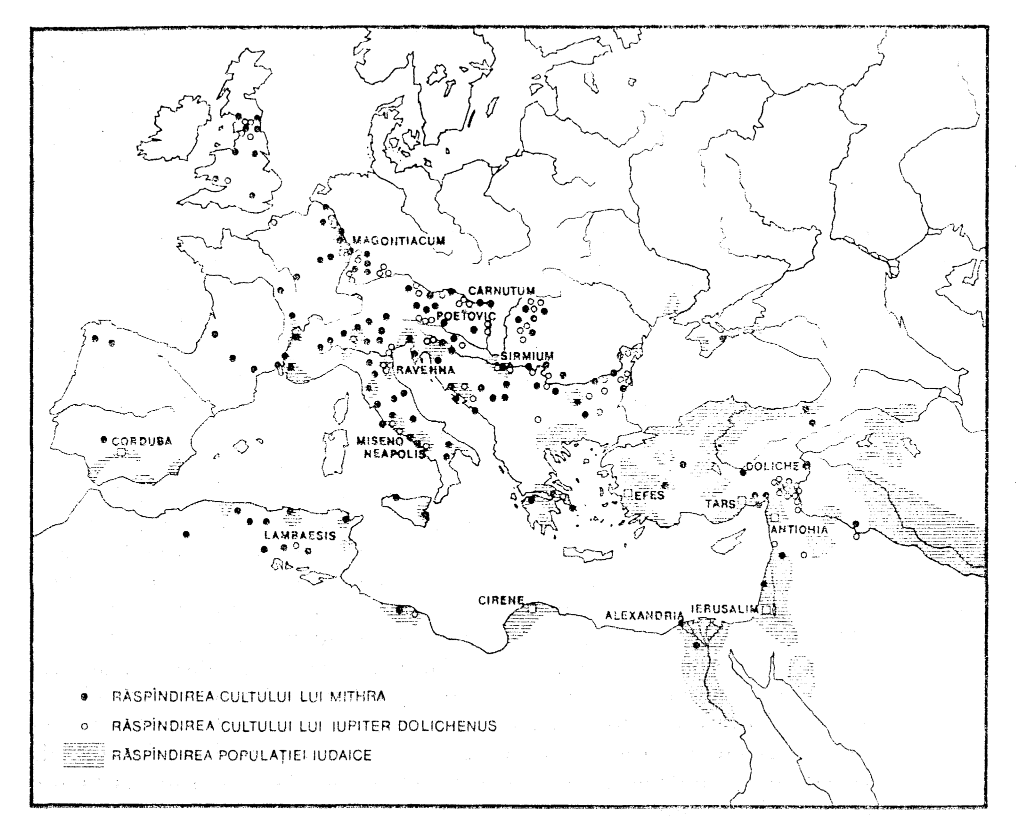
Primele *venationes* au avut loc la Roma în anul 186 î.e.n. În anul 99 î.e.n. au fost aduși pentru prima oară și elefanți; în 93 î.e.n. a fost organizată o mare vînătoare contra a o sută de lei; în anii următori au fost prezentați elefanți contra taurilor; apoi, într-un bazin construit special, un hipopotam luptînd cu cinci crocodili. Pompeius a adus pentru aceste „vînători" nu mai puțin de 600 de lei — a căror capturare costase, evident, sume enorme — și 20 de elefanți. În timpul lui Octavianus Augustus au fost aduși în același scop un mare număr de elefanți; iar cu prilejul festivităților pentru a celebra cucerirea Daciei, Traian a adus la Roma nu mai puțin de 11 000 de fiare pentru *venationes*. Asemenea spectacole dezgustătoare care excitau instinctele cele mai sălbatice au continuat, în Imperiul roman de Răsărit, pînă la mijlocul secolului al VI-lea e.n.

VIAȚA RELIGIOASĂ

Religia romanilor din primele secole ale istoriei lor se prezenta sub forma primitivă a animismului. Forțe misterioase, obscure divinități sau spirite, malefice sau binefăcătoare, erau bănuite că impregnează întreaga natură, că rezidă în fiecare viețuitoare și în fiecare obiect — stîncă, rîu, pădure, izvor, arbore, — prezidînd fiecare moment și orice act din viața omului și a Universului. Romanii primelor timpuri credeau că totul era dominat de puteri divine — și vatra, și ușa casei, și pragul, și balamalele porții.

Fiecare om își avea semidivinitatea, spiritul său protector. Fiecare act al vieții lui stătea, încă de la naștere, sub puterea unei voințe divine individuale. De asemenea, fiecare moment din activitatea sa practică: aratul, semănatul, secerișul, îmblătitul, fiecare își avea semidivinitatea sa protectoare. Fiecare om își avea și își cinstea „geniul" său — cum era numit spiritul ori-

[36] În subteranele Coloseului erau 32 de încăperi pentru animalele sălbatice care, la momentul prevăzut, erau — printr-un ingenios joc de mașinării — catapultate în același timp în arenă.

Răspîndirea unor culte orientale pe teritoriul Imperiului roman

ginar, forţa divină care tutela fiecare persoană[37]. Acestei infinităţi de forţe misterioase, amorfe, omniprezente *(numina)* le adresau romanii numeroasele lor acte de cult.

Din numărul nesfîrşit al acestor *numina* s-au cristalizat apoi conceptele unor adevăraţi zei — Saturn, Vesta, Ianus, Marte, Neptun, Iupiter, — forţe active ale naturii, prezidînd feluritele activităţi, în primul rînd agrare.

Iupiter era invocat în ipostaza de zeu al luminii, al tunetului, al fulgerului, al ploii; mai tîrziu, al victoriei şi al confederaţiei popoarelor italice. Iunona, soţia sa, era protectoarea căsătoriei şi a naşterilor. Zeul favorit al romanilor era însă Marte, devenit — în epoca istorică — zeul războiului. Quirinus, zeul războiului şi unul din principalii trei zei în epoca monarhică, în epoca republicii a trecut pe planul al doilea. Ianus şi Vesta au devenit zei din *numina*, cum erau la origine. Ianus, spiritul protector al porţilor casei, care priveşte spre trecut şi spre viitor (de unde, reprezentarea lui cu două feţe: *Ianus bifrons*), a devenit divinitatea oficială a oricărui început de an — de unde, denumirea lunii ianuarie — şi invocat primul în formulele de rugăciuni. Vesta, vechea divinitate a focului domestic, a devenit zeiţa focului sacru, protectoarea simbolică — prin focul sacru ţinut mereu aprins — a

[37] Pentru bărbaţi, „geniul" era încarnarea bărbăţiei, iar pentru femei, a fecundităţii.

Romei; colegiul preoteselor ei, vestalele, aveau în grija lor întreţinerea acestui foc. Mai tîrziu, au căpătat importanţă zeiţa meşteşugarilor Minerva (asimilată cu zeiţa înţelepciunii a grecilor, Athena); sau zeiţa grădinilor, Venus, — întrucîtva echivalenta Afroditei grecilor.

Dar şi aceşti zei au rămas pentru romani nişte reprezentări amorfe: cu lipsa de imaginaţie care îi caracteriza, romanii nu i-au conceput în forme umane, şi n-au inventat în jurul lor o mitologie — fermecătorul apanaj al fanteziei greceşti: „Aceşti zei rămîneau vagi: fără personalitate, fără chip, fără legendă, aproape şi fără nume, adeseori fără sex, nedeosebindu-se decît prin funcţiile lor şi denumiţi fiind, în cea mai mare parte, printr-un simplu adjectiv care indica rolul lor" (Albert Grenier).

Lipsit de sensibilitate metafizică, spirit prin excelenţă pozitiv şi practic, romanul nu era preocupat să cugete asupra naturii zeilor, asupra originii lumii, asupra morţii, a lumii de dincolo, sau a destinului după moartea sufletului. Ca urmare, zeii nu trezeau în sufletul romanilor nici sentimente, nici emoţii. Practicile lor cultice urmăreau să cîştige bunăvoinţa divinităţilor şi a spiritelor — sau să le ţină departe pe cele malefice. Romanii considerau că zeii nu cereau să fie iubiţi — ci numai să li se dea, prin actele de cult, ceea ce li se cuvenea. Religia romană — căreia îi era străină şi devoţiunea sinceră şi entuziasmul mistic — se caracteriza printr-o organizare pur raţională, rece, îndeplinită ca o datorie civică, a cultului. Religia avea mai de grabă caracterul unui contract care reglementa precis raporturile dintre om şi divinitate. Să trăiască în pace şi în relaţii bune cu zeii — aceasta era tot ceea ce urmăreau romanii. O religie gravă, solemnă, sever organizată — dar formală, fără poezie, fără zboruri metafizice şi fără elanuri mistice: o religie pur utilitară.

Din străvechile credinţe ale lumii mediteraniene romanii au preluat cultul Zeiţei-Mame, divinitatea pămîntului şi a forţelor generatoare şi regeneratoare ale vieţii. I-au influenţat întrucîtva şi credinţele popoarelor italice vecine, desigur; dar etruscii au fost aceia care le-au transmis mai multe credinţe şi practici religioase, precum şi divinităţi, pe care romanii le-au acceptat, asimilîndu-le; divinităţi preluate şi de la greci şi de la alte popoare. Căci o altă caracteristică a religiei romane a fost spiritul său tolerant şi permanenta sa disponibilitate de a adopta zei străini (iar în epoca imperială, şi diferite culte străine).

Centrul vieţii religioase era situat chiar în casa fiecărui roman. Capul familiei era cel care oficia cultul domestic: pe un mic altar de lîngă vatră el aducea zeilor casei ofrande — flori, fructe, ouă, vin — şi foarte rar miei şi iezi. Zeii casei erau: Vesta, zeiţa focului căminului; Ianus, păzitorul uşii şi pragului casei; cei doi Penaţi, care protejau bucatele şi proviziile din casă; şi cei doi Lari, apărătorii întregii familii şi a proprietăţii familiei[38].

Cu aceeaşi meticulozitate şi riguroasă exactitate trebuiau îndeplinite — pentru a fi într-adevăr eficiente — şi actele de cult public. Aceste acte erau ordonate, supravegheate şi controlate de pontifi — care nu erau propriu-zis preoţi, ci un fel de administratori ai cultului. La început erau aleşi — prin cooptare, apoi de comisii speciale, — dintre oamenii cei mai învăţaţi (pînă în anul 300 î.e.n., numai din rîndurile patricienilor). Colegiul pontifilor — la

[38] Altă categorie de Lari îi protejau pe cei aflaţi în călătorie, alţii vegheau asupra hotarelor dintre pămînturile familiilor, etc.

început în număr de 4, apoi de 8 şi în fine de 15 — îndeplinea funcţii teologice, dar şi de jurişti şi de istoriografi. Pontifii ţineau evidenţa tuturor sărbătorilor (deci, stabileau calendarul) şi toate regulile de ritual; consacrau edificiile publice; vegheau ca legile civile sau penale să nu vină în contradicţie cu cele religioase; stabileau formulele rugăciunilor şi invocaţiilor; conduceau şi supravegheau toate celelalte colegii şi confrerii religioase; hotărau admiterea sau nu a unor divinităţi străine în panteonul roman; decideau amplasamentul, planul şi consacrarea templelor; exprimau păreri şi emiteau ordonanţe cu caracter juridic; întocmeau la zi lista tuturor magistraţilor şi consemnau evenimentele mai importante ale vieţii publice. Publicate în anul 123 î.e.n., analele redactate de pontifi au rămas principalul izvor de informaţie şi singurul care prezintă garanţii de obiectivitate şi veridicitate, privind istoria romanilor. Tot pontifii au fost nu numai primii istorici ai Romei, ci şi cei dintîi care au fixat anumite reguli de drept roman.

Colegiul pontifilor — care a dat religiei romane acest caracter raţional şi formalist — era prezidat de supremul pontif *(Pontifex Maximus)*, care era ales de către ceilalţi pontifi, pe viaţă; îşi avea locuinţa în For şi avea drept — asemenea consulilor — la o escortă de lictori. Sub autoritatea sa directă erau sacerdoţii *flamini* şi fecioarele Vestale.

Principalul colegiu sacerdotal era colegiul celor 15 *flamini*. Numiţi pe timp de un an, ei executau sacrificiile şi conduceau cultul divinităţilor principale (în sarcina primilor trei revenea cultul lui Iupiter, Marte şi Quirinus). Flaminii erau supuşi — asemenea vestalelor — unei serii de restricţii (dintre cele mai ciudate); în schimb, se bucurau de multe privilegii şi de consistente avantaje materiale. Asemenea altor sacerdoţi, flaminii trebuiau să cunoască precis, perfect, toate detaliile ceremoniilor legate de cultul divinităţii pe care o slujea fiecare; dar o adevărată pregătire teologică, nu li se cerea.

Preotesele zeiţei Vesta erau dedicate cultului simbolicei vetre sacre a Romei. În număr de 6, erau alese de Marele Pontif dintre fete sub vîrsta de 10 ani, din familiile nobile. În perioada de 30 de ani cît dura sacerdoţiul lor, vestalele trebuiau să rămînă caste; dacă contraveneau acestei solemne obligaţii, erau îngropate de vii. Nenumărate erau interdicţiile la care erau supuse; în schimb, prestigiul şi autoritatea vestalelor erau imense. Ofensele aduse unei vestale erau pedepsite cu moartea; un condamnat la moarte era graţiat dacă în drumul spre locul de execuţie întîlnea o vestală; erau dăruite de împăraţi cu daruri bogate, locuiau în apropierea Forului într-un fel de mănăstire, o splendidă grădină — singurul caz de „mănăstire" din antichitate. Sacerdoţiul vestalelor a fost suprimat abia în anul 382 e.n.

Un alt colegiu sacerdotal era cel al *epulonilor* — la început în număr de 3, apoi de 10 — în sarcina cărora rămînea organizarea solemnităţilor religioase publice, a banchetelor sacre şi, în cele din urmă, a jocurilor publice *(Ludi Romani)*, marile spectacole teatrale, de circ şi amfiteatru.

Pe lîngă aceste colegii pontificale mai erau alte trei. Cel mai important dintre ele era colegiul ghicitorilor *(auguri)*, care interpretau intenţiile şi voinţa zeilor, observînd zborul şi cîntecul păsărilor. În orice moment şi pentru orice hotărîre politică importantă erau consultaţi în prealabil augurii — întocmai ca la etrusci. — Al doilea era colegiul *haruspicilor*, care preziceau cercetînd măruntaiele animalelor sacrificate, în special ficatul[39]. Haruspi-

[39] Se pare că în limba asiriană cuvîntul *har* însemna „ficat".

cii practicau vechea doctrină etruscă (dar de origine babiloniană), consultînd cărţi care conţineau interpretări şi reguli precise. În epoca imperiului asociaţia lor care era compusă din 60 de experţi s-a bucurat de cea mai mare cinste şi consideraţie din partea multor împăraţi, pînă în sec. IV e.n. — Un alt colegiu, numărînd 16 bărbaţi învăţaţi, a fost instituit pentru a controla cultele străine tolerate la Roma şi, în principal, pentru a consulta — în momentele excepţionale, de grave pericole pentru stat, şi pentru a indica modul de apărare sau de salvare a statului — „Cărţile sibiline". Aceste cărţi conţineau oracolele profetesei legendare din colonia greacă Cumae[40], — singura formă de oracol admisă la Roma.

În afara acestor colegii mai existau şi 4 confrerii. Cea a *feţialilor* era compusă din 20 de membri, experţi în problemele juridice (deci şi sacre) ale relaţiilor cu alte popoare, în problemele privind războiul şi tratatele de pace. Ei se ocupau de primirea, găzduirea şi protecţia ambasadorilor, precum şi de extrădarea criminalilor, sarcini care aveau un aspect în acelaşi timp juridic şi religios. Unul din *feţiali* era însărcinat cu îndeplinirea anumitor ritualuri religioase legate de o declaraţie de război.

Celelalte confrerii — a *salilor*, a *lupercilor* şi a *arvalilor* — nu aveau funcţii consultative cu caracter tehnic, ci doar atribuţii de a celebra anumite acte cu caracter cultual. Primii, *salii*, executau atunci în public — echipaţi în ţinută de război — dansuri rituale în cinstea zeului Marte. *Lupercii* — confrerie datînd din timpurile străvechi cînd membrii ei alergau goi, dar înarmaţi, în jurul turmelor de oi spre a le păzi de lupi — înconjurau colina Palatinului[41], lovind cu curele de piele femeile întîlnite în calea lor, ceea ce însemna că erau ferite de sterilitate. În fine, confreria celor 12 *fraţi arvali* — al cărei şef era adesea chiar împăratul — organiza în luna mai ceremoniile agrare, cu rugăciuni, jertfe şi cîntece religioase, în cinstea zeiţei ogoarelor.

CULTELE

Religia romanilor n-a căpătat niciodată o formă stabilă. În evoluţia vieţii lor religioase s-au produs transformări substanţiale încă din jurul anului 200 î.e.n., cînd încep să pătrundă aici anumite curente filosofice şi religioase străine.

Evenimentele dezastruoase şi problemele grave sociale au semănat în popor neîncredere în divinităţile oficiale, o nelinişte spirituală, întrebări la care teologia pontifilor nu putea răspunde. În acelaşi timp şi-au făcut apariţia forme religioase noi, misteriile orfice, dionisiace şi eleusine, alături de doctrina lui Pitagora, de mult răspîndită în sudul Italiei. Îşi fac apariţia, de asemenea, şi divinităţile greceşti, adoptate acum oficial la Roma şi lăsînd mult în umbră vechile divinităţi romane. *Dignus Roma locus quo deus omnis est* — spunea Ovidiu; într-adevăr, Roma era „locul cel mai demn de întîlnire a tuturor zeilor".

[40] În realitate, aceste texte erau foarte probabil de origine etruscă.

[41] Acest ritual avea loc cu ocazia sărbătorii „lupercaliilor", din 15 februarie, şi începea îndată după terminarea ceremoniei sacrificiului.

Cultele orientale au introdus la Roma — cu toate măsurile, interdicțiile și represiunile autorităților — formele exaltate ale unui misticism orgiastic, atît de străine religiei și spiritului roman. Persecuțiile n-au întîrziat: din anul 184 î.e.n. peste 7 000 de adepți ai misteriilor dionisiace au fost urmăriți timp de 5 ani. „Mulți inițiați — relatează Titus Livius — bărbați și femei, s-au sinucis. Arestările au fost nenumărate. Toți inițiații vinovați au fost decapitați, ceilalți au fost ținuți în închisori, iar numărul celor condamnați la moarte a depășit pe cel al întemnițaților. Femeile au fost trimise părinților lor, pentru ca aceștia să le ucidă cu mîna lor".

Cu toate aceste persecuții, noile credințe religioase — care, de fapt, aduceau și anumite concepte morale ce lipseau religiei romane oficiale — s-au instalat definitiv în lumea romană. Pînă la urmă, Senatul și pontifii au trebuit să admită divinitățile și cultele străine, dar numai integrîndu-le formal în cultele oficiale, ținîndu-le sub control și impunîndu-le anumite condiții. Dintre aceste condiții, prima era ca divinitățile și cultele străine să nu poată beneficia de onorurile publice, care erau rezervate exclusiv cultului oficial.

În epoca imperială, odată cu extinderea imperiului și cu fortificarea conceptului de stat, religia a trebuit să rămînă tot mai mult și mai ferm în serviciul statului. Dar cu toată vigilența colegiului pontifilor imensa masă a cetățenilor romani neglijau tot mai mult cultele oficiale, apropiindu-se în schimb de cultele care predicau concepte morale și care le promiteau salvarea. Totuși, poporul continua să practice cultul domestic: să cinstească zeii protectori ai familiei, ai cîmpurilor, ai meșteșugurilor.

Or, tocmai pe acest fond străvechi de tradiții religioase s-a bazat Octavianus Augustus în opera lui de restaurare a religiei romane. Dar Augustus fusese un admirator al pitagorismului, iar la Atena se inițiase în misteriile eleusine. Ceea ce nu l-a împiedicat să țină să devină *Pontifex Maximus*, să facă parte din confreria *fraților arvali*, să restabilească sărbătorile și ceremoniile vechi, să restaureze 82 de temple, să se îngrijească de buna păstrare a „Cărților sibiline", și să asocieze religiei oficiale cultele populare. În felul acesta, masele s-au reîntors la străvechile practici cultice. Noua stare de spirit de devoțiune, de cucernicie, care se instalase în conștiința maselor contracara într-un fel scepticismul religios al filosofilor și păturii culte în general.

Octavianus Augustus a împărțit teritoriul Romei în 14 cartiere, fiecare cu un altar, la care cultului Larilor cartierului respectiv îi era asociat și cultul „geniului", spiritului tutelar al împăratului. Influențele Greciei și ale Orientului se fac tot mai mult simțite. Apar, ca divinități noi, personificări ale unor idei abstracte; Roma însăși devine o divinitate, iar la Delos se ridică o statuie „zeiței" Roma. Orientul, potrivit modului propriu de gîndire, își divinizează acum noii stăpîni: Caesar, Antonius și chiar Octavianus Augustus sînt proclamați fii ai zeilor, apar în Orient ca ființe divinizate, în Asia Mică lui Octavianus și Romei li se ridică temple, iar în Spania li se înalță altare. E adevărat că împăratul interzicea cetățenilor romani să participe la cultul închinat lui, cult pe care nu admitea să fie introdus la Roma. Cu toate acestea, însuși titlul de *Augustus*, decernat de Senat, îl apropia de postura divină. „Strămoșii noștri numeau auguste lucrurile sfinte" — scrie Ovidiu. „Auguste erau templele consacrate, potrivit riturilor, de mîna preoților". Dar după moarte, și Octavianus a fost divinizat — asemenea lui Caesar. Soția sa Livia și împărații Tiberius și Caligula i-au ridicat temple. Un timp, divinizarea lui Octavianus Augustus a întîmpinat opoziție — sau măcar indiferență; dar în

sec. II e.n. a fost unanim acceptată. Pentru ca în secolul următor împărații să fie considerați zei, încă în viață fiind.

Cultul imperial își are, de fapt, originea îndepărtată în aureolarea figurii unor personalități (ca, de pildă, Scipio Africanul) considerate ca „eroi" — în înțelesul sacru al cuvîntului — investiți cu o misiune divină. Caesar susținea că descinde din zeița Venus. Încă în timpul vieții i s-a ridicat un templu, uneia din lunile anului (iulie) i s-a dat numele lui, în cinstea sa au fost instituite jocuri și un colegiu special de preoți; iar după moarte, Senatul a hotărît să fie rînduit printre zeii Romei și i-a dedicat un altar în For. După Octavianus Augustus, împăratul Aurelian se credea chiar fiul zeiței Minerva și locțiitorul pe pămînt al lui Iupiter; în timp ce Caligula susținea că este fratele lui Iupiter, iar Domițian — însuși Iupiter pe pămînt! Unora dintre împărați (Tiberius, Caligula, Nero, Vitellius, Domițian) Senatul le-a refuzat după moarte apoteoza divinizării. Dar chiar și împărații creștini — care evident că nu puteau pretinde că sînt „zei" — țineau să se dea persoanei lor un caracter sacru. — În orice caz, în provinciile cucerite de romani cultul imperial fusese instituit și era cu grijă menținut ca un eficace instrument politic de dominație.

Formal, religia oficială a fost într-adevăr restaurată în timpul lui Augustus; nu însă și credința maselor. Acestora, religia oficială nu le da răspuns la întrebările grave despre soarta omului, despre viață și moarte; și mai ales nu le oferea o consolare, nu le da o speranță de salvare, de mîntuire după moarte. Aceste răspunsuri și speranțe le ofereau în schimb religiile, cultele orientale.

Astfel era cultul zeiței egiptene Isis, care apăruse la Roma încă din sec. I î.e.n. și căreia i s-a ridicat — cu toate interdicțiile Senatului și ale lui Augustus personal — primul templu în anul 38 e.n., chiar pe *Cîmpul lui Marte*! Mai tîrziu, cultul zeiței Isis s-a bucurat de favoarea împăraților, răspîndindu-se în multe dintre provinciile imperiului. — Aceleași interdicții au lovit la început și cultul zeiței frigiene Cybele; pentru ca, începînd din jurul anului 50 e.n. să fie recunoscut oficial. — Cultul zeiței siriene Atargatis s-a răspîndit mai puțin, deși un timp Nero îl susținuse cu entuziasm. Un alt împărat, Elagabal (sec. III e.n.) era chiar preot al zeului canaaneean Baal — venerat de legionarii din Africa, Germania și Britania, — pe care intenționase să-l ridice la rangul de divinitate supremă a imperiului. De aceeași origine orientală era cultul Soarelui, căruia împăratul Aurelian îi dedicase un splendid templu la Roma, jocuri sacre fastuoase și un al doilea colegiu de mari pontifi. *Sol invictus* a devenit într-adevăr, un timp , divinitatea supremă a imperiului, — cultul său continuînd să aibă adoratori pînă în sec. V e.n.

De cea mai mare răspîndire (mai ales printre soldați, negustori și sclavi) în întregul Imperiu roman — din Antiohia, Alexandria Egiptului și regiunea Dobrogei de azi, și pînă în Scoția, Spania și nordul Africii — s-a bucurat încă de la sfîrșitul erei republicane cultul războinicului zeu Mithra[42]. Cîțiva împărați romani au fost însă inițiați în misteriile mithraice. Cultul acestui binefăcător zeu al luminii și apărător al oamenilor era celebrat în peșteri sau localuri subterane. Momentul central al cultului mithraic, sacrificiul taurului, simboliza uciderea de către zeu a taurului divin al cărui sînge vărsat devine izvorul vieții întregii naturi; semnificația acestui act consta în invita-

[42] Cultul zeului Mithra — originar din Persia — era refuzat de greci, chiar și în epoca elenistică.

ţia implicită adresată celor iniţiaţi de a combate printr-o comportare morală dreaptă răul, mai ales minciuna, garantîndu-i prin aceasta iniţiatului reînvierea la sfîrşitul veacurilor şi fericirea eternă. Influenţele pe care cultul lui Mithra le-a exercitat prin instituirea aceloraşi acte de cult (botezul, împărtăşania, cina cea de pe urmă, etc.) asupra creştinismului l-a făcut să devină adversarul cel mai redutabil al acestei noi religii. — Mithra a fost sărbătorit şi ca divinitate solară (*Sol invictus*) la 25 decembrie — dată păstrată ca mare sărbătoare şi în religia creştină.

Succesul rapid al unei alte religii orientale, a creştinismului, în lumea Imperiului roman s-a datorat mai multor cauze. Noua religie se prezenta adepţilor altor religii şi secte ca fiind apropiată de credinţele lor; şi într-adevăr, multe elemente de cult erau comune. Acceptînd de pildă sărbătorirea lui Mithra (la 25 decembrie) ca dată a naşterii lui Iisus, precum şi o serie de acte ale cultului mithraic, creştinismul a cîştigat imediat foarte mulţi dintre foştii adepţi ai mithraismului[43]. Diferite funcţiuni pe care le aveau divinităţile păgîne au fost transferate sfinţilor creştini — ceea ce a facilitat asimilarea zeilor în forme asemănătoare (de ex., sfinţii Cosma şi Damian au fost identificaţi cu Dioscurii). Iar faptul că se prezenta ca o religie prin excelenţă a salvării şi ca o religie universală, cîştiga mult mai uşor masele diferitelor popoare. În sfîrşit, creştinismul accepta şi locaşurile de cult păgîne, templele devenind — începînd chiar cu Partenonul — biserici creştine. Religie a consolării, a speranţei şi a salvării, predicînd o morală stoică şi o morală a carităţii, creştinismul s-a răspîndit foarte rapid mai ales în rîndurile sărăcimii şi sclavilor, cu toate persecuţiile atroce ale unora din împăraţi[44].

Prezenţa unor curente filosofice completează şi ele tabloul vieţii religioase romane. Stoicismul — reprezentat la Roma în sec. I e.n. de Seneca şi devenit influent în cercurile intelectuale — şi pitagorismul, care avea o difuziune mai largă, ofereau romanilor tocmai ceea ce aceştia (cu spiritul practic ce îi caracteriza) cereau filosofiei: o normă de conduită morală care să le procure consolare şi speranţă. Ceea ce era comun stoicismului şi pitagorismului (cf. C. Martindale) era denunţarea răului şi a viciului, exaltarea abnegaţiei personale şi respectul omului.

Nu lipseau, în fine, (adeseori chiar în mediul persoanelor cultivate) nici anumite forme ciudate de superstiţie. Numeroşi impostori — astrologi, magi vindecători, ventrilogi, vraci, interpreţi de visuri, etc. — găseau peste tot creduli naivi (printre care se numărau pînă şi persoane de mare cultură, ca împăratul-filosof Marcus Aurelius).

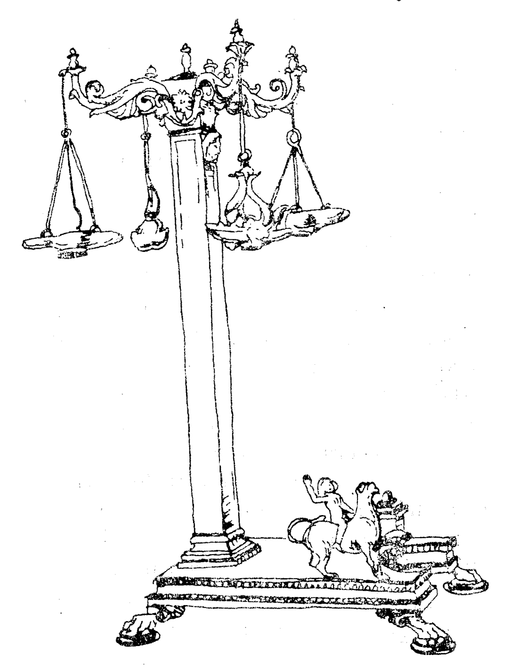
ARTA ROMANĂ

Istoria artei romane are în vedere nu numai creaţiile de pe pămîntul italic, ci şi cele realizate în timpul dominaţiei romane în toate provinciile imperiului — din trei continente: din Grecia, Asia Mică, Siria, Africa romană

[43] Pe de altă parte, noua religie a asimilat şi numeroase elemente din credinţele orfice şi din cele dionisiace (de ex., mitul reînvierii).

[44] Persecuţiile contra creştinilor au încetat în anul 313 e.n. cînd edictul din Milano, dat de împăratul Constantin, a decretat toleranţa pentru toate cultele. Începînd din anul 394 creştinismul a devenit religia oficială a Imperiului roman.

şi Egipt, din Gallia, Britania, Germania, Peninsula Iberică şi regiunile dunărene. În condiţiile acestea — în ce măsură este oare posibil a se vorbi despre o „artă romană", a i se descifra originalitatea şi a i se aplica judecăţi de valoare? Originea diversă a populaţiilor intrate în compoziţia Imperiului

Lampadar de bronz cu patru braţe. Dintr-o casă romană din Pompei

roman, tradiţiile lor culturale atît de diverse, capacitatea fiecăreia de a asimila spiritul civilizaţiei romane, au determinat o reelaborare permanentă a aportului romanilor. Încît, arta romană privită în totalitatea ei păstrează adeseori amprenta spiritului, a concepţiei, a stilului artistic al acestor populaţii.

În manifestările cele mai vechi ale artei romane se regăsesc elemente ale artei celorlalte populaţii italice cu care romanii au venit în contact. Prima fază deci a artei romane se prezintă ca o sinteză a contribuţiilor acestor populaţii italice. Îndeosebi aportul etrusc a fost fundamental — în arhitectura templelor şi în sculptura în bronz. Încît, începînd din sec. VI î.e.n. creaţia artistică a romanilor va evolua — timp de 4 secole — paralel (uneori chiar pînă la a se confunda) cu arta etruscilor. În sec. II î.e.n. arta romană începe însă să-şi definească personalitatea; numai din acest secol încolo se poate vorbi de o „artă romană".

Este adevărat că influenţa artei greceşti şi în special a artei elenistice contemporane se făcuse simţită mai de mult — prin intermediul etruscilor sau a coloniştilor greci din sudul Italiei. Dar acum după cucerirea Corintului de către romani (146 î.e.n.), tablouri, statui de bronz sau de marmură, coloane cu splendide capiteluri, basoreliefuri, ş.a.m.d., jefuite de cuceritorii romani din întreaga lume grecească, au fost aduse la Roma în cantităţi considerabile. După care, în oraşele Italiei — şi în primul rînd la Roma, fireşte, — au venit din Grecia şi din oraşele Asiei Mici, de bună voie sau aduşi ca sclavi, un mare număr de artişti şi meşteşugari, arhitecţi, pictori şi sculptori. Căci romanii

considerau nedemne de un cetățean roman ocupațiile artistice; deși au existat și împărați — ca Nero, Hadrian sau Marcus Aurelius — care se distrau pictînd sau sculptînd.

Atelierele de sculptură din orașele grecești (mai tîrziu, organizate și la Roma, cu meșteri în majoritate greci) furnizau clientelei romane copii excelente de statui celebre — cea a Athenei lui Fidias, de pildă, sau cea a Afroditei lui Praxitele, chiar în sute de exemplare! Modelele artistice aduse din Grecia erau exemple de severitate și precizie, de puritate și sobrietate în concepție și execuție. În schimb operele provenind din celelalte mari centre artistice — din Alexandria, Pergam, Antiohia, ș.a. — răspundeau și altor gusturi: gustului pentru somptuos și ornamentație încărcată, pentru grațios și afectat, sau pentru retorismul de efect ilustrat de faimoasele grupuri — copiate, și în felul acesta salvate de la dispariția lor completă și rămînînd cunoscute posterității — *Laocoon* și *Taurul Farnese*.

Numeroase asemenea ateliere au fost fundate atît în Italia, cît și în provinciile romane din Occident. Gustul diletanților romani pentru artă s-a format la școala artei grecești; pe de altă parte, n-au dispărut total nici tradițiile italice, care se vor permanentiza în arta populară. Artiștii călătoreau acum mult, același artist lucra în diferite provincii ale imperiului, — fapt care îi procura o vastă experiență. Atelierele foloseau aceleași teme plastice, teme adunate în așa-numitele „caiete de modele", care circulau de la un atelier la altul. Faptul acesta — și, înainte de toate, puternica centralizare a statului, care crease o solidă unitate politică și administrativă — a determinat o evoluție unitară a artei romane pe tot întinsul imperiului[45].

Spirite pozitive și practice, cum am spus, romanii aveau vocația realismului (în înțelesul primar al termenului). Tendințele artei romane sînt preponderent realiste. Fondul străvechi rustic al romanilor nu îi putea ajuta să aprecieze nici subtilitatea, nici fantezia, nici rafinamentul, nici temele pur abstracte în artă. Viziunea fundamental realistă a romanilor este perfect confirmată și ilustrată — în sculptură, dar și în pictură, inclusiv în mozaic — de portret. — Aceeași viziune explică și preferința artei romane, mai puțin pentru statuie cît mai mult pentru basorelief; gen care îi da artistului posibilitatea să consemneze, să *nareze* cît mai corect și mai exact un episod sau un fragment din realitatea vieții. Spirit prea puțin inventiv, artistului roman nu îi rămînea decît să-și concentreze forțele asupra unei execuții tehnice perfecte. Prin aceasta a și putut ajunge la o adevărată industrializare a producției artistice.

Ca inspirație și stil, în alegerea motivelor și enunțarea teoriilor arta romană a folosit limbajul artistic grec, integrîndu-se perfect în arta elenistică a timpului, aproape constituindu-se ca o modalitate particulară a acesteia. Curentelor și formulelor artistice care îl asaltau din toate părțile, artistul roman nu le opunea cu hotărîre o poziție proprie, personală, net diferențiată. Le accepta pe toate. Eclectismul, amatorismul și diletantismul caracterizase, dealtminteri, și gustul artistic al noilor îmbogățiți, al clienților artistului roman. — „Dacă există un caracter propriu artei romane, acesta constă tocmai în eclectismul care acceptă, cu o ușurință ce poate că dovedește prea puțin discernămînt, stilurile cele mai diverse" (Alb. Grenier).

[45] Bineînțeles — cu inevitabile variații locale, determinate de tradițiile culturale ale respectivei populații, autohtone.

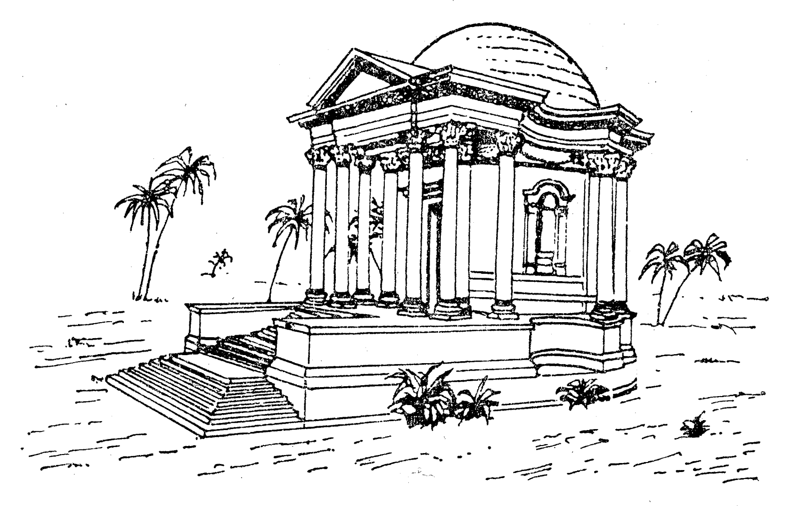
ARHITECTURA

Ca în întreaga lume elenistică, și la romani arta dominantă era arhitectura.

Procedeele de construcție s-au perfecționat cînd în sec. II î.e.n. s-a descoperit un fel de ciment: un conglomerat artificial de pietriș și nisip, amestecat cu materii vulcanice, peste care se turna, în cofraje, mortar. După aceasta, peretele era acoperit cu cărămizi arse sau cu mici blocuri de piatră tăiate în formă de romb. Apoi, prin folosirea generalizată a cărămizilor arse, a fost posibilă construcția boltei în leagăn și a cupolei care putea acoperi săli de mari dimensiuni. Asemenea progrese tehnice i-au ajutat pe romani să realizeze edificii îndrăznețe, impresionînd prin dimensiunile lor uriașe; construcții în special cu caracter pur utilitar: bazilici, terme, apeducte și edificii destinate spectacolelor.

Bazilicele erau clădiri publice de mari proporții (cea construită în timpul lui Caesar avea 109 m pe 40 m), constînd dintr-o vastă sală dreptunghiulară; intrarea era pe una din laturile fie mari, fie mici; în acest ultim caz, pe latura opusă intrării peretele lua forma de absidă. Situate în imediata apropiere a Forului, bazilicele erau locurile unde, cum s-a spus, se țineau ședințele tribunalelor și unde se întîlneau oamenii de afaceri. Din arhitectura bazilicei au derivat sălile palatelor (care, asemenea bazilicelor, erau divizate prin șiruri de coloane în două, trei și chiar mai multe nave), precum și bazilica creștină.

Faimoasele apeducte romane, opere impresionante de inginerie, aduceau în orașe apa prin tuburi sau canale susținute de arcuri uriașe, de la mari dis-

Templul roman din Baalbek, dedicat lui Iupiter și datînd din anul 273 e.n.

tanțe. Primul apeduct (construit în 312 î.e.n.) avea o lungime de 16,5 km; două secole mai tîrziu a fost construit un altul, care aducea locuitorilor Romei apă de la o distanță de 91 km. În epoca imperială Roma dispunea de 13 apeducte, cu o lungime totală de 430 km. Impresionează și azi ruinele faimoaselor

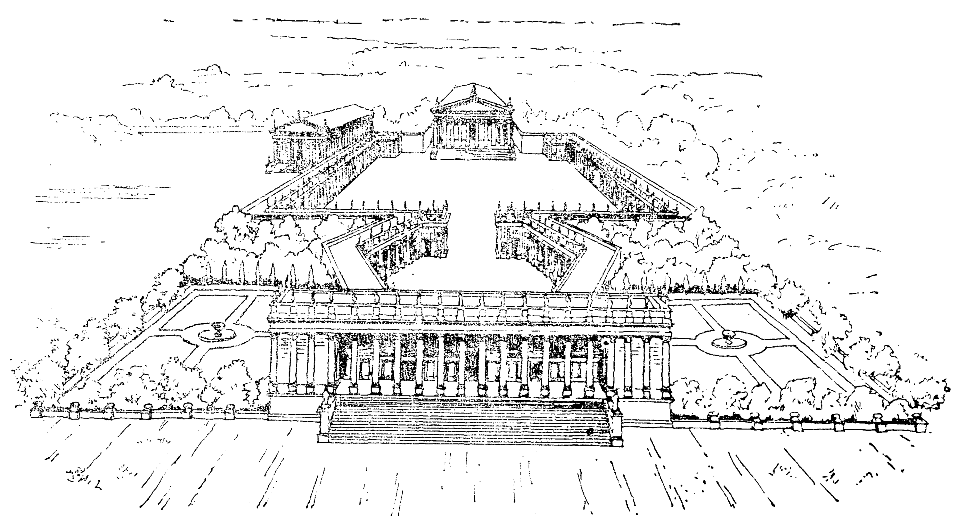
apeducte romane din Franța (Pont-du-Gard, Metz) sau din Spania (Segovia, Tarragona).

Templul roman era — asemenea celui etrusc pe care-l continua, dar încorporînd și influențe grecești — în general de dimensiuni mici, avea forma dreptunghiulară și era construit pe un podium de piatră înalt. Avea în față un rînd (sau două, sau trei) de coloane, iar *cella*, încăperea rezervată imaginii divinității respective, era pseudoperipteră, adică înconjurată de coloane încorporate pe jumătate în zidul *cellei*. Exemplul tipic este templul — bine păstrat pînă azi — dedicat Fortunei Virile, din Roma (în anticul *Forum Boarium*), avînd alături un alt tip de templu, circular — stilizare a formei colibelor primitive de pe Palatin — închinat Vestei. Perfect conservate au rămas și templele din sudul Galliei, din orașele Vienne și Nîmes *(Maison carrée)*. Ordinului doric — mult prea sobru pentru gustul baroc al epocii imperiale — îi era preferat de romani ordinul mai ornat ionic, și mai ales, încărcatul și exuberantul capitel corintic. Dar foarte adeseori se întîlnesc în același edificiu toate trei ordinele.

Un monument roman original — transmis și lumii moderne — este arcul de triumf, pentru prima dată realizat în sec. I î.e.n. Înălțate și dominînd străzile publice, aceste grandioase porți boltite — de obicei cu una, dar și cu două sau chiar trei deschideri, uneori cu deschideri și laterale — sînt ornate cu coloane, basoreliefuri și statui. Întregul edificiu era încoronat de un grup statuar, sau de trofee. Frontonul poartă o inscripție celebrînd victoriile împăratului în cinstea căruia fusese ridicat monumentul[46]. Cele mai faimoase arcuri de triumf, bine conservate pînă în zilele noastre, sînt cele dedicate — la Roma — împăraților Titus, Constantin și Septimius Severus (primul, zvelt și deosebit de elegant tocmai prin simplitatea lui; celelalte două, somptuoase și bogat ornamentate, dar mai încărcate și greoaie); cele dedicate lui Traian (din Beneventum) sau lui Augustus (Rimini, Aosta, Susa, în Piemont, etc.). — Construcții monumentale sînt și porțile de intrare în orașele apărate de ziduri; porți avînd un rol defensiv, dar alteori pur decorativ, și de obicei flancate de turnuri; porți a căror formă a sugerat, probabil, ideea arcului de triumf.

Una din marile capodopere ale arhitecturii antichității este Panteonul din Roma — „templul tuturor zeilor" — cel mai bine conservat și cel mai celebru edificiu (alături de Coloseum) pe care ni l-au lăsat romanii. Construit în anul 27 î.e.n. de Agrippa (ginerele lui Augustus), distrus de un incendiu (în 80 e.n.), reconstruit de împăratul Domițian, apoi de Hadrian după un alt incendiu (110 e.n.), a fost restaurat în fine de Septimius Severus și Caracalla. Templul — fundamental diferit de tipul templului grec — are forma unui edificiu circular, precedat de un vestibul *(pronaos)* susținut de 16 coloane (8 în rîndul întîi). Interiorul este de o absolut perfectă armonie și simplitate. Diametrul este egal cu înălțimea: 43,40 m. Pereții, îmbrăcați în marmură, au 7 nișe, iar în planul superior, 8 edicule. Cupola semisferică are ca singur ornament 5 rînduri concentrice de casetoane, care înlătură impresia de masivitate greoaie a acesteia; iar în centrul cupolei, singura sursă de lumină a întregului edificiu: o deschizătură rotundă cu un diametru de 9 m. Puternica impresie de grandoare a ansamblului este dată și de ritmurile armonioase ale liniilor curbe care leagă pereții perimetrali de cupolă; dar, în primul rînd, de amploa-

[46] În provincii, erau dedicate și unui eveniment istoric local, cum este cazul celui din Orange, din sec. III e.n.

Marele templu roman din Baalbek, construit între anii 131-161 e.n.

rea maiestuoasă a spaţiului interior, spaţiu căruia sursa de lumină îi adaugă un elevat ton de solemnitate. — „Cu Panteonul întîlnim pentru prima dată o arhitectură înţeleasă ca organizare a spaţiului, mai degrabă decît ca simplă compoziţie a maselor de zidărie" (A. Niccoli)[47].

SCULPTURA

Şi sculptura romană se confundă, în perioada începuturilor ei, cu cea etruscă. Primele opere remarcabile, din sec. IV-III î.e.n. — statuia în bronz *Oratorul* şi busturile în bronz ale lui Brutus şi Scipio Africanul (azi, în Muzeul Arheologic din Florenţa, respectiv în Muzeul Conservatorilor din Roma) — sînt opere etrusco-romane.

Începînd din al II-lea secol î.e.n. gustul artistic al romanilor a fost educat, iar creaţia artiştilor a fost fecundată de influenţa grecească[48]. Forurile, pieţele, templele, vilele particularilor din Roma şi alte oraşe ale Italiei s-au umplut de statui greceşti. Artiştii romani (dar probabil de origine greacă) ai acestui secol — în primul rînd Pasiteles, autor şi a unei descrieri în 5 cărţi a celor mai renumite opere din antichitate, urmat de Stephanos, Menelaos şi Arcesilas — imitau mai degrabă stilul alexandrin decît cel clasic, accentuînd tendinţele proprii spiritului şi gustului roman: viziunea realistă şi minuţioasa precizie a execuţiei. Statuile divinităţilor sînt mult mai puţin frecvente (pentru că însăşi religia romană la acea dată nu dăduse încă divinităţilor sale o imagine sensibilă convenită) decît cele ale unor personaje contemporane. Octavianus

[47] În anul 609, Panteonul a fost transformat în biserică creştină; în 662 a fost prădat de ţiglele de bronz, care au fost duse la Constantinopol, iar în 1632, grinzile de bronz ale pronaosului au fost topite şi transformate în 80 de tunuri de către papa Urban VIII. Azi, Panteonul adăposteşte mormintele lui Rafael şi ale primilor doi regi ai Italiei.

[48] Deşi la acea dată romanii încă nu erau, ca etruscii, mari meşteri în turnarea bronzului.

Augustus, de pildă, a fost reprezentat în peste 140 de busturi şi statui, în cele mai diverse ipostaze: nud asemenea unei divinităţi (Louvre), sau într-o solemnă togă de Pontifex Maximus, sau în somptuos costum de general vorbind soldaţilor (Louvre, Roma — Muz. Naţional şi Muz. Vaticanului).

Celebră între toate a devenit ultima. Impresia pe care o lasă este de noblețe rece: atitudinea este autoritară şi calmă, fizionomia este redată cu multă grijă pentru exactitate; dar în acelaşi timp se notează şi o tendinţă de idealizare (notă caracteristică busturilor-portrete romane) ponderată — prin ornamentul alegoric al cuirasei — căci sculptorul avea în vedere în primul rînd glorificarea unui mare împărat. Aceeaşi tendinţă moderată spre idealizare (subordonată însă totdeauna intenţiei de a reda corect asemănarea) se observă şi în maiestuoasa statuie ecvestră a lui Marcus Aurelius de pe Capitoliu, în care seninătatea interioară a personajului este într-o perfectă corespondenţă plastică cu masivitatea volumelor şi dinamismul reţinut al mişcării calului. Este opera care a rămas, din epoca Renaşterii pînă azi, modelul ideal al atîtor admirabile monumente ecvestre.

În epoca lui Augustus arta oficială avea un caracter net clasicizant. În schimb triumful realismului este însemnat în portret. Artistul roman nu renunţă la tendinţa de tipizare a personajului său, dar este mai atent la exprimarea adevărului fizionomiei, la liniile expresive ale modelului, care în cele din urmă recompun un adevărat portret psihologic şi moral al personajului. Totodată, notarea minuţioasă şi exactă a detaliilor fizionomice serveşte artistului şi să fixeze un anumit tip uman: omul energic, aspru pînă la duritate, măsurat, reţinut, disciplinat, dotat cu o perfectă voinţă şi stăpînire de sine — tip uman identificat mai tîrziu în mod ideal cu însuşi tipul romanului.

În primele busturi-portrete de o mare vigoare expresivă — datînd din sec. I î.e.n. — sculptorul roman împinge preocuparea de redare cît mai realistă a modelului pînă la a-i sublinia diformităţile fizice şi semnele de decadenţă ale bătrîneţii [49]. În prima epocă a imperiului influenţa elenistică va determina o tendinţă spre tipizare, dar cu observarea corectă a adevărului figurii [50], tendinţă dusă pînă la idealizarea unora din portretele lui Augustus. În perioada următoare (în special în sec. III e.n., cînd viziunea clasicistă este abandonată) tendinţele realiste se accentuează pînă la o expresivitate aproape brutală [51] — pentru ca să ajungă pînă la o exagerare grotescă (de ex., bustul lui Vitellius din Louvre).

Şi portretele de femei — extrem de rare în Grecia, foarte numeroase la Roma — aduc o indiscutabilă notă de originalitate. Lipsite de convenţionale aspecte ale unei zeiţe, sînt figuri tipice de adevărate matroane romane, mame şi soţii pline de demnitate, avînd ca elemente caracterizante şi accesoriile şi felul coafurii. În anumite epoci (a lui Hadrian, de pildă) sculptorul caută să obţină anumite efecte prin diverse artificii tehnice: folosind burghiul în reprezentarea mult reliefată a pieptănăturii, sau indicînd pupila printr-o incizie, sau irisul încercuindu-l într-un inel, sau utilizînd pentru o singură statuie materiale de culori diferite (marmură albă, galbenă şi neagră, porfir şi granit

[49] Ca în busturile aflate în muzeele Vaticanului, Metropolitan din New York, de Arte Frumoase din Boston, Ermitaj, ş.a.

[50] Ca în vigurosul bust al lui Agrippa din Louvre, sau al lui Vespasian, din Muzeul Naţional din Roma.

[51] De exemplu, în busturile lui Caracalla din Muzeul de Stat din Berlin, al lui Filip Arabul din Ermitaj, sau al bancherului Iucundus din Muzeul Naţional din Napoli.

roşu, etc.). Spre sfîrşitul sec. III e.n. sculptorii urmăresc o simplificare a modelului (ca în grupul, de porfir, al tetrarhilor, aflat azi lîngă bazilica S. Marco din Veneţia); iar în secolul următor dau formelor proporţii colosale[52]. Aceasta însă este dată — în jurul anului 400 e.n. — cînd în Occident arta romană începe să apună (în timp ce, în Orient, se pregăteşte să ia o cale diferită — aceea a viitoarei arte bizantine).

Deşi nu are prospeţimea, vivacitatea şi fantezia portretului grecesc, portretul roman rămîne cea mai importantă contribuţie a romanilor în domeniul artei. După bustul-portret, basorelieful este genul în măsură să reveleze alte aspecte esenţiale ale spiritului roman, şi totodată să explice dezvoltarea excepţională a acestui gen de artă în lumea romană.

Oameni de acţiune, cu aptitudini militare deosebite, angrenaţi cu pasiune în viaţa politică, dotaţi cu un spirit realist, practic, utilitarist, lipsiţi de elanurile fanteziei şi de tentaţiile atitudinilor meditative, romanii nu au avut un gust spontan, autentic şi profund pentru artă. Apreciau arhitectura — dar nu ca artă, ci mai mult ca tehnică, şi pentru caracterul său utilitar, pentru importanţa pe care orgoliul lor de „cetăţeni romani" îi obliga să o dea edificiilor publice. Dar activitatea artistică propriu-zisă o dispreţuiau (în fond); iar plăcerile gratuite ale artei le considerau o frivolă derogare (dacă nu chiar un atentat) de la tradiţionala austeritate şi — cum va acuza Cato — de la îndeplinirea îndatoririlor cetăţeneşti. Arta o vedeau utilă doar ca un mijloc de educaţie civică şi ca un instrument auxiliar politic; ca un mijloc de propagandă naţională, adică, glorificînd evenimente militare sau personalităţile politice. Imperiul s-a servit de artă pentru a celebra victoriile şi persoana împăratului.

Basorelieful exprimă tocmai acest interes al romanilor pentru consemnarea orgolioasă a evenimentelor istorice, precum şi gustul lor particular pentru stilul narativ. Printre primele exemple (şi datînd de la sfîrşitul sec. II î.e.n.) sînt scenele de sacrificii de pe altarul lui Domitius Ahenobarbus (azi, la Louvre şi München). Numeroase basoreliefuri, apoi, ornamentează fiecare arc de triumf, temple, altare şi sarcofage. Cel mai semnificativ monument (realizat între anii 13-9 î.e.n.) din epoca lui Augustus este Altarul Păcii, din Roma *(Ara Pacis Augustea).* Altarul propriu-zis era înconjurat de o incintă rectangulară de marmură, decorat în exterior cu două benzi suprapuse de sculpturi în basorelief (conservate pînă azi). Cea inferioară este decorată cu elegante şi stilizate mlădiţe de acant, ciorchini de struguri, păsări (acelaşi tip de ornament ocupă şi întreaga suprafaţă inferioară a incintei); în timp ce pe registrul superior decoraţia înconjurînd monumentul are un caracter narativ-simbolic, înfăţişînd o procesiune solemnă. Personajele — împăratul Octavianus Augustus, Tiberius, familia imperială, senatori, sacerdoţi, lictori — sînt dispuse în adîncime: personajele de vază în planul întîi, celelalte în planul (paralel) al doilea.

Figurile basoreliefului sînt reprezentate în atitudini solemne, imobile, sculptorul obţinînd şi un uşor efect de clar-obscur pe care îl creează şi jocul faldurilor togelor. Baza (pătrată) a altarului avea latura de aproape 12 m, iar înălţimea incintei atingea 3-4 m. Fragmente importante din această friză sînt azi împărţite între diferite muzee (Louvre, Vatican, Uffizi, Muzeul Na-

[52] De pildă, capul de dimensiuni enorme al împăratului Constantin, din Muzeul Conservatorilor din Roma; sau „colosul din Barletta", statuie în bronz din sec. IV e.n., înaltă de 4,50 m, reprezentîndu-l probabil pe împăratul Valentinianus I (364-375).

ţional din Roma); totuşi complexul reconstituit azi comunică o puternică impresie de grandoare. Alături de tratarea realistă a figurilor şi îmbrăcămintei, personajele mitologice şi alegoriile sporesc solemnitatea ansamblului. De o mare fineţe şi eleganţă este placa (azi la Uffizzi) reprezentînd alegoria Italiei — sub chipul unei frumoase matroane cu doi copii în braţe, avînd plasate în dreapta şi stînga ei alte două personaje feminine, simbolizînd aerul şi apa.

În fine, din anul 116 e.n. datează monumentul în care basorelieful roman a atins culmea perfecţiunii artistice: columna lui Traian.

Glorificînd (dar fără o exaltare retorică, grandilocventă) victoria împăratului în cele două războaie dacice, scenele narează cu un dinamism impresionant o mulţime de episoade, reprezentînd o mare diversitate de figuri, scene, monumente, aspecte din natură sau din viaţa de tabără, — totul într-o neîntreruptă continuitate, pe o friză helicoidală (formă care constituia o noutate absolută). Tratarea accentuată a planurilor creează efecte de lumină şi umbră foarte potrivite pentru o lucrare destinată să fie expusă în aer liber. (La origine, figurile şi toate elementele acestui basorelief erau pictate în diferite culori). Acelaşi personaj — împăratul — apare de 60 de ori (şi întotdeauna reprezentat din profil); ceea ce leagă şi mai mult episoadele între ele, dînd unitate naraţiei. Remarcabilă este apoi alternarea continuă a unor momente eroice, dramatice sau solemne, cu detalii de viaţă curentă, pitoreşti sau anecdotice. De asemenea, obiectivitatea artistului, care — într-un monument celebrînd victoria, vitejia, caracterul roman, — nu ezită totuşi să elogieze şi eroismul dacilor, sau să noteze insuccesele şi chiar actele de cruzime ale romanilor. Dar ceea ce este cu totul remarcabil aici este atitudinea umană a sculptorului (sau sculptorilor, mai exact), care manifestă în mod vizibil sentimente de simpatie (respectiv, de compătimire) pentru dacii învinşi, duşi în captivitate sau ucişi. Fără îndoială că, din punct de vedere artistic, scenele cele mai realizate sînt acelea care ilustrează rezistenţa dacilor[53]. Nu aceleaşi caractere revelează, în schimb, basorelieful coloanei lui Marcus Aurelius, — concepută după modelul columnei lui Traian, cu figuri succedîndu-se în serii monotone, tratate sumar, în care compoziţia este discontinuă, episoadele intervin fără ordine, iar scenele de cruzime sînt mai numeroase. — Fără îndoială, columna lui Traian rămîne marea capodoperă a basoreliefului roman.

Tehnica sculptorului anonim şi înaltul nivel artistic al operei sale au reprezentat un moment de mare progres în evoluţia sculpturii romane. Figurile îşi au, fiecare, personalitatea lor bine distinctă, mişcările proprii, naturale, spontane. Dar „calitatea cea mai extraordinară a desenului este capacitatea de a plasa figurile într-un spaţiu liber, înafara oricărui canon clasicist" — observă R. Bianchi Bandinelli. „Această libertate formală şi compoziţională cu totul excepţională pentru antichitatea clasică i-a încîntat pe artiştii Renaşterii" — care, desenînd scenele de pe columnă, au fost întrucîtva influenţaţi de genialul sculptor antic (ceea ce se notează în cazul lui A. de Sangallo şi îndeosebi la Donatello).

[53] Columna are înălţimea de 30 m (cu postamentul — circa 40 m). Este compusă din 18 blocuri de marmură suprapuse, pe care se desfăşoară în spirală friza, lungă de 200 m şi înaltă de 0,90 m la baza columnei şi 1,25 în apropierea vîrfului (cu statuia împăratului, înlocuită cu statuia Sf. Petru, în 1587); diametrul columnei este de 3,50 m. În interior, o scară urcă pînă în vîrf; camera sepulcrală din postamentul monumentului adăpostea urna funerară, de aur, a împăratului. Basorelieful totalizează un număr de aproximativ 2500 de figuri.

PICTURA

Din pictura romană anterioară secolului al II-lea î.e.n., singurele opere cunoscute sînt cîteva scene funerare și o serie de portrete pe lemn.

Dar pe la mijlocul aceluiași secol pereții unor case din Pompei și din Herculanum — aproape singurele localități în ale căror ruine se găsesc informații asupra picturii romane — erau decorate cu panouri de stuc în așa fel colorate încît să imite marmura. Abia un secol mai tîrziu apar adevărate picturi. În interioarele caselor din Pompei și Herculanum găsim copii după modele grecești și executate de pictori greci: scene din natură sau de interior, peisaje convenționale, arhitecturi fantastice, subiecte mitologice sau legendare, pictură de gen, marine, natură moartă, precum și o delicată ornamentație cu motive florale, arabescuri, amorași, etc. Interesant e că acestea sînt uneori reprezentate în perspectivă, că pictorul creează iluzia de profunzime, aducînd astfel peisajul în interiorul casei.

Un convenționalism elegant de sorginte elenistică, scenografice jocuri de lumină, un adevărat „triumf al fanteziei și al culorilor" (Frédouille) domină ansamblul pictural din celebrele vile pompeiene, *Casa familiei Vetius* și *Villa Misteriilor* dionisiace. Accentuarea realistă a imaginilor (atitudine proprie picturii romane) este intensificată — fără ca această intensificare să depindă de o emoție sau de o senzație primită de la un fapt, un obiect, o ființă din realitate — pentru a procura iluzia adevărului. Nu spectacolul naturii, ci imaginile minții prind formă și se fac evidente în artă (cf. G. C. Argan).

Pe lîngă temele elenistice elegante și grațioase, pictura romană manifestă o predilecție evidentă „pentru temele narative, istorice, în care claritatea povestirii interesează mult mai mult decît grația compoziției sau decît exagerata subtilitate de a căuta noi efecte cromatice; sau, teme cu caracter pur practic... Această pictură modestă și fără pretenții, care ar putea fi numită plebee, nu face decît să continue pictura care deja în epoca elenistică era obișnuită în mediile populare provinciale" (R. Bianchi Bandinelli). Tehnicile folosite erau fresca, tempera și encaustul (în care culorile se folosesc amestecate cu ceară). După informațiile lui Plinius, pictura romană folosea — pînă la apariția clarobscurului — patru culori de bază: alb, negru, galben și roșu.

În pictura romană se notează o preferință insistentă pentru pictura „de gen" și pentru peisaj[54]. Picturii „de gen" îi aparțin scenele de viață cotidiană, narate cu un gust viu pentru anecdotic și detalii — chiar și în frescele cu subiecte mitologice din Pompei *(Casa dei Vettii)*. În aceeași categorie intră și

[54] Ambele genuri — apărute în epoca elenistică — arată că, acum, pictura a devenit o artă destinată decorării unei locuințe private, sau, un obiect dorit de un colecționar (cf. R. B. Bandinelli). În lumea Orientului Antic pictura „de gen" este prefigurată în Egipt chiar din mileniul al II-lea î.e.n. (iar în China, din epoca Han); dar ca o reprezentare autonomă apare mai întîi în Grecia la sfîrșitul secolului al IV-lea î.e.n., căpătînd o mare dezvoltare în epoca elenistică. În ce privește genul peisajului, elemente de natură apar în pictura egipteană chiar în mileniul al III-lea î.e.n.; dar și mai tîrziu vor rămîne — cu tot farmecul prospețimii observației directe — elemente esențialmente descriptive. Peisajul rămîne un simplu accesoriu al narațiunii istorice și în arta asiriană (sec. IX—VII î.e.n.). Nici în pictura greacă peisajul nu va deveni un gen artistic de-sine-stătător, deși adeseori este impregnat de valori emotive.

compoziţiile — abundente în Pompei şi Herculanum — cu animale, sau în cele cu vegetale comestibile (aşa-numitele „natură moartă"). — Peisajul îşi face apariţia între anii 50-40 î.e.n. în decoraţiunile murale sau în mozaicurile unor vile din Roma, Pompei, ş.a. Adeseori pictura romană de peisaj include şi elemente arhitectonice: numeroase exemple se întîlnesc în pictura pompeiană, în compoziţii cu caracter idilic sau sacral. „Tot acest repertoriu peisagistic este ceva cu totul nou în civilizaţia artistică a lumii antice. Caracterul său constant este acela de a fi întotdeauna un peisaj de invenţie, compozit, niciodată luat din realitate, chiar dacă elementele lui luate unul cîte unul pretind a fi realiste; fapt care conţine în sine riscul de a deveni o manieră, în schimb îi sporeşte valoarea decorativă" (R. Bianchi Bandinelli).

O artă preferată în mod deosebit de romani şi foarte răspîndită în întregul imperiu a fost mozaicul[55]. O particulară înflorire cunoaşte tehnica şi arta mozaicului în epoca imperială, şi îndeosebi în cea bizantină. Pînă în sec. II e.n. mozaicurile romane erau lucrate aproape exclusiv în alb-negru; dar din secolul următor mozaicurile policrome încep să acopere pavimentul, pereţii şi plafonul vilelor. Materialele întrebuinţate erau diferite — pietricele de rîu, marmură, sticlă, email, şi chiar pietre semipreţioase. Marele mozaic — operă elenistică din sec. II î.e.n. reprezentînd bătălia lui Alexandru Macedon (sec. II î.e.n.) este capodopera genului; găsit într-o vilă din Pompei, aparţine acum Muzeului Naţional din Napoli. Complexele mozaicale din Aquileia (sec. I—IV e.n.) şi uriaşul complex, de o mare varietate tematică şi o excepţională execuţie artistică din Piazza Armerina (Sicilia, sec. IV e.n.); mozaicurile din bisericile paleocreştine din Roma (S. Costanza, S. Maria Maggiore, sec. IV—V e.n.) şi în special cele din Ravenna, din secolele V—VI e.n. (Mausoleul Gallei Placidia, S. Vitale, S. Apollinare Nuovo şi S. Apollinare in Classe, apoi cele două celebre baptistere), sînt monumentele genului, universal cunoscute[56].

Un gust rafinat — esenţialmente elenistic — şi o perfectă execuţie tehnică au dovedit romanii şi în cîmpul artelor minore: în arta sticlăriei, a cizelării obiectelor de aur şi argint, a sculpturii pietrelor semipreţioase (celebrele camee din timpul lui Augustus) şi a ceramicii de artă. Atelierele din sudul Italiei (din regiunea Puglia) produceau o ceramică de un nivel artistic egal celei attice. Reamintim produsele cele mai caracteristice ale ceramicii romane (mai exact: etrusco-romane) — celebrele „vase aretine" sau „coraline".

TEHNOLOGIA ROMANILOR

O „ştiinţă romană" propriu-zisă nu există. Preocuparea pur practică, tehnologică — dominantă în lumea romană — prevala net asupra interesului pentru o cercetare speculativă, teoretică.

[55] Ca decoraţie pavimentală sau parietală alcătuită din bucăţi mici de pietre fine, mozaicul era demult cunoscut de civilizaţiile mesopotamiene; iar ca incrustaţii de bucăţi de sticlă se întîlneşte în Egipt încă din timpul primelor dinastii. Dar adevăratele mozaicuri pavimentale, din pietricele monocrome şi uşor colorate, apar în sec. V—IV î.e.n. în Grecia; iar cele formate din cuburi de marmură în diverse culori, în epoca elenistică.

[56] Între secolele V—XIV arta bizantină a cultivat mult mozaicul, transmiţîndu-l Islamului; în timp ce în Italia au fost executate apoi multe mozaicuri după cartoanele lui Rafael, Veronese, Tintoretto, L. Lotto, etc.

Dar în istoria tehnicii contribuţia romanilor a fost — cel puţin în anumite domenii — considerabilă (cf. P. M. Duval). În primul rînd, în domeniul construcţiilor romanii au fost neîntrecuţi. Astfel, în privinţa planului oraşelor, a taberelor lor militare (*castra*), meritul mare al romanilor constă în sistematizarea elementelor împrumutate de la greci şi de la etrusci. Anumite tipuri de construcţii — în mare majoritate edificii publice — au fost inventate de romani: arcul de triumf, amfiteatrul, apeductul, podurile, monumentul numit „trofeu", panteonul, coloana votivă ornată, villa. Marea dezvoltare pe care au dat-o construcţiei boltei — invenţie grecească, perfecţionată de etrusci — le-a permis să construiască poduri ale căror arcuri au deschideri colosale (cele ale podului din Alcantara — 27 m; din Narni — 32 m, etc.). Întrebuinţarea cu mare dexteritate tehnică a boltei le-a permis să multiplice sistemul de scări şi să obţină adevărate performanţe tehnice — ca în cazul scării în spirală din interiorul columnei lui Traian. Apeductul exista în civilizaţiile orientale şi în lumea grecească, dar romanii i-au dezvoltat principiul aplicîndu-l la scară mare, construind conducte care ajung pînă la o lungime de 100 km[57]. Din motive de salubritate şi de securitate, conductele erau — aproape pe tot parcursul apeductului — subterane. Văile mai înguste erau trecute de apeduct în linie dreaptă, folosindu-se sistemul arcadelor suprapuse (Pont-du-Gard atinge înălţimea de 48 m). În cazul văilor mai largi, pentru realizarea unui sistem de sifon inversat se foloseau conducte de plumb. (Un apeduct care aducea apă în oraşul Lyon întrebuinţa exclusiv ţevi de plumb pe o lungime de 26 km — ceea ce însemna aproape 2 000 de tone de plumb !).

Determinante pentru posibilitatea unor asemenea realizări au fost atît procedeele cît şi materialele de construcţie folosite. Mortarul — în primul rînd — care probabil că a fost mai întîi utilizat în construcţia palatelor unor regi din Asia Mică, dar pe care, variindu-i mereu compoziţia, romanii l-au dus la un asemenea grad de eficienţă tehnică încît s-ar putea spune că a fost inventat pentru a doua oară de ei. Am mai vorbit atît despre originala lor tehnică adoptată în construcţia drumurilor, cît şi despre imensa extensiune a reţelei: aproximativ 90 000 km de şosele şi 200 000 km drumuri secundare. La aceasta se adaugă şi tehnica — uimitoare pentru acel timp — săpării unor lungi tuneluri pentru aceste drumuri: de 300 m (între Napoli şi Puzzoli) şi chiar de 800 m — ca cel din apropierea lacului Bienne din Elveţia. — Tot în domeniul construcţiilor trebuie amintite şi unele remarcabile amenajări, ca de pildă perfecţionarea sistemului de încălzire a edificiilor prin *hipocaust* — camera umplută cu aer cald, instalată sub sala de încălzit, cu încălzirea şi a pereţilor prin conducte îngropate în zid[58].

În schimb romanii n-au făcut progrese deosebite nici în domeniul construcţiilor de canale, nici în domeniul irigaţiei. Atelajul, apoi, a rămas primitiv, încît doi cai nu puteau trage o povară mai mare de o jumătate de tonă (deci de şase ori mai puţin decît cu atelajul de azi). Şaua s-a perfecţionat, dar scara şelei era necunoscută, iar potcoava, prea puţin[59]. Totuşi, comunica-

[57] Cînd panta era prea mare constructorii recurgeau la cascade — ca în cazul celor 24 de cascade de pe parcursul apeductului Morvan-Autun.

[58] Principiul hipocaustului fusese aplicat, încă în mileniul al III-lea î.e.n. — un caz rămas excepţional — în aria civilizaţiei Indus.

[59] Celţii şi iberii îşi potcoveau caii cu multe secole înaintea erei noastre ; grecii — deloc ; iar romanii, abia dacă foloseau „hiposandala", un fel de talpă metalică prinsă în jurul copitei calului.

ţiile puteau atinge un grad de velocitate surprinzător. Dacă în mod obişnuit viteza trăsurii de poştă era de 45 km pe zi, iar a curierului imperial de 75 km, în schimb Tiberius a parcurs o distanţă de 300 km în 24 de ore. Se mai citează şi cazul unui ofiţer-curier care a ajuns de la Mainz la Köln — 160 km — în 12 ore. — Mai importante, evident, şi mai eficace erau transporturile maritime. Capacitatea curentă a unei nave din epoca elenistică era de 130 de tone; dar în epoca romană navele de transport imperiale ating un tonaj de 340 de tone. În cazuri excepţionale — ca cel despre care vorbeşte Plinius cel Bătrîn — o corabie romană putea depăşi chiar 1 300 de tone.

Romanii n-au făcut mari progrese tehnice în industria metalurgică şi nici în domeniul textilelor; iar în cel al maşinăriilor au fost în cea mai mare parte tributarii lumii elenistice. Încă din sec. II î.e.n. erau de uz curent balanţa cu un braţ (inventată probabil de romani), diferite mecanisme de ridicare a greutăţilor pe principiul scripeţilor şi diverse tipuri de pompe aspiratoare-respingătoare. În mine, şurubul lui Arhimede acţionat de sclavi servea la drenarea apei de infiltraţie; în schimb roata hidraulică, deşi era cunoscută de romani înainte de anul 100 î.e.n., s-a răspîndit tîrziu. Dar în sec. III e.n., lîngă Arles (Franţa) funcţiona o instalaţie de 16 roţi hidraulice în angrenaj, acţionînd 32 de mori care măcinau 28 de tone de făină într-o singură zi!

În agricultură, se pare că romanii au fost primii care au folosit îngrăşăminte chimice. Au devenit mari meşteri în fabricarea sticlei, întrebuinţînd-o — întîi opacă, apoi transparentă — la ferestre; iar primele oglinzi de sticlă romane datează din jurul anului 220 e.n. Săpunul[60] a fost la început o soluţie pentru decolorarea părului, dar în sec. IV e.n. a devenit la Roma articol de toaletă cu uzul de azi. Tot din Gallia romană provine şi masa cu patru picioare, acoperită cu o faţă de masă, cu scaunele în jur, ceea ce a înlocuit mesuţele de servit aşezate în faţa paturilor-canapea pe care romanii mîncau pînă atunci. — Cortina de teatru ridicîndu-se dintr-o fosă, asemenea unui ecran; uriaşele pînze groase de protecţie contra soarelui şi intemperiilor, întinse deasupra teatrelor şi amfiteatrelor; arcul cu creastă de oprire; lumînarea de ceară cu meşă de fibră vegetală; „cartea" *(codex)*, compusă din foi de papirus sau de pergament legate împreună, scrise cu cerneală obţinută pe bază de negru de fum; crearea unui sistem de stenografie, atestat încă din timpul lui Cicero şi practicat în administraţia imperiului de stenografi oficiali; patul cu somieră metalică; fierăstrăul cu cadru de lemn, rindeaua tîmplarului, priboiul (dornul), foarfecele cu pivot, diverse tipuri de burghiuri, — iată alte noutăţi, unelte şi invenţii, care atestă aplicaţia deosebită spre tehnică a romanilor.

ŞTIINŢELE. MEDICINA

În schimb interesul romanilor pentru ştiinţă era redus. În sistemul roman de învăţămînt disciplinele ştiinţifice ocupau un loc foarte restrîns.

Totuşi, studiul astronomiei a trezit un real interes chiar la personalităţi ca Cicero, care a tradus celebrul poem astronomic al lui Aratos, *Fenomenele*. Şi Lucretius, în *Despre natura lucrurilor*, a arătat că îl interesau în mod deose-

[60] Cunoscut probabil de romani, în Gallia, căci cuvîntul *sapo* este de origine gallică.

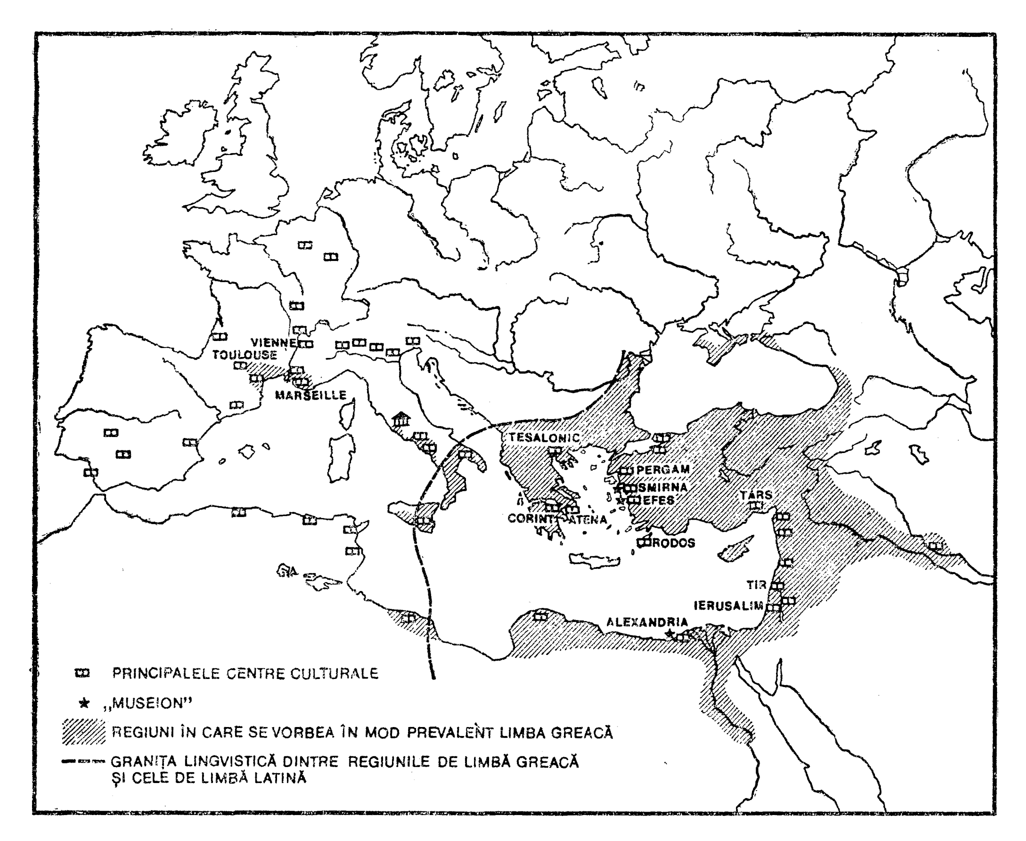
bit fenomenele cerești. Iar Caesar a frecventat, la Alexandria, astronomi renumiți, de la care se informa despre mișcarea aștrilor; și tot în Egipt a avut ideea unei reforme a calendarului roman (care a și intrat în vigoare la 1 ianuarie 45 î.e.n.). Entuziasm pentru problemele de astronomie și o bună informare a demonstrat și Seneca. Asemenea preocupări se întîlnesc și la Plinius. Nici unul nici celălalt însă n-au fost deloc cercetători originali. Dar dacă în astronomia teoretică romanii sînt aproape inexistenți, în schimb au realizat mai tîrziu instrumente de importanță fundamentală, — ca de pildă meridiana, de care se foloseau navigatorii lor.

Preocuparea științifică a romanilor s-a rezumat înainte de toate la compilarea unor lucrări cu caracter enciclopedic. În fruntea acestora se situează impunătoarele opere ale lui M. Terentius Varro (116-27 î.e.n.) — din domeniile cele mai variate, de la gramatică pînă la agricultură — precum și masiva compilație (în 37 de cărți) a tuturor noțiunilor științifice ale timpului: *Istoria Naturală* a lui Plinius cel Bătrîn (23-79 e.n.), operă rămasă de mare autoritate pînă către începuturile epocii moderne — deși Plinius înregistrează informațiile acumulate fără un discernămînt științific. Dacă la descrierile și la hărțile geografice executate în sec. I î.e.n. de Iulius Caesar, Marcus Vipsanius Agrippa, sau de faimosul geograf grec Ptolemeu în timpul petrecut de el la Roma, adăugăm transpunerile în versuri ale științei grecești (între care locul întîi îl ocupă marele poem al lui Lucretius), aproape că am epuizat tabloul științei romane.

Rămîne însă un capitol care merită să rețină atenția — cel al medicinei; cu toate că și în acest domeniu contribuția originală a romanilor a fost minimă.

După o lungă perioadă de medicină patriarhală (cu fond magico-religios și cu o metodă terapeutică bazată pe plante și pe infuzii) — și după ce a mai fost introdus la Roma și cultul zeului grec al medicinei Asclepios, devenit Aesculap, — în jurul anului 200 î.e.n. romanii au venit în contact cu medicina greacă. Primii medici erau sclavi sau liberți proveniți — ca și medicii de mai tîrziu — din Grecia sau din țările Orientului elenistic. Cu toată opoziția înverșunatului Cato Censorul (autorul unui tratat *Despre medicina domestică*), au continuat să vină la Roma medici greci cu o pregătire superioară, cărora — pe baza unei legi promulgate de Iulius Caesar în anul 46 î.e.n. — li s-a acordat cetățenia romană.

Cu o jumătate de secol înainte, însă, se fondase la Roma (de către Asclepiade din Prusa) prima școală medicală, căreia i-au urmat apoi altele, bazate pe doctrine medicale diverse. Printre cei mai renumiți medici, autori de tratate remarcabile (scrise în general în limba greacă) se numărau Soranos din Efes, Arethaios din Cappadocia (cu ale sale lucrări despre cauzele, simptomele și tratamentul maladiilor acute), Coelius Aurelianus (a cărui operă *Despre bolile acute și cronice* rămîne și azi o lucrare interesantă), Rufus din Efes — autor a 40 de lucrări cunoscute și de medicii arabi de mai tîrziu — și chirurgul militar Dioscoride, care a scris o vastă operă de farmacologie, a analizat structura ochiului și a fixat o terminologie medicală care în parte este folosită și în zilele noastre. Octavianus Augustus a înființat o școală oficială de medicină, care a funcționat mai bine de trei secole (lecțiile se țineau în limba greacă). Începînd din sec. II e.n. la Roma existau și medici de casă, sau medici cu cabinete particulare, sau medici militari, sau medici (pe cartiere) care făceau vizite la domiciliu. Existau, firește, medici specialiști — dentiști, oftal-

Centrele culturale din Occident şi din Orientul Apropiat în epoca Imperiului roman

mologi, chirurgi, etc. Se organizase şi un sistem de asistenţă socială, în cadrul căreia medicii erau salariaţi de stat, iar cetăţenii săraci erau consultaţi şi trataţi gratuit.

Printre cei mai renumiţi enciclopedişti romani a fost şi Aulus Cornelius Celsus (sec. I e.n.) care, deşi nu era medic de profesie, a scris tratatul intitulat *Despre medicină* — cea mai valoroasă operă medicală a antichităţii greco-romane, după lucrările lui Hipocrat şi cele ale medicului grec Galenos. Folosind o documentaţie vastă Celsus a descris cu o surprinzătoare precizie simptomele bolilor, mijloacele terapeutice, chirurgia abdomenului şi — pentru prima dată în istoria medicinei — operaţia de cataractă.

Cel mai mare medic al antichităţii, după Hipocrat, a fost Galenos din Pergam (130-cca 200 e.n.), chemat de împăratul Marcus Aurelius la Roma, unde a rămas mai bine de 20 de ani. Aici a practicat şi şi-a scris majoritatea operelor, al căror număr trece[61] de 500. Ca medic, Galenos (sau Galenus) a scris opere de introducere în medicină şi de istoria medicinei, de anatomie, de fiziologie, de etiologie, de diagnostic, terapeutică, chirurgie, oculistică, otologie, farmacologie, igienă şi dietetică. În domeniul anatomiei, de pildă, Galenos a descris oasele, muşchii şi nervii (în special nervii cranieni) cu o

[61] Printre acestea însă sînt şi lucrări de filosofie, de retorică, de filologie, de logică şi de psihologie.

uimitoare precizie. Ca fiziolog, a excelat în domeniul sistemului nervos; în privința funcțiilor măduvei spinării observațiile sale au rămas valabile pînă la începutul secolului al XIX-lea. Dar concluziile lui Galenos în fiziologie au fost denaturate de concepția sa metafizică, iar în biologie, de raționamentul abstract. În materie de terapie Galenos — urmînd prescripțiile hipocratice — prefera profilaxia și regimul alimentar, băi, masaje, mișcare, gimnastică, precum și mijloace curative (sau medicamentoase) care să distrugă elementul provocator al bolii. Galenos a avut o influență considerabilă, timp de un mileniu și jumătate, asupra viitorului medicinii europene.

FILOSOFIA

Nici în domeniul filosofiei romanii n-au adus contribuții originale. Interesul lor cultural s-a concentrat aproape în întregime asupra problemelor juridice și administrative, politice și militare.

După cucerirea Macedoniei (168 î.e.n.) au venit la Roma numeroși filosofi și retori greci, pe care însă Senatul s-a grăbit să-i expulzeze (161 î.e.n.). Cu toate acestea prestigiul culturii grecești — deci implicit și al filosofiei — a cucerit repede aristocrația romană, care își trimitea copiii să studieze în Grecia; în timp ce, începînd din ultimii ani ai sec. II î.e.n. au fost invitați la Roma — unde au devenit prieteni ai unor mari oameni politici — filosofii greci cei mai renumiți. Printre aceștia se număra și Panaetios din Rodos (cca 185-110 î.e.n.), unul din reprezentanții cei mai influenți ai școlii stoice.

Structura mentală a romanilor refuza tentația speculațiilor prea abstracte; dar concluziile optimiste ale stoicismului, precum și doctrina sa despre raționalitatea imanentă a lumii, despre dominarea energică a pasiunilor, fermitatea voinței și exaltarea sentimentului datoriei, erau tot atîtea aspecte care satisfăceau valențele caracterului roman.

La Roma, sclavul frigian eliberat Epictet (cca 60-cca 140 e.n.) dădea lecții de filosofie morală, lecții care au fost adunate de un discipol al său Arrianus și din care cam o jumătate ne-au rămas sub titlul de *Manual* și în unele *Convorbiri*. Stoicismul lui Epictet, lipsit de speculații teoretice, este aproape în exclusivitate o doctrină de morală practică. După Epictet, toate pasiunile omenești sînt o maladie a sufletului; libertatea înseamnă acceptarea evenimentelor ca fiind necesare; filosoful se ocupă numai de lucrurile care depind de inteligența și de voința omului; toate celelalte — boala, bogăția, buna reputație — trebuie să-l lase indiferent; omul trebuie să-și cîștige un autocontrol și o perfectă stăpînire de sine în fața vicisitudinilor soartei. Scopul pe care și-l propunea învățătura lui Epictet era stimularea personalității morale a omului printr-o perfectă dominare a condiției sale fizice. Libertatea constă în exercitarea a ceea ce stă sub puterea omului, a atitudinilor sale interioare (opinie, sentiment, dorință, aversiune). „Suportă și abține-te" (de a încerca să acționezi asupra a ceea ce nu stă în puterea ta) — aceasta este și deviza lui Epictet.

Înaintea lui Epictet, elementele etice ale stoicismului au fost expuse, la Roma, de Seneca (cca 4 î.e.n.-65 e.n.), preceptorul lui Nero — care, acuzîndu-l de conspirație împotriva sa, l-a silit să-și taie vinele.

Fără a fi fost un gînditor care să-şi creeze un sistem, şi fără să se ocupe aproape deloc de logică sau de metafizică, Seneca a adus filosofia stoică mai aproape de posibilităţile de receptare practică ale oamenilor, urmărind să explice relele şi să propună un remediu. Acest remediu consta în însuşirea virtuţii, cîştigarea unei anumite independenţe interioare, dispreţuirea bogăţiei şi a altor satisfacţii iluzorii. Exaltarea idealurilor de umanitate şi egalitariste i-au asigurat un larg succes. „Sîntem cu toţii membrii unui mare trup; natura ne-a născut fraţi, dîndu-ne tuturor acelaşi ţel. Ea ne-a inspirat iubirea reciprocă şi ne-a făcut sociabili". Subliniind necesitatea unei permanente autoeducaţii a omului, Seneca elogiază seninătatea sufletească. „Acest trup al nostru nu este decît o povară şi o pedeapsă a sufletului". Idealul autoeducaţiei morale — proces în ajutorul căruia vine filosofia înţeleasă ca normă de viaţă — este formarea unei personalităţi care să urască orice formă de violenţă, de egoism, de corupţie, de cruzime; a unei personalităţi înzestrate cu un profund simţ al dreptăţii, iubirii şi egalităţii tuturor oamenilor, inclusiv a sclavilor.

Opera filosofică a lui Seneca este în cel mai înalt grad implicată în practica vieţii morale; aceasta cuprinde 124 de *Scrisori către Lucilius* şi numeroase tratate de morală (*Despre mînie*, *Despre viaţa fericită*, *Despre binefaceri*, *Despre blîndeţe*, ş.a.). Tragediile sale, în număr de 9 — şi care urmăresc în fond acelaşi scop de edificare morală atunci cînd înfăţişează în mod subliniat ororile personajelor, luate din lumea legendelor greceşti — au avut o mare influenţă asupra teatrului occidental, mai ales asupra tragediei clasice franceze; aşa după cum filosofia lui Seneca a avut o influenţă remarcabilă şi asupra începuturilor creştinismului.

Al treilea reprezentant la Roma al stoicismului, convertit la această doctrină de învăţătura lui Epictet, a fost împăratul Marcus Aurelius (121-180 e.n.), în opera căruia rigoarea moralei stoice fuzionează cu severitatea moravurilor vechilor romani. Marcus Aurelius vorbeşte despre o ordine universală şi o providenţă raţională, despre nevoia unei autoperfecţionări morale a omului, despre tăria sufletească de a învinge greutăţile vieţii, despre dispreţuirea tuturor bunurilor deşarte, despre datoria iubirii între oameni şi a îndeplinirii sarcinilor fixate de providenţă (un mod tipic de a gîndi al unui cetăţean roman !). Vorbeşte apoi despre intelectul uman ca fiind o parte din inteligenţa divină şi despre moarte ca un fapt tot atît de natural precum este naşterea, deci care nu trebuie să trezească frică. Opera sa, redactată sub forma unor cugetări scrise în limba greacă, este intitulată *Către mine însumi*.

Alături de stoicism, şcoala care s-a bucurat de o foarte bună primire în lumea romană a fost epicureismul, doctrină expusă magistral într-o capodoperă a literaturii antice şi universale, în poemul filosofic (operă de un mare şi constant succes pînă în sec. VI e.n., succes reeditat apoi şi în operele umaniştilor Renaşterii) *Despre natura lucrurilor* a lui Titus Lucretius Carus (cca 96-55 î.e.n.).

Departe de indiferenţa (nu lipsită de egoism) a stoicilor, Lucreţiu suferă văzînd relele din jurul său — „pe cei care varsă sîngele cetăţenilor pentru a-şi spori propriile lor bogăţii, aviditatea de a dubla averile prin acumularea omorurilor peste omoruri, cruzimea bucurîndu-se de tristul spectacol al funeraliilor unui frate". Impresionat de această stare de mizerie morală în care trăiesc oamenii, filosoful vrea să-i ajute, să le procure măcar liniştea şi seninătatea sufletească.

Mijlocul perfect pentru aceasta — continuă Lucrețiu — îl oferă doctrina care dă o explicație materialist-atomistă a lumii, învățînd că tot ce se petrece în lume urmează niște legi eterne; că nu există forțe externe, divine, care să intervină în mersul lucrurilor; că dincolo de moarte nu mai există o altă viață; prin urmare, omul n-are nici un motiv să-i fie frică nici de moarte, nici de zei, nici de felurite superstiții. Lumea s-a născut din jocul combinației dintre atomi, iar cataclismele sînt fenomene naturale, nu pedepse trimise de zei. Totul în lume își are o explicație rațională, lucrurile apar și dispar, se nasc și pier, așa după cum atomii se unesc între ei sau se separă. Credințele religioase care falsifică adevărul lucrurilor rezultă din necunoașterea legilor naturii. În schimb, prin cunoașterea naturii omul atinge înțelepciunea, căci această cunoaștere îi procură și liniștea sufletească. Mai departe, — originea și evoluția comunităților omenești nu sînt regizate de o providență divină, ci funcționează pe baza principiului necesității, al utilității și al experienței, al practicii cotidiene. Însăși comportarea morală a oamenilor este explicabilă pe baze obiective: ea este determinată de situația lor materială și de condițiile concrete ale vieții sociale.

Succesul egal în lumea romană al epicureismului și al stoicismului este caracteristic nu numai pentru afinitățile acestor doctrine cu caracterul și concepția de viață a romanilor, ci și pentru preferința lor pentru eclectism — modalitate corespunzînd spiritului lor eminamente practic. (Singurul filosof latin care n-a făcut nici o concesie acestui gust eclectic a fost Lucrețiu). Cel care a ilustrat această metodă de a combina elemente luate din sisteme de gîndire diferite a fost omul politic, oratorul latin cel mai strălucit, scriitorul și filosoful Marcus Tullius Cicero (106-43 î.e.n.).

Opera lui Cicero, alimentată de o erudiție imensă, a servit în primul rînd la difuzarea temelor filosofice grecești în lumea latină. Intenția primordială a sa a fost de a face accesibilă cititorilor latini gîndirea filosofică greacă; și prin aceasta, de a-i convinge de marea importanță atît educativă cît și practică a filosofiei. În această activitate de divulgator Cicero mai are și meritul de a fi dat terminologiei filosofice grecești echivalențe latine care s-au păstrat pînă azi. Autor a numeroase opere — de politică, de retorică, de filosofie, discursuri, corespondență, — Cicero a scris într-un stil limpede și elegant importante opere de filosofie morală (*Despre îndatoriri*, *Despre prietenie*, *Despre bătrînețe*, Tratatul *Despre supremul bine și supremul rău*), în care, sub formă de dialog, interlocutorii expun și discută concepțiile epicureică, stoică, platonică și aristotelică privind binele suprem ce poate aduce oamenilor fericirea; opere caracteristice pentru eclectismul lui Cicero, care caută să-și constituie un punct de vedere propriu folosindu-se de elemente ale unor sisteme atît de diverse.

Aceeași formă și aceeași metodă adoptă filosoful latin și în *Despre natura zeilor*[62], în care Cicero optează pentru poziția stoicilor. Tratatul *Despre consolare*, relevînd reconfortarea pe care o poate aduce filosofia cînd e fondată pe credința în nemurirea spiritului, confirmă direcția dominant stoică din gîndirea sa. În tratatul de filosofie morală *Despre îndatoriri* — opera sa cea mai personală — Cicero încearcă o sinteză a spiritului speculativ grec cu modul de gîndire practică al romanilor. În *Tusculane* (în care tehnica dialogului ur-

[62] Operă care a avut o influență însemnată asupra multor scriitori antici, inclusiv creștini de mai tîrziu; precum și asupra *Dialogurilor despre religia naturală* a lui David Hume.

mează metoda maieutică socratică) caută să demonstreze că adevăratul rău care-l striveşte pe om tulburîndu-i seninătatea este frica de moarte, iar nu moartea în sine. Raţiunea poate învinge (sau măcar atenua) orice durere. Filosofia, domolind, temperînd pasiunile, este un adevărat leac pentru sufletul omului. Omul trebuie să ştie să rămînă sobru şi modest. Pentru a fi fericit, virtutea este suficientă — încheie Cicero, în sensul stoicilor. — Întreaga gîndire a lui Cicero este impregnată de un nobil sentiment civic, căutînd să inculce cititorilor săi acea seninătate şi energie morală de esenţă stoică. Este o doctrină care a putut găsi astfel o largă audienţă în mediul roman, iar mai tîrziu, în mediul umaniştilor Renaşterii.

EVOLUŢIA LITERATURII LATINE

Şi literatura latină îşi datorează începuturile — şi în mare măsură evoluţia sa ulterioară — literaturii greceşti. Capodopera lui Ovidiu, *Metamorfozele*, foloseşte aproape exclusiv teme literare greceşti. Toate operele lui Vergiliu au titluri greceşti. Iar în epoca de aur a literaturii latine Horaţiu va recunoaşte că Grecia învinsă l-a cucerit, sub raport cultural, pe învingătorul ei.

Primul scriitor de limbă latină — un grec din Taranto, sclav eliberat, Livius Andronicus (cca 280-cca 205 î.e.n.) — a scris tragedii şi comedii, prelucrate după modele greceşti; precum şi o adaptare a *Odiseei*, în care Ulise este un erou originar din Italia. — Primul scriitor latin demn de a fi considerat poet a fost Naevius (cca 260-cca 200 î.e.n.). Creator al epopeii naţionale *Războiul punic* (în care se narează fapte legendare, dar şi evenimente contemporane), Naevius este şi creatorul dramaturgiei romane. A scris tragedii cu subiecte luate din legendele greceşti, dar şi (cel puţin două) din viaţa romană. De asemenea, multe comedii cu caracter plebeian, inspirate din vechi farse populare italice.

Dar adevăratul părinte al literaturii latine este considerat Ennius (239-169 î.e.n.), autor a mai multe poeme pe teme diverse, precum şi a unor comedii, sau a unor tragedii de factură euripideană. Capodopera sa, epopeea *Anale* (o operă de aproximativ 30 000 de versuri) l-a consacrat — pînă la apariţia lui Vergiliu — drept poetul naţional roman. Ennius a introdus la Roma hexametrul homeric şi a fost mult admirat de marii poeţi ai secolelor următoare. — Părintele satirei latine este Lucilius (cca 180-103 î.e.n.). Cele 30 de „cărţi" de satire ale sale creează adevărate tipuri, atacînd cu vehemenţă persoane şi moravuri contemporane.

Influenţa puternică a literaturii greceşti este prezentă şi în teatrul latin. Cel mai mare autor de comedii (peste 100, din care s-au păstrat, complete, 19) este Plaut (254-184 î.e.n.). Luîndu-şi subiectele, tipurile şi procedeele dramatice din noua comedie greacă, Plaut a ştiut însă să le localizeze în ambianţa romană, satirizînd cu vervă vicii şi moravuri, excelînd în zugrăvirea cu înţelegere şi simpatie a lumii de jos, reconstituind un tablou amplu, pitoresc, veridic al societăţii romane, şi înscriind în istoria teatrului universal capodopere *(Oala cu bani, Amphytrio, Menechmi, Ostaşul fanfaron)* care vor fi admirate de Shakespeare şi de Molière, şi care vor fi des imitate în epoca modernă.

Sclavul eliberat, cartaginezul P. Terentius Afer (cca 190-159 î.e.n.) şi-a scris comediile într-un mediu şi pentru un public rafinat. S-au păstrat şase (*Hecyra, Andria, Eunuchus*, etc.), mult preţuite de Boccaccio şi de Montaigne, imitate de Molière (în *Vicleniile lui Scapin*, sau în *Şcoala bărbaţilor*) şi traduse în versuri de Vittorio Alfieri. Şi el se inspiră din comedia nouă attică, dar modelul său preferat este Menandru. Încît, spre deosebire de cele ale lui Plaut, comediile lui Terenţiu au o construcţie logică armonioasă, preferă să prezinte probleme morale, introduce prologuri polemice care dau preţioase indicaţii asupra teatrului timpului, şi realizează analize psihologice de o reală fineţe, cu o pasiune pentru nuanţe şi o înclinaţie spre sentimentalism. Preţuirea de care s-a bucurat în epoca modernă Terenţiu se explică prin caracterul său de modernitate.

De o construcţie dramatică defectuoasă, destinate fiind lecturii, iar nu reprezentării scenice, cele nouă tragedii ale filosofului Seneca — *Medeea, Troienele, Agamemnon, Fedra*, etc. — acumulează o mulţime de orori (mai mult sau mai puţin obişnuite, dealtfel, la curtea lui Tiberius, a lui Claudius sau a lui Nero); dar totodată şi tirade de o reală grandoare morală stoică, — fapt ce explică desigur şi admiraţia trezită şi chiar influenţa exercitată într-un fel de Seneca asupra lui Shakespeare, Calderón, Corneille sau Racine.

Prima jumătate a secolului I î.e.n. este perioada dominată de personalitatea lui Cicero, reprezentantul ilustru al prozei latine, şi a eruditului poligraf, prodigiosul enciclopedist M. Terentius Varro (116-27 î.e.n.), autorul unei impresionante enciclopedii şi a peste 70 de opere de istorie, lingvistică, istorie literară, morală, retorică, agricultură, ş.a., precum şi a 150 de „cărţi" de satire. — Este totodată şi perioada ilustrată de grandiosul poem al lui Lucreţiu *Despre natura lucrurilor*, operă de o înaltă valoare literară prin pasiunea argumentaţiei şi bogăţia imaginaţiei, prin accentele de caldă sensibilitate umană, prin plasticitatea imaginilor şi elevaţia tonului:

„Rodnică Venus, a Eneazilor zămislitoare,
Pentru oameni şi zei — desfătare de-apururi.
Sub lunecătoarele astre-ale bolţii, crăiasă, —
Mării cu năvi plutitoare, tu-i dărui prăsilă;
Ţarinii, holde-ncărcate, belşug hărăzindu-i;
Vîntul de tine se teme, iar norul cel greu se destramă
Cînd cu plăpînde podoabe pămîntul ţi-aşteaptă ivirea,
Înveşmîntat de gingaşele flori; iar tipsiile mării
Rîd către tine sub raze..."

(trad. N. Argintescu-Amza)

Poezia alexandrină şi-a pus amprenta asupra creaţiei primului poet liric latin în adevăratul înţeles al cuvîntului, C. Valerius Catullus (cca 87-cca 54 î.e.n.). Poet al emoţiilor delicate şi a unor trăiri pline de pasiune, cultivînd genul poeziei de circumstanţă, evocări rapide şi meditaţie uşor melancolică, poetul Catul—creatorul lirismului personal, intimist în poezia latină — iubeşte viaţa de plăceri şi ospeţele:

„Paharnice, să-mi torni Falernul tare,
Fără de apă, mie, în pahare.
Mai beată ca un bob de strugure beat
Postumia aşa poruncă-a dat.

Iar tu aleargă apă-n altă parte.
Pacostea vinului: aici e vin curat...“

(trad. N. I. Herescu)

Poezia lui, spontană și spirituală, alege adeseori forma epigramatică:

„Iubita mea îmi spune că n-ar iubi alt ins
Chiar dacă Zeus însuși pe dînsa ar dori-o.
Ea spune, — dar ce spune iubitului aprins
Femeia, doar pe valul fugar, pe vînt mai scrie-o !“

Și totuși, Catul este și autorul unor virulente versuri contra corupției; și, direct, contra lui Caesar:

„Tu, cel mai jalnic descendent din Romul,
Mă mir că, încă, însuți te mai suferi...“

(trad. N. I. Herescu)

În epoca lui Augustus literații țin să colaboreze, să participe activ la programul politic al Principatului, să susțină programatic și propagandistic reformele lui Augustus. Cercul lui Mecena, în special, îi susținea și îi stimula în acest sens. Spre deosebire de „poeții noi“, ai epocii anterioare, fascinați de moda elenistică, poeții de acum vor să reproducă schemele și formele literare ale Greciei clasice, cu ajutorul cărora să creeze o mare tradiție poetică latină.

Publius Vergilius Maro (70-19 î.e.n.) este în permanență conștient de importanța și de înalta demnitate a funcției sale de poet a cărui operă este pusă în slujba marei opere de regenerare morală, religioasă, socială, și a glorificării istoriei poporului roman. După modelul idilelor lui Theocrit a scris *Bucolicele*, zece egloge în care cîntă farmecul vieții simple în mijlocul naturii:

„Fericit bătrîn! Aicea, între apele știute
Și-ntre sacrele izvoare vei căuta răcoritoarea
Umbră deasă. Da, aicea, lîngă gardul viu de sălcii
Care-ți răzorește cîmpul de pămînturi megieșe,
Unde vine dinspre Hybla roi de-albine să culeagă
De pe mîțișori nectarul, te-o cuprinde aromeala
Legănat de-ușorul zumzet. De sub aste stînci înalte
Va ajunge pîn' la tine zvon de cîntece, cu care
Umplu, vălurit, văzduhul lucrătorii de la vie,
Și-ascul ta-vei gurluitul guguștiucilor dragi ție,
Și din vîrf de ulmi, prelungă, tînguirea turturelii...“

(trad. Lascăr Sebastian)

Hesiod i-a inspirat *Georgicele*, poem în ale cărui patru cărți poetul tratează despre agricultură, pomicultură, zootehnie și apicultură, reconstituind într-o amplă viziune poetică viața țăranului. Ideea fundamentală — respectul pentru practica agriculturii a adus în trecut Romei mărirea, — în concordanță cu politica lui Augustus de restaurare a micii proprietăți, dau operei un ton de solemnă gravitate și de entuziastă elogiere a trecutului Italiei:

„Te salut, pămînt al țării lui Saturn, prea bună maică
A recoltelor bogate, darnică zămislitoare
De eroi slăviți; în cinstea ta, mă încumet acuma

A cînta-ndeletnicirea ce din vechi ţi-aduse fala,
Şi-ndrăzneţ — izvorul sacru deschizîndu-l — fac să sune
În cetăţile romane cîntul minunat din Ascra".

(trad. L. Sebastian)

Cu acelaşi scop de a exalta virtuţile romane şi de a slăvi persoana şi epoca lui Augustus a scris Vergiliu şi grandioasa epopee a latinităţii *Eneida*. Îndemnul i-a venit de la Naevius şi Ennius, dar adevăratul său model a fost Homer: prima jumătate a epopeei aminteşte *Odiseea*, iar a doua, *Iliada* (prin episoade, aluzii şi chiar imitaţii). Eroul troian Eneas, legendarul părinte al neamului roman, devine un prototip al virtuţilor romane. *Eneida* impune şi prin caracterizarea ideală a instituţiilor, credinţelor şi moravurilor romane, legendelor şi tradiţiilor. Dar Vergiliu este un geniu mai degrabă liric prin intensitatea sentimentală a personajelor, prin inspiraţia sa delicată, prin calda înţelegere, simpatie şi compasiune umană, prin subtila percepţie senzorială a peisajului, prin nota melancolică din pasajele vorbind despre dragoste, prin tonul dominant de uşoară, de diafană tristeţe. Un fond liric exprimat în versuri de o perfectă armonie muzicală[63].

Quintus Horatius Flaccus (64-8 î.e.n.) a scris satire — mai mult indulgente decît aspre — avînd ca obiect diverse vicii ale contemporanilor, epistole cu subiecte filosofice, literare sau de morală, şi — partea cea mai valoroasă a operei sale — ode. Horaţiu este cel care a aclimatizat la Roma poezia lui Anacreon, Sappho şi Pindar. Inspiraţia sa este variată pînă la contradictoriu: epicureană sau stoică, melancolică sau optimistă. Dominantă totuşi în poezia sa este atitudinea hedonistă:

„Urăsc, copile, fastul perşilor,
Nu-mi plac încununate împletiri,
Să nu mai tai tîrziii trandafiri
Ce-n parcuri mor.

Ci numai simplul mirt de rînd îl vreau...
Cu mirt, slujind, îţi şade bine ţie
Şi mie care, tolănit în vie,
La umbră beau".

(trad. N. I. Herescu)

Un hedonism moderat, deci, uneori chiar cu o notă mai mult de înţelepciune stoică decît de melancolie, recomandînd — prin exemplara enunţare a motivului *carpe diem* — trăirea intensă a clipei prezente:

„Să nu întrebi vieţii noastre ce capăt zeii-au rînduit,
Nici să te-ncerci, Leuconoe, căci nu-i de ei îngăduit,
În vrăjile babilonene, ci rabdă tot ce ţi-e sortit.

[63] Sub influenţa *Eneidei*, poetul epic M. Annaeus Lucanus — născut în anul 39 e.n. şi mort la vîrsta de 25 de ani, obligat de Nero să se sinucidă — a scris epopeea *Pharsalia*. Subiectul este războiul dintre Caesar — prezentat în culorile cele mai negre — şi Pompeius. Scenele de o reală forţă descriptivă suferă însă de prolixitate, de erudiţia ostentativă şi de retorismul excesiv al discursurilor.

Fie că Zeus ierni mai multe sau doar pe-acestea ne-a mai dat
Nădejdea tu ţi-o drămuieşte, căci timpul vieţii-i măsurat.
Strecoară-ţi, înţeleaptă, vinul: cît stăm de vorbă, vremea-n zbor
Aleargă; ziua de-azi trăieşte-o şi nu te-ncrede-n viitor".

(trad. **idem**)

Temele iubirii şi morţii apar rar în această poezie. Horaţiu face insistent elogiul vieţii de la ţară, cu un sincer sentiment de respect pentru valorile morale ale trecutului roman şi a vieţii sobre de altădată, oneste, nealterată de lux, cupiditate şi corupţie:

„*Pe-atunci sărac era romanul,*
Dar statu-era bogat şi tare,
Şi nu-nălţau particularii
Largi portice răcoritoare.
Iar legile opreau dispreţul
Pentru colibele sărace,
Şi numai templele-aveau voie
Cu marmură să se îmbrace".

(trad. **idem**)

Paralel cu poezia reprezentată de Vergiliu şi Horaţiu se cultiva la Roma în epoca lui Augustus şi o altfel de poezie, căreia îi era străină ideea oricărei funcţii morale sau sociale, şi care se menţinea pe planul intimist al elegiei sentimentale. Astfel, elegiile lui Albius Tibulus (54-19 î.e.n.) visează viaţa liniştită de la ţară, cîntă — dar fără forţa pasională a lui Catul — iubirile şi decepţiile poetului, căruia nu-i mai rămîne decît renunţarea:

„*Soarele-mi pare amar, pe cînd lumea nespus de amară,*
Sîngele tot mi-e oţet, inima, zgîrci cu venin /.../
Muze, sînteţi de prisos! Căci la ce lăuda-voi iubirea,
Şi-ntre femei şi război, eu le-am ales pe femei
Am încropit poezii să înduplece ochii iubitei.
Dacă mi-e munca-n zadar, muzelor scumpe, plecaţi!"

(trad. **Al. Andriţoiu**)

Elegiile lui Sextus Propertius (cca 49-15 î.e.n.) au, în comparaţie cu ale lui Tibulus, o superioară intensitate şi profunzime a sentimentului. Tema unică a poeziei lui Properţiu este iubirea, în tratarea căreia poetul apelează des la amintiri din mitologie, introducînd uneori şi reflecţii morale: iubirea este singurul lucru care merită să fie preţuit şi care îi poate face pe oameni mai buni şi mai fericiţi.

„*Cine se bucură deci de averi cînd iubirea-l urăşte?*
Toate îmi par de prisos cînd Amor este mîhnit.
Amor e-acel ce-a putut să înfrîngă eroii puternici
şi să topească-n dureri sufletul lor răzvrătit. /.../
Fie-mi prielnic mereu, deci, amorul şi mie-n viaţă
şi-am să privesc cu dispreţ cel mai celebru regat".

(trad. **Al. Andriţoiu**)

Bogata creaţie poetică a lui Publius Ovidius Naso (42 î.e.n.-17 e.n.) — cea mai amplă şi mai variată operă poetică pe care ne-a transmis-o antichitatea — s-a desfăşurat în trei etape distincte, corespunzînd şi unor tematici diferite. Primele culegeri *(Amoruri, Arta iubirii, Heroide)* sînt dedicate temei iubirii, tratată fie în ton elegiac — ca în scrisorile imaginare ale unor femei legendare, *Heroide*, — fie spiritual, ironic, parodic sau retoric. Tema iubirii i se pare a corespunde perfect vocaţiei sale poetice:

„Aceasta mi-e averea: să preamăresc femeia,
Să-i fac iubitei mele renumele etern.
Veşminte, pietre scumpe şi aur s-or distruge —
Dar faima ei, în versuri, etern va străluci!“

(trad. **T. A. Naum**)

Apoi, Ovidiu s-a îndreptat spre tezaurul de mituri, legende, credinţe şi obiceiuri ale poporului roman, legate de anumite sărbători ale calendarului — şi astfel au luat naştere *Fastele*. Dar vasta erudiţie a poetului în materie de mituri şi legende apare în marele poem *Metamorfozele*, una din capodoperele literaturii antice. Începînd cu prima şi cea mai grandioasă metamorfoză — creaţia lumii, din materia primordială — poetul narează aproximativ 240 de legende de oameni preschimbaţi în alte făpturi, în plante, flori, arbori, stînci, constelaţii. Sensuri de profundă şi caldă umanitate străbat cele mai cunoscute episoade — ca cel al nimfei care, preschimbată în dafin, mai păstrează urme de suferinţă omenească:

„... Ruga abia o sfîrşi, că o grea toropeală se lasă
Între-ale ei mădulări, şi o scoarţă subţire o-ncinge
Peste gingaşul ei sîn; în frunziş se lungesc a'ei plete,
Ale ei braţe în crengi; nemişcate-s picioarele-i repezi;
Le ţintuiesc rădăcini; poartă-n cap al copacului creştet;
Doar strălucirea-a rămas din ce-a fost frumuseţea-i trecută.
Phoebus, punînd a lui dreaptă pe trunchi, el şi aşa o iubeşte
Sub învelişul cel nou simte inima ei cum se zbate...“

(trad. **Maria V. Petrescu**)

Prin această operă Ovidiu a rămas scriitorul antic care — alături de Homer — a exercitat cea mai mare influenţă asupra creaţiilor culturale europene (literatură, pictură, sculptură, ş.a.) timp de două milenii.

Exilul la Tomis i-a ocazionat poetului elegiile în formă de scrisori *(Tristele, Ponticele)*, în care accentele de durere, de nostalgie, de revoltă sau de gratitudine au un ton de sinceră, de emoţionantă autenticitate. Adresîndu-se soţiei:

„Eu zac aicea, lînced, la marginile lumii,
Şi-n mintea mea răsare tot ceea ce-am pierdut.
O, toate-mi vin în minte... Dar tu le-alungi pe toate,
Tu, dulcea jumătate a sufletului meu!
Cu tine stau de vorbă şi glasul meu te cheamă,
Nu-i zi şi nu e noapte cu tine să nu fiu“.

(trad. **T. A. Naum**)

Stilul simplu şi fluent al acestor elegii n-are eleganţa celorlalte opere ale poetului; în schimb este un stil direct, nud şi concret. Ceea ce face ca elegiile

din exil să aibă — prin detaliile de viaţă tomitană pe care le notează — şi o interesantă valoare documentară.

Ovidiu încheie seria marilor poeţi latini, a căror operă — privită în ansamblu — se ridică la un nivel artistic probabil superior poeziei lirice greceşti.

Proza latină este ilustrată, în primul rînd şi în ceea ce are ea mai caracteristic, de istorici.

C. Iulius Caesar (102-41 î.e.n.) a fost şi om de litere, autor al unei tragedii, al unui tratat de gramatică, al unor poeme; faima lui însă este de memorialist, ca autor al unor comentarii *Despre războiul civil* şi — capodopera sa — adesea citată *Războiul gallic*. Cele 7 cărţi ale operei corespund celor 7 ani ai războiului, asupra căruia Caesar relatează cu o excepţională luciditate şi precizie, eleganţă şi solemnă simplitate, dînd informaţii exacte şi esenţiale asupra locurilor, instituţiilor, faptelor şi obiceiurilor gallilor şi germanilor, în stilul cel mai rapid, concis şi sobru posibil, — calităţi care l-au făcut pe severul istoric Tacitus să-l califice drept *summus auctorum*.

Istoricul Romei prin excelenţă a fost Titus Livius (59-17 î.e.n.), stimat şi iubit de Augustus, preţuit în mod deosebit de Seneca pentru lucrările sale. În monumentala sa operă *De la întemeierea Romei* (în 142 de „cărţi", din care ni s-au păstrat 55) Titus Livius adoptă forma analelor, folosind (fără prea mult discernămînt critic) toate sursele, veridice sau legendare, care îl puteau servi în intenţia sa de a scrie o entuziastă epopee a poporului roman, înfăţişat ca poporul ales de zei pentru a crea o operă providenţială, spre marea lui glorie şi spre fericirea (!) popoarelor pe care le-a cucerit. Rigidul său spirit tradiţionalist transformă istoria Romei (de la originile legendare pînă în jurul anului 10 î.e.n.) într-o permanentă exaltare a „virtuţii" romane. Dar digresiunile, elocvenţa magnifică a discursurilor, portretele fizice şi morale schiţate, forţa descrierii unor momente dramatice, căldura sentimentului patriotic, i-au asigurat prestigiul de istoric „oficial" al Romei; prestigiu azi mult diminuat, în beneficiul celui de mare prozator latin.

O anumită influenţă asupra stilului său a exercitat-o celălalt istoric (considerat de contemporani şi în secolele următoare drept unul din marii istorici latini) C. Sallustius Crispus (85-35 î.e.n.), marele reformator al istoriografiei latine. După exemplul lui Tucidide, Salustiu adoptă criteriul monografic, totodată introducînd în naraţiune discursuri — veridice sau fictive — care contureează sugestiv personalitatea protagonistului său. În cele două asemenea monografii istorice (*Conjuraţia lui Catilina* şi *Războiul contra lui Iugurtha*) Salustiu prezintă istoria ca operă a unor personalităţi singulare, produs al pasiunilor lor. Naraţiunea capătă un caracter de compoziţie dramatică, portretele sînt gravate cu fraze scurte dar incisive; istoricul manifestă un gust deosebit pentru scenele de efect, pentru amănunte anecdotice, pentru contraste, surprize, — un stil totdeauna apreciat pentru marea lui vivacitate.

În schimb, P. Cornelius Tacitus (55-120 e.n.), strălucit om politic, avocat şi orator, este istoricul care scrutează — cu gravă seriozitate, sceptic şi chiar pesimist, culegîndu-şi informaţiile din arhive şi alte surse oficiale — realităţile, instituţiile şi oamenii timpului. Scurta lucrare geografică şi etnografică *Despre Germania* este şi o pătrunzătoare analiză psihologică a obiceiurilor şi caracterului germanilor. Operele sale fundamentale, *Istoriile* şi *Analele* aduc o viziune stoică, dar neliniştită şi amară asupra măreţelor instituţii

din trecut, acum cînd, în epoca imperiului, acestea ajunseseră într-o stare de tristă decadenţă. Proza sa[64] se remarcă printr-un ritm nervos, fraze scurte, formule surprinzătoare, construcţii insolite, — o armonie formală constituită din asimetrii, antiteze, stil eliptic şi o abundenţă de metafore îndrăzneţe.

Ultimul mare istoric latin, C. Suetonius Tranquillus (cca 75-cca 160 e.n.) aparţine — mai mult şi mai direct decît ceilalţi istorici — istoriei literaturii. *Despre oamenii iluştri* este primul manual de istorie a literaturii latine (operă în mare parte pierdută). Iar *Vieţile celor 12 cezari* este nu numai o inepuizabilă, variată şi colorată sursă de informaţii istorice, ci şi o lectură pur literară extrem de antrenantă. Suetonius nu are — s-ar putea spune — o adevărată concepţie despre istorie, nici o structură de „istoric" asemenea marilor săi predecesori. Pe el îl interesează în primul rînd pitorescul ambianţei şi viaţa privată a personajelor sale — ale căror portrete psihologice şi morale se bazează pe documente de arhivă şi pe scrieri ale altor istorici, dar foarte mult şi pe anecdote, pe amănunte intime, meschine sau vulgare, pe bîrfeli; ceea ce îi dezbracă pe cei 12 cezari de orice prestanţă imperială, arătîndu-i în toată simplitatea oamenilor de rînd.

Starea de decădere morală din perioada imperială tîrzie este prezentată de filosoful şi prozatorul Apuleius (cca 125-170 e.n.) în romanul său de aventuri *Metamorfozele* (mai cunoscut sub titlul *Măgarul de aur*) în care părţile de un realism pitoresc alternează cu elemente fantastice, mistice şi magice, ale fondului pe care se desfăşoară acţiunea foarte agitată a acestui roman, esenţialmente baroc.

Opera cea mai originală, mai ciudată (şi de o factură — s-ar putea spune — mai modernă) a prozei latine, este romanul *Satiricon* al lui C. Petronius Arbiter (?-65 e.n.). Opera — mult citită şi apreciată de marii scriitori ai imperiului — ne-a ajuns numai în scurte fragmente, din care însă tabloul vieţii corupte a epocii lui Nero apare într-o rapidă şi animată suită de aspecte şi de figuri; totul într-un stil de notaţii care au veridicitatea realităţii, uneori aspru şi chiar trivial, alteori pitoresc, ironic, sarcastic; un stil condus cu o elegantă libertate şi un gust rafinat. Una din lecturile cele mai savuroase pe care ni le poate oferi proza latină este cea a capitolului (transmis aproape integral) descriind cina oferită de vulgarul, de proaspătul îmbogăţit Trimalchio.

Genul cel mai caracteristic pentru firea de o tăioasă luciditate a romanilor, satira, şi-a avut fondatorul şi modelul de mai tîrziu în Lucilius (cca 180-103 î.e.n.). A fost continuată de Aulus Persius Flaccus (34-62 e.n.), autor a numai 6 satire (din care doar prima este o adevărată satiră, celelalte tratînd probleme morale într-o viziune stoică), într-un stil obscur şi preţios, foarte preţuit de contemporani. Lipsit de spontaneitatea stilului conversativ şi de prospeţimea impresiei directe, Persius a ţinut să imprime satirei un caracter insistent pedagogic.

Genul satirei atinge în antichitate culmea cu Decimus Iunius Iuvenalis (cca 55-cca 130 e.n.). Cele 16 satire ale lui atacă ipocrizia, parazitismul, vulgaritatea unor aristocraţi, situaţia tristă a oamenilor de litere, luxul şi superstiţia. Dar nervul său satiric n-are vigoare, nici un simţ al umorului; Iuvenal este un provincial nostalgic, indignat de ceea ce vede la Roma, dar

[64] Racine l-a numit pe Tacitus „cel mai mare pictor al antichităţii".

şi indignarea lui este temperată de aplicaţia spre înţelegerea slăbiciunii oamenilor.

Speciei satirice de scurtă dimensiune, epigramei[65] i s-a dedicat exclusiv cel mai mare epigramist al antichităţii Marcus Valerius Martialis (40-102 e.n.). Marţial manevrează cu multă uşurinţă gluma ironică şi umorul sarcastic, într-o lungă serie (cuprinzînd 15 cărţi) de instantanee din viaţa frivolă şi coruptă a Romei. Sînt fixate aici o mare varietate de tipuri — precum şi notaţii în versuri de o factură elegantă:

„Ogorul meu la ţară
mă-ntrebi ce rod mi-ar da?
— O bucurie rară:
de-a nu te mai vedea!"

(trad. T. Mălnescu)

În sfîrşit, în limba latină (dar total în afara spiritului literaturii latine) se creează — de la sfîrşitul sec. II şi continuînd pînă la începutul sec. VIII e.n. — o literatură de exegeză religioasă datorită unor erudiţi creştini, originari din puncte diferite ale imperiului (din Italia, nordul Africii, Gallia, Spania, Iliria, etc.). Aceştia sînt primii mari teologi creştini — Tertulian, Lactanţiu, Ambrozie, Ieronim, Prudenţiu, Augustin, ş.a. — în opera cărora se regăsesc şi unii germeni ai literaturii Evului Mediu.

CONCLUZII

Capitolul literaturii pune mai clar în evidenţă trăsăturile caracteristice ale civilizaţiei şi culturii latine.

Format de-a lungul secolelor de cuceriri şi de asimilări ale altor populaţii italice, poporul roman şi-a imprimat geniul său — lucid, raţional, practic, organizatoric — şi în creaţiile sale de cultură. În general, acestea sînt subordonate intereselor statului: şi arhitectura imperială care trebuia să glorifice ideea de imperiu, şi statuile onorifice, şi busturile-portret ale oamenilor de stat, şi basoreliefurile care comemorau evenimente din viaţa statului. Literatura — de asemenea: primele epopei originale, ale lui Naevius şi Ennius, exaltă sentimentul naţional şi civic — ceea ce poeţii şi istoricii vor urmări şi cînd vor ţine să sprijine politica lui Augustus. Şi poeţii satirici vor servi, în felul lor, interesele statului, moralizînd sau atacînd ceea ce ameninţa sănătatea morală a organismului social.

Religia oficială însăşi va fi organizată, controlată şi dirijată, astfel încît să devină un eficace instrument de guvernare. Originalitatea culturii romane constă în eclectism şi într-un fel de liberalism, în disponibilitatea de a accepta şi de a asimila concepţii şi forme noi — în religie, în artă, în literatură, în filosofie. Viaţa intelectuală şi artistică a romanilor este în mod esenţial de

[65] La origine, cuvîntul însemna „inscripţie", şi era de obicei un distih scris pe o statuie, pe un monument public, pe un mormînt, etc. În epoca alexandrină a căpătat sensul de simplă poezie ocazională. Poeţii latini, imitatori ai poeţilor alexandrini, i-au imprimat — cei dintîi — un caracter satiric.

proveniență greacă; sau — chiar imprimîndu-și o evidentă notă de originalitate — urmează cu toată considerația modelele și tiparele culturii grecești, în speță elenistice.

Lipsit de fantezie, de spirit inventiv, de aplicație spre speculația teoretică, geniul roman este eminamente pozitiv și organizat, aspru și rece — uneori pînă la rigiditate — tradiționalist și sceptic, lucid și ordonat, sever și meticulos, înzestrat cu un orgoliu dar și cu un deosebit simț al datoriei civice și al devotamentului pentru patrie. Aplicat spre austeritate și disciplină, romanul era prin vocație un militar. În același timp, romanii au fost excelenți organizatori, tehnicieni și juriști, administratori și oameni pasionați de viața politică. Înalta lor prețuire era îndreptată spre elocință; căci oratoria mobiliza conștiința cetățenilor, arătîndu-le felul în care își pot servi mai bine patria; în timp ce „filosofia și poezia erau suspectate pentru gratuitatea lor". Căci, „pentru elita umanismului roman, țelul esențial al omului este înțelepciunea, perfecționarea interioară care ajunge la practica marilor virtuți de justiție, de energie și de curaj în fața morții" (P. Grimal).

Întreaga viață — socială și politică, intelectuală, artistică și morală — a romanilor s-a desfășurat sub semnul acestor calități specifice. Geniul roman a fost lipsit de o curiozitate intelectuală foarte vie, de orizonturi intelectuale foarte largi, de zboruri foarte libere ale fanteziei, de o sensibilitate artistică deosebită; geniu atent întotdeauna la realitate și la pragmatism, la soliditate și la eficiență. Dar împrumutînd, asimilînd, reelaborînd — totul în spiritul acestor date și capacități proprii — romanii au transmis Europei moștenirea civilizației și culturii antichității, foarte potrivit numită „greco-romană".

CIVILIZAŢIA ŞI CULTURA DACO-GETICĂ

Traci şi daco-geţi. • Burebista şi Decebal. • Armata. Cetăţi şi puncte fortificate. • Aşezări de tip proto-urban. • Statul. Societatea. • Economia. Meşteşugurile. Ceramica. • Relaţii comerciale. • Cunoştinţe ştiinţifice. Medicina. • Arta daco-getică. • Religia. Zamolxis. • Sacrificii. Rituri funerare. • Sacerdoţii. Sanctuarele. • Scrierea. • Daco-geţii în conştiinţa posterităţii. • Moşteniri daco-getice în cultura română.

TRACI ȘI DACO-GEȚI

Tracii[1], al căror nivel de civilizație și cultură n-a fost egalat în antichitate, pe întregul teritoriu european (în afara lumii grecești, etrusce și romane) decît de civilizația celților, pe care în unele privințe chiar au depășit-o, erau un popor a cărui forță și cultură s-au bucurat de multă considerație în antichitate[2]. Teritoriul ocupat de traci se întindea de la Marea Egee pînă în regiunea Boemiei, și din zona Iugoslaviei actuale pînă la gurile Bugului. Dar, „în contrast cu tracii dintre Haemus și Marea Egee, care n-au reușit să-și întemeieze o civilizație proprie și o politică a lor, ci serveau numai ca unelte oarbe, mercenari sălbateci, — geții, stăpînitorii marelui drum de civilizație al Dunării, de la început își urmăreau o politică a lor și alcătuiau un stat bine închegat (...) primeau puternice înrîuriri grecești (...), dar în aceeași vreme ofereau la rîndul lor și grecilor și romanilor o consistență spirituală superioară și foarte caracteristică, pe care literatura antică a însemnat-o cu mirare și admirație, făcînd din geți aproape un popor fabulos, prin vitejia, înțelepciunea și spiritul lui de dreptate" (V. Pârvan).

Dacii și geții, ramură a marelui popor indo-european al tracilor, erau unul și același popor — fapt recunoscut de autorii antici — și „vorbind aceeași limbă" (Strabon, VII, cap. III, 13). Dintre cele peste 100 de formațiuni tribale și gentilice ale tracilor, triburile dacilor și geților erau cele mai mari și cele mai puternice. Ocupau teritoriul cuprins între Munții Balcani (Haemus) și Munții Slovaciei, și de la litoralul apusean al Mării Negre pînă dincolo de bazinul Tisei. Triburile denumite „dacice" locuiau pe teritoriul actualei Transilvanii și al Banatului, iar ale „geților", în cîmpia Dunării (inclusiv în sudul fluviului), în Moldova și Dobrogea de azi. Una și aceeași populație daco-getică apare la scriitorii greci de obicei cu numele generic de „geți", iar la autorii romani[3] cu denumirea de „daci"[4]. Se pare că în prima jumătate a sec. II î.e.n.

[1] Denumirea generală de „traci" a fost dată triburilor de limbă tracică dintre Marea Egee și Dunăre; triburile din nordul Dunării, vorbind aceeași limbă tracică, purtau nume de daci sau de geți, sau nume tribale specifice — carpi, costoboci, etc.

[2] „Muzica, religia, medicina populară empirică, artele meșteșugărești dezvoltate de traci erau unanim apreciate de greci și de romani, iar aportul traco-frigian la cultura elenică a fost considerabil: divinități ca Dionysos, Sabazios, Semele, Seirenes, Silenus, etc.; medicină populară: zeul-«medic» Aesculapios, plante medicinale geto-dace, cîteva cuvinte importante în limba greacă (*ambon*, *basileus*, etc.) și o serie de mari figuri ale civilizației elenice: Tucidide, artiștii Brygos, Doidalses, antroponime trace, gramatici ca Dionysios Thrax, cîțiva filologi, etc." (cf. I. I. Russu).

[3] Pentru prima dată — la Iulius Caesar (*Războiul gallic*, VI, 25). — Dacii și geții sînt menționați de 63 de autori antici; de 32 în limba greacă și de 31 în latină (A. Petre).

[4] Între etimologiile propuse pentru numele de „daci" este și cea care îl presupune ca derivînd din *daca* — „cuțit, pumnal", arma caracteristică populațiilor daco-getice. Dar ipoteza cea mai plauzibilă pare a fi cea care leagă acest nume de *dáos*, cuvînt care în frigiană (limbă înrudită cu limba tracilor) înseamnă „lup". După mărturia lui Strabon (VII, 3, 12), dacii înșiși își spuneau *dáoi*. Vd. Mircea Eliade: „Pare destul de probabil că numele lor etnic derivă, în ultimă instanță, de la epitetul ritual al unei confrerii războinice". Triburi războinice cu numele de „lupi" se întîlnesc în multe alte părți (în Spania, Irlanda, Anglia, etc.). Acest nume de animal, desigur totemic, explică forma de lup a stindardului dac.

toate aceste formaţiuni gentilice şi tribale constituiau patru uniuni puternice, fiecare emiţînd — încă din secolul anterior — monedă proprie.

Nu se poate cunoaşte data de la care aceste ramuri tracice au ocupat ţinuturile carpato-dunărene, locuite încă din epoca paleolitică; cert este însă că cei dintîi autori antici care îi menţionează îi consideră autohtoni, deci instalaţi aici din timpul primelor migraţii indo-europene, tracice. Daco-geţii s-au desprins din masa triburilor trace, începînd să-şi contureze un profil de civilizaţie distinctă, pe la începutul mileniului I î.e.n. (cf. H. Daicoviciu). Cîteva secole mai tîrziu, numele lor apare la autorii greci, alături de cel al sciţilor[5].

În anul 514 î.e.n. regele persan Darius a pornit cu o armată numeroasă o expediţie împotriva sciţilor din nordul Mării Negre, trecînd prin Dobrogea. Hărţuită şi înfometată, armata persană a trebuit să se retragă, dar după ce în înaintarea sa întîlnise rezistenţa înverşunată a geţilor, pe care i-a învins — „cu toate că geţii sînt cei mai viteji şi mai drepţi dintre traci"[6].

În aceeaşi regiune sud-estică, a Dobrogei de azi, geţii i-au înfruntat în anul 339 î.e.n. şi pe sciţi. Iar în anul 326 î.e.n.[7], cînd Zopyrion, generalul lui Alexandru Macedon, pornise o expediţie împotriva Olbiei, — în retragere fiind atacat de geţi (şi probabil de sciţi) generalul macedonean şi-a pierdut 30 000 de ostaşi, el însuşi căzînd pe cîmpul de luptă. După moartea lui Alexandru Macedon, fostul său general Lisimach — devenit rege al Traciei — a fost înfrînt (către 300 î.e.n.) în două rînduri de regele geţilor Dromichaites; în prima bătălie căzînd prizonier fiul său Agatocles, iar într-a doua, însuşi Lisimach.

Cu celţii, care pătrunseseră în zona actualei Transilvanii începînd din jurul anului 350 î.e.n., dacii au intrat în conflict opunîndu-le rezistenţă armată şi terminînd — după două secole de convieţuire paşnică[8] — prin a-i asimila. Prin rezistenţa opusă celţilor, epoca domniei (în jurul anului 200 î.e.n.) regelui dac Rubobostes — şeful unei uniuni tribale — a însemnat un moment de afirmare a puterii dacilor din regiunea transilvăneană.

[5] Sciţii, popor de origine iraniană, au ocupat pe la începutul sec. VII î.e.n. stepa din nordul Mării Negre, precum şi regiunea Dobrogei în sec. III-II î.e.n. — care va fi menţionată mai tîrziu în istorie ca Sciţia Mică *(Scythia Minor)*. Contactele stabilite încă din sec. VI î.e.n. cu sciţii risipiţi pe teritoriul Daciei — şi cărora geţii din Dacia le erau „infinit superiori prin calitatea şi vechimea culturii lor" (V. Pârvan) — au lăsat puţine urme şi în arta daco-getică.

[6] Herodot, *Istorii*, IV, 93: „Înainte de a ajunge la Istru (= Dunăre), [Darius] îi supuse mai înţii pe geţii care se cred nemuritori, căci tracii care au în stăpînirea lor Salmydessos (...) i s-au închinat lui Darius fără nici un fel de împotrivire. Geţii însă, care luaseră hotărîrea nesăbuită [de a-l înfrunta], au fost robiţi pe dată, măcar că ei sînt cei mai viteji şi cei mai drepţi dintre traci".

[7] După alţi autori, în 331, sau chiar 332 î.e.n.

[8] Numai în Transilvania se cunosc peste 80 de necropole şi morminte izolate ale celţilor; iar în Oltenia — unde triburile acestora au pătruns venind de pe teritoriul iugoslav prin anul 109 î.e.n., întîmpinînd însă şi aici rezistenţa dacilor — s-au găsit aproximativ 40 de puncte arheologice celtice şi ale scordiscilor (celţi amestecaţi cu traci, iliri, etc.).

Convieţuirea dacilor cu celţii a dus la influenţe reciproce, sensibile mai întîi în civilizaţia celor dintîi; încît, studiul civilizaţiei dacice trebuie să aibă în vedere — fără a-l exagera, însă — şi aportul celţilor[9].

În sec. III î.e.n., dacii din Transilvania vor fi angajaţi în conflicte cu celţii, care îşi făcuseră apariţia aici în secolul anterior; geţii din Moldova vor duce lupte cu populaţia germanică a bastarnilor; iar cei din regiunea dobrogeană vor ataca uneori şi coloniile greceşti de pe litoralul vestic al Mării Negre — cu care totuşi întreţineau schimburi utile, atît pe plan economic cît şi cultural. Pentru sec. II î.e.n. ştirile privindu-i pe daco-geţi lipsesc. Aceasta este desigur perioada în care creşte tot mai mult importanţa dacilor din Transilvania — unde în secolul următor se va constitui primul stat puternic daco-get, cu centrul în zona Munţilor Orăştiei.

BUREBISTA ŞI DECEBAL

Despre făuritorul acestui stat, Burebista, informaţiile cele mai bogate se datoresc geografului grec Strabon (VII, 3, 11):

„Burebista, bărbat get, luînd în mîini cîrma neamului său, a ridicat poporul copleşit de nevoi din pricina nesfîrşitelor războaie şi atît de mult l-a îndreptat prin anumite deprinderi, viaţă cumpătată şi ascultare de porunci, încît doar în puţini ani a făurit o mare împărăţie şi a adus sub stăpînirea geţilor pe cei mai mulţi vecini. Ba chiar şi de romani era de temut, deoarece trecea neînfricat Istrul şi prăda Tracia pînă în Macedonia şi Illyria. A pustiit astfel pe celţii care se amestecau cu tracii şi cu ilirii, iar pe boiii care se aflau sub ascultarea lui Critasiros, precum şi pe taurisci, i-a şters de pe faţa pămîntului. Pentru convingerea poporului, el a conlucrat cu Deceneu, un vraci, care a pribegit prin Egipt şi a învăţat anumite semne prevestitoare prin care desluşea vrerile divinităţii. În scurt timp Deceneu însuşi a fost socotit pătruns de suflu divin, la fel cum am spus vorbind despre Zamolxis. Şi, în semn de supunere, geţii s-au lăsat înduplecaţi să taie viţa de vie şi să trăiască fără vin. Burebista a fost răsturnat în urma unui complot pus la cale împotriva lui de o mînă de oameni, mai înainte ca romanii să trimită împotrivă-i o expediţie. Urmaşii lui s-au dezbinat, dezmembrînd ţara în mai multe regiuni".

Burebista a devenit căpetenia unei puternice uniuni de triburi aproximativ în anul 82 î.e.n. Numeroasele sale victorii contra triburilor celtice ale boiilor şi tauriscilor, contra bastarnilor dintre Carpaţi şi Nistru, a sarmaţilor iranieni şi a cetăţilor pontice[10]; armata numeroasă de care dispunea, despre

[9] „În cadrul acestei simbioze a putut fi preluată tehnologia superioară a extragerii şi prelucrării metalelor, în special a fierului, meşteşug în care celţii excelau". De asemenea, „a lucrării vaselor de lut, şi multe altele. Organizarea preoţimii daco-getice aminteşte îndeaproape pe cea a druizilor celţi". — Pe de altă parte, sub influenţa dacilor, „celţii au trecut la incineraţie, împrumutînd chiar şi ritualul de a aşeza cele adunate de la rug într-o urnă funerară. Se pare însă că la rîndul lor şi dacii au fost influenţaţi de celţi în anumite practici ale ritului funerar" (I. H. Crişan).

[10] Olbia şi Tyras (azi, Porutino şi Belgorod Dnestrovski, în U.R.S.S.), Aegyssos (Tulcea), Histria, Tomis (Constanţa), Callatis (Mangalia), Dionysopolis (Balcic), Odessos (Varna), Apollonia (Sisobol), — ultimele trei, în R. P. Bulgară. Unele din aceste cetăţi s-au supus de bună voie.

care se spune că ajungea la 200 000 de oameni (cifră probabil exagerată); energia, clarviziunea şi calităţile diplomatice strălucite de care a dat dovadă, i-au creat un prestigiu imens.

În politica sa internă, Burebista a fost ajutat — cum relatează Strabon — de marele preot Deceneu în opera de restaurare a ordinii şi de însănătoşire a moravurilor poporului. Astfel, în decurs de zece-doisprezece ani Burebista a creat un stat care se întindea din bazinul Dunării de Mijloc şi Munţii Slovaciei pînă la gurile Bugului şi ţărmul apusean al Mării Negre; iar în sud, pînă în zona Munţilor Balcani. Într-un decret dat de cetatea grecească Dionysopolis, Burebista era numit „cel dintîi şi cel mai mare dintre regii Traciei".

Dar Burebista ştia că marele său adversar şi cel mai redutabil era statul roman. Incursiunile sale în imediata apropiere a frontierelor romane nu căpătau nici o replică, pentru că în acest timp Caesar era ocupat cu cucerirea Galliei; iar după victoria lui Caesar, la Roma vor începe grave tulburări interne. Burebista a ştiut să profite de această situaţie; şi cînd, în 48 î.e.n., se declară conflictul dintre Pompeius şi Caesar, regele dac va interveni în treburile interne ale statului roman, în favoarea lui Pompeius, care părea a fi mai puternic. Trimise deci (după ce va fi primit desigur la curtea sa pe trimişii ilustrului general roman) un ambasador, care îl întîlni pe Pompeius în Macedonia. Înţelegerile stabilite au satisfăcut interesele ambelor părţi. Dar nu peste mult timp, la Pharsalos armata lui Caesar l-a învins pe Pompeius — care s-a refugiat apoi în Egipt, unde a fost asasinat.

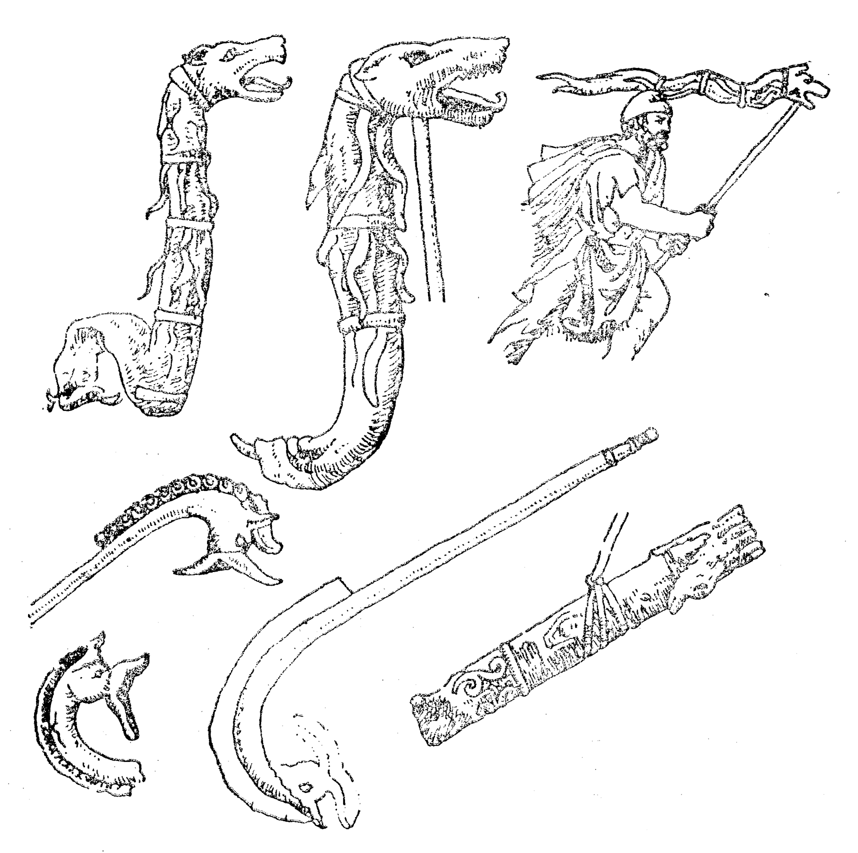
Ajuns stăpînul Romei, Caesar pregăti — în cadrul campaniei sale împotriva parţilor — şi o expediţie de pedepsire a lui Burebista, concentrînd o armată de 16 legiuni şi 10 000 de călăreţi. Dar Caesar este asasinat în 44 î.e.n., an în care şi Burebista este ucis în urma unei revolte a unui grup de nobili, adversari ai autorităţii statale centralizate. Statul făurit de el se dezmembrează în patru, apoi în cinci formaţiuni politice separate, — urmînd ca unitatea să fie restabilită în secolul următor, sub autoritatea lui Decebal.

În cei 131 de ani care s-au scurs de la moartea lui Burebista pînă la cîrmuirea lui Decebal, acţiunea de reunificare a triburilor daco-getice a continuat fără întrerupere; încît, în anul 85 e.n., în timpul domniei regelui dac Duras-Diurpaneus (predecesorul lui Decebal), „în jurul statului dac transilvănean cu centrul în Munţii Orăştiei se grupaseră de acum geto-dacii din Oltenia, Muntenia, Moldova centrală şi de miazăzi" (H. Daicoviciu). Prin urmare, un stat mai puţin întins decît fusese cel al lui Burebista. Teritoriile dobrogene fuseseră între timp anexate provinciei romane Moesia din sudul Dunării, — zonă controlată strict de garnizoanele romane. Romanii aşteptau momentul prielnic să ocupe şi să transforme şi regatul daco-get într-o provincie romană.

Pentru a preîntîmpina ofensiva romanilor, regele Duras-Diurpaneus atacă şi pradă Moesia (în iarna 85-86 e.n.), — ofensiva lui fiind condusă probabil de nepotul său Decebal. Romanii sînt învinşi, iar Oppius Sabinus, guvernatorul Moesiei, decapitat. Situaţia era, pentru romani, alarmantă. Împăratul Domiţian în persoană vine pe frontul dunărean pentru a conduce operaţiunile pe teritoriul dacic. Bătrînul rege Duras-Diurpaneus cedează tronul lui Decebal. Noul rege dac — „era foarte priceput în planurile de război şi iscusit în înfăptuirea lor, ştiind să aleagă momentul cînd să atace pe duşman şi cînd să se retragă la timp" — scrie Dio Cassius. „Era dibaci în a întinde

curse, luptător viteaz, ştia să folosească o victorie şi să iasă cu bine dintr-o înfrîngere. Din această pricină a fost multă vreme un adversar de temut pentru romani".

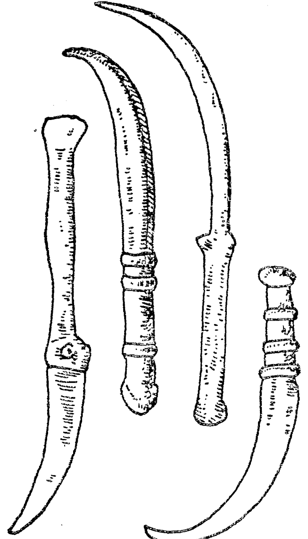
Decebal recurge la diplomaţie: cere pace. Domiţian refuză. Armata romană trece Dunărea (87 e.n.), înaintînd pe Valea Oltului; dar în defileul

Obiecte dacice figurînd pe Columna lui Traian. Sus — stindarde *(dracones)*; jos — trompete *(carnyx)* şi o tolbă

Turnu Roşu este învinsă, generalul-comandant Cornelius Fuscus este ucis şi mulţi romani cad prizonieri. În anul următor, o altă armată romană pătrunde prin Banat, obţine victoria, dar renunţă să înainteze spre Sarmizegetusa, capitala regatului. Se încheie o pace de compromis — considerată la Roma ruşinoasă pentru romani — în care regele dac apărea ca un aliat al Romei, primind, printre altele, şi meşteri romani constructori de maşini de război. Decebal foloseşte timpul pentru a se pregăti de apărare.

Ofensiva romană pregătită de Traian începu după lungi şi minuţioase preparative. Efectivul trupelor comasate la frontiera Daciei atingea cifra de 150 000 de soldaţi. După mai multe înfrîngeri (în 101 şi 102) Decebal cere

Săbii şi cuţite de luptă dacice, figurate pe Columna lui Traian

pace. Condiţiile în care i-a fost acordată erau deosebit de grele[11]. Împăratul Traian — a cărui intenţie clară era de a transforma Dacia într-o provincie romană — îşi menţine trupele concentrate la Dunăre. Arhitectul Apolodor din Damasc construieşte la Drobeta(Turnu Severin) cel mai lung pod de piatră (peste 1 100 m) din tot Imperiul roman. Decebal nu respectă toate condiţiile păcii. În vara anului 105 Traian porneşte contra dacilor cu o armată mai numeroasă ca în primul război. Cetăţile din Munţii Orăştiei sînt cucerite, devastate şi incendiate. După asediul şi capitularea Sarmizegetusei (în vara anului 106) Decebal se retrage cu un grup de războinici în munţi; este urmărit şi, pentru a nu cădea prizonier, se sinucide; capul îi este dus ca trofeu la Roma. Traian şi-a sărbătorit triumful organizînd serbări şi jocuri timp de 123 de zile şi punînd să se construiască marele său For, Columna, şi monumentul de la Adamclissi[12]. Din Dacia — devenită acum provincie a Imperiului — învingătorul adusese la Roma o pradă uriaşă[13].

Epopeea dacică s-a încheiat cu luarea a 50 000 de prizonieri, dar fără o exterminare sau deportare de populaţie. Multe triburi de daco-geţi de la periferia regatului au rămas independente sau într-o situaţie clientelară. Reacţia autohtonilor contra stăpînirii romane a luat, se pare, forma unor răscoale (ca cea din 117-118), despre care însă n-avem date precise. Vechile ocupaţii şi obiceiuri ale dacilor au continuat. Procesul de romanizare a dus la etnogeneza

[11] „Decebal trebuia să predea toate armele şi maşinile de război, să-i extrădeze pe inginerii şi pe dezertorii din armata romană, să dărîme zidurile cetăţilor, să cedeze teritoriile ocupate de romani, să renunţe la o politică externă proprie şi să nu mai primească fugar şi soldaţi din imperiu" (H. D.). Romanii vor anexa acum o parte din Banat şi din Oltenia precum şi teritoriile Munteniei şi sudul Moldovei.

[12] După opinia lui H. Daicoviciu, construcţia monumentului de la Adamclissi a fost hotărîtă după primul război contra dacilor.

[13] Printre altele, 165 500 kg aur fin şi 331 000 kg argint (după evaluările, plauzibile, ale lui J. Carcopino).

românilor, popor care a păstrat — în limbă, în port, în obiceiuri, în credinţe şi chiar în unele manifestări artistice — moşteniri ale civilizaţiei şi culturii daco-getice.

ARMATA. CETĂŢI ŞI PUNCTE FORTIFICATE

Autorii antici, în general, subliniază virtuţile războinice ale daco-geţilor; şi într-adevăr, crearea, menţinerea şi prestigiul statului s-au fondat în mare măsură pe o bună organizare militară, atît ofensivă cît şi defensivă.

V. Pârvan susţine că „unele procedee tactice, ca ordinea de bătaie în unghi ascuţit pentru a străpunge frontul duşman, au fost învăţate de geţi de la sciţi". Mărturiile contemporanilor îndreptăţesc presupunereă — formulată de D. Berciu — că „în epoca lui Decebal exista într-adevăr o armată permanentă care se instruia mereu" şi că „se practica sistemul de recrutare teritorial-unională şi pe obştii". Dio Chrysostomos, care cunoştea situaţia din Dacia de după anul 89 e.n. relatează că „acolo la ei [la daco-geţi] puteai să vezi peste tot săbii, platoşe, lănci, peste tot cai, peste tot arme, peste tot oameni înarmaţi". În împrejurări speciale, getul dobrogean — „C-o mînă e pe armă, cu cealaltă pe plug", confirmă un alt martor ocular, Ovidiu (*Tristia*, cartea a V-a, X, v. 24).

Armata daco-geţilor era compusă din pedestrime şi din corpuri de cavalerie. Termenii tratatului de pace încheiat de Decebal cu Domiţian, precum şi cei ai condiţiilor capitulării impuse de Traian arată clar că armata dacilor fusese instruită şi dotată urmînd modelul armatei romane; că avusese, un timp, în serviciul ei instructori şi ingineri militari romani; şi că în dotarea ei intraseră şi arme şi maşini de război romane, — fapte care au asigurat un înalt potenţial de război şi o foarte bună pregătire de luptă.

Cetăţile şi aşezările fortificate — unele datînd din perioada anterioară formării statului lui Burebista — constituie dovezi elocvente privind nu numai aspectele militare defensive, ci şi tehnica cu totul remarcabilă de inginerie militară a acestor construcţii. Numărul lor este considerabil. Numai în regiunea Moldovei au fost descoperite pînă acum peste 20, datînd din epoca cuprinsă între secolele VI-III î.e.n.

Dintre cetăţile din această zonă a Moldovei, de-a dreptul impresionante erau îndeosebi cea din Stînceşti (jud. Botoşani) şi Bîtca Doamnei, de lîngă oraşul Piatra Neamţ[14]. Prima, întinzîndu-se pe o suprafaţă de 45 ha, era apărată pe o lungime de un kilometru de un val de pămînt lat (la bază) de 20-22 m şi avînd o înălţime care, încă şi azi atinge 5,50 m; în timp ce şanţul — din care s-a săpat pămîntul pentru val — era lat de 20 m şi adînc de 7 m, în medie. — A doua, cetatea de la Bîtca Doamnei, construită pe un pisc înalt de 140 m de la nivelul Văii Bistriţei, era închisă din două părţi, la început de un val de pămînt şi de piatră lat de 6 m; iar ulterior, de un zid din lespezi de piatră (spaţiul dintre paramenţi — dublul zid de lespezi fiind umplut cu pămînt şi piatră de rîu).

[14] Stînceşti şi Bîtca Doamnei au fost construite la date diferite, nu aveau exact aceeaşi destinaţie (Bîtca Doamnei era probabil şi un centru politic, nu numai economic şi religios) şi nu corespund exact aceloraşi structuri.

Dar centrul defensiv al statului dac, situat în jurul centrului politic şi administrativ, era constituit de sistemul de cetăţi şi puncte fortificate — cetăţi puternice, fortăreţe, turnuri izolate de apărare sau de supraveghere — din Munţii Orăştiei: „un sistem de fortificaţii ce nu-şi are egal, nu numai la noi, dar nici în altă parte a Europei" (I. H. Crişan).

La construcţia lor au lucrat desigur şi arhitecţi şi meşteri greci, după cum o dovedeşte tehnica elenistică folosită. Numărul de aproximativ 40 de cetăţi (cîte au fost explorate arheologic pînă acum) din acest sistem şi din alte zone cuprinse în interiorul arcului carpatic, dar mai ales exemplele celor din Blidaru, Costeşti şi Grădiştea Muncelului, sînt suficiente pentru a ne da o idee clară, atît despre monumentalitatea lor, cît şi despre concepţia şi tehnica constructorilor lor.

Puternica cetate de pe piscul Blidaru, cu două incinte ocupînd o suprafaţă de aproape 6 000 m^2 avea şase masive turnuri exterioare de apărare, poartă de intrare „în şicană", „cu piedică", platforme de apărare, un fel de cazemate, şi o dublă incintă, din blocuri de piatră fasonată. În general, grosimea zidurilor complexului defensiv din Munţii Orăştiei varia între 2-4 m. — Cetatea de la Costeşti era apărată mai întîi de un val de pămînt larg de 6-8 m la bază. Creasta valului era întărită cu o palisadă, din trunchiuri groase de lemn; în dosul valului, urma zidul de piatră, gros de 3 m, şi mai multe bastioane. Între cele două paramente de zid din blocuri tăiate regulat — legate între ele de bîrne groase, prinse la capete în jghiaburile săpate într-un bloc exterior şi altul interior — era umplutura de pietre şi pămînt. — În centrul sistemului defensiv din Munţii Orăştiei, cetatea de la Grădiştea Muncelului (situată la o altitudine de 1 200 m) închidea între zidurile ei o suprafaţă de 3 ha. Aici este de localizat Sarmizegetusa, probabil localitatea de reşedinţă a regilor daci. Zidul de piatră perfect ecarisată al incintei militare — cu mai multe turnuri de apărare — atingea iniţial o înălţime desigur mai mare decît cea păstrată pînă azi[15]. Iar unul din turnurile de apărare din incinta cetăţii trebuie să fi avut înălţimea de 15 m!

AŞEZĂRI DE TIP PROTO-URBAN

În Munţii Orăştiei s-au descoperit pînă în prezent peste 100 de aşezări omeneşti. Zona civilă a Sarmizegetusei depăşea în lungime 3 km. În alte centre (de pildă, la Costeşti), s-au descoperit şi clădiri masive de locuit, aşa-numitele turnuri-locuinţă — cu un etaj deservit de o scară de lemn interioară şi una exterioară, cu zidul de temelie din piatră ecarisată, iar cel al părţii superioare a construcţiei, din cărămidă arsă. Ambele părţi ale zidului — de piatră şi de cărămidă — aveau aceeaşi grosime, de 3 m[16].

[15] În Transilvania, aşezările fortificate apar încă din mileniul al II-lea î.e.n.; iar la începutul mileniului I î.e.n., acestor întărituri — cu val de pămînt, şanţ şi palisadă — li se adaugă şi ziduri de piatră brută. Din perioada cuprinsă între secolele VIII—IV î.e.n. se cunosc peste 33 de asemenea aşezări fortificate — proto-dacice, s-ar putea spune — unele din ele acoperind întinderi apreciabile: 67 ha aşezarea de la Corneşti, 78 ha cea de la Sîntana (cf. I. H. C.).

[16] În lumea daco-getică, acestea au apărut cu cel puţin două secole înaintea aşezărilor asemănătoare din lumea celţilor; care, pe de altă parte, nu şi-au construit niciodată cetăţile — ca daco-geţii — cu piatră fasonată.

Daco-geţii aveau fără îndoială şi aşezări de tip proto-urban, de felul acelor 47 de localităţi despre care vorbeşte — pe la mijlocul secolului al II-lea e.n. — geograful antic Ptolemeu, considerîndu-le „cele mai însemnate oraşe din Dacia"[17].

Locuinţele daco-geţilor variau, atît ca plan, cît şi ca materiale de construcţie, care erau cele aflate la dispoziţie, după regiuni: lemnul, piatra sau argila. Ca plan: în formă rotundă, ovală sau de patrulater. Casele celor mai săraci erau simple colibe făcute din împletituri de nuiele lipite cu lut şi, deasupra, o tencuială, uneori în culori; bordeie cu o încăpere sau două, cu acoperiş de paie, stuf sau şindrilă. Casele celor bogaţi erau din bîrne aşezate orizontal (cu stîlpi verticali de susţinere, înfipţi în pămînt), pe o temelie de blocuri de piatră tăiate; cu mai multe încăperi — cînd aveau şi un etaj — cu acoperişul din şindrilă sau ţigle, şi cu uşi masive întărite cu bare şi cu ţinte de fier[18]. În curte — hambare de lemn, coşerci de nuiele, sau gropi adînci cu pereţii din argilă arsă, în care se păstrau proviziile. De asemenea, un puţ.

Dar în unele aşezări de tip pre-urban sau în cetăţi apa era adusă prin conducte, tuburi de lut ars, în cisterne: apă de rezervă în caz de asediu (ca în cetatea de la Costeşti). Alteori, apa era adusă într-un butoi de decantare, de unde, prin ţevi de plumb sau prin conducte de teracotă, ajungea la locuinţele — bineînţeles — celor înstăriţi (ca la Sarmizegetusa). Cisternele erau în general zidite după model grecesc, şi cu o tehnică întru nimic inferioară acestuia[19]. Cisterna de la Blidaru, de pildă, era „acoperită cu o boltă de piatră cioplită şi tencuită cu ciment hidraulic" (I.H.C.). Probabil că unele locuinţe aveau şi băi proprii (dar pînă acum, neatestate arheologic).

Pe lîngă construcţii cu caracter militar, locuinţe, instalaţii de apă, arheologii au scos la lumină vestigiile arhitectonice, de o absolută originalitate, legate de domeniul vieţii religioase a daco-geţilor: sanctuarele.

STATUL. SOCIETATEA

Din prea puţinele informaţii lăsate de autorii antici, precum şi din datele furnizate de cercetările arheologice, rezultă că statul dac creat de Burebista era o monarhie cu un marcat caracter militar, asemănîndu-se în multe privinţe monarhiilor elenistice.

Concluziile lui H. Daicoviciu sînt că acest stat nu putea — dată fiind marea sa întindere teritorială — să dispună de aparatul birocratic necesar pentru a se crea şi o centralizare administrativă strictă. Din acest punct de vedere, ceea ce constituia norma principală, generală şi inderogabilă, era tripla obligaţie impusă de statul dac populaţiilor supuse din teritoriile compo-

[17] Caracteristic dacice sînt sufixele numelor de oraşe: *-eta* (Drobeta); *-storum* (Durostorum); şi, sufixul cel mai frecvent, *-dava* (Capidava, Sucidava, Petrodava, etc.).

[18] Nu lipseau din aceste aşezări pre-urbane nici clădirile monumentale. O dovadă concludentă este clădirea — după descrierea lui I. H. Crişan — „construită din lemn, pe fundaţii de piatră, alcătuită din două încăperi şi înconjurată pe trei laturi de o largă prispă, descoperită în cetatea de la Piatra Roşie. Lungimea întregii clădiri este de 40 m şi 28 m lăţime; iar una dintre încăperi măsoară 12,30 m pe 12,60 m, pe cînd cea de-a doua are 10,50 m lungime şi 12,60 m lăţime".

[19] Cisterna de la Blidaru era tencuită cu mortar impermeabil, avînd dimensiunile de 8 m pe 6,20 m, iar înălţimea, de 4 m.

nente sau anexate: de a nu duce o politică externă proprie şi independentă, de a pune la dispoziţia regelui dac un anumit număr de soldaţi în caz de război, şi de a plăti un tribut. Este foarte verosimil ca regii daci să fi lăsat în continuare prerogativele de ordin administrativ căpeteniilor triburilor supuse, sau magistraţilor cetăţilor greceşti, pontice, supuse. În schimb, după Burebista centralizarea politică a fost asigurată — chiar dacă nu la fel în toate perioadele — de regii daci pe toată durata existenţei statului — de 175 de ani.

Societatea daco-getică era împărţită (desigur că încă înainte de Burebista) în clase şi categorii sociale; dar, în lipsa informaţiilor în acest sens, asupra proporţiilor numerice şi a raporturilor (de natură socială şi economică) dintre ele, nu se pot face decît supoziţii pe bază de deducţii şi de analogii cu alte popoare din acele timpuri.

Nobilii, urmaşii vechii aristocraţii tribale getice (existente deja în sec. V î.e.n.) erau acei *tarabostes* (cuvînt autohton) sau *pileati*, din rîndurile cărora se alegeau atît regele cît şi sacerdoţii — şi în primul rînd marele preot. Nobilii — şefi de triburi, de ginţi, de mari familii — erau desigur şi căpetenii militare şi mari proprietari funciari. Fără îndoială că — rămînînd aserviţi regelui — beneficiau şi de consistente privilegii; şi este foarte probabil ca, după modelul sistemului roman, să fi avut şi *clienţii* lor — ţărani pauperizaţi sau debitori care nu-şi puteau plăti datoriile. Este de presupus că din rîndurile acestor *tarabostes* îşi recruta regele şi dregătorii însărcinaţi cu atribuţii militare, politice sau de control asupra ordinei interne, cu strîngerea dărilor în natură sau cu supravegherea lucrărilor publice, ş.a.m.d. Curtea regală trebuie să fi fost organizată identic, sau măcar întrucîtva analog curţilor din regatele elenistice. Se ştie că regii daci duceau tratative, ca orice suveran independent şi recunoscut ca atare chiar de statul roman; şi că trimiteau soli oficiali, încheiau tratate, alianţe, etc., — fapt care presupune existenţa unei cancelarii centrale a regatului. Iar în ce priveşte legislaţia, istoricul Iordanes ne asigură că geţii aveau legi scrise[20].

Statul dac avea (cel puţin în timpul lui Burebista) un caracter aproape teocratic — în sensul că preoţimea juca un rol deosebit de important, avînd o mare influenţă morală şi politică în stat.

Recrutaţi din rîndurile aristocraţiei, preoţii — care purtau şi ei semnul distinctiv nobiliar *pileum* — deţineau monopolul activităţilor de ordin ştiinţific şi religios: se ocupau de astronomie, de medicină, de interpretarea semnelor cereşti, de probleme teologice şi morale (cf. A. Bodor). În afară de atribuţiile lor specifice, sacerdotale, şi de activităţile enumerate mai sus, preoţii exercitau desigur şi funcţii judecătoreşti (ipoteză plauzibilă, putînd fi susţinută prin analogie cu atribuţiile druizilor celţi contemporani. În această materie însă, marele judecător, forul suprem în ultimă instanţă rămînea regele.

Marele preot era sfătuitorul cel mai de prestigiu şi cel mai ascultat al regelui; el însuşi era învestit efectiv cu o autoritate de adevărat vicerege. Marele preot putea urma chiar la tronul statului — cum a fost cazul lui Deceneu care, după moartea lui Burebista, a devenit *basileu* al statului dac intracarpatic (una din confederaţiile de triburi în care s-a dezmembrat regatul lui Burebista). Marele preot era, prin urmare, fie asociat al puterii politice regale,

[20] Legi care ar fi rămas în vigoare, cel puţin parţial, chiar pînă în sec. VI e.n. — Se ştie însă că Iordanes făcea o confuzie între goţi şi geţi, pe care îi socotea strămoşii celor dintîi.

fie un posibil succesor al regelui, fie „rege şi mare preot“ în acelaşi timp — cum se intitulează unul din predecesorii lui Decebal[21].

Regalitatea la daco-geţi era considerată de autorii antici ca avînd un caracter sacru. Cu toate că nici Burebista nici Decebal nu şi-au asumat prerogative de ordin religios, totuşi se credea — după cum nota Criton, medicul împăratului Traian — că marele preot îi transmitea regelui anumite puteri supranaturale (cf. D. Berciu).

A doua categorie sau clasă socială principală o formau oamenii de rînd, *comati* sau *capillati*[22]; o clasă constituită din oameni liberi (cel puţin din punct de vedere legal) şi avînd deci anumite drepturi. Era masa producătorilor de bunuri materiale, constituită din ţărani[23], lucrători agricoli şi în mine, păstori, meşteşugari şi negustori; era clasa care „se afla într-o situaţie de dependenţă, de aservire faţă de nobilimea militară, muncind alături de sclavi pe pămînturile şi la curţile fruntaşilor“ (C. Daicoviciu). Asupra acestei mase cădeau sarcinile dărilor şi ale diferitelor prestaţii, îndeosebi pentru lucrările mari de interes public — şi, fireşte, obligaţia de a presta serviciul militar.

Sclavii deţineau — pînă la data cuceririi Daciei de către romani — un rol cu totul neînsemnat în economia daco-geţilor. Erau folosiţi mai puţin în mine (care erau, presupunem, proprietatea regelui, adică a statului, şi în care era preferată — ca la romani — mîna de lucru liberă) şi aproape numai pe pămînturile nobililor sau în muncile gospodăriei. Mult prea puţine indicaţii — şi acestea foarte vagi — confirmă existenţa sclaviei, dealtfel sporadică, în Dacia preromană (cu excepţia, bineînţeles, a oraşelor pontice greceşti). La geto-daci sclavajul era de tip patriarhal: „sclavul era considerat ca făcînd parte din familia stăpînului“; în această situaţie, fireşte că „nu exista în statul dac o veritabilă piaţă pentru sclavi“ (H. Daicoviciu).

În concluzie — statul daco-get nu poate fi definit ca un stat sclavagist (chiar dacă îngloba şi cîteva vechi oraşe-state sclavagiste), ci ca un stat caracterizat printr-o variantă a unui „mod de producţie tributal“, a cărui economie era constituită pe relaţia de tribut.

ECONOMIA. MEŞTEŞUGURILE. CERAMICA

Formaţiunea social-economică daco-getă era cea de tipul obştei săteşti, a proprietăţii colective a pămînturilor. Dar alături de proprietatea comună funciară exista şi proprietatea privată a *comatilor*, precum şi proprietatea privată a regelui, a nobililor şi a preoţilor. Teoretic, pămîntul aparţinea monarhului. *Comatilor* le rămînea tripla obligaţie faţă de stat — a plăţii dărilor, a participării la lucrările publice şi a satisfacerii obligaţiilor militare.

[21] În succesiunea lor cronologică probabilă regii daco-geţi cunoscuţi nominal pînă în prezent sînt: Burebista, Deceneu, Comosicus, Corylus, Scorilo, Duras-Diurpaneus, Decebal; iar la sud de Dunăre — Roles, Dapyx, Ziraxes. În timpul lui Augustus, la Buridava domnea „regele“ Thiamarcus. Apoi — Dicomes, ş.a. (vd. H. Daicoviciu şi D. Berciu).

[22] Termen indicînd obiceiul acestora de a purta părul lung; aşa după cum denumirea de *pileati* derivă de la tipul de bonetă de lînă asemănătoare celei frigiene *(pileum)* — această căciulă fiind semnul distinctiv al nobililor.

[23] După C. Daicoviciu — numai ţărani lipsiţi de pămînt; ţăranii total liberi şi înstăriţi „făcînd mai curînd parte din *pileati*“.

La prea puţinele date transmise de autorii antici cu privire la economia daco-geţilor se adaugă mărturia istoricului got Iordanes (sec. VI e.n.) care în *Istoria şi originea geţilor*, folosind şi lucrarea (pierdută) a contemporanului său Cassiodor, scrie că „geţii au fost totdeauna superiori aproape tuturor barbarilor şi aproape egali cu grecii", şi după cum relatează Dio[24], care a compus istoria şi analele lor în limba greacă. — Oricum, atît textele sporadice ale autorilor antici cît şi descoperirile arheologice conduc la concluzia că, sub raportul dezvoltării economice şi sociale, civilizaţia daco-geţilor era mult mai înaintată decît cea, de pildă, a germanilor (vd. A. Bodor).

Asemenea celorlalte ramuri tracice, şi daco-geţii erau mari producători de cereale: orz, secară, linte, bob şi mai multe varietăţi de grîu. Baza economiei o forma agricultura şi creşterea vitelor. Foloseau plugul cu brăzdar şi cuţit de fier încă din sec. III î.e.n. Inventarul uneltelor agricole de fier însuma la acea dată: coase lungi (de tip celtic), seceri, sape, săpăligi, cosoare pentru tăiatul viţei de vie, tîrnăcoape, securi, greble cu şase colţi, ş.a.

Daco-geţii cultivau intensiv şi viţa de vie[25]. Practicau tot atît de intens albinăritul şi, bineînţeles, pescuitul. Creşteau vite cornute, mici şi mari; iar rasa de cai foarte iuţi ai geţilor era renumită. Dacia era vestită şi prin bogăţiile ei naturale. Lemnul pădurilor transilvane era foarte căutat de greci pentru construcţia corăbiilor. Din timpuri vechi, dacii foloseau desigur păcura — dar numai cea găsită la suprafaţă (căci dovezi privind extracţia păcurii nu avem decît din epoca romană). Cu sarea gemă — mult folosită atît pentru conservarea peştelui şi a cărnii, cît şi la argăsitul pieilor — daco-geţii făceau un comerţ intens, mai ales cu grecii.

Pămîntul Daciei era foarte bogat în minereuri. Meşterii daco-geţi lucrau fierul şi arama, argintul şi aurul. Reducînd minereul de cupru la o temperatură de 1 085° şi amestecîndu-l cu cositor obţineau bronzul din care făceau felurite unelte şi podoabe. Exploatau aurul nu numai din aflorismente (locurile unde, prin eroziune, roca auriferă apare la suprafaţă), ci şi din nisipul aurifer al rîurilor de munte. O mare dezvoltare luase prelucrarea fierului; metalurgia fierului a început pe teritoriul României — după H. Daicoviciu — către anul 800 î.e.n. În timpul lui Decebal, se pare că la Sarmizegetusa şi în împrejurimi existau cele mai mari ateliere de metalurgie din întregul teritoriu al Europei, rămas în afara Imperiului roman.

În aceste ateliere se confecţionau, mai întîi, ustensilele: nicovale masive, ciocane de diferite forme şi dimensiuni, baroase şi ciocane de forjă, pile, cleşti, dălţi. Apoi, unelte şi obiecte de fier servind la prelucrarea lemnului sau în construcţii: ferăstraie cu pînză lată sau îngustă, cuie şi piroane, topoare, scoabe, cuţitoaie, burghii, tesle, ţinte, zăvoare şi balamale pentru uşi. În atelierele daco-geţilor se fabricau şi marile cantităţi de arme necesare unei armate atît de numeroase: lănci şi suliţe, săbii drepte şi curbate, pumnale, scuturi, vîrfuri de suliţe, etc. Apoi, diferite alte articole: lanţuri, compase, sule, cîrlige de undiţe, foarfeci, lame de brici, frigări mari (cu suporturile respective) cu doi sau mai mulţi dinţi, cuţite, ş.a. Din fier se confecţionau şi podoabe sau accesorii pentru îmbrăcăminte — catarame, paftale, nasturi, fibule, brăţări, etc.

[24] Dio Chrysostomos, filosof şi retor grec (cca 40—112) care, proscris de împăratul Domiţian, a trăit printre geţi, lăsînd şi cîteva informaţii asupra lor.

[25] Cîţiva termeni dacici legaţi de această ocupaţie au rămas pînă azi în limba română (*butuc, strugure, curpen*).

Dar podoabele erau mai ales din argint. În atelierele argintarilor daci (în care s-au descoperit şi uneltele meşterilor: nicovale mici, dălţi, pile, ciocănaşe) se lucrau coliere, brăţări, inele, fibule, broşe, catarame; de asemenea, piese de harnaşament. Existau adevărate centre meşteşugăreşti, grupînd mai multe genuri de ateliere, printre care era şi cîte un atelier de orfevrerie; dar existau şi meşteri argintari ambulanţi care se stabileau temporar în diferite localităţi mai mici. Măiestria lor se arăta în piese lucrate cu o fantezie şi deosebită fineţe: cunoaştem încă din secolele IV şi III î.e.n. podoabe reproducînd prin tehnica ciocănitului imagini de fiinţe umane şi animale, motive scito-iraniene vegetale sau fantastice, brăţări spiralice, lanţuri ornamentale obţinute prin împletire de fire sau îmbinări de inele, palmete şi capete de animale stilizate, brăţări cu capete de şarpe de tip elenistic[26]. „Pe întreg teritoriul geto-dacic exista o artă dacică a argintului, generalizată, începînd din sec. III î.e.n." (R. Tanţău).

Meşterii argintari daci practicau şi tehnica suflării cu aur. Obiectele de aur descoperite pînă acum sînt însă într-un număr foarte mic. Explicaţia — o explicaţie cel puţin parţială — ar putea fi dată de faptul că numai regele avea dreptul să posede obiecte de aur. Primul rege al marelui stat daco-getic — şi, probabil că, înaintea lui, şi şefii triburilor — instituise monopolul regal asupra aurului.

De-a dreptul impresionantă este cantitatea şi calitatea ceramicii daco-geţilor, fapt atestat de descoperirile arheologice.

Meşterii daci au început să folosească roata olarului din prima jumătate a sec. V î.e.n.[27]. Deşi ceramica lucrată cu mîna de daco-geţi datează dintr-o perioadă mai veche (vasele descoperite la Tariverde datează din sec. VI î.e.n.), o producţie locală caracteristică, de ceramică tipic daco-getică apare mai întîi în perioada secolelor V-IV î.e.n. După o perioadă considerată „medie" (sec. III-II î.e.n.) epoca de aur a acestei ceramici este atinsă între aproximativ 100 î.e.n. şi 106 e.n.; dată de la care, odată cu cucerirea romană, ceramica daco-getică va fi mult influenţată — şi treptat înlocuită — de produsele lucrate cu tehnica de depurare a pastei folosită de romani.

Olarii geto-daci au preluat uneori de la meşterii străini unele procedee tehnice, sau anumite forme şi motive ornamentale, imitînd — de pildă — cupele greceşti de tipul celor din Delos; dar formele vaselor daco-getice sînt în marea lor majoritate originale. Şi dacă la aceasta se mai adaugă şi faptul că ceramica fină, cerută de clienţii bogaţi, mai era uneori şi pictată cu motive animale sau vegetale (mai rar umane), se constată că meşterii olari din Dacia nu erau întru nimic inferiori meşterilor celorlalte popoare antice care la acea dată se aflau pe aceeaşi treaptă de civilizaţie.

Chiar din perioada secolelor V-IV î.e.n., cînd repertoriul de forme era încă sărac, apar[28], lucrate cu mîna, cele două forme caracteristice pentru

[26] Din tezaurele de la Pecica, Costeşti, Căpîlna, Stăncuţa în jud. Galaţi, ş.a.

[27] După D. Berciu, C. Preda, ş.a. După alţi cercetători (Em. Condurachi, I. H. Crişan etc.), roata olarului ar fi fost folosită pe teritoriul daco-geţilor începînd din sec. III. î.e.n. La geţii din Dobrogea şi din cîmpia de sud a Olteniei şi Munteniei, tehnica lucrării ceramicii la roată se constată din secolele VI—V î.e.n. (cf. *Istoria României*, vol. I, 1960).

[28] Într-o localitate daco-getică de lîngă Zimnicea, apoi la Cluj-Mănăştur, Cetea-Aiud, etc.; şi în special la Poiana (lîngă Tecuci: — localitate identificată cu vechea Piroboridava), unde producţia de ceramică dacică a continuat timp de şase secole — pînă la cucerirea romană.

ceramica daco-getică: ceaşca cu toartă — aşa-numita *ceaşcă dacică*[29] şi farfuria cu picior înalt, „fructiera“, cum i se spune de obicei, fiindcă seamănă într-adevăr cu o fructieră clasică. Ornamentaţia este încă simplă, reducîndu-se la linii incizate, alveole făcute cu degetul, precum şi proeminenţe în relief de brîie, butoane, uneori chiar reprezentări schematice de flori sau animale. — În secolele III—II î.e.n. vasele sînt lucrate mult mai îngrijit. Formele de bază rămîn aceleaşi, dar cu un număr mare de variante şi — fără a fi încă pictate — cu un mult mai bogat repertoriu ornamental: brîu în relief cu alveole, torţi (în cazul cănilor de lux) lucrate în torsadă, ornamente lustruite[30].

În perioada ei de apogeu (sec. I î.e.n.-sec. I e.n.) ceramica daco-getică era în general lucrată cu roata — această tehnică predominînd cantitativ în sec. I e.n. Apar acum, sub influenţa ceramicii elenistice, vasele pictate: peste angoba (vopseaua) alb-gălbuie, motive geometrice, mai simple sau mai complicate, elemente vegetale redate fie naturalist fie stilizat, reprezentări (niciodată umane) de păsări şi de animale reale sau fantastice. Culorile folosite sînt de obicei roşul şi brunul — în diferite nuanţe; mai rar, galbenul şi negrul. Păsările şi animalele sînt redate în mişcare sau în repaos, uneori avînd probabil semnificaţii simbolice şi fiind, poate, angajate într-o compoziţie, într-o scenă; dar pînă în prezent nu s-a descoperit nici un vas întreg care să confirme această presupunere.

Remarcabile ca factură, elegante ca formă sînt cănile, vasele cu două torţi, străchinile cu picior şi cele cu capac. Cum am spus, forma cea mai caracteristică, răspîndită pe tot teritoriul daco-geţilor (şi fără să fi fost apoi preluată de vreun alt popor) este „ceaşca dacică“ — folosită ca opaiţ — cu una sau mai multe torţi, de formă tronconică şi de dimensiuni mici.

Printre obiectele de ceramică dacică descoperite, o importanţă deosebită prezintă vasul — probabil un vas de cult — înalt de un metru şi avînd diametrul de 1,25 m, purtînd singura inscripţie dacică găsită deocamdată, scrisă cu caractere latine: *Decebalus per Scorilo* (= Decebal fiul lui Scorilo)[31]. În rest, ca obiecte de ceramică daco-getică mai importante din punct de vedere artistic se mai cunosc pînă acum un medalion de argilă arsă (10,3 cm diametru) cu o figură feminină lucrată în relief[32], precum şi două fragmente dintr-o statuetă masculină (care, întreagă, avea înălţimea de aproximativ 50 cm).

RELAŢII COMERCIALE

Daco-geţii au stabilit relaţii comerciale, în special cu lumea greacă, încă din sec. VII î.e.n. În secolele imediat următoare, prezenţa negustorilor şi a mărfurilor greceşti a fost tot mai intensă — mai ales că în curînd se va constitui şi o negustorime autohtonă. Din sec. I î.e.n. exista deja o categorie

[29] După H. Daicoviciu, cea mai veche *ceaşcă dacică* cunoscută — găsită la Schela Cladovei, lîngă Turnu Severin — datează din sec. II î.e.n.

[30] Nu este, fireşte, cazul chiupurilor, a vaselor mari servind la păstrarea proviziilor, îngropate în pămînt şi atingînd chiar o dimensiune de 2,20 m.

[31] Ceea ce dovedeşte că în sec. I e.n. (cînd este datată inscripţia) în Dacia se folosea alfabetul latin, după ce pînă atunci se folosise cel grecesc.

[32] Imitată, după o monedă purtînd imaginea zeiţei Diana.

specializată de negustori, care se ocupa exclusiv cu schimbul de produse. Schimburile intensive vor fi favorizate şi de prezenţa cetăţilor-oraşe greceşti de pe litoralul Mării Negre, care întreţineau legături strînse cu geţii încă înainte de a fi ajuns sub dependenţa statului dac.

Monedă dacică de argint (din sec. III î.e.n.), imitînd tetradrahmele macedonene ale lui Filip II

De menţionat faptul că, mai tîrziu, din oraşele pontice veneau adesea să lucreze în Dacia (unde apoi îşi formau ucenici dintre localnici) şi mulţi meşteri greci, — de la constructorii cetăţilor din Munţii Orăştiei, de pildă, pînă la maeştrii ceramişti sau argintari.

Din lumea grecească se importa untdelemn şi vin, unelte şi arme, articole de podoabă şi obiecte de artă. Din Dacia se exportau grîne şi vite, sare şi miere, lemn şi piei, ş.a. Direcţia în care erau orientate, în primele secole, schimburile comerciale — îndeosebi spre Grecia continentală şi în jurul Mării Egee, — se schimbă în mod prevalent spre ţinuturile italice, începînd din sec. II î.e.n., cînd pe teritoriul Daciei apar din ce în ce mai mulţi negustori romani. Din atelierele din sudul Italiei vin produse de lux şi articole de podoabă, frumoase obiecte de bronz şi de sticlă. Se importa de asemenea vin şi untdelemn, în cantităţi mari.

Fireşte că la această dată nu se mai practica demult schimbul în natură. Cel puţin din sec. V î.e.n. apăruse în Dacia moneda grecească; iar două secole mai tîrziu, daco-geţii bat monedă proprie, imitată după cea grecească. Emisiunile monetare daco-getice au durat aproape trei secole; monede nu de aramă şi nici de bronz, ci numai de argint (de o calitate inferioară, e adevărat). N-au lipsit totuşi — deşi foarte puţine găsite — nici monede dacice de aur[33]. Odată cu domnia lui Burebista — care n-a bătut monedă cu efigia sa — moneda dacică îşi încetează existenţa în sensul că nu se vor mai bate decît denari romani. În locul ei, continuă să circule drahma grecească şi, într-o măsură incomparabil mai mare (fapt care demonstrează volumul considerabil al respectivelor schimburi comerciale), denarul roman. Pînă în anul 106 e.n., daco-geţii au bătut — cu o tehnică aproape perfectă, încît foarte greu poate fi deosebită de modelul ei — moneda „forte" a timpului, moneda romană.

[33] După D. Berciu, „dacii n-au emis niciodată monede de aur", nici de bronz.

Monedă dacică de argint, de acelaşi tip, dar de o formă degenerată. Sec. II-I î.e.n.

CUNOŞTINŢE ŞTIINŢIFICE. MEDICINA

O imagine (deşi exagerată, totuşi) a preocupărilor şi cunoştinţelor de natură filosofică şi ştiinţifică ale daco-geţilor o oferă, în lucrarea sa despre geţi, istoricul amintit, Iordanes — care, printre altele, scrie că marele preot Deceneu „i-a instruit [pe daci] în aproape toate ramurile filosofiei, căci el era în aceasta un maestru priceput. El i-a învăţat morala (...), i-a instruit în ştiinţele fizicii (...), i-a învăţat logica, făcîndu-i cu mintea superiori celorlalte popoare (...), demonstrîndu-le teoria celor douăsprezece semne ale zodiacului, le-a arătat mersul planetelor şi toate secretele astronomice, şi cum creşte şi scade orbita Lunii, şi cum globul de foc al Soarelui întrece măsura globului pămîntesc, şi le-a expus sub ce nume şi sub ce semne cele 346 de stele trec în drumul lor cel repede de la răsărit şi pînă la apus, spre a se apropia sau îndepărta de polul ceresc", etc. (*apud* H. D.).

În continuare, relatarea lui Iordanes devine mult prea idealizată, cînd istoricul generalizează aceste preocupări extinzîndu-le asupra aristocraţiei în general. Dar, în esenţă, informaţia acestui istoric rămîne valabilă — în sensul că exista într-adevăr şi la daco-geţi o categorie de învăţaţi (în marea lor majoritate — dacă nu în totalitate — preoţi), iniţiaţi într-ale astronomiei, medicinei şi filosofiei. La aceştia se referă şi istoricul antic Iosephus Flavius (sec. I e.n.) cînd vorbeşte de „aşa-numiţii *polistai* de la daci". Că aceştia trebuie să fi fost în general preoţi, ipoteza este admisibilă prin analogie cu druizii, dat fiind şi faptul că daco-geţii veniseră în contact direct cu celţii, cum s-a spus, încă din sec. IV î.e.n. Presupunem deci existenţa unui fel de corporaţie sacerdotală, cu preocupări ştiinţifice, formată (cum preciza acelaşi Iordanes) „dintre bărbaţii cei mai de seamă şi mai înţelepţi".

Cunoştinţele lor empirice în materie de medicină sînt atestate — printre altele — şi de descoperirea (de către I. H. Crişan, într-o locuinţă din Sarmizegetusa) a unei adevărate truse medicale, conţinînd o pensetă de bronz, un

bisturiu de fier, cinci borcănaşe de argilă — în care se păstraseră substanţele medicamentoase — şi o placă formată din cenuşă vulcanică (provenind dintr-un vulcan mediteranian) care, răzuită şi aplicată pe răni sau ulceraţii, servea ca adsorbant şi cicatrizant[34]. Piesele metalice ale trusei (datînd din sec. I e.n.) erau desigur — la fel ca bucata de cenuşă cicatrizantă — importate.

Pe de altă parte, medicul grec Dioscoride (sec. I e.n.) ne-a transmis o listă lungă de 42 de plante medicinale — cu numele lor în limba dacică — folosite de daco-geţii care le cunoşteau proprietăţile curative. — De asemenea, putem presupune că daco-geţii practicau tratamentul balnear şi cura cu ape minerale. La acestea, se adaugă (despre unele preocupări ale lor de igienă publică am vorbit mai sus) şi complicatele operaţii chirurgicale, atestate arheologic (cel puţin, cazul acelui craniu din sec. II-I î.e.n. descoperit la Poiana, care poartă urma unei trepanaţii cicatrizate).

Dar dincolo de aceste practici empirice şi situîndu-se deasupra lor, orizontul cunoştinţelor medicale ale daco-geţilor se lărgeşte pînă la a afirma o concepţie medicală: aceea potrivit căreia, în tratamentul unei afecţiuni care atinge un anumit organ, trebuie să se ţină seama atît de starea organismului în întregul lui, cît şi de rolul factorului psihic al bolnavului. În acest sens, este semnificativă mărturia lui Platon referitoare la getul Zamolxis, pe care îl consideră un personaj cu o existenţă istorică reală:

„Zalmoxis (...) ne spune că după cum nu trebuie să încercăm a îngriji ochii fără să ţinem seama de cap, nici capul nu poate fi îngrijit neţinîndu-se seamă de corp, tot astfel trebuie să-i dăm îngrijire trupului dimpreună cu sufletul; şi iată pentru ce medicii greci nu se pricep la cele mai multe boli: pentru că ei nu cunosc întregul pe care-l au de îngrijit. Dacă acest întreg este bolnav, partea nu poate fi sănătoasă"[35].

Preocupările de astronomie ale învăţaţilor daco-geţi sînt confirmate de marele sanctuar rotund — considerat de arheologi „sanctuar-calendar" — de la Sarmizegetusa, din incinta sacră a oraşului.

Sanctuarul constă din trei cercuri concentrice. Cercul exterior (cu diametrul de 29 m) este alcătuit din 104 blocuri de andezit (de 45 cm înălţime); al doilea, din 210 stîlpi paralelipipedici, de forme şi dimensiuni diferite, succedîndu-se în dispoziţia lor într-o ordine regulată de 6 stîlpi înguşti şi înalţi (iniţial de 120-135 cm), plus cîte un stîlp lat şi scund de 55-65 cm. Cercul al treilea era format din 84 de stîlpi de lemn, probabil înalţi de 3 m, înveliţi în plăci de teracotă ornamentate, şi fiecare avînd înfipte un număr de piroane de fier cu un inel. În sfîrşit, în exteriorul ansamblului, în mijloc 34 de stîlpi de lemn dispuşi în formă de potcoavă se afla vatra focului sacru. Se crede că „sanctuarul-calendar" n-avea acoperiş.

[34] După informaţiile lui Dioscoride, „medicii greci şi romani din sec. I e.n. foloseau diferite mase minerale pulverulente compuse din silicaţi". Iar cum „şi la Roma, pînă în sec. I e.n. medicina era practicată de greci", asemenea medici se poate să fi venit şi în Dacia (I.H.C.).

[35] *Charmide*, V, 156 d-e; *ap*. D. C. Giurescu. — Forma Zalmoxis se întîlneşte la Herodot, Platon, Diodor, Apuleius, Iordanes, Porphirios, etc. Am adoptat însă forma *Zamolxis* (substituind-o şi în textele lui Herodot, citate mai jos), întrucît tema *zamol* are valoarea semantică de „pămînt", „puterea pămîntului" (*zemelô* în frigiană, *zemelen* sau *zamol* în limba tracă, *zam* în avestică, *zêmé* în lituană, *zemlja* în slava veche). „Chiar etimologia numelui său [al lui Zamolxis — n.n.] pare să confirme funcţia sa chtonico-funerară" (M. Eliade). — Vd. *infra*, subcapitolul *Religia. Zamolxis*.

După felul în care sînt dispuse elementele ansamblului — în special după gruparea celor 180 de stîlpi de andezit, cu toate presupusele lor semnificaţii, simboluri şi implicaţii de calcule posibile — se crede că sanctuarul figurează calendarul dacic, un calendar de 360 de zile (180 ori 2). Acestui an de 360 de zile — asemenea celui, tot de 360 de zile, pe care l-au avut la început şi babilonienii, şi egiptenii, şi indienii, şi grecii, — învăţaţii daci i-au adus probabil o corecţie.

ARTA DACO-GETICĂ

Imaginea pe care o avem despre arta daco-geţilor în ansamblul ei este foarte săracă. Nu ştim nimic despre poezia, muzica şi dansurile lor, nimic despre legendele lor mitologice sau religioase, (în afara celor relatate de Herodot şi Strabon) şi nimic (sau aproape) despre pictura lor. Iar cît priveşte sculptura, inventarul operelor cunoscute pînă în prezent se reduce la cîteva piese.

Sculptura este — prin ceea ce se cunoaşte pînă la această dată — foarte puţin concludentă[36]. Domeniile cele mai bine reprezentate sînt cel al ceramicii, după cum s-a văzut, şi cel al artelor decorative. Obiectele de podoabă curente, de obicei din bronz, sînt lucrate cu fineţe şi inspirate de modele de obicei elenistice; mai rar, iraniene şi celtice. Adevărate obiecte de artă — la nivelul exemplarelor dintre cele mai frumoase ale genului lor, cunoscute la celelalte popoare din Europa timpului — sînt piesele de argint şi aur, decorate prin tehnica *au repoussé* cu motive geometrice, sau vegetale, zoomorfe şi umane, de influenţă fie scitică, fie mai ales persană ahemenidă (coifuri, cnemide, vase, aplice, ş.a.). Cu piese ca cele de argint ale tezaurului din Sîncrăieni (sec. I e.n.) şi ale celor din Agighiol (sec. V î.e.n.) sau Surcea (sec. I î.e.n.); cu vasul de cult *(rhyton)* din argint aurit turnat şi cizelat, descoperit la Poroina[37]; şi cu coiful de aur de la Coţofeneşti (toate din sec. IV î.e.n.), arta iscusiţilor argintari daco-geţi se situează la nivelul cel mai înalt al timpului lor.

RELIGIA. ZAMOLXIS

Asupra religiei daco-geţilor, informaţiile cele mai ample le-a lăsat Herodot. Primul citat:

„Iată în ce fel se socot ei nemuritori: credinţa lor este că ei nu mor, ci că cel care piere se duce la Zamolxis — divinitatea lor — pe care unii îl cred acelaşi cu Gebeleisis[38]. Tot în al cincilea an aruncă sorţii, şi întotdeauna

[36] Pe lîngă cele amintite mai sus un mic bust de bronz (de 15 cm), cu aspect de mască, cu un braţ rupt şi un antebraţ, reprezentînd-o se pare pe zeiţa Bendis. În fine, cîteva mici piese de lut ars, lucrate rudimentar, figurine de oameni şi de animale. Se presupune că dacii n-au avut o artă statuară în piatră.

[37] „Deşi considerată de unii drept traco-getică, piesa poate fi produsul unui atelier grecesc la o comandă locală şi de un tip preferat de traci" — remarcă H. Daicoviciu; care exprimă aceeaşi rezervă şi cu privire la coiful de la Poiana Coţofeneşti.

[38] În realitate, două divinităţi distincte.

pe acel dintre ei pe care cade sorţul îl trimit ca solie la Zamolxis, încredinţîndu-i de fiecare dată toate nevoile lor.

Trimiterea solului se face astfel: cîţiva dintre ei, aşezîndu-se la rînd, ţin cu vîrful în sus trei suliţe, iar alţii, apucîndu-l de mîini şi de picioare pe cel trimis la Zamolxis, îl leagănă de cîteva ori şi apoi, făcîndu-i vînt, îl aruncă în sus peste vîrfurile suliţelor. Dacă, în cădere, omul moare străpuns, rămîn încredinţaţi că zeul le este binevoitor; dacă nu moare, atunci îl învinuiesc pe sol, hulindu-l că este un om rău; după ce aruncă vina pe el, trimit pe un altul. Tot ce au de cerut îi spun solului cît mai e în viaţă. Cînd tună şi fulgeră, tracii despre care este vorba trag cu săgeţile în sus, spre cer, şi îşi ameninţă zeul, căci ei nu recunosc vreun alt zeu afară de al lor“[39].

După descrierea acestui sacrificiu ritual, Herodot vorbeşte despre Zamolxis:

„După cîte am aflat de la elenii care locuiesc în Hellespont şi în Pont (în coloniile greceşti de pe litoralul Mării Negre — n.n.), acest Zamolxis, fiind om ca toţi oamenii, ar fi trăit în robie la Samos ca sclav al lui Pythagoras, fiul lui Mnesarhos. Apoi, cîştigîndu-şi libertatea, ar fi dobîndit avuţie multă şi, dobîndind avere, s-a întors bogat printre ai lui. Cum tracii duceau o viaţă de sărăcie cruntă şi erau lipsiţi de învăţătură, Zamolxis acesta, care cunoscuse felul de viaţă ionian şi moravuri mai alese decît cele din Tracia, ca unul ce trăise printre eleni şi mai ales alături de omul cel mai înţelept al Elladei, lîngă Pythagoras, a pus să i se clădească o sală de primire unde-i găzduia şi îi ospăta pe cetăţenii de frunte; în timpul ospeţelor, îi învăţa că nici el, nici oaspeţii lui şi nici urmaşii lor în veac nu vor muri, ci se vor muta numai într-un loc unde, trăind de-a pururea, vor avea parte de toate bunătăţile. În tot timpul cît îşi ospăta oaspeţii şi le cuvînta astfel, pusese să i se facă o locuinţă sub pămînt. Cînd locuinţa îi fu gata, se făcu nevăzut din mijlocul tracilor, coborînd în adîncul încăperilor subpămîntene, unde stătu ascuns vreme de trei ani. Tracii fură cuprinşi de părere de rău după el şi-l jeliră ca pe un mort. În al patrulea an se ivi însă iarăşi în faţa tracilor şi aşa îi făcu Zamolxis să creadă în toate spusele lui“[40].

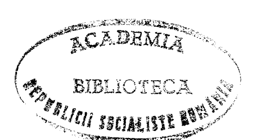
Descoperirile arheologice şi studiile recente au adus textului lui Herodot completări şi rectificări.

Că Zamolxis ar fi fost la origine întemeietorul unui cult iniţiatic şi misteric, un personaj istoric real, un taumaturg şi un reformator care ulterior a fost divinizat, este o ipoteză acceptabilă. Diodor din Sicilia îl situează alături de ceilalţi doi mari întemeietori de religii ai omenirii, Zarathustra şi Moise. Că ar fi fost un sclav al lui Pitagora — este însă o legendă naivă, repetată şi de Strabon (VII, 3, 5) şi respinsă chiar de Herodot, care era convins că „acest Zamolxis a trăit cu multă vreme mai înaintea lui Pythagoras“ (IV, 96). Iar V. Pârvan, respingînd această legendă, consideră total greşită ideea grecilor că daco-geţii ar fi fost adepţii teoriei pitagoreice a metempsihozei.

Dar o asemenea legendă s-a putut naşte tocmai pentru că anticii greci credeau că au sesizat asemănarea dintre Pitagora şi Zamolxis, atît în ce priveşte doctrina, cît şi practicile cultului. Daco-geţii credeau într-o existenţă

[39] *Istorii*, IV, 94 (trad. Felicia Vanţ-Ştef). Vd. şi nota 31 bis — pentru a se evita ideea eronată a unui pretins monoteism al geto-dacilor.

[40] *Ibidem*, IV, 95.

fericită după moarte; nu, propriu-zis, în „nemurirea sufletului", căci nimic nu ne îndreptăţeşte să presupunem că ar fi cunoscut ideea de „suflet", în sens spiritual. „Nu poate fi vorba de o concepţie superioară de prelungire ori transformare a vieţii, în formă spirituală, ca suflet absolut imaterial, ci numai de o trăire fără de sfîrşit, deplin conştientă şi identică celei pămînteşti, cu deosebirea că se adăugau fericirile unei îndestulări desăvîrşite, cu toate bunătăţile" (I. I. Russu).

Privită sub raportul practicilor de cult, religia daco-geţilor era o religie iniţiatică şi misterică[41]. Pentru această religie, caracteristic era actul iniţiatic al retragerii temporare în ceea ce semnifica „cealaltă lume", şi anume, într-o locuinţă subterană sau într-o grotă[42]. De asemenea, semnificative pentru concepţia religioasă şi practicile cultice daco-getice — şi din nou confirmate de Herodot — erau şi banchetele rituale ale asociaţiilor religioase secrete pe care le formau iniţiaţii. Aceste practici de cult sînt atestate în lumea tracilor din sudul şi din nordul Dunării.

Aşadar, daco-geţii credeau că atît cei iniţiaţi cît şi urmaşii lor chiar (cu alte cuvinte: oaspeţii chemaţi de Zamolxis la ospăţul ritual), „nu vor muri, ci se vor muta numai într-un loc unde, trăind de-a pururea, vor avea parte de toate bunătăţile"[43]. Această credinţă într-o post-existenţă în forme materiale analoge vieţii terestre — credinţă pe care o întîlnim şi la egipteni, la perşi, la celţi sau la germani — dovedeşte nivelul superior al gîndirii religioase a daco-geţilor.

Religia lor era politeistă, — la fel ca religia tuturor popoarelor indo-europene. Era adorat în Dacia şi un zeu al războiului (echivalent lui Ares[44] sau Marte), căruia — după mărturia lui Iordanes — geţii îi jertfeau prizonieri prinşi în război, „socotind că zeul războaielor trebuie împăcat prin vărsare de sînge omenesc". De asemenea, acestui zeu — întocmai ca la celţi — i se jertfeau primele prăzi de război: „lui i se atîrnau pe trunchiurile arborilor prăzile de război cele dintîi" (armele şi echipamentul adversarilor ucişi — *n.n.*).

Ca divinităţi feminine, se pare că daco-geţii aveau şi o zeiţă a focului vetrei, a focului sacru, — deci învestită cu atribute asemănătoare celor ale Vestei la romani. Mai certă pare existenţa la daci a unei zeiţe Bendis (menţionată şi de Herodot şi de Strabon), zeiţa Lunii, a pădurilor şi a farmecelor, a

[41] Asemenea celei din legenda relatată de Strabon — în care Zamolxis „s-a retras şi a petrecut o bucată de vreme într-o peşteră". — „Cultul lui Zamolxis ne duce de-a dreptul la cultul dionysiac al traco-frigianului Sabazius" (Gr. G. Tocilescu, 1880). Daco-geţii „nu puteau fi streini de entuziasmul şi frenezia caracteristică vieţii religioase a tracilor" (I. I. Russu).

[42] Această retragere temporară era un echivalent ritual şi simbolic al unei „coborîri în Infern", al unei „morţi şi renaşteri" într-o nouă viaţă: act ritual de iniţiere misterică atestat nu numai în cazul lui Pitagora, a legendarului Minos sau a lui Dionysos, ci şi în alte religii, iraniene şi asiatice. — Cf. M. Eliade, vd. bibliografia.

[43] Herodot insistă asupra acestei credinţe a daco-geţilor pentru că grecilor din secolele V şi IV î.e.n. nu le era deloc familiară ideea nemuririi sufletului; drept care, şi Platon menţionează ca ceva neobişnuit pe „acei doctori ai regelui trac Zalmoxis, despre care se zice că stăpînesc meşteşugul de a te face nemuritor" (*Charmide*, 156 d). Dar în privinţa aceasta, potrivit relatării geografului latin Pomponius Mela (sec. I e.n.), existau la traci trei credinţe: că după moarte sufletul se reîntoarce pe pămînt; că nu revine, dar nici nu se stinge, ci începe o viaţă fericită; în fine, că „sufletele mor, dar este preferabil să mori decît să trăieşti" (cf. M. Eliade).

[44] „Se presupune că însuşi numele Ares ar fi de origine traco-dacică" (H. D.).

vrăjilor, corespunzînd deci Artemidei grecilor și Dianei romanilor[45]; imaginea ei (presupusă) apare în mai multe reprezentări plastice descoperite pînă în prezent. În Lexiconul grec dintr-o epocă tîrzie (*Suda*, sec. X e.n.) menționează printre zeițe și pe soția lui Zamolxis, cu nume identic celui al soțului ei.

O singură dată numit de autorii antici (și anume, de Herodot) apare Gebeleizis, zeul furtunii și al fulgerului. Probabil că la început Gebeleizis fusese un zeu al cerului. De cultul lui era legat și ritul tragerii cu arcul în nori în timpul furtunii — dar nu pentru a-l „amenința" pe Gebeleizis, ci desigur că pentru a speria puterile demonice[46]. — Pînă la urmă, printr-un proces de sincretism religios, Gebeleizis a ajuns să fie confundat (la o dată imprecizabilă) cu Zamolxis, contopindu-li-se atributele.

Zamolxis însă, divinitatea chtoniană[47], a rămas — cel puțin, începînd din secolul lui Herodot — divinitatea supremă a daco-geților. După unii autori, „Gebeleizis îi disputa domnia asupra împărăției umbrelor. În virtutea anumitor schimbări survenite în religia lor, o parte dintre geto-daci începuseră să creadă că la Gebeleizis și nu la Zamolxis merg cei care părăsesc lumea pămîntească" (H. Daicoviciu). Alți autori admit că „cele două divinități, inițial distincte, să se fi contopit; dar nimic nu ne îndreptățește (...) să-l transformăm pe Zamolxis, zeu suprem, într-o divinitate urano-solară" (I. H. Crișan). Pentru M. Eliade, „Gebeleizis reprezintă vechiul zeu celest al getodacilor, patronul clasei aristocrate și militare, «tarabostes» (...) și Zalmoxis, „zeul Misteriilor", maestrul inițierii, cel care conferă imortalitatea"[48].

Concluzia cea mai plauzibilă este bazată pe însăși etimologia (în general acceptată) numelui divinității: în limba tracă cuvîntul *zamol* înseamnă „pămînt". Zamolxis era izvorul vieții, zeul vegetației, al reînvierii naturii, atributele lui erau legate de creșterea vitelor și de rodul ogoarelor. Ca zeu al roadelor pămîntului, domnia lui se extindea și asupra împărăției morților, rămînînd totodată inițiatorul și divinitatea care patrona cultul inițiatic. „Din noțiunea de *pămînt* dătător de viață și belșug a fost plăsmuită figura unei zeități cu trăsături și facultăți umane"[49].

[45] Cultul zeiței Bendis, care își avea templul său la Pireu (vd. Strabon, VII, 3, 16), fusese introdus oficial la Atena în 429 î.e.n. — unde la sărbătoarea ei i se jertfea o scroafă, animalul său preferat. Bendis era „cea mai răspîndită personificare tracă a Mamei Zeilor" (A. Fol și I. Marazov).

[46] Acest rit se întîlnește și la populațiile primitive, din Mallaca pînă în Bolivia; sau la chinezi, la popoarele iraniene, în India epocii vedice, etc. „Zeii furtunii joacă un rol considerabil atît la indo-europeni cît și în religiile asiatice și mediteraniene (...) Faptul că mitologia folclorică a profetului Ilie conține un mare număr de elemente proprii unui zeu al furtunii probează cel puțin că Gebeleizis era încă activ în momentul creștinării Daciei, oricare ar fi fost numele lui la acea epocă" (M. Eliade).

[47] După alți autori, Zamolxis „își pierde probabil parțial sensul chtonic, așa încît se confundă cu divinitatea inițială a cerului, Gebeleizis" (R. Florescu). — G. I. Kazarov observa că Zamolxis are trăsături comune cu eroul trac Rhesos din mitologia greacă — care apare și la Homer (*Iliada*, X, 434 și urm.) și la Euripide, ca erou al tragediei omonime — și chiar cu „călărețul trac" din numeroasele reprezentări sculpturale antice de pe teritoriul țării noastre.

[48] Vd. discuțiile purtate în ultimele trei secole în jurul lui Zamolxis și Gebeleizis, — ap. I. I. Russu, *Religia geto-dacilor*.

[49] Cf. I. I. Russu; după opinia căruia, „Zamolxe n-a putut fi vreodată popă ori profet (...), misionar ori reformator național get, dar nici slugă și ucenic al lui Pitagora ori călător prin Egipt, precum n-a fost șaman, vrăjitor sau șarlatan". Nu este exclus, însă, să fi fost un preot sau un reformator, ulterior divinizat; asemenea cazuri se întîlnesc în istoria religiilor.

La aceste elemente ale religiei daco-geţilor se mai adaugă şi străvechi componente naturiste, atestate iconografic din ce în ce mai frecvent în noile descoperiri arheologice. Apar figurate pe diverse piese de tezaur imagini — asociate cu simboluri sacre — de şerpi, cerbi, ţapi de munte, un grifon în luptă cu un leu, cu un cerb, cu o pasăre de pradă, ş.a.m.d. — „imagini împrumutate poate, la origine, din iconografia şi mitologia iraniană". — Pornită de la un asemenea stadiu primitiv naturist, religia daco-geţilor a ajuns în scurt timp „la un nivel de spiritualizare mai înalt decît toate celelalte religii înrudite ale popoarelor învecinate, şi cu trăsături de o accentuată etică" (R. Florescu).

SACRIFICII. RITURI FUNERARE

Dacă religia daco-geţilor avea un caracter predominant chtonian sau, dimpotrivă, urano-solar, chestiunea este încă controversată. Dar posibilitatea existenţei la daco-geţi — ca la aproape toate popoarele indo-europene — a unui cult al soarelui este admisă de arheologi şi istorici. Rămîne în schimb în discuţie interpretarea dată acelui frumos pavaj rotund (cu diametrul de 7,10 m) lucrat din plăci de andezit — în centru cu un disc de 1,50 m diametru — din incinta sacră a Sarmizegetusei; şi pe care unii arheologi îl numesc „soarele de andezit", considerînd că era destinat actelor de cult închinat soarelui, iar alţii, „altarul de andezit", socotindu-l ca fiind locul pe care se aduceau sacrificiile de animale şi, probabil, umane[50].

Sacrificiile umane — de tipul sacrificiului mesagerului, descris de Herodot — oferite divinităţii pentru diferite scopuri şi motive, erau obişnuite la multe popoare vechi. Dar „sacrificiul mesagerului", practicat în special în sud-estul Asiei (precum şi la greci sau romani) avea la geto-daci semnificaţia de a restabili periodic legăturile lor personale cu divinitatea supremă; motivul esenţial fiind asigurarea nemuririi şi a unei vieţi fericite a omului în lumea de dincolo.

Legate de credinţele religioase referitoare la moarte şi la post-existenţă erau şi riturile funerare.

Vorbind despre traci în general, Herodot ne informează:

„Înmormîntările celor cu stare se fac astfel: ţin mortul la vedere timp de trei zile şi, după ce jertfesc animale de tot soiul, benchetuiesc, jelindu-l mai întîi; apoi îl înmormîntează arzîndu-l sau, în alt chip, îngropîndu-l în pămînt; iar după ce înalţă mormîntul, rînduiesc întreceri de tot soiul, în care cele mai mari răsplăţi sînt statornicite, pe bună dreptate, pentru lupta corp la corp"[51].

În parte, aceste obiceiuri sînt atestate arheologic şi la daco-geţi. Aceştia, după ospăţul funerar, obişnuiau să spargă deasupra mormîntului vasele folosite de defunct. Ridicau şi ei tumuli deasupra mormîntului, — dar pe terito-

[50] Tot în sfera credinţelor magico-religioase se înscriu şi practicile superstiţioase, atestate de numeroasele obiecte găsite, avînd o funcţie magică şi purtate fiind la gît: amulete de argint sau de bronz, de os, de sticlă, cochilii de moluşte marine, dinţi de animale, în special de mistreţ şi de urs.

[51] *Istorii*, V, 8.

riul Daciei tumulii nu sînt într-un număr atît de mare ca la tracii sud-dunăreni. În schimb, la daco-geți sînt atestate „gropile de ofrandă" — în care unui defunct îi erau aduse ca ofrandă, în vase de lut ars îngrijit lucrate și decorate, grîne și oasele animalelor sacrificate.

La început daco-geții practicau în același timp și înhumarea și incinerația. Din sec. VI î.e.n. „incinerația — ritul purificator de esență spiritualistă — se generalizează pe teritoriul geto-dac. În sec. IV î.e.n. apare însă, în cadrul ritualurilor de înmormîntare, o diferențiere semnificativă: șefii militari și politici sînt înhumați în morminte tumulare, cu inventare deosebit de bogate, abundînd în elemente somptuare" — în timp ce „populația de rînd este înmormîntată prin incinerație" (Radu Florescu).

De obicei, în antichitate incinerarea se făcea pe ruguri, în aer liber; dar la daco-geți morții erau uneori arși și în cuptoare speciale[52]. În afara acestui tip special de morminte „în cuptor", existau și alte două tipuri de morminte: primul (caz mai rar) era cel cu incinerația pe loc, după care, deasupra rămășițelor împrăștiate se ridica un tumul funerar; al doilea, consta în îngroparea — într-un alt loc decît cel în care se făcuse incinerarea — a rămășițelor care erau adunate într-o urnă (sau numai strînse grămadă) și depuse într-o groapă, de formă rotundă, rectangulară sau cilindrică.

Alături de rămășițele pămîntești ale defunctului, inventarul funerar — considerat necesar vieții de după moarte — consta din piese variate de podoabă corporală sau vestimentară, vase de ofrandă, alimente, tot felul de obiecte de muncă și de uz casnic, uneori arme și monede[53]. Dar, în general vorbind, inventarul funerar din mormintele daco-geților era modest (vd. D. Protase).

SACERDOȚII. SANCTUARELE

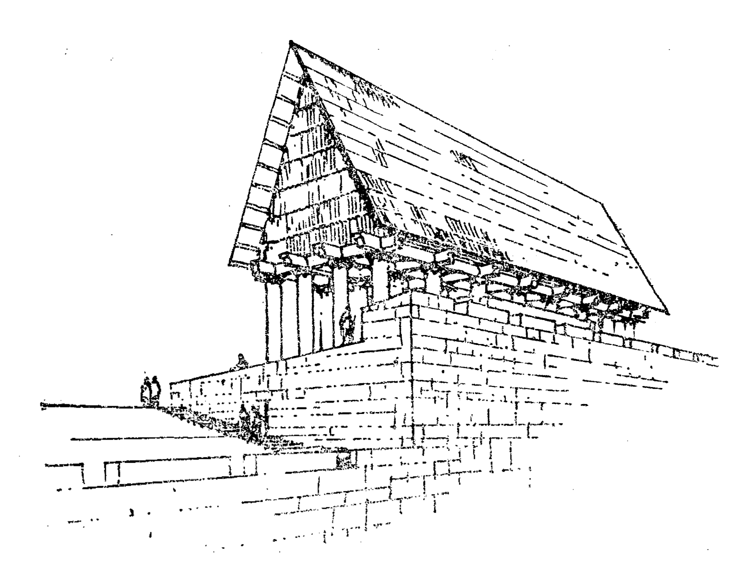
Clasa sacerdotală se bucura de cea mai înaltă considerație, atît prin pretigiul funcției lor religioase, cît și pentru știința și înțelepciunea lor.

Nu cunoaștem organizarea lor ierarhică, nici categoriile în care erau împărțiți în vederea administrării diferitelor acte de cult. Dar din relatările autorilor antici se știe că exista — în cadrul, sau pe lîngă marele corp sacerdotal — o categorie de asceți și contemplativi, abstinenți și vegetarieni, celibatari care trăiau în singurătate, ducînd un fel de viață monahală sau de sihăstrie. Acești anahoreți — pe care autorii antici îi numesc *ktistai*, sau *polistai* — erau venerați de popor, pentru viața morală pe care o duceau[54].

[52] Asemenea morminte „în cuptor" s-au găsit deocamdată numai două, la Poiana și la Zimnicea, datînd din secolele IV—III î.e.n. și — judecînd după inventarul funerar — aparținînd unor luptători.

[53] Mormîntul în tumul de la Agighiol (jud. Tulcea), datînd din jurul anului 400 î.e.n., constă din trei încăperi, din piatră. Două din aceste încăperi, alăturate, erau destinate mormintelor șefului de trib și cel al soției sale; încăperile conțineau și un bogat inventar funerar (un coif, două cnemide, aplice, mărgele, vase de argint, ceramică grecească, etc.). A treia încăpere, izolată, conținea resturile a trei cai sacrificați, precum și harnașamentul lor. (cf. M. Petrescu-Dîmbovița).

[54] I. I. Russu interpretează apariția acestei „secte" ca o reacție contra traiului desfrînat al unora din daco-geți, eventual al unei clase suprapuse (vicii despre care vorbesc și Menandru, și Ovidiu, și Strabon).

Sanctuar dac din Grădiştea Muncelului datînd din timpul lui Burebista (reconstituire ideală)

În centrul religios, la Sarmizegetusa[55] şi în jur, în complexul de la Grădiştea Muncelului, s-au descoperit pînă în prezent resturile a zece sanctuare (opt sigure, două probabile)[56].

Ca plan, unele aveau o formă rectangulară, altele circulară. În ce priveşte însă amănuntele — natura materialelor folosite, concepţia arhitectonică, aspectul edificiului, stilul construcţiei, — arheologii n-au ajuns la un consens. Unii, neagă posibilitatea ca daco-geţii să-şi fi construit templele asemenea celor greceşti sau romane; alţii, dimpotrivă, susţin că nu puteau fi decît asemănătoare templelor grecilor, cu care dealtminteri autohtonii întreţineau de secole raporturi strînse, fiind influenţaţi de ei, inclusiv în domeniul artelor şi al tehnicii construcţiilor[57].

Controversată, de asemenea, este problema dacă aceste temple aveau acoperiş sau nu. Opiniei potrivit căreia templele n-aveau acoperiş (ceea ce ar fi în concordanţă cu postularea unui cult solar predominant la daco-geţi, cult desfăşurîndu-se în mod firesc sub cerul liber) i se aduc mai multe obiecţii: că unele sanctuare pot lăsa impresia că ar fi fost concepute ca sanctuare deschise numai pentru că au rămas neterminate; că nu există urme de acoperiş pentru că acesta, fiind dintr-un material perisabil ca lemnul, nu putea dăinui; că, la o altitudine de 1 200 m unde au fost construite, şi în condiţiile locale

[55] Înainte de Burebista, capitala Daciei era Argidava. În traducere, cuvîntul dacic *Sarmizegetusa* ar însemna: „(cetate de) palisade (construită) pe înălţime (sau pe stîncă)". Cf. I. I. Russu.

[56] S-a emis şi ipoteza că romanii „au distrus din temelie templele incintei sacre care reprezenta, foarte probabil, simbolul unităţii daco-getice, contrar obiceiului practicat în alte provincii cucerite" (I.H.C.).

[57] *Apud* I.H.C. care, studiind sanctuarul vechi cu 60 de baze de piatră de pe terasa XI de la Grădiştea Muncelului, este de părere că avea dimensiunile de 35 pe 10,50 m, iar înălţimea coloanelor trebuie să fi fost în jur de 9 m.

de precipitaţii abundente, este de neconceput un lăcaş de cult neacoperit; şi că, în definitiv, însăşi caracterul urano-solar al religiei daco-getice este foarte discutabil. — În felul acesta, problema rămîne deocamdată deschisă.

SCRIEREA

Că daco-geţii cunoşteau şi practicau scrisul, faptul este confirmat de Dio Cassius, care vorbeşte despre o scrisoare primită de împăratul Domiţian de la Decebal, precum şi despre cea scrisă pe o ciupercă mare, deci pe o iască, primită de Traian.

Pînă în sec. I e.n. alfabetul folosit era cel grecesc, iar după această dată, mai mult cel latin. În afară de inscripţia amintită — *Decebalus per Scorilo* — se cunosc azi doar litere izolate (ori în grupuri de cîte două sau trei), însemnate pe diferite unelte (mai des însă pe vase), sau săpate în blocuri incluse în zidul cetăţilor[58]. În cazul din urmă, literele serveau (după opinia lui C. Daicoviciu) pentru a consemna nume de persoane, de zei, de regi sau de preoţi, deşi n-a fost posibilă pînă în prezent reconstituirea nici unui nume.

Prin înşişi expeditorii şi destinatarii scrisorilor menţionate mai sus, ele pledează pentru existenţa — cum am spus — a unei cancelarii regale. În orice caz, date fiind raporturile strînse cu lumea grecească şi apoi romană, stadiul general de cultură al daco-geţilor şi importanţa politică a statului dac, trebuie să admitem că în Dacia scrierea era folosită — cum dealtminteri era folosită (se ştie cu certitudine) şi de celţii acelui timp. Probabil că folosirea scrierii era rezervată cancelariei regale şi preoţimii; acelor preoţi învăţaţi care, asemenea druizilor — după mărturia lui Caesar — „nu permiteau consemnarea în scris a învăţăturii lor, deşi în celelalte treburi, de ordin public şi privat, se folosesc, în general, de alfabetul grecesc" (*ap.* I.H.C.).

DACO-GEŢII ÎN CONŞTIINŢA POSTERITĂŢII

Daco-geţii au intrat şi au rămas în conştiinţa lumii antice şi medievale prin tradiţia eroismului lor — consemnat cu admiraţie pentru întîia oară de Herodot, — precum şi prin alte calităţi, de ordin moral şi cultural.

Confuzia de nume (dar nu şi de popoare) „geţi = goţi" — confuzie instaurată pentru prima dată de Iulian Apostatul şi repetată de Iordanes (întrucît goţii erau foarte mîndri că descind din geţi), precum şi de alţi autori antici — a contribuit la popularizarea în Occident a faimei daco-geţilor. Informaţiile asupra lor erau, fireşte, foarte sumare, neclare şi adeseori false: chiar şi în tradiţiile saşilor din Transilvania geţii erau omologaţi cu goţii. — Însăşi localizarea lor geografică era greşită: la începutul Evului Mediu, „dacii" sau

[58] Pînă în 1975 se descoperiseră 73 de blocuri purtînd litere greceşti. În total, numărul literelor cunoscute — în 1975 — era de 169.

„danii" (= danezii) erau consideraţi unul şi acelaşi lucru; Danemarca era numită fie „Gothia", fie „Getia"; iar pe hărţile vechi, Danemarca şi Iutlanda figurau cu numele „Gothia", dar şi „Dacia". În sec. XI, un cronicar normand vorbeşte despre „Dacia care se cheamă astăzi Danemarca"; şi despre locuitorii ei „goţi", care aveau „mulţi regi înzestraţi din abundenţă cu ştiinţa admirabilelor filosofii, mai ales Zeuta şi Dichineus (= Deceneu), şi la fel Zalmoxis şi mulţi alţii" (pentru aceste date, vd. M. Eliade).

Tradiţia fundamentată pe această confuzie a devenit în Spania medievală o tradiţie integrată istoriei naţionale. Ilustrul Isidor din Sevilla vorbeşte de Spania „unde înflorea glorioasa fecunditate a geniului get". Iar eruditul rege Alfonso X el Sabio, scriind în a sa *Cronica general* despre „Dacia" sau „Gothia", despre „Zamolxen" care „era minunat de înţelept în filosofie", despre „Boruista" şi „Dicineo", adaugă — repetîndu-l pe Iordanes, pe care-l citise: „Acest Dicineo i-a învăţat pe toţi goţii (= geţii) toată filosofia, fizica, şi teoria, şi practica, şi logica, şi rînduiala celor 12 semne, şi traiectoriile planetelor, şi creşterea şi descreşterea Lunii, şi traiectoria Soarelui, şi astrologia, şi astronomia, şi ştiinţele naturale". Tot în opera lui Alfonso X el Sabio este menţionat — pentru prima dată în Spania — şi Traian în calitatea sa de cuceritor al Daciei.

Miron Costin, Dimitrie Cantemir, Stolnicul Cantacuzino vorbesc cu mîndrie despre „neamul lăudat de Herodot". După epoca cronicarilor, în conştiinţa românilor personalitatea istorică a daco-geţilor reapare în 1860, cu articolul *Pierit-au Dacii?*, al lui B. P. Haşdeu. A urmat ilustrul precursor al studiilor dacice, Gr. G. Tocilescu, cu *Dacia înainte de romani* (1880). M. Eminescu formulează ambiţiosul proiect la care ţinea atît de mult de a scrie o epopee a dacilor (proiect în care urma să intre şi *Rugăciunea unui dac* şi un lung fragment din *Memento mori*). Din 1920 V. Pârvan îşi elaborează studiile fundamentale, începînd cu *Getica* şi continuînd cu *Dacia*. Prin V. Pârvan şi continuatorii lui — în primul rînd cu C. Daicoviciu — arheologia dacică s-a impus atenţiei întregii lumi ştiinţifice. Prestigiul ei în lume a sporit şi prin lucrările şi manifestările ştiinţifice ocazionate de aniversarea a 2050 de ani de la întemeierea primului stat dac unitar şi centralizat. Lucrări de mare valoare — istorice, literare, filosofice, — datorate unor personalităţi ca Lucian Blaga, Mircea Eliade, ş.a., au continuat să încerce restituirea şi reconstituirea profilului marelui reformator Zamolxis, ca personificare a geniului dacic.

MOŞTENIRI DACO-GETICE ÎN CULTURA ROMÂNĂ

Rolul pe care l-au avut dacii în etnogeneza poporului român rămîne cîmpul de investigaţii care îşi aşteaptă mai mulţi cercetători. Domeniile de cercetat sînt multiple. Mircea Eliade a studiat în acest sens originile şi semnificaţiile religioase, mitico-rituale, folclorice, ale unor tradiţii populare româneşti.

Folclorul nostru păstrează neîndoielnic urme profunde daco-getice. În portul popular, aceste urme sînt evidente. Cămaşa încreţită la gît a ţărăncilor, cămaşa despicată lateral a bărbaţilor, cioarecii din stofă groasă albă de lînă,

strînși pe coapse și pulpe; apoi brîul lat de piele sau de pînză groasă, opincile, căciula țuguiată de blană, sînt atestate iconografic pe Columna lui Traian și pe metopele de la Adamclissi. În ornamentica îmbrăcămintei, a ceramicii, a obiectelor și uneltelor de lemn crestate de țărani unii cercetători înclină să creadă că s-au menținut anumite motive decorative daco-getice, ca bradul, soarele, spirala sau zigzagul.

Cercetările ar putea continua și în domeniul muzicii populare, a melosului, a instrumentelor (naiul, de exemplu, derivă din tracicul „flaut al lui Pan"). Întreprinderea ar fi cu atît mai justificată cu cît autorii antici vorbesc des despre aplicația pe care o aveau tracii spre muzică. Aristotel spunea că tracii își versificau legile și le recitau cîntîndu-le. Oratorul și istoricul grec Theopompos (sec. IV î.e.n.) afirma că solii traci își expuneau textul soliei cîntîndu-l și acompaniindu-se cu un instrument cu coarde. Iordanes ne informează că preoții traci oficiau cîntînd, și acompaniindu-se cu un instrument asemănător citharei. Înaintea lui, Strabon scria: „Muzica în întregimea ei este socotită tracă și asiatică (...) Ba și cei care s-au ocupat de vechea muzică erau — se spune — tot traci, anume Orfeu, Musaios și Thamyris"[59].

În domeniul artelor plastice, nu pare exclus ca imaginea „călărețului trac" să fi sugerat — în iconografia noastră populară — imaginea Sf. Gheorghe omorînd balaurul. (În ordinea credințelor religioase, M. Eliade remarcă, precum am văzut, elemente comune zeului furtunii Gebeleizis și profetului Ilie). Medievală, dar nu fără posibile influențe traco-dacice este și ceramica așa-zisă „dacică", neagră, lustruită, cu tipica ei ornamentație obținută prin procedeul inciziei.

Multe din credințele și obiceiurile populare românești provin fără îndoială dintr-un substrat traco-dacic. Exemple se găsesc în folclorul obiceiurilor, tradițiilor și ritualurilor agrare (măcar a unora din ele, firește) legate de diferite momente ale anului sau de fenomene ale naturii. Astfel sînt riturile magice pentru invocarea ploii, a fecundității vitelor, a fertilității ogoarelor, persistînd pînă de curînd în unele regiuni ale țării: *Sîngeorzul*, *Plugarul*, *Boul înstruțat*, *Paparudele*, *Drăgaica*, ș.a. — În același substrat traco-dacic ar trebui căutată și originea unor dansuri populare, — a *horei*, și îndeosebi a spectaculosului dans al *călușarilor*, în care stăruie amintirea unor rituri de medicină magică, a unor rituri de inițiere, a unui străvechi cult al Soarelui, precum și simboluri mitice ale unor fenomene ale naturii.

Istoricul Pomponius Mela consemna obiceiul traco-dacilor (notat și de Herodot) de a-și cinsti funeraliile prin cîntece și jocuri: sînt evidente analogiile cu obiceiul *priveghiului*, odinioară foarte răspîndit la români, un adevărat „ospăț funerar" traco-dacic, însoțit și de portul unor măști comice, de veselie, glume și bufonerii.

Urme ale moștenirii dacice se pot bănui și în diverse producții de literatură populară. De pildă, în descîntece, cimilituri sau unele colinde. Arhaicele rituri de construcție, documentate în neoliticul de pe teritoriul României, au trebuit să străbată veacurile de cultură spirituală dacică pentru ca să ajungă pînă la noi sub forma legendei *Meșterului Manole*. Iar *Miorița* — „arhetipul spiritualității populare românești" — aparține „unui strat poetic anterior adaptării sufletului daco-roman la valorile creștine" — nota Mircea Eliade,

[59] *Geografia*, X, 3, 17.

încheind: „Este semnificativ faptul că aceste două creaţii ale geniului poetic românesc au ca motiv dramatic o *moarte violentă* senin acceptată. Se poate discuta la nesfîrşit dacă această concepţie derivă direct sau nu din faimoasa bucurie de a muri a geţilor".

Mai convingătoare sînt urmele lăsate de daci în limba română.

Din fondul lexical, de cuvinte considerate multă vreme ca fiind de origine „necunoscută", studiile prof. I. I. Russu aduc în discuţie, susţinînd că ar putea fi de origine dacică un număr de aproximativ 160 de cuvinte[60], —totalizînd peste 600-700 de derivate, inclusiv toponime şi antroponime. În ansamblul său, acest fond de cuvinte de probabilă provenienţă dacică — substantive, adjective, verbe, adverbe, — denumesc o mare diversitate de obiecte, stări, fapte, acţiuni, fenomene, etc.

Repartizate pe grupe semantice (vd. I. I. Russu), ele se referă la părţile corpului omenesc[61], la funcţii fiziologice şi la boli[62], la stări afective[63], la vîrstă şi la relaţii familiale[64]. Unele se referă la îmbrăcăminte şi încălţăminte[65], sau la locuinţă şi gospodărie[66]. Altele numesc unelte diferite şi obiecte casnice[67]; sau forme şi accidente de teren[68]; sau fenomene naturale şi noţiuni de timp[69].

Un număr apreciabil de cuvinte rămase de la daci în limba română sînt cele care se referă la floră şi la faună[70]. Unele sînt legate de păstorit[71], în timp ce un alt grup de cuvinte sînt cele care indică forma, cantitatea şi calitatea materiei[72]. Apoi — adverbe[73] sau adjective[74]. În fine numeroase sînt mai ales verbele[75].

[60] Exact, 161. Dar eruditul lingvist precizează: „Numărul a fost stabilit cu aproximaţie între 160 şi 170. Ca o limită sigură de jos poate fi luată cifra 150 (...) Nu se poate spune că tot ce cuprinde acest repertoriu apare sigur". Pe de altă parte, „este probabil că şi alte cuvinte româneşti discutate şi controversate (dar necuprinse în acest repertoriu) sînt de provenienţă autohtonă, neromană".

[61] Buză, grumaz, guşă, burtă, rînză, şale.

[62] Întremá, sugrumá, ameţí, vătămá, urdoare, urcior.

[63] Bucurá, răbdá, gudurá, dezmierdá, întărîtá, aprig.

[64] Prunc, copil, băiat, mire, moş.

[65] Pînză, căciulă, baier, carîmb.

[66] Cătun, bordei, vatră, burlan, leagăn, gard, ţarină, zestre.

[67] Grapă, cursă, mătură, custură, caier, zgardă, gresie, dop, ţăruş, cîrlig, ghioagă.

[68] Măgură, gruiu, mal, părîu, baltă, groapă, genune, stîncă.

[69] Amurg, boare, viscol, adiiá.

[70] Mazăre, gorun, brad, curpen, brînduşe, brusture, măceş, copac, butuc, mugure, ghimpe, sîmbure, păstaie, strugure; şi, în continuare: mînz, cîrlan, ţap, viezure, barză, nutreţ, ghionoaie, şopîrlă, melc, năpîrcă, balaur, căpuşă, ghiară, baligă, murg, nechezá, gălbeazá.

[71] Baciu, ţarc, strungă, stînă, zăr, brînză, urdă.

[72] Abure, droaie, fărîmă, grunz, lespede, morman, şir, ţărînă, scrum.

[73] Gata, niţel.

[74] Mare, creţ, murg, niţel, sarbăd, tare.

[75] Acăţá, aniná, aruncá, băgá, bucurá, cotropí, cruţá, curmá, dărîmá, deretică, dezbărá, descurcá, dezmierdá, deşelá, gudurá, încurcá, îndopá, înseilá, înşirá, întărîtá, întîmpiná, întîmplá, întremá, înţărcá, lepădá, leşiná, mişcá, muşcá, nechezá, păstrá, răbdá, ridicá, rezemá, zburdá, scăpărá, sculá, scurmá, zgîriá, uitá, urcá, vătămá, viscolí, ş.a.

Pe lîngă celelalte moşteniri daco-getice, cuvintele de origine dacică intrate definitiv în fondul lexical curent al limbii române[76] arată încă o dată că poporul român este continuatorul civilizaţiei şi culturii daco-geţilor. „Lexiconul românesc autohton dovedeşte — conclude I. I. Russu — că populaţia traco-dacică formează temelia şi trunchiul principal pe care s-a grefat şi prin care a putut să dăinuiască romanitatea în Balcani şi în Carpaţi, fiind deci însăşi baza etnică-socială a poporului român".

[76] B. P. Haşdeu afirma că de la daci au rămas în limba română 84 de termeni (plus cîteva nume de localităţi, ca: Abrud, Argeş, Basarabi, Mehadia, ş.a.). — Pentru G. Reichenkron (1966) numărul cuvintelor româneşti de origine dacică trece de 100; în timp ce Gr. Brâncuş consideră 80 de cuvinte de origine dacică sigură, şi alte 19 probabile. De aceeaşi origine se admite a fi şi cîteva hidronime (Argeş, Bîrzava, Buzău, Cerna, Criş, Dunăre, Jiu, Lotru, Motru, Mureş, Olt, Prut, Someş, Siret, Timiş, Tisa, ş.a.) şi nume de localităţi, ca: Abrud, Albac, Drobeta, Hîrşova, Iaşi, Mehadia, Oituz, Turda, etc. — „Elementele de substrat din limba română variază între o sută şi aproape o mie" Ariton (Vraciu).

BIBLIOGRAFIE

LUCRĂRI CONSULTATE
(Bibliografie selectivă)

LUCRĂRI GENERALE

1. *** *The Cambridge ancient history*. Vol. I–XII. – At the University Press, Cambridge, 1928–1939.
2. *** *Istoria universală, în zece volume*. Vol. I–III. Red. principal E. M. Jukov (tr. rom.). – Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1958–1960.
3. *** *Storia generale delle civiltà* (în 7 vol.). Vol. I–II. Sotto la dir. di Maurice Crouzet (tr. it.). – Casini, Firenze, 1958.
4. *** *Le civiltà* (în 7 vol.). Vol. I–III. – Opera diretta da L. Camusso, R. Mezzanotte e Fr. Vallardi. – Vallardi, Milano, 1963.
5. *** *Arti, scienze e vita nei secoli*. Vol. I–II. A cura di Lucia Banti. – Ed. Salani, Roma, 1967–1968.
6. *** *Istoria generală a ştiinţei* (în 4 vol.). Sub conducerea lui René Taton (tr. rom.). Vol. I. – Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1970.
7. *** *Histoire de la science*. Sous la dir. de Maurice Daumas. – Encyclopédie de la Pléiade, Paris, 1957.
8. *** *Les origines de la civilisation technique*. Sous la dir. de Maurice Daumas. Vol. I. – Presses Universitaires de France, Paris, 1962.
9. *** *Dicţionar cronologic al ştiinţei şi tehnicii universale*. – Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1979.
10. *** *Scienza e tecnica dalle origini al Novecento*. Vol. I. Caporedattore Gino Cesaretti. – Mondadori, Milano, 1977.
11. *** *Dicţionar de filozofie*. Coord. şt. Oct. Cheţan, R. Sommer. – Ed. Politică, Bucureşti, 1978.
12. *** *Dizionario di filosofia*. Redattore capo Italo Sordi. – Rizzoli Ed., Milano, 1976.
13. *** *Enciclopedia della musica*. Diretta da G. Raboni. – Garzanti, 1974.
14. *** *Le civiltà dell'Oriente*. Vol. I. (Storia), II (Arte), III (Letteratura), IV (Religioni, Filosofia, Scienze). – Sotto la direzione di Giuseppe Tucci. – Casini, Firenze, 1965–1969.
15. Mihai V. ALPATOV, *Istoria artei*. Vol. I (tr. rom.). – Ed. Meridiane, Bucureşti, 1962.
16. Jeannine AUBOYER, *Les arts de l'Extrême Orient*. – Presses Univ. de France, Paris, 1949.
17. V. I. AVDIEV, *Istoria Orientului Antic* (tr. rom.). – Ed. de Stat, Bucureşti, 1951.
18. Ion BANU, *Sensuri universale şi diferenţe specifice în filozofia Orientului Antic* (vol. I – Mesopotamia, Egipt, China). – Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1967.
19. Harry Elmer BARNES, *An intellectual and cultural history of the Western World*. Vol. I. – Dover Publications, New York, 1965[3].
20. Alfred BERTHOLET, *Dizionario delle religioni* (tr. it.). – Editori Riuniti, Roma, 1972[2].
21. Kaj BIRKET-SMITH, *Histoire de la civilisation* (tr. fr.). – Payot, Paris, 1955.
22. J. BOTTERO, E. CASSIN, J. VERCOUTTER, *The Near East. The early civilizations*. – Weidenfeld and Nicolson, London, 1967.
23. Jawad BOULOS, *Les peuples et les civilisations du Proche Orient*. Essai d'une histoire comparée des origines à nos jours. Vol. I–IV. – Mouton et Comp., La Haye-Londres-Paris, 1961–1964.
24. Jean CAPART, Georges CONTENAU, *Histoire de l'Orient Ancien. L'Égypte des Pharaons. L'Asie Occidentale Ancienne*. – Hachette, Paris, 1936.
25. V. Gordon CHILDE, *Il progresso nel mondo antico*. – Einaudi, Torino, 1949.
26. Georges CONTENAU, *Manuel d'archéologie orientale, depuis les origines jusqu'à l'époque d'Alexandre*. – Aug. Picard, Paris, 1927.
27. Georges CONTENAU et V. CHAPOT, *L'art antique. Orient. Grèce. Rome*. – A. Colin, Paris, 1930.
28. Maurice COHEN, etc., *L'écriture et la psychologie des peuples*. – A. Colin, Paris, 1963.
29. Leonard COTTRELL, *Mondi perduti*. – Rizzoli, Milano, 1962.

30. Louis DELAPORTE, *Les peuples de l'Orient méditérrannéen*. Vol. I. Le Proche-Orient asiatique. — Presses Univ. de France, Paris, 1938.
31. J. DELORME, *Chronologie des civilisations*. — Presses Univ. de France, Paris, 1969.
32. Thomas K. DERRY, Trevor I. WILLIAMS, *Storia della tecnologia*. Vol. I. (tr. it.). — Boringhieri, Torino, 1977.
33. Jean DESHAYES, *Civilizațiile Vechiului Orient*. Vol. I—III (tr. rom.). — Ed. Meridiane, 1976.
34. Ambrogio DONINI, *Lineamenti della storia delle religioni*. — Ed. Riuniti, Roma, 1974[7].
35. Mircea ELIADE, *Histoire des croyances et des idées religieuses*. Vol. I—II. — Payot, Paris, 1976—1978.
36. F. ENRIQUES, G. de SANTILLANA, *Compendio di storia del pensiero scientifico*. — Zanichelli, Bologna, 1953.
37. Edward L. FARMER. etc., *Comparative history of civilizations in Asia*. Vol. I. — Addison-Wesley Publ. Comp., Reading, Mass., 1977.
37[a] Élie Faure, *Histoire de l'art. L'art antique*, Le livre, de poche Paris, 1965
38. V. FERM, *Ancient religions. Edited by*. — The Citadel Press, New York, 1965.
39. W. M. FLINDERS PETRIE, *The revolutions of civilizations*. — Harper and Brothers, New York, 1912[2].
40. R. J. FORBES, *L'uomo fa il mondo. Una storia della tecnica* (tr. it.). — Einaudi, Torino, 1970[3].
41. J. GABRIEL-LEROUX, *Les premières civilisations de la Méditerranée*. — Presses Univ. de France, Paris, 1974.
42. John GARRATY, Peter GAY, *Storia del mondo*. A cura della Columbia University. Sotto la dir. di. — (tr. it.). Vol. I. — Mondadori, Milano, 1973.
43. Ludovico GEYMONAT, *Storia del pensiero filosofico e scientifico* (in 9 vol.). Vol. I. — Mondadori, Milano, 1977.
44. Helmut von GLASENAPP, *Le religioni non cristiane* (tr. it.). — Feltrinelli, Milano, 1978[5].
45. J. GOURDEMET, *Institutions de l'antiquité*. — Sirey, Paris, 1969.
46. G. FOUGERES, G. CONTENAU, R. GROUSSET, P. JOUGUET, J. LESQUIER, *Les premières civilisations* (coll. „Peuples et civilisations"). — F. Alcan, Paris, 1935.
47. Friedrich HEILLER, *Storia delle religioni*. Vol. I—II (tr. it.). — Sansoni, Firenze, 1972[2].
48. HERODOT, *Istorii*, vol. I—II. Studiu introductiv de Adelina Piatkowski — Ed. Științifică, București, 1961—1964.
49. Pierre HUARD, Jean BOSSY, Guy MAZARD, *Les médecines de l'Asie*. — Éd. du Seuil, Paris, 1978.
50. René HUYGHE, etc., *L'art et l'homme*. T. I—III. — Larousse, Paris, 1957—1961.
51. Herbert GOWEN, *Histoire de l'Asie* (tr. fr.). — Payot, Paris, 1929.
52. Pierre GRIMAL, *Histoire mondiale de la femme*. Sous la dir. de. — Vol. I (Préhistoire et Antiquité). — Nouvelle Librairie de France, Paris, 1965.
53. René GROUSSET, *Histoire de l'Extrême-Orient*. T. I—II. — Geuthner, Paris, 1929.
54. René GROUSSET, J. AUBOYER, J. BUHOT, *L'Asie Orientale, des origines au XVe s. Les empires* (L'Inde, la Chine, le Japon). — Presses Univ. de France, Paris, 1941.
55. Arnold HAUSER, *Storia sociale dell'arte*, vol. I (tr. it.). — Einaudi, Torino, 1964.
56. E. O. JAMES, *The ancient gods. The history and diffusion of religions in the ancient Near East and the Eastern Mediteranian*. — Weidenfeld and Nicolson, London, 1960.
57. Pia LAVIOSA ZAMBOTTI, *Origen y difusión de la civilisación* (tr. span.). — Ed. Omega, Barcelona, 1958.
58. Ivar LISSNER, *Culturi enigmatice* (tr. rom.). — Ed. Meridiane, București, 1972.
59. S. F. MASON, *Histoire des sciences* (tr. fr.). — A. Colin, Paris, 1956.
60. A. MONDINI, *Storia della tecnica*. Vol. I. — U.T.E.T., Torino, 1973.
61. Al. MORET, *Des clans aux empires*. — La Renaissance du Livre, Paris, 1923.
62. Al. MORET, *Histoire de l'Orient*. T. I—II. — Presses Univ. de France, Paris, 1936.
63. Isaac MENDELSON, *Slavery in the ancient Near East. A comparative study of slavery in Babylon, Assyria, Syria and Palestina*. — Oxford Univ. Press, New York, 1946.
64. Herbert MULLER, *The loom of history*. — Harper and Brothers, New York, 1958.
65. Guido MANSUELLI, *Civilizațiile Europei Vechi*. Vol. I—II. (tr. rom.). — Ed. Meridiane, București, 1978.
66. Alessandro NICCOLI, *Enciclopedia dell'arte Tumminelli*. Vol. I—IV. — Ist. Edit. Europeo, Roma, 1974.
67. Jacques PIRENNE, *Civilisations antiques*. — A. Michel, Paris, 1951.
68. H.-Ch. PUECH, *Storia delle religioni. L'Oriente e l'Europa nell'antichità*. Vol. I. 1—2. A cura di. — (tr. it.). — Ed. Laterza, Bari, 1976.

69. R. Gl. QUALE, *Eastern civilizations.* — Prentice Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey, 1975[1].
70. A. RIBARD, *La prodigieuse histoire de l'humanité.* — Max Ph. Delatte, Paris, 1946.
71. Guy RACHET, *Universul arheologiei*, vol. II (tr. rom.). Cu o prefaţă de R. Florescu. — Meridiane, Bucureşti, 1977.
72. G. SARTON, *A history of science. Ancient science trough the golden age of Greece.* Vol. I—II. — Harvard Univ. Press, Cambridge, Mass., 1959.
73. Marcel SENDRAIL, *Histoire culturelle de la maladie.* — Ed. Privat, Paris, 1981.
74. Harry S. SHAPIRO, *Man, culture and society*, Edited by —. Oxford Univ. Press, New York, 1971.
75. Charles SINGER, *Breve storia del pensiero scientifico* (tr. it.). Einaudi, Torino, 1966[3].
76. G. SIEVEKING, *Le civiltà del mistero.* (tr. it.). — Mondadori, Milano, 1963.
77. G. A. TOKAREV, *Religia în istoria popoarelor lumii* (tr. rom.). — Ed. Politică, Bucureşti, 1976[2].
78. Arnold TOYNBEE, *Storia comparata delle civiltà.* Vol. I—III (tr. it.). — Newton Compton ed., Roma, 1974.
79. Arnold TOYNBEE, *Il racconto dell'uomo* (tr. it.). — Garzanti, Milano, 1977.
80. Marisa TRIGARI, *Schiavitù e società nel mondo antico.* — G. D'Anna, Firenze-Messina, 1972.
81. N. TURCHI, *Le religioni del mondo. A cura di —.* Coletti, Roma, 1951[2].
82. Ralf TURNER, *Las grandes culturas de la humanidad.* Vol. I—II (tr. span.). — Ed. Revolucionaria, La Habana, 1966.
83. Gh. VLĂDUŢESCU, *Introducere în istoria filosofiei Orientului Antic.* Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1980.
84. Max WEBER, *Storia economica e sociale dell'antichità* (tr. it.). — Editori Riuniti, Roma, 1981.
85. Ch. L. WOOLLEY, *Medio Oriente* (tr. it.). — Il Saggiatore, Milano, 1961.

CIVILIZAŢIA ŞI CULTURA EPOCILOR PREISTORICE

1. M. Ornella ACANFORA, *Pittura dell'età preistorica.* — Soc. Editrice Libraria, Milano, 1960.
2. M. H. ALIMEN, N. J. STEVE, *Preistoria.* A cura di —. (tr. it.). — Feltrinelli, Milano, 1967.
3. Camille ARAMBOURG, *La genèse de l'humanité.* —Presses Univ. de France, Paris, 1965[7].
4. Jean ARNAL, *Les dieux de pierre ressuscités.* — Les Hespérides, Toulouse, 1976.
5. R. J. C. ATKINSON, *Stonehenge.* — Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, 1960.
6. Josef AUGUSTA, *Gli uomini preistorici* (tr. it.). — Editori Riuniti, Roma, 1961.
7. Hans Georg BANDI, H. BREUIL, etc. *Età della pietra* (tr. it.). — Il Saggiatore, Milano, 1960.
8. H. G. BANDI, J. MORINGER, *L'art préhistorique.* — Éd. Holbein, Bâle et Ch. Massin, Paris, 1955[2].
9. D. BERCIU, *La izvoarele preistoriei. O introducere în arheologia preistorică.* — Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1967.
10. D. BERCIU, *Zorile istoriei în Carpaţi şi la Dunăre.* — Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1966.
11. Mario BIANCHINI, *Viaggio attraverso la preistoria.* — A. Curcio Ed., Roma, 1965.
12. Hans BIEDERMANN, *Les civilisations mégalithiques en Europe.* — În: *Hist. de l'art*, Payot, Paris, f.a.
13. Alberto Carlo BLANC, *Origine e sviluppo dei popoli cacciatori e raccoglitori.* — Ed. dell' Ateneo, Roma, 1956.
14. Warwick BRAY, David TRUMP, *Dizionario di archeologia* (tr. it.). — Mondadori, Milano, 1973.
15. H. BREUIL, R. LANTIER, *Les hommes de la pierre ancienne.* Nouv. édition, revue et augmentée. — Payot, Paris, 1956.
16. M. BRÉZILLON, *Dictionnaire de la préhistoire.* — Larousse, Paris, 1969.
17. L. CAPITAN, *La préhistoire.* — Payot, Paris, 1931.
18. M. CÂRCIUMARU, M. BITIRI, *Cele mai vechi picturi rupestre paleolitice din România.* — În „Rev. muzeelor şi monumentelor", XLIX (1980), nr. 1.

19. E. COMŞA, *Bibliografia paleoliticului şi mezoliticului de pe teritoriul României.* — Muz. de istorie a R. S. România, Bucureşti, 1978.
20. E. COMŞA, *Bibliografia neoliticului de pe teritoriul României.* — Vol. I—II. —(F. e.), Bucureşti, 1977.
21. V. Gordon CHILDE, *Făurirea civilizaţiei* (tr. rom.). — Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1966.
22. V. Gordon CHILDE, *L'aube de la civilisation européenne.* — Payot, Paris, 1949[4].
23. V. Gordon CHILDE, *De la preistorie la istorie* (tr. rom.). — Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1967.
24. J. G. D. CLARK, Europa preistorica (tr. it.). — Einaudi, Torino, 1969.
25. J. G. D. CLARK, *World prehistory in new perspective.* — Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1977.
26. Sonia COLE, *The neolithic revolution.* — British Museum. London, 1961[2].
27. Carleton S. COON, *Storia dell'uomo* (tr. it.). — Garzanti, Milano, 1976[3].
28. Vladimir DUMITRESCU, *Origine et évolution de la civilisation de Cucuteni-Tripolie.* — Extr. din „Archeologia", XIV (1963).
29. Vladimir DUMITRESCU, *Arta neolitică în România.* — Ed. Meridiane, Bucureşti, 1968.
30. Vladimir DUMITRESCU, *Arta preistorică în România.* — Ed. Meridiane, Buc., 1974.
31. J. D. EVANS, *Malta.* — Thames and Hudson, London, 1959.
32. Maurice EXTEENS, *Préhistoire. De l'homme des alluvions à l'aurore des civilisations classiques.* — Publ. Expel, Paris, 1933.
33. Lucien FEBVRE, *La terre et l'évolution humaine.* — La Renaissance du Livre, Paris, 1922.
34. R. FLORESCU, H. DAICOVICIU, L. ROŞU, *Dicţionar enciclopedic de artă veche a României.* — Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1980.
35. Romolo FORMENTINI, *All'alba dell'Europa: la rivoluzione culturale dell' Età neolitica.* A cura di —. G. D'Anna, Firenze-Messina, 1974.
36. P. FROMENTIN, *Gli uomini della preistoria* (tr. it.). — Massimo, Milano, 1964.
36 [a] Raymond FURON, *Manuel de préhistoire générale.* — Payot, Paris, 1958.
37. R. GOURY, *Origine et évolution de l'homme.* — Ed. Picard, Paris, 1927.
38. R. GRAHMANN, *La préhistoire de l'humanité. Introduction à l'évolution corporelle et culturelle de l'homme* (tr. fr.). — Payot, Paris, 1955.
39. Paolo GRAZIOSI, *L'arte nell'antica età della pietra.* — Sansoni, Firenze, 1956.
40. Arthur S. GREGOR, *The adventure of man. His evolution from prehistory to civilization.* — Bantam Books, Toronto-New York, 1967.
41. A. L. GUYOT, *Origine des plantes cultivées.* — Presses Univ. de France, Paris, 1949.
42. Evan HADINGHAM, *I misteri dell'antica Britannia. Tecnologia e cultura nella preistoria attraverso i monumenti megalitici* (tr. it.). — Newton Compton ed., Roma, 1978.
43. F. C. HIBBEN, *L'homme préhistorique en Europe* (tr. fr.). — Payot, Paris, 1960.
44. Moritz HOERNES, Oswald MENGHIN, *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa, von den Anfängen bis um 500 vor Christi.* — A. Schroll, Wien, 1925[3].
45. Kurt HOREDT, *Istoria comunei primitive.* — Ed. Didactică şi Pedagogică, Bucureşti, 1970.
46. E. O. JAMES, *La religion préhistorique. Étude d'archéologie préhistorique* (tr. fr.). — Payot, Paris, 1959.
47. M. O. KOSVEN, *Introducere în istoria culturii primitive* (tr. rom.). — Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1957.
48. Herbert KÜHN, *L'alba dell'umanità* (tr. it.). — A. Martello Ed., Milano, 1959.
49. A. LAMING-EMPERAIRE, *La signification de l'art rupestre paléolithique.* — Éd. A. et J. Picard, Paris, 1962.
50. A. LANDI, *La religione nella preistoria.* A cura di —. G. D'Anna. Firenze-Messina, 1974.
51. Raymond LANTIER, *La vie préhistorique.* — Presses Univ. de France, Paris, 1974[7].
52. André LEROI-GOURHAN, *Les religions de la préhistoire.* — Presses Univ. de France, Paris, 1971[2].
53. André LEROI-GOURHAN, *Préhistoire de l'art occidental.* — Éd. d'art L. Mazenod, Paris, 1965.
54. G. H. LUQUET, *L'art et la religion des hommes fossiles.* — Masson, Paris, 1926.
55. H. MÜLLER-KARPE, *Geschichte der Steinzeit.* — C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1974.
56. H. MÜLLER-KARPE, *L'art de l'Europe préhistorique* (tr. fr.). — A. Michel, Paris, 1973.
57. Lewis MUMFORD, *The transformations of man.* — Collier Books, New York, 1966[2].
58. Ion NESTOR, *Istoria societăţii primitive.* — Bucureşti, 1970.

59. Louis René NOUGIER, *L'économie préhistorique.* — Presses Univ. de France, Paris, 1970.
60. Louis René NOUGIER, *L'art préhistorique.* — Presses Univ. de France, Paris, 1966.
61. Al. PĂUNESCU, *Evoluţia uneltelor şi armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României.* — Ed. Academiei R. S. România, Bucureşti, 1970.
62. Eugène PITTARD, *Histoire des premiers hommes.* — Éd. du Mont Blanc, Lausanne, 1944.
63. Ugo PLEZ, *La preistoria che vive.* — M. E. B., Torino, 1972.
64. T. G. E. POWELL, *Prehistoric art.* — Thames and Hudson, London, 1966.
65. M. QUENNELL, *Vita di ogni giorno nella preistoria* (tr. it.). — Bompiani, Milano, 1962.
66. Colin RENFREW, *Before civilization. The radiocarbon revolution and prehistoric Europe.* — Alfred A. Knopf, New York, 1973.
67. R. R. SCHMIDT, *L'aurore de l'esprit humain* (tr. fr.). — Payot, Paris, 1936.
68. D. de SONNEVILLE-BORDES, *L'âge de la pierre.* — Presses Univ. de France, Paris, 1961.
69. L. S. STAVRIANOS, *Man's past and present.* — Prentice Hall, Englewood Cliffs, New York, 1975[2].
70. Walter TORBRÜGGE, *L'arte europea delle origini. Preistoria e protohistoria.* (tr. it.). — Rizzoli, Milano, 1969.
71. A. VARAGNAC, *L'homme avant l'écriture.* Sous la direction de —. Colin, Paris, 1959.

CIVILIZAŢIA ŞI CULTURA MESOPOTAMIANĂ

1. Federico M. ARBORIO, *Dai Sumeri a Babele.* — Mursia, Milano, 1978.
2. Elena CASSIN, *La splendeur divine. Introduction à l'étude de la mentalité mésopotamienne.* — La Haye, Paris, 1968.
3. R. G. CASTELLINO, *Le lamentazioni individuali e gli inni in Babilonia e in Israele.* — S. E. I., Torino, 1940.
4. Albert CHAMPDOR, *Babylone et Mésopotamie.* — A. Guillot, Paris, 1953.
5. Georges CONTENAU, *La civilisation d'Assur et de Babylone.* — Payot, Paris, 1937.
6. Georges CONTENAU, *Les tablettes de Kerkouk et les origines de la civilisation assyrienne.* — P. Geuthner, Paris, 1926.
7. Georges CONTENAU, *La vie quotidienne à Babylone et en Assyrie.* — Hachette, Paris, 1950.
8. Georges CONTENAU, *L'épopée de Gilgamesh, poème babylonien.* — L'Artisan du Livre, Paris, 1939.
9. Georges CONTENAU, *Le déluge babylonien. Suivi de Ishtar aux enfers. La Tour de Babel.* Nouv. édition. — Payot, Paris, 1952.
10. Léonard COTTRELL, *Le fucine della civiltà* (tr. it.). — Il Saggiatore, Milano, 1962.
11. Constantin DANIEL, *Civilizaţia asiro-babiloniană.* — Ed. Sport-Turism, Bucureşti, 1981.
12. Constantin DANIEL, Ion ACSAN, *Tăbliţele de lut. Scrieri din Orientul Antic.* Trad., pref. şi note de —. Minerva, Bucureşti, 1981.
13. Louis DELAPORTE, *La Mésopotamie. La civilisation babylonienne et assyrienne.* — La Renaissance du Livre, Paris, 1923.
14. Édouard DHORME, *Les religions de Babylone et d'Assyrie.* — Presses Univ. de France, Paris, 1945.
15. Mircea ELIADE, *Cosmologie şi alchimie babiloniană.* — Ed. Vremea, Bucureşti, 1937.
16. Henry FRANKFORT, *Birth of civilization in the Near East.* — Barnes and Noble, New York, 1968.
17. Henry FRANKFORT, *Archaeology and the Sumerian problem.* — Univ. of Chicago Press, Chicago, 1932.
18. Giuseppe FURLANI, *La civiltà babilonese e assira.* — Ist. per l'Oriente, Roma, 1929.
19. Manuel GARCIA PELAYO, *Las formas politicas en el Antiguo Oriente* (Mesopotamia, Hittiţii, Egipt). — Monte Avila Editores, Caracas, 1969.
20. Fritz HOMMEL, *Storia di Babilonia e Assiria* (tr. it.). — Vallardi, Milano (f.a.).
21. S. Noah KRAMER, *The Sumerians. Their history, culture and character.* — University Press of Chicago, Chicago, 1963.
22. S. Noah KRAMER, *Istoria începe la Sumer* (tr. rom.). — Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1962.

23. Lucien LAROCHE, *Dai Sumeri ai Sassanidi* (tr. it.). — Mondadori, Milano, 1971.
24. L. LIPIN, A. BELOV— *Cărțile de lut* (tr. rom.). — Ed. Științifică, București, 1960.
25. Max Edgar MALLOVAN, *Nimrud and its remains.* — Collins, London, 1966.
26. Isaac MENDELSOHN, *Slavery in the ancient Near East. A comparative study of slavery in Babylonia, Assyria, Syria and Palestine.* — Oxford Univ. Press, New York, 1949.
27. Sabatino MOSCATI, *L'Oriente antico.* — Vallardi, Milano, 1974.
28. Sabatino MOSCATI, *Vechile civilizații semite* (tr. rom.). — Ed. Meridiane, București, 1975.
29. Athanase NEGOIȚĂ, *Gîndirea asiro-babiloniană în texte.* Studiu introd. de Const. Daniel. Trad. și note de Ath. Negoiță. — Ed. Științifică, București, 1975.
30. André PARROT, *Archéologie mésopotamienne.* — Gallimard, Paris, 1970.
31. André PARROT, *Sumer.* — Gallimard, Paris, 1960.
32. André PARROT, *Assur.* — Gallimard, Paris, 1969.
33. André PARROT, *Ziggurats et Tour de Babel.* — A. Michel, Paris, 1949.
34. Giuseppe RESINA, *Sumer e Akkad. La vita economica.* — R. Prampolini, Catania, 1958.
35. Giovanni RINALDI, *Le letterature antiche del Vicino Oriente.* — Sansoni-Accademia, Milano,
36. Marguerite RUTTEN, *Babylone* (tr. fr.). — Presses Univ. de France, Paris, 1958.
37. Marguerite RUTTEN, *La science des Chaldéens.* — Presses Univ. de France, Paris, 1960.
38. H. W. SAGGS, *Everyday life in Babylonia and Assyria.* — Putnam, New York, 1965.
39. Hartmut SCHMÖCKEL, *Sumeri, Assiri e Babilonesi* (tr. it.). — Primato, Roma, 1959.
40. Wolf SCHNEIDER, *Omniprezentul Babilon* (tr. rom.). — Ed. Politică, București, 1968.
41. G. R. TABOUIS, *Nabuchodonosor et le triomphe de Babylone.* — Payot, Paris, 1931.
42. Maurice VIEYRA, *Les Assyriens.* — Éditions du Seuil, Paris, 1965.
43. Charles L. WOOLLEY, *Les Sumériens* (tr. fr.). — Payot, Paris, 1930.
44. Charles L. WOOLLEY, *Ur en Chaldée, ou sept années de fouilles.* — Payot, Paris, 1938.
45. Charles L. WOOLLEY, *Mesopotamia and the Middle East.* — Methuen, London, 1961.
46. Christian ZERVOS, *L'art de la Mésopotamie, de la fin du quatrième millénaire au XIV-ème siècle.* — Cahiers d'Art, Paris, 1935.

CIVILIZAȚIA ȘI CULTURA EGIPTULUI ANTIC

1. Ion ACSAN, I. LARIAN POSTOLACHE, *Poezia Egiptului faraonic.* Traduceri, de —. Cuvînt înainte și note de Constantin Daniel. — Ed. Univers, București, 1974.
2. Federico A. ARBORIO MELLA, *L'Egitto dei Faraoni. Storia, civiltà, cultura.* — Mursia, Milano, 1980.
3. Claudia BAROCAS, *L'Antico Egitto.* — Newton Compton, Roma, 1977.
4. J. H. BREASTED, *Geschichte Aegyptens* (tr. germ.). — Phaidon Verlag, Zürich, 1936.
5. Edda BRESCIANI, *Letteratura e poesia dell'antico Egitto.* Trad., introd., note di —. — Einaudi, Torino, 1969.
6. Marcel BRION, *Histoire de l'Égypte.* — Fayard, Paris, 1954[11].
7. Franco CIMMINO, *Vita quotidiana degli Egizi.* — Tatillo Ed., Roma, 1973.
8. R. CLARK, *Mito e simbolo nell'antico Egitto.* — Il Saggiatore, Milano, 1969.
9. Silvio CURTO, *L'Egitto antico. Storia e archeologia.* — Giappichelli, Torino, 1974.
10. Constantin DANIEL, *Civilizația Egiptului antic.* — Ed. Sport-Turism, București, 1976.
11. Constantin DANIEL, *Gîndirea egipteană antică în texte.* — Ed. Științifică, București, 1974.
12. Constantin DANIEL, *Arta egipteană și civilizațiile mediteraniene.* — Ed. Meridiane, București, 1980.
13. L. DELAPORTE, *Les peuples de l'Orient méditerranéen. L'Égypte.* — Presses Univ. de France, Paris, 1938.
14. Sergio DONADONI, *La civiltà egiziana.* — Ed. Principato, Milano, 1940.
15. Sergio DONADONI, *La letteratura egizia.* Nuova ediz. aggiornata. — Sansoni-Accademia, Milano, 1967.
16. F. DAUMAS, *La civilisation de l'Égypte pharaonique.* — Arthaud, Paris, 1967.
17. F. DAUMAS, *Les dieux de l'Égypte.* — Presses Univ. de France, Paris, 1965.
17[a]. Aurel DÎMBOIU, *De la piatră la hîrtie*, Ed. Științifică, București, 1964.
18. Étienne DRIOTON, L'Égypte pharaonique. — A. Colin, Paris, 1959.
19. Ét. DRIOTON, J. VANDIER, *L'Égypte, des origines à la conquête d'Alexandre.* — Presses Univ. de France, Paris, 1975[5].

20. Ét. DRIOTON, P. de BOURGUET, *Arta faraonilor*, vol. I—II (tr. rom.), Meridiane, Bucureşti, 1972.
21. Ad. ERMAN, *L'Égypte des pharaons* (tr. fr.). — Payot, Paris, 1939.
22. Ad. ERMAN, *La religion des Égyptiens* (tr. fr.). — Payot, Paris, 1937.
23. Ad. ERMAN, *Die Literatur der Aegypter*. — J. C. Hinrichs, Leipzig, 1923.
24. Henri FRANCFORT, *La religione dell'antico Egitto* (tr. it.). — Einaudi, Torino, 1957.
25. Alan H. GARDINER, *La civiltà egizia* (tr. it.). — Einaudi, Torino, 1971.
26. S. R. K. GLANVILLE, *L'eredità dell'Egitto*. A cura di —. (Tr. it.). — F. Vallardi, Milano, 1953.
27. Patrizia IODICE, *L'Antico Regno d'Egitto e la prima rivoluzione politico-sociale (s. XXVI—XXIV)*. — G. D'Anna, Firenze-Messina, 1973.
28. T. G. H. JAMES, *L'antico Egitto e i segreti delle Piramidi* (tr. it.). — Newton Compton, Roma, 1978.
29. Gustave JÉQUIER, *Histoire de la civilisation égyptienne*. — Payot, Paris, 1930.
30. M. E. MATIÉ, *Miturile Egiptului antic*. — Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1958.
31. Zacharie MAYANI, *Les Hyksos et le monde de la Bible. Conquête de l'empire des pharaons par les nomades d'Asie*. — Payot, Paris, 1956.
32. S. A. B. MERCER, *The religion of ancient Egypt*. In *Ancient religions*. Edited by V. Ferm. — The Citadel Press, New York, 1965.
33. Édouard MEYER, *Storia dell'antico Egitto*, vol. I—II (tr. it.). — Soc. Editrice Libr., Milano (f.a.).
34. Pierre MONTET, *Egiptul pe vremea dinastiei Ramses* (tr. rom.). — Ed. Eminescu, Bucureşti, 1973.
35. Pierre MONTET, *L'Égypte et la Bible*. — De la Chaux et Niestlé, Neuchâtel, 1959.
36. Pierre MONTET, *Egitto eterno* (tr. it.). — Il Saggiatore, Milano, 1964.
37. Gianfranco NOLLI, *Civiltà dell'antico Egitto*. — Edizioni R.A.I., Torino, 1963.
38. Jacques PIRENNE, *Histoire de la civilisation de l'Égypte ancienne*. Vol. I—III. — À la Baconnière, Neuchâtel-Suisse, 1961—1963.
39. Georges POSENER, etc., *Enciclopedia civilizaţiei şi artei egiptene* (tr. rom.). — Ed. Meridiane, 1974.
40. Alexandre MORET, *Au temps des pharaons*. — A. Colin, Paris, 1921.
41. Alexandre MORET, *Rois et Dieux d'Égypte*. — A. Colin, Paris, 1911.
42. Serge SAUNERON, *L'Égyptologie*. — Presses Univ. de France, Paris, 1968.
43. J. VANDIER, *La religion égyptienne*. — Paris, 1949.
44. J. VERCOUTTER, *L'Égypte ancienne*. — Presses Univ. de France, Paris, 1963.
45. J. VERCOUTTER, *Essai sur les relations entre Égyptiens et Préhellènes*. — A. Maisonneuve, Paris, 1954.
46. John A. WILSON, *La civiltà dell'antico Egitto* (tr. it.). — Mondadori, Milano, 1965.
47. Walther WOLF, *Il mondo degli Egizi* (tr. it.). — Ed. Primato, Roma, 1958.

CIVILIZAŢIA ŞI CULTURA EBRAICĂ

1. *** *The Cambridge history of the Bible*, vol. II. — At the University Press, Cambridge, 1969.
2. *** *Encyclopaedia Judaica*, vol. I—XVI. — Keter Publ. House, Jerusalem, 1971.
3. *** Jüdisches Lexicon. T. I—V. — Judischer Verlag, Berlin, 1930.
4. *** *Biblia*. (Vechiul Testament). Trad. de V. Radu şi Gala Galaction. — Ed. pt. lit. şi artă, Bucureşti, 1939.
5. *** *I Salmi*. A cura di G. Barbaglio, L. Commissari, E. Galbiati. — Morcelliana, Brescia, 1972.
6. I. ABRAHAMS, *L'eredità d'Israele* (tr. it.). A cura di —. Vallardi, Milano, 1960.
7. Antonio AMMASSARI, *La vita quotidiana nella Bibbia*. — Studium, Roma, 1979.
8. I. D. AMUSIN, *Manuscrisele de la Marea Moartă* (tr. rom.). — Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1965.
9. Emmanuele ANATI, *La Palestina prima degli Ebrei*. — Il Saggiatore, Milano, 1966.
10. Bruno BAENTSCH, *David, roi d'Israële*, (tr. fr.). — Payot, Paris, 1935.
11. A. G. BARROIS, *Manuel d'archéologie biblique*. T. I—II. — A. et J. Picard, Paris, 1953.
12. N. S. BELENKI, *Despre mitologia şi filosofia Bibliei*. — Ed. Politică, Bucureşti, 1982.

13. Alfred BERTHOLET, *Histoire de la civilisation d'Israël* (tr. fr.). — Payot, Paris, 1929.
14. R. A. CARLSON, *David, the chosen king.* — Almqvist and Wiksell, Stockholm, Göteborg, Uppsala, 1964.
15. André CHOURAQUI, *Histoire du judaïsme.* — Presses Univ. de France, Paris, 1963.
16. Constantin DANIEL, *Orientalia Mirabilia, I.* — Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1976.
17. Edouard DHORME, *Prêtres, devins, mages, dans l'ancienne religion des Hébreux.* — Leroux, Paris, 1933.
18. Ed. DHORME, *La poésie biblique.* — Grasset, Paris, 1931.
19. EJ. DHORME, *L'évolution religieuse d'Israël.* — Nouv. Soc. d'Éditions, Bruxelles, 1937.
19ª Will DURANT, *Histoire de la civilisation*, vol. I — Payot, Paris, 1965
20. James FRAZER, *Le folklore dans l'Ancien Testament* (tr. fr.). — P. Geuthner, Paris, 1924.
21. Cyrus H. GORDON, *Il Vecchio Testamento e i popoli del Mediterraneo Orientale* (tr. it.). — Morcelliana, Brescia, 1959.
22. Ch. GUIGNEBERT, *Le monde juif vers le temps de Jésus.* — La Renaissance du Livre, Paris, 1935.
23. Hermann GUNKEL, *I Profeti.* A cura di Fausto Parenti. —Sansoni, Firenze, 1967.
24. E. W. HEATON, *La vita quotidiana ai tempi dell'Antico Testamento* (tr. it.). — Ed. Paoline, Roma (f.a.).
25. Charles F. JEAN, *Le milieu biblique avant Jésus Christ.* T. I—III. — Paris, 1922—23.
26. Werner KELLER, *La Bibbia aveva ragione.* Vol. I—II (tr. it.). — Garzanti, Milano, 1975³.
27. Ad. LODS, *Israël, des origines au milieu du VIIIᵉ s.* — La Renaissance du Livre, Paris, 1930.
28. Ad. LODS, *Des prophètes à Jésus. Les prophètes d'Israël et les débuts du Judaïsme.* — La Ren. du Livre, Paris, 1935.
29. Ad. LODS, *Histoire de la littérature hébraïque et juive.*.— Payot, Paris, 1950.
30. Jean LUGOL, *Israël et la civilisation.* — Maisons de l'antique Mésopotamie, Alexandrie, 1939.
31. Abraham MALAMAT, *Gli imperi dell'Antico Oriente.* Vol. II. — Feltrinelli, Milano, 1968.
32. G. MAROCCO, *Storia d'Israele. Da Salomone alla caduta di Samaria.* — Seminario Maggiore, Rivoli, 1961.
33. S. MINOCCHI, *Le perle della Bibbia.* — Laterza, Bari, 1924.
34. A. MONTET, *Histoire de la Bible.* — Payot, Paris, 1924.
35. Ed. MONTET, *Histoire du peuple d'Israël.* — Payot, Paris, 1926.
36. Sabatino MOSCATI, *Le antiche civiltà semitiche.* — Laterza, Bari, 1958 (trad. rom., ed. Meridiane, 1975).
37. Sabatino MOSCATI, *I predecessori d'Israele.* — Bardi Ed., Roma, 1956.
38. André NEHER, *Amos. Contribution à l'étude du prophétisme.* — J. Vrin, Paris, 1950.
39. André NEHER, *Moïse et la vocation juive.* — Éd. du Seuil, Paris, 1957.
40. Martin NOTH, *Storia d'Israele* (tr. it.). — Paideia Editrice, Brescia, 1975.
41. Harry M. ORLINSKY, *L'antico Israele* (tr. it.). — Cappelli, Bologna, 1965.
42. Jean PERROT, *Siria-Palestina. I.* — Éd. Nagel, Genève, 1977.
43. G. POUGET, J. GUITTON, *Le Cantique des Cantiques.* — J. Gabalda, Paris, 1934.
44. J. M. POWIS SMITH, *The prophets and their times.* — Univ. of Chicago Press, Chicago, 1941.
45. Giuseppe RICCIOTTI, *Storia d'Israele.* Vol. I—II. — Soc. Editrice Internazionale, Torino, 1937³.
46. Cecil ROTH, *Histoire du peuple juif.* — Éd. de la Terre Retrouvée, Paris, 1957.
47. Paolo SACCHI, *Storia del mondo giudaico.* — Soc. Editrice Internazionale, Torino, 1976.
48. Rᶠ. B. Y. SCOTT, *Relevance of the Prophets.* — MacMilan, New York, 1944.
49. Geneviève TABOUIS, *Salomon, roi d'Israël.* — Payot, Paris, 1934.
50. R. de VAUX, *Le istituzioni dell'Antico Testamento* (tr. it.). — Marietti, Casale, 1964.
51. H. Robinson WHEELER, *The history of Israel. Its factor and factors.* — Duckworth, London, 1938.
52. Salo WITTMAYER BARON, *A social and religious history of the Jews.* Vol. I. — Columbia Univ. Press, New York, 1958².
53. Leonard WOOLLEY, *Abraham. Découvertes récentes sur les origines des Hébreux.* — Payot, Paris, 1936.
54. Avio YONAH, *Siria-Palestina. II.* — Éd. Nagel, Genève, 1977.

CIVILIZAŢIA ŞI CULTURA PERSANĂ

1. *** *The Cambridge history of Iran*, vol. I, IV, V. — At the University Press, Cambridge, 1968—1975.
2. *** *Acta Iranica. Encyclopédie permanente des études iraniennes.* T. I—XV. — Ed. J. Brill, Leiden, 1974—1977.
3. *** *La civilisation iranienne. Perse, Afganistan, Iran extérieur.* — Payot, Paris, 1952.
4. *** *La Persia nel Medioevo.* Atti del Convegno Internazionale... Accad. Nazionale dei Lincei, Roma, 1971.
5. *** *Some aspects of iranian culture. A collection of essays.* — High Council of Culture and Art, Teheran, 1973.
6. *** *La Persia e il mondo greco-romano.* — Accad. Naz. dei Lincei, Roma, 1966.
7. F. ALTHEIM, *L'Antico Iran* (tr. ital.). — Mondadori, Milano, 1967.
8. A. J. ARBERRY, etc., *The legacy of Persia.* Edited by —. Clarendon Press, Oxford, 1968.
9. A. BAUSANI, *I Persiani.* — Sansoni, Firenze, 1962.
10. Burchard BRENTJES, *Civilizaţia veche a Iranului* (tr. rom). — Ed. Meridiane, Bucureşti, 1976.
11. G. CONTENAU, J. DUCHESNE-GUILLEMIN, R. GHIRSHMAN, *L'âme de l'Iran.* — A. Michel, Paris, 1951.
12. Carola COSTA MIGNOSI, *L'ecumene persiana. Civiltà.* — Ed. Y. D'Anna, Messina-Firenze, 1972
13. Carola COSTA MIGNOSI, *L'ecumene persiana. Formazione e origine.* — G. D'Anna, Firenze-Messina, 1972.
14. R. N. FRYE, *La Persia preislamica* (tr. ital.). — Il Saggiatore, Milano, 1963.
15. Robert FURON, *L'Iran, Perse et Afghanistan.* — Payot, Paris, 1951.
16. Roman GHIRSHMAN, *La civiltà persiana antica* (tr. ital.). — Einaudi, Torino, 1972[2].
17. Roman GHIRSHMAN, *L'Iran, des origines à l'Islam.* — A. Michel, Paris, 1976.
18. Roman GHIRSHMAN, *Perse. Proto-iraniens. Mèdes. Achéménides.* — Gallimard, Paris, 1963.
19. Roman GHIRSHMAN, *Iran. Parthes et Sassanides.* — Gallimard, Paris, 1962.
20. André GODARD, *L'art de l'Iran.* — Arthaud, Paris, 1962.
21. H. HENNING VON DER OSTEN, *Il mondo dei Persiani* (tr. ital.). — Primato, Roma, 1958.
22. Ernst HERZFELD, *Archaeological history of Iran.* — Oxford University Press, London, 1935.
23. Ernst HERZFELD, *The Persian Empire.* — Near Est, Wiesbaden, 1968.
24. Clément HUART, *La Perse antique et la civilisation iranienne.* — La Renaissance du Livre, Paris, 1925.
25. Jean-Louis HUOT, *Iran, I. Des origines aux Achéménides.* — Éditions Nagel, Genève, 1965.
26. Vera KUBICKOVA, *Le miniature persiane* (tr. ital.). — Editori Riuniti, Roma, 1961.
27. Vladimir G. LUKONIN, *Iran, II. Des Séleucides aux Sassanides.* — Éd. Nagel, Genève, 1967.
28. A. MAZAHÉRI, *Les trésors de l'Iran.* — Skira, Genève, 1970.
29. Seyyed Hossein NASR, *Iran (Persia). A glimpse of its history and culture.* — Pahlavi Libr. Publ., Teheran, 1971.
30. A. H. NAYER-NOURI, *Iran's contribution to the world civilization.* — Department of publications. Ministry of Culture and Arts, Teheran, 1970.
31. A. T. OLMSTEAD, *History of the persian empire.* — The Univ. of Chicago Press, Chicago, 1960.
32. Luigi PAGIARO, *La civiltà della Persia e la riforma religiosa di Zarathustra.* — Ed. Giardini, Pisa, 1956.
33. Antonino PAGLIARO e Al. BAUSANI, *La letteratura persiana.* — Sansoni Accademia, Milano, 1968.
34. Chr. PALOU, *La Perse antique.* — Presses Univ. de France, Paris, 1962.
35. Edith PORADA, *Antica Persia* (tr. ital.). — Il Saggiatore, Milano, 1962.
36. B. W. ROBINSON, *I maestri del disegno. Persiani.* (tr. ital.). — Bompiani, Milano, 1966.

CIVILIZAŢIA ŞI CULTURA INDIANĂ

1. *** *Les lois de Manou*. Trad. du sanskrit par G. Strehly. — Leroux, Éd., Paris, 1893.
2. *** *Panciatantra*. Trad. de Th. Simenschi. — Ed. Minerva, Bucureşti, 1976.
3. Sergiu AL-GEORGE, *Limbă şi gîndire în cultura indiană*. — Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1976.
4. Jeannine AUBOYER, *India fino ai Gupta* (tr. ital.). — Il Saggiatore, Milano.
5. Jeannine AUBOYER, *Les arts de l'Inde et des pays indianisés*. — Presses Univ. de France, Paris, 1968.
6. Jeannine AUBOYER, *Introduction à l'étude de l'art de l'Inde*. — Ist. Ital. per il Medio ed Estremo Oriente, Roma, 1965.
7. Jeannine AUBOYER, *Viaţa cotidiană în India antică (aprox. sec. II î.e.n.—sec. VII e.n.)* (Tr. rom.). — Ed. Ştiinţifică, Buc., 1976.
8. Sri AUROBINDO, *The foundation of indian culture*. — Sri Aurobindo Ashram, Pondicherry, 1959.
9. A. L. BASHAM, *A cultural history of India*. Edited by. — Clarendon Press, Oxford, 1975.
10. Amita BHOSE, *Eminescu şi India*. — Junimea, Iaşi, 1978.
11. P. BOSCH GIMPERA, *Les Indo-Européens. Problèmes archéologiques*. — Payot, Paris, 1961.
12. Jean-Marie CASAL, *Civilizaţia Indusului şi enigmele ei* (tr. rom.) — Ed. Meridiane, Bucureşti, 1978.
13. Gaston COURTILLIER, *Les anciennes civilisations de l'Inde*. — A. Colin, Paris, 1930.
14. S. A. DANGE, *India from primitive communism to slavery*. — People's Publ. House, New Delhi, 1955.
15. Theodore DE BARY, *Sources of indian tradition*. Compiled by —. Columbia Univ. Press, New York, 1958.
16. M. C. DUTT, *Poems of Kalidasa*. Translated and introd. by —. Kitabistan, Allahabad, (f.a.).
17. Romesh Chunder DUTT, *A history of civilization in ancient India, based on sanscrit literature*. Vol. I—II. — Thacker, Spink and Co., Calcutta, 1889—1890.
18. Michael EDWARDS, *Storia dell'India* (tr. ital.). — Laterza, Bari, 1966.
19. Mircea ELIADE, *Yoga. Essai sur les origines de la mystique indienne*. — Fund. pt. Lit. şi Artă - P. Geuthner, Bucureşti-Paris, 1936.
20. Mircea ELIADE, *Techniques du Yoga*. Nouv. éd. — Gallimard, Paris, 1975.
21. Ainslie T. EMBREE-Fr. WILHELM, *India* (tr. ital.). — Feltrinelli, Milano, 1968.
22. Gertrude EMERSON SEN, *The story of early indian civilization*. — Langmans, Bombay-Calcutta-Madras, 1964.
23. O. C. GANGOLY, *Indian sculpture*. În: *The cultural heritage of India*, vol. I, Belur Math, Calcutta, 1937.
24. G. T. GARRATT, *The legacy of India*. Edited by —. Clarendon Press, Oxford, 1951.
25. R. GNOLI, K. A. BALIHATCHET, *La civiltà indiana*. — UTET, Torino, 1973.
26. Herman GOETZ, *India. Cinquemila anni di civiltà indiana* (tr. ital.) — Il Saggiatore, Milano, 1959.
27. René GROUSSET, *Les civilisations de l'Orient. L'Inde*. — Éd. d'Hist. et d'Art, Paris, 1949.
28. Keith HITCHINS, *Reflexions of India in rumanian popular literature. Sixteenth to eighteens centuries*. — Popular Prakashan, Bombay, 1971.
29. Yusuf HUSAIN, *Glimpses of medieval indian culture*. — Asia Publ. House, London, 1959[2].
30. Humayun KABIR, *The indian heritage*. — Asia Publ. House, London, 1960[3].
31. M. KRISHNAMACHARIAR, *History of classical sanskrit literature*. — Tirumalai-Tirupati Devasthanams Press, Madras, 1937.
32. Sylvain LÉVI, *L'Inde et le monde*. — Champion, Paris, 1928.
33. Sylvain LÉVI, *Le théâtre indien*. — E. Bouillon, Paris, 1890.
34. Ernest MACKAY, *Die Induskultur. Ausgrabungen in Mohenjo-Daro und Harappa* (tr. germ.). — F. A. Brockhaus, Leipzig, 1938.
35. Dhirendra Nath MAJUMDAR, *Races and cultures of India*. — Asia Publ. House, New York, 1973.
36. Bahadur MAL, *A history of indian culture*. — Vishveshvaranand Vedic Research Institute, Hoshiarpur, 1956.

37. P. MASSON-OURSEL, etc., *L'Inde antique et la civilisation indienne.* — La Renaissance du Livre, Paris, 1933.
38. Jacques MASSUI, *L'Inde dans notre destin.* — În „***, Approches de l'Inde". Les Cahiers du Sud, 1949.
39. P. MEILE, *Histoire de l'Inde.* — Presses Univ. de France, Paris, 1951.
40. Heinz MODE, *L'antica India* (tr. ital.). — Ed. Primato, Roma, 1960.
41. Radha Kamal MOOKERJEE, *Hindu civilization. From the earliest times up to the establishment of Maurya Empire.* — Longmans, London-N. York-Toronto, 1936.
42. Radha Kamal MOOKERJEE, *The culture and art of India.* — G. Allen and Unwin, London, 1959.
43. Jawaharlal NEHRU, *Descoperirea Indiei* (tr. rom.). — Ed. de Stat pt. Lit. Pol., București, 1956.
44. K. M. PANIKKAR, *Histoire de l'Inde* (tr. franc.). — Fayard, Paris, 1958.
45. Sardar PANIKKAR, *L'Inde et l'Occident* (tr. fr.). — Mouton, Paris — La Haye, 1958.
46. Maurice PERCHERON, *L'Inde.* — F. Nathan, Paris, 1938.
47. Maurice PERCHERON, *Récits mythologiques de l'Inde.* — Éd. du Seuil, Paris, 1955.
48. Maurice PERCHERON, *Le Bouddha et le bouddhisme.* — Éd. du Seuil, Paris, 1956.
49. L. PETECH, M. MUCCIOLI, *L'area culturale indiana.* — Vallardi, Milano, 1960.
50. Stefano PIANO, *L'India antica e la sua tradizione.* A cura di —. Casa Ed. G. D'Anna, Messina-Firenze, 1975.
51. Stuart PIGGOTT, *Prehistoric India. To 1000 B.C.* — Penguin Books, Harmondsworth, 1961.
52. Vittore PISANI, Laxman Prasad MISHRA, *Le letterature dell'India.* — Sansoni-Accademia, Milano, 1970.
53. A. M. PIZZAGALLI, *Aspetti e problemi della civiltà indiana.* — Cogliti, Milano, 1927.
54. Swami RANGANATHANANDA, *The essence of indian culture.* — External Publicity Division, Calcutta, 1965.
55. Adya RANGACHARYA, *The indian theatre.* — National Book Trust, New Delhi, 1971.
56. H. G. RAWLINSON, *India. A short cultural history.* — The Cresset Press, London, 1948.
57. Louis RENOU, *La civilisation de l'Inde ancienne.* — Flammarion, Paris, 1950.
58. Louis RENOU, *Les écoles védiques et la formation du Véda.* — Imprimerie Nationale, Paris, 1947.
59. Louis RENOU, *L'Hindouisme.* — Presses Univ. de France, Paris, 1961.
60. Louis RENOU, *Les littératures de l'Inde.* — Presses Univ. de France, Paris, 1952.
61. Louis RENOU, *La poésie religieuse de l'Inde antique.* — Presses Univ. de France, Paris, 1942.
62. Louis RENOU, *Sanskrit et culture. L'apport de l'Inde à la civilisation humaine.* — Payot, Paris, 1950.
63. Louis RENOU et J. FILLIOZAT, *L'Inde classique.* T. I. — Payot, Paris, 1947[9].
64. Arion ROSU, *Eminescu et l'indianisme romantique.* — Fr. Steiner, Wiesbaden, 1970.
65. Arion ROSU, *India in rumanian culture.* — New Delhi, 1960.
66. Benoy Kumar SARKAR, *Creative India.* — Mohital Banarsi Dass, Lahore, 1937.
67. Nasendra Khrishna SINHA, Amil Chandra BANNERJEE, *Istoria Indiei* (tr. rom.). — Ed. Științifică, București, 1958.
68. Vincent A. SMITH, *The Oxford history of India.* — Oxford Univ. Press, London, 1958[3].
69. P. SPEAR, *Storia dell'India* (tr. ital.). — Rizzoli, Milano, 1970.
69[a] C. R. SRINIVASA AIYANGAR. *Les aspects culturels de la musique et de la danse hindoues.* — Les Cahiers du Sud, 1949.
70. Giuseppe TUCCI, *Storia della filosofia indiana.* — Laterza, Bari, 1977.
71. Alfons WÄTH, *Histoire de l'Inde et de sa culture* (tr. franc.). — Payot, Paris, 1937.
72. Mortimer WHEELER, *Early India and Pakistan.* — Thames and Hudson, London, 1959.

CIVILIZAȚIA ȘI CULTURA CHINEZĂ

1. Giuliani BERTUCCIOLI, *Storia della letteratura cinese.* — Nuova Accad. Ed., Milano, 1959.
2. David BODDE, *China's gift to the West.* — America Council on Education, Washington, 1944[4].
3. Kate BUSS, *Studies in the chinese drama.* — The Four Seas, Boston, 1922.
3[a] Mario BUSSAGLI, *Bronzi cinesi.* — Fr.lli Fabbri, Milano, 1966.

4. Th. Francis CARTER, *The invention of printing in China and its spread Westword.* — Columbia Univ. Press, New York, 1931².
5. Li CHI, *The beginnings of cinese civilization.* — Univ. of Washington Press, Seattle, 1957.
6. Tsui CHI, *Histoire de la Chine et de la civilisation chinoise* (tr. franc.). — Payot, Paris, 1949.
7. Piero CORRADINI, *La Cina.* — UTET, Torino, 1969.
8. H. G. CREEL, *La naissance de la Chine. La période formative de la civilisation chinoise env. 1400-600 av. J. C (tr. franc.).* — Payot, Paris, 1937.
9. W. EBERHARD, *Histoire de la Chine, des origines à nos jours* (tr. franc.). — Payot, Paris, 1952.
10. Raymond DAWSON, *The legacy of China.* Edited by —. Clarendon Press, Oxford, 1964.
11. Eleanor ERDBERG CONSTEN, *L'antica Cina* (tr. ital.). — Ed. Primato, Roma, 1959.
12. Jean ESCARA, *La Chine. Passé et présent.* — A. Colin, Paris, 1937.
13. Charles P. FITZGERALD, *La civiltà cinese* (tr. ital.). — Einaudi, Torino, 1974.
14. Jacques GERNET, *Le monde chinois.* — A. Colin, Paris, 1972.
15. Jacques GERNET, *La Chine ancienne.* Des origines à l'Empire. — Presses Univ. de France, Paris, 1964.
16. Jacques GERNET, *La vie quotidienne en Chine à la veille de l'invasion mongole (1250-1276).* — Hachette, Paris, 1959.
17. Herbert A. GILES, *The civilization of China.* — Williams and Norgate, London, 1919².
18. Silvano GIOVACCHINI, *La Cina dalle origini al Regno di Chan.* — G. D'Anna, Messina-Firenze, 1973.
19. Silvano GIOVACCHINI, *La Cina, dai Chan agli Han occidentali.* — G. D'Anna, Messina-Firenze, 1973.
20. Marcel GRANET, *La civilisation chinoise. La vie publique et la vie privée.* — A. Michel, Paris, 1948.
21. Marcel GRANET, *La pensée chinoise.* — La Renaissance du Livre, Paris, 1934.
22. Marcel GRANET, *Fêtes et chansons anciennes de la Chine.* — E. Leroux, Paris, 1929.²
23. René GROUSSET, *Histoire de la Chine.* — A. Fayard, Paris, 1976.
24. René GROUSSET, *Storia dell'arte e della civiltà cinese* (tr. ital.). — Feltrinelli, Milano, 1958.
25. H. S. HEGNER, *Cina ieri, oggi, domani* (tr. ital.). — Sansoni, Firenze, 1966.
26. Pierre HUARD, Ming WONG, *La medicina cinese* (tr. ital.). — Il Saggiatore, Milano, 1967.
27. Ping-Ti HO, *La Cina. Il sistema sociale (1369-1911)* (tr. ital.). — UTET, Torino, 1974.
28. G. F. HUDSON, *Europe and China. A survey of their relations...* — Columbia Univ Press, New York, 1931².
29. E. R. HUGHES, *La Cina e il mondo occidentale* (tr. ital.). — Einaudi, Torino, 1942.
30. Dun J LI, *The essence of chinese civilization.* — D. van Nostrand Comp., Princeton, New Jersey, 1967.
31. M. KALTENMARK, *La philosophie chinoise.* — Presses Univ. de France, Paris, 1972.
32. O. KALTENMARK-CHEQUIER, *La littérature chinoise.* — Presses Univ. de France, Paris, 1961.
33. Kennet Scott LATOURETTE, *The Chinese, their history and culture.* — MacMilan, New York and London, 1964⁴.
34. O. LANG, *La vie en Chine* (tr. franc.). — Hachette, Paris, 1952.
35. Denis LOMBARD, *La Chine impériale.* — Presses Univ. de France, Paris, 1967.
36. Henri MASPERO, *La Chine antique.* Nouv. éd. revisée... — Presses Univ. de France, Paris, 1965.
37. Giuseppe D. MUSSO, *La Cina ed i Cinesi. Loro leggi e costumi.* Vol. I—II. — Hoepli, Milano, 1926.
38. M. MUCCIOLI, L. BERTOLUCCI, *L'area culturale cinese.* — Vallardi, Milano, 1963.
39. Joseph NEEDHAM, *La Cina e la storia* (tr. ital.). — Feltrinelli, Milano, 1975.
40. Joseph NEEDHAM, *Science and civilization in China.* Vol. I—VII. — Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1954 sqq.
40ᵃ Joseph NEEDHAM. *La science chinoise et l'Occident* (tr. franc.). — Ed du Seuil, Paris, 1977.
41. Luigi PAGIARO, *La Cina antica.* — Ist. Edit. del Mediterraneo, Roma, 1969.
42. Maurice PERCHERON, *La Chine.* — F. Nathan, Paris, 1946.
43. L. PETECH, *Profilo storico della civiltà cinese.* — Ed. Radio Italiana, Torino, 1957.
44. R. PORAK, *L'animo cinese* (tr. ital.). — Ed. Paoline, Roma, 1972.
44ᵃ George ROWLEY, *Principiile picturii chineze* (tr. rom.). — Meridiane, Bucureşti, 1982.

45. Ch'en SHOU-YI, *Chinese literature. A historical introduction.* — The Ronald Press Comp., New York, 1961.
46. L. SICKMAN, Al. SOPER, *L'arte e l'architettura cinese* (tr. ital.). Einaudi, Torino, 1969.
47. M. SULLIVAN, *The heritage of chinese art.* — În: *The legacy of China*, Clarendon Press, Oxford, 1971.
48. Cheng TIEN-HSI, *China moulded by Confucius.* — Stevens and Sons, London, 1946.
49. Thomas THILO, *Arhitectura clasică chineză* (tr. rom., studiu introd. de Ion Frunzetti). — Ed. Meridiane, București, 1981.
50. W. WATSON, *La Cina prima degli Han* (tr. ital.). — Il Saggiatore, Milano, 1963.
51. Richard WILHELM, *Histoire de la civilisation chinoise* (tr. franc.). — Payot, Paris, 1931.
52. W. WILLETTS, *Foundations of chinese art.* — Thames and Hudson, London, 1965.
53. Fen YUAN-CIUN, *Scurtă istorie a literaturii clasice chineze* (tr. rom.). — E.S.P.L.A., București, 1960.
54. Lin YUTANG, *Il mio paese e il mio popolo* (tr. ital.). — Bompiani, Milano, 1941.

CIVILIZAȚIA ȘI CULTURA JAPONEZĂ

1. *** *Studies on japanese culture.* Vol. I-II. — The Japan P.E.N. Club, Tokyo, 1973.
2. *** *Introduction à la culture japonaise.* — Kokusai Bunka Shinkokai, Tokyo (f.a.).
3. *** *Introduction to classic japanese literature.* — Kokusai Bunka Shinkokai, Tokyo, 1948.
4. W. G. ASTON, *Littérature japonaise.* — A. Colin, Paris, 1902.
5. Giacinto AURITI, *Compendio di storia della cultura giapponese, dalla Età Arcaica alla Restaurazione del Meigi (1868).* — Valecchi, Roma, 1948.
6. Jenny BANTI PEREIRA, *L'ikebana. Filosofia, religione e teoria dei fiori.* Vol. I. — De Luca Ed., Roma, 1968.
7. Félicien CHALLAYE, *Le Japon illustré.* — Larousse, Paris (f.a.).
8. B. H. CHAMBERLAIN, *Moeurs et coutumes du Japon.* — Payot, Paris, 1931.
9. Danielle et V. ELISSEEFF, *La civilisation japonaise.* — Arthaud, Paris, 1974.
10. Carlo FORMICHI, *Nippon.* — Ist. per l'Enc. De Carlo, Roma, 1942.
11. Louis FRÉDÉRIC, *Japan. Art and civilization.* — Thames and Hudson, London, 1971.
12. Louis FRÉDÉRIC, *La vie quotidienne au Japon à l'époque des samouraï, 1185-1603.* — Hachette, Paris, 1968.
13. Louis GONSE, *L'art japonais.* — E. Gründ, Paris, 1926.
14. H. GOWEN, *Histoire du Japon. Des origines à nos jours.* — Payot, Paris, 1933.
15. W. E. GRIFFIS, *The Mikado's Empire.* — Harper and Brothers, New York, 1894.
16. Orlando GROSSO, *Storia dell'arte giapponese.* — Casa Ed. Apollo, Bologna, 1925.
17. Ch. HAGENAUER, *Les origines de la civilisation japonaise*, t. I. — Imprimerie Nationale, Paris, 1956.
18. Ryuichi KAJI, *Le Japon.* — Kokusai Bunka Shinkokai, Tokyo, 1939.
19. Donald KEENE, *Japanese literature. An introduction for western readers.* — John Murray, London, 1953.
20. Edward KIDDER, *Japan before buddhism.* — Thames and Hudson, London, 1959.
21. Edward KIDDER, *Ancient Japan.* — Elsevier Phaidon, Oxford, 1977.
22. Nabuhiro MATSUMOTO, *Essai sur la mythologie japonaise.* — P. Geuthner, Paris, 1928.
23. Earl MINER, *The japanese tradition in british and american literature.* — Princeton Univ. Press, New Jersey, 1958.
24. Koya NAKAMURA, *History of Japan.* — Tourist Library, Tokyo, 1939.
25. Hajime NAKAMURA, *A history of the development of japanese thought from 592 to 1868.* Vol. I—II. — Kokusai Bunka Shinkokai, Tokyo, 1967.
26. Konstantin POPOV, *Japan. Essays on national culture and scientific thought.* — Academy of Sciences, Moscow, 1969.
27. Edwin O. REISCHAUER, Japan. The history of a nation — Alfred A. Knopf, New York, 1974.
28. Edwin O. REISCHAUER, *Japan. Past and present.* — Gerald Duckworth, London, 1964.
29. G. B. SANSOM, *Le Japon. Histoire de la civilisation japonaise.* — Payot, Paris, 1938.
30. Michel VIÉ, *Histoire du Japon, des origines à Meiji.* — Presses Univ. de France, Paris, 1969.

CIVILIZAȚIILE AMERICII PRECOLUMBIENE

1. Ferdinand ANDERS, *Das Pantheon der Maya.* — Akad. Druck- und Verlangsanstalt, Graz, 1963.
2. Jean BABELON, *Mayas d'hier et d'aujourd'hui.* — Plon, Paris, 1967.
3. José Pérez de BARRADAS, *Orfebreria prehispanica de Columbia.* — Talleres Gráficas Jura, Madrid, 1954.
4. Henri BEUCHAT, *Manuel d'archéologie américaine.* — A. Picard, Paris, 1912.
5. Pedro BOSCH-GIMPERA, *L'America precolumbiana.* — UTET, Torino, 1970.
6. Cottie A. BURLAND, *Popoarele Soarelui* (tr. rom.). — Meridiane, București, 1981.
7. Guido Valeriano CALLEGARI, *Introduzione allo studio delle antichità americane.* — Vita e Pensiero, Milano, 1930.
8. Salvador CANALS FRAU, *Préhistoire de l'Amérique.* — Payot, Paris, 1953.
9. Alfonso CASO, *El pueblo del Sol.* — Fondo de Cultura Economica, México, 1971.
10. Leopoldo CASTÉDO, *Arte precolombiano y colonial de la America Latina.* — Salvat ed., Madrid, 1972.
11. Leonard COTTRELL, *Civiltà del passato* (tr. it.). — Rizzoli, Milano, 1973.
12. Nigel DAVIES, *Gli Aztechi. Storia di un impero* (tr. it.). — Ed. Riuniti, Roma, 1975.
13. E. P. DIESELDORFF, *Kunst und Religion der Mayavölker.* — L. Friederichsen, Hamburg, 1933.
14. Hans Dietrich DISSELHOFF, *Geschichte des altamerikanischen Kulturen.* — R. Oldenburg, München, 1953.
15. Henry F. DOBYNS, Paul L. DOUGHTY, *Peru. A cultural history.* — Oxford Univ. Press, New York, 1976.
16. Beatriz de la FUENTE, *La escultura de Palenque.* — Impr. Universitaria, México, 1965.
17. Angel M. GARIBAY, *La literatura de los Aztecos.* — Ed. Joaquin Martiz, México, 1964.
18. Raphaël GIRARD. *Le Popol-Vuh. Histoire culturelle des Maya-Quichés.* — Payot, Paris, 1954.
19. Hector GRESLEBIN, *Introducción al estudio del arte autoctono de la America del Sur.* — Min. de Educ. de la Prov. de B. Aires, La Plata, 1958.
20. Victor W. von HAGEN, *L'Impero degli Incas.* — Newton Compton ed., Roma, 1977[2].
21. Victor W. von HAGEN, *Civiltà e splendore degli Aztechi.* — Newton Compton ed., Roma, 1977.
22. Victor W. von HAGEN, *Il mondo dei Maya* (tr. it.). — Newton Compton ed., Roma, 1977.
23. Victor W. von HAGEN, *Gli imperi del deserto nel Perú precolombiano* (tr. it.). — Newton Compton ed., Roma, 1977.
24. Alexander Burr HARTLEY, *L'art et la philosophie des Indiens de l'Amérique du Nord.* — E. Leroux, Paris, 1926.
25. Hans HELFRITZ, *Antica America. Aztechi, Maya, Inca.* (tr. it.). — La Scuola Ed., Brescia, 1972[2].
26. Jorge HERNÁNDEZ-CAMPAS, *Canti aztechi.* — A cura di —. Guanda, Parma, 1961.
27. Rafael KARSTEN, *La civilisation de l'empire Inca* (tr. fr.). — Payot, Paris, 1952.
28. Walter KRICKEBERG, *Las antiguas culturas mexicanas.* — Fondo de Cultura Economica, México-Buenos Aires, 1961.
29. Colonel LANGLOIS, *L'Amérique précolombienne et la conquête européenne.* — E. de Boccard, Paris, 1928.
30. Rafael LARCO HOYLE, *Peru.* — Nagel, Genève, 1966.
31. Juan LARREA, *Corona incaica.* — Univ. Nacional, Córdoba, 1960.
32. Henri LAVACHERY, *Les Amériques avant Colomb.* — Office de Publicité, Bruxelles, 1946[2].
33. H. LEHMAN, *Les civilisations précolombiennes.* — Presses Univ. de France, Paris, 1973.
34. Alberto Ruiz LHUILLIER, *La civilización de los antiguos Mayas.* — México, 1963.
35. Samuel LOTHROP and others, *Essays in precolumbian art and archaeology.* — Harvard Univ. Press, Cambridge, 1961.
36. Federico LUNARDI, *Honduras Maya.* — Teguicigalpa, Honduras, 1948.
37. Alfred MÉTRAUX, *Les Incas.* — Éd. du Seuil, Paris, 1962.
38. Alfred MÉTRAUX, *Religion et magie indiennes d'Amérique du Sud.* — Gallimard, Paris, 1967.
39. Alfred MÉTRAUX, *L'art précolombien. L'Amérique avant Christophe Colomb.* — Les Beaux Arts, Paris, 1970.
40. Sylvanus G. MORLEY, *Gli antichi Maya*, voll. I—II (tr. it.). — Sansoni, Firenze, 1961.

41. Manuel OROZCO Y BERRA, *Historia antigua y de la conquista de México*, t. I-IV. — Tip. de Gonzalo Esteva, México, 1880.
42. Francisc PĂCURARIU, *Schiţe pentru un portret al Americii Latine*. — Ed. Tineretului, Bucureşti, 1966.
43. Francisc PĂCURARIU, *Antologia literaturii precolumbiene*. — Ed. Univers, Bucureşti, 1973.
44. Salvatore PAPA, *Vita degli Aztechi nel codice Mendoza*. — Garzanti, Milano, 1974.
45. Felipe Guaman POMA DE AYALA, *Nueva corónica y buen gobierno* (Codex péruvien illustré). — Inst. d'Ethnologie, Paris, 1936.
46. Miguel Leon PORTILLA, *El reverso de la Conquista. Relaciones aztecas, mayas e incas*. — Ed. J. Martiz, México, 1964.
47. W. H. PRESCOTT, *La conquista del Peru (tr. it.)*. — Ed. Le Maschere, Firenze, 1959.
48. Paul RADIN, *Histoire de la civilisation indienne* (tr. fr.). — Payot, Paris, 1935.
49. Adrián RECINOS, *Popol Vuh. Le antiche storie del Quiché*. A cura di —. (tr. it.). — Einaudi, Torino, 1960.
50. José de la RIVA AGUERO, *Civilizacion peruana. Epoca prehispanica*. — Ed. Lumen, Lima, 1937.
51. Donald ROBERTSON, *L'architettura precolombiana* (tr. it.). — Rizzoli, Milano, 1965.
52. Laurette SEJOURNÉ, *America precolombiana* (tr. it.). — Feltrinelli, Milano, 1976[2].
53. Demetrio SODI, *La literatura de los Mayas*. — Edit. J. Martiz, México, 1964.
54. Herbert Joseph SPINDEN, *Maya. Art and civilization*. — The Falcons Wing Press, Indian Hills, Colorado, 1957.
55. Jacques SOUSTELLE, *Les Aztèques*. — Presses Univ. de France, Paris, 1970.
56. Jacques SOUSTELLE, *Mexico*. (tr. engl.). — Nagel, Geneva-Paris-Münich, 1967.
57. Jacques SOUSTELLE, *Vita quotidiana degli Aztechi* (tr. it.). — Il Saggiatore, Milano, 1965.
58. Jacques SOUSTELLE, *Olmecii*. Cea mai veche civilizaţie a Mexicului (tr. rom.). — Meridiane, Bucureşti, 1982.
59. Tullio TENTORI, *La pittura precolombiana*. — Soc. Edit. Libraria, Milano, 1961.
60. Eric S. THOMPSON, *La civilisation aztèque* (tr. fr.). — Payot, Paris, 1934.
61. Eric S. THOMPSON, *La civiltà Maya* (tr. it.). — Einaudi, Torino, 1970[2].
62. Salvador TOSCAN, *Arte precolombino de México y de la America Central*. — Univ. Nacional Autonoma, México, 1952.
63. George VAILLANT, *Civilizaţia aztecă* (tr. rom.). — Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1964.
64. Hyatt A. VERRILL, *Old civilizations of the New World*. — The New Home Library, New York, 1943.
65. Pedro Eduardo VILLAR CORDOVA, *Las culturas prehispanicas del departamento de Lima*. — Coll. Arqueologia Peruana, Lima, 1935.

CULTURA ŞI CIVILIZAŢIA CRETANĂ ŞI MICENIANĂ

1. Stylianos ALEXIOU, etc., *Creta antica* (tr. ital.). — Ed. Stringa, Genova (f.a.).
2. Francesco BIANCOFIORE, *Civiltà micenea nell'Italia meridionale*. — Ed. dell'Ateneo, Roma, 1967[2].
3. Filippo CASSOLA, *La Ionia nel mondo miceneo*. — Ed. Scient. Italiane, Napoli, 1957.
4. John CHADWICK, *The Knossos tablets*. — Inst. of classical studies, Univ. of London, 1964.
5. John CHADWICK, *The mycenaean world*. — Cambridge Univ. Press, Cambridge-London-New York, 1976.
6. L. CIPRIANI, *Creta e l'origine mediterranea della civiltà*. — Marzocco, Firenze, 1943.
7. Vincent Robin D'ARBA DESBOROUGH, *The last mycenaeans and their successors*. — Clarendon Press, Oxford, 1964.
8. Pierre DEMARGUE, *Arte egea* (tr. ital.). — Feltrinelli, Milano, 1964.
9. O. DICKINSON, *The origins of mycenaean civilization*. — P. Aströms, Göteborg, 1977.
10. René DUSSAUD, *Les civilisations préhelléniques dans le bassin de la Mer Égée*. — P. Geuthner, Paris, 1910.
11. Arthur EVANS, *The palace of Minos at Knossos*. Vol. I-V. — MacMillan, London, 1921—1935.
12. Paul FAURE, *La vie quotidienne en Crète au temps de Minos*. — Hachette, Paris, 1973.
13. Gustave GLOTZ, *La civiltà egea* (tr. ital.) — Einaudi, Torino, 1975.
14. C. GORDON, *Il Vecchio Testamento ed i popoli del Mediterraneo Orientale* (tr. ital.). — Morcelliana, Brescia, 1959.

15. Sinclair HOOD, *The home of the heroes. The aegean before the Greeks.* — Thames and Hudson, London, 1967.
16. Sinclair HOOD, *La civiltà di Creta* (tr. it.). — Newton Compton, Roma, 1979.
17. R. W. HUTCHINSON, *L'antica civilta cretese* (tr. ital.). — Einaudi, Torino, 1967.
18. Gianfranco MADDOLI, *La civiltà micenea. Guida storica e critica.* A cura di —. Laterza, Bari, 1977.
19. Spyridon MARINATOS, *Creta e Micene* (tr. ital.). — Sansoni, Firenze, 1965.
20. Fr. MATZ, *Creta, Micene, Troia* (tr. rom.). — Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1969.
21. Fr. MATZ, *Creta e la Grecia preistorica* (tr. ital.). — Sansoni, Firenze, 1965.
22. George E. MYLONAS, *Mycenae and the mycenaean age.* — Princeton Univ. Press, New Jersey, 1966.
23. George E. MYLONAS, *Religion in prehistoric Greece.* În: *Ancient religions.* Edited by V. Ferm. — The Citadel Press, New York, 1965.
24. M. P. NILSSON, *The minoan-mycenaean religion and its survival in greek religion* — C. W. K. Gleerup, Lund, 1950^2.
25. Leonard R. PALMER, *Minoici e micenei. L'antica civiltà egea dopo la decifrazione del Lineare B* (tr. ital.). — Einaudi, Torino, 1970.
26. Charles PICARD, *Les religions préhelléniques.* — Presses Univ. de France, Paris, 1948.
27. Nicolas PLATON, *Creta* (tr. engl.). — Nagel, Geneva-Paris-München, 1966.
28. Bogdan RUTKOWSKI, *Arta egeană* (tr. rom.). — Ed. Meridiane, Bucureşti, 1980.
29. Heinrich SCHLIEMANN, *Pe urmele lui Homer.* Vol. I—II (tr. rom.). — Ed. Meridiane, Bucureşti, 1979.
30. Chester G. STARR, *Le origini della civiltà greca* (tr. ital.). — Ed. dell'Ateneo, Roma, 1964.
31. Luigi Achillea STELLA, *La civiltà micenea nei documenti contemporanei.* — Ed. dell' Ateneo, Roma, 1965.
32. W. TAYLOUR, *I Micenei* (tr. ital.). — Il Saggiatore, Milano, 1966.
33. Chr. TSOUNTAS, *The mycenaean age.* — B. R. Grüner, Amsterdam, 1969.
34. J. VERCOUTTER, *Essai sur les relations entre Égypte et Préhellènes.* — A. Maisonneuve, Paris, 1954.
35. A. J. B. WACE, *Mycenae.* — Princeton Univ. Press, Princeton, 1949.
36. Chr. ZERVOS, *L'art de la Crète néolithique et minoenne.* — Paris, 1956.

CULTURA ŞI CIVILIZAŢIA GREACĂ

1. Vincent R. d'ARBA DESBOROUGH, *The last mycenaeans and their successors. An archeological survey c. 1200-c. 1000 B.C.* — Clarendon Press, Oxford, 1964.
2. Corrado BARBAGALLO, *Le déclin d'une civilisation, ou la fin de la Grèce Antique* (tr. fr.). — Payot, Paris (f.a.).
3. N. I. BARBU, Adelina PIATKOWSKI, *Scriitori greci şi latini.* Coordonatori—.Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1972.
4. Giovanni BECATTI, *Scultura greca, dalle origini al quinto secolo.* — Mondadori, Milano, 1961.
5. Victor BÉRARD, *La résurrection d'Homère.* — Grasset, Paris, 1930.
6. R. BIANCHI BANDINELLI, *Archeologia e cultura.* — R. Riciardi Ed., Milano-Napoli, 1961.
7. John BOARDMAN, *L'art grec* (tr. fr.). — Larousse, Paris, 1965.
8. André BONNARD, *Civilizaţia greacă* (tr. rom.), vol. I—III. — Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1967—1969.
9. C. M. BOWRA, *L'esperienza greca* (tr. it.). — Il Saggiatore, Mondadori, Milano, 1969^4.
10. J. CHARBONEAUX, *La sculpture grecque archaïque.* — La Guilde du Livre, Lausanne, 1938.
11. J. CHARBONNEAUX, *La sculpture grecque classique.* — La Guilde du Livre, Lausanne, 1942.
12. J. M. COOK, *I Greci dell'Asia Minore* (tr. it.). — Il Saggiatore, Milano, 1964.
13. Alfred CROISET, Maurice CROISET, *Histoire de la littérature grecque,* t. I-IV. — A. Fontemoing Éd., Paris, 1895—1914.
14. Maurice CROISET, *La civilisation hellénique.* — Payot, Paris, 1921.
15. Pierre DEVAMBEZ, etc., *Enciclopedia civilizaţiei greceşti* (tr. rom.). — Ed. Meridiane, Bucureşti, 1970.

16. G. Lowes DICKINSON, *The greek view of life.* — The University of Michigan Press, 1966[4].
17. Pericle DUCATI, *L'arte classica.* — UTET, Torino, 1967[3].
18. Will DURANT, *The life of Greece.* — Simon and Schuster, New York, 1939.
19. V. EHRENBERG, *L'Atene di Aristofane* (tr. it.). — La Nuova Italia, Firenze, 1957.
20. J. FERGUSON, *The heritage of hellenism.* — Harcourt Brace, New York, 1973.
21. M. I. FINLEY, *Lumea lui Odiseu* (tr. rom.). — Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1968.
22. M. I. FINLEY, *Vechii greci* (tr. rom.). — Ed. Eminescu, Bucureşti, 1974.
23. Robert FLACELIÈRE, *Viaţa de toate zilele în Grecia secolului lui Pericle* (tr. rom.). — Ed. Eminescu, Bucureşti, 1976.
24. Robert FLACELIÈRE, *Istoria literară a Greciei antice* (tr. rom.). — Ed. Univers, Bucureşti, 1970.
25. Kathleen FREEMAN, *Greek city-states.* — Norton, New York, 1963.
26. Italo GALLO, *La civiltà micenea.* — Ed. Barjes, Roma, 1971[2].
27. Ph. GAUTHIER, etc., *Athènes au temps de Périclès.* — Hachette, Paris, 1966.
28. Louis GERNET, *Droit et société dans la Grèce ancienne.* — Sirey, Paris, 1964.
29. Louis GERNET, André BOULANGER, *Le génie grec dans la religion.* — La Renaissance du Livre, Paris, 1932.
30. Gustave GLOTZ, *Le travail dans la Grèce ancienne.* — F. Alcan, Paris, 1920.
31. Gustave GLOTZ, *La cité grecque.* — La Renaissance du Livre, Paris, 1928.
32. Mihai GRAMATOPOL, *Civilizaţia elenistică.* — Ed. Enciclopedică Română, Bucureşti, 1974.
33. Pierre GRIMAL, *Dictionnaire de la mythologie grecque et romaine.* — Presses Univ. de France, Paris, 1963.
34. W. K. C. GUTHRIE, *Orpheus and greek religion.* — Methuen, London, 1952.
35. Werner JAEGER, *Paideia. Los ideales de la cultura griega,* vol. I—II (tr. sp.). — Inst. Cubano del Libro, La Habana, 1971.
36. Léon HEUZEY, *Histoire du costume antique.* — Champion, Paris, 1922.
37. A. JARDÉ, *La formation du peuple grec.* — La Ren. du Livre, Paris, 1923.
38. H. D. F. KITTO, *I Greci* (tr. it.). — Sansoni, Firenze, 1973.
39. H. D. F. KITTO, *Greek tragedy.* — Methuen, London, 1966[3].
40. K. M. KOLOBOVA, E. L. OZEREŢKAIA, *Cum trăiau vechii greci.* — Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1961.
41. N. A. KUN, *Legendele şi miturile Greciei antice* (tr. rom.). — Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1964.
42. J. Gabriel LEROUX, *Les premières civilisations de la Méditerranée.* — Presses Univ. de France, Paris, 1974[9].
43. Pierre LÉVÊQUE, *La civiltà greca* (tr. it.). — Einaudi, Torino, 1970.
44. Mario Attilio LEVI, *La Grecia antica.* (Coll. „Società e costume"). — UTET, Torino, 1976.
45. Maria MARINESCU-HIMU, Adelina PIATKOWSKI, *Istoria literaturii eline.* Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1972.
46. Henri-Irénée MARROU, *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité. I. Le monde grec.* — Éd. du Seuil, Paris, 1981[7].
47. Henry METZGER, *La céramique grecque.* — Presses Univ. de France, Paris, 1973[3].
48. Kazimierz MICHALOWSKI, *Cum şi-au creat grecii arta* (tr. rom.). — Ed. Meridiane, Bucureşti, 1975.
49. M. MICHAUX, P. HOUSSIAN, *L'antiquité. La Grèce.* — Casterman, Louvain, 1964[4].
50. Émile MIREAUX, *I Greci ai tempi di Omero* (tr. it.). — Il Saggiatore, Milano, 1961.
51. Lewis MUMFORD, *La cité à travers l'histoire* (tr. fr.). — Éd. du Seuil, Paris, 1964.
52. Gilbert MURRAY, *Euripides and his age.* — Oxford Univ. Press, London, 1965[2].
53. Gilbert MURRAY, W. R. INGE, etc., *The legacy of Greece.* — Clarendon Press, Oxford, 1957.
54. George E. MYLONAS, *Ancient Mycenae.* — Routhledge, London, 1957.
55. George E. MYLONAS, *Eleusis and the eleusinian mysteries.* — Princeton Univ. Press, Princeton, 1961.
56. Martin P. NILSSON, *Les croyances religieuses de la Grèce antique* (tr. fr.). — Payot, Paris, 1955.
57. Martin P. NILSSON, *Cults, myths, oracles and politics in ancient Greece.* — Cooper Square Publ., New York, 1972.
58. Martin P. NILSSON, *La religion populaire dans la Grèce antique* (tr. fr.). — Plon, Paris, 1954.

59. R. PETTAZZONI, *La religion dans la Grèce antique* (tr. fr.). — Payot, Paris, 1953.
60. Adelina PIATKOWSKI, Ion BANU, *Filosofia greacă pînă la Platon*, I, 1—2. Redactori coordonatori —. Studiu introd. de I. Banu. — Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1979.
61. Charles PICARD, *La vie privée dans la Grèce classique*. — Éd. Rieder, Paris, 1930.
62. Giulio PRETI, *Storia del pensiero scientifico*. — Mondadori, Milano, 1975.
63. A.B. RANOVICI, *Elenismul şi rolul său istoric* (tr. rom.). — Ed. de Stat pt. Lit. Ştiinţifică, Bucureşti, 1953.
64. Abel REY, *La jeunesse de la science grecque*. — La Renaissance du Livre, Paris, 1933.
65. Abel REY, *La maturité de la pensée scientifique en Grèce*. — A. Michel, Paris, 1939.
66. Arnold REYMOND, *Histoire des sciences exactes et naturelles dans l'Antiquité gréco-romaine*. — Presses Univ. de France, Paris, 1955[2].
67. A. de RIDDER, W. DEONNA, *L'art en Grèce*. — La Renaissance du Livre, Paris, 1924.
68. Erwin ROHDE, *Psyché. Le culte de l'âme chez les Grecs et leur croyance à l'immortalité*. — Payot, Paris, 1928.
69. Léon ROBIN, *La pensée grecque et les origines de l'esprit scientifique*. — La Renaissance du Livre, Paris, 1932.
70. Pierre ROUSSEL, *La Grèce et l'Orient*. — F. Alcan, Paris, 1928.
71. Heinrich SCHLIEMANN, *Pe urmele lui Homer*, vol. I—II (tr. rom.). — Ed. Meridiane, Bucureşti, 1979.
72. V. S. SERGHEEV, *Istoria Greciei antice* (tr. rom.). — Ed. de Stat, Bucureşti, 1951.
73. Bruno SNELL, *La cultura greca e le origini del pensiero europeo* (tr. it.). — Einaudi, Torino, 1982[10].
74. C. G. STARR, *Le origini della civiltà greca* (tr. it.) — Ateneo, Roma, 1964.
75. V. V. STRUVE, D. P. KALLISTOV, *Grecia antică*. Sub redacţia —. (tr. rom.). — Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1958.
76. W. N. TARN, G. T. GRIFFITH, *Hellenistic civilization*. — Meridian, New York, 1961[3].
77. Miguel TARRADELL, *El arte griego y romano*. — Salvat, Madrid, 1972.
78. George THOMSON, *Studies in ancient greek society*. — Lawrence and Wishart, London, 1949.
79. Arnold Joseph TOYNBEE, *Il mondo ellenico*. — Einaudi, Torino, 1967.
80. Arnold Joseph TOYNBEE, *Some problems of greek history*. — Oxford Univ. Press, London, 1969.
81. Constantin TSATSOS, *Filosofia socială a grecilor* (tr. rom.). — Univers, Bucureşti, 1979.
82. Mario UNTERSTEINER, *La fisiologia del mito*. — La Nuova Italia, Firenze, 1972[2].
83. Mario VEGETTI, *Filosofia e sapere della città antica* (vol. I din „Filosofie e società"). — Zanichelli, Bologna, 1976.
84. Emily VERMEULE, *Greece in the Bronze Age*. — The Univ. of Chicago Press, Chicago and London, 1967[3].
85. T. B. L. WEBSTER, *From Mycenae to Homer*. — Methuen, London, 1960[2].
86. T. B. L. WEBSTER, *Athenian culture and society*. — Univ. of California Press, Berkeley, 1973.
87. T. B. L. WEBSTER, *Greek art and literature (700-530 B.C.)*. — Methuen, London, 1959.
88. T. B. L. WEBSTER, *Hellenistic poetry and art*. — Methuen, London, 1964.
89. Arthur WEIGALL, *Alexandru cel Mare*. — Ed. Socec, Bucureşti, 1948.
90. William L. WESTERMANN, *The slaves systems of greek and roman antiquity*. — The Amer. Philosophical Society, Philadelphia, 1955.
91. Jean ZAFIROPULO, *Histoire de la Grèce à l'âge de bronze*. — Les Belles Lettres, Paris, 1964.
92. Christian ZERVOS, *Naissance de la civilisation en Grèce*. — Vol. I—II. Éd. Cahiers d'Art, Paris, 1962—1963.
93. Th. ZIELINSKI, *Histoire de la civilisation antique* (tr. fr.). — Payot, Paris, 1931.

CULTURA ŞI CIVILIZAŢIA ETRUSCĂ

1. Luisa BANTI, *Il mondo degli Etruschi*. — Bibl. di Storia Patria, Roma, 1969.
2. Niccolo BERNARDINI, *Gli Etruschi*. A cura di — . D'Anna, Firenze, 1972.
3. R. BIANCHI BANDINELLI, Antonio GIULIANO, *Les Étrusques et l'Italie avant Rome* (tr. fr.). — Gallimard, Paris, 1973.

3 bis. R. BIANCHI BANDINELLI, *L'arte etrusca.* — Editori Riuniti, Roma, 1982.
4. Raymond BLOCH, *Etruscii* (tr. rom.). — Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1966.
5. Raymond BLOCH, *L'art et la civilisation étrusques.* — Plon, Paris, 1955.
5a. Giuliano BONFANTE and Larissa BONFANTE, *The etruscan language. An introduction.* — Manchester Univ. Press, Manchester, 1983.
6. Jan BURIAN, B. MONCHOVÁ, *Misterioşii etrusci* (tr. rom.). — Ed. Meridiane, Bucureşti, 1973.
7. Sibille von CLES-REDEN, *Les Étrusques* (tr. fr.). — Arthaud, Paris, 1962.
8. George DENNIS, *Lumea etruscilor* (tr. rom.). Prefaţă de Ion Frunzetti. — Ed. Meridiane, Bucureşti, 1982.
9. Ugo DI MARTINO, *Gli Etruschi. Storia, civiltà, cultura.* — Ed. Mursia, Roma, 1982.
10. DIODOR DIN SICILIA, *Biblioteca istorică* (tr. R. Hîncu şi Vl. Iliescu). — Ed. Sport-Turism, Bucureşti, 1981.
11. Pericle DUCATI, *Etruria antica*, vol. I-II. — Paravia, Torino, 1927.
12. Pericle DUCATI, *Storia dell'arte etrusca*, vol. I-II. — Rinascimento del Libro, Firenze, 1927.
13. Pericle DUCATI, *La scultura etrusca.* — Novissima Encicl. Monografica, Firenze, 1934.
14. Pericle DUCATI, *Le problème etrusque* (tr. fr.). — A. Piganiol, Paris, 1938.
15. Vladimir I. GEORGIEV, *La lingua e l'origine degli Etruschi.* — Ed. Nagard, Roma, 1979.
16. G. Q. GIGLIOLI, *L'arte etrusca.* — Fr. lli Treves, Milano, 1935.
17. Albert GRENIER, *Les religions étrusque et romaine* (in „Mana". Introd. à l'histoire des religions, III). — Presses Univ. de France, Paris, 1948.
18. Jacques HEURGON, *La vie quotidienne chez les Étrusques.* — Hachette, Paris, 1948.
19. Alain HUS, *Les Étrusques, peuple secret.* — A. Fayard, Paris, 1957.
20. Alain HUS, *Recherches sur la statuaire en pierre étrusque archaïque.* — Éd. de Boccard, Paris, 1961.
21. Werner KELLER, *La civiltà etrusca* (tr. it.). — Garzanti, Milano, 1972[5].
22. Zacharie MAYANI, *Les Étrusques commencent à parler.* — Arthaud, Paris, 1961.
23. F. Vittore NARDELLI, *Antiscoperta della origine degli Etruschi.* — Lerici, Milano, 1959.
24. B. NOGARA, *Gli Etruschi e la loro civiltà.* — Hoepli, Milano, 1933.
25. Massimo PALLOTTINO, *Etruscologia.* — Hoepli, Milano, 1968[6].
26. Massimo PALLOTTINO, *Gli Etruschi.* — Colombo, Roma, 1940[2].
27. Massimo PALLOTTINO, *La nécropole de Cerveteri.* — La Libr. dello Stato, Roma, 1950.
28. Massimo PALLOTTINO, *La peinture étrusque* (tr. fr.). — Skira, Lausanne, 1952.
29. Massimo PALLOTTINO, *L'art des Étrusques* (tr. fr.). Introd. de —. Éd. Braun, Paris, 1955.
30. Massimo PALLOTTINO, *Civiltà artistica etrusco-italica.* Seconda ristampa. — Sansoni, Firenze, 1974.
31. David M. RANDAL, *The Etruscans.* — Clarendon Press, Oxford, 1927.
32. Éméline RICHARDSON, *Sculptures étrusques.* — Coll. UNESCO, Paris, 1966.
33. Otto Wilhelm von VACANO, *The Etruscans in the ancient world.* — Edwin Arnold, London, 1960.

CIVILIZAŢIA ŞI CULTURA ROMANĂ

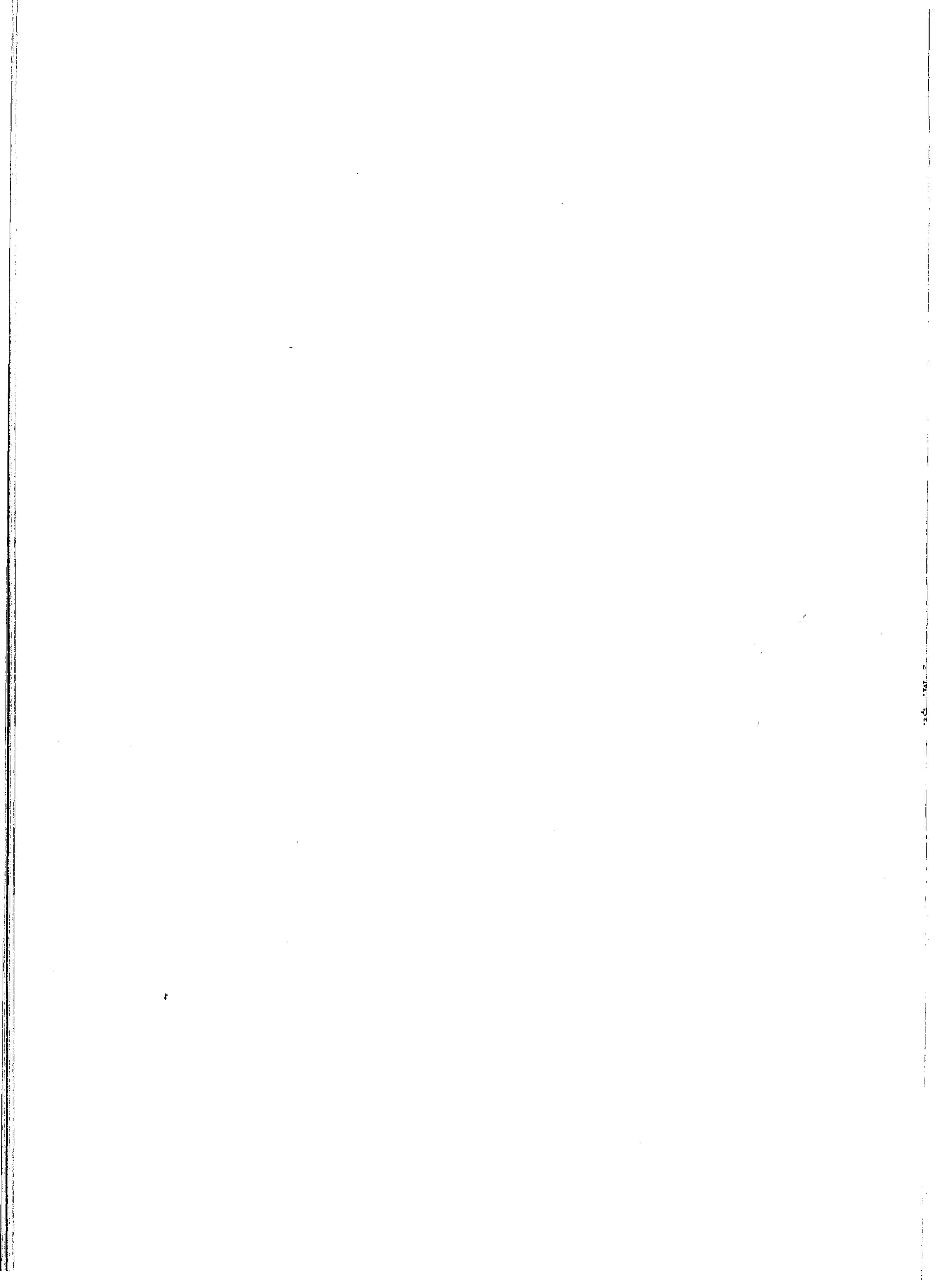
1. Cyril BAILEY, *The legacy of Rome.* Edited by —. Clarendon Press, Oxford, 1947.
2. Jean BAYET. *Croyances et rites dans la Rome antique.* — Payot, Paris, 1971.
3. Jean BAYET, *Literatura latină* (tr. rom.). — Univers, Bucureşti, 1972.
4. Ranuccio BIANCHI BANDINELLI, *La pittura antica.* — Editori Riuniti, Roma, 1980.
5. Raymond BLOCH, *Les origines de Rome.* — Presses Univ. de France, Paris, 1971[6].
6. Raymond BLOCH, J. COUSIN, *Rome et son destin.* — A. Colin, Paris, 1960.
7. A. BOUCHÉ-LECLERCQ, *Manuel des institutions romaines.* — Leroux, Paris, 1931.
8. Jérôme CARCOPINO, *La vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'Empire.* — Hachette, Paris, 1939.
9. Franz CUMONT, *Le religioni orientali nel paganesimo romano* (tr. it.). — Laterza, Bari, 1967.
10. Robert ETIENNE, *Viaţa cotidiană la Pompei* (tr. rom.) — Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1970.
11. G. FERRERO, *Grandeur et décadence de Rome*, vol. I—IV (tr. fr.). — Plon, Paris, 1903—1908.

12. Jean-Claude FRÉDOUILLE, *Enciclopedia civilizației și artei romane* (tr. rom.). — Ed. Meridiane, București, 1974.
13. Michael GRANT, *La civiltà di Roma. 133 a.C.-217 d.C.* (tr. it.). — Il Saggiatore, Milano, 1969[4].
14. Albert GRENIER, *Le génie romain dans la religion, la pensée et l'art.* — La Renaiss. du Livre, Paris, 1925.
15. Albert GRENIER, *Les religions étrusque et romaine.* — În: „*Mana*". *Introd. à l'hist. des religions*, III. — Presses Univ. de France, Paris, 1948.
16. Pierre GRIMAL, *La civilisation romaine.* — Arthaud, Paris, 1965 (tr. rom.), 1973.
17. Pierre GRIMAL, *Le siècle d'Auguste.* — Presses Univ. de France, Paris, 1974[5].
18. Pierre GRIMAL, *La vie à Rome dans l'antiquité.* — Presses Univ. de France, Paris, 1957[2].
19. W. G. HARDY, *The greek and roman world.* — Schenkman Publ. Comp., Cambridge, Mass., 1962.
20. J. HEURGON, *The rise of Rome* (tr. engl.). — Univ. of California Press, Berkeley, 1973.
21. Léon HOMO, *L'Italie primitive et les débuts de l'impérialisme romain.* — La Renaiss. du Livre, Paris, 1925.
22. Léon HOMO, *Les institutions politiques romaines, de la cité à l'état.* — La Renaiss. du Livre, Paris, 1927.
23. N. LASCU, *Cum trăiau romanii.* — Ed. Științifică, București, 1965.
24. Mario Attilio LEVI, *L'Italia antica. Dalla preistoria alla fine dell'unità imperiale.* Ediz. aggiorn. — Mondadori, Milano, 1974.
25. Mario Attilio LEVI, *Roma antica* (coll. „Società e costume"). — UTET, Torino, 1976.
26. Guido A. MANSUELLI, *Civilizațiile Europei vechi.* Vol. II (tr. rom.). — Ed. Meridiane, București, 1978.
27. Concetto MARCHESI, *Storia della letteratura latina.* Vol. I—II. — Ed. Principato, Milano-Messina, 1964[8].
28. Henri-Irénée MARROU, *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité. II. Le monde romain.* — Éd. du Seuil, Paris, 1981[7].
29. Jean-Pierre MARTIN, *La Rome ancienne.* — Presses Univ. de France, Paris, 1973.
30. Carlo Alberto MASCHI, *Storia del diritto romano.* — Vita e Pensiero, Milano, 1979.
31. P. LOUIS, *Le travail dans le monde romain.* — Paris, 1912.
32. N. A. MAȘKIN, *Istoria Romei antice* (tr. rom.). — Ed. de Stat, București, 1951.
33. N. A. MAȘKIN, *Principatul lui August.* — Ed. pt. lit. Șt., București, 1954.
34. Horia C. MATEI, *O istorie a Romei antice.* — Ed. Albatros, București, 1979.
35. Horia C. MATEI, *Civilizația Romei antice.* — Ed. Eminescu, București, 1980.
36. Claude NICOLET, *Il mestiere di cittadino nell'antica Roma.* — Editori Riuniti, Roma, 1982.
37. Ettore PARATORE, *La letteratura latina, dell'età repubblicana e augustea.* — Sansoni-Accademia, Milano, 1969.
38. G. PICARD, *Rome.* — Nagel, Genève-Paris-Münich, 1969.
39. André PIGANIOL, *La conquête romaine.* — Alcan, Paris, 1944[4].
40. André PIGANIOL, *Histoire de Rome.* — Presses Univ. de France, Paris, 1939.
41. G. B. PIGHI, *La religione romana.*
42. Chester G. STARR, *Civilization and the Caesars.* — Norton, New York, 1965.
43. Th. ZIELINSKI, *Histoire de la civilisation antique* (tr. fr.). — Payot, Paris, 1931.

CIVILIZAȚIA ȘI CULTURA DACO-GETICĂ

1. *** *Istoria României.* Vol. I. — Ed. Academiei R. P. Române, București, 1960.
2. Dumitru BERCIU, *Arta traco-getică.* — Ed. Academiei R. S. România, București, 1969.
3. Dumitru BERCIU, *De la Burebista la Decebal.* — Ed. Politică, București, 1980[2].
4. Andrei BODOR, *Contribuții la problema agriculturii în Dacia înainte de cucerirea romană. Problema obștilor la daci.* — În: SCIV, VII (1956), 3—4 și VIII (1957), 1—4.
5. Ștefan BURDA, *Tezaure de aur din România.* — Ed. Meridiane, București, 1979.
6. Ion Horațiu CRIȘAN, *O trusă medicală descoperită la Grădiștea Muncelului.* — În: *Istoria medicinei*, Ed. Medicală, București, 1957.
7. Ion Horațiu CRIȘAN, *Ceramica geto-dacică.* — Ed. Meridiane, București, 1968.
8. Ion Horațiu CRIȘAN, *Burebista și epoca sa.* — Ed. Enciclopedică Română, București, 1975.
9. Ion Horațiu CRIȘAN, *Statul geto-dac.* — Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1977.

10. Constantin DAICOVICIU, *La Transylvanie dans l'antiquité*. — (f. ed.), Bucureşti, 1945.
11. Constantin DAICOVICIU, *Dacica*. — Bibl. Musei Napocensis, I. — Cluj, 1970.
12. Constantin DAICOVICIU şi H. DAICOVICIU, *Sarmizegetusa. Cetăţile şi aşezările dacice din Munţii Orăştiei*. — Ed. Meridiane, 1962².
13. Hadrian DAICOVICIU, *Studiul traiului dacilor în Munţii Orăştiei*. — În: SCIV, II (1951), 1.
14. Hadrian DAICOVICIU, *Dacii*. — Ed. Enciclopedică Română, Bucureşti, 1972.
15. Hadrian DAICOVICIU, *Dacia, de la Burebista la cucerirea romană*. — Ed. Dacia, Cluj, 1972.
16. Hadrian DAICOVICIU şi colab. — *Studii dacice*. Sub red. — Ed. Dacia, Cluj, 1981.
17. Mircea ELIADE, *De la Zalmoxis la Genghis-han*. — Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1980.
18. Radu FLORESCU, *L'art des daces*. — Ed. Meridiane, Bucureşti, 1968.
19. Radu FLORESCU, Hadrian DAICOVICIU, Lucian ROŞU, *Dicţionar enciclopedic de artă veche a României*. — Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1980.
20. Alexander FOL e Ivan MARAZOV, *I Traci. Splendore e barbarie di un'antica civiltà* (trad. ital.). — Newton Compton, Roma, 1982.
21. Ioan GLODARIU, Eugen IAROSLAVSCHI, *Civilizaţia fierului la daci*. — Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1979.
22. Mihai GRAMATOPOL, *Dacia antiqua*. — Ed. Albatros, Bucureşti, 1982.
23. Nicolae LUPU, *Civilizaţia dacică şi influenţele romane exercitate asupra ei în sec. I î.e.n. şi sec. I e.n.* — În: *Apulum*, 16 (1978).
24. Mihail MACREA, *De la Burebista la Dacia post-romană. Repere pentru o permanenţă istorică*. — Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1978.
25. Mihail MACREA, *Viaţa în Dacia romană*. — Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1969.
26. Liviu MARGHITAN, *Caracterul unitar şi avansat al culturii geto-dacilor*. — În: *„Era socialistă"*, 58, nr. 5.
27. Liviu MARGHITAN, *Tezaure de argint dacice*. — Muzeul de Ist. a R. S. România, Bucureşti, 1976.
28. Ion MICLEA, Radu FLORESCU, *Strămoşii românilor. Vestigii milenare de cultură şi artă*. — Ed. Meridiane, Bucureşti, 1980.
29. Mircea MUŞAT, *Izvoare şi mărturii străine despre strămoşii poporului român*. — Ed. Academiei R. S. România, Bucureşti, 1980.
30. Gh. MUŞU, *Din mitologia tracilor*. — Cartea Românească, Bucureşti, 1982.
31. Ştefan OLTEANU, *Aspecte ale civilizaţiei geto-dacice în lumina cercetărilor recente*. — În: *„Revista Arhivelor"* (1979), 56, nr. 2.
32. Vasile PÂRVAN, *Getica*. Ediţie îngrijită, note, comentarii şi postfaţă de Radu Florescu. — Ed. Meridiane, Bucureşti, 1982.
33. Vasile PÂRVAN, *Dacia. Civilizaţiile antice din ţările carpato-danubiene*. Trad. şi note de Radu Vulpe — Ed. Ştiinţifică, 1972⁵.
34. Mircea PETRESCU-DÎMBOVIŢA. *Scurtă istorie a Daciei preromane*. — Ed. Junimea, Iaşi, 1978.
35. Const. PREDA, *Monedele geto-dacilor*. — Ed. Academiei R. S. România, Bucureşti, 1973.
36. Dumitru PROTASE, *Riturile funerare la daci şi daco-romani*. — Ed. Academiei R. S. România, Bucureşti, 1971.
37. I. I. RUSSU, *Religia geto-dacilor. Zei, credinţe, practici religioase*. — Extr. din *Anuarul Inst. de Studii Clasice* (Cluj), vol. V, 1947.
38. I. I. RUSSU, *Sarmisegetuza, capitala daco-geţilor*. — Extr. din *Revista Istorică Română*, vol. XIV, fasc. III. — Imprimeria Naţională, Bucureşti, 1945.
39. I. I. RUSSU, *Limba traco-dacilor*. — Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1967².
40. I. I. RUSSU, *Etnogeneza românilor. Fondul autohton traco-dacic şi componenta latino-romanică*. — Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1981.
41. STRABON, *Geografia*, vol. II. Trad., note şi indice de Felicia Vanţ-Ştef. — Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1974.
42. Rodica TANŢĂU, *Economia geto-dacilor* (teză de doctorat). — Bucureşti, 1971.
43. Rodica TANŢĂU, *Meşteşugurile la geto-daci*. — Ed. Meridiane, Bucureşti, 1972.
44. Răzvan THEODORESCU, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos*. — Ed. Meridiane, Bucureşti, 1976.
45. Vasile VETIŞANU, *De la philosophie des Géto-Daces*. — În: *Ethnologica*, 1978, nr. 2.
46. Ariton VRACIU, *Limba daco-geţilor*. — Ed. Facla, Timişoara, 1980.
47. Alexandru VULPE, *Nouveaux points de vue sur la civilisation géto-dace. L'apport de l'archéologie*. — În: *Dacia*, 1976, vol. 20.

LEGENDA HĂRȚILOR

INDICI

PERSOANE*

* Personaje istorice, mitologice şi legendare, autori antici şi moderni (nu şi autori contemporani, cuprinşi în text şi în bibliografie).

LOCALITĂȚI*

* Vd. și p. 712, cu denumirile latine (și cele actuale) ale principalelor orașe din Imperiul roman.

OPERE*

* Opere istorice, filosofice, literare și științifice.

CUPRINS

CIVILIZAŢIA ŞI CULTURA PERSANĂ

CIVILIZAŢIA ŞI CULTURA INDIANĂ

CULTURA ŞI CIVILIZAŢIA CHINEZĂ

CULTURA ŞI CIVILIZAŢIA JAPONEZĂ

CIVILIZAŢIA ŞI CULTURA AZTECĂ

CULTURA ŞI CIVILIZAŢIA INCAŞĂ

CULTURA ŞI CIVILIZAŢIA MAYA

CIVILIZAŢIA ŞI CULTURA CRETANĂ

CULTURA ŞI CIVILIZAŢIA GREACĂ

CULTURA ŞI CIVILIZAŢIA ETRUSCĂ

CIVILIZAŢIA ŞI CULTURA ROMANĂ

CIVILIZAȚIA ȘI CULTURA DACO-GETICĂ

INDICI

TABLE DES MATIÈRES

CIVILISATION ET CULTURE PERSANE

CIVILISATION ET CULTURE INDIENNE

CIVILISATION ET CULTURE CHINOISE

CIVILISATION ET CULTURE JAPONAISE

CIVILISATION ET CULTURE AZTÈQUE

CIVILISATION ET CULTURE DES INCAS

CIVILISATION ET CULTURE MAYA

CIVILISATION ET CULTURE CRÉTOISE

CIVILISATION ET CULTURE GRECQUE

CIVILISATION ET CULTURE ÉTRUSQUE

CIVILISATION ET CULTURE ROMAINE

CIVILISATION ET CULTURE DACO-GÊTIQUE

CONTENTS

THE MAYA CIVILIZATION AND CULTURE

THE CRETAN CIVILIZATION AND CULTURE

THE GREEK CULTURE AND CIVILIZATION

THE ETRUSCAN CULTURE AND CIVILIZATION

THE ROMAN CIVILIZATION AND CULTURE

THE DACO-GETIC CIVILIZATION AND CULTURE

Redactor: IDEL SEGALL
Tehnoredactor: ANGELA ILOVAN

Coli de tipar: 54,50
pag. planşe: 60 pag. alb-negru;
48 pag. color
Bun de tipar: 23. 04. 1984

Lucrare executată sub comanda nr. 212
la Întreprinderea poligrafică Sibiu
Şoseaua Alba Iulia nr. 40
Republica Socialistă România

